BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi

BELGİ DERGİSİ

Sayı/Number 30

Yaz/Summer 2025

ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi

Medeni olacağız; medeniyet öyle bir kuvvetli ateştir ki ona ilgisiz olanları yakar ve yok eder.

Sayı/Number 30 Yaz/Summer 2025

ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Sayı/Number 30 **Yaz/Summer 2025**

Sahibi/Owner
Merkez adına Müdür
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU

Yazı işleri Müdürü/ Journal Administrator
Prof. Dr. Tahir KODAL

Editörler/Editors
Prof. Dr. Mithat AYDIN
Öğr. Gör. Cengiz AKSEKİ

İletişim Adresi/Contact Adresse
Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi (Dergi Editörlüğü)
Kınıklı Yerleşkesi 20070, Denizli

Kapak Resmi/Picture of Cover
Fotoğraflarla Atatürk, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 2011

Dizgi ve Kapak Tasarımı/Typographical and Cover Design
Şule AVCIOĞLU

İngilizce Redaktör/ Copy Editing
Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

İletişim için Kurumsal E-posta:
belgidergisi@pau.edu.tr

BELGİ DERGİSİ, TR DİZİN ULAKBİM tarafından taranmakta ve Dergipark'ta yer almaktadır.

Bu Dergi Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır

Belgi (ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039), yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan yazıların tüm sorumlululuğu yazarlarına aittir.

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Dr. Mithat AYDIN Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi/TÜRKİYE)
maydin@pau.edu.tr

Dr. Erdal AYDOĞAN Atatürk Üniversitesi-Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü/ TÜRKİYE *erdalaydogan@atauni.edu.tr*

Dr. Zafer ÇAKMAK Fırat Üniversitesi- Eğitim Fakültesi/TÜRKİYE
zcakmak@firat.edu.tr

Dr. Hayri ÇAPRAZ Süleyman Demirel Üniversitesi- Fen Edebiyat Fakültesi/TÜRKİYE
hayricapraz@sdu.edu.tr

Dr. Hilary COOPER University of Cumbria/ENGLAND
hilary.cooper@cumbria.ac.uk

Dr. Violeta Petrova GEORGIEVA Veliko Turnova University/BULGARIA
violetvt@gmail.com

Dr. Fabio L. GRASSI Sapienza Università di Roma/ITALY
fabio.grassi@uniroma1.it

Dr. Ercan HAYTOĞLU Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi/TÜRKİYE
ehayt@pau.edu.tr

Dr. Süleyman İNAN Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi/TÜRKİYE
sinan@pau.edu.tr

Dr. Umut KARABULUT Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi/TÜRKİYE
ukarabulut@pau.edu.tr

Dr. Tahir KODAL Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi/TÜRKİYE
tkodal@pau.edu.tr

Dr. Catriona PENNEL University of Exeter/ENGLAND
C.L.Pennell@exeter.ac.uk

Dr. Armand SAG Instituut voor Turkse Studies/HOLLAND
a.sag@turksestudies.org

Dr. Ömer TURAN Orta Doğu Teknik Üniversitesi - Fen-Edebiyat Fakültesi/TÜRKİYE
omer@metu.tr

ALAN EDİTÖRLERİ/ SECTION EDITORS

Dr. Durmuş AKALIN, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Bayram AKÇA, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Nejdet BİLGİ, (Celal Bayar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. İbrahim BOZKURT, (Mersin Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Yasemin DOĞANER, (Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Abdullah GÜNDOĞDU, (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi/TÜRKİYE)
Dr. Zafer TANGÜLÜ, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi /TÜRKİYE)

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Dr. Roza ABDİKULOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ün./KIRGIZİSTAN)
Dr. Erdal AÇIKSES (Munzur Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mehmet AKGÜN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Dr. Engin BERBER (Ege Ün./TÜRKİYE)
Dr. Üçler BULDUK (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Gheorghe CALCAN (ROMANYA)
Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Dr. Kemal ÇİÇEK (Türk Tarih Kurumu/TÜRKİYE)
Dr. H. Aliyar DEMİRCİ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Orazpolat EKEBAHARLI (TÜRKMENİSTAN)
Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Ün./TÜRKİYE)
Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mehmet EVSİLE (Ondokuz Mayıs Ün./TÜRKİYE)
Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Necdet HAYTA (Gazi Ün./TÜRKİYE)
Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Osman HORATA (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Bekir KOÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Entela MUÇO (Devlet Arşivleri Genel Müd./ARNAVUTLUK)
Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Ün./TÜRKİYE)
Dr. Ayfer ÖZÇELİK (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Gavriil PREDA (ROMANYA)
Dr. Solmaz RÜSTEMOVA (Azerbaycan Millî İlimler Akademisi/AZERBAYCAN)
Dr. Orlin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akd./BULGARİSTAN)
Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Dr. Grigoriy SHKUNDİN (Moskova Üni./RUSYA)
Dr. Satay SIZDIKOVA (KAZAKİSTAN)
Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Dr. Zaza TSURTSUMIA (Tiflis Tamar Mepe Ün./GÜRCİSTAN)
Dr. İsmail TÜRKOĞLU (Mimar Sinan Ün./TÜRKİYE)
Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Ün. /TÜRKİYE)
Dr. Denis VOVCHENKO (Oclahoma Northeastern State Un./USA)

BU SAYININ HAKEMLERİ/BOARD OF REFEREES FOR THIS VOLUME

Dr. Durmuş AKALIN (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Bayram AKÇA (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Gülbadi ALAN (Erciyes Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Bahri ATA (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Korkud AYDIN (Kırıkkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Pınar AYDOĞAN (Karadeniz Teknik Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Rezzan AYHAN TÜRKBAY (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Sabri BECERİKLİ (Uludağ Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Tuğba BELENLİ (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Togay Seçkin BİRBUDAK (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Birol BULUT (Fırat Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Recep BÜYÜKTOLU (Çankırı Karatekin/TÜRKİYE)
Dr. Okan CEYLAN (Ege Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Sadık ÇETİN (Gaziantep Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Veysel ÇOLAKER (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Şerif DEMİR (Kastamonu Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Güven DİNÇ (Akdeniz Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Doğan DUMAN (Dokuz Eylül Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Yasin DOĞAN (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Sevim ERDEM (Bitlis Eren Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Feyzullah EZER (Fırat Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Hakan GÖKPINAR (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Nurettin GÜLMEZ (Manisa Celal Bayar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Günseli GÜMÜŞEL (Atılım Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Hatice GÜZEL MUMYAKMAZ (Yozgat Bozok Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Nevzat İNAN (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Sezen KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Murat KARATAŞ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Mehmet KARAYAMAN (Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Bilge KARBİ (Beykent Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Emin KIRKIL (Manisa Celal Bayar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Erdal KORKMAZ (Milli Savunma Üniversitesi/TÜRKİYE) Dr. Meryem ORAKÇI (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Adnan Adil ÖZTÜRK (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Volkan PAYASLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. İbrahim SARI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Serdal SOYLUER (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)

BU SAYININ HAKEMLERİ/BOARD OF REFEREES FOR THIS VOLUME

Dr. Gürsoy ŞAHİN (Afyon Kocatepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Mustafa ŞAHİN (Dokuz eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Kamuran ŞİMŞEK (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Seda TAN (Akdeniz Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Zafer TANGÜLÜ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Serap TAŞDEMİR (Amasya Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Cengiz TAŞKIRAN (Muş Alparslan Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Danyal TEKDAL (İnönü Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Zekeriya TÜRKMEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Yahya YEŞİLYURT (Milli Savunma Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Fikrettin YAVUZ (Sakarya Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Özgür YILDIZ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Nadir YURTOĞLU (Kastamonu Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Saime YÜCEER (Uludağ Üniversitesi/TÜRKİYE)

Amaç ve Kapsam

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir. Yayımlanan makaleler için telif ücreti ödenmez. Editör, gerekli görmesi halinde makaleler üzerinde düzeltme yapabilir.

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri

İrem MENEKŞE **1**
Türkiye'nin İlk Spor Tutkunu Güzellik Kraliçesi: Mübeccel Namık (Behnesavi) Hanım

Gülnaz GEZER **27**
Siyasal İletişimde Bir Dönüm Noktası: Prof. Dr. Nermin Abadan Unat

Zeynep Banu DALAMAN **51**
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Bir Modernleşme Aktörü: Safiye Hüseyin Elbi'nin Siyasi Kariyeri Ve Kadın Hakları Mücadelesine Katkıları (1930-1946)

Enes Mert DEMİR **75**
Cumhuriyet Dönemi'nde Eğitimde Askerî Bilincin Yerleştirilmesi: Millî Savunma Dersleri Ve Müfredatının İncelenmesi

Neslihan BOLAT BOZASLAN **109**
Cumhuriyetin İlk yıllarında Su Programları (1926-1942)

Nurullah KIRKPINAR **125**
Türkiye'de Bahçe Bitkileri Araştırmalarının Gelişiminde Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu Ve Türkiye Tarımına Katkıları (1930–1980)

Hülya TOKER **157**
İkinci Dünya Savaşı Sonrası Macaristan'da Yaşanan Açlık Tehlikesi Ve Behiç Erkin Öncülüğünde Türkiye'den Yapılan Yardımlar

Recep ARSLAN **185**
Demokrat Parti Dönemi Türkiye Libya İlişkileri (1950- 1960)

Ceyhun ÖĞRETEN **217**
The Failure Story Of Liberal Economic Policies in Türkiye: Türkiye-IMF Relations 1954-1960

Elif AŞCI **233**
Malatya'da Vatan Cephesi (12 Ekim 1958-27 Mayıs 1960)

İlker DERE - Emine DEMİRCİ DÖLEK- Hatice GEDİK **255**
T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitaplarında Tarihsel Kanıt Türleri

Derya GENÇ ACAR **281**
Beyaz Perdeden Mübadeleye Bakmak: Türk ve Yunan Sinemasında Mübadele

Kenan BAŞ - Halil TOKCAN **305**
Bir Sözlü Tarih Örneği: Van-Erciş Ulupamir (Kırgız) Köyü

Abdurrahman YALÇINKAYA **325**
Vakit Gazetesine Göre Paris Barış Konferansı'nda Türkiye Sulhu Müzakereleri Ve Anadoluda'ki Etkileri (1919-1920)

Murat YILMAZ **351**
II. Meşrutiyet Dönemi Bağlamında Püsküllü Belâ Mizah Dergisi

Zabit ACER **377**
Yemen'de İsyan ve Kolera (1911)

Emin KURT **399**
Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'a Uçak Gönderme Çabalarında Neticesiz Bir Girişim: Amand Projesi

Pir Murat SİVRİ **423**
Bir Osmanlı Diplomatının Portresi: Yusuf Ziya Paşa'nın Washington Sefirliği (1910-1914)

Halil ÖLMEZ - Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ **445**
Mütareke Döneminde Hürriyet Ve İtilaf Fırkası'nın Yeniden Teşkilinde İlk Reisi: Kütahyalı Müşir Mehmet Nuri Paşa (1850-1921) Hayatı Ve Siyasi Faaliyetleri

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ **471**
İskandinav Misyonerlerin Perspektifinden Emeniler: Karen Jeppe Ve Kvindelige Missions Arbejdere'nin Urfa Faaliyetleri

Emre MUTLU **499**
Osmanlı Dönemi Denizli'de Karayolu Ulaşımı (1868-1917)

Mustafa KARAZEYBEK **515**
19. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Emirliği Tarafından Osmanlı Devletine Gönderilen Elçilerin Faaliyetleri

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)

DOI: 10.33431/belgi.1637348 **Araştırma Makalesi/**Research Article

TÜRKİYE'NİN İLK SPOR TUTKUNU GÜZELLİK KRALİÇESİ: MÜBECCEL NAMIK (BEHNESAVİ) HANIM

TÜRKİYE'S FIRST SPORTS ENTHUSIAST BEAUTY QUEEN: MRS. MÜBECCEL NAMIK (BEHNESAVI)

İrem MENEKŞE*

Geliş Tarihi/Received:11.02.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**30.06.2025

MENEKŞE, İrem, (2025), "Türkiye'nin İlk Spor Tutkunu Güzellik Kraliçesi: Mübeccel Namık (Behnesavi) Hanım", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 1-26.

Öz

Cumhuriyetle birlikte modernleşme politikaları kapsamında kadınların toplumsal statüsüne de önem verilmiştir. Bu anlamda kadınlara yönelik çeşitli organizasyonlar düzenlenmiştir. Bu organizasyonlardan biri olan güzellik yarışmaları, kadınların fiziksel özelliklerini, yeteneklerini ve kişiliklerini değerlendiren önemli organizasyonlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyet gazetesinin 12 Ocak 1930'da düzenlemiş olduğu Türkiye Güzellik Müsabakası da bunlardan biridir. Bu müsabakayı kazanan ise Mübeccel Namık Hanım olmuştur. Mübeccel Namık Hanım, Avrupa ve Dünya genelinde Türkiye'yi küresel ölçekte güzellik yarışmalarında temsil etmiştir. Zira 5 Şubat 1930'da Paris'te organize edilen Avrupa Güzellik Yarışması'nda Türkiye'yi temsil eden ilk Türk kadını olarak öne çıkmıştır. Kendisinin bu yarışmaya katılması "millî bir vazife" olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca 7 Eylül 1930'da Brezilya'da geçekleştirilen Dünya Güzellik Yarışması'na da katılmıştır. Mübeccel Namık Hanım'ı öne çıkaran bir başka özelliği ise spora olan tutkunluğudur. Nitekim Türkiye Güzellik Müsabakası'nı kazandıktan sonra yaptığı bir röportajda, "Ben güzelliğimi doğrudan doğruya spora medyunum" diyerek bu yönünü ortaya koymuştur. Mübeccel Hanım, kadınların sporda aktif rol almalarının sınırlı olduğu bir dönemde, öncü bir figür olarak öne çıkmaktadır. Kendisi yaptığı konuşmalarda sporun bireysel ve toplumsal işlevlerine dikkat çekmiştir. Neticede bu çalışmada, Mübeccel Hanım'ın hayat tarzı, ulusal ve uluslararası güzellik müsabakalarındaki deneyimleri ele alınırken aynı zamanda spora olan tutkunluğu da incelenmiştir. Bunu yaparken de özellikle arşiv vesikaları, dönemin süreli yayınları ve araştırma eserlerden istifade edilmiştir. Ayrıca, İspanya'nın "Estampa" adlı dergisinin Mübeccel Namık Hanım ile yaptığı röportajı da değerlendirilmiştir. Mübeccel Hanım'ın Batı kültürüne duyduğu hayranlık ve modernleşme sürecindeki duyguları ile kendi kültürel alışkanlıkları arasında denge kurma çabası, genç bir kadının uluslararası beklentilere uyum sağlama sürecinde yaşadığı zorluklar bu haberde dikkat çeken konular arasındadır. Bu kaynaklar ışığında ve nitel araştırma yöntemi esas alınarak konunun ortaya konulmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye Güzellik Müsabakası, Mübeccel Namık Hanım, Güzellik Kraliçesi, Kadın, Spor.*

* Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, iremmcanli@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-0686-2093).

Abstract

With the Republic, the social status of women was also given importance within the scope of modernization policies. In this sense, various organizations were organized for women. Beauty contests, one of these organizations, appear as important organizations that evaluate women's physical characteristics, talents and personalities. The Miss Türkiye Competition organized by the Cumhuriyet newspaper on January 12, 1930 was one of these competitions. The winner of this competition was Ms. Mübeccel Namık. Ms. Mübeccel Namık represented Türkiye in beauty contests on a global scale in Europe and the world. She was the first Turkish woman to represent Türkiye in the European Beauty Contest organized in Paris on February 5, 1930. Her participation in this contest was described as “a national duty”. She also participated in the World Beauty Contest held in Brazil on September 7, 1930. Another characteristic that made Ms. Mübeccel Namık stand out was her passion for sports. As a matter of fact, in an interview she gave after winning the Miss Türkiye Contest, she revealed this aspect by saying, “I owe my beauty directly to sports”. Ms. Mübeccel stands out as a pioneering figure at a time when women's active role in sports was limited. In her speeches, she emphasized the individual and social functions of sports. As a result, this study examines Ms. Mübeccel's lifestyle, her experiences in national and international beauty competitions, and her passion for sports. In doing so, especially archival documents, periodicals of the period and research works have been utilized. In addition, an interview with Ms. Mübeccel Namık conducted by the Spanish magazine “Estampa” was also evaluated. Ms. Mübeccel's admiration for Western culture and her efforts to balance her feelings in the process of modernization with her own cultural habits, as well as the difficulties experienced by a young woman in the process of adapting to international expectations, are among the topics that draw attention in this news article. In the light of these sources and on the basis of qualitative research method, an attempt has been made to reveal the subject.

Keywords: *Beauty Contest of Türkiye, Mrs. Mübeccel Namık, Beauty Queen, Woman, Sports.*

Giriş

Kadınların toplumsal statüsündeki değişim, kısa vadeli olarak devrimler ve reform hareketlerinin yanı sıra, sanayileşme, kentleşme, eğitim ve istihdam gibi uzun vadeli süreçlerle şekillenmiştir.[1] Atatürk, kadınların toplumsal hayatta aktif rol almasını medeniyetin bir göstergesi olarak değerlendirmiş ve modern bir Türk toplumu oluşturmak amacıyla çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir.[2] Cumhuriyet rejiminin öncelikli hedeflerinden biri, toplumu Batı kültürü doğrultusunda dönüştürmek ve ulusal, çağdaş bir kimlik inşa etmektir. Bu amaçla gerçekleştirilen reformlar arasında Şapka Kanunu'nun çıkarılması, Medeni Kanun'un kabulü, Alfabenin değiştirilmesi, uluslararası takvim ve ölçü birimlerinin benimsenmesi ile Soyadı Kanunu'nun uygulanması, yeni Türkiye'nin sosyal ve kültürel yapısının yeniden şekillendirilmesinde önemli adımlar olarak görülmüştür. Cumhuriyetin erken döneminde hızlı batılılaşma politikası bağlamında kadınların toplumsal konumu özel bir önem taşımaktadır. Kadın haklarına yönelik geliştirilen çözüm önerileri, yalnızca toplumsal eşitliği sağlama çabasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda batılılaşma sürecinde karşılaşılan zorlukların aşılmasına da katkı sunmuştur. Yeni rejim, 1920'li yıllar boyunca politik, sosyal ve kültürel alanlarda hayata geçirilen tüm reformları, Batı uygarlığıyla bütünleşme yolunda birer ilerleme olarak görülmüştür. Bu bağlamda, Batı dünyası ile ilişkileri güçlendirecek her fırsat özenle değerlendirilmiştir. 2 Eylül 1929 yılında düzenlenen ilk Türkiye Güzellik Müsabakası da bu bağlamda bir araç olarak kullanılmıştır. Cumhuriyet gazetesinin 4 Şubat 1929 tarihli "*Türkiye'nin en güzel kadını acaba kimdir?*" sorusuyla gündeme taşıdığı güzellik yarışmaları, Türk kadınının ulusal güzellik anlayışını dünya ölçeğinde temsil etmesi amacıyla organize edilmiştir.[3]

Türk güzellik kraliçeleri, yalnızca estetik güzelliği temsil etmekle kalmayıp, aynı zamanda Türkiye'nin çağdaş ve aydın bir millet olarak uluslararası alanda tanıtılmasında da önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu doğrultuda, güzellik yarışmalarının jüri üyeleri, adayların fiziksel özelliklerinden ziyade sağlık durumu, kültürel birikimi, duruşu, konuşma biçimi, diş ve ayak sağlığı, gülüşü ve ses tonu gibi unsurları dikkate alabilecek şekilde, özellikle Güzel Sanatlar Birliği üyeleri arasından seçilmiş ve jüri yapısında büyük değişikliklere gidilmemiştir.[4]

Türkiye'nin ilk güzellik yarışmasını Cumhuriyet gazetesi organize etmiştir. Gazete, sadece Türkiye tebaasından ve evlenmemiş olan genç kızlara mahsus bir güzellik müsabakası düzenlemiştir. Kendilerini güzel bulan hanımların fotoğraflarını göndermeleri istenmiştir. Gönderilen fotoğraflar basılarak oylar toplanmış, fotoğraflar üzerinden 48 hanım güzel bulunmuştur. Bu güzeller arasından kraliçe seçilmek üzere bir hakem heyeti oluşturulmuş, bu hakem heyetinde edipler, ressamlar, heykeltraşlar, musikişinaslar, tiyatro artistleri, yerli ve yabancı gazeteciler yer almıştır. Ancak 48 güzelden sadece 20 kişi yarışmaya gelmiştir. Yarışma öncelikle hakem heyetinin önünde ilk geçit töreni yapılmasıyla başlamıştır. Sonra salonda hakem heyetinin karşısında bulunmuşlardır. Hakem heyetinin talebiyle göğsünde numara taşıyan güzeller birer birer bir sandalyenin

[1] Fatma Acun, "Görsel Verilerde Kadın İmajı (1923-1960)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2007, S. 16, s. 92.

[2] Nilgün Nurhan Kara, "Türk Çağdaşlaşmasının Bir Ögesi: Atatürk ve Kadın", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 17, S:1, Mart 2019, s. 228.

[3] Doğan Duman- Pınar Duman, "Kültürel Bir Değişim Aracı Olarak Güzellik Yarışmaları", *Toplumsal Tarih*, S. 42, Haziran 1997, s. 20-21.

[4] Selma Göktürk Çetinkaya, "Atatürk Dönemi Güzellik Yarışmaları", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 1. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-donemi-guzellik-yarismalari/?pdf=3833 Erişim Tarihi: 10 Şubat 2025.

üstüne çıkarak endamlarını göstermiştir. Elli kişilik bir hakem heyeti bu kadınlar arasından beyaz elbisesiyle ve kıvırcık saçlarıyla Feriha Tevfik Hanım'ı birinci, Semine Hanım'ı ikinci, Matmazel Araksi Hanım'ı üçüncü ilan etmiştir.[5]

Güzellik yalnızca estetik bir unsur olarak değil, aynı zamanda sağlık, sağlamlık ve ulusal başarıyla ilişkilendirilmiştir. Medeniyet seviyesi yükselmiş memleketlerde tabii güzelliklerin bilim ve sanatla en gelişmiş seviyelere çıkarıldığı, benzer sürecin Türkiye'de de gerçekleşeceği, toplumun gelecekteki anneleri olan genç kadınların her geçen gün daha fazla özen ve ilgiyle, sahici ve nitelikli bir güzellik anlayışı içerisinde gelişim gösterecekleri, gerçek güzelliğin öncelikle sağlık ve sağlamlık ile özdeşleştirilmesi gerektiği, bunun hem bireysel hem de toplumsal düzeyde başarılı ve mutlu bir yaşamın temel koşulu olduğu ifade edilmiştir. Cumhuriyet gazetesinde "*…Müterakki memleketlerde tabii güzellikler fennin ve san'atın yardimiyle en mütekâmil derecelerine çıkarılmaktadır. Bizde de bu böyle olacak, vatan evladının müstakbel anaları olan genç kızlığımız her gün daha ziyade itina ve ihtimama mazhar hakiki güzellikler içinde inkişaf ve inşirah bulacaktır. Güzellik yalnız gözleri okşayan bir nümayişten ibaret değildir. Denilebilir ki güzellik ayni zamanda ve belki daha ziyade sıhhat ve saadetin parlak alametidir. Onun için güzellik demek, her şeyden evvel sıhhat ve salâbet demektir. Fertçe ve milletçe hayatta muvaffak ve mes'ut olmanın ilk şartı ise budur ve yalnız budur. Güzellik müsabakasile vusulü istihdaf olunan gaye şimdi daha iyi anlaşılıyor değil mi? Biz bu müsabaka ile işte o gayeye gitmeği kurduk. Oraya gidiyoruz ve oraya varacağız*." denilmiştir.[6] Basın güzelliği fiziksel cazibenin ve dış görünüşün ötesinde, sağlıklı ve güçlü bir toplumun temsili olarak nitelemiş; güzellik yarışmalarının bu yüksek ideale ulaşmak için bir araç olduğu vurgulanmıştır. Dolayısıyla, güzellik yarışmalarında, kazananların ileride toplumsal roller üstlenebilecek niteliklere sahip olmaları önemsenmiştir. Bu anlamda da sıhhat ve salabete dikkat çekilmiştir.

[5] *Vakit*, 3 Eylül 1929, s. 1-2; *Cumhuriyet,* 2 Eylül 1929, s. 1, 3; *Cumhuriyet,* 3 Eylül 1929, s. 1-3. Ayrıca Feriha Tevfik Hanım Alman basınında "*Altın gözlü bir Türk dilberi*" şeklinde nitelenmiştir. *Cumhuriyet,* 29 Eylül 1929, s. 3; Feriha Tevfik Hanım, Türkiye güzeli seçilmesinin ardından aldığı teklif üzerine "Kaçakçılar" adlı filmde başrol üstlenmiş ve 1932 yılında gösterime giren filmin şarkısını kendisi seslendirmiştir. Güzellik kraliçesi unvanının ötesine geçerek şöhret elde etme çabaları, dönemin toplumsal ve kültürel yapısı içinde şöhretin önemli bir değer olarak kabul edildiğini ortaya koymaktadır. Filiz Yıldız, "Türkiye'de İlk Güzellik Yarışmaları ve Basının Öncü Rolü: Genç Cumhuriyet'in Asri Güzelleri", *Etkileşim*, 4, 2019, s. 73.

[6] *Cumhuriyet,* 3 Eylül 1929, s. 2.

İlk Türkiye Güzellik Yarışması: Birinci Feriha Tevfik Hanım (aday numarası 11), ikinci Semine Hanım (aday numarası 31), üçüncü siyah elbiseli Matmazel Araksi (aday numarası 82'dir.)

Kaynak: *Vakit*, 3 Eylül 1929, s. 1; *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1929, s. 3.

"*Lokal Anzeiger*" adlı Alman gazetesinin neşretmiş olduğu makaleye bakılırsa Türkiye'nin bu güzellik müsabakası Avrupa'da büyük merak uyandırmıştır. Berlin'in en büyük gazetelerinden biri "Türkiye'nin güzellik kraliçesi" başlığıyla yazılan yazı Türk kadınlığının tarihi gelişimini ve bu organizasyonun Avrupa'da uyandırdığı ilgiye tercüman olmuştur. Bu makalenin dikkat çekici noktaları şöyledir:[7] "*Daha on sene evvel Türk kadınlığından ne biliyor idik? Hiç, hem de tam manasıyla hiç… İşittiğimiz halleri bizi ona biraz acındırıyordu. Kalın peçe bunları alemin nazarından gizliyor ve uzun siyah ve geniş çarşaf başından ayağına kadar vücudunu setrediyordu. Yüksek konakların kapalı kafesleri arkasına Türk kadınının hayatı gömülü idi… Fakat geçen on sene içinde birçok tahtlar yıkıldığından ve beşeriyeti mütemeddine yeni gayelere erişmeye çalıştığından Türk kadını da inziva aleminden kendisini kurtararak hürriyetine kavuşmuştur*…" 1929 yılında düzenlenen bu yarışmanın Avrupa basınında yankısı üzerine Avrupa ve Dünya güzellik yarışmalarında Türkiye'nin de temsilci göndermesine karar verilmiştir. 1930 yılı Paris'te düzenlenecek Avrupa Güzellik Yarışması'nda Türk güzelinin temsil etmesi için seçmeler düzenlenmesi ve dereceye girenlerin İstanbul'daki asıl yarışmaya gönderilmeleri konusu duyurulmuştur. Bu sayede Türkiye'nin sosyal ve kültürel alanlarda çağdaş ülkelerden geri olmadığı, Türk kadınının özgürleştiğinin kanıtlanmış olacağı belirtilmektedir.[8]

Güzellik yarışmaları, yalnızca fiziksel görünümün öne çıktığı etkinlikler olmanın ötesinde, dönemin toplumsal dönüşümü açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Kadının kamusal alanda görünürlük kazanması, modernleşme sürecinde aktif bir rol üstlenmesi açısından önemli olmakla birlikte bu görünürlüğün farklı alanlara, özellikle de kadının aktif katılımına ihtiyaç duyulan spora taşınması ise, bu dönemde atılan bir diğer önemli adımı oluşturmuştur. Güzellik yarışmalarında sergilenen cesaret ve görünürlük, kadınların sadece estetik değil, fiziksel güç ve dayanıklılık gerektiren alanlarda da var olabileceğine dair toplumsal bir farkındalık yaratmıştır. Mübeccel Namık Hanım, Türk sporunun kadınlar arasında yaygınlaşmadığı bir dönemde kadın sporcuların önemi ve kadınların spordaki rolü üzerine örnektir. Kadınlar için Türk Spor mecmuasında şu satırlar yazılıdır: "*Hür ve medenî Cumhuriyet Türkiye'sinin hür ve medenî kadınlığı artık spora bütün kuvvetile, taze azmile başlamalı ve sarılmalıdır. Filhakika son seneler içinde kadınlarımız beden işleri vadisinde de erkeklerimize nazaran çok çalışmışlar, çok ilerlemişlerdir. Birçok mekteplerimizde birçok hanım jimnastik hocalarına malik olmakla iftihar ediyoruz. Demek oluyor ki kadınlarımız isterlerse bu işlerde pek alâ muvaffak oluyorlar*."[9]

Mecmuada kadınların spor yapmasının ve spor alanında aktif bir rol üstlenmesinin, sadece bireysel değil, aynı zamanda toplumun genel sağlığı ve geleceği için de önemli olduğu, toplumun fiziksel ve sosyal gelişimine önemli katkılar sağlayacağı vurgulanmıştır.[10] Kadınların spora katılımının yetersiz olduğu, ancak Mübeccel Namık Hanım gibi öncüler sayesinde bu alanda umut ışıkları belirdiği açıktır. Mübeccel Namık Hanım, Türk

[7] *Cumhuriyet*, 29 Eylül 1929, s.1, 3

[8] Doğan Duman- Pınar Duman, "Kültürel Bir Değişim Aracı Olarak Güzellik Yarışmaları", *Toplumsal Tarih*, S. 42, Haziran 1997, s. 23.

[9] *Türk Spor,* 20 Teşrinisani 1930, sene:2, No:8-60, s. 4-5.

[10] *Türk Spor,* 20 Teşrinisani 1930, sene:2, No:8-60, s. 4-5; *Türk Spor,* 4 Birinci kanun 1930, sene:2, No:10-62, s. 6, 12

kadınlarının spor alanındaki potansiyelini temsil eden bir figür olarak kadınların spora katılımı ile ilgili bir ilham kaynağı olarak bir örnek teşkil etmektedir. Bu gibi örneklerle Türk kadınlarının spora daha fazla yönelmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu sayede hem bireysel hem de ulusal düzeyde bir gelişim ve modernleşme sağlanacağı hedeflenmektedir.

Kadınların spordaki gücünü ve temsil kabiliyetlerini göstermesi için 1928 Olimpiyatı sonuçları, mecmuada örnek olarak gösterilmiştir. Dünya eskrim şampiyonluğunu kazanan Alman sporcu Helene Mayer, iki çocuk annesi bir ev hanımı olmasına rağmen bu alandaki başarısıyla dikkat çekmiştir. Alman kadınları, olimpiyatlarda ülkelerini erkeklerden çok daha üstün bir şekilde temsil etmiş; bayraklarını birincilik direğine çekmiş ve millî marşlarını 50- 60 bin kişiye saygı ile dinletme onurunu kazanmıştır. Kanadalı ve Japon kadın sporcular da performanslarıyla erkeklerden geri kalmamış, kendi ülkelerini uluslararası arenada başarıyla temsil etmişlerdir. Ayrıca, Polonyalı bir kadın sporcunun disk atma dalında dünya şampiyonu olarak Polonya'nın bayrağını ilk ve son kez birincilik kürsüsüne taşıması, milletinin milli marşını çaldırması, kadın sporcuların ulusal gururu artırmadaki önemini bir kez daha göstermiştir. Bu konu ile ilgili mecmuada, "*Diğer milletlerin birincilik şerefini kazandığı bu mahşeri medeniyette Türk kadınlığını temsil edecek bir tek hanım yoktu…*"[11] şeklinde hayıflanılması bir eksiklik olarak hissedilmiştir. Bu durum, kadınların spora katılımının önemini ve gerekliliğini bir kez daha vurgulamaktadır.

Mecmuanın kadınların sporda yer alması ile ilgili verdiği bilgilere göre; Avrupa ve Amerika'da kadınların spor etkinliklerine erkeklerle eşit ölçüde katılım sağladıkları görülmektedir. Kadın sporcular, düzenli olarak gerçekleştirilen ulusal ve uluslararası müsabakalarda başarıyla yer almakta; kadınlara özel federasyonlar, kulüpler, ligler ve şampiyonalar oluşturulmaktadır. Örneğin, Alman kadın sporcular hem dayanıklılık gerektiren hafif sporlarla hem de boks gibi oldukça zorlayıcı fiziksel aktivitelerle ilgilenmektedir. Ancak bu noktada, kadınların vücudunun şeklini bozmayarak, fiziksel yapılarının estetik bütünlüğünü koruyarak spora katılmalarının önemi gündeme gelmektedir. Bu konuda yapılan araştırmalar, kadınların özellikle hafif sporlarla ilgilenerek, fiziksel görünüm ve sağlık açısından daha dengeli sonuçlar elde ettiklerini ortaya koymaktadır. Kadınların vücudunu bozmamak hatta güzelleştirmek için önerilen spor dalları arasında "*Sıhhat ve beden terbiyesi hareketleri, her gün voleybol, haftada iki defa mevsiminde ve itidâl ile yüzme, (her günde olabilir.) Sonra tenis, hafif kürek, ve Atletik sporlardan koşular, atlamalar ve atmalar*." olarak sıralanmıştır. Özellikle atletizmde koşu, atlama ve atma gibi dalların, fiziksel dayanıklılığı artırırken beden formunu koruma açısından etkili olduğu belirtilmektedir. Ayrıca uluslararası düzeyde, kadın atletizminin teşvik edilmesi ve düzenlenmesi amacıyla Beynelmilel Atletizm Federasyonunun idaresi altında bir Beynelmilel Kadın Atletizm Birliği kurulduğu, bu birliğin kurallarının ve nizamlarının tespit edildiği duyurulmuştur.[12]

Bu çalışmada spora olan yakın ilgisi ile de dikkat çeken ve 1930 yılında hem ulusal hem de uluslararası güzellik yarışmalarında Türkiye kadınını temsil eden Mübeccel Namık Hanım ele alınmaktadır. Cumhuriyet gazetesinin Türkuvaz salonunda düzenlenen Türkiye Güzellik Müsabakası, Fransa'nın Paris şehrinde düzenlenen Avrupa Güzellik Yarışması'na katılımı, Brezilya'nın Rio de Janeiro şehrini ziyaret ederek Dünya Güzellik Yarışması'na katılan Mübeccel Namık Hanım'ın sportmen kişiliği ve spor alanındaki görüşleri, seyahat izlenimleri, İspanyol ve Türk basın mensuplarıyla yapılan röportajları bu makalede ele alınmıştır.

[11] *Türk Spor,* 20 Teşrinisani 1930, sene:2, No:8-60, s. 4-5.
[12] *Türk Spor,* 4 Birinci kanun 1930, sene:2, No:10-62, s. 6, 12.

1. 1930 Yılında Düzenlenen İkinci Türkiye Güzellik Yarışması Kraliçesi Mübeccel Namık (Behnesavi) Hanım

Cumhuriyet gazetesi İkinci Türkiye Güzellik Kraliçesi müsabakasına 22 Kasım 1929 yılında başladığını ilan etmiştir. Başvuruda bulunmak için 16-25 yaş aralığında, Türk vatandaşı ve evlenmemiş olma şartları yer almaktadır. Fotoğrafları ile başvuruda bulunan genç kızların fotoğrafları sırasıyla her gün gazetede yayınlanmıştır.[13] Basında okuyucuların, yarışmaya katılan güzellerin fotoğraflarını ve müsabaka kuponlarını keserek saklamaları rica edilmiştir. Tüm yarışmacıların fotoğrafları yayımlandıktan sonra, okuyucular en beğendikleri üç güzeli belirleyerek, isim ve numaralarını bir kâğıda yazıp kuponlarla birlikte Cumhuriyet gazetesine göndereceklerdir. Okuyucular tarafından verilen oylar doğrultusunda birinci, ikinci ve üçüncü sırada yer alan yarışmacılara gazete tarafından bir ödül takdim edileceği, ayrıca, oy kullanarak birinci seçilen güzeli doğru tahmin eden okuyucular arasında belirli para ödülleri (100, 50, 25, 10 ve 5 lira) dağıtılacağı ilan edilmiştir. Bu yarışmanın yalnızca okuyuculara yönelik bir etkinlik olduğu, dolayısıyla nihai güzellik kraliçesinin belirlenmesi sürecinde herhangi bir etkisinin bulunmayacağı da belirtilmiştir. Asıl güzellik kraliçesinin seçimi ise şu şekilde gerçekleştirileceği belirtilmiştir: Cumhuriyet gazetesinde fotoğrafları yayımlanan tüm yarışmacılar, düzenlenecek büyük bir baloya davet edilecektir. Bu baloya katılan İstanbul'un seçkin kadın ve erkek davetlilerinden oluşan yüzlerce kişi, oy kullanarak 20 finalisti belirleyecektir. Seçilen 20 finalist, İstanbul'un önde gelen isimlerinden oluşan bir jüri heyetine sunulacak ve nihai değerlendirme sonucunda Türkiye Güzellik Kraliçesi jüri tarafından belirlenecektir.[14]

İlk seçmeler için güzellere düzenlenen balo gecesine 20 güzel katılmıştır. Cumhuriyet gazetesinin düzenlediği güzellik müsabakasının nihai seçme günü ise 12 Ocak 1930'da gerçekleşmiştir. 32 numarayı taşıyan Mübeccel Namık Hanım 50 oy ile güzellik kraliçesi seçilmiştir.[15]

Mübeccel Hanım, 1.72 boylu[16], 70 kg ağırlıkta, yeşil gözlü, beyaz tenli, saçları koyu renkli, 1915 doğumlu[17], fiziksel görünümü dönemin güzellik standartlarına uygun bir genç kadın olarak tanımlanmıştır.[18]

Basında kraliçe Mübeccel Hanım'ın hafif dalgalı kesik kumral saçları olduğu, mahmur ve baygın sisli yeşil gözleri, kumral kaşları, güzel burun ve ağzı olduğu, tebessümlü, "*büst*"ten uzun bacaklı, geniş omuzlu, endamlı, derisinin lekesiz, sivilcesiz olduğu ve levent bir vücuda sahip olduğu şeklinde tasvir edilmiştir. Kendisi İstanbul'da Sent Öfemi mektebinde okumuştur.[19]

Basında, 1930 yılı Güzellik Kraliçesi seçilen Mübeccel Namık Hanım'ın, 25 Ocak 1930 tarihinde İstanbul Beşinci Hukuk Mahkemesi'nde açmış olduğu yaş tashihi davasının

[13] *Cumhuriyet,* 22 Teşrinisani 1929, s.1, 3; *Cumhuriyet,* 11 kanunuevvel 1929, s.1-2.
[14] *Cumhuriyet,* 22 Teşrinisani 1929, s.1, 4.
[15] *Cumhuriyet,* 13 kanunusani 1930, s.1-2; *Vakit* 13 kanunusani 1930, s. 1-2.
[16] Mübeccel Hanım'ın talimi ve denetimini yapan Selim Sırrı Tarcan'ın kızları Azade ve Selma Hanım bir röportajda Mübeccel Hanım'ın boyunun pabuçsuz olarak 1.66 olduğunu belirtmiştir. *Milliyet, 9 Nisan 1930, s. 5.*
[17] Alkan'ın Mübeccel Hanım'ın ablası Müzehher (Keçeci) Hanım ile yaptığı söyleşiye göre; Mübeccel Hanım 1915 yılında İstanbul'da doğmuş, 10 Mart 1975 yılında da vefat etmiştir. Mehmet Öznur Alkan, "Türkiye'nin İlk Pop-starı: "Türkiye Güzeli Mübeccel'im Ben...", *Panzehir(Picus Dergisi Popüler Kültür Eki),* Aralık 2004, Sayı: 1, s. 28-29.
[18] Nurcan Pınar Eke, "Cumhuriyet Kadınının Değişen Silueti: İdeolojik Bir Araç Olarak Güzellik Yarışmaları", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 23, Sayı: Özel sayı, 2023, s. 158. (147-170)
[19] *Cumhuriyet,* 14 kanunusani 1930, s. 3; *Cumhuriyet,* 13 kanunusani 1930, s.1-2.

duruşmasına katıldığı bilgisi yer almaktadır. Mübeccel Hanım, resmi nüfus kaydında yaşının gerçekte olduğundan iki yaş küçük olarak belirtildiğini, bunun bir hata sonucu meydana geldiğini ifade etmiş; on altı yaşında değil, aslında on sekiz yaşında olduğunu beyan etmiştir. Duruşmada Sabri Bey ve Ekrem Bey tanık olarak dinlenmiş; yapılan değerlendirme sonucunda mahkeme, Mübeccel Namık Hanım'ın yaşının 18 olarak düzeltilmesine karar vermiştir. Duruşmanın ardından kendisine eşlik eden birkaç hanımla birlikte otomobile binen Mübeccel Hanım, adliye binasından ayrılırken, kalabalık bir topluluk tarafından ilgiyle izlenmiştir. Adliye binasının o saatlerde tatil olması nedeniyle, bina çevresi hem adliye personeli hem de halkla dolmuştur. Mübeccel Hanım, üzerindeki kürke bürünmüş halde, gülümseyerek çevresine bakarken dikkatleri üzerine çekmiştir. Basında bu yaş düzeltme girişiminin, Mübeccel Hanım'ın Paris'te düzenlenecek olan uluslararası güzellik yarışmasına katılabilmesi için gerekli olan asgari yaş sınırı olan 18'i sağlayabilmesi adına zorunlu hale geldiği, resmî belgelerdeki yaşını düzelttirmek amacıyla acilen mahkemeye başvurmak zorunda kaldığı belirtilmektedir.[20]

Mübeccel Namık Hanım güzellik kraliçesi seçilmesinden yaklaşık 5 ay sonra bir taş plak doldurmuştur. Zira ilgili plağın gazetelerde ilanları 1930 yılının haziran ayında çıkmıştır.[21] Bu plakta yarışmaya katılmasını ve birinci seçilmesini anlatmaktadır. [22]

Güzellik kraliçesi Mübeccel Hanım

Kaynak: *Cumhuriyet*, 13 kanunusani 1930, s.1.

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın yayınlanan bir makalesinde Mübeccel Hanım şöyle methedilmektedir:[23] "*Mübeccel'in cehresini eski Yunan ölçülerinden istisna ediyorum, fakat vücudu mitoloji güzelliğinin vasıflarına maliktir*.". Ayrıca Türkiye Güzellik Kraliçesi

[20] *Vakit,* 26 Kanunusani 1930, s. 1; *Milliyet,* 26 Kanunusani 1930, s. 3.
[21] *Vakit*, 6 Haziran 1930, s. 5; *Vakit*, 11 Haziran 1930, s. 5; *Akşam* 7 Haziran 1930, s. 4; *Akşam* 11 Haziran 1930, s. 4; *Milliyet* 9 Haziran 1930, s. 4; *Milliyet* 12 Haziran 1930, s. 4.
[22] Mübeccel Hanım'ın plak dolduran ilk güzellik kraliçesi olduğu ve Türkiye›nin ilk pop müziği kaydını yapmasıyla Türkiye'nin ilk pop starı olduğu ifade edilmiştir. Mehmet Öznur Alkan, "Türkiye'nin İlk Pop-starı: "Türkiye Güzeli Mübeccel'im Ben...", s. 28-29.
[23] *Akşam,* 17 Kanunusani 1930, sene:12, No: 4047, s. 1.

müsabakasındaki değerlendirmelerde Mübeccel Hanım'ın Batı'da daha iyi etki edeceği düşünüldüğü belirtilmektedir.[24]

Mübeccel Namık Hanım, dönemin Türkiye'sinde hem fiziksel güzellik hem de spora olan tutkusuyla dikkat çeken bir şahsiyettir. Cumhuriyet gazetesinin düzenlediği güzellik yarışmasında birinci seçilerek "*Güzellik Kraliçesi*" unvanını kazanan Mübeccel Hanım, bu başarısının temelinde sporun büyük bir rol oynadığını ifade etmiştir.[25] Bu bağlamda kendisi, sadece estetik bir ikon değil, aynı zamanda sportif bir yaşam tarzının temsilcisi olarak da öne çıkmıştır.

Cumhuriyet gazetesi tarafından düzenlenen 1930 yılı Güzellik Kraliçesi yarışmasında birinciliği kazanan Mübeccel Namık Hanım ile ilgili Türk Spor mecmuasında yayımlanan "*Sporun yeni bir zaferi*" başlıklı haber genç bir spor tutkununun bu unvanı kazanmasını vurgulamaktadır. Haberde, Mübeccel Hanım'ın başarısının sporun insan bedeni üzerindeki olumlu etkilerinin bir kanıtı olarak sunulduğu belirtilmiştir. 1930 yılı Güzellik kraliçesi müsabakasını sporcu genç kız Mübeccel Namık Hanım'ın kazandığı haber verilmiştir. Mübeccel Namık Hanım, yarışmanın ardından yaptığı açıklamada, sporun güzellik üzerindeki etkisini şu sözlerle ifade etmiştir: "*Ben bütün genç kızlara spor yapmalarını tavsiye ederim. Spor, insanı her türlü ziynet ve tuvaletten daha fazla güzel yapabilir*."[26]

Türkuvaz salonunda gerçekleşen yarışma günü, Mübeccel Namık Hanım'ın kariyerindeki önemli dönüm noktalarından biridir. Halkın bu organizasyona olan ilgisinin göstergesi yarışmanın düzenlendiği salonların kalabalıklığından anlaşıldığı basında ifade edilmektedir. Yarışmaya katılan 20 aday arasından, jüri üyelerinin özenli değerlendirmeleri sonucunda Mübeccel Namık Hanım birinciliğe layık görülmüştür. Kraliçe unvanını kazandığında, yüzünde hem heyecan hem de mutluluk dolu bir ifade olduğu, bu unvanın, onun spora olan ilgisinin ve yaşam tarzının da bir yansıması olduğu belirtilmiştir.[27]

Türkuvaz'ın geniş salonunda, ülkenin önde gelen aydınlarından oluşan seçkin bir jüri önünde gerçekleşen yarışmada birincilik ödülüne layık görülen Mübeccel Namık Hanım, spor sayesinde bu başarıyı elde ettiğini dile getirmiştir. Küçük yaşlardan itibaren sporla ilgilenen Mübeccel Hanım, vücut sağlığı ve estetiği açısından sporun önemini vurgulamış, bu uğraşının kendisini hem bedenen hem de ruhen güçlendirdiğini ifade etmiştir. Mecmuada, söz konusu güzellik yarışmasının, estetik güzelliğin beden güzelliğiyle desteklenmediği takdirde tüm değerini yitireceğini açıkça ortaya koyduğu ifade edilmektedir. Yarışmaya katılan birçok genç kız arasından Mübeccel Namık Hanım'ın birinciliği kazanmasının, " *sadece ve yalnız sporun sihirli tesiri ile* " mümkün olduğu vurgulanmaktadır. [28]

Yarışma sonrası yapılan röportajda Mübeccel Namık Hanım sporun bu gözle görünen başarısından bahsederek birinci olmasını sağlayan güzelliğin sporla mümkün olduğunu ifade etmiştir. Bu mutluluğunu ve memnuniyetini şu sözlerle paylaşmıştır:[29] "*Kazandığımdan dolayı çok memnunum, bu memnuniyetim, sadece sahsî arzumun husul bulunduğu için değil, Türkiye'yi güzellik sahasında bütün dünyada temsil edebileceğim içindir. Bu çok kıymetli bir şereftir. Ben bu şerefi doğrudan doğruya spora medyunum. Benim bugün birinci olmamı temin eden güzellik, sporla vücut bulmuştur."*

[24] *Akşam,* 15 Kanunusani 1930, s. 3.
[25] *Türk Spor,* 16 Kânunusani 1930, sene:1, No:16, s. 8-9.
[26] *Türk Spor,* 16 Kânunusani 1930, sene:1, No:16, s. 8-9.
[27] *Türk Spor*, 14 Birinci kanun 1930, sene:2, No:11-63, s. 6-7, 12.
[28] *Türk Spor,* 16 Kânunusani 1930, sene:1, No:16, s. 8-9.
[29] *Türk Spor,* 16 Kânunusani 1930, sene:1, No:16, s. 8-9.

Türk Spor dergisine verdiği bu demeçte de görüldüğü gibi, Mübeccel Namık Hanım, güzelliğini ve zindeliğini spora borçlu olduğunu, sporun hayatındaki yerini her fırsatta dile getirmiştir. Onun bu ifadeleri, sporun bireysel gelişim üzerindeki etkisinin altını çizen bir örnek teşkil etmektedir.

Mübeccel Hanım, günlük yaşamında düzenli olarak spor yaptığını belirtmiş, voleybol oynadığını, yaz aylarında yüzüp kürek çektiğini ve geniş bir bahçede koşu, atlama gibi aktivitelerle aktif bir yaşam sürdürdüğünü aktarmıştır. Açık havada spor yapmanın kendisi için vazgeçilmez olduğunu söyleyen Mübeccel Hanım, sporun hem sağlık hem de mutluluk kaynağı olduğunu dile getirmiştir. Kendisine yöneltilen, " *Güzellik kraliçeliğini kazanmakla spordaki gayenize ulaştığınızı söylüyorsunuz. Artık spor yapmayı bırakacak mısınız*?" sorusuna şu yanıtı vermiştir: "*Bana bu değerli unvanı kazandıran ve beni sağlıklı ve neşeli kılan sporu nasıl terk ederim? Mevcut durumumu korumak ve sporun bu verimli etkilerini sürdürmek için spora devam edeceğim*." Bu açıklamalarıyla sporun yalnızca bedensel güzellik değil, aynı zamanda sağlık, mutluluk ve öz güven kaynağı olduğunu ortaya koyan Mübeccel Namık Hanım, genç kızlara örnek teşkil etmiştir. Röportaj sonunda Mübeccel Hanım, Türk sporunun gelişimine dair katkılarda bulunma sözünü de vermiştir.[30] Onun bu başarısı, sporun toplumsal algısı üzerinde olumlu bir etki yaratmış ve sporun, bireysel ve toplumsal açıdan taşıdığı değeri bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Türk Spor mecmuasının on altıncı sayısında "*sporun yeni ve çok dikkat çekici zaferi*" olarak Türkiye Güzellik Kraliçesi Mübeccel Namık Hanım'ın portresi kapak fotoğrafı olarak yayınlanmıştır. İlgili sayının kapağında Türkiye güzellik kraliçesi Mübeccel Namık Hanım'ın şu sözü paylaşılmıştır: "*Ben güzelliğimi doğrudan doğruya spora medyunum.*" [31]

Türk Spor Mecmuasının İlk Yılının 16. Sayısında Kapak Fotoğrafı Mübeccel Namık Hanım

Kaynak: *Türk Spor,* 16 Kânunusani 1930 Perşembe, sene:1, No:16.

[30] *Türk Spor,* 16 Kânunusani 1930, sene:1, No:16, s. 8-9.
[31] *Türk Spor,* 16 Kânunusani 1930, sene:1, No:16, s. 8-9.

Sporun güzel yıldızı Mübeccel Namık Hanım, müsabaka ikinciliği ve üçüncülüğü kazanan diğer iki genç kız arasında

Kaynak: *Türk Spor,* 16 Kânunusani 1930, sene:1, No:16, s. 8.

Mübeccel Namık Hanım'ın sportif faaliyetlerine dair detaylar, "*Sporcu Kraliçemiz Mübeccel Namık Hanım Hangi Sporlarla Meşgul?*" başlıklı haberde aktarılmış ve bu bilgiler, sporun estetik güzellik üzerindeki etkisini bir kez daha teyit etmiştir. Türk Spor mecmuası, daha önceki bir nüshasında Mübeccel Namık Hanım'ın küçük yaşlardan itibaren sporla nasıl iç içe olduğunu ayrıntılı bir şekilde ele alacağını vadetmiş ve bu vaadini yerine getirerek kapsamlı bir inceleme sunmuştur. Mecmuanın edindiği bilgiler, Mübeccel Namık Hanım'ın tahmin edilenden çok daha yoğun bir spor geçmişine sahip olduğunu göstermektedir. İstanbul'da Erenköy'deki geniş bahçeleri, kendisine sporla iç içe bir yaşam alanı sunmuştur. Bahçede yer alan voleybol sahası, Mübeccel Hanım ve arkadaşları için düzenli bir spor alanı işlevi görmüştür. Haftanın belirli günlerinde genç kızlar evlerinin bahçelerinde toplanarak voleybol oynamışlardır, bu faaliyetlerin organizasyonunu ve gençlerin spora teşvikini ise bizzat Mübeccel Hanım üstlenmiştir. Oyunlar genellikle yüksek bir heyecanla sürerken, galibiyet çoğunlukla Mübeccel Hanım'ın bulunduğu takıma ait olmuştur. Bunun sebebi, genç kraliçenin olağanüstü çevikliği ve spordaki üstün yeteneğidir. Mübeccel Hanım'ın sporla ilişkisi yalnızca voleybol ile sınırlı değildir. Özellikle yaz aylarında bahçelerindeki ağaçların en yüksek dallarına tırmanmayı sevmesi ve bu dallar arasında kurduğu salıncakta saatlerce sallanması, onun doğa ile iç içe bir spor alışkanlığına sahip olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra bisiklet sürmekteki mahareti, yüzme konusundaki cesareti ve fiziksel kondisyonunu koruma amacıyla düzenli olarak yaptığı kültür-fizik egzersizleri, onun spora duyduğu tutkuyu ve disiplini ortaya koymaktadır. Yüzme aktivitelerini ise genellikle aile plajlarında gerçekleştirdiğini ifade etmiştir.[32]

[32] *Türk Spor,* 23 Kânunusani 1930, sene:1, No: 17, s. 8-9.

Genç güzellik kraliçesi, yalnızca kendi sportif başarılarıyla değil, ailesini spora teşvik etme konusundaki gayretiyle de dikkat çekmektedir. Kendisinden hemen bir yaş kadar büyük olan ablası ve küçük kardeşi Nesimi Bey de sporla ilgilenmiştir. Saint Joseph Mektebi'nde eğitim görmüş olan Nesimi Bey'in, ablasının desteğiyle gelecekte atletizm veya futbolda önemli spor başarılarına imza atacağı tahminleri mecmuada yer almaktadır.[33] Mübeccel Namık Hanım'ın yaşam tarzı, sporun bireysel ve toplumsal yaşam üzerindeki olumlu etkilerinin somut bir örneğidir. Sporun, fiziksel güzellik, sağlık ve özgüven üzerindeki katkılarını vurgulayan bu örnek, aynı zamanda kadınların aktif bir yaşam sürmeleri için önemli bir rol model teşkil etmektedir.

Mübeccel Namık Hanım beraber spor yaptığı ablası ile beraber voleybol kıyafetiyle 1928 senesinde çıkartılmış olan bu fotoğrafta Mübeccel Hanım arkada durmaktadır.

Kaynak: *Türk Spor,* 23 Kânunusani 1930, sene:1, No: 17, s. 8.

Mübeccel Hanım'ın küçüklüğü

Kaynak: *Türk Spor,* 23 Kânunusani 1930, sene:1, No: 17, s. 9

[33] *Türk Spor,* 23 Kânunusani 1930, sene:1, No: 17, s. 8-9.

Beyoğlu Amerikan Kulübü tarafından düzenlenen Voleybol Turnuvası'nın sonuçlandığı ve ödül töreninin gerçekleştiği etkinlik, "*Mübeccel Namık Hanım Voleybol Galiplerine Mükafatlarını Merasimle Verdi*" başlıklı haberde ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Turnuvanın birinci kategorisinde Galatasaray, ikinci ve üçüncü kategorilerinde ise Beyoğlu Rum Kulübü birinciliği elde etmiştir. Ödül töreni, Amerikan Kulübü'nün geniş salonunda özenle hazırlanmış bir atmosferde gerçekleştirilmiş ve bu törende kupa ve madalyalar, bizzat Güzellik Kraliçesi Mübeccel Namık Hanım tarafından takdim edilmiştir. Törene şehrin tanınmış spor ve sanat çevrelerinden pek çok aile davet edilmiştir. Saat altıya doğru salon, büyük bir kalabalıkla dolmuş ve yoğun ilgi nedeniyle ayakta duracak dahi yer kalmamıştır. Bu büyük ilgi, ödüllerin Mübeccel Namık Hanım tarafından verilecek olmasının yarattığı heyecanla açıklanmıştır. Belirlenen saatte Mübeccel Namık Hanım sahneye çıkarak coşkulu alkışlar eşliğinde kısa bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında sporun kendi yaşamındaki önemine şu sözlerle vurgu yapmıştır: "*Ben sporu çok severim. Sıhhatimi spora borçluyum. Sporcular arasında bulunmaktan samimi bir haz duyduğumu ifade etmeye gerek görmüyorum; bunu halimden anlamak mümkündür.*" Bu konuşmanın ardından ödüllerin takdimine geçilmiş, Mübeccel Hanım kazanan sporcuların ellerini sıkarak onları tebrik etmiş ve kupa ile madalyalarını takdim etmiştir. Etkinlik boyunca gösterdiği nezaket ve samimiyet, salondaki misafirler tarafından takdirle karşılanmıştır.[34] Bu etkinlik, Mübeccel Namık Hanım'ın sporun sadece fiziksel bir aktivite değil, aynı zamanda toplumsal bağları güçlendiren ve takdir edilmesi gereken bir değer olduğuna yönelik güçlü mesajını ortaya koymuştur.

Mübeccel Namık Hanım voleybolcular arasında

Kaynak: *Türk Spor*, 30 Kânunusani 1930, sene:1, No:18, s. 11.

[34] *Türk Spor,* 30 Kânunusani 1930, sene:1, No:18, s. 11.

Mübeccel Namık Hanım'ın uluslararası bir organizasyon olan Avrupa Güzellik Yarışması seçme müsabakalarına katılmak üzere Paris'e hareketinde kendisine babası İstanbul Liman Şirketi memuru Namık Bey de refakat etmiştir. Türkiye'den Paris'e 29 Ocak 1930'da hareket etmişlerdir. [35] Organizasyon 5 Şubat 1930 tarihinde Paris'te düzenlenen Avrupa Güzellik Yarışması'dır. Türkiye'yi tüm dünya önünde temsil etmesi için Türkiye'nin o yılki güzellik kraliçesinin katılması uygun görülmüştür. [36] Mübeccel Hanım'ın Pariste "Le Journal" gazetesinin misafiri olacağı, 4 şubatta Paris'in meşhur operasında verilen bir hayır balosunda bulunacağı ve 5 şubatta 20 Avrupa güzelinin Riviera'da Cannes Kan şehrinde yapılacak Güzellik Bayramına katılacağı, ağustos ayında da Brezilya'ya Rio de Janeiro seyahatine çıkılacağı bildirilmiştir.[37]

Mübeccel Hanım'ın Paris'e hareket etmesi üzerine basında; "*…Kendisini buradakilere olduğu gibi, Fransa'daki hakem heyetine de şirin göstersin!*" şeklinde temennide bulunulmuştur. Ayrıca basında güzellik yarışmalarının kökeninin Fransa olduğu, halk arasındaki sosyal ihtiyaçlardan doğduğu ve zamanla evrensel bir ilgi alanına dönüştüğü ifade edilmiştir. İlgili haberde; "*Bir zamandan beri yapıla gelmekte olan bu güzellik müsabasının ilk vatanı bir dostumun anlatmasına nazaran Fransa'dır. Dostum diyordu: Vaktile Sen nehri kıyılarında bekâr çamaşırı yıkayan kadınlar varmış. Bunlar arasında, müşteri paylaşmak yüzünden sık sık kavgalar, gürültüler olurmuş. Nihayet bu işin yolunda gitmediğini görerek içlerinden birisini aralarında reis intihap edip ihtilafları ona havale etmeğe başlamışlar. Önce en cerbezeli, en akıllı çamaşırcı reis olurken, sonradan bu işe en güzel kadın seçilmeğe başlanmış. Daha sonraları bu güzellik intihabı başka zümreler arasında da moda olmuş, bütün dünyayı ve evvelki gün Sirkeci garını dolduran yüzlerce halkı alâkadar eden bir mesele haline gelmiştir*." şeklinde yarışmaların kökenine dair bilgilendirme yapılmış başlangıçta pratik bir çözüm aracı olarak ortaya çıkan bu uygulamanın, zaman içinde estetik ölçütlere dayalı bir seçim biçimine ve nihayetinde küresel bir kültürel organizasyona dönüştüğü vurgulanmıştır.[38]

Türkiye güzellik kraliçesinin Paris'teki müsabakaya gönderilebilmesi için Cumhuriyet gazetesi birçok kurum ve kuruluşların fedakârlık yapmasını sağlamıştır. "*Bu işin artık bütün milletin malı olduğu*", Kraliçenin Yabancı memleketlerde Türkiye'yi ve milli şerefi hakkıyla temsil edebilmesi için ihtiyaçlara yardım etmenin "milli bir vazife" olduğu belirtilmektedir. Türkiye'nin milli müesseselerinin önemine dikkat çekilmesi için kraliçenin Avrupa'ya yerli ipeklilerle, yerli kumaşlarla gitmesinin emsalsiz bir propaganda fırsatı olacağı ifade edilmektedir.[39]

Paris'te Journal gazetesinin büyük merasim salonunda yapılacak olan Avrupa Güzellik Kraliçesi seçimi için oluşturulan hakem heyetinde Türk olarak Paris'te tahsilde bulunan ressam Ahmet Mithat Bey'in bulunacağı duyurulmaktadır. Müsabakada yüz güzelliği için beş numara, vücut güzelliği için beş numara verileceği, en fazla numara alan kişinin Avrupa güzeli seçileceği, Mübeccel Hanım'ın bu yarışma için Paris'te özel elbiseler diktirdiği haber

[35] *Türk Spor,* 30 Kânunusani 1930, sene:1, No:18, s. 11; *Cumhuriyet,* 14 Kanunusani 1930, s. 1; *Cumhuriyet,* 11 Kanunuevvel 1929, s. 1-2; *Vakit,* 29 Kanunusani 1930, s. 5.

[36] A. Hanife Kocakaya, "*Atatürk Dönemi Güzellik Yarışmaları ve Keriman Halis*", Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009, s. 70; Mehmet Gündüz, "Atatürk Döneminde Toplumu Dönüştürmenin Aracı Olarak Cumhuriyet Gazetesinin Düzenlediği Güzellik Yarışmaları", *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi,* S. 41, 2022, s. 67. (58-79).

[37] *Cumhuriyet,* 14 Kanunusani 1930, s. 1.

[38] *Vakit,* 31 kanunusani 1930, s. 4.

[39] *Cumhuriyet,* 15 Kanunusani 1930, s. 1, 4.

verilmiştir.[40] Ayrıca Kraliçe Mübeccel Hanım'a Cumhuriyet gazetesi vasıtasıyla birçok yerden tebrik mektupları ve telgrafları gelmiştir. Bunun yanı sıra basın yoluyla da tebrikler iletilmiştir. Ermeni gazeteleri, "Nor Lur", "Aztarar", Fransız basınından" Peti Pariziyen", "Jurnal d'oryan" bunlardan bazılarıdır.

Paris'e yola çıkan Mübeccel Hanım'ın Sirkeci garında çekilen fotoğrafları

Kaynak: *Cumhuriyet,* 20 Temmuz 1930, s. 1.

Selim Sırrı Tarcan'ın kızları Selma ve Azade Hanım'ın Mübeccel Hanım'a jimnastik yaptırdığı, bunun kendisini daha güzel, zarif, narin, sıhhatli, çevik ve idmanlı bir hale getirdiği belirtilmektedir. Mübeccel Hanım'ın, 19 Temmuz 1930'da yola çıktığı, başında mavi ipekli bir şapkasının olduğu, güllü desenli uzun etekli bir elbise giydiği ayaklarında ise fileden bir iskarpin olduğu ifade edilmiştir. Paris'e vardıktan sonra, diğer kraliçelerle birlikte 25 Temmuz'da Fransa'nın ünlü şehirlerinden Deauville'e gidileceği ve orada güzeller şerefine düzenlenen büyük eğlencelere katılacağı haber verilmiştir. Güzellerin, 30 Temmuz'a kadar Fransa'nın Normandiya ve Bretagne bölgelerinde otomobillerle geziler yapacakları, 31 Temmuz'da büyük ve gösterişli bir vapurla Le Havre Limanı'ndan hareket edilerek 23 Ağustos'ta Rio de Janeiro'ya ulaşılacağı bilgisi verilmiştir. Ayrıca Rio de Janeiro'daki müsabakanın 7 Eylül 1930'da düzenleneceği, birinciliği kazanan kişiye yarım milyon frank ile 40.000 lira ödül verileceği haberi de paylaşılmıştır. Yarışmaya Avrupa'dan 20, Güney ve Kuzey Amerika hükümetlerinden ise 20 aday katılmıştır. Jüri üyelerinin yarısı Avrupalı, yarısı Amerikalı olmuştur.[41]

Paris'te Mübeccel Hanım'ı Türkiye'nin Paris Büyükelçisi ziyaret etmiştir. Mübeccel Hanım'ın yarışmada dereceye girememesi üzerine basında kilosu ve bel kalınlığı üzerine birçok haber yayınlanmıştır.[42] 1930 yılı Avrupa Güzellik kraliçesi seçilen Yunan güzeli

[40] *Akşam*, 6 Şubat 1930, s. 2.
[41] *Milliyet*, 20 Temmuz 1930, s. 3; *Cumhuriyet,* 20 Temmuz 1930, s. 1, 4; *Vakit,* 2 Mayıs 1931, s. 3.
[42] A. Hanife Kocakaya, "*Atatürk Dönemi Güzellik Yarışmaları ve Keriman Halis*", Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009, s. 70; Mehmet Gündüz, "Atatürk Döneminde Toplumu Dönüştürmenin Aracı Olarak Cumhuriyet Gazetesinin Düzenlediği Güzellik Yarışmaları", *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi,* S. 41, 2022, s. 67. (58-79).

olmuştur. Buna karşın basında Paris'te ikamet eden heykeltraş Maitre Maxime Reral Del Sarte'ın 1930 Türkiye Güzellik Kraliçesi Mübeccel Namık Hanım'ın bir büstünü yapmaya karar verdiği duyurulması dikkat çekicidir.[43] Rio de Janeiro şehrinde yapılacak Dünya güzellik müsabakasına katılım sağlayacak, içerisinde Mübeccel Namık Hanım'ın da yer aldığı Avrupa güzelleri kafilesinin Havr limanından Güney Amerika'ya hareket ettiği bildirilmiştir. Ayrıca basında Türkiye kraliçesi Mübeccel Hanım'ın seyahati esnasında tanınmayacak kadar çok zayıfladığı bu süreçte hamamın çok faydasını gördüğünü söylediği aktarılmaktadır.[44] Brezilya'nın Rio de Janeiro şehrinde düzenlenecek olan Dünya Güzellik Yarışması'nın 7 Eylül 1930'da yapılacağı ifade edilmiştir.[45]

Güzellik kraliçeleri Cannes gazinosunun terasında. Bir hafta Cannes şehrinde kaldıktan sonra Paris'e gitmişlerdir. Sağdan sola doğru sırasıyla: İngiliz, Yugoslav, Romen, İtalyan, Alman, Yunan, İspanyol, Rus, Fransız, Danimarka, Türk, Bulgar.

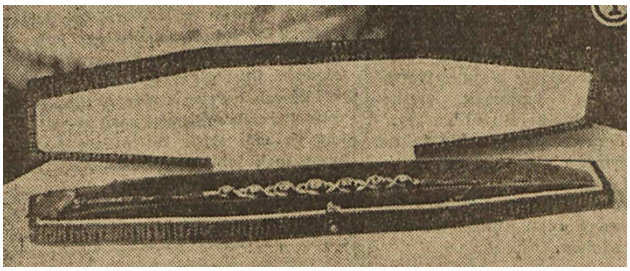
Kaynak: *Akşam*, 19 Şubat 1930, s. 1.

Güzellik kraliçesi seçildikten sonra Fransa'nın Paris şehrini, Dovil Plajını (Deauville) ve Brezilya'nın Rio de Janeiro şehirlerini ziyaret eden Mübeccel Hanım, bu seyahatlerinde uluslararası düzeyde düzenlenen organizasyonlara katılmış ve memleketine döndükten[46] sonra izlenimlerini paylaşmıştır.

Mübeccel Namık Hanım, Paris, Cannes ve Deauville'e seyahat etmiştir. Deauville

[43] *Akşam*, 11 Şubat 1930, sene:12, No: 4072, s. 1.
[44] *Cumhuriyet,* 2 Ağustos 1930, s. 1-2.
[45] *Cumhuriyet,* 6 Ağustos 1930, s. 1, 3; *Cumhuriyet,* 10 Ağustos 1930, s. 1.
[46] Mübeccel Hanım'ın bu seyahatten 14 Ekim 1930'da döndüğü belirtilmiştir. *Cumhuriyet,* 15 Teşrinievvel 1930, s. 1.

plajında, göğsünde ay-yıldız motifi bulunan kırmızı-beyaz bir mayo giydiğini belirtmiştir. Labou'l'da, güzellik temsilcileri onuruna 15 bin kişilik bir balo düzenlenmiş olup, bu etkinlikte Parisli şarkıcı Maurice Chevalier, Mübeccel Hanım'a başarı dileklerini iletmiş ve kendisine bir bebek hediye etmiştir. Ayrıca, Brezilya'nın Le Havre konsolosunun, Mübeccel Hanım'ın Le Havre'da bulunduğu süre boyunca kendisine eşlik ettiği ve bir buket çiçek ile bir bebek hediye ettiğini ifade etmiştir. Pernambuco'da bir gece konakladıkları ve burada bulunan Türk topluluğu tarafından, üzerinde "Türk Güzeli Mübeccel Hanım'a Pernambuco Vatandaşları Hatırası" yazılı, pırlanta ay-yıldız motifli bir altın plak takdim edildiğini belirtmiştir. Bahia'ya vardıklarında ise orada bulunan Türk vatandaşlarının, kendisine tamamı elmaslarla süslenmiş, platin üzerine işlenmiş kıymetli bir bilezik hediye ettiklerini aktarmaktadır. Rio de Janeiro'ya ulaştıklarında, Uluslararası Güzellik Yarışması'nı düzenleyen "Nate" gazetesi tarafından tahsis edilen otomobillerle, 20 katlı Gloria Oteli'ne yerleştirildiklerini ifade etmiştir. Ertesi gün otelde 10 bin kişilik bir balo düzenlenmiş ve etkinlik sırasında her ülkenin güzellik temsilcisine birer elmas mahfaza hediye edilmiştir. Bir sonraki gün, Copacabana Plajı'ndaki büyük otelde 25 bin kişilik bir balo gerçekleştirilmiştir. Ardından São Paulo'ya geçilmiş olup, burada üç gün konaklanmıştır. São Paulo'da ikamet eden Suriyeli bir Türk ailesi, Mübeccel Namık Hanım onuruna bir balo düzenlemiş olup, bu etkinliğe tüm güzellerin katıldığı Mübeccel Namık Hanım tarafından aktarılmıştır. Ardından tekrar Rio de Janeiro'ya dönülmüş ve buradan Le Havre'a hareket edilmiştir. Vapur, limandan ayrılırken iki milyona yakın kişinin tebrik ve tezahüratlarıyla uğurlanmıştır. Le Havre'a ulaştıktan sonra yeniden Paris'e geçilerek, oradan da İstanbul'a dönülmüştür. Mübeccel Namık Hanım'ın bu seyahati toplamda üç buçuk ay sürmüştür. Rio de Janeiro'da Mübeccel Hanım'a elmaslı ve pırlantalı bir gerdanlık hediye edilmiştir.[47] Brezilya'daki Musevi vatandaşlardan da altın üzerine pırlanta ile yapılmış bir ay-yıldız ile altında yine altın ve pırlanta ile yazılmış "Brezilya'daki Türk Musevilerinin Mübeccel Hanım'a Hatırası" ibareli bir plak hediye edilmiştir.[48]

Mübeccel Hanım'a Rio de Janeiro'da hediye edilen gerdanlık

Kaynak: *Cumhuriyet,* 15 Teşrinisani 1930, s. 1.

Mübeccel Namık Hanım, seyahatleri sonrası "*Tarihe altın sahifeler ilave eden inkılâbımız, cihanın bütün nazarlarını Türkiye'ye çevirmiştir. Medeni Türkiye'nin medeni güzelliğini hariçte temsil etmek, yalnız Türk kadınlığının değil bütün bir vatanın şerefini üzerine almak demektir. Ben Avrupa ve Amerika seyahatlerim esnasında bunu gördüm ve bu hissi duydum. Bir Fransız, bir Alman güzeli bütün diğer güzeller, sadece güzellikleri için alkışlandılar. Fakat Türk güzeline tevcih edilen alkışlar da yalnız güzelliğinin değil, vatanının kendisine bahşettiği büyük şerefin de bir hissesi vardı… Genç kızlarımız bunu nazarı dikkate alarak müsabakaya girmekte tereddüt etmesinler.*" demiştir.[49] Bu

[47] *Cumhuriyet,* 15 Teşrinisani 1930, s. 1, 4.
[48] *Cumhuriyet,* 29 Eylül 1930, s. 1.
[49] *Cumhuriyet,* 15 Teşrinisani 1930, s. 4.

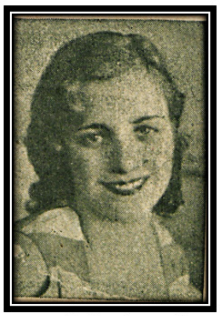
ifadeleriyle, hem genç kızlara cesaret vermiş hem de Türk kadınının dış dünyadaki algısı ve ulusal kimliğin dış temsiliyetini vurgulamıştır. Ayrıca Mübeccel Hanım'ın vurguladığı bir diğer önemli nokta da, Batı'daki diğer güzellik temsilcilerinin yalnızca fiziksel güzellikleri sebebiyle alkışlandığı, ancak kendisinin gördüğü takdirin sadece dış görünüşüne değil, Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme ideallerine de atfedildiğidir. Bu açıdan kendisine yöneltilen alkışların, Türkiye'nin uluslararası arenadaki imajına duyulan saygının bir parçası olduğunu ifade etmiştir.

Çeşitli gazetelerin kendisiyle röportaj yaptığı ancak, bu röportajlarda spor konusundaki gözlemlerine, duygularına ve bilgilerine yer verilmediği, çünkü sorulmadığı vurgulanmıştır. Bu eksikliği gidermek üzere, Türk Spor mecmuası tarafından kendisiyle yapılan bir mülakatta seyahatleri sırasında sporla ilgili deneyimleri sorulmuştur. Muhabir, Erenköy'de, oturdukları köşkün bahçesinden içeri girdiğinde iki ağacın arasına gerilmiş bir file gördüğünü, bununla güzellik kraliçesinin çok sevdiği voleybol ile vakit buldukça meşgul olduğunu tahmin etmenin zor olmadığını belirtmiştir. Türk Spor mecmuasından geldiğini ve gazeteci olduğu anlayan Mübeccel Hanım kendisini kabul etmiş ve gülümseyerek: "*-Gene mülakat mı?"* demiş. Bunun üzerine Türk Spor yetkilisi "*Yalnız bu seferki mülakat sevdiğinizi bizzat şöylediğiniz bir mevzu hakkında: Spor"* demiştir. Bunun üzerine Mübeccel Hanım: "*Sporcuyum, bittabi sporu çok severim. Şahit olduğum her spor hadisesi beni pek ziyade alâkadar eder. Paris'te bir gün kaldıktan sonra Dovil'e (Deauville) gittik. Burası dünyanın en güzel plajı imiş. Yalnız Dovil'e gelenler spor yapmak için değil, gösteriş için geliyorlar. Orada gördüğüm insanlar suya yalnız ayaklarını sokmakla iktifa ediyorlar. Bizim plajlarımız belki Dovil kadar lüks değil, yalnız deniz meraklıları Dovil'dekilerden daha çok sporcu her halde. Oradan hareket ettiğimiz zaman vapurda beni en ziyade sevindiren şey vapurun içindeki yüzme havuzları oldu. Uzun seyahatimiz esnasında istediğimiz zaman yüzebilecektik. Bütün güzellerle beraber havuzlar giriyorduk. Güzeller sabahleyin kalkar kalkmaz kültür fizik yapıyor, sonra bu pisinler de yüzüyor, kahvaltıyı müteakip vapurun köprüsünde dolaşıyorlardı.*". Türk Spor muhabiri Kraliçeler arasında sporla meşgul olmayanlar var mı diye sormuştur. Mübeccel Hanım: "*-Hayır bilâistisna hepsi sporcu. Alman güzeli Spor akademisinden mezun. Amerika güzeli mükemmel ata binermiş, Macar güzeli iyi bir yüzgeçmiş, İngiliz güzeli tenis oynuyor*. Brezilya'da en çok rağbet gören sporlar nelerdir? Sorusuna ise: "*Brezilya çok zengin bir memleket olduğu için otomobil kullanmak merakı pek ziyade. Dünya güzeli ilan edilen Mis Brezilya fevkalade otomobil kullanıyor. Kendisi aynı zamanda tayyareci de. Madalyası var. Ben onu uçarken gördüm dünya güzeli olduktan sonra tayyaresine bindi, şehrin üzerinde dolaştı. Onu alkışlayan yüzbinlerce kişiye bayrak salladı. Dünya güzeli fazla olarak iyi bir tenis oyuncusu imiş. Mamafih otomobil kullanmak hususunda Portekiz güzelinin de büyük bir maharet sahibi olduğunu söylüyorlar. Hatta kadınlar arasındaki yarışlara muntazaman girer ve muvaffak olurmuş. Otomobilden sonra fazla sevilen bir spor da ata binmek. Diyebilirim ki Brezilya'da ata binmesini bilmeyen kadın yok gibi. Bir gün bizi at yarışlarına davet ettiler. Avrupalılara bir sürpriz yapacağız dediler. Bu sürpriz ne idi bilir misiniz? Yarışlara iştirak eden bütün atların cokeyleri kadın idi. Ve bila mübalağa şunu söyleyebilirim ki Brezilya kadınlar erkekler kadar hatta onlardan daha iyi ata biniyorlar. Sevilen diğer bir spor da tenis, her sene müteaddit tenis şampiyonaları tertip edilirmiş. Brezilya'da deniz sporlarına da fazla rağbet var*." Mis Türkiye'ye şimdi sporla meşgul oluyor musunuz? diye sorulduğunda ise; "*-Vakit buldukça. Bahçede fileyi görmüşsünüzdür. İyi havalardan istifade etmek için ara sıra kardeşim ve arkadaşlarımla voleybol oynuyorum. Sabahları kardeşimle yürüyüşler*

yapıyoruz." demiştir. Türk Spor muhabiri teşekkür edip ayrıldıktan sonra kendi kendine düşünmüş ve kendisine şu soruyu sormuştur: *Acaba ne vakit bütün genç kızlarımız Mübeccel Hanım gibi sporu candan sevecek?*[50] Mübeccel Namık Hanım, güzellik kraliçesi unvanıyla birlikte, sportif bir yaşam tarzının da güçlü bir temsilcisi olmuştur. Onun hayatı, sporun bireysel başarıya olan katkılarını ve toplumda spor kültürünün önemini vurgulayan bir örnek teşkil etmektedir.

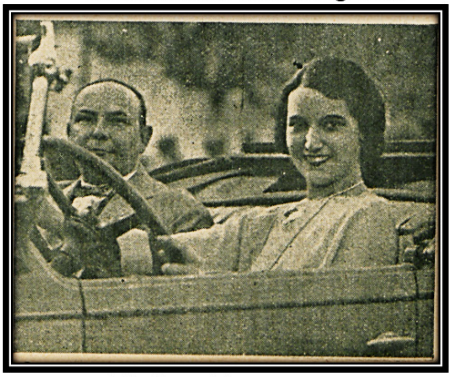

Mis Almanya ve Mis Macaristan

Mis Amerika ve Mis İngiltere

Dünya kraliçesi Mis Brezilya

Mis Portekiz

Kaynak: *Türkspor,* 14 Birinci kanun 1930, sene:2, No:11-63, s. 6-7.

[50] *Türk spor,* 14 Birinci kanun 1930, sene:2, No:11-63, s. 6-7, 12; *Türk spor,* 4 Birinci kanun 1930, sene:2, No:10-62, s. 5

Mübeccel Hanım voleybol filesinin arkasında

Kaynak: Türk spor, 14 Birinci kanun 1930, sene:2, No:11-63, s. 7.

İspanya'nın Madrid şehrinde İspanyolca olarak yayınlanan "*Estampa*" isimli bir dergide Mübeccel Namık ile yapılan röportaja dair bir makale yayınlanmıştır. *Estampa* dergisinin 107 numaralı sayısında ve 28 Ocak 1930 tarihinde yayımlanan Mübeccel Hanım'ın İspanya'daki bir gazeteciye kişisel bakış açısını ilginç bir şekilde yansıtan bu yazı, dönemin toplumsal yapısı, kültürel etkileşimleri, Mübeccel Namık'ın güzellik yarışmasındaki rolü, modern bir Türk kadınının özgürleşme süreci ve Batı ile olan ilişkisine dair bir izlenim sunmaktadır. Mübeccel Namık Hanım İspanya'daki gazeteciye röportajı Fransızca yapmak istediğini ve pratik yapması gerektiğini belirtmiştir. Gazeteci kendisine İspanyolca da bilip bilmediğini sormuş; Mübeccel Hanım ise tek bir kelime bile bilmediğini ifade etmiştir. Bunun üzerine röportaja Fransızca devam edilmiştir. Mübeccel Hanım kendisine İspanya'nın garip gelenekleri olan gizemli bir ülke gibi geldiğini ifade etmiştir. Boğalarla dövüşen Toreador olarak adlandırılan adamların çizimlerini gördüğünü söyleyerek "*… Onları kahramanca dövüşürken görmek çok hoş olmalı... Uzak diyarda her şey çok güzel olmalı…"* demiştir. Dergide, Mübeccel Hanım'ın 17 yaşında olduğu ve Ankara'da doğduğu bilgisi verilerek, çok güzel olduğu, ince ve zarif olduğu, küçük oval bir yüzü olduğu, mükemmel bir vücuda ve tatlı, müzikal bir sese sahip olduğu aktarılmıştır. Röportaj günü kazak, pileli etek, spor ayakkabı ve küçük bir şapkasıyla çok iyi göründüğü, çevik görünümü ve uyumlu hareketleriyle modern küçük bir kız olduğu belirtilmiştir.[51]

Mübeccel Hanım'ın bir bakıma kültür çatışması yaşaması söz konusudur. Gazeteciye, "*Beni en çok endişelendiren ne biliyor musun*?" diye sormuş, gazeteci de; "*Hayır bilmiyorum... Hiçbir fikrim yok*." demesi üzerine Mübeccel Hanım, "*Makyaj*!" cevabını vermiştir ve "*Avrupa kültürünü bu kadar çabuk özümsemiş, Çarliston dansı yapmayı, Fransızca konuşmayı, öğrenmiş olan bizler, daha doğru dürüst makyaj yapmayı öğrenemedik!*" demiştir. Bunun üzerine gazeteci; "*Bu bir sorun mu matmazel?*" diye sormuş; "*Elbette öyle! Güzel bir yüzü iyi bir şekilde düzenlemeyi başarırsanız neler yapabileceğinizi biliyor musunuz? Ama bu bir sanat, tüm sanatlar gibi doğaçlama yapılamayacak bir sanat.*

[51] *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İspanya* (537). 7945. 48673. 1, s. 1-5. Belge Tarihi: 07. 02. 1930.

Fransız kadınları makyajı diğerlerinden daha iyi kullanırlar çünkü güzelliğe gösterdikleri bu özeni uzun zamandır geliştirmişlerdir." cevabını almıştır. Çantasından küçük bir ayna ve boya çıkarıp boyamıştır ve sonrasında korkunç olduğunu, umutsuzlukla "*Yarışmada iyi bir rol oynamamı nasıl beklersiniz*?" diye haykırmıştır. Dergi bu konudaki yazısını "*İspanyol okurlar, burada, on yedi yaşındaki güzelliğinin kendisini Rio de Janeiro›da inceleyecek olan jüriyi memnun etmeye yetmeyeceğini düşündüğü için ağlayan Türkiye Güzeli›ni teselli ediyorum*." şeklinde bitirmiştir. [52]

Bu haber Mübeccel Hanım'ın farklı ülkeler hakkında merakını ortaya koymakla birlikte, boğa güreşlerinden ve toreadorlardan bahsetmesiyle, kültürel merakla yüzeysel bilgilerin nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir. Ayrıca Mübeccel Hanım'ın Batı kültürüne olan hayranlığı ve Türk kadınının modernleşme sürecindeki karmaşık duyguları, makyaj yapma becerisinin eksikliğinden bahsetmesi, modern bir kadın olmanın inceliklerini öğrenme arzusu ile kendi kültüründen gelen alışkanlıklar arasındaki denge arayışını yansıtmaktadır. Mübeccel Hanım'ın kendi güzellik algısı ve jüriyi etkileme konusundaki endişeleri, genç bir kadının uluslararası arenadaki beklentilere nasıl uyum sağlamaya çalıştığını gözler önüne sermektedir. Bir dönem portresi sunan bu röportaj hem toplumun değişim sürecini hem de yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kadınlara verdiği önemi ve onların toplumdaki yerini nasıl yeniden şekillendirdiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Buna ek olarak uluslararası güzellik yarışmasında Türkiye Cumhuriyeti'ni ilk kez temsil eden ve sporun bir çok dalına duyduğu ilgi ile bilinen Mübeccel Namık Hanım'ın röportajının İspanya dergisinde yayınlanması bu haberin değerini ortaya çıkarmaktadır.

Mübeccel Namık Hanım'ın Fransa'da Avrupa güzellik yarışmasına, Brezilya'da Dünya Güzellik Yarışması'na katılması, Feriha Tevfik Hanım'ın Amerika'da 5 Ağustos 1930'da Teksas eyaletindeki Galveston şehrinde düzenlenen 5. Uluslararası Kainat Güzelliği Yarışması›nda Türkiye'yi temsil etmesi basında Türk güzellerinin yalnızca Türk güzelliğini değil, Türk ırkını aleme tanıtmak gibi bir vazife yüklendiğine dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda Türklerin *medeni ve münevver bir millet olduklarını* dünyaya göstermek olduğu belirtilmektedir.[53] Nitekim Fransız basınında, Mübeccel Hanım örneği üzerinden Türk kadınının modernleşme sürecini tamamladığına dair değerlendirmelere yer verilmiştir.[54]

Türkiye tarafından "*Dünya Güzellik Kraliçesi*" unvanını kazanılması 31 Temmuz 1932 tarihinde Belçika'nın Spa kentinde gerçekleştirilen Uluslararası Güzellik ve Zarafet Yarışması'nda, Türkiye'yi temsilen katılan Keriman Halis Ece Hanım tarafından kazanılmıştır.[55] Bu başarı, Türkiye'nin uluslararası alandaki temsil gücünü ve modernleşme sürecindeki ilerleyişini simgeleyen önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.

Sonraki süreçlerde Güzellik Kraliçesi Mübeccel Namık Hanım'ın zayıflaması süreci üzerinden doktorlar ve sporcular arasında yaşanan bir fikir ayrılığı basına yansımıştır. Özellikle, Dr. Osman Şevki Bey, bir kişinin zayıflatılmasının yalnızca doktorların yetki ve sorumluluk alanında olduğunu iddia ederken, spor camiasından bazı isimler, sağlıklı

[52] *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İspanya* (537). 7945. 48673. 1, s. 1-5. Belge Tarihi: 07. 02. 1930.

[53] *Cumhuriyet,* 11 Eylül 1930, s. 1-2.

[54] Pınar Öztamur, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Güzellik Yarışmaları ve Feminen Kadın Kimliğinin Kuruluşu", *Toplumsal Tarih,* S. 99, Mart 2002, s.50 (46-53).

[55] *Cumhuriyet*, 1 Ağustos 1932, s. 1; Murat Kaya, "Dünya Güzellik Kraliçesi Keriman Halis Hanım'ın İzmir Ziyareti Ve Basına Yansımaları", *Tarih Ve Günce Atatürk Ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi,* S. 7, Yaz 2020, s. 249. (247-276); A. Hanife Kocakaya, "*Atatürk Dönemi Güzellik Yarışmaları ve Keriman Halis*", Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009.

bireylerin fiziksel aktiviteler yoluyla kilo vermesinin bir antrenör veya spor uzmanının alanına girdiğini savunmaktadır.[56]

Mübeccel Namık Hanım, güzellik kraliçesi unvanıyla dikkat çeken bir figür olarak, zayıflama sürecinin doğurduğu tartışmaların odağında yer almaya başka bir haberde daha devam etmiştir. Selim Sırrı Bey ve kızlarının, Mübeccel Hanım'ın zayıflamasını beden terbiyesi yoluyla sağladığı belirtilmiş, bu durum bir doktor tarafından eleştirilmiştir. Doktor, zayıflama işleminin yalnızca tıbbi bir uzmanlık alanına girdiğini iddia etmiş, ancak Sıhhat Vekâleti bu olayın doktorlukla bir ilgisi olmadığını ve takip gerektiren bir durum bulunmadığını bildirmiştir. Tartışmalar, doktorun kamuoyunda dikkat çekmek için bu meseleyi gündeme getirdiği yönündeki eleştirilerle daha da alevlenmiştir. Spor camiasından gelen tepkiler ve Sıhhat Vekâleti'nin açıklaması sonrasında, doktorun iddialarının bilimsel bir temele dayanmadığı ve sürecin bir beden terbiyesi uygulaması olduğu kesinlik kazanmıştır. Bu gelişmeler, doktorun itibar kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Sonuç olarak, Mübeccel Namık Hanım'ın zayıflama süreci, bir yandan beden terbiyesi ve sporun bireysel sağlık üzerindeki etkileri, diğer yandan tıbbi otoritenin bu tür konulardaki rolü üzerine bir tartışma başlatmıştır. Ancak resmi otoritelerin kararı, bu tartışmayı Mübeccel Hanım lehine kapatmıştır.[57]

2. Güzellik Şampiyonu Mübeccel Hanım Yeni Güzellik Kraliçesi Seçiminde

Cumhuriyet gazetesi, 1931 senesinde üçüncü Türkiye Güzellik müsabakasını düzenlemiştir. Güzellik Kraliçesi seçimi için 15 Ocak 1931'de Güzellik balosu tertip edilmiş; bu baloda seçme müsameresi düzenlenmiştir. Toplamda 96 başvuru arasından 37 güzel bu etkinliğe katılmıştır. Bunların 22'si seçilmiştir.[58]

Cumhuriyet gazetesi tarafından düzenlenen 1931 yılı Güzellik Kraliçesi seçimi, 18 Ocak 1931 Pazar günü gerçekleştirilmiştir. Bu yarışma, özellikle spor ve gençlik hareketlerine katkı sağlayan Türk Spor mecmuası için de dikkatle ele alınması gereken önemli bir konu olarak değerlendirilmektedir. Bir önceki yıl Türkiye Güzellik Kraliçesi seçilen Mübeccel Hanım, "*Ben güzelliğimi doğrudan doğruya spora medyunum*." diyerek elde ettiği başarının büyük ölçüde spora olan ilgisine dayandığını ifade ettiğinde, bu açıklama mecmuanın hem kapak sayfasında hem de sütunlarında yer bulmuştur. Nitekim Mübeccel Hanım, güzellik yarışmasında elde ettiği unvanın ardından spora olan bağlılığını sürdürerek, fiziksel görünümünde önemli değişimler gerçekleştirmiş ve vücut kompozisyonunu daha estetik ve orantılı bir hale getirmiştir. Sporun bireyler üzerindeki etkisini gözler önüne seren bu gelişme üzerine Mübeccel Hanım, 1931 yılı güzellik kraliçesinin belirlenmesi sürecinde jüri üyeleri arasında yer almıştır. 1931 yılı güzellik kraliçesi seçimi, tıpkı bir önceki yıl olduğu gibi büyük bir heyecan ve hareketlilik içerisinde gerçekleştirilmiş olup, bu süreç neticesinde iki sporcu kraliçenin birden seçildiği görülmüştür. Nihai elemeye kalan üç finalist arasından Naşide Hanım birincilik unvanını alırken, Selma Hanım üçüncü olarak seçilmiştir. Her iki yarışmacının da spora olan yakınlığı dikkat çekicidir. Naşide Hanım, kısa bir süre önce mezun olduğu Kız Muallim Mektebi'nin en sporsever öğrencilerinden biri olarak tanınmakta olup, kraliçe ilan edilmesinin hemen ardından verdiği ilk röportajda bu hususu açıkça ifade etmiştir. Cumhuriyet gazetesine yaptığı açıklamada şu sözleri dile getirmiştir: "*-Evvelce mektepte iken spor yapardım. Çıktıktan sonra da spora devam*

[56] *Türk spor,* 3 Temmuz 1930, sene:1, No:40, s. 3-4.
[57] *Türk spor,* 14 Ağustos 1930, sene:1, No:46, s. 3.
[58] *Cumhuriyet*, 17 Kanunusani 1931, s.1.

ettim...".[59] Bu ifadeler, dönemin güzellik yarışmalarının yalnızca estetik bir değerlendirme süreci olmaktan öte, sporun bireysel gelişimdeki rolünü vurgulayan ve beden sağlığını ön plana çıkaran bir anlayışla yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

Müsamerede bulunan 1930 yılı güzellik kraliçesi Mübeccel Hanım'ın müsamereye ait haberleri okuması

Kaynak: *Cumhuriyet*, 17 Kanunusani 1931, s. 1.

1931 yılı güzellik kraliçesi Naşide Hanım

Kaynak: *Cumhuriyet*, 22 Kanunusani 1931, s. 1, 4.

[59] *Türk Spor,* 22 İkinci Kanun 1931, sene:2, No: 17-69, s. 4; *Türk Spor,* 16 Kânunusani 1930 Perşembe, sene:1, No:16.

Sonuç

Mübeccel Namık Hanım'ın yurt dışı seyahatleri sırasında edindiği izlenimler, Türkiye'nin modernleşme süreci ve uluslararası alandaki itibari üzerine önemli gözlemler sunmaktadır. Kendisi, Batı'daki güzellik algısının sadece fiziksel güzellikle sınırlı kaldığını; ancak Türk güzelliğinin, ulusal bağımsızlık ve modernleşme hareketlerinin bir temsilcisi olarak algılandığını belirtmiştir. Dış dünyada Türk kadınının algısını ve ulusal kimliğin uluslararası temsiliyeti güzellik yarışmaları organizasyonları aracılığıyla vurgulanmıştır.

Yeni Türk Alfabesi'nin kabul edilmesinden sonra çıkarılmaya başlanan ilk spor mecmuası olan Türk Spor'da Mübeccel Namık Hanım ile ilgili haberlerde güzellik kraliçesinin spora olan tutkusu üzerinde durulmuştur. Mübeccel Namık Hanım, Avrupa Güzellik Yarışması'nda, yarışmaya katılan milletlerin tüm adaylarının aktif sporcu olduğunu, kendisinin de günlük hayatında sporun önemli bir yer tuttuğunu vurgulamıştır. Mübeccel Hanım kadınların spora katılımının sınırlı olduğu bir dönemde, Türk spor tarihinde öncü bir figür olarak öne çıkmıştır. Güzellik yarışmaları aracılığıyla kadın sporcuların toplumsal temsili ve spora katılımının teşvik edilmesi açısından önemli bir örnek teşkil eden Mübeccel Namık Hanım, bu alandaki dönüşüm sürecine katkı sağlamıştır. Bu yarışmalar Türk kadınının modernleşme süreci içindeki rolünü ve Cumhuriyet ideolojisinin dış dünyadaki yansımalarını anlamak açısından önemli bir göstergedir.

Mübeccel Namık Hanım'ın spor basınında yaptığı mülakatlar ile spor tutkusunu ön plana çıkarması bir güzellik kraliçesi olarak bu alana öncülüğü, kadınların spora katılımına yönelik farkındalık oluşturma girişimi olması açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Mübeccel Hanım'ın hem Türkiye'deki hem de uluslararası organizasyonlarda spor tutkunu bir kişilik olarak temsil etme başarısı, sporun sadece bireysel bir uğraş olmanın ötesinde, toplumsal algıyı dönüştüren bir unsur olduğunu kanıtlamıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İspanya (537). 7945. 48673. 1, s. 1-5. Belge Tarihi: 07. 02. 1930.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İspanya (537). 7945. 48673. 1, s. 1-5. Belge Tarihi: 07. 02. 1930.

Süreli Yayınlar

Akşam, 15 Kanunusani 1930.

Akşam, 17 Kanunusani 1930.

Akşam, 6 Şubat 1930.

Akşam, 11 Şubat 1930.

Akşam, 19 Şubat 1930.

Akşam, 7 Haziran 1930,

Akşam, 11 Haziran 1930.

Cumhuriyet, 11 Kanunuevvel 1929.

Cumhuriyet, 2 Eylül 1929.

Cumhuriyet, 22 Teşrinisani 1929.

Cumhuriyet, 29 Eylül 1929.

Cumhuriyet, 3 Eylül 1929.
Cumhuriyet, 20 Temmuz 1930.
Cumhuriyet, 2 Ağustos 1930.
Cumhuriyet, 6 Ağustos 1930.
Cumhuriyet, 10 Ağustos 1930.
Cumhuriyet, 11 Eylül 1930.
Cumhuriyet, 29 Eylül 1930.
Cumhuriyet, 15 Teşrinievvel 1930.
Cumhuriyet, 15 Teşrinisani 1930.
Cumhuriyet, 13 Kanunusani 1930.
Cumhuriyet, 14 Kanunusani 1930.
Cumhuriyet, 15 Kanunusani 1930.
Cumhuriyet, 17 Kanunusani 1931.
Cumhuriyet, 1 Ağustos 1932.
Milliyet, 9 Nisan 1930.
Milliyet, 9 Haziran 1930.
Milliyet, 12 Haziran 1930.
Milliyet, 20 Temmuz 1930.
Milliyet, 26 Kanunusani 1930.
Türk Spor, 14 Ağustos 1930, sene:1, No:46.
Türk Spor, 14 Birinci kanun 1930, sene:2, No:11-63
Türk Spor, 16 Kânunusani 1930 Perşembe, sene:1, No:16.
Türk Spor, 16 Kânunusani 1930, sene:1, No:16.
Türk Spor, 20 Teşrini sani 1930, sene:2, No:8-60
Türk Spor, 22 İkinci Kanun 1931, sene:2, No: 17-69.
Türk Spor, 23 Kânunusani 1930, sene:1, No: 17.
Türk Spor, 3 Temmuz 1930, sene:1, No:40.
Türk Spor, 30 Kânunusani 1930, sene:1, No:18.
Türk Spor, 4 Birinci kanun 1930, sene:2, No:10-62.
Vakit, 3 Eylül 1929.
Vakit, 13 Kanunusani 1930.
Vakit, 26 Kanunusani 1930.
Vakit, 29 Kanunusani 1930.
Vakit, 31 Kanunusani 1930.
Vakit, 2 Mayıs 1931.
Vakit, 6 Haziran 1930.
Vakit, 11 Haziran 1930.

Diğer Kaynaklar

Acun, F. (2007). "Görsel Verilerde Kadın İmajı (1923-1960)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, S. 16. (91-112).

Alkan, M. Ö. (2004). "Türkiye'nin İlk Pop-starı: "Türkiye Güzeli Mübeccel'im Ben...", P*anzehir (Picus Dergisi Popüler Kültür Eki)*, Aralık, Sayı: 1, (ss.28-29).

Duman D.- Duman, P. (1997). "Kültürel Bir Değişim Aracı Olarak Güzellik Yarışmaları", *Toplumsal Tarih*, S. 42, Haziran, (20-26).

Eke, N. P. (2023). "Cumhuriyet Kadınının Değişen Silueti: İdeolojik Bir Araç Olarak Güzellik Yarışmaları", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 23, Sayı: Özel sayı, (147-170).

Göktürk Çetinkaya, S. (2021). "Atatürk Dönemi Güzellik Yarışmaları", *Atatürk Ansiklopedisi*, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-donemi-guzellik-yarismalari/?pdf=3833 Erişim Tarihi: 10 Şubat 2025.

Gündüz, M. (2022). "Atatürk Döneminde Toplumu Dönüştürmenin Aracı Olarak Cumhuriyet Gazetesinin Düzenlediği Güzellik Yarışmaları", *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, S. 41. (58-79).

Kara, N. N. (2019). "Türk Çağdaşlaşmasının Bir Ögesi: Atatürk ve Kadın", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 17, S:1, Mart, (ss. 227- 242).

Kaya, M. (2020). "Dünya Güzellik Kraliçesi Keriman Halis Hanım'ın İzmir Ziyareti ve Basına Yansımaları", Tarih Ve Günce Atatürk Ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi, S. 7, Yaz. (247-276).

Kocakaya, A. H. (2009). "*Atatürk Dönemi Güzellik Yarışmaları ve Keriman Halis*", Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Öztamur, P. (2002). "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Güzellik Yarışmaları ve Feminen Kadın Kimliğinin Kuruluşu", *Toplumsal Tarih,* S. 99, Mart, (46-53).

Yıldız, F. (2019). "Türkiye'de İlk Güzellik Yarışmaları ve Basının Öncü Rolü: Genç Cumhuriyet'in Asri Güzelleri", *Etkileşim*, 4, (ss. 66-87).

BELGİ

Sayı 30 (Yaz 2025/II)

DOI: 10.33431/belgi.1613262 **Araştırma Makalesi/**Research Article

SİYASAL İLETİŞİMDE BİR DÖNÜM NOKTASI: PROF. DR. NERMİN ABADAN UNAT

A TURNING POINT IN POLITICAL COMMUNICATION: PROF. DR. NERMIN ABADAN UNAT

Gülnaz GEZER*

Geliş Tarihi/Received:04.01.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**23.06.2025

GEZER Gülnaz, (2025), "Siyasal İletişimde Bir Dönüm Noktası: Prof. Dr. Nermin Abadan Unat", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 27-50.

Öz

Bu makalenin amacı, literatürümüze kamuoyu, halkla ilişkiler, baskı grupları kavramlarını kazandıran, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde (SBF) Siyasal Davranış Kürsüsü 'nü kuran, Türkiye'de göç ve kadın konularında çığır açan, iletişim biliminin verileriyle siyaset bilimini değerlendiren ilk kadın siyaset bilimcimiz Nermin Abadan Unat'ın toplumsal hayatımıza katkılarını değerlendirmektir. Çağdaş Türk kadınının simgelerinden olan Unat, Atatürk'ün eğitim reformlarından yararlanmak üzere tarihi bir kararla Budapeşte'den Türkiye'ye gelmiştir. Gerek ortaöğretim gerekse de yükseköğretim döneminde ve gazetecilik yaptığı yıllarda, bildiği Almanca, Fransızca ve İngilizce yaşamını finanse etmesini sağlamıştır. Gazetecilik tecrübesi ve yararlandığı Fullbrigth bursu, ileriki yıllarda yazacağı tezleri için alt yapı oluşturmuştur. Bu çalışmada siyasal iletişim ve bilhassa kamuoyu, Türk işçi göçü, kadın konuları hakkında çalışmasını oluşturan koşullar ortaya konmuş ve beraberinde tezleri, projeleri, savunduğu düşünceleri, araştırma deneyimleri yaşam örgüsü içinde değerlendirilmiştir. 1960'lı yıllarda başlayan Türk işçi göçünün sosyo-ekonomik yansımalarını incelemek üzere Batı Almanya'nın bazı şehirlerindeki Türk işçileriyle temas etmekle görevlendirilmesi ve yaptığı alan araştırmaları, göç alanına yönelik çalışmalarına temel oluşturmuştur. Unat, Türk dış göçünün yurt içi ve yurt dışındaki sonuçlarını ortaya koymak ve bilhassa 1965 seçimlerinde seçmenlerin oy verme davranışları üzerinde tesirli olan faktörleri ortaya koymak üzere iletişim biliminin olanaklarından yararlanarak alan araştırmaları yapmıştır. Böylelikle ülkemizde uygulanmakta olan alan araştırmalarına, Anglo-Amerikan geleneğini taşıyanlar arasında yer almıştır. Anayasal güçler olan yasama, yürütme, yargıdan sonra siyasal iletişimin araçlarından olan basını dördüncü, kamuoyunu da beşinci güç olarak nitelendirmiştir. Hukuk alt yapısıyla kadın konularıyla ilgilenen ilk sosyal bilimcimiz olarak uluslararası projelerde de etkin rol oynamıştır. Hatıratı başta olmak üzere, arşiv belgeleri, tezleri, yazdığı akademik makaleleri, eserleri, gazete makaleleri, kendisi ile yapılan otobiyografik söyleşiler değerlendirilirken tarihsel yöntem kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Basın, Göç, Kadın, Kamuoyu, Nermin Abadan Unat.*

*Dr., MEB, Antalya, Türkiye, gulnazgezer@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-4472-5452).

Abstract

The aim of this article is to evaluate the contributions of Nermin Abadan Unat, who introduced the concepts of public opinion, public relations and pressure groups to our literature; established the Chair of Political Behavior at the Faculty of Political Sciences (SBF); broke new ground in Türkiye in the fields of migration and women; and was the first woman political scientist to evaluate political science with the data of communication science, to our social life. Unat, one of the symbols of modern Turkish women, came to Türkiye from Budapest with a historic decision to benefit from Atatürk's educational reforms. Her knowledge of German, French and English enabled her to finance her life both during her secondary and higher education and during her years as a journalist. Her experience in journalism and the Fulbright scholarship she benefited from formed the basis for the theses she would write in the years to come. In this study, the conditions that formed the basis of her work on political communication and especially public opinion, Turkish labor migration and women's issues are presented, and her theses, projects, ideas she defended and research experiences are evaluated in the context of her life. Her assignment to contact Turkish workers in some cities of West Germany in order to examine the socio-economic reflections of the Turkish labor migration that started in the 1960s and her field research formed the basis for her studies on migration. Unat conducted field research by making use of the possibilities of communication science in order to reveal the results of Turkish foreign migration at home and abroad and to reveal the factors affecting the voting behavior of voters, especially in the 1965 elections. In this way, she was among those who carried the Anglo-American tradition to the field research practiced in our country. After the legislative, executive and judiciary, which are the constitutional powers, she characterized the press, which is one of the tools of political communication, as the fourth power and public opinion as the fifth power. As the first social scientist to deal with women's issues with a legal background, she also played an active role in international projects. Archival documents, especially her memoirs, archival documents, theses, academic articles, works, newspaper articles and autobiographical interviews with her, are evaluated using the historical method.

Keywords: *Press, Migration, Women, Public Opinion, Nermin Abadan Unat.*

Giriş

Siyaset bilimi ile iletişim bilimi disiplinler arası çalışan bilimler olmuştur. Siyasal iletişim, her iki bilim dalınca desteklenen kavramlara sahiptir. II. Dünya Savaşı'nın ardından siyasal, ekonomik, sosyal, teknolojik farklılıklar ortamında gelişmiştir. Siyaset bilimi açısından değerlendirildiğinde siyasal yapıların işleyişi ortaya çıkarken iletişim bilimi aşçısından değerlendirildiğinde iletişimin boyutu, önemi kendisini göstermektedir. Siyasal iletişimin kavram olarak kendisini göstermesi Faşizm ve Nazizm'in yıprattığı demokrasilerin inşasına yönelik bir döneme rastlamıştır. Bu dönemde yıpranan demokrasiyi iyileştirmek üzere kamuoyunun görüşleri önem kazanmıştır. Bilhassa siyaset bilimciler iletişimi konu edinen araştırmalar yapmıştır. Böylece iki ana yaklaşım ortaya çıkmıştır: Anglo-Amerikan yaklaşım ile iletişimi eleştiren bir çevreden bakan eleştirel yaklaşım.[1]

Siyasal iletişim, Steven Chaffe tarafından siyasal süreçte iletişimin rolü olarak tanımlanmıştır. Siyasal iletişim, disiplinler arası bir yaklaşımdır. Anglo-Amerikan ya da liberal yaklaşım arasından bireyin davranışları nicel yöntemlerle ölçülmüş ve kültürel, yapısal, davranışsal, sistemsel yaklaşımlarla çözüme gidilmeye çalışılmıştır. Diğeri, iletişim araçlarının ideolojik bir araç olduğundan hareketle bir eleştiri olarak ortaya çıkan eleştirel bir yaklaşımdır. Anglo-Amerikan yaklaşımın 1920'li, 1930'lu yıllara kadar geri giden bir tarihi vardır. İletişim ve iletişim araçlarının toplum üzerindeki etkisini değerlendirmeyi amaçlar. Hitler'in Propaganda Bakanı Joseph Goebbels üzerinden yürüttüğü propaganda, iletişim kavramı hakkındaki araştırma ve genelleştirilen teorilere kaynak teşkil eder. II. Dünya Savaşı ve onu takip eden Soğuk Savaş Dönemi'nde kamuoyu ve ortak algı oluşturulmasında propaganda, ülke içi ve dışında bir iktidar oyununa dönüşmüştür. Anket, siyasi parti ve siyasal gruplar siyasal iletişimin araçlarıdır. Bu yaklaşım, iletişim araçları ve etkileri ile sınırlandırılmıştır. Anglo-Amerikan yaklaşımın karşısında bir eleştiri olarak ortaya çıkan eleştirel yaklaşım ise iletişim araçlarının ideolojik bir yaklaşım olduğunu benimsemiştir. Siyasal iletişimin aktörleri arasında siyasal parti ve organları, yöneticiler, hükümet yetkilileri, devlet başkanları, sivil toplum örgütleri, baskı grupları yer alır. Siyasal iletişim ayrıca parti lideri, kurmay ekibi, seçmenleri, il ve ilçe örgütleri arasındaki iletişimi de kapsar.[2] Siyasal iletişim önceleri siyasal propaganda ve siyasal söylem üzerinden algılanırken sonradan seçimler, seçim kampanyaları, siyasal tutum ve davranışlar, seçmen oy verme davranışları olarak da algılanır olmuştur. Genel olarak iktidarın varlığı hususunda toplumsal yaşamın her anını kapsamaktadır.[3]

İletişim alanı 1930'lu yıllara kadar kamuoyu ve propaganda olarak adlandırılmış, 1940'larda kitle iletişim araçları olarak kurumsallaştırılmıştır. Seçmenlerin oy verme davranışları ile kitle iletişim araçları arasında ilişki, niceliksel yöntemlerle araştırılmıştır. Siyasal iletişim araştırmalarını izleyen alan araştırmaları, Anglo-Amerikan geleneği içerisinde seçmenin oy verme davranışlarına odaklanan anket çalışmalarına egemen olmuştur. İletişim araştırmaları, siyaset bilimi, sosyoloji, psikoloji gibi disiplinlerle iletişime geçmiştir. Türkiye'de bu tür çalışmaların kurumsallaşması 1970'li yılları bulmuştur.[4]

[1] Elif Asude Tunca-Nurten Avtürk Koldaş, "İletişim Perspektifinden Siyasal İletişim ve Seçim Kampanyaları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergis*i, C. 8, S. 4, s. 2787-2788.

[2] Aysel Aziz, *Siyasal İletişim*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2023, s. 37; Tunca-Aytürk Koldaş, a.g.m., s. 2792-2793.

[3] Necdet Ekinci, "Siyasal İletişim Çalışmalarında Kapsam ve Yaklaşım Sorunsalı", *İletişim ve Diplomasi*, S. 4, 2014, s. 22.

[4] Ayşe Nevin Yıldız-Umut Yener Kara-Gökhan Arıkan, "Türkiye'de Siyasal İletişim Çalışmalarını Haritalandırmak: Türkçe Araştırma Makaleleri Üzerine Bir Deneme", Ankara Üniversitesi *İlef Dergisi*, C. 11, S. 1, Bahar 2014, s. 86-88.

Türkiye'de siyasal iletişim alanında "*kurucu nitelikte*"[5] olan isim, Nermin Abadan Unat'tır. O güne kadar tartışılmayan kamuoyu, baskı grupları, halkla ilişkiler, lobicilik gibi kavramları Ankara Üniversitesi'nde SBF'de kurduğu siyasal davranış kürsüsünde siyaset bilimine dahil etmiştir. Genç Cumhuriyet'in modernleşme girişimlerini, yaşadığı Macaristan'dan ilgiyle takip eden Nermin (Suley) Abadan Unat, Atatürk'ün eğitim reformlarından yararlanmayı tercih ederek bilinçli olarak Türkiye'ye gelmiştir.

Makalemiz çerçevesinde Nermin Abadan Unat'ın akademik yayınları ve projeleri, genç yaşından itibaren siyasal iletişime olan ilgisi ön plana çıkarılmış, yurtdışı tecrübelerine kısmen yer verilmiştir. Gazetelerde yayınlanan makaleleri taranmıştır. Tarihsel yöntemle kronolojiye mümkün oldukça dikkat edilerek biyografisiyle eş güdümlü çalışılmıştır. Bu noktada, öncelikli başvuru kaynağımız kendi kaleminden çıkan hatıratı olmuştur.

Nermin Abadan Unat'ın babası Mustafa Süleyman, 19.yy. da Bosna-Hersek'ten İzmir'e gelen bir aileye mensuptur. Milli burjuvazinin temsilcisi olarak İzmir'de kurduğu firmasının bir şubesi Hamburg'dadır. Annesi Barones Mari Leshain ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na mensup, tarihi şahsiyetlerin biyografisine meraklı, güzel sanatlara, operaya ilgisi olan bir kentsoyludur. Nermin Suley, 18 Eylül 1921'de (1337) Viyana'da doğmuştur, ana dili Almancadır.[6] XIX. yüzyıl burjuvazisinin tipik bir örneği olan annesi, evde eğitim almasını uygun gördüğü için mürebbiyesinden Fransızcayı, beraberinde okuma yazmayı ve aritmetiği evde öğrenmiştir. Ancak dokuz yaşında anne ve babası ile İstanbul'a geldiklerinde bir okula başlamış, Dame de Sion'a yatılı yazılmış, Fransızca çocuk dergileri ve kitapları da okumaya başlamıştır.[7]

Babasının Şubat 1931'de vefatının hemen ardında İstanbul'dan annesinin tercihiyle Budapeşte'ye ablasının yanına dönmüştür. Bir süre sonra yatılı ve eğitim dili Almanca olan ve tüm derslerin bire bir yapıldığı bir okula yazılmıştır. Almanca öğretmeni Miss Hilde ona disiplini ve çelik iradesiyle rol modeldir ve İngilizce öğrenmesine de yardımcı olmuştur. Bu arada okuldaki arkadaşlarıyla iletişim kurabilmek için Macarca öğrenmek zorunda kalmış, kendisini de 'Türk' olarak tanıtmıştır. Zaman zaman okulun yakınında bulunan güzel sanatlar müzesini gezmiş, operaya gitmiş ve sanatın toplum hayatındaki yerini anlamaya başlamıştır.[8] Annesi bu okulun masraflarını karşılamakta zorlanınca bir sınava tabi tutularak 1935-1936'da gündüzlü ve karma olan bir Alman ortaokulunda eğitime devam etmiştir. Ekonomik sıkıntıları arttığında annesi, bir daktilo kursuna devam ederek sekreter olarak çalışmasını önermiştir. Bu arada annesi ile birlikte gittiği sosyal ortamlarda okuduğu Almanca ve Fransızca dergi ve gazetelerde Türkiye'de kız ve erkek çocukların parasız okula gitmelerine ilişkin eğitim reformları başta olmak üzere Atatürk Dönemi modernleşmesini büyük bir ilgiyle okumuştur. Avrupa'da dönemin liderlerden Mussolini, Hitler, Franko savaş taraftarı iken bir tek Atatürk'ün barış yanlısı olması dikkatini çekmiştir. Bir manastırda okuyan ablası Latince öğrenmiş, tıp kitapları çevirmiş, Stefan Zweig'ın romanlarını senaryolaştırmıştır. Zaman zaman annesi ve ablası Avrupa'nın gidişatından söz ederken tedirgin olduklarını fark etmiştir.[9]

[5] Yıldız-Kara-Arıkan, a.g.m., s. 89.

[6] BCA 30-11-1-0 / 542-17-3.

[7] Abadan Unat, *Kum Saatini İzlerken*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, 16-17, 38 vd, 69; Sedef Kabaş, *Hayatını Seçen Kadın: "Hocaların Hocası" Nermin Abadan Unat*, Remzi Kitabevi İstanbul, 2022, s. 11-13, 23, 27; Eser Köker, "Nermin Abadan Unat Bibliyografyası", *Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1991, s. 20.

[8] Abadan Unat, *a.g.e.,* s. 44-46.

[9] Abadan Unat, *Yüz Yıllık Umut*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2021, s. 56-57; Kabaş, *Zamanı Dize Getirenler,* Doğan Kitap, İstanbul, 2005, s. 303-304; Kabaş, *Hayatını Seçen Kadın,* s. 47-49.

Nermin Suley, okula devam edememe endişesiyle çözüm aramaya başlamıştır. Mademki Türk'tür, Atatürk'ün ülkesine giderek okula devam etmeye karar vermiştir. Budapeşte'deki Türkiye Büyükelçiliği'ne gitmiş, Türkçe bilmediğinden Fransızca olarak Büyükelçi Behiç Erkin'den babasının ülkesinde okumak ve Türkiye'deki eğitim reformundan yararlanmak üzere yardım isteme bilinci hayatındaki dönüm noktalarının belki de ilki olmuştur. Büyükelçinin sağladığı Türk pasaportu, tren bileti ve harçlıkla 5 Kasım 1936'da önce İstanbul'a hareket etmiş, oradan da vapurla İzmir'e geçmiştir. Behiç Erkin'in Nermin Suley'e bu desteği, onun hayatını dönüm noktalarından bir diğeridir.[10]

A. Türkiye'deki Ortaöğretim ve Yükseköğretim Yılları

1937 sonbaharında İzmir Kız Lisesi'ne kayıt yaptırabilmek için önce Türkçe öğrenmeye başlamıştır. Lise son sınıfı yatılı olarak okuyana kadar akrabalarıyla yaşamıştır. İzmir Kız Lisesi'nden arkadaşları olan Mübeccel (Belik) Kıray, Günseli (Tamkoç) Tilev, Perihan Perçin, Nerime Elbe, Güner İçseven, Türkan Erkin ve 'Macar Nermin' den oluşan 'Yedili Çete'[11], ileride Türkiye kamuoyunun tanınmış kişileri arasında yer almış ve ilişkileri uzun yıllar devam etmiştir.[12] 'Macar eğitiminden gelen' Nermin Suley öğretmen ve arkadaşlarının desteği ile Türkçesini *ilerletmiş, Türkiye'ye* uyumu da kolaylaşmıştır.[13]

Lise son sınıfı yatılı okuyabilmek için 1939 yazında İzmir Belediye Başkanı Dr. Behçet Uz'dan çevirmenlik yapmak üzere iş istemesi de hayatındaki başka bir dönüm noktasıdır. İzmir Fuarı'nın tasarımında istihdam edilecek olan, aralarında Fransız mimar Le Corbuiser'in[14] de bulunduğu bir heyetin geleceğini gazeteden öğrenmiştir. Fuarda çalıştığı yaz tatilinde *Tan* gazetesi ve *Dail Expres*'ten Avrupa'daki savaş haberlerini takip etmeye başlamıştır. Fuarın açıldığı 1 Eylül 1939 günü, yeni bir savaşın başladığı anlamına gelen Hitler'in Polonya'ya uyguladığı Yıldırım Savaşı'nı radyodan dinlemiş, Hitler'in durdurulamaz yükselişinden ürkmüştür.[15] Hitler'in dinlemeye mecbur bırakan sesi, Nermin Suley'i çok etkilemiştir. Henüz o dönemde sıklıkla Hitler'in kitleleri kazanmak için yaptığı propaganda, henüz o yıllarda Nermin Suley'de farkındalık yaratmıştır. İlerleyen zamanda radyonun televizyona göre sıcak bir iletişim aracı olduğunu fark edecektir. Doktora tezini tamamlamasının ardından yazdığı makalelerinde kitle iletişim araçlarının tesirlerini diktatörlerin en kudretli silahının *'sözlü yayın'* yapan radyo olduğuna, bir partiyi iktidara taşıdığı gibi, iktidarda kalmasının da şartlarını hazırladığına temas edecektir.[16] Nazi Partisi'nin özgürlük ortamında basın ve radyonun sağladığı imkanlarla iktidara geldiğine ve onları zamanla 'bir numaralı propaganda müessesesi' ne dönüştürerek algı yarattıklarına vurgu yapmıştır.[17]

Akademik hayata geçtiğinde verdiği derslerde bu konunun üzerinde durmuştur. Hitler ve Mussolini gibi liderlerin radyo konuşmalarıyla inandıkları teorinin yön ve rengini

[10] Abadan Unat, *Yüz Yıllık Umut*, s. 59.
[11] Bakınız. EK-I.
[12] Abadan Unat, *Kum Saatini İzlerken*, s. 76.
[13] Mübeccel Kıray, *Hayatımda Hiç Arkama Bakmadım*, (Söyleşi: F. Atacan, vd.), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 41, 49.
[14] İzmir şehir planının tanzim edilmesi için Belediye Başkanı Behçet Uz tarafından davet edilen mimar ve şehir planlamacısı Le Corbusier'in hazırladığı plan, II. Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamamıştır [Gülnaz Gezer Baylı, *Türkiye'de İstihdam Edilen Fransız Uzmanlar ve Türk Modernleşmesine Katkıları, (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2014, s.* 162, 167].
[15] Abadan Unat, *a.g.e.,* s. 86, 89-93; Kabaş*, a.g.e.*, s. 65; Güngör Uras, "Nermin Abadan Unat", *Milliyet,* 17 Ekim 2010, s. 6.
[16] Abadan, "Kütle Haberleşme Vasıtaları (Mass Communication Media)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* C. 15, S. 1, s. 1960, s. 147.
[17] Abadan, *Halk Efkarı Mefhumu ve Tesir Sahaları,* SBF Yayınları, Ankara, 1956.s. 13.

yığınlara tanıtmaya çabaladığına dikkati çekmiştir.[18] Böylelikle akademik hayatının arka planının henüz lise yıllarında oluştuğunu, onu sosyal bilimler ve siyaset bilimiyle ilgilenmeye götürdüğünü, hatta disiplinler üstü çalıştığını, zaman içerisinde yaptığı projelerinde ve yayınlarında görebiliyoruz.

Nermin Suley'in Türkiye'ye geldiği dönemde Avrupa'da kızlar üniversiteye gitmezken Atatürk Türkiye'sinde bu imkânın kızlara verilmiş olması, kızların kimlik kazanması, ideallerinin önlerine konulmuş olması, onun annesini bırakıp Türkiye'ye gelmesinde temel fikir olmuştur. Atatürkçülüğün bir ürünü olarak sahip olduğumuz bilgi birikiminin sosyal sermayemiz olduğunu düşündüğünden kendisini yaşadığı topluma katkıda bulunmak zorunda hissetmiştir.[19] İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne 1940'ta kayıt yaptırmaya giderken kariyer yapma bilinciyle yola çıkmıştır. Hukuk Fakültesi'nin masraflarını temin etmek için yabancı dil bilgisi sayesinde yabancı firmalarda sekreterlik, çevirmenlik yapmış, bir Alman gazetesine, Türk basınında çıkan haberleri çevirmiştir.[20]

Hitler'in Yahudi düşmanlığından sürgün edilen pek çok Yahudi bilim adamına İstanbul Üniversitesi de 1933 Üniversite reformu kapsamında kucak açmıştır. Bunlar arasında Macar Asıllı Prof. Andreas Schwartz, Hukuk Fakültesindeki derslerini asistan Türkan Rado'nun[21] çevirileri ile yapmıştır. Öyle ki, Rado bir dönem Nermin Suley için duruşuyla rol model olmuştur. Yabancı hocaların Fransızca anlattığı dersleri, rahatlıkla not tutarak ve bazen soruları da cevaplamak suretiyle takip edebilmiştir.[22] Hukuka Giriş dersini, doktorasını Almanya'da yapan Doçent Yavuz Abadan'dan almıştır. Abadan, aynı zamanda Eminönü Halkevi'nin başkanıdır. Demokratik tutumu ile gençlere halkevinde kendilerini geliştirmeleri için fırsat vermiştir. Savaş yıllarında Eminönü Halkevi yoğun bir kültür programı izlemiştir. Bu vesileyle Nermin Suley, fakülteden hocası Yavuz Abadan'ı da yakından tanıma olanağı bulmuştur.[23] Sınıf arkadaşlarından İffet Aslan, debates (münazara) yapma izni almıştır. Üniversite için bir yeniliktir, demokratik tartışmaya hızlı bir başlangıç olmuştur. Cumhuriyet Dönemi modernleşme sürecinde yer alan Fransız uzmanlardan Charles Crozat,[24] Kamu Hukuku dersine girmiştir. Nermin Suley, Hukuk Fakültesi'ni 1944'te bitirmiştir.[25]

B. "Ulus"ta Gazetecilik Deneyimi: "Kamuoyu" Kavramı ve Siyasal İletişimin Zihninde Şekillenmesi Süreci

Nermin Suley Almanca, Fransızca, İngilizceye olan hakimiyeti ve hukuk alt yapısıyla *Ulus*'un İstanbul temsilcisi Halil Atay'ın dikkatini çekmiştir. Ardından gazetenin Ankara başyazarı Falih Rıfkı Atay tarafından Ankara'ya çağrılmasıyla, hayatını ve kariyerindeki yeni bir döneme daha girmiştir. 1944-1946 yıllarında çağın nabzını elinde tutan, kamuoyunun ne düşündüğünü araştırma işi olan gazetecilik mesleğini yapmıştır. Tek parti döneminin yayın organı olan *Ulus*'ta radyodan dinlediği haberleri yayınlanmıştır.[26] Tamamında erkeklerin

[18] Abadan, *Milliyet,* 16 Ekim 1960, s. 6; *Youtube*, 14 Kasım 2024.
[19] Kabaş, *a.g.e.*, s. 100-101, 235; Ahmet T. Kışlalı, *Cumhuriyet*, "Niçin Kemalist'im?", 15 Kasım 1992, s. 4.
[20] Abadan Unat, *a.g.e*., s. 112.
[21] Abadan Unat, *a.g.e*., s. 103; Türkan Rado, Türkiye'nin ve dünyanın da ilk kadın Roma Hukuku profesörü olarak aynı kürsüde çalışmıştır. (https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkan_Rado/, 2024).
[22] Abadan Unat, *a.g.e.,* s. 85-87, 89; *Yüz Yıllık Umut*, s.120-121.
[23] Kabaş, *a.g.e.,* s. 81, 89, 91.
[24] Önce Darülfünun'da 1929'da ve ardından İstanbul Üniversitesi'nde 1941'e kadar istihdam edilen Charles Crozat'ın Amme Hukuku dersinin sistemleştirilmesinde özel bir yeri vardır. Derslerini çeviri usulüyle yapmıştır [Gezer Baylı, *a.g.e.,* s. 91, 96]).
[25] Abadan Unat, *Kum Saati İzlerken*, s. 90, 118.
[26] Abadan-Unat, a.g.e., s.122-125.

çalıştığı *Ulus*'ta, bir kadın olarak 250 Lira ücret ile işe başlaması günün şartlarında sıra dışı bir durumdur. Atatürk'ün ülkesinde o günün koşullarında kadın gazeteci rolünün değerini yıllar sonra fark edecektir. *Ulus*'un magazin kısmında da; kadınların giydiği tayyör, iştahsız çocukların beslenmesi, ABD ve İngiltere'de tedaviyle çocuk sahibi olmak gibi konularda çeviri yazılar yayınladığı gibi Ankara'daki kültür sanat etkinliklerine katılan sanatçılarla da röportajları yer almıştır. *Ulus*'taki yazılarıyla Adalet Ağaoğlu'nun imrenerek izlediği ve cesaret aldığı bir gazeteci olmuştur.[27]

II. Dünya Savaşı'nın yıldönümünde 8 Mayıs 1946'da Hukuk Fakültesi'nden hocası, hayranı olduğu, o sırada Cumhuriyet Halk Partisi Eskişehir milletvekili Yavuz Abadan ile evlenmiştir. Abadan, 20 Temmuz 1946 genel seçimlerinin ardından milletvekilliğinden ayrılınca *Ulus*'un başyazarlığını, ardından 1947-1950 yıllarında Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'ne bağlı İnkılap Tarihi Enstitüsü'nün müdürlüğünü yapacaktır.[28] Henüz Ankara'da *Ulus*'tan başka bir gazete olmaması ve İstanbul'daki gazetelerin de Ankara'da bir bürosu bulunmaması ve eşi Yavuz Abadan'ın başyazar olmasıyla kamusal sorumluluk gereği, gazetedeki işinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Serbest yazar olarak 1947-1950 arasında *Ulus*'a savaş sonrası dünya ve önde gelen düşünce adamlarını tanıtmaya yönelik yazılar yazmıştır. Bu arada avukatlık sınavını geçmiş, ancak çok kısa süren bir avukatlık deneyimi olmuştur. İki boşanma davasını üstlenmiş olmakla birlikte bu mesleğin kendi doğasına uymadığını fark edip sürdürmemiştir.[29]

Merkezi İngiltere'de bulunan Uluslararası Kadınlar Birliği, İsveç Kadınlar Birliği ile birlikte Stockholm'de 29 Ağustos-9 Ekim 1948'de Yakındoğu Kadınları Konferansı için iki aylık bir seminer düzenlemiştir. Irak, İran, Lübnan, Mısır, Ürdün ve Türkiye'den katılan kadınların iletişim kurmalarının yanı sıra İsveç'teki sosyal yardım kurumlarını, endüstri ve eğitim faaliyetlerini göstermek amaçlanmıştır. Delege olarak avukat ve gazeteci bir kadın olarak Nermin Abadan ile birlikte hükümet tarafından Adana milletvekili Makbule Dıblan tercih edilmiş ve yollukları ödenmiştir.[30] Beraberlerinde İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nden emanet götürdükleri el işlemeleri ile 'Şimalin *Venediği*' denilen Stockholm'de "*Memleketimizdeki Kadınlık Alemi*" üzerine verdikleri iki konferansa dair İsveç'in *Expressen* ve *Aftonbladet* gazetelerine yansıyanlar, İsveç'in Türkiye Büyükelçiliği tarafından Fransızcaya tercüme edilerek Türk Dışişleri'ne gönderilmiştir.[31]

İsveç hakkındaki izlenimlerini ve İsveç halkının içinde bulunduğu şartları *Yeşil Göller Diyarı* adlı kitabında değerlendirmiştir. İsveç'in siyasi hayatı, demografisi, ekonomisi, sosyal hayatı ve hukuku üzerine kısa bilgi vermiş, gözlemlerinde dikkatini çeken noktalara temas etmiştir. İsveç'te kaldığı altı hafta sürecinde katılımcılar, etkinliği düzenleyen dernek üyelerinin evinde konuk edilmiştir. Stockholm seyahatinde rast geldiği milletvekili seçimlerinde İsveçli kadınlar erkeklerle birlikte oy kullanmıştır. Karı kocadan birisi diğeri için oy pusulasının bir zarfa iki şahit eşliğinde koyarak sandığa götürebilmektedir. İsveç, doğası sert olmasına karşın, halkı çetin mücadele vermeyi öğrenmiştir. İsveçli kadınlar hayat mücadelesinde erkeklerle birlikte katılmıştır. Erkekler madenlerde, denizci olarak ya da ağır işlerde çalıştıkları için dış mekânda kadınlar daha çok göze çarpmaktadır, kadın

[27] Kabaş, *a.g.e.,* s. 107; Eser Köker-Serpil Üşür, *Nermin Abadan Unat 80 Yaşında,* Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Mezunları Vakfı Yayını, Ankara, 2001, s. 5-6.

[28] http://tite.ankara.edu.tr/enstitumuz/17609-2/; Abadan-Unat, *Yüz Yıllık Umut*, s. 200; Abadan Unat, *Kum Saatini İzlerken,* s. 128.

[29] Abadan-Unat, Kum Saatini İzlerken, s.157-159.

[30] Nermin Abadan, *Yeşil Göller Diyarı,* Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1950, s. IX, X,11, 13, 28-31, 34, 78.

[31] BCA 220205-213148-26; 220311-213275-1; Abadan Unat, *Yüz Yıllık Umut*, s. 184-187, 305; Kabaş, *a.g.e*., s.150-154.

nüfus erkeklerden daha fazladır ve kadınlar erkeklerin yaptığı meslekleri yapabilmektedir. Evlilik kurumu sona erdiğinde, mevcut varlıkları eşit olarak paylaşılabilmektedir. Kadınlar Kongresi delegeleri kapanış toplantılarını 17 Ekim 1948'de Paris'te yapmıştır. İnsan Hakları Bildirgesinin kabul edilmesinden kısa bir süre öncesinde Abadan, insan hakları hususundaki Birleşmiş Milletlerin Paris'te sürdürdüğü çalışmalarının bir komisyonuna Türk büyükelçiliği kanalıyla katılabilmiştir.[32] Kendisini '*Yeşil Şehirler Diyarında Bir Cevelan'* olarak tanımlayan Abadan, izlenimlerini Türkiye dönüşünde ayrıca gazetede de yayınlamıştır.[33]

İsveçli kadın platformuna duyduğu ilgiyle, benzeri bir uygulamayı, İsveç dönüşünde, kuruluşunda yer aldığı ve başkanlığını yaptığı Türk-Amerikan Kadınları Kültür Derneği'nde Truman Doktrininin gündeme geldiği dönemde devam ettirmiştir. 6 Ocak 1950'de hukuki varlığına kavuşan derneğin biri Türk ve diğeri Amerikalı olmak üzere iki başkanı bulunmaktadır. Gazeteci Nermin Abadan, derneğin ilk Türk başkanı olmuştur.[34]

C. SBF'de Akademik Kariyeri (1953-1985)

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin 1948'de ilk doktora programını açmasıyla birlikte Nermin Abadan da hukuk doktorasına başlamıştır. Devletler Hukuku dersinde 'Kayıtsız Şartsız Teslim ve Almanya' konulu hazırladığı ödevi çok takdir görmüştür. Siyasal bir formül ile Almanya'nın savaştan ayrılmasının kökenlerini araştırdığı çalışmasında cevabı, Roosevelt'in yakın danışmanlarından Harry Hopkins'in anılarında bulmuştur. Nermin Abadan, Casablanka'da 1942'de konferansa katılan Roosevelt ve Churchill'in farklı uyku düzenlerinden dolayı Roosevelt'in gazetecilere verdiği '*kayıtsız şartsız teslim cevabı*'[35] ve Churchill'in itiraz edemeyişinde Hitler'in ölümüne savaşma kararı almasındaki etkiyi tespit etmiştir.

Colombia Üniversitesi'nden Türkiye'ye, Demokrat Parti'nin yol açtığı sosyal değişiklikler için ampirik araştırmaya (alan araştırması) gelen ABD'li sosyal bilimci Daniel Lerner ile yaptığı tartışmalar, Nermin Abadan'ın doktora tez konusunu belirlemesinde etkili olacaktır. Böylelikle, demokrasinin en canlı göstergesi sayılan *kamuoyu* kavramına yoğunlaşacaktır. Yasama, yürütme, yargıdan sonra toplum üzerinde etkili olan güçleri keşfetmeye çalışmıştır. Henüz siyaset bilimi ile tanışmadığı için konuyu, yasama organı üzerindeki baskılar yönünden düşünmeye başlamıştır. Bu süreçte kamuoyunun, çağdaş siyaset bilimi ve bilhassa demokrasinin tartışılmasında dominant bir rol oynadığını keşfetmiştir.[36]

Fullbrigth bursundan yararlanmak üzere eşi Yavuz Abadan tarafından desteklenen Nermin Abadan, 1953'te bir yıllığına ABD'ye gitmiştir. Bu süreçte ABD'deki başkanlık seçim kampanyalarına tesadüf etmiştir. İlk kez gördüğü ve bir kitle iletişim aracı olan '*seçmenlerle yakın temas kurabilen*' televizyonun kamuoyu üzerindeki tesirini, başkan adaylarından Eisenhower ile Stevenson'ın televizyondaki konuşmaları üzerinden görmüştür.[37] Ayrıca, seçimlerde Life dergisinde yer alan başkan adaylarından Eisenhower'ın ailesi ile Stevenson'ın da tek başına altı delik bir ayakkabı ile sandalyede otururken çekilmiş

[32] "Kadınlar Kongresi", *Ulus,* 10 Ekim 1948, s.3; Abadan, *a.g.e*., s. 11, 28-31, 37, 74, 81, 143.
[33] Abadan, "Stokholm Notları", *Ulus*, 6 Şubat 1949.
[34] Abadan, "Türk-Amerikan Kadınları Kültür Derneği", *Akis*, 3 Temmuz 1954; Abadan, Yüz Yıllık Umut, s. 187.
[35] Kabaş, *a.g.e.,* 150-154. Bakınız. Sherwood, R. E. (1950). Roosevalt and Hapkins. C. II, New York, Bantam.
[36] Abadan-Unat, "Türkiye'de Toplumsal Değişme, Piyasa Araştırmaları ve Kamuoyu Yoklamaları". *Kamuoyu Araştırmaları I. Uluslararası Sempozyumu, 17-19 Ekim 1988*, (Ed. Muharrem Varol), BYYO Yayınları, Ankara, s. 1988, s. 29, 47; Abadan Unat, *Kum Saatini İzlerken*, s.163.
[37] Abadan, "Kütle Haberleşme Vasıtaları (Mass Communication Media)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* C. 15, S. 1, 1960, s. 150.

fotoğrafının uyandırdığı mesaj, bir hayli dikkatini çekmiştir. ABD'de edindiği izlenimler ve kurduğu ilişkilerle siyaset bilimi hakkında bilgi sahibi olmaya başlamıştır. Sahip olduğu hukuk bilgisiyle birleştirildiği takdirde demokrasi ile yeni tanışan Türkiye'nin sorunlarının kavranmasında kamuoyunun ne kadar mühim olduğunu gözlemlemiştir. Bilgi aktarım sürecinin nasıl işlediğinin bilinmesinin, kitle iletişim araçlarından hangisinin daha fazla ya da az tesirli olduğunun araştırılmasının zorunluluğunu, 1960'lı yıllarda yazdığı bir makalesinde vurgulamıştır.[38] Akademik kariyer yapma fikri böylelikle ortaya çıkacaktır. İleriki yıllarda da Gandhi'nin bedenine doladığı beyaz bezin, halk yığınları tarafından kolaylıkla anlaşılması açısından kişisel bir sembol, başvurduğu bir teknik olduğunu yazacaktır.[39] Ayrıca ABD seçimleri ile ilgili gözlemlerini *Ulus*'a yayınlanmak üzere göndermiştir.

Burs sürecini başarıyla tamamlamış, dönüşünde Türkiye'de bilinmeyen kavramları tanıtmayı kendisine misyon edinmiştir. SBF'de 1953 Aralık'ında kamu yönetiminde asistanlık sınavına girmiştir. Minnesota Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü başkanının, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi ile SBF dekanlarına yönelik Nermin Abadan'ı takdir eden ve kendisinden yararlanılabileceğine yönelik mektubu, SBF'ye kabulünde etkili olmuştur. O döneme kadar SBF vali, kaymakam, maliye müfettişi gibi görevlileri yetiştiren erkeklerin egemen olduğu bir eğitim kurumudur. Kız öğrencilerin 1948'de gelmeye başladığı SBF'ye, toplumsal cinsiyet eşitliği adına, kabul edilen on asistan içerisinde Nermin Abadan'ın ilk ve tek kadın olarak girmesi önemli bir aşamadır. Türkiye'nin ilk kadın büyükelçisi olan Filiz Dinçmen, SBF'de Nermin Abadan'ın öğrencisi olacaktır.[40]

Hukuk alt yapısına da sahip olduğu için o dönemde ülkemiz için orijinal olan ve 'halk efkârı' olarak tanımlanan kavramı ve gelişimini doktora tezi olarak SBF'ye bağlı Amme İdaresi Enstitüsü'nde 1955'te yazmış ve yayınlamıştır. Ardından *amme idaresi* (kamu yönetimi) dersini vermeye başlamıştır.[41] Tezinde yer verdiği *Public Opinion* karşılığı olan kamuoyu ve *public relations* karşılığı olan halkla münasebetler (*halkla ilişkiler*) kavramları Nermin Abadan'la birlikte literatürümüze kazandırılmıştır.[42] Abadan, amme idaresinin kurumların teşkilatlanma biçimi ve idare edilme tarzı olduğu kadar siyaset biliminin de bölümü olduğunu, idareciliğin metot ve usullerini de içerdiğini ifade etmiştir. Diğer taraftan da sosyal bir ihtiyacı da karşılayan amme idaresinin halka ilişkileri ne kadar gerçekleştirdiğinin ölçütü, halkla olan ilişkileri olduğunu vurgulamıştır.[43] Dolayısıyla amme idaresi, halkla ilişkilerin 'dinamik bir cephesidir'. *Halkla ilişkiler, yönetici ve yönetilenler arasında bir köprü işlevi görmektedir.* [44]

Abadan, ilk olarak 'halk efkarı' kavramını tercih etmiş, zaman içerisinde 'halkoyu' ve 'kamuoyu' kavramlarına dönüştürmüştür. Tartışmalı konularda basın, aydınlar, sivil toplum kuruluşları, meslek kuruluşları, siyasi parti ve derneklerin takındıkları tutum ve güttükleri siyaset üzerinden kamuoyu şekillenmektedir. Siyasi partilerin oluşumu,

[38] Abadan, a.g.m., s. 158.
[39] Abadan, "Liderler ve Sembolleri", *Milliyet,* 16 Eylül 1960; Abadan-Unat, Yüz Yıllık Umut, s. 190-191; Kabaş, *a.g.e*., s. 164-169.
[40] Abadan-Unat, *Kum Saatini İzlerken*, s.182, 196-197; *Yüz Yıllık Umut*, s. 206; Kabaş, *a.g.e*., 178.
[41] Abadan Unat, "Türkiye'de Politik İklim Siyaset Bilimi Alanında Angaje Olmayan Çalışmaları Neredeyse İmkânsız Kılıyor", *İstanbul Üniversitesi SBF Dergisi*, (Söyleşi Yapanlar: S. Çakır ve M. İ. Özekmekçi), 2009, s. 34.
[42] Abadan, *Halk Efkarı Mefhumu ve Tesir Sahaları,* SBF Yayınları, Ankara, 1956, s. 58.
[43] Abadan, "Amme İdaresi ve Halkla Münasebetler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* C.10 S.2, 1955, s. 171. Türkiye'ye halkla ilişkiler (PR) mesleğini getiren Betûl Mardin, 1971'den itibaren 'halkla ilişkiler' i üçüncü göz olarak nitelendirmiş, Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu'nda (TRT) da çalışmıştır. İlerleyen yıllarda kendi şirketini kurarak halkla ilişkilere büyük hizmetler vermiş, dünyanın 16 PR'ı arasında yer almıştır (Youtube, 27 Mart 2012).
[44] Abadan, "Amme İdaresi ve Halkla Münasebetler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* C.10 S.2, 1955, s. 172.

faaliyet ve programları için kamuoyu, ciddi bir ehemmiyet taşır. İster totaliter, ister demokratik rejimlerde liderler, belli bir yönde gelişmesini istedikleri siyasetlerini belirlerken onları destekleyecek bir kitlenin varlığını bilmek isterler. Aralarındaki fark, kamuoyunun kullanımına ilişkindir ve demokratik rejimler kamuoyunu ikna yolunu tercih ederlerken totaliter rejimler propaganda denilen suni yolu tercih etmeleridir.[45] Her ne kadar kamuoyu, hukuk dışı bir faktörse de söz konusu toplumda mevcut ve yaygın olan toplumsal kanaatlerin yoğunluğu ve şiddeti, kanunların şekil ve içeriği üzerindeki tesirli olmasına bağlıdır. Bununla beraber Abadan, doğrudan demokrasinin direkt mahsulü sayılan referandumun (halkoylaması), kamuoyunun ortaya çıkmasına geniş ölçüde imkân sunmakta olduğunu savunmaktadır.[46]

Kanun yapan üzerinde kamuoyu vasıtasıyla tesirini gösteren ve bir çeşit menfaat grupları olan 'tazyik grupları'nın (baskı grupları) kanun çıkarmak, geciktirmek ya da kaldırmak gibi emellerine kavuşmak için sistematik propaganda yapabileceklerinden yola çıkarak bir tür baskı grupları haline geldiklerini de tezinde işlemiştir.[47] Bunun biraz da söz konusu toplumdaki iletişim araçlarını gelişmişliği ile de alakalı olduğunun altını çizerken henüz o dönemde dahi iletişim biliminin siyaset bilimi üzerindeki ağırlığına vurgu yapmıştır. Baskı grupları, yürütme kuvvetine mensup kişilerle de temas etmek suretiyle 'kanun simsarlığı (lobby)' müessesini oluşturarak bir tür kamu hizmeti yerine getirmekte, bazen de yürütülecek politikayı tespit etmeye yönelik istihbarat vermektedir.[48] Dolayısıyla kamu menfaatini de temsil etmektedirler. Kamuoyu yoklamalarının neticelerini uygulamak zorunlu olmasa da aydınlatılacak noktaları tespit etmekte her ikisi de etkin rol oynamaktadır.[49] Bu doğrultudaki tespitleriyle birlikte ilerleyen yıllarda kamuoyunu, demokraside *beşinci kuvvet* olarak kabul edecektir. Doktora tezinin kaynakçası büyük oranda yabancı eser ve makalelerden oluşmuştur. Abadan, Amme İdaresi asistanı iken *Bürokrasi* isimli doçentlik tezini 1958'de yazmış ve kitap olarak yayınlamıştır.[50] Bürokrasi kavramı siyasal, sosyal ve ekonomik hayattan meseleleri kapsamaktadır.

Batı literatüründe çok fazla çalışılmış olmakla birlikte, ülkemizde toplu olarak incelenmediğini gördüğü için bürokrasi konusunu çalışmıştır. Kamu yönetimi alanının ilgisi ve izni dahilinde bürokrasiye temas ederken sosyolojik, siyasal, ekonomik, hukuksal ve psikolojik yönlerden tahlil etmeye çalışmıştır.[51] Tezinde bürokrasinin büyük ölçüde kamu yönetimini ilgilendiren bir teşkilatlanma ve idare konusu olduğunu belirtmiştir. Bürokrasi kamu sektöründe olduğu kadar özel sektörde de mevcuttur. Endüstrileşmeyle birlikte özel sektörün bürokrasisi de gelişmiştir.[52] Zaman içerisinde polis devleti, hukuk devleti tipleri varken günümüzde kapsamlı ve yaygın kamu hizmetlerinden dolayı idare devleti tipi ortaya çıkmıştır. Nermin Abadan'a göre devlet mekanizmasını etkisinde bulunduran *dördüncü kuvvet* basındır ve bürokrasi de *beşinci kuvvet* olan kamuoyunun paralelinde bulunmaktadır. Devletlerin teşkilatlanma ve idare şekline bakılmaksızın bürokrasi her yerde benzer şekilde bir gelişim göstermekle birlikte, iç işleyişi açısından farklılık göstermektedir. Totaliter rejimlerde kontrol keyfiyeti bulunmaktadır. Nitekim Nazi Partisi, kontrolü ele geçirdikten sonra iktidarını güçlendirmek üzere 'zihinler üzerinde tekel kurma

[45] Abadan, *Halk Efkarı Mefhumu*, s. 53, 55; Abadan, "Halkoyu ve Dış Politika", *Milliyet*, 05 Eylül 1964.
[46] Abadan, *a.g.e.,* s. 116-117.
[47] Abadan, a.g.e., s. 139.
[48] Abadan, a.g.e., s. 140.
[49] Abadan, a.g.e., s. 53-56, 159, 161-162.
[50] Abadan, *Bürokrasi*, SBF Yayınları, Ankara, 1959.
[51] Abadan, *a.g.e.,* s. 2.
[52] Abadan, *a.g.e.*, s. 97, 216.

gayesiyle' kitle iletişim araçlarını kontrol altına almıştır.[53] Demokratik rejimlerde ise söz konusu kontrolü siyasi partiler, baskı grupları ve kamuoyu yerine getirmektedir. Bürokratik düzen, sosyal bünyenin varlığı ve devamı için temel şarttır. Önemli olan vatandaş üzerinde varlığını en az hissettirmesidir.[54]

C. 1.Yurtdışı Türk İşçi Göçü: Alan Araştırması Deneyimiyle Başlayan Göç Araştırmaları

Avrupa ülkeleri II. Dünya Savaşı'nın ardından 1960'lı yıllara gelindiğinde ekonomik büyüme göstermiş, zamanla da konuk işçi almaya başlamıştır. Türkiye de bu ihtiyaca cevap veren ülkeler arasında yer almıştır. Söz konusu dönemde ise 1960 Darbesi'nden sonra artan işsizliğe, döviz darboğazına çözüm bulmak üzere bir '*devlet politikası'* olarak yurt dışına Türk işçilerinin gönderilmesi gündeme gelmiştir.[55] 1961 Anayasasındaki kalkınma planları hedef gösterilmiş, tavsiye edici bir plan olarak, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda artan iş gücünün, kıtlığının hissedildiği Avrupa ülkelerine ihracından söz edilmiştir. Ancak ihraç edilecek nitelikli işgücünün bizde yaratacağı sıkıntılara yönelik önlemlerin alınmasının zorunluluğu da belirtilmiştir.[56] Bu kapsamda 1 Eylül 1961'te Batı Almaya ile ikili bir işgücü anlaşması imzalanmıştır. Türk işçileri bir yıllığına 1973'e kadar gitmeye devam etmiştir. 1960'lı yılların başından itibaren Almanya'ya yoğun olarak başlayan Türk işçi göçü meselesine, Nermin Abadan da 1962-1967 yılları arasında temas etmiştir. 1963'te Çalışma Bakanlığı'nı yürüten SBF hocalarından Prof. Dr. Cahit Talas'ın Nermin Abadan'ı önermesinde Almanca biliyor olması etkilidir. Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından altı haftalığına dört asistan arkadaşıyla birlikte Batı Almanya'daki Türk işçilerinin durumunu yerinde inceleyerek rapor hazırlamak üzere görevlendirilmiştir. DPT için o dönem Almanya'ya giden Türkler, iş gücü fazlasıdır. Batı Almanya, II. Dünya Savaşı'nda gördüğü yardım ve çektiği mahrumiyet nedeniyle, uluslararası iş birliğine yatkındır ve konuk işçileri teşvik etmiştir.[57]

En çok göçmen Türk işçi Almanya'da olduğu için DPT araştırma alanı olarak Batı Almanya'yı tercih etmiştir. 1963 alan araştırmasının anketi, Nermin Abadan tarafından geliştirilmiştir.[58] 58 şehir, 96 firmada çalışan 67'si kadın olmak üzere 494 işçi ile yapılan anket ve işçilerin hikayeleri üzerinden veriler elde edilmiştir. Çalışmayı, DPT *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları* adıyla 1994'te yayınlanmıştır. Göç eden Türk işçilerinin sorunları hakkında ilk büyük çaplı çalışma olmuş, ancak satışı yapılmamıştır.[59] Abadan, alan araştırmasının sonuçlarını şöyle değerlendirmiştir: Giden işçiler, nasıl bir çalışma ve yaşam koşullarına maruz kalacakları hususunda yeteri kadar bilgilendirilmemiştir. İkili antlaşmalarda mesleki yönden kendilerini geliştirmeleri söz edildiği halde Almanya'daki işverenler, Türk işçilerini ağır koşullarda, düşük itibarlı ve yükselme imkânı olmayan işlerde çalıştırmışlardır. Daha çok metalürji ve imalat alanında istihdam edilmişlerdir.

[53] Abadan, "Kütle Haberleşme Vasıtaları …", s. 133.
[54] Abadan, *Bürokrasi*, s. 219-22.
[55] Abadan Unat, *Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s.1.
[56] T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1963, s. 460.
[57] Dilek Çınar, "Ulus-Ötesi Göç Hareketleri ve Entegrasyon Politikaları Ansiklopedisi: Bitmeyen Göç", *Boğaziçi Üniversitesi Mezunları Dergisi*, S. 226, Nisan, s. 21; Elvan Vural, "Kimliğini Kendi Seçen Kadın: Nermin Abadan Unat", *Boğaziçi Üniversitesi Mezunları Dergisi,* 226, Nisan, 2017, s. 62. Bakınız EK-II.
[58] Barbara Pusch, Julia Split, *Türk-Alman Göç Araştırmalarının 50 Yılı: Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'tan Otobiyografik Bir Değerlendirme*, Orient Institut/Max Weber Stiftung, Bonn, 2015, s. 29.
[59] Serkan Öztürk, "Siyaset Bilimi ile İletişim Bilimini Buluşturan Bilim İnsanı: Nermin Abadan Unat", *Türkiye'de İletişim Düşüncesinin Kökenleri*. Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara, 2008, s. 156-157.

Alman sendikalarını amacı, yerli işçilerin yükselmesini sağlamak olmuştur.[60]

Türk işçilerinin tasarruflarını resmi kurdan Türkiye'ye göndermemeleri, Türkiye'yi döviz kaynağından mahrum bırakmıştır. Sosyal hizmet uzmanları Türk işçilerine rehberlik etmemiştir. Türk işçileri özel hayatları ve bireysel ilişkilerinde geleneksel alışkanlıklarının dışına çıkamamıştır. Beraberinde getirdikleri alışkanlıkları, '*adeta el sürülmemiş bir tarzda*' kalmıştır. Dolayısıyla zihniyetlerinde önemli bir değişiklik olmamıştır. Bunun nedeni işçilerin entegrasyonu için çaba sarf edilmemiş olmasıdır.[61] Erkek Türk işçiler tasarruftan yana, kadın işçiler ise alışverişten yana olduklarından Nermin Abadan, '*Ekonomik bağımsızlık gerçek bağımsızlık değildir*' tezini gündeme getirmiştir.[62] 1963'ten sonra Abadan, uzun yıllar göç konusu hakkında çalışmış, uluslararası pek çok kongreye katılmıştır. O dönemde Almanya'da sayıları 36 bini geçen Türk işçileri henüz ailelerini getirmemiştir. Almanya konuk işçileri bırakmak istemezken Türk işçileri de kazançlarını biriktirmek üzere kalmayı tercih etmiştir. İşi öğrenip Türkiye'ye dönmeleri ise unutulmuş, durum Batı Almanya ve Türkiye için netleştiğinde, iki ülke anlaşmış oldukları şekliyle planın işlemediğini fark etmiştir.[63]

1963 araştırması, Almanya'daki Türk işçileri üzerinde az da olsa olumlu etki yaratmıştır. İşçilere özel döviz kuru belirlenerek karaborsadan daha fazla döviz kuru uygulaması sayesinde hem Türkiye, hem de işçiler kazanmıştır. Diğer etkisi, Türk işçilerinin çalıştıkları kurumlarda Türkçe uyarı levhalarının olmamasından dolayı üç kat daha fazla yaşadığı iş kazalarını yaşamaları, iki ülke arasında Sosyal Güvenlik Anlaşması'nın yapılmasıdır.[64] Abadan, yıllar sonra Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları isimli araştırmasında dillendirdiği önerileri tam olarak hayata geçilirmiş olsaydı, Dış Göç Bakanlığı kurulabilseydi, Avrupa'da sayıları giderek artan Türk işçilerinin durumu farklı olurdu, etnik kutuplaşma ve kökten dincilik akımları daha ılımlı yaşanabilirdi, diye yorum yapacaktır. Göçmenlerin varlığının, gittikleri ülkenin sağcı ve ırkçı politikalarını beslediğinden sorunlarını çözemedikleri oranda göç ettikleri ülkenin siyasi bünyesi değişmektedir.[65] Almanya'da donanım kazanmalarından ziyade kas gücüne önem verildiğinden, işçilerin nitelikli eleman olarak dönmeleri bir ütopya olarak kalmış olduğunun da altını çizmiştir.[66]

Nermin Abadan'ın doçentlik ünvanının üzerinden beş yıl geçmiştir. Göç konusunun, iç ve dış göç konularında demografi alanı kadar ilgili olduğunu ve kamu yönetimini de ilgilendirdiğini düşündüğünden, profesörlük tezi olarak '*Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları'* adlı çalışmayı sunmuştur. Üyeleri arasında Prof. Dr. Cahit Talas'ın da bulunduğu jüri, konunun kamu yönetimini alanına girmediği yönünde değerlendirme yaptığı gerekçesiyle kabul etmemiştir. Konunun o dönem için tamamen yeni olmasından kaynaklı olduğunu düşünen Nermin Abadan, aslında dış göçü bir kamu yönetimi bir başka değişle yönetim bilimi konusu olarak düşünmüştür. Ardından Prof. Dr. Bahri Savcı'nın önerisiyle, Ankara Üniversitesi Senatosu'na yaptığı kürsü değiştirme isteği kabul edilince Anayasa

[60] Abadan-Unat, "Türkiye'nin Dış Göç Akımı ve Sosyal Hareketlilik", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* C. 27, S. 4, 1972, s. 31, 35.
[61] Abadan-Unat, "Yurt Dışına Göçen Türk İşçi Gücü ve Dönüş Eğilimleri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 27, S. 2, 1972, s. 192; Abadan, "Göç Bir Çözüm Yolu Mudur?", *Milliyet*, 30 Kasım 1970; Abadan Unat, *Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, 132, 152-153.
[62] Abadan Unat, "1963: Münih'ten Hamburg'a Türk İşçilerle Beş Hafta", *Misafir Göçmen Yerli Almanya'ya İşgücü Göçünün 60'ıncı Yılı*, (Ed. B. Ulus), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 583.
[63] Abadan-Unat, *a.g.e*., s. 587; Vural, a.g.m., s. 66.
[64] Pusch ve Split, *a.g.e*., s. 17.
[65] Abadan Unat, *Kum Saatini İzlerken*, s. 203, 209; Vural, a.g.m., s. 65.
[66] Pusch ve Split, *a.g.e*., s. 13-14, 20.

Hukuku Kürsüsü'ne geçmiş, bu da yeni bir tez yazmasını gerektirmiştir.[67]

C. 2.Yönetim Bilimini İletişim Bilimiyle Değerlendirmesi

1960 İhtilali'nin hemen öncesinde 1959'da Ankara Üniversitesi SBF ve Ortadoğu Teknik Üniversitesi öğrencilerinin boş zaman faaliyetlerine yönelik 18-25 yaş arasındaki çoğu üniversiteli ve kısmen de liseli öğrencilerle alan araştırması yapılmıştır. Abadan, katılımcıların siyasi ve sosyal konulara verdikleri cevaplar ve basına verdikleri demeçleri üzerinden içerik analizi yöntemi kullanmıştır. Ayrıca 1961'de makale olarak yayınlamış, 1964'te Yavuz Abadan'ın Uluslararası Siyaset Bilimi Derneği (IPSA)ne başkan olduğu dönemde bildiriye dönüştürmüş, Cenevre'de düzenlenen 6. Dünya Kongresi'nde de sunmuştur.[68] Nermin Abadan, Yavuz Abadan'ın 1967'de vefatının iki yıl sonra IPSA'ya başkan vekili seçilmiş, toplantılarına katılmıştır. İleri gelen siyaset bilimcilerin hepsinin erkek olduğu kuruluşta bir Türk kadını olarak Türk inkılâbının Türk kadınını hangi noktaya getirdiğini açıklamak istemiştir.[69] Abadan'ın vardığı sonuçlara göre; teşkilatlı ya da teşkilatsız gençlik, üniversite yıllarında siyasi oluşuma dahil olmuştur. Genç Cumhuriyet'e duyduğu ilgiyle Atatürk milliyetçiliği ve devrim konularında hassastır, komünizmi düşman olarak görmüş, demokratik özgürlüğün koruyucusu olarak Nermin Abadan'ın deyimiyle *dördüncü kuvvet* olan basın özgürlüğünü desteklemiş, Kore Harbi'ni, Kıbrıs meselesini önemsemiştir. Kız erkek ayrımının olduğu gelenekten gelen gençlere, belediyeler ve okullar yaratıcı boş zaman faaliyetleri için sınırlı imkanlar sunmaktadır. Söz konusu araştırmanın yapıldığı dönemde Türkiye, henüz radyo, sinema ve basından oluşan kitle iletişim araçlarına sahiptir. Milli Birlik Komitesi Hükümeti döneminde üniversiteler, teşkilatlı öğrenci kuruluşları ve basın, siyasal davranış ve faaliyetleriyle kamu hizmetlerinin yürütülmesinde getirdikleri yorum ve eleştirilerle boşluğu doldurmaya, siyasi dengeyi kurmaya çalışmaktadır.[70]

1961 Anayasanın emredici hükümleri gereğince dünyada ilk kez kapsayıcı siyasi partiler kanunu söz konusu olmuştu. 1965 seçimlerinde seçmen kararlarına etki eden sosyal ve psikolojik faktörler, seçim sonuçlarının siyaset biliminin yöntemleriyle incelenmesini cazip kılması, Nermin Abadan'ı, 1965 seçimlerinin etüdünü yapmaya yöneltmiştir, ki konu Türkiye'de ilk defa ele alınacaktır. Alan araştırmalarına değer veren SBF'den Prof. Dr. Tahsin Bekir Balta'nın teşvikiyle Abadan, SBF'ye bağlı Halkoyu Araştırmaları Grubu (SİHAG) ile araştırmalarını yürütecektir. Eskişehir ve Diyarbakır'da kanaat önderlerinin oy verme davranışlarına yönelik alan araştırması yapılmıştır. 1965 seçimlerinden üç ay önce 'köprübaşı' vazifesi gören 268 kanaat önderi üzerinde bir grup asistanın desteğiyle anketleri uygulamıştır.[71] Seçmenler, akılcı davranmaktan çok, duygusal ve gelenekçi davranarak kanaat önderlerinin bilinçli ya da bilinçsiz tesirleriyle hareket etmekte, ülke meselelerine bakmaktan ziyade, liderlerin kişiliklerine, siyasi partilerin halk üzerindeki tasavvurlarına bakarak karar vermektedir. Ayrıca Abadan, Türk basınının önde gelen yayın organlarının iç politika haberlerini, TBMM Tutanak Dergisini, altı siyasi partinin merkez organlarının yayınladığı seçim malzemelerini ve radyo konuşmalarını ayrı bir ekiple değerlendirmiştir. 1965 seçimleri öncesinde yapılan propagandanın bir kısmı basın ve yayın konuşmalarıyla yapılırken bir kısmı da tahrik edici suçlamalardan ibaret olduğunu tespit ederek içerik

[67] Abadan Unat, a.g.m., s. 38-39.
[68] Abadan, "Türk Gençliğinin Değer Yargıları ve Siyasal Davranışı", Ankara Üniversitesi *SBF Dergisi,* C. 20, S.1, 1965, s. 199-200.
[69] Kabaş, *a.g.e.,* s. 209.
[70] Abadan, a.g.m., s. 209, 221-223.
[71] Abadan, *Cumhuriyet***,** 22 Temmuz 1966.

çözümlemesi de yapmıştır.[72] Anayasa Kürsüsü Doçenti Nermin Abadan'ın 1965 Seçimlerini incelediği 'Anayasa ve Seçim Hukuku Açısından 1965 Seçimleri' adlı kitabı, jüri tarafından profesörlük tezi olarak kabul edilmiştir. Profesörler Kurulu kararı ve Senato onayıyla, 5 Temmuz 1966'da aynı kürsüde açık bulunan Anayasa Hukuku Profesörlüğüne atanmıştır.[73] Hatta Adalet Partisi'nin yeni lideri Başbakan Süleyman Demirel kitabını okumuş, tarafsız olarak konuyu işlemesini takdir etmiştir.[74] Abadan'ın yönetiminde SİHAG ile başka bir kamuoyu araştırması da Adana ve çevresinde yayın yapan yerel gazetelerin tirajını yükseltmeye yönelik yapılmıştır.[75]

1969-1970 yıllarında konuk profesör olarak Münih Üniversitesi'nde Siyasal Bilgiler Fakültesi yerine geçen Geschwester Scholl Institut'ta Siyasi Partiler ve Türkiye Cumhuriyeti konulu derslerini verdiği dönemde OECD adına yürütülen Türk göçmen işçilerin geri dönme niyetleri konulu bir araştırmada da görevlendirilmiştir. Uluslararası bilim çevrelerinin bir parçası durumundadır. Türklerle yapacağı görüşmesinde kendisine destek veren öğrencilerinden Andreas Geiger'in de ileriki yıllarda akademik kariyerinde etkili olmuştur. Geiger, Türk göçmen işçilerini siyasal bilinçlenmesi, sendikal faaliyetlerini, sağlık risklerini çalışmalarında işleyecektir.[76]

Yurt dışında çalışan veya dönmüş Türk işçilerinin aile reislerine uygulanmak üzere ikinci bir alan araştırmasına da katkı vermiştir. Araştırma alanı olarak Yozgat-Boğazlıyan ilçesi ve 43 köyü seçilmiş ve süreç, 1965 araştırmasından tamamen farklı gelişmiştir. Akdeniz ülkelerinden Avrupa'ya giden işgücünün etkilerini araştıran bir projedir. Boğazlıyan araştırmanın amacı; yurtlarına geri dönen işçilerin bölgesel gelişme politikalarına yaptığı etkiyi ve yatırım çeşitlerini değerlendirmektir. Yozgat-Boğazlıyan ilçesinin seçilmesinin ilk nedeni, DPT verilerine göre geri kalmış olması ve yurt dışına farklı ülkelere işçi gönderme oranının yüksek olmasıdır. Diğeri de tasarrufları ile küçük işletme, konut, köy kalkınma kooperatifi ve işçi şirketlerine yatırım yapmış olmalarıdır. Türkiye ayağında Ankara Üniversitesi SBF İskân ve Şehircilik Enstitüsü, Hollanda ayağında Uluslararası İş Birliği Vakfı'na bağlı Gelişmekte Olan Ülkelerde Sosyal Bilim Araştırmaları Enstitüsü yer almıştır. Projenin müdürlüğünü dönemin SBF Dekanı Prof. Ruşen Keleş, grup başkanlığını da Prof. Nermin Abadan Unat yapmıştır. Hollandalı araştırmacılar bir yıl Boğazlıyan'da kalmış, Türk ekip de 15 günde bir gidip gelmiştir. Abadan, Almanya'da pek çok Türk işçisi, olmasına karşın böyle bir projenin Almanya tarafından yapılmamasını büyük bir hata olarak yorumlamaktadır.[77] 1975 araştırmasının sonuçları İngilizce *Migration and Development* adıyla yayınlanırken, *Göç ve Gelişme* adıyla Türkçeye çevrilmiştir.[78]

Araştırma verilerine göre: İşgücü gönderen ülkeler ile işgücü kabul eden ülkeler arasında asimetrik bir büyüme olmuştur. Dönenler taksi ya da dolmuş işletmek, bakkal açmak gibi doygunluğu olan sektörlere yatırım yaptıkları için endüstrileşmeyi kolaylaştırmamıştır. İşçilerin ailelerine gönderdikleri paralar tüketimi özendirirken üretimi güçleştirmiştir.

[72] Abadan, *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili,* SBF Yayınları, Ankara. 1966, s. 97-98, 263, 385-387; Öztürk, *a.g.e*., s. 156.
[73] BCA 220205-213148-26; 220311-213275-1. Bakınız. EK-III.
[74] Abadan Unat, *Yüz Yıllık Umut*, s. 240-242.
[75] Üstün, *Türkiye'de Devletin Yazılı Basın İlan ve Reklam Dağıtım Politikaları ve Basın İlan Kurumu Örneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), İstanbul, 2010, s. 121.
[76] Abadan Unat, *Kum Saatini İzlerken*, s. 213, 220; Köker, "Eflatun Kadifeden Küçük Bir Fil", *Birkaç Arpa Boyu (21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar – Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan)*, C. I, Koç Üniversitesi Yayınları, 2011, s.24; Köker-Üşür, *a.g.e.,* s. 17.
[77] Pusch ve Split, *a.g.e*., 43-44, 79. Bakınız. EK-IV.
[78] Bakınız. Nermin Abadan Unat vd., *Göç ve Gelişme*, Türk Matbaacılık Sanayi, 1975, Ankara.

Niteliksiz gönderilmiş olan işçiler kirli, tekdüze ve ağır işlerde çalıştırıldıklarından donanımlı olarak dönmesi bir yana bilgi ve becerilerinden göç alan ülke yararlanmıştır. Servet biriktirerek özlem duydukları sosyal itibara kavuşmak istenmiştir. Dönmeyen işçilerin Avrupa bankalarına yatırdıkları tasarrufları ise Avrupa sermayesini güçlendirmiştir. Bütün bunların sebebi, Türkiye'nin uzun vadeli bir ulusal göç politikasının olmamasıdır.[79]

Türk işçilerinin sorunlarına yönelik çalışmalarını eleştirel bir bakış açısıyla yürüttüğü için Batı Almanya Büyükelçisi Dr. Sahm tarafından Nermin Abadan'a 1976'da Yüksek Liyakat Nişanı verilmiştir. [80] Daha sonra ABD'de 1980'de Nüfus Konseyi tarafından desteklenmiş olan Tunus'a Geri Dönen İşçiler konusunda yürütülen bir projeye de danışmalık yapmıştır.[81] Katıldığı uluslararası etkinliklere bildiri sunarken kendisini zenginleştirmiştir.

C. 3.Basın Yayın Yüksek Okulu'nun Kurulmasına Verdiği Destek

İstanbul Üniversitesi'ne bağlı Gazetecilik Enstitüsü'nün basını yalnızca yazılı bir haber alma aracı olarak ele alması, 1960'dan sonra toplumsal gelişmelerde kitle iletişim araçlarının öneminin artması bu alanda lisans düzeyinde eğitim verecek yeni bir okulun açılmasını gerektirmiştir. SBF'ye bağlı olarak 1965'te açılan Basın ve Yayın Yüksek Okulu (BYYO)'nun çalışma komisyonunda, doktorasını kamuoyu üzerine yapması ve derslerinde basın yayın özgürlüğüne yer vermiş olması nedeniyle Nermin Abadan da yer almış, 1970-71 ve 1977-1978 dönemlerinde iki kez müdür olarak görev almıştır.[82] İdareciliğinin ilk döneminde SBF'nin dekanı Prof. İlhan Unat'la ikinci evliliğini yapmıştır. Okulda kurdurduğu radyoda, öğrenciler okul içi yayın faaliyetini yürütmüştür. Nermin Abadan Unat, BYYO'ndaki derslerini, SBF ile paralel yürütmüştür. Günümüzde İletişim Fakültesi olan BYYO'nun ilk kadın müdürü olduğu gibi aynı zamanda ilk kadın doçenti ve ilk kadın profesörüdür.[83] Öğrencilerinden Onur Öymen'in belirttiği üzere, derslerinde basın ile kamuoyunun ilişkisini önemsemiştir.[84]

Kitle iletişim araçlarını ve tesirlerinin işlediği bir makalesinde Benzenberg'in Fransa'da özgür basın olmasaydı, ihtilal çıkmayacaktı, cümlesine atıf yaparak kamuoyu oluşturmada en başta gelen etken olarak ön plana basını çıkaracaktır.[85] Kamuoyu ve tesir sahasını işlediği doktora tezinde de, özgür basının modern devletlerde genel anlamda özgürlük kavramının ayrılmaz bir parçası haline gelirken totaliter bir yöne doğru giden bütün siyasi rejimlerin, Almanya'daki Nazi Partisi örneğinde olduğu gibi, olabildiğince şiddetle ilk sınırlama getirdikleri alanlardan birisinin genellikle basın özgürlüğü olduğuna vurgu yapmıştır. Basın özgürlüğünün, siyasi olduğu kadar bilimsel kanaatlerin de açığa vurulmasında etkili olan önemli bir araç olması hasebiyle modern anayasalarda hukuksal güvenceye kavuşurken beraberinde akademik özgürlük için verilen mücadelenin de başlangıcını oluşturduğuna dikkat çekmiştir.[86]

Türkiye'nin sistem olarak model aldığı belli başlı Avrupa ülkelerindeki basın yayın

[79] Abadan Unat, "Yurt Dışına Göçen Türk İşçi Gücü ve Dönüş Eğilimleri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 27, S. 2, s. 1972, s. 204; Abadan Unat, Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 169-170.
[80] Abadan Unat, *Yüz Yıllık Umut*, s. 276. Bakınız. EK-V.
[81] Köker, "Nermin Abadan Unat Bibliyografyası", s. 26.
[82] Abadan Unat, *Batı Avrupa ve Türkiye'de Basın Yayın Öğretimi,* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1972, s. 70-73.
[83] Abadan Unat, *Kum Saatini İzlerken*, s. 221-225; Kabaş, *a.g.e.*, s. 184-189.
[84] Köker-Üşür, a.g.e., s. 71.
[85] Abadan, "Kütle Haberleşme Vasıtaları, s. 133.
[86] Abadan, *Halk Efkarı Mefhumu …., s.* 108.

konusunun nasıl ele alındığını araştırmak üzere inceleme gezileri yapmış, gözlemlerini yayına dönüştürmüştür. Radyonun, ülkemizde 1970'li yılların başında yurt çapında yayın yaparken televizyonun belli başlı şehirlerde yayın yaptığına, 1960 Anayasası gereğince yayınları yönetme tekeli elinde bulunduran TRT'nin Türk kamuoyunun oluşumunda etkin bir rol oynadığına da dile getirmiştir.[87]

Abadan Unat, kamuoyu konusunu işlediği doktora tezi ve yaptığı bilimsel kamuoyu yoklamalarıyla Türkiye'de siyasal iletişime öncülük yapmış, anketler ve içerik çözümlemeleriyle iletişim alanına Anglo-Amerikan kültürünü taşımıştır.[88] Piyasa araştırmaları ve kamuoyu yoklamalarını, bir toplumun modernleşme sürecinde geçirdiği yapısal değişikliği ölçmeye yarayan güvenilir araçlar olarak değerlendirmiştir.[89]

C. 4."Cumhuriyet Kızı" Nermin Abadan Unat'ın **Kadın Hukukunun Gelişmesine Katkıları**

Profesörlüğünün ardından kurmuş olduğu Siyasal Davranış Kürsüsü'nün adını aslında Siyaset Sosyolojisi olarak düşünmekle birlikte, profesörler kurulu benimsemediği için '*Siyasal Davranış*' ı tercih etmiştir.[90] Abadan, Siyaset Sosyolojisi, Siyasi Partiler, Seçim Sistemleri, Kamuoyu derslerini söz konusu kürsüde vermiştir. Ayrıca, uluslararası göç ve Türkiye'nin dış göç sürecinin dışında kadın konusu da onun çalışmalarında önem kazanmıştır. 1948'de gazeteci kimliğiyle katıldığı İsveç seyahati izlenimleri, ilerleyen yıllarda kendini göstermiş, kadın konusuna olan ilgisine temel oluşturmuştur. İsveç seyahatinde, İsveçli kadınların sosyal hayatta erkeklerden daha fazla görülmesi, sahip oldukları siyasal haklar ve medeni hukuktaki yerleri Nermin Abadan üzerinde epey tesirli olmuştur.[91]

ABD'li toplum bilimci Raphael Patai, 1967'de yayınlanan dünya çapında kadın konusunu çalıştığı *Women in the Modern World* kitabına, Nermin Abadan tarafından yazılmış olan Türk kadınına ilişkin bölüm, kadın konulu ilk çalışması olarak karşımıza çıkar. Bunu, SBF yayını olarak *Turkish Women und Social Change* adıyla genişleterek yayınlamıştır.[92] Zaman içerisinde göç konusu ön plana çıktıkça Birleşmiş Milletler (BM) de, kadın meselesine hukuksal gelişme ve reformların yansıtılmadığını fark etmiştir. SBF'den öğrencisi Filiz Dinçmen'in de katkısıyla 1966'da Dışişleri Bakanlığı tarafından Avrupa Konseyi'nde Kadının Statüsü Konseyinde kadının toplumdaki statüsünü incelemek üzere Nermin Abadan görevlendirilmiştir.[93] Söz konusu komisyon 1978'de Kadın-Erkek Eşitliği Komisyonu'na dönüşmüştür. Her ülkedeki kadın hareketinin hem iç hem de dış gelişmelerden etkilendiğini görmüştür. 1977'de ABD'de Deniz Kandiyoti ile birlikte 'Kadın ve Gelişme' konulu konferansa katılmıştır. Bildirisinde, göç sürecinde tüketim açısından sosyal hareketliliğin nasıl bir rol oynadığını, dış göçün Türk kadınına göreceli olarak getirdiği serbesti ve bağımsızlığı işlemiştir. Zamanla kadının statüsü ve hakları konusundaki çalışmaları, Türk kamuoyuna tanıtma kararı almış, Türk Sosyal Bilimler Derneği Başkanı olduğunda, İstanbul'da 1978'de '*Türk Toplumunda Kadın*' konulu

[87] Abadan Unat, *Batı Avrupa ve Türkiye'de, s.* 80-81.
[88] Kongar, *Cumhuriyet*, 21 Eylül 2021; Köker-Üşür, *a.g.e*., s. 28; Tokgöz, "Türkiye'de İletişim Araştırması: Nereden Nereye", *Kültür ve İletişim*, C.3, S. 2, s. 11-30, s. 2000.
[89] Abadan Unat, "Türkiye'de Toplumsal Değişme, s. 29, 46.
[90] Abadan Unat, "Türkiye'de Politik İklim …", s. 38.
[91] Serpil Sancar, "Nermin Abadan Unat'la Yapılan Söyleşi". *Birkaç Arpa Boyu (21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar-Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan)*. C. I, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 25.
[92] Köker, "Eflatun Kadifeden Küçük …", s. 22.
[93] Bakınız. Ek-VI.

konferansın düzenlenmesine katkı vermiştir.[94]

İzmir Kız Lisesi'nden arkadaşı Mübeccel Kıray'ın deyimiyle, Abadan Unat'ın başkanlığıyla beraber Sosyal Bilimler Derneği, '*siyasallıların*' eline geçmiştir.[95] Türkiye'nin nüfusu, aile yapısı, Türk kadınını beslenmesi, sağlık durumu, eğitim durumu, işgücü ve edebiyattaki yeri, siyasete katılımı üzerinde bildiriler sunulmuştur. Kadın birey olarak odak noktasına konmuştur. Türkiye'de kadın konusunda ilk olan konferans, oldukça ilgi uyandırmış ve tamamı kadın olan katılımcıların sunduğu bildiriler *Türk Toplumunda Kadın* adlı derleme bir kitapta toplanmıştır. Kitabın amacı, 1970'li yılların sonuna doğru Türk kadınını başarı ve sorunlarını, kazanım ve hedeflerini kapsamlı olarak irdelemektir. Abadan Unat da, 'Toplumsal Gelişim ve Türk Kadını' ismiyle yazdığı bölümde, Afet İnan ve Tezer Taşkıran'ın siyasal alana girmesiyle Türk kadınının toplumsal katılıma ilişkin çerçevenin tamamlandığından, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de yetişen sosyal araştırmacılarla kadının statüsünün irdelenebiliyor olduğundan söz etmiştir.[96]

Nermin Abadan Unat, Kopenhag Büyükelçimiz Behiç Hazar başkanlığındaki heyete dahil olarak Türkiye'yi temsilen Kopenhag'da 14-30 Temmuz 1980'de *BM Kadınlar On Yılı Dünya Konferansı*'na katılmış, hukuk ve eğitim alanındaki Atatürk devrimlerinin önemini anlatmıştır. Hemen ardından benzeri bir konferans Meksika'da, alınan kararların uygulamasının gözden geçirilmesi adına yapılmıştır.[97]

Bilhassa 12 Eylül sonrasına rastladığı için kadın konusunu çalışmak hususunda sorun çıkmamış, izin verilmiştir. SBF'de kadın konulu ilk dersi, TBMM Senatörlüğü'nden ayrıldıktan sonra açmıştır. 1981-1982'de SBF'de Siyaset Sosyolojisi dersini vermekle kalmamış, kadın araştırmaları alanına giren Kadın ve Siyaset, Kadın ve Gelişme, Kadın Sorunları ve Kamu Yönetimi, Feminizm Kuramları derslerini de doktora programına almıştır.[98] ABD'de daha önce bir kadın araştırmacının yer almadığı Georgtow'da bir Cizvit Üniversitesi'nde 1985'te 'Kadın ve Gelişme' dersini anlatmıştır.

Kadın konusu 1990'lı yılların başında siyasal parti programlarında da yerini almıştır. 1992'de Nermin Abadan Unat'la yapılan bir söyleşide, kadın bakanlığının kurulmasının yeterli olmadığını, kadınları ilgilendiren alanların bakanlıklarıyla eşgüdümlü çalışılması gerektiğini önermiştir. Kalkınma politikalarında kadını harekete geçirecek eğitim programlarına yer verilmesi, kadın bakanlığının kamuoyunun kadına bakışını değiştirmesinde etkili olması, kadının parlamento dışında yerel yönetimlerde de örgütlenmesi üzerinde durmuştur.[99]

D. Kontenjan Senatörlüğünü Üstlenmesi

1961 Anayasası ile İtalyan temel kanunundan ilham alınarak seçimle belirlenen 150 kişilik ikinci meclise devlet başkanının takdiri ile 15 kişilik bir kontenjan grubu tayin etme yetkisi tanınmıştır. Bir partiyle ilgisi olmayan bağlantısız kontenjan senatörlerinin, Cumhurbaşkanına önemli hususlarda tavsiyede bulunmaları öngörülmüştür. Abadan Unat, 25 Temmuz 1978'de Cumhurbaşkanınca Cumhuriyet Senatosu Kontenjan Üyeliği'ne seçilmiş, 17. ve 18. yasama yıllarında olmak üzere 12 Eylül 1980'ne kadar yürütmüştür.[100] Bu grupta akademi ve diplomasiyi temsil eden Adile Ayda yerine seçilen tek kadın

[94] Abadan Unat, *Yüz Yıllık Umut*, s. 265-266; Sancar, *a.g.e*., s. 26.
[95] Kıray, *a.g.e*., s. 153. Bakınız. EK-VII.
[96] Abadan Unat, *Türk Toplumunda Kadın,* Çağ Matbaası, Ankara, 1979, s. 27-28. Bakınız. EK- VIII.
[97] BCA 30-18-1-2 / 400-126-7. Bakınız. EK-IX.
[98] Kabaş, *a.g.e*., s. 241; Sancar, *a.g.e*., s. 28.
[99] Banoğlu, "Kadın Bakanlığı İyi Bir Ekiple Başarılı Olabilir", *Akkadın,* S. 49, Mart-Nisan, s. 7-8.
[100] BCA 30-11-1-0 / 542-17-3.

üye olmuştur. Abadan Unat, TBMM'nde çok gerekmedikçe konuşmak istememiştir. Türk kadınına seçme ve seçilme hakkı verilmesinin yıldönümünde gündem dışı söz almıştır. Ortadoğu'daki İslam ülkeleri içerisinde kadına tanınan hukuksal, sosyal-ekonomik haklar arasında Türkiye'nin öncü olmakla birlikte bu hakların gerçekte hayata geçirilemedikçe öncü bir hareket olarak kalacağını vurgulamıştır. Ardından Türk kadınını bu haklardan sanayi, tarım, kamu yönetimi sektöründe de tam olarak yararlanabilmesi adına çocuklarının bakımı, ev işlerine yardımcı olma hususunda devletin destek olabilmesinden ve böylelikle siyasal yaşama bilinçli olarak katılabilme olasılığından söz etmiştir.[101] Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü kuruluş ve görevleri hakkında kanun tasarısı münasebetiyle; tasarının bilimsel araştırmaları besleyebileceğini, ancak eksik olduğunun altını çizmiştir. Atatürk'ün son yıllarında Türk tarihi tetkikine ağırlık verilmesi ve belgeleme çabasının bu topraklarda yaşayanların kişiliklerini bulmalarını mümkün kıldığını, son yıllarda Türk tarihi tartışmalarının devlet arşivlerinde bulunabilecek belgeler kadar arşivin yönetiminde kimlerin bulunacağının da önemli olduğunu dile getirmiştir. Aynı zamanda TBMM Arşivinden de hemen hiç yararlanılamadığına ve bir o kadar da Dışişleri Arşivinin de aynı durumda olduğuna ve tasnif yapılmadığını gündeme getirmiştir.[102] Abadan Unat, ulusal kültürümüz hususunda partiler üstü bir politika izlemekten yana olmuştur. [103]

Kontenjan grubuna, Genelkurmay Başkanı Kenan Evren imzasını taşıyan komünist yuvalarının nasıl temizlenebileceğine dair bir mektup gelmiştir. Nermin Abadan Unat'ın ülkücü gençlik örgütünün faaliyetlerine işaret ederek dile getirdiği önerisine Kenan Evren, '*Bana sağcılar suç işledi dedirtemezsiniz'*, diye karşılık verecektir. Parlamentoda bir tür gözlemcilik yaptığını düşünmektedir. Ayrıca, Meclis Kütüphanesiyle de ilgilenmiştir. Yaklaşık 15 bin kitabın yer aldığı kütüphanenin ABD Kongre Kütüphanesi modelinde ıslah edilmesi için ABD Büyükelçiliği'nden bir burs istemişse de kütüphane yönetimi ilgi göstermemiştir.[104]

Kontenjan senatörlüğünde anayasaya göre altı yıl kalması gerekirken Abadan Unat iki yıl görev yapmıştır. 12 Eylül Darbesi'nin ardından SBF Siyasal Davranış Kürsüsü'nde birinci derece açık bulunan profesörlüğe fakülte kurulu tarafından tekrar seçilmesi zaman almış, başvurusunu değerlendirmek üzere gizli oyla bir komisyon belirlenmiştir. 6 Kasım 1980'de toplanan komisyon, Abadan Unat'ın sicil dosyası, öğrenim ve mesleki durumu, çalışma ve yayınlarını incelemiştir. Prof. Dr. Cemal Mıhçıoğlu, Abadan'ı ciddi manada eleştirmiştir. Prof. Dr. Bahri Savcı, Prof. Dr. Cahit Talas, Prof. Dr. Ruşen Keleş, Prof. Dr. Uğur Korum, Prof. Dr. Vahdet Aydın ise Abadan Unat'ın ulusal ve uluslararası projelerine, çeviri ve bilimsel yeteneğine, intihal yapmadığına vurgu yapmıştır. Mıhçıoğlu, 1 Temmuz 1979'da emeklilik işlemlerini yaptırmış olan Abadan Unat'ın SBF'ye tekrar dönmesine karşı çıkmıştır. 147'likler kapsamındaki eşi Yavuz Abadan'ın üniversiteden uzaklaştırılması sürecinde, diğer fakültelerinde bulunan meslektaşlarını muhbirlikle suçlamış olduğunu, Mıhçıoğlu'nun kendisine ait olduğunu iddia ettiği kısa bir yazıyı Abadan Unat'ın üstlendiğini ve fakülteye bastırdığını, profesörlüğe 28 Ocak 1965 tarihli ilk başvurusunun olumsuz bir raporla sonuçlanmasının da SBF tarihinde bir ilk olduğunu, profesörlük ünvanının dahi geri alınması gerektiğinden söz etmiştir. Abadan Unat, hatıratında da yer verdiği söz konusu eleştiriler için, haysiyetiyle kolayca oynayabildiklerini ifade edecektir. Komisyon, 17 Kasım 1980'de, kontenjan senatörlüğü döneminde bilimsel çalışmalarını sürdüren, meslektaşlarının sevgi ve saygısını kazanan, sorumluluk duygusu yüksek disiplinli ve

[101] *TBMM Tutanak Dergis*i, 1978. D: XVII, C. 39, B:15, 580.
[102] *TBMM Tutanak Dergisi*, 1979. D: XVIII, C. 43, B:76, 922.
[103] Kabaş, *Zamanı Dize Getirenler,* s. 307-308.
[104] Abadan Unat, *Yüz Yıllık Umut*, 271-272, 277.

prensipli Abadan Unat'ın oy çokluğuyla geri dönmesine karar vermiştir. SBF'ye 5 Ocak 1981'de tekrar ataması yapılmıştır. Bu süreci hatıratında, "*Geri dönüşüm SBF kurulunda kritik bir oy çokluğu senatoda ezici bir oy çokluğuyla geçmişti*", diye özetleyecektir.[105]

E. SBF'den Boğaziçi Üniversitesi'ne Geçiş

Abadan Unat, SBF'den emekli olduğunda, kuruluşunda rol aldığı BYYO, henüz İletişim Fakültesi dönüşmemiştir. SBF'de adet olduğu üzere, kendisine takdim edilen 1989-1990 *Armağan'*ını hazırlatmayı BYYO üstlenmiştir. İçinde ayrıntılı bir bibliyografyası yer almaktadır. Deniz Baykal, Ahmet Yücekök, Türker Alkan, Ahmet Taner Kışlalı, Aysel Aziz, Oya Tokgöz, Doğu Ergil, Serpil (Sancar) Üşür, Eser Köker SBF'de Siyasal Davranış disiplinine kazandırdığı meslektaşları arasında yer almaktadır. SBF'deki akademisyenliği ve meslektaşlarının kendisine 'Mülkiyelilik Ruhunu' nu, kazandırdığını ifade etmiştir.[106] Emekliliğinden sonra Boğaziçi Üniversitesi'nde görev yapan eski öğrencileri/ meslektaşlarının çağrısı ile Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde 2016'ya kadar yarı zamanlı çalışmaya devam etmiştir. Yaşamına yön veren başta Atatürk olmak üzere, iz bırakan kişi ve kurumlar üzerinden Türkiye'ye karşı tükenmez bir bağ oluşmuştur. 14 yaşında eğitim yapmak ve kendisine bir gelecek oluşturmak üzere Türkiye'ye gelen Abadan Unat, "*Ben suyu bulan kızım. Atatürk nedeniyle dilimi, ülkemi seçtim, bilinçle yaşadım. Kadın olmanın ezikliğini duymadım hiç! Atatürk'ün bize verdiği bu…*", diyecektir.[107]

Sonuç

Nermin Abadan Unat, Atatürk Dönemi modernleşme sürecini henüz Türkiye'ye gelmeden önce basından takip etmiştir. Bilinçli bir girişimle bilhassa eğitim alanındaki modernleşmeden yararlanmak üzere Türkiye'de yaşamayı seçmiştir. Kendisine eğitim ve mesleğinde yükselme imkânı sunan bu ülkeye vefa borcu olduğunu her zaman göz önünde bulundurmuştur. 1986'da kaleme aldığı ve sonraki yıllarda yeni baskısı yapılan hatıratının ana eksenini, başta Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyet Dönemi reformlarına duyduğu minnettarlığı oluşturmuştur. Hatıratında, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde eğitimde fırsat eşitliği, parasız eğitim olanaklarından yararlanmanın verdiği hazzı pek çok satırda yinelemiştir. Nermin Abadan Unat'ın gücü, hâkim olduğu diller ve aldığı eğitim kadar akademisyen ve bir dönem CHP'de milletvekilliği yapmış, Yavuz Abadan'nın içinde bulunduğu koşullardan kaynaklanmaktadır.

Çok kültürlü bir imparatorluk kalıntısında doğması, farklı kültür ve mekanlardan gelmesiyle edindiği dünya görüşü, çalışma sahalarında onu öncü duruma getirmiştir. Dünya gündemi lise yıllarından beri ilgisini çekmiştir. Bu yüzden, doğduğu ve geride bıraktığı toprakların Hitler Almanya'sına yakın olması bir dönem onu tedirgin etmiştir. Hatıratında Avrupa siyasi hayatına, II. Dünya Savaşı arefesi ve savaş dönemine bilhassa yer vermiştir. Çocukluğunda ve ilk gençliğinde arkadaşlık, anne ve akrabalık ilişkileri hususunda eksikliğini hissettiği duygularıyla mesleği ve akademik çalışmalarına sarılarak baş etmiştir. Hayat boyu verdiği mücadelesi de onu güçlendirmiştir.

Nermin Abadan Unat'a göre yabancı dil bilmek büyük bir kazançtır. Bu sayede kendisine pek çok kapı açılmıştır. Hâkim olduğu diller sayesinde *Ulus*'un ilk kadın gazetecisi olarak

[105] BCA 30-11-1-0 / 542-17-3; Abadan Unat, *a.g.e.,* s. 284.
[106] Abadan Unat, *Kum Saatini İzlerken*, s. 246, 288; Köker, "Eflatun Kadifeden Küçük …", s. 27. Bakınız. EK-XI.
[107] Müşerref Hekimoğlu, "Nermin Abadan Unat Suyu Bulan Genç Kız*"*, *Cumhuriyet Dergi*, S. 159, 1989, 18-19. Bakınız. XII.

edindiği tecrübe, hukuk doktorası, burs alarak gittiği ABD'de siyaset bilimiyle tanışmış olması, dönüşünde SBF'de akademik hayata başlamasına ve siyaset biliminin alt dallarında kürsü açmasına ortam hazırlamıştır. Aldığı hukuk eğitiminde hukukun bir ideali, siyaset biliminin ise bir realiteyi yansıttığını fark etmiştir. Kamuoyu, seçim sistemleri, referandum, halkla ilişkiler, baskı grupları gibi temel kavramları literatürümüze taşımış ve yeni araştırma alanları açılmasına öncülük ederek Türkiye'de siyaset bilimine olduğu kadar iletişim bilimlerinin gelişmesine de katkı vermiştir. Bilhassa siyasal davranış, siyasal gelişme, siyasal iletişim alanlarında yaptığı kamuoyu araştırmalarıyla Anglo-Amerikan tesirindeki alan araştırması geleneğinin temsilcilerinden biri olarak araştırma sonuçlarını grafik, tablo ve şemalarla yorumlamış, içerik çözümlemesi yapmış, kamuoyu ile paylaşmıştır.

Anayasal güçler olan yasama, yürütme ve yargıdan sonra demokratik özgürlüğü koruyan basının *dördüncü* ve hukuksal alanın dışında kalan kamuoyunun *beşinci güç* olduğunu savunmuştur. Bilhassa basın ve kamuoyunun devletleri totaliter veya demokratik bir rejime doğru yönlendirilebilen vasıta olarak kullanılabilmesi meselesi, henüz ortaöğretim yıllarından itibaren dikkatini çekmiştir. Söz konusu alanları doktora yaptığı yıllarda hukukçu ve gazeteci gözüyle değerlendirerek Türk demokrasisinin gelişmesini yakından takip etme olanağı bulmuştur. Ülkemizdeki meselelerin anlaşılması ve çözümlenmesi için kamuoyuna bilgi aktarılması ve algı yönetimi hususunda kitle iletişim araçları olan basın, radyo, televizyon ve sinemadan hangisinin bir diğerinden daha az ya da çok tesirli olduğunun bilinmesine vurgu yapmıştır. Abadan Unat, kitle iletişim araçlarının, seçmen davranışlarının tespit edilmesine de katkı verdiğini alan araştırmalarıyla tespit etmiştir. Baskı grupları ve kanaat önderlerinin kamuoyu oluşturma ve seçmenlerin oy verme davranışları üzerindeki tesirli olduklarına da dikkat çekmiştir. Abadan Unat, halkoylamasının kamuoyunun tezahür etmesine geniş imkân tanıdığına yönelik doktora tezini 1955'te savunduğunda, henüz ülkemizde 1961 Anayasası ve kabulünde etkili olan halkoylaması yaşanmamıştı.

Ülkemizde siyaset bilimine olduğu kadar iletişim, göç ve ardından kadın konulu araştırmalara öncülük yaparak disiplinlerarası çalışan bir sosyal bilimci kimliğine de sahip olmuştur. Türkiye'nin 1960'lı yıllarda başlattığı dış göç meselesinde alan araştırmaları için hazırladığı anket, getirdiği yorum ve bilimsel çıkarımlarla bir bakıma Türk dış göçünün tarihçesini siyasal, hukuksal, ekonomik, kültürel ve sosyal yönden ele alan ilk sosyal bilimcimiz olmuştur. Disiplinlerarası çalışarak Türkiye'de kadın konulu araştırmaların sosyal bilimlerin bir parçası olarak evrilmesine imkân vermiştir. Yurtdışında da göç ve kadın çalışmalarına tecrübeleriyle katkı vererek uluslararası bilim çevrelerinin bir parçası olmuştur.

Cumhuriyet'in henüz ilk yirmi yılını izleyen süreçte gazeteci bir kadın kimliğini taşıdığı kadar erkek egemen SBF'de ve BYYO'nda ilk doçent ve ilk profesör kadın ve hatta kürsü kurucusu olarak akademik kariyeri ve literatüre kazandırdıklarıyla çağdaş Türk kadınının sembollerindendir. SBF'den emekli olmakla birlikte, akademik anlamda yılların birikimiyle etkinliğini sürdürmüştür. Osmanlı modernleşme tarihinde Meşrutiyet Dönemi'nde filizlenerek Cumhuriyet Dönemi modernleşmesinde meyvelerini veren kızların eğitimi, fırsat eşitliği, karma eğitim, parasız eğitim, kadın hakları alanında yapılan reformların olanaklarından yararlanmakla kalmamış, dünyaca tanınan ilk kadın siyaset bilimcimiz olarak literatüre geçmiştir.

Kaynakça

1.Resmi Yayınlar

TBMM Tutanak Dergisi, (1978), D. XVII, C.39, B.15.

TBMM Tutanak Dergisi, (1979), D. XVIII, C.43, B.76.

Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Ankara, 1963.

2.Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi, (BCA).

BCA 30-11-1-0 / 542-17-3

BCA 30-18-1-2 / 400-126-7

BCA 220205-213148-26

BCA 220311-213275-1

https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Arama/Arama.aspx . (03.01.2025)

3.Gazeteler

Abadan, Nermin, "Kadınlar Kongresi", *Ulus,* 10 Ekim 1948, s. 3.

Abadan, Nermin, "Stokholm Notları", *Ulus*, 6 Şubat 1949, s. 5-6.

Abadan, Nermin, "Türk-Amerikan Kadınları Kültür Derneği", *Akis*, 3 Temmuz 1954, s. 22-23.

Abadan, Nermin, "Liderler ve Sembolleri", *Milliyet*, 16 Eylül 1960, s. 6.

Abadan, Nermin, "Halkoyu ve Dış Politika", *Milliyet*, 05 Eylül 1964, s. 3.

Abadan, Nermin, "Göç Bir Çözüm Yolu Mudur?", *Milliyet*, 30 Kasım 1970, s. 6.

Kışlalı, A. Taner, "Niçin Kemalist'im?", *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1992, s. 4.

Kongar, Emre, "Nermin Abadan Unat Bir Kutup Yıldızı'dır", *Cumhuriyet,* 21 Eylül 2021, s. 6.

Uras, Güngör, "Nermin Abadan Unat", *Milliyet*, 17 Eylül 2010, s. 6.

4.Kitap ve Makaleler

Abadan, Nermin (1950), *Yeşil Göller Diyarı.* Hilmi Kitabevi, İstanbul.

Abadan, Nermin (1955), "Amme İdaresi ve Halkla Münasebetler". Ankara Üniversitesi *SBF Dergisi,* C.10 S.2, s. 171-185.

Abadan, Nermin (1956), *Halk Efkarı Mefhumu ve Tesir Sahaları,* SBF Yayınları, Ankara.

Abadan, Nermin (1959), *Bürokrasi*, SBF Yayınları, Ankara.

Abadan, Nermin (1960), "Kütle Haberleşme Vasıtaları (Mass Communication Media)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* C. 15, S. 1, s. 132-154.

Abadan, Nermin (1964) "Türkiye'nin Üç Büyük Şehrinde Radyo İle ilgili Kamuoyu Yoklaması", Ankara Üniversitesi *SBF Dergisi,* C. 19, S. 3-4, s. 71-102.

Abadan, Nermin (1965), "Türk Gençliğinin Değer Yargıları ve Siyasal Davranışı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* C. 20, S.1, s. 199-223.

Abadan, Nermin (1966). *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili,* SBF Yayınları, Ankara.

Abadan Unat, Nermin (1972), "Türkiye'nin Dış Göç Akımı ve Sosyal Hareketlilik", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* C. 27, S. 4, s. 17-52.

Abadan Unat, Nermin (1972), *Batı Avrupa ve Türkiye'de Basın Yayın Öğretimi,* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.

Abadan Unat, Nermin (1972), "Yurt Dışına Göçen Türk İşçi Gücü ve Dönüş Eğilimleri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 27, S. 2, 183-206.

Abadan Unat, Nermin vd. (1975), *Göç ve Gelişme,* Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara.

Abadan Unat, Nermin (Der.) (1979), *Türk Toplumunda Kadın,* Çağ Matbaası, Ankara.

Abadan Unat, Nermin (1988), "Türkiye'de Toplumsal Değişme, Piyasa Araştırmaları ve Kamuoyu Yoklamaları". *Kamuoyu Araştırmaları I. Uluslararası Sempozyumu, 17-19 Ekim 1988*, (Ed. Muharrem Varol), BYYO Yayınları, Ankara, s. 29-47.

Abadan Unat, Nermin (1998), *Kum Saatini İzlerken*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Abadan Unat, Nermin (2009), "Türkiye'de Politik İklim Siyaset Bilimi Alanında Angaje Olmayan Çalışmaları Neredeyse İmkânsız Kılıyor", *İstanbul Üniversitesi SBF Dergisi,* (Söyleşi Yapanlar: S. Çakır ve M. İ. Özekmekçi), s. 31-41.

Abadan Unat, Nermin (2017), *Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Abadan Unat, Nermin (2021), *Yüz Yıllık Umut*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.

Abadan Unat, Nermin (2021), "1963: Münih'ten Hamburg'a Türk İşçilerle Beş Hafta". *Misafir Göçmen Yerli Almanya'ya İşgücü Göçünün 60'ıncı Yılı*, (Ed. B. Ulus), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, s. 577-587.

Aziz Aysel (2023), *Siyasal İletişim*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.

Banoğlu, Deniz (1992), "Kadın Bakanlığı İyi Bir Ekiple Başarılı Olabilir", *Akkadın,* S. 49, Mart-Nisan, s. 6-8.

Başgöz, İlhan ve H. E. Wilson, (1968), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Eğitim ve Atatürk,* Dost Yayınları, Ankara.

Çınar, Dilek (2017), "Ulus-Ötesi Göç Hareketleri ve Entegrasyon Politikaları Ansiklopedisi: Bitmeyen Göç", *Boğaziçi Üniversitesi Mezunları Dergisi*, *S.*226, Nisan, s. 20-21.

Develioğlu, Ferit (1990), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugât*,* Aydın Kitabevi, Ankara.

Ekinci, Necdet (2014), "Siyasal İletişim Çalışmalarında Kapsam ve Yaklaşım Sorunsalı", *İletişim ve Diplomasi*, S. 4, s. 5-24.

Gezer Baylı, Gülnaz, (2014), *Türkiye'de İstihdam Edilen Fransız Uzmanlar ve Türk Modernleşmesine Katkıları*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

Hekimoğlu, Müşerref, (1989), "Nermin Abadan Unat Suyu Bulan Genç Kız", *Cumhuriyet Dergi*, S. 159, s. 18-19.

Kabaş, Sedef (2005), *Zamanı Dize Getirenler,* Doğan Kitap, İstanbul.

Kabaş, Sedef (2022), *Hayatını Seçen Kadın: "Hocaların Hocası" Nermin Abadan Unat*, Remzi Kitabevi İstanbul.

Kıray, Mübeccel (2002) *Hayatımda Hiç Arkama Bakmadım*, (Söyleşi: F. Atacan, vd.), Bağlam Yayıncılık, İstanbul.

Köker, Eser (1991), "Nermin Abadan Unat Bibliyografyası", *Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Köker, Eser ve Serpil Üşür (2001), *Nermin Abadan Unat 80 Yaşında,* Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Mezunları Vakfı Yayını, Ankara.

Köker, Eser (2011), "Eflatun Kadifeden Küçük Bir Fil", *Birkaç Arpa Boyu (21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar – Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan*), C. I, Koç Üniversitesi Yayınları, s. 17-24.

Öztürk, Serkan (2008), "Siyaset Bilimi ile İletişim Bilimini Buluşturan Bilim İnsanı: Nermin Abadan Unat", *Türkiye'de İletişim Düşüncesinin Kökenleri.* Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, s.151-192.

Pusch, Barbara-Julia Split (2015), *Türk-Alman Göç Araştırmalarının 50 Yılı: Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'tan Otobiyografik Bir Değerlendirme*. Bonn: Orient Institut/ Max Weber Stiftung,

Sancar, Serpil (2011), "Nermin Abadan-Unat'la Yapılan Söyleşi". *Birkaç Arpa Boyu (21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar-Prof. Dr. Nermin Abadan Unat'a Armağan)*. C. I, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, s. 25-32.

Tokgöz, Oya (2000), "Türkiye'de İletişim Araştırması: Nereden Nereye", *Kültür ve İletişim*, C.3, S. 2, s. 11-30.

Tunca, Elif Asude-Aytürk Koldaş, Nurten (2019), "İletişim Perspektifinden Siyasal İletişim ve Seçim Kampanyaları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergis*i, C. 8, S. 4, s. 2785-2809.

Üstün, Hasan (2010), *Türkiye'de Devletin Yazılı Basın İlan ve Reklam Dağıtım Politikaları ve Basın İlan Kurumu Örneği,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, (Doktora Tezi), İstanbul.

Vural, Elvan (2017), "Kimliğini Kendi Seçen Kadın: Nermin Abadan Unat", *Boğaziçi Üniversitesi Mezunları Dergisi,* 226, Nisan, s. 60-65.

Yıldız, Ayşe Nevin-Kara, Umut Yener-Arıkan Gökhan, "Türkiye'de Siyasal İletişim Çalışmalarını Haritalandırmak: Türkçe Araştırma Makaleleri Üzerine Bir Deneme", Ankara Üniversitesi *İlef Dergisi*, C. 11, S. 1, Bahar 2014, s. 79-110.

5.Dijital Kaynaklar

Youtube, Betul Mardin. Sedef Kabaş ile Haber Ötesi, (Erişim: 03.01.2025).

https://www.youtube.com/watch?v=fD69fL8EpkI, 27. 03.2012, (Erişim: 03.01.2025).

Youtube, Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat Anlatıyor, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi,

http://tite.ankara.edu.tr/enstitumuz/17609-2/ ,(Erişim: 03.01.2025).

https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkan_Rado ,(Erişim: 03.01.2025).

EKLER

EK-I

Çeşme'de lise arkadaşlarıyla. Ayaktakiler Gümeli Tümkaç ve Nermin Abadan Unat; otururlar Türkan Erkin, Gümü Egeran.

Kaynak: Kabaş, Hayatını Seçen Kadın, s.292.

EK-II

Türk işçilerin sorunlarını konu alan DPT araştırması yaptığı Duisburg'da Nermin Hanım Türk işçileriyle, (1963.)

Kaynak: Kabaş, Hayatını Seçen Kadın, s.246.

EK-III

Cumhur Fermanı, Cahit Talas, Fikret Arık ve Nermin Abadan Sav'nın kurtuluş yıldönümünde. (4 Aralık 1966.)

Kaynak: Kabaş, Hayatını Seçen Kadın, s.176.

EK-IV

Güçsüzlerin gerisi bırakılan aileleri üzerindeki Yozgat Araştırması, 1975. Soldan; Doğa Ergil, Gül Ergil, Nermin Abadan Unat ve Roşen Keleş.

Kaynak: Kabaş, Hayatını Seçen Kadın, s.247.

EK-V

Nermin Abadan Unat, Göç çalışmaları nedeniyle Almanya'da liyakat nişanı aldı. Cahit törenimde soldan sağa; İlhan Unat, Nermin Abadan Unat, Alman Büyükelçi Dr. Sahm ve Sematür Zeyyat Başkara ve bir görevli.

Kaynak: Kabaş, Hayatını Seçen Kadın, s.248.

EK-VI

Nermin Hanım, Türkiye'nin ilk kadın büyükelçisi olan öğrencisi Filiz Dinçmen'le Avrupa Konseyi'nde.

Kaynak: Kabaş, Hayatını Seçen Kadın, s.178.

EK-VII

Türk sosyal bilimlerinin duayenleri bir arada: Mübeccel Kıray, Çiğdem Kâğıtçıbaşı ve Nermin Abadan Unat.

Kaynak: Kabaş, Hayatını Seçen Kadın, s. 299.

EK-VIII

"Türk Toplumunda Kadın" konulu konferans. Sait Halim Paşa Yalısı, Yeniköy, 1978

Kaynak: Kabaş, Hayatını Seçen Kadın, s. 236.

EK-IX

BM Dünya Kadın Kongresi 2. Komisyon Başkanı, Kopenhag, 1980.

Kaynak: Kabaş, Hayatını Seçen Kadın, s. 240.

EK-X

Nermin Abadan Unat, Senato'da ant içerken. (18 Eylül 1978.)

Kaynak: Kabaş, Hayatını Seçen Kadın, s. 254.

EK-XI

Nermin Hoca yetiştirdiği iletişimcilerle. Soldan, Eser Köker, (?) Nermin Abadan Unat, Aysel Aziz, Oya Tokgöz, Oya Çiftçi; oturanlar, Neşe Kemiksiz, Serpil Uşür Sancar.

Kaynak: Kabaş, Hayatını Seçen Kadın, s.236.

EK-XII

Vural, "Kimliğini Kendi Seçen Kadın..., s. 65.

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)

DOI: 10.33431/belgi.1671701 **Araştırma Makalesi/**Research Article

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E GEÇİŞ SÜRECİNDE BİR MODERNLEŞME AKTÖRÜ: SAFİYE HÜSEYİN ELBİ'NİN SİYASİ KARİYERİ VE KADIN HAKLARI MÜCADELESİNE KATKILARI (1930-1946)

A MODERNIZATION ACTOR IN THE TRANSITION FROM OTTOMAN EMPIRE TO REPUBLIC: ANALYZING SAFIYE HÜSEYIN ELBI'S POLITICAL CAREER AND CONTRIBUTIONS TO WOMEN'S RIGHTS MOVEMENT (1930-1946)

Zeynep Banu DALAMAN*

Geliş Tarihi/Received:08.04.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**11.06.2025

DALAMAN, Zeynep Banu, (2025), "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Bir Modernleşme Aktörü: Safiye Hüseyin Elbi'nin Siyasi Kariyeri Ve Kadın Hakları Mücadelesine Katkıları (1930-1946)", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 51-74.

Öz

Bu çalışma, Türk kadın hakları hareketinin öncü isimlerinden biri olan Safiye Hüseyin Elbi'nin siyasi kariyerini ve toplumsal mücadelesini derinlemesine incelemektedir. Araştırmanın temel amacı, hem bir savaş kahramanı hem de modern Türk hemşirelik mesleğinin temel taşlarından biri olan Elbi'nin siyasi faaliyetlerini, kadın-erkek eşitliği mücadelesindeki öncü rolünü ve toplumsal dönüşüme katkılarını, dönemin karmaşık sosyal, siyasi ve kültürel dinamikleri çerçevesinde detaylı bir şekilde analiz etmektir. Çalışmanın kapsamı, 1930 yılında kadınlara belediye meclislerine seçilme hakkının tanınmasının ardından Elbi'nin Kadıköy'den İstanbul Belediye Meclisi üyeliğine seçilmesiyle başlayan siyasi kariyerini, çeşitli sivil toplum kuruluşlarındaki özverili faaliyetlerini ve 1935-1946 yılları arasındaki önemli milletvekilliği adaylık süreçlerini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Araştırmanın metodolojik çerçevesi, dönemin resmi arşiv belgelerinin titiz bir incelemesini, günlük basın kayıtlarının sistematik analizini ve Elbi ailesinin yaşayan üyelerinin değerli tanıklıklarını kapsamlı bir şekilde bir araya getirmektedir. Makalede hem kronolojik hem de tematik bir yaklaşım benimsenerek, konunun çok boyutlu analizi hedeflenmektedir. Giriş bölümünde Safiye Hüseyin Hanım'ın köklü ve saygın ailesi, zengin sosyal hayatı ve özellikle Balkan Savaşları sırasında, Çanakkale cephesinde gösterdiği olağanüstü fedakarlık ve kritik rolü ele alınmaktadır. Ardından, Elbi'nin ilk kadın belediye meclis üyelerinden biri olarak gerçekleştirdiği faaliyetleri, Türk Kadınlar Birliği'ndeki çalışmaları ve milletvekilliği adaylık süreçlerindeki deneyimleri derinlemesine incelenmektedir. Çalışmanın kapsamlı sonuç bölümü, Elbi'nin siyasi mirasının günümüz kadın-erkek eşitliği tartışmalarına olan derin ve kalıcı katkısını çok yönlü bir perspektiften değerlendirmektedir. Bu detaylı araştırma, Elbi'nin deneyimlerinden erken Cumhuriyet döneminde kadın siyasetçilerin karşılaştığı kurumsal ve toplumsal zorlukları, fırsatları ve kayda değer başarıları çarpıcı bir şekilde yansıttığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, dönemin dinamik kadın hakları hareketinin Kemalist modernleşme projesiyle olan çok katmanlı ve karmaşık ilişkisini tüm boyutlarıyla gözler önüne sermektedir.

*Doç. Dr., Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İstanbul, Sosyoloji Bölümü (İng.), banudalaman@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-6691-0782).

Anahtar Kelimeler: *Kemalist modernleşme, Kadınların Siyasi Hakları, Türk Kadınlar Birliği, Belediye Meclisi, Safiye Hüseyin Elbi.*

Abstract

This study examines the political career and social struggle of Safiye Huseyin Elbi, one of the pioneering figures in the Turkish women's rights movement. The primary objective of this research is to analyze Elbi's political activities, her pioneering role in the gender equality movement, and her contributions to social transformation within the complex social, political, and cultural dynamics of the period. Elbi was both a war hero and a foundational figure in modern Turkish nursing. The scope encompasses her political career, beginning with her election to the Istanbul Municipal Council from Kadikoy following women's right to be elected to municipal councils in 1930, her dedicated work in various civil society organizations, and her significant parliamentary candidacy processes between 1935-1946. The methodological framework comprehensively combines meticulous examination of official archival documents from the period, systematic analysis of daily press records, and valuable testimonies from living members of the Elbi family. The article adopts both chronological and thematic approaches to achieve a multidimensional analysis. The introduction explores Safiye Huseyin's distinguished family background, rich social life, and particularly her extraordinary sacrifice and critical role during the Balkan Wars and at the Gallipoli front. Subsequently, the study thoroughly examines her activities as one of the first female municipal council members, her work in the Turkish Women's Union, and her experiences during parliamentary candidacy processes. The comprehensive conclusion evaluates the profound and lasting contribution of Elbi's political legacy to contemporary gender equality discussions from a multifaceted perspective. This detailed research demonstrates how Elbi's experiences vividly reflect the institutional and social challenges, opportunities, and notable achievements faced by female politicians in the early Republican period. Additionally, it thoroughly reveals the multilayered and complex relationship between the period's dynamic women's rights movement and the Kemalist modernization project.

Keywords: *Kemalist Modernization, Women's Political Rights, Turkish Women's Union, Municipal Council, Safiye Huseyin Elbi.*

Giriş

Yirminci yüzyılın başlangıcından itibaren, modern Türkiye'nin kuruluşu ve çeşitli toplumsal değişimler, Türk kadınlarının sosyal ve siyasi hayatta daha aktif bir rol almasını sağlamıştır. Bu süreçte, kadın haklarının savunucuları arasında yer alan Safiye Hüseyin Elbi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında kadın hakları hareketine önemli bir katkı sağlamış bir figürdür. Nezihe Muhiddin, *Türk Kadını* kitabında Safiye Hüseyin Elbi'den sitayişle bahsetmektedir:

> *"Türk kadını milli ödevini çok yüksek bir fedakarlıkla yapmaya koştu. Yurdun en kibar, en seçkin kadınları yaralı askerlere elleri ile bakmak için hastanelerde hasta bakıcı oldular. Bu arada değerli hemşire safiye Hüseyin hanımefendiye an başta hatırlamak borcumdur!"*[1]

Son yıllarda, kadın tarihi yazımı ve savaş tarihi çalışmalarında köklü bir değişim yaşanmaktadır. Bu değişim, özellikle kadınların savaş dönemlerindeki rollerini ve katkılarını merkeze alan araştırmaların artmasıyla kendini göstermektedir. Erkek odaklı geleneksel tarih yazımının ötesine geçen bu yaklaşım, kadınların savaş dönemlerindeki yaşanmışlıklarını, mücadelelerini ve başarılarını gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, 1915 Çanakkale Savaşı'nın toplumsal boyutunu incelerken, kadın kahramanların görünürlüğü ve etkileri büyük önem taşımaktadır. Araştırmalarda, savaş dönemlerinde kadınların üstlendikleri görevlerin çok yönlü bir incelemesi yapılmaktadır. Bu görevler, cephe gerisindeki destek hizmetlerinden, doğrudan savaş alanlarındaki görevlere kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu çerçevede, Çanakkale Savaşı'nın en önemli isimlerinden biri olan Safiye Hüseyin'in yaşam öyküsü, dönemin toplumsal yapısını ve kadınların değişen rollerini anlamak açısından önemli bir örnek sunmaktadır. Elbi'nin savaş yıllarındaki kahramanlıklarını ve hemşirelik mesleğine katkılarını içeren birçok bilimsel çalışma bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yenileşme sürecinde, Balkan Savaşları (1912-1913) sırasında gönüllü hasta bakıcı olarak hizmet veren Safiye Hüseyin Hanım, hemşirelik mesleğinin gelişmesinde öncü bir rol üstlenmiştir. Kendisinin bu alandaki başarısının arkasında, ilerici bir aile yapısının desteği ve çok yönlü bir eğitim altyapısı bulunmaktadır. Ailesi tarafından sağlanan kapsamlı eğitim olanakları, birden fazla yabancı dil öğrenmesini sağlamış ve uluslararası alanda etkin bir isim olarak yer almasının önünü açmıştır.

Safiye Hüseyin'in mesleki gelişiminde, Florence Nightingale gibi uluslararası bir örnek kişinin varlığı, kendisinin meslek kimliğinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. II. Meşrutiyet Dönemi'nin özgürlükçü politikaları ve kadınların toplumsal yaşama katılımını destekleyen yenilikçi yaklaşımı, Safiye Hüseyin Hanım için uygun bir ortam hazırlamıştır. Bu elverişli dönemde Safiye Hanım, mesleki sorumluluklarının ötesine geçerek, gerektiğinde hayatını tehlikeye atmak pahasına bir savaş kahramanı olarak tarihte yerini almıştır.

Kurtuluş Savaşı'nın ardından, 1925 yılında bir hemşirelik okulu kurarak kurumsal bir yapılanmaya öncülük eden Safiye Hanım, eğitimci olarak çalışmalarını sürdürmüş ve başta Kızılay Derneği olmak üzere çeşitli sivil toplum kuruluşlarında gönüllü çalışmalarda bulunmuştur.[2] Hemşirelik mesleğinin standartlaşması ve sağlık politikalarının çağdaşlaşması konusunda, yurt içi ve yurt dışı platformlarda etkin rol üstlenerek, mesleğin kurumsallaşmasına ve gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır.

[1] Nezihe Muhiddin (1931). *Türk Kadını.* İstanbul Numune Matbaası, s. 11.
[2] Ronen Segev (2024). "The late Ottoman era and its legacy for nursing in Turkey", *Turkish Studies* 25.2, s. 360.

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte kadınların siyasi haklarını kazanma sürecinde etkin rol alan Safiye Hanım, 1930 yılında yürürlüğe giren Belediyeler Kanunu ile tanınan seçme ve seçilme hakkı kapsamında, Kadıköy Belediye Meclisi üyeliğine seçilmiştir.[3] Sonraki dönemlerde de siyasi çalışmalarını sürdüren Safiye Hanım, sivil toplum kuruluşlarındaki çalışmalarıyla kadın-erkek eşitliği mücadelesine katkı sağlamaya devam etmiştir.

Bu araştırma, tarihsel inceleme ve yaşam öyküsü araştırması yöntemlerini kullanarak, Safiye Hüseyin Elbi'nin siyasi yaşamını derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde, kendisinin düşünsel ve mesleki gelişiminde etkili olan ailesel etkenler ve erken dönem deneyimleri ele alınacaktır. Sonraki bölümlerde, Kurtuluş Savaşı sonrasında hemşirelik alanında kazandığı saygınlığın, siyasi kariyerine ve kadın hareketine olan yansımaları incelenecektir. Araştırmanın temel sorunsalı, bir savaş kahramanı ve hemşirelik mesleğinin öncü ismi olan Safiye Hüseyin'in siyasetteki kariyerini ve kadın-erkek eşitliği mücadelesindeki rolünü, dönemin toplumsal ve siyasi koşulları çerçevesinde değerlendirmektir. Bu amaçla, dönem gazeteleri, resmi belgeler ve kişisel arşiv materyalleri de ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

A - Safiye Hüseyin Elbi'nin Ailesi ve Sosyal Yaşam

1882 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Safiye Hüseyin Elbi'nin babası, Tersane-i Âmire başmühendisliğinden emekli olan Deniz Kuvvetleri Amirali (Bahriye Feriki) Ahmet Besim Paşa'dır. Denizci bir ailenin mensubu olan Ahmet Besim Paşa, İngilizceye olan hakimiyeti nedeniyle "*İngiliz Ahmet Paşa*" olarak tanınmıştır. Annesi Firdevs Hanım, İngiliz soylu Hannah Milward (Safiye) ile sonradan Müslüman olup Hasan adını alan makine uzmanı Andrew Castell'in evliliğinden dünyaya gelmiştir. Ailenin son iki çocuğundan biri olan Firdevs Hanım, aile Müslüman olduktan sonra doğduğu için İngilizce isim almamıştır. Aile içinde kendisine "Büyükanne" anlamına gelen "Granny" denilmektedir.[4]

Safiye Hüseyin Elbi'nin aile arşivinde; küçük notlardan yılbaşı kartlarına, özel mektuplardan davetiyelere kadar pek çok belge özenle saklanmıştır. Her gittikleri yerden kart gönderme geleneğinin denizci olan babasından geldiği düşünülmektedir. Sürekli deniz seferinde olan babasının yanı sıra, yurtdışında eğitim gören kardeşleri Şükrü, İskender, Harun ve Nesime'nin de birbirleriyle yazıştıkları çok sayıda kartpostal bulunmaktadır. Bu yazışmalarda Safiye Hanım'a aile içinde "Safi" diye seslenildiği ve Fransızca yazımıyla "Saphie" adının kullanıldığı görülmektedir.[5]

Safiye Hüseyin Elbi'nin yaşamı, toplumsal ve kültürel açıdan incelendiğinde, hemşirelik mesleği ile sosyal yaşamın iç içe geçtiği zengin bir öykü ortaya çıkmaktadır. Arşiv belgeleri, Safiye Hanım'ın oldukça hareketli bir sosyal yaşamı olduğunu ve eşi Hüseyin Elbi'nin görevleri nedeniyle Londra'da uzun süreler geçirdiğini göstermektedir. Bu durum, onun hem mesleki hem de sosyal ve kültürel yaşamının ne denli çeşitli ve zengin olduğunu kanıtlamaktadır.

[3] Aslı Davaz (2014). *Eşitsiz kız kardeşlik: Uluslararası ve Ortadoğu kadın hareketleri, 1935 Kongresi ve Türk Kadın Birliği.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 455.

[4] Emre Dölen (23 Mayıs 2023). Harun Ülman Yazısına Yorum. Erişim Tariihi 10.5.2024: https://fenerbahcetarihi.org/2022/12/harun-ulman/

[5] Zeynep Banu Dalaman, İlknur Bektaş (2024). Safiye Hüseyin Elbi: Kadın Hakları ve Sosyal Girişimcilikte Öncü Bir Figür. Z.B. Dalaman & G. Ak (Eds). *Sınırları Aşanlar: Osmanlı İmparatorluğu ve Erken Türkiye Cumhuriyeti'nin Öncü Kadınları* içinde. İstanbul: ATİ Yayınları, s. 158.

Safiye Hüseyin'in Hüseyin Bey ile evliliğinden iki çocuğu olmuştur: 21 Mayıs 1902 doğumlu kızı Fatma Nihat ve 27 Aralık 1903 doğumlu oğlu Tarık.[6] Kızı Fatma Nihat'a aile içinde "Ninie" adıyla hitap edilmiştir. Fatma Nihat, İngiliz Kız Lisesi'nde eğitimini tamamladıktan sonra güzel sanatlar eğitimi almış ve hiç evlenmemiştir. Oğlu Tarık ise Robert Kolej'den mezun olduktan sonra Amerika'daki Purdue Üniversitesi'nde inşaat mühendisliği eğitimi görmüş, İffet Hanım ile evlenmiş, ancak çocukları olmamıştır. Safiye Hüseyin Elbi'nin mezarı, Zincirlikuyu Mezarlığı'nda oğlu Tarık ve gelini İffet Elbi'nin mezarlarının yanındadır.

Safiye Hanım'ın üst sınıf yaşam tarzını gösteren önemli kanıtlar bulunmaktadır. Bu bağlamda, örneğin; 1911'de İngiltere Kralı V. George ve Kraliçe Mary'nin Westminster Abbey'deki taç giyme törenine davet edilmiş (Belge 1), ünlü İngiliz markası Burberrys'den 1927'de alışveriş yapmış (Belge 2), köşkünün bahçesinde Afrikalı hizmetliler ve bir maymunla fotoğraf çektirmiştir. Kızı Fatma Nihat (Ninie), babası Hüseyin Bey'e İngilizce yazdığı bir kartta maymununu çok sevdiğini ve onunla uyuduğunu anlatmıştır (Belge 4).

Safiye Hüseyin Hanım, Kızılay'ın (Hilâl-i Ahmer Cemiyeti) yurt içi ve yurt dışından gelen konuklarını ağırlama görevini de üstlenmiş; bu kapsamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk gibi önemli şahsiyetleri ağırlamıştır.[7] Dolayısıyla bu görev, onun hem ev sahipliği hem de diplomatik yeteneklerini öne çıkarırken, önemli tarihî kişiliklerle bağlantı kurmasını da sağlamıştır.

Safiye Hüseyin Hanım'ın konukseverliği sadece yerli konuklarla sınırlı kalmamıştır. Dönemin Romanya Kraliçesi Maria gibi seçkin yabancı konukları da ağırlamıştır. Kraliçe Maria'nın Kızılay İstanbul Sanat Evi'ni ziyaretinde, Kızılay İstanbul Merkezi Başkanı Dr. Ali Paşa ve üye Sadiye Halil Hanım eşlik etmiştir.[8] Bu olay, Safiye Hüseyin Hanım'ın uluslararası düzeyde de etkili bir temsilci ve ev sahibi olduğunu göstermektedir.

Safiye Hüseyin Hanım'ın sosyal hizmetlerdeki başarısı ve sözünün geçerliliği, uluslararası saygınlığı olan Florence Nightingale Madalyası'nı kazanmasıyla daha da artmıştır. Bu değerli ödül, onun sosyal hizmetlerdeki çalışmalarının hem ulusal hem de uluslararası çevrelerde takdir gördüğünün kanıtıdır.

Safiye Hüseyin Hanım, Kızılay'ın yanı sıra, Verem Savaş Derneği ve bugünkü Yeşilay olan Yeşil Hilal Cemiyeti (Hilâl-i Ahdar) gibi önemli kuruluşlarda da görev almıştır. Ayrıca, günümüzün Çocuk Esirgeme Kurumu'nun temelini oluşturan ve öksüz çocuklar için kurulan Himaye-i Eytam ile ülkeye gelen gezginlere yardımcı olmak için Türk Seyyahın Cemiyeti'nin kuruluşunda önemli rol oynamıştır.[9] Reşit Saffet Atabinen başkanlığında ve Safiye Hüseyin Hanım'ın desteğiyle kurulan Türk Seyyahın Cemiyeti'nin, bugünkü Türk Turing ve Otomobil Kurumu olduğunu belirtmek gerekir.[10] Bu görevler, onun topluma hizmet konusundaki kararlılığını ve etkisini göstermektedir.

[6] Leyla Şimşek-Rathke (2022). Köşklerden Cepheye, Cepheden Hayır İşlerine Topluma Hizmetle Geçen Bir Ömür: Safiye Hüseyin Elbi. *Kadın Özel Arşivlerinde 40 Kadın 40 Hayat* (Ed. A. Sönmezay). İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İBB Kültür A.Ş, s. 161.

[7] Mehmet Karayaman (2012). İlk Türk Hemşirelerinden Safiye Hüseyin Elbi'nin Hayatı ve Hatıraları. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, (18), ss. 9-28.

[8] İbrahim Topçu, Ahmet Zeki İzgöer (2020). *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuaları*. Cilt 9. Kızılay, s. 4023.

[9] Kadın Gazetesi (14 Şubat 1949). Türk Kadın Değerlerimiz. Yıl 2. Sayı 103, s.2.

[10] Dalaman, Bektaş, a.g.e, s. 161.

Son yıllarını Bostancı'daki köşkünde yalnız ve hasta olarak geçiren Safiye Hüseyin Hanım, 82 yaşında hayata veda etmiştir; ancak, son günlerine kadar toplumsal girişimlerinden ve Kızılay'daki görevinden vazgeçmemiş, seçkin yaşam tarzını sürdürmüştür.[11]

B- Çanakkale Cephesi'nden Sivil Topluma: Çok Yönlü Öncü bir Hemşire

Safiye Hüseyin Elbi, Balkan Savaşlarında ve özellikle de Çanakkale cephesinde gösterdiği üstün hizmetlerle, Türk hemşirelik tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri haline gelmiştir. Tezer (Ağaoğlu) Taşkıran ile yapılan bir söyleşide, Elbi'nin hemşirelikten öte, yardım kuruluşlarında öncü rol üstlenen seçkin bir Türk kadını olarak tanımlandığı görülmektedir.[12]

Osmanlı İmparatorluğu'nda hasta bakıcılığın profesyonel bir meslek olarak ortaya çıkışı, dönemin savaş koşullarından kaynaklanmıştır. Balkan Savaşları, Çanakkale Muharebeleri ve Birinci Dünya Savaşı sürecinde yaşanan hasta bakıcı eksikliği neticesinde, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti gönüllü hasta bakıcı arayışına girmiştir. Bu çağrıya olumlu yanıt veren Safiye Hüseyin Hanım, aldığı nitelikli eğitim ve çok dilli yetkinliği ile öne çıkmıştır.

Safiye Hüseyin Hanım'ın mesleki gelişiminde, ailesinin desteği ve sağladığı imkanlar önemli rol oynamıştır. Dönemin toplumsal koşullarında, özellikle Müslüman kadınların işgücüne katılımının sınırlı olduğu bir ortamda, ailesinin cephede görev yapmasını desteklemesi dikkat çekicidir. Babası Ahmet Besim Paşa'nın, çocuklarına sunduğu kaliteli eğitim ve yurtdışı deneyimi imkanları, Safiye Hanım'ın mesleki gelişimini desteklemiştir. Prof. Dr. Emre Dölen'in[13] aktardığına göre, Ahmet Besim Paşa'nın her yaz İngiltere'deki makine mühendisleri toplantılarına çocuklarından birini götürdüğü bilinmektedir.[14]

Florence Nightingale'in aile tarihindeki etkisi ve II. Meşrutiyet Dönemi'nin kadınların toplumsal yaşamda rol almasını destekleyen politikaları, Safiye Hüseyin Hanım için uygun koşulları oluşturmuştur. Kendisi bu fırsatları değerlendirerek, özellikle Çanakkale Muharebelerinde gösterdiği cesaret ve fedakarlıkla öne çıkmıştır.

Safiye Hüseyin Hanım'ın hemşirelik kariyeri, Ebüzziya Tevfik Bey'in İngiliz Kızılhaç heyeti için yayınladığı ilan üzerine, kız kardeşi Fatma Nesime ile birlikte başvurmasıyla başlamıştır. Florence Nightingale'in hem kendisi hem de Türk hemşirelik kurumu üzerindeki etkisi, Safiye Hanım'ın şu sözlerinde açıkça görülmektedir:

> "*Evimizde hastabakıcılığa saygı fikri Florence Nihktingale'in büyük pederimin (dedem) süvarisi bulunduğu gemi ile Kırım'a götürmesi sebebiyle husule gelmiştir. Pederim çocuk iken o mübarek kadının elini öptüğünü söylerdi*."[15]

1907'de Londra'daki Uluslararası Kızılhaç Kongresi'nde Florence Nightingale ile tanışan Besim Ömer Paşa'nın girişimiyle başlatılan bakıcı eğitimi kursu, Safiye Hüseyin Hanım'ın profesyonel kariyerinin başlangıcını oluşturmuştur. 28 Ağustos 1912'de başlayan bu eğitime, Münire İsmayil ve Kerime Salahor gibi isimler de katılmıştır.

[11] Dalaman, Bektaş, a.g.e, s. 161.
[12] Süreyya Ağaoğlu Özel Arşivi. 1966. Kadın Eserleri Kütüphanesi. Belge: 10001-087-048.b Tezer (Ağaoğlu) Taşkıran'ın II. Meşrutiyet Döneminde Kadınların Sosyal Hayattaki Hizmetleri, 1966.
[13] Prof. Dr. Emre Dölen, Safiye Hüseyin Elbi'nin kız kardeşi Nesime Hanım'ın torunudur. Safiye Hüseyin Hanım'ı tanıyan ve ailede hayatta olan tek kişidir. Prof. Dr. Emre Dölen ile görüşme, 20 Haziran 2024.
[14] Dalaman, Bektaş, a.g.e, s.146.
[15] Kadın Gazetesi (14 Şubat 1949). Türk Kadın Değerlerimiz. Yıl 2. Sayı 103, s.1.

Prof. Dr. Emre Dölen'in aktardığı üzere, Safiye ve Nesime Hanımlar, öncelikle yatak-yorgan bağışı organizasyonunda ve hastane dönüşümlerinde görev almış, ardından İngilizce bilgileri sayesinde İngiliz doktorlarla çalışma fırsatı bulmuşlardır.[16] Çanakkale Savaşı sürecinde, Reşid Paşa vapurunda başhemşire olarak görev yapan Safiye Hüseyin Hanım,[17]daha sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yurtdışındaki Türk öğrencilere yönelik destek misyonunda da önemli roller üstlenmiştir. Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Merkezi Umumisi'nde faaliyet yürüten Merkez Komitesi, öğrencilere destek sağlama ve talepleri doğrultusunda onları kendi ülkelerine taşıma amacıyla bir inisiyatif başlatmıştır. İlk olarak, bu görevi kimin üstleneceği konusu ele alınmış ve Safiye Hüseyin ile Münire İsmayil isimli hanımlar, bu görevi yerine getirebilmek için en uygun seçenekler olarak kabul edilmiş ve gereken izinler alınmıştır. Zorlu bir deniz yolculuğunun ardından öncelikle Trieste'ye, ardından Cenevre'ye ulaşan Safiye Hüseyin ve Münire İsmayil Hanımlar, Kızılhaç'ın yönlendirmesi ve Osmanlı şehbenderlerinin katkılarıyla yurtdışında bulunan Türk öğrencilere ulaşmışlardır. Bu bireyler, ailelerinden gelen mektupları ve mali destekleri öğrencilere ilettikten sonra, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından oluşturulan ve öğrencilerin yaşadığı zorlukları belirlemeyi hedefleyen standart bir formu öğrencilere doldurtularak, formların İstanbul'a ulaştırılmasını da sağlamışlardır.[18]

Kurtuluş Savaşı'nda üstlendiği bu görevlerden sonra Safiye Hanım, 1925 yılında bir hemşirelik okulu oluşturarak, bu kurumda da aktif görevler almış ve Kızılay Derneği başta olmak üzere çeşitli sivil toplum kuruluşlarında gönüllü hizmetlerde bulunmuştur.[19] Hemşirelik mesleğinin profesyonelleşmesi ve sağlık politikalarının gelişimi konusunda, ulusal ve uluslararası düzeyde düzenlenen kongrelere katılarak ve hemşirelik uygulamalarının durumunu ve sağlık politikalarının ilerlemesini teşvik ederek önemli bir katkılar sunmuştur. Safiye Hanım, İmparatorluk döneminden yeni kurulan Cumhuriyet dönemine geçiş sürecinde, hemşirelik alanında sembolik bir figür ve rol model olarak belirginleşmiştir. Savaş sonrası dönemde, ülkedeki sosyal hizmet kurumlarında aktif rol alan Safiye Hüseyin Elbi, hemşirelik mesleğinin kurumsallaşmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Nursel Manav'ın *Türk Hemşireliğinin Hilalleşen İsmi Safıye Hüseyin Elbi* adlı çalışması, onun Çanakkale Savaşı'ndaki hizmetlerini ve mesleğe katkılarını detaylı şekilde ele almaktadır. Yine Emre Dölen'in aktardığı üzere, iki kız kardeş olarak Safiye ve Nesime Hanımların gösterdikleri üstün performans, İngiltere Kızılhaç Derneği'nin takdirini kazanmış ve her ikisi de gümüş madalya ile ödüllendirilmiştir.[20]

Safiye Hüseyin Elbi'nin mesleki ve sosyal aktivizmi, Türkiye'de kadın hakları hareketinin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. 1923'te Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte, modern Türk kadınının toplumsal konumunun güçlendirilmesi yönünde çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Bu dönemde Kızılay, Yeşilay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Yardımsevenler Derneği ve Turing gibi çeşitli sivil toplum kuruluşlarının kuruluş süreçlerinde aktif rol almıştır. Kadınlara siyasi hakların tanınmasının ardından, toplumsal değişimin siyasi alandaki temsilcilerinden biri olmuştur.

[16] Emre Dölen (1998). Balkan Savaşı'nda Bir Hemşire: Nesime Ahmed (Dölen) Hanım (1894-1976*). Sağlık Alanında Türk Kadını* (Ed. Nuran Yıldırım), İstanbul: Novartis, ss.389-392.

[17] Hilal Akçe, Mümtaz Sarıçiçek (2016). Bir Rol-Model; Çanakkale'nin Kadın Kahramanı Safiye Hüseyin, *Türk Yurdu, 105*(343) (Mart), s.36.

[18] Nursel Manav (2023). *Türk Hemşireliğinin Hilalleşen İsmi Safıye Hüseyın Elbi*. Kızılay Kültür Sanat Yayınları, s. 63.

[19] Segev, a.g.e., s. 360.

[20] Dalaman, Bektaş, a.g.e, s.148.

C- Safiye Hüseyin'in Siyasi Kariyeri

Türkiye'de kadınların siyasi hayata katılımında önemli bir dönüm noktası olan 3 Nisan 1930 tarihli Belediye Kanunu, kadınlara belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanımıştır. Bu gelişme, Türk demokrasi tarihinde kadınların siyasal haklarını elde etme mücadelesinde ilk somut adımı teşkil etmektedir. Kanunun kabulünü takiben, 1930 yılı Belediye seçimleri, Eylül başından 20 Ekim'e kadar sürmüş ve kadınlar ilk kez siyasal haklarını kullanma fırsatı bulmuşlardır. Bu tarihi süreçte, hemşirelik mesleğindeki başarılarıyla tanınan Safiye Hüseyin Hanım, seçimlere katılan öncü kadın adaylardan biri olarak Kadıköy meclis üyeliğine seçilmiştir.[21]

1. Türkiye'nin İlk Kadın Belediye Meclis Üyelerinden Safiye Hüseyin Hanım (1930-1934)

Belediye Kanunu'nun kabulünden hemen önce, 30 Mart 1930 tarihinde Milliyet gazetesinde yayımlanan "İzdivaç" konulu kapsamlı bir ankette Safiye Hanım'ın görüşlerine yer verilmiştir (Belge 5). Röportajda evlilikte sadakatin önemini vurgulayan Safiye Hanım, "İngilizlerin dediği gibi her zaman 'loyal' olmak gerek. Aşkta, izdivaçta, vazifede ve her türlü münasebetlerde daima sadakat" ifadelerini kullanmıştır.22 Bu röportajda dikkat çeken bir diğer nokta, Safiye Hanım'ın kendi toplumsal sorumluluklarını alkolle mücadele, fakir kadınlara yardım, Çocuk Hilal-i Ahmeri ve umumi hıfzıssıhha olarak tanımlaması olmuştur. Bu beyanı, onun siyasi kariyerinde de izleyeceği sosyal politika odaklı yaklaşımın erken bir göstergesi niteliğindedir.

Türkiye'de çok partili hayata geçiş denemelerinin yaşandığı bu dönemde, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) kadın üyelere kapılarını açması önemli bir gelişme olarak kaydedilmiştir. Aynı yıl partiye katılan ilk bir düzine kadın arasında Safiye Hüseyin Elbi'nin de yer alması, onun siyasi kariyerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur.23 Bu gelişme, hem kadınların siyasi katılımı açısından hem de Safiye Hanım'ın bireysel kariyeri açısından önemli bir adım teşkil etmiştir.

Belediye seçimlerinin başlamasıyla birlikte, CHF'nin İstanbul ilçelerindeki aday listelerinde dönemin öncü kadınları stratejik konumlarda yer almışlardır: Beyoğlu'nda Nakiye Hanım, Eminönü'nde Rana Sani Yaver Hanım, Fatih'te Latife Bekir Hanım ve Kadıköy'de Safiye Hüseyin Hanım birinci sırada gösterilmişlerdir.24 Bu tercih, partinin kadın haklarına verdiği önemin ve modernleşme yolundaki kararlılığının somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Dönemin siyasi çoğulculuk denemesi olan Serbest Cumhuriyet Fırkası da kadın adaylar göstererek bu demokratik yarışta yerini almıştır. Hakimiyet-i Milliye gazetesinin bildirdiğine göre, bu partiden Beyoğlu'nda Makbule Hanım ve kadın hakları savunucusu Nezihe Muhiddin, Beyazıt'ta ise yazar kimliğiyle tanınan Suat Derviş aday gösterilmiştir.25 Bu gelişme, farklı siyasi görüşlerin kadın temsilini önemsediğini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Seçimlerin ardından CHF'nin kadın adaylarının tamamı belediye meclislerine seçilmiş ve 6 Kasım 1930'da gerçekleştirilen ilk İstanbul meclis toplantısında Kadıköy'den seçilen

[21] Davaz, a.g.e., s. 455.
[22] Milliyet, 30 Mart 1930, s.2.
[23] Milliyet, 7 Eylül 1930, s.2.
[24] Vakit, 5 Ekim 1930, s.2
[25] Hakimiyet-i Milliye, 5 Ekim 1930, s.1.

Safiye Hüseyin Hanım, diğer beş kadın üye ile birlikte görevine başlamıştır. İstanbul belediye meclisinin bu toplantısı kadın ve erkek üyelerin katıldığı ilk toplantı olarak tarihe geçmiştir (Belge 7).26 Meclisin yapılanma sürecinde gerçekleştirilen encümen seçimlerinde, mesleki birikimine uygun olarak Sıhhiye (Sağlık) Encümenine seçilen Safiye Hüseyin Hanım, ayrıca kendi talebiyle Maarif (Eğitim) encümeninde de görev almıştır.27 Bu görevlendirmeler, onun sağlık ve eğitim alanlarındaki uzmanlığının siyasi platformda da değerlendirilmesine olanak sağlamıştır.

1930 yılı sonundan itibaren CHF İstanbul İl Teşkilatında yedek üye olarak görev yapan Safiye Hüseyin Hanım,28 parti içinde de aktif roller üstlenmiş, özellikle "neşriyat, matbuat, konferans ve irşat işleri" komisyonunda etkin çalışmalar yürütmüştür.29 Üç yıl boyunca hem belediye meclis üyeliği hem de parti görevlerini başarıyla sürdüren Safiye Hanım, bu süreçte çeşitli sosyal ve kültürel etkinliklerde önemli roller üstlenmiştir.

1932-1934 yılları arasında Safiye Hüseyin Hanım'ın kamusal alandaki görünürlüğü ve etkinliği dikkat çekici bir şekilde artmıştır. Cumhuriyet'in sanayileşme hamlesinin önemli örneklerinden olan İpekiş'in İstanbul şubesinin açılışında belediyeyi temsil etmiş ve tekstil sektörüyle ilgili teknik değerlendirmelerde bulunmuştur.30 31Dünya Güzeli seçilen Keriman Halis'in İstanbul ziyaretinde resmi karşılama heyetinde yer alarak kültürel diplomasi alanında da temsil görevi üstlenmiştir.32 Ayrıca, Türk dil reformunun önemli adımlarından olan Dil Kurultayı'na üye seçilerek, kültürel modernleşme sürecine de katkıda bulunmuştur.33

Safiye Hüseyin Hanım'ın toplumsal cinsiyet eşitliği konusundaki ilerici görüşleri, 20 Haziran 1933 tarihli Akşam gazetesinde yayımlanan "İdeal Kadın - İdeal Erkek" başlıklı röportajında açıkça ortaya konulmuştur (Belge 6). "İşsiz bir koca, karısı çalışırken ev ve mutfak işleri ile ilgilenmelidir" şeklindeki ifadesi, dönemin toplumsal normlarının çok ötesinde, eşitlikçi bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu görüşleri, onun sadece siyasi değil, aynı zamanda toplumsal bir reformcu olduğunu da göstermektedir.

Belediye meclis üyeliği süresince sosyal sorumluluk projelerine özel bir önem veren Safiye Hüseyin Hanım, Cumhuriyet'in 10. yıl kutlamalarında aktif görev almış34ve mesleği olan hemşireliğin kurumsallaşması için "Türk Hastabakıcılar Derneği"nin kuruluşuna öncülük ederek ilk başkanı olmuştur.35 Bu faaliyetleri, onun siyasi kimliğinin yanı sıra mesleki ve sosyal alanlardaki liderlik vasıflarını da ortaya koymaktadır.

1934 yılının ilk yarısında Belediye Meclisi'nde sağlık ve kentsel meseleler üzerine kapsamlı çalışmalar yürüten Safiye Hüseyin Hanım, dönemin kritik müzakere konularından biri olan telefon şirketi abonelerine yapılacak geri ödemelerin tahsisi hususunda, mevcut sanatoryumlar yerine modern bir doğumevi inşa edilmesi yönünde stratejik bir öneri sunmuştur.36 Ayrıca İstanbul'un temel sorunlarından olan ulaşım ve çevre konularında

[26] Vakit, 7 Kasım 1930
[27] Cumhuriyet, 7 Kasım 1930, s.1.
[28] Cumhuriyet, 11 Aralık 1930
[29] Cumhuriyet, 3 Haziran 1931, s.2
[30] Cumhuriyet, 22 Mayıs 1932
[31] Milliyet 22 Mayıs 1932
[32] Milliyet, 1 Eylül 1932
[33] Milliyet, 23 Eylül 1932
[34] Cumhuriyet, 28 Ağustos 1933
[35] Cumhuriyet, 19 Aralık 1933
[36] Cumhuriyet, 09 Mart 1934

da aktif rol alarak, tramvayların doluluğu37 ve Kurbağalıdere'nin ıslahı38 gibi konularda çözüm önerileri sunmuştur. Uluslararası alanda da faaliyet gösteren Safiye Hanım, 1934 yılında Stockholm'de düzenlenen uluslararası içki aleyhtarlığı kongresinde hem Yeşilay'ı hem de belediye meclisini temsil etmiştir.39

1934 yılı yerel seçimlerinde nispeten düşük oy alarak İstanbul Belediye Meclisi üyeliğinden ayrılan Safiye Hüseyin Hanım'ın bu sonucunda, 1933 yılında CHF İstanbul yönetiminde yedek üyelikten asil üyeliğe yükselememesinde parti genel merkezine yönelttiği eleştirilerin etkili olduğu değerlendirilmektedir.40 Bu durum, erken Cumhuriyet döneminde kadın siyasetçilerin karşılaştığı zorlukları ve parti içi dinamiklerin siyasi kariyerlere etkisini göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

2. CHF'de Parti İçi Mücadele ve Hayal Kırıklığı

1933 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası İstanbul teşkilatında gerçekleşen seçimlerde, Safiye Hüseyin Hanım, 1931'den beri sürdürdüğü yedek üyelik pozisyonunda yeniden görevlendirilmiştir. Bu durum, kendisinde önemli bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Dönemin Kütahya Milletvekili ve parti genel sekreteri Recep Peker'e yazdığı mektupta, İstanbul İl Teşkilatı'ndaki diğer yedek üyelerin asil üyeliğe yükseltilmesine rağmen, kendisinin yedek üye olarak kalmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir.[41]

İstifa mektubunda, Halk Fırkası'na ve Atatürk'e olan bağlılığını vurgularken, Büyük Reis Atatürk'ün Türk kadınının toplumsal statüsünü yükseltme hedefine rağmen, parti içinde kendisini değersiz hissettiğini belirtmiştir. Bu mektuba cevaben, Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Peker, 24 Ocak 1933 tarihli yazısında parti içi görev değişikliklerine ilişkin kurumsal yaklaşımı şu sözlerle açıklamıştır (Belge 8):

> "*Bir vazifeden ayrılmak olgun fırka arkadaşlarında hiçbir sebeple hiçbir tesir yapmamalıdır. Hiçbirimiz muayyen vazifelerde intikasız bir surette kalamayız. Her değişiklik üzerine bu kadar durmak itiyat halini alırsa Fırka'nın donmuş ve hareketsiz bir mahiyet almasından korkulur*."

Bu yazışma, erken Cumhuriyet döneminde parti örgütlenmesinin dinamik yapısını ve kurumsal devamlılık anlayışını yansıtan önemli bir tarihsel belge niteliğindedir. Peker'in yaklaşımı, parti içi görevlendirmelerde kişiselleştirmeden uzak, kurumsal bir yapının hedeflendiğini göstermektedir. Özellikle "*olgun fırka arkadaşlarında hiçbir sebeple hiçbir tesir yapmamalıdır*" ifadesi, durumun olgunlukla karşılanması gerektiğini diplomatik bir dille vurgulamaktadır.

Bu yazışmanın ardından, Safiye Hüseyin Hanım'ın siyasi kariyeri ciddi bir darbe almıştır. Her ne kadar hem 1934 yerel seçimlerde hem de 1934 sonrası genel seçimlerde aday olsa da seçilememiş, parti içindeki etkinliği giderek azalmıştır. Bu mektuplaşma, onun aktif siyasi yaşamının sonunu hazırlayan kritik bir dönüm noktası olmuştur.

[37] Milliyet, 06 Nisan 1934
[38] Cumhuriyet, 09 Mart 1934
[39] Cumhuriyet, 14 Eylül 1934
[40] Vakit, 15 Ekim 1934
[41] Safiye Hüseyin Elbi Arşivi. 1933. İBB Atatürk Kitaplığı. Bel_Mtf_032864 Safiye Hüseyin Elbi'nin CHF İstanbul Yönetiminden istifa mektubu.

3. Safiye Hüseyin Elbi'nin Türk Kadınlar Birliği'ndeki Rolü ve Kamusal Alandaki Konumu

2 Aralık 1934 tarihinde Türk kadınlarının milletvekili seçme ve seçilme hakkını kazanmasıyla birlikte, Safiye Hüseyin Elbi de milletvekili adaylığına başvurmuş, ancak seçilen ilk kadın milletvekilleri arasında yer alamamıştır.[42] Bu süreçten sonra faaliyetlerini, üyesi olduğu diğer derneklerin yanı sıra özellikle Türk Kadınlar Birliği (TKB) bünyesinde sürdürmüştür.

TKB'nin 1923'teki kuruluş sürecinde aktif rol almayan Elbi'nin, örgütün faaliyetlerini yakından takip etmesine rağmen, dönemin önemli kadın hakları savunucusu Nezihe Muhiddin'e dair herhangi bir değerlendirmede bulunmaması dikkat çekicidir. İngiltere'deki süfrajetlerle temas kuran ilk Osmanlı kadınlarından biri olmasına karşın, kadın hareketini Kemalizm çerçevesinde değerlendirdiği ve bu nedenle Muhiddin'den bilinçli olarak uzak durduğu düşünülmektedir.

Elbi'nin kişisel arşivinde bulunan 4 Temmuz 1935 tarihli İngilizce mektupta, Türk liderlerden bahsederken, özellikle "büyük kurtarıcı" olarak andığı Atatürk'ün kadın hakları ve eşit vatandaşlık konusundaki rolüne vurgu yaptığı görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluş yıldönümü olan 4 Temmuz'da kaleme alınan bu mektubun, Amerikalı bir kadına hitaben yazıldığı ve Türk kadınlarının seçme-seçilme hakkını kazanma sürecini anlattığı anlaşılmaktadır:[43]

> "*04 Temmuz 1935*
>
> *Sayın Hanımefendi,*
>
> *Modern Türkiye'deki kadınların durumu hakkında bilgi isteyen mektubunuz birkaç gün önce geldi. Yeni Türkiye'nin kurtarıcısı Kemal Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ni planlarken, ana hedeflerinden biri Türk kadınlarının özgürleşmesiydi. Ülkesinin özgürlüğü için savaşırken onların cesaretini ve bağlılığını sürekli görmüştü.*
>
> *Şu anda, Türkiye'nin yasaları vatandaşları cinsiyete göre tanımlamamaktadır. Erkekler ve kadınlar eşit haklara sahip olarak Türk vatandaşı olarak kabul edilmektedir. Kadınlar belediye meclislerinde ve parlamentoda görev yapma haklarını kazandılar. Tüm meslekler kadınlara açık hale gelmiştir. Hatta yakın zamanda bir kadın pratik yapma izni istedi ve bir borsa komisyoncusu olmak için başvuruda bulundu.*
>
> *Türk kadınlarının özgürleşmesi kurulmuştur ve şu an için bir engel görünmüyor. Türk kadınlarının özgürleşmesi "Büyük Kurtarıcı" nın harika çabalarıyla planlandı. Farklı durumlarda yaptığı konuşmalar bir devrimdi. Kadınların peçesiz olmalarını savunarak başladı, ardından eşit eğitim, ve son olarak eşit vatandaşlık. Belediye meclislerinde seçme ve seçilme hakkı 1931'de ve parlamentoda görev yapma hakkı 1934'te kazanıldı.*
>
> *Türk kadın liderler hakkında söz etmeliyiz, bence Selma Rıza'ya övgüyle anmalıyız. O Abdülhamid'in terör döneminde 1899'da Paris'e kaçan cesur bir Türk kadınıydı. Sorbonne'da okudu ve kardeşi Ahmed Rıza'ya Jön Türkler Partisi'ni kurma ve organize etmede paha biçilemez yardımlar sağladı. Bu parti nihayet Abdülhamid'i dize getirdi ve 1908 anayasası ilan edildi.*

[42] Dalaman, Zeynep Banu (2024). Women's Political Participation in Türkiye: A Century of Progress and Ongoing Challenges. *Journal of Sustainable Equity and Social Research (JSESR),*1(Special Issue on Women), s. 47

[43] İngilizce olan el yazısı mektubu, okuyabildiği ölçüde yazar tarafından Türkçe'ye çevirmiştir. Safiye Hüseyin Elbi Arşivi, 24 Temmuz 1935 Aktaran Dalaman Bektaş, a.g.e., ss. 150-151.

O, kadınların özgürleşmesi hakkında yazdı, konuştu ve düzenli olarak Jön Türkler Partisi'nin resmi organına katkıda bulundu. Ayrıca, kadınlar üzerine bir dizi kitap yazdı ancak, sonunda yayınlamaktan kaçındı. Onun çok zor koşullar altında çalıştığına inanıyorum ve lider olarak kabul edilebileceğini düşünüyorum.

Jön Türkler Partisi (İttihad ve Terakki) içindeki diğer kadınlar da despotluğun devrilmesi ve Anayasanın restorasyonu için çalıştılar. Emine Semiye, Senihe Kushat ve Bayan Zishan'dan onurla bahsedilebilir. Halide Edip sürekli olarak kadınlık hakkında yazdı ve konuştu. Modern liderler hakkında korkarım ki bir Bayan Pankhurst gibi bir cinsiyet otoritesi veya onların seviyesindeki kadınlarla övünemeyiz.

Birkaç şeyi kendim ve ülkem hakkında paylaşmak isterim. Dürüst olmak gerekirse, hatırlayabildiğim sürece çalışıyorum. 1912'deki Balkan savaşında hemşirelik hareketinin öncüsüydüm. Çanakkale cephesine gönüllü olarak gittim ve mültecilere yardım ettim. Müttefik işgal ordusu döneminde, Avrupa'da zor durumda kalan öğrencilere destek olmak için bizzat seyahat ettim. TMC (Müttefiklerin Askeri Konvoyu) izniyle, ailelerinden para alamayan öğrencilere yardım götürmek üzere görevlendirildim ve bu destekleri Avrupa'daki öğrencilere şahsen teslim ettim.

Yetimhaneler ve çocuklar için vakıf oluşturdum, İstanbul'un Uluslararası Konseyine seçildim ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın belediye meclislerine seçilen ilk kadın oldum. Ayrıca Yeşil Hilal hareketimizde (Türk toplumu) yer alıyor, Kızılay atölyelerinin eş başkanıyım ve diğer şeyler arasında Türk Hemşireler Dernekleri'nin kurucusuyum.

Türk kadınları, Batı'daki hemcinslerinin elde ettiği başarıları yakından takip etti ve bu konuyu her fırsatta gündeme getirdi. On beş yıl boyunca bu gelişmeleri izledikten sonra, bu başarılar bize ilham kaynağı oldu ve bizi, ileri görüşlü büyük kurtarıcımızın öngördüğü geleceğe hazırladı. Bu süreç, eşitlik konusunda yeni bir sayfa açtı ve özgür Türkiye'ye yeni bir kimlik kazandırdı. Böylece eski önyargılar yıkıldı ve eşit vatandaşlık için yeni ve özgür bir zemin oluşturuldu."

Safiye Hüseyin Elbi'nin Türk kadın hakları mücadelesi ve feminizmin gelişimindeki rolü, akademik literatürde kapsamlı tartışmalara konu olmuştur. Detaylı incelemeler, Elbi'nin faaliyetlerinin öncelikli hedefinin kadınların siyasi haklarının kazanılmasından ziyade, kamusal alanda görünürlüklerinin artırılması olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımın temelleri, Meşrutiyet döneminde eşi Hüseyin Bey'in Londra'daki deniz ataşeliği görevi sırasında şekillenmiştir. İngiliz feminist hareketiyle kurduğu yakın temas, düşünce yapısının evrilmesinde belirleyici olmuştur. Bu dönemi kendi sözleriyle şöyle aktarmaktadır: *"… feminizmin en hararetli devresi idi. Onlarla temas ettim. Toplantılarına davet olundum. Fikirlerini, çalışmalarını o kadar benimsedim ki hala o günlerin heycanınını duyarım*."[44]

Türk Kadınlar Birliği (TKB) ile olan ilişkisi incelendiğinde, dikkat çekici bir kronolojik gelişim gözlemlenmektedir. Elbi'nin kurucu kadro içinde yer almaması, ancak 1930'lardan sonra örgütün devlet feminizmi çizgisine yaklaşmasıyla birlikte faaliyetlerine aktif şekilde dahil olması, onun feminist mücadeledeki konumlanışı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Dönemin önde gelen feminist aktivistlerinden Nezihe Muhiddin'in benimsediği radikal feminist çizgiden farklı olarak, daha ılımlı ve devlet politikalarıyla

[44] Kadın Gazetesi, 14 Şubat 1949, s.2

uyumlu bir yaklaşımı tercih etmiştir. Elbi'nin yazılı ve sözlü beyanlarında Muhiddin'den hiç bahsetmemesi, onun kadın hakları mücadelesini devlet feminizmi perspektifinden değerlendirdiğinin güçlü bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır.[45]

1935 yılında TKB'nin kapatılmadan önceki son döneminde, özellikle Uluslararası Birlik'in 12. Kongresi'nde üstlendiği görevler, uluslararası feminist hareketle olan bağlantılarını güçlendirmiştir. "Kanun Karşısında Kadın ve Erkek Müsavatı Komisyonu" başkanlığı görevi, Elbi'nin TKB içindeki konumunu pekiştirmiştir. Uluslarası kadın kongresinde Safiye Hüseyin Elbi'nin "sulh meselesi ve kadınların iş sahasında ve hukukta müsavatı hakkında rapor hazırlayıp sunacağı bilgisi verilmektedir.[46] Lâtife Bekir, Seniha Rauf, Vecihe Ziya ve Necile Tevfik gibi dönemin önde gelen kadın hakları savunucularıyla birlikte yürüttüğü çalışmalar, Türkiye'deki kadın işgücünün durumunu kapsamlı şekilde ele almıştır. Komisyonun vardığı olumlu sonuçlar, dönemin resmi söylemiyle paralellik göstermektedir.[47]

Kongre kapsamında düzenlenen "Türk El İşleri Sergisi", Elbi'nin organizasyon becerilerini ve kültürel diplomasi alanındaki etkinliğini göstermesi açısından önemli bir örnektir.[48] 28 Şubat tarihli Cumhuriyet gazetesinde komisyon başkanı olarak fotoğrafının yayımlanması, medyadaki görünürlüğünün ve toplumsal statüsünün bir göstergesidir. Kongre hazırlıkları sürecinde, uluslararası delegelerin ulaşım organizasyonundan akademik tezlerin hazırlanmasına kadar geniş bir yelpazede sorumluluk üstlenmiştir.

Sergi, Türk kadınının toplumsal yaşamdaki çok yönlü rolünü vurgulamayı hedeflemiştir. Tarımsal üretimden İstiklal Harbi'ndeki fedakârlıklara, geleneksel el sanatlarından modern sanayi üretimine uzanan geniş bir perspektifte kadın emeğini görünür kılmaya çalışmıştır. Organizasyon komitesinin Vali Muhittin Üstündağ'ın eşi Müşerref Üstündağ, Müze Müdürü Aziz, Belediye Başkan Yardımcısı Hamid, Güzel Sanatlar Akademisi Müdürü Namık İsmail gibi dönemin önde gelen akademik ve idari yetkililerinden oluşturulması, projenin kapsamını ve önemini göstermektedir.[49]

19 Nisan 1935 tarihli Cumhuriyet gazetesindeki haberler, Elbi'nin kongredeki etkin rolünü detaylı şekilde belgelemiştir. Türk kadınlarının iş hayatındaki başarılarını ve profesyonel alanlardaki varlığını vurgulayan konuşması, hem İngilizce hem Fransızca olarak sunulmuş ve uluslararası delegeler tarafından büyük takdirle karşılanmıştır. Uluslararası Birlik'in ikinci Başkanı Roza Manus'un özel teşekkürüne mazhar olması, onun uluslararası feminist çevrelerdeki tanınırlığını ve etkisini göstermektedir.[50]

1935'te TKB'nin kapatılması ve 1949'da yeniden açılışı sürecinde, Elbi'nin İstanbul şubesinin kurucuları arasında yer alması, onun kadın hakları mücadelesindeki süreklilik ve kararlılığını göstermektedir. Kariyer yörüngesi, dönemin diğer kadın hakları aktivistlerinden, özellikle de Nezihe Muhiddin'in edebi alana yönelmesinden farklı bir gelişim göstermiştir. Elbi, enerjisini ve birikimini hayır işleri ve sivil toplum örgütlerinin gelişimine yönlendirmeyi tercih etmiş, bu alanda kalıcı izler bırakmıştır. Bu tercih, onun pragmatik ve yapıcı yaklaşımının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Siyasi alanda doğrudan rol alamasa da, sivil toplum örgütleri aracılığıyla kadınların toplumsal konumlarının güçlendirilmesine önemli katkılar sağlamıştır. Elbi'nin bu stratejisi, dönemin politik atmosferinde etkili olabilmenin ve kadın hakları mücadelesini sürdürebilmenin pratik bir yolu olarak görünmektedir.

[45] Dalaman, Bektaş, a.g.e., s. 150
[46] Milliyet, 28 Şubat 1935
[47] Selman Yaşar (2020). *Basındaki Bilgiler Işığında 12. Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi (18-26 Nisan 1935)*, IKSAD Publishing House, s. 34
[48] Davaz, a.g.e., s. 421
[49] Dalaman, Bektaş, a.g.e., s. 157
[50] Davaz, a.g.e., s. 421

4. Safiye Hüseyin Elbi'nin Milletvekilliği Adaylıkları (1935-1946)

Türkiye Cumhuriyeti'nde kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmasının ardından, 18 Şubat 1935'te gerçekleşen ilk genel seçimler, Türk demokrasi tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihi seçimlerde Safiye Hüseyin Elbi, Erenköy Mahallesi'nden Halk Fırkası adayı olarak seçim sürecine katılmıştır.[51] [52]Hemşirelik mesleğindeki başarıları ve sivil toplum çalışmalarındaki etkin rolüne rağmen, bu ilk siyasi girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

1939 seçimlerinde siyasi kariyerini sürdürme konusundaki kararlılığını gösteren Elbi, Halk Fırkası İstanbul Erenköy kazasından 18. sırada aday gösterilmiştir.[53] Bu seçim sürecinde dikkat çeken bir nokta, İstanbul genelinde oluşturulan listede kadın adayların konumlandırılmasıdır. TKB Eski Başkanı Latife Bekir'in 76. sırada yer aldığı listede, Elbi görece daha üst bir pozisyonda, 20. sırada "İstanbul CHP İl Yönetim Kurulu Eski Üyesi" sıfatıyla yer almıştır.[54] Bu pozisyonlama, Elbi'nin parti içindeki etkinliğini ve saygınlığını göstermekle birlikte, seçilen 15 kadın milletvekili arasına girememiştir.

1943 seçimleri, Elbi'nin siyasi kariyerinde daha sessiz bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Bu dönemde adaylığına dair basında herhangi bir kayda rastlanmamakla birlikte, parlamentoya giren 16 kadın milletvekili arasında yer almadığı bilinmektedir.[55] Bu durum, dönemin siyasi konjonktürü ve parti içi dinamikler bağlamında değerlendirilmelidir.

Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde kritik bir eşik olan 21 Temmuz 1946 seçimleri, ülkenin ilk çok partili genel seçimi olması bakımından özel bir öneme sahiptir. Bu seçim döneminde CHP'nin kapsamlı bir yenilenme stratejisi izlediği görülmektedir. Parti, 152 eski milletvekilini yeniden aday göstermeyerek[56] önemli bir değişim sinyali vermiştir. Bu yenilenme sürecinde, Elbi ve Nakiye Elgün, İstanbul'dan öne çıkan kadın adaylar olarak basında geniş yer bulmuştur.

Ancak, demokratikleşme sürecinin bu önemli aşamasında da kadın temsili açısından istenilen sonuçlara ulaşılamamıştır. 1946 seçimlerinde parlamentoya yalnızca 9 kadın milletvekili girebilmiş, İstanbul'dan seçilen 14 milletvekilinin tamamı erkeklerden oluşmuştur.[57] Bu sonuç, Türkiye'de kadınların siyasi temsili konusundaki yapısal sorunların ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Safiye Hüseyin Elbi'nin 1935-1946 yılları arasındaki milletvekilliği adaylık süreçleri, Türkiye'de kadınların siyasi katılım mücadelesinin önemli bir örneğini oluşturmaktadır. Hemşirelik mesleğindeki öncü rolü ve sivil toplum çalışmalarındaki başarılarına rağmen parlamentoya girememesi, dönemin siyasi yapısı ve toplumsal cinsiyet rolleri hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Sonuç

Safiye Hüseyin Elbi'nin siyasi kariyeri, Türkiye'de kadınların siyasi haklara kavuşma sürecinin önemli bir örneğidir. 1930'da Kadıköy Belediye Meclisi üyeliğine seçilerek Türkiye'nin ilk kadın belediye meclis üyelerinden biri olmuştur. Bu başarı, hemşirelik mesleğindeki deneyimi ve sosyal hizmetlerdeki başarılarının siyasi platformda tanınmasının sonucudur. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilk kadın üyelerinden olan Elbi, sağlık ve eğitim encümenlerinde görev alarak mesleki birikimini siyasi platformda değerlendirmiştir.

[51] Zaman, 16 Ocak 1935
[52] Haber, 18 Ocak 1945
[53] Vakit, 15 Mart 1939, s. 9
[54] Cumhuriyet, 23 Mart 1939, s.9
[55] Dalaman, a.g.e., s. 47
[56] Vakit, 19 Temmuz 1946
[57] Dalaman, a.g.e., s. 47

1930-1934 yılları arasındaki belediye meclis üyeliği döneminde, Safiye Hüseyin Hanım çok yönlü bir faaliyet göstermiştir. Sağlık ve eğitim alanlarındaki çalışmalarının yanı sıra, şehir sorunlarına yönelik çözüm önerileri, kültürel modernleşmeye katkıları ve uluslararası temsil görevleri, siyasi vizyonunun genişliğini ortaya koymuştur. Modern bir doğumevi yapılması önerisi ve çevre sorunlarına yönelik girişimleri, toplumsal ihtiyaçlara olan duyarlılığını göstermektedir.

Elbi'nin siyasi kariyerindeki dönüm noktası, 1933'te CHF İstanbul teşkilatında yedek üyelikten asil üyeliğe yükselememesi ve buna tepki olarak parti genel merkezine yönelttiği eleştiriler olmuştur. Bu durum, 1934 yerel seçimlerinde düşük oy almasına ve siyasi kariyerinin gerilemesine yol açmıştır. Bu deneyim, erken Cumhuriyet döneminde kadın siyasetçilerin karşılaştığı kurumsal engelleri ve parti içi dinamikleri yansıtması açısından önemlidir.

Toplumsal cinsiyet eşitliği konusundaki ilerici görüşleri, Elbi'nin siyasi düşüncesinin temelini oluşturmuştur. "İdeal Kadın - İdeal Erkek" röportajında dile getirdiği fikirler, dönemin toplumsal normlarının ötesinde bir eşitlikçi yaklaşımı yansıtmaktadır. Siyasi vizyonu sadece kadınların siyasi haklarıyla sınırlı kalmamış, toplumsal yaşamın her alanında cinsiyet eşitliğini savunan kapsamlı bir reforma dönüşmüştür.

Türk Kadınlar Birliği'ndeki faaliyetleri ve kadın hakları için verdiği mücadele, Elbi'nin siyasi mirasının önemli bir parçasıdır. Kemalizm çerçevesinde şekillenen kadın hakları anlayışı, siyasi duruşunun temelini oluşturmuştur. 4 Temmuz 1935 tarihli mektubunda görüldüğü gibi, Türk kadınının özgürleşme sürecini Atatürk'ün modernleşme vizyonuyla ilişkilendiren bir yaklaşım benimsemiştir.

Siyasi kariyerinin gerilemesine rağmen, sivil toplum kuruluşlarındaki aktif rolü ve sosyal hizmet alanındaki çalışmaları, Elbi'nin kamusal alandaki etkisinin sürdüğünü göstermektedir. Yeşilay, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Türk Hastabakıcılar Derneği gibi kuruluşlardaki öncü rolü, siyasi platformun ötesinde toplumsal dönüşüme katkı sağlama kararlılığını ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Safiye Hüseyin Elbi'nin siyasi kariyeri, Türkiye'de kadınların siyasi katılım mücadelesinin karmaşık ve çok boyutlu doğasını yansıtan önemli bir örnektir. Deneyimi, erken Cumhuriyet döneminde kadın siyasetçilerin karşılaştığı zorlukları, fırsatları ve sınırları göstermekle kalmayıp, kadın hakları hareketinin Kemalist modernleşme projesiyle olan yakın ilişkisini de ortaya koymaktadır. Elbi'nin siyasi mirası, günümüzde de Türkiye'de kadınların siyasi katılımı ve toplumsal cinsiyet eşitliği tartışmalarına ışık tutmaktadır.

1935-1946 yılları arasındaki milletvekilliği adaylık süreçleri, erken Cumhuriyet döneminde kadınların siyasi temsili konusundaki kurumsal ve toplumsal engelleri açıkça göstermektedir. Özellikle parti içi dinamikler ve aday belirleme süreçlerindeki cinsiyet temelli eşitsizlikler, dönemin siyasi kültürünü yansıtmaktadır. Bu süreç, Türkiye'de kadınların siyasi katılımının biçimsel eşitlikten gerçek eşitliğe geçişindeki zorlukları göstermesi bakımından literatüre önemli katkılar sunmaktadır.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

Akçe, Hilal & Sarıçiçek, Mümtaz (2016). Bir Rol-Model; Çanakkale'nin Kadın Kahramanı Safiye Hüseyin, *Türk Yurdu, 105*(343) (Mart), 34-40.

Dalaman, Zeynep Banu (2024). Women's Political Participation in Türkiye: A Century of Progress and Ongoing Challenges. *Journal of Sustainable Equity and Social Research (JSESR),* 1(Special Issue on Women), 28-52. https://doi.org/10.5281/zenodo.13910484

Dalaman, Zeynep Banu & Bektaş, İlknur (2024). Safiye Hüseyin Elbi: Kadın Hakları ve Sosyal Girişimcilikte Öncü Bir Figür. Z.B. Dalaman & G. Ak (Eds). *Sınırları Aşanlar: Osmanlı İmparatorluğu ve Erken Türkiye Cumhuriyeti'nin Öncü Kadınları* içinde (ss. 143-175). İstanbul: ATİ Yayınları.

Davaz, Aslı (2014). *Eşitsiz kız kardeşlik: uluslararası ve Ortadoğu kadın hareketleri, 1935 Kongresi ve Türk Kadın Birliği.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Dölen, Emre (1998). Balkan Savaşı'nda Bir Hemşire: Nesime Ahmed (Dölen) Hanım (1894-1976). *Sağlık Alanında Türk Kadını* (Ed. Nuran Yıldırım), İstanbul: Novartis, 388-426.

Dölen, Emre (2023, 23 Mayıs). Harun Ülman Yazısına Yorum. Erişim Tariihi 10.5.2024: https://fenerbahcetarihi.org/2022/12/harun-ulman/

Karayaman, Mehmet (2012). İlk Türk Hemşirelerinden Safiye Hüseyin Elbi'nin Hayatı ve Hatıraları. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, (18), 9-28.

Manav, Nursel (2023). *Türk Hemşireliğinin Hilalleşen İsmi Safıye Hüseyın Elbi*. Kızılay Kültür Sanat Yayınları.

Muhiddin, Nezihe (1931). *Türk Kadını.* İstanbul Numune Matbaası.

Segev, Ronen. "The late Ottoman era and its legacy for nursing in Turkey." *Turkish Studies* 25.2 (2024): 352-365.

Şimşek-Rathke, Leyla (2022). Köşklerden Cepheye, Cepheden Hayır İşlerine Topluma Hizmetle Geçen Bir Ömür: Safiye Hüseyin Elbi. *Kadın Özel Arşivlerinde 40 Kadın 40 Hayat* (Ed. A. Sönmezay). İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İBB Kültür A.Ş.

Topçu, İbrahim & İzgöer, Ahmet Zeki (2020). *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuaları*. Cilt 9. Kızılay.

Yaşar, Selman (2020). *Basındaki Bilgiler Işığında 12. Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi (18-26 Nisan 1935)*, IKSAD Publishing House.

Gazete ve Dergiler

Akşam, 10 Haziran 1933

Cumhuriyet, 7 Kasım 1930

Cumhuriyet, 11 Aralık 1930

Cumhuriyet, 3 Haziran 1931

Cumhuriyet, 22 Mayıs 1932

Cumhuriyet, 28 Ağustos 1933

Cumhuriyet, 19 Aralık 1933

Cumhuriyet, 09 Mart 1934

Cumhuriyet, 14 Eylül 1934

Cumhuriyet, 23 Mart 1939

Haber, 18 Ocak 1945

Hakimiyet-i Milliye, 5 Ekim 1930

Kadın Gazetesi. (14 Şubat 1949). Türk Kadın Değerlerimiz. Yıl 2. Sayı 103

Milliyet, 30 Mart 1930

Milliyet, 7 Eylül 1930

Milliyet 22 Mayıs 1932

Milliyet, 1 Eylül 1932

Milliyet, 23 Eylül 1932

Milliyet, 06 Nisan 1934

Milliyet, 28 Şubat 1935

Vakit, 5 Ekim 1930

Vakit, 7 Kasım 1930

Vakit, 15 Mart 1939

Vakit, 19 Temmuz 1946

Zaman, 16 Ocak 1935

Arşivler

Hasena Ilgaz Özel Arşivi. 1941. Kadın Eserleri Kütüphanesi, 10002-042-2430. Yardımsevenler Derneği İstanbul Merkezinin 1941'de kuruluşu.

Moda Müzayede. 14 Ocak 2023. https://www.modamuzayede.com/urun/7650323/fotograf-osmanli-hemsire-safiye-elbi-terekesinden-cok-ilginc-foto-aile-afrikali

Safiye Hüseyin Elbi Arşivi. 24 Temmuz 1935. İBB Atatürk Kitaplığı. Bel_Mtf_032952 Safiye Hüseyin Elbi'nin Mektubu.

Safiye Hüseyin Elbi Arşivi. 1933. İBB Atatürk Kitaplığı. Bel_Mtf_032864 Safiye Hüseyin Elbi'nin CHF İstanbul Yönetiminden istifa mektubu.

Safiye Hüseyin Elbi Arşivi, İBB Atatürk Kitaplığı, Belge: Bel_Mtf_035827

Safiye Hüseyin Elbi Arşivi, İBB Atatürk Kitaplığı, Belge: Bel_Mtf_032759

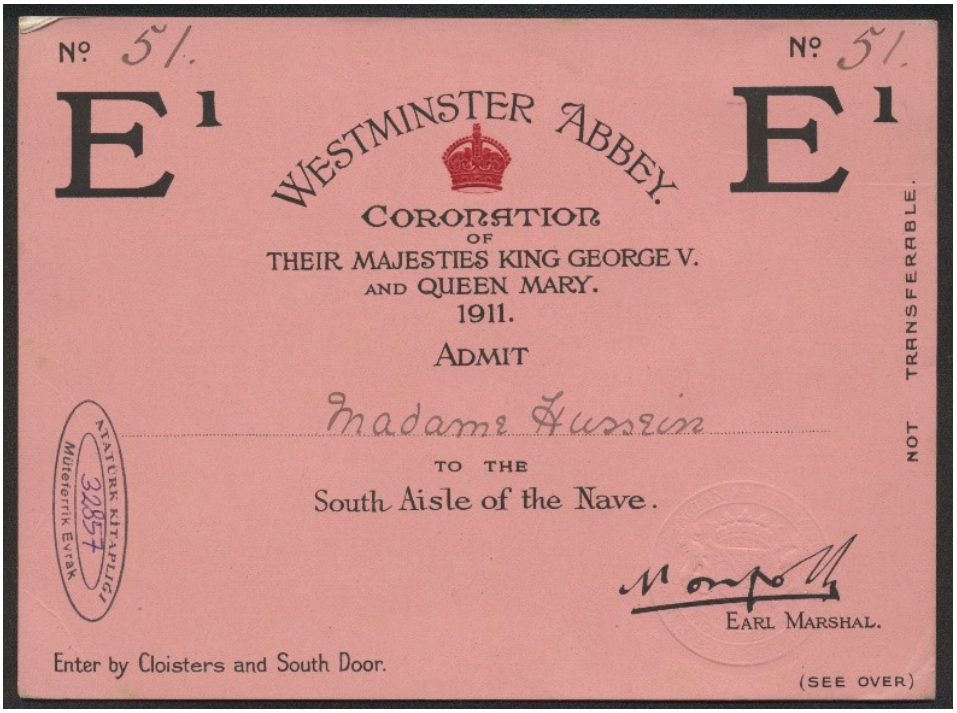
Safiye Hüseyin Elbi Arşivi, İBB Atatürk Kitaplığı, Belge: Bel_Mtf_032867_001

Safiye Hüseyin Elbi Arşivi, İBB Atatürk Kitaplığı, Belge: Krt_022787

Safiye Hüseyin Elbi Özel Arşiv Koleksiyonu. Kadın Eserleri Kütüphanesi.

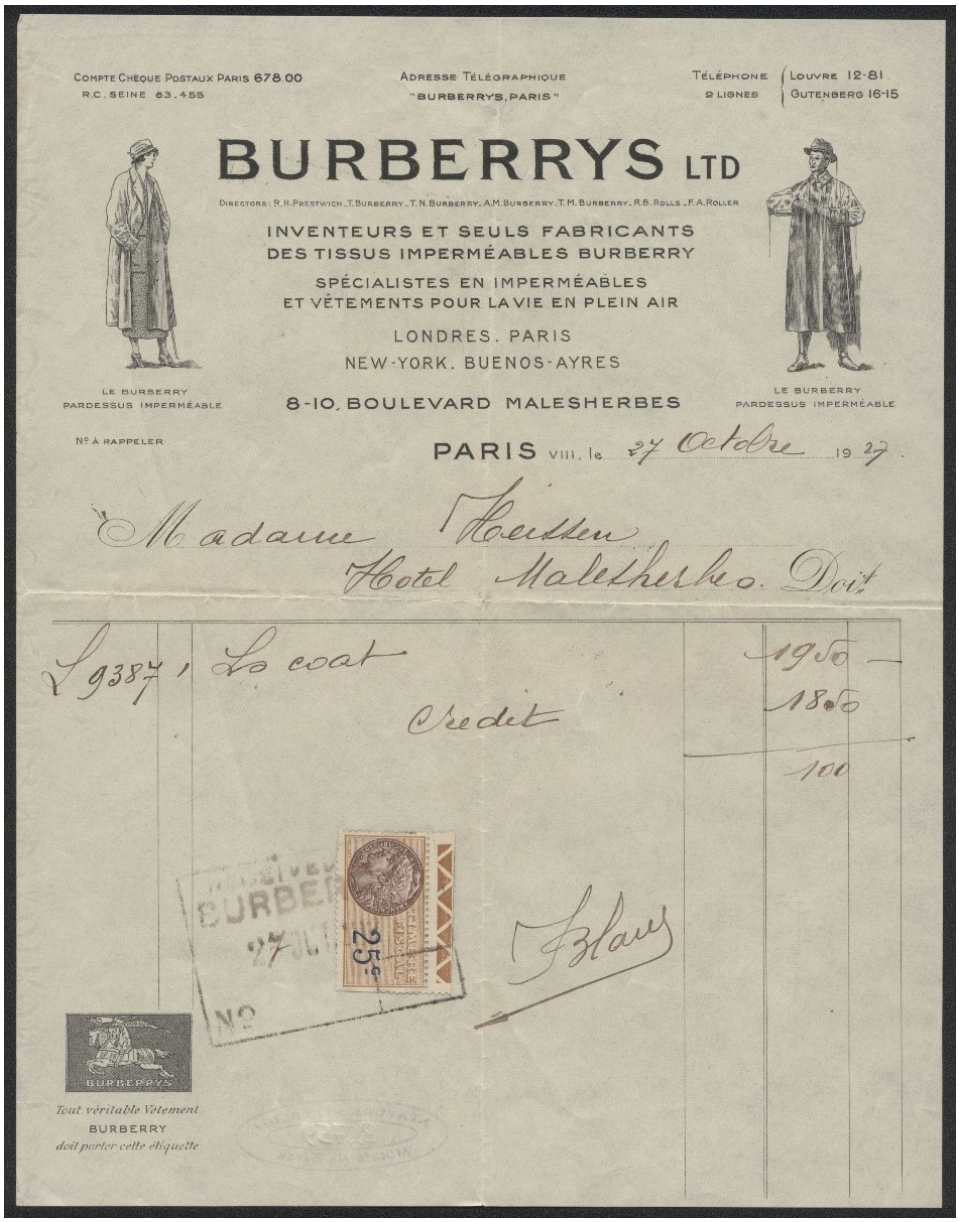
Süreyya Ağaoğlu Özel Arşivi. 1966. Kadın Eserleri Kütüphanesi. Belge: 10001-087-048.b Tezer (Ağaoğlu) Taşkıran'ın II. Meşrutiyet Döneminde kadınların sosyal hayattaki hizmetleri, 1966.

Ekler

Belge 1. Kral Georges V ve Kraliçe Mary'nin Taç Giyme Törenine Şahsi Davet, 1911[58]

[58] Safiye Hüseyin Elbi Arşivi, İBB Atatürk Kitaplığı, Belge: Bel_Mtf_035827

Belge 2. Burberrys'den Adına Tanzim Edilmiş Şahsi Fatura, 27 Ekim 1927[59]

[59] Safiye Hüseyin Elbi Arşivi, İBB Atatürk Kitaplığı, Belge: Bel_Mtf_032759

Belge 3. Kızı Ninni (Fatma Nahit)'nin Babasına yazdığı Kartpostal, 1906[60]

[60] Safiye Hüseyin Elbi Arşivi, İBB Atatürk Kitaplığı, Belge: Krt_022787

İzdivaç anketi

Safiye Hüseyin Hf. nin cevabı

İlk şart sadakat!

Karı kocanın biribirine sa dakatı yuvanın temel taşıdı

— Allo, allo... Safiye H seyin Hf. mi?

— Evet Hf!.. Milliyet... Anket için rahatsız edecektik..

Telefonda zorlukla işitilebilen bir ses cevap verdi:

— Yarın Hilâliahmerdeyim.

Safiye Hf. yi, ertesi gün pek sevdiği el işleri dairesinde küçük bir broderi yastık başını tahrir ederken buldum.

Kendisinden bahsedilmesini istemiyen Safiye Hüseyin Hf. evvelâ biraz tereddüt eder gibi oldu:

— Bana sormasanız olmaz mı? Hem ben başkalarından fazla ne söyliyebilirim? Fakat, o kadar ısrar ettiniz ki, nihayet mutlaka bir şey söylemek mevkiinde kaldı:

— Bence, dedi, izdivaç bahsinde evlenecek çiftlerin olduğu kadar ana ve babanın da muvafakati şarttır.

Gençler, yaşlarının icabı, bize fazla hislerile hareket ettikleri için her şeyi derin ve etraflı muhakeme edemezler. Ana, baba elbette çocuklarının saadetini düşüneceklerdir. Fakat, bu, eski tarzda izdivaç demek değildir. Eski izdivaçlar, çiftleri hiç bir vechile tanımın emsal, bazen de onların felâketlerile neticelenirdi.

Zavallı türk kadınları, bütün ömrünce geçineceği adam hakkında evlenmeden evvel vasıflı bir fikir sahibi olamazdı. Mesela (60) yaşında bir adam, 15 yaşında bir kız alıyordu.. Herhalde dediğim gibi vahim bir tarafın muvafakati kâfi değil. Taraflar da birbirini istemelidir. Bir yuva kuruluyor. Bu yuvayı kuranlar birbirlerini beğenmezlerse o yuva pek çabuk bozulur.

— İdeal bir erkeğe gelince böyle bir erkek, herşeyden evvel pek sadık bir adam olmalıdır. Sadakat aile kurmak hususunda temel taşı vazifesini görür. İdeal aile kadına da erkeği gibi ve erkeği kadar yuvaya sadık ol-

Safiye Hüseyin Hf. -

İngilizlerin dediği gibi h zaman "Loyal" olmak lâzımdı Aşkta, izdivaçta, vazifede, her türlü münasebetlerde da ma sadakat..

— Kızlarınız, şimdi en z yade hangi meslek erbabını tercih ediyor?, Bunu şimdiye kadar tetkik etmedim. Ailem beni vaktinde evlendirdiği için ben de bu gibi şeylerle meşgul olacak vakit da bulamadım.

Fakat kısaca söyleyim: Bir kıza herhalde bir meslek sahibi olmalıdır.

Safiye Hüseyin Hf. burada sözü bahçe çocuk Hilâliahmer işine çevirdi ve anlattı. anlattı. Belli başlı fikirleri olan her kadın sahibi kadın gibi mütemadiyen çalışmaktan zevk aldığı anlaşıldı. Son sözleri şu oldu:

— Alkolle mücadele... Fakir kadınlara yardım. Çocuk hilâliahmeri... Umumi hıfzıssıhha... İşte benim en tatlı meşgalelerim.

Belge 4. İzdivaç Anketi ve Safife Hüseyin Hanım'ın Milliyet Gazetesi'ne Verdiği Röportaj[61]

[61] Milliyet, 30 Mart 1930, s.2.

İdeal erkek, ideal kadın..

Kadınların çalışması ve Nasreddin hoca hikâyesi..

"İşsiz bir koca, karısı çalışırken ev, mutfak işlerile meşgul olmalı.. "

Hâlet Feridun

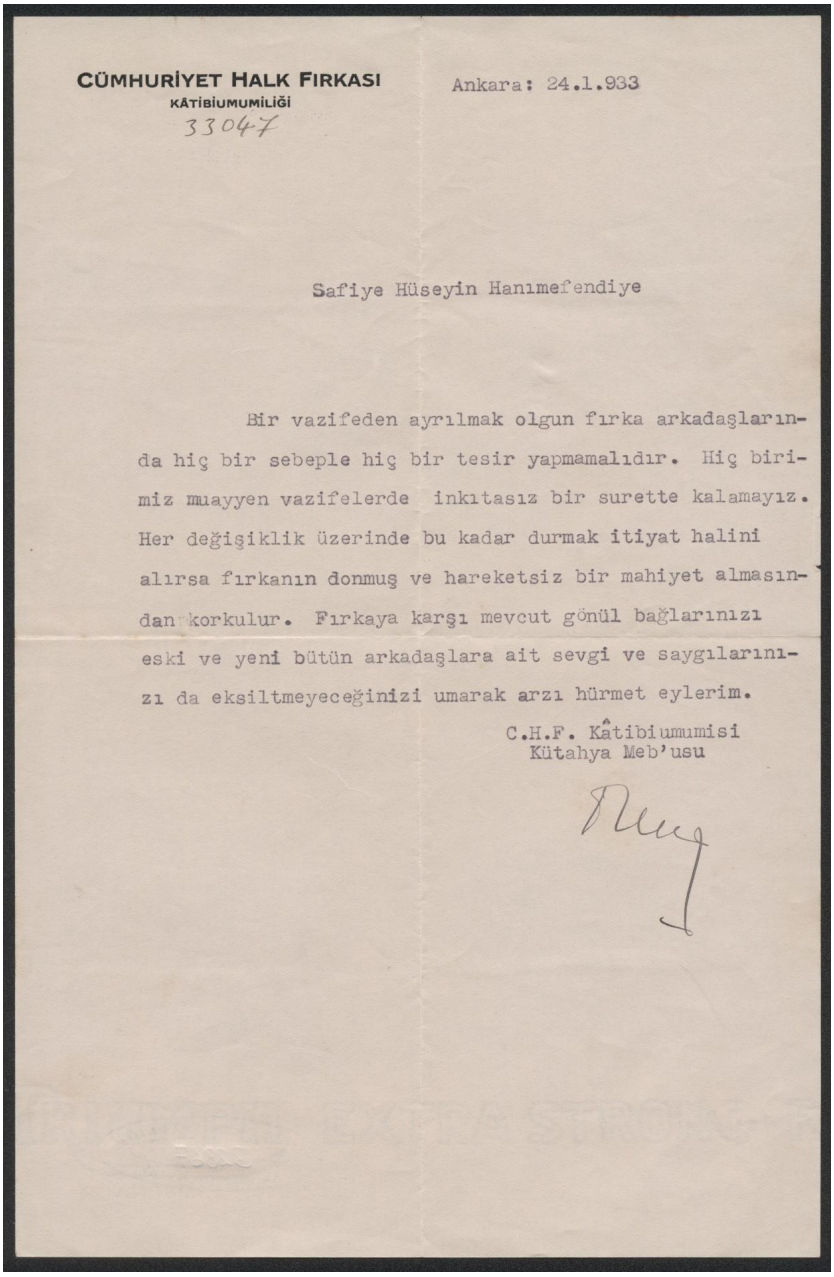
Belge 5. İdeal Kadın – İdeal Erkek röportajı[62]

[62] Akşam, 20 Haziran 1933, s.3

İstanbulda ilk defa
Kadın ve erkek azası olan
Şehir meclisi
Dün on beşe on beş kala toplanarak işe başladı

Ek 6. 6 Kasım 1930, İstanbul Belediye Meclisi ilk defa kadın üyeleriyle. Safiye Hüseyin Hanım sol başta[63]

[63] Vakit, 7 Kasım 1930

CÜMHURİYET HALK FIRKASI
KÂTİBİUMUMİLİĞİ
33047

Ankara: 24.1.933

Safiye Hüseyin Hanımefendiye

Bir vazifeden ayrılmak olgun fırka arkadaşlarında hiç bir sebeple hiç bir tesir yapmamalıdır. Hiç birimiz muayyen vazifelerde inkıtasız bir surette kalamayız. Her değişiklik üzerinde bu kadar durmak itiyat halini alırsa fırkanın donmuş ve hareketsiz bir mahiyet almasından korkulur. Fırkaya karşı mevcut gönül bağlarınızı eski ve yeni bütün arkadaşlara ait sevgi ve saygılarınızı da eksiltmeyeceğinizi umarak arzı hürmet eylerim.

C.H.F. Kâtibiumumisi
Kütahya Meb'usu

Ek 7. CHF Genel Sekreteri ve Kütahya Milletvekili Recep Peker'ın Cevap Mektubu, 24 Ocak 1933[64]

[64] Safiye Hüseyin Elbi Arşivi, İBB Atatürk Kitaplığı, Belge: Bel_Mtf_032867_001

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)

DOI: 10.33431/belgi.1621396 **Araştırma Makalesi/**Research Article

CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE EĞİTİMDE ASKERÎ BİLİNCİN YERLEŞTİRİLMESİ:MİLLÎ SAVUNMA DERSLERİ VE MÜFREDATININ İNCELENMESİ

PLACEMENT OF MILITARY CONSCIOUSNESS IN EDUCATION IN THE REPUBLICAN ERA: AN EXAMINATION OF NATIONAL DEFENCE COURSES AND CURRICULUM

Enes Mert DEMİR*

Geliş Tarihi/Received:16.01.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**11.06.2025

DEMİR, Enes Mert, (2025), "Cumhuriyet Dönemi'nde Eğitimde Askerî Bilincin Yerleştirilmesi: Millî Savunma Dersleri Ve Müfredatının İncelenmesi", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 75-108.

Öz

Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte eğitim alanında çeşitli düzenlemeler hayata geçirilirken, belirlenen hedeflere ulaşabilmek adına uygulanacak yöntemleri ve amaçları belirleyen müfredatlarda da güncellemeler yapılmıştır. Müfredat programlarına dâhil edilerek lise ve dengi okullarda okutulan derslerden biri de "Millî Savunma"dır. Önceleri "Askerlik" adıyla okutulan bu ders, 1954'te yapılan düzenlemeyle "Millî Savunma" dersleri adını almıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan uluslararası dengeler ile savunma ve güvenlik konularının Türkiye Cumhuriyeti idaresince ehemmiyetli addedilmesi, eğitim sahasında da millî savunma konusunun beka düzeyinde önemli görülmesine sebep olmuştur. Öyle ki lisedeki tüm sınıflarda okutulan "Millî Savunma" derslerinin müfredat ve içeriği ihtiyaca ve güvenlik doktrinlerine göre zaman zaman güncellenmiştir. Bu dersle; gençlerin, millî savunma ve askerlikle ilgili temel bilgilere sahip olması, aynı zamanda millî hak ve menfaatler konusunda bilinçlendirilerek vatanseverlik duygularının geliştirilmesi amaçlanmıştır. Derslerin dışında kamp, konferans gibi etkinliklerin düzenlenmesi de derse verilen değeri ortaya koymaktadır. Bu makalede liselerde okutulan "Millî Savunma" derslerinin amacı, kapsamı ve müfredat içerikleri, detaylı bir şekilde incelenmiştir. Dersin programa dâhil edilmesi ve geçirdiği müfredat güncellemeleri esas alınarak, inceleme kapsamı 1949-1962 yılları arasındaki dönemle sınırlandırılmıştır. Böylece ortaöğretimde okuyan Türk gençlerine, millî savunma ve askerlik konularında hangi seviyede bilginin kazandırılmaya çalışıldığının ortaya konulması hedeflenmiştir. Bu yönüyle makalenin özgünlüğü, Millî Savunma derslerini yalnızca tarihsel bir gelişim çizgisinde ele almakla kalmayıp, müfredat içeriklerini kapsamlı bir biçimde analiz etmeye ve öğrencilerdeki millî bilinç oluşturmadaki işlevini incelemeye odaklanmasıdır. Çalışmada belgesel tarama ve içerik analizi yöntemlerine başvurulmuştur. Bu doğrultuda tespit edilen bulgular nitel analiz metoduyla karşılaştırmalı olarak ve literatüre katkı sağlayacak şekilde içerik bakımından değerlendirilmiştir. Kaynak olarak ise başta Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan genelgeler, yönetmelikler ve ders programları olmak üzere ilgili literatürden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Millî Savunma Dersleri, Askerlik, Savunma ve Güvenlik, Seferberlik, Ders Müfredatı.*

*Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara/Türkiye, enesmertdemir@gazi.edu.tr, (https://orcid. Org/0000-0002-2661-9421).

Abstract

With the establishment of the Republic, while various regulations were implemented in the field of education, updates were also made in the curricula that determined the methods and objectives to be applied in order to achieve the determined goals. One of the courses included in the curriculum and taught in high schools and equivalent schools is 'National Defence'. This course, which was previously taught under the name of 'Military Service', was renamed 'National Defence' with the regulation made in 1954. The international balances that emerged, especially after World War II, and the fact that defence and security issues were considered important by the administration of the Republic of Türkiye caused the issue of national defence to be considered important in the field of education at the level of survival. So much so that the curriculum and content of the 'National Defence' courses taught in all grades of high school have been updated from time to time according to the needs and security doctrines. The aim of this course is to provide young people with basic knowledge about national defence and military service, as well as to raise their awareness of national rights and interests and to develop their sense of patriotism. The fact that activities such as camps and conferences are organised in addition to the lessons shows the value attached to the course. This article examines in detail the purpose, scope and curriculum content of the "National Defense" courses taught in high schools. Based on the inclusion of the course in the program and the curriculum updates it underwent, the scope of the study is limited to the period between 1949 and 1962. In this way, it was aimed to reveal the level of knowledge on national defense and military service that was intended to be imparted to Turkish youth studying in secondary education. In this respect, the originality of the article is that it focuses not only on the historical development of National Defense courses, but also on a comprehensive analysis of the curriculum content and its function in raising national consciousness in students. Documentary scanning and content analysis methods were used in the study. The findings identified in this direction were evaluated comparatively with the qualitative analysis method and in terms of content in a way to contribute to the literature. As a source, circulars, regulations and curricula published in the Journal of Communiqués and related literature were used.

Keywords: *National Defence Courses, Military Service, Defence and Security, Mobilisation, Course Curriculum.*

Giriş

Cumhuriyet'in ilanıyla beraber, eğitimde daha kapsamlı ve sistemli bir inkılap süreci ortaya çıkmıştır. Nitekim Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün en önem verdiği hususlardan biri eğitimin çağın şartlarına göre yeniden ele alınmasıdır. Esasen eğitimin içinde bulunduğu durum da, bu konuda bir an önce harekete geçmeyi zorunlu kılmıştır. Bu kapsamda Tevhidi Tedrisat Kanunu ile ülkedeki tüm eğitim-öğretim kurumları Maarif Vekâletine (Millî Eğitim Bakanlığı) bağlanarak eğitimdeki çok başlılık ortadan kaldırılmıştır. Yeni eğitim-öğretim sisteminin mahiyeti; modernist, Batı'yı örnek alan ve pozitif bilimlere öncelik veren bir anlayışta olmuştur. Amaç, ulus-devlet inşası sürecinde Cumhuriyet değerlerini benimsemiş, nitelikli nesiller yetiştirmek ve böylece Türkiye'nin kalkınma hamlesini hızlandırmaktır.[1] Bu hususta Atatürk eğitimin, millî kültür birliğini sağlayacak, çağdaş, laik ve bilimsel esaslara dayalı bir yapıda olması gerektiğini savunmuş; iyi eğitim görmüş, nitelikli ve üretken bireylerin Cumhuriyet rejiminin yaşatılmasındaki rolüne özellikle dikkat çekmiştir.[2]

Esasında, modern dönemde eğitimin vazgeçilmez bir unsur olduğu gerçeğinden hareketle maarif sisteminin işlevsel bir şekilde olması hayati önemde görülmüştür. Bu çerçevede müfredatlar, eğitim faaliyetlerinin verimli ve etkin bir şekilde yürütülmesinde kritik bir role sahip olmuştur. 1950'lere kadar olan dönemde "Müfredat Programı", müteakip yıllarda ise "Eğitim Programı" anlayışıyla uygulanan bu sistem; öğrencilerin donanımlı bir şekilde yetiştirilmesine yönelik sürekli olarak geliştirilmiştir. Öyle ki ihtiyaçlar doğrultusunda müfredat ve programlarda değişiklik ve düzenlemelere gidilmiştir.[3]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ilkokul, ortaokul ve liselerdeki müfredatın belirlenmesinde, devletin benimsediği politikanın hâkim olduğu belirtilmelidir. Bu politikalar, dönemin ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Nitekim yıllarca süren savaşlar sonunda kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde askerlik ve millî savunma konularının geri planda bırakılması düşünülmemiş; aksine daima yeterli bir seviyede bulunulması bir gereklilik olarak görülmüştür. Zira Türkiye Cumhuriyeti, Trablusgarp Harbi'nden Büyük Taarruz'a kadar geçen 10 yılı aşkın sürede yaşadığı büyük savaşlar ve toprak kayıplarına mukabil başarıyla yürüttüğü Millî Mücadele'nin sonrasında kurulmuştur. Yaşananları bir ders niteliğinde gören Cumhuriyet idarecileri, bu konuda her daim hazırlıklı olunması gerektiği fikrini benimsemişlerdir. Esasen Cumhuriyet, zikredilen gelişmelerin etkisiyle Osmanlı'dan militer/askerî içerikli bir eğitim mirası devralmıştır.[4] Bu açıdan Cumhuriyet yönetiminin, nitelikli bir eğitim almasını istediği genç nesillerin millî savunma konusunda da bilinçli olmasını hedeflediği ifade edilmelidir.

Öte yandan bahsedilen süreçte ülkenin kalkınmasına verilen önem ve üretimin artırılmasına duyulan ihtiyaç ile 1929 Ekonomik Buhranı'nın ortaya çıkardığı olumsuz etkileri azaltmak adına 1930'larda askerlik süresi kısalmıştır. Ne var ki bu yıllardan itibaren

[1] Cengiz Dönmez, "Atatürk'ün Eğitim İle İlgili Görüş ve Uygulamalarına Toplu Bir Bakış", Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, C.7, S.1, 2006, s.94-101.

[2] Dönmez, Aynı Yer, s.93-98.

[3] Nihat Aycan, M. Şinasi Uzunlar ve Şule Aycan, "Liselerde Verilen Askerlik Derslerinin Tarihçesi", *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı 1, 2018, s.224-226.

[4] Günseli Gümüşel, Ortaöğretimde Askerliğe Hazırlık Derslerinden Milli Güvenlik Derslerine Uzanan Sürecin Eğitimsel Bir Analizi (1926-2012), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara 2015, s.34-36; Kitap versiyonu için bk. Günseli Gümüş, *Milli Güvenlik Dersleri Tarihi (1926-2012)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2021; Özlem Gürsoy, Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitiminde Militer Uygulamalar: Askerliğe Hazırlık Dersleri ve Askerliğe Hazırlık Kampları (1923-1947), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2021, s.48-50.

uluslararası güç mücadelelerinin yeniden artmasıyla savunma konusunun daha kritik ve hassas hâle gelmesi, bu alanda daima hazırlıklı ve bilgili olmayı gerekli kılmıştır.[5]

Haddizatında 1939-1945 yılları arasında meydana gelen İkinci Dünya Savaşı, savaşa doğrudan katılmamış olsa da Türkiye'yi çok yönlü bir sınavla karşı karşıya bırakmıştır. Savaş boyunca elde edilen tecrübeler, topyekûn harp anlayışını ve bu doğrultuda millî seferberlik kavramını da gündeme getirmiştir. Bu durum, başta gençler olmak üzere toplumun tüm kesimlerinin askerlik ve millî savunmaya dair temel bilgiye sahip olması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Aynı şekilde savaş sonrasında şekillenen uluslararası dengeler, Soğuk Savaş ortamı ve değişen askerî doktrinler, savunma ve güvenlik meselelerini devletler açısından öncelikli hâle getirmiştir. Bu gelişmelerin etkisiyle Cumhuriyet yöneticileri, millî güvenlik ve askerlik bilgilerini sadece zorunlu askerlik sürecine bırakmaksızın, bireylerin bu konularla daha erken yaşlarda tanışması gerektiğini savunmuşlardır. Öyle ki dönemin Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak dâhil karar alıcılar, gençlerin askerlik öncesinde hem teorik hem de pratik bilgiyle donatılmasını önemli görmüşlerdir. Bu yaklaşımın en somut uygulaması ise, okullarda askerlik ve millî savunma içerikli derslerin okutulması yoluyla hayata geçirilmiştir.[6]

Tüm bunlardan hareketle, Cumhuriyet'in ilk yıllarında liselerde okutulan "Askerlik ve Terbiye-i Bedeniye" (Beden Eğitimi) derslerinin yerini "Millî Savunma" dersinin nasıl aldığı ve bu dersin hangi süreçlerde ne şekilde geliştiğinin ortaya konulması önem arz etmektedir. Bu yönüyle çalışmanın temel amacı, ilgili dersin müfredat programını detaylı bir şekilde ortaya koyarak ve müfredat içeriklerini karşılaştırmalı değerlendirerek, öğrencilere millî savunma ve askerlik konularında hangi içeriklerin sunulup hangi bilgi, beceri ve değerlerin kazandırılmasının hedeflendiğini tespit etmektir. Bu doğrultuda 1949-1962 yılları arasındaki Millî Savunma dersi müfredatı incelenmiş; lisenin tüm sınıflarında (1., 2., 3. ve 4. sınıflar) okutulan konular, başlıklar hâlinde ve ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmuştur. Ayrıca bu dersin uygulanmasına ilişkin çıkarılan yönetmelikler ve yayımlanan genelgeler de etraflıca değerlendirilmiştir. Sonuç itibarıyla kaynakçada da görüleceği üzere konuya dair çeşitli çalışmalar mevcut olmakla birlikte, çalışmada Millî Savunma dersinin içerik ve müfredatı kapsamlı, detaylı ve karşılaştırmalı bir şekilde ele alınarak dönemin politik atmosferiyle bağlantılı olarak analiz edilmiştir. Tespit edilen bulgular ve çıkarımlar üzerinden literatüre özgün ve anlamlı bir katkı sunulması hedeflenmiştir.

1. Askerlik ve Askerliğe Hazırlık Dersleri

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra "Askerlik" dersleri olarak müfredatta yer alan ve "Askerliğe Hazırlık" dersi adıyla okutulan millî savunma ve güvenlik içerikli dersler, 1926 yılından itibaren liseler ve öğretmen okullarının son iki sınıflarında okutulmaya başlanmıştır.[7] Bu dersleri gören öğrenciler, ilave olarak izci kamplarını anımsatan ve silah kullanma eğitimi de içeren 15 günlük kamplara katılmışlardır. Tüm bunlarla birlikte 1930'ların ortalarından itibaren okullarda askerlik derslerinin yaygınlık kazandığı görülmektedir.[8] Bu derslerin verilmesindeki en önemli hedef, gençlerin lise döneminde fiziksel kuvvet ve yeterliliklerinin geliştirilmesi ile konuya yönelik bilgi ve farkındalıklarının

[5] Gürsoy, Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitiminde Militer Uygulamalar:..., s.83-85.
[6] Bu konuda bk. Müzeyyen Ezel Ünal, "Erken Cumhuriyet Döneminde Gençliğin Militarizasyonu: Askerliğe Hazırlık Dersleri", Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, C.3, S.1, 2015, s.86-89; Mustafa Gündüz, "Türk Eğitim Sisteminde Aşırı Militarist Uygulamanın Başlaması (1926-1947)", *Erdem,* S.71-72, 2017, s.82-83.
[7] Gümüşel, Ortaöğretimde Askerliğe Hazırlık Derslerinden..., s.136-139.
[8] Aycan vd., "Liselerde Verilen Askerlik Derslerinin Tarihçesi", s.227.

artırılmasıdır. Elbette ki bunun erkek öğrencilerin ileride yapacağı askerliğe katkı sağlayacağı düşüncesi de belirleyici etkenlerden biri olmuştur.[9]

Öte yandan derste öğretilen askerî içerikli konular, bilgilerin pekiştirilmesi bağlamında sosyo-kültürel faaliyetlerle desteklenmiştir. Yürürlüğe giren 29 Haziran 1938 tarihli Beden Terbiyesi Kanunu ile de "Beden Terbiyesi Mükellefiyeti" ile tüm bölgelerde kulüpler kurulmaya başlanmıştır. Uygulamanın amacı, özellikle gençler olmak üzere toplumu spor faaliyetlerine alıştırmak, ayrıca onlara temel askerlik becerileri kazandırarak onları ülke savunmasına hazırlamaktır.[10] Dolayısıyla 1926 yılından itibaren liselerden başlayarak öğrencilere millî güvenlik ve askerlik konusunda dersler verilmeye başlandığı ve bunun çeşitli faaliyetlerle desteklendiği takip edilmektedir.

Maarif Vekâleti uhdesinde uygulamaya konulan askerlik konularına ilişkin müfredat programı ise ilk defa 1 Kasım 1926 tarihinde, 1926-1927 Eğitim-Öğretim Yılı'na yönelik düzenlenmiştir. Söz konusu düzenlemenin, erkek lisesi ve öğretmen okullarıyla sınırlı olduğu görülmekle birlikte bu liselerin son iki senesinde verilen Tarih, Coğrafya, Malumat-ı Vataniye (Vatandaşlık Bilgisi) ve Terbiye-i Bedeniye, (Beden Eğitimi) derslerine "askerî eğitime denk gelen" bilgilerin eklenmesi öngörülmüştür. Bunun yanı sıra Müdâfaa-i Milliye Vekâleti (Millî Savunma Bakanlığı) tarafından görevlendirilecek bir subay tarafından iki haftada bir, liselerde ve öğretmen okullarında bir saat "Terbiye-i Askeriye" konferansları verilmesi kararlaştırılmıştır.[11] Böylece askerliğe ilişkin konuların ilk uygulaması, bağımsız bir ders yerine, konuyla ilişkili dört dersin müfredatına ilgili içeriklerin eklenmesiyle gerçekleşmiştir. Ayrıca verilecek konferanslarla da öğrencilerin bu konudaki bilgi ve farkındalıklarının artırılmaya çalışıldığı ifade edilmelidir.

Dersin ilk uygulamasındaki içeriğine bakıldığında Cemil Tahir tarafından kaleme alınan ve ilk defa 1926 yılında yayımlanan "Malumat-ı Askeriye" dersleri adlı ders kitabının materyal olarak benimsendiği tespit edilmiştir. Kitabın adı, ikinci baskısında "Askerliğe Hazırlık" dersleri olarak değiştirilmiştir. Söz konusu kitap, birkaç değişiklik dışında 1945'lere kadar kullanılmış; bu alanda yazılan ders kitapları da buradaki müfredat içeriğine uygun hazırlanmıştır.[12]

Askerlik dersinin bağımsız bir ders şeklinde uygulamaya konulması ise 1927-1928 Eğitim-Öğretim Yılı'ndan itibaren olmuştur. Bu doğrultuda ilk program Maarif Vekâletince 17 Şubat 1927 tarihinde yayımlanmıştır.[13] Derste okutulmak üzere iki kitap hazırlanmış ve dersin Müdâfaa-i Milliye Vekâleti tarafından görevlendirilecek subaylar tarafından sadece erkek öğrencilere verilmesi kararı alınmıştır.[14] Bu süreçte Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin (Genelkurmay Başkanlığı) talimat ve onayıyla hazırlanan, Maarif Vekâletinin de müfredata dâhil ettiği askerlik dersi kitapları, en az yüzbaşı rütbesindeki subaylar tarafından yazılmıştır.[15] Bahsedilen ders kitabı, uygulanan müfredat içeriğine göre şu

[9] Ayhan Dever ve Ahmet İslam, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Okullardaki Beden Eğitimi Derslerine Sistematik Bir Bakış", The Journal of Academic Social Science Studies, S.32, 2015, s.168.

[10] Resmî Gazete, 16 Temmuz 1938 s.10300-10301; Aycan vd., "Liselerde Verilen Askerlik Derslerinin Tarihçesi", s.227.

[11] Aycan vd., "Liselerde Verilen Askerlik Derslerinin Tarihçesi", s.228.

[12] Aycan vd., "Liselerde Verilen Askerlik Derslerinin Tarihçesi", s.228.

[13] Hasan Cicioğlu, Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s.198-200.

[14] Fatma Ünal ve Mehmet Ünal, "Türkiye'de Ortaöğretim Programlarının Gelişimi", Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, S.1, 2010, s.113.

[15] Aycan vd., "Liselerde Verilen Askerlik Derslerinin Tarihçesi", s.228.

başlıkları ihtiva etmiştir: "*Ordu Kurumu, Ordu Teşkilatı, Askerlik Kanunu, Askeri Terbiye, Silahlar ya da Silah Bilgisi, Atış, Topografya, Seferberlik, Muharebe Usulü ve Harp Tarihi.*"[16] Zikredilen başlıklara bakıldığında henüz genç yaşlarda olan lise öğrencilerinin askerlik ve millî savunmaya dair oldukça teknik ve kapsamlı bilgilere tabi tutulduğu anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte söz konusu ders, resmî olarak 1930 yılında müfredata dâhil edilmiş; ülke genelinde tüm liselerde okutulması ise 1934 yılında gerçekleşmiştir. Bundan sonra "Askerliğe Hazırlık" dersleri, "Terbiye-i Bedeniye" dersleriyle birlikte planlanmış; teorik ve pratik uygulamalar arasında bir bütünlük oluşturulmuştur.[17] Nitekim 1930'lu yıllar, güvenlik kaygıları çerçevesinde devlet merkezli askerî bir yurttaşlık anlayışının eğitim yoluyla topluma aktarılmasının ön plana çıktığı bir dönemdir. Dönemin lise programları incelendiğinde de bu hedef doğrultusunda çeşitli derslerin programlara eklendiği görülmektedir. "Yurt Bilgisi", "Jimnastik", "Terbiye-i Bedeniye" ile erkeklere mahsus "Askerlik" gibi dersler bu anlayışın somut örnekleridir.[18] Bu bağlamda 1930 senesinde liselerin 1. ve 2. sınıflarında haftada iki saat; 3. sınıflarında ise haftada bir saatlik Jimnastik ve Terbiye-i Bedeniye dersleri verilirken; bu sınıflara haftada bir saatlik Askerlik dersi de konulmuştur. Bir sonraki sene, dersin ağırlığı haftalık iki saate çıkarılmıştır. Bu ders aynı şekilde öğretmen okullarının tüm sınıfları için de ikişer saatlik olarak müfredata dâhil edilmiştir.[19]

2. Derslerin Kapsamının Genişletilmesi ve Millî Savunma Konseptine Yönelik Uygulamalar

"Askerliğe Hazırlık" derslerinin kapsamı, 1935 yılından itibaren genişletilerek tüm özel ve resmî ortaokullar, lise ve öğretmen okulları ile yüksekokul ve üniversitelerde de okutulmaya başlanmıştı.[20] 1937 yılında lisedeki kız öğrenciler de bu dersle yükümlü tutulmuş ve haftalık bir saat askerlik dersi almışlardı.[21] 1937 yılındaki müfredata bakıldığında erkek öğrenciler için liselerin 1., 2. ve 3. sınıflarında haftalık bir saatlik Terbiye-i Bedeniye, iki saatlik Askerliğe Hazırlık dersi olduğu; kız öğrencilere ise bir saatlik Askerliğe Hazırlık dersi konulduğu görülmektedir.[22] Söz konusu dersler, 1940 senesinde ise Köy Enstitülerinin programına dâhil edilmişti.[23] Anlaşılacağı üzere İkinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş yıllarında askerlik dersini alan öğrenci kitlesi hayli genişletilmişti.

Şüphesiz ki okullarda "Askerliğe Hazırlık" dersinin bu şekilde etkisinin artırılması, 1930'lu yıllardaki uluslararası güvenlik ortamı ile özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı çok yönlü etkilerin bir sonucuydu. Zikredilen süreç, savaş ve seferberliğin yalnızca ordularla sınırlı kalmayıp, bir ülkenin tüm imkânlarıyla yürütüldüğü topyekûn mücadeleye olan gereksinimi açık biçimde ortaya koymuştu.[24] Bundan hareketle Türk hükûmeti de sadece askerlik döneminde değil, barış zamanında da seferberliğe hazır bireylerden oluşan bir toplum yapısına sahip olmayı öncelemişti. Özellikle askerlik çağına yaklaşan lise öğrencileri, bu hazırlığın en elverişli kesimi olarak değerlendirilmişti. O dönemde liseyi tamamlayan

[16] Ünal, "Erken Cumhuriyet Döneminde Gençliğin Militarizasyonu….", s.89.
[17] Günseli Gümüşel, "Erkekler İçin Askerliğe Hazırlık Dersleri", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, S.22, 2017, s.5.
[18] Selfet Duran, Derya Fırat, "Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1950) Eğitim Alanının Yapısı Ve Dinamiklerine Eleştirel Bir Yaklaşımı", *ViraVerita E-Dergi*, S.20, 2024, s.47.
[19] Dever ve İslam, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında…", s.165.
[20] Gürsoy, Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitiminde Militer Uygulamalar:…, s.196.
[21] Hasan Ali Yücel, Türkiye'de Orta Öğretim, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s.178-179; Ünal ve Ünal, "Türkiye'de Ortaöğretim Programlarının Gelişimi", s.114.
[22] Yücel, Türkiye'de Orta Öğretim, s.322-323.
[23] Gürsoy, Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitiminde Militer Uygulamalar:…, s.196.
[24] Gürsoy, Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitiminde Militer Uygulamalar:…, s.94-96.

gençlerin bir kısmının, üniversiteye devam etmeyip bir süre sonra askerlik hizmetine başladığı göz önüne alındığında; eğitim kurumlarının, gençleri askerlik konusunda hem teorik bilgi hem de fiziksel yeterlilik bakımından hazırlama işlevi üstlenmeye başladığı anlaşılmaktadır. Nihayetinde Askerliğe Hazırlık dersinin içerik ve kapsamı, İkinci Dünya Savaşı'ndan çıkarılan dersler çerçevesinde yeniden şekillendirilmişti.[25]

Öte yandan millî savunma konusuna verilen önem çerçevesinde Millî Eğitim Bakanlığı teşkilatında seferberlik, topyekûn savunma gibi konuların takibi ile Bakanlık personelinin askerliğe yönelik işlemlerinin takibini yapmak üzere 1946 yılında Seferberlik ve Askerlik Öğretim Müdürlüğü kurulmuştu.[26] Bu açıdan Türkiye'de güvenlik politikalarının eğitimden bürokrasiye kadar hemen her alanda öne çıktığı bir süreçten geçtiği ifade edilmelidir.

Bu noktada Millî Eğitim bünyesindeki millî savunma konularının öğretimine ilişkin 3 Mart 1947 tarihli Bakanlar Kurulu Kararıyla "Millî Savunma Öğretim Yönetmeliği" yürürlüğe konulmuş, böylece "Askerliğe Hazırlık" dersleri yönetmeliği yürürlükten kaldırılmıştı.[27] İlgili kararda; "*Millî Eğitim Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı temsilcilerinden kurulu komisyon tarafından hazırlanan ilişik Millî Savunma* Öğretimi Yönetmeliği*'nin yürürlüğe konulması ve 11/10/1945 tarihli ve 3/3196 sayılı kararla* yürürlüğe konulmuş olan Askerliğe Hazırlık Dersleri Yönetmeliği*'nin kaldırılması; Bakanlar Kurulunun 3/3/1947 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır."* ifadeleri yer almaktadır.[28] Görüldüğü üzere ilk defa "Millî Savunma" adıyla bir öğretim yönetmeliği yayımlanmıştı.

12 bölüm ve 53 maddeden oluşan yönetmelikte; amaç ve esaslar, millî savunma öğretiminin ne şekilde ve hangi kriterlere göre yapılacağı, dersin hangi okullarda verileceği, eğitim kapsamında düzenlenecek lise kampları, yükseköğretimdeki kıta hizmeti, kız öğrenciler için Millî Savunma dersleri, dersten sorumlu öğretmenlerin görev ve yetkileri ile konuyla ilgili diğer işlem ve süreçlere ilişkin hususlar ayrıntılı olarak belirtilmişti.[29] Yönetmelik incelendiğinde şu hususlar dikkat çekmekteydi:

- Öncelikle yönetmeliğin amacı, Türk gençliğinin yurt savunmasına hazırlanması üzere tüm öğretim kurumlarında eğitim gören Türk vatandaşı öğrencilerin millî savunma öğretimine tabi tutulmasıydı.

- Konuya verilen önemin bir yansıması olarak lise diplomasını almak için bir aylık lise kampı görmek; üniversitede yüksekokul (üniversite) diplomasını almak için ise iki aylık askerliğe hazırlık eğitimi, bir diğer deyişle kıta hizmeti görmek şart koşulmuştu.

- Millî Savunma dersi ile bu konudaki kurs ve konferans programları Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanacaktı.

- Bu çerçevede millî savunma öğretimi okul devrelerine göre belirlenmişti. Resmî ve özel tüm ilkokullardaki öğrencilere, askerliği teşvik edici ve savunma ruhunu aşılayıcı oyunlar, maçlar, askerî yürüyüşler ve diğer bilgiler öğretilecek; bunun yanı sıra vatan, millet, sancak, bayrak ve ordu sevgisi ile saygısı aşılanacaktı.

---

[25] Ünal, "Erken Cumhuriyet Döneminde Gençliğin Militarizasyonu:…", s.85.

[26] Genelgeler, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.24, S.1138, 30 Ocak 1961, s.15.

[27] Ne var ki dersin adı bazı ders listelerinde bir süre daha "Askerlik" olarak yer almıştır. Bk. Gümüşel, Ortaöğretimde Askerliğe Hazırlık Derslerinden…, s.242.

[28] Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), *Kararlar Daire Başkanlığı (1928-),* 30-18-1-2/113-22-13.

[29] Genelgeler, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.10, S.440, 30 Haziran 1947, s.11-14.

- Ortaokul ve liselerde ise beden eğitimi ve izcilik çalışmaları ile ilgili diğer derslerde millî savunma bilgileri öğretilecek; öğrencilerin bulundukları yerin imkânları nispetinde askerî törenlere ve tatbikatlara seyirci olarak katılmaları sağlanacak, ayrıca kışlalara, askerî hava meydanlarına ve savaş gemilerine ziyaretler yaptırılacak, böylece onların askerlikle ilgisi geliştirilecekti.

- Tüm bunlarla beraber resmî ve özel liselerde haftada bir saat üzerinden her sınıfta "Millî Savunma" dersinin müfredata eklenmesi kararlaştırılmıştı. Köy Enstitülerinde de bu ders zorunlu tutulmuştu. Üniversitelerde ise öğrencilerin Millî Savunma bilgilerini geliştirmek için uzmanlar tarafından ayda en az bir defa verilecek konferanslara katılması sağlanacaktı.

- Yine resmî ve özel liselerde okuyan tüm erkek öğrenciler, okudukları liselerin mahiyetine göre ve en uygun zamanda tespit edilecek bir ay içerisinde kamp göreceklerdi.

- Yükseköğretimde ise üniversite 3. sınıfın yaz tatiline giren öğrenciler, askerliğe hazırlık eğitimi almakla yükümlü kılınmıştı. Bu eğitimin 60 gün olması ve Genelkurmay Başkanlığınca belirlenecek askerî birliklerde verilmesi; böylece üniversiteyi bitirecek olanlardan yedek subaylığa elverişli olup olmadıklarının da tespit edilmesi kararlaştırılmıştı.

- Ayrıca lise ve dengi okullardan mezun olup üniversiteye devam etmeyen veya yurt dışında üniversite okuyup yurda dönen öğrencilerin, yedek subay okulu öğreniminden evvel Genelkurmay Başkanlığının belirleyeceği askerî birliklerde hazırlık kıtası eğitimi almaları uygun görülmüştü.

- Kız öğrencilere de liselerdeki öğrenimleri veya üniversite öğrenimi sırasında Millî Savunma kursu görmeleri mecburiyeti getirilmişti. Bu kurstaki gösterilecek dersler; hasta bakıcılık, levazım, uçaksavar, muhabere ile benzeri ordu geri hizmetlerine ve yurt içi savunma hizmetlerine ilişkindi.[30]

Görüldüğü üzere ilgili yönetmelikte; ana odak noktası erkekler olmak üzere eğitim sistemindeki tüm öğrencilere askerlik öncesi, askerlik ve millî savunma konularında teorik ve/veya fiziksel eğitim verilmesi hedeflenmişti. Şüphesiz "Millî Savunma" başlığıyla kapsamı genişletilen dersin, ortaöğretimden yükseköğretime kadar tüm gençlere kademelendirilerek ve muhtelif içeriklerde, bir başka deyişle farklı eğitim-öğretim araçları ve seviyelerinde verilmeye çalışılması da meseleye verilen önemi açıkça ortaya koymaktaydı. Bununla birlikte dersin bir süre daha "Millî Savunma" olarak değil "Askerlik" dersi olarak müfredatta yer aldığı görülmektedir.[31]

Öte yandan Millî Eğitim Bakanlığının yayımladığı 17 Eylül 1949 tarihli genelgeyle, liseler dört yıla çıkartılmıştı. Dolayısıyla eğitim-öğretim müfredatı da buna göre yeniden düzenlenmiş olup buna göre Askerlik derslerinin tüm sınıflarda birer saat verilmesi kararlaştırılmıştır.[32] Liselerin eğitim süresine yönelik bu radikal değişiklik çerçevesinde 1949-1950 Eğitim-Öğretim Yılı'nda uygulanacak olan "Askerlik" dersinin programı da yayımlanmıştı. Programın ana konuları ve konulara ayrılacak saatler şöyle belirlenmişti:

[30] *Aynı yer*, s.11-14.
[31] Gümüşel, Ortaöğretimde Askerliğe Hazırlık Derslerinden…, s.242.
[32] Genelgeler, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.12, S.557, 26 Eylül 1949, s.113; Mesut Çapa, "Millî Eğitim Başkanlığının Yetki ve Uygulamaları Çerçevesinde Ders Kitapları (1950-1960)", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S.54, 2014, s.67.

- 9. sınıflar için toplam yedi ana konu belirlenmiş olup; "Harp" konusu 2 saat, "Millî Savunma" konusu 3 saat, "Millî Savunma Eğitim ve Öğretimi" 6 saat, "Harp Kuvvetleri" 6 saat, "Harita Bilgisi" 2 saat, "Haber Alma" 3 saat ve "Harp Tarihi" 3 saat olmak üzere toplamda 25 saatlik bir ders içeriği oluşturulmuştu.

- 10. sınıflar için belirlenen altı ana başlık çerçevesinde; "Millî Savunma Çalışmaları" konusu 10 saat, "Muharebe Bilgisi" 2 saat, "Hava Kuvvetleri" 6 saat, "Harita Bilgisi" 3 saat, "Haber Alma" 1 saat ve "Harp Tarihi" 3 saat olmak üzere toplamda yine 25 saatlik bir ders planlaması yapılmıştı.

- 11. sınıflar için ise dört ana başlık öngörülmüş; bu kapsamda "Deniz Kuvvetleri" konusu 6 saat, "Haber Alma" 5 saat, "Yeni Harp Silah ve Usulleri" 7 saat ve "Harp Tarihi" 7 saat olmak üzere toplam 24 saatlik bir ders programı hazırlanmıştı.[33]

Ana başlıkları zikredilen konuların alt başlıkları da yine detaylı olarak verilmişti. Bu çerçevede 9. sınıflarda; öncelikle savaşın tarihi ve çeşitleri, savaşın sebepleri, topyekûn savaşın ne demek olduğu, olağanüstü harbin koşulları, bunun yanı sıra millî savunmanın tarifi ve genel konuları, bu durumda milletin ve ordunun savaşa hazırlanması, millî savunmanın gerekliliği ve önemi ile vatandaşa düşen ödev ve görevler, diğer ülkelerdeki savunma faaliyetleri ve hazırlıkları hakkında bilgiler verildiği görülmektedir. Yine millî savunmanın eğitim ve öğretimine dair ailede, okulda ve orduda ne gibi faaliyetlerin yapıldığı, askerlik terbiyesi ve askerlik bilgisi, askerlik şubelerinin görevleri, askeralma usulleri, askerî statü ve rütbelerin ne olduğu, kara, deniz ve hava kuvvetlerindeki sınıf ve rütbeler ile Genelkurmay Başkanlığına bağlı bu üç kuvvetin teşkilat ve görevlerine dair detaylar verildiği takip edilmektedir. Öğrencilere ayrıca; harita bilgisi, haber alma, propaganda ve beşinci kol faaliyetlerinin içeriğinin ne olduğuna yönelik bilgiler de verilmiş; en nihayetinde harp tarihi ve Türk tarihine ait detaylar paylaşılmıştı.

10. sınıf müfredat konuları incelendiğinde genel olarak millî savunma çalışmalarının izahı ve millî seferberlik tedbirleri, bu konuda Türk Silahlı Kuvvetlerinin önlemleri ve harp gücünün hazırlanması, ekonomik ve insani seferberlik, ulaştırma ve moral seferberliği konularından bahsedildiği görülmektedir. Aynı şekilde olağanüstü durumlarda alınacak çeşitli tedbirler ile bu hususta vatandaşa düşen görevler izah edilmişti. Yine bu sınıflar için Hava Kuvvetlerinin yapısı ile askerî harita bilgisi, haber alma ve harp tarihine dair tanım ve detaylara da yer verilmişti.

11. sınıflar için belirlenen konulara bakıldığında ise Deniz Kuvvetlerine ait silah, araç ve gereçler, deniz birliklerinin teşkilatı ve deniz savaşları hakkında genel bilgilerin olduğu takip edilmektedir. Bunların yanı sıra barış ve harp zamanında haber alma faaliyetleri, casusluk ve propaganda girişimleri, yeni harp silahları ile harp usullerine yönelik bilgiler aktarılmıştı. En nihayetinde müfredatın son konularında Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı Devleti'nin durumu ve İstiklal Savaşı'na ilişkin tarihî bilgiler yer almaktaydı.

Mevzubahis içeriklerden hareketle ifade etmek gerekir ki millî savunma bilgisi ve konseptinin öğretilmesi, dönemin hükümeti tarafından oldukça önemli görülmüştü. Öyle ki bu konu, liselerde okutulan dersler dışında bütün vatandaşların bir ödevi olarak addediliyordu. Nitekim Başbakanlığın 23 Ekim 1950 tarihli tebliği gereğince -önceki yıllarda olduğu gibi- eğitim-öğretim dışında bulunan gençlerin "Millî Savunma Ödevi ve Görevlerine Hazırlanması" maksadıyla bakanlıklar, resmî ve özel sanayi müesseseleri ile il, ilçe ve

[33] Genelgeler, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.12, S.557, 26 Eylül 1949, s.118-119.

her türlü toplu çalışma yerlerinde "Millî Savunma Konferansları"nın verilmesi, ilaveten bütün okullarda konferansların verildiği yerlerde en az üç defa almak üzere "Kahramanlık Günleri" düzenlenmesi kararlaştırılmıştı. Konferanslar ve kahramanlık günlerinin icrası ile alakalı olarak askerî komutanlıklar ve Millî Eğitim Bakanlığı teşkilatlarının iş birliği hâlinde planlama yapması uygun görülmüştü.[34]

Neticede millî savunma konusu ve askerlik bilgisine verilen önem artarak devam etmiş; bu kapsamda 29 Aralık 1953 tarihinde de Millî Eğitim Bakanlığı tarafından valiliklere bir yazı gönderilmişti. İlgili yazıda Başbakanlığın -*23 Ekim 1950 tarihli*- genelgesi hatırlatılarak "Millî Savunma" Konferansları ve "Kahramanlık Günleri"nin tüm mülki idare bölgelerinde kararlılıkla uygulanması gerektiğinin altı çizilmişti.[35]

Sonuç olarak vurgulamak gerekir ki İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda Türkiye'de eğitim sistemi öncelikli olmak üzere millî savunmayla ilgili önemli adımlar atılmıştır. Bu çerçevede konunun öğrencilere öğretilmesi için müfredata kapsamlı ilaveler yapılmıştır.

3. Millî Savunma Derslerinin Müfredata Dâhil Edilmesi

Şu ana kadar izah edildiği üzere 1947 yılında "Millî Savunma Öğretimi Yönetmeliği'nin" yayınlanmasından sonra konuya verilen önem çerçevesinde Millî Eğitim Bakanlığı, Millî Savunma Bakanlığının 3 Eylül 1953 tarihli ve 264493 sayılı ve 9 Şubat 1954 tarihli ve 294012 sayılı teklif yazılarını dikkate alarak lise ve dengi okullarında "Millî Savunma" dersi okutulmasını kararlaştırmıştı. Karara ek olarak ders programlarını da belirlemişti. Buna göre söz konusu dersin lise birinci sınıf programlarında 1955-1956 yılından itibaren; lise ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıflarında ise 19541955 ders yılından itibaren uygulanması uygun bulunmuştu.[36]

Konuya ilişkin Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu tarafından da resmî ve özel liseler ile meslek okullarında "Millî Savunma" derslerinin nasıl okutulacağı hususunda 31 Mayıs 1954 tarihli bir yönetmelik yayımlanmıştı. İlgili yönetmelik şu şekildeydi:

> "*1.* İlkokula dayalı beş sınıflı Erkek Sanat Enstitüleri ile Yapı ve Kimya Sanat Enstitülerinin esas ve özel dördüncü sınıflarında lise ikinci; beşinci sınıflarında lise üçüncü sınıf Millî Savunma programlarının,
>
> *2. İlkokula dayalı altı yıllık meslek okullarının dördüncü sınıflarında lise birinci; beşinci sınıflarında lise ikinci, altıncı sınıflarında lise üçüncü sınıf Millî Savunma programlarının,*
>
> *3. Ortaokula dayalı üç sınıflı liselerle yine ortaokula ve orta meslek okullarına dayalı üç sınıflı meslek okullarının birinci sınıflarında lise birinci, ikinci sınıflarında lise ikinci; üçüncü sınıflarında lise üçüncü sınıf Millî Savunma programlarının, uygulanması hususunun, Millî Müdafaa Vekâleti Erkânı Harbiyei Umumiye Riyasetinin 12 Mayıs 1954 tarih ve 29407/2893 sayılı teklif yazısı dikkate alınarak, Vekâlet Yüksek Makamının tasviplerine arzı kararlaştırıldı.*"[37]

[34] Genelgeler, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.13, S.630, 19 Şubat 1951, s.153-156.
[35] Talim ve Terbiye Dairesi, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.16, S.778, 21 Aralık 1953, s.172.
[36] Talim ve Terbiye Kurulu Kararı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.17, S.788, 1 Mart 1954, s.1; Bu konuda detaylar için ayrıca bk. Gümüşel, Ortaöğretimde Askerliğe Hazırlık Derslerinden…, s.242-246.
[37] Talim ve Terbiye Kurulu Kararı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.17, S.804, 21 Haziran 1954, s.77.

Yönetmeliği analiz etmek gerekirse Millî Savunma ders programlarının yalnızca genel liselerle sınırlı kalmayıp, farklı türdeki mesleki ve teknik okulların sınıf seviyelerine uyarlanarak yaygınlaştırılmak istendiği, bu doğrultuda eğitimde bütünlük ile askerî bilincin her kademeye nüfuz etmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır.

Haddizatında yönetmelik yayımlandığında 1953-1954 Eğitim-Öğretim Yılı devam etmekte olup liselerde "Askerlik" dersi okutulmaktaydı. Bu ders için ise "Millî Savunma Bilgileri I-II-III ile 12. Sınıf" ders kitapları kullanılmaktaydı.[38] Ancak yeni alınan karar ve yönetmeliğin ekinde "*Millî Savunma Öğretimi Talimatnamesinin Hükümlerine Göre Lise ve Dengi Okullarda Okutulacak Millî Savunma Dersi Programı*" başlığıyla yayımlanan programda dersin maksadı ile lise sınıflarında okutulacak müfredat programı yer almıştı. İlgili derslerin içeriğinin "Askerlik" dersi müfredatıyla benzerlik gösterdiği takip edilmektedir.[39] Buna göre "Millî Savunma" dersinin genel maksadı şöyle açıklanmıştı:

> "*Topyekûn harbin meydana getirdiği millî savunmanın millete, devlet ve vatandaşlara tevcih ettiği vazifeleri öğretmek, millî savunma şuur ve kültürünün tesis ve inkişafını sağlamaktır. Bu suretle; yarının faal ve kültürlü vatandaşı olacak talebeye istiklâl ve cumhuriyetin korunmasına her düşünceden evvel yer verilmesini anlatmak, memleketin menfaatine zararlı hareket ve düşüncelere karşı korunma için vatanseverlik duygularına gerekli istikameti vermektir. Askerlik eğitimi, silahlı kuvvetlerde mecburî askerlik hizmeti dolayısıyla yapılmak olduğundan, topyekûn savunma ile olan ilgisinin gerektirdiği kadar genel bilgiyi vermek hedefini taşımaktadır*."[40]

Söz konusu tanımlamadan hareketle dersin amacı şöyle değerlendirilmelidir:

- Bir seferberlik ve savaş durumunda millî savunmanın gerektirdiği şartları layıkıyla yerine getirebilmek için devlete ve vatandaşlara düşen görevleri öğretmek,

- Yarının yetişmiş vatandaşları olacak öğrencilere, istiklal ve Cumhuriyet'in korunması düşüncesini bir temel ilke olarak benimsetmek,

- Millî savunma hakkında bilgi öğretimi ve millî bir bilinç gelişimini sağlamak,

- Ülkenin her türlü tehdit ve tehlikeye karşı korunması noktasında vatanseverlik duygularının aşılanması ile askerlik eğitimi ve askerlik öncesi savunmaya dair genel bilgiler vermek.

Sonuç itibarıyla tüm bu atılan adımlarla eğitimin pek çok kademesindeki öğrencilere askerî bilinç ve millî savunma kültürünün öğretilmesi hedeflenmişti.

4. Millî Savunma Dersinin Müfredatı ve İçerik Analizi

Zikredilen esaslar dâhilinde hazırlanan müfredat programı, liselerin tüm sınıflarına göre detaylıca tespit edilmişti. Müfredat incelendiğinde; Millî Savunma derslerinden lise 1 / 9. sınıflara verilen ders içeriğinin üç bölümden oluştuğu görülmektedir. Bu bölümlerden birincisi "Harp Hakkında Genel Bilgi ve Düşünceler, ikincisi "Millî Savunma", üçüncüsü ise "Yurt içi (Sivil) Savunma"ydı.

[38] Talim ve Terbiye Dairesi, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.16, S.778, 21 Aralık 1953, s.41-46.
[39] Lise Programı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.17, S.816, 13 Eylül 1954, s.126.
[40] Talim ve Terbiye Kurulu Kararı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.17, S.788, 1 Mart 1954, s.3.

Birinci bölümdeki "Harp Hakkında Genel Bilgi ve Düşünceler" bölümünün maksadı şu şekilde açıklanmıştı;

- Savaşın psikolojik, sosyal ve doğal bir hadise olduğu, savaştan kaçınmanın genellikle mümkün olamayacağı,

- Savaştan kaçınmak için yegâne çarenin hazırlıklı ve kuvvetli bulunmak olduğu,

- Bunun için yapılacak işlerin ve vazifelerin neler olduğunun izah edilmesi,

- İlmî ve fennî gelişmeye bağlı olarak toplumsal hayatın her bölümünün savaşla sıkı bir alâkasının bulunduğunun izah edilmesi.

Buna göre müfredat kapsamında birinci bölümde şu alt başlıklara yer verilmişti:

"*1. Harbin tarifi (çeşitli düşünüş ve g*örüşlere göre yapılan tarifler),

2. Tarihin ilk çağlarından bugüne kadar harbin geçirmiş olduğu safhalar,

3. Harplerin muhtelif sebepleri ve neticeleri (geçmiş harplerden misallerle açıklama),

4. Topyekûn harp ve topyekûn savunma,

5. Harbin çeşitleri,

6. Soğuk harp, soğuk harbin hedefi,

7. Soğuk harbin bölümleri (ayrı ayrı izah edilecek),

8. Soğuk harbe karşı savunma çareleri."[41]

İlgili başlıklar değerlendirildiğinde müfredatın ilk bölümündeki amacın, bir realite olan savaşa ilmen ve fenni bakımdan hazırlıklı bulunmanın gerekliliğini öğretmek olduğu anlaşılmaktadır.

9. sınıflar için müfredattaki "Millî Savunma" başlıklı ikinci bölümün maksadı ise sadece askerlerin/orduların savaştığı dönemin geride kaldığı, modern harplerin tüm kesimleri alâkadar ettiği, bir bakıma herkesin her türlü yardımına ihtiyaç duyulduğunu izah etmekti. Bu çerçevede vatandaşlar arasında düşünüş/ülkü birliği sağlanacak, muhtemel bir savaş sırasında yapılacak yardım ve hizmetin detayları öğretilecekti. Belirlenen amaca uygun olarak hazırlanan üç başlık ise;

"1. Topyekûn harbin ana meseleleri,

2. Millî savunmanın tarifi,

3. Topyekûn savunma, genel tarifi, bölümleri ve kısaca tarifleri (ikinci bölüm dört saatlik bir zaman tahsisine göredir)*."* şeklindeydi.[42]

Buradaki temel odak noktası, klasik savaş doktrininin değiştiğini, savaşların sadece cephede askerler tarafından yapılmadığını, dolayısıyla bir ülkenin ve milletin bütün

[41] *Aynı yer*, s.3.
[42] *Aynı yer*, s.3.

kaynak ve imkânlarıyla savaşmak durumunda kaldığını izah etmekti. Bu anlayışın sebebi ise İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya koyduğu topyekûn yıkımdı. Dolayısıyla alınan dersler çerçevesinde başta gençler olmak üzere tüm vatandaşların bu konuda bilgili ve bilinçli olması gerektiğine dikkat çekilmekteydi.

9. sınıflar için 15 saat verilmesi düşünülen "Yurt içi (Sivil) Savunma" başlıklı üçüncü bölüm ise savaş hâlinde takip edilecek hareket tarzı ve yurt içindeki halkın karşılaşacağı zaruret ve tehlikelere karşı alınacak tedbirleri ve korunma şekillerini ihtiva ediyordu. Buna göre yedi alt başlıkta şekillendirilen bölümde;

"1. Yurt içi (sivil) savunmayı doğuran âmiller*, 2. Yurt içi savunmasının bölümleri, 3. Havaya karşı savunma. a) Aktif savunma, b) Pasif savunma. (bakteriyolojik ve biyolojik, atoma karşı savunma dâhil), 4. Tahliye ve seyrekleştirme prensipleri, tatbik şekilleri, mülteci ve muhacir meseleleri, Cenevre Anlaşması'na göre düşmana terk,*

5. Silahla yurt içi savunması, 6. Gerilla savaşı, 7. Bu kanunlarla ilgili Türk harp tarihinden bir olayın anlatılması" isimli başlıklar bulunuyordu.[43]

İlk iki bölümde savaşa ve millî savunma konularına ilişkin bilgiler verilirken, bu bölümde savaş durumunda halkın maruz kalacağı saldırılar, buna mukabil alacağı savunma tedbirleri ve bunların çeşitlerine ilişkin teorik bilgiler verilmesinin amaçlandığı görülmektedir.

9. sınıfın bir üst aşaması olarak planlanan 10. sınıf programında ise, savaş ve seferberliğe dair daha özel bilgiler yer almıştı. Bununla birlikte 9. sınıf programı üç bölüm iken 10. sınıf programının altı bölüm olduğu görülmektedir. Bunların başında da savaş ekonomisi ve bu ortamda ekonomik dinamiklerin ne şekilde olacağına ilişkin malumat aktarılmıştı. 15 saat de anlatılması planlanan harp ekonomisi dersinin maksadı; çeşitli ekonomi sistemlerinin savaş ihtiyaçlarının karşılaması için alınması gerekli tedbirler ile yapılacakların izah edilmesi olup ilgili konu başlıkları şöyleydi: "1. Harp ekonomisinin tarifi, 2. Ekonomi sistemleri (özet olarak), 3. Bu sistemlerin harp ekonomisine çevrilme şekilleri, 4. Türkiye'nin ekonomik durumu, 5. Senayi (savunma sanayi) seferberliği, 6. Tarım seferberliği". Yine ekonomiyle bağlantılı olarak diğer bölümler (İkinci bölüm "Maliye seferberliği ve Ticaret seferberliği", üçüncü bölüm "Ulaştırma seferberliği, muhtelif ulaştırma vasıtalarının harp için mukayesesi, fayda ve mahzurlarının etüdü", dördüncü bölüm "Bayındırlık seferberliği", beşinci bölüm, "Moral seferberliği" ve altıncı bölüm "Sağlık seferberliği") olarak belirlenmişti. [44]

Mezkûr başlıklar değerlendirildiğinde, savaşın ancak ekonomik unsurların bütüncül bir şekilde işlemesiyle yürütülebileceğine dikkat çekildiği görülmektedir. Bu bağlamda, 9. sınıfta savaş ve millî savunmaya dair genel bilgiler verildikten sonra, 10. sınıf müfredatında savaş ile ekonomik güç unsurları arasındaki ilişkinin öğrencilere aktarılmaya çalışıldığı düşünülmektedir.

Millî Savunma dersinin 11. sınıf ders programı ise beş bölümden oluşturulmuştu. Birinci bölümde; "*Silahlı harp, harp doktrinleri, jeopolitik ilmi, Türkiye'nin jeopolitik durumu, silahlı harp kuvvetleri, silahlı kuvvetlerin lüzum ve önemi ile silahlı kuvvetlerin meydana getirdiği ekonomik ve malî meselelerin etüdü*" şeklinde 6 başlık yer almaktaydı. Başlıklara göre; Türkiye'nin jeopolitik ve jeostratejik konumu üzerinden silahlı kuvvetlerin durumu ve harp doktrinleri işlenmişti. "Silahlı Kuvvetlerimizi Tanıyalım" başlıklı ikinci

[43] *Aynı yer*, s.3.
[44] *Aynı yer*, s.3.

bölümde ise "*Millî Savunma Vekâletinin kuruluş ve görevi, Genelkurmay Başkanlığının* görevi ve kuruluşu*, Başkumandanlık, Kara Kuvvetleri, Hava Kuvvetleri ve Deniz Kuvvetleri*" isimlerinde alt başlıklar vardı. Böylece bu bölümde Türk Silahlı Kuvvetlerinin teşkilatının tanıtılması hedeflenmişti. Üçüncü bölümde de üç alt başlık hâlinde "*Askerî seferberlik sistemleri ve* şekilleri, *seferberlik ilânı, bunun* üzerine *yapılacak işler ile askerlik usulleri, askeralma ve askerlik şubeleri ile askerlik mükellefiyeti*" konularına yer verilmişti. Bu bağlamda ilgili bölümde kurumsal bilgilerin yanı sıra bilhassa Millî Savunma Bakanlığının görev ve sorumluluğundaki seferberlik, askeralma ve askerlik şubelerinin işleyişine dair bilgiler aktarılmıştı. Böylece gençlere, askere gittiklerinde karşılaşacakları süreçlere ilişkin oryantasyonun verilmeye çalışıldığı ifade edilmelidir.

11. sınıf müfredatının dördüncü bölümünde, "Silahlar ve Sınıflar" alt başlığı işlenirken, beşinci bölümde ise "İnsan seferberliği, topyekûn savunmada insan gücünün çeşitli savunma hizmetlerine dağıtım şekilleri *ve buna ait usuller*" isimli iki alt başlık vardı.[45] İki bölüm analiz edildiğinde, askerliğe ilişkin teknik bilgilerin aktarıldığı, ayrıca seferberlik durumunda hangi süreçlerin yaşanabileceğine dair detayların bulunduğu görülmektedir.

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde 11. sınıf derslerinin 9. ve 10. sınıf ders içeriğine göre hem daha teknik hem de özel bir içerikle müfredat dâhil edildiği takip edilmektedir. Bir diğer deyişle, 11. sınıftaki konu içeriklerinin anlaşılmasında, ilk iki sınıfta verilen bilgilerin bir temel teşkil ettiği vurgulanmalıdır. Aynı zamanda gençlerin mezuniyet sonrasında millî savunma ve askerliğe ilişkin karışabilecekleri hususlar hakkında da teorik bilgiler sunulmuştu.

12. sınıf ders programına bakıldığında ise Millî Savunma dersi için dört bölümde toplam 25 saat ayrıldığı görülmektedir. Buna göre;

- Dört saat ayrılan birinci bölüm "Topyekûn Savunma Organizasyonu",

- Sekiz saat ayrılan ikinci bölüm "İkinci Dünya Savaşında millî seferberlik çalışmaları",

- Beş saat ayrılan üçüncü bölüm "Topyekûn Haberalma",

- Sekiz saat ayrılan dördüncü bölüm ise "Harp Tarihi" başlıklarında yer almıştı.

Birinci bölümde şu iki alt başlık bulunuyordu.

"*a) Yabancı milletlerde topyekûn savunma (Millî Savunma) organizasyonu,*

b) Türkiye'de topyekûn savunma (Millî Savunma) organizasyonu, (1. Devlet teşkilâtına düşen vazifeler, 2. Özel teşekküllere düşen vazifeler)."[46] İlgili başlıklarda topyekûn savunma bir organizasyon olarak ele alınmış; bu kapsamda hem dünyadaki hem Türkiye'deki modelleri verilmişti. Seferberliğe yönelik ise devlet teşkilatıyla özel teşebbüslere düşen görevlerden bahsedilmişti.

İkinci bölümde de sekiz alt başlık ve bu başlıklara bağlı çok sayıda alt başlık olup ilgili başlıklar şu şekildeydi:

[45] *Aynı yer*, s.3-4.
[46] *Aynı yer*, s.4.

"a) Harp ekonomisinin esasları,

b) Ekonomik alanda çalışmalar, (1. Almanya'da, 2. Japonya'da, 3. İtalya'da, 4. İngiltere*'de, 5. Amerika'da, 6. Fransa'da, 7. Sovyet Rusya'da, 8.* Türkiye*'de),*

c) Yurt içi savunmasını doğuran ihtiyaçlar, hava alanlarının ulaştığı tekâmül,

d) Aktif-pasif savunma, (bilhassa atom ve hidrojen bombalarına karşı),

e) Yurt içi savunması alanında çalışmalar, (1. Almanya'da, 2. Japonya'da, 3. İtalya'da, 4. İngiltere'de, 5. Amerika'da, 6. Fransa'da, 7. Sovyet Rusya'da, 8. Türkiye'de),

f) Moral seferberlik ve bunu doğuran âmiller*: (1. Moral seferberlik usul ve vasıtaları, 2. Mânevi hazırlıklar),*

g) Moral seferberlik çalışmaları: (1. Almanya'da, 2. Japonya'da, 3. İtalya'da, 4. İngiltere'de, 5. Amerika'da, 6. Fransa'da, 7. Sovyet Rusya'da, 8. Türkiye'de),

h) İnsan seferberliği ve önemi, sağlık seferberliği, erteleme,

i) İnsan seferberliği alanında çalışmalar: (1. Almanya'da, 2. Japonya'da, 3. İtalya'da, 4. İngiltere'de, 5. Amerika'da, 6. Fransa'da, 7. Sovyet Rusya'da, 8. Türkiye'de),

k) Ulaştırma seferberliği alanında çalışmalar: (1. Deniz ulaştırması alanındaki çalışmalar, 2. Kara ulaştırması alanındaki çalışmalar, 3. Hava ulaştırması alanındaki çalışmalar, 4. Muhabere hizmetinde çalışmalar)."[47]

Başlıklar incelendiğinde; İkinci Dünya Savaşı'na yönelik geniş kapsamlı bir bakış açısı sunulduğu, özellikle ekonomik ölçütlerin savaş ve seferberlik durumuna uygulanma şekillerinin ifade edildiği görülmektedir. Harekât alanı dışında savaş ve seferberliğin yardımcı unsurları olan lojistik, ikmal, ulaştırma gibi parametrelerin, savaşın tarafları olan Avrupa ve dünyanın diğer ülkelerindeki vaziyet ve seviyelerinin ortaya konulduğu; Türkiye'nin konumunun da aynı başlıklar üzerinden alındığı takip edilmektedir. Bu durumun; İkinci Dünya Savaşı'nda ülkelerin seferberlik ve harbe hazırlık seviyelerinin ne durumda olduğunu tespit ederek karşılaştırma fırsatı verdiği, böylece alınacak ilham ve ibretlere yönelik bir değerlendirme imkânı sağladığı belirtilmelidir.

Üçüncü bölümde ise savaş ortamının en stratejik özelliklerinden biri olan haberleşmeye odaklanılmış; bu konu, dört alt başlık ve bağlı başlıklar hâlinde sunulmuştu. İlgili başlıklar;

"Topyekûn Haberalma;

1. Hedefleri, gayeleri, çalışma usulleri,

2. Casusluk ve casusluğa karşı korunma,

3. Propaganda, propaganda usul ve vasıtaları, propagandaya karşı korunma,

[47] *Aynı yer*, s.4.

4. Sabotaj, gayesi, hedefi, usul ve vasıtaları, sabotajlara karşı korunma, Topyekûn Haberalma Çalışmaları: (1. Almanya'da, 2. Japonya'da, 3. İtalya'da, 4. İngiltere'de, 5. Amerika'da, 6. Fransa'da, 7. Sovyet Rusya'da, 8. Türkiye'de)" şeklindeydi.[48]

Burada savaş ve seferberlikte "*Muhaberesiz muharebe olmaz*" doktrininin önemine dikkat çekilerek savaşan tarafların birbirleri hakkındaki haberleşme ve iletişim mücadeleleri ile bu konuda sahip olduğu yetenekler üzerinden bir diğerine karşı üstünlük sağlama gayretlerine temas edilmişti. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi bakımından, yine İkinci Dünya Savaşı'nın taraf ülkeleri ile Türkiye'nin bu sıradaki faaliyetleri ve bulunduğu seviye hakkında karşılaştırmalı bilgiler verilmişti. Dolayısıyla içerikleri verilen başlıkların, adı geçen ülkelerin haberleşme imkânlarının seviyesine dair farklılıkları görme fırsatı verdiği değerlendirilmektedir.

"Millî Savunma" dersinin lise 4. sınıf / 12. sınıf programındaki son başlığı ise "Harp Tarihi" olup İkinci Dünya Savaşı'nın (1939-1945) tarihine yoğunlaşmıştı. Bu konu; "*1. Harbin sebepleri (genel ve özet olarak), 2. Harbin hazırlanışı (genel ve özet olarak), 3. Avrupa cepheleri (genel ve özet olarak), 4. Asya cepheleri (Uzakdoğu) (genel ve özet olarak), 5. Afrika cepheleri (Kuzey Afrika) (genel ve özet olarak), 6. Pasifik cepheleri (genel ve özet olarak), 7. Sonuç*" olmak üzere yedi başlıkla sunulmuştu.[49]

Zikredilen başlıklardan da anlaşılacağı üzere İkinci Dünya Savaşı'nın tarihi cepheler üzerinden verilerek savaşa dair öğrencilere bilgi aktarılmıştı. Ders programının bu bölümü, tarih dersi müfredatına çok benzemekteydi. "Millî Savunma" dersinin programına dâhil edilmesinin ise tüm lise sınıflarında işlenen savunma-güvenlik ile savaş ve seferberliğe dair teorik bilgilerin, yaşanan büyük savaş sırasında nasıl uygulamaya geçtiğini ortaya koymak maksadıyla olduğu değerlendirilmektedir. Böylece öğrencilerin, teorik bilgileri somut olgular üzerinden analiz etme imkânı bulduğu; öğrendiği bilgileri bilfiil canlandırarak bilgiyle yorumu bütünleştirebildiği düşünülmektedir.

12. sınıf ders programı incelendiğinde, önceki sınıflarda verilen bilgi ve perspektifin üzerine inşa edilen, daha ileri düzey içeriklere yer verildiği anlaşılmaktadır. Stratejik ve taktik düzeyde millî savunma konularını ele alan bu program, öğrencilerin derinlemesine bir kavrayış geliştirmesini amaçlamaktadır. Bu doğrultuda hem Türkiye'nin hem de Avrupa ülkelerinin savunma tecrübelerine dair başlıklar müfredata dâhil edilmiş; böylece öğrencilerin, "Millî Savunma" dersine yönelik önceki sınıflardaki bilgi ve analiz becerilerini geliştirerek daha kapsamlı bir muhakeme yetisi kazanmaları hedeflenmiş olmalıdır.

Sonuç itibarıyla "Millî Savunma" dersi kapsamında 9. sınıftan itibaren savunma-güvenlik, askerlik, millî savunma, harp ve savaş doktrinleri ile savunma yöntemleri, askerlik teşkilatı ve seferberlik durumları gibi konularda geniş bir teorik bilgi sunulmuştu.

5. Millî Savunma Ders Müfredatında Yapılan Düzenlemeler ve Değişiklikler

İzah edilen ilk uygulamalardan sonra "Millî Savunma" ders programının yeniden düzenlenmesine ihtiyaç duyulmuştu. Bu bağlamda Millî Savunma Bakanlığınca hazırlanan liselere ait yeni ders programı, 8 Şubat 1956 tarihli ve 225-8033 sayılı yazı ile Millî Eğitim Bakanlığına teklif olarak gönderilmişti. Buna göre güncellenen ders programının 1956-1957 Eğitim-Öğretim Yılı'ndan itibaren uygulamaya geçmesi kararlaştırılmış olup buna dair hazırlanan talimatname ise şöyleydi:

[48] *Aynı yer*, s.4.
[49] *Aynı yer*, s.4.

"1. 1957-1958 öğretim yılı sonuna kadar uygulanacak olan bu program Millî Eğitim Bakanlığının 3 Eylül 1953 gün ve Genelkurmay Başkanlığı (Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti) Milli Seferberlik Şubesinin emriyle yayınlanan program muhteviyatı ile programa ilave edilen konuları ihtiva etmektedir.

2. Programın tatbikinde 5429 Sayılı Kanuna göre resmî ders kitabı olarak kabul edilmiş bulunan kitaplarla aynı Kanuna dayanılarak bundan sonra kabul edilecek kitaplar kullanılacaktır. Kitaplarda bulunmayan konular için orduya yayınlanmış bulunan ve gizli olmayan yayınlardan faydalanarak öğrencilerin not yazdırılabilir veya okulların imkânları nispetinde tefsir edilmiş notlar verilebilir.

3. Lise 12. sınıfları için 15 Ekim 1951 tarihli *yayımlanan program, 1956-1957 öğretim yılı başından itibaren uygulamadan kaldırılacaktır. 1956-1957 öğretim yılı başından itibaren 4 senelik lise ve dengi okulların;*

a. 1 sınıflarında, ilişik 1 sınıf programı, b. 2. sınıflarında, *ilişik 2 sınıf programı, c. 3.* sınıflarında, ilişik üçüncü sınıf programının birinci bölümü, *d. 4 sınıflarında, ilişik üçüncü sınıf programının ikinci bölümü okutulacaktır.*

4. Programlardaki konuların geniş bir şekilde izahı için haftada bir saatlik Millî Savunma dersi kâfi değildir. Bu sebeple öğretimde her konu üzerinde öğrencilerin aydınlatılabilmesi için konuların özetlendirilmesine *dikkat edilecek bilhassa öğrencilerin genel kültür seviyeleri ile uygun olmayan uzun ve ağır izahlara girilmeyecektir.*

5. Millî Savunma dersi öğretmenleri, yıllık çalışma plan ve programlarını yaparlarken programlardaki veya kitaplardaki sıraya tabi olmak mecburiyetinde değillerdir. Programlardaki mevzular kolaydan sonra ve diğer derslerle koordineli olarak işlenecek şekilde yıllık plan ve programlara geçirilecektir.

6. Garnizon durumunda bulunan meskûn mahallerde öğrencilerin kıta ziyaretleri ile tatbikat ve gösterilere götürülmeleri hususları, garnizon kumandanlıklarınca okullarla iş birliği yapılmak suretiyle düzenlenecektir.

7. 1958-1959 öğretim yılından itibaren öğretim kurumlarının her birisinde gerek Millî Savunma derslerinde gerek diğer ilgili dersler konuları arasında öğrencilere verilecek Millî Savunma bilgileri için plan ve programlar ayrıca yayınlanacaktır."[50]

Yeni düzenlemeyle derse verilen önemin daha da arttığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan ilgili talimatname ile Genelkurmay Başkanlığının bu konudaki yönlendirici etkisi de dikkat çekmektedir. Öyle ki programın yenilenmesi de bu doğrultuda olmuştu. Nihayetinde ilgili dersin, öğrencilere en iyi şekilde bilgi ve donanım kazandırması için bir yandan konularının uygun eğitim modelleriyle ve öğrencinin anlayabileceği pratikle aktarımının sağlanması hedeflenirken, bu hususta öğretmenlere de usul ve ders işleme esnekliği tanınmaya çalışılmıştı. Aynı zamanda teorik bilgilerin pekiştirilmesi maksadıyla dersi alan öğrencilerin bulundukları yerlerdeki askerî birlikleri ziyaret etmeleri ve askerî tatbikatlara katılımlarının da sağlanması planlanmıştı. Tüm bunlardan hareketle ifade edilmelidir ki

[50] Talim ve Terbiye Kurulu Kararı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.19, S.894, 12 Mart 1956, s.15.

hükûmet, bilhassa bu işten sorumlu Millî Savunma Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığı marifetiyle öğrencilerin millî savunma ve askerlik konusunda bilgi ve becerilerini geliştirmeye yönelik çok yönlü bir program yürürlüğe koymuştu.

Yeri gelmişken derste kullanılan Millî Savunma Bilgileri Ders Kitabı'ndan da bahsetmek gerekir. Nitekim 1949 yılında yayımlanan Milli Savunma Bilgileri Birinci Kitap, dersin lise müfredatındaki ilk örneğini teşkil etmişti. Harp Akademisi öğretmenleri tarafından hazırlanan kitapta, topyekûn savaş anlayışı merkeze alınarak öğrencilere askerlik bilgisi, milli birlik, fedakârlık ve moral değerlere dayalı bir savunma bilinci kazandırılmasına dair içeriklere yer verilmişti. Kitabın önsözünde İkinci Dünya Savaşı'nın etkileri vurgulanmış; olası bir savaşın kaçınılmazlığına dair güçlü bir söylem geliştirilmişti. Ayrıca kitapta harp tarihi, propaganda, askerî haritalar, ve moral eğitim gibi temalara da yer verilerek, gençlerin savaşın ruhuna ilişkin bilgi sahibi olması amaçlanmıştı.[51]

1950'li yıllarda ders kitapları, konusal olarak çeşitlenmiş ve daha sistematik bir içerik yapısı kazanmıştı. Öyle ki Milli Savunma I, II ve III başlıklı seri kitaplar, askerî terimlerden harp metotlarına, modern silah sistemlerinden propaganda yöntemlerine kadar daha teknik bilgilerle hazırlanmıştı. Bu kapsamda muharebe bilgisi, harita okuma, hava ve deniz kuvvetlerine dair bilgilere ağırlık verilirken; öğrencilerin askerî organizasyon hakkında da bilgi sahibi olmaları hedeflenmişti. Ayrıca bu kitaplarda sivil savunma, harp ekonomisi ve seferberlik gibi başlıkların da işlenmeye başlanmasıyla dersin kapsamı belirgin biçimde genişlemişti. 1954 sonrası hazırlanan Milli Savunma Ders Kitabı I ve II adlı kitaplarda ise aktif ve pasif savunma, sivil savunma örgütleri, beşinci kol faaliyetleri ve soğuk harbe karşı mücadele yöntemleri gibi güncel güvenlik tehditleri ön plana çıkarılmıştı.[52]

Dersin içeriğine dönecek olursak güncellenen "Millî Savunma" dersi programı lise sınıflarına göre kategorize edilmişti. Nitekim lise ve dengi okullardaki lise 1 / 9. sınıfların müfredatı iki bölümden teşkil edilmişti. Birinci bölüm, "Milletin Harbe Hazırlanması" adıyla aşağıdaki ana ve alt başlıklardan oluşuyordu:

> *"1. Harbe dair; a. Harbin tarifi (çeşitli düşünüş ve görüşlere göre yapılan tarifler), b. Harbin tarihçesi (ilk çağlardan bugüne kadar geçirdiği safhalar), c. Harbin sebepleri geçmişte ve bugün hakiki ve zahiri sebepler, d. Harbin mahiyeti (topyekûn harp, topyekûn savunma ve ana meseleleri),*
>
> *e. Harbin çeşitleri: (1. Soğuk harbin tarifi, hedefi ve bölümleri; politik, psikolojik, ekonomik ve soğuk harbe karşı savunma çareleri, 2. Silahlı harbin tarifi, hedefi ve bölümleri, milletlerarası harp, iç harp ve silahlı harbe karşı savunma çareleri (daima milletçe kuvvetli olma fikrinin pekleştirilmesi),*
>
> *3. Müstakbel harbin şekli, medenî sahadaki inkişafın harp ve tesiri,*
>
> *f. Millî Savunma; tarifi mahiyeti mana ve kapsamı (yalnız askerlerin harp yaptığı devrenin geçmiş olduğunu modern harbin herkesi alakadar ettiğini ve millî savunmanın bütün vatandaşların* müşterek *ve en kutsi vazifesi olduğunu izah),*
>
> *2. Millî seferberliğe dair; a. Yurt içi savunması tarifi ve bu savunmayı doğuran sebepler, b. Yurt içi savunmasının konuları ve bu savunmada vatandaşlara düşen ödev ve görevlerle korunma çareleri: (1. Tahliye ve*

[51] Gümüşel, Ortaöğretimde Askerliğe Hazırlık Derslerinden…, s.250-255.
[52] Gümüşel, Ortaöğretimde Askerliğe Hazırlık Derslerinden…, s.255-269.

seyrekleştirme, 2. Havaya karşı korunma, [aa. Hava haber verme hizmeti, bb. Havaya karşı aktif savunma hizmeti, cc. Havaya karşı pasif korunma hizmeti], 3. Memleket içi düşmana karşı silahlı savunma hizmeti ve gerilla, 4. Sabotajcılara ve hainlere karşı korunma."[53]

"Silahlı Kuvvetlerin Harbe Hazırlanması*"* başlıklı ikinci bölüm ise şöyleydi:

"1. Askerliğe dair başlığında; a. Askerlik, tarifi lüzum ve önemi ve kutsallığı, b. Askerlerin, eratın, astsubayların, askerî memur ve teknisyenlerin subayların yetiştirilme esasları ve rütbeleri.

*2. Teşkilata dair: a. Sınıflar ve bu sınıfların meydana gelmesinin sebepleri (*özet olarak*), b. Teşkilata ait başlıca terimlerin kuruluş, kadro, konuş, kumandan, karargâh, birlik ve kıta kısaca izahı."*

Bu başlıkların yer aldığı programda 9. sınıfların müfredatı için bir de not yazılmıştı. Buna göre programa ilave edilen konular ikinci bölümde toplanmıştı. Birinci bölüm; yoklama, müzakere ve gösteriler dâhil 31 ders saatinde gösterilecek, geriye kalan 5 ders saatinde ise ikinci bölüm konuları öğretilecekti. Böylece "Millî Savunma" dersine toplam 36 saat ders saati ayrılmıştı.[54]

Adı geçen dersin ilk aşaması olan 9. sınıf ders programı incelendiğinde; müfredatın ilk bölümünde savaşa dair çeşitli tariflerin yapıldığı, savaşın tarihçesi ve geçirdiği aşamalar, savaşa neden olan olaylar ve savaşın çeşitleri üzerine bilgilendirmeler yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda öğrencilere, milletin de dâhil olduğu topyekûn savaş izah edilirken gelecekteki muhtemel savaş şekilleri ile savunma sanayindeki gelişimler açıklanmıştı. Tüm bunlardan hareketle millî savunmanın ne olduğu ve kapsamı belirtilerek sadece askerlerin değil, devlet ve milletin bir bütün olarak millî savunma unsurlarını oluşturduğu, bunun da vatandaşların ortak ve kutsal bir görevi olduğu fikri aşılanmaya çalışılmıştı. Aynı şekilde millî seferberlik olgusu açıklanarak bir savaş durumunda yurt içi savunmasının ne şekilde olacağı ve muhtemel saldırılara karşı alınacak tedbirler, taktik seviyede ve teorik bilgilerle desteklenerek izah edilmişti.

Bir önceki müfredatla kıyaslandığında; birinci bölümde harbin doğası ve millî seferberliğe dair daha detaylı bilgiler eklendiği tespit edilmiştir. İkinci bölümde ise askerlik teşkilatı ve Türk Silahlı Kuvvetlerinin kurumsal yapısına dair bilgilerin yeni eklendiği; yanı sıra eski müfredatın ikinci bölümündeki kısımların ilk bölümün içine alınarak detaylandırıldığı takip edilmektedir. Öyle ki bu bölümde "Silahlı Kuvvetlerin Harbe Hazırlanması" başlığıyla askerlik ve önemi, askerlik teşkilatı ve rütbeleri gibi daha kurumsal bilgiler verilmiş; bu manada öğrencilere Türk Silahlı Kuvvetlerinin teşkilatı ve özelliklerine yönelik bilgiler aktarılmıştı.

Millî Savunma dersinin lise 2 / 10. sınıflar için hazırlanan ders programı da iki bölümden oluşuyordu. Bölümler 9. sınıftakiyle aynı olsa da alt başlıkları farklıydı. Buna göre "Milletin Harbe Hazırlanması" adı verilen birinci bölümdeki ana ve alt başlıklar şöyleydi:

*"1. Ekonomi ve harp ekonomisine dair; a. Ekonomi ve harp okulu ekonomisinin tarihi lüzumu ve önemi, b. Muhtelif ekonomi sistemleri (özet olarak), c. Muhtelif ekonomi sistemlerinin harp durumu üstüne çevrilmeleri, d. Türkiye'nin ekonomik durumunun ana hatları (*özet olarak*).*

[53] *Aynı yer*, s.15.
[54] *Aynı yer*, s.15.

2. Millî seferberliğe dair; a. Harb gücü tarifi ve kapsamı*, b. Ekonomi seferberliği (1. Sanayi seferberliği, 2. Ziraat sef0erberliği, 3. Ticaret ve iaşe seferberliği), c. Maliye seferberliği, d. Ulaştırma seferberliği, e. Bayındırlık seferberliği, f. İnsan gücü seferberliği (tarifi, maksat ve gayesi), g. Moral seferberliği, h. Sağlık seferberliği.*

3. Modern Harp Silah ve Vasıtalarına Dair; a. Nükleer silahların isimleri özet olarak yapılmaları esasları, b. Bu silahların kullanılma sahaları yurt içinde ve hareket alanında, c. İkinci Dünya Savaşı'ndaki tesirleri ile bugünkü muhtemel tesirleri, d. Halkın bunlara karşı korunma usul ve çareleri, 4. Topyekûn Haber Almaya Dair (a. Topyekûn haber almanın tarifi gayesi ve konuları, b. Casusluk ve casusluğa karşı korunma usul ve çareleri, c. Propaganda ve buna karşı korunma usul ve çareleri, d. Beşinci kol teriminin izahı ve buna karşı korumanın usul ve çareleri)."

"Silahlı Kuvvetlerin Harbi Hazırlanması" başlıklı ikinci bölüm ise şöyleydi:

"1. Harbe dair; a. Harb ve muharebeye dair başlıca terimler (hazar ve sefer, sulh ve harp, mütareke, savaş, muharebe vesaire üzerine kısa izahat, b. Harb prensipleri ve başlıcalarının kısaca izahı

2. Teşkilata Dair; a. Muharip sınıf para birliklerinde alaya kadar teşkilat özeti, b. Bu teşkilat içerisinde kumandanların rütbeleri ve görev esasları

3. Muharebeye Dair; Muharebede karşılaşılacak başlıca hareketlerin konuma yürüyüş taarruz müdafaa çekilme kısaca izahı ve zaferin sağlanmasında taarruzun önemi."

İkinci sınıf müfredatına düşülen nota göre, programa eklenen konular birinci bölümün 3. ve 4. maddeleri ile ikinci bölümde toplanmıştı. Bu yeni konuların öğrencilere aktarılabilmesi için programda yer alan mevcut içeriklerin müzakere, yoklama ve gösteriler dâhil olmak üzere 28 ders saatinde tamamlanması; kalan 8 ders saatinin ise eklenen konulara ayrılması uygun görülmüştü.[55]

10. sınıf müfredatına ise bir öncekine göre "Modern Harp Silah ve Vasıtalarına ve Topyekûn Haber Almaya Dair" adlarını haiz iki alt başlık eklenmişti. Yine ikinci bölüm de müfredata yeni dâhil edilmişti. Bu kısımda, savaşın en önemli parametrelerinden ekonomi üzerinde durulmuştu. Nitekim savaş ekonomisine dair; Türkiye'nin ekonomik durumu, seferberlik başladığında ekonomik seferberliğin nasıl yapılacağı ve bunun sanayi, zirai, ticaret, maliye, ulaştırma ve bayındırlık gibi alt başlıkları; ayrıca insan, moral gücü ve sağlık gibi personele yönelik seferberlik durumlarına temas edilmişti.

Yeni eklenen konu içerikleri analiz edildiğinde ise savunma/harp sanayinin durumu ele alınmış, bu kapsamda modern harp silah araç ve gereçlerinin özellikleri ile bunların yurt içinde ve hareket sahasında ortaya koyduğu etkinlikler dile getirilmişti. Savunma sanayinin özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda hangi fonksiyonları üstlendiği ve bu gelişmiş silah sistemlerine karşı vatandaşların ne gibi korunma önlemleri alabileceği gibi önemli hususlara da yer verilmişti. Programa dâhil edilen bir diğer önemli başlık ise seferberlik durumunda topyekûn haber alma, yani iletişim sistemlerine yönelikti. Bu kısımda; düşman tarafla ilgili haber alma faaliyetlerinin kapsamı, casusluk faaliyetlerine karşı

[55] *Aynı yer*, s.15.

alınacak tedbirler, savaşta yürütülecek propaganda ve beşinci kol faaliyetleri ile savaşın bilhassa psikolojik yönüne odaklanılmıştı. Bu şekilde öğrencilerin, analiz yeteneklerinin geliştirilerek konuya yönelik kapsamlı bir perspektif oluşturmalarının amaçlandığı değerlendirilmektedir.

Lise 2 / 10. sınıf programının ikinci bölümünde ise bu defa Silahlı Kuvvetlerin muhtemel bir savaşa hazırlanması çerçevesinde savaş, barış ve ateşkes gibi kavramlara ilişkin açıklamalar getirilmiş; savaşın prensipleri ve Silahlı Kuvvetlerin teşkilatına dair olgulardan bahsedilmişti.

"Millî Savunma" dersinin lise 3 / 11. sınıflar için güncel müfredat programında da müfredat çizelgesindeki "birinci bölümün" 11. sınıflara, "ikinci bölümün" ise lise 4 / 12. sınıflara okutulması planlanmıştı. Bu yönüyle bir önceki müfredattan farklı olarak lise 3 ve 4'ler için ortak kitap belirlenmiş ve müfredat içeriği ikiye ayrılmıştı. Buna göre 11. sınıflar için müfredatta yer verilen "Milletin Harbe Hazırlanması" adlı birinci bölümün başlıkları şunlardı:

> *"1. Topyekûn savunma organizasyonu ve* görevlerine dair; *a. Başlıca yabancı devletlerde topyekûn savunma, b. Türkiye'de topyekûn savunma organizasyonu, c. Resmî ve özel müesseselerin millî savunma* görevlilerinin *başlıcaları, d. Vatandaşların millî savunma vazifelerinin başlıcaları,*
>
> *2. Jeopolitik ilmi ve Türkiye'nin jeopolitik durumuna dair; a. Jeopolitik ilminin tarifi ve belirli esaslara nazariyeler (ana hatlarıyla özet hâlinde), b. Türkiye'nin jeopolitik durumu özet olarak.*
>
> *3. Millî seferberliğe dair; insan gücü seferberliği, mahiyeti ve hazırlanması esasları.*
>
> *4. Modern harp silah ve vasıtalarına dair; a. Biyolojik harp vasıta ve imkânları ve korunma çareleri, b. Kimya harp vasıta ve imkânları ve korunma çareleri, c. Meteorolojik harp vasıta ve imkânları ve korunma çareleri, d. Medeni sahadaki inkişaflar, yeni buluşlar ve harbe tesirleri."*
>
> Müfredatın 12. sınıflara yönelik planlanan ve "Silahlı Kuvvetlerin Harbi Hazırlanması" adıyla verilen bölümü ise:
>
> *"1. Silahlı Harbe Dair; a. Silahlı harb, b. Harb doktrinleri, c. Silahlı harp kuvvetleri, d. Silahlı Kuvvetlerin meydana getirdiği ekonomik ve mali meseleler.*
>
> *2. Teşkilata Dair; a. Millî* Müdafaa *Vekâleti (Millî Savunma Bakanlığı) vazife ve teşkilat esasları, b. Erkan Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Genelkurmay Başkanlığı) teşkilat ve vazife esasları, c. Kara, Deniz, Hava Kuvvetleri teşkilatı ve vazife esasları, d. Silahlı Kuvvetlerde başlıca sınıflar ve silahlar.*
>
> *3. Silahlı Kuvvetlerde askeralma ve seferberliğe dair; a. Askeralma* İşleri *(1. Askeralma usulleri, 2. Askerlik mükellefiyeti, 3. Askeralma teşkilatının genel vazifeleri), b. Askerî seferberlik (1. Seferberlik mahiyeti ve bölümleri, 2. Kısmî ve genel seferberlik ve seferberlik ilanında yapılacak işler)* şeklindeydi.*"*[56]

[56] *Aynı yer*, s.15.

Görüldüğü üzere 11. sınıf müfredatında; muhtemel bir savaş sırasında topyekûn savunma tedbirlerine dair vatandaşlara düşen görevlere vurgu yapılmış, bu hususu desteklemek üzere diğer ülkelerdeki topyekûn savunma organizasyonları ele alınmıştı. Ayrıca seferberlik anında resmî ve özel kurumların vazifeleri de açıklanmıştı. Ele alınan bir başka konu başlığı ise Türkiye'nin jeopolitik konumuna dair esaslardı. Bunların dışında savunma sanayii ile biyolojik, kimyasal ve meteorolojik savaş yöntemleri ve bunlardan korunma çarelerine ilişkin malumat da programda bulunuyordu.

12. sınıf konularında ise Silahlı Kuvvetlerin başka bir orduyla karşı karşıya geldiğinde uygulayacağı harp doktrinleri, bu anlamda Millî Savunma Bakanlığının ve Türk Silahlı Kuvvetlerin teşkilatı, Silahlı Kuvvetlerin seferberlik ve askeralma anındaki görevleri, askeralma işlemlerinin ne şekilde olacağı, vatandaşa düşen seferberlik ve askerlik vazifelerinin içerikleri işlenmişti. Bu çerçevede 12. sınıfların müfredatına dâhil edilen konular dikkate alındığında, askerliğe en yakın yaştaki gençler olan 12. sınıfların, özellikle askerliğe gitme sürecinde ilgilenecekleri işlemler ve tabi olacakları muamelelere dair bilgilendirildiği anlaşılmaktadır. Böylece gençlerin askere gelirken, teorik bilgilere sahip olmaları da hedeflenmiş olmalıdır.

Açıklanan konu başlıklarından hareketle ifade edilmelidir ki "Millî Savunma" dersinin içeriği her geçen eğitim-öğretim yılında zenginleştirilmeye çalışılmış; bu bağlamda müfredata bazı ilaveler yapılmıştı. Nitekim 1957-1958 Eğitim-Öğretim Yılı'ndan itibaren geçerli olmak üzere 3 yıllık sisteme tabi resmî liselerde uygulanacak güncel müfredat, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu tarafından belirlenmişti. Buna göre haftada bir saat gösterilecek Millî Savunma dersi 9. sınıf konuları "Harp, Harp Kuvvetleri ve Milletin Harbe Hazırlanması" başlığı altında yine üç ana başlıkta yer almıştı. "Harp" başlığında; millî savunmanın tarifi, manası, konuları, bu dersin gayesi ve bu hususta vatandaşlara düşen görevler izah edilirken; savaşların sebepleri, tarihleri ve topyekûn savaşa dair bilgilere de yer verilmişti.

"Harp Kuvvetleri" başlığında ise askerliğin tarifi, önemi, esasları ve genel vazifelerinin yanı sıra askerî rütbeler, Silahlı Kuvvetlerin teşkilatı, kuruluşu ve kadrosu ile ordudaki sınıf, kıta ve birlik bilgileri gibi daha teknik ve Türk Silahlı Kuvvetlerini tanıtmayı hedefleyen içerikler öğrencilere sunulmuştu.

"Milletin Harbe Hazırlanması" başlığında ise öğrencilere savunma eğitimi, askerlik öncesi millî savunma öğretimi, Türkiye'de askerlik mükellefiyetleri, askerlik çağrısının ne şekilde olacağı, askeralma usulleri, askerlerin yetiştirilme esasları ile askerlik sonrası millî savunmaya yönelik eğitimler, seferberliğin tarifi, çeşitleri ve konuları, Türk Silahlı Kuvvetlerinin seferberliği ile bu hususta eksik olması durumunda ortaya çıkacak tehlikeler açıklanmıştı.[57] Böylece öğrencilere askerlik öncesi ve askerlik sırasında öğretilecek bilgilere dair kapsamlı bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştı.

10. sınıf konuları da üç başlık altındaydı. "Harb" başlığı altında; topyekûn savaşın manası, önemi ve hedefi, bu tür bir savaşta Türk Silahlı Kuvvetlerinin hazırlıkları, sivil savunma organizasyonu ile savaşı sevk ve idaresinin ana hatları vardı. Ayrıca strateji, operasyon, taktik, doktrin ve prensiplere dair bilgiler ile savaşın çeşitleri, bu bağlamda soğuk, psikolojik, ekonomik ve iç savaşlar ile devletler arası-ordular arasında yapılan savaşlar izah edilmişti. Böylece zikredilen başlık altında savaşa dair birçok ayrıntının öğrencilere aktarıldığı belirtilmelidir.

[57] Talim ve Terbiye Kurulu, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.20, S.976, 7 Ekim 1957, s.173-175.

"Harb Kuvvetleri" başlığı altında Millî Savunma Bakanlığının vazife ve teşkilatı, Genelkurmay Başkanlığı ile Kara, Deniz, Hava Kuvvetleri ve Jandarma teşkilatına dair bilgilere yer verilerek öğrencilerin askerî kurumları etraflıca tanıması planlanmıştı.

"Milletin Harbe Hazırlanması" başlığında ise yurt içi savunmayı doğuran sebepler, savaş sırasında havadan ve karadan gelebilecek tehlikeler, beşinci kol faaliyetleri, casusluk, sabotaj, propaganda ve tesirleri ile atomik, biyolojik ve kimyasal taarruzlar ve etkileri ile buna karşı yurt içi savunmanın ne şekilde olması gerektiği ortaya konulmuştu. Aynı şekilde sivil savunmaya dair organizasyon, sivil teşkilatın üstleneceği görevler, tahliye ve pasif korunma tedbirleri, diğer psikolojik saldırılara karşı alınacak tedbirler ile hava taarruzlarına karşı aktif savunma, radar hizmeti ve önlemleri gibi başlıklar yer almıştı. Böylece öğrencilere, bir saldırı ve savaş anında karşılaşılabilecek tehlike ve saldırılar ile bunlara yönelik alınması gereken tedbirlerin teorik olarak anlatılmaya çalışıldığı ifade edilmelidir.

11. sınıf programı da yine aynı isimlerle ve üç başlık altında verilmişti. Buna göre "Harp" başlığı altında; millî savunma yüksek organizasyonunun Türkiye'deki durumu, Anayasa'ya göre başkumandanlık ve -bugünkü Millî Güvenlik Kuruluna karşılık gelen- Millî Savunma Yüksek Kurulunun teşkilatı ve vazifeleri, Bakanlıkların vazifeleri ile büyük devletlerden ABD ve Sovyetler Birliği ile milletlerarası bir savunma organizasyonu olan NATO'nun gayeleri ve genel teşkilatı başlıkları bulunmaktaydı. İlaveten savaşın sevk ve idaresi, savaşa dair politik, askerî, coğrafi ve tarihi bilim ile devletler arası hukuk konuları da işlenmişti.

"Harb Kuvvetleri" başlığı altında Silahlı kuvvetlerin genel vazifeleri ve muharebe esaslarına temas edilmiş; bu kapsamda memleketin nüfusu, coğrafi durumu, politik vaziyeti, ekonomik ve mali seviyesinin Silahlı Kuvvetler teşkilatına etkileri anlatılmıştı. Bunun yanı sıra Silahlı Kuvvetlerin dış politika, millî eğitim, sağlık, sosyal yardımlaşma, ekonomi ve maliye gibi konulardaki etkileri üzerinde durulmuştu. Burada işlenen bir diğer önemli konu başlığı ise savunma sanayiydi. Bu çerçevede modern harp silah ve mühimmatındaki imkânların neler olduğu, harp sanayine dair muhtemel gelişimler ile asimetrik savaş olanakları ele alınmıştı.

"Milletin Harbe Hazırlanması" başlığında ise seferberliğin topyekûn bir şekle bürünmesi, organizasyonu ve ülke savunmasındaki rolü, bu konuda vatandaşlara düşen görevler, millî seferberliğin tarifi ve önemi ile bir ülkenin kaynaklarının ne şekilde seferber olacağına dair esaslar anlatılmıştı.[58]

Bu başlıklar çerçevesinde ifade edilebilir ki 11. sınıf konuları, 9 ve 10. sınıflarda temas edilen teknik detaylardan ziyade, daha derinlikli ve stratejik başlıkları içermekteydi. Hâliyle konuların hem bilgi hem de analiz gerektiren içeriklere sahip olduğu, öğrencilere çok yönlü ve disiplinler arası bilgiler sunduğu vurgulanmalıdır.

1957 senesinde uygulanan bu müfredattan sonra 1958 yılında da "Millî Savunma" ders müfredatına güncelleme gelmişti. Millî Savunma Bakanlığınca hazırlanan liselere ait "Millî Savunma" ders programının güncel versiyonunun, Millî Eğitim Bakanlığının da uygun görüşüyle 1958-1959 ders yılından itibaren uygulanması kararlaştırılmıştı. Yeni programda, millî savunma eğitim ve öğretiminin genel maksadı şöyle belirtilmişti:

[58] *Aynı yer*, s.173-175.

> *"Millî savunma, devlet varlığının her türlü tecavüzlere karşı korunması ve yükseltilmesi için hazarda (barışta) ve seferde her sahada yapılan çalışmaların tamamıdır. Bu kavramın ışığı altında gerek öğretim müesseselerinde, gerekse bu müesseseler dışındaki vatandaşlar için yapılan millî savunma* öğretim ve eğitiminin maksadı: Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını *millî savunma konularında devamlı olarak aydınlatmak ve morallerini yükseltmek ve de bunlardan her derece ve çeşitteki öğretim müesseselerine devam edenleri millî savunma* için fikren ve bedenen hazırlamaktır."

Eğitim kurumlarındaki millî savunma derslerinin hedefleri ise;

> *"Türk istiklal ve Cumhuriyeti'ni, her türlü şartlar altında, her-türlü tecavüzlere karşı daima artan bir kudret ve kuvvetle korumak ve yükseltmek için her Türk gencinde esasen mevcut olan millî savunma ruh ve şuurunu topyekûn savunma isteklerine göre pekleştirmek, modern harbin psikolojik, politik, ekonomik ve sivil savunma mevzuları üzerinde her vatandaşın bilmesi ve yapması gereken ödev ve görevlerle genel savunma meselelerinde öğrencileri aydınlatmak, Silahlı Kuvvetlerle yapılan ana savunmanın temel bilgileri üzerinde öğrencileri fikren (Millî Savunma dersleriyle) ve bedenen "millî savunma kurs ve kamplarıyla" hazırlamak bu suretle onları her an için Silahlı Kuvvetlerde ve sivil savunmanın aktif organlarında vazife alabilecek bir duruma getirmektir."* ifadeleriyle açıklanmıştı.[59]

Söz konusu tanımlara göre millî savunmanın devletin varlığı ve bekası bakımından kritik olduğu, vatandaşların bu alanda sürekli olarak aydınlatılması ve bilgi sahibi olmalarının sağlanması, böylece savaşta ve barışta millî savunmaya hazır olmalarının hedeflendiği belirtilmişti. Buna yönelik eğitim ve öğretimin amacı ise; Türk gençlerindeki millî duyguların desteklenmeye çalışılarak ülkesine her durumda katkı sağlayacak bir gençlik yetiştirilmesiydi. Bu sayede ülkenin karşılaşabileceği her türlü risk, tehdit ve tehlikeye karşı gençlerin hazır, bilgili ve gerekli donanımda olmaları sağlanacaktı.

Zikredilen esaslar dâhilinde "Millî Savunma" dersinin müfredatı, liselerin tüm sınıflarında, bir önceki yılla aynı olan "Harb", "Harb Kuvvetleri" ve "Milletin Harbe Hazırlanması" başlıklarıyla üç ana bölüm hâlindeydi.[60] Geçen yılkine benzer bu pedagojik tasnif ile millî savunmanın başlıca üç ana meselesini teşkil eden harp, harp kuvvetleri ve milletin harbe hazırlanması sahalarında belirecek gelişmelerin, programlarda ve dolayısıyla kitaplarda sık, sık ve esaslı değişiklikler yapılmadan öğrencilere öğretilmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte müfredatta tematik farklılıklar da bulunuyordu. Nitekim "Harb" başlığında, millî savunmanın ve savaşın mana ve mahiyetine dair bilgilere yer verilmişti. Bu bağlamda millî savunmanın, tüm vatandaşların birleşik ve temel bir görevi olduğu; savaşın istenmeyen bir durum olsa da, devletin varlığını korumak adına kaçınılması gereken değil, aksine istiklâl uğruna yapılması gereken bir mücadele olduğu, bu tür savaşların milletler için bir şeref ve namus borcu sayılması gerektiği vurgulanmıştı. Diğer taraftan savaşın, yalnız askerlerce yapılması hususunun artık geride kaldığı, bugünkü savaşlara milletlerin kadın-erkek, genç- ihtiyar demeden tüm fertleriyle girdiği belirtilmişti. Böylece

[59] Talim ve Terbiye Kurulu Kararı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.20, S.963, 8 Temmuz 1957, s.78-82; Millî Savunma Kurs ve Kamplarına dair malumat için ayrıca bk. Gümüşel, Ortaöğretimde Askerliğe Hazırlık Derslerinden…, s.247-250.

[60] *Aynı yer*, s.78-82.

savaşın sadece Silahlı Kuvvetlerin çalışmalarıyla değil, devletin bütün kollarının müşterek gayretiyle başarıldığı fikrinin işlenmesi amaçlanmıştı. Programda yer alan millî savunma organizasyonu, harbin çeşitleri ile harp ilmi konularındaki terminolojik bilgilerin ise, söz konusu amacı pekiştirecek şekilde ve faydalı özetler hâlinde sınırlandırılarak öğretilmesi hedeflenmişti.[61]

"Harb Kuvvetleri" başlığındaki içerikte de Silahlı Kuvvetlerin teşkilat ve muharebe esaslarına ait temel ve teorik bilgiler verilmiş; bu malumatın dışında gelecekteki savaşların unsurları olan sivil savunma, gerilla ve beşinci kol gibi faaliyetler hakkında da öz bilgiler anlatılmıştı.[62] Bu başlıkta esasen Silahlı Kuvvetlerin her devirde olduğu gibi bugün de savaşın ana kuvvetini teşkil ettiği ve edeceği, zaferin kazanılması için her bakımdan üstün vasıfta bir askerî güce sahip bulunmanın şart olduğu, bunun için bütün vatandaşların mükemmel birer muharip/savaşçı olarak yetiştirilmelerinin hayati önemde olduğu üzerinde durulmuştu.

"Milletin Harbe Hazırlanması" başlıklı bölümde ise, özellikle harp sevk ve idare görevlerine aday eğitimli gençler başta olmak üzere her vatandaşın bilmesi ve yerine getirmesi gereken görevlerin öğretilmesi amacı ön plandaydı. Burada; seferberliğin amacı, mahiyeti ve önemi, seferberlikte vatandaşlara ve kurumlara düşen görevler, bu hususta gecikmenin ve seferberliği tam olarak yapamamanın doğuracağı tehlikeler ve sivil savunma bahisleri (bilhassa pasif korunma konuları) üzerinde detaylıca durulmuştu. Buna mukabil, savaş gücünün hazırlanması (insan, moral, sağlık, iktisat, maliye, ulaştırma ve bayındırlık seferberlikleri) konuları da ana hatlarıyla ve özet olarak izah edilmişti.[63]

Görüldüğü üzere müfredatta işlenen ana temalar, millî savunma konusu çerçevesinde savaş çeşitleri, savaş, tehdit ve tehlikeler karşısında vatandaşa düşen görevler ile savaşın topyekûn bir şekilde olmasının beka düzeyinde çok kritik olduğuna yönelikti. Bilhassa savaş durumlarında sadece orduların değil, bir ülkenin başta vatandaşları olmak üzere tüm kaynaklarıyla savaşa girdiğinin öğretilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir.

Öte yandan Millî Eğitim Bakanlığı tarafından ders müfredatına yönelik düzenlemelerin müteakip eğitim-öğretim yıllarında da gerçekleştirildiği takip edilmektedir. Nitekim 26 Eylül 1959'da yayınlanan Talim Terbiye Kurulu kararına göre Akşam Liseleri programlarının ders dağıtım cetvelinde, "Millî Savunma" derslerinin 9. sınıf / lise 1'ler hariç, 10. 11. ve 12. sınıfların edebiyat ve fen kollarında birer saat okutulması kararlaştırılmıştı. Bu doğrultuda 10., 11. ve 12. sınıflarda verilecek dersin müfredatı da tespit edilmişti. Her üç sınıf için belirlenen ders içeriği ve konu başlıkları, bir süredir diğer liselerde uygulanan -ve yukarıda izah edilen- müfredatla aynıydı.[64] İlgili başlıklar incelendiğinde, genel lise müfredatıyla aynı başlıklar ve içerikleri haiz olduğu; bununla birlikte alt başlıklarda teknik seviyede farklı ayrıntıların yer aldığı görülmektedir.

6. 27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesi Sonrası Ders İçeriğindeki Güncellemeler

Şu ana kadar bahsedilen süreçte "Millî Savunma" dersinin gelişimi ve müfredat değişiklikleri Demokrat Parti'nin iktidarında gerçekleşmişti. Ne var ki 27 Mayıs 1960 tarihinde Türkiye'de askerî müdahale (darbe) olmuş ve sonuçta iktidar değişmişti. Müdahaleye liderlik eden Orgeneral Cemal Gürsel başkanlığında kurulan Millî Birlik

[61] *Aynı yer*, s.78-82.
[62] *Aynı yer*, s.78-82.
[63] *Aynı yer*, s.78-82.
[64] Talim ve Terbiye Kurulu Kararı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.22, S.1086, 7 Aralık 1959, s.200-202.

Komitesi ve Geçici Hükûmet, 11 Temmuz 1960'ta yeni bir hükûmet programı ilan etmişti. Bu programda millî eğitim politikasına da yer verilmişti olup "*Millî Eğitim davası, baş davalarımızdandır. Demokrasinin kökleşmesi, (…) yeni yetişen nesillerin Millî Eğitimden en geniş ölçüde faydalanmasına bağlıdır. Millî Eğitim teşkilat ve programlarımızı, bugünkü istikrarsız hâlinden kurtarmak, en acele işlerimiz arasındadır.*" ifadeleriyle de konunun öneminden bahsedilmişti. Yine Millî Birlik Komitesince yayımlanan Temel Görüşler Direktifi'nde, "*Millî* eğitim *seferberliğinde ordu ile millî* eğitim kurumlarının yakın ve etkili iş birliği sağlanmalı ve bunun için gerekli teşkilât kurulmalıdır." sözleri yer almıştı.[65]

Söz konusu gelişmelerden hareketle 1961 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından "Millî Savunma" ders müfredatında da değişikliğe gidilmişti. Nitekim 27 Mayıs müdahalesini yapanlar, bu eylemi bir inkılap olarak kabul ederek yeni yapıyı anlatan ve inkılabın amaçlarını vurgulayan içerikleri ön plana çıkartmıştı. Bu durum, hem Millî Savunma hem de Yurttaşlık Bilgisi derslerinin müfredata dâhil edilmesini sağlamıştı.[66]

Bahsedilen sürecin politik bir yansıması da 17 Ocak 1961'de, Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde Savunma Sekreterliği ile Askerlik Öğretim Müdürlüğünün kurulmasıydı. Konuya ilişkin yayımlanan genelgeyle Millî Eğitim Bakanlığı Merkez teşkilatında Savunma Sekreterliği Dairesi tesis edilmişti. Böylece -1946 yılında kurulan- Seferberlik ve Askerlik Öğretim Müdürlüğünce yürütülen bazı iş ve işlemlerin Savunma Sekreterliğine devri gerçekleşmişti. Yeni birimin görevleri, topyekûn savunma ve sivil savunma konuları ile Bakanlık teşkilatında çalışan öğretmen ve memurların ilgili kanunlara göre yapılan askerlik tecili ve askere sevk işlemlerini yapmaktı. Seferberlik ve Askerî Öğretim Müdürlüğünün görevi ise; lise ve dengi okullar ile bazı yüksekokullarda uygulanmakta olan millî savunma öğretim ve eğitimi ile "Millî Savunma" dersi öğretmenlerinin ilgili talimata göre tayini ve bütçenin planlanan bölümüne göre dersin ücretlerinin dağıtımını yürütmekti.[67]

Diğer yandan Millî Eğitim Bakanlığı, lise ve muadili okullarda okutulacak kitaplar çerçevesinde "Millî Savunma" ders kitaplarından birini tercih etme yetkisini, 1961-1962 ders yılında bu dersi okutacak öğretmene bırakmıştı. Alınan karar, ilgili okul müdürlüklerine ve bu dersin öğretmenlerine duyurulmuştu.[68]

Bu önemli değişikliğin yanı sıra askerî yönetimin etkisiyle 1961-1962 Eğitim-Öğretim Yılı'nda lise ve muadili[69] okullarda okutulmak üzere hazırlanan "Millî Savunma" dersi müfredat programı da bazı değişikliklerle yayımlanmıştı. Bu program esas alınmak üzere bir sonraki dönem olan 1962-1963 Eğitim-Öğretim Yılı için hazırlanması istenen ders kitaplarının da en geç geç 1 Aralık 1961 tarihine kadar Millî Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğüne gönderilmesi ilgililere tebliğ edilmişti. Neticede 1961-1962 ders yılı için ilan edilen Millî Savunma ders müfredatına bakıldığında 9. sınıflar için konu başlıkları şu şekildeydi:

[65] Aziz Kılıç, "27 Mayıs 1960 Darbesinin Eğitim Hayatına Etkileri", Alınteri Sosyal Bilimler Dergisi, C.4, S.2, 2020, s.90-92.
[66] Kılıç, "27 Mayıs 1960 Darbesinin Eğitim Hayatına Etkileri", s.107.
[67] Genelgeler, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.24, S.1138, 30 Ocak 1961, s.15.
[68] *Aynı yer*, s.15.
[69] "Lise ve muadili okullar", genel lise ile eşdeğer kabul edilen ve ortaöğretim düzeyinde eğitim veren mesleki, teknik veya farklı program türlerine sahip okulları kapsamaktadır.

"1. Millî Savunma a. Genel (1. Tarifi 2. Lüzum ve önemi, 3. Millî Savunma öğreniminin gayesi), b. Millî Savunmanın konuları (1. Silahlı kuvvetler, 2. Sivil Savunma, 3. Harb Gücü*), c.* İç *Harb;*

*2. Harb: a. Tarifi (muharebe), b. Tarihçesi, c. Dünkü ve bug*ünkü harp*lerin yapılışları bakımından karşılaştırılması, d. Harbin sebepleri (tarihçelerine göre ayrılması);*

3. Gelecek Harbin Silahları ve Muhtemel Cereyan Tarzı: a. Bugünün klâsik silahları hakkında özet bilgi, b. Nükleer silahlar hakkında genel bilgi (1. Atma vasıtaları, 2. Roketler ve güdümlü mermiler, c. Biyolojik silahlar hakkında bilgi, d. Gelecek harbin muhtemel cereyan tarzı hakkında genel özet bilgiler;

4. Silahlı Kuvvetler, a. Askerlik (1. Askerliğin tarifi, 2. Askerin tarifi ve genel vazifeleri (a. Subay Vazifeleri, Rütbeleri, Sınıf renk ve işaretleri, b. Astsubay Vazifeleri. Rütbeleri, Sınıf renk ve işaretleri, c. Er ve vazifeleri, (3) Askerlik Terbiyesi, Askerden istenen nitelikleri b. Askeralma teşkilâtı (1. Askeralma usulleri, 2. Türkiye'de askerlik mükellefiyeti, 3. Askeralma teşkilâtımız);

5. Atatürk İnkılâpları ve 27 Mayıs Devrim Hareketleri: Mâna ve önemi üzerinde özet *bilgi;*

6. Askerî Terimler Sözlüğü."[70]

Anlaşılacağı gibi, 9. sınıf müfredatında çok sayıda ana ve alt başlık bulunmaktaydı. Önceki senelerde olduğu gibi millî savunmanın genel bir tarifi ve önemi belirtilirken, millî savunma öğreniminin gayesi, Silahlı Kuvvetler, sivil savunma ve harp gücü hususlarına ilişkin bilgiler paylaşılmıştı. Aynı şekilde savaşın tarifi, tarihçesi, dünkü ve bugünkü savaşların karşılaştırılması, gelecek savaşların muhtemel cereyan şekilleri, bu anlamda savaşta kullanılan silahların özellikleri ve silah çeşitlerinin yanı sıra Türk Silahlı Kuvvetlerinin teşkilatı ve askerî personele dair vazife, rütbe, sınıf ve işaret bilgileri ile askeralma süreçleri aktarılmıştı.[71]

Adı geçen başlıkların büyük ölçüde önceki müfredata benzediği görülmekle birlikte alt başlıklarda bazı kısmi düzenlemelerin yapıldığı takip edilmektedir. Farklı olarak öğrencilere aktarılmak istenen en dikkat çekici konunun, *Atatürk İnkılapları ve 27 Mayıs Devrim hareketlerinin mana ve önemine* ilişkin olduğu görülmektedir. Bu başlığın eklenmesinin en önemli sebebi, şüphesiz askerî müdahaleyi gerçekleştiren kanadın buna neden yaptıklarına dair, başta öğrenciler olmak üzere kamuoyunu bilgilendirme ihtiyacından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Esasen "Millî Savunma" dersi müfredatının Genelkurmay Başkanlığının görüş ve önerileriyle hazırlandığı dikkate alındığında; yönetime el koyan askerî kanadın, kendi hareketlerini meşru ve haklı göstermek ile amaçlarını aktarmak maksadıyla bu başlığı dâhil etmeleri tabiidir. Tüm bunların yanı sıra lise 1 / 9. sınıflar için müfredata, "*Askerî Terimler S*özlüğü" adıyla yeni bir başlık eklenmişti.

[70] Yayım Müdürlüğü, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.24, S.1169, 4 Eylül 1961, s.124-125.
[71] Aynı yer, s.126.

Millî Savunma dersi için Lise 2. sınıf / 10. sınıfların müfredat programı ise şu şekildeydi:

"1. Millî Savunma Bakanlığı Teşkilât ve görevleri: a. Bakanlık merkez teşkilâtı ve görevleri, b. Genelkurmay Başkanlığı Teşkilâtı ve görevleri, c. Jandarma teşkilâtı ve görevleri.

2. Sivil Savunma: a. Genel Bilgiler b. Sivil Savunma teşkilâtı c. Sivil Savunma teşkilâtındakilerin görevleri, d. Sivil Savunma teşkilâtının Silahlı Kuvvetlerle iş birliği, e. Diğer kuvvetlerden sivil savunma teşkilâtı örnekleri, f. Pasif Korunma, g. İlk Yardım (Genel olarak).

3. Yurt içi Savunma: a. Genel (1. yurt içi tabirinin genel ve askerî manası, 2. Yurt içi savunmasını doğuran sebepler, 3. Düşmanın yurt içine taarruz yolları), b. Yurt içine sızmalar, c. Yurt içi aktif savunması, d. Beşinci kol kuvvetleri (1. Tarifi, 2. Teşkilatlanması, 3. Faaliyet ve tesiri, 4. Korunma tedbirleri), e. Propaganda (1. Tarifi, 2, Tarihten örnekler, 3. Tesirleri, 4. Çeşitleri, 5. Vasıtaları, 6. Korunma tedbirleri), f. Casusluk (1. Tarifi, 2. Ajanların çeşitleri, 3. Ajanların çalışmaları, 4. Koruma tedbirleri), g. Sabotaj (1. Tarifi, 2. Tesirleri, 3. Korunma tedbirleri).

4. ABC Silahları (özel Silahlar); a. Nükleer (Atom) silahlar (1. Tarifi, 2. Tesirleri, 3. İfilâk şekilleri, 4. Çeşitleri, 5. Korunma tedbirleri), b. Termonüklear (Hidrojen) silahlar, (1. Tarifi, 2. Çeşitleri, 3. Tesirleri, 4. İnfilâk, 5. Korunma tedbirleri), c. Biyolojik silahlar, (1. Tarifi, 2. Aranan nitelikler, 3. Bu silahları yapma ve kullanma imkânları, 4. Tesirleri, 5. Korunma tedbirleri), d. Kimyasal silahlar (1. Zehirli gazlar, 2. Sisler, 3. Yangın ve alev maddeleri, 4. Tesirleri, 5. Korunma tedbirleri).

5. Askerî Terimler Sözlüğü."[72]

İlgili başlıklar incelendiğinde, daha önceki müfredata göre benzerliklerle birlikte farklılıklar da bulunmaktaydı. Nitekim Milli Savunma Başkanlığının teşkilat ve görevleri ile bağlı kuruluşların teşkilatları, sivil savunmanın önemi, orduyla ilişkisi ve iş birliği gibi öğrenciye sunulan içerikler bu bağlamda ifade edilmelidir. "Yurt içi savunma" başlığında ise bazı ayrıntılı başlıkların olduğu, özellikle yurt içi tabirinin genel ve askerî anlamı, yurt içi savunmayı doğuran nedenler, düşmanın yurt içine saldırı yöntemlerine ilişkin detaylı başlıkların aktarıldığı görülmektedir. Yine "ABC silahları (özel silahlar)" başlığı altında, nükleer (atom) silahları, hidrojen silahları, biyolojik silahlar ve bunlara karşı korunma tedbirlerinin de bir önceki müfredata göre daha ayrıntılı ve kapsamlı bir şekilde ele alındığı vurgulanmalıdır.

Lise 3 / 11. sınıfların müfredat programı ise şu şekilde tespit edilmişti:

"1.Türkiye'de Millî Savunma Yüksek Organizasyonu: a. Genel, b. Anayasaya göre Başkumandanlık ve Silahlı Kuvvetlerin durumu, c. Millî Savunma Yüksek Kurulu (1. Genel teşkilâtı, 2. Görev ve sorumlulukları*).*

2. Milletlerarası Savunma Organizasyonu: a. Milletlerarası kolektif emniyet sisteminin lüzumu ve önemi, b. NATO ve CENTO (1. Kuruluş gayesi, 2. Ana teşkilât bölümü, 3. Teşkilât içinde Türkiye'nin durumu.

[72] Aynı yer, s.124-126.

3. Harb: a. Harb ve ilim münasebetleri, b. Soğuk Harb (1. Genel, 2. Politik harb, 3. Psikolojik harb), c. Harb Teşkilâtı, Teşkilâttakilerin vazifeleri, d. Fertlerin ve toplulukların bu yönden vazifeleri.

4. Ekonomik Harb: 1. Silahlı Kuvvetler: A. Genel, B. Kara Kuvvetleri (1. Görevleri, 2. Teşkilâtı, 3. *Harb silah ve vasıtaları, 4. Muharebe esasları) C. Deniz Kuvvetleri (1. Genel, 2.* Görevleri*, 3. Teşkilâtı, 4. Harb silah ve vasıtaları, 5. Muharebe esasları), D. Hava Kuvvetleri (1. Genel, 2. Teşkilâtı [Stratejik, taktik ve hava savunma kuvvetleri], 3. Harb silah ve vasıtaları, 4. Muharebe esasları, E. Silahlı Kuvvetlerin Teşkilâtına Tesir Eden Amiller (1. Genel, 2.* Nüfus*, 3. Coğrafi durum, 4. Politik durum, 5. Ekonomik durum) F. Silahlı Kuvvetlerin Memleket Hayatına Tesirleri.*

5. Türk Harb Tarihi: a. Genel, b. Tarifi, c. Plevne Savaşı, d. Çaldıran Savaşı, e. Türk İstiklâl Savaşı.

6. Atatürk ve 27 Mayıs İnkılâplarının Millî Savunma yönünden incelenmesi: a. Atatürk İnkılâpları, b. 27 Mayıs Devrim Hareketleri.

7. Seferberlik a. Genel, b. Tarifi, c. Lüzum ve önemi, d. Topyekûn seferberlik organizasyonu, e. Silahlı Kuvvetler seferberliği, f. Sivil savunma ve savunma seferberliği.

8. Askerî Terimler Sözlüğü."[73]

İlgili programda da önceki müfredata göre yine benzerlikler ve farklılıklar mevcuttu. Bu anlamda millî savunmaya ilişkin Türkiye'deki yüksek kurumlara ve teşkilatlarına dair hususlar aynen verilmişti. Ancak uluslararası savunma ve güvenlik kuruluşlarından daha ayrıntılı bahsedilmişti. Savaşın bilimsel çerçevesinin ele alındığı bir diğer başlıkta ise soğuk savaş politikası ve çeşitleri ile bunlara karşı vatandaşların ve toplumların vazifeleri belirtilmişti. Ekonomik savaş ile Kara, Deniz ve Hava Kuvvetlerinin faaliyetlerinin ele alındığı bir diğer başlığa ilave olarak Türk harp tarihi de -Plevne Savaşı, Çaldıran Savaşı, Türk İstiklal Harbi gibi spesifik başlıklar ile- öğrenciye anlatılmıştı. Yine 11. sınıfların ders içeriğine, 27 Mayıs'a dair yeni bir başlık eklenmişti. Bu kapsamda 27 Mayıs askerî müdahalesi, bir inkılap olarak ve Atatürk'le bütünleştirilerek ele alınmış ve bunun millî savunma yönünden incelenmesi hedeflenmişti. Esasen Atatürk İlke ve İnkılapları ile 27 Mayıs'ın karşılaştırmalı şekilde ortaya konulmasıyla bu iki inkılabın birbirini destekleyen ve tamamlayan bir çerçevede olduğunun vurgulandığı değerlendirilmektedir.

Öte yandan 1962 senesinde millî savunma ile ilgili eğitim ve öğretimine ait müteakip çalışmaların Millî Eğitim Bakanlığı bünyesindeki Askerlik Öğretim Müdürlüğünce yürütülmesi kararlaştırılmıştı.[74] Görüldüğü üzere Millî Savunma derslerinin içeriği; genel itibarıyla içinde bulunulan siyasi ortam ve hükûmetlerin benimsediği politikalar çerçevesinde şekillenmişti; buna uygun ders programlarında değişiklikler yapılmıştı.

Sonuç ve Değerlendirme

Eğitim, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte kalkınma hedefleri doğrultusunda öncelikli alanlardan biri olmuştur. Bu kapsamda Millî Eğitim Bakanlığı, hazırladığı müfredat

[73] *Aynı yer*, s.126.

[74] Millî Eğitim Şûrası Kararları Hakkındaki Tamime Ek, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.25, S.1212, 16 Temmuz 1962,s.152.

programları aracılığıyla eğitim-öğretim faaliyetlerini yönlendirmeye çalışmıştır. Nitekim Cumhuriyet Dönemi'nde liselerde uygulamaya konulan derslerden biri de "Askerlik" ve sonrasında "Millî Savunma" dersleri olmuştur. Konunun, millî eğitim çerçevesinde ele alınması ve öğrencilere eğitim aracılığıyla verilmek istenmesi, İstiklal Harbi'ni veren ve ordu-millet anlayışına sahip bir devlet olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti açısından oldukça önemli görülmüştür.

Bu anlamda, "Millî Savunma"nın esas itibarıyla devletin varlığının ve bütünlüğünün korunmasına yönelik tedbirleri ihtiva ettiği ifade edilmelidir. Öyle ki başta liseler olmak üzere -bir ara- eğitimin her kademesinde bu konuda derslerin verildiği, öğrencilerin millî savunmaya yönelik formasyonunun geliştirilmesi için çeşitli faaliyet ve organizasyonların düzenlendiği görülmektedir. Öğrencilerin yanı sıra vatandaşlara yönelik de planlanan millî savunma öğretim ve eğitiminin maksadı, Türkiye Cumhuriyeti'nin bekası ve bütünlüğünün, hak ve menfaatlerinin en iyi şekilde korunmasına verilen önemin bir göstergesidir. Bunun için vatandaşlara da yüksek görevler düştüğünden hareketle onların bu alanda en iyi şekilde bilgilendirilmeleri hedeflenmiştir.

Elbette ki ortaöğretim/lise öğrencileri, bu konuyu en sistemli ve etraflıca öğrenen grubu oluşturmuştur. Mezuniyetlerinden bir süre sonra askerlik çağına ulaşacak bu gençlerin, vatani görevlerini üstlenmeden evvel millî savunma ve askerliğe dair fikren ve bedenen hazırlıklı, bilgili ve donanımlı olmaları amaçlanmıştır. Bu doğrultuda 1926'dan itibaren "Terbiye-i Bedeniye ve Askerlik" dersi olarak liselerin belli sınıflarında ve sadece erkeklere okutulan bu derslerin kapsamı zaman içerisinde genişlemiştir. İlk etapta "Askerlik" dersinin, "Terbiye-i Bedeniye"den ayrılarak teorik içerikli bir ders mahiyetinde kız-erkek tüm öğrencilere verilmeye başlandığı, akabinde de "Millî Savunma" dersi adıyla özgün ve içeriği genişletilmiş bir şekilde liselerin tüm sınıflarında okutulduğu görülmektedir. Dersin kapsamının genişletilmesinde kız-erkek karma eğitime geçilmesi de kolaylaştırıcı bir etki oluşturmuştur.

Neticede elde edilen bulgulara göre "Millî Savunma" dersinin lise müfredatına dâhil edilmesinin altında, liseden mezun olan bir gencin, millî savunma konusunda bilgili ve nitelikli bir vatandaş olması düşüncesi bulunmaktadır. Söz konusu dersin liselerde okutulmasındaki bir diğer gerekçe de gençlerde millî bilinç, millî ruh ve vatanseverlik duygularının gelişimini desteklemek; onların ileride iyi bir asker ve duyarlı bir vatandaş olmalarına katkı sağlamaktır. Bu çerçevede müfredat incelendiğinde öğrencilere savunma, seferberlik ve askerliğe dair konuların; genelden özele, teknik detaylardan stratejik konsepte kadar kademeli bir şekilde öğretilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir.

Diğer yandan söz konusu dersin okullarda okutulmasına dair fikri gündeme getirip bu süreci yönlendiren ana kurumun Millî Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı olması dikkat çekicidir. Öyle ki adı geçen askerî makamların; müfredatın belirlenmesinden ders kitaplarının hazırlanmasına, derslerin askerî personel tarafından verilmesinden millî savunma eğitim-öğretimine dair alınacak tedbirlere kadar süreci Millî Eğitim Bakanlığı ile koordineli olarak yönlendirdiği ortaya konulmuştur.

Şüphesiz "Millî Savunma" ders müfredatının belirlenmesinde dönemin politikaları ve kritik gelişmelerinin yansımalarını da görmek mümkündür. Bilhassa dışarıda İkinci Dünya Savaşı ve ortaya çıkardığı büyük etkiler; içeride ise askerî makamların genç insan kaynağından kendi alanıyla ilgili en etkin şekilde istifade etme isteği, ayrıca ilerleyen yıllarda 27 Mayıs Askerî Müdahalesi gibi büyük değişikliklere yol açan hadiselerin ortaya koyduğu anlayış müfredatta kendini göstermiştir.

Elde edilen veriler doğrultusunda, çalışmaya dair şu çıkarımlar yapılabilir:

- Bu dersin lisenin tüm sınıflarında zorunlu ders olarak okutulması, derse verilen önemin açık bir göstergesidir.

- Müfredat konuları, gençlerin henüz lise çağından itibaren savunma ve güvenlik konusunda çok kapsamlı bilgilere sahip olarak yetişmesine olanak sağlayacak şekilde belirlenmiştir.

- Böylece bir öğrencinin liseden mezun olduğunda; ülkenin millî savunma konusunda bilgili ve bilinçli; askerlikte karşılaşacağı süreç, işlem ve konulara hâkim; olağanüstü hâllerde (seferberlik-savaş hali) karşılaşacağı durumlar ve üzerine düşecek vazifelerle ilgili genel bilgi sahibi olabilmesine imkân tanınmıştır.

- Ders içeriğindeki geniş yelpaze düşünüldüğünde, liseden mezun bir gencin lise okumadan askere giden birine göre askerlik konusunda çok daha bilgili olduğu ifade edilmelidir. Zira bu süreçte dersler dışında verilen konferans ve kamplarla da gençlerin askerlik ve millî savunma konuları ile politikalarına yönelik teorik ve fiziksel gelişimlerinin daha iyi bir seviyeye getirilmeye çalışıldığı da göz önünde bulundurulmalıdır.

- Öte yandan, Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığının dersin işleyişine dair yönlendirici etkileri, başta güvenlikçi ve kısmen de militarist bir zihniyetin etkin olduğunu göstermektedir. Bu durum, dönemin siyasi ve politik anlayışı hakkında da bir fikir sunmaktadır. Ancak, bu tutumun, Türkiye Cumhuriyeti'nin güvenliği ve bekası için kritik ve stratejik bir coğrafyada yer almasının bir sonucu olarak, en üst düzeyde sağlanması gereken güvenlik önceliğiyle bağlantılı olduğu unutulmamalıdır. Millî savunma konusunun özellikle İkinci Dünya Savaşı yılları ve akabinde, ilkokuldan üniversiteye kadar her seviyede öğrencilere farklı şekillerde de olsa pratik ve/veya teorik eğitimle verilmesi, bu durumu anlaşılabilir kılmaktadır.

Sonuç olarak "Millî Savunma" dersleriyle öğrencilerin ülkenin savunma ve güvenliğine vakıf olmaları amaçlanırken bir tehlike anında ordu dışında sivillerin de seferber edilmelerinin altyapısının hazırlanmaya çalışıldığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda kutsal bir görev olduğu anlayışıyla Türk gençliğine, ömür boyu millî savunma konusunda bilgili, duyarlı, sorumluluk sahibi ve teyakkuz hâlinde olmalarına yönelik bir meleke kazandırılmak istendiği değerlendirilmektedir.

Kaynakça

1. Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 30-18-1-2/113-22-13.

2. Süreli Yayınlar

A. Resmî Gazete

Resmî Gazete, (16 Temmuz 1938), S.3961, (10300-10301).

B. Tebliğler Dergisi[75*]

Genelgeler, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.24, S.1138, 30 Ocak 1961, s.15.

Genelgeler, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.10, S.440, 30 Haziran 1947, s.11-14.

Genelgeler, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.12, S.557, 26 Eylül 1949, s.113.

Genelgeler, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.12, S.557, 26 Eylül 1949, s.118-119.

Genelgeler, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.13, S.630, 19 Şubat 1951, s.153-156.

Genelgeler, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.24, S.1138, 30 Ocak 1961, s.15.

Lise Programı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.17, S.816, 13 Eylül 1954, s.126.

Millî Eğitim Şûrası Kararları Hakkındaki Tamime Ek, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.25, S.1212, 16 Temmuz 1962,s.152.

Talim ve Terbiye Dairesi, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.16, S.778, 21 Aralık 1953, s.172.

Talim ve Terbiye Kurulu Kararı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.17, S.788, 1 Mart 1954, s.1.

Talim ve Terbiye Kurulu Kararı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.17, S.804, 21 Haziran 1954, s.77.

Talim ve Terbiye Dairesi, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.16, S.778, 21 Aralık 1953, s.41-46.

Talim ve Terbiye Kurulu Kararı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.17, S.788, 1 Mart 1954, s.3.

Talim ve Terbiye Kurulu Kararı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.19, S.894, 12 Mart 1956, s.15.

Talim ve Terbiye Kurulu, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.20, S.976, 7 Ekim 1957, s.173-175.

Talim ve Terbiye Kurulu Kararı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.20, S.963, 8 Temmuz 1957, s.78-82.

Talim ve Terbiye Kurulu Kararı, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.22, S.1086, 7 Aralık 1959, s.200-202.

Yayım Müdürlüğü, *Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi*, C.24, S.1169, 4 Eylül 1961, s.124-125.

1957-1958 Eğitim-Öğretim Yılı Millî Savunma Ders Programı, Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi, C.16, C.20, S.963, 8 Temmuz 1967, s.81-82.

3. Araştırma ve Telif Eserler

Aycan, Nihat; Uzunlar, M. Şinasi; Aycan, Şule (2018), "Liselerde Verilen Askerlik Derslerinin Tarihçesi", *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı 1, s.223-232.

Belen, Fahri (2016), *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Cicioğlu, Hasan (1985), *Türkiye Cumhuriyetinde İlk ve Orta Öğretim*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara.

Çapa, Mesut (2014), "Millî Eğitim Başkanlığının Yetki ve Uygulamaları Çerçevesinde Ders Kitapları (1950-1960)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.54, s.59-70.

[75] Derginin ilgili sayı numaraları, yıl ve yayım tarihi bilgileri dipnotlarda gösterilmiştir.

Dever, Ayhan; İslam, Ahmet (2015), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Okullardaki Beden Eğitimi Derslerine Sistematik Bir Bakış", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S.32, s.159-169.

Dönmez, Cengiz (2006), "Atatürk'ün Eğitim İle İlgili Görüş ve Uygulamalarına Toplu Bir Bakış", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.7, S.1, s.91-109.

Duran, Selfet; Fırat, Derya (2024), "Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1950) Eğitim Alanının Yapısı Ve Dinamiklerine Eleştirel Bir Yaklaşımı", *ViraVerita E-Dergi*, S.20, s.38-77.

Gümüş, Günseli (2021), *Milli Güvenlik Dersleri Tarihi (1926-2012)*, Berikan Yayınevi, Ankara.

Gümüşel, Günseli (2017), "Erkekler İçin Askerliğe Hazırlık Dersleri", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, S.22, s.1-40.

Gündüz, Mustafa (2017), "Türk Eğitim Sisteminde Aşırı Militarist Uygulamanın Başlaması (1926-1947)", *Erdem,* S.71-72, 2017, s.69-90.

Kılıç, Aziz (2020), "27 Mayıs 1960 Darbesinin Eğitim Hayatına Etkileri", *Alınteri Sosyal Bilimler Dergisi*, C.4, S.2, s.99-110.

Ünal, Fatma; Mehmet Ünal (2010), "Türkiye'de Ortaöğretim Programlarının Gelişimi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S.1, s.110-125.

Ünal, Müzeyyen Ezel (2015), "Erken Cumhuriyet Döneminde Gençliğin Militarizasyonu: Askerliğe Hazırlık Dersleri", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, C.3, S.1, s.81-102.

Yücel, Hasan Ali (1994), *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

4. Tezler

Gümüşel, Günseli (2015), *Ortaöğretimde Askerliğe Hazırlık Derslerinden Milli Güvenlik Derslerine Uzanan Sürecin Eğitimsel Bir Analizi (1926- 2012)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara.

Gürsoy, Özlem (2021), *Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitiminde Militer Uygulamalar: Askerliğe Hazırlık Dersleri ve Askerliğe Hazırlık Kampları (1923-1947)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi İstanbul.

EKLER

Ek 1: Lise ve Ortaokul üzerine 3 yıllık eğitim veren Meslek Okulları için Millî Savunma Dersi Programı

8 Temmuz 1967 — Maarif Vekâleti Tebliğler Dergisi — Sayfa: 81

LİSE VE ORTAOKUL ÜZERİNE ÜÇ YILLIK ÖĞRETİM VEREN MESLEK OKULLARI İÇİN MİLLÎ SAVUNMA DERSİ PROĞRAMI

Genel konu bölümleri	I nci SINIF PROĞRAMI	Saat	II nci SINIF PROĞRAMI	Saat	III ncü SINIF PROĞRAMI	Saat
HARB	1. MİLLÎ SAVUNMA: a. Millî Savunmanın tarifi. b. Millî Savunmanın mânası, şümulü ve hedefi. c. Millî Savunmanın konuları. d. Millî Savunma dersinin gayesi. e. Toplumların ve vatandaşların Millî Savunma genel ödev ve görevleri. 2. HARP: a. Harbin muhtelif görüş ve düşünüşlere göre tarifleri. b. Harbin tarihçesi. c. Harbin sebepleri. (1) İlkçağlarda. (2) Ortaçağlarda. (3) Zamanımızda (Hakiki ve zâhiri sebepler). d. Harbin dünkü ve bugünkü mâhiyeti: (1) Silâhlı Kuvvetlerle yapılan harb. (2) Milletçe yapılan harb (Topyekün Harb).	3 3 (6)	1. TOPYEKÜN HARB VE TOPYEKÜN SAVUNMA: a. Topyekün harbin mânası, şümulü, önemi ve hedefi. b. Topyekün harbte Başkumandan, Harb Kuvveti ve Harb Sahası kavramları. c. Topyekün Savunma (Topyekün harbe karşı millî varlığı korumak için yapılan savunma) konuları: (1) Silâhlı Kuvvetlerin harbe hazırlanması ve Silâhlı Kuvvetlerle savunma. (2) Sivil Savunma Organizasyonunun harbe hazırlanması ve Sivil Savunma. (3) Harb Gücünün harbe hazırlanması ve harbte işletilmesi, kullanılması. d. Harb telâkkileri (harbci, barışcı ve fatalist düşünüşler) ve harbin tesirleri. e. Harbin sevk ve idaresi ana hatları (strateji, operasyonu taktik - doktrinler, prensipler). 2. HARBİN ÇEŞİTLERİ: a. Soğuk Harb: (1) Politik Harb } tarifleri, organları, teda- (2) Psikolojik Harb } fiî ve taarruzî başlıca (3) Ekonomik Harb } hareketleri. b. Silâhlı Kuvvetlerle Harb: (1) İç Harbler: tarifi, önemi ve başlıca korunma çareleri. (2) Devletlerarası Harbler: tarifi, önemi ve gütükleri gayelere göre başlıca çeşitleri (İstilâ, Sömürge, Antant, İstiklâl Harbleri) ve İstiklâl Harblerinin kutsiliği.	3 3 (6)	1. MİLLÎ SAVUNMA YÜKSEK ORGANİZASYONU: a. Türkiye'de: (1) Anayasaya göre Başkumandanlık. (2) Millî Savunma Yüksek Kurulu genel teşkilâtı ve vazife esasları. (3) Vekâletlerin genel savunma vazifelerinin ana hatları. b. Başlıca devletlerde: (1) Amerika Birleşik Devletlerinde. (2) Sovyetler Birliğinde. (3) Milletlerarası bir savunma organizasyonu: NATO (kuruluş gayeleri ve genel teşkilâtı). 2. HARB VE İLİM: a. Harbin sevk ve idaresi ve ilim. b. İlimin harbin sevk ve idaresine tesirleri: (1) Genel tesirler. (2) Jeopolitik ilmi: tarifi, başlıca esasları, teorileri ve Türkiye'nin jeopolitik durumunun ana hatları. (3) Askeri Coğrafya İlmi: tarifi ve Türkiye'nin Askeri Coğrafya durumunun ana hatları. (4) Harp Tarihi İlmi: tarifi ve Türk harb tarihinin ana hatları. (5) Devletlerarası Harb Hukuku: tarifi ve harbte yasak olan başlıca hareketler.	3 6

Genel konu bölümleri	I nci SINIF PROĞRAMI	Saat	II nci SINIF PROĞRAMI	Saat	III ncü SINIF PROĞRAMI	Saat
HARB KUVVETLERİ	1. ASKERLİK: a. Askerliğin tarifi, lüzumu ve önemi. b. Askerlik terbiyesinin mânası ve esasları. c. Askerlerin genel vazifeleri ve rütbeleri: (1) Subayların vazifeleri ve rütbeleri. (2) Assubayların vazifeleri ve rütbeleri. (3) Erlerin vazifeleri ve rütbeleri. 2. SİLÂHLI KUVVETLERDE TEŞKİLÂT ESASLARI: a. Ordu teşkilâtının tarifi, lüzumu ve önemi. b. Teşkilâta âit başlıca esaslar: (1) Kuruluş ve kadro. (2) Konuş. (3) Sınıf, kıta, birlik, kurum. (4) Kumandanlık (karargâh). c. Orduların tarihçesi: (1) İlkçağlarda. (2) Ortaçağlarda (muvakkat ordular, dâimî ordular). (3) Zamanımızda (Sınıf ve ihtisasların doğuşu ve gelişmesi). d. Kara Kuvvetlerinde muhtelif sınıfların vazifeleri ve kısaca teşkilât esasları: (1) Piyade sınıfı. (2) Süvari sınıfı. (3) Topçu sınıfı. (4) İstihkâm sınıfı. (5) Muhabere sınıfı. (6) Tank sınıfı. (7) Yardımcı sınıflar.	3 9 (12)	1. MİLLÎ MÜDAFAA VEKÂLETİ VAZİFE VE TEŞKİLÂTI: a. Vekâlet merkez teşkilâtı (özet olarak): (1) Erkânıharbiyei Umumiye Riyaseti (Harb Kuvvetleri Genel Kumandanlığı). (2) Vekâlet Müsteşarlığı. (3) Yüksek Askeri Şûra. (4) Askeri Temyiz Mahkemesi ve Orduda askeri adâlet teşkilâtı. b. Kara Kuvvetleri Kumandanlığı: (1) K.K.K. Karargâhı. (2) Ordu, Kolordu ve Tümen teşkilâtı (genel). (3) Yurtiçi Bölge Kumandanlıkları teşkilâtı (genel). c. Deniz Kuvvetleri Kumandanlığı: (1) Dz.K.K. Karargâhı. (2) Deniz Birlikleri teşkilâtı (genel). (3) Deniz harb silâh ve vasıtaları (başlıcalarıyle ve genel olarak). d. Hava Kuvvetleri Kumandanlığı: (1) Hv.K.K. Karargâhı. (2) Hava Birlikleri teşkilâtı (genel). (3) Hava harb silâh ve vasıtaları (başlıcalarıyle ve genel olarak). 2. JANDARMA UMUM KUMANDANLIĞI VAZİFE VE TEŞKİLÂTI: a. Jandarmanın tarifi ve tarihçesi. b. Jandarmanın lüzum ve önemi. c. Jandarmanın harar ve sefer vazifelerinin ana hatları (genel olarak). d. Jandarma teşkilâtı: (1) J.U.K. Karargâhı. (2) Seyyar Jandarma Birlikleri. (3) Sabit Jandarma Birlikleri.	7 1 8	1. SİLÂHLI KUVVETLERİN GENEL VAZİFE VE MUHAREBE ESASLARI: a. Silâhlı Kuvvetler teşkilâtına tesir eden âmiller: (1) Memleketin nüfus durumunun Silâhlı Kuvvetler teşkilâtına tesirleri. (2) Memleketin coğrafi durumunun Silâhlı Kuvvetler teşkilâtına tesirleri. (3) Memleketin politik durumunun Silâhlı Kuvvetler teşkilâtına tesirleri. (4) Memleketin ekonomik ve malî durumlarının Silâhlı Kuvvetler teşkilâtına tesirleri. b. Silâhlı Kuvvetlerin genel vazifeleri ve memleket hayatına tesirleri: (1) Silâhlı Kuvvetlerin harar ve sefer genel vazife ve mesuliyetleri. (2) Silâhlı Kuvvetlerin dış politikaya tesirleri. (3) Silâhlı Kuvvetlerin Millî Eğitime tesirleri. (4) Silâhlı Kuvvetlerin Sağlık ve Sosyal Yardıma tesirleri. (5) Silâhlı Kuvvetlerin ekonomik ve malî hayata tesirleri. c. Silâhlı Kuvvetler Muharebesine âit genel bilgiler: (1) Kara Kuvvetleri muharebesine âit temel ve teorik bilgilerin ana hatları. (2) Dz. Kuvvetleri muharebesine âit genel esaslar. (3) Hv. Kuvvetleri muharebesine âit genel esaslar. 2. MODERN HARB SİLÂH, VASITA VE İMKÂNLAR VE MUHTEMEL GELİŞMELER: a. Müstakbel harbin silâhları: (1) Klâsik silâhlarda gelişmeler. (2) Termo - Nuclear silâhlar. (3) Atomik Silâhlar (Atom topları, roketleri, gemi ve uçakları v.s.), tepkili ve tepkisiz silâhlar. b. Müstakbel harbin vasıtaları: (1) Mevcut harb vasıtalarında muhtemel gelişmeler. (2) Elektronik, radyolojik, kimyasal..v.s. vasıtalar. c. Müstakbel harb imkânları: (1) Atomik harb imkânları. (2) Biyolojik, bakteriyolojik harb imkânları. (3) Meteorolojik harb imkânları. d. Müstakbel harbin kuvvetleri: (1) Silâhlı Kuvvetlerde muhtemel gelişmeler. (2) Silâhlı Kuvvetler dışındaki harb unsurlarında (Sivil Savunma, Gerillâ, Beşincikol, Yardımcı Kadın Birlikleri v.s.) muhtemel gelişmeler. e. İlmî araştırmalar ve medenî sahadaki gelişmelerin harbe tesirleri.	6 6 12

1957-1958 Eğitim-Öğretim Yılı Millî Savunma Ders Programı, Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi, C.16, C.20, S.963, 8 Temmuz 1967, s.81-82.

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)

DOI: 10.33431/belgi.1581921 **Araştırma Makalesi/**Research Article

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA SU PROGRAMLARI (1926-1942)

WATER PROGRAMS IN THE EARLY YEARS OF THE REPUBLIC (1926-1942)

Neslihan BOLAT BOZASLAN*

Geliş Tarihi/Received:08.11.2024 **Kabul Tarihi/Accepted:**11.06.2025

BOLAT BOZASLAN, Neslihan, (2025), "Cumhuriyetin İlk yıllarında Su Programları (1926-1942)", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 109-124.

Öz

Hayatın ve canlıların vazgeçilemez yaşam kaynağı olan su tamamen yenilenebilir bir kaynak değildir. Bu haliyle suyun yönetimi akılcı ve sürdürülebilir olmalıdır. Gelişmiş ülkelerde su yönetimi, suyun adil ve eşit kullanımı, su güvenliğinin sağlanması, güvenilir içme suyuna erişim gibi unsurlar tarımsal ve endüstriyel ihtiyaçlar gözetilerek planlanır. Bu sayede su kaynaklarının etkin ve en yüksek faydayı sağlayacak şekilde dağıtımı ve kullanımı hedeflenir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti de bu ilkelerden yola çıkarak bir su programı takip eder. Osmanlı Devleti'nde vakıflar aracılığı ile yürütülen su yönetiminin aksine Cumhuriyetin ilanıyla su yönetimi merkezileştirilir. Su işleri ile alakalı planlar ve kararlar hükümet tarafından belirlenir. Atatürk su ve toprak konusuna önem vererek, iyileştirilmesi hususunda çalışmalar başlatılmasına öncülük eder. Nafia Vekâleti kurularak sınırlarımız içinde bulunan 48 göl ve 78 akarsu incelenir. İncelemeler sonucunda bu akarsu ve göllerin tamamının ıslah edilmeye muhtaç olduğu gözlenir. Bu amaçla Nafia Vekâleti bünyesinde 1926 yılında beş yıllığına birinci su programını başlatılarak, ülke genelinde çeşitli şehirlerde on iki su işleri şubesi kurulur. Ardından nehir ve göllerin bulunduğu havzalarda iyileştirmeler yapmak için projeler hazırlanıp ödenek ayrılır. 1929 yılında Sular Umum Müdürlüğü kurularak su işleri kurumsal hale getirilir. Fakat ekonomik buhranlar ve ayrılan ödeneklerin yetersizliği nedeniyle istenilen başarı elde edilemez. Bu nedenle 1937-1942 yılları arasında beş yıllık ikinci su programı uygulanmaya konulur. Bu programın uygulanabilmesi için otuz bir milyon lira ödenek ayrılır. Bu program çerçevesinde Seyhan, Berdan, Büyük Menderes, Gediz, Bakırçayı, Susurluk, Küçük Menderes, Bursa ve Konya havzalarında iyileştirme çalışmaları sürdürülür. Bu çalışmada Cumhuriyetin ilanından sonra başlatılan su programları, uygulama süreçleri ve uygulama sonuçları arşiv belgeleri ışığında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Su programı, Seyhan havzası, Susurluk havzası, Orta Anadolu, Behiç Erkin, Ali Fuat Cebesoy.*

*Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, bolat@gantep.edu.tr, (https://orcid.org/ 0000-0003-3345-356X).

Abstract

Water, which is an indispensable source of life for living beings, is not entirely a renewable resource. Therefore, the management of water should be rational and sustainable. In developed countries, water management is planned by considering elements such as fair and equal use of water, ensuring water security, and access to reliable drinking water, all while taking agricultural and industrial needs into account. This way, the distribution and use of water resources aim to be efficient and provide the maximum benefit. The newly established Republic of Türkiye also follows a water program based on these principles. Unlike the management of water affairs carried out through waqfs during the Ottoman Empire, water management is centralized with the proclamation of the Republic. Plans and decisions related to water affairs are determined by the government. By giving importance to water and land issues, Atatürk pioneers the initiation of efforts for their improvement. The Ministry of Public Works is established to examine 48 lakes and 78 rivers within our borders. As a result of these examinations, it is observed that all these rivers and lakes require rehabilitation. For this purpose, in 1926, the first water program is launched for ten years under the auspices of the Ministry of Public Works, and twelve water affairs branches are established in various cities across the country. Subsequently, projects are prepared, and appropriations are allocated to make improvements in the basins where rivers and lakes are located. In 1929, the General Directorate of Water Affairs is established, institutionalizing water management. However, due to economic crises and insufficient appropriations, the desired success is not achieved. Therefore, between 1937 and 1942, a five-year second water program is implemented. An allocation of thirty-one million lira is reserved for the implementation of this program. Within the framework of this program, improvement works are carried out in the basins of Seyhan, Berdan, Büyük Menderes, Gediz, Bakırçay, Susurluk, Küçük Menderes, Bursa, and Konya. This study will examine the water programs initiated after the proclamation of the Republic, their implementation processes, and their outcomes in light of archival documents.

Keywords: *Water program, Seyhan basin, Susurluk basin, Central Anatolia, Behiç Erkin, Ali Fuat Cebesoy.*

GİRİŞ

Yaşamın kaynağı olan su, medeniyetin de kaynağı olarak dünya tarihine yön vermiştir. En eski medeniyetler nehir, göl gibi su kaynaklarının etrafında vücuda gelmiştir. Söz gelimi Sümer, Babil, Asur, Akad, Kaldea ve Elam gibi Mezopotamya uygarlıkları Fırat ve Dicle havzasında kurulmuştur[1]. Bu bölgenin kuzeyinde bulunan Anadolu'da da erken dönem medeniyetlerinin kurulduğu bilinen bir gerçektir. Bu haliyle ilk yerleşim yerlerinden olan bulunduğumuz coğrafyada suyun yönetilmesi de eski devirlerden itibaren üzerinde çalışılan önemli bir konudur[2]. Devlet Su İşleri mühendislerinden Abdullah Demir, "*Kim suyu iyi kullanmış ise medeniyet orada doğmuş, refah oraya gitmiştir"* ifadesiyle suyun önemini vurgular[3]. Geçmişten günümüze kurulan Türk devletlerinde de suyun yönetilmesi büyük önem arz etmektedir. Altay bölgesinden Hunlardan kalan su kanalları[4], Göktürkler tarafından açılmış Tötö kanalı[5], Uygurların *karız* adını verdiği yeraltı su kanalları ve daha pek çok su yönetim sistemine sahip oldukları olduğu bilinmektedir[6]. Büyük Selçuklu Devleti'nde Sultan Sencer'in yaptırdığı bentler, Artukoğlularının yaptırdığı Hasankeyf ve Malabadi köprüsü yine Osmanlı Devleti'nde 38 ishale hattı ve 1553 vakıf çeşmesi vs. Türk su yönetim örneklerinden bir kaçıdır[7]. Fakat modern anlamda Osmanlı su yönetiminin yetersiz kaldığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde 1914 yılında Nafia Nezaretinin kurulması ile sistemli bir su idaresi çalışması başlamıştır. Söz konusu nezaretin kurulmasından evvel Konya Valisi Avlonyalı Ferit Paşa[8], Beyşehir gölünden kanal açmak suretiyle Konya ovası sulama projesi adıyla bir plan hazırlatmıştır[9]. Daha sonra 1903 yılında sadrazam olunca bölgenin sulama sorununu çözmek için Bağdat demiryolu projesi içine Konya ovası sulama projesini de dâhil ederek 1903-1913 yılları arasında su kanalı yapılmasına vesile olmuştur[10]. Konya Ovası Sulama sistemi, İstanbul'da ve Anadolu'da bazı suyolları ve bendler dışında kayda değer su yapılarının olmadığı anlaşılmıştır[11]. Cumhuriyet döneminde de su işleri 1925 yılında Nafia Vekâleti bünyesinde "Umur-u Nafıa Müdüriyet-i Umumiyesine bağlı bir "Sular Fen Heyeti Müdürlüğü" kurulması ile sistemli bir yapıya dönüşmüştür[12]. Bu müdürlük çatısı altında Su İşleri İdare-i Umumiyesi oluşturulmuştur[13]. Bu kurum Ankara'da Atatürk Müzesi

[1] Savaş Yelok, "Kaybolan Cennetin Peşinde (Sümer ve Akad: Ütopya mı? Gerçek mi?)", Cabbar Işankulu Aktaran: V. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt 22*, Sayı 3, ss. 183-197, (2002) s.185.
[2] Abdullah Demir, *Su ve DSİ Tarihi*, DSİ Vakfı Yayını Ankara, 2000, s.5.
[3] Abdullah Demir, *Su ve DSİ*, s.6.
[4] Servet Hali, Selcan Rencüzoğulları, "İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Eğitim", *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum*, 6(17), 2017, s.426.
[5] Ayşegül Demirhan Erdemir, "Türk İslam Devletlerinde Tıp İle Diğer Bilimler Ve Yorumlamalar", Türk Dünyası Araştırmaları 119, sy. 235 (Ağustos 2018): 89-124. s. 92.
[6] Ebru Kılıç, "Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi,* 2023, 11/35, 661-677, s.662.
[7] Abdullah Demir, *Su ve DSİ*, s.6.
[8] Talha Burak Ünlü, "Avlonyalı Ferid Paşa, Bir Ömür Devlet Abdulhamit Kırmızı", *Tarih Kritik*, (3) 1, Nisan/April 2017, ss. 66-69, s.66.
[9] Hüseyin Muşmal, "Konya Ovası Sulama Projesi Fikrinin Ortaya Çıkışı Ve Projeyle İlgili İlk Çalışmalar", *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science* JASSS2705 Number: 33, p. 11-28, Spring(2015) I, s.20.
[10] Hüseyin Muşmal, "Konya Ovası", s.21.
[11] https://dsi.gov.tr/Sayfa/Detay/692, Erişim tarihi:24.06.2024.
[12] Ceyhun Özçelik "Türkiye'de Su Hizmetleri ve Su Hukuku'nun Gelişimi", *DSİ Teknik Bülteni*, Sayı 103 Ocak 2008 https://dsiteknikbulteni.dsi.gov.tr/Sayfa/Detay/1664. Erişim tarihi:15.08.2024.
[13] Eray Acar, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kentsel Şebeke Suyu Yönetiminin Kurumsal Ve Yasal Gelişimi" *Hukuk Ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, No 1, 2012, s. 99.

yanında faaliyete geçmiştir. İlk umum müdür Von Tubergen ve Yardımcısı Polano'dur[14]. Daha sonra bu kurumda bilgisinden yaralanmak üzere Polonya'dan mühendisler getirilip istihdam edilmiştir[15].

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA SU PROGRAMLARI(1926-1942)

A. BİRİNCİ SU PROGRAMI (1926-1936)

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğunda ülke sınırları içerisinde yaşayan nüfus 9.229.000 civarındaydı. Ülke 768.000 kilo metre kareden oluşmaktaydı. Hatay'ın Anavatan'a katılması ile bu rakam 780.000 kilometre kareye çıkmıştı. Yıllık 643 mm yağış alan ülkemizde 501 milyar metreküp su bulunmaktaydı. Sulama ve olağan su döngüsü(buharlaşma ve yağış) içerisinde dolaşan su miktarı 180 milyar metreküptü. Ekilebilir arazi miktarı 28 milyon metrekareydi. Kırk sekiz adet gölü(irili ufaklı), 78 adet akarsuyu mevcuttu[16]. Bu nedenle hem içme suyu hem de sulamada kullanılacak su için bir planlama yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştı.

Bu kapsamda Cumhuriyetin ilk yıllarında şehir ve kasabalara şebeke suyu verilmesi yönünde çalışmalar başlatılmıştır. Bursa, Adana, Ankara, Edirne ve İzmir gibi vilayetlerde Su İşleri Müdürlüğünün şubeleri açılmıştır[17]. Buradaki ovaların ıslahı ve bataklıkların kurutulması yönünde projeler hazırlanmıştır. Dönemin Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey(Aral)[18] çeşitli raporlar hazırlayarak söz konusu bölgelerde en yüksek düzeyde verim alınmasına yönelik çalışmalar yapmıştır[19]. Süleyman Sırrı Bey 22 Mart 1924 tarihli meclis toplantısında Bursa, Konya, Adana ve Menderes havzalarındaki keşif çalışmalarından bahsederek neler yapılması gerektiğini anlatmıştır[20]. Fakat bu çalışmaların başlaması ve sürdürülmesine ömrü vefa etmemiş, 15 Aralık 1925 tarihinde hayatını kaybetmiştir. Onun ölümünden sonra Nafia Vekâletine Milli Mücadele'nin önemli şahsiyetlerinden aynı zamanda demiryollarının önde gelen ismi Behiç Bey(Erkin) atanmıştır[21]. Behiç Bey döneminde şehir ve kasabalara su verilmesi için projeler hazırlanmıştır[22]. Bütçeden devlet yolları, büyük köprüler ve su işleri için tahsisatın artırılması talep edilmiştir[23]. Bu talep üzerine 1927 yılında demiryolları ile liman ve su işleri için 200 000 000 liralık bono çıkarılmasına dair 25.12.1926 tarih ve 944 numaralı Kanuna ek kanun tasarısı mecliste kabul edilmiştir[24]. Fakat demir yolları ve limanlar için hazırlanan bütçe talebine su

[14] Abdullah Demir, *Su ve DSİ*, s.8.
[15] BCA, 230, NAFİA VEKÂLETİ, Yer Bilgisi: 74-35-14, Dosya Ek: 34R, 23.02.1926.
[16] Abdullah Demir, *Su ve DSİ*, s.7.
[17] BCA, 230, NAFİA VEKÂLETİ, Yer Bilgisi: 149 - 54 – 11, Dosya Ek: M, Belge Tarihi: 23.10.1926.
[18] *"Mustafa Kemal Atatürk'ün ikinci dereceden akrabası olan, Süleyman Sırrı Bey, 1874 yılında Selanik'te doğmuştur. Mühendis mektebinden mezun olmuş ve Suriye Bayındırlık Başmühendis Yardımcılığı, Yanya Merkez Mühendisliği ve İdadi Öğretmenliği, Bağdat Hendesiye Seddi Mühendisliği, Kudüs, Bursa Bayındırlık Başmühendisli*ği, Bayındırlık Bakanlığı *Turuk-u Maabir* Müdür Muavinliği, *Nâfıa Vekâleti Nâfıa Umûm* Müdürlüğü, Mühendislik Okulu Öğretmenliği yapmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında II. Dönem İstanbul Milletvekilliği ile 1., 2. ve 4. Hükümet *Nâfıa Vekili görevlerini ifa etmiştir. Görevi başındayken 15.12.1925 tarihinde hayatını kaybetmiştir*". Yıldıray Yıldırım, "Adana Ovasının Islahı Projesi (1924)", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2021 Cilt: 30 No: 3 Sayfa: 206-222, s.207.
[19] BCA, 230, NAFİA VEKÂLETİ, 15-60-1, Dosya Ek: 16SU, Belge Tarihi: 18.11.1925.
[20] Yıldıray Yıldırım, "Adana Ovası", s. 207.
[21] Oğuz Aytepe, "Behiç Erkin (1876- 1961)", https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/behic-erkin-1876-1961/, erişim tarihi,18.07.2024
[22] BCA, 230, NAFİA VEKÂLETİ, Yer Bilgisi: 149 - 54 – 11, Belge Tarihi: 23.10.1926.
[23] BCA, 30-18-1-1, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1920-1928), Yer Bilgisi:18 - 26 – 18,Dosya Ek: 43-34 Belge Tarihi:25.04.1926.
[24] BCA, 30-18-1-1, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1920-1928), Yer Bilgisi:24-29-2, Belge Tarihi:11.05.1927.

işlerinin eklenmesi mecliste muhalefete neden olmuştur. Behiç Bey bazı büyük nehirlerde taşkınların yoğun olduğundan, arazinin korunması için böyle bir düzenlemeye ihtiyaç duyulduğundan bahsederek milletvekillerini ikna etmiştir[25]. Bu çalışmalar çerçevesinde *Su İşleri İdare-i Umumiyesi* 1926-1930 yılları arasında uygulanmak üzere Birinci Beş Yıllık Su İşleri Programı hazırlamıştır. Bu program ile nehir ve Irmakların ıslahı hedeflenmiştir. Buna göre Türkiye'deki akarsular göller ve ovalar bölgelere ayrılarak sorunların tespiti ve çözümler noktasında çalışmalar yapılıp raporlar hazırlanmıştır. Program hemen uygulamaya koyulmuştur. 1930 yılına gelindiğinde beş yıllık süre içerisinde neler yapıldığına yönelik bir rapor hazırlanmıştır[26].

1926 yılında Bursa ovasında sular altında kalan arazinin kurtarılması için Nilüfer kanalı açma çalışmaları başlamıştır. İzmir'de Nazilli- Menderes tahliye kanalı açılmasına karar verilmiştir. Manisa'da Gediz üzerinde tahkimatı artırıcı sedler yapılmıştır. Burhaniye ve çevresinde keşif faaliyetleri yapılmıştır. Söke mıntıkasında bulunan Serçin ve Sarıkemer yarıkları tamir edilmiştir. Adana'da Seyhan nehri üzerinde nehrin sağ ve sol yanında mahmuzlar ve tahkimat duvarları tamir edilmiştir. Ceyhan nehrinin sağ ve sol sahillerinde, Ceyhan kasabasının etrafında mahmuzlar yapılmış, İslahiye'de keşif çalışmalarına başlanmıştır. Edirne'de Ergene havzası ıslahat çalışmaları kapsamında ekskavatör makinası ile yatak temizliği ve yatak genişletme işlemi yapılmıştır. Kurtbucağı mevkiinde bulunan yarıklar tamir edilmiştir. Konya Ereğlisi'nde alan temizliği ve hafriyatı ile Şivler bölgesi ıslah edilmiştir. Zonguldak Bartın boğazında keşif faaliyetleri başlamıştır. Beyazıt vilayetinde Kulp ve Iğdır'da İrva kanalları açılmıştır. Trabzon'da Libni bataklıkları kurutulmuştur. Burdur'da Kestel gölü keşif çalışmaları başlatılmış, Gökpınar'da, İnsuyu temizliği yapılmıştır. Saruhan'da Gediz çayı keşfi başlatılmıştır. Gümüşhane vilayetinde Harşit deresi kanalları açılmıştır[27].

1927 yılında da programın uygulanmasına devam edilmiştir. Bu yıl itibarı ile yapılan çalışmalar şöyledir: Bursa'da Nilüfer kanalının çalışmaları tamamlanmıştır. Adana'da Seyhan nehrinin tahribatını önlemek amacıyla mahmuzlar ve müdafaa duvarları yaptırılmıştır. Tarsus'ta bataklıklar kurutulmuştur. İzmir'de Nazilli- Menderes tahliye kanalının birinci kısmı tamamlanmıştır. Gediz ve Menemen ovası sedleri tamir edilmiştir. Edirne'de Ergene nehri temizleme ve genişletme çalışmaları devam etmektedir. Ankara Bent deresi üzerinde kapaklı bent ve sekonder[28] kanal vücuda getirilmiştir[29].

1928 yılında İzmir'de Menderes nehri tahliye kanalı inşaatı devam etmektedir. Buna ek olarak sanayi imalatı için bir simanarme[30] köprü inşaatına başlanmıştır. Burhaniye civarında etüdler yapılmış, Nazilli ve Manisa'da sedler inşa ettirilmiştir. Aydın'da Tabakhane deresinin pisliğinin temizlenmesi için gerekli olan inşaat başlamıştır. Menderes tahliye kanalının ikinci kısmının inşası devam etmekte olup şütler yapılmıştır. Adana Seyhan'da taşkınları önlemek için Hıdırlı köyünde mahmuz duvarları yapılmıştır. Mersin vilayetinde Tarsus bataklıklarının kurutulması işi devam etmiştir. Ayrıca Burdur'da İnsuyu nehrinin

[25] TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Dönem 28. Cilt 17. Birleşim - Sayfa 107.
[26] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 156 - 96 – 10,Dosya Ek: 160, Belge Tarihi: 1930.
[27] BCA, 30-10-1, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 156-96-10, Dosya Ek: 160, Belge Tarihi: 1930.
[28] Sekonder (yedek) kanal: Suyu ana kanaldan alıp tersiyerlere ulaştırır. Sulama alanında eş yükseklik eğrilerine dik olarak yol alır. Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri,https://acikders.ankara.edu.tr › resource › view PDF, erişim tarihi: 26.08.2024.
[29] BCA, 30-10-2, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 156-96-10, Dosya Ek: 160, Belge Tarihi: 1930.
[30] Betonarme köprüye o dönemde sinamarme denilmekteydi. İlke Tekin, "Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı Sonrası Betonarmenin İnşası", İstanbul Tek*nik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü,* Basılmamış doktora tezi, İstanbul 2013, s. 52

yatak tamiratı yapılmıştır. Konya vilayeti Beyşehir kazasının sıhhatini tehdit eden İskender bataklıkları kurutulmuştur[31]. Kuraklık sebebiyle İnevi ve İnsuyu kanallarının hafriyatına başlanmış ve Aksaray vilayetine Kızılark kanalı açılıp köprü yaptırılmıştır. Amasra ve İnebolu limanı inşaatına başlanılmış, Ergene nehri ıslah işlerine devam edilmiştir. Ankara'da Etimesgut bahçelerinin sulanabilmesi için su tesisatı, Gazi Orman çiftliğinin ağaçlandırma sahası için su tesisatı yapılmıştır. Yine Ankara ovası Ak Köprü mevkiinde kapaklı bent inşa ettirilmiştir. Ayrıca Ankara ovası birinci sulama kanalının, Etimesgut güney sulama kanalının Sarıoba kapaklı bendinin zemin etüdü ve projesi hazırlanmıştır[32].

1 Kasım 1929 tarihinde TBMM açılış konuşmasında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal suyu ekonominin esas tedbirlerinden biri olarak değerlendirmiştir[33]. Su işlerini düzenlemek ve söz konusu yıldaki kuraklık ve kıtlığa bağlı olarak Sular Umum Müdürlüğü kurulmuştur[34]. Bu müdürlüğün henüz başlangıç aşamasında olduğunu belirten Mustafa Kemal teşkilatının ve etütlerinin çok sağlam temeller üzerine kurulması gerektiğini vurgulamıştır[35]. 1929 yılında demir yolu, liman ve su işleri için iki yüz kırk milyon lira ödenek ayrılmıştır[36]. Su işlerinde bilgisinden ve tecrübesinden yararlanmak üzere Luiji Kambo Roma'dan davet edilmiştir[37]. Bu yılın faaliyetlerine baktığımızda İzmir'de Menderes nehrinin tahliye kanalının ikinci kısmı tamamlanmış, Söke'de set ve Gediz tahkimatı yapılmış, Menemen ovasında setler inşa edilmiştir. Ayrıca Horsunlu kanalı inşaatına başlanmıştır. Adana'da 1928 yılında başlanan mahmuz set tamirine devam edilmiştir. Tarsus bataklıklarının kurutulması işi devam ettirilerek Karabeyli ve Taşçı sedleri yapılmıştır. Bursa'da ova ıslahına başlanmıştır. Edirne'de Edirne ovası ıslah faaliyetleri devam etmiştir. Konya'da İnevi ve İnsuyu kanalları tamamlanmıştır. Konya vilayeti numune çiftlikleri sulama kanallarının çalışmaları başlamış, İnebolu ve Amasra liman inşaatları devam ettirilmiştir. Kandilli barajı için arazi etütlerine ve çubuk barajı[38] inşaatına başlanmıştır. Ankara ovası birinci sulama kanalı, Etimesgut güney sulama kanalı inşaatı ve Etimesgut sanayi imalatı, Güvercinlik mevkiinde bir yer altı bendi, Balgat ve Çakırlar köylerinde su toplama tesisatı ve Tahar Çorak pınarında su

[31] BCA, 30-10-3, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 156 - 96 – 10,Dosya Ek: 160, Belge Tarihi: 1930.
[32] BCA, 30-10-4, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 156 - 96 – 10,Dosya Ek: 160, Belge Tarihi: 1930.
[33] Naziye Özdemir, "Türkiye'de Elektrik Enerjisinin Gelişimi Ve Kurumsal Yapılanma", *Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye Elektrik Tarihi*, s.17-51, s.27.
[34] Hüsniye Akıllı, "Türkiye'de Su Yönetiminin Değişen Yüzü: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü", *Memleket Siyaset Yönetim*, C.7, S.18 2012/18 s. 55-85, s.57.
[35] Naziye Özdemir, "Türkiye'de Elektrik Enerjisinin Gelişimi", s.27.
[36] BCA, 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-), Yer Bilgisi: 2-20-7, Belge Tarihi: 03.04.1929.
[37] BCA, 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-), Yer Bilgisi: 3-26-8, Dosya Ek: 243-40,Belge Tarihi: 01.05.1929.
[38] *"Şehrin içme suyu ihtiyacı II. Abdülhamid döneminde 1886-1887 yılları arasında inşa edilen taş kanallar sağlanmaktaydı. 1923 yılında Koşunlar Vadisi'nde kurulan su galerisi,* Şahnepınarı *ve Hanımpınarı'nda inşa edilen tulumbalar da su ihtiyacını karşılamada yetersiz kalmıştır. 1928 yılında şehrin su ihtiyacı saniyede 99 litre iken şehre ancak saniyede 66 litre su verilebilmekteydi. Cumhuriyet Döneminde başta Ankara olmak üzere ülkenin su ihtiyacını karşılamak için atılan en önemli adımların başında baraj yapımı gelmektedir. Ankara'nın su ihtiyacının karşılanması için Çubuk Çayı üzerine bir baraj yapılması fikrinde olan Atatürk, bu konuda Nafia Vekili Recep Peker ile bir görüşme yapmıştır. Görüşmenin ardından Ankara'nın su ihtiyacını karşılamanın haricinde tarım arazileri ile sanayi tesisleri için gerekli olan suyun temin edilmesi ve sel baskınlarının engellenmesi amacıyla düşünülen Çubuk Barajı için ilk etüt çalışması 1927 yılında yapılmıştır. 17 milyon metreküpü su tutma kapasitesine ve 105 metre yüksekliğe sahip olması düşünülen baraj için ihale 1929 yılında düzenlenmiştir. 3'ü yabancı, 6'sı yerli 9 firmanın katıldığı ihaleyi Tahsin İbrahim ve kardeşlerinin sahip olduğu Fomsis Ltd. Şti. kazanmıştır. 1930 yılında başlayan baraj inşaatı 1936 yılında tamamlanmıştır. Barajın filtreleme istasyonun inşaası 1935 yılında başlamış ve 1936 yılında tamamlanmıştır. İnşaat devam ederken Cumhurbaşkanı Atatürk zaman zaman kontrole gelmiştir. Baraj inşaatının takibi ve denetlenmesi için inşaat alanı ile Ankara arasında bir telefon hattı da kurulmuştur".*
Recep Büyüktolu, "Çubuk Barajı", https://yeni.ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/1251/%C3%87ubuk-Baraj%C4%B1.

tesisatı yapıldığı gibi Tahar'da bir bent ve su toplama tesisatı vücuda getirilmiştir[39]. Ova sekonder kanalının temizliği, imalat sanayinin tamiri ve yenilenmesi işlemleri yapılmış, Akköprü'de Savak memuruna özel bir bina ve Sarıoba'da bir bent inşa edilmiştir. Ayrıca bazı mevkilere özel projeler hazırlanmıştır[40].

1930 yılında Türkiye Londra'da toplanan uluslararası Nafia kongresine katılıp su işleri ile alakalı dünyada olup biten gelişmeleri takip etmeyi amaçlamıştır[41]. Öte yandan İzmir'de Nazilli ve Horsunlu kanallarının inşasına devam edilmiştir. Mersin'de Tarsus bataklıklarının kurutulmasına devam edilmiş ve Göksu nehri mahmuzları inşası tamamlanmıştır. Bursa ovasının ıslahına devam edilmiştir. Edirne'de bazı tamiratlar yapılmıştır. Konya'da numune çitliği ve imalat sanayi yapımı tamamlanmıştır. Amasra liman inşaatı yapılmıştır. Yalova'da bataklık kurutma ve derelerin ıslahı çalışmaları için farklı mahallerde etüd çalışmalarına ve keşif faaliyetlerine devam edilmiştir. Samsun'da yeni bir su işleri müdürlüğü teşkil edilerek zemin etüdü ve ıslah çalışmalarına başlanmıştır. Bu meyanda su programının uygulanabilmesi için birçok nehirde resadet yapılmış ve birçok mahalde rasat istasyonu vücuda getirilmiştir. Ankara'da sekizinci kilometrede bent inşaatı yapılarak Güvercinlik bendi tamamlanmıştır. Keçiören su tesisatının inşası ve Çubuk barajının inşasına devam edilmiştir. Çubuk ovasında kanal inşaatı için projeler hazırlanmıştır. Ayrıca Eskişehir ve Kandilli'de etüd çalışmaları devam ettirilmiştir[42].

Birinci su programının ardından 1930-1937 yılları arasında su işleri münferit projelerle devam etmiştir. İstanbul'da su işlerinin düzenlenmesi için yabancı uzman getirilmiştir[43]. Demiryolları ve su işlerinde çalıştırılması için Nafia Vekâletine kadro tahsis edilmiştir[44]. Yine su işleri için hem yabancı uzmanların Nafia Vekâletinde çalışması için kadro tahsis edilmiş[45] hem de Avrupa'ya eğitim için mühendisler gönderilmiştir[46]. Konya ovası su işlerinde çalışmalar devam etmiş[47], Çankaya, Bergama, Ankara, Akşehir[48] içme suyu projeleri için çalışmalar başlatılmıştır. İstanbul belediyesi sular idaresi kurulması hakkında kanun çıkarılmıştır[49]. Erzurum ve Kars illerinin su ve elektrik ihtiyacını incelemek için Simens şirketinin Türkiye vekili Hogo Yaneysek görevlendirilmiştir[50]. Çarşamba ovasının kurutulması, Erzincan, Van, Iğdır ve Erzurum su işleri için 300000 liralık ödenek

[39] BCA,30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 156, 96, 10, Dosya Ek: 243-40,160, Belge Tarihi: 01.04.1929.
[40] BCA, 30-10,MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 156-96-10,Dosya Ek: 160, Belge Tarihi: 1930- 4.
[41] BCA, 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-), Yer Bilgisi: 10 - 29 - 9Dosya Ek: 406-13
Belge Tarihi: 14.05.1930.
[42] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 156 - 96 – 10,Dosya Ek: 160, Belge Tarihi: 1930- 5.
[43] BCA, 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-), Yer Bilgisi: 25 - 4 – 8, Belge Tarihi: 13.01.1932.
[44] BCA, 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-), Yer Bilgisi: 37-48-6, Belge Tarihi: 24.06.1933.
[45] BCA, 30-18-1-2, Yer Bilgisi: 56-53-9, Dosya Ek: 243-203, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-),Belge Tarihi: 22.06.1935.
[46] BCA, 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-)Yer Bilgisi: 43-16-5, Dosya Ek: 238-150, Belge Tarihi: 21.03.1934.
[47] BCA, 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-), Yer Bilgisi: 60 - 97 – 11, Dosya Ek: 243-217, Belge Tarihi: 24.12.1935.
[48] BCA, 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-), Yer Bilgisi: 30-60-10, Dosya Ek: 76-201
Belge Tarihi: 26.05.1932, BCA, 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-),Yer Bilgisi: 26 – 15-12, Dosya Ek: 76-191, , Belge Tarihi: 10.03.1932, BCA, 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-), Yer Bilgisi: 19-22-16, Belge Tarihi: 01.04.1931.
[49] BCA, 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-), Yer Bilgisi: 36 - 36 – 6, Belge Tarihi: 15.05.1933.
[50] BCA, 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-), Yer Bilgisi: 67- 69-6, Dosya Ek: 69-150, Belge Tarihi: 15.08.1936.

çıkarılmıştır[51]. Türkiye'nin dört bir yanında su işlerine yönelik çalışmalar devam ederken 1930-1937 devresinin en önemli yapısı Çubuk barajının tamamlanması işi olmuştur[52].

B. İKİNCİ DÖNEM SU PROGRAMI (1937-1942)

Her ne kadar bu alanda çok önemli çalışmalar yapılmış olsa da birinci su programından istenilen ölçüde gelişme kaydedilemeyince 1937 yılında ikinci program için kanun çıkarılıp uygulanmıştır. İkinci su programı için hazırlanan planın gerekçesi şöyle ifade edilmiştir: Memleketimizin günden güne gelişmekte olan sanayisine lazım olan hammaddeyi bol ucuz temin etmek, köylünün yetiştirdiği mahsulü kuraklıktan korumak, mevsim yağmurları nedeniyle taşan nehir ve dere mecralarını ıslah etmek ve bu suretle yetiştirilen mahsulü hasardan korumak, mevcut göl dere nehir ve çaylardan azami ölçüde arazinin sulanması için kanallar açılması gerekmektedir. Memleketin sıhhati açısından bataklıkların kurutulması zirai, iktisadi açıdan da önemlidir. Bu amaçla güney ve batı, orta ve kuzey mıntıkada bulunan arazi ve sulak alanların ıslahı için beş yılda sarf edilmek üzere otuz bir milyon lira tahsisat ayrılmıştır[53]. Hazırlanan bu plana göre:

1. Orta ve Batı Anadolu'nun sularından tamamen istifade edilmek üzere şimdiye kadar çalışılan havzalardan başka ve bilhassa Marmara havzasında Susığırlık (Susurluk) ve tabileri, Ege Denizi havzasında Bakırçay, Gediz, Kumçayo, Büyük Menderes nehirleri ile Adana Havalisinde, Seyhan, Ceyhan, Berdan ve Silifke'de Göksu Malatya havalisinde Horata Tohma ve Derme, Karadeniz havzasında Yeşilırmak ve Tabilerinden Çekerek, Tersakan, Kelkit ırmakları Orta Anadolu'da Porsuk, Sakarya ve Tabileri, Konya'da Sille ve Niğde'de Gebere Deresi ile bunlara münasebeti bulunan göl, nehir, dere çay ve kollarında sulama yapılması, bataklıkların kurutulması ve hasarlarının men'i gibi yapılacak bilimum su işlerine 31 milyon tl ödenek ayrılmıştır. Bu plana 1939 yılında Hatay ili de dâhil edilmiştir[54]. Ayrıca Meriç nehri iyileştirme faaliyetleri de Elen İtilafnamesi[55] çerçevesinde sürdürülmeye devam edilmesi ön görülmüştür[56].

2. Birinci maddede yazılı işlere sarf edilmesi planlanan 31 milyon liradan her sene sarf edilmesi gereken meblağ ile ihraç edilen bonolar karşılığı Nafia Vekâleti bütçesinde açılan hususi bir fasıla tahsisat olarak konulmuştur. Senesinde sarf edilmeyen meblağın ertesi seneye devredilmesi planlanmıştır.

3. Sular Umum Müdürlüğü teşkilatında bulunan memur ve müstahdem yevmiye harcırah ve zaruri masraflar ile teşkilata dâhil olmayıp da bu işlerde kullanılan yerli ve ecnebi mütehassıs müşavir mühendis fen memuru ve diğer müstahdemin ve amelenin maaş, ücret ve yevmiyeleri ve harcırahları ve alınan alat edavat bedeli gibi genel masrafları bu tahsisattan karşılanması ön görülmüştür.

4. 3132 sayılı (Yeniden Yapılacak Su İşlerine 31 000 000 Lira Tahsisi ve Bunun İçin Gelecek Senelere Geçici Taahhüd İcrasına Mezuniyet Verilmesi Hakkında Kanun)kanunun icrasından Nafia ve Maliye vekilleri sorumlu tutulmuştur.

[51] BCA, 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-), Yer Bilgisi: 67 - 69 – 17, Dosya Ek: 163-44, , Belge Tarihi: 18.08.1936.

[52] Mehmed Gökhan Polatoğlu, "Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Su Davası Kapsamında Kurulan İlk Baraj: Çubuk Barajı", *Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 65 (Kasım 2019): 343-80, s. 343.

[53] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 156-96-12, Dosya Ek: 160, Belge Tarihi: 06.02.1937.

[54] BCA 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-) Yer Bilgisi: 88 - 99 – 11, Dosya Ek: 156-113 Belge Tarihi: 09.10.1939.

[55] Elen İtilafnamesi: Meriç Nehrinin her iki yakasında yapılması planlanan su işlerini düzenleyen ve dört bölümden oluşan anlaşmadır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3011.pdf. Erişim Tarihi: 14.04.2025.

[56] BCA, 30-18-1-2, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1928-), Yer Bilgisi: 83 - 48 – 4, Dosya, Belge Tarihi: 30.05.1938.

5. Bu kanun neşrinden itibaren muteberdir[57], denilerek 1937 yılında nehir ovaların ıslahına devam etmek maksadıyla ikinci beş yıllık su programı hazırlanmış ve programın uygulanabilmesi için otuz bir milyonluk bütçe ayrılmıştır.

1. Ali Fuat Cebesoy'un Raporu

10 Kasım 1938 günü Ulu Önderin aramızdan ayrılmasının ardından 11 Kasım 1938 tarihinde Cumhurbaşkanı seçilen İnönü, 16 Aralık 1938 tarihinde olağan üstü kongreye giderek "*Değişmez Genel Başkan* olmuş *ve Milli Şef*" unvanını almıştır. Türkiye'de İsmet İnönü dönemi başlamıştır[58]. Bu yeni dönemde 26 Mart 1939 tarihinde yapılan seçimlerde Atatürk'ün harp okulundan arkadaşı Ali Fuat Cebesoy Konya milletvekili olarak meclise girmiştir[59]. Seçimlerin ardından Cumhurbaşkanı İsmet İnönü hükumeti kurma yetkisini Dr. Refik Saydam'a tevdi etmiştir. 3 Nisan 1939 tarihinde II. Saydam Hükumeti kurulmuştur[60]. Cebesoy, II. Saydam Hükumetinde Nafia Vekâletine atanmıştır. Askerî ve siyasî olarak Türk Milletine önemli hizmetleri bulunan Cebesoy Nafia Vekili sıfatıyla hizmetlerine devam etmiştir[61]. 12 Şubat 1937 yılında kabul edilip uygulamaya konulan 3132 sayılı (Yeniden Yapılacak Su İşlerine 31 000 000 Lira Tahsisi ve Bunun İçin Gelecek Senelere Geçici Taahhüd İcrasına Mezuniyet Verilmesi Hakkında Kanun[62]) su kanunun uygulanması Ali Fuat Cebesoy'un Nafia Vekilliği döneminde devam etmiştir. Buradan hareketle Ali Fuat Cebesoy Seyhan, Berdan, Büyük Menderes, Gediz, Bakırçayı, Susurluk, Küçük Menderes, Bursa ve Konya ovasında seyahate çıkarak bölgenin su ve toprak durumu ile alakalı mütalaa hazırlamak suretiyle söz konusu kanunun uygulama sahaları ve alınan neticeler hakkında başbakanlığa bilgi vermiştir[63].

1.1. Adana Ovası ve Seyhan Nehri

Adana ovasında yapılması gereken çalışmaların başında suyun yükseltilmesi geldiğinden buradaki çalışmalara regülatör (baraj) inşası ve su kanalları açılması planlanmıştır. Regülatör sayesinde Seyhan nehrinin taşkınlarını önlenirken nehir suyunun kontrolünü sağlanması, su kanalları ile ovanın her yanına su götürülüp bütün ovanın sulanması amaçlanmıştır. Bu çerçevede hali hazırda regülatör inşası çalışmaları başlanmıştır. Seyhan nehrinin sağ ve sol tarafına kanal açılmıştır. Ayrıca bu kanallara bağlı olarak başka kanalların yapımı için proje hazırlanmıştır. Bu çalışmalar bittiği takdirde Adana ovası tamamen sulama imkânına kavuşması, böylelikle memleketin en kıymetli toprak parçasından daha fazla verim elde edilmesi ön görülmüştür. Öte yandan Seyhan nehri taşkınları Adana şehri için mühim bir güvenlik meselesi haline gelmiştir. Bunu önlemeye yönelik baraj yapımı, set yapımı deşarj

[57] Resmi Gazete, 5 Haziran 1937, Erişim tarihi: 05.07.2024.

[58] Birgül Bozkurt, "Milli Şef Dönemi Hükümetlerinde Ali Fuat Cebesoy'un Nafia (Bayındırlık) ve Münakalat (Ulaştırma) Bakanlıkları", *cedrus.akdeniz.edu.tr* Cedrus XII (2024) 241-260 s.243.(Erişim tarihi:16.09.2024)

[59] *"Cebesoy, Milli* Mücadelenin önder kadrosu içinde yer almış başarılı bir komutan, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) ile Sovyetler Birliği arasında ilişkilerin yürütülmesinde rol almış bir diplomattır. Cumhuriyetin ilanının ardından önder kadronun siyaseten yol ayrımı sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Halk Partisi'nin kurucuları arasında yer almıştır. Parti'nin kapatılmasıyla siyasal yaşama ara vermiştir. 1933 yılında Konya milletvekili seçilmesiyle siyasal yaşama geri dönen Cebesoy, Atatürk'ün ölümünün ardından İsmet İnönü'nün Tür*kiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı ve "Milli Şef" ilan edildiği dönemde bakanlık görevlerine getirilmiştir. Ali Fuaat Cebesoy, 3 Nisan 1939 ile 9 Mart 1943 tarihleri arasında Nafia (Bayındırlık) Vekilliği, 9 Mart 1943 ile 7 Ağustos 1946 yılları arasında Münakalat (Ulaştırma) Vekilliği yapmıştır*". Birgül Bozkurt, "Ali Fuat Cebesoy'un Nafia (Bayındırlık) ve Münakalat", s.240.

[60] Mehmet Halim Özkan, "Refik Saydam Hükümetleri Döneminde İaşe Politikaları Ve İaşe Müsteşarlığı", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2019, s.11

[61] Ayfer Özçelik, "Ali Fuat Cebesoy (1882-1968)", https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ali-fuat-cebesoy-1882-1968/?pdf=3872, Erişim Tarihi:15.04.2025.

[62] Mehmed Gökhan Polatoğlu, "Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Su Davası" s.347.

[63] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 199-361-7, Dosya Ek: 237,1.

kanalı yapımı gibi projeler tamamlanmıştır. Bu projenin kış başlamadan hayata geçirilmesi için gerekli iktisadi ve teknik desteğin sağlanması arayışlarına girilmiştir[64].

1.2. Berdan Nehri

Tarsus ve Mersin arasında akmakta olan Berdan nehri üzerine inşa edilmiş olan regülatör hem inşası hem de mimarisi, Türk tekniği için önemli bir gelişme olmuştur. Bu regülatörün ve kanallarının inşaatı tamamlanmış olup açılışı yapılmıştır. Genç Cumhuriyetimizin büyük bir başarısı olup su siyasetinin devlet eliyle kontrollü bir şekilde yapılması bölge halkı tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Halkın hükumete güveni artmış Cumhuriyete saygısı perçinlenmiştir[65]. Ayrıca gerek Adana gerekse Tarsus ovalarına yapılan bu yatırım bölgenin maddi değerini artırmıştır. Bu şekilde bölgeye harcanan para karşılığını bulmuştur. On beş milyon civarında olan Adana halkının gayrimenkul zenginliğinin Ovanın ıslahı ve su işleri projesi ile daha çok artması ümit edilmiştir. Ovadan alınan ürün miktarının artması nedeniyle bölgede çiftçilikle uğraşanlar çalışmalara destek olmuştur[66].

1.3. Büyük Menderes Havzası

Büyük menderes havzasında da öncelikle ovanın sulanması üzerinde durulmuştur. Fakat bölgede sulanması gereken alan yüz on iki bin metre kare geniş sahanın sulanabilmesi için Menderes nehrinin yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Kışın nehrin debisi yükselen yazın azalan Menderes nehri için kış sularının toplanacağı bir baraj yapılması planlanmıştır. Bu amaçla Menderes havzası içinde baraj yapımına müsait bir alan tespit edilerek çalışmalara başlanmış fakat Çine ve Çal'da yapılan sondaj çalışmaları olumlu bir netice vermemiştir. Menderes nehrinin doğduğu bölgede Işıklı gölünün etrafına setler yapmak suretiyle burası hazine bendi haline dönüştürülmüştür. Işıklı gölü çevresinde bend inşa edilerek üç yüz elli milyon metre küp su birikimi planlanmıştır. Bu ön görüden hareketle bend yapımına başlanmıştır[67].

Denizli bölgesinde Çürüksu çayından su almak suretiyle Sarayköy ovasını sulama projesinin inşaatı başlamıştır. Öte yandan Büyük Menderes üzerinde Feslek mevkiinde nehrin sol sahiline regülatör yapımı ve Perlibey su kanalı açma faaliyetlerinin devam ettiği anlaşılmıştır[68]. Menderes havzasında Sarayköy'den Burhaniye'ye kadar olan arazide eski kanallar ıslah edilerek su verilmiştir. Horsunlu'dan Nazilli'ye kadar yeni su kanalları açılmıştır. Menderes üzerinde regülatör yapımının nihayete ermesi ve su kanalları ile Menderes vadisindeki sulama işleri düzene girmiştir. Horsunlu'da sulama çalışmalarının neticesini gören halk Nazilli'de kanal yapımının bitmesini beklemeden kendi imkânları ile masraf ederek dolap ve motorlarla arazilerine su taşımaya başlamıştır. Ayrıca Menderes havzasında yetmiş küsur ürün yetiştiği, pamuk hasadında bin metrekareden(bir dönüm) sekiz yüz otuz kilogram pamuk elde edildiği, benzer biçimde bu rakamın mısırda beş yüz altmış iki kilogram olduğu gözlemlenmiştir[69].

Daha evvelden başlamış ve tamamlanmış olan Küçük Menderes havzasında bataklılar kurutulmuş ve toprak ıslah edilmiştir. Su taşkınlarını önlemek maksadıyla Mahmutlar regülatörü inşa edilmiştir. Regülatör inşası sırasında Cellat gölü kurutulmuş ve bu gölün

[64] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 199- 361-7, Dosya Ek: 237,1.
[65] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 199- 361-7, Dosya Ek: 237,2.
[66] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 199- 361-7, Dosya Ek: 237,3.
[67] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 199-361-7, Dosya Ek: 237,3.
[68] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 199- 361-7, Dosya Ek: 237,4.
[69] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 199-361-7, Dosya Ek: 237,4.

kuruması ile elde edilen arazi tarıma açılmıştır. Havzada daimi göl ve bataklıklardan ibaret iki yüz bin dekar arazi tamamen köylünün eline verilmiştir. Bataklıkların kurutulması ile bölge sıhhî olarak da rahatlamıştır. Ayrıca su inşaatında büyük özeni gerektiren işletme işleri için bir teşkilat kurulması havzada yapılan faaliyetlerden azami verim alınmasını sağlaması ve aynı zamanda havzanın daimi olarak kontrolüne imkân vermesi ön görülmüştür.

Sulama imkânı oldukça sınırlı olan Gediz bölgesinde, sulama alanı geniş ve su kaynakları yetersiz olduğu tespit edilmiştir. Bu sorunu çözmek amacıyla kış sularının biriktirilmesini ön gören Marmara gölü set inşa etme projesi başlatılmıştır. Böylelikle hem Salihli sulama sorununun çözülmesi hem de Gediz'in sol sahilinden itibaren kanal açma çalışmaları başlatılarak Ahmetli sulama sahasına su verilmesi hedeflenmiştir[70].

Menemen sulama sahası için Emiralem'de regülatör yapma ve kanal açma çalışması başlatılmış kanalların bir kısmı bitirilmiştir. Biten kanallar vasıtası ile geçici de olsa 1940 yılı sulama döneminde ovanın sulanması başlamıştır. Manisa'da taşkınlara neden olan Kum çayının yatağı değiştirilerek Marmara gölüne yönlendirilmiştir. Böylece hem taşkınlar önlenmiş hem de havzanın sulama imkânı artırılarak kurak senelerde dahi su temin edilmiştir. Ayrıca taşkın zamanlarında suyun verdiği zararı önlemek için teşkil edilen iş hacmi azaltılmıştır. Buradaki iş gücü başka surette değerlendirilmiştir[71].

Bakırçay nehrinin yatağı bakımsızlıktan dolmuştur. Nehir yatağı dolduğu için sular bütün ovaya yayılmış yer yer bataklılar oluşmuştur. Nehir yatağına bakım yapılarak suyun akışı kontrol altına alınması için nehrin yatağının genişletilmesi yatağın ikiye ayrılması ve sağına soluna set yapılması çalışmaları başlamıştır. Bununla birlikte bataklıkların kurutulması halk salığı açısından zorunlu olduğundan Bakır çay nehri ıslahı ve bataklık kurutma çalışmaları yapılmıştır. Kurutulan bataklıklardan elde edilen arazi ekilip biçilmesi için halka verilmiştir. Bakırçay nehrinin ıslah çalışmaları nehrin ağzından kaynağına doğru yapılmaya başlanmıştır. Su taşkınlarından sonra ortaya çıkan durum Bakırçay ıslahının ne derece önemli olduğunun anlaşılmasına vesile olmuştur[72].

Susurluk havzasında Kirmastı, Susurluk, Karadere gibi üç büyük dereler olduğu gibi Mürvetler ve Küçük Karadere dereleri birbiri ile birleşerek Karacabey boğazından geçerek Marmara denizine dökülürler. Bu derelerin akışı doğanın da yardımı ile kontrol altına alınmıştır. Doğa bu bölgede taşkınları şöyle engeller: İsmi geçen üç dere taşkın haline geldiğinde Susurluk deresinin akışı devam ederken Karadere Koca çay ile birleşip Manyas gölünü, Kirmastı çayı da Apolyont (Uluabat) gölünü teşkil eder. Yağış azmanından sular bu göllerde toplanarak Karacabey Boğazından akar gider. Fakat zamanla bu nehirlerin yatakları bakımsız kaldığından suyun akış dengesi bozulmuş ve taşkınlara neden olmaya başlamıştır. Taşkınlar hem can hem de mal güvenliğinin zafiyete uğramasına neden olmuştur. Bu halin önüne geçmek için burada doğru bir su politikası takip etmek için hazırlanan projeye göre Kırmastı çayının akışı doğanın yaptığı gibi bırakılıp doğayla gereksiz mücadeleye girişilmekten kaçınılmıştır. Çayın aktığı gölün etrafına taşkınları önlemek için set yapılmıştır. Set ile sınır belirlenen göl ayağına bir kapak yapılarak taşkın zamanlarında istenildiği gibi manevra yapılması ön görülmüştür. Manyas gölünün etrafına set oluşturularak emsal bir tesisat planlanmıştır[73].

[70] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 199-361-7, Dosya Ek: 237,5.
[71] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 199-361-7, Dosya Ek: 237,6.
[72] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 199-361-7, Dosya Ek: 237,6.
[73] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 199-361-7, Dosya Ek: 237,7.

Susurluk deresinde yine suyun doğal akışı muhafaza edilip nehir yatağının genişletilmesi düşünülmüştür. Bu planların hayata geçmesi halinde de taşkın sorunlarının tamamen ortadan kalkacağı öngörülmüştür. Susurluk havzasında söz konusu ıslahatlar yapılabilmesi için dört milyon lira sarf bedeline ihtiyaç duyulmuştur. Fakat gerekli ıslahat yapıldığında yüz kırk bin dekar arazi taşkınlardan kurtulması, elli bin dekar bataklığın kurutulması ve dört yüz kırk bin arazi sulanabilmesi hedeflenmiştir. Bununla birlikte yalnızca bataklık kurutulması yolu ile elde edilen arazinin değeri iki buçuk milyon olduğu, sulama faaliyetlerinin artması ile yıllık üç buçuk milyon liralık fazla ürün elde edilmesi planlanmıştır.

Bursa ovasında Nilüfer ve Deli çay ıslah edilmiş, Gölbaşında bir toprak baraj inşa edilmiştir. Nehirlerin akış rejiminin dengelenmesi, bataklıkların kurutulması ve sulama sorunun çözülmesi ile taşkınların önüne geçilmesi başarılmıştır. Hatta o yıl Avrupa da taşmamış dere kalmamışken Bursa ovasında su ve toprak kontrol altına alınmıştır. Bu durum halk nazarında büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır[74].

1939 yılında da Nafıa Vekâlet'ine bağlı olarak "Su İşleri Reisliği" kurulmuştur. Bu tarihten sonra su işlerinin önemi çok daha iyi anlaşılmış, su kaynaklarının istikşafı, etütleri ve planlamaları ile su ölçümleri yapılmıştır[75]. Konya ovasında da sulama faaliyetleri devam etmiştir. Daha evvelki yıllarda yüz seksen bin dekar olan sulama alanı 1940 yılı itibarı ile iki yüz yirmi bine çıkarılmıştır. Beyşehir gölünden su ikmal etme projesi ile bölgede dört yüz bin dekar alanın sulanması planlanmıştır. Orta Anadolu'da Konya'yı besleyen dereler üzerinde yapılan çalışmalarda bu derelerin su tutma kapasitesinin olmadığı görülmüştür. Orta Anadolu'da ortalama 400-500 milimetre yağış olduğu zamanlarda daha iyi verim alındığı tespit edilmiştir. Yağmurun eksikliğini ikmal etmek, kış sularını kontrol edip bataklık oluşumunu engellemek için bir su tesisatı yapılması planlamıştır. Ayrıca bölgedeki obruklardan faydalanılması hedeflenmiştir[76].

Ali Fuat Cebesoy raporunu şöyle tamamlamıştır:

> *" Yurdumuzdaki sulardan istifade ve zararların engellenmesi konusunda milli şefin arzuları dâhilinde ve hükumet programına uygun olarak plan dâhilinde yaptığım seyahatte ayrı ayrı yaptığım tetkikler neticesinde bizzat müşahede eyledim. Buna göre zirai verimin artması ve memleketin sıhhati yolunda atılan bu adım memleket genelinde anlaşılmış bulunmaktadır. Su işlerinin düzene konulması memleketin kalkınmasında önemli rol oynayacaktır. Bu vesileyle programın genişletilmesi gerekmektedir. Su davamızı orta Anadolu'da Eskişehir ve Konya'ya genişletmek, Kızılırmak, Sakarya nehirlerinin denize ulaştığı alandan, Akdeniz mıntıkasının önemli bir ziraat alanı olan Milas'tan İçel'e kadar olan sahil kısmını bu programa dâhil etmek su davamızın tamamlanması açısından çok önemlidir. Seyahatim sırasında su işlerinde çalışan memurların gayreti İkinci su programımızın uygulanması konusunda her türlü fedakârlığın yapıldığı düşüncesine sahip oldum*"[77].

[74] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 199-361-7, Dosya Ek: 237,8.
[75] Dursun Yıldız, Cumhuriyet Ve Su, https://supolitikalaridernegi.org/wp-content/uploads/2022/11/cumhuriyet-ve-su-dursun-yildiz-hidropolitik-akademi-.pdf. Erişim tarihi: 22.09.2024.
[76] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 199-361-7, Dosya Ek: 237,9.
[77] BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 199-361-7, Dosya Ek: 237,10.

SONUÇ

Milli Mücadele'nin sona ermesinin ardından her bakımdan harap olmuş Anadolu coğrafyasının imar planın bir parçası olan su programını Cumhuriyet mucizesinin bir tezahürü olarak görmek mümkündür.

Su programı öncelikli olarak şehirlere içme suyu götürebilmek maksadıyla hazırlanmıştır. Bu amaçla Bursa, Adana, Ankara, Edirne ve İzmir gibi on iki şehirde su işleri riyasetine bağlı şubeler açılmış, bu çalışmalar sırasında Anadolu biraz daha yakından görülmüş ve incelenmiştir. Bu programla ülke genelinde bulunan 48 göl ve 78 akarsuyun beslendiği havzaların bakıma ihtiyaç duyduğu gözlemlenmiştir.

Söz konusu programla çeşitli salgın hastalıkların sebepleri tespit edilmişti. Çünkü taşkınlardan ve bakımsızlıktan değişen nehir yatakları çevresinde devasa bataklıklar oluşturmuş, bu da ülkede salgın hastalıklar oldukça yaygınlaştırmıştı. Bu hastalıklar içinde sıtma en ziyade yaygın ve ölümcül olanıydı. Öncelikli olarak bataklıkların kurutulması salgın hastalıkların defi bakımından çok önemliydi. Su taşkınların kontrol edilmesi bataklıkların kurutulmasında etkin bir adımdı. Bu amaçla nehirlerin akış hızı ve taşkın zamanları takip edildi. Yine taşkınların önüne geçmek amacıyla nehir yataklarının yükseltilmesi ve regülatör yapım çalışmaları başlatıldı.

Kısa sürede Seyhan, Susurluk, Gediz, Bakırçay Büyük ve Küçük Menderes havzalarında salgınların önüne geçilmesi ve bataklıkların kurutulması hususunda büyük gelişmeler gözlenmiştir. Konya ovası sulama şebekesi onarılmış ve eklemeler yapılmıştır. 1939 yılında Hatay'ın anavatana katılması ile Asi nehri ve Amik gölü havzası da su programına dâhil edilmiştir. Türkiye de doğup başka ülkelerde denize dökülen ya da Meriç ve Asi nehirlerinde olduğu gibi başka ülkelerde doğup ülkemizde denize dökülen nehirlerde de Elen protokolünde olduğu gibi ilgili ülkelerle işbirliği yapılarak iyileştirme çalışmaları sürdürülmüştür.

Her iki dönemde uygulanan su programlarının neticesinde bataklık kurutma çalışmaları büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bataklık kurutma çalışmaları sonucunda ortaya çıkan ekilebilir arazi topraksız köylüye dağıtılarak milli mahsülatın artmasına vesile olunmuştur. Su programı sayesinde barajlar yapılmaya başlanmıştır. Böylelikle hem taşkınlar önlenmiş hem de barajlara bağlı kanallar sayesinde daha fazla toprakta sulu tarım yapma fırsatı doğmuştur. Ayrıca barajlarda balıkçılık da yapılarak tatlı su balıkçılığında yeni istihdam imkânı oluşmuştur. Nehir yatakları düzenlenerek olası taşkınlarda ortadan kalkan ulaşım aksamalarının önüne geçilmiştir.

Yeni kurulan Cumhuriyet Bayındırlık işleri ile yakından alakadar olmak suretiyle ülkenin modernleşmesi yolunda önemli gelişmeler kaydetmiştir. Kontrol altına alınmış nehirler, şebeke suyu verilmiş ve alt yapı hizmetleri ile tanışmış şehirler ile demir yolu ve karayolu ağının yaygınlaştığı ülke virane görünümünden kısa sürede kurtularak Avrupa ülkeleri ile mukayese edilir duruma gelmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA, 230, NAFİA VEKÂLETİ, 15-60-1, Dosya Ek: 16SU, Belge Tarihi: 18.11.1925.

230/ 149 - 54 – 11.

230/ 149 - 54 – 11-M.

230/74-35-14- 34R.

BCA, 30-10, MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Yer Bilgisi: 156 - 96 – 10, Dosya Ek: 160, Belge Tarihi: 1930.

30-10/156 - 96 – 160- 5.

30-10/156-96-12-160.

30-10/199- 361-7-237-1.

30-10/199- 361-7- 237-2.

30-10/ 199- 361-7- 237-3.

30-10/199- 361-7- 237-4.

30-10/199-361-7-237-1-1.

30-10/ 199-361-7-237-4-1.

30-10/199-361-7- 237-5.

30-10/ 199-361-7- 237-6.

30-10/ 199-361-7- 237-7.

30-10/ 199-361-7- 237-8.

30-10/ 199-361-7- 237-9.

30-10/ 199-361-7- 237-10.

30-10/ 156-96-10-160-4.

30-10-1/156-96-10- 160.

30-10-2/156-96-10-160.

30-10-3/ 156 - 96 -160.

30-10-4/ 156 - 96 – 10- 160.

30-10/ 156, 96, 10- 243-40,160.

BCA, 30-18-1-1, KARARLAR DAİRE BAŞKANLIĞI (1920-1928), Yer Bilgisi:18 - 26 – 18, Dosya Ek: 43-34, Belge Tarihi:25.04.1926.

30-18-1-1/:24-29-2.

30-18-1-2/ 2-20-7.

30-18-1-2/ 3-26-8- 243-40.

30-18-1-2/10 - 29 – 9- 406-13.

30-18-1-2/ 88 - 99 – 11- 156-113.

30-18-1-2/ 60 - 97 – 11- 243-217.

30-18-1-2/ 30-60-10- 76-201.

30-18-1-2/ 19-22-16.

30-18-1-2/36 - 36 – 6.

30-18-1-2/ 67- 69-6-69-150.

30-18-1-2/ 67 - 69 – 17-163-44.

30-18-1-2/ 83 - 48 – 4

30-18-1-2/ 26 – 15-12-76-191.

30-18-1-2/ 43-16-5-238-150.

30-18-1-2/25 - 4 – 8.

30-18-1-2/37-48-6.

30-18-1-2/56-53-9-243-203.

Telif eserler

Acar, Eray (2012), "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kentsel Şebeke Suyu Yönetiminin Kurumsal Ve Yasal Gelişimi" *Hukuk Ve İktisat Araştırmaları Dergisi,* Cilt 4, No 1.

Akıllı, Hüsniye (2012), "Türkiye'de Su Yönetiminin Değişen Yüzü: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü", *Memleket Siyaset Yönetim*, C.7/18 s. 55-85.

Aytepe, Oğuz (2025), "Behiç Erkin (1876- 1961)", https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/behic-erkin-1876-1961/, erişim tarihi,18.07.2024.

Bozkurt, Birgül (2024), "Milli Şef Dönemi Hükümetlerinde Ali Fuat Cebesoy'un Nafia (Bayındırlık) ve Münakalat (Ulaştırma) Bakanlıkları", *Cedrus XII*, 241-260.

Büyüktolu Recep (2023), Çubuk Barajı, https://yeni.ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/1251/%C3%87ubuk-Baraj%C4%B1, Erişim Tarihi: 19.04.2025.

Demir, Abdullah(2000), *Su ve DSİ Tarihi*, DSİ Vakfı Yayını Ankara.

Erdemir, Ayşegül Demirhan (2018), "Türk İslam Devletlerinde Tıp İle Diğer Bilimler Ve Yorumlamalar", *Türk Dünyası Araştırmaları* 119, sy. 235 (Ağustos 2018): 89-124.

Hali, Servet Selcan Rencüzoğulları (2017), "İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Eğitim", *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum*, 6(17), 2017.

https://dsi.gov.tr/Sayfa/Detay/692, Erişim tarihi:24.06.2024.

İlke Tekin, "Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı Sonrası Betonarmenin İnşası", İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 52

Kılıç, Ebru(2023), "Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi,* 11/35, 661-677.

Muşmal, Hüseyin (2015), "Konya Ovası Sulama Projesi Fikrinin Ortaya Çıkışı Ve Projeyle İlgili İlk Çalışmalar", The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science JASSS2705 Number: 33, p. 11-28, Spring(2015) I.

Özçelik, Ceyhun(2008), "Türkiye'de Su Hizmetleri ve Su Hukuku'nun Gelişimi", DSİ Teknik Bülteni, Sayı 103 Ocak 2008 https://dsiteknikbulteni.dsi.gov.tr/Sayfa/Detay/1664. Erişim tarihi:15.08.2024.

Özçelik, Ayfer, "Ali Fuat Cebesoy (1882-1968)", https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ali-fuat-cebesoy-1882-1968/?pdf=3872, Erişim Tarihi:15.04.2025.

Özdemir Naziye (2023), "Türkiye'de Elektrik Enerjisinin Gelişimi Ve Kurumsal Yapılanma", Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye Elektrik Tarihi, s.17-51.

Özkan, Mehmet Halim(2019), "Refik Saydam Hükümetleri Döneminde İaşe Politikaları Ve İaşe Müsteşarlığı", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Polatoğlu Mehmed Gökhan (2019), "Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Su Davası Kapsamında Kurulan İlk Baraj: Çubuk Barajı*", Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 65, 343-80.

Resmi gazete, 25 Mayıs 1935, Elen İtilafnamesi, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3011.pdf. Erişim tarihi: 14.04.2025.

Resmi Gazete, 5 Haziran 1937, https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3623.pdf, Erişim tarihi: 05.07.2024.

TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Dönem 28. Cilt 17. Birleşim - Sayfa 107.

Ünlü, Talha Burak(2017), "Avlonyalı Ferid Paşa, Bir Ömür Devlet Abdülhamit Kırmızı", *Tarih Kritik*, (3) 1, Nisan, ss. 66-69.

Yelok, Savaş (2002), "Kaybolan Cennetin Peşinde (Sümer ve Akad: Ütopya mı? Gerçek mi?)", Cabbar Işankulu Aktaran: V. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,* Cilt 22, Sayı 3, ss. 183-197, s.185.

Yıldırım, Yıldıray (2021), "Adana Ovasının Islahı Projesi (1924)", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 30 No: 3 Sayfa: 206-222.

Yıldız Dursun(2022), Cumhuriyet Ve Su, https://supolitikalaridernegi.org/wp-content/uploads/2022/11/cumhuriyet-ve-su-dursun-yildiz-hidropolitik-akademi-.pdf. Erişim tarihi: 22.09.2024.

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)

DOI: 10.33431/belgi.1620080 **Araştırma Makalesi/**Research Article

TÜRKİYE'DE BAHÇE BİTKİLERİ ARAŞTIRMALARININ GELİŞİMİNDE TEKİRDAĞ BAĞCILIK ARAŞTIRMA İSTASYONU VE TÜRKİYE TARIMINA KATKILARI (1930–1980)

TEKİRDAĞ VITICULTURE RESEARCH STATION IN THE DEVELOPMENT OF HORTICULTURAL RESEARCH IN TÜRKİYE AND ITS CONTRIBUTIONS TO TURKISH AGRICULTURE (1930–1980)

Nurullah KIRKPINAR*

Geliş Tarihi/Received:14.01.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**17.06.2025

KIRKPINAR, Nurullah, (2025), "Türkiye'de Bahçe Bitkileri Araştırmalarının Gelişiminde Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu Ve Türkiye Tarımına Katkıları (1930–1980) ", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 125-155.

Öz

Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü, filoksera zararlısından kaynaklı yok olan bağların, Amerikan asma anaçları ile değiştirilmesi amacıyla kuruldu. Anaç üretiminde başarılı çalışmalar yapan Enstitü, ilerleyen yıllarda araştırma-geliştirme çalışmalarına ağırlık verdi. Bağcılık ve bahçecilik alanlarında yörede bulunan yetiştiricilere üretim, araştırma ve eğitim konularında destek sundu. Bu kapsamda Enstitü 1958'de anaç üretiminin yanı sıra akademik araştırma çalışmalara başladı. 1964'ten 1968 yılına kadar Papazkarası üzüm çeşidi baz alınarak kimyasal gübre denemeleri yapıldı ve ideal karışımlar elde edildi. 1973'te birçok anaç üzüm çeşidinde kalite ve verim artışına gidildi. 1979 yılından itibaren ziraat fakülteleri gibi diğer kuruluşlarla iş birliğine gidilerek geniş anlamda bağcılıktaki sorunların giderilmesi için çalışmalara başlandı. 1980'li yıllarda birçok şaraplık üzüm çeşidinin veriminde artış sağlandı. Eldeki makale, bağcılık alanında yaşanan gelişmeleri bir kurumsallaşma örneğinden yola çıkarak değerlendirme yapmayı hedeflemektedir. Enstitü, Türkiye'nin bağ ve asma üretimini halka özendiren, kendi kendine yetebilen ve cihan pazarında tutunabilen bir kurum olma gayreti içerisinde ülkenin dışa bağımlılığını reddeden ve Atatürk'ün tarımda verimlilik, kalite ve standardizasyon politikasını esas alan bir araştırma–eğitim kurumu olma yolunda önemli çalışmalar yaptı. Enstitünün geliştirdiği Amerikan asma çubukları, asma–üzüm çeşitleri ve yıllar bazında yapılan üretimler ülkenin ihtiyaçları ile paralel olarak şekillendi. Böylece kurum, oluşturduğu koleksiyonlarla Türkiye'nin asma genetik kaynakları ve gen havuzuna dönüştü. Yarım asırlık süre zarfında Tekirdağ tarımında bağcılık ve meyveciliğin oldukça önemli bir yere sahip olması, yalnızca bağcılıktan 12.000 ailenin doğrudan yahut dolaylı bir biçimde geçimini sağlayacak duruma erişmesinde, kurumun yaptığı çalışmalar önemli ölçüde tesir etti. Nitel bir araştırma olan çalışmanın amacı, bağ ve bağcılığı doğrudan etkileyen unsurların başında gelen Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü örneğinden yola çıkarak, kurumun Trakya ekonomisi başta olmak üzere bölge ve ülke tarımına olan katkılarını incelemektir.

*Dr., İzmir, nurullahkirkpinarr@hotmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-6540-9822).

Anahtar Kelimeler: *Modernleşme ve Tarım, Bağcılık, Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü, Trakya Ekonomisi.*

Abstract

The Tekirdağ Viticulture Research Institute was established with the aim of replacing the vineyards destroyed by phylloxera pests with American grapevine rootstocks. The Institute, which carried out successful studies in rootstock production, focused on research and development activities in the following years. It provided support to the growers in the region in the fields of viticulture and horticulture in terms of production, research and training. In this context, the Institute started academic research studies in 1958 in addition to rootstock production. From 1964 to 1968, chemical fertiliser trials were carried out on the basis of the Papazkarası grape variety and ideal mixtures were obtained. In 1973, quality and yield were increased in many rootstock grape varieties. From 1979 onwards, studies were started to eliminate the problems in viticulture in a broad sense by cooperating with other organisations such as agricultural faculties. In the 1980s, yields of many wine grape varieties were increased. The present article aims to evaluate the developments in the field of viticulture based on an example of institutionalisation. The Institute has made important efforts to become a research-education institution that encourages the production of vines and grapevines in Türkiye, rejects the country's foreign dependency in its efforts to become a self-sufficient institution that can hold its own in the global market, and is based on Atatürk's policy of productivity, quality and standardisation in agriculture. The American grapevine rods, grapevine-grape varieties developed by the Institute and the productions made on a yearly basis were shaped in parallel with the needs of the country. Thus, the institute has turned into Türkiye's grapevine genetic resources and gene pool with the collections it has created. The work carried out by the institution has had a significant impact on the fact that viticulture and fruit growing have had a very important place in Tekirdağ agriculture for half a century and that 12,000 families have been able to make a living directly or indirectly from viticulture alone. The aim of the study, which is qualitative research, is to examine the contributions of the institution to the agriculture of the region and the country, especially the economy of Thrace, based on the example of the Tekirdağ Viticulture Research Institute, which is one of the factors that directly affect the vineyard and viticulture.

Keywords: *Modernization and Agriculture, Viticulture, Tekirdağ Viticulture Research Institute, Economy of Thrace.*

Giriş

Türkiye, 1930'lu yılların başlarından itibaren kurulmaya başlanan bahçe bitkileri araştırma enstitülerinin sunduğu araştırma—geliştirme (AR—GE) hizmetlerinin belirleyici katkılarıyla bahçe kültürleri yetiştiriciliğinde dünyada güçlü bir konuma erişmiştir. 1930—1940 arası 10 yıllık periyot, bahçe kültürleri araştırmaları açısından bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Zira meyvecilik ve bağcılık konularını içeren çok sayıda kurumsallaşma[1], bu süreçte faaliyete geçmiştir. Böylece Türkiye; coğrafi konumu, jeomorfolojik yapısı ve farklı ekolojik durumu ile biyoçeşitlilik bakımından dünyanın en önemli gen merkezlerinden biri haline gelmiştir. 1980 yılı sonrasında araştırmalara sağlanabilen son derece kısıtlı imkânlara rağmen, özellikle bahçe bitkileri alanında yapılan çalışmalarla çeşit, anaç standardizasyonu ve yetiştirme teknikleri bakımından araştırmalarda yeni bir atılım dönemi başlamıştır.

1929 Dünya İktisadi Buhranı sonrasında kurumsallaşan ve uygulanan tarımsal faaliyetler, bahçe tarımı kapsamında bağcılık, meyve yetiştiriciliği, zeytincilik, çay ve sebze yetiştiriciliğini kapsamıştır. Bu aşamada araştırma—geliştirme, ıslah—deneme ile üretim—dağıtım faaliyetlerini organize etmek amacıyla "*örnek veya koleksiyon bahçeleri", "fidanlıklar*" ve bunlardan elde edilen bilimsel sonuçların pratikte uygulanmasını kolaylaştırmak için "*meyvecilik, bağcılık ve zeytincilik*" gibi istasyonlardan oluşan bir ağ sistemi kurulmuştur. Bu gruptaki örgütsel gelişmeler iki farklı düzeyde ilerleme göstermiştir: Merkezi ve taşra idareleri. Merkezi idare bünyesindeki faaliyetler ve kurumlar Tarım Bakanlığı tarafından yürütülürken, diğer kurumsal organizasyonlar yerel idari birimler tarafından yönetilmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren "*Bağcılık Araştırma İstasyonu yahut Amerikan Asma Fidanlığı*" ismiyle tesis edilmiş olan bilimsel araştırma merkezlerine büyük görev düşmüştür. Zira bağcılık üzerine çalışmalar yürüten kurumsallaşmalar, anıldıkları isim dolayısıyla, AR—GE faaliyetlerinin özel bir birimine özgü araştırmaları gerçekleştirme amacını güdüyor gibi görünseler de özellikle kuruluş yıllarında etki alanları itibarıyla kırsaldaki tarımsal dönüşümün temel aktörlerinden biri haline gelmiştir. Bu süreçte, eğitim—öğretim, araştırma—geliştirme ve sürdürülebilir üretim konularını kapsayan birçok çalışmaya imza atılmıştır[2].

Bağcılık alanındaki kuruluşların belirli bir plan, program ve proje çerçevesinde bilimsel araştırma ve inceleme yapması ön görülmüştür. Kurumsallaşmalar, bilimsel bilgi ve bulgulara dayalı uygulamaların halk arasında yaygınlaştırılmasına, çağdaş tarım yöntemlerinin özümsenmesine ve yerleşmesine aracılık etmiştir. Böylece, Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar tarımsal üretimde ağırlıklı olarak geleneksel ve ilkel yöntemlerle yetinen üretici kesiminin, bilimsel bulgulara dayalı üretim yöntemlerini benimsemesi ve küresel pazarı önceleyen yeni bir üretim modeline geçmesi mümkün hale gelmiştir. Avrupa'da eğitim almış ve bağcılık alanında uzmanlaşmış genç ziraatçılar ve onların rehberliğinde

[1] T.C. Tarım Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren meyvecilik ve bağcılığa dair kurumsallaşmaların görev yaptığı başlıca yerleşimler şöyledir; İstanbul-Büyükdere, İstanbul-Göztepe, Bilecik, Kilis, Manisa-Horozköy, Tekirdağ-Malkara, Antalya, Giresun, Gaziantep, İzmir-Bornova, Malatya, Aydın-Erbeyli, Adapazarı-Arifiye, Tokat, Kütahya, Erzincan, Kastamonu, Niğde, Çanakkale-Umurbey, İskenderun. Meyvecilik ve bağcılıkla ilgili çalışmaların genel seyri ve kurumsallaşmaların çalışmaları için Bk. Nurullah Kırkpınar, *Türkiye'de Zirai Eğitimin Tarihçesi ve Kurumsallaşması (1923-1963),* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2024, ss.557-667.

[2] Eğitim alanında ilk, orta ve yüksek dereceli tarım okulları; araştırma-geliştirme alanında ise tohum ıslah ve bahçe kültürleri istasyonları, devlet üretme çiftlikleri, örnek tarlalar ve koleksiyon bahçeleri sürdürülebilir tarımsal üretimi artırmaya yönelik en önemli girişimlerdir. Cumhuriyet'in ilanından sonra tarımsal modernizasyon çerçevesinde kurulan ve faaliyet gösteren girişimler için Bk. Kırkpınar, *Türkiye'de Zirai Eğitim,* ss.X-XIV ve diğer sayfalar.

çalışmalarını yürüten araştırma kurumları iki temel sorumlulukla görevlendirilmiştir. Birinci sorumluluk, meyve ve sebze ürünlerinin verimini artırmak amacıyla ülkedeki gıda (yaş meyve ve sebze) tedarikiyle ilgili sorunları çözmeye yönelik araştırmalar yapmaktır. İkincil olarak, endüstriyel üretim ve ihracat için standart tipte ürünlerin yetiştirilmesi ve çoğaltılması ile kurumsallaşmaların sorumluluğuna verilmiştir. Dolayısıyla Cumhuriyet'in erken süreciyle birlikte tarım reformu kapsamında Türkiye'deki tarımsal araştırma sahası, 1929 Dünya İktisadi Buhranı sonrasında devletçilik politikası uzantısında bu problemleri çözmeye odaklanan bir devlet teşebbüsü olarak gelişim göstermiştir. 1930'lu yıllarda kurulmaya başlayan ve farklı yelpazede araştırmalar yürüten bağcılık kurumlarının etkinlikleri, bu faktörler üzerinde temellendirilmiş ve yürütecekleri plan, program ve işlerin seyri, Alman bilim insanı Prof. Dr. Walter Gleisberg tarafından belirlenmiştir[3].

Bu yöndeki çaba ve girişimler, Prof. Dr. Walter Gleisberg tarafından 1936 yılında Ziraat Vekâletine sunulan "*Türkiye Meyveciliği ve Bağcılığı Hakkında Umûmi Rapor*"[4] başlıklı çalışmada ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Prof. Dr. Gleisberg, önce Yüksek Ziraat Enstitüsünde bağcılık ve bahçe kültürleri enstitüsü öğretim üyesi ve şefi olarak görevlendirmiştir. 1933 yılından itibaren ülkenin çeşitli bölgelerinde araştırmalar yapmış ve buna dair bir rapor hazırlamıştır[5]. Bahçe kültürleri üzerine yürüttüğü araştırmaları, doktora tezleri hazırlatarak geliştirmiş ve yetiştirdiği öğrenciler vasıtasıyla Türkiye'nin morfolojisi ve ekolojisine göre ürün yetiştirilmesi üzerinde durmuştur. Yaptığı araştırmalarda belirli meyve türlerinde zaman içerisinde uzmanlaşma sağlanabileceği anlayışı doğrultusunda merkez mıntıkaların oluştuğunu gözlemlemiştir. Bu sebeple hazırladığı raporda, bahçe kültürleri alanında merkez mıntıkalar oluşturacak bir gelişme stratejisi önermiştir. Buna göre her meyve mıntıkasının bulunduğu yerde bir merkez araştırma istasyonu kurulmalı, bu araştırma–geliştirme istasyonlarının koleksiyon bahçeleri olmalı ve üreticiye kaliteli damızlık fidanı temin etmek için numune fidanlıkları oluşturulmalıydı. Bölgesel ölçekte kurulacak istasyonların hepsinin üstünde ayrıca bir 'Merkez Araştırma Enstitüsü' yer almalıydı. Böylece araştırma–geliştirme, ıslah–deneme ve üretme–dağıtma maksatlarıyla kurulacak olan enstitülerinin ilk görevi birinci derecede bilimsel ve fenni araştırmalara ayrılırken, ikincil görev bakımından bu kurumlara bağlı numune fidanlıkları yahut koleksiyon bahçeleri ise birinci derecede deneme, üretme ve çoğaltılarak dağıtma işlerine ayrılmıştır. Ayrıca 1938 yılında düzenlenen Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresinde hazırlanan meyvecilik ve bağcılık raporları, Gleisberg'in çalışmaları doğrultusunda hazırlanmış ve programın ana hatları buna göre düzenlenmiştir[6].

[3] H. Basri Aldoğan, "Bağcılık ve Meyvacılık Çalışmalarımız", *Ziraat Dünyası,* Yıl: 1, Sayı: 11, (Aralık 1950), ss.1-2; 1933-1937 döneminde Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde bahçe bitkileri biriminin başında olan Prof. Dr. Walter Gleisberg, Türkiye'nin birçok yöresinde geniş çaplı araştırmalar yürütmüş, öğrencilerine doktora tezleri hazırlatmış ve Tarım Bakanlığına sunduğu raporlar vasıtasıyla bahçe bitkilerine yönelik faaliyetlerin yol haritasını çizmiştir. Bu çalışmalarda öğrencileri arasında yer alan Nail Oraman, Mubin Halit Onaran ve Lütfü Ülkümen gibi birçok genç ziraatçı aktif rol almıştır. Kırkpınar, *Türkiye'de Zirai Eğitim,* s.49; Bk. Walter Gleisberg, *Türkiye Bağcılığı Üzerinde Araştırmalar*, Cilt: 1, T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Ankara 1938; *Birinci Ulusal Üzüm Kongresi (10/3/1937-14/3/1937),* T.C. İktisat Vekâleti Neşriyatı, Ankara 1937; Büyükdere Meyve Islah İstasyonu haricindeki diğer meyvecilik ve bağcılık araştırma istasyonları Alman bilim insanının ortaya koyduğu modele göre gelişim göstermiştir. Büyükdere'deki uygulamalar ise daha ziyade İtalyan bilim insanlarının rehberliğinde çalışmalarını sürdürmüştür. Bk. Nurullah Kırkpınar, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Bahçe Kültürleri Araştırmaları: "Büyükdere Meyve Islâh İstasyonu Örneği" (1928-1978)", *Atatürk Yolu Dergisi,* Sayı: 73, (Ekim 2023), s.245.

[4] Walter Gleisberg, Türkiye Meyveciliği ve Bağcılığı Hakkında Umumî Rapor, T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı, (Çev.: Nail Oraman), Ankara, 1936, ss. 33-110.

[5] Nurullah Kırkpınar, "Atatürk Dönemi'nde Tarım Politikalarının Belirlenmesinde Yabancı Etkisi: Oldenburg Raporu'nun Rolü", *ÇTTAD,* Cilt XXIII, Sayı 47, (Güz-2023), ss.780-781.

[6] "Meyvecilik, Bağcılık, Sebzecilik ve Çay Ziraatı", *Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi,* T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Seri: B, Takım: 9, Ankara 1938, ss.32-33; Bk. Kırkpınar, *Türkiye'de Zirai Eğitim,* s.162.

Ülkenin muhtelif bölgelerinde, oldukça farklı bir maksat üzerine inşa edilen birçok tarımsal araştırma merkezi, bu süreçte bilimsel bilgi üretiminde bulunarak tarımın sağlıklı temellere oturması için yapacakları çalışmalarla öncü rol üstlenmiştir. Bu kapsamda Cumhuriyet yönetimi, Türkiye'de bilimsel araştırmaya dayanan metotlarla Amerikan asma çubuğu ve standart tipte meyve fidanı üretme, çoğaltma ve talep eden çiftçilere dağıtmanın yanı sıra, başta filoksera zararlısı nedeniyle tahrip olan bağ alanlarını ıslah ve Amerikan asma çubuklarıyla yeni bağ alanları tesis etmek ve asma genetik kaynaklarını koruma altına alarak gen havuzları oluşturmak için pek çok araştırma—geliştirme birimleri meydana getirmiştir. Bunlardan ilk akla geleni Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu'dur. İstasyon, 1930'da kurulduğu ilk günden itibaren ülkenin gereksinimi olan asma çubuğu, aşılı meyve fidanı ve sebze fidesi üreticiliğinde iklime ve coğrafî şartlara intibak sağlayan, bitkilere musallat olan arız ve hastalıklara karşı mukavemet gücü yüksek, verimli ve çeşitli cinslerde üzüm çeşitleri üzerinde araştırmalar yürütmüştür.

Bu makale, Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu'nun Trakya ekonomisine ve Türkiye tarımına katkısını incelemektedir. Çalışmada İstasyonun tarihsel rolü, farklı konjonktürel dönemlerdeki faaliyetleri ve gelecekteki potansiyel gelişmeleri göz önünde bulundurularak, Türkiye bağcılığına olan etkisi analiz edilmiştir. Çalışmada incelediği probleme ilişkin sorgulayıcı, yorumlayıcı ve problemin doğal ortamındaki biçimini anlamaya çalışan nitel bir araştırma yöntemi takip edilmiştir. Yapılan analizler ekonomik katkılar, tarımsal modernleşme çabaları ve teknolojik girdilerin etkisine ilişkin verileri içermiştir. Dolayısıyla Türkiye'de kurulan ilk bahçe kültürleri araştırma merkezlerinden biri olan Tekirdağ Bağcılık İstasyonu, öncelikle önemli tarımsal üretim maddelerinden biri olan bahçe bitkileri çeşitleri üzerine yaptığı araştırmalarla bu sürece katkı sunmuştur. Bununla birlikte İstasyon, bahçe bitkileri araştırmalarının farklı dönemlerin politik ve konjonktürel şartlarından nasıl etkilendiğini ve böylece yöntem ve amaçlarının nasıl bir değişime uğradığını göstermesi açısından da tipik bir örnek teşkil etmektedir. Çalışma boyunca İstasyondaki çalışmaların gelişimi incelenmiş ve Türkiye'de tarım politikaları ve daha özel olarak bahçe bitkileri araştırma alanında yaşananlarla olan ilişkisine değinilmiştir. Bu araştırma vasıtasıyla, Türkiye'de kalkınmanın itici gücü olarak görülen modern tekniklerin ve pazara yönelik rasyonel üretim anlayışının tarım alanına yayılmasındaki etkileri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu anlamda çalışma, bir yandan İstasyonda yapılan araştırmaları merkezine alan kurumsal bir perspektiften, bir taraftan ise tarım alanında yaşanan değişimle birlikte meydana gelen ülkesel çaptaki gelişmelerden yola çıkan çeşitli sonuçlara varmayı mümkün kılmaktadır.

Dönemsel bir bakış açısıyla incelendiğinde çalışma, 1929 Dünya İktisadi Buhranı sonrasında devletçilik politikalarının etkisiyle gelişen ve neoliberal politikaların uygulanmaya başlandığı 1980 yılına kadar olan süreçte Türkiye'deki bağcılık alanında önde gelen bir kurum üzerinden bilimsel gelişmeleri ele almaktadır. Çalışma, Tekirdağ Bağcılık İstasyonunun kuruluşu ve tarihsel süreci çerçevesinde, bu kurumun araştırma—geliştirme, eğitim—öğretim ve üretim—dağıtım gibi alanlarda Türkiye tarımına sağladığı katkıları sistematik bir şekilde incelemektedir.

A- Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu'nun Kuruluşu ve Tarihçesi

Türkiye bağcılığında kaliteli sofralık ve şaraplık üzüm çeşitlerinin yetiştirildiği, geniş bağ sahasına sahip olan Marmara ve Trakya Bölgelerinde mevcut yerli bağ alanları,

1900–1930 yılları arasında filoksera zararlısı ile tamamen tahribata uğramıştır[7]. Bu durum üzerine Amerikan asma anacı kullanmak suretiyle yeni bağ alanlarının kurulması ve üretimin artırılması zaruri hale gelmiştir[8]. Bu tarih aralığında Türkiye'nin hemen her yöresinde görülen bağcılık ve üzüm yetiştiriciliği çalışmaları özellikle Ege, Marmara, Orta ve Trakya yörelerinde yoğun olarak yapılmıştır. Buralarda geçimlik olarak yapılan bağcılık, teknik ve bilimsel şartlara uygun olarak yapıldığı takdirde yüksek randıman alınırken, zaman içerisinde savaşlar sebebiyle bağ alanlarının yakılıp–yıkılması, bağcılığın modern bilgiden yoksun bırakılması ve bilimsel araştırmaların eksikliğinin açıkça hissediliyor olması, ürün veriminin düşük ve emeğin güçlükle karşılanması sonucunu ortaya koymuştur[9]. Bu durum, aynı zamanda öteden beri bağcılığı ve şarapçılığıyla ün salmış Trakya'nın, bağcılık ve şarapçılık bakımından gerilemesine[10] sebep olan unsurların başında gelmiştir. Savaş sonrasında barış ortamı sağlama girişimlerinin olduğu bir süreçte Lozan Barış Antlaşması'yla bölgenin sükûnete kavuşmasından sonra bağcılığın yeniden ihyası için çalışmalara başlanmıştır. Tekirdağ'da filokseraya dayanıklı, Amerikan asma çubuğu yetiştirilerek bölge bağcılarına her yıl bir buçuk milyona yakın aşılı ve köklü bağ çubukları dağıtılması hedeflenmiştir[11]. Dönem itibarıyla filokseranın yarattığı tahribat oldukça geniş bir alanı etkilemişti ve bu çalışmalar yeterli değildi. Nitekim Trakya'nın ilk Umumi Müfettişi İbrahim Tali Bey, bölge dâhilinde yaptığı inceleme gezisi sonrasında hazırladığı raporunda bağcılıkla ilgili şunları kaydetmiştir[12]:

> "*Tekirdağ, Barbaros, Mürefte, Şarköy sahil mıntıkası ve Bozcaada, Çardak, Lapseki mıntıkası birinci derecede olmak üzere Trakya ve Çanakkale'nin hemen her köşesinde inkişaf kabiliyetini haizdir… (Bölgede) bağcılık ve şarapçılık en büyük refah vasıtası olacak ve inkişaf ettikçe bu günkü nüfusun birkaç mislini doyuracak bir kıymet bulacaktır. Şayan-ı arzudur ki bu sanatın bilgileri zaman zaman bu mıntıkada dolaştırılacak alâkadarlar irşat edilsin ve fennin icap ettirdiği hedefe doğru halk yürüyüşünde rehber olsunlar*".

[7] Reşat Aktan, "Memleketimizde Üzüm Kıymetlendirme Durumu", *Ziraat Dergisi,* Yıl: 6, Sayı: 61-62, (Şubat-Mart 1945), s.9; Necati Ziya, "Türkiye'de Amerika Asma Fidanlıkları", *Dönüm,* Sayı: 8, (Şubat 1933), s.22; Yarattığı tahribat sebebiyle Edirne'ye 1910'larda, Tekirdağ'a ise 1920'lerde girdiği tahmin edilen Filoksera zararlısı, bağlara büyük zararlar verecek ölçeğe ulaşmıştır. Bozcaada'da 4.000 dekarlık bağ alanından 500 dekarı tamamen kuruyacak duruma gelmiştir. Öte yandan bilgisizlik ve sermayesizlik bu bölgedeki bağların bozulmasına yol açan diğer unsurlar arasında yer almıştır. Örneğin tufeyli hastalıklarla sistematik bir şekilde mücadele yapacak ne bir kurum ne de bilgili ziraatçı olmadığı için alınan verimler son derece düşmüş ve birçok yerde dekar başına alınan üzüm miktarı 200 kg'a kadar gerilemiştir. Bk. *T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),* Dosya No: 30-10-0-0, Yer No: 72-474-11, 03.06.1935, s.5.

[8] Nazife Tuatay, *Bağ Filokserası (Phylloxera Vitifollii) ve Korunma Çareleri,* T.C. Tarım Vekâleti Ankara Teknik Ziraat Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1953, s.3; Mehmet Asım, "Türk'ün Şekeri", *Vakit,* 26 Kanunuevvel 1929, s.4; Talat Behçet, "Bağcılık ve Şarapçılık Ne Haldedir?", *Son Posta,* 31 Mart 1932, s.4; Filoksera zararlısı, bağların kendi kökleri üzerinde çoğaltımını doğrudan engelleyen ve dayanıklı Amerikan asma anaçları üzerine asılı fidan kullanımını zorunlu kılan en önemli bağ zararlısıdır. Bk. A. Akoğlu, *Bağcılık,* T.C. Devlet Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s.34.

[9] Ekrem Üzümeri, "Bağcılık", İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, Cilt: 2, İstanbul 1947, ss.185-186; Ümran Emin Çölaşan, "Bugün İçin Bağlarımızda Dona Karşı Suni Mücadele Metotlarını mı, Tabii Mücadele Metotlarını mı Tatbik Edelim?", *Ziraat Dergisi,* Yıl: 16, Sayı: 146, (Haziran 1956), s.30.

[10] İstasyonun kurulduğu dönemlerde Trakya'da toplamda 1935 yılı itibarıyla 9350 hektar bağ alanı bulunuyordu. Önceden iç ve dış pazarlara ihraç yapan Edirne ve Kırklareli artık kendi yaş üzüm gereksinimini karşılayamaz duruma düşmüş ve dışarıdan üzüm satın alacak duruma gelinmişti. Bağcılığın gerileyişi, şarapçılığı da olumsuz etkiliyordu. Önceden sadece Kırklareli ilinde her yıl ortalama 1.800.000 kg ve Edirne'nin Kırca Salih (Zalof) nahiyesinde 4.000.000 kg şarap üretimi yapılırken, artık Trakya'da şarapçılık hemen hemen bitmiş durumdaydı. Bk. *BCA,* Dosya No: 30-10-0-0, Yer No: 72-474-11, 03.06.1935, ss.2-4.

[11] *TC MDM, İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya (1937),* Ahmed İhsan Basımevi, İstanbul 1938, s.34.

[12] *BCA,* Dosya No: 490-01-0-0, Yer No: 643-130-1, 10.07.1934, ss.68-69.

Trakya Umumi Müfettişi İbrahim Tali Bey'in ifade ettiği gibi bağcılık bakımdan önde gelen Trakya ve civarındaki yerleşimlerde modern tarım bilgilerinin uygulama sahasına konulmasında değişimin en önemli aktörü kurumsallaşmalar olacaktı. Zira bağcılık sahasında yaşanan gelişme ve ilerleme, buralarda bilgili ziraatçıların yetişmesini ve bu kişilerin çalışmalarını destekleyecek tarımsal araştırma kuruluşlarının ortaya çıkmasını da beraberinde getirmiştir. Böylece bağcılıkla ilgili kurumsallaşmaların çalışmaları ile birlikte bahçe kültürleri alanında birim alanda maksimum verim alınması ve bölge bağcılığının kalkınması yönünde önemli adımlar atılmıştır. Bu yönde önemli çalışmalar yapan ve adına sıklıkla rastlanan kurumlardan birisi Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu'dur. Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu, Ziraat Vekâletinin Trakya yöresindeki bağ işleriyle ilgilenen ilk ve tek bilimsel araştırma kurumu olarak görev yapmış ve bölgenin en önemli zirai kuruluşları arasında yer almıştır[13]. Öte yandan İstasyonun yaptığı müspet çalışmalar neticesinde Trakya'daki üzüm yetiştiriciliği yeni bir safhaya geçmiş, yetiştiricilik işlerinin yanı sıra üzüm satışıyla da ilgilenen bu örgütlenme yapısı, yerel ölçekle de kalmayarak daha kalabalık kitlelere kazanç temin eden ve millî ekonomiye önemli katkılar sağlayan kurumlar halini almıştır[14].

Cumhuriyet'ten önce, bölgedeki tarımsal faaliyetler genellikle ilkel yöntemler ve basit sistemler kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Uygulanan ekim, dikim ve bakım yöntemleri, topraktan beklenen verimin elde edilmesini büyük ölçüde engellemiştir. Özellikle bağcılık açısından önemli bir konumda bulunan Trakya bölgesindeki bağ alanları hem bilgi eksikliği hem de bağlara zarar veren haşereler nedeniyle verimsiz ve atıl bir duruma düşmüştür[15]. Öte yandan dönem içerisinde Ziraat İşleri Umum Müdürlüğü tarafınca hazırlanan bağcılık–meyvecilik ve çaycılık raporuna göre Tekirdağ, Türkiye'nin bağ sahası bakımından en önemli illeri arasındadır. İlin toplam sahası 5.950 km^2 iken il dâhilindeki bağ sahası toplamda 3.563 hektardır[16]. Dolayısıyla bölge bağcılığı açısından geniş, ancak bir o kadar da yetersiz ve düşük verime sahip bir yapı devralan Cumhuriyet yönetimi, başta Trakya yöresi olmak üzere umumi müfettişlik bölgesinin alanına giren illerde tarımsal üretim ve yöntemleri modernleştirmek için önemli adımlar atmayı planlamıştır. Dönemin hükûmetleri, Osmanlı'daki bağcılığa yönelik modernleşme çabalarının yetersizliğine atıfta bulunmuş ve Cumhuriyet'le birlikte buna dair girişimler daha sistemli bir hale getirilmiştir. Bu bağlamda modern tarım yöntemlerinin uygulanması amacıyla kurulan tarımsal araştırma merkezleri, önemli bir aşamayı oluşturmuştur. 1930'lu yılların başında kurulan Tekirdağ Bağcılık İstasyonu, bölgenin önemli bir tarımsal araştırma merkezi olarak bağcılık konusunda müspet çalışmalar yapmıştır[17].

İstasyonun bu yöndeki çabaları Trakya'yı, Türkiye'nin önemli tarım bölgelerinden biri haline getirmiş bağcılık potansiyelini ortaya çıkarmıştır. Dahası, geniş katılımlı eğitim programları uygulayarak, modern tarım yöntemleri konusunda halkın bilgi sahibi olmasına

[13] Nail Oraman, "Trakya Bağcılığına Bir Bakış", *Ziraat Dergisi,* Yıl: VI, Sayı: 69, (Ekim 1945), ss.24-30; Cumhuriyet devrine girerken sadece 80 dekar büyüklüğündeki İstanbul-Erenköy Amerikan Asma Fidanlığı ile işe girişilmiş olduğu halde, 1923-1938 döneminde bu kurumların sayısı Ankara, Bilecik, Halkalı, Kırklareli, Tekirdağ ve Manisa'da kurulan Amerikan Asma Fidanlıklarıyla yediye ve sahaları da 1.307 dekara çıkarıldı. Bu sayede 1924 yılında dağıtılmış olan 6.725 fidan adet sayısı, 1938 yılına gelindiğinde 3.022.960 fidan dağıtımı yapıldı. Bk. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış,* Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayınları, 1938, ss.282-283.

[14] Kırkpınar, *Türkiye'de Zirai Eğitim,* s.651.

[15] *BCA,* Dosya No: 30-10-0-0, Yer No: 72-474-11, 03.06.1935, s.5; Bk. T.C. Ziraat Vekâleti, *1938 Ziraat Kongresi Ziraat İşleri Umum Müdürlüğünce Hazırlanan Meyvecilik-Bağcılık-Sebzecilik-Çay Genel Raporu ve Beş Senelik Program,* Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, Seri: B, Takım: 9, Ankara 1938, ss.12-13.

[16] *Meyvecilik-Bağcılık-Sebzecilik-Çay Genel Raporu ve Beş Senelik Program,* ss.12-14.

[17] *TC MDM, İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya (1938),* İstanbul: Ahmed İhsan Basımevi, 1939, s.37; Bk. Oraman, "Trakya Bağcılığına Bir Bakış", s.34.

yardımcı olmuştur. Kurum özellikle üreticilerin sorunlarının çözümü ve buna dair yolların geliştirilmesi konusunda büyük bir rol oynamıştır. Kurum yaptığı çalışmalarla hem bağ alanlarının sınırlarını artırmış hem de Türkiye'nin diğer bölgelerinde benzer sorunları yaşayan bağcılar için örneklik oluşturacak çalışmalara imza atmıştır. Sonuç olarak, Tekirdağ gibi kurumsallaşmalar vasıtasıyla Cumhuriyet'in modern tarım yöntemlerine yönelik atılımları, ülke bağcılığında önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Bu gelişmeler Trakya yöresinin üretim kapasitesini artırmış; köylülerin tarımsal üretimde sürdürülebilir bir ivme yakalamalarına olanak sağlamıştır. Dolayısıyla Bağcılık İstasyonu gibi kuruluşlar, ülkesel ve bölgesel bağcılığın geleceği için umut verici örnekler ortaya koymuş ve modern tarım uygulamalarının halk arasında yaygınlaştırılmasında kritik rol oynamıştır.

İstasyon öncelikle Trakya'nın iklim, toprak ve üzüm çeşitlerine en uygun Amerikan asmalarının seçimi ve yerli asma çeşitlerinin dikimini sınırlandırmaya yönelik çalışmalar yürütmüştür. Ardından şarap üretimini temel bir hedef olarak belirleyerek bu amaç doğrultusunda Trakya bağcı ve şarapçılarının bilgi düzeyini artırmış, tufeyli hastalıklarla sistematik mücadele etmiş, örnek bağ ve şaraphaneler kurarak halka uygulamalı çalışmalarla rehberlik etmiştir. Öte yandan melezleme yöntemiyle yeni, kaliteli ve randımanlı üzüm cinslerinin yetiştirilmesine olanak sağlayarak bilimsel araştırmalar yürütmüş, elde ettiği somut verileri örnek fidanlıklar kurarak ve bizzat uygulamalı olarak öğreterek bölge bağcısına, teknik personeli ve gezici aşıcı ustaları aracılığıyla aşılama ve mücadele bilgilerini göstermiştir.

İstasyon, 1930 yılında "*Amerikan Asma Fidanlığı Müdürlüğü*" adıyla kurulmuştur[18]. Kurum konum olarak eski Tekirdağ–Malkara yolu üzerinde, Tekirdağ il merkezine 3 km uzaklıkta, Karaevli Solak Çeşme mevkiinde ve etrafı Oligosen devre ait arazi ile çevrili bulunan Ouaterner'e ait bir arazi üzerinde yer almıştır[19]. Kuruluş döneminde toplam arazi varlığı 90 dekar olan fidanlığın 40 dekarlık kısmında Amerikan asma çubukları yetiştirilmiştir[20]. İstasyon idare binası, üç katlı bir modern konaktan oluşmuş ve bütün idare işleri buradan yürütülmüştür[21]. Binalarının inşasıyla ilgili en önemli çalışmalar, Tarım Bakanlığı tarafından 23 Kasım 1930 tarihinde müteahhit Veysel Kemal Bey'e verilen ihale ile başlamış; 1933 yılına gelindiğinde modern binaların tamamlanmasıyla İstasyon, bilimsel çalışmalar daha fazla odaklanmaya yönelmiştir[22]. 1937'de, çalışma konuları ve programı değiştirilen Amerikan Asma Fidanlığı için gerekli olan arazi genişletme çalışmaları sonucunda 250 dekarlık bir alan daha kamu yararı amacıyla tahsis edilmiştir[23]. Meyvecilik, bağcılık ve sebzecilik için hazırlanan beş senelik program gereğince Tarım Bakanlığı tarafından yıllık işletme masrafları için 1938—1939'da 15.500, 1939—1940'da 17.000, 1940—1941'de 17.000, 1941—1942'de 17.000, 1942—1943'de ise 17.000 lira

[18] Ata, "Tekirdağ Amerikan Asma Fidanlığı İş Vaziyeti", *Ziraat Gazetesi*, 10.Yıl Nüshası, İstanbul 1933, s.695; Metin Alptekin, "Tekirdağ'da Bağcılık ve Şarapçılık Faaliyetleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü (Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi), İstanbul 1969, s.4.

[19] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Bağ-Bahçe İşleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Tekirdağ 1981, s.8.

[20] Hamdi Dikmen-Necati Gönençer, *Bağcılık*, 2. Baskı, Cilt: I, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1958, ss.112-113; Türkiye'de Amerikan asma fidanlıklarının tarihçesi ile ilgili bir başka çalışmada Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu arazisinin kuruluş döneminde 82 dekar olduğu görülmektedir. Bk. Necati Ziya, "Türkiye'de Amerika Asma Fidanlıkları", *Dönüm,* Sayı: 8, (Şubat 1933), s.23.

[21] Ahmet Hilmi, "Tekirdağ'da Bağcılık", *Son Posta,* 19 Temmuz 1932, s.4.

[22] *BCA,* Dosya No: 30-18-1-2, Yer No: 40-73-17, 17.10.1933.

[23] "Trakya'da Zirai Çalışmalar", *Son Posta,* 22 Kasım 1937, s.5; Bk. *Haber-Akşam Postası,* 27 Teşrinisani 1937; "Trakya'nın Kalkınmasını Gösteren Rakamlar", *Ulus,* 10 Şubat 1938, s.2; "Trakya'da Arıcılık ve Tavukçuluk Hızla İlerliyor", *Son Posta,* 17 Mart 1939, s.5; "Trakya'da Bağcılık", *Cumhuriyet,* 17 Mart 1939, s.6.

olmak üzere bütçeler tahsis edilmiştir[24]. Döner Sermayeli bir işletme halini alan kuruma, Kırklareli ile Lüleburgaz'daki çeşitli tecrübe bağ alanları verilerek başta Trakya yöresi ve civar sahillerdeki şaraplık üzüm çeşitlerinin üzerinde çalışması kararlaştırılmıştır. Aynı karar doğrultusunda Tekirdağ Şarap Fabrikası koleksiyon bağının İstasyona devredilmesi kararı alınmıştır[25].

Filoksera zararlısına karşı gerekli önlemleri alarak yeni bağ alanları kurmak ve geçimini yalnız bağcılıktan sağlayan binlerce ailenin geçim kaynağını yeniden geliştirmek için hastalıklara dayanıklı Amerikan asma fidanı üretip bölge bağcısına dağıtma maksadıyla faaliyet göstermiştir[26]. Amacına uygun olarak bölgeye iyi adapte olabilecek Amerikan asma fidanlarının tespiti ve bunların üretimi ile yine bölge şartlarına iyi uyum sağlayabilen şaraplık ve sofralık üzüm çeşitlerinin tespiti ve bunların yayımı yolundaki çalışmalarını 1958 yılına kadar sürdürmüştür. 1958 yılından itibaren çalışmalarına "*Deneme İstasyonu Müdürlüğü*" adı altında devam etmiş ve bağcılık–meyvecilik faaliyetlerinin yanı sıra bölge tavukçuluğunu ıslah etmek amacıyla tavukçuluk–civciv üretimi ve tarla ziraatı ile ilgili deneme ve üretim faaliyetlerini de ele almaya başlamıştır. Ancak temel faaliyet alanının bağcılık olması sebebiyle 1965 yılında kurumun adı "*Bağcılık Araştırma İstasyonu Müdürlüğü*" olmuştur. 1971 yılında Tarım Bakanlığı reorganizasyon çalışmaları neticesinde kurumun adı "Zirai Araştırma İstasyonu" olarak değiştirilmiştir. Bölgesel araştırma enstitülerinin kurulmaya başlaması ve konu bazlı kurumsallaşmaların geliştirilmesi fikrine paralel olarak kurumun adı yeniden değiştirilmiş ve 1974 yılında "*Bağcılık Araştırma İstasyonu*" adını almıştır. Bu düzenlemeyle eş zamanlı olarak Trakya ve Marmara Bölgelerinde "*Bölge Zirai Araştırma Enstitüsü*" olarak yeni organizasyon içerisinde yer almış ve konu bazlı bir araştırma kurumu olarak bağcılık konusunda faaliyet göstermiştir. 1968–1973 yılları arasında *Food and Agriculture Organization/Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) Özel Fon Yalova Projesi* kapsamına alınarak kurumun çalışmalarının geliştirilmesine yönelik faaliyette bulunulmuştur. 1979 yılında sofralık, kurutmalık, şıralık ve şaraplık üzüm çeşitleri ile projelerin "Bağcılık Araştırmaları Ülkesel Projesi" adı altında birleştirilmesini müteakip kurum, bir taraftan Bağcılık Araştırmaları Ülkesel Projesinin Koordinasyon Merkezi olarak görevlendirilmiştir. Diğer taraftan da şaraplık ve şıralık üzüm çeşitleri ile ilgili çalışmalara paralel olarak Tarım Bakanlığı onayı ile 11.04.1979 tarihinde kurumun adı "*Bağcılık Araştırma Enstitüsü"* olarak değiştirilmiştir. Bu tarihten itibaren *"Bağcılık Araştırmaları Ülkesel Proje Koordinasyon Merkezi*" olarak proje kapsamında yer alan diğer kurumlarla iş birliği halinde, bağcılığın her türlü sorunlarına çözüm üretmek, yetiştirilen kaliteli ürünlerin ulusal ekonomiye katkısını artırmak ve üreticilerin sosyal–ekonomik durumlarını iyileştirmek amacıyla araştırma, üretim ve eğitim çalışmalarını sürdürmeye devam etmiştir[27].

Yarım asırlık süre zarfında kurumun bu denli gelişim göstermesi, Avrupa ile olan bilimsel bağların kurulması ve istasyonun gerek teknik ve gerekse idari kadrolarının oluşumunda birçok kişinin katkısı ve etkisi olmuştur. Bunlar arasında ilk akla gelen Atatürk Dönemi'nin entelektüel politikacısı ve Tarım Bakanı olan Esat Muhlis Erkmen'dir. Türkiye'nin tarım kökenli ilk Ziraat Vekili olan Erkmen, İstasyonun yurt dışı ile olan bağlarının kurulmasında önemli rol oynamıştır. Diğer taraftan 1935–1941 yılları arasında Trakya Umumi Müfettişlik görevini sürdüren Kâzım Doğan Dirik, İstasyonun gelişim göstermesi ve Trakya bağcılığının

[24] *Meyvecilik-Bağcılık-Sebzecilik-Çay Genel Raporu ve Beş Senelik Program,* ss.91-96.
[25] *Meyvecilik-Bağcılık-Sebzecilik-Çay Genel Raporu ve Beş Senelik Program,* ss.36-39, 75-77, 93; Bk. Selahattin Öncel, "Trakya Şarapçılığı", İktisadi Yürüyüş, *Yıl: 1, Sayı: 7, (15 Mart 1940),* ss.14, 24.
[26] "Bağcılık", *Son Posta,* 28 Kanunuevvel 1931, s.3.
[27] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* ss.7-8.

sorunlarının çözümü noktasında önemli çalışmalara imza atmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu ve Trakya Umumi Müfettişliğinin yaptığı çalışmalar, Tarım Bakanlığının çeşitli uzmanları ve bölgenin mülkî amirlerinin gayretleri ile bağcılık alanında ciddi bir ilerleme kaydetmiştir[28]. 1936–1937–1938 yılı ortalaması baz alındığında yaş meyve üretimi 7.595 tondan 13.629 tona yükselmiştir. Yüzdelik olarak bakıldığında yaşanan tarımsal değişim, %79 civarındadır[29]. Nitekim Umumi Müfettiş Kâzım Dirik, 1938 yılında Ulus gazetesine verdiği bir demeçte; "*Toprağın bünyesini değiştirecek ve çoraklığını giderecek çalışmaları ön safa aldık. Ağaççılık, fidancılık, meyvecilik, bağcılık, kavak yetiştiriciliği, küçük koruluklar açma… Trakya ovalarını bir ormancılık merkezi haline getireceğiz*"[30] sözleriyle, bu konuya verdiği önemi ve desteğini açıkça ifade etmiştir. Dirik'in çalışmalarının yanı sıra kurumun müdürlüğünü yapan birçok kıymetli ziraatçı, bilimsel çalışmaların yürütülmesi ve bağcılığın önemli bir ekonomik faaliyet alanı haline gelmesinde etkili olmuştur. Bu idarecilerin isimleri ve görev yılları şöyledir:

Tablo 1: Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu Müdürleri ve Görev Yılları

Adı ve Soyadı	Görev Yılları
Ata ORAL	1930-1937
Selâhattin ÖNEL	1938-1948
Ahmet BOYSAN	1948-1956
Lütfü BATURAY	1956-1964
Salih İNAL	1964-1981

Kaynak: *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* s.3.

Bağcılık İstasyonu idarecileri arasında Dr. Salih İnal yaptığı çalışmalarla ayrı bir öneme sahiptir. Günümüzde Trakya yöresinde ağırlıklı olarak yetiştirilen *Cardinal* ve *Alfonso* türü üzüm fideleri, 1970'li yıllarda Bağcılık Araştırma Müdürü olan Salih İnal tarafından Fransa'dan getirilmiş, halka yetiştirme yöntemleri gösterilmiş ve geniş yelpazede yaygın ekim alanı bulmuştur. Böylece yoğun bir üzüm kokusunun egemen olduğu köy meydanlarında toplanan kasalar, kamyonlara yüklenmiş ve İstanbul'daki tüketiciye ulaştırılmak üzere hallere doğru yola çıkmıştır.

1930'da 90 dekarlık bir arazi üzerinde çalışmalarına başlayan kurum, yıllar geçtikçe bölge üreticisinin ihtiyaçlarına cevap verebilmek ve AR–GE çalışmalarını gereği gibi yürütmek amacıyla arazi varlığını 1937–1938'de 312, 1960'da 612.4, 1967'de 750 ve son olarak 1975 yılında ise 978.8 dekara çıkarmıştır. Bu durum, yıllar içinde kurumun, yerel üreticilerin değişen ihtiyaçlarına ve araştırma–geliştirme gerekliliğine yanıt olarak arazi varlıklarını önemli ölçüde genişlettiğini ortaya koymaktadır. 1975'e kadar arazi büyüklüğünün neredeyse 980 dekara çıkması, bölgedeki tarımsal araştırma ve proje bazlı çalışmalar için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Altyapının geliştirilmesi ve modern teknolojiye erişim, kurumun daha kapsamlı araştırma projeleri yürütmesine olanak tanımıştır. Uzun yıllar içerisinde geliştirilen altyapı hizmetleri ve arazi ıslah çalışmaları

[28] "Trakya'da Toprak Savaşı ve Köylü Kalkınması", *Tarım-Ziraat Gazetesi,* Yıl: 1, Sayı: 4, (29 Birinci Teşrin 1938), ss.70-74; *Tarım-Ziraat Gazetesi,* Yıl: 1, Sayı: 9, (1 Nisan 1939), s.140; Kemal Irmak, "Trakya Köylerinde Bir Tetkik", *Türkiye Ziraat Gazetesi,* Yıl: 2, Sayı: 16, (Eylül 1939), s.259.

[29] *İstatistik Genel Direktörlüğü (İGD), Trakya İstatistik Yıllığı,* Cilt: II, T.C. Trakya Umum Müfettişliği İstatistik Bürosu Yayınları, Ankara 1939, ss.108-112.

[30] *Ulus,* 28 Mart 1938, s.8.

sonucunda mevcut arazi miktarının %91'ini oluşturan 892.8 dekarlık kısım üzerinde üretim ve araştırmaya dönük çalışmalar sürdürülmüştür. Bu bölümün yaklaşık %73'ünü oluşturan 650.8 dekarlık kısımda sulu tarım yapabilme imkânları geliştirilmiştir. Sulanabilen bu alanın 450 dekarı için yeraltı su kaynaklarından istifade edilmiş ve geriye kalan 200.8 dekarlık bölüm için dere ve kaynak sularında yararlanılmıştır. Bu kapsamda İstasyonun 1981 yılı itibarıyla mevcut arazi türü ve bunların alansal olarak dağılımı şöyledir:

Tablo 2: Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu Arazilerinin Türevsel Olarak Dağılımı

Arazi Türü	Alan (Dekar)
Bağ (Deneme–Üretim)	114.0
Amerikan Asma Anaçlığı	151.2
Meyvelik	36.0
Fidan Üretim Alanı (Amerikan Asma ve Meyve Fidanı)	591.6
Binalar	25.0
Yollar	20.0
Açık Drenaj Kanalları	26.0
Park ve Bahçeler	10.0
Ağaçlık (Söğütlük)	5.0
Toplam	**978.8**

Tablo 3: Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu Bina ve Tesis Varlığı

Cinsi	Sayısı	Yapı Türü	Açıldığı Yıl	Kapladığı Alan M^2
İdare Binası	1	Yığma	1930	108
Laboratuvar	1	Yığma	1967	400
Depo	6	Yığma	Muhtelif Yıllar	320
Atölye ve Garaj	1	Yığma	1967	364
Aşılı Çubuk Çimlendirme Yeri	1	Yığma	1962	119
Sosyal Tesis	1	Karkas	1970	412
Lojmanlar	13	Yığma	Muhtelif Yıllar	1045
Seralar	4	Demir Konst.	Muhtelif Yıllar	1720
Çelik Barakalar	3	MKE	Muhtelif Yıllar	1350
Akaryakıt Deposu	1	Yığma	1950	50
Soğuk Hava Deposu	1	Yığma	1975	280
Bekçi Evi	2	Yığma	Muhtelif Yıllar	29
Su Motoru Binası	1	Yığma	1930	8
Elektrikli Motor Binası	1	Yığma	1960	22

Kaynak: *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* s.9.

İstasyonda deneme, üretme ve diğer çalışmalar için kullanılan ekipman ve araçlara bakıldığında 1 adet 32 kişilik *Ford–1960* Otobüs, 2 adet *Ford–1961* ve *Ford–1962* Pick-up, 1 adet 10 kişilik *Ford–1979* Minibüs, 1 adet 5 tonluk *BMC–1968* Kamyon ve 7 adet traktör bulunmaktadır. Traktörlerin 4'ü *Fordson*, 1'i *Universal*, 1'i Fidan *TKK*-1 ve 1'i de *Massey Ferguson* markalarını içermektedir. Bu araç ve makine karışımı, İstasyonun çeşitli tarımsal testler, üretim faaliyetleri ve diğer çalışmaları kolayca yürütmesini sağlamıştır. Teknolojik imkânların araştırma çalışmalarına entegre edilmesiyle tarımsal araştırma–geliştirme projelerine erişim kolaylaşmış, personelin verimliliği artmıştır. 1947 yılında döner sermayeli bir işletmeye geçiş, finansman ve kaynak tahsisiyle birlikte araştırma çalışmalarına yeni olanaklar tanımıştır. İstasyondaki nitelikli insan gücü 9 Ziraat Yüksek Mühendisi, 5 Ziraat Teknisyeni, 1 Ev Ekonomisti, 10 idari ve yardımcı personel, 19 daimî kadrolu ve 60'ı da mevsimlik işçiden oluşan çok yönlü bir takımı içermiştir[31].

Kurumun örgütsel şeması, araştırma–geliştirme çalışmalarının belirgin bir iş bölümüne dayalı olarak gelişim gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu organizasyon şemasına göre araştırma–geliştirme çalışmaları 9 farklı seksiyonda[32] gerçekleştirilmiştir. Bunlar; Islah ve Ampelografi[33], Fizyoloji, Yetiştirme Tekniği, Bitki Sağlığı, Teknoloji, Mekanizasyon, Ekonomi, Bitki Gen Kaynakları, Eğitim ve Yayım birimleridir. Üretme Seksiyonu altında Bağcılık, Meyvecilik ve Zirai Âlet ve Makine birimleri yer almıştır. İstasyon bir müdür ve iki müdür yardımcısı tarafından idare edilmiştir. Bu seksiyonların yürüttüğü araştırma faaliyetleri doğrudan teknik işlerden sorumlu müdür yardımcısının koordinasyonunda gerçekleştirilmiştir. İdari müdür yardımcısı ise kurumun üretme, döner sermaye ve merkez şubenin idari işleri başta olmak üzere gerekli olan işleri yürütmüştür. Uzmanlaşmaya dayalı araştırma bölümlerinin özel bir üretim birimiyle bütünleştirilmesi, araştırma çalışmalarının pratik uygulamalara aktarılmasını sağlamıştır.

Tablo 4: Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu Görevli Kadrosu

Adı ve Soyadı	Unvanı	Başladığı Yıl	Seksiyonu
Salih İNAL	Müdür	1946	Islah
Cemal BARIŞ	Teknik Müdür Yardımcısı	1969	Islah
Erkan GÖKÇAY	İdari Müdür Yardımcısı	1979	Fizyoloji
Ersan KOCAMAZ	Baş Mühendis	1972	Fizyoloji
Hilmi ERYILDIZ	Uzman	1969	Bağcılık Agroteknik[34]
Seyfi ÖZIŞIK	Ziraat Yüksek Mühendisi	1974	Fizyoloji
Kâmil GÜRNİL	Ziraat Yüksek Mühendisi	1978	Bağcılık Agroteknik
Hüseyin BAYRAKTAR	Ziraat Yüksek Mühendisi	1979	Bağcılık Agroteknik
Fehmi YAYLA	Ziraat Yüksek Mühendisi	1980	Teknoloji
Nuri ETİ	Ziraat Teknisyeni	1976	Zirai Mücadele
Sami YILMAZ	Ziraat Teknisyeni	1977	Meyvecilik

[31] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* s.11.
[32] Bölüm, alan.
[33] Ampelografi, botaniğin asmaların tanımlanması ve sınıflandırılmasıyla ilgili alanıdır. Geleneksel olarak bu alandaki çalışmalar, asma yapraklarının ve meyvelerinin şekil ve renk açısından karşılaştırılmasıyla yapılır.
[34] Agroteknik terimi, tarımda kullanılan tekniklerin ve yöntemlerin bütününü ifade eder. Tarımsal üretkenliği artırmak, ürün kalitesini yükseltmek ve çevresel etkileri minimize etmek amacıyla uygulanan çeşitli araçlar, yöntemler ve bilimsel çalışmalar bu terimin kapsamına girer.

Yücel ALDEMİR	Ziraat Teknisyeni	1977	Fizyoloji
Cemil DOĞAN	Ziraat Teknisyeni	1977	Bağcılık Agroteknik
Semiha ERSÖZ	Ev Ekonomisti	1977	Teknoloji

Kaynak: *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* ss.16-17.

B- Bağcılık Araştırma İstasyonunun Araştırma—Geliştirme, Eğitim ve Üretim—Dağıtım Faaliyetleri

1912—1922 yılları arasında süregelen uzun süreli savaş koşulları ve 1929 Dünya İktisadi Buhranının ertesinde ortaya çıkan etkiler, Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sine kadar bağcılık alanındaki ününü koruyan Trakya ve çevresindeki yerleşimlerde zor günlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Özellikle bağlara zarar veren filoksera hastalığı gibi etkenler, bu süreçte önemli rol oynamıştır. Halkın geçim kaynakları arasında yer alan bağcılık, tarihsel süreçte çok eski bir bağ yöresi olan Trakya ve civarında filokseranın yarattığı tahribat sebebiyle bir hayli azalmıştır. Bağcılığın ekonomik değeri, üretim düşüşlerine rağmen devlet politikalarında stratejik bir tarım sektörü olarak varlığını sürdürmüştür. Buhranı takip eden yıl, dönemin hükûmeti Trakya bölgesinde bağcılığı yeniden canlandıracak kurumların temellerinin atılması ve yeni fidanlıkların kurulması adına önemli başarılar elde etmiştir[35].

1936 yılında Trakya'nın bağcılık durumu şöyle bir görünüme sahiptir: Edirne ve civarında yerli ve Amerikan bağ sahası 23.010, Kırklareli ve civarında 16.300, Tekirdağ merkez bölgesinde 6.401, Malkara ve civarında 3.500, Şarköy merkez ve civarında 3.640 ve Mürefte ve civarında 11.000 dekardır. Kırklareli'nde bağ alanlarının yüz ölçümü genel olarak 16.300 dekar olsa da bunun ürün veren kısmı ancak 5.000 dekardır. Bu kısmın 2.000 dekarı Amerikan çubukları üzerine aşılanmıştır. Malkara bağlarında ise üzerinde önemle durulan alan, 1.500 dekardır. Edirne ve civarında Sabuncu sırtları, Fırınlar sırtı, Hadımoğlu, Kestanelik, Dörtkaya, Yeniköy, Kırcasalih ve Asılhan gibi yüksek verimli alanlar dikkat çekmektedir. Kırklareli ve civarında Asılbeyli, Paşayeri, Kızılcıkdere, Kümeçalı ve İstasyon civarı öne çıkmıştır. Tekirdağ ve civarında Mengen, Sazlıdere, Karaevli, Tospaşa ve Cevizlik yer almıştır. Şarköy ve civarında Araplı, Eriklice ve Teke yöreleri dikkat çeken verimli alanlar arasındadır. Mürefte ve civarında ise Gaziköy, Tepeköy ve Güzelköy gibi yerleşimler öne çıkmıştır. Dekara göre ortalama üzüm miktarına bakıldığında Edirne'de 500 kg, Kırklareli'nde 600 kg, Tekirdağ'da 400 kg, Malkara'da 600 kg, Şarköy'de 600 kg ve Mürefte'de 850 kg verim alınmıştır. Bölgedeki şarapçılık işlerine bakıldığında Tekirdağ Tekit Yönetkesi'nde 1, Kırklareli'nde özel olarak 1, Şarköy'de özel olarak 1, Mürefte'de özel olarak 25 ve Mürefte ve dolaylarında 13 şaraphane faaliyet göstermiştir. Özel statüye sahip şaraphanelerde şaraplık olarak Yapıncak, Papazkarası, Karalahana ve Yapalak çeşitleri işlenmiştir. Mürefte ve Şarköy'de yapılan şaraplar fıçılarla İstanbul'a gönderilmiş ve şişelenerek satışa sunulmuştur[36].

[35] Aldoğan, "Bağcılık ve Meyvacılık Çalışmalarımız", ss.1-2; Bk. Mustafa Sıtkı, "Bağcılığımız ve Dışarıdan Getirilen Amerika Asma Çubukları", *Dönüm*, Sayı: 8, (Şubat 1933), ss.19-21; Şevki Akalın, "Amerika Asma Çubuğu ile Bağ Kurma", *Dönüm,* Yıl: 5, Sayı: 1, (İkinci Teşrin 1939), ss.22-23.

[36] Şevki Akalın, "Trakya'da Bağcılık ve Şarapçılık", *Bağ ve Bahçe Ziraati ve Ziraat San'atları Hakkında Raporlar*, T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1936, ss.5-16.

Tablo 5: Trakya Bölgesi'nde İl ve İlçe Bazlı Bağ Alanları (Hektar)

Edirne (2.559)	**Kırklareli** (2.655)	**Tekirdağ** (5.730)
Merkez (1.220)	**Merkez** (1.132)	**Merkez** (1.730)
İpsala (128)	**Babaeski** (448)	**Çorlu** (410)
Keşan (385)	**Demirköy** (5)	**Hayrabolu** (520)
Meriç (689)	**Lüleburgaz** (1.000)	**Malkara** (400)
	Vize (70)	**Saray** (50)
		Şarköy (2.600)

Kaynak: Oraman, "Trakya Bağcılığına Bir Bakış", ss.25-32.

Tekirdağ Bağcılık İstasyonu'nun 1930 yılından itibaren başlattığı özverili çaba ve çalışmaların bir sonucu olarak bağcılık işleri, yörede kısa sürede canlandırılmıştır. Özellikle filoksera zararlısı sebebiyle kentteki bağ alanları üzerinde önemle durulmuştur. Tablo 5'te yer alan bağ sahalarına göre; 1939 yılında Kırklareli'nin toplam bağ sahasından 2.682 ton yaş üzüm elde edilmiş ve 263.130 lira değerinde gelir sağlanmıştır. Edirne ilindeki bağ alanlarından 907 ton yaş üzüm ve 75.300 lira gelir sağlanmıştır. Tekirdağ ilindeki bağ sahasından ise 16.062 ton yaş üzüm ve bu üretimlerden 681.620 lira gelir elde edilmiştir. İklimsel ve toprak özellikleri bakımından bağcılık açısından yüksek potansiyel arz eden Mürefte Nahiyesi, Kumbağı, Barbaros gibi yerleşimler, bölgenin üzüm çeşitliliği ve şarapçılık faaliyetleri bakımından merkezî bir konuma sahiptir. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Edirne ve Tekirdağ'da en çok kullanılan Amerikan asma anaçları arasında ise *Rubestrist du lot* ile 3309 numaralı çeşitler öne çıkmıştır[37].

Tekirdağ Bağcılık İstasyonunun geçen yarım asırlık süre içerisinde pratiğe aktarılan araştırma—geliştirme çalışmalarını 5 farklı konuda incelemek mümkündür. İstasyondaki çalışmalar, ilk olarak anaç ve çeşit adaptasyonu üzerinde yoğunlaşmıştır. 1930 yılından itibaren sürdürülen çalışmalarla Marmara ve Trakya Bölgesi ekolojik koşullarına uyan ve ekonomik değeri yüksek olan üzüm çeşitleri ile iyi bir uyum gösteren Amerikan asma anaçları tespit edilip bunlardan önemlilik sırasına göre *Teleki 5 BB, 5 C, 8 B, Konber 5 BB, R 110, R 99, Rubestris du Lot* gibi anaçların köklü ve aşılı Amerikan asma fidanı olarak üreticiye intikal edilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda filoksera ile mücadelede kritik öneme sahip anaç temini sorunu büyük ölçüde çözülmüş; binlerce dekar yeni bağ alanının tesisi mümkün kılınmıştır[38]. Örneğin Sofralık üzüm çeşitleri, meyve rengi temelinde beyaz (*Hafızali, Çavuş*), kırmızı (*Pembe Çavuş, Papazkarası, Ada Karası, Karalahana*) ve siyah (*Hamburg Misketi, Erenköy Siyahı, Misket*) olarak sınıflandırılmıştır. Şaraplık çeşitler arasında ise hem yerli (*Yapıncak, Papazkarası, Karalahana, Ada Karası*) hem de ithal (*Semillon, Clarette, Pinot Noir, Gamay, Cinsaut*) kökenli türler dikkati çekmiştir[39].

[37] Oraman, "Trakya Bağcılığına Bir Bakış", ss.25-32.

[38] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* s.14; Filokseranın yarattığı tehlike ve Amerikan asma fidanlarına olan ihtiyaç ülke genelinde Cumhuriyet'in ilanından sonra büyük bir hızla devam etti. Üstelik ülkede bağcılıkla uğraşan çiftçilerin mübadele nedeniyle Türkiye'den ayrılması, bunların yerine yerleştirilenlerin ise bağcılık konusunda bilgisiz olması da çeşitli bölgedeki bağcılığın verimini etkileyen diğer faktörler arasında yer alıyordu. Ziraat Vekâleti ise bölgedeki bağlara musallat olan en temel sorunun filoksera olduğunu belirtiyordu. Bu sebeple yerli asma dikmenin bir kanunla yasaklanması ve Amerikan asma çubuğu üretilerek bölge bağcılarına dağıtılması hususu üzerinde önemle duruldu. İstasyon aracılığıyla Trakya bölgesinde üreticilerin bağcılık bilgisini yükselmek için gezici bağ uzmanlarının görevlendirilmesi ve teknik destek sağlanmasının yararlı olacağını vurgulanıyordu. Bk. *BCA,* Dosya No: 30-10-0-0, Yer No: 72-474-11, 03.06.1935, s.3; Ziya, "Türkiye'de Amerika Asma Fidanlıkları", s.22.

[39] Nail Oraman, *Bağcılık Tekniği I,* Ankara Üniversitesi Bağ-Bahçe Kürsüsü, Ankara 1970, ss.117-124.

1930'lu yılların başında Tekirdağ'da yaygın olarak yetiştirilen Yapıncak üzüm çeşidi hem adaptasyon yeteneği hem de şaraplık kalite bakımından öne çıkarak bölgenin başlıca kültivarları arasında yer almıştır. Özellikle şarap yapımına son derece uygun olan Yapıncak üzümü, Tekirdağ'daki bağcılar tarafından yetiştirilerek Tekel'e gönderilmiştir[40]. Ayrıca, kurumun gerçekleştirdiği çalışmalar sonucunda 1938 yılında Tekirdağ'daki dikili bağ alanı toplamda 5.562 hektara ulaşırken, aynı yıl içinde üretilen üzüm miktarı 13.683 ton olmuştur. Tekirdağ'da elde edilen 13.683 tonluk yaş üzüm üretimi, yerel çiftçilere toplamda 581.490 liralık bir gelir sağlamıştır[41]. Kurum, yıllık ortalama 600.000 ila 700.000 adet asma çubuğu dağıtımı gerçekleştirerek, Trakya ve Marmara Bölgelerinde bağcılığın gelişimine katkıda bulunmuştur[42]. Aşısız fidan üretimi alanında, 1936—1937 yıllarında Tekirdağ ilinde aktif olarak faaliyet gösteren bu tesis, söz konusu dönemde toplam 18.350 adet aşısız meyve fidanı üretimi gerçekleştirmiştir[43]. Aynı dönemde Fidanlıkta yedi farklı cinste toplam 411.750 adet asma fidanı üretilmiş ve bu fidanlar halka ücretsiz olarak dağıtılmıştır[44]. İstasyon arazi varlığının artışı ve çalışmalarının Trakya'nın en ücra köşelerine ulaştırılması amacıyla 1939 yılından itibaren dağıtılan asma çubuğu sayısı 2—3 milyon arasında değişim gösteren bir veriye ulaşmıştır[45]. Bu çalışmaların bir sonucu olarak Kırklareli'nde kurumuş durumda olan bağların yerine, yeni bağ alanları tesis edilmiş ve 16.400 dekarlık yeni bağ alanları kurulmuştur. Edirne'de 6.386 dekar yeni bağ alanı oluşturulurken, yapılan bu dikim çalışmalarında Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu'nda yetiştirilen asma çubukları kullanılmıştır[46]. Dönem içerisinde bağcılığa yönelik olarak kurum aracılığıyla önemli yatırımlar yapılmıştır. Tekirdağ bölgesinde halka tamamen ücretsiz olarak dağıtılan Amerikan asma çubuklarının maliyetinin dikkate değer bir miktar oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda, yalnızca Tekirdağ bölgesinde ücretsiz olarak dağıtılan Amerikan asma çubuklarının devlete toplam maliyeti 22.496 lira olarak kayda geçmiştir. Bu rakam, dönemin bağcılık destekleme politikalarının kamusal mali boyutunu göstermesi açısından dikkat çekicidir[47].

İstasyonunun yıllık ortalama üretim ve dağıtımları, bölgesel bağcılıkta önemli bir rol oynamıştır. Ürünlerin yalnızca üretim miktarı artırılmakla kalınmamış, aynı zamanda bağcılık tekniklerinin özellikleri ve ürünün dış pazardaki gücünün artırılmasına da çalışılmıştır. Asma çubuklarının temini, çiftçilerin maliyetlerini düşürerek daha fazla üretim yapmalarına olanak sağlamıştır. Bu da bölge ekonomisinde olumlu etkiler yaratmış ve istihdam olanaklarını artırmıştır. Bu artışla birlikte hem yerel tüketim karşılanmış hem de ihracat potansiyeli önemli bir değişime uğramıştır. İstasyonun çiftçilere sağladığı teknik destek kapsamında üreticilere anaç seçimi, budama teknikleri ve hastalık yönetimi gibi konularda eğitimler verilmiştir. Kurumun bu çalışmaları, sadece nicelik olarak bir artış sağlamakla kalmamış, aynı zamanda kalitatif bir iyileşmeye de neden olmuştur. Dağıtılan Amerikan asma çubuklarının kalitesi, verimi ve özellikleri, üzüm veriminde ve çeşitliliğin artırılmasında etkili olarak bölgede daha yüksek kalitede sunum yapma seçenekleri

[40] *Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936,* 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.157; Bk. *Köy Postası,* Sayı: 23, (Şubat 1946), s.8.
[41] *İGD Trakya İstatistik Yıllığı 1939,* Cilt: II, s.108.
[42] Abidin Özmen, *Trakya,* Seri: IV, Sayı: 2, Kanaat Basımevi, Ankara 1948, s.46.
[43] *İGD Trakya İstatistik Yıllığı 1939,* Cilt: II, s.114.
[44] Edip Durmaz, "İkinci Dünya Savaşında Trakya Ekonomisi", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015, s.97.
[45] *TC MDM, İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya (1938),* s.37; *TC MDM, 1939 Enternasyonal İzmir Fuarında Trakya,* Ahmed İhsan Basımevi, İstanbul 1939, s.6.
[46] *TC MDM, Cumhuriyetin 15'inci Yılında Edirne*, Ankara 1939, s.54; Kırklareli Valiliği, *Cumhuriyetin 15. Yılında Kırklareli,* Kırklareli 1938, ss.30-31.
[47] *İGD Trakya İstatistik Yıllığı 1939,* Cilt: II, s.115.

doğmuştur. Bu durum, bölgesel pazar rekabet gücünü artırmış ve daha yüksek fiyat artışlarını sağlamaya sebep olmuştur. Sonuç olarak, kurumun filoksera karşısında asma çubuğu dağıtım ve yaygınlaştırma programını, bölge bağcılığının gelişimi için hayati öneme sahiptir. İlerleyen süreçte kalitatif olanaklara yol açan bu program, bölge ekonomisine olumlu yönde katkı sağlamış, istihdam yaratmış ve yerel ürünlerde rekabet gücünü artırmıştır. Bu başarı, kurumun çiftçilerle olan iş birliği ve koordinasyon sağlamasındaki çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

1939—1945 yılları arasında, filoksera zararlısına karşı Amerikan asma çubukları kullanılarak mücadele edilebileceği ve bu zararlının kontrol altına alınabileceği düşüncesi, toplumda uzun süre yeterince değer görmemiştir. Bu nedenle Kırklareli, Edirne ve Tekirdağ'da yeni kurulan asma fidanlıkları beklenen performansı sergileyememiştir. 1939 yılından bu yana Tarım Bakanlığı ve İstasyon tarafından sağlanan teşviklere rağmen halk, harabe durumdaki bağlarını yeniden yerli çubuklar ve geleneksel yöntemler kullanarak kurmaya devam etmiştir. Ayrıca, ilk dönemlerde ücretsiz olarak dağıtılan asma çubuklarının bile köylü evlerinde yakıt olarak kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bunun sonucunda Tarım Bakanlığı, Kırklareli ve Edirne fidanlıklarını kapatmaya karar vermiş ve sadece Tekirdağ Bağcılık İstasyonunun faaliyetlerine devam etmesine izin vermiştir[48]. Böylece Tekirdağ Bağcılık İstasyonu, 1936—1937 yıllarında *Rup du lot, Riferia ğloin de montpelier, Riferia Rupestris 3309, Riferia Rupestris 3306, Monrvèdre Rupestris 1202, Berlandieri Riferia s.b.b., Berlandieri Riferia 151—11* türlerinde Amerikan asma fidanı çeşitlerini yetiştirmiş ve bunları geliştirerek bölge bağcılığına yönelik çabalarını artırmıştır. Kurumda bağlara musallat olan filoksera zararlısına karşı yapılan zirai mücadele ve ilaçlama çalışmalarında alınan müspet sonuçlar neticesinde 1944—1945 yıllarında çalışmalara devam edilmiş ve neticede *Rup du lot, Rip. Rup. 3309, Gloire, Ber. Rip. Teleki 5 B, Ber. Rip. Teleki 5 C, Ber. Rip. 420 A, Rip. Rup. 101—104* türlerinde yeni Amerikan asma çubuğu çeşitleri yetiştirilerek halkın ön yargıları kırılmaya çalışılmıştır[49]. İstasyondaki bilimsel araştırmalar sonucunda önemli faydalar sağladığı anlaşılan Amerikan asma çubuklarının önemini kavrayan bölge halkı, filoksera ile mücadelede tek çözümün Amerikan asma çubuğu olduğuna büyük ölçüde inanmaya başlamıştır. Bu durum, bölge halkının modern yöntemlerle Amerikan asma fidanı talebini artırmaya başlamıştır. Ancak mevcut fidanlıkların bu talebe yanıt verememesi nedeniyle bölge köylüsü, İkinci Dünya Savaşı yıllarında eline geçen sınırlı bir miktar parayı yeni bağları tesis etmekte kullanamamıştır[50].

1940—1945 yılları arasında Trakya Bölgesi'nde bağcılık faaliyetleri şu şekilde bir tabloya sahiptir: Yerli üzüm çeşitleri farklı toprak tiplerinde yetişebilmesine rağmen, Amerikan üzüm çeşitlerinin hepsi Trakya iklimine uygun düşmemiştir. Uygun olanların belirlenmesi için toprak analizleri ve çeşitli denemelerin yapılması gerekliydi. Ayrıca kireçli topraklarda filokseraya direnç daha da azalıyordu. Bağlara dikilen Amerikan asma çubukları daha sonra aşılanıyor ve böylece istenilen üzüm cinsleri elde ediliyordu. Trakya topraklarında "*Rup du lot 5 BB*" çeşitleri gelişme imkânı bulsa da bunlar arasında sadece *Rup du lot 5 BB* Trakya'nın geleneksel üzümü olan yapıncakla iyi netice veriyor, diğer Amerikan asma çubukları ise bu müspet neticeyi veremiyordu. Dolayısıyla öncelikle Trakya'daki bağcılığın

[48] Mehmet Oluç, "Trakya Ziraat Ekonomisi", İstanbul Üniversitesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1946, 126.
[49] Oluç, *Trakya Ziraat Ekonomisi,* s.127.
[50] Oluç, *Trakya Ziraat Ekonomisi,* s.126; 1935-1938 yılları arasında Trakya'ya iskân edilen göçmenler arasında bağcılıktan anlayanların olması savaş döneminde meyvesini vermiş, bağların daha itinalı bakılması ve İstasyonun yapmış olduğu müspet çalışmalar neticesinde özellikle Kırklareli'nde uzun yıllar emsali görülmemiş şekilde mahsul alınmıştır. Bk. "Bağlarımız", *Trakya'da Yeşilyurt,* 14 Temmuz 1944, s.1.

mevcut durumunu anlayabilmek için belirli biyolojik süreçlerin bilinmesi gerekiyordu. Bu bağlamda, söz konusu kurum tarafından gerçekleştirilen ilk araştırmalarda, Amerikan asma çubuklarının hangi çeşitlerinin yerel toprak koşullarına uyum sağlayacağı tespit edilememiştir. Bu belirsizlik, bağların kurumasına neden olmuş ve bu durum yerel halk arasında bir korku ve endişe yaratmıştır. Dolayısıyla, bölge çiftçileri Amerikan asma çubuğu dikme konusunda isteksizlik göstermiştir. Diğer yandan, dikim yapılan yerlerde tutulan Amerikan asma çubukları, uygulanan yapıncak aşısı ile uyum sağlamamıştır. Bu durum, bağların modern ve düzenli bir şekilde yenilenmesi fikrinin ilerlemesine engel olmuştur. Özellikle Tekirdağ Mürefte Nahiyesi ve Şarköy kazasında, bağcılar Yapıncak çeşidi dışındaki aşı seçeneklerine mesafeli yaklaşmışlardır[51]. Fakat İkinci Dünya Savaşı sonrasında yapılan çalışmalar, ilk önce halk arasındaki önyargıları kırmaya yönelik bir program şeklinde gelişim göstermeye başlamıştır. Özellikle Umumi Müfettiş Kâzım Dirik'le başlayan çabalar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında gittikçe genişleyen filoksera hastalığına karşı halkın Amerikan asma çubuklarını benimsemesi ve uygun olanların kullanması yönünde telkinlerde bulunulmasıyla önemli bir ivme kazanmıştır. İstasyon ise bu süre zarfında gerekli altyapı hazırlıklarını tamamladıktan sonra halk arasında geniş katılımlı bir program dâhilinde Amerikan asma çubuğu dağıtım işlerini giderek artırmış ve halk nezdinde karşılık bulmasına gayret göstermiştir. Nitekim bu kararlı mücadele neticesinde Mürefte Nahiyesinde alınan üzüm rekoltesi, 1936—1937'ye kıyasla 1938—1939'da önemli bir boyuta ulaşmıştır[52].

Nitekim İstasyonun gerçekleştirdiği çalışmalar, dönemin Tarım Bakanlığı ile mülki amirlerin çabaları, bölgeye yerleşen göçmenlerin olumlu katkıları, yeni fidanların dikimi ve devletin sağladığı teşvikler gibi unsurlar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında bağcılık alanında bölgede kaydedilen önemli ilerlemelerin temel nedenini teşkil etmiştir. Trakya ve civarındaki yerleşimlerde bağcılığın gelişim süreci, İkinci Dünya Savaşı yılları sonrasında tarımsal değişimi de beraberinde getirmiştir. Halk nezdinde ciddi olarak karşılık bulan bağcılık, yalnızca yöre ekonomisine katkı sunan iktisadi bir materyal olmakla kalmamış, ülke ekonomisine önemli ölçüde hammadde sağlayan bir tarımsal faaliyet alanı haline gelmiştir. Bu değişim sürecini Trakya'da Yeşilyurt Gazetesi sahibi ve Kırklareli Vilâyeti hakkında kaleme aldığı eserleriyle bilinen Ali Rıza Dursunkaya, yöre bağcılığının durumunu bir yazısında şöyle ifade etmiştir[53]:

> "*Bu hakikî ve iktisadî durum üzerindeki mücadelelerimiz kısa zamanda semeresini vermeye başladı. Başta Helvacı Ali çavuş merhum olmak olduğu halde 100 kişilik 'Bağ yetiştirmek isteyenler' topluluğu meydana geldi ve Kırklareli'nin kuzey doğusunda Seyfi oğlu tabyaları civarında güme çalılığı mevkiindeki boş arazi hükûmetten istendi ve İcra Vekilleri Heyetinin 02/06/934 tarih ve 784 sayılı kararnamesiyle dörder dönüm arazi verilerek aşılı aşısız Amerikan asma bağları yetiştirildi. Artık merkezde bağcılık almış yürümüştü… Mahyababa mevkiinde 2000 dönüm eski bağlık yerlerine çubuklar ekildi, Paşaoğlu mevkiinde de bağlar yetiştirildi ve Kırklareli 4 çevresinden bağlıkla çevrilmişti. Paşaoğlu mevkii 940 yılında müstahkem mevkie dâhil edildiğinden bu bağlar bakılamadı, harap oldu. Bu cereyan merkezden köylere doğru süratle yürüdü. Babaeski'de de mühim mevki alan bağcılık hareketi muntazam tertipler halinde aldı, yürüdü. Memlekete*

[51] Oluç, *Trakya Ziraat Ekonomisi,* s.127.
[52] "Mürefte Bağlarında Mahsul Vaziyeti", *Cumhuriyet,* 15 Mayıs 1939, s.8.
[53] Ali Rıza Dursunkaya, *Kırklareli Vilâyetini Tarih, Coğrafya, Kültür ve Eski Eserleri Yönünden Tetkik*, Cilt: I, Yeşilyurt Basımevi, Kırklareli 1948, s.98.

bağcılık ve meyveciliğin temin edeceği faydaları ehemmiyetle kavramış ve bizi teşvik etmiş olan milletvekilimiz sayın Dr. Fuat Umay da mühim maddî fedakârlıklar yaparak 60 dönüm kadar bağ yetiştirmek ve mükemmel bir meyve bahçesi kurmak suretiyle bize cesaret vermiştir."

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye bağcılığının kalkınması, geleceğinin tespiti, tayini ve gelişme imkânlarının araştırılması amacıyla düzenlenen Birinci Bağcılık Kongresinde Türkiye'de faaliyet gösteren bağcılık araştırma—geliştirme kurumlarının çalışmalarına yön verilmiştir[54]. 21/03/1949—26/03/1949 tarihleri arasında toplanan ve 6 gün süren kongrede bağ bölgelerinin ve bağcılık hedeflerinin tespiti, bağcılık tekniği ve rasyonel çalışma meseleleri, bağcılık—şarapçılık mevzuatı, bağcılık araştırma istasyonu ve numune fidanlıklarının çalışmalarına verilecek yön üzerinde önemle durulmuştur. Bu kapsamda kongre sonrasında Türkiye bağcılığı ve üzüm üretimi tür, üretim şekli ve karakteristik özelliklerine göre 7 bölgeye ayrılmıştır. Trakya ve Marmara Bölgesi'nde bulunan Tekirdağ, Kırklareli, Edirne, Çanakkale, İstanbul, Kocaeli, Bolu, Bursa ve Balıkesir illeri 1. bölgede yer almıştır. Karar doğrultusunda bu illere ve Tekirdağ ile Erenköy Bağcılık Araştırma İstasyonlarına şaraplık, şıralık ve sofralık üzüm türleri üzerinde araştırma yapmaları, buna dair yetiştirme çalışmaları yürütmeleri ve halk arasında yaygınlaştırma görevi verilmiştir. Yetiştirilecek üzüm çeşitlerine bakıldığında Edirne'de şaraplık ve şıralık olarak *Papazkarası* ile sofralık olarak *Çavuş, Hafızali* ve *Alpehlivan* çeşitleri; Tekirdağ'da ise şaraplık olarak *Yapıncak, Semillion, Clairette, Karapinot, Karalan* ve *Gazy* ile sofralık olarak da *Çavuş, Yapıncak, Erenköy Beyazı, Dimyat ve Hamburg Misketi* çeşitlerinin yetiştirilmesi kararlaştırılmıştır[55]. Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu idaresinde yürütülecek üretim, dağıtım ve araştırma—geliştirme çalışmalarının tek merkezden ve daha verimli sonuçlar alınması amacıyla Tekirdağ, Kırklareli, Edirne ve Çanakkale illerindeki Amerikan asma fidanlıkları İstasyon bünyesine alınmıştır. Hazırlanan raporda İstasyonun rasyonel ve belirli ilkeler dâhilinde çalışmalarını yapması amacıyla daimî ve mevsimlik kurslar düzenlemesi, halka yönelik öğretici filmler hazırlanarak bağcılığın geliştirilmesine yönelik faaliyetler yürütmesine karar verilmiştir. Trakya yöresinde filokseraya dayanıklı olduğu bilinen anaçlar arasında *Rup do Lot (Rupestris du Lot)*, *8B*, *5BB*, *5C*, *R 31*, *R 99*, *R 110*, *420A*, *41B*, *161-49*, ve *101-14* yer almakta olup, bu anaçlarla belirlenen bölgelerde afinite[56] denemeleri yapılması planlanmıştır. Yıllık olarak *Rup do Lot* çeşidinde %60, *5 BB* çeşidinde %20, *8 B* ve *5 C* türlerinde ise %20 nispetinde toplamda 1.000.000 asma çubuğu yetiştirilmesi ve dağıtılması İstasyona verilen görevler arasındadır[57]. Bu kararlar, bağcılığın sadece tarımsal değil, aynı zamanda ekonomik planlama açısından da merkezi bir konuma yerleştirildiğini göstermektedir.

[54] Bağcılık konusunda çalışmalar yapan araştırma istasyonlarının kuruldukları ilk yıllar her ne kadar bunların faaliyetleri açısından iş birliğine kapalı ve çevrelerinden izole oldukları yönünde bir izlenim verse de dönem içerisinde gerçekleştirilen birçok kongre ve yapılan yayınlar çerçevesinde istasyonların izleyecekleri yol konusunda uzmanlar arasında önemli tartışmalar yapıldığı ve çeşitli açılardan bağlayıcılığı olan kararlara imza atıldığı görülmektedir. Zira bağcılık kongrelerinin dikkat çeken ilk özelliği; yalnız ıslah konusunda değil, bahçe kültürlerine yönelik araştırmanın bir bütün olarak organize edilmesi konusunda belirlenen yol haritasının komisyonlarca tartışıldığı ve karar altına alındığını göstermektedir.

[55] Seyfi Kadıbeşegil, "Birinci Bağcılık Kongresi", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi,* Yıl: 3, Sayı: 19, (Nisan 1949), ss.20-22.

[56] Afinite, doğada veya karakterdeki çıkarlar topluluğu veya benzerlik topluluğu ile işaretlenmiş yakın bir bağlantı, atomları birbirine çeken ve bir molekül içinde birbirine bağlayan kuvvet, kişi veya herhangi bir şeyler arasında doğal benzerlik, doğal bir çekim veya akrabalık hissi olarak ifade edilir.

[57] Seyfi Kadıbeşegil, "Birinci Bağcılık Kongresi Kararları", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi,* Yıl: 3, Sayı: 20-21, (Aralık 1949), ss.26-29.

Savaş sonrasında başlatılan çalışmalarla yöredeki bağ alanlarının miktarı ve üzüm üretimleri kısa süre içerisinde önemli bir değişime uğramıştır. Örneğin Tekirdağ'daki bağ sahası 1934—1938 arasında 569 hektar iken 1949 yılında 3.467 hektara yükselmiştir. Kırklareli'nde 1934—1938'de 2.935 hektar iken biraz düşüş yaşayarak 1948—1949'da 2.435 hektara gerilemiştir. Edirne'de ise 1934—1938'de 2.558 hektar olan bağ sahası, 1948—1949'da 5.518 hektara çıkarılmıştır. Devletin politikaları ile çiftçilere sağlanan teşvikler, üretimin gelişiminde kritik bir role sahiptir. Nitekim 1934—1938 döneminde Tekirdağ'da üzüm üretimi 17.742 ton iken 1948'de 41.660 tona yükselmiştir. Kırklareli'nde üzüm üretimi 1948'de 20.711 tona; Edirne'de ise 1934—1938'de 773 ton olan üzüm üretimi 1949'da 22.203 tona çıkarılmıştır[58]. Bu verilere göre, Tekirdağ ve Edirne illerinde bağ sahasındaki artışa paralel olarak üzüm üretimlerinin de önemli ölçüde artış gösterdiği görülmektedir. Birim alandan maksimum verim artışı ve bilimsel çalışmaların ortaya koyduğu müspet sonuçlarla elde edilen bu sonucun meydana gelmesinde İstasyonun yaptığı çalışmaların etkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla savaş sonrasında bölgedeki bağ miktarı ve üzüm üretimleri önemli bir değişim göstermiştir. Tekirdağ, Kırklareli ve Edirne gibi bölgelerin yaşadığı dönüşüm yalnızca tarım sektörü için değil, aynı zamanda Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısı için de hayati bir rol oynamıştır.

1950'li yıllara gelindiğinde İstasyon, Trakya bölgesindeki yerel halkı tarımsal konularda bilgilendirme işlevini üstlenmiştir. Özellikle Tekirdağ çevresine ilişkin sağladığı faydalı bilgilerle bölge üreticisine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu dönemde Tarım Bakanlığı; Tekirdağ ili Güzel Köy bağcılarına Tekirdağ Amerikan Asma Fidanlığından temin edilen 52.200 adet damızlık fidanını dağıtarak üreticilere destek vermiştir[59]. Bu başarıda Tekirdağ Bağcılık İstasyonunun düzenlediği kurslar ile mülki amirler, il ve ilçe ziraat müdürlükleri ve Trakya Umumi Müfettişliği ile gerçekleştirilen ortak çalışmalar, bölge halkının bilinçlendirilmesi açısından önemli bir rol oynamıştır. İstasyon, '*Bağcılık ve Sofralık Üzüm Artırma'*, '*Bağ-Bahçe Hastalıklarıyla Mücadele'*, '*Amerikan Asma Çubuğu Kullanımı*' gibi başlıklarda küçük el kitapları hazırlatarak[60], çiftçilerin teknik bilgiye erişimini kolaylaştırmıştır. Bölge çiftçisini ciddi bir şekilde bu ziraat dallarının modern bir tarzda nasıl yapılması gerektiği konusunda bilgilendirme görevi üstlenmiştir. İstasyon, Trakya Umumi Müfettişliği ile koordineli olarak bölgedeki bağcılık faaliyetlerini geliştirmeye yönelik çeşitli eğitim programları, fidan dağıtım kampanyaları ve teknik yayınlar aracılığıyla kurumsal iş birliği yürütmüştür. Söz konusu dönem zarfında gerek ulusal gerekse yerel basında, özellikle yerel basında bağcılık ile ilgili onlarca bilgilendirme yazısı çıkmış, yazarlara ve konunun uzmanlarına gerek bağ hastalıkları, ilaçlama ve alınacak tedbirler, gerekse modern bağcılıkla ilgili onlarca makale ve yazı yazılmış, bu konuyla ilgili bol miktarda haber yapılmış, basın—yayın yoluyla bölge çiftçisi ve bağcısı bilinçlendirilmeye çalışılmıştır[61].

1960 yılı sonrasında bağcılık alanında öne çıkan bölgelerde asma çeşitlerinin ıslahı ve daha üstün kalitede şarap verimine sahip yerli ve yabancı üzüm çeşitlerinin tespiti amacıyla çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar neticesinde önemli bir şarapçılık bölgesi olan ve ülkenin şarap üretimi konusunda 2/3'ünü ihracatının da 2/3'ünden fazlasını gerçekleştiren Marmara ve Trakya Bölgesi için yeni üzüm çeşitleri elde edilmiş ve yaygınlaştırılmıştır. Özellikle kaliteli şarap üretimlerinde kullanılan *Semillion, Clarette, Pinot noir, Gamay, Cinsaut, Karasakız, Papazkarası* ve *Ada Karası* gibi üzüm çeşitleri tespit

[58] BİGM, *Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950,* Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1951, ss.72, 106, 144.
[59] Yurdanur Karakulak, *Yeni İnan Gazetesinde Tekirdağ (1953-1954), Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ 2017, s.89.
[60] *BCA,* Dosya No: 030-10-0-0, Yer No: 72.475.5, s.7.
[61] Kırkpınar, *Türkiye'de Zirai Eğitim,* s.652.

edilerek bunların yaygın olarak üretilmelerine yönelik çalışmalar yapılmıştır. 1965 yılında Mersin Tarsus'ta uygulamaya konulmak üzere İstasyon tarafından hazırlanan "*İhracata Dönük Sofralık Üzüm Çeşitlerinin Akdeniz Yöresine Adaptasyonu*" çalışmaları neticesinde Tarsus Beyazı üzüm çeşidinden daha erken olgunlaşan ve ticari değeri daha yüksek olan *Cardinal, Perlette, Muscat Reine des Vignes ve Perle de Csaba* gibi erkenci sofralık üzüm çeşitlerinin özellikle Mersin ve civarındaki yerleşimlerde yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır[62].

1970 yılıyla birlikte İstasyon, Trakya'da kurağa dayanıklı yeni Amerikan asma anaçlarının adaptasyonu çalışmalarına başlamıştır. Yapılan deneme çalışmalarının sonucunda ve alınan müspet verilerin ışığı altında Amerikan asma fidanı üretim programına materyal temin etmek amacıyla *1103 Faulsen*, *44/53*, *140 Ruggeri* ve *SO4* gibi Türkiye için yeni olan ve ümitvar görülen Amerikan asma anaçlarının, geliştirilip yaygınlaştırılması amacıyla bir program hazırlanmıştır. Program dâhilinde İstasyonun koleksiyon bahçesi ve diğer arazilerinde deneme anaçlıkları kurulmuştur. Böylece 1971 yılından itibaren Gaziantep ve Nevşehir illerinde uygulamaya konulan şaraplık ve sofralık üzüm çeşitleri ile ilgili adaptasyon denemeleri ile Güney ve Orta Anadolu'daki bağcılık yöreleri için ticari değeri yüksek yeni üzüm çeşitlerinin adı geçen yörelerde introdüksiyonu[63] yönünde katkıda bulunulmuştur[64].

Amerikan asma anaçları üzerinde yürütülen klon seleksiyonu[65] çalışmaları sonucunda, bölgenin standart üzüm çeşitleriyle yüksek uyum gösteren *Kober 5 BB* anaçlarından *15 K, 2 K* ve *3 K* klonları tespit edilmiştir. Bu klonlardan üretilen Amerikan asma fidanları, her yıl geniş ölçekte çoğaltılarak bölge bağcılarına ulaştırılmıştır. Bölgenin yaygın üzüm çeşitleri üzerinde yapılan seleksiyon çalışmaları sonucunda *Gamay*, *Yapıncak, Semillion, Papazkarası, Clairette, Karasakız, Hafızali, Bozcaada Çavuşu* ve *Amasya Beyazı* gibi çeşitlerden seçilen klonlar, baş omçalar[66] kullanılarak kurum arazisinde oluşturulan seleksiyon bağlarında muhafaza altına alınmıştır[67]. Bu klonlar, yüksek verim ve kaliteli özellikleri nedeniyle bölgedeki üzüm üreticileri arasında büyük bir ilgi uyandırmıştır. Bu bağlamda, kurum arazisinde özel bir seçim bağı tesis edilerek dikkatle muhafaza edilen bu değerli genetik materyallerin uzun vadeli korunması sağlanmıştır. Söz konusu çalışmalar, ileride kurumun "*Asma Genetik Kaynakları Projesi*" kapsamındaki faaliyetlerine ev sahipliği yapmasına ve genetik kaynakların korunması yönünde önemli bir kuruluş haline gelmesine katkıda bulunmuştur.

Aynı dönem içerisinde *Riesling ve Pinot Noir (Burgunder)* üzüm çeşitleri üzerine klon seleksiyonu yapılması planlanmış, ancak yeterli bağ alanının bulunmaması nedeniyle FAO iş birliğiyle *Riesling ve Pinot noire*'den 5'er adet olmak üzere toplamda 10 adet klon getirilmiş ve yeteri kadar aşı kalemi elde etmek üzere bir koleksiyon bağı tesis edilmiştir. Ardından A.Ü. Ziraat Fakültesi Bağcılık Kürsüsü tarafınca gönderilen "*Oraman*" ve "*Kısakürek*" adı altında şaraplık değerleri yüksek olan üzüm çeşitlerine ait klonlar getirilerek İstasyon koleksiyonuna eklenmiştir. Seleksiyon çalışmaları kapsamında *Cardinal de Alphonse Lavellee*'den verim ve aroma bakımından daha üstün kalitede *Royal Terheyden, Royal Ameliore Moltze* gibi ekonomik değeri yüksek sofralık üzüm çeşitleri

[62] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* s.14.
[63] Herhangi bir bölgesinde yetiştirilen bir bitki hat, çeşit veya açılmış materyalin diğer bir bölgeye getirilerek yetiştirilmesi introdüksiyon olarak adlandırılır.
[64] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* s.15.
[65] Klon, tek bir bireyden eşeysiz üreme yoluyla üretilmiş, genetik yapısı birbirinin tıpatıp aynı olan canlı topluluğuna karşılık gelen bir biyoloji terimidir ve kısaca "cl." simgesiyle gösterilir.
[66] Omça, üzüm asmasının kütüğü veya kesilen ağacın toprak üzerinde kalmış köküdür.
[67] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* s.17.

Belçika'dan getirilmiştir. Daha sonra bu materyaller ön adaptasyon çalışmaları sonucunda yöreye ve ülkenin diğer önemli bağ alanlarına dağıtılmıştır[68].

Virüsten arındırılmış, sağlıklı asma materyalinin üretimi ve dağıtımı amacıyla, klon seleksiyonu çalışmalarının devamı niteliğinde bir termoterapi[69] programı başlatılmıştır. Bu program kapsamında, seçkin (elit) asma materyallerinin kontrollü şekilde muhafazası ve ön üretimi hedeflenmiş; ayrıca, temiz materyalin resmi ve özel sektör fidancılığına aktarımı amaçlanmıştır. Bu çalışmalar sonucunda elde edilen 103 ve 104 numaralı *Rupestris du Lot* ile 20 numaralı *R 98* klonları serada hidroponik[70] sistem ile çakıl içinde köklendirilerek Manisa Bağcılık İstasyonuna gönderilmiştir. Bu konuda projenin bir gereği olarak "*Milli Depo Damızlığı*" görevini yerine getirecek olan alt yapı tesisleri konusunda henüz yeterli yatırım ve bütçe imkânları sağlanamadığı için bu çalışmalar arzu edilen düzeye ulaşamamıştır[71].

Diğer taraftan aynı dönem içerisinde asma çeliklerinin köklendirilmesinde kullanılan ve randıman artırıcı bir unsur olarak belirlenen konularda çalışmalar da yapılmıştır. 1965'den itibaren çiftçiler için gerekli olan damızlık fidan materyali üretimi görevini Tekirdağ Bağcılık İstasyonu üstlenmiştir. Kurum, fidan üretiminin yanı sıra randımanı artırıcı birçok çalışmaya imza atmıştır. Bunlar arasında; Amerikan asma çeliklerinin dikim şekilleri, anaçlıklarda budama zamanı, filiz alma, koltuk alma zaman ve adedi, hormon tatbikatı, paralin tatbikatı, gübre uygulamaları, plastik örtü ve kartonaj gibi köklenmeyi geliştirici ekstra uygulamalar ve sulamanın etkileri yer almıştır. Randımanı artırıcı en önemli unsurlar arasında yer alan bu konular üzerinde yapılan araştırmalardan elde edilen müspet sonuçlar; düzenlenen kurs, konferans, seminer ve demonstrasyonlar vasıtasıyla üreticilere aktarılmıştır[72].

Diğer bağcılık kurumlarıyla iş birliği ve koordinasyon çalışmaları kapsamında başta filoksera zararlısına karşı mukavemet gücü ve asma çubuklarının nereden temin edileceği konusundaki basit ve açıklayıcı bilgiler, bastırılan broşür ve afiş gibi yayımlarla Trakya yöresinin dört bir köşesine dağıtılmıştır. Bunun yanı sıra kurumun laboratuvarında gerçekleştirilen toprak analizleri, bağların sağlıklı bir şekilde gelişimi için kritik bir rol oynamıştır. Toprak analizleri sayesinde, bağ alanlarındaki besin eksiklikleri ve fazla maddeler tespit edilerek, uygun gübreleme yöntemleri ile bu eksikliklerin giderilmesine yönelik çiftçilere öneriler sunulmuştur. Bağ hastalıkları konusunda ise Edirne, Tekirdağ ve Kırklareli'ndeki yerel gazeteler, halkı bilgilendirme ve tavsiyelerde bulunma konusunda önemli bir araç haline gelmiştir. Gazetelerde yapılan bilgilendirmeler sayesinde çiftçiler hastalıkları önleme ve yönetme yöntemleri hakkında bilgi sahibi olmuş, bu sayede hem maliyetleri azaltmış hem de verimlerini artırmışlardır[73].

Trakya, asmaların anavatanları arasında önemli bir yer tutmakta olup, binlerce yıldır sürdürülen yetiştiricilik faaliyetleri sonucunda büyük bir asma formu zenginliği ortaya çıkmıştır. Bu bölgenin geçmişten gelen zenginliği zaman zaman azalmış olsa da mevcut

[68] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* s.18.

[69] Termoterapi, bitki parçalarının korunan patojeni öldüren ve konukçuya yalnızca hafif zarar veren sıcaklık/zaman rejimlerinde ısıyla işlenmesinden oluşur.

[70] Hidroponik tarım, toprağa ihtiyaç duyulmadan yapılan tarımdır. Topraksız tarımda, yetiştirilmek istenilen mahsulün ihtiyaç duyduğu besinler tespit edilir ve bu besinler toprak dışında bir ortamda mahsule verilir.

[71] Kırkpınar, *Türkiye'de Zirai Eğitim,* ss.655-656.

[72] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü*, s.18.

[73] Nurullah Kırkpınar, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Ziraat Vekâletinin Tarım Bilgisini Halka Ulaştırma Çabası (1923-1960)", *ATLANTİS,* Cilt 1, Sayı 1, (Haziran 2025), ss.27-29.

durum incelendiğinde Türkiye'nin asma genetiğinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu nedenle, farklı çeşit ve tiplerin tespiti, korunması, tanımlanması ve genetik stok olarak değerlendirilmesi büyük bir önem arz etmektedir. Öncelikle, bu kaynakların tespit edilmesi, toplanması ve sürdürülebilir bir şekilde gelecek kuşaklara aktarılması, ülke ve dünya bağcılığına önemli bir katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda İstasyon yukarıda belirtilen özellikleri dikkate alarak, kendi koleksiyon bahçesinde arazi bazında deneme, üretme ve seleksiyon çalışmaları yürütmüş ve çeşitli asma tiplerini koruma altına alarak ampelografik incelemelerde bulunmuştur[74].

Bu çabalar neticesinde, 1965 yılından itibaren kurumda çeşitli projelere başlanmış ve 1969 yılına kadar envanter çalışmaları tamamlanmıştır. Tamamlanan envanter çalışmaları, Türkiye'de yapılan ilk ciddi veri toplayıcı kayıtlardır. Eldeki bu kayıtlar, Türkiye'nin farklı bölgelerindeki üzüm çeşitleri hakkında özet bilgileri barındırmıştır. 1970—1971 yıllarında yapılan arazi hazırlığı ve anaç dikimleri, ilerleyen yıllarda toplanan çalışmalar için altyapı ve zemin hazırlamıştır. 1972 yılında Marmara ve Trakya sınırları içinde yer alan Tekirdağ ve Çanakkale bağ sahaları incelenerek çeşitli türler belirlenmiştir. 1974 yılında survey çalışmalarına başlanmış; bu noktada Ege, Marmara, Trakya ve Batı Karadeniz bölgelerindeki incelemeler sonucunda 421 çeşit belirlenerek ve 303 adedi kuruma getirilmiştir. 1975—1976 yıllarında Doğu Karadeniz Bölgesi'nde 108 adet ve Akdeniz Bölgesi'nde 193 adet üzüm çeşidi tespit edilmiştir. Bu veri toplama çalışmaları, çeşitliliğin korunması bakımından hem genetik veri sağlanması hem de tarımsal üretkenliğin sürdürülebilirliği açısından önem arz etmiştir. 1977 yılında Orta Anadolu Bölgesi'nde bizzat yerinde gözlem ve çalışmalar yapılarak 164 adet üzüm çeşidi belirlenmiştir. 1979 yılında Güney Doğu Anadolu Bölgesi surveyleri başlanmıştır. 1981 yılında gidilen bölgelerden 977 çeşit tespit edilmiş ve yıl sonuna kadar bunlardan 791 çeşidinin aşısı yapılmıştır[75]. Bu çalışmalar, Türk üzüm çeşitlerinin belgelenmesi ve korunması konusunda önemli adımlardan biri olmuştur.

Tekirdağ Bağcılık İstasyonu, asma genetik materyallerin korunması ve geliştirilmesinde öncü bir rol üstlenmiştir. 1965 yılında başlatılan çalışmalarla İstasyon, geniş kapsamlı bir asma çeşidi koleksiyonu oluşturarak Türkiye'nin genetik çeşitliliğini koruma altına almayı hedeflemiştir. Oluşturulan koleksiyon ve envanter kayıtları, yerel çeşitlerin yanı sıra yabancı ıslah programlarından gelen asma türlerini de içermiştir. "*Asma Genetik Havuzu*", sadece genin yapısal karakterine göre sınırlandırılmış materyalleri değil, aynı zamanda varyetelerin[76] büyüme karakterizasyonu, değerlendirilme ve saklanması gibi aşamaları da içermiştir. Bu sayede ıslah çalışmalarında, en önemli genetik kaynaklarının korunması sağlanmıştır. Bu kapsamda, "*Türkiye Asma Genetik Kaynaklarının Tanımlanması, Korunması ve Karakterizasyonu*" başlıklı projeyle envanter çalışmaları yürütülmüş ve ilk yıllarda yaklaşık 1.600 üzüm çeşidi tanımlanmıştır. İstasyondaki çalışmalar, teknik işler müdür yardımcısı Cemal Barış tarafından "*Milli Koleksiyon Bağı*" adı verilerek başlatılmıştır. Milli Koleksiyon Bağı içerisinde yer alan kütük sayısı günümüze gelindiğinde 1600'den fazla olabilecek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu çalışmalar ilk olarak gıda, tarım ve hayvancılık müdürlükleri, üniversitelerin ilgili bölümleri ve doğrudan üzüm üreticileri ile koordineli bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Milli Koleksiyon Bağında toplam 1.435 çeşit üzüm, muhafaza edilmiş ve koruma altına alınmıştır. Bu vesileyle, Tarım Bakanlığı Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü bünyesinde faaliyet gösteren Tekirdağ Bağcılık İstasyonu, Türkiye'de asma

[74] *Türkiye Asma Genetik Kaynakları,* Tekirdağ: Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu Yayınları, 2012, ss.7-8
[75] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* s.19.
[76] Varyete, en az bir morfolojik özellik bakımından türden ayrılan, türün yayılış alanı içerisinde küçük veya büyük gruplar halinde bulunan topluluktur.

genetik kaynaklarının toplanması ve korunması konusunda birinci derecede sorumlu kuruluş konumuna gelmiştir[77].

İstasyon, genetik kaynakları muhafaza altına alma ve geliştirmeye yönelik çalışmalarıyla sadece Türkiye'nin bağcılık sektörüne değil, aynı zamanda dünya bağcılığına da katkı sunmuştur. Uluslararası iş birliği ve koordinasyon çalışmalarıyla genetik paylaşıma ve bilgi aktarımına öncülük etmiştir. Bu iş birlikler vasıtasıyla yeni ıslah programlarının geliştirilmesi ve küresel bağcılık sorunlarının çözüme ulaşması gibi programlara destek sunmuştur. Türkiye'nin asma genetik yapısının korunması ve piyasaya sürülmesi yönünde aktif bir rol alarak bu sayede, Türkiye'nin zengin asma çeşitliliğinin gelecek nesillere aktarılması ve sürdürülebilir hale gelmesine katkıda bulunmuştur.

Kurum, 1973 yılından itibaren ülke bağcılığını ilerletmek amacıyla melezleme yöntemiyle ıslah çalışmaları yürüterek yeni üzüm çeşitleri geliştirmeyi hedeflemiştir. Bu çerçevede İstasyon, yeni çeşitlerin çekirdeksiz olmasının yanı sıra erken ve geç olgunlaşma dönemleri hakkında bilimsel araştırmalar gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalarda Tekirdağ'da oluşturulmaya başlanan Milli Koleksiyon Bağı'ndaki ve Yalova Atatürk Bahçe Kültürleri Merkez Araştırma Enstitüsü'nde bulunan yerli ve yabancı çeşit koleksiyonları, melezleme programlarında ebeveyn olarak değerlendirilmiştir. Bu yöndeki girişim ve verilen çabalar, kısa bir süre içinde olumlu sonuçlar vermeye başlamış ve Tekirdağ Bağcılık İstasyonu, 5 yeni çeşidi tescil ederek meyve gen kaynaklarını koruma altına almayı başarmıştır. Tescil edilen çeşitler içerisinde özellikle erkenci olarak bilinen "*Trakya İlkeren*" ve "*Yalova İncisi*", ülkenin güney sahil kuşağında hızla yayılım göstermiştir[78]. 1990'lı yıllardan itibaren ıslah çalışmaları ile tescil edilen sofralık üzüm çeşitlerinde önemli bir artış meydana gelmiştir. Bu konuda *Barış, Reçel Üzümü (2xB-56), Tekirdağ Çekirdeksizi, Güz Üzümü (3xA-261), Güz Gülü, Bozbey, Tekirdağ Sultani, Tekirdağ Misketi, Gönülçelen, Cengizbey, Emirali, Gürnil, Kebeli, Özer Beyazı ve Süleymanpaşa Beyazı* gibi çeşitler elde edilmiştir. Özellikle hem kurutmalık hem de sofralık üretim anlamında Sultani Çekirdeksiz vazgeçilmez bir ürün haline gelmiştir[79].

Üretim faaliyetleri sofralık ve şaraplık üzüm üretimi ile köklü ve aşılı köklü Amerikan asma fidanı ve yayımı öngörülen üzüm çeşitlerine ait aşı kalemliği üretimi çalışmalarını kapsamıştır. 1930 yılından sonra yapılan çalışmaların bir neticesi olarak 29.950.136 adet Amerikan asma fidanı ve 549.658 adet aşılı köklü Amerikan asma fidanı üretimi yapılarak bölge üreticilerine dağıtılmıştır[80]. Bu veri, dekara 400 fidan hesabı ile yaklaşık olarak 74.875 dekar yeni bağ tesisine imkân sağlandığını ortaya koymuştur. Üretiminin gelişmesi, sadece ekonomik açıdan değil, aynı zamanda sosyal açıdan da faydalar sağlamıştır. Çiftçiler, sağlıklı ve kaliteli ürünler elde ettikçe, birbirleri arasında sosyal dayanışma ve kültürel gelişimi de teşvik etmiştir. Kurum tarafından sunulan eğitim programları ve teknik desteklerle çiftçilerin bilinçlendirilmesi, üretim metotlarının daha verimli ve sürdürülebilir hale getirilmesi sağlanmıştır. Sonuç olarak, yukarıdaki veriler 1930'lu yıllardan itibaren

[77] Tamer Uysal, Yılmaz Boz ve Ahmet Semih Yaşasın, "Türkiye Asma Genetik Kaynakları", *TÜRKTOB Dergisi,* Yıl: 5, Sayı: 18, (Nisan-Haziran 2016), ss.37-38; Bk. *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* ss.18-20; *Tekirdağ Deneme İstasyonu Müdürlüğünün 1961 Yılı Çalışma Raporu*, Tekirdağ Deneme İstasyonu Müdürlüğü Yayını, No: 1, ss.8-12.

[78] Cengiz Özer, Yılmaz Boz ve Arif Atak, "Melezleme Yoluyla Üzüm Islahı Çalışmalarımız", *TÜRKTOB Dergisi,* Yıl: 3, Sayı: 11, (Temmuz-Eylül 2014), ss.12-13.

[79] Onur Ergönül, Cengiz Özer, Zeliha Orhan Özalp, "Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Tarafından Geliştirilen Yeni Sofralık Üzüm Çeşitleri", *Bahçe*, Cilt: 47, Sayı: Türkiye 9. Bağcılık ve Teknolojileri Sempozyumu Özel Sayısı -1, (2018), ss.423-425.

[80] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* s.20.

yapılan üretim faaliyetleri, sofralık ve şaraplık üzüm üretimi ile aşılı köklü Amerikan asma fidanı üretim açısından önemli bir gelişme sağlandığını göstermektedir. Bu çalışmalarla tarımda yenilik ve verimlilik sağlanırken, aynı zamanda yerel ekonomi geliştirilmiş ve toplumsal kalkınmaya destek olunmuştur.

Araştırma–geliştirme çalışmaları için tesis edilmiş mahsuldar bağlardan yıllık toplam elde edilen yaş üzüm miktarı 40–45 ton arasında değişim göstermiştir. Bunun 30 ton kadarı şaraplık üzümlerden oluşmuş ve Tekel Şarap Fabrikası'na satışları yapılmıştır. Geriye kalan 15 tonluk üretimler ise kurum tarafından doğrudan tüketiciye perakende edilmiş ve döner sermayeye gelir sağlanmıştır. Ayrıca bölgede yaygınlaştırılması öngörülen üzüm çeşitlerine ait aşı kalemleri, yıllık ortalama 150.000 civarında üreticilere verilmiştir[81]. Bu yaklaşım hem büyük ölçekli endüstriyel tedarik hem de doğrudan tüketici katılımını sağlayarak araştırma–geliştirme programlarının ekonomiye etkisini ortaya çıkarmıştır. Büyük ölçekli ticari üretim ile doğrudan tüketiciye satış arasındaki denge, gelir akışlarını en üst düzeye çıkarmıştır. Görüldüğü üzere araştırma–geliştirme, tarımı iyileştirme konusunda oldukça etkili bir metot olmuştur. Aynı zamanda hastalıklara karşı dayanıklılığın yanı sıra tat, aroma ve şarap kalitesi bakımından önde gelen üzüm çeşitlerinin dağıtımı, bölge genelinde uzun vadeli sürdürülebilirliği ve artan üretkenliği sağlamıştır.

İstasyon, bağcılık alanında uzmanlaşmış bir kurum olmasına rağmen meyvecilik sahasında da kayda değer çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bölgede standart olarak kabul edilen meyve türlerinin üretimini geliştirme görevini üstlenmiş ve bu konuda üretim çalışmaları için yeteri kadar aşı kalemliği temin etmek üzere 36 dekarlık bir koleksiyon bahçesi oluşturulmuştur. Koleksiyon bahçesinde her yıl ortalama 10.000 adet çeşitli aşılı meyve fidanı üretimi yapılarak üreticilere dağıtımı yapılmıştır. Meyve fidanı üretimi çalışmaları bağcılığa göre biraz daha geç süreçte başlamıştır. 1939'dan itibaren meyveleri alınan üretim çalışmaları kapsamında toplam olarak üretilen 312.360 adet çeşitli türlerdeki meyve fidanı üreticilere belirli bir bedel karşılığında dağıtılmıştır. Meyvecilikte her yıl ortalama olarak 25 ton civarında bir üretim elde edilirken bu üretimlerde en yüksek miktarı elma oluşturmuştur. Çoğunlukla taze ve günlük olarak toplanan meyveler pazara sunulmuştur[82]. Meyvecilik programı, bağcılık çabalarından daha sonra başlatılmış olmasına rağmen, bölgedeki meyve üretimini kanıtlanabilir şekilde artırmıştır. Program, üstün genetik materyale erişimi kolaylaştırarak daha iyi verime ve potansiyel olarak daha yüksek kaliteli meyveye yol açmıştır. Meyvecilik alanındaki üretim ve dağıtım çalışmaları, koleksiyon bahçesi gibi geliştirme hizmetleriyle desteklenmiş, bölgedeki tarımın çeşitlendirilmesi konusunda olumlu yönde katkı sunmuştur.

Bağcılık ve meyvecilik alanındaki çalışmaların yanı sıra tarla ziraatı konusundaki üretim faaliyetlerine de yer verilmiştir. Bu bağlamda yıllık ortalama 50 ton buğday, 30 ton ayçiçeği ve 50 ton karpuz üretimi gerçekleştirilmiştir. 1958—1974 yılları arasında, bölge tavukçuluğunun ıslahı amacıyla yerli tavuk ırklarının yerine yumurta ve et verimi daha yüksek olan kültür ırklarının ikamesi ile ilgili olarak küçük evcil hayvancılık alanında da çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. 1962—1974 döneminde toplam 342.173 adet Leghorn ve

[81] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* s.20.
[82] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* s.21.

New Hampshire civcivi üretilerek talep eden çiftçilere dağıtımı gerçekleştirilmiştir[83]. Yerli tavuk ırklarının çoğaltılması amacıyla, daha yüksek verim gücüne sahip ırklarının kullanımı üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda özellikle Legorn ve Newhampshire ırkları öne çıkmıştır. Legorn tavukları düşük maliyetli, yüksek yumurta verimi sağlama yeteneği ile öne çıkmıştır. Dolayısıyla İstasyon bu ırkı tercih ederek, daha az maliyetle daha fazla ürün elde etmeyi hedeflemiştir. Newhampshire ise hem et verimi hem de yumurta üretimi açısından faydalı bir ırk olarak bilinmektedir. Bu iki kültür ırkı yerli ırkların yerini alarak, hayvansal üretiminin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur.

1947 yılında faaliyete geçen döner sermaye işletmesi, İstasyonun üretim faaliyetlerinin planlanması doğrultusunda çalışmış ve araştırma faaliyetlerine önemli ölçüde katkı sunmuştur. 1947 yılında, Tarım Bakanlığı tarafınca kuruluş sermayesi olarak verilen 7082.63 TL ve 12.500 TL'si nakit ile faaliyetlerine başlayan döner sermaye işletme sermayesi, 1981 mali yılbaşı itibarıyla önemli bir değişime uğrayarak 3.715.542.00 TL'ye ulaşmıştır. Eğitim çalışmaları kapsamında ise bölge bağcısının eğitimi ile ilgili çalışmalar ve teknik elemanların eğitimine yönelik faaliyetler olmak üzere iki farklı yönde eğitim hizmeti sunmuştur. Bölge bağcısına yönelik eğitimler genelde araştırma—geliştirme çalışmalarından elde edilen sonuçların basit, anlaşılır ve açık bir üslup ile pratiğe aktarılmasına yönelik faaliyetleri içermiştir. Bu çalışmalar içerisinde bölge standart üzüm çeşitlerindeki seleksiyon çalışmaları, gübre denemeleri, anaç adaptasyon ve afinite denemeleri ile bağ tesis tekniği konuları yer almıştır. Bu yöndeki verilerin üreticilerin hizmetine sunulması amacıyla Tekirdağ, Edirne, Kırklareli ve Marmara Bölgesi'ndeki teknik ziraat il müdürlükleri, umumi müfettişlikler, araştırma—geliştirme kurumları ve diğer resmi kuruluşlarla iş birliği ve koordinasyon çalışmaları kapsamında demonstrasyonlar yapılmış, çeşitli kurs/ konferanslar tertip edilmiştir. Yayım çalışmaları eğitim—öğretim ve araştırma—geliştirme çalışmalarına kıyasla daha geç bir dönemde başlamıştır. Bu yöndeki en önemli çalışmalar 1962—1980 yılları arasında yapılmıştır. 1962 yılından itibaren kurumun yaptığı çalışmalar ve halka yönelik broşür ve afişleri içeren yayınları artış göstermiştir. İstasyon bu tarihler arasında yayımladığı 73 adet teknik bülten, broşür ve teksir niteliğindeki yayımlarla elde edilen bilimsel verileri araştırmacıların hizmetine sunmuştur. Teknik elemanların eğitimi konusunda ise yayım teşkilatı ve diğer araştırma—geliştirme kurumlarında çalışan teknik personele seminerler tertip edilmiş ve bağcılıkla ilgili bilgileri pekiştirilmiştir. Türkiye'de "*Bağcılık Araştırmaları Ülkesel Projesi*"nin yürürlüğe girmesi ve ilgili çalışmaların tek bir merkezden yürütülmesi doğrultusunda verilen karar üzerine İstasyon, koordinatörlük görevini üstlenerek bu yönde yapılacak çalışmalarda merkezi bağcılık araştırma kurumu olarak öncü rol üstlenmiştir[84].

[83] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* s.21; 1938'de sayısı 7'yi bulan Amerikan Asma Fidanlıklarının dağıttığı fidan sayısı önemli bir artış göstermiştir. Buna göre; 1924'te 6.725, 1925'te 53.632, 1926'da 163.941, 1927'de 223.172, 1928'de 254.541, 1929'da 359.511, 1930'da 483.721, 1931'de 535.198, 1932'de 541.414, 1933'te 825.676, 1934'te 1.345.755, 1935'te 2.396.953, 1936'da 2.479.555, 1937'de 2.574.250 ve 1938'de 3.022.965 adet köklü asma fidanı dağıtımı yapılmıştır. Bu durum, Türkiye'de tarımsal değişimi beraberinde getirmiş ve bağcılık alanında birçok aileye ekonomik gelir sağlayan önemli bir uğraş halini almıştır. Bk. "Bağcılık ve Meyvecilikte Büyük İnkişaf Var", *Ulus,* 4 Eylül 1939, s.2.

[84] *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* ss.27-28; 1939 yılında Bağcılık İstasyonu tarafından 'Şarapçılık Kursu' düzenlenmiş ve 15 kişilik bir kursiyer grubu başarılı olarak belgesini almıştır. Benzer şekilde Bozcaada'da yine İstasyon tarafından ve Umumi Müfettişlik iş birliği ile düzenlenen 'Şarapçılık Kursu'nda 25 kişilik bir kursiyer grubu başarılı bir şekilde mezun olmuştur. Bk. Kadri Oğuz, "Trakya'nın Muhtelif Sahalarındaki Medenî ve İçtimaî Bakımından Köycülük ve Ziraat Hamleleri", *Türkiye Ziraat Gazetesi,* Yıl: 2, Sayı: 19, (Ekim 1939), s.283.

Tablo 6: Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu'nun 1932—1981 Yılları Arasında Yaptığı Üretimler ve Döner Sermaye İşletmesinin Yıllar Bazındaki Sermaye Dağılımı

Yıllar	Amerikan Asma Çeliği (Adet)	Köklü Asma Fidanı (Adet)	Aşılı Köklü Amerikan Asma Fidanı (Adet)	Meyve Fidanı	Döner Sermaye Miktarı (TL)
1932-1933	68.800	59.700	—	—	—
1933-1934	678.000	418.100	30.000	—	—
1934-1935	1.326.000	477.650	—	—	—
1935-1936	968.400	680.000	45.000	—	—
1936-1937	996.000	721.350	—	—	—
1937-1938	1.312.650	888.050	—	—	—
1938-1939	775.200	600.000	—	—	—
1939-1940	1.010.000	838.900	—	24.762	—
1940-1941	959.628	872.200	—	2.731	—
1941-1942	1.138.346	824.750	—	3.468	—
1942-1943	1.450.400	1.038.350	—	116	—
1943-1944	821.440	599.450	8.545	5.375	—
1944-1945	1.381.900	1.005.600	25.025	6.639	—
1945-1946	1.423.000	828.620	15.600	6.031	—
1946-1947	1.606.600	589.421	18.801	—	—
1947-1948	1.398.100	892.200	2.500	2.164	30.821.43
1948-1949	1.477.800	749.950	—	637	50.926.22
1949-1950	1.418.385	1.042.750	—	590	61.513.87
1950-1951	1.087.900	837.200	27.535	2.405	72.146.05
1951-1952	1.179.272	923.525	25.975	5.727	72.146.06
1952-1953	1.333.918	605.250	14.895	4.565	72.148.06
1953-1954	1.232.441	827.700	11.477	5.935	72.143.06
1954-1955	1.183.286	858.040	20.065	8.514	77.146.06
1955-1956	1.398.100	654.900	10.167	4.203	77.146.06
1956-1957	1.403.160	979.100	6.618	5.445	81.178.40
1957-1958	1.108.486	616.350	15.524	8.052	88.678.40
1958-1959	1.207.682	662.150	10.304	5.368	114.596.10
1959-1960	1.287.566	673.250	—	6.005	132.818.89
1960-1961	939.350	514.900	—	9.151	102.248.73
1961-1962	905.300	483.100	—	8.973	106.131.26
1962-1963	933.088	557.300	—	1.465	136.218.08

1963-1964	782.923	670.000	8.810	7.890	237.836.13	
1964-1965	1.001.360	866.395	12.503	2.351	322.605.21	
1965-1966	1.221.360	755.250	9.001	11.068	455.917.51	
1966-1967	1.105.350	696.824	13.290	9.195	455.917.51	
1967-1968	1.242.040	699.158	6.196	7.020	552.925.92	
1968-1969	1.212.714	455.840	11.715	9.610	573.008.38	
1969-1970	994.015	273.544	4.230	9.283	573.008.36	
1970-1971	940.838	391.176	14.782	9.588	575.899.42	
1971-1972	874.688	415.870	28.052	10.641	570.077.56	
1972-1973	970.617	123.605	25.596	12.212	597.850.76	
1973-1974	728.320	288.700	22.118	20.747	612.747.57	
1974-1975	864.810	336.650	18.720	16.916	753.016.76	
1975-1976	643.985	430.750	13.610	11.612	962.762.55	
1976-1977	937.934	316.710	19.130	12.258	1.155.286.71	
1977-1978	737.245	244.558	19.422	7.655	1.328.310.76	
1978-1979	649.840	309.300	8.300	12.505	1.339.807.17	
1979-1980	607.114	328.300	13.915	10.606	2.089.741.04	
1980-1981	616.490	324.700	12.236	10.000	3.715.542.00	
Toplam	**50.741.843**	**29.950.136**	**549.658**	**312.360**	–	

Kaynak: *Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü,* ss.22-23, 24-25, 26-27.

Sonuç

Tekirdağ Bağcılık İstasyonu, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren başta Tekirdağ ve çevresi olmak üzere Trakya'da geleneksel bağcılığın yeniden canlandırılması için önemli çalışmalar yürüten başlıca kurumlardan biridir. Öncelikli hedefleri arasında yüksek kalitede üzüm yetiştiriciliği ve bu üzümlerden elde edilen üstün kalitede şarapların üretimi yer almaktadır. İstasyon tarafından yürütülen olumlu faaliyetler ve bilimsel araştırmalar sonucunda, bölgede bağcılık ve şarapçılık önemli bir ekonomik kaynak olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca, asma çeliklerinin sağlanması ve yeni bağ alanlarının kurulmasıyla Tekirdağ, gelecek yıllarda Trakya'da önemli bir üzüm üretim merkezi olarak yerini korumuştur. Dolayısıyla İstasyon, Trakya bölgesindeki bağcılığın yeniden canlandırılmasında kritik bir rol oynamıştır. Trakya'da yaşanan tarımsal dönüşüm ve bu değişimin yarattığı ivme, bağları yeniden canlandırmış ve yeni bağ alanlarının oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. İstasyonun geliştirdiği verim gücü yüksek yeni çeşitler ve kaliteli ürün hedefi, bölgesel ekonomik değişimde ve Tekirdağ'ın kendi üzüm üretimi konusunda önemli bir merkez olarak gelenekselliğini korumasına yardımcı olmuştur. 1930'lu yıllardan itibaren gelişen bağcılık sektörü, yerel istihdamın artmasını sağlamış ve birçok aileye geçim kaynağı yaratmıştır. Bütün bu faktörler, Tekirdağ'ın bağcılıkla olan tanımını yeniden ortaya koymuş ve bölgeye önemli bir ekonomik kaynak kazandırmıştır.

Bağcılık İstasyonunun yaptığı çalışmalar ve bilimsel araştırmalar neticesinde Trakya yöresi ve özellikle Tekirdağ ili, Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde bağcılığın etkin bir şekilde yürütüldüğü yerlerin başında gelmeye başlamıştır. Bunda şüphesiz en etkili olan gelişme, bağcılıkla ilgili kurumsallaşmaların varlığıdır. Zira bölgenin elverişli ekolojik koşullarının yanı sıra kurumun filoksera hastalığına karşı geliştirdiği Amerikan asma çubukları ve eğitim–yayım ve araştırma hizmetleri neticesinde bağcılık halkın geçim kaynakları arasında yerini almıştır. Sofralık ve şaraplık üzüm çeşitlerinin yetiştirildiği Tekirdağ'da şaraplık üzüm bağları, günümüze gelindiğinde toplam bağ alanları içinde %66'lık bir orana sahip olmaya başlamıştır. Şaraplık üzüm bağ alanları ve bu bağlamda işletme sayısı bakımından Şarköy ve civarındaki yerleşimler, Trakya'da da en önemli üretim sahasını ihtiva ediyordu. Tekirdağ'daki Bağcılık İstasyonu ve bunu takiben 1931 yılında kurulan Şarap ve İçki Fabrikası yöre bağcılığını canlandıran en önemli etkenler arasında yer almıştır. İlde bağcılığın geliştirilmesi yönündeki teşvikler, yetiştirilecek üzüm çeşitlerinde üreticinin yönlendirilmesi, üreticinin ürününü kolayca satabilmesi konularında halkı bağcılığa özendirmiştir. Bağcılık İstasyonu tarafından geliştirilen şaraplık üzümler sayesinde Tekirdağ, özellikle son yıllarda kaliteli şaraplarıyla öne çıkmaya başlamıştır. Bu durum hem ulusal ekonomiye hem de Türkiye'nin uluslararası rekabetteki gücüne katkı sağlamıştır. İstasyonun yürüttüğü AR—GE ve incelemeler sayesinde bölgeye özgü yeni şarap çeşitleri geliştirilmiş ve bu sayede Tekirdağ, Trakya'da önemli bir şarap üretim merkezi haline gelmiştir.

İstasyonun tarihsel bağlamı son derece mühimdir. Bu kuruluş, Türkiye'de tarımsal uygulamaların modernizasyonu ve iyileştirilmesi amacıyla gerçekleştirilen tarımsal modernleşme çabalarına dair hükûmet stratejisini yansıtmaktadır. İstasyonun Türk tarımına olan katkısı da benzer şekilde önem arz etmektedir. Amerikan asma çubuğu, üzüm yetiştiriciliği ve şarap üretimi konularında yürütülen araştırmalar, ulusal tarım politikaları ve uygulamaları hakkında daha somut bilgiler edinmemizi mümkün kılmaktadır. İstasyonda geliştirilen bulgular ve teknolojiler, ülke genelinde yaygınlaştırılmış ve Trakya'nın ötesine uzanarak geniş bir kullanıcı kitlesine fayda sağlamıştır. Diğer meyvecilik kurumlarına kıyasla sunduğu özel uzmanlık, Türk bağcılığının genel iyileşmesine katkıda

bulunmuş ve hem yerel hem de uluslararası pazarda rekabet gücünü teşvik etmiştir. Bu ulusal etki, Türkiye'deki diğer araştırma kurumları ve üniversitelerle gerçekleştirilen iş birlikleri aracılığıyla daha da güçlendirilmiş; araştırma bulgularının paylaşılması daha geniş kitlelere bilgi sunmuş ve yenilik ağına katkıda bulunmuştur.

Kaynakça

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı, *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),* Ankara.

Resmi Yayınlar

Birinci Ulusal Üzüm Kongresi (10/3/1937-14/3/1937), Ankara: T.C. İktisat Vekâleti Neşriyatı, 1937.

Başvekâlet İstatistik Genel Müdürlüğü (BİGM), *Zirai Bünye ve İstihsal 1934-1950,* Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., 1951.

İstatistik Genel Direktörlüğü (İGD), *Trakya İstatistik Yıllığı,* Cilt: II, Ankara: T.C. Trakya Umum Müfettişliği İstatistik Bürosu Yayınları, 1939.

T.C. Kırklareli Valiliği, *Cumhuriyetin 15. Yılında Kırklareli,* Kırklareli: 1938.

T.C. Ziraat Vekâleti, *1938 Ziraat Kongresi Ziraat İşleri Umum Müdürlüğünce Hazırlanan Meyvecilik-Bağcılık-Sebzecilik-Çay Genel Raporu ve Beş Senelik Program,* Ankara: Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, Seri: B, Takım: 9, 1938.

T.C. MDM, Cumhuriyetin 15'inci Yılında Edirne, Ankara: 1939.

T.C. MDM, İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya (1937), İstanbul: Ahmed İhsan Basımevi, 1938.

T.C. MDM, 1939 Enternasyonal İzmir Fuarında Trakya, İstanbul: Ahmed İhsan Basımevi, 1939.

T.C. MDM, İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya (1938), İstanbul: Ahmed İhsan Basımevi, 1939.

Tekirdağ Deneme İstasyonu Müdürlüğünün 1961 Yılı Çalışma Raporu, Tekirdağ: Tekirdağ Deneme İstasyonu Müdürlüğü Yayınları, 1961.

Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, Tekirdağ: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Bağ-Bahçe İşleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1981.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Ankara: Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayınları, 1938.

Türkiye Asma Genetik Kaynakları, Tekirdağ: Tekirdağ Bağcılık Araştırma İstasyonu Yayınları, 2012.

Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı 1936, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Telif Eserler

Ahmet Hilmi (1932), "Tekirdağ'da Bağcılık", *Son Posta,* 19 Temmuz.

Akalın Şevki, (1936), "Trakya'da Bağcılık ve Şarapçılık", *Bağ ve Bahçe Ziraati ve Ziraat San'atları Hakkında Raporlar*, İstanbul: T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Hüsnütabiat Matbaası.

Akalın Şevki, (1939), "Amerikan Asma Çubuğu ile Bağ Kurma", *Dönüm,* Yıl: 5, Sayı: 1, (İkinci Teşrin).

Akoğlu, A., (1989), *Bağcılık,* Ankara: T.C. Devlet Bakanlığı Yayınları.

Aktan, Reşat (1945), "Memleketimizde Üzüm Kıymetlendirme Durumu", *Ziraat Dergisi,* Yıl: 6, Sayı: 61-62, (Şubat-Mart).

Aldoğan, H. Basri, (1950), "Bağcılık ve Meyvacılık Çalışmalarımız", *Ziraat Dünyası,* Yıl: 1, Sayı: 11, (Aralık).

Alptekin, Metin, (1969), "Tekirdağ'da Bağcılık ve Şarapçılık Faaliyetleri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü (Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi), İstanbul.

Ata, (1933), "Tekirdağ Amerika Asma Fidanlığı İş Vaziyeti", *Ziraat Gazetesi*, 10. Yıl Nüshası, s.695.

Çölaşan, Ümran Emin, (1956), "Bugün İçin Bağlarımızda Dona Karşı Suni Mücadele Metotlarını Mı, Tabii Mücadele Metotlarını Mı Tatbik Edelim?", *Ziraat Dergisi,* Yıl: 16, Sayı: 146, (Haziran).

Dikmen, Hamdi-Gönençer, Necati, (1958), *Bağcılık*, 2. Baskı, Cilt: I, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Durmaz, Edip, (2015), "İkinci Dünya Savaşında Trakya Ekonomisi", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Dursunkaya, Ali Rıza, (1948), *Kırklareli Vilâyetini Tarih, Coğrafya, Kültür ve Eski Eserleri Yönünden Tetkik*, Cilt: I, Kırklareli: Yeşilyurt Basımevi.

Ergönül Onur, Özer Cengiz, Özalp Zeliha Orhan, (2018), "Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Tarafından Geliştirilen Yeni Sofralık Üzüm Çeşitleri", *Bahçe*, Cilt: 47, Sayı: Türkiye 9. Bağcılık ve Teknolojileri Sempozyumu Özel Sayısı 1.

Gleisberg Walter, (1936), Türkiye Meyveciliği ve Bağcılığı Hakkında Umumî Rapor, (Çev.: Nail Oraman), Ankara: T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı.

Gleisberg Walter, (1938), *Türkiye Bağcılığı Üzerinde Araştırmalar*, Cilt: 1, Ankara: T.C. Ziraat Vekâleti Neşriyatı.

Irmak, Kemal, (1939), "Trakya Köylerinde Bir Tetkik", *Türkiye Ziraat Gazetesi,* Yıl: 2, Sayı: 16, (Eylül).

Kadıbeşegil, Seyfi, (1949), "Birinci Bağcılık Kongresi", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi,* Yıl: 3, Sayı: 19, (Nisan).

Kadıbeşegil, Seyfi, (1949), "Birinci Bağcılık Kongresi Kararları", *T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi,* Yıl: 3, Sayı: 20-21, (Aralık).

Karakulak, Yurdanur, (2017), "Yeni İnan Gazetesinde Tekirdağ (1953-1954)", Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tekirdağ.

Kırkpınar, Nurullah, (2023), "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Bahçe Kültürleri Araştırmaları: "Büyükdere Meyve Islah İstasyonu Örneği" (1928-1978)", *Atatürk Yolu Dergisi,* Sayı: 73.

Kırkpınar, Nurullah, (2023), "Atatürk Dönemi'nde Tarım Politikalarının Belirlenmesinde Yabancı Etkisi: Oldenburg Raporu'nun Rolü", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* Cilt: XXIII, Sayı: 47.

Kırkpınar, Nurullah, (2024), *Türkiye'de Zirai Eğitimin Tarihçesi ve Kurumsallaşması (1923-1963),* 1. Baskı, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Kırkpınar, Nurullah, (2025), "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Ziraat Vekâletinin Tarım Bilgisini Halka Ulaştırma Çabası (1923-1960)", *ATLANTİS,* Cilt: 1, Sayı: 1.

Mehmet Asım, (1929), "Türk'ün Şekeri", *Vakit,* 26 Kanunuevvel.

Mustafa Sıtkı, (1933), "Bağcılığımız ve Dışarıdan Getirilen Amerika Asma Çubukları",

Dönüm, Sayı: 8, (Şubat).

Necati Ziya, (1933), "Türkiye'de Amerika Asma Fidanlıkları", *Dönüm,* Sayı: 8, (Şubat).

Oğuz, Kadri, (1939), "Trakya'nın Muhtelif Sahalarındaki Medenî ve İçtimaî Bakımından Köycülük Ve Ziraat Hamleleri", *Türkiye Ziraat Gazetesi,* Yıl: 2, Sayı: 19.

Oluç, Mehmet, (1946), "Trakya Ziraat Ekonomisi", İstanbul Üniversitesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Oraman, Nail, (1945), "Trakya Bağcılığına Bir Bakış", *Ziraat Dergisi,* Yıl: VI, Sayı: 69.

Oraman, Nail, (1970), *Bağcılık Tekniği I,* Ankara: Ankara Üniversitesi Bağ-Bahçe Kürsüsü.

Öncel, Selahattin, (1940), "Trakya Şarapçılığı", İktisadi Yürüyüş, *Yıl: 1, Sayı: 7, (15 Mart).*

Özer, Cengiz, Boz, Yılmaz ve Atak, Arif, (2014), "Melezleme Yoluyla Üzüm Islahı Çalışmalarımız", *TÜRKTOB Dergisi,* Yıl: 3, Sayı: 11, (Temmuz-Eylül).

Özmen, Abidin, (1948), *Trakya,* Seri: IV, Sayı: 2, Ankara: Kanaat Basımevi.

Talat Behçet, (1932), "Bağcılık ve Şarapçılık Ne Haldedir?", *Son Posta,* 31 Mart.

Tuatay, Nazife, (1953), *Bağ Filokserası (Phylloxera Vitifollii) ve Korunma Çareleri,* Ankara: T.C. Tarım Vekâleti Ankara Teknik Ziraat Müdürlüğü Yayınları.

Uysal, Tamer, Yılmaz Boz ve Ahmet Semih Yaşasın, (2016), "Türkiye Asma Genetik Kaynakları", *TÜRKTOB Dergisi,* Yıl: 5, Sayı: 18, (Nisan-Haziran).

Üzümeri, Ekrem, (1947), "Bağcılık", İktisat *ve Ticaret Ansiklopedisi,* Cilt: 2, İstanbul.

Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

Dönüm

Haber-Akşam Postası

İktisadi Yürüyüş

Köy Postası

Son Posta

T.C. Tarım Bakanlığı Dergisi

Tarım-Ziraat Gazetesi

Trakya'da Yeşilyurt

Ulus

Ziraat Dergisi.

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)

DOI: 10.33431/belgi.1569399 **Araştırma Makalesi/**Research Article

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI MACARİSTAN'DA YAŞANAN AÇLIK TEHLİKESİ VE BEHİÇ ERKİN ÖNCÜLÜĞÜNDE TÜRKİYE'DEN YAPILAN YARDIMLAR

THE THREAT OF FAMINE IN POST-WORLD WAR II HUNGARY AND AID FROM TÜRKİYE UNDER THE LEADERSHIP OF BEHİÇ ERKİN

Hülya TOKER*

Geliş Tarihi/Received:17.10.2024 **Kabul Tarihi/Accepted:**28.01.2025

TOKER, Hülya (2025), "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Macaristan'da Yaşanan Açlık Tehlikesi Ve Behiç Erkin Öncülüğünde Türkiye'den Yapılan Yardımlar", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 157-184.

Öz

1939-1945 yılları arasında yapılan İkinci Dünya Savaşı gerek savaş sırasında gerekse savaş sonrasında pek çok yıkımı da beraberinde getirmiştir. Mağlupların olduğu kadar galiplerin de büyük zarar gördüğü bu savaş sosyal, siyasal ve ekonomik açıdan pek çok olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Savaş sırasında ve savaş sonrasında yaşanan en önemli sorun açlık ve yoksulluk olmuştur. Bu nedenle daha savaş devam ederken birtakım konferanslar düzenlenmiş ve meydana gelen gıda, barınma ve sağlık gibi en temel problemlerin nasıl giderilebileceği tartışılmaya ve önlem amaçlı bazı kararlar alınmaya başlanmıştır. Bu kararlar doğrultusunda pek çok ülke, savaşın getirdiği sorunlarla mücadele eden milletlere imkânları dâhilinde katkıda bulunmaya çalışmıştır. Yardıma ihtiyacı olan ve en temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamayan ülkelerden biri de Macaristan'dır. Macaristan'da açlık tehlikesinin yanı sıra, özellikle bebek ölümleri artmış, annelerin sütleri bebekleri beslemeye yetmemiş, bazı ürünlerin bulunmasına rağmen hiperenflasyon nedeniyle alım gücü en alt seviyeye inmiştir. Macaristan'ın içinde bulunduğu bu durum Türkiye'deki Macarları derinden etkilemiş ve ülkelerinde 11 yıl elçilik yapan Çankırı Milletvekili Behiç Erkin'den soydaşlarına yardım talebinde bulunmuşlardır. Erkin, görevi sırasında yakın dostluk kurduğu Macar halkına destek amaçlı bir yardım kampanyası başlatarak ilgili tüm kurumları harekete geçirmiştir. Bu süreçte kamuoyu oluşturulmasında etkin rol oynayan gazetelerin yanı sıra, Behiç Erkin'in en büyük destekçisi Kızılay Genel Müdürlüğü olmuştur. Çalışmada, Behiç Erkin'in yardım kampanyasını nasıl başlattığı, nasıl yürüttüğü, hangi kurum veya şahıstan ne kadar yardım toplandığı, yardımlarla hangi ürünlerin alındığı ve hangi yollarla Macaristan'a ulaştırıldığı sorularının cevabı mevcut kaynakların, dönemin gazetelerinin yanı sıra ağırlıklı olarak Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivinde bulunan ve daha önce yayınlanmamış belgeler ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İkinci Dünya Savaşı, Türkiye, Macaristan, Behiç Erkin, Açlık, Yardım.*

*Doç. Dr. Yozgat Bozok Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler ABD, hulya.toker@yobu.edu.tr, (https://orcid.org/ 0000-0002-2400-3826).

Abstract

The Second World War, fought between 1939 and 1945, brought widespread devastation both during and after the conflict. Both the victors and the vanquished suffered significant losses, and the war had numerous negative social, political, and economic consequences. One of the most pressing issues during and after the war was hunger and poverty. In response, several conferences were held even as the war continued, focusing on how to address basic needs such as food, shelter, and healthcare. Various countries sought to contribute within their means to alleviate the problems faced by nations struggling with the war's aftermath. One of the countries in dire need of help was Hungary, which was facing not only the threat of famine but also a rise in infant mortality, as mothers could not produce enough milk to nourish their children, and hyperinflation made even basic goods unaffordable. This situation deeply affected the Hungarian community in Türkiye, who turned to Behiç Erkin, a former ambassador to Hungary and then a member of the Turkish parliament, for assistance. Erkin, having formed strong ties with the Hungarian people during his 11 years as ambassador, initiated a relief campaign and mobilized various institutions to provide aid. In this effort, the Turkish Red Crescent played a key role in supporting Erkin, alongside newspapers that helped generate public awareness. This study examines how Erkin organized the relief campaign, how it was carried out, how much aid was collected from various institutions and individuals, what goods were purchased with the donations, and how these goods were delivered to Hungary. The analysis is based on contemporary sources, newspaper articles, and previously unpublished documents from the Ankara University Turkish Revolution History Institute (TİTE) archives.

Keywords: *Second World War, Türkiye, Hungary, Behiç Erkin, Famine, Aid.*

Giriş

İkinci Dünya Savaşı, tıpkı Birinci Dünya Savaşı gibi Avrupa'da büyük bir enkaz bırakmıştır. Bu savaşta yarısından fazlası Avrupa'da olmak üzere 40 milyondan fazla can kaybı olmuştur. En fazla can kaybının yaşandığı ülkelerin başında Sovyetler Birliği gelmektedir. Kaynaklarda can kayıplarıyla ilgili çok farlı bilgiler yer almakla birlikte büyük resmi görebilmek için yaklaşık can kayıplarıyla ilgili şu bilgiler verilebilir; Sovyetler Birliği, 12-15 milyon arasında bir can kaybı yaşamış, ikinci sırada 8 milyon kayıpla Çin yer almıştır. Polonya 5 milyon kayıp verirken Almanların insan kaybı asker-sivil toplam 6 milyon 500 bindir. Japonya 3 milyon 600 bin, Fransa 850 bin asker-sivil, İngiltere 716 bin asker-sivil[1], İtalya 450 bin, Amerika ise 300 bin can kaybı vermiştir. [2]

Tüm bu yıkımlara sebep olan İkinci Dünya Savaşı'nın çıkışının arka planında, Birinci Dünya Savaşı sonrası Almanya'ya imzalattırılan Versay Barış Antlaşması ve Almanya'nın Hitler öncülüğünde bu antlaşmayı adım adım ortadan kaldırmaya yönelik attığı adımlar, Almanya'nın yanı sıra diğer revizyonist ülkelerin uyguladığı politikalar, İngiltere'nin yatıştırma politikası ve dünya ekonomik buhranı gibi pek çok neden bulunmaktadır. Ekonomik buhran sonrası ülkeler içe dönük politikalar uygularken bir taraftan da totaliter rejimler daha da güç kazanmıştır. Japonya'da askerler darbelerle daha da güçlenirken, Almanya'da Hitlerin iktidar yolundaki engeller de yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır.[3] Diğer taraftan Sovyetler Birliği'nde sosyalist iktidarın başında olan Stalin ve İtalya'da faşist yönetimin başında olan Mussolini de dünya ekonomik buhranından faydalanmayı bilen yöneticiler olmuşlardır.[4]

İkinci Dünya Savaşı'nın en önemli nedenlerinden biri olan revizyonist ve yayılmacı politikalar dikkate alındığında 1931 yılında Mançurya'nın Japonya tarafından işgali, Habeşistan ve Arnavutluk'un İtalya tarafından işgali ve Almanya'nın Avusturya'yı ilhakı gibi savaşın çıkmasının en önemli habercileri olmuştur. Almanya'nın 1 Eylül 1919 tarihinde Polonya'ya işgali ile başlayan ve sonrasında hızla bir dünya savaşına dönüşen bu adım 1945 yılına kadar devam eden bir yıkımın öncüsü olmuştur. Bu yıkımda can kaybının yanı sıra cephede yaralanan, salgın hastalığa uğrayan ve firar edenler gibi zayiatlar hesaplandığında açıklanan rakamlardan çok daha fazla olduğu görülecektir. Zayiatlar dikkate alındığında Avrupa'nın sosyal, siyasal ve ekonomik yapısının alt üst olmasının temel nedenleri daha iyi anlaşılmaktadır. Savaş yalnızca insan kaybıyla sınırlı kalmamış alt yapının da felce uğramasına neden olmuştur.[5] Su kanalları, yollar ve köprülerin önemli bir kısmı tahrip olmuş, ekilebilir alanlar mayınlar ve mermilerle dolmuştur. Bu nedenle öncelikle arazinin temizlenmesi ve sonrasında ekim yapılması gerekmiştir. Fabrikalar da yine aynı şekilde çoğu tahrip olmuş, çalışır durumda olanlar ise kalifiye elemanların önemli bir kısmının savaşta ölmesi nedeniyle iş yapamaz hale gelmiştir. Savaşın en önemli sonuçlarından biri

[1] The Effects of World War II on Economic and Health Outcomes across Europe adlı eserde, İngiltere'de ölümlerin yüzde 15'i sivil olmak üzere 450 bin civarında olduğunun tahmin edildiği belirtilmiştir. Iris Kesternich Bettina Siflinger James P. Smith Joachim K. Winter, "The Effects of World War II on Economic and Health Outcomes across Europe", January 2012, s. 2. https://docs.iza.org/dp6296.pdf (Erişim Tarihi 17 Ekim 2024).

[2] Rıfat Uçarol, Siyasi Tarih 1789-2014, İstanbul, Der Yayınları, 1994, s. 876. Çağrı Erhan, 4.300.000 Polonyalı, 4.200.000 Alman, 1.700.000 Yugoslav, 600.000 Fransız 410.000 İtalyan, 390.000 İngiliz'in can kaybına uğradığını, Macar, Çingene ve Yahudi can kayıplarıyla ilgili tam sayıların bilinmediğini ancak yaklaşık 6.000.000 olduğunu belirtmektedir. Çağrı Erhan, ""Avrupa'nın İntiharı" ve İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Temel Sorunlar", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 51(1), Ankara 1996, s. 259.

[3] Özgür Yıldız, II. Dünya Savaşına Genel Bir Bakış, Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 6, Sayı 12, yıl 2019, S. 63.

[4] İlhan Tekeli-Selim İlkin, İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi, İkinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 1967.

[5] Charles L. Mee, The Marshall Plan: The Launching of the Pax Americana, Nevw York, 1984, s. 17.

de ülkelerinden göç etmek durumunda kalan insanlar ve buna bağlı olarak mülteciler sorununun ortaya çıkmasıdır. Bu süreçte bazı ülkeler mülteci akınına uğramış ve bunu önlemek veya gelenlerin problemleriyle başa çıkmak için çözüm üretmeye çalışmışlardır.[6]

Avrupa ülkelerinde gayri safi milli hasıla %25 düşmüş, enflasyon özellikle İtalya ve Macaristan'da olağanüstü bir seviyeye ulaşmıştır. Birçok ülkede gıda sıkıntısı yaşanmaya başlamış, et fiyatları akıl almaz bir şekilde artarken, ekmek karneye bağlanmıştır. Avusturya, İtalya, Doğu Avrupa ülkelerinde gıda maddelerine olan ihtiyaç karşılanamaz bir duruma gelmiştir. Gıda sıkıntısını ortadan kaldırmaya çalışan ülkeler tüm varlıklarını gıda maddelerine yatırmış, ancak bu durum kısa süre sonra dolar krizine yol açmıştır.[7]

İkinci Dünya Savaşı'nın en önemli sonuçlarından biri de siyasi güç dengesinin değişmiş olmasıdır. Savaş öncesi siyasi gücü elinde bulunduran Avrupa devletleri bu gücü kaybetmiş, Amerika ve Sovyetler Birliği Soğuk Savaş dönemi olarak adlandırılan yeni dönemde iki kutuplu bir sistem içinde karşılıklı güç mücadelesine başlamıştır. [8] Çalışmada İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan açlık sorunu ve sorunla ilgili alınan önlemler üzerinde kısaca durulduktan sonra bu tablo içinde Macaristan'ın durumu ele alınmıştır. Araştırmanın asıl konusunu ise Türkiye'nin ekonomisinin kötü olmasına rağmen Macaristan özelinde yaptığı yardımlar oluşturmuştur. Yapılan literatür taramasında Türkiye'nin Macaristan'a yardımlarıyla ilgili az sayıda yayının olduğu, mevcut yayınlarda da yeterince bilgi bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu nedenle çalışmanın yapılmasında konuya ilişkin eksikliklerin giderilmesi temel hedef olarak belirlenmiştir. Çalışmada yol gösterici kaynak, TİTE Arşivinde bulunan ve daha önce yayınlanmamış belgeler olmuştur. Behiç Erkin tarafından TİTE Arşivine bağışlanan ve çoğu Behiç Erkin imzalı bu belgeler, çalışmanın yol haritasını belirlemede büyük katkı sağlamıştır. Araştırmada faydalanılan bir diğer önemli kaynak da dönemin gazeteleridir. Gazeteler incelendiğinde gerek manşetlerde gerekse köşe yazılarında konuya dair oldukça önemli bilgilere ulaşılmıştır. Bu nedenle birinci el kaynakların yanı sıra mevcut kaynaklardan da faydalanılarak hazırlanan çalışmanın İkinci Dünya Savaşı sonrası iki ülke ilişkilerine yeni bir bakış açısı getirmede katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Açlık Sorunu ve Önlemeye Yönelik Faaliyetler

Savaş sonrası harabeye dönen ülkelerde yiyecek, giyecek, yakacak, ilaç ve barınma gibi en temel ihtiyaçlar karşılanmaz olmuştur. Yetkililer Yunanistan'da yiyecek durumunun ciddiyetini koruduğunu[9] ancak Avrupa'da en ağır açlık probleminin Almanya'daki İngiliz işgal bölgesinde olduğunu, İngiliz bölgesindeki 23 milyon Almanın tam bir açlık tehdidi altında bulunduğunu, bölgenin en önemli ihtiyacı için 6 ila 8 hafta arasında tam 150.000 ton buğdaya gereksinim duyulduğunu, bunun temin edilmesi durumunda dahi bu süre içinde nakillerinin yapılmasının imkânsız olduğunu açıklamışlardır. İngiliz bölgesinde yiyecek tayınlarının günde 1.000 kaloriye düştüğünü, bu durum devam ederse kalori miktarının 700 hatta 450'ye kadar inebileceğini belirtmişlerdir.[10]

[6] Erhan, "Avrupa'nın İntiharı", s. 259; Iris Kesternich vd. s. 1.
[7] Erhan, s. 260.
[8] Türk Dış Politikası, c. 1: 1919-1980, Editör: Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, 15. Baskı, 2009, s. 480.
[9] 1941/1942 sonbahar ve kışında Yunanistan şiddetli bir kıtlıkla karşı karşıya kaldı. Yaklaşık 100.000 ila 200.000 kişi öldü. Kıtlığın temel olarak üç nedeni vardı: Birincisi, işgalciler deniz ablukası uyguladı. İkincisi, çiftçilere verilen fiyatlar bu kadar düşük seviyelerde sabitlendi. Artık ürünlerini pazarlamak istemediklerini söyledi. Üçüncüsü, farklılar arasındaki hareketlilik İşgal nedeniyle ülkenin bölgeleri büyük ölçüde azaldı. Beslenme durumu 1942'nin sonlarına doğru kabul edilebilir seviyelere geri döndü. Iris Kesternich vd. s. 8.
[10] Akşam 12 Mart 1946, s. 1.

Yaşanan açlık, asayişin de bozulmasına neden olmuş, insanlar yiyecek satılan yerlere saldırmaya başlamıştır. Hamburg'da dört günde altmış fırın saldırıya uğramış, bir fabrikada 35 işçi çalışırken açlıktan bayılmıştır.[11] Aç kalan Almanlar fırın, kasap ve iaşe depolarına hücum etmişlerdir. Hamburg'un her mahallesine özel polis mangaları konulmuş, herhangi bir kargaşayı önleyebilmek üzere başka polis takviyeleri genel karargâhta devamlı olarak yedekte tutulmuşlardır.[12]

Avusturya'da ülkenin en verimli tarım bölgeleri Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Birleşik Devletlerin kalkınma ve yardım teşkilatı Avusturya bürosu şefi Albay John Hynes, Avusturya'nın bir aydan daha az bir zaman zarfında kıtlık ve açlığın pençesinde olacağını, mahalli üretimin ancak adam başına günde 230 kaloriyi karşılayacağını, resmi tayın miktarının 1200 kalori olduğunu belirtmiştir. Avusturya'nın son Başbakanı olan Kurt Schuschnigg yaptığı açıklamada; Avusturya'nın en verimli tarım bölgelerinin Ruslar tarafından işgal edilmesinin ülke ekonomisini kötü yönde etkilediğini belirttikten sonra İngiliz ve Amerikalıların kendi yiyeceklerini beraberinde getirdiklerini ancak Ruslarla Fransızların memleketin sırtından geçindiklerini ifade etmiştir.[13] Esasen Fransa da zor durumdadır. Yetkililer Fransa'nın tam bir asırdan beri bu derece kötü bir gıda krizine uğramadığını bildirmişlerdir.[14]

Macaristan, önce Almanlar daha sonra Ruslar tarafından işgal edilmiş bu nedenle halk yiyecek konusunda büyük sıkıntılar yaşamıştır. En büyük sorunlarından biri yüksek enflasyon olmuştur. Ayrıca ülkenin her tarafında birçok hastalık, özellikle verem çoğalmış ve hızla yayılmıştır. Bunu göz önüne alan hükümet acil tedbir olarak bütün Macar halkının vereme karşı aşılanmasına karar vererek uygulamaya başlamıştır. Halk, hükümetçe tespit edilen gün ve saatte ikametgâhında bulunmaya ve aşılanmaya mecbur tutulmuş aksi yönde harekette bulunanlardan ilk defasında yüz forinti ceza alınması kararlaştırılmıştır.[15] Macarlar da tıpkı Avusturyalılar gibi Sovyet işgal kuvvetlerini ağır ekonomik bir yük olarak görmüşlerdir. Zira Sovyet kuvvetleri, 1946 yılı mart ayından itibaren kendi ihtiyaçları olan yiyecek madenlerini memleketlerinden getirmekle beraber çoğunluğunu Macaristan'dan karşılamıştır.[16]

Bu sırada yetkililer, en büyük salgın tehdidinin ocak ayının sonunda (1946) İngiltere'de kaydedildiğini, influenza yüzünden ölenlerin sayısının haftada 9'dan 273'e çıktığını belirtmişlerdir. Ayrıca D.D.T. tozunun kullanılması, lekeli hummaya karşı mücadele için uygulanan yöntemleri değiştirdiğini, Almanya'da lekeli humma vakalarının haziran ayında haftada takriben 1.000 kadar olduğu, İngiliz ve Amerikan işgal bölgelerinde D.D.T. ile yapılan mücadele neticesinde Ağustos ayında hiçbir vakanın görülmediğini, Ruslar tarafından Doğu Avrupa bölgesinde alınan sıhhi tedbirlerin de lekeli humma salgınlarının önüne geçilmesine büyük ölçüde yardım ettiğini, harp esnasında en çok öldürücü hastalık olarak kuşpalazının görüldüğünü, Hollanda, Fransa ve Almanya hariç gitgide ortadan kalktığını, verem vakalarının İtalya, Yugoslavya ve Yunanistan'da daha çok olduğu gibi Almanya'da zührevi hastalıkların savaştan öncekine göre nispeten daha da arttığını belirtmişlerdir.[17]

[11] Cumhuriyet 23 Mart 1946, s. 1.
[12] Cumhuriyet 23 Mart 1946, s. 3.
[13] Cumhuriyet 29 Nisan 1946, s. 1.
[14] Akşam 12 Mart 1946, s. 1.
[15] Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşiv, Kutu No: 44652, Gömlek No: 14613, Sıra No: 1 (19.10.1947).
[16] Akşam 22 Mayıs 1946, s. 1.
[17] Akşam 10 Şubat 1946, s. 1.

İkinci Dünya Savaşı sonrası özellikle işgale uğramış pek çok ülke, bu ve benzeri pek çok sorunla uğraşmak zorunda kalmıştır. En önde gelen sorun ise açlıktır. Bu sorun savaş devam ederken başlamış ve savaş sonrası daha da artmıştır. Problemin hızla büyümesi ülkelerin önlem almak amacıyla bazı girişimlerde bulunmasına neden olmuştur. Bu girişimlerden bir tanesi Başkan Roosevelt'in öncülüğünde savaş sırasında zarara uğrayan ülke halklarını beslemek ve ihtiyacı olan gıdayı karşılamak amacıyla savaş sonrası atılacak adımları planlamak üzere toplanan konferanstır. Bu Konferans Amerika'da Hot Springs'te 18 Mayıs-3 Haziran 1943 tarihleri arasında Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Konferansı olarak bilinen İaşe Konferansıdır. Konferansa 44 ülke temsilcisi ve Danimarka'dan bir gözlemci katılmıştır.[18] Konferansta, işgale uğramış ülkelerin işgalden kurtarılarak halkının açlık problemi yaşamasını önlemek amacıyla acil yardım yapılması, savaştan sonra bütün insanların özgürlüklerine kavuşması için herkese asgari ölçülerde gıda sağlanması amacıyla önlemler alınması ve savaş sonrası zirai üretimin artırılması için izlenecek yol haritasının belirlenmesi hedeflenmiştir.[19]

Savaş sırasında meydana gelen temel sorunların giderilmesi amacıyla 9 Kasım 1943 tarihinde Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi (United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) adı altında bir yapı oluşturulmuştur. Kuruluş, oldukça geniş bir faaliyet alanı belirlemiş ve bu doğrultuda pek çok ülkeye katkı sağlamıştır.[20] UNRRA'nın amacı, savaşta tahribata uğrayan ülkelerin ilk ihtiyaçlarını karşılayarak kalkınma girişimlerini kolaylaştırmaktır. UNNRA'nın ne dünyayı yeniden kuracak bir teşkilat ve ne de çorba dağıtan bir hayır derneği olmadığı vurgulanmıştır. UNRRA'nın rolünün bu iki çizgi arasında bir noktada olduğu belirtilmiştir.[21]

UNRRA, işgalden kurtarılmış ülkelerin sağlık ihtiyaçlarını karşılama sorumluluğunu üzerine almış ve bu bölgelere ilaç stokları ile doktor ve teknisyenlerden oluşan yardım ekipleri göndermiştir. Bölge halkını açlıktan korumak için gıda maddeleri sevk etmiş, giyecekten ve barınacak yerden mahrum kimselere yardıma çalışmıştır. Sadece felakete uğramış milletlerin zorunlu ihtiyaçlarının karşılanmasıyla yetinmemiş, aynı zamanda bu milletlerin bir an önce üretici duruma geçmelerini sağlamak amacıyla tohum, çiftlik makineleri, kimyevi gübre, yakıt gibi önemli malzemeler dağıtmıştır. Bu şekilde halkın tükenmiş olan bazı gıda maddelerini bizzat üretmesini sağlayıcı tedbirler almıştır. Yardım işlerinde faydalı olabilecek sınai tesislerinin bir an önce işler hale getirilmesi için çaba sarf etmiştir. Elektrik, su, havagazı, kanalizasyon ve haberleşme tesislerinin tamiri gibi önemli medeni ihtiyaçların giderilmesi işleri de önemli hedefleri arasında yer almıştır. UNRRA bu gibi amaçlarla yapılacak ithalat teşebbüslerine dahi aracılık etmiş ve siparişlerin süratle ve ihtiyaç derecesine göre yerine getirilmesini kolaylaştırmıştır. Memleketlerinden çıkan insanların ana vatanlarına dönebilmeleri için de tertibat almıştır.[22]

[18] Mehtap Başarır, İkinci Dünya Savaşı Döneminde Gerçekleştirilen İaşe Konferansı'nın Türk Basınında Sunumu, History Studies, Volume 11 Issue 1, s. 54; D. Murray Lyon, "The Hot Springs Conference", Proceedings Of The Nutrition Society, Vol 2, September 1944, s. 163.

[19] Başarır, s. 69.

[20] Bu teşkilat 1947'de faaliyetlerini durdurmuş, tamamlanmamış projelerini de Uluslararası Mülteci Örgütü'ne , Dünya Sağlık Örgütü›ne ve Birleşmiş Milletler Uluslararası Çocuk Acil Durum Fonu›na (şimdiki adıyla Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu) devretmiştir. https://www.britannica.com/topic/United-Nations-Relief-and-Rehabilitation-Administration (Erişim Tarihi: 12.10.2024).

[21] Cumhuriyet 9 Şubat 1946, s. 2.

[22] Aynı gazete, aynı yer.

Kurumun mali geliri üye ülkelerin ödedikleri aidatlarla sağlanmıştır. İşgale uğramamış üye ülkelerden her biri son bir yıl içinde milli gelirlerinin %1'ini UNRRA'ya iştirak hissesi olarak ödemeyi kabul etmişlerdir. İsteyen ülkenin bu miktardan daha fazla ödeyebileceği belirtilmiştir. ABD 1 milyar 350 milyon dolar, Büyük Britanya ise 80 milyon sterlin tutarında yıllık iştirak hissesi ödemeyi kabul etmiştir.[23]

51 milletten 49'u UNRRA'ya katılma ve destek taahhüdünde bulunmuştur. Türk Hükümeti de UNRRA'ya girme kararının 15 Mart 1946'ya kadar verileceğini belirtmiş,[24] 10 Mayıs 1946'da da Birleşmiş Milletler Yardımı ve Kalkındırma İdaresine Katılınması ve Yardımda Bulunulması hakkında Kanun çıkarmıştır.[25] UNRRA'ya giriş konusu Türk gazetelerinin gündem maddesini oluşturmuş ve bu konuda olumlu/olumsuz yazılar yazılmıştır. Nadir Nadi, ülkelerin içinde bulunduğu yıkıntılardan bahsettikten sonra doğrudan doğruya savaşa maruz kalmamış bir tarım ülkesi olarak[26] *biz ne yapabiliriz?* sorusunu sormuş ve karşılığında da oldukça ilginç bir çözüm üretmiştir;

> "*Ordumuz yarı seferi kadrosunu hala muhafaza ediyor. Barış şartlarına resmen kavuşmadıkça başka türlü hareket etmesine de elbet imkân yoktur. Fakat ordumuzdaki erlerin %90'ı da çiftçidir. Birliklerimizin bulunduğu yerlerden büyük bir kısmı ekime elverişli geniş sahalarda çevrilidir. Acaba kurulacak olağanüstü bir teşkilatla bu aslan yürekli delikanlıları bir müddet ziraat işlerine kullanmak ve ıstırap çeken dünyaya kısa zamanda yardıma koşmak mümkün değil midir? Bir ordunun yaratıcı bir ödev yüklenerek ıstırap çeken insan kütlelerine bu şekilde yardıma koşması yeryüzünde ilk defa görülen bir hadise olacaktır. İnsanlık hesabına bunun sağlayabileceği olumlu sonuçlar sınırsızdır.*"[27]

Savaş sonrası yıkıma uğrayan bölgelerin ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgili bir diğer önemli gelişme ise Avrupa'nın iaşesiyle ilgili 1946 yılı başlarında düzenlenen konferanstır. Konferans Westminister'de Church House binasında yapılmış ve 18 milletin temsilcileri katılmıştır.[28] Açlıkla mücadele için Amerikan Başkanı Truman, acele bir komitenin kurulmasını sağlamış ve başkanlığına da Eski Amerikan Başkanı Herbert Clark Hoover'i atanmıştır. Londra İaşe Konferansında Hoover, 170 milyon nüfuslu 17 ülkede şehir ve sanayi bölgelerinin feci bir kıtlık içinde bulunduğunu ve gıdasızlıktan kaynaklanan hastalıklarla malul yirmi milyon çocuğun olduğunu belirtmiştir.[29] Hoover İaşe Konferansında, gelecek dönemki hasadın, dünyanın iaşe meselelerini halledemeyeceğini, hava şartlarının müsait olması halinde durumun çok daha kolaylaşacağını, böylece vakit kazanılmış olacağını ve dünyanın kapılarında bekleyen aç kurtların uzaklaştırılabileceğini ifade etmiştir.[30]

Truman, hububat tüketimini azaltmak için bazı önlemler alınmasıyla ilgili planlamalar üzerinde görüşüldüğünü belirtmiştir. Planlama şöyledir;

---

[23] Aynı gazete, aynı yer.
[24] Cumhuriyet 7 Mart 1946, s. 3.
[25] Resmî Gazete, 10 Mayıs 1946. Kanun nu. 4881, kabul tarihi 3 Mayıs 1946 https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d07/c023/tbmm07023048.pdf (erişim tarihi 12.10.2024).
[26] Cumhuriyet 15 Şubat 1946, s. 1.
[27] Cumhuriyet 15 Şubat 1946, s. 3.
[28] Cumhuriyet 6 Nisan 1946, s. 1.
[29] Cumhuriyet 6 Nisan 1946, s. 1.
30 Cumhuriyet 6 Nisan 1946, s. 3.

1. Un imalatçılarından her bir hububat ölçeğinden daha çok miktarda un çıkarmaları istenecektir.

2. Viski ve bira imalatçılarının hububat kullanmalarına izin verilmeyecektir.

3. Çiftçilerden hayvanlarını beslemek için daha az miktarda hububat kullanmaları istenecektir.[31]

İngiliz Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, Konferansta yaptığı konuşmada, açlık durumunun her geçen gün daha kötüye gittiğini, gelecek dönem yapılacak hasadın dahi problemleri ortadan kaldıramayacağını açıklamıştır. Bevin, konferansın yapılmasının en önemli hedefinin gelecek hasada kadar olan tehlikeli dönemde Avrupa devletlerinin ne gibi tedbirler alabileceklerini anlamak olduğunu belirttikten sonra, yapılacak yardımın büyük olmayacağını tahmin ettiklerini ve bu nedenle ihtiyaçların karşılanabilmesi için hangi tedbirlerin alınabileceğinin incelenmesi olduğunu söylemiştir. Ayrıca Avrupa ülkelerinin tarım üretimini artırmak için gerekli tedbirlerin alınması hususunun da göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmiştir.[32] Çözüm önerileri arasında hayvanlara yedirilen yemden insanların nasıl faydalanabileceklerinin incelenmesi üzerinde de durulmuştur.[33] Bevin ve Birleşmiş Milletler ABD Büyükelçisi Edward R. Stettinius, siyasi konuları geride bırakıp açlık sorunuyla ilgili yapılacak mücadelelere öncelik verilmesi ve derhal harekete geçilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bevin, Genel Kurula bütün hükümetlerden sonraki aylar içinde hububat üretiminin arttırılması amacıyla ciddi tedbirler alınması ve eldeki mevcutların bildirilmesi yönünde bir teklifte bulunmuştur.[34]

Londra İaşe konferansında söz alan Türk temsilcisi Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatiboğlu, Türkiye'nin önceki yıl buğday rekoltesinin oldukça düşük olduğunu belirttikten sonra[35] Avrupa krizinin çözülmesine yardım için Türkiye'nin küçük çaplı hububat ihraç edeceğini, ayrıca hayvan ihracatını da fazlalaştıracağını, savaştan itibaren yasaklanmış olan yumurta ihracatına da yakında başlanacağını belirtmiştir. Hatipoğlu, *eğer Türkiye çok daha fazla tarım aletlerine sahip olsaydı çok daha fazla yardım yapacak bir durumda olurdu,* demiştir.[36]

Truman, Nisan 1946'da radyoda yaptığı konuşmada, Asya ve Avrupa'da mevcut milyonlarca aç halka yardım için Birleşik Amerika'dan ayda birer milyon ton hububat ihracı için tedbirler aldığını belirtmiş ve daha az yenildiği takdirde fikren ve bedenen daha sağlam olacaklarını, haftada iki gün gıda kısıtlandığında milyonlarca aç insana yardım edilmiş olacağını belirtmiştir. Eski Başkan Hoover da Kahire radyosundan Amerikan halkına hitabetmiş ve Truman'ın demecini desteklemiştir. Hoover, nüfus başına günde 300 gramdan fazla ekmek sarf edilmemesini, İngiltere'nin elinde stok olarak bulunan 500.000 ton yiyeceği Avrupa'ya göndermesini istemiş, Avrupa ve Asya'nın açlığı önlemek için gelecek hasada kadar Avrupa kıtasına 300.000 ton hububat, 300 bin top yemeklik yağ ve 100 bin ton muhtelif yiyecek gönderilmesi gerektiğini söylemiştir. Hoover, Avrupa'da 11 yaşına kadar çocuklar arasında ölüm oranı binde elliyi bulduğunu, çocukların fabrikalar ve köprülerden daha önemli olduğunu, Avrupa'nın geleceğinin iyi veya kötü olmasını çocukların belirleyeceğini ifade etmiştir.[37]

[31] Akşam, 8 Şubat 1946, s. 2.
[32] Cumhuriyet 4 Nisan 1946, s. 1.
[33] Cumhuriyet 6 Nisan 1946, s. 1.
[34] Cumhuriyet 14 Şubat 1946, s. 1.
[35] Cumhuriyet 5 Nisan 1946, s. 1.
[36] Cumhuriyet 5 Nisan 1946, s. 3.
[37] Akşam 20 Nisan 1946, s. 1.

Hoover, Avrupa ülkelerine yaptığı ziyaretten edindiği tecrübeleri de şu şekilde dile getirmiştir;

> *"Seyahate çıkmadan evvel duyduğum endişeler azalmamış bilakis artmıştır. Bütün dünyada işitilen sözler açlık ve kıtlık sözleridir.*
>
> *Avrupa kıtasına gelip karaborsadan tedarik ettikleri yiyeceklerle beslenen seyyahların kanaati kadar aklıselime aykırı bir şey olamaz. Bu seyyahların karaborsadan tedarik ettikleri yiyecekleri halkın yüzde doksan dokuzu satın alabilmekten acizdir. Avrupa memleketlerinin hepsinde bu nazik yiyecek durumuyla karşılaşılmaktadır. Sovyet hududundan Manş'a kadar uzanan sahada 300 milyon nüfusu temsil eden 22 milletin her biri de durumun baskısı altındadır...*
>
> *Sovyetler hududundan Manş denizine kadar bugün sadece az gıda alan değil fakat aynı zamanda verem, raşitizm, yoksulluk ve açlıktan gelen hastalıklarla malul 20 milyon çocuk vardır. Eğer Avrupa'nın istikbali olacaksa bu çocuklar için bir şey yapmak lazımdır."*[38]

İngiltere hükümeti, yayınladığı bir bildiride İngiltere'de ekmek ve un dağıtımını vesikaya bağlayarak bu sayede tasarruf edilecek ekmek ve buğdayı Avrupa'nın açlık çeken ülkelerine göndermeye hazır bulunduğunu açıklamıştır.[39]

Amerika ve Avrupa dışından da yıkıma uğrayan ülke halklarına yardım gelmiştir. Avustralya hükümeti yükleme limanlarına trenlerle gitmeyecek bütün buğdayların ve unların senenin ilk altı ayı içinde hareket eden vapurlara hızla yükletilmesine karar vermiştir. Avustralyalılar Batı Avrupa'da mahsul alınıncaya kadar açlık çeken milletlere yardım etmeye karar vermiştir. İngiltere Başbakanı Clement Attlee ile Avustralya Başbakanı Joseph B. Chifley'i arasında yapılan telgraf görüşmelerinden sonra Ziraat Bakanı William Scully beyanatta bulunarak depo edilen buğdayın bile ihraç edileceğini ve gerekirse Avustralyalıların ambarlara yerleştirilmiş buğdayın bir kısmının dahi feda edeceklerini söylemiştir. Scully, köylülere gelecek mevsim için mümkün olduğu kadar çok buğday ekmelerini tavsiye etmiş ve verecekleri her kile ile insanlığa bir iyilik etmiş olacaklarına inanmalarını söylemiştir.[40]

Avrupa olağanüstü ekonomi komitesi kısa süre sonra bu kıtada yaşayan 140 milyon insanın günde iki bin kaloriden aşağı gıda maddesiyle yetineceğini bildirmiştir. UNRRA'nın uzmanlarına göre bir insanın günde 2650 kaloriye ihtiyacı vardır. Fakat bu miktarı ancak dört milletin insanları elde edebilmektedir. Bu dört millet İngiltere, Danimarka, İsviçre ve İsveç'tir. Yaklaşık 100 milyon insan günde ortalama bin beş yüz ve belki de daha az miktarda kaloriyle yetinmek durumundadır. Bu rakam Alman ve Avusturyalıların dörtte üçünü, İtalyan ve Macarların hemen hemen yarısını teşkil etmektedir. Ayrıca 40 milyon insan da iki binden az fakat bin beş yüzden daha fazla kalorilik gıdaya sahip olabileceklerdir.[41]

Akşam gazetesinde yayınlanan habere göre yaşanan açlığın giderilmesine yönelik ilk adımı atan ülke İrlanda olmuştur. İrlanda hükümet Başkanı Éamon de Valera, 1946 yılı şubat ayı başında yaptığı bir konuşmada hükümetinin en az geçen sene kadar yardımda bulunacağını söylemiştir. İrlanda 1945 yılında yardım için 3 milyar İngiliz lirası ayrılmasına

[38] Cumhuriyet, 6 Nisan 1946, s. 3.
[39] Akşam, 8 Şubat 1946, s. 1.
[40] Aynı gazete.
[41] Akşam, 8 Şubat 1946, s. 2.

karar vermiştir. Valera halkı buğday tüketimini azaltmaya, buğdayı aç Avrupa halkına bırakmaya davet etmiştir. İrlanda'da yetişen buğdayların %86'sının un haline getirilerek gerekli yerlere gönderileceğini söyleyen Valera çiftçileri daha fazla buğday yetiştirmeye davet etmiştir. [42]

Açlığın önlenmesi konusunda yapılan faaliyetlere Mısır, Hindistan ve Yunanistan da katılmış ve bu ülkeler 30 bin ton buğday göndereceklerini açıklamışlardır. [43]

Kanada, göndereceği buğday miktarını 160 bin ton arttıracağını, sevkiyatın mayıs ayından itibaren (1946) başlayacağını belirtmiştir. Arjantin, İtalya'ya buğday göndermeye başlamıştır.[44] Avrupa genelinde açlık durumu ve yapılan yardımlar konusundaki örnekler daha da arttırılabilir. Ancak çalışmanın konusu Macaristan özelinde yaşanan gıda problemi ve Türkiye'den yapılan yardımlar olması nedeniyle mümkün mertebe bu kısım kısa tutulmaya çalışılmıştır. Sonraki bölümlerde Macaristan'ın İkinci Dünya Savaşı'na neden ve nasıl girdiği ve savaş sonrası yaşadığı en temel problemler ele alınacaktır.

2. Macaristan'ın İkinci Dünya Savaşı'na Girişi

Birinci Dünya Savaşı sonrası yenilen devletler, coğrafi, siyasi, ekonomik ve demografik açıdan büyük değişimlere uğramışlardır. Bu ülkelerden biri de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'dur. İmparator I. Károly 11 Kasım 1918 tarihinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yanı sıra Macaristan Krallığı üzerindeki haklarından feragat ettiğini açıklamıştır.[45] Düalizm döneminin sona ermesiyle birlikte Kont Károlyi Macaristan'da Cumhuriyet ilan etmiş (16 Kasım 1918) ve Ocak 1919 tarihinde de Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Ancak kendisinden beklendiği gibi savaşın etkisini silememiş ve istikrarı sağlayamamıştır. Daha sonra Béla Kun liderliğinde oluşturulan koalisyon hükümetiyle birlikte Macar Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştur.[46] Bu durum karşısında Amiral Miklós Horthy hazırladığı milli Macar ordusuyla Béla Kun üzerine yürümüş ve 16 Kasım 1919'da Budapeşte'ye girerek komünizm rejimini tasfiye etmiştir. Daha sonra Macaristan'da tekrar krallık rejimi ilan edilmiş ve Amiral Horthy 1 Mart 1920 tarihinde Naip unvanı almıştır. Böylece kraldan daha geniş yetkili bir konuma gelmiş[47] , bu tarihten İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar Macaristan'da meşruti monarşi yönetimi hüküm sürmeye başlamıştır.

Amiral Horthy iktidara geldikten kısa bir süre sonra Macaristan Trianon Antlaşması'nı (4 Haziran 1920) imzalamıştır. Antlaşma hükümleri oldukça ağırdır ve buna göre Macaristan, topraklarının 2/3'sini ve nüfusunun da %60'ını kaybetmiştir.[48] Bu nedenle Macaristan, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde bir taraftan ülkede istikrarı sağlamaya çalışırken diğer taraftan da Trianon ile Avusturya, Yugoslavya, Romanya ve Çekoslovakya'ya vermek zorunda kaldığı ve eski Macar Krallığı'na ait olduğu iddiasında bulunduğu toprakları geri istemektedir.[49] Bu süreçte Macaristan'da kurulan hükümetler, farklı görüşte olsalar da genel olarak kaybedilen toprakların kazanılması yönünde bir politika sergilemişlerdir. Bekledikleri fırsat 1938 yılında gelmiş ancak bu fırsat aynı zamanda Macaristan'ı felakete sürükleyen bir başlangıç olmuştur.

[42] Akşam 10 Şubat 1946, s. 1.
[43] Akşam 21 Nisan 1946, s. 1.
[44] Aynı gazete, aynı yer.
[45] Gökhan Dilbaş, "Macar Tarihinde Bir Kırılma Noktası: Trianon Barış Antlaşması (4 Haziran 1920)", Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 9 Sayı: 17, Ocak 2019, s. 82.
[46] Emre Saral, *Türkiye – Macaristan İlişkileri (1920-1945)*, Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2016, s. 83, 84.
[47] Géza Dávid, "Macaristan". *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 291.
[48] Dilbaş, s. 89.
[49] Behiç Erkin, Hâtırat (1876-1958), Haz. Ali Birinci, TTK Yayınları, Ankara, 2023, s. 315.

2 Kasım 1938 tarihinde Almanya ve İtalya'nın aracılığıyla Macaristan ve Çekoslovakya arasında bir anlaşma yapılmış ve anlaşma sonucu Slovakya'nın güneyinde yer alan 12.000 km² bir alan Macaristan'a verilmiştir. Anlaşma, Macarlar için kaybedilen toprakların bir kısmının kazanımı anlamına gelmiş ve büyük bir sevinçle karşılanmıştır.[50] Bu sırada iktidarda olan Imrédy hükümeti, Alman desteğinin kendileri için önemli bir kazanç olduğu düşüncesiyle Alman yanlısı kişileri önemli görevlere atamıştır. Ancak bu durum ılımlı aristokratların tepkisine yol açmış, mevcut hükümet düşürülerek iktidara Pál Teleki getirilmiştir. Teleki önceki iktidarın aksine İngiltere ile ilişkileri iyi yönde geliştirmek istemiştir. Bu nedenle 1 Eylül 1939 tarihinde Almanya'nın Polonya'ya girdikten[51] sonra kuvvetlerini Macaristan topraklarından geçirmek istemesine tepki göstermiş ve buna izin vermemiştir. Almanya, bu duruma tepki göstererek daha önce Macaristan ile imzalamış olduğu bütün anlaşmaları yırtma tehdidinde bulunmuştur. Romanya'ya taarruz hazırlığında olan Macaristan, Almanya'nın bu tehdidinden oldukça rahatsız olmuştur. Almanya, Macaristan'ın Romanya ile aralarındaki problemlerin çözülmesini istemektedir. Problemin çözülememesi üzerine 30 Ağustos 1940'ta Erdel'i ikiye bölmüş, 43.000 km²'lik kuzey kısmı Macarlara, diğer kısmını ise Romanya'ya vermiştir.[52] Bu durum her iki tarafı da rahatsız etmiştir. Daha sonra Macaristan, 20 Kasım 1940 tarihinde Mihver Bloğuna girmiştir.[53] Teleki, Hitler'in Yugoslavya'ya saldıracağı düşüncesiyle Aralık 1940 tarihinde bu ülke ile dostluk ve saldırmazlık antlaşması imzalamıştır. Hitler, Yugoslavya'ya saldıracağı zaman Teleki Alman ordularının kendi topraklarından geçmesini istememiştir. Ancak Amiral Horthy'i ikna edememiş ve 3 Nisan 1941'de intihar etmiştir. [54]

Yeni hükümetin başına geçen kişi László Bárdossy'dir. Bárdossy Almanların isteğini kabul etmiş karşılığında ise Almanlar Voyvodina'yı vererek Macaristan'ı tamamen kendisine bağlamıştır.[55] Macaristan, 26 Haziran 1941 tarihinde resmen Mihver Devletlerinin yanında savaşa dahil olmuştur. 19 Mart 1944'te Almanlar Macaristan'ı işgal ederek[56] bölgeyi kontrolleri altına almıştır. Sonraki aylarda bu defa Sovyet birlikleri Macar sınırına dayanmıştır. Amiral Horthy, Moskova'ya bir temsilci göndererek mütareke yapılmasını istemiştir. Moskova'nın Macaristan'ın önerisini kabul etmesi üzerine Macaristan da 15 Ekim 1944'te savaştan çekildiğini açıklamıştır.[57] Daha sonra Macarlar, Almanlar ve Ruslar Balaton Gölü civarında tank muharebeleri yapmış ve Budapeşte altı hafta gibi bir süre kuşatma altında kalmıştır. Almanlar çekilmek zorunda kalmış ancak bu sırada Buda ve Peşte'yi birbirine bağlayan bütün köprüleri havaya uçururken aynı zamanda fabrikaları da tahrip edip kullanılamaz bir duruma gelmesine neden olmuşlardır. Ayrıca taşıyabildikleri ve faydalanabilecekleri malzemelerin hepsini Almanya'ya taşımışlardır.[58] Diğer taraftan Amerikan ve İngiliz kuvvetleri de endüstri bölgelerini tahrip etmiştir. Macaristan'ın ağır kayıplara uğramasına neden olan bu saldırılar yaklaşık altı ay devam etmiş ve nihayet 4 Nisan 1945 tarihinde sona ermiştir.[59]

[50] Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 11. bs. İstanbul, Alkım Yayınevi. s. 256; Oral Sander, Siyasi Tarih 1918-1994 C. 2, s. 60.
[51] Armaoğlu, s. 273.
[52] Saral, s. 97, 98.
[53] Melek Çolak, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Macar Yahudileri ve Türkiye (1939- 1945)", Karadeniz Araştırmaları, Güz 2010, Sayı 27, s. 81; Armaoğlu, s. 337.
[54] Saral, s. 97, 98.
[55] Saral, s. 99.
[56] 10 Şubat 1947 tarihinde imzalanan Paris Antlaşması ile Macar sınırları, 1937 sınırları doğrultusunda yeniden belirlenmiştir. (https://budapestebe.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote /121439).
[57] Saral, s. 101.
[58] 10 Şubat 1947 tarihinde imzalanan Paris Antlaşması ile Macar sınırları, 1937 sınırları doğrultusunda yeniden belirlenmiştir. (https://budapeste-be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote /121439).
[59] Saral, s. 102.

3. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Macaristan'da Açlık Sorunu

Macaristan, savaş sonrası Trianon Antlaşması'na aykırı olarak genişlettiği toprakları iade etmenin verdiği travmatik durumun yanı sıra işgale uğrayan bir ülke olarak savaşın ağırlığı altında adeta ezilmiştir. Açlık, yoksulluk, hastalık ve bunların da ötesinde hiperenflasyonla karşı karşıya kalmıştır. Bölgedeki pengő[60] sahipleri mal satın almak için pazarlara akın etmiş ve bu da enflasyonu artırmıştır. Macaristan, 1920'lerin başında yaşadığı hiperenflasyonu bu defa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonrası ikinci defa yaşamıştır.[61]

İkinci Dünya Savaşı›ndan sonra zarar gören diğer ülkelerin aksine büyük miktarlarda dış yardım alamamıştır. 1945 yılı başlarında Rusya gıda maddeleri göndermiş, aynı yılın yaz aylarında Macar hükümetiyle ikili ticaret anlaşması imzalamıştır. Ancak bu durum Amerika ve İngiltere'nin tepkisine neden olmuştur. Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresinden gönderilen gıda yardımları ise ancak 1946 yılı ortalarına doğru gelmiştir.[62]

Macaristan İaşe Bakanı 1946 yılının ilk ayında, Budapeşte'nin ancak on günlük yiyeceği bulunduğunu, başkentinde 3.000 kişinin iaşe kartlarından mahrum kalacağını açıklamıştır.[63] Gıda maddeleri eksikliğinin günden güne artması üzerine grevler genişleyerek devam etmiş, ağır endüstrinin büyük bir kısmı faaliyetine son vermeye mecbur kalmıştır.[64] Bu sırada Macaristan'daki enflasyon olağanüstü bir seviyeye ulaşmıştır. Budapeşte'nin mağaza ve pazarlarında Avrupa'nın diğer başkentlerinde bulunması mümkün olmayan yiyecek maddeleri bulunmasına rağmen fiyatların sürekli yükselmesi, bu mallara ulaşmayı imkânsız hale gelmiştir. Bu dönemde bir dolar 2 milyon 300 binden 4 milyon pengőye fırlamış, bir gazete 5.000'den 20.000 pengőye çıkmıştır.[65]

Peşte Belediye Başkanı Joseph Koevago, Cenevre'deki Macaristan Yardım Komitesine gönderdiği bir mektupta Macar başkentindeki durumun ciddiyetini şu şekilde dile getirmiştir;

> "*Harp ve uzun süren muhasara, başkentimizde müthiş tahribat yapmış ve ahalisini tasavvuru imkânsız bir yoksulluğa sevk etmiştir. Çok şiddetli olan kış mevsimi gıda yetersizliğinden dolayı esasen son derece zayıf düşmüş olan çocuklarımız, harabe halinde ve ısıtılması imkânsız meskenler içerisinde kalmıştır. Muhasaradan sonra bebeklerin %50'si ölmüştür. Kış mevsiminin çetin ayları çocuk ölüm*ünün azalması uğrunda sarf edi*len emeklerin boşa gitmesine sebep olmuştur. Bugün dahi bebeklerin %40*'ı ölmektedir ki ölü doğan ve miktarı çok daha fazla olanlar bu *orana dahil değildir. Anaların az gıda almaları yüzünden yaşayan bebeklerin* bünye *gelişimi tamamen yetersiz bir şekilde olmaktadır.*
>
> *Peşte'de takriben 2500 hamile kadın, 500 doğurmak üzere bulunan kadın, 11.000 bebek ve 47.000 küçük çocuk, yaşayabilmek ve gelişebilmek için*

[60] Macaristan'ın 1927 - 1946 yılları arasında kullandığı para birimidir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yaşanan hiperenflasyon nedeniyle değer kaybetmiş ve 1946'da yenilenen forint ile değiştirilmiştir.
[61] Liping He, Hyperinflation: A World History-Hungary 1946, s. 107. https://www.researchgate.net/publication/322675602_Hyperinflation_A_World_History-Hungary_1946 (erişim tarihi 07.09.2024).
[62] Liping He, s. 109; UNNRA'nın Macaristan'a gönderdiği konserve balık ve malzeme ile yüklü ilk gemilerin Triesta'ya geldikleri haber verilmiştir. Mallar trenle Budapeşte'ye gönderilecektir. Macaristan'a tahsis edilen tıbbi maddeler Hamburg'dan uçakla gelmiştir. Cumhuriyet 12 Nisan 1946, s. 3.
[63] Ayın Tarihi, s. 157. 2 Ocak 1946.
[64] Ayın Tarihi, s. 157. 7 Ocak 1946.
[65] Ayın Tarihi, s. 199. 14 Mart 1946.

> *belediyeden en basit mahiyetteki yardımları beklemektedir. Harabe halini alan şehrimiz bütün bu ihtiyaçları kendi vasıtalarıyla karşılamaktan tamamıyla aciz bir vaziyettedir. Bu itibarla analarımızı, çocuklarımızı müthiş bir akıbetten korumak maksadıyla gereken yardımı elde etmek için yabancılara başvurmak zorundayız. Şekere, süte, yağlı maddelere, meyvelere, yumurtalara* çikolataya, kakaoya, ilaçlara *v.s ile doğum evlerini yeniden teçhiz için mensucata ve kundak bezlerine ihtiyacımız vardır. Bize mümkün olan bütün yardımı en kısa zamanda yapmanız* için size *yalvarıyoruz…"*[66]

Tanin gazetesinin Macar gazetelerinden edindiği bilgiler doğrultusunda yayınladığı habere göre, savaş sonrası Peşte ahalisinin sayısı 1.200.000'den 850.000'e indirmiştir. 1945 senesinin son altı ayı içinde 12.500 ölüm vakasına karşılık 6.000 doğum olmuştur. 1946 Ocak ayında Peşte'de yalnız 3 ila 6 yaşındaki çocuklara tereyağı verilmiş olup aylık tayını 50 gramdır. Başkentte et, yumurta ve süt ürünleri bulunmaz olmuştur.[67]

Macaristan'daki yiyecek durumu hakkında Çocuklara Yardım Beynelmilel Birliğinin raporuna göre; normal zamanlarda Macaristan'da senelik buğday tayını adam başına 200 kiloyken 1946 senesinde bu tayın miktarı esas itibariyle 49 kilo olacaktır. Fakat köylüler kendi işletmelerinin ihtiyaçları için bir miktar buğday alıkoymak zorunda olduğu için buğday tayınındaki miktar biraz daha azalacaktır. 1946 yılı başlarında durum o kadar kötüleşmiştir ki un karaborsada bile bulunmaz olmuştur. Uzun süre günlük 150'şer gramlık ekmek tayınını halka dağıtmak mümkün olamamıştır. 1946 yılı için et tayını adam başına 46 gram olarak tespit edilmiştir. Şeker hiç yoktur. Peşte'de yalnız çocuklara o da ayda 100 gram hesabıyla verilmektedir. Raporda ayrıca başka bir konuya daha dikkat çekilmiştir. Peşte Belediyesi, başka çocuklara da süt emzirebilecek durumda olan annelere gıda pirimi vermeyi vadetmişse de bütün Peşte şehrinde yalnız 21 annenin kendilerinde böyle bir süt fazlalığını taahhüt ettiği belirtilmiştir. Savaştan önce hastanelerde mevcut 42.407 yataktan ancak 20.915'i sağlam kalmıştır. Birçok hastanede cerrahi ameliyatlar, sterilizasyon cihazlarının yokluğu yüzünden tamamıyla durmuş vaziyettedir.[68] Tüm bu yaşananlar nedeniyle Macaristan yardım bekleyen ülkelerin başında gelmiştir.

4. Macaristan'a Yardım Kampanyası Nasıl Başladı?

İkinci Dünya Savaşı'na fiili olarak katılmayan ancak 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya savaş ilan eden Türkiye ile 26 Haziran 1941 tarihinde Mihver Devletleri yanında savaşa giren Macaristan arasındaki ilişkiler, İkinci Dünya Savaşı sırasında bir nebze olsun gerilese de daha sonra kaldığı yerden devam etmiştir. Macaristan'da yapılan seçimler sonrası kurulan koalisyon hükümeti Başbakanı Zoltán Tildy'nin hükümet programında Türkiye ile ilişkilere yer vermesi ve iki ülke ilişkilerinin yeniden başlaması yönündeki söylemleri ilişkiler açısından önemli bir adım olmuştur. Türkiye de buna karşılık 1946 yılında Macaristan'a bir heyet göndererek Budapeşte elçiliğinin açılması yönünde bir girişimde bulunmuştur.[69]

İki ülke ilişkilerindeki en önemli adım Türkiye'nin 1946 yılında Macaristan'a yiyecek ve çeşitli ihtiyaç maddelerini göndermesi olmuştur. Girişimin öncüsü 1928-1939 yılları

[66] Tanin, 12 Nisan 1946, s. 2.
[67] Aynı gazete, aynı yer.
[68] Tanin, 12 Nisan 1946, s. 2.
[69] Fatma Çalik, Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-Macaristan İlişkileri, Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, Aralık 2015, s. 38.

arasında 11 yıl Peşte Elçiliği ve 1946 yılında Çankırı Milletvekilliği görevinde bulunan Behiç Erkin'dir.[70] Behiç Bey, Peşte'de görev yaptığı sırada Macarları daha yakından tanıma fırsatı bulmuş ve onlarla gönül bağı kurmuştur. Bu nedenle İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'de bulunan Macarların soydaşlarına yardım için kendisine yaptıkları müracaatı cevapsız bırakmamıştır. Behiç Bey, Macarların yardım talepleriyle ilgili hızla harekete geçerek ilgili makamlarla görüşmüş, nereden ve nasıl başlaması konusunda bilgi almıştır.

Öncelikle 6 Ocak 1946'da TBMM Başkanı M.A. Renda'ya, Macaristan'ın içinde bulunduğu yiyecek sıkıntılarının giderilmesi için on bin İsviçre Frangının transferini isteyen bir mektup yazmıştır. TBMM Başkanı, dört gün sonra verdiği cevapta böyle bir teşebbüsü kabul edemeyeceklerini ancak Macarlara yiyecek paketi gönderilmesi istenirse bunun için Kızılay nezdinde teşebbüste bulunmaktan memnunluk duyacaklarını bildirmiştir.[71] Bunun üzerine Behiç Bey, Kızılay Genel Müdürlüğüne yazdığı bir yazıda, Türkiye'de oturan 400-500 kadar Macar'ın Macaristan'daki yurttaşlarına yardımda bulunmak istedikleri, bu hayırlı iş için kendisinin teşebbüs etmesini rica ettiklerini, Macarların toplayacakları para ile Macaristan'a yiyecek maddeleri içeren paketlerin sevki için bir şefkat yurdu olan Kızılay'ın yardım etmesine imkan olup olmadığı ve imkan varsa nasıl hareket etmek gerektiğinin bildirilmesini rica etmiştir.[72]

Daha sonra Maliye Bakanlığına bir yazı göndererek, Türkiye'de oturan Macarların Macaristan'daki soydaşlarına göndermek istedikleri yardımın Türkiye'den Macaristan'a ulaştırma vasıtalarının olmaması nedeniyle bu yardımı İsviçre'den yapmanın tek çare olduğunu, İsviçre hükümetinin Zürih'te oluşturulan bir Macar heyeti tarafından Macaristan'a kamyonlarla paket sevkine müsaade ettiklerini belirttikten sonra, 10.000 İsviçre Frangı karşılığı Türk lirası vermeyi üstlendiğini, bu paranın Merkez Bankasına teslimi karşılığı 10.000 İsviçre Frangının İsviçre'ye transferini dilediklerini, kural olarak memleketten çıkacak döviz karşılığı memlekete mal girmesi gerekmekte ise de transferi istenen paranın azlığıyla beraber Macarların bu kara günlerinde kıymet biçilmez bu yardım için Türk hükümetinin olağanüstü destekte bulunacağına güvendiklerini, Türkiye'de yardımda bulunacak Macarların verecekleri paraları kontrol etmenin mümkün olacağı gibi Zürih Konsolosunun orada bu paranın amaca uygun sarf edildiğini tespit etmesinin de mümkün olduğunu belirttiklerini yazmıştır. Bu konudaki isteklerinin incelenerek kararın kendisine bildirilmesini talep etmiştir.[73]

Behiç Bey, İstanbul Milletvekili ve Kızılay Derneği Genel Merkezi Başkanı Rana Tarhan'a Türkiye'deki Macarların, Macaristan'daki soydaşlarına yardım konusundaki taleplerini anlattıktan sonra, bu konuda Cumhurbaşkanından özel izin alındığını belirttikten sonra işe nasıl başlamak gerektiği konusunda bazı kişilerle ve özellikle Mithat Nemli[74] ile görüştüklerini ifade etmiştir. Toplantıda, yardım toplamak için kanuni yollardan izin almanın ve uygulamaya geçmenin uzun süre alacağı bu nedenle Kızılay Derneğinin yardımını istemenin en kestirme ve güvenilir bir yol olacağı sonucuna varmışlardır.[75]

[70] Behiç Erkin, Hatırat 1876-1958. Haz. Ali Birinci. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2023, s. 319.
[71] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-86,10 Ocak 1946.
[72] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-25, tarihi yok.
[73] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-26, 14 Ocak 1946.
[74] Ticaret Odası Başkanı, Akşam, 3 Nisan 1931.
[75] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-22. Cumhuriyet Gazetesinde de benzer bir haber yer almıştır. Haberde, Vali ve Parti Başkanın (CHP) Behiç Bey'in evinde bir toplantı yaptığı, toplantıda Macar milletine Kızılay tarafından yapılacak yardımlar görüşülerek bu konuda bazı kararlar alındığı belirtilmiştir. Cumhuriyet, 20 Şubat 1946, s. 1.

Daha sonra Ankara'da ve diğer büyük şehirlerde basın aracılığıyla yardımda bulunulması ve eğer izin verilirse Kızılay'ın 10.000 lira tahsis ettiğini ilave edeceklerini, Rana Tarhan ve Kızılay Derneğinden istediklerinin bu hayırlı iş için yardımda bulunacakların verecekleri parayı belirli bir zaman örneğin bir ay içinde Kızılay Derneği merkez ve şubelerinin Macarlara Yardım kaydıyla kabul etmelerine müsaade edilmesini istemişlerdir. Bu süre içinde toplanacak para ile Kızılay Derneği kontrolü altında alınacak yiyecek maddelerinin dışarı çıkarılması için gereken iznin Tekel Bakanlığından alınması ve sevki için de Ankara'daki Kızılhaç ile anlaşmanın kendilerine ait olacağı duyurulmuştur.[76] Kızılay Derneğine herkesin büyük bir güveni olduğu için bağışların artacağı ve bu işin dürüst ellerde cereyan edeceğinden kimsenin şüphesi olmayacağı belirtilmiştir.[77]

4 Şubat 1946 tarihinde Türkiye Cumhurbaşkanlığı Genel Kâtipliği tarafından Behiç Bey'e gönderilen yazıda, Macarlara yardım konusunda yapılacak girişimler de sakınca görmediklerini, kısa süre önce Ankara Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesinde çalışan bir Macar profesörün de aynı amaçla Cumhurbaşkanına müracaat ettiğini ve Cumhurbaşkanının bu konuyla Kızılay'ın ilgilenmesi konusunda emir verdiğini, bu hayırlı ve insani teşebbüste başarılar diledikleri bildirilmiştir.[78]

Macarlara yardım talebi için pek çok kurum ve şahsa mektup gönderilmiştir. Bu kurum ve kişiler şöyledir;

Anadolu Anonim Türk Sigorta Şirketi, Ankara Anonim Türk Sigorta Şirketi, Ankara Palas Oteli, Bozkurt Un Fabrikası, Elektrik ve Havagazı Şirketi, Emlak Bank Yapı Ltd. Şirketi, Halk Bankası T.A.Ş., Haşet Kitap Evi, İstanbul Palas Oteli, Karpiç Lokantası, Kavaklı Dere Şarap Fabrikası, Malatya Bez ve İpek Fabrikası, Memurlar Kooperatifi Şirketi, Nuri Oglakçi, Orman Çiftliği Merkez Mağazası, Osmanlı Bankası Ankara Şubesi, Park Palas Oteli, Reşit Katipoğlu (Otomobil Kamyon Radiyo Makine), Satvet Lütfi Tozan, Singer Dikiş Makinesi Mümessilliği, Şehir Çiçek Mağazası (Sapuncakis), Ticaret Türk Anonim Şirketi (TİTAŞ), Türk Ticaret Bank A. Ş., Türkiye Kömür Satış ve Tevzi Müessesesi, Umum Mağazalar T.A.Ş., Türkiye Sömür Satış ve Tevzi Müessesesi, Umum Mağazalar T.A.Ş., Umum Mağazalar T.A.Ş., Uniyon Sigorta Acenteliği, Yeni Şehir Palas Oteli, Yontov Uğurluoğlu (İnşaat malzemesi ve Boyalar), Yeni Tuna Nakliyat Ticaret Kolektif Şirketi, Aciman Jak Müteahit Mühendis, Ahmet Atman Müteahit Mühendis, Ahmet Balcıgil Müteahit Mühendis, Ahmet Güneş Müteahit Mühendis[79]

Behiç Bey, gazetelerden özellikle kampanyanın duyurması konusunda yardım istemiştir. Nadir Nadi'ye yazdığı mektup bu konudaki ısrarını göstermesi açısından oldukça ilginçtir.

> "*Zatıâlinizle* müşerref olduğumuzu hatırlayamıyorum. Ancak merhum babanızla çok dost idim. Bu baba dostluğuna dayanarak sizden bir ricada bulunacağım. Aç Macaristan'a yardım için teşebbüst*e bulunduğumu bundan evvel muhterem gazetenize yazmıştım. Bu hususta faaliyete geçtim. Ve bir suretini lef ettiğim mektupları* büyük şehirlerimizdeki ticarethane ve müesse*selere* gönderdim. *Muhterem gazetenizle vatandaşlarımız teşvik mahiyetinde birkaç satır yazarsanız pek minnettar olacağımı en derin saygılarımla dilerim*."[80]

[76] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-22, 29 Ocak 1946.
[77] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-23, 29 Ocak 1946.
[78] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-1. 4 Şubat 1946.
[79] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-9.
[80] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-95.

Behiç Bey, Kızılay İstanbul Temsilciliğine gönderdiği bir yazıda yardımda bulunacak kişilere yaptıkları yardım karşılığı makbuz verilmesini istemiştir. [81]

Türkiye Kızılay Derneği Genel Merkez Başkanı Rana Tarhan Behiç Bey'e gönderdiği yazıda, Macaristan'a yardım için hayırseverlerin bağışlayacakları paraların Kızılay'a yatırılması ve genel merkezde toplanacak paralarla hükümetin izin vereceği cins ve miktarda Dernekçe yiyecek satın alınıp Kızılhaç vasıtasıyla Macaristan'a yollanmasının uygun görüldüğünü bildirmiştir. Ayrıca yardımların büyük şehirlerdeki Kızılay merkezlerine yazının ekinde bulunan sirkülerin gönderildiği, daha önce aynı iş için Kızılay'ın tahsis ettiği 10.000 liranın 20.000 liraya çıkarıldığı ve bu para karşılığında Toprak Mahsulleri Ofisinden 60 ton buğday temin edilerek Gümrük ve Tekel Bakanlığından çıkış izni alındığı, araç temin edilir edilmez yola çıkarılacağı bilgisini vermiştir.[82]

Bu sırada gazetelerde Macarlara yardım konusunda yazılar yayınlanmaya devam etmiştir. Refik Halit Karay *Yardım Bir zarurettir* başlıklı bir köşe yazısı kaleme alarak yardım yapmak istemeyenlere tepkisini dile getirmiştir. Karay yazısında;

> "*Bir takım kısa akıllılar başkalarını doyurmak bize mi kaldı? Kelden köseye yardım mı olur? Biz kendimize bakalım harice bol keseden ihsanda bulunacağımıza gösteriş yapacağımıza, nefsimizi düşünelim diyorlar. Bu hodbince bir fikir olduğu kadar şiddetle de yanlıştır. Hesapsız ve zararlıdır. Önce biz harbe girmemiş bir devlet olarak pahalılık hariç her bakımdan hele nüfusumuzun ihtiyacından çok fazla tutan yalnız 25 milyon kental buğdayımız ve sair zahiremiz bakımından iyi bir durumdayız. Yardımdan el yummamızı mazur gösterecek maddi sebep yoktur. Sonra milli bir duygumuz geleneğimiz,* şöhretimiz vardır: Cömert, hayırsever, faziletli mert olarak tanınmışız. Tarihin kazandırdığı bu yüksek şöhrete –velev *ki fedakârlığı bile icap ettirse-söz getiremeyiz milletlerin daha kötü şartlar içinde iken koşuştuğu insanca vazifeden kaçmaya insanlık manzumesi dışında kalmaya rıza gösteremeyiz.*
>
> *Biz harbde* güttüğümüz barış politikası ile kendimizden ve her milletten en azı iki üç milyon *cinstaşımızı ölümden esirgedik. İnsanlığı koruma gayesine giden fazilet yolunu sulhta m*ı şaşırıp sapıtacağız?"[83]

Hürses gazetesinde de benzer bir yazı yayınlanmıştır. Yazıda, Türklere karşı bir asırdan beri daima dostluk göstermiş olan Macarlara karşı Türklerin de Macarların bugünkü zor durumlarını hafifletmek üzere yardım elini uzanacağının memnuniyetle öğrenildiğini, yardımların kurum olarak Kızılay, şahsiyet olarak da Macaristan'da uzun yıllar Cumhuriyet hükümetini temsil etmiş olan Çankırı Milletvekili Behiç Erkin'in idare ettiği belirtilmiştir. Behiç Bey'in Budapeşte'deki elçiliği sırasında[84] *Türk milletinin yalnız şeref ve itibarını değil Macar ovalarında karış karış güzel Budin tepelerinde de kayaların üzerine işlenmiş olarak mevcut olan hatıraların da ciddiyeti, vakarı ve olgunluğu ile öylesine temsil ettiği, eğer tabir caizse Macaristan'a bir kere daha fakat bu sefer gönül kapısından girerek fethettiği*

[81] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-103. 26 Şubat 1946.
[82] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-29, 12 Şubat 1946.
[83] Akşam, 2 Mart 1946.
[84] Behiç Erkin'in Budapeşte elçiliği dönemi için bkz. Alev Duran, Cumhuriyet Dönemi Türk-Macar İlişkilerinden Bir Kesit: Behiç Erkin'in Budapeşte Elçiliği (1928-1939), Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl 5, Sayı 46, Mayıs 2017, ss. 560-572. Ayrıca bkz. Mustafa Toker, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşiv Fotoğraflarıyla Behiç Erkin, Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 2024.

yazılmıştır. Ayrıca Macarların Türklere karşı olan sevgilerini de tam zamanında tazelemiş olacağı, dostluğun kara gün için olduğu belirtilmiştir. [85]

Tüm bu girişimler sonucu yardımlar yapılmaya başlamış ve Behiç Bey bu defa verilen sürenin uzatılması için Kızılay Derneğine müracaatta bulunmuştur.[86] Bu girişim de sonuç vermiş ve Behiç Bey, Türkiye Kızılay Derneği Genel Merkez Başkanına yazdığı bir yazıda Macaristan'a yardım için tespit edilen 20 Mart'tan 15 Nisan'a uzatılmasına izin verilmesi nedeniyle teşekkürlerini iletmiştir.[87]

Toplanan paralarla Macaristan'a gönderilmesi düşünülen malzemeler şu şekilde belirlenmiştir;

4000 kilo domuz yağı, 1000 kilo şeker, 2000 kilo kuru üzüm, 1000 kilo sabun, 1000 kilo süt tozu, 4000 metre çocuk bezi, …fasulye, fındık, …kavurma, …Kars Kaşarı, …tuzlu balık.[88]

Behiç Bey, Falih Rıfkı Atay'a bir yazı yazarak vatandaşlardan Macarlara yardım etmeyi arzu edenlerin çok olduğunu ancak bunların teberrularını nasıl ve nereye vereceklerini anlayamadıklarını bu nedenle hazırlamış olduğu bir açıklamayı Ulus ve diğer Ankara gazetelerinde yayımlanması konusunda yardım istemiştir.[89]

Ulus gazetesinde çıkan yazıda, savaş felaketine uğrayan Avrupa ülkelerinin bugün geçirmekte oldukları feci ıstırap döneminde Macaristan'ın insan gücünü tüketen büyük bir açlık tehdidi altında olduğu belirtildikten sonra *bu tehdidin şu sıralarda beşer tahammülümüzü aşan bir seviyeyi bulduğunu her gün gelen haberlerden bütün çıplaklığı ile öğreniyoruz* denilmiştir. Daha sonra eski Budapeşte Elçisi Behiç Erkin'in Macaristan'a yardım hareketinin başına geçtiği ve Türkiye'deki Macarlarla bazı hayırsever vatandaşların da teşviki ve desteğiyle Macar halkına yiyecek sağlamak için girişimde bulunduğu anlatılmıştır. Yapılacak her çeşit yiyecek yardımının Kızılay aracılığıyla Macaristan'a gönderileceği ve Kızılhaç aracılığıyla da Macar halkına dağıtılacağı belirtilmiştir. Yazıda Macaristan ile olan tarihi dostluktan ve vaktiyle bütün civar memleketleri besleyen Macaristan'ın bugün çektiği trajik açlık karşısında Türk vatandaşlarının ilgisiz kalmayacakları ifade edilmiştir.[90]

Tanin gazetesinde yayınlanan haberde de Macaristan'ın mevcut yiyecek durumu hakkında Cenevre'deki Uluslararası Kızılhaç merkezinden çok üzücü haberler geldiği, Macaristan'ın acı çeken ahalisi için Avrupa ve Amerikan şehirlerinden yapılan yardımların ne kadar isabetli olduğu belirtilmiştir. Daha sonra savaştan sarsılmış ve iaşe açısından çok kötü bir durumda bulunan kardeş Macar milletine yardımda bulunmak ve bu işi teşkilatlandırmak üzere eski Macaristan Büyükelçisi Behiç Erkin'in başkanlığında

[85] Ayın Tarihi, s. 202. 3 Mart 1946.
[86] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-34, 6 Mart 1946.
[87] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-32, 16 Mart 1946. Yazıda ayrıca gönderilen yardımla ilgili de bilgi verilmiştir. "*60 ton buğdayın sevki için vasıta temin edilince yola çıkarılacağını buradaki Macarlara müjdelerken yüksek derneğinize teşekkürlerini sunmuşlar ve kendilerinin buradan tedarik ettikleri 250 parça koliyi Galata'da 6. Vakıf handa bulunan Kurtuluş Nakliyat şirketi vasıtasıyla buradan Rusçuğa demir yoluyla ve oradan Budapeşte'ye nehir yoluyla sevk ettiklerini ve bu nakliye şirketinin bu işi dövizsiz yaptığını zati devletlerine arz etmekliğimi rica ederim*." TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-34. Başka bir belgede de Kızılay Derneği Genel Merkezinin Macarlara yardım için yapılacak şartlı para bağışlarının 15 Mayıs tarihine kadar kabul edilmesi hakkında bir genelge gönderildiği bildirilmiştir. Başka belgelerde de bu tarih 15 Mayıs olarak geçmektedir. TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-36, 19 Nisan 1946.
[88] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-38.
[89] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-59, 1 Mayıs 1946.
[90] Ulus, 11 Nisan 1946, s. 2.

hayırsever[91] birçok Macar ve Türkün katılımıyla yardım toplamak üzere bir hayal kurulduğunu, bunu daha önce haberlere yansıttıklarını ve muhtelif şehirlerde yapılan yardımlara dair bazı ayrıntıları yayınladıkları anlatılmıştır. Haberde daha sonra şunlar yazılmıştır;

> "*Hayır* işlerinde hiçbir *fedakarlıktan çekinmeyen vatandaşlarımızın bu yardıma candan katılımına tamamen eminiz. Dünya genel kamuoyu, eski bir milletin feci ıstıraplarına ilgisiz kalmaktadır. Dünyanın hemen her kısmında Macar halkı ve* özellikle *çocuklar lehine geniş yardım hareketleri yapılmaktadır. İsviçre yoksullara yardım için birçok teşebbüse girişmiş bulunmaktadır. İsveç hükümeti 10.000 Macar çocuğunun iaşesini üzerine almış, Danimarka ise diğer 4.000 çocuğu beslemeye hazır bulunmaktadır. Avrupa'nın ve Amerika'nın birçok şehirlerinde maddi yardımlar gelmektedir. Necip Türk milleti bu asil yardım faaliyetlerinden geride kalmamış ve Çankırı Saylavı ve Türkiye'nin eski Peşte Elçisi Behiç Erkin'in kıymetli teşebbüsü ile Macaristan'a Kızılay vasıtasıyla yiyecek maddeleri gönderilmesi için bir yardım tertip etmek üzere bulunmuştur. Kardeş Macar milletine yardım etmek arzusunda bulunanlardan bu yardımların MACAR YOKSULLARINA YARDIM ibaresini yazmak suretiyle Kızılay'ın herhangi bir şubesine göndermeleri rica olunur.*" [92]

Gazetede Behiç Bey'in yardım konusunda halka hitabına da yer verilmiştir;

> "*Avrupa'nın ve özellikle harp sahası olmuş memleketlerin geçirmekte oldukları şu feci ıstırap döneminde Macar kardeşlerimizin çektikleri açlık, insan tahammül ve tasavvurunun üstündedir. Bu acı durum dolaysıyla Türkiye'deki Macarlara bazı hayırseverlerin teşvikiyle ve 1928'den 1939 senesine kadar yani 11 yıl memleketimi Macaristan'da temsil etmem sebebiyle yakından tanıdığım ve sevdiğim Macaristan'a yardım teşebbüsünü ele aldım.*
>
> *Tarihte kahramanlıkları kadar merhametleriyle de şöhret kazanmış iki asil milletlerimiz özellikle 1848'denberi yüz yıldır birbirimizin bütün sevinç ve acılarını en samimi karşılıkla paylaştıkları gibi, vaktiyle civar memleketleri besleyen Macaristan'ın bugün çektiği açlığa karşı yurdumuzdaki refahtan hissedar olanların ilgisiz kalmayacağına inandığımdan felaket kurbanı Macarlara yiyecek temini ve Kızılay aracılığıyla yollanarak Kızılhaç eliyle dağıtılması için necip yardımlarının esirgemeyeceğinize eminim.*
>
> *Uygun göreceğiniz ve minnetle kabul edileceğini şükranla arz ettiğim yardımlarınızın miktarına göre makbuz gönderileceğinden yüksek yardımınız miktarının mektubumu getirene bildirilmesini ayrıca rica ederim...*"[93]

Behiç Bey;

> "*Macar kardeşlerimize yardım için aldığım teşebbüsün Sayın vatandaşlarım tarafından ilgi ile karşılandığını görmekle bahtiyarım. Ancak yazı ile ve sözlü olarak sorulan sorulardan anladığıma göre yardımların nasıl ve nereye verileceğinde tereddüt edildiğini anladım. Vatandaşlarımın yardımlarını*

[91] Tanin, 12 Nisan 1946, s. 1.
[92] Tanin, 12 Nisan 1946, s. 2.
[93] Aynı gazete.

para olarak Ankara'da Kızılay Derneği Merkezine ve vilayetlerde Kızılay Şubelerine vermelerini dilerim. Yardımlar 15 Mayıs 1946 akşamına kadar kabul olunacaktır," demiştir.[94]

Ayrıca bizzat vermeye veya göndermeye gücü olmayanların belirtilen adresler karşısındaki numaralara telefon etmeleri durumunda Kızılay şubelerinin tahsildar gönderileceği ve makbuz karşılığı yardımların alınacağı bildirilmiştir. Adresler şöyledir;

Kızılay İstanbul Mümessilliği	İstanbul yeni posta civarında Tel. 21783
Kızılay Eminönü Şubesi	Sirkeci Liman Han Tel: 21035
Kızılay Galata Şubesi	Bankalar caddesi Agopiyan Han Tel: 41042
Kızılay Kadıköy Şubesi	Bankalar Caddesi Agopiyan Han Tel: 41042
Kızılay Kadıköy Şubesi	Bahariye Sakısgül Sok. No. 35, Tel: 60566
Kızılay Beyoğlu Şubesi	İstiklal Caddesi No. 65, Tel: 43812[95]

5. Yapılan Yardımlar

Behiç Bey tarafından yardım talebinin çeşitli yollarla duyurulması üzerine pek çok kurum, kuruluş ve şahıstan yardım gelmiştir. Bu yardımlardan kayıtlara geçen bazıları incelendiğinde, Türk Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi'nin 200 lira yardım yapılmasına karar verdiği,[96] Osmanlı Bankası Genel Müdürlüğünün 250 lirayı 25.3.1946 tarihinde Kızılay Derneğine bağışladıklarını bildirdiği,[97] Büyük Kulübün (Cercle d'Orient), 50 lira bağışta bulunduğu görülmektedir.[98] Güzel Sanatlar Akademisi Müdürü 62 lira gibi mütevazi bir paranın Kızılay merkez muhasebesindeki özel hesaba yatırıldığını bildirmiştir.[99] İstanbul ve Ankara Üniversitesi öğrencileri, Macar üniversite gençliğine yardım amacıyla büyük bir müsamere düzenlemiştir. 3-5 Mayıs tarihlerinde Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi sahnesinde yapılacak olan bu müsamereye Cumhurbaşkanlığı filarmoni orkestrası, Devlet Konservatuvarı Ankara radyosu, İstanbul ve Ankara Üniversitesi sanatkârlarıyla İstanbul'da bulunan bütün Macar sanatkârların iştirak edeceği belirtilmiştir. Bu müsamereyi Hukuk Fakültesi öğrencilerinden Necla Taner, Necla Kam ve Bülent Yıldırım düzenlemiştir.[100]

Müteahhit Ahmet Atman, Behiç Bey'e gönderdiği mektupta, Macar halkına yardım amacıyla Kızılay'daki Macaristan halkına yardım hesabına 100 lira gönderdiğini belirtmiştir.[101] İzmir İncir ve Üzüm Tarım Satış Kooperatifi Birliği 500 lira,[102] Türkiye İmar Bankası 200 lira[103] Halk Bank, 50 lira yardımda bulunmuştur.[104]

Behiç Bey, Türkiye Kızılay Derneği Başkanı Rana Tarhan'a yazdığı bir yazıda, İstanbul'daki Macarların kendi aralarında 5.000 lira topladıklarını ve paranın yakında Kızılay merkezine gönderileceğini, bu paraya 2.500 kilo şeker alınmasını istedikleri ancak

[94] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-4. Tarih yok.
[95] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-7. Tarih yok.
[96] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-35, 8 Nisan 1946.
[97] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-101, 26 Mart 1946.
[98] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-102, 22 Mart 1946.
[99] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-56, 24 Nisan 1946.
[100] Ulus, 19 Nisan 1946, s. 2.
[101] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-88
[102] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-19, 21 Mayıs 1946.
[103] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-70, 16 Nisan 1946.
[104] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-47, 4 Haziran 1946.

nakliye ücreti dikkate alındığında bu miktarın satın alma fiyatı nispetinde artırılmasını Kızılay'a bıraktığını bildirmiştir.[105]

Ziraat Bankası[106] ve İller Bankası[107] yardımda bulunamayacaklarını belirtirken İş Bankası 2.000 lira[108] Sümerbank Yerli Mallar Pazarları Müessesesi 3.000 lira vermiştir.[109] Ankara Elektrik ve Havagazı İşletme Müessesi de "*Istırap ve ihtiyaçların derecesini takdir ettiğimiz Macaristan'a yardım teşebbüsünüze iştirak arzu etmekle beraber kanunla kurtulmuş bir müessese olmamız sebebiyle yardımlarımızı yalnız hayır cemiyetlerine yapmaya yetkili olduğumuzdan yardımda bulunamayacağımızı* üzülerek *bildiririz."*[110] şeklinde talebe cevap vermiştir.

Kızılay Cemiyeti İstanbul Mümessilliği Behiç Bey'e yazdığı bir yazıda, Macaristan'daki yoksullara yardım amacıyla 15 Mayıs 1946 tarihine kadar Beyoğlu şubelerinde 18.365,50 lira ve temsilciliklerine Mahmut Nedim İrengün tarafından 20, Nemli Tütün T.A.Ş. adına B. Mithat Nemli tarafından 500, Shell Kumpani of Turkey Ltd tarafından 100, Güzel Sanatlar Akademisi tarafından 62, Deri ve Zührevi Hastalıklar Cemiyeti üyeleri tarafından 55, Milli Reasürans Şirketi tarafından 500, Devlet Demir Yolları Malatya Fidanlığı tarafından 10 olmak üzere toplam 1.247 lira bağışta bulunulmuştur.[111] Bu bağışların yanı sıra aşağıdaki miktarlarda yardımlar gerçekleşmiştir;

23.02.1946	Yüksek Mühendis Pinter	2.090
11.04.1946	Yargıtay Üyesi Nuri Köni	50
18.04.1946	Koç Ticaret T.A.Ş,	2.000
20.04.1946	Bay Mahmut Nedim İrengün	20
22.04.1946	Adana Kızılay D. Başkanlığından	5
27.04.1946	Hasan Erol tarafından	10
27.04.1946	Beyoğlu Kızılay D. Başkanlığından	6.380,50
300.4.1946	İzmir T. Sanayi ve Ticaret A.Ş.	200
30.04.1946	Toprak Mahsulleri Ofisinden	50
04.05.1946	Sümerbank Genel Müdürlüğünden	3.000
13.05.1946	Tarım B. Mutahassıslarından İ. Hakkı Arıcı	10
13.05.1946	Ankara Üniversitelilerin tertip ettikleri müsamere hasılatı	4.044,50
13.05.1946	Ankara tüccarlarından	1.067,50
14.05.1946	Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. 'den	2.000
15.05.1946	Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. mensupları adına B. Hasan Karagöz	1,747,50
29.05.1946	Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. mensuplarından	250
29.05.1946	Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. mensuplarından	40
29.05.1946	Müteahhit Ahmet Atman'dan	100
29.05.1946	Temsilcilikten	1.227

[105] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-10, 30 Mayıs 1946.
[106] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-68, 12 Haziran 1946.
[107] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-81, 24.6.1946.
[108] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-69, 17 Haziran 1946.
[109] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-59, 8 Mayıs 1946.
[110] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-80, 28.5.1946.
[111] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-44, 18 Mayıs 1946.

05.06.1946	Halk Bankası Genel Müdürlüğünden	50
07.06.1946	Ankara Palas T.A.Ş.	25
11.06.1946	Eti Banktan	1.000
19.06.1946	İstanbul'da Macaristan'a yardım derneğinden	5.000
21.06.1946	Beyoğlu Kızılay D. Başkanlığından	11.985
21.06.1946	Kavaleli tarafından Beyoğlu Kızılaymdsn	1.000
21.06.1946	Trabzon Kisarna köyü ilkokul öğrencilerinden	22
29.06.1946	İş Bankasından	2.000
08.07.1946	Malatya İplik Döküme Fab.T.A.Ş. den	250
15.07.1946	Türkiye Kömür Satış ve Tevzi Müessesesinden	50
	Toplam	45.674[112]

Görüldüğü üzere yapılan yardımlar ağırlıklı olarak kurumsal yardımlardır. Az sayıda şahsın katıldığı bu kampanyaya daha çok bankalar, dernekler ve çeşitli kurumlar önemli miktarda yardımda bulunmuş ve bu yardımlar kayıt altına alınmıştır.

6. Yardımlarla Alınan Ürünler ve Macaristan'a Sevkleri

Kızılay Derneği Genel Merkezi, 15 Mayıs 1946 akşamına kadar Macaristan'a yardım amacıyla merkez ve şubelere yatırılan paranın 37.800 lira olduğunu, bu paranın 4.044,50 lirasının ayrıca Ankara Üniversitesi öğrencileri tarafından Macar üniversite öğrencilerine şeker yollamak için verildiğini bildirmiştir.[113]

Behiç Bey, Türkiye Kızılay Derneği Merkez Başkanına yazdığı bir mektupta, Macarlara yardım için yapılan bağışlar arasında İzmir'de 44 sandık üzüm ve 500 kilo incir olduğunu ve bunların satın alınacak ürünler arasında sevkine kadar muhafazası ve gerekli yere nakli hakkında ilgili kurumlara emir verilmesini istemiştir.[114]

Yardımlar toplandıktan sonra Behiç Bey, Türkiye Kızılay Derneği Başkanına yazdığı yazıda, İtalyan vapurunun İstanbul'dan Genova limanına hareket edeceğinin kendisine haber verildiğini belirttikten sonra, toplanan yardımın aşağıda cins ve miktarı ve takribi fiyatları yazılı olan maddelerin Dernek tarafından satın alınmasını rica etmiştir.

Tekel, Ticaret ve Ekonomi Bakanları bu maddelerin ihracında sakınca olmadığını bildirmişlerdir.

Maddeler şunlardır:

400 metre çocuk sarmak için bez	Takribi	4.800 TL
3000 kilo domuz yağ	"	12.750 TL
4000 kilo kuru üzüm	"	2.200 TL
1000 kilo sabun	"	2.000 TL
2000 kilo şeker	"	3.000 TL
1000 kilo süt tozu	"	3.600 TL

[112] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-64.
[113] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-43, 24 Mayıs 1946.
[114] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-12, 30 Mayıs 1946.

Behiç Bey, bu maddelerin Dernek tarafından ya kısmen veya tamamen satın alınmasını, Milletlerarası Kızılhaç'a teslim edilerek sevkini rica etmiştir. Bunların Genova limanından sonra naklinin Milletlerarası Kızılhaç Derneğince sevkinin temin edilmesi meselenin esasını teşkil ettiğini, bu satın alma ve sevk tarzının Dernek tarafından uygun görülmesi halinde Lothar Kövess De Kövesshaza (Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun son döneminde görev yapan general) ile temas kurulabileceğini bildirmiştir.[115]

Kızılay Derneği, Behiç Bey'e Macaristan'a gönderilmek üzere toplanan paralarla ilgili şu bilgileri vermiştir;

Kızılay Ankara Merkezin bildirdiğine göre 15.5.1946 günü akşamına teberruların toplamı	37.800
İstanbul'daki Macarların hediyeleri	5.000
Tahir Kavalalı Firmasından	1.000
Ankara'daki Macar tebaasının daha önce verdiği miktar	2.090
Toplam	45.490
Ankara'da çeşitli firmalar, doktorların teberruları tahminen	2.110
Meblağ	48.000[116]

Satın alınacak ürünler ise şu şekilde tespit edilmiştir;

	Safi	Gayrı safi	Ürün Bedeli (Lira)
Üniversiteler için şeker	7.000 kg	7.350 kg	7.000
08.05.1946 tarihli mektubunuz mucibince Macarların hediyesi olarak şeker	4.000 kg	4.200 kg.	4.000
Çocukları sarmak için bez 4.000 metre	1.000	1.250	4.800
Kuru Üzüm	4.000	4.500	2.000
Sabun	1.000	1.200	1.550
Süt Tozu	1.000	1.400	3.500
Domuz Yağı (Lard)	3.000	3.600	15.000
İncir ve üzüm olarak hediye	1.200	1.400	....
Nakli yekûn	22.200 kg	24.900 kg.	37.800[117]
Ambalaj masrafı tahminen			1.000
25.000 kilo üzerine 300 liradan tahminen ton başına navlun			7.500
Mukadder kıymet			46.300[118]

Yapılan yardımlar çoğunluklu olarak yiyecek maddeleri ve temizlik maddeleri içermiştir.

Kızılay Derneği, Macar Vapur Nakliyat Şirketinden (DETERT) kendilerine verilen bilgiye göre, TİSZA adındaki birinci vapurun ay sonunda Budapeşte'den hareket edeceği, Tuna ve Budapeşte için İstanbul'dan yük alacağından, bu vapurdan istifade edip gayet ucuz fiyatla

[115] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-17, 8 Mayıs 1946.
[116] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-111.
[117] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-111.
[118] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-112. 29 Mayıs 1946.

malları yükleme imkânı olacağı gibi eşyanın doğrudan doğruya ve vapur değiştirmeksizin Macaristan'a gönderilmesine de imkân olacağını bildirmiştir.[119]

Behiç Bey, Kızılay Derneği Başkanı Rana Tarhan'a, Macarlara yardım konusunda desteklerinden dolayı teşekkürlerini bildirmiştir.[120] Diğer taraftan İstanbul Macar Birliği de 23 Temmuz 1946'da Macar Birliğinin olağanüstü toplantısında oy birliğiyle, birliğin fahri başkanlığına Behiç Erkin'inin seçilmesine karar vermiştir.[121]

Bu sırada yardımların ulaşımı konusunda bazı problemler yaşanmıştır. Türkiye Kızılay Derneği Genel Merkezinden Behiç Bey'e gönderilen bir yazı bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Yazıda toplanan paralar ve alınan ürünlerle ilgili bilgi verildikten sonra temmuz ayı sonunda İstanbul'a gelmesi beklenen Macar vapurunun zamanında gelmemesi nedeniyle henüz malların yüklenip sevk edilmediği belirtilmiştir. İstanbul'dan alınan bilgiye göre Tisza Vapurunun ay içerisinde beklendiği haberi verilmiştir.[122]

Türkiye Kızılay Derneği Merkezi ayrıca Macarlara yardım için dört ton daha şeker alınması imkânı oluştuğundan Başbakanlığa müracaatla izin ricasında bulunmuşlardır. İstanbul'dan aldıkları bilgiye göre Tisza Vapurunun 20/25 Ağustos tarihleri arasında İstanbul'a geleceğini, dört ton şekere izin verilmesi halinde vapura yüklemenin mümkün olacağını bildirmişlerdir.[123] Ancak kısa bir süre sonra vapurun gelme ihtimalinin kalmadığı öğrenilmiştir. Bunun üzerine başka vasıta aranmış ve trenle göndermenin de mümkün olacağı kanaatine varılmıştır.[124] Ekim ayında Kızılay Derneği tarafından Macarlara yardım için Kızılay'a yapılan şartlı bağışlardan daha önce belirlenen malların tamamen alınıp hazırlandıktan sonra artan paranın nakil ve sigorta masrafları karşılığı olarak bırakıldığı, Ankara'da Macar elçiliği ile temasın devam ettiği ve Tisza vapurunun geleceği ve gideceği tarihleri takip etiklerini, Tisza vapuru bu eşyada nakliye ücreti almazsa veya nakil masrafları miktarı belli olduktan sonra para artarsa derhal yeniden mal almaya teşebbüs edeceklerini bildirmişlerdir.[125] Sonunda beklenen vapur gelmiş ve satın alınan mallar Macarlara ulaştırılmıştır. Behiç Bey de yapılan bu yardımlardan dolayı bir teşekkür mesajı yayınlamıştır. Behiç Bey'in mesajı şöyledir;

> "*Macaristan'a yardım için aziz vatandaşlarımın cömertliğine dayanarak aldığım teşebbüs muvaffakiyetle neticelenmiştir. Bu neticeyi sayın yurttaşlarıma ve buradaki Macar kolonisine bildirmeyi bir vazife telakki ettim.*
>
> *Vatandaşlarımızın Macar Kolonisinin Banka ve Müesseselerimizin bu maksatla Kızılay Derneğine yaptıkları bağışlarla bu dernek tarafından 20.000 kilo şeker, 4.000 kilo üzüm, 1.000 kilo sabun, 1.000 kilo süt tozu, 3.000 kilo lard (domuz yağı), 4.000 metre çocuk bezi satın alınmıştır. Bunlar Kızılay Derneğimizin aracılığıyla Macar Kızılhaç Derneğine verilerek 25 Kasım 1946 tarihinde buradan hareket eden Macar Tısza Vapuru ile bu vapur acentesi tarafından ücretsiz olarak Budapeşte'ye sevk olunmuştur.*

[119] Aynı belge.
[120] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-11, 30 Mayıs 1946.
[121] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-75.
[122] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-63, 13 Ağustos 1946.
[123] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-61, 15 Ağustos 1946.
[124] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-62, 25 Eylül 1946.
[125] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-51, 29 Ekim 1946.

> *Aziz vatandaşlarımızın Macar Kolonesinin Banka ve müesseselerimizin yüksek bağışlarına ve Kızılay Derneğimizin Ankara merkezi ile İstanbul şubesinin bu yolda gösterdikleri yüksek alaka ve yardımlarından dolay*ı kıymetli Kızılay Derneğimize *ve basınımızın bu yoldaki kıymetli yazılarına en derin şükran hislerimi arz ederim."*[126]

Behiç Bey, Sedat Simavi'ye bir mektup yazarak, Macaristan'a yardım işinin kendilerinin de desteği ile sonuçlandığı, yardımda bulunanların bu sonucu bilmeleri ve kendilerine teşekkür etmeyi bir borç bildiğini, buamaçla yazdığı Türkçe ve Fransızca mektupların aynen yayınlanmasını, amacın verilen paraların tahsis edilen işe harcandığının duyurulması olduğunu belirtmiştir.[127]

Behiç Bey'in teşebbüsü Macar Elçisi Andaházi Kasnya Béla tarafından saygıyla karşılanmış ve Behiç Bey'e teşekkürlerini bildiren bir yazı göndermiştir. Elçi yazısında; sayısız yoksul Macar ailenin faydalandığı kıymetli yardımlardan dolayı Macar Hükümeti adına minnet duyduklarını, yoksul Macar milletinin kara günlerinde Kızılay'ın göndermiş olduğu kıymetli hediyelerin iki millet arasında mevcut ve taraflarından hiçbir zaman unutulmayacak kardeş ve dostluk hislerinin yeni birer delili olduğunu, Macar Kızılhaç'ının muhtaçlara dağıttığı kıymetli hediyelerin her ailede büyük minnettarlık uyandırdığını bildirmiştir.[128]

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı pek çok bölgede büyük bir enkaz bırakmış ve uzun yıllar savaşın içinde bulunan ülkeler kendilerini toparlayamamışlardır. Savaştan en çok zarar gören ülkelerinden biri olan ve iki dünya savaşına da fiilen katılan Macaristan, Birinci Dünya Savaşı sonrası Avusturya Macaristan İmparatorluğu'ndan ayrılarak siyasi yapısını yeniden oluşturma yönünde pek çok değişim yaşamış zaman zaman komünizm ve komünizm karşıtı yönetimlerle idare edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı öncesinde de Almanların yanında savaşa girmeme konusunda tepkiler olmuş ancak Trianon Antlaşması ile kaybedilen toprakların yeniden ele geçirilmesi düşüncesi ağır basmış ve topraklarını genişletme hevesi ülkenin büyük bir yıkıma uğramasına neden olmuştur.

Savaş sonrası diğer ülkelerde olduğu gibi Macaristan'da da büyük bir açlık ve yoksulluk sorunu ortaya çıkmıştır. Dışardan yardım konusunda beklediği desteği bulamayan Macaristan'a daha önce dostluğunu kazandıkları Behiç Erkin'in öncülüğünde Türkiye'nin önemli katkıları olmuştur. Behiç Erkin, kişisel dostlukları başta olmak üzere yardım toplamada destek olabilecek kurumları tespit etmiş gerek gazeteler aracılığıyla gerekse şahsi olarak yazmış olduğu mektuplarla yardım çağrısında bulunmuştur. Behiç Erkin, çağırının Türk halkına duyurulması konusunda özellikle gazetelerden büyük destek almıştır. Böylece gazetelerde konuyla ilgili yapılan haberler nedeniyle yardım çağrısı tüm yurda duyurulmuştur. Behiç Erkin, toplanacak yardımların şahsi değil kurumsal olması amacıyla Kızılay Derneğine müracaat etmiş ve yardımları bu kurum aracılığıyla toplamıştır. Böylece halkın güvenle yardım yapmasını sağlamıştır. Gerektiğinde evlerinden dahi makbuz karşılığı ve Kızılay memurları aracılığıyla yardım toplanmıştır. Türk halkı, insanlık dramı olan savaşın enkazına duyarsız kalınmamış ve ülke ekonomisi kötü olmasına rağmen

[126] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-109. Behiç Erkin, toplanan 48.000 lira ile 20 ton şeker, 3 ton domuz yağı, 1 ton salam, 1 ton süt tozu, 4 ton kuru üzüm ve 4bin metre bez satın alınarak Kızılay tarafından Tisza adlı Macar vapuruyla Macar Kızılhaçı adresine gönderildiğini belirtmektedir. Erkin, s. 589.
[127] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-50, 16 Aralık 1946.
[128] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-108. 24 Mart 1947.

önemli katkı sağlanmıştır. İki ülke halkının geçmişten gelen iyi ilişkilerin de bir sonucu olarak önce bir aylık bir süre için başlatılan daha sonra yine kısa bir süreliğine uzatılan kampanya sonucu önemli miktarda yardım toplanmıştır. Toplanan yardımlarla yiyecek ve bazı ihtiyaç maddeleri alınarak Macaristan'a ulaştırılması sağlanmıştır.

Toplanan yardımlar incelendiğinde, kampanyaya kurumların yanı sıra şahısların da ilgisinin olduğu görülmektedir. Kurumlar arasında Sümerbank, Eti Bank, İş Bankası ve Halk Bank'ın yanı sıra Türkiye Şeker Fabrikası, Malatya İplik Fabrikası, Türkiye Kömür Satış ve Tevzi Müessesesi ve Toprak Mahsulleri Ofisi gibi kuruluşlar yer almıştır.

Sonuç olarak Macaristan özelinde de incelendiği gibi İkinci Dünya Savaşı, ülkeleri uzun süre toparlanamayacak hale getirmiş, yıkım yalnız fiziki yapılar ve insan kaybına neden olmamış aynı zamanda özellikle işgale uğramış ülkelerin savaş süreci ve sonrasında en temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamaz hale gelmesine neden olmuştur.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri, Resmi Yayınlar

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

Ayın Tarihi

2 Kitaplar, Makaleler, Tezler

Armaoğlu, Fahir (2004) 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995, 11. bs. İstanbul, Alkım Yayınevi.

Başarır, Mehtap (2019) "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Gerçekleştirilen İaşe Konferansı'nın Türk Basınında Sunumu", History Studies, Volume 11 Issue 1, p. 53-73.

Behiç Erkin, Hâtırat (1876-1958), Haz. Ali Birinci, TTK Yayınları, Ankara, 2023.

Çağrı, Erhan (1996) "Avrupa'nın İntiharı' ve İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Temel Sorunlar", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 51(1) s. 259-273.

Çalik, Fatma (2015) Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-Macaristan İlişkileri, Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, Aralık 2015, s. 33-60.

Çolak, Melek (2010) "II. Dünya Savaşı Yıllarında Macar Yahudileri ve Türkiye (1939- 1945)", Karadeniz Araştırmaları, Güz 2010, Sayı 27, s.77-87.

Dilbaş, Gökhan (2019) "Macar Tarihinde Bir Kırılma Noktası: Trianon Barış Antlaşması (4 Haziran 1920)", Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 9 Sayı: 17, Ocak 2019, s. 80-104.

Duran, Alev (2017) "Cumhuriyet Dönemi Türk-Macar İlişkilerinden Bir Kesit: Behiç Erkin'in Budapeşte Elçiliği (1928-1939)", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl 5, Sayı 46, Mayıs 2017, ss. 560-572.

Kesternich, Iris vd. (2012) "The Effects of World War II on Economic and Health Outcomes across Europe", s.1-40. https://docs.iza.org/dp6296.pdf (Erişim Tarihi:17 Ekim 2024)

Lyon, D. Murray "The Hot Springs Conference", Proceedings Of The Nutrition Society, Vol 2, September 1944, s. 163-176.

Mee, Charles L. (1984) The Marshall Plan: The Launching of the Pax Americana, Nevw York.

Sander, Oral (2017) Siyasi Tarih 1918-1994 C. 2, 27. bs. Ankara, İmge Kitabevi.

Saral, Emre (2016) Türkiye – Macaristan İlişkileri (1920-1945), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Tekeli, İlhan- İlkin, Selim (1967) İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi, İkinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul.

Türk Dış Politikası (2009), c. 1: 1919-1980, Editör, Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, 15. Baskı.

Toker, Mustafa (2024) Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşiv Fotoğraflarıyla Behiç Erkin, Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Uçarol, Rıfat (2015) Siyasi Tarih 1789-2014, 10. bs. İstanbul, Der Yayınları.

Us, Asım (1946) "Türk-Macar Kardeşlik Duygusu", Vakit, 1 Nisan 1946, s. 1.

Yıldız, Özgür (2019) "II. Dünya Savaşına Genel Bir Bakış", Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 6, Sayı 12, ss. 61-75.

3. Ansiklopediler, Gazeteler

Géza Dávid, "Macaristan". İslam Ansiklopedisi Cilt 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, , Ankara, 2003, s. 286-295.

Akşam

Cumhuriyet

Son Posta

Tanin

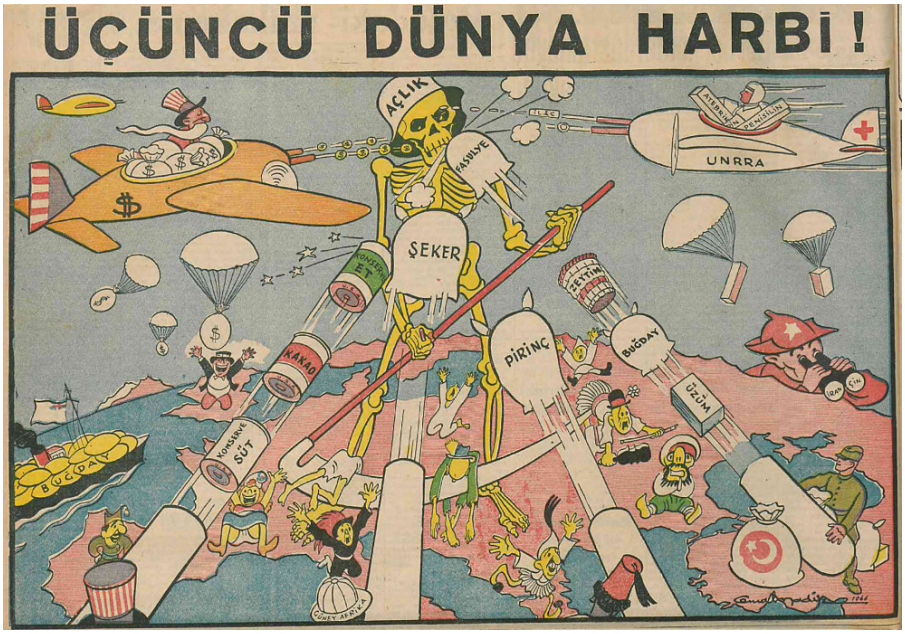
Ulus

Vakit

4. Dijital Kaynaklar

Liping He, Hyperinflation: A World History-Hungary 1946, https://www.researchgate.net/publication/322675602_Hyperinflation_A_World_History-Hungary_1946 (erişim tarihi 07.09.2024)

Ek-1

Cumhuriyet Gazetesinde Dünyada Açlık Durumunu Gösteren Karikatür[129]

Ek-2

Macaristan'a Gönderilmek Üzere Hazırlanan Yardım Kolileri[130]

[129] Cumhuriyet, 16 Mayıs 1946, s.4.
[130] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-83.

Ek-3

Macaristan'a Gönderilmek Üzere Hazırlanan Yardım Kolileri [131]

Ek-4

Üniversite Gençliğinin Macaristan'a Yardım İçin Düzenlediği Müsamere Afişi[132]

[131] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-84.
[132] TİTE Arşivi, Kutu No: 185, Gömlek No: 16, Belge No: 16-110.

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)

DOI: 10.33431/belgi.1642023 **Araştırma Makalesi/**Research Article

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ TÜRKİYE-LİBYA İLİŞKİLERİ (1950- 1960)

TÜRKİYE-LIBYA RELATIONS DURING THE DEMOCRAT PARTY PERIOD (1950- 1960)

Recep ARSLAN*

Geliş Tarihi/Received:18.02.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**11.06.2025

ARSLAN, Recep, (2025), "Demokrat Parti Dönemi Türkiye Libya İlişkileri (1950- 1960)", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 185-216.

Öz

Türkiye'de Demokrat Parti iktidara geldiği dönemde dış politikada ana mesele Sovyet Rusya yayılmacılığına karşı politika geliştirmekti. Bu da ülkenin batı blokuna daha da entegre olması demekti. Demokrat Parti, dış politikada Arap devletleri ile ilişkilerin geliştirilmesine de önem vermekteydi. Diğer taraftan İkinci Dünya Savaşı sonuna doğru mağlup İtalyan ve Alman birlikleri Libya coğrafyasını terk etmişti. Böylece Libya coğrafyası İngiliz, Amerikan ve Fransız denetimine geçmişti. İtalyan birliklerinin Libya'dan çekilmesi, aynı zamanda sivil İtalyanların da Libya'yı terk etmesini sağlamıştı. İtalyanların bölgeyi terk etmesi, Libya'nın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasını sağlayacaktı. 1949 yılına gelindiğinde Libya'nın bağımsızlığı için Birleşmiş Milletler seviyesinde girişimler başladı. Nihayet, 1950'li yılların başlarında Libya bağımsız bir devlet oldu. Demokrat Parti, Araplar ile ilişkilere önem verme yaklaşımı ile tarihi ve kültürel bağların güçlü olduğu Libya ile ilişkilere ayrı bir önem vermiştir. Libya ise, teşkilatlanma için yabancı ülkelerin desteğine ihtiyaç duyan bir devlet idi. Bu şartlarda Libya ileri gelenleri, teşkilatlanmada yardım almak için Türkiye ile temas kuracaktı. Öyle ki; Türkler, 20. yüzyılın başlarına kadar bölgenin hakimiydi. Trablusgarp Savaşı'nda emperyalist İtalyanlara karşı Libya yerlileri ve Türk askerleri omuz omuza savaşmışlardı. Libya'da İtalyanlara karşı nefret varken, Türklere karşı da sempati söz konusuydu. Bu bağlamda Libya'nın teşkilatlanması için Türkiye'de askeri ve idari görevlerde bulunan Libya asıllılardan da istifade edilecektir. Bu konuda Türkiye olumlu bir yaklaşım sergilemiştir. Türkiye'de devlet kurumlarında görevli Libya asıllıların, Libya'da görev almış olmaları 1950- 1960 döneminde Türkiye Libya ilişkilerinin gelişmesine olumlu katkıda bulunmuştur. Demokrat Parti Dönemi'nde Türkiye Libya siyasi ve askeri ilişkileri oldukça iyi seviyeye gelmiş, fakat ekonomik ilişkiler oldukça kısıtlı kalmıştır. Bunun temel sebebi, bu yıllarda Libya ekonomisinin ve üretiminin oldukça kötü durumda olmasıydı.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Libya, Demokrat Parti, İlişki, Siyasi, Askeri, Ekonomik.*

*Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-posta: receparslan@karabuk.edu.tr, (https://orcid.org/ 0000-0003-4389-692X).

Abstract

When the Democrat Party came to power in Türkiye, the main issue in foreign policy was to develop a policy against Soviet Russian expansionism. This meant that the country was further integrated into the Western Bloc. The Democrat Party gave importance to developing relations with Arab states in foreign policy. Towards the end of World War II, the defeated Italian and German troops left the Libyan geography. Thus, the Libyan geography came under British, American and French control. The withdrawal of Italian troops from Libya also led to the departure of civil Italians. The Italians departure from the region enabled the Libyans to emerge as an independent state. In 1949, initiatives for Libya's independence began at the United Nations. Finally, in the early 1950s, Libya became an independent state. The Democrat Party, with its approach to attaching importance to relations with the Arabs, has given special importance to relations with Libya, with which it has strong historical and cultural ties. Libya was a state that needed the support of foreign countries for organization. Under these conditions, Libyan leaders contacted Türkiye to receive assistance in organizing. The Turks controlled the region until the beginning of the 20th century. When the Trablusgarp War happened, Libyan natives and Turkish soldiers fought shoulder to shoulder against the imperialist Italians. While there was hatred towards the Italians in Libya, there was sympathy for the Turks. In this context, Libyans who were serving in military and administrative positions in Türkiye were also used for the organization of Libya. Türkiye displayed a positive approach on this issue. People of Libyan origin who work in state institutions in Türkiye have served in the Libyan state. This contributed positively to the development of Turkish-Libyan relations in the 1950-1960 period. During the Democrat Party Period, Türkiye-Libya political and military relations reached a very good level, but economic relations remained quite limited. The main reason for this is that the economy and production were in very poor condition in Libya during these years.

Keywords: *Türkiye, Libya, Democratic Party, Relationship, Political, Military, Economic.*

Giriş

Afrika'nın kuzeyinde Akdeniz kıyısında yer alan Libya, 32°- 20° kuzey enlemleri ile, 10°- 25° doğu boylamları arasında konumlanmaktadır. Ülke, kuzeyde Akdeniz, doğuda Mısır, güneydoğuda Sudan, güneyde Nijer ve Çad, batıda Cezayir ve kuzeybatıda Tunus ile komşudur[1]. Libya, yüzölçümü bakımından Sudan, Cezayir ve Kongo Demokratik Cumhuriyeti'nden sonra Afrika'nın dördüncü büyük devletidir[2]. Son dönemde Libya'da yaşanan gelişmeler ve bu süreçte Türkiye'nin rolü Türkiye- Libya ilişkilerinin tarihsel derinliğini hatıra getirmiştir. Gerçekten Türkiye- Libya münasebetleri, geniş çaplı ve derin etkili bir mahiyet arz etmektedir. Türkiye- Libya İlişkilerinin aşağı yukarı beş yüz yıllık köklü bir tarihi geçmişi vardır[3]. Bu ilişkiyi tam olarak anlayabilmek için tarihsel sürecin idari, askeri ve kültürel bakımdan tam olarak ortaya konması gerekmektedir[4]. Türklerin Libya coğrafyasına gelişleri bir istila planı değil, İspanyollara karşı bir yardım çağrısına cevap verme niteliği taşımaktaydı. Öyle ki, Trablusgarp, Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde 1551 yılında ünlü denizci Turgut Reis'in de katıldığı seferle İspanyollardan alındı. Trablusgarp, bu fetihten sonra Türk denizcilerin Kuzey Afrika'daki önemli korsanlık merkezlerinden biri oldu. Uzun dönem Osmanlı Devleti'nin önemli merkezlerinden biri olan Trablusgarp, 1911 yılında İtalya yayılmacılığın**ın** hedefi oldu. Kurmay Binbaşı Mustafa Kemal, Kurmay Binbaşı Enver ve Kurmay Albay Neşet liderliğinde Osmanlı kuvvetleri ve yerli milisler uzun bir süre İtalyan saldırıları ile mücadele etmişti. Fakat, İtalyanların Oniki Adaları işgali ve Balkanlarda Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaşın patlak vermesi Osmanlı Devleti'ni İtalya ile anlaşmaya zorladı. Osmanlı, İtalya ile Uşi Anlaşması'nı yaparak Libya'daki mücadeleden çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı subaylarının eğittiği yerel milisler de, zamanla İtalyanlara boyun eğdi. Böylelikle Libya'da İtalyan hakimiyeti başladı[5].

1930'lu yıllardan itibaren Libya'ya tamamen hâkim olan İtalyanlar, Libya halkını ekonomik ve kültürel yönden baskı altına aldı[6]. İtalyanlar, Senusilerin zaviyelerini kapatarak, mallarına el koydular, seyyar mahkemeler kurarak idamla sonuçlanan kararlara imza attılar. Bunu sonucunda halk da büyük bir korku oluştu. Bu ortam içerisinde Senusilerin lideri Şeyh İdris el-Senusi, ülkesini terk edip Mısır'a yerleşmek zorunda kaldı[7]. Bu baskı süreci, Trablusgarp Savaşı'nda cephede sömürgeci İtalyanlara karşı mücadele eden Türkler ve Libyalıların dostluk bağlarının belleklerde güçlü bir şekilde yaşamasına vesile olacaktı[8]. Bilindiği üzere Libya'daki Türk idaresi yerel bir baş kaldırı ile değil, İtalyan işgali ile sonlandırılmıştı[9].

İtalyanların zulümlerine ilave olarak İkinci Dünya Savaşı'nda Afrika'daki çatışmaların büyük bölümü Libya topraklarında meydana gelmiş, Libya coğrafyası ve halkı bu kitlesel savaşta harap olmuştur. 1943'te İtalyan- Alman kuvvetleri yenilgi ile Libya'dan çıkınca,

[1] Cihat Yaycı, *Libya, Türkiye'nin Denizden Komşusudur,* Kırmız Kedi Yayınları, 2020, İstanbul, s. 48.
[2] Ahmet Kavas, "Libya", İslam Ansiklopedisi, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, s. 174.
[3] Emrullah işler, "Türkiye- Libya İlişkileri: Tarihsel Persfektif, Güncel Analiz", *Libya Krizi: Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları,* Edt: Burhanettin Duran- Muhittin Ataman, Seta Kitapları, 2020, İstanbul, s. 51.
[4] Ali Mustafa El Mırsati, *Libya ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Sosyal Bağlar,* Çvr. Vecdi Gedik, Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi Ankara Halk Bürosu Kültür Merkezi Yayını, 1981, Ankara, s. 5.
[5] Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911- 1912 Türk İtalyan İlişkileri,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, Ankara, s. 1- 147.
[6] Mevlüt Çelebi, *Türkiye- İtalya Sosyal ve Kültürel İlişkileri 1923- 1939,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022. Ankara, s. 138.
[7] Tufan Turan- Esin Tüylü Turan, "Libya'nın Tarihsel Gelişimi İçerisinde Senusilik, Türk Senusi ve Türkiye- Libya İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 19, Güz 2011, s. 197.
[8] Kenan Akın, *Yeni Libya ve Cemahiriye,* Gazi Matbaası, 1978, İstanbul, s. 17.
[9] Riad Domazeti- Taner Altun, *Libya: Çalınmış Devrim*, 2019, İNSAMER Yay., İstanbul, s. 2.

İtalyan göçmenleri de Libya'dan kaçmıştır. Barış antlaşmaları imzalanıncaya kadar Trablus ve Bingazi İngiliz, Fizan ise Fransız askeri idaresine bırakılmıştır[10]. Senusi, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Mısır'dan **ü**lkesine dönerek, Sirenayka'da bağımsızlığını ilan etmiştir. Senusi, zamanla hâkim olduğu alanı genişletmiştir. Nihayetinde Bingazi ve Fransızların denetimindeki Fizan'ın da dahil olması ile devletin sınırları şekillenmiştir[11]. Libyalılar, 1949 yılında uluslararası platformlarda bağımsızlıklarının tanınması yönünde girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler nezdinde temaslar kurulmuştur. New York'taki bu temaslar, Libya Kuruluş Murahhas Heyeti Başkanı Mansour Kaddara öncülüğünde sürdürülmüştür. Bu süreçte New York'tan Mansour Kaddara, Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye girişimlerinin desteklenmesi yönünde bir telgraf göndermiştir. Ayrıca 16 Nisan 1949'da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye Trablus'tan Abulasaad Müfti imzalı bir mektup da gönderilmiştir. Bu mektupta *"Dostlarınız Libyalılar, İtalyanların geri gelmesine insanlık adına karşı koymanız için yalvarıyorlar"* denilmekte ve Türkiye'nin desteği istenilmekteydi.[12] Bu süreçte Libya'da ülkenin Türkiye'ye bağlanması yönünde dahi siyasi oluşumlar ortaya çıkmıştı[13]. Neticede, Libya büyük devletlerin himayesinde müstakil bir devlet haline gelmeye başlamıştır. Birleşmiş Milletler, 21 Kasım 1949'da Bingazi, Fizan ve Trablusgarp'tan meydana gelen Libya Krallığı'nın kurulmasını kararlaştırmıştır[14]. Demokrat Parti Dönemi Türkiye Libya ilişikleri hususunda yayınlanmış bazı çalışmalar bulunmaktadır. Bu eserlerden en kapsamlı olanlardan birisi *"Karşılıklı Ziyaretler Bağlamında Demokrat Parti Dönemi Türkiye Libya İlişkileri(1950- 1960)"* isimli ve Çağatay Benhür- Mevlüt Samet Yıldız imzalı kitap bölümüdür. Çağatay Benhür ve Mevlüt Samet Yıldız'ın değerli çalışmasında daha çok devlet reisleri ve başbakanlar düzeyindeki karşılıklı ziyaretler üzerinde durulmuştur.[15] Aynı dönemi konu alan makalemizde daha alt düzeydeki temaslara da yer verilmiştir. Makalenin alana küçük de olsa katkı sağlaması hedeflenmiştir.

1950- 1955 Yılları Arasında Türkiye- Libya İlişkileri

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Kuzey Afrika'da siyasi yönden en etkin devletlerde biri İngiltere idi. Öyle ki, Libya'da anayasayı hazırlayacak Libya Meclisi'nin toplantıya başlayacağını uluslararası basına ilk açıklayanlar da İngilizlerdi[16]. Libya Meclisi, 26 Kasım 1950'deki toplantısında İdris el-Senusi'nin Libya Kralı olmasını istediğini açıklamıştır[17]. Senusi, Libya Kurucu Meclisi tarafından kendisine yapılan Libya Krallığı'na gelmesi davetini kabul etmiştir[18]. Senusi, 3 Aralık 1950'deki Libya Millî Meclisi oturumunda hazır bulunmuştur. Meclis oturumunda Libya'nın müstakil ve federal bir hükümet sistemi ile demokratik bir devlet olduğu kabul edilmiştir. Karar kabul edilirken, mecliste yaşasın kral tezahüratı yapılmıştır[19]. Bu arada Kurucu Meclis, kırmızı, siyah ve yeşil bantlar üzerinde beyaz bir aydan müteşekkil yeni Libya bayrağını kabul etmiştir[20].

[10] Orhan Koloğlu, "Libya", İslam Ansiklopedisi, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2003, s. 182.
[11] Tufan Turan- Esin Tüylü Turan, a.g.m., s. 197.
[12] Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi(CCA),30.10.0.0.267.800.19,1-4.
[13] Koloğlu, a.g.m., s. 182.
[14] Tufan Turan- Esin Tüylü Turan, a.g.m., s. 197.
[15] Çağatay Benhür- Mevlüt Samet Yıldız, "Karşılıklı Ziyaretler Bağlamında Demokrat Parti Dönemi Türkiye Libya İlişkileri(1950- 1960)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye- Libya (Trablusgarp) İlişkileri, Edit. Selma Yel, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2023, s. 218- 238.*
[16] *Milliyet,* 15 Kasım 1950, "Müstakil Libya", s. 5.
[17] Tufan Turan- Esin Tüylü Turan, a.g.m., s. 197.
[18] *Milliyet,* 27 Kasım 1950, "Libya Krallığı", s. 5.
[19] *Milliyet,* 4 Aralık 1950, "Libya Milli Meclisi Toplandı", s. 3.
[20] *Milliyet,* 8 Aralık 1950, "Libya'da", s. 1.

Birleşmiş Milletler, Libya'nın bağımsızlığını onaylasa da, Libya'nın geleceği yönünde farklı siyasi yaklaşımlar da ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Amerikan Mümessiller Meclisi'nden John A. Mc. Guire, 29 Ağustos 1950 tarihinde yeni bir kanun tasarısı ile eski İtalyan sömürgelerinin vesayetinin İtalya'ya verilmesini talep eden bir teklifte bulunmuştur. Bunlar, arasında Libya da vardı[21]. İtalyan çıkarlarını korumayı öngören bu siyasi yaklaşım, başarılı olamamıştır. Uluslararası alanda Libya tartışması sürerken, Libya'nın geçici hükümetinde yer alan isimler 7 Mart 1951 akşamı açıklanmıştır. Hükümette Başvekil olarak Mahmud Muntasır Bey'in görev yapağı ifade ediliyordu. İdarenin tevdii merasimi 8 Mart tarihinde yapılmış, İngiliz bayrağının yerini Libya bayrağı almıştır[22]. 29 Mart 1951 tarihinde Libya Milli Meclisi, resmi olarak geçici bir federal hükümetin kurulmasına karar vermiştir. Geçici hükümet ve BM Temsilcisi Adrianus Pelt Fransız ve İngiliz idaresi altında bulunan yetkilerin, kademeli bir şekilde milli hükümete geçmesi için bir program hazırlayacaktı. Geçici hükümette altı bakan görevlendirilmişti[23]. Libya bağımsızlığına kavuşurken, Türkiye ise Sovyet Rusya yayılmacılığına karşı önlemler alma gayretindeydi.

Gerçekten, ikinci Dünya Savaşı sonrasında Türk dış politikasının merkezinde Sovyet yayılmacılığının önlenmesi meselesi vardı. Marshall Ekonomik Yardımları ve Truman Doktrini ile sağlanan ekonomik ve askeri Amerikan yardımları Türkiye'nin korunması için yeterli değildi. Türkiye, 1951 yılında Kore'ye asker göndererek, batı bloğunun doğal bir üyesi olduğunu göstermiştir. Bunun sonucunda da 1951 yılında NATO'ya kabul edilmiştir. NATO üyesi haline gelen Türkiye, Sovyet Rusya'ya karşı kendini daha güvende hissetmiş ve Batı ile entegrasyonunu hızlandırmıştı[24]. Türkiye'nin Batı Bloğuna dahil olması, güvenlik endişelerini azaltmıştır. Bu süreç, bağımsızlığını yeni elde eden Libya ile ilişkilerin gelişmesi için de uygun bir statüko oluşturmuştur.

Libya ile münasebetlerin gelişmesinde İtalyan işgali döneminde Türkiye'ye yerleşmiş Libya kökenlilerin doğrudan rolü olmuştur. Bunlardan birisi de Sadullah Koloğlu'dur. 23 Ocak 1950'de Bakanlar Kurulu, Koloğlu'nu Libya'da görevlendirdi. Böylece Koloğlu, Libya'ya gitti. Bu dönemde Libya, ekonomik buhran nedeniyle İngilizlerden gelen yardımlarla varlığını sürdürüyordu. Senusi de zorunlu olarak İngilizlere mahkûmdu. Bu süreçte kabine beş altı bakandan müteşekkildi. Koloğlu, zaman zaman ayrı vekaletlerin olması gereken alanlara da bakıyordu. Bu alanlar; içişleri, sağlık, millî eğitim ve başvekalet idi. Koloğlu'nun önemli bir görevde bulunması, İngilizler tarafından hoş karşılanmamakta idi. Bu yüzden Senusi, onu Eğitim ve Sağlık Bakanlığı'na çekti. Sonraki süreçte ona ömür boyu senatörlük görevi verildi. Kısa bir süre sonra da Koloğlu, Libya'da vefat etti[25]. Koloğlu ile başlayan süreçte birçok Türk vatandaşı Libya'nın teşkilatlanmasında yer aldı. İtalyanların Libya'yı terk etmesi ile ortaya bazı hukuki meseleler çıkmıştı. Bunlardan biri İtalyan mal ve alacakları meselesiydi. Libya'daki İtalyan mal ve alacaklarının tasfiyesi için BM Muhtelit Mahkemesi oluşturulmuş ve üç kişilik heyet için seçilenler arasında Türk yargıç Faiz Yörükoğlu da bulunmaktaydı. Bu bağlamda üyeliği kabul eden Yörükoğlu'na

[21] *Milliyet,* 30 Ağustos 1950, "İtalya'nın Eski Sömürgeleri", s. 1.
[22] *Milliyet,* 9 Mart 1951," Trablus'ta Hükümet Kuruldu", s. 3.
[23] *Milliyet,* 31 Mart 1951, "Libya'da Muvakkat Hükümet Kuruldu", s. 3.
[24] Şerif Demir, "Türkiye'nin Kore Savaşı'na Katılması ve Nato'ya Üye Olması" *Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti(1946- 1960),* Editörler: Dilşen İnce Erdoğan ve diğerleri, Yeditepe Yayınevi, C. 3, Aralık 2021, s. 986, 989, 991; Mehmet Gönlübol ve Diğerleri, "İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası(1945- 1965 Yılları)", Olaylarla Türk Dış Politikası(1919- 1973), C. I, Baskı. 5, Mehmet Gönlübol ve Diğerleri, A.Ü SBF Yayınları, Yayın No. 509, Ankara, 1982, s. 321.
[25] Aylin Üstün, "Türkiye- Libya İlişkileri (1951 – 2011)", *Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, Bursa, 2020, 75- 78; Koloğlu, a.g.m., s. 182.

Bakanlar Kurulu'nca 4 Nisan 1951'de iki yıl izin verilmiştir[26]. Yörükoğlu'nun izni Bakanlar Kurulu'nca 4 Haziran 1953'te tekrar uzatılmıştır[27]. Yörükoğlu, görevinin devam etmesi nedeniyle 10 Aralık 1953'te[28] ve 7 Şubat 1956'da Bakanlar Kurulu'nca alınan kararlarla izinli sayılmıştır[29]. Yörüklüoğlu'nun böylesine hassas ve önemli bir görevi yürütüyor olması, TBMM'de övgüye mazhar olmuştur. Yörüklüoğlu, Libya'da bulunduğu süreçte edindiği deneyimi neticesinde 1957'de Libya Büyükelçiliği görevini üstlenecekti[30].

Libya'nın bağımsızlığı Türkiye'de oldukça memnuniyetle karşılanmıştı. Bu bağlamda Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, TBMM'de 19 Aralık 1951'de dış politika hakkındaki demecinde BM'nin verimli mesaisi neticesinde 1952 yılında müstakil bir devlet haline gelecek olan Libya'yı, hür devletler camiasının yeni bir kıymetli unsuru olarak selamlayacaklarını ve Libya ile temasa geçecek devletlerin başında Türkiye'nin olacağını belirtmiştir. Köprülü'nün bu konuşması mecliste alkışlarla desteklenmiştir[31].

24 Aralık 1951 tarihinde Libya'nın bağımsızlığının ilan edilmesi beklenmekteydi. Bu ortam içinde 23 Aralık 1951 gecesi bir milyon Libyalı yeni hür devletin kuruluşunu müjdeleyecek olan şafağın sökmesini beklemiştir. Libya'nın her yerinde şenlikler yapılmıştır. 24 Aralık 1951'de Senusi, Libya Kralı ilan edilmiş ve Libya Devleti kurulmuştur[32]. Bu arada Libya'da istiklal arifesinde bir terör havasının varlığı yönündeki iddialar ortaya atılmış, fakat İngiliz ve tarafsız devletlerce bu iddialar yalanlanmıştır. Diğer taraftan Libya'da kuvvetli bir muhalefeti oluşturan Milli Kongre Partisi'nin varlığı söz konusu idi[33]. Libya Hükümeti'nde Başbakanlığa ve Dışişleri Bakanlığı'na Mahmud Muntasır getirilmiştir. Libya Devleti'ne ilk temsilci İngiltere tarafından gönderilmiştir. Diğer yandan Libya İngiltere, Amerika ve Fransa'nın Libya'daki üslerini muhafaza etmeleri yönünde birer anlaşma imzalamıştı[34]. İlginç bir şekilde İtalya da, Libya Devleti'nin kuruşlunu tebrik ederek, dostane ilişkilerin devam edeceği yönünde temennide bulunmuştur[35].

Libya Hükümeti, bağımsızlığın ilan edilmesinin hemen ardından BM'ye üyelik için başvurmuştur. Libya, BM bünyesinde yer alan UNESCO, Yiyecek ve Tarım Örgütü ve Dünya Sağlık Örgütü'ne de üyelik için başvurmuştur[36]. Libya'nın BM'ye üyelik başvurusu Ortadoğu ve Avrupa devletleri tarafından desteklenmiştir[37]. Libya, BM'ye ayrıca müracaatta bulunarak kalkınma hamlesine yardım etmek üzere Libya'ya uzmanlar gönderilmesini istemiştir[38]. Libya, BM'ye 1955 yılı sonunda BM Genel Kurulu'nun kararı ile alınmıştır. Bilindiği üzere Libya'nın cemiyete alınması Sovyet Rusya'nın peyklerinin de birliğe alınması tartışmasından gecikmişti[39]. Libya'nın bağımsızlığını ilan etmesi dolayısıyla Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından Libya Meliki İdris el-Senusi'ye, aşağıdaki tebrik telgrafı gönderilmiştir[40]:

[26] *CCA,*30.18.1.2.125.29.1,1.
[27] *CCA,*30.18.1.2.132.46.4,1.
[28] *CCA*,30.18.1.2.134.96.4,1.
[29] *CCA,*30.18.1.2.142.10.3,1.
[30] *CCA,*30.18.1.2.145.107.4,1.
[31] *TBMM Tutanak Dergisi,* Dönem 9, Cilt 11, Birleşim 19, 19 Aralık 1951, s. 233.
[32] *Milliyet,* 24 Aralık 1951, "Libya İstiklaline Kavuştu", s. 1.
[33] *Milliyet,* 22 Aralık 1951, "Yeni Libya Devleti", s. 1.
[34] *Milliyet,* 27 Aralık 1951, "Yeni Libya Devleti'nin Birleşmiş Milletlere Müracaatı", s. 1.
[35] *Milliyet,* 26 Aralık 1951, "Yeni Libya Hükümeti Kuruldu", s. 1, 7.
[36] *Milliyet, 5 Ocak 1952,* "Libya'nın Müracaatı", *s. 1*; Tufan Turan- Esin Tüylü Turan, a.g.m., s. 197.
[37] *Milliyet,* 31 Aralık 1951, "Birleşmiş Milletler'e Yeni Bir Üye", s. 1.
[38] *Milliyet,* 27 Aralık 1951, "Yeni Libya Devleti'nin Birleşmiş Milletlere Müracaatı", s. 1.
[39] *Milliyet,* 16 Aralık 1955, s. 7.
[40] *Milliyet,* 25 Aralık 1951, "Libya'nın İstiklali", s. 3.

"Asırlardan beri sevgi ve kardeşlik bağları ile bağlı bulunduğumuz Libya milletinin hür ve müstakil devletler ailesine katılmakta bulunduğunu bu tarihi ve hayırlı günde zatı şahanelerine en samimi ve hazretli tebriklerimi takdime müsavat ile büyük bahtiyarlık duymaktayım. Zatı şahanelerinin yüksek idareleri altında bu kardeş ve asil milletin en kıza zamanda sulha hadim hür milletler camiası içinde kendisini bekleyen mühim mevkii cihanın ve medeniyetin selameti için ihraz edeceğine kainim. Bu hislerle ve kanaatle mütehalli olarak yüksek şahıslarının saadeti ve kardeş Libya Devleti'nin refah ve tealisi için en kalbi temennilerimle arz ederim. Cumhurbaşkanı Celal Bayar".

Başbakan Adnan Menderes tarafından Libya Başbakanı'na ve Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü tarafından Libya Dışişleri Bakanı'na tebrik telgrafı gönderilmiştir[41]. 24 Aralık 1951 tarihinde Antalya Milletvekili Burhanettin Onat, Libya'nın istiklâline kavuşması münasebetiyle TBMM'nin iyi temennilerinin iletilmesi yönünde Meclis'e takrir vermiştir. Dışişleri Bakanı Köprülü, Libya'nın İstiklâli münasebetiyle, Devlet Reisi, Başbakan ve Dışişleri Bakanı tarafından icap eden tebrik telgraflarının gönderildiğini açıklamıştır. Diğer yandan Köprülü, TBMM'nin böyle bir telgraf göndermesine kendisinin de iştirak edeceğini söylemiştir. Mecliste hemen yapılan oylama sonucunda, meclisin tebrik telgrafı göndermesi kararlaştırılmıştır[42]. TBMM adına çekilen tebrik telgrafına karşılık Libya Devlet Başkanlığı'ndan, Libya Mebusan ve Ayan Meclislerinden teşekkür telgrafı gönderilmiştir[43].

Libya'nın yeni bir devlet olarak yapılanmasında yetişmiş devlet adamı eksikliği bulunmaktaydı. Bu eksikliğin bir kısmı Libya dışında bulunan Libya kökenli yetişmiş insan kaynaklarından karşılanmıştır. Söz konusu yetişmiş Libya kökenli bürokratların büyük bir bölümü Türkiye'de idi. Öyle ki; Libya hükümeti, Türk vatandaşlığında olan 15 bin kadar Libyalıyı geri çağırmıştır[44]. Türkiye Dışişleri Bakanlığı, bu süreçte aslen Libyalı olan Türk vatandaşlarının Libya'ya dönebileceklerinin genel bir tebliğ ile ilanının, kötü tesir oluşturabileceği dolayısıyla uygun görmemiştir. Libya'ya dönmek isteyen Libyalıların şahsen müracaatlarında kolaylık gösterilmesi uygun bulunmuştur. Dışişleri Bakanlığı, Libya'ya dönmek isteyen Libyalılara emeklilik haklarının tanınması mevzuunda bir kanun çıkarılması gerektiğini de belirtmiştir[45]. Türkiye ile Libya arasındaki bağları göstermesi bakımından 4 Kasım 1951'de Trablus'tan gönderilen mektup dikkat çekicidir. Mektupta Cihan Harbi'nde Libya'da bulunan İlhami İsmet Bey'in Türkiye'ye dönerken o tarihlerde henüz bir yaşında bulunan kızı Kadriye'yi bir sütanneye bıraktığı ve Kadriye'nin İlhami İshak Bey'in adresine ulaşmaya çalıştığı belirtilmiştir. Diğer taraftan iki ülke arasındaki ilişkilerin diplomatik olarak da başlatılması gerekmekteydi[46].

Türkiye tarafından Birleşik Libya Krallığı'nın tanınması ve Libya ile diplomatik ilişkiler kurulması İcra Vekilleri Heyeti'nce 16 Ocak 1952'de kararlaştırılmıştır[47]. Dışişleri Bakanı Köprülü, 28 Ocak 1952'de Libya'nın müstakil bir devlet olarak tanınması münasebetiyle Başbakanlığa bir yazı göndermiştir. Yazıda Türkiye'nin tebriklerini sunmak üzere Kral Senusi nezdine özel bir heyetin gönderilmesi düşünüldüğü belirtilmiştir. Libya'nın

[41] *Milliyet*, 25 Aralık 1951, "Libya'nın İstiklali", s. 3.
[42] *Milliyet,* 25 Aralık 1951, "Libya'nın İstiklali", s. 3; *TBMM Tutanak Dergisi,* Dönem 9, Cilt 11, Birleşim 19, Oturum 1, 24 Aralık 1951, s. 311- 312.
[43] *TBMM Tutanak Dergisi,* Dönem 9, Cilt 17, Birleşim 3, 1 Kasım 1951- 28 Kasım 1952, s. 1.
[44] *Milliyet,* 11 Ocak 1952, "Libyalı Vatandaşlar", s. 1.
[45] *CCA,*30.1.0.0.61.374.2,1.
[46] *CCA,*30.1.0.0.1.7.12,1-3.
[47] *CCA,*30.18.1.2.127.100.8,1.

istiklale kavuşması münasebetiyle Senusi'nin ayrıca Mart 1952'de bir taç giyme merasimi yapacağına dair bir haber duyulduğu ve bu hususta Kahire Büyükelçiliği vasıtası ile yaptırılan tahkikattan müspet veya menfi bir kararın henüz mevcut bulunmadığı anlaşıldığı belirtilmiştir. Bu yüzden özel heyetin gönderilmesinin söz edilen merasimin yapılıp yapılmayacağının kesinleşmesine bağlı olduğu ifade edilmiştir. Heyetin hangi yöntem ve vasıta ile gideceği zamanında ayrıntıları ile tespit edileceği ve heyetin Libya Kralı'na münasip bir hediye götürmesinin uygun görüldüğü belirtilmiştir. Dışişleri'nce bir Libya Bayrağı'nın hediye olarak hazırlanmasının düşünüldüğü aktarılmıştır[48]. Libya'nın tanınması ile Libya'ya elçilik de açılacaktı. Dışişleri teşkilatında yapılan değişiklikle söz konusu elçiliğin açılması sağlanmıştır[49]. Libya Elçiliği'ne Meclis Dışişleri Komisyonu Başkanı ve Samsun Vekili Firuz Kesim atanmıştır[50]. Filibe Başkonsolosu Necip Sait Tamboy ise Libya Elçiliği Müsteşarlığı'na atanmıştır[51].

Türkiye- Libya diplomatik münasebetleri başlarken, Libya'da Amerika ve İngiltere gibi batı bloğunun güçlü devletlerinin nüfuza sahip olması Sovyet Rusya'yı ve Mısır'ı endişeye düşürmüştür. 28 Ocak 1952 tarihinde BM Özel Siyasi Komisyonu'nda Libya'daki yabancı askeri birliklerin çekilmesi ve üslerin boşaltılması hususunda Rusya ve Mısır'ın önerileri görüşülmüştür. Görüşmelerde Libya Temsilci F. Kahya, Libya'nın içişlerine dair bu meselenin Rusya ve Mısır'ı ilgilendirmeyeceğini açıklamıştır[52]. Libya bu süreçte ilk seçimlere hazırlanmaktaydı. 19 Şubat 1952 Salı günü Libya'nın ilk seçimleri yapıldı. Seçimlerde Libya Temsilciler Meclisi için 55 üye seçildi[53]. Seçimleri batı taraftarı İstiklal Partisi önde tamamlamıştı[54]. Seçimler sonrasında Kral Senusi 26 Mart 1952'de Libya'nın İlk parlamentosunu Başbakanın okuduğu bir nutukla açmıştır[55]. Libya Devleti'nde Kral İdris el- Senusi Bingazi'de ikamet ederken, Meclis ve hükümet organları Trablus'ta bulunmaktaydı. Yabancı ziyaretçiler, hükümet yetkilileri ve kral ile görüşmek için iki ayrı şehri ziyaret etmek durumundaydı. Ayrıca hükümet yetkilileri de kral ile görüşmek için Bingazi'ye gitmek zorundaydı[56].

Mayıs 1952'den itibaren Türk ulusal basınına Libya Savunma Bakanı Ali Esat el-Jerbi'nin askeri bir heyetle Türkiye'ye geleceği ve ziyarette Libya ordusunun kurulması için tetkiklerde bulunulacağı yönünde haberler yansımıştır[57]. Bakanın 15 Temmuz 1952'de Türkiye'ye hareket etmesi planlanmıştı. Bakan, ziyaret öncesinde Kral Senusi ile Bingazi'de bir görüşme yapmış, Trablus'a gitmiş ve akabinde Türkiye'ye gelmiştir[58]. Bakan beraberindeki heyetle, hükümet yetkilileri ile ikili görüşmeler gerçekleştirmiştir[59]. Jerbi, 22 Temmuz 1952'de Ankara'ya gitmiştir. Bakan Jerbi 23 Temmuz günü Ankara Zırhlı Tugayı'nı teftiş etmiştir[60]. Celal Bayar, Jerbi'yi Dolmabahçe Sarayı'nda 25 Temmuz 1952

[48] *CCA,*30.1.0.0.61.374.2,1.
[49] *Milliyet,* 26 Haziran 1952, "Dışişleri Teşkilatında Yapılan Değişiklikler", s. 1.
[50] *Milliyet*, 6 Ağustos 1952, s. 1.
[51] *Milliyet,* 11 Eylül 1952, s. 7.
[52] *Milliyet,* 29 Ocak 1952, "Müstakil Libya'nın Kurtuluşu", s. 1.
[53] Tufan Turan- Esin Tüylü Turan, a.g.m., s. 197.
[54] *Milliyet,* 21 Şubat 1952, "Libya'da Seçimler", s. 1.
[55] *Milliyet,* 27 Mart 1952, "Libya", s. 1.
[56] Çağatay Benhür- Mevlüt Samet Yıldız, a.g.e., s. 222.
[57] *Milliyet,* 2 Mayıs 1952- "Libya Müdafaa Bakanı Türkiye'ye Geliyor", s. 1.
[58] Ali Ceylan, "Demokrat Parti Döneminde Türkiye- Kuzey Afrika Ülkeleri Arasındaki İlişkiler (1950-1960)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 23S. 47, (2023- Güz), s. 879; Celal Tevfik Karasapan, *Libya: Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1960, s. 359; *Milliyet*, 13 Temmuz 1952, "Libya Savunma Bakanı Geliyor", s. 3.
[59] *Milliyet,* 21 Temmuz 1952, "Libya Savunma Bakanı Yakında Şehrimize Gelecek", s. 1.
[60] *Milliyet,* 23 Temmuz 1952, s. 1; 24 Temmuz 1952, s. 1.

tarihinde saat 17.30'da kabul etmiştir[61]. Libyalı Bakan, 27 Temmuz 1952 tarihinde 19.00'da Başbakan Menderes tarafından kabul edilmiştir[62]. Bakan Jerbi, 1920 yılında mezun olduğu Darüşşafaka Lisesi'ni de ziyaret etmiştir[63]. Konuk bakan, 1 Ağustos sabah saat 10.30'da yanındaki heyetle Tuzla'daki Uçaksavar Topçu Okulu'nu ziyaret etmiş ve okulda törenle karşılanmıştır[64]. Jerbi, 8 Ağustos 1952'de Ankara Vapuru ile İstanbul'dan ayrılmıştır. Konuk bakan, ayrılmadan önce basın mensuplarına Türkiye'de Cumhurbaşkanı'na kadar birçok yetkili ile görüştüğünü ve iki haftalık ziyaret sırasında müthiş bir misafirperverlikle ağırlandığını, Türkiye'nin her alanda müthiş ilerlediğini gözlemlediğini ve Türkiye ile Libya'nın sıkı tarihi bağları olduğunu ifade etmiştir[65]. Bu ziyarette Libya ordusunun yetiştirilmesi için Türkiye'den mütehassıs subay talep edileceği yönünde basına bilgi sızmıştır[66]. Ziyaretin detayından da anlaşılacağı üzere Libya, ordunun teşkilinde Türkiye'nin deneyiminden yararlanmak istemiştir.

Libya Hükümeti, 6 Ekim 1952'de Başbakan Mahmut Muntasır başkanlığında bir toplantı yaparak, Libya ordusunun kurulmasını kararlaştıran kanunları tasdik etmiştir. Libya ordusunun talim ve terbiyesi için Türk ve İngiliz subaylarının görevlendirilmesi hakkında da bir kanun da kabul edilmiştir[67]. Libya ordusunu organize etmek üzere Türkiye ile varılan anlaşmaya istinaden Bingazi'ye gelmiş olan Türk Kurmay Yarbayı Ümran Yetişal, orduyu organize etme işine başlamıştır. Libya Hükümeti, Yetişal'ın Libya ordusu komutanlığına getirildiğini 24 Ekim 1952 akşamı açıklamıştır[68]. Türkiye tarafından Libya'da görevlendirilmiş olan asker ve memurların büyük bölümü Libya kökenli idi. Libya kökenli Emekli Tuğgeneral Hıfzı Beti'nin Libya'da vazife alması söz konusu olmuştur. Bu bağlamda emekli tuğgenerale Libya'da görev alması için İcra Vekilleri Heyeti'nce 20 Şubat 1954'te izin verilmiştir. Hıfzı Beti, müsteşar olarak iki yıl Libya'da görev almıştır[69]. Dışişleri Bakanlığı tercümanlarından Abdüsselam Busayri'nin Libya'da vazife almasına Bakanlar Kurulunca 10 Nisan 1954'te izin verilmiştir[70]. Busayri Libya'ya uzun dönem üst düzeyde hizmet etmiştir. Öyle ki; 30 Haziran 1959'da Busayri'nin izin müddetinin beş yıl uzatılması İcra Vekilleri Heyeti'nce kararlaştırılmıştır[71]. Türkiye'den Libya'nın yeniden imarı için giden görevli sayısı oldukça fazlaydı. Bunlardan biri olan Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nda görevli Müdür Muavini Mehmet Ali Kabar idi. Kabar'ın iki yıl süre ile Libya Hükümeti'nde vazife almasına İcra Vekilleri Heyeti'nce 15 Aralık 1952'de izin verilmiştir[72]. Kabar'ın Libya Hükümeti hizmetinde kalma süresinin uzatılması 31 Mayıs 1955'te[73], 11 Şubat 1957'de[74], 24 Şubat 1958'de[75], 13 Nisan 1959'da[76] ve 2 Nisan 1960'ta Bakanlar Kurulu'nca kararlaştırılmıştır[77]. Bu dönemde Libya'ya eğitim alanında da destek sağlanmıştır. 10 Haziran 1954'te dokuz

[61] *Milliyet,* 26 Temmuz 1952, s. 1.
[62] *Milliyet,* 28 Temmuz 1952, s. 1.
[63] *Milliyet,* 30 Temmuz 1952, s. 1.
[64] *Milliyet,* 2 Ağustos 1952, s. 7.
[65] Milliyet, 9 Ağustos 1952, "Libya Savunma Bakanı Dün Gitti", s. 1.
[66] Ali Ceylan, a.g.m., s. 879; Karasapan, *a.g.e.,* s. 359; *Milliyet*, 13 Temmuz 1952, "Libya Savunma Bakanı Geliyor", s. 3.
[67] *Milliyet,* 7 Ekim 1952, "Libya Ordusuna Türk Generali Komuta Edecek", s. 1.
[68] Karasapan, a.g.e., s. 359; *Milliyet,* 25 Ekim 1952, "Libya Ordusunun Türk Komutanı", s. 1.
[69] *CCA,*30.18.1.2.135.21.14,1; Karasapan, a.g.e., s. 360.
[70] *CCA,*30.18.1.2.135.45.18,1.
[71] *CCA,*30.18.1.2.152.34.15,1.
[72] *CCA,*30.18.1.2.130.94.2,1.
[73] *CCA,*30.18.1.2.139.51.12,1.
[74] *CCA,*30.18.1.2.145.111.8,1.
[75] *CCA,*30.18.1.2.148.20.7,1.
[76] *CCA,*30.18.1.2.152.17.9,1.
[77] *CCA,*30.18.1.2.154.83.14,1.

İlkokul öğretmeni ile bir başöğretmenin Libya'da vazife almalarına Bakanlar Kurulu'nca izin verilmiştir[78].

Libya'nın ilk parlamentosunun açılışında Libya liderlerinin Türk- Libya dostluğundan bahsetmesi ve iki ülke dostluğun geliştirilmesi için bazı tekliflerde bulunulması yönünde duyumlar alınmıştır[79]. Gerçekten Libya'nın ilk meclisi toplandığında Libya Hükümet Başkanı, Türkiye'den geniş surette söz etmiştir[80]. Bu dostane açıklamalar, diplomatik bağları da arttırmıştır.

Şam Büyükelçiliği'nde görevli Ortaelçi Celal Tevfik Karasapan'ın Libya Orta Elçiliği'ne tayini İcra Vekilleri Heyeti'nce 18 Mayıs 1953'te kararlaştırılmıştır[81]. Libya Hükümeti ile bir dostluk anlaşması akdi için müzakerelerde bulunmak için elçi Karasapan'a yetki verilmesi İcra Vekilleri Heyeti'nce 27 Ekim 1953'te kararlaştırılmıştır[82]. Libya Türk Elçiliği'nin, Büyükelçilik seviyesine yükseltilmesi İcra Vekilleri Heyeti'nce 27 Ağustos 1954'te kararlaştırılmıştır[83]. Diğer taraftan 1954 yılında Libya Milli Müdafaa Vekili Halim Gullal, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına davet edilmişti. Temsilciliklerin büyükelçiliğe yükseltilmesi fiili olarak bu temaslar sonrasında gerçekleşmiştir[84]. Elçiliğin, büyükelçilik seviyesine yükseltilmesinden sonra 16 Kasım 1954'te İcra Vekilleri Heyeti'nce Libya Büyükelçiliğine Karasapan'ın getirilmesi uygun bulunmuştur[85]. 17 Ocak 1957'de Karasapan Bükreş Büyükelçiliği'ne görevlendirilirken, onun yerine Libya Büyükelçiliği görevine Faiz Yörükoğlu getirilmiştir[86]. 28 Mart 1960'ta da Libya Büyükelçiliği'ne merkezde görev yapmakta olan Türkan Veral atanmıştır[87]. 1960 askeri müdahalesi sonrasında 14 Milli Birlik Komitesi üyesinden biri olan Ahmet Er, Libya'ya Elçilik Müşaviri olarak görevlendirilmiştir[88]. Diğer taraftan Libya'nın Derne Şehri'nde bir fahri konsolosluk kurulması ve bu fahri konsolosluğa Numan Sofraki'nin tayini İcra Vekilleri Heyeti'nce 16 Kasım 1955'te kararlaştırılmıştır[89].

Libyalılar, 1950'li yıllarda Türkiye'de eğitim alabiliyorlardı. Diplomatik kaynakların Trablus El Garb Gazetesi'ne verdiği demece göre Türkiye hükümeti 1953 yılında 20 Libyalı öğrencinin Türk hükümeti bursu ile Türk okullarında eğitim almasını kararlaştırmıştı[90]. 1953 yılında ilginç bir iddia da ortaya atılmıştır. 1953 Eylül'ünde Türk ulusal basınına yansıyan haberlere göre Libya Kralı Senusi'ye bir kılıç hediye edilmiş, milletvekillerinden biri Yavuz Sultan Selim'e ait olduğu iddia edilen bu kılıcın nereden alınmış olduğu hakkında meclise bir soru önergesi vermiştir. Önergenin Başvekil tarafından cevaplandırılması talep edilmiştir[91]. Meclis tutanaklarından önergenin cevaplanıp cevaplanmadığı tespit edilememiştir.

[78] *CCA,*30.18.1.2.136.54.12,1.
[79] *Milliyet,* 10 Kasım 1952, "Libya Parlamentosu Açılıyor", s. 1.
[80] *Milliyet*, 15 Kasım 1952, s. 1.
[81] *CCA,*30.18.1.2.132.38.2,1; *Milliyet,* 15 Haziran 1953, s. 7.
[82] *CCA,*30.18.1.2.133.85.18,1.
[83] *CCA,*30.18.1.2.137.77.15,1.
[84] *Milliyet*, 1 Kasım 1954, s. 7; 4 Kasım 1954, s. 7.
[85] *CCA,*30.18.1.2.137.93.18,1; *Resmî Gazete*, 15 Aralık 1954, S. 8879, s. 1.
[86] *CCA,*30.18.1.2.145.107.4,1.
[87] *CCA,*30.11.1.0.281.9.12,2.
[88] Milliyet, 17 Kasım 1960, s. 5.
[89] *CCA,*30.18.1.2.141.97.11,1; *Resmî Gazete*, 30 Aralık 1955, S. 9194, s. 1- 2.
[90] *Milliyet,* 30 Ekim 1953, s. 7.
[91] *Milliyet,* 24 Eylül 1953, s. 7.

Kurulduğu yıllarda dünyanın en fakir ülkesi ilan edilen Libya, İngiltere'ye 1953 ve Amerika'ya 1954 anlaşmalarıyla Libya'nın bağımsızlığı öncesinde Amerika ve İngiltere tarafından tesis edilmiş askerî üslerin kullanım izni vermişti. Libya, bu üsler karşılığında elde edilen tazminatlar ile yaşamak durumundaydı. Libya, 1953'te Arap Birliği'ne de üye olmuş[92], hatta Arap Birliği Libya'dan üyelik aidatı almamıştı. 30 Temmuz 1953'te İngiltere ile yapılan anlaşma gereğince İngiltere, Libya'ya ekonomik yardımda bulunacak, karşılığında Libya'daki İngiliz hava ve kara üslerinden yararlanacaktı. İngiltere anlaşmanın yürürlükte bulunacağı ilk beş yıl için Libya'ya 7 milyon 750 bin sterlin ödeyecekti. Anlaşma ile İngiliz silahlı kuvvetlerinin Libya'da garnizon kurma hakkı da tanınmıştı. İngiltere, Libya ordusunun kuruluşuna da katkı verecekti. Libya Ayan Meclisi, İngiltere ile imzalanan ittifak anlaşmasını 21 Ekim 1953'te onaylamıştır[93]. Bu arada 1953 yılı sonlarında Amerikan Başkan Yardımcısı Richard Nixon, Kral Senusi'yi ziyaret etmiştir. Amerika, mütevazi bir ekonomik yardım karşılığında Libya'da 20 sene için hava üsleri kurmak istemiştir[94]. Mevcut Wheelus Hava Üssü için de ayrı bir anlaşma yapılmıştır. Amerika'nın hava üsleri karşılığında 10 milyon dolar yardım yapması öngörülmüştür. Amerika ile devam eden görüşmeler sonunda Wheelus Hava Üssü'nün kullanılması hususunda iki devlet anlaşmıştır[95]. Amerika ile yapılan anlaşmalar, toplamda 42 milyon dolarlık iktisadi yardımı da içermekteydi. 1957'de Libya Başvekili Ben Halim, Eisonhower Planı'nı kabul ettiğini açıklamıştır. Böylece Kuzey Afrika'da sosyalizmin yayılmasını engellemeyi taahhüt etmiştir[96]. 1958'de Libya Hükümeti 1954 yılında Amerika ile imzaladığı ve Amerika'ya 20 yıl müddetle Libya'da askeri üsleri bulundurma hakları tanıyan anlaşmaları gözden geçireceğini açıklamıştır[97].

Demokrat Parti iktidarı, Arap ülkeleri ile ikili ilişkilere önem vermiş ve bu bağlamda söz konusu ülkeler ile çeşitli diplomatik temas ve ziyaretlerde bulunmuştur. Türkiye, 1955 yılında Irak ile Bağdat Paktı'nı imzalamış, aynı yıl içinde Pakistan ve İran da bu pakta dahil olmuştu[98]. Fakat, Türkiye'nin bir Arap Devleti olan Irak ile imzalamış olduğu anlaşma Mısır gibi önde gelen Arap devletleri tarafından kuşkuyla karşılanmıştır. Başlangıçta Libya hükümetinin Türkiye'nin içinde yer aldığı bu ittifaka sempati ile baktığı yönünde basına haberler yansımıştır[99]. Ağustos 1956'daki Senusi'nin Türkiye ziyaretinde yanında bulanan Başvekil Ben Halim, Bağdat Paktı hususunda sorulan soruya, bu pakt üye ülkeleri korumak için kurulmuştur, bizim meselemiz ise başkadır, demiştir. Libya'nın pakta girmeye ihtiyacı olmadığını, yalnız Arap devletlerinden kurulacak bir pakta girmeye amade olduğunu belirtmiştir[100].

Libya yeni bir devlet olarak ortaya çıktığı dönemde ekonomisinin temelini hayvancılık, tarım ve küçük el sanatları oluşturuyordu. 1959'da ülkede petrolün bulunmasından sonra milli gelir yükselecekti[101]. 1950'li yılların başlarında Libya'da mevsimin kurak geçmesi sebebiyle meydana gelen mahsul sıkıntısı dolayısıyla yardımda bulunmak üzere Türk Hükümeti namına bu memlekete 2.000 ton buğday gönderilmesi Bakanlar Kurulu'nca 20 Haziran 1954'te kararlaştırılmıştır[102].

---

[92] Koloğlu, a.g.m., s. 182.
[93] *Milliyet,* 22 Ekim 1953, "İngiltere Libya'ya Geniş Yardımda Bulunacak", s. 7.
[94] *Milliyet,* 14 Aralık 1953, "Amerika Libya'da Üs Kuracak, s. 7.
[95] *Milliyet,* 22 Temmuz 1954, s. 3.
[96] Milliyet, 17 Mart 1957, s. 1.
[97] *Milliyet,* 1 Aralık 1958, s. 5.
[98] Mustafa Ekincikli, *İnönü ve Bayar Dönemleri Türk Dış Siyaseti,* Berikan Yayınları, 2017, Ankara,228- 249.
[99] *Milliyet,* 23 Şubat 1954, s. 7.
[100] *Milliyet,* 10 Ağustos 1956, s. 1, 5
[101] Kavas, a.g.m, s. 175.
[102] *CCA,*30.18.1.2.136.52.3,1; *Milliyet,* 29 Temmuz 1954, s. 3.

6 Haziran 1954'te Libya'nın ilk Türkiye Ortaelçisi Ali Esat el-Jerbi Türkiye'ye hareket etmiştir. Jerbi, Muntasır kabinesinde Savunma Bakanlığı ve daha önceki hükümette Devlet Bakanlığı görevlerinde bulunmuştu[103]. Elçi, Türkiye'de eğitim görmüş ve Türkiye'yi yakından tanımıştı. Jerbi'nin Büyükelçilik görevini yürütürken ilginç bazı istekleri olmuştur. Bu bağlamda 6 Şubat 1957'de Libya'nın tanınmış ailelerinden ve Jerbi'nin akrabası olan Kara Kuvvetleri Komutanlığı Piyade Dairesi İkinci Şube Müdürü olarak görev yapan Albay Hasan Tetik'in kademesinin yükseltilmesi hususunda bizzat Menderes'ten yardım talep etmiştir. Bu talebin karşılık bulup bulmadığı tespit edilememiştir. Diğer bir istek ise zengin bir aileye mensup olan ve ailesini ziyaret için İzmir'e giden Hasan Sefrakis'in, İzmir'de bir kıza tecavüz ettiği iddiası ile kendine dava açılması sonrasındaki süreçle ilgilidir. Menderes'in Libya'yı ziyaretinde Derne'de bulunan Türk Fahri Konsolosu Numan Sefrakis'in oğlu Hasan Sefrakis'in durumunun kendisine arz edildiği ve yardım sözü verildiği hatırlatılmıştır. Libya'nın tanınan ve çok sevilen bir ailesinin çocuğu olan Hasan'ın bu badireden kurtarılmasının Libya'da büyük bir tesir yapacağı da belirtilmiştir[104]. Menderes'in bu dava ile ilgili herhangi bir tesir yoluna gidip gitmediği belirsizdir.

Türk hükümetinin resmi davetlisi olarak Libya Başvekili Mustafa Ben Halim, Maliye Nazırı Nuri Aneyzi ve Hariciye Nazırı Abdüsselam Busayri 21 Haziran 1954'te uçakla Ankara'ya gelmiştir. Libya Başvekili, Başbakan Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu, vekiller, askeri ve mülki erkan tarafından karşılanmıştır. Misafir Başvekil, ihtiram kıtasını teftiş etmiş ardından ikametine tahsis olunan Ankara Palas'taki dairesine geçmiştir[105]. Libya Başvekili ve heyeti 22 Haziran 1954 tarihinde 14.30'da Harp Okulu'nu ziyarete etmiştir. Misafirlere Okul Komutanı Tuğgeneral Kemal Yükep tarafından okul hakkında bilgi verilmiştir. Libya Başvekili de şöyle demiştir: *"Lütufkar sözlerinizden dolayı zatı devletinize teşekkür ederim. Bu okul Atatürk gibi dünyanın hayran olduğu bir kumandan, bir siyaset ve iktisat adamı yetiştirmiştir. Ümit ederim ki daha da böyle cihanşümul kumandan ve subaylar yetiştirecektir."* Misafirler, daha sonra okul spor salonunda gösteri izlemiştir. Cumhurbaşkanı Bayar, Libya heyeti onuruna Çankaya Köşkü'nde öğle yemeği vermiştir. Bu süreçte bir kültür anlaşması imzalanması hususunda Türkiye'nin vermiş olduğu teklif, Libya heyeti tarafından incelenmekteydi[106]. Libya Başvekili ve heyeti TBMM görüşmelerini takip için meclisi de ziyaret etmiştir. TBMM Reisi Refik Koraltan, Libya heyetinin meclise gelmesi münasebetiyle mecliste bir konuşma yapmıştır. Bu konuşma başlarken Libya heyeti alkışlarla salona girmiştir. Koraltan, yıllardan beri çektikleri mahrumiyet ve ıstıraptan sonra hürriyet ve istiklallerine kavuşan kardeş Libyalıların temsilcileri Başvekil Ben Halim, Maliye Nazırı Anayzî ve Hariciye Nazırı Busayri'nin hükümetin daveti üzerine Türkiye'yi şereflendirdiğini ve TBMM'de bulunduklarını belirtmiştir. Koraltan, kardeş milletin sayın Hükümet Reisi'ni ve sayın arkadaşlarını namınıza hürmetle selâmlar ve kendilerine hoş geldiniz derim demiştir. Milletvekilleri bu konuşmaya şiddetli bir şekilde alkışlamıştır. Libya heyeti de meclisin tezahüratı arasında bulundukları locada ayağa kalkarak umumi heyeti selâmlamıştır[107]. Libya heyetinin Ankara temaslarından sonra 25 Haziran 1954'te müşterek tebliğ yayınlanmıştır. Bu tebliğ şu şekildedir[108]:

[103] *Milliyet,* 7 Haziran 1954, "Libya'nın İlk Türkiye Orta Elçisi", s. 1.
[104] *CCA,*30.1.0.0.126.812.6,1-4.
[105] *Milliyet,* 22 Haziran 1954, "Libya Başvekili Dün Sabah Uçakla Ankara'ya Geldi", s. 1, 3.
[106] *Milliyet,* 23 Haziran 1954, "Dost Libya Başvekili Dün Harp Okulu'n Ziyaret Etti", s. 1, 3.
[107] *TBMM Tutanak Dergisi,* Dönem 10, Cilt 1, Birleşim 11, s. 217; *TBMM Zabıt Ceridesi,* Dönem 10, Cilt 1, Birleşim F, 14 Mayıs 1954- 5 Temmuz 1954, s. 1.
[108] *Milliyet*, 26 Haziran 1954, "Türk- Libya Müşterek Tebliği Dün Neşredildi", s. 1, 3.

"Türk ve Libya milletleri arasındaki ananevi kardeşlik münasebetlerine yakışan en büyük bir samimiyet içinde cereyan eden bu müzakereler sırasında devlet adamları dünya şartlarını ve Orta Şark'taki vaziyeti, bilhassa iki memleket arasındaki münasebetleri tetkik etmişler ve Türkiye Libya iş birliğinin imkanlarını araştırmışlardır. İki ülkeyi birden ilgilendiren konularda görüş birliği mevcuttur. Türkiye- Libya münasebetlerinde iki ülkenin bilgi birikiminden karşılıklı yararlanması hususuna önem verilecektir. Bu karar kültürel ve iktisadi meselelerde de tatbik olunacaktır. İki devlet arasında devlet adamlarının karşılıklı ziyaretlerinin arttırılması kararı alınmıştır"

Libya heyeti Ankara'daki temaslarını tamamladıktan sonra İstanbul'a geçmiştir. İstanbul Valisi tarafından kabul edilen Libya Başvekili ve heyeti vali tarafından Savarona Yatı ile boğazda gezdirilmiştir[109]. Diğer taraftan Türk subaylarının yardımı ile teşkilatlanmış olan Libya ordusu, ilk manevralarına Temmuz 1954'te başlayacaktır. Bingazi civarında yapılacak olan bu manevralarda Kral Senusi bizzat bulunacaktı. Bu manevralara yabancı devletlerin ataşemiliterleri ve Türkiye'den davet edilecek bir askeri heyet de takip edecekti. Manevralarda Libya ordusunu Türk ve Libya subayları idare edecekti[110].

Türkiye- Libya ilişkilerinde zaman zaman üst düzey mektuplaşmalar söz konusu olmuştur. Bu çerçevede Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın mektubunu Libya Kralı Senusi'ye takdim etmek üzere Cumhurbaşkanlığı Genel Kâtibi Haydar Görk ile Başyaver Albay Refik Tulga'nın Libya'ya gönderilmeleri 15 Temmuz 1954'te İcra Vekilleri Heyeti'nce kararlaştırılmıştır[111]. Bayar, Libya Kralı'na Cumhurbaşkanlığı Umumi Kâtibi Büyükelçi Haydar Görk ile özel bir mesaj göndermiştir. Görk, yanında Başyaver Tulga olduğu halde 13 Temmuz 1954'te Yeşilköy'den Libya'ya hareket etmiştir[112]. Heyeti, Trablus'ta Divan Reisi karşılamış ve Bingazi'ye kadar beraber seyahat etmişlerdir. Heyet, Bingazi Havaalanı'nda Kral adına saray teşrifat ve hariciye nazırları tarafından karşılanmıştır. Kral, heyeti Bingazi'deki yazlık el-Bayda Sarayı'nda kabul etmiş ve iltifatta bulunmuştur. Heyet, Libya'da başta Başvekil olmak üzere diğer ilgililer tarafından ağırlanmıştır. Bu ziyaret sırasında Libya'da Türkiye'ye ve Bayar'a karşı dostane bir tezahürat yapılmıştır[113].

Türk Hükümeti'nin davetlisi olarak Libya Ticaret Bakanı Mustafa Saraç'ın başkanlığında yedi kişilik Libya ticaret heyeti Eylül 1954 başlarında Türkiye'ye gelmiştir. Heyet, İstanbul'dan özel bir Uçakla 5 Eylül 1954'te İzmir'e geçmiştir. Bakan Saraç, İzmir Ticaret Odası Başkanı ile görüşmüş, İzmir Fuarı'nı ve şehrin diğer turistik alanlarını gezmiştir[114]. Bakan Saraç, İzmir intibaları hakkında şu açıklamayı yapmıştır[115]:

"Türkiye Hükümeti'nin nazik davetiyle İzmir Fuarı'nı ziyarete etmeye geldim. Bu fırsattan istifade ederek Ankara ve İstanbul'da temaslarıma devam edeceğim. Maksadımız Türkiye'nin iktisadi ve ticari sahalardaki inkişaflarını tetkik etmek, öğrenmek ve bundan istifade ederek, istiklaline yeni kavuşmuş olan memleketimizde dost ve kardeş Türkiye'nin bu sahadaki tecrübesinden yararlanmaktır. Bu seyahati daha verimli kılmak için memleketimim iktisadi ve ticari hayatında mühim mevki işgal eden ayan ve mebusan azalarından

[109] Milliyet, 25 Haziran 1954, s. 1; 26 Haziran 1954, s. 1.
[110] *Milliyet,* 27 Haziran 1954, "Libya Başvekili Dün Gitti", s. 1, 3.
[111] *CCA,*30.18.1.2.136.64.17,1.
[112] *Milliyet,* 14 Temmuz 1954, "Bayar Libya Kralına Bir Mesaj Gönderdi", s. 1.
[113] *Milliyet*, 26 Temmuz 1954, "Bayar'ın Libya Kralına Mesajını Götüren Heyet Dün Döndü", s. 1.
[114] *Milliyet,* 6 Eylül 1954, "Libya Ticaret Vekili İzmir'de", s. 1.
[115] *Milliyet,* 8 Eylül 1954, "Libya Ticaret Vekilinin Ankara'da Yaptığı Temaslar", s. 1

beş kişi ile birlikte geldim. Bu arkadaşlarım içinde aynı zamanda Bingazi ve Trablus Ticaret odaları reislerini de uhdesinde bulunduranlar vardır. Diğerleri memleketin mümtaz ticari şahsiyetleridir. İzmir'de gördüğüm istikbal ve hüsnü kabul beni fevkalade mütehassıs etti. Gerek tabii durumu gerek iklimi itibarıyla gördüğüm diğer şehirlerden fevkalade güzeldir".

İzmir'den 7 Eylül 1954'te Ankara'ya gelen Saraç, Libya'nın Ankara Elçisi ile birlikte Ticaret Bakanı Sıtkı Yırcalı tarafından kabul edilmiştir. Görüşmede Ticaret Vekaleti Müsteşarı Munis Faik Ozansoy da bulunmuştur. İki bakan, dostluk münasebetlerinin yanında iktisadi ve ticari münasebeteler üzerinde de görüşmüştür. Konuk bakan, özellikle Türkiye'nin kooperatif yolu ile üreticiyi teşkilatlandırma sahasında tahakkuk ettirmiş olduğu politikanın kendisini çok yakından ilgilendirdiğini ve bu gözlemlerinden memleketinin bu yoldaki çalışmalarında faydalanacağını belirtmiştir[116]. Bakan Saraç, Ankara'dan İstanbul'a geçmiş ve burada Libya'nın ticari ve ekonomik ihtiyaçları hususunda Türk ticari çevrelerinde incelemeler yapmıştır. Yapılan görüşmelere göre Libya'nın Türkiye'den geniş miktarda mal ithal edeceği düşünülmekteydi[117]. Bakan Saraç, 10 Eylül 1954'te İstanbul Valisi Gökay ile görüşmüştür. Aynı gün Bakan Saraç onuruna İstanbul Ticaret Odası tarafından Çadır Köşkü'nde öğle yemeği verilmiştir. Yemekte valinin yanı sıra Müsteşar Munis Faik Ozansoy, Sanayi Umum Müdürü Ahmet Cemil Conk ve tanınmış iş adamları da hazır bulunmuştur. Bakan Saraç, öğleden sonra ecza fabrikalarını ve Dolmabahçe Sarayı'nı gezmiştir. Hatta adalar turuna çıkmıştır[118]. Bakan, 12 Eylül 1954'te Türkiye'den ayrılmıştır[119]. Saraç, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra İstanbul Valisi'ne şöyle bir telgraf çekmiştir[120]: *"Emsalsiz güzelliklere ve tarihi hatıralara sahip olan İstanbul'dan hayranlıkla ayrılırken değerli şahsiyetinize ve asil İstanbul halkına, heyetimize gösterilen büyük misafirperverlik ve derin alakadan dolayı şükranlarımızı saygılarımızla sunarız."*

1954 Cumhuriyet Bayramı etkinliklerine yabancı temsilciler de davet edilmiştir. Davet edilen heyetler arasında Libya Milli Müdafaa Vekili Halim Gullal, Başkumandan Albay Süleyman el-Genabi ve mebusların da bulunduğu Libya heyeti vardı. Heyet 28 Ekim 1954'te uçakla Türkiye'ye gelmiş ve resmi temaslarda bulunmuştur[121]. Hariciye Vekili Köprülü, Bakan Gullal onuruna 31 Ekim 1954'te Hariciye Köşkü'nde öğle yemeği vermiştir[122]. Libyalı Bakan, Ankara'dan İstanbul'a gitmiş ve Haydarpaşa Garı'nda askeri merasimle karşılanmıştır. Bakan, basın mensuplarının sorusu üzerine Türkiye'nin Ortadoğu Savunma Paktı tesisi yolunda Arap ülkeleri ile iş birliğini desteklediklerini belirtmiştir. Gullal, İstanbul'da Vali Gökay tarafından da kabul edilmiştir[123]. Vali Gökay, Bakan Gullal ve heyetine halılar hediye etmiştir. Vali Gökay, 3 Şubat 1955'te Libya heyetine hediye edilmiş olan halılara ait faturayı Başbakanlığa sunmuştur. Başbakanlık da ilgili faturayı 23 Şubat 1955'te Dışişleri Bakanlığı'na sevk etmiştir[124]. Söz konusu hediyenin bedeli Dışişleri bütçesinden karşılanacaktı.

Aslında Türkiye, Libya daha bağımsızlığını kazanmadan önce de Libya coğrafyası ile temaslar kurmuştu. Bu bağlamda Libya ve Mısır'a 1942 yılında askeri bir heyet

[116] *Milliyet,* 8 Eylül 1954, "Libya Ticaret Vekilinin Ankara'da Yaptığı Temaslar", s. 1.
[117] *Milliyet,* 10 Eylül 1954, s. 7.
[118] *Milliyet,* 11 Eylül 1954, "Libya Ticaret Nazırı Tetkikler Yapıyor", s. 7.
[119] *Milliyet,* 13 Eylül 1954, s. 7.
[120] *Milliyet,* 15 Eylül 1954, s. 7.
[121] *Milliyet,* 28 Ekim 1954, s. 7.
[122] *Milliyet,* 1 Kasım 1954, s. 7.
[123] *Milliyet,* 3 Kasım 1954, s. 1, 7.
[124] *CCA,*30.1.0.0.61.378.4,1-2.

gönderilmişti[125]. Libya'nın bağımsızlığını kazanması sonrasında da Türkiye, bu ülkeyi askeri yönden destekleyecekti. Yukarıda ifade edildiği gibi Libya savunma yetkilileri teşkilatlanmanın başında Türkiye ile temasa geçmişti. 1954 yılı sonlarında Bazı silâh, mermi ve malzemenin Libya Devleti'ne hibe edildiği görülmektedir. Bu bağlamda Kırıkkale yapısı 81 mm'lik piyade havanlarından 12 adet, 8,76/27 cm'lik sahra toplarından toparlaklarıyla beraber 6 adet, havanlarla topların yedek aksamı, 1440 adet muharebe havan mermisi, 12 adet havan talim mermisi, sahra toplarının 900 adet muharebe mermisi ve 12 adet talim mermisi ve bir havan bölüğü ile bir bataryanın lüzumlu optik ve ateş idare malzemelerinin Libya Devleti'ne hibe edilmesi hususunda TBMM'de kanun kabul edilmiştir[126]. Dolayısıyla bu askeri yardım gerçekleşmiştir. 1956'da Libya'ya Kırıkkale yapısı 2 bin adet havan mermisi hediye edilmesi kararlaştırılmış, hükümetçe hazırlanan layiha meclise sevk edilmiştir. Kırıkkale yapısı 81 mm'lik 2.000 adet piyade havan mermisinin Libya Devleti'ne hibe edilmesi hakkında kanun 25 Haziran 1956 tarihinde kabul edilmiştir[127]. Libya'nın Ankara Büyükelçiliği, Libya ordusuna hediye edilen silâhlar ve sonradan hibe edilen piyade havan mermileri dolayısıyla Türkiye Reisicumhuru'na, TBMM'ye ve Hükümet'e Libya Hükümeti'nin şükran duygularını iletmiştir[128].

Bazı silâh, malzeme ve mühimmatın Libya Devleti'ne hibe edilmesi hakkında yeni bir kanun 24 Mayıs 1957'de kabul edilmiştir. Söz konusu kanun ile 8.76/27 çapında 8 adet obüs ile 4.000 mermisi; 10,5/30 çapında 4 adet obüs ile 2.000 mermisi; 7,7 mm çapında 1.000 adet piyade tüfeği ile 500.000 mermisi; 7,7 mm çapında 400 adet hafif makinalı tüfek ile 800.000 mermisi; 7,7 mm çapında 200 adet ağır makinalı tüfek ile 400.000 mermisi; 40 adet 81 mm'lik havanla 12.000 mermisi; 9 mm çapında 500 adet tabanca ile 25.000 mermisi ve 15.000 adet el bombasının Libya Devleti'ne hibe edilmesine karar verilmiştir. Yardımın yapılması hususunda İcra Vekilleri Heyeti yetkili kılınmıştır[129].

Libya'ya silah yardımının yapıldığı süreçte Libya Savunma teşkilatının üst düzey görevlilerinin Türkiye'yi sık ziyarete ettiği görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye Genelkurmay Başkanlığı'nın davetlisi olarak Libya'dan yedi kişilik bir askeri heyet 4 Nisan 1955 tarihinde Türkiye'ye gelmiştir. Libya heyeti, bu ziyarette bir müddet askeri tesisleri gezmiştir[130]. 3 Kasım 1957'de Libya Harp Okulu Komutanı'nın da içinde bulunduğu beş kişilik askeri heyet, İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da birkaç gün kalan heyet, Türkiye'ye sipariş edilen askeri silahları teslim aldıktan sonra Libya'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılacaktı. 4 Kasım'da Yassıada tesislerini gezen Libya Heyeti'nin Başkanı İdris, "*Türkiye tam manasıyla modern müdafaa silahlarına sahiptir"* demiştir. Heyet, iki günlük ziyaretini Harp Okulu'nu da ziyarete ettikten sonra tamamlamıştır[131].

Libya Polis Şefi General Muhammed Zentuti ve Gizli Polis Teşkilatı Şefi General Kolonel El Sadık Kesbul, Trablusgarp Polis Şefi General Salim Ben Elemin, Bingazi Polis Şefi General Muhammed Ebukuveytin ve Fizan Polis Şefi General Abdurrahman Badi Emniyet Umum Müdürlüğü'nün davetlisi olarak Mayıs 1959 sonlarında Ankara'ya gelmiştir. Libya Polis

[125] *CCA,*30.18.1.2.98.29.17,1
[126] *TBMM Zabıt Ceridesi,* Dönem 10, Cilt 3, Birleşim 1, 8 Aralık 1954, s. 49.
[127] *Milliyet,* 17 Mayıs 1956, "Libya'ya Havan Mermisi Hediye Ediyoruz", s. 7; *TBMM Zabıt Ceridesi,* Dönem 10, Cilt 12, İçtima 2, 25 Haziran 1956, s. 485.
[128] *CCA,*30.1.0.0.62.382.4,1; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem 10, Cilt 16, Birleşim 3, 9 Ocak 1957- 30 Ocak 1957, s. 16.
[129] *TBMM Zabıt Ceridesi,* Dönem 10, Cilt 19, İçtima 3, 24 Mayıs 1957, s. 3.
[130] *Milliyet*, 5 Nisan 1955, s. 1, 7.
[131] *Milliyet,* 3 Kasım 1957, s. 3; 4 Kasım 1957, s. 3, 5 Kasım 1957, s. 3.

teşkilatı şefleri Türkiye'de emniyet teşkilatı üzerine tetkiklerde bulunmuştur[132]. Zentuti, Elemin, Ebukuveytin, Badi ve Kesbul 1 Haziran günü İstanbul Valisi Ethem Yetkiner'i, İstanbul Belediye Başkanı Kemal Aygün'ü ve İstanbul Emniyet Müdürünü ziyaret etmiştir. Heyet, İzmir'i de ziyaret etmiştir. Libya Emniyeti heyeti, 2 Haziran 1959'da Fatih'te itfaiyenin yapmış olduğunu gösterileri izlemiş, Yıldız Parkı'nda hazır bulunan polis kuvvetini teftiş etmiştir[133].

Libya Birleşik Krallığı Trablusgarp Valisi Abdüsselam Busayri tarafından Libya'nın Ankara Büyükelçiliği vasıtası ile Başbakan Menderes'e bir paket içerisinde hediye ulaştırılmak istemiştir. Libya'nın Ankara Büyükelçilisi Jerbi hediyeyi sunmak için Başbakanlığa 15 Nisan 1955'te bir yazı göndermiştir[134]. Yine Nisan 1955 yılı içinde Libya'nın Ankara Büyükelçisi Türk- Libya dostluğu ile ilgili şu beyanatı vermiştir: "*Türkiye Libya tarihinde birbirine hiç düşman olmamıştır. Hürriyeti ve sulhu seven Libya milleti, aynı hislerle dolu olan Türk milletine dostluk ve kardeşlik bağlarıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Ortadoğu'da sulhun ve selametin tahakkuku, Libya'nın en büyük dileğidir. Türk- Arap iş birliğinin tahakkuku, bu bölgede kaçınılmaz bir zaruret haline gelmektedir"* demiştir. Jerbi, yakın gelecekte ülkesinin Türk-Irak Paktı'na katılmayı düşünüp düşünmediği sorusuna *"henüz hükümetimle bu konuda bir görüşme yapmadım. Fakat, Müslümanların huzuruna, iyiliğine ve hayrına olacak her şeye, Libya iştirak etmek ister."* şeklinde diplomatik bir yanıt vermiştir[135].

5 Haziran 1955 tarihinde Libya Lideri Senusi, Mısırlı toprak sahibi bir Bedevinin kızı olan, 37 yaşındaki Aliya Lamloum'la evlenmiştir. Nikah şahitliğini Albay Nasır ve Libya Başvekili'nin yaptığı nikah, Senusi'nin üçüncü evliliğiydi. Söz konusu evlilik Libya- Mısır ilişkileri için bir yakınlaşmayı da ifade ediyordu[136]. Bu dönemde Arap devletleri içinde Mısır, Türkiye'ye ılımlı bakmayan ülkelerin başında idi. Ayrıca Mısır lideri Abdünnasır, Arap milliyetçiliğini sosyalist cumhuriyet istikametine götürmüştür. Bu da bölgele ileri- gerici tartışmasını başlatmıştır. Bu çerçevede bu yıllarda Libya iç ve dış siyasetinin şekillenmesinde Mısır'ın rolü olduğu söylenebilir[137].

1955 yılında Libya Başbakanı Mustafa Ben Halim, mektup vasıtası ile 1375 Hicri yeni yılı münasebeti ile Başvekalet nezdinde Türk devletinin ve milletinin yeni yılını kutlamış ve yeni yılın saadet ve iyi gelişmeler getirmesini temenni etmiştir. Bu mektuba cevaben Başvekil Menderes, 23 Ağustos 1955'te cevabi bir mektup göndermiştir. Menderes, Halim'e mektup için çok teşekkür etmiş ve aynı şekilde zati devletlerinin ve Libya halkının yeni yılını kutlamıştır[138]. Libya ile bağlar sadece diplomatik kanallardan ilerlemiyordu. Libya-Türkiye Dostluk ve Kültür Cemiyeti, 1955'te kurulmuştu. Bu cemiyet reisi aslen Türk ve Trablusgarp'ın tanınmış bir ailesindendi. Cemiyet Reisi, 1955 yılı Cumhuriyet Bayramı'nda Türkiye Reisicumhuru'na bir tebrik ve tazim telgrafı çekmiş ve bu telgrafa cevap almıştır. Türkiye- Libya Dostluk Cemiyeti Başkanı Ahmet El-Fakı Hassan, 1956 yılında Başvekil Menderes'e hitaben Gerze yangın felaketi dolayısıyla bir mektup göndermiş, fakat bu mektuba cevap alamamıştı. Bunu Libya'daki Türk makamlarına iletince ilgili mektubun Başvekalet tarafından gönderilmesi sağlanmıştır[139].

---

[132] *Milliyet*, 28 Mayıs 1959, "Libya Gizli Polis Şefi Geldi", s. 5.
[133] *Milliyet,* 29 Mayıs 1959, s. 5;1 Haziran 1959, s. 5; 2 Haziran 1959, s. 5; 3 Haziran 1959, s. 5.
[134] *CCA,*30.1.0.0.126.809.6,1-2.
[135] *Milliyet,* 8 Nisan 1955, "Arap Elçilerinin Beyanatı", s. 1, 7
[136] Tufan Turan, Esin Tüylü Turan, a.g.m., s. 198.
[137] Fahir Armaoğlu, *Türk Dış Politikası Tarihi,* Kronik Kitap, 4. Baskı, 2021, İstanbul, s 175.
[138] *CCA,*30.1.0.0.19.109.24,1-2.
[139] *CCA,*30.1.0.0.3.19.2,15; *CCA,*30.1.0.0.6.30.7,1-4.

1956- 1960 Yılları Arasında Türkiye- Libya İlişkileri

Libya hükümetinin dördüncü yıl dönümü münasebetiyle Ankara Palas'ta 10 Ocak 1956 akşamı 300 katılımlı bir kokteyl verilmiştir. Bu kokteyle Hariciye Vekili Fuat Köprülü, Milli Müdafaa Vekili Hasan Şemi Ergin, Dahiliye Vekili Ethem Menderes, yüksek askerî erkan, yabancı devlet elçileriyle kordiplomatik hazır bulunmuştur. Neşeli bir havadaki kokteylde Libya Sefiri ile Bakan Köprülü arasında samimi görüşmeler yapılmıştır. Basına sızan haberlere göre yakın zamanda iki devlet arasında iktisadi ve kültürel anlaşmalar yapılacaktı[140]. Haziran 1956'da Libya Meclisi Reisi Abdüsselam, TBMM'nin davetlisi olarak Türkiye'ye gelmiştir. Abdüsselam, Türk hükümetinin ileri gelenleri ile temasta bulunmuştur[141]. Abdüsselam'ın Türkiye'yi ziyaretinden kısa bir zaman sonra yıllardır beklenen Senusi'nin ziyareti gerçekleşecekti. Senusi'nin Türkiye'yi ziyaret edeceği yönünde 1952 yılından itibaren basına haberler yansımıştır. Libya Kralı'nın 1955 Temmuz'unda da Türkiye'ye gelmesi beklenmişti. Fakat kral, 1955 yılında da gelmemiştir[142]. Senusi'nin Türkiye ziyareti nihayet 6 Ağustos 1956 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu ziyaret gerçekleşeceğinde Libya'nın Ankara Büyükelçisi Ali Esat el-Jerbi, iki memleket arasındaki dostluğu vurgulamış ve şöyle demiştir[143]:

> *"Büyük Atatürk ile Enver Paşa'nın Libya Savaşı sırasında göstermiş oldukları şehamet ve şecaat hala Libyalıların kalplerinde canlı olarak yaşamaktadır. Libya savaşından Türk İstiklal Savaşı'nın sonuna kadar bu necip milletin evlatları yer yer omuz omuza düşmanlarla döğüşmüş ve birçokları bu uğurda şehadet mertebesine ihraz etmişlerdir. Kalpleri hürriyet ve istiklal aşkıyla tutuşan bu cengaverler, her zaman bizlere bir iftihar vesilesi olmaktadır. Türk milleti, tarih boyunca giriştiği her savaşta, yalnız Türk topraklarını korumak ve kurtarmak için değil, İslam alemi önüne set çekip ona göz dikenler karşısında daima göğsünü siper etmiştir."*

Libya Meliki Senusi'ye Türkiye'ye ziyareti için Savarona Yatı tahsis edilmişti. Senusi'yi Türkiye'ye getiren Savarona Okul Gemisi'nin Grandi direğine Libya Kraliyet forsu ile Türk Bayrağı toka edilmişti. Savarona'ya Gaziantep ve Gemlik muhripleri refakat etmiştir[144]. Senusi ve erkanı 6 Ağustos 1956'da İstanbul'a gelmiştir. Savarona limana girerken, Haydarpaşa açıklarında mevki almış bulunan donanma 21 pare top atışı ile Melik'i selamlamıştır. Savarona demirledikten sonra gemiye çıkan Hariciye Vekili Ethem Menderes, Vali Gökay, Cumhurbaşkanı Umumi Kâtibi ve Protokol Umum Müdürü tarafından Senusi selamlanmış ve hoş geldiniz denilmiştir. Ardından Acar Motoru'na binilmiş ve Dolmabahçe Rıhtımı'na gelinmiştir. Melik, burada Cumhurbaşkanı Bayar, Başvekil Menderes ve Meclis Başkanı Koraltan tarafından karşılanmıştır. Karşılama töreninin ardından Bayar ve Senusi ihtiram kıtasını teftiş etmiştir. Sonra Bayar ve Senusi Yıldız Sarayı'na gitmiştir. Saat 13.30'da Dolmabahçe Sarayı'nda Melik şerefine yemek verilmiş ve akşam resmi kabul tertip edilmiştir. Senusi, 8 Ağustos'ta Metris Çiftliği'nde yapılan askeri tatbikatı izlemiştir. Bu tatbikata İstanbul'da bulunan tüm mebuslar da davet edilmişti. Tatbikatta jetler ve tanklar da görev almıştır. Aynı gün öğleden sonra Senusi tarafından Yıldız Sarayı'nda Bayar şerefine bir resmi kabul tertip edilmiştir. 9 Ağustos gecesi Başvekil Menderes ve eşi Berin Menderes de Senusi ve eşinin şerefine Beylerbeyi Sarayı'nda bir resmi kabul tertip etmiştir.

[140] *Milliyet,* 11 Ocak 1956, Libya ile Yeni Anlaşmalar Yapılacak, s. 7.
[141] *Milliyet,* 26 Haziran 1956, "Libya Meclisi Reisi Geldi", s. 7.
[142] *Milliyet,* 10 Haziran 1955, s. 7.
[143] *Milliyet,* 5 Ağustos 1956: Libya Kralı Yarın Öğleden Sonra Geliyor", s. 1, 5.
[144] *Milliyet,* 6 Ağustos 1956, "Libya Meliki Bugün Geliyor", s. 1.

Siyasi çevreler, bu ziyaretin Libya ile Türkiye'yi yakınlaştıracağı yönünde değerlendirmeler yapmıştır[145]. Senusi, Cuma namazını Eyüp Sultan'da kılmış, Süleymaniye Camii'ni ziyaret etmiş ve Topkapı Sarayı'nda tarihi eserleri incelemiştir[146]. Senusi, Darüşşafaka'ya 10 bin lira bağışta bulunmuştur[147]. Melik, İstanbul'dan Savarona ile Yalova'ya geçeceğinde Cumhurbaşkanı ve Başvekil tarafından bizzat uğurlamıştır[148]. 20 Ağustos 1956 Tarihinde Senusi beraberinde Başvekil Ben Halim olduğu halde Beyrut'a hareket etmek için Savarona ile Yalova'dan ayrılmıştır[149]. Senusi'ye Türkiye ziyareti için tahsis edilmiş olan Savarona, Meliki bıraktıktan sonra Tulon, Cenova ve Malta limanlarına uğrayarak Türkiye'ye dönmüştür[150]. Senusi'nin bu ziyaretten sonra Türkiye ile olan bağı sıkı bir şekilde devam etmiştir. Bu bağlamda ziyaretten iki yıl sonra Senusi, Eyüp Sultan Türbesi'ne konması için mermer bir levhayı hediye olarak Kemal Aygün'e göndermiştir. Levha ile gönderilen mektupta *"levhanın iki devlet arasındaki dostluk bağlarının ebedi oluşunu" ifade* ettiğini belirtmiştir[151]. 13 Eylül 1956'da Libya Ankara Büyükelçilisi Jerbi, Libya Meliki Senusi ve Başvekilinin Türkiye ziyaretlerinde gördükleri alakadan dolayı teşekkürlerini ileten bir mektubu Başvekil Menderes'e göndermiştir. Mektup şu şekildedir[152]:

> *"Dost ve kardeş Türkiye'yi ziyaret buyuran Libya Meliki hazretlerinin Türkiye'de görmüş oldukları misafirperverlikten ve hüsnü kabulden dolayı son derece mütehassıs ve memnun olduklarını ve bu hususta mütehassıl minnet ve şükranlarını zatı devletlerine arzını bendenize tevdi etmek şerefini bahşetmiş olduklarından, bu ulvi vazifeyi bizzat ifa etmek üzere İstanbul'da iken randevu talebinde bulunmuş isem de zaman ve meninin müsaadesizliği yüzünden muvaffak olmadım. Bu naçiz arizamla keyfiyeti takdime ictisar ederken, Başvekil Ben Halim'in de aynı hissiyatta olduklarını ve zatı devletlerine şükranlarını arz etmek vecibesini bendenize tevdi ettiklerini bildirmekle şeref duyarım. Bu hararetli hüsnü kabulden büyük Türk milletine ve onun mümessillerine ananeler ve bir tarih ve emel birliği ile bağlı bulunan Libya milleti namına en derin tazim hislerimizi arz eder ve en hararetli ve samimi hürmetlerimi sunmağa müsaadelerinizi arz ve rica ederim efendim."*

Senusi'nin Türkiye ziyareti heyetinde yer alan Libya- Türkiye Dostluk ve Kültür Cemiyeti adına cemiyet başkanı Ali Haydar Derebika, Türkiye'de gördükleri hüsnü kabul, ikram ve atıfetler için Başvekil Menderes'e 3 Eylül 1956'da bir teşekkür mektubu göndermiştir[153]. Diğer taraftan söz konusu ziyaretin anısı canlı tutulmak istenmiştir. Bu bağlamda Senusi'nin Türkiye'yi ziyareti sırasında çekilen fotoğrafların bir bölümü Türkiye'nin Libya Büyükelçisi Celal Karasapan tarafından Dışişleri'ne gönderilmiş ve fotoğraflar 3 Kasım 1956'da Başvekâlet'e sunulmuştur[154].

[145] Milliyet, 7 Ağustos 1956, "Libya Meliki Dün Şehrimize Geldi", s. 1, 5; 8 Ağustos 1956, s. 1; 9 Ağustos 1956, s. 1; 10 Ağustos 1956, s. 1.
[146] *Milliyet*, 11 Ağustos 1956, s. 5.
[147] *Milliyet,* 12 Ağustos 1956, s. 5.
[148] *Milliyet,* 15 Ağustos 1956, s. 5.
[149] *Milliyet,* 21 Ağustos 1956, s. 5.
[150] *CCA,*30.18.1.2.144.68.20,1.
[151] *Milliyet,* 24 Ekim 1958, "Libya Kralı Eyüpsultan Türbesine Levha Gönderdi", s. 5.
[152] *CCA,*30.1.0.0.126.811.9,1.
[153] *CCA,*30.1.0.0.123.788.1,1.
[154] *CCA,*30.1.0.0.62.381.11,1.

1955 yılı Kasım'ında Başvekil Menderes, Libya'ya davet edilmiş ve bu davet olumlu karşılanmıştır[155]. Fakat ziyaret ancak Ocak 1957'de gerçekleşebilmiştir. Bu ziyaret ile ilgili olarak 8 Ocak 1957'de Libya Büyükelçisi Celal Karasapan Dışişleri'ne bir yazı göndermiştir. Bu yazıda Libya yönetimi ile Menderes'in Libya'yı ziyaret hazırlıklarının görüşüldüğü belirtilmiştir. Libya hükümetinin, Libya kamuoyunu hazırlamak için neşriyata girişmek üzere bir an evvel Türk Büyükelçiliği'nden kati malumat beklediği ve Libya hükümetinin ziyaretin tehiri fikrine taraftar görünmediği belirtilmiştir. Tasarlanan programa göre öncelikle Trablusgarp'a gelinmeli, buradaki resmi safhadan sonra hususi uçakla Tobruk'a gidilip Kraliçe ziyaret edilmeli, dönüşte Derne'de kalınıp ve ertesi gün Bingazi'ye gelinmeli ve oradan Türkiye'ye hareket edilmeli fikri ileri sürülmüştür. Libya Başvekili, Türk Büyükelçisi'ne Bingazi'de Mısır propagandasının pek kesif olması itibari ile bazı endişeleri olmakla beraber gerekli tertibatı alacaklarını ve Trablusgarp hususunda bir endişesi olmadığını da hasbıhal şeklinde söylemiştir[156]. Söz konusu güvenlik endişeleri de dikkate alınarak Menderes'in ziyaret programı belirlenmiştir. Başvekil Menderes, Libya seyahati dolayısıyla avdetine kadar Başvekilliğe İşletmeler Vekili Samet Ağaoğlu'nun vekâlet etmesini Cumhurbaşkanı Bayar'a 27 Ocak 1957'de arz etmiştir. Bayar da bu vekâleti aynı gün onaylamıştır[157]. Başvekil Menderes'in bir grup milletvekili, asker ve bürokrat ile Libya'ya gitmesi kesinleşince, heyette bulunanlara en yüksek limitten yevmiye verilmesi ve heyetin ulaşım, ziyafet, iletişim ile diğer bütün masraflarının karşılanması İcra Vekilleri Heyeti'nce 6 Şubat 1957'de kararlaştırılmıştır[158].

Başvekil Menderes'in Libya ziyareti, önceden hazırlanmış detaylı bir program çerçevesinde gerçekleşmiştir. 28 Ocak 1957'de 09.30'da Menderes ve heyeti Yeşilköy'den askeri bir uçak ile Trablusgarp'a harekete etmiştir. Menderes'i hava meydanında Reisicumhur Bayar uğurlamış ve askeri merasim yapılmıştır. Uğurlamada İstanbul'da bulunan bakanlar, bürokratlar, İstanbul Valisi, Belediye Reisi, komutanlar, sivil erkan ve basın mensupları hazır bulunmuştur. Menderes'in bu ziyaretinde kendisine DP Meclis Grup Reisi Hayrettin Erkmen, altı mebus, bürokratlar ve komutanlar refakat etmiştir. Başvekille birlikte Libya'nın Ankara Büyükelçisi Jerbi ile bir basın heyeti de Trablusgarp'a hareket etmiştir[159]. Heyet, beş saatlik bir uçak yolculuğundan sonra Bingazi Havalimanı'na varmıştır. Menderes'i havalimanında vali, sivil ve askeri erkân karşılamıştır. Kısa bir beklemeyi müteakip uçaklar Trablus'a doğru yeniden havalanmıştır. Yeni uçuştan sonra heyet Türkiye saatiyle 18.15'te Trablus'a ulaşmıştır. Başvekil, Trablus'ta İdris Havalimanı'nda Libya Başveziri Mustafa Ben Halim, Saray Nazırı Abdüsselam Busayri, Ayan ve Mebusan meclisleri reisleri, bütün vezirler, sivil ve askeri erkân tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Başvekillerin karşılaşması çok samimi olmuştur. Karşılamada alay sancağı ile bir kıta asker selam resmini ifa etmiş ve bando, İstiklal Marşı ile Libya marşını çalmıştır. Havalimanı'nın misafir salonunda karşılıklı takdimler yapılmış, çok samimi hasbihâllerde bulunulmuş ve 32 km mesafedeki şehre hareket edilmiştir. Menderes, aynı Ayyıldız'ı taşıyan Libya ve Türk bayrakları ile süslenmiş olan bütün yol boyunca kasaba ve köylerde ve daha sonra Trablusgarp şehrinde halkın çoşkulu tezahüratları ile karşılanmıştır. Vaktin geç ve havanın biraz yağışlı olmasına rağmen, saatlerce yollarda bekleyen Libyalılar vardı. Halk, milli müziklerinin eşliğinde milli oyunlarını oynayarak ve alkış tutarak memnuniyetlerini ifade etmişlerdir. Libya Başvekili ve diğer zevat Menderes'i Trablusgarp'ta kendisine tahsis edilen Busetta Sarayı'na kadar götürmüşlerdir. Menderes ve heyeti akşam yemeğini Türk

[155] *Milliyet,* 27 Kasım 1955, s. 7.
[156] *CCA*,30.1.0.0.3.19.2,27.
[157] *Resmî Gazete,* 29 Ocak 1957, S. 9521, s. 16294.
[158] *CCA*,30.18.1.2.145.110.8,1.
[159] *CCA*,30.1.0.0.3.19.2,8.

Büyükelçiliği'nde hususi surette yemişlerdir. Başvekilin ziyareti dolayısıyla bütün Trablus gazeteleri Türkiye ile Libya arasındaki kardeşliği ve bunun büyük kıymetini belirten yazılar neşretmiştir[160]. Menderes, 29 Ocak sabahı Senusi'nin sarayına giderek hususi defteri imzalamış, ardından Başvekil Ben Halim ile görüşmüştür. Ardından hususi öğle yemeği yenmiştir. Başvekil, Libya Parlamentosu'nun fevkalade toplantısına katılmıştır[161].

Bu toplantı, Libya Milli Meclisi Türkiye- Libya kardeşliğinin fevkalade kıymetli ve parlak bir tezahürüne sahne olmuştur. Libya Milli Meclisi'nin tarihinde ilk defa bir memleket hükümet reisinin şerefine bir celse toplanmış ve misafir başvekil meclis kürsüsünden bir konuşma yapmıştır. Libya Ayan ve Mebusan meclislerinin fevkalade müşterek celsede toplantıya başkanlık eden Ayan Meclisi Reisi, Libya Başvekili ve Menderes Türk ve Libya memleketleri arasındaki kardeşliği, her sahaya şamil tarihi- ananevi sağlam bağları ve birbirlerine sıkı bağlı iki memleket arasındaki müşterek görüşlerin dünya sulhu için arz ettiği kıymeti belirten konuşmalar yapmışlardır. Fevkalade toplantı münasebetiyle Libya Milli Meclisi içi ve dışı ay yıldızları taşıyan iki ülkenin bayraklarıyla süslenmişti. Salonda Milli Meclis azasının oturduğu yarım daire sıraların önlerine de yine Türk ve Libya bayrakları asılmıştı. Bütün hükümet azası, bürokratlar ve askeri rical kendilerine ayrılan sıralarda yer almışlardı. Salonun dinleyiciler kısmında Libya'da görevli yabancı devlet elçileri, Türk heyetinin azası, basın heyeti, Libyalı ve yabancı gazeteciler yer almıştır. Başvekillerin salona girişlerinde Libya Ayan ve Mebusan meclisleri azaları ayağa kalkmışlar, sürekli alkışlamışlar ve coşku ile tezahürat yapmışlardır. Başvekiller, meclis kürsüsünde yan yana yer almışlar ve meclisi selamlamışlardır. Toplantının açılmasıyla ilk sözü Ayan Meclisi Reisi Mahmut Ebuhedema almış ve ziyaret için Başvekil Menderes'e teşekkür eden, iki millet arasındaki kardeşliği öven ve TBMM'ye Libya Meclisi'nin selam ve muhabbetlerini bildiren bir konuşma yapmıştır. Konuşmanın bir kısmı şu şekildedir[162]:

> *"… Sizi kardeşçe ve halisane, Türkiye'nin kurucusunun ve atasının eski rüfekasından biri sıfatıyla uzak ve yakın mazide tarihi, dini, şerefli bağlarla merbut olduğumuz kahraman Türk milletinin mümessili sıfatıyla selamlarım. Muhterem Başvekil, şüphesiz ki, sizin ziyaretiniz iki Müslüman millet arasındaki dostluk ve kardeşlik bağlarını daha ziyade takviye edecek, bilhassa bu milletler arasındaki rabıtaları her sahada kuvvetlendirecek ve bu suretle dünya sulhuna hizmet edecektir..."*

Ayan Meclisi Reisi'nin konuşmasını Libya Başvekili'nin nutku takip etmiş ve bu konuşma da şiddetle alkışlanmıştır. Başvekil Ben Halim'in bilhassa maziye ait bağlarla dönemim kardeşlik münasebetleri ve Türkiye ile Arap âlemi arasındaki dostluk bahisleri coşkulu tezahüratla karşılanmıştır. Libya Başvekilinin konuşması şu şekildedir[163]:

> *"Ekselans Adnan Menderes'in Libya'nın istiklalini kazanmasından sonra memleketimizi resmen ziyaret eden ilk hükümet reisi ve aynı zamanda bu mecliste ilk defa hazır bulunan kardeş bir milletin büyük bir devlet adamı olması, benim için büyük bir memnunluk kaynağıdır. Münhasıran hürriyet ve şeref için mücadele maksadıyla birleştiğimiz maziyi bize hatırlatan bu ziyaret, fevkalade bir mana taşımaktadır. Şecaat ve kahramanlıkla dolu müşterek bir tarihi olan milletlerimiz gerek Trablusgarp limanlarında, gerekse Türk kalelerinde hamaset destanları yaratan kahramanlarının yapmış oldukları*

[160] *CCA,*30.1.0.0.3.19.2,7.
[161] *CCA,*30.1.0.0.3.19.2,3-4,9; *Milliyet,* 30 Ocak 1957, "Türk- Libya Görüşmeleri", s. 5.
[162] *CCA,*30.1.0.0.3.19.2,11-13.
[163] *CCA,*30.1.0.0.3.19.2,12-13.

fedakârlıklarda karşılıklı işbirliği ve ananevi dostluğun teminatını bulmakla saadet duymaktadır. Bu muhteşem mazi ile birlikte uğrunda omuz omuza dövüştüğümüz asıl gayeler, yaptığımız büyük fedakarlıklar bugünkü münasebetlerimizin sırrını ve istikbalde münasebetlerimiz üzerine bina etmeyi düşündüğümüz temel taşını teşkil etmektedir. Tarihte Türkiye'nin liderliğinde asırlarca emperyalizme karşı koyan ve mevcudiyetini koruyan İslam dünyası, bugün tekrar teali ederek kendisini bir emrivaki halinde dünyaya kabul ettirmiş ve insanlığın sulh ve refah ve de istikrarı için hayati değerde mana ifade eden bir amil olmuştur. Bu Müslüman dünyası, vuku gelen hadiselere rağmen müşterek mazisi tarafından ebediyen desteklenen kuvvetli ve mütecanis bir bina olarak kalmaya devam etmiştir. İslam'ın ebedi inancının, ruh ve asiline gayelerinin bütün kardeşleri birleştireceğine ve onları her zamankinden daha fazla müttehit bir şekilde tek bir hedefe doğru dünyanın bu kesiminde barış ve istiklal davası yolunda ilerleteceğine katiyetle eminiz. Arap meselelerinin müzaheret ve yardıma layık olduğu hususundaki görüşümüze ekselansınızın da katıldığına eminim. Çünkü bu meselelerin samimi ve haklı davalar olduğuna ve bütün İslam dünyasının istikbalinin bunlara bağlı olduğuna katiyetle inanıyoruz. Bu meselelerin tarafınızdan destekleneceğini ve yardımınıza mazhar olacağını ümit ediyoruz. Çünkü samimiyetinize istikbale dair uzak görüşlülüğümüze ve gayet kıymetli ve geniş tecrübenize itimadımız vardır."

Nihayet, coşkulu tezahürat arasında Başvekil Menderes, konuşmasını şu şekilde yapmıştır[164]:

"Muhterem Ayan Meclisi Reisi, muhterem Mebusan Meclisi Reisi, muhterem Başvezir ve muhterem Millet Meclisi azası hazretleri. Ayan Meclisi Reisi hazretlerinin Libya Millet Meclisi namına irad buyurdukları hitabeyi ve aziz dostum Başvezir hazretlerinin nutuklarını büyük bir heyecanla dinledim. Gösterilen son derece samimi hüsnü kabulün yanında bana Libya istiklalinin abidesini teşkil eden bu mukaddes çatının altında söz söylemek gibi cidden müstesna bir şerefin bahşedilmesinin tazammun ettiği manayı ve ifade eylediği kıymeti kemaliyle takdir etmekten duyduğum iftihar payansızdır. Güzel nutuklarınızda belagatle belirtildiği gibi memleketlerimiz arasındaki bağlar, tarihi, içtimai ve vicdani kaynaklardan kuvvetini aldığı ve siyasi hadise ve hakikatlere tetabuk ve tevafuk ettiği içindir ki, çok sağlamdır. Ben burada necip Libya milletini Türk milleti ve şahıslarımız namına sevgilerimizle selamlarken mensubu bulunduğunuz çok saydığımız ve sevdiğimiz ve keza samimi rabıtalarla bağlı bulunduğumuz Arap âlemine de kardeşlik hislerimizi ifade etmek imkanını bulmuş oluyorum…

…Esasen mevcut müşterek anlayışımızın daha da teyit ve takviyesi hususunda ehemmiyetli bir merhale teşkil eden Mevlâna büyük mücahit *Melik hazretlerinin memleketimizi ziyaretlerinin bütün Türk milletinin kalbinde silinmez intiba ve hatıralar halinde yaşamakta bulunduğunu bir kere daha ve büyük bir memnuniyetle kaydetmek isterim. Kezalik, muhterem Başvezir hazretleri zatı devletlerinin de memleketimizde olması aynı heyecanı yaratmıştır."*

[164] *CCA*,30.1.0.0.3.19.2,10-13.

Menderes konuşmasında Türkiye Libya kardeşliği ve sarsılmaz bağının yanı sıra Türkiye'nin Arap devletleri ile ilişkilere önem verdiğini de vurgulamıştır. Menderes'in Libya'nın Ankara Büyükelçisi tarafından tercüme edilen sözleri, hemen hemen her cümlesinde şiddetli ve sürekli alkışlarla karşılanmıştır. Celseyi müteakip Menderes'in toplantı salonundan ayrılışı yine Libya Milletvekillerinin hararetli tezahürleriyle selamlanmıştır[165]. Menderes 29 Ocak 1957'de Libyalı gazetecilere de şu beyanatta bulunmuştur[166]:

> *"Her şeyden evvel, başta aziz ve muhterem dostlarım Başvekil ve Divan Reisi olmak ürere Libya'nın yüksek şahsiyetlerinin bana ve beraberimdeki arkadaşlarıma gösterdikleri sıcak ve samimi hüsnü kabulden dolayı derin şükranlarımızı ifade etmek isterim. Havanın yağmurlu ve vaktin geç olmasına rağmen aziz ve necip Libya halkının kütle halinde gösterdiği dostluk ve kardeşlik tezahürleri hepimizi minnettar ve müteheyyiç etmiştir. Ananevi dostumuz ve aziz kardeşimiz ve Arap aleminin mümtaz bir üyesi olan Libya'yı ziyaret etmekten son derece bahtiyarlık duymaktayız. İstisnasız bütün Arap alemine karşı duymakta olduğumuz derin ve samimi hisleri bu vesileyle ifade etmek benim için büyük bir zevk teşkil ediyor. Memleketlerimizi birbirine bağlayan hissi, vicdani, sosyal ve tarihi bağlar çok derin ve samimidir. Dünyanın bu karışık devrinde böylesine sağlam bağlarla bağlı olmamızın hürriyet ve istiklallerimizin müdafaasında birbirimize kuvvet ve destek teşkil etmesinin ehemmiyeti aşikârdır. Büyük mücahir Mevlâna Melik hazretlerinin geçen yaz memleketimizi şereflendirmelerinin heyecan verici ve samimi intibalarını bütün tazeliğiyle kalplerimizde muhafaza etmekteyiz."*

30 Ocak 1957'de Trablusgarp Valisi, Busetta'daki misafir köşkünde Menderes'i ziyaret etmiştir. Ardından Menderes ve heyeti, Turgut Reis Türbesi'ni ziyaret etmiştir. Menderes, Turgut Reis'in manevi huzurunda tazimle eğilmiş ve daha sonra yakınlarının ve kahraman başleventlerinin mezarları ziyaret etmiştir. Akabinde Menderes, Trablusgarp Valisi ve Libya'nın ileri gelenleri ile Roma (Sabrata) harabelerini gezmiştir. Bütün yol boyunca Libyalıların Menderes'e gösterdiği yoğun ilgi, Türkiye- Libya dostluğunun tarihi, ananevi ve vicdanı inançlara dayandığını ve geniş halk kitlelerine mal olduğunu gösteriyordu. Filhakika Trablus'tan itibaren Sabrata'ya kadar bütün kasaba ve köylerde ve hatta köy yolları kavşaklarında büyük halk kitleleri Menderes'i durmadan alkışlamıştır. Türkiye Başvekili'ni yakından görüp sevgisini bildirmek için sabahtan itibaren bekleyen heyecanlı halk kitleleri davul, tef ve diğer yerli musiki aletleriyle sevincini göstermekte, şarkılar söylemekte, mahalli danslar yapmakta, yaşa diye bağırmakta, her kasaba ve köyde bir kısım halk da atlarla bir müddet otomobil kafilesini takip etmekte idi. Bu Libya- Türkiye dostluk tezahürleri bilhassa Zanzur, Azzara, Almaye, Ezzohra, Ezzaviye ve Sarman'da çok heyecanlı olmuştu. Menderes, Sabrata'da da geniş halk topluluğu, atlılar, davul ve tefler ile karşılanmıştır. Sabrata gezildikten sonra Başvekil Menderes, Başvekil Ben Halim, diğer hükümet erkanı ve Trablus ileri gelenleriyle çadırlarda öğle yemeği yemiştir. Trablus Valisi'nin samimi bir hava içinde hasbıhallerde geçen bu yemeğini müteakip, Trablus'a dönülmüştür. Sabrata'dan hareket ederken atlılar, Başvekil Menderes şerefine heyecanlı bir gösteri yapmışlar ve gösteri sonunda Türkiye- Libya dostluğunu alkışlamışlardır. Menderes, sonra Eytam Sanat Mektebi'ni gezmiştir[167].

[165] *CCA,*30.1.0.0.3.19.2,10,13.
[166] *CCA,*30.1.0.0.3.19.2,9.
[167] *CCA,*30.1.0.0.3.19.2, 15.

Bu ziyarette Libya- Türkiye Dostluk Cemiyeti, Menderes şerefine çay partisi vermiştir. Menderes, cemiyet binasında cemiyete bağlı Turgutreis Spor Kulübü'nün üyelerinin de bulunduğu kalabalık tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Başvekil ve heyetinin yanı sıra Türk gazetecilere cemiyetin ve kulübün fahri üyeliği verilmiştir. Cemiyet Reisi Ali Haydar Debst, Türkiye Başvekili'nin Libya'yı ziyaretinden dolayı duyulan sevince dair bir hitabede bulunmuştur. Reis, istiklaline kavuşan Libya'da Türk sefaretinin açılması ile uzun zamandan beri ilk defa Türk bayrağının çekilmesine ait hatıralarını heyecanla anlatmış ve Libya halkının bu bayrağa sevgisini derhal göstermiş olduğunu belirtmiştir. Reis, 1955'te kurulmuş olan cemiyetin faaliyetlerini de izah etmiştir. Cemiyetin, iki millet arasındaki münasebetleri geliştirmeyi ve gençlere Türk muhabbetini telkin etmeyi gaye edindiğini kaydetmiştir[168]. Menderes de cemiyet reisine *"çok hayırlı iş üzerindesiniz, iki millet arasındaki kardeşliği, iki hükümet arasındaki iş ve görüş beraberliğini takviye edecek bir mukaddes vazifeyi üzerinize almış bulunuyorsunuz. Allah muvaffak etsin"* demiştir. Daha sonra cemiyet kurucularından Sadık Zurra söz almış ve şunları söylemiştir: *"Aziz Türkiye'nin mümtaz Başvekili aramızda bulunuyor. Bundan dolayı bütün Libyalıların sevinci büyüktür. Libya ile Türkiye arasındaki münasebetler başka memleketler arasındaki münasebetlere benzemez, bu iki millet öz kardeştir. İki memleket arasındaki yardımlaşma her iki tarafın da menfaatinedir. Yalnız Libya değil, bütün Arap alemi Türkiye'nin dostluğunu ve yardımımızı arzu etmektedir."* Menderes bu hitabeyi alkışlar arasında şöyle cevaplamıştır[169]:

> *"Libya'ya senelerdir gelmeyi çok arzu ederdim. Bugün burada kardeşlerimizin arasında bulunmaktan fevkalade memnunum. Libya'da geçirdiğim anlarda heyecandan heyecana düşmekteyim. Libyalı kardeşlerimizin ve Libya'nın en kısa zamanda en parlak istikbale ulaşacağına şüphe yoktur. Libya, Arap âleminin aziz ve muhterem bir etkili bir üyesidir. Bu vesile ile bütün Arap alemine olan samimi bağlarımızı ve hürmet ve de muhabbet hislerimizi arz etmek isterim. Dünyanın bu karışık zamanında beraber bulunmamızın çok faydası olacaktır."*

Başvekil, cemiyetin şeref defterine şu ifadeleri yazmıştır: *"Aziz Libya ile Türkiyemiz arasında esasen mevcut sosyal ve kültürel bağları bir kat daha kuvvetlendirmek ve siyasi mesai çalışmalarımızda manevi yardımlar ifa etmek maksadı ile kurulmuş olan bu dostluk ve kardeşlik cemiyetinin muvaffak olmasını candan temenni ederim. Lütfedip bizleri bu cemiyete aza yapan Libyalı kardeşlerimize şükranlarımızı arz eylerim."* Duvarları İdris el-Senusi'nin bir portresi, Atatürk'ün Trablus Harbi'ne ait Libya kıyafetli ve diğer resimleri, Bayar'ın Atatürk'le çekilmiş fotoğrafları ve büyük bir Türkiye haritası ile süslü olan cemiyetin şeref salonunda birlikte çay içilmiştir[170].

Başvekil Ben Halim, Menderes şerefine 30 Ocak akşamı bir ziyafet vermiştir[171]. Menderes ve heyeti beraberinde Libya Başvekili ve Hariciye vekili ile 31 Ocak 1957 sabahı Trablus'tan uçakla Tobruk'a gitmiş ve Senusi tarafından kabul edilmiştir. Senusi, Başvekil ve heyetini öğle yemeğine alıkoymuş, saat 17'ye kadar sarayda ağırlamıştır. Ardından Başvekil, Derne'de Zuhur Kasrı'nda ağırlanmış, ikili temaslar yapmıştır. Derne Fahri Konsolosu Numan Sufrac'ın heyet şerefine verdiği davette Atatürk ve arkadaşlarının mücadele hatıraları anılmıştır[172]. 31 Ocak 1957'de Menderes'e hitaben

[168] *CCA,*30.1.0.0.3.19.2, 15.
[169] *CCA,*30.1.0.0.3.19.2, 15.
[170] *CCA,*30.1.0.0.3.19.2, 15.
[171] *CCA,30.1.0.0.3.19.2,3-4,12; Milliyet,* 31 Ocak 1957, s. 5.
[172] *CCA,30.1.0.0.3.19.2,4-5; Milliyet,* 1 Şubat 1957, "Başvekil Libya Kralı ile Görüştü", s. 1.

Türkiye'den bir mektup gönderilmiştir. Fakat bu mektubun kim tarafından gönderildiği tespit edilememiştir. Mektupta şöyle denilmekteydi[173]: *"Dost ve kardeş Libya'yı ziyarette bulunduğunuz şu sıralarda tarihimize unutulmaz destanlar yazdıran ünlü Türk denizcisi Turgut Reis'in türbesini ziyaret buyurduklarını gazete ve yapılan yayınlardan öğrenmiş bulunuyoruz. Memleket dahilinde birçok eser ve abideler tesisini mümkün kılan yüksek kabiliyetiniz, memleket sınırları dışında dahi Türk varlığını hissettirmiştir."*

Libya'ya yapılan ziyaret her iki memlekette sevinç uyandırmış ve büyük dostluk gösterilerine vesile olmuştur. Başvekil Menderes'in Libya ziyareti dolayısıyla Trablus gazetelerinde dostane yayınlar yer almıştır. Trablus gazeteleri, Menderes'in ziyaretine ve bu ziyaretin safhalarına geniş sütunlar tahsis etmiş, bilhassa iki hükümet reisinin Libya Milli Meclisi'ndeki konuşmaları derin dostluğun tezahürü olarak görülmüştür. Trablus gazetelerinin manşetlerinde bu konuşmalardaki cümleler verilmekte ve Türk- Libya milletleri arasındaki kardeşlik ve Türkler ile Araplar arasındaki bağların kıymetini bildiren ifadeler yer almaktaydı. Trablus gazeteleri Türkiye ile Arap alemi arasındaki iş birliğinin tabii ve hakiki olduğunu yazmakta, bu iş birliğinin her taraf, İslam alemi ve sulh için hayırlı olacağını kaydetmekteydi. Trablus gazetesinde Saray Nazırı Abdülselam Busayri neşrettiği bir makalede, 1922 senesinde Libya'yı terk etmek mecburiyetinde kaldığı günden beri Türkiye'de gördüğü hüsnü kabul ve kardeşliğin büyük kıymeti üzerinde durmakta, Türkiye'de kendisi gibi daha birçok Libyalı muhacire aynen kendi evladıymış gibi muamele edilmekte olduğunu yazmaktaydı. Saray Nazırı Busayri, makalesinde Menderes'in şahsiyeti hakkında da malumat vermekte, vatanına ve barışa yaptığı büyük hizmetleri övmekteydi. Trablusgarp gazetesinin başka bir başyazısında şöyle denilmektedir[174]:

> "Menderes, Libya'nın en aziz misafiridir. Kardeş Türkiye'nin muhterem hükümet reisini memleketimizde, aramızda görmekten dolayı duyduğumuz sevinç nihayetsizdir. Hükümdarımız ve başvekilimiz Türkiye'ye yaptığı ziyaretlerde Türk milletinden emsalsiz dostluk ve yakınlık görmüşlerdir. Menderes'i bütün Libya milleti de aynı dostluk ve kardeşlik hisleriyle selamlamaktadır. İki millet ve iki memleket arasındaki rabıtalar sadece geçmiş ile sınırlı kalmayacak, gelecekte de devam edecektir. Tarih, iki kardeş millet arasında yapılmakta olan bu ziyaretlerin ve diğer ziyaretlerin yalnız Libya için değil, aynı zamanda diğer Arap memleketleri ve genel anlamda bütün İslam alemi için en büyük faydalar getireceğini yazacaktır. Libya milleti muhterem Türkiye Başvekili'nin şahsında necip ve kardeş Türk milletini selamlamaktadır. İki millet arasındaki bu dostlukta yeni bir yol açmalıyız. Vatan, din ve millet mefhumları Türkiye ile Libya ve Türkiye ile Arap alemi arasındaki bağlara yeni bir kuvvet verilmesine amirdir. Türklerle Arapların bir tek taraf olmaları Arapların ve Müslümanların hayrınadır. İstikrarınadır ve selametinedir."

Menderes şerefine 1 Şubat 1957 tarihinde öğleden sonra Bingazi'de büyük bir toplantı tertip edilmiştir. Bu toplantıda Berka Eyaleti Ayan ve Mebusan Meclislerinin reis ve azaları, Berka Valisi, Berka Hükümeti azaları, Bingazi Belediye Reisi ve azaları, Bingazi ileri gelenleri, konsoloslar, ruhani reisler ve gazeteciler hazır bulunmuştu. Menderes ve heyeti, Libya Başvekili, Saray Nazırı, Hariciye Veziri ve refakat eden diğer Libyalılarla birlikte Derne'den gelerek büyük toplantı salonuna girmiştir. Bu sırada coşkulu ve sürekli alkışlarla

[173] *CCA*,30.1.0.0.3.19.2,32.
[174] *CCA*,30.1.0.0.3.19.2,16.

karşılanmıştır. Bingazi Belediye Reisi, şehir adına kısa bir konuşma yaparak Türk Başvekili ve heyetine hoş geldiniz demiş, Türkler ile Libyalılar arasında uzun asırlardan beri süren iş birliğini, sıkı dostluğu ve beraber yaşayışı vurgulamış, sağlam temellere dayanan bu dostluk ve kardeşliğin daha da kuvvetli devam edeceğine inancını dile getirmiştir. Belediye Reisi, Menderes'ten Libyalıların kardeşçe hislerinin ve temennilerinin Türk milletine iletilmesi ricasıyla sözlerini bitirmiştir. Menderes, bu hitabeye alkış ve tezahürat arasında verdiği cevapta, kendisini böyle kalabalık ve büyük samimiyetle karşıladıklarından dolayı salonda bulunanlara teşekkürlerini bildirmiş ve sözlerini şöyle sürdürmüştür[175]:

> *"Güzel memleketinize ayak bastığımız ilk dakikadan itibaren başta Melik hazretleri olmak üzere Libyalı resmi zevattan ve bütün asil Libya milletinden gördüğümüz samimi ve kardeşçe misafirperverliğin medyunu şükranıyız. Böylece bir kere daha büyük bir haz ve memnuniyetle müşahede ettik ki aradan geçen seneler zarfında iki millet arasındaki samimi ve kuvvetli kardeşlik bağları hiçbir suretle tezelzüle uğramış değildir. Mazide kardeşçe beraber yaşadık. Birbirimizden hiçbir suretle ve en ufak bir şekilde incinmeden istiklallerimize kavuştuk. Şimdi bu istiklal içinde kardeş milletlerimize yeni bir dostluk ve beraberlik hayatı doğmuş bulunmaktadır. Burada gördüğümüz dostluk tezahürlerinin delalet ettiği kardeşlik hislerinin Libya milletine karşı Türkiye'de de aynen beslenmekte olduğundan emin olabilirsiniz. Sizlere ve bütün Libya milletine Türk milletinin en derin sevgilerini getirmiş olmakla bahtiyarım. Memlekete dönüşümde de burada gördüğümüz kardeşlik hislerinin ne derecelerde samimi olduğunu vatandaşlarıma ifade etmekle en büyük zevki duyacağım."*

Menderes ve heyeti 1 Şubat 1957 akşamı askeri bir uçakla İstanbul'a dönmüştür[176]. Menderes ve heyeti Türkiye'ye döndüğünde Libya ziyaretinden çok memnun ayrıldıklarını ve her yerde hüsnü kabulle karşılandıklarını belirtmiştir. Diğer taraftan Menderes'in ziyareti Mısır tarafından şüphe ile karşılanmıştır[177]. 2 Şubat tarihinde bu ziyaret dolayısıyla Türkiye Libya müşterek tebliği yayınlanmış ve tebliğ şu şekildedir[178]:

> *"Libya Hükümeti'nin davetine icabetle ve Libya Başvekili Ben Halim'in 1954'te Türkiye'ye vaki resmi ziyaretine iade maksadıyla, Türkiye Başvekili Adnan Menderes, Libya'ya 28 Ocak'tan 1 Şubat'a kadar devam eden resmi ziyaret yapmıştır. Bu ziyaret, iki memleketin hükümet reislerine görüşmeler yapmak fırsatını vermiş ve bu görüşmeler samimi bir dostluk ve karşılıklı anlayış havası içinde cereyan eylemiştir. Görüşmeler, Türkiye-Libya münasebeti, Ortadoğu'daki vaziyet, Türkiye'nin Arap memleketleri muvacehesindeki durumu ile bilcümle Müslüman memleketler arasındaki münasebetleri tarsin etmek mevzuları üzerinde cereyan etmiştir. Bu ziyaret Türkiye- Libya arasındaki kardeşçe ve dostane münasebetleri daha da takviye eylemiştir"*.

Nisan 1957'de Libya Elçiliği'nden Dışişlerine gelen bir yazıda Başvekil Menderes'in Libya'yı ziyaretlerinde Trablusgarp Sanat Okulu'na yapmış olduğu ayni yardımdan dolayı okul idaresinin bağıştan ve nazikâne duygularından dolayı minnet ve şükranlarının

[175] *CCA,*30.1.0.0.3.19.2,18.
[176] *CCA,*30.1.0.0.3.19.2,17.
[177] *Milliyet,* 2 Şubat 1957, "Başbakan Dün Libya'dan Döndü", s. 1.
[178] *CCA,*30.1.0.0.3.19.2,34, *Milliyet,* 3 Şubat 1957, "Türk Libya Müşterek Tebliği Dün Yayınlandı", s. 3.

Başvekile iletilmesi rica edilmekteydi[179]. Türk ve Libya mevkilerinin karşılıklı jestleri süreklilik arz etmekteydi. Bu bağlamda Mart 1957'de Kral Senusi tarafından Reisicumhur Özel Kalem Müdürü Faruk Berkol, Başyaver Faruk Talu, Başvekalet Hususi Kalem Müdürü Muzaffer Ersü ve Süvari Yüzbaşı Hayrettin Sümer'e tevcih olunan nişanlar, Libya Büyükelçisi Jerbi tarafından kendilerine verilmiştir. Tevcih töreninde Jerbi, iki ülke arsındaki dostluğa dair bir konuşma yapmıştır[180]. 8 Mayıs 1957'de Senusi, Başvekil Menderes'e kendisine göndermiş olduğu tebrik dolayısıyla *"nazikane tebriklerinizden çok mütehassis oldum. Şükranlarımla birlikte sıhhat ve saadetiniz ve Türk milletinin saadet ve terakkisi hakkındaki temennilerimi arz ederim"* içeriğinin yer aldığı bir mektup göndermiştir[181]. 30 Nisan 1957'de Libya Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Farag Bengileil Fethiye'de meydana gelen deprem dolayısıyla taziye dileklerini belirten bir yazıyı Başvekile hitaben göndermiştir[182].

22 Mart 1957'de Denizcilik Bankası Umum Müdürü Yusuf Ziya Öniş, basına bir beyanat vermiştir. Açıklamada Akdeniz'de İtalyanlar ile rekabet ve Libya ile dostluğu takviye için ring seferi yapan Türk gemilerinin ağını İskenderiye'den sonra Trablus Limanı'na kadar uzatma kararını verdiklerini belirtmiştir. Müdür, İtalyanlardan daha ucuz navlun tarifesi tatbik edeceklerini ve Hac ayı içerisinde Libyalı hacıları İskenderiye'ye nakletmek için de sefer düzenleyeceklerini belirtmiştir. Gerçekten Akdeniz seferini yapmakta olan Samsun Vapuru, 15 Mayıs 1957'de Libya'nın Tobruk Limanı'na ilk defa uğramıştır. Vapurun Süvarisi tarafından vaki davete icabet suretiyle Libya Kraliçesi Fatma İdris, Hassa Nazırı el-Seyyid Şelhi, Divan Reisi Buseyri ve diğer bazı Libya ileri gelenleri gemiye teşrif etmişlerdir. Misafirler vapurda merasimle karşılanmış ve ikram edilmişlerdir[183]. Libya'nın önemli liman faaliyeti Trablus ve Bingazi şehirlerinde olduğu[184] dikkate alındığında Denizcilik Bankası'nın girişimi yerinde olmuştur.

5 Haziran 1957 tarihinde Libya Divan Reisi Abdüsselam Buseyri İstanbul Valisi Gökay'ı ziyaret etmiş ve bir müddet ikili görüşme gerçekleşmiştir[185]. 25 Ağustos 1957'de Libya hanedanından Abdullah Abed el-Senusi, Başvekil Menderes'in daveti üzerine özel ziyaret için Türkiye'ye gelmiştir[186]. 2 Eylül 1957'de Ali Karamanlı tarafından Başvekil Adnan Menderes'e şu ifadeler taşıyan bir iyi niyet mektubu gönderilmiştir[187]: *"Libya'ya avdet ettiğimiz bugün ikinci vatanımız aziz Türkiye'nin büyük başvekiline en derin hürmet ve teşekkürlerimizi devamlı sıhhat ve afiyet temennilerimizle birlikte arz eder, büyük eserinizde muvaffak olmanıza dualar ederiz."* Bu mektuptan anlaşıldığına göre Karamanlı'nın resmi bir ziyareti söz konusu olmuştur. 8 Ekim 1957'de Libya Krallık Yüksek Müşaviri Eski Başvekil Mustafa Ben Halim tarafından Libya'ya karşı yardımseverliğinden dolayı Başvekil Menderes'e bir teşekkür mektubu göndermiştir[188]. 10 Kasım 1957'de Türk- Libya Dostluk Cemiyeti tarafından Derne, Bingagzi, ve Trablusgarp'ta tertiplenen 10 Kasım törenlerinde yaşlı muharipler de bulunmuş ve Atatürk'e dair hatıralarını anlatmışlardır[189].

[179] *CCA,*30.1.0.0.62.382.13,1.
[180] *Milliyet,* 4 Mart 1957, "Libya Kralı Nişan Verdi", s. 5.
[181] *CCA,*30.1.0.0.6.33.16,1-2.
[182] *CCA,*30.1.0.0.126.812.14,1.
[183] *Milliyet*, 22 Mart 1957, s. 5; *Milliyet,* 21 Mayıs 1957, "Samsun Vapuru İlk Defa Tobruk Limanına Uğradı", s. 3.
[184] Kavas, a.g.m., s. 176.
[185] *Milliyet,* 6 Haziran 1957, s. 5.
[186] *Milliyet,* 26 Ağustos 1957, s. 3.
[187] *CCA,*30.1.0.0.7.36.1,1.
[188] *CCA,*30.1.0.0.7.36.27,1-3.
[189] *Milliyet,* 11 Kasım 1957, "Atatürk'ü Dün Tazimle Andık", s. 3.

Bağdat Paktı'nın imzalandığı yıllardan sonra, yani 1950'li yılların ikinci yarısında Türkiye Suriye ilişkileri gerilmişti. Türkiye- Suriye gerginliğini azaltmak maksadı ile Sudi Arabistan Kralı'ndan sonra Libya Kralı Senusi'nin de gaye için taraflar nezdinde teşebbüslerde bulunacağı söylenmekteydi. Türk Hariciye Vekaleti sözcüsü konu hakkında bilgisinin olmadığını, fakat bunun ihtimal dahilinde bulunduğunu belirtmiştir[190].

Reisicumhur Bayar, 2 Şubat 1958 tarihinde eşi Reşide, Hariciye Vekili F. R. Zorlu, TBMM Hariciye Encümeni Reisi ve İzmir Mebusu Muammer Çavuşoğlu olduğu halde Gemlik Muhribi'yle Libya'ya hareket etmiştir. Senusi'nin 1956'daki ziyaretini iade maksadı ile tertiplenen bu seyahat 5- 10 Şubat tarihleri arasında planlanmıştı. Libya Hükümeti'nin daveti üzerine Libya'ya giden Bayar, Hariciye Vekili Zorlu ve beraberinde yer alan diğer görevlilere en yüksek misil üzerinden yevmiye verilmesi İcra Vekilleri Heyeti'nce 10 Şubat 1958'de kararlaştırılmıştır. Gemlik Muhribi'ne Ege'de ve Akdeniz'de tatbik gezisine çıkacak olan donanmaya mensup Gaziantep, Sultanhisar ve muavenet muhripleri ile Çanakkale ve Sakarya denizaltıları eşlik edecekti[191]. Bayar, gemi ile hareketinden önce Türk milletine şu mesajı vermiştir[192]:

> *"Dost ve kardeş Libya'nın haşmetli Meliki Birinci İdris el-Senusi hazretlerinin vaki davetlerine icabetle, kendilerine iadei ziyarette bulunmak üzere Libya'ya hareket etmek üzereyim. Bütün müşterek tarihimiz boyunca memleketimizde daima büyük bir hürmet ve muhabbet halesiyle çevrilmiş olan necip Senusi ailesinin en mümtaz bir rüknü olan dostum celaletmaap melik hazretlerine yakın zamanda mülaki olacağımdan duyduğum sevinç büyüktür. Uzun asırlar boyunca kardeşçe birlikte yaşadığımız ve halen de istiklal ve hürriyete kavuştuğundan büyük iftihar duyduğumuz asil Libya milletine Türk milletinin selamlarını ve sevinçlerini götürmek imkanını bulmakla bahtiyarım. Böyle bir vazifenin ifası için memleketimden ayrılırken bütün vatandaşlarıma sonsuz muhabbetlerim ve saadet temennilerimle, arz-ı veda ederim."*

Bayar'ı karşılamak üzere Libya'da büyük hazırlıklar yapılmıştır. Trablusgarp baştan başa bayraklarla, taklarla, defne dalları ve iki memleket arasındaki dostluğu ifade eden dövizlerle süslenmiştir. Libya gazeteleri, Türk- Libya dostluğundan bahseden nüshalar çıkarmıştır. Libya Saray Nazırı A. Busayri, Türkiye'nin Libya'ya yaptığı askeri yardımları Libya radyosunda övmüş ve şunları söylemiştir[193]: "*Bugün binlerce Libyalı Türkiye'de refah içinde yaşamakta, hükümetten ve Türk milletinden en samimi sevgi ve saygıyı görmektedir. Yüzlerce Libyalı üniversitelerde okumakta, birçok doktor, mühendis, avukat ve eczacı yetişmektedir. Libyalılar, şanlı Türk ordusunda da hizmet ve staj görmektedir".*

Bayar'ı taşıyan Gemlik Muhribi, refakat eden savaş gemileri ve denizaltılar halkın tezahüratları altında mendirekten geçerek iç limana girmişler ve demir atmışlardır. Harp gemileri, kaleden atılan 21 pare top atışına mukabelede bulunmuşlardır. İlk olarak bir gün önce Libya'ya gelmiş olan Hariciye Vekili Zorlu ve teşrifat nazırı motorla Gemlik Muhribi'ne gelmişler ve Bayar'ı selamlamışlardır. Bayar, gemiden ayrılırken, Riyaseticumhur forsu grandi direğinden indirilmişti. Bayar, saat 11'de rıhtıma çıkmıştır. Kendisini, koyu yeşil harmaniye giyen ve Türkiye'de kendisine hediye edilen kılıcı kuşanmış olan Kral Senusi

[190] *Milliyet,* 16 Kasım 1957, s. 3.
[191] *Milliyet,* 2 Şubat 1958, s. 5.
[192] *CCA,*30.18.1.2.148.8.19,1; *Milliyet,* 3 Şubat 1958, s. 5.
[193] *Milliyet,* 4 Şubat 1958, "Libya'da Bayar'ı Karşılama Hazırlığı", s. 5.

ve devlet erkanı karşılamıştır. Tören ve şeref kıtasının teftişinin ardından iki devlet reisi yolları dolduran halkın arasında Bayar'a tahsis edilen Hult Sarayı'na gitmiştir. Senusi, Bayar onuruna akşam yemek verirken, Kraliçe Fatma da Reşide Bayar şerefine ayrı yemek vermiştir. Bayar, ziyareti dolayısıyla şu beyanatı vermiştir[194]: *"Burada majeste Kral Mohammed İdris el-Senusi ve Libya Hükümet erkanı ile yapacağım temaslar sonunda iki millet arasındaki dostluk bir kat daha takviye edileceğinden emin bulunmaktayım. Buraya gelmek fırsatını bana verdiklerinden dolayı Kral hazretlerine derin şükranlarımı arz eder, kardeş Libya milletini hürmet ve muhabbetle selamlarım."*

Reisicumhur Bayar'ın Libya'yı ziyareti münasebeti ile iki devlet arasında bir kültür anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın imza aşamasına gelmesi epey sürmüştür. Libya Krallığı ile imzalanacak olan anlaşma için Büyükelçi Yörükoğlu'na yetki verilmesi İcra Vekilleri Heyeti'nce 21 Aralık 1957'de kararlaştırılmıştı[195]. Yörüklüoğlu'nun daha çok anlaşmanın taslağının hazırlanması ile görevlendirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Akabinde İş Birliği ve Kültür Anlaşması'nı imzalamak hususunda Hariciye Vekili Zorlu'ya yetki verilmesi İcra Vekilleri Heyeti'nce kararlaştırılmıştır[196]. Nihayet, Türkiye ile Libya arasında 9 Şubat 1958 tarihinde Trablusgarp'ta *"İş Birliği ve Kültür Anlaşması"* imzalanmıştır. İki memleket arasında eğitim ve kültür sahalarında gerçekleştirilecek iş birliğinin arttırılmasını hedefleyen anlaşma altı maddeden oluşmaktaydı. Anlaşmasının tasdikine dair Kanun 25 Mayıs 1959'da 7295 numara ile kabul edilmiştir ve 2 Haziran 1959 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanmıştır [197].

Bayar'ın ziyaretinde yer alan Türk denizcileri vardiya vardiya karaya çıkarak Turgut Reis'in türbesini ziyaret ederek, büyük Türk denizcisinin manevi huzurunda eğilmişlerdir. Denizin kıyısında olan kabre, Türkiye'den armağan olarak getirilmiş nadide halılar serilmiştir. Duvardaki kalın atlas da altın sırmalı armağan levhalarla süslenmiştir. Bayar da Turgut Reis'in türbesini ziyaret etmiştir[198]. Bayar'ın Libya'yı ziyaretinde gördüğü hüsnü kabul ve Libya halkının Türk denizcilere karşı gösterdikleri müstesna misafirperverliğin örneği olabilecek bir hadise de yaşanmıştır. Bayar, şerefine verilmiş bir ziyafeti müteakip, Trablusgarp'ı dolaşmaya çıkmış ve kahvelerden birine girmiş ve kahve içmiştir. Kahvede halktan büyük bir ilgi gören Bayar, içtiği kahvenin parasını ödemek isteyince etrafındakiler buna mâni olup parayı kendileri vermek istemişlerdir. Fakat, sen ben davasına düşerek kahve içinde kavgaya başlamışlardır. Nihayet, kahve sahibi kura çekerek, parayı verecek olanı tespit edip, münakaşayı önlemiştir. Bayar, altı günlük resmi ziyaretini 10 Şubat'ta tamamlayarak donanmaya ait muhrip filosuyla Türkiye'ye dönmüştür. Reisicumhur, Türkiye'ye dönünce Senusi'ye telgraf çekerek, şahsına gösterilen alakadan dolayı teşekkür etmiştir. Senusi de, Bayar'a şu cevabı vermiştir: *"Aziz memleketinize hareketiniz münasebetiyle göndermiş bulunduğunuz kardeşlik duygularını ifade eden pek yüksek telgrafınızı son derece sevinç ve teşekkürle aldım. Milletlerimiz arasındaki kardeşlik, dostluk ve yardımlaşmayı kuvvetlendirmek konusunda zatıfehametpenahilerinin sıhhat ve kardeş Türk milletinin refah ve muvaffakiyeti hususundaki en iyi temennilerimi göndermeme mesut bir vesile teşkil etmiştir."* Bayar, İstanbul'a geldikten sonra İstanbul radyosuna da şu beyanatı vermiştir[199]: *"Kardeş ve dost memleketten çok müsbet intibalarla geliyorum."*

[194] *Milliyet,* 6 Şubat 1958, "Reisicumhur Libya'ya Vardı", s. 1, 5.
[195] *CCA,*30.18.1.2.147.63.7,1.
[196] *CCA,*30.18.1.2.149.24.17,1.
[197] *Resmî Gazete,* 2 Haziran 1959, S. 10220, s. 21795- 21796; *TBMM Zabıt Ceridesi,* Dönem 11, Cilt 9, içtima 2, 25 Mayıs 1959, s. 255.
[198] *Milliyet,* 6 Şubat 1958, s. 1, 5; 10 Şubat 1958, s. 5.
[199] *Milliyet,* 11 Şubat 1952, "Bayar Libya'dan Ayrıldı", s. 5; 14 Şubat 1958, "Reisi Cumhur Dün Döndü", s. 1, 5.

Libya Hükümeti 1959 ders yılından itibaren ilkokullarda Türkçe'nin ders olarak okutulmasına karar vermiştir. Libya Hükümeti, Türkçe dersleri için Türk hükümetinden öğretmen talep etmiştir. Türkiye'nin bu talebi kabul ederek, Libya'nın isteğini yerine getireceği bildirilmekteydi. Bu girişim ve eğitimci talebi 1958 yılında yapılan iş birliği anlaşması ile bağlantılıydı. Ağustos 1958'te Libya Matbuat Umum Müdürü Ahmet Ragıp el-Hasairi, Türk hükümetinin misafiri olarak beş kişilik heyetle önce Ankara'ya sonra da İstanbul'a gelmiştir. Diğer taraftan Libya veliahdının 30 Nisan 1959'da evlenmesi dolayısıyla Türk Sefiri, veliahda altın işlemeli bir yatak takımı hediye etmiştir [200]. Demokrat Parti Dönemi'nde Türkiye ve Libya siyasi ve kültürel ilişkileri oldukça canlı bir görünüm arz ederken ekonomik ilişkiler kısıtlı kalmıştı. Bunun temel nedeni Libya'nın ekonomik durumunun çok kötü olması idi. Hatırlanacağı üzere Libya ordusunun ihtiyacı olan silahların bir kısmı Türkiye tarafından hibe edilmişti. Türkiye'nin dış ticaret istatistiklerine bakıldığında Türkiye'den Libya'ya 1953'te 4 bin, 1954'te 815 bin, 1955'te 888 bin, 1956'da 123 bin, 1957'de 1 milyon 497 bin, 1958'de 663 bin, 1959'da 1 milyon 81 bin, 1960'ta 3 milyon 796 bin lira ihracat gerçekleştirmiştir. Libya'ya ihracatın boyutunu örneklendirmesi bakımında 1957 yılında Libya'ya yapılan ihracat 966 milyon 608 bin olan toplam ihracatın takribi 1/667 oranında idi [201]. Bu dönemde Libya'dan ithalat yapıldığına dair bir kayıt yoktur.

Türkiye Libya ilişkilerinde Turgut Reis'in manevi hatırası da önemli bir bağlantı idi. 1956 yılı sonlarında Turgut Reis'in kemiklerinin yurda getirilmesi için Libya Hükümeti nezdinde harekete geçilmesi yönünde bazı yerel girişimler olmuş ve basına yansımıştır[202]. Libya(Trablusgarb)'daki Turgut Reis Manzumesi restorasyonunun Vakıflar Umum Müdürlüğü'nce yaptırılması hakkında kanun ikinci defa verilen reylerin neticesinde 6 Ocak 1960'ta kabul edilmiştir. Kanun, TBMM oturumunda 318 oyun 306'sı ile kabul edilmiştir. Beş maddeden oluşan bu kanun ile Turgutreis Manzumesi'nin restorasyonu, etrafının açılması ve tanzimi için lüzumlu her türlü malzemenin dâhilde ve hariçte mubayaa, imal ve nakline, Türk ve yabancı mütehassıslar marifetiyle mahallinde inşa ve monte ettirilmesine ve teknik kontrolünü yapmaya Vakıflar Umum Müdürlüğü görevli kılınmıştır[203]. Söz konusu işlerde sarf edilmek üzere, Vakıflar Umum Müdürlüğü 1960 yılı bütçesinden bir milyon liranın tahsisi İcra Vekilleri Heyeti'nce 21 Nisan 1960'ta kararlaştırılmıştır[204].

Libya'nın Ankara'ya tayin edilen yeni büyükelçisi Ocak 1960'ta CHP Genel Başkanı İnönü'yü evinde ziyaret etmiştir. Aynı dönemde başka elçilerin de İnönü'yü evinde ziyaret etmiş olması[205], CHP'nin iktidara gelme olasılığının hesaplanması olarak yorumlanabilir. 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi sonrası kurulan yönetimi ilk tanıyan devletlerden biri de Libya olmuştur[206]. 27 Temmuz 1960 tarihinde Devlet ve Hükümet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'i Libya'nın da aralarında bulunduğu Arap büyükelçileri ziyaret etmiştir. Açıklanan hükümet programında Afrika memleketlerinin özgürlük mücadelesinin destekleneceğinin açıklanmış olması büyükelçilerce memnuniyetle karşılanmıştır[207].

---

[200] Milliyet, 15 Ağustos 1958, s. 5; 18 Eylül 1958, s. 1, 30 Nisan 1959, s. 5.
[201] TC. BİUM, *Dış Ticaret: Yıllık İstatistik 1957 ve 1957 Ekim, Kasım Aralık Ayı*, 1958, Ankara, s. 30; TC. BİGM, *Dış Ticaret: Yıllık İstatistik 1960 ve 1960 Ekim, Kasım, Aralık Ayı*, 1961, Ankara, s. 29.
[202] *Milliyet,* 2 Ekim 1956. "Belediye Meclisi Çalışmaya Başladı", s. 5.
[203] Resmî Gazete, 15 Ocak 1960, S. 10406, s. 437; *TBMM Zabıt Ceridesi,* Dönem 11, Cilt 1, Birleşim 20, 6 Ocak 1960, s. 140.
[204] *CCA,*30.18.1.2.154.90.1,1.
[205] *Milliyet,* 30 Ocak 1960, s. 5; 10 Şubat 1960, s. 5.
[206] *Milliyet,* 4 Haziran 1960, s. 5.
[207] *Milliyet,* 28 Temmuz 1960, "Gürsel, Arap Büyükelçileri ile Görüştü, s. 5.

Sonuç

Birleşmiş Milletler, 21 Kasım 1949'da Libya Devleti'nin kurulması yönünde karar almıştır. Bu karar aynı zamanda Libya coğrafyası ile bağları filli olarak büyük ölçüde kopmuş olan Türkiye açısından da önemliydi. Söz konusu kararın alınması ve Libyalıların bağımsızlık yönünde teşkilatlanmaya başlamaları ile Türkiye Libya ilişkileri de hızla gelişecekti. Öyle ki; Libyalılar, meclislerini oluşturup, Şeyh İdris el-Senusi'yi kral ilan ettiklerinde Türkiye Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı ve TBMM kanalı ile onları tebrik etmekteydi. Libya otoriteleri Türkiye'nin Libya'ya olan ilgisinden oldukça memnunlardı. Diğer taraftan hatırlanacağı üzere Libya, Trablusgarp Savaşı öncesinde Türk toprağı idi. Libya'nın Türk kontrolünden çıkması isyan veya yerel bir başkaldırandan değil, İtalyan istilası dolayısıyla gerçekleşmişti. Trablusgarp Savaşı sonrası İtalyan kontrolüne giren Libya coğrafyasında yerel halk kültürel ve ekonomik yönden İtalyan baskısı altında ezilmiştir. Bu yetmezmiş gibi bir de İkinci Dünya Savaşı'nda Kuzey Afrika'daki çatışmaların önemli bir bölümü Libya coğrafyasında gerçekleşmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında İtalyanlar Libya'yı terk etseler de, Libya halkı artık perişan bir durumdaydı. Bu şartlarda bağımsızlığını elde etmiş olan bir toplumun devlet olarak teşkilatlanıp siyasi olarak varlığını sürdürmesi oldukça zordu. Bu noktada Türkiye ile Libya arasındaki tarihi ve kültürel bağlar devreye girecekti.

Libya Devleti'nin teşkilatlanmasına Türkiye destek vermiştir. Öncelikle Türkiye'de yaşayan ve Türk Devleti'nin hizmetinde olan idari ve askeri mevkilerdeki Libyalıların Libya'ya giderek ülkelerinde görev almalarına izin verilmiştir. Bunun yanında Libya Devleti'nin ordusunun oluşturulması sürecinde Türkiye'den askeri eğitim talep edilmiş ve bu istek karşılanmıştır. Bunun yanında Türkiye 1954'ten itibaren Libya ordusuna silah ve mühimmat hibe etmiştir. İki ülke arasında temsilciliklerin oluşturulması süreci de çok hızlı gelişmiş ve başlangıçta elçilik düzeyindeki temsilcilikler, birkaç yıl içinde büyükelçilik seviyesine yükseltilmiştir.

Diğer taraftan Libya Devleti'nin bağımsızlığını elde etmesinden kısa bir süre sonra karşılıklı ziyaretler başlamıştır. Başlangıçta özel temsilci ve bakan ziyaretleri ile başlayan temaslar, iki ülke başvekillerinin ve devlet reislerinin karşılıklı ziyaretleri ile zirveye çıkmıştır. Bu ziyaretler sonunda iki ülke arasındaki iş birliği artmıştır. Nitekim, 1958 yılında imzalanan İş Birliği ve Kültür Anlaşması bu temasların sonucuydu. Demokrat Parti Dönemi'nde iki ülke arasında siyasi ve kültürel bağlar hızlı ve sağlam bir şekilde güçlenmişti. Fakat, aynı dönemde ekonomik münasebetler kısıtlı kalmıştır. Bunun nedeni ise, Libya'nın ekonomik durumunda saklıydı. Zira İtalyan işgali dönemi ve İkinci Dünya Savaşı süreci Libya'nın kısıtlı olan geleneksel üretimini ortadan kaldırmıştı. Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre Demokrat Parti Dönemi'nde Türkiye'den bazı ürünlerin Libya'ya ihraç edilmesi söz konusu iken, Libya'dan ithalat gerçekleşmemişti.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri, Meclis Tutanakları ve Resmi Yayınlar

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi(CCA), 30.1.0.0.1.7.12,1-3; 30.1.0.0.3.19.2,1-34; 30.1.0.0.6.30.7,1-4; 30.1.0.0.6.33.16,1-2; 30.1.0.0.7.36.1,1; 30.1.0.0.7.36.27,1-3; 30.1.0.0.19.109.24,1-2; 30.1.0.0.61.374.2,1; 30.1.0.0.61.378.4,1-2; 30.1.0.0.62.381.11,1; 30.1.0.0.62.382.4,1; 30.1.0.0.62.382.13,1; 30.1.0.0.123.788.1,1; 30.1.0.0.126.809.6,1-2; 30.1.0.0.126.811.9,1; 30.1.0.0.126.812.6,1-4; 30.1.0.0.126.812.14,1; 30.10.0.0.267.800.19,1-4; 30.11.1.0.281.9.12,2; 30.18.1.2.98.29.17,1; 30.18.1.2.125.29.1,1;

30.18.1.2.127.100.8,1; 30.18.1.2.130.94.2,1; 30.18.1.2.132.38.2,1; 30.18.1.2.132.46.4,1; 30.18.1.2.133.85.18,1; 30.18.1.2.134.96.4,1; 30.18.1.2.135.21.14,1; 30.18.1.2.135.45.18,1; 30.18.1.2.136.52.3,1; 30.18.1.2.136.54.12,1; 30.18.1.2.136.64.17,1; 30.18.1.2.137.77.15,1; 30.18.1.2.137.93.18,1. 30.18.1.2.139.51.12,1; 30.18.1.2.141.97.11,1; 30.18.1.2.142.10.3,1; 30.18.1.2.145.107.4,1; 30.18.1.2.145.110.8,1; 30.18.1.2.145.111.8,1; 30.18.1.2.147.63.7,1; 30.18.1.2.148.8.19,1; 30.18.1.2.148.20.7,1; 30.18.1.2.149.24.17,1; 30.18.1.2.152.17.9,1; 30.18.1.2.152.34.15,1; 30.18.1.2.154.83.14,1; 30.18.1.2.154.90.1,1.

Resmî Gazete, 15 Aralık 1954, S. 8879; 30 Aralık 1955, S. 9194; 29 Ocak 1957, S. 9521; 2 Haziran 1959, S. 10220; 15 Ocak 1960, S. 10406.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 9, Cilt 11, Birleşim 19, 19 Aralık 1951; Dönem 9, Cilt 17, Birleşim 3, 1 Kasım 1951- 28 Kasım 1952; Dönem 10, Cilt 1, Birleşim 11, 14 Mayıs 1954- 5 Temmuz 1954.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem 10, Cilt 1, Birleşim F, 14 Mayıs 1954- 5 Temmuz 1954; Dönem 10, Cilt 3, Birleşim 1, 8 Aralık 1954; Dönem 10, Cilt 12, İçtima 2, 25 Haziran 1956; Dönem 10, Cilt 16, Birleşim 3, 9 Ocak 1957- 30 Ocak 1957; Dönem 10, Cilt 19, İçtima 3, 24 Mayıs 1957; Dönem 11, Cilt 9, içtima 2, 25 Mayıs 1959; Dönem 11, Cilt 1, Birleşim 20, 6 Ocak 1960.

TC. BİGM, *Dış Ticaret: Yıllık İstatistik 1960 ve 1960 Ekim, Kasım, Aralık Ayı*, 1961, Ankara.

TC. BİUM, *Dış Ticaret: Yıllık İstatistik 1957 ve 1957 Ekim, Kasım Aralık Ayı*, 1958, Ankara.

Tetkik Eserler

Akın, Kenan, (1978). *Yeni Libya ve Cemahiriye,* Gazi Matbaası, İstanbul.

Armaoğlu, Fahir, (2021). *Türk Dış Politikası Tarihi,* Kronik Kitap, 4. Baskı, İstanbul.

Benhür, Çağatay, Mevlüt Samet Yıldız, (2023). "Karşılıklı Ziyaretler Bağlamında Demokrat Parti Dönemi Türkiye Libya İlişkileri(1950- 1960)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye- Libya (Trablusgarp) İlişkileri,* Edit. Selma Yel, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, s. 213- 238.

Ceylan, Ali, (2023- Güz). "Demokrat Parti Döneminde Türkiye- Kuzey Afrika Ülkeleri Arasındaki İlişkiler (1950-1960)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 47, ss. 859- 901.

Çelebi, Mevlüt, (2022). *Türkiye- İtalya Sosyal ve Kültürel İlişkileri 1923- 1939,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Demir, Şerif, (2021). "Türkiye'nin Kore Savaşı'na Katılması ve Nato'ya Üye Olması" *Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti(1946- 1960),* Editörler: Dilşen İnce Erdoğan ve diğerleri, Yeditepe Yayınevi, C. 3, Aralık, ss. 983- 1022.

Domazeti, Riad, (2019). Taner Altun, *Libya: Çalınmış Devrim*, İNSAMER Yay., İstanbul.

Ekincikli, Mustafa, (2017). *İnönü ve Bayar Dönemleri Türk Dış Siyaseti*, Berikan Yayınları, Ankara.

El Mırsati, Ali Mustafa, (1981). *Libya ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Sosyal Bağlar,* Çv. Vecdi Gedik, Libya Arap Halk Sosyalist Cemahiriyesi Ankara Halk Bürosu Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

Gönlübol, Mehmet ve Diğerleri, (1982). "İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası(1945- 1965 Yıllar)", *Olaylarla Türk Dış Politikası(1919- 1973),* C. I, Baskı. 5, Mehmet Gönlübol Ve Diğerleri, A.Ü SBF Yayınları, Ya. No. 509, Ankara, ss. 199- 510.

İşler, Emrullah, (2020). "Türkiye- Libya İlişkileri: Tarihsel Perspektif, Güncel Analiz", *Libya Krizi: Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları,* Edt: Burhanettin Duran- Muhittin Ataman, Seta Kitapları, İstanbul, ss. 51- 67.

Karasapan, Celal Tevfik, (1960). *Libya: Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Resimli Posta Matbaası, Ankara.

Kavas, Ahmet (2003). "Libya", İslam Ansiklopedisi, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.

Koloğlu, Orhan, (2003). "Libya", İslam Ansiklopedisi, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.

Şıvgın, Hale, (1989). *Trablusgarp Savaşı ve 1911- 1912 Türk İtalyan İlişkileri,* Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Turan, Tufan- Esin Tüylü Turan, (Güz 2011), *Libya'nın Tarihsel Gelişimi İçerisinde Senusilik, Türk Senusi Ve Türkiye- Libya İlişkileri*, "Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi", C. 9, S. 19, s. 190- 206.

Üstün, Aylin, (2020). "Türkiye- Libya İlişkileri (1951 – 2011)", *Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Bursa.

Yaycı, Cihat, (2020), *Libya, Türkiye'nin Denizden Komşusudur*, Kırmız Kedi Yayınları, İstanbul.

Süreli Yayınlar

Milliyet, 30 Ağustos 1950, s. 1; 15 Kasım 1950, s. 5; 27 Kasım 1950, s. 5; 4 Aralık 1950, s. 3; 8 Aralık 1950, s. 1; 9 Mart 1951, s. 3; 31 Mart 1951, s. 3; 22 Aralık 1951, s. 1; 24 Aralık 1951, s. 1; 25 Aralık 1951, s. 3; 26 Aralık 1951, s. 1, 7; 27 Aralık 1951, s. 1; 31 Aralık 1951, s. 1; 5 Ocak 1952, s. 1; 11 Ocak 1952, s. 1; 29 Ocak 1952, s. 1; 11 Şubat 1952, s. 5; 21 Şubat 1952, s. 1; 27 Mart 1952, s. 1; 2 Mayıs 1952, s. 1; 26 Haziran 1952, s. 1; 13 Temmuz 1952, s. 3; 21 Temmuz 1952, s. 1; 23 Temmuz 1952, s. 1; 24 Temmuz 1952, s. 1; 26 Temmuz 1952, s. 1; 28 Temmuz 1952, s. 1; 30 Temmuz 1952, s. 1; 2 Ağustos 1952, s. 7; 6 Ağustos 1952, s. 1; 9 Ağustos 1952, s. 1; 11 Eylül 1952, s. 7; 7 Ekim 1952, s. 1; 25 Ekim 1952, s. 1; 10 Kasım 1952, s. 1; 15 Kasım 1952, s. 1; 15 Haziran 1953, s. 7; 24 Eylül 1953, s. 7; 22 Ekim 1953, s. 7; 30 Ekim 1953, s. 7; 14 Aralık 1953, s. 7; 23 Şubat 1954, s. 7, 7 Haziran 1954, s. 1; 22 Haziran 1954, s. 1, 3; 23 Haziran 1954, s. 1, 3; 25 Haziran 1954, s. 1; 26 Haziran 1954, s. 1; 27 Haziran 1954, s. 1, 3; 14 Temmuz 1954, s. 1; 22 Temmuz 1954, s. 3; 26 Temmuz 1954, s. 1; 29 Temmuz 1954, s. 3; 6 Eylül 1954, s. 1; 8 Eylül 1954, s. 1; 10 Eylül 1954, s. 7; 11 Eylül 1954, s. 7; 13 Eylül 1954, s. 7; 15 Eylül 1954, s. 7; 28 Ekim 1954, s. 7; 1 Kasım 1954, s. 7; 3 Kasım 1954, s. 1, 7; 4 Kasım 1954, s. 7; 5 Nisan 1955, 8 Nisan 1955, s. 1, 7; 10 Haziran 1955, s. 7; 27 Kasım 1955, s. 7; 16 Aralık 1955, s. 7; 11 Ocak 1956, s. 7; 17 Mayıs 1956, s. 7; 26 Haziran 1956, s. 7; 5 Ağustos 1956, s. 1, 5; 6 Ağustos 1956, s. 1; 7 Ağustos 1956, s. 1, 5; 8 Ağustos 1956, s. 1; 9 Ağustos 1956, s. 1; 10 Ağustos 1956, s. 1; 11 Ağustos 1956, s. 5; 12 Ağustos 1956, s. 5; 15 Ağustos 1956, s. 5; 21 Ağustos 1956, s. 5; 2 Ekim 1956, s. 5; 30 Ocak 1957, s. 5; 31 Ocak 1957, s. 5; 1 Şubat 1957, s. 1; 2 Şubat 1957, s. 1; 3 Şubat 1957, s. 3; 4 Mart 1957, s. 5; 17 Mart 1957, s. 1; 22 Mart 1957, s. 5; 21 Mayıs 1957, s. 3; 6 Haziran 1957, s. 5; 26 Ağustos 1957, s. 3; 3 Kasım 1957, s. 3; 4 Kasım 1957, s. 3; 5 Kasım 1957, s. 3; 11 Kasım 1957, s. 3; 16 Kasım 1957, s. 3. 2 Şubat 1958, s. 5; 3 Şubat 1958, s. 5; 4 Şubat 1958, s. 5; 6 Şubat 1958, s. 1, 5; 10 Şubat 1958, s. 5; 14 Şubat 1958, s. 1, 5; 15 Ağustos 1958, s. 5; 18 Eylül 1958, s. 1; 24 Ekim 1958, s. 5; 1 Aralık 1958, s. 5; 30 Nisan 1959, s. 5; 28 Mayıs 1959, s. 5; 29 Mayıs 1959, s. 5; 1 Haziran 1959, s. 5; 2 Haziran 1959, s. 5; 3 Haziran 1959, s. 5; 30 Ocak 1960, s. 5; 10 Şubat 1960, s. 5; 4 Haziran 1960, s. 5; 28 Temmuz 1960, s. 5; 17 Kasım 1960, s. 5.

BELGİ

Sayı 30 (Yaz 2025/II)

DOI: 10.33431/belgi.1520955 **Araştırma Makalesi/**Research Article

THE FAILURE STORY OF LIBERAL ECONOMIC POLICIES IN TÜRKİYE: TÜRKİYE-IMF RELATIONS 1954-1960*

TÜRKİYE'DE LİBERAL EKONOMİK POLİTİKALARIN BAŞARISIZLIK ÖYKÜSÜ: TÜRKİYE-IMF İLİŞKİLERİ 1954-1960

Ceyhun ÖĞRETEN**

Geliş Tarihi/Received:23.07.2024 **Kabul Tarihi/Accepted:**17.06.2025

ÖĞRETEN, Ceyhun, (2025), "The Failure Story Of Liberal Economic Policies in Türkiye: Türkiye-IMF Relations 1954-1960", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 217-231.

Abstract

After the Second World War, Türkiye, under the influence of international developments, moved closer politically, militarily and economically to the Western Bloc led by the United States of America. Türkiye joined the World Bank and the International Monetary Fund (IMF), which were established under the guidance and encouragement of the United States with the idea of reviving the European economies that had collapsed at the end of the war, and regulated its entire economy according to the legislation of these organisations. The liberal policies that began with the Republican People's Party (CHP) governments came to the fore especially with the Democratic Party (DP), which came to power in 1950, and the success of the agricultural-based economic policies adopted by the DP government between 1950 and 1953 began to decline in 1954. The loans granted to Türkiye by the World Bank for reconstruction and development purposes and the difficulties in financing the debts contracted from international organisations and countries led to the intervention of the IMF in the Turkish economy and the devaluation proposal, which was perceived as an insult to Türkiye during the DP government, but did not find a response from the Menderes governments. The deepening economic crisis after 1958 led, despite the government's resistance, to the signing of a stabilisation programme between the IMF and Türkiye, the devaluation of the Turkish lira to the highest level in its history and the deferral of debts. These decisions, which have left deep traces in the history of the Turkish economy, show first the bankruptcy of liberal and unplanned economic policies and then the reconstruction efforts with the IMF stabilisation programme. This study evaluates the process leading to the stabilisation programme signed between Türkiye and the IMF on 4 August 1958 and its results within the axis of Türkiye-IMF relations.

Keywords: *IMF, World Bank, Democratic Party, Devaluation, Stabilisation programme.*

*This article is derived from the Master's thesis titled 'Tarihsel Açıdan Türkiye-IMF İlişkilerinin Başlangıç Dönemi (1947-1960)'.

**Dr., İstanbul, ogretenceyhun@gmail.com, (https://orcid.org/ 0000-0003-3118-9304).

Öz

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye uluslararası gelişmelerin etkisiyle siyasi, askeri ve ekonomik olarak Amerika Birleşik Devletleri önderliğindeki Batı Blok'una yaklaşmıştır. Savaşın sona ermesiyle yıkılan Avrupa ekonomilerinin yeniden ayağa kaldırılması düşüncesiyle ABD'nin güdümü ve teşvikiyle kurulan Dünya Bankası ve IMF'ye Türkiye de dahil olmuş ve tüm ekonomisini bu kuruluşların mevzuatına göre düzenlemiştir. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) hükümetleriyle başlayan liberal politikalar özellikle 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti (DP)'yle ön plana çıkmış, DP iktidarının 1950-1953 yılları arasında benimsediği tarıma dayalı ekonomik politikaların başarısı 1954 yılından itibaren gerilemeye başlamıştır. Dünya Bankası'nın, imar ve kalkınma amacıyla Türkiye'ye sağladığı krediler ve uluslararası kuruluş ve ülkelerden alınan borçların finansmanında yönelik yaşanan zorluklar, IMF'nin Türkiye ekonomisine müdahalesine ve DP iktidarı boyunca Türkiye'ye hakaret olarak algılanan devalüasyon önerisine neden olmuş ancak Menderes Hükümetlerinde karşılık bulmamıştır. Hükümet tarafından gösterilen dirence rağmen 1958 sonrası derinleşen ekonomik kriz, IMF ile Türkiye arasında bir istikrar programının imzalanmasına, Türk lirasının tarihindeki en yüksek değerde devüle edilmesine ve borçların ertelenmesine giden süreci başlatmıştır. Türk ekonomi tarihinde derin izler bırakan bu kararlar, liberal ve plansız ekonomi politikaların önce iflasını daha sonra ise IMF istikrar programıyla yeniden inşa çabalarını göstermektedir. Bu çalışmada 4 Ağustos 1958 tarihinde Türkiye ile IMF arasında imzalan istikrar programına giden süreç ve sonuçları Türkiye-IMF ilişkileri ekseninde değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelime: *IMF, Dünya Bankası, Demokrat Parti, Devalüasyon, İstikrar programı.*

Introduction

Adopting a liberal economic model under the influence of the post-World War II international conjuncture, Türkiye joined the World Bank and the IMF in 1947 and shaped its economic choices accordingly.[1] The 1950 elections ended 27 years of one-party rule by the CHP and brought to power the DP, which promised liberal economic and political policies.[2] The DP's rule continued uninterrupted until the 27 May coup, and the economic policies of the DP governments left a deep mark on Türkiye's economic and political history. The DP's agricultural-based economic policy had its heyday between 1950 and 1953, but the positive atmosphere in the economy began to decline after 1954.[3] In the years of the DP's economic success, the disruptions in the annual payments of the loan agreements made with the World Bank and the imbalances in foreign payments led the IMF to intervene in the Turkish economy. The economic policies proposed by the IMF and the measures taken laid the foundations for an economy that could survive on foreign loans. Although the economic decline was felt by the masses, the DP managed to return to power in the 1954 elections.[4]

Although the DP managed to return to power, it could not solve the economic problems, could not prevent rapid price increases and foreign trade was in deficit. The growing foreign trade deficit became chronic, and difficulties in obtaining loans put the DP government in a difficult position. In July 1954, due to rising prices, increasing inflation, shortages of goods, and black market activities, the government announced that commercial credit would be restricted to prevent stockpiling of goods and that controls and protectionism would be introduced into the liberal foreign trade regime to combat inflation and profiteering.[5]

The years 1954-1958 can be characterised as a period in which the liberal foreign trade policy came to an end, the economy was in recession, exports declined and import restrictions were imposed.[6] In 1954, the shortage of foreign currency turned into a depression that put serious pressure on production and investment. In 1955, the government sought foreign loans.[7] In this difficult economic situation, the USA was considered to be one of the best sources of foreign loans. Deputy Prime Minister Fatin Rüştü Zorlu travelled to the US in May to obtain a $300 million loan.[8] Zorlu, who stayed in the US for about twenty days, made contacts with US officials and tried to get the loan that Türkiye needed. As a result of the negotiations, the US refused to grant the $300 million loan requested by Türkiye.[9] US officials advised Türkiye to take effective economic measures, without which the economic base of the Turkish nation, the keystone of Western defence in the Middle East, would be dangerously weakened. The US advised Türkiye to stop inflation, cut the development programme, balance the budget, ensure competition for export goods and take drastic economic measures.[10]

---

[1] Yalçın Doğan, *IMF Kıskacında Türkiye 1946-1980,* Toplum Yayınevi, Ankara 1980, p. 65.
[2] Cem Eroğul, *Demokrat Parti,* Tarihi ve İdeolojisi, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, p. 83.
[3] Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi – 1950'den Günümüze,* İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2008. p.48
[4] Ali Fuad Başgil, *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri,* Yağmur Yayınevi, İstanbul 2011, p. 97.
[5] Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye,* Hil Yayın, Ankara 2010, p. 79.
[6] Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi,* İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, p. 107.
[7] Kemal Kurdaş, *Ekonomik Politikada Bilim ve Sağduyu***,** ES Yayınları, İstanbul 1979, p. 10-11.
[8] Kemal Kurdaş, *Bitmeyen Gaflet ve Türkiye Ekonomisinin Çöküşü,* ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim Yayınları, Ankara 2003, p. 19.
[9] *Zafer,* 11 June 1955.
[10] *Akşam,* 11 June 1955.

The failure of Türkiye, which was surviving on foreign loans, to demand loans led to difficulties in the import requirements of some foreign companies in the international markets - due to the decline in Turkish purchasing power - and there were rumours that the value of the Turkish lira would be devalued. Contrary to these rumours, the Cumhuriyet newspaper of 10 January 1956 announced that, according to information from sources close to the government, the Turkish lira would not be devalued and that the Turkish currency was stronger than ever.[11]

This report in the *Cumhuriyet* newspaper does not reflect the truth. In fact, before the 1956 budget negotiations, Kemal Kurdaş, Director General of the Treasury, met with IMF officials in Türkiye and informed Finance Minister Nedim Ökmen of the stabilisation measures proposed by the IMF. Kurdaş requested that the IMF's stabilisation proposals be included in the speech presenting the 1956 budget to Parliament and asked the Finance Minister to keep the matter confidential. Among the proposals mentioned was the devaluation proposal.[12] Türkiye faced IMF intervention for the first time in its history.[13] In his presentation speech to parliament, Menderes said that development projects would be chosen that would not create payment imbalances, that savings would be made throughout the country, that the operating and investment costs of state enterprises would be covered by their own revenues, and that care would be taken not to increase agricultural credit.[14] Menderes rejected the IMF's stabilisation measures, but with these decisions he abandoned the priority of agricultural development, which had been the main plank of the DP government's programmes.

IMF representatives Goldfrey Clark, Ernest Sturc and Earnest Withard also visited Türkiye on 21 April 1956.[15] In its first statement, the delegation said it had not come to Türkiye to analyse the value of money or credit issues but to carry out some investigations.[16] Following the delegation's analysis, it was decided that Türkiye should definitely receive aid and that the Turkish lira should be devalued. Following this development, Memduh Aytür, Director General of the Treasury, accepted the IMF's proposals at a meeting attended by Melih Esenbel, Secretary General of the International Economic Cooperation, and Emin Kalafat, and it was decided to open official negotiations with the IMF but to hold the negotiations outside Türkiye, in Vienna.[17] Sait Naci Ergin and Ziya Müezzinoğlu represented Türkiye at the negotiations in Vienna.[18] During the negotiations, it was decided to reduce the Turkish lira's exchange rate against the dollar from 280 to 520, with effect from 13 July 1956, to defer the debts owed to OEEC members and to provide Türkiye with $230 million in aid.[19]

Following the agreement in Vienna, government officials held an emergency meeting in Çankaya chaired by Celal Bayar. Menderes defended the decisions by saying that 'there was no other solution left with the IMF', but the ministries of trade and foreign affairs, especially Zeyat Mandalinci, the trade minister, opposed the decisions on the grounds

[11] *Cumhuriyet,* 10 January 1956.
[12] Yalçın Doğan, *op. cit.,* p. 94-95.
[13] Nazif Ekzen, *Türkiye Kısa İktisat Tarihi*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2009, p. 44.
[14] *Akşam,* 20 January 1956.
[15] *Ulus,* 22 April 1956.
[16] *Cumhuriyet,* 22 April 1956.
[17] Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA), *Dış İktisadi İlişkiler/IMF Cilt:II,* İletişim Yayınları, İstanbul 1985, p. 495.
[18] Yalçın Doğan, *op. cit.,* p. 96.
[19] CDTA, *op. cit.,* p. 495.

that 'it would be a decision taken without the necessary studies' and put pressure on the decisions not to be taken. Mandalinci's opposition caused concern among other ministers and it was decided that the decisions would be analysed by a scientific committee. The scientific committee, which was set up as a matter of urgency, recommended that the devaluation should be abandoned and that the National Protection Law should be implemented instead.[20] The government's decision to implement the National Protection Law was communicated to the delegation in Austria and the devaluation was abandoned, which shocked the IMF officials and Ernest Sturc said: 'You will soon be satisfied with 9 TL'.[21]

Following the decisions of the Scientific Committee, the government abandoned devaluation and enacted the National Protection Law on 30 June 1956.[22] This decision effectively ended the process of foreign trade liberalisation that had been underway since 1950 with the National Protection Law.[23] Despite this decision, which meant the abandonment of liberal policies and the rejection of the IMF's proposal, on 8 June 1956, with the signature of Sait Naci Ergin, the IMF was again asked for assistance to make some changes in the foreign exchange system, to reduce the pressure on the balance of payments and to facilitate the price stabilisation programme, as well as to reduce the gap between domestic and foreign prices.[24] The IMF also sent a telegram on 29 June 1956 informing Türkiye of what it would do to obtain debt relief and foreign exchange purchases from the IMF. In particular, the IMF suggested that the government enact certain laws as soon as possible and that this proposal had been prepared at the suggestion and with the approval of the USA.[25]

The United States stated that Türkiye could quickly benefit from a $50 million loan if the debt relief and foreign exchange purchases were implemented, but that economic and financial relations with the United States and all U.S. financial institutions would deteriorate if the plan were abandoned. He also stressed that the assistance to be received from the US and the Fund would depend on this plan.[26] After the rejection of the devaluation, while preparations for the IMF proposals continued, Türkiye managed to obtain a loan of 13.5 million dollars from the IMF quota in 1957 to cover the external deficits and foreign exchange needs.[27]

Despite the difficult political and economic situation, the DP managed to win the 1957 elections.[28] The DP government, anxious to get out of the economic doldrums as soon as possible, tried to take decisions to implement the IMF stability programme in line with the restoration of the liberal economy.

[20] Yalçın Doğan, *op. cit.,* p. 98-99.
[21] CDTA, *op. cit.,* p. 496.
[22] *Cumhuriyet,* 1 July 1956.
[23] Nazif Ekzen, *Türkiye Kısa İktisat Tarihi,* p. 34.
[24] Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.18.1.2/88-552-5 (29.6.1956)
[25] Gelir Vergisi Kanunu, Bankalar Muamele Vergisi, Kahve İstihlak Vergisi, Veraset Vergisi, Trafik Resmi. (BCA, 030.18.1.2/88-552-5 (29.6.1956)
[26] BCA, 030.18.1.2/88-552-5 (29.6.1956)
[27] Stefanos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye - Tanzimat'tan 1. Dünya Savaşına,* Cilt II, Belge Yayınları, İstanbul 1987, p. 219.
[28] Tahir Kodal, "Sıkıntılı Yıllar 1954-1957", *Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti (1946 -1960),* V. 1., Ed. Dilşen İ. Erdoğan, İsmail H. Demircioğlu, Serpil S. Şimşek, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, p. 821.

A. Stability Programme And Decisions of 4 August 1958

The economic situation in Türkiye became clearer with the statements made by the government during the 1958 budget negotiations. Abdullah Aker, the Minister of Economy and Trade, stated that efforts were being made to overcome the economic difficulties and that 'I hope we will find new credit opportunities' and that the economic difficulties could not be overcome without foreign aid.[29]

April's gold price fluctuations further undermined confidence in the government, and around this time a motion in Türkiye's Grand National Assembly asked whether the Turkish lira would be devalued, and Finance Minister Hasan Polatkan stated that devaluation was not being considered.[30] Polatkan insisted that there would be no devaluation, but two months after this statement, devaluation negotiations were held in meetings between IMF and OEEC members and representatives of the Ministry of Finance.[31] Although Polatkan knew about the devaluation of the Turkish Lira, he said that there would be no devaluation because the DP governments had always considered the devaluation of the currency as an insult to the Turkish nation and they were not in favour of devaluation.

During June, the IMF delegation of Ernest Sturc, Christophe Dupont and Erik Elmholt worked with the Turkish authorities on a stabilisation package for Türkiye. The delegation presented its report to the Turkish authorities, focusing on the abolition of the National Protection Law, an investment plan and the devaluation of the Turkish lira.[32]

As a result of the negotiations and discussions, the Turkish government submitted the first stabilisation programme (memorandum) in the history of the Republic of Türkiye to the IMF on 23 July 1958.[33] The memorandum of 23 July 1958 (stability programme), which meant the bankruptcy of the economic policy of the DP, which was considered the leader and pioneer of development after the Second World War, is very important in terms of being the beginning of the end of the economic policy implemented by the DP governments.

The programme presented by the DP government consists of a memorandum and three annexes. The memorandum contains data on the economic policies pursued between 1950 and 1958 and proposals prepared by the Turkish authorities that Türkiye planned to implement. The memorandum consists of 31 articles and the Minister of Finance, Hasan Polatkan, explained the rationale behind the programme as being to balance the budget, make state economic enterprises self-sufficient, reduce inflation, control bank loans, increase foreign solvency and obtain foreign aid.[34]

In order to achieve these objectives, it was announced that the government would take decisions within the framework of the programme of the V. Menderes government approved by Parliament on 25 November 1957[35], that efforts would be made to eliminate inflationary developments and that foreign exchange adjustments would be made. The memorandum also contained provisions relating to the balance of payments problem.

[29] *Cumhuriyet,* 4 January 1958.
[30] *Zafer,* 27 April 1958.
[31] *Cumhuriyet,* 24 June 1958.
[32] *Ulus,* July 1958.
[33] Rıza Aslan ve Dilek Sürekçi, *Adnan Menderes Hükümeti'nin IMF'ye Sunduğu İlk Ekonomik İstikrar Programı,* Dora Yayınları, Bursa 2009, p. 4.
[34] TBMM Zabıt Ceridesi, 11th Period, 2nd Legislative Year, Volume 7, p. 283. (20 February 1959).
[35] *Hükümetler ve Programları 1920-1960 Cilt 1*, TBMM Basımevi, Ankara 1988, p. 210-223.

It stated that exports should be increased in order to reduce the trade gap and that it was believed that the trade balance could be balanced as soon as possible and that the foreign debt could be paid. However, it was stressed that Türkiye's foreign debt should be postponed as it would take time to achieve a balanced trade. In the concluding part of the memorandum, it was stated that the Turkish government would insist on the implementation of the programme and that it was only through the implementation of such a plan that the Turkish people could enjoy a high standard of living similar to that of the developed countries.[36]

With this stabilisation programme, Türkiye admitted that it could not pay its debts, that it could not produce for lack of resources and that it needed help from allied countries and institutions, and promised to devalue the Turkish lira. The memorandum was approved by I.S. Friedman and E. Sturc and an agreement was reached between Finance Minister Hasan Polatkan and the IMF and OEEC.[37]

Following the 23 July Memorandum, Foreign Minister Fatin Rüştü Zorlu, Finance Minister Hasan Polatkan and the accompanying delegation went to Paris to negotiate the measures set out in the Memorandum and the financing of the loans. In Paris, Turkish officials explained to the OEEC, the US, Germany and other OEEC members the 23 July Memorandum and the stabilisation measures they had submitted to the IMF.[38]

In an interview with the Anatolian Agency on 30 July 1958, Foreign Minister Zorlu stated that international organisations[39] and countries had agreed to provide aid to Türkiye and that reports that the aid was conditional on the economy being under control were unfounded.[40]

As a result of the negotiations, assistance agreements were signed between Türkiye, the OEEC, the IMF and the USA on 1 August 1958.[41] After signing the agreements, Hasan Polatkan returned to Türkiye and made the following statement at the airport, saying that he had returned from his trip to Paris satisfied. "Our economy will take a huge leap forward thanks to this aid, which will support the measures included in our government's programme and which are being implemented."[42]

On 3 August 1958, Polatkan made a statement on the content of the foreign aid, explaining that negotiations had begun with the USA and the Federal German Government and had been concluded with the OEEC and the IMF in Paris and Ankara. He stated that the memorandum prepared by the government was approved by the OEEC and the IMF and that in this context an agreement was reached on the foreign aid necessary for the implementation of the programme.[43]

[36] R.Aslan ve D.Sürekçi, *op. cit.,* p. 133-228.
[37] R.Aslan ve D.Sürekçi, *op. cit.,* p. 2.
[38] *Cumhuriyet,* 26 July 1958.
[39] *Cumhuriyet,* 30 July 1958.
[40] *Vatan,* 30 July 1958.
[41] *Zafer,* 1 August 1959.
[42] *Zafer,* 2 August 1958.
[43] *Zafer,* 4 August 1958.

Polatkan said that a total of $359 million in aid had been received, $234 million from the US, [44] $100 million from the OEEC[45] and $25 million from the IMF, and that it had also been decided to defer $400 million in overdue debts to OEEC members in accordance with bilateral agreements.[46]

Polatkan claimed that with the agreements in question, annual imports would rise to $630 million to meet Türkiye's needs. He said the agreements had two features that would be welcomed by the public: firstly, that Türkiye's reputation abroad would not be damaged, and secondly, that an unprecedented foreign loan would be granted in Türkiye's history. [47]

After Hasan Polatkan's statements, the economic decisions that would go down in the history of the Republic of Türkiye under the name of "4 August Decisions" were announced to the public on 4 August 1958 and the following days in the Official Gazette and on the radio. In fact, with the 4 August Decisions, Türkiye announced the programme presented in the 23 July Memorandum but also took other decisions that would affect the whole economy. The following decisions were taken: (1) The Turkish lira was devalued on a large scale, with 1 dollar pegged at 9 TL, 1 pound at 25.20 TL and 100 lire at 1.92 TL.[48] However, due to the introduction of a multiple exchange rate system, different exchange rates such as 210, 280 and 620 Kurus were applied depending on the type of export goods. In short, the value of the TL was reduced by 320% and the value of the dollar was increased from 280 Kurus to 900 Kurus. (2) Controlling the growth of the money supply by limiting the use of the Central Bank's resources. (3) Reorganised imports and linked needs to a programme of quarterly quotas. (4) Balance the budget. (5) Include efficient and short-term projects in investment. (6) Increase income tax.[49]

When the decisions were announced, the opposition reacted collectively and strongly. Speaking at the Kasımpaşa Congress on the day the decisions were announced, CHP General Secretary Kasım Gülek said that exports had reached a situation where they could not pay foreign debts and that the loans opened for this reason were not development loans but "rescue loans".[50] İsmail Rüştü Aksal, the former finance minister of the CHP, argued that it is normal that a mentality that is not based on proper calculation and does not listen to the criticism of the opposition, especially the CHP, and whose irregularities are increasing every day, leads the country into an economic deadlock, that the economic policy that is being insisted on is damaging Türkiye and that Polatkan's statement is proof of how bad Türkiye's economic situation has become, especially in terms of foreign payments, commitments and debts.[51]

[44] *Cumhuriyet,* 4 August 1958.
[45] The assistance totalled 100 million, of which 25 million dollars was provided through the use of credit quotas and 75 million dollars by the member governments of this organisation. Of this, 50 million dollars was given directly by the Federal Government of Germany, 10 million dollars by the United Kingdom and 15 million dollars by the member states. (*Akşam,* 4 August 1958.)
[46] *Akşam,* 4 August 1958.
[47] *Zafer,* 4 August 1958.
[48] *Ulus,* 5 August 1958.
[49] CDTA, *op. cit.,* p. 496 ve, Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi 1914-2001,* İmaj Yayınevi, Ankara 2001, p. 144.
[50] *Vatan,* 4 August 1958.
[51] *Ulus,* 6 August 1958.

While the opposition continued to criticise the loans, the Turkish Grand National Assembly convened an extraordinary session on 21 August 1958 to discuss the loans.[52] The meetings are important to hear first-hand the eight-year economic policy of the Democratic Party of Türkiye and the reasons for the loans. The talks began with Foreign Minister Fatin Rüştü Zorlu listing the economic activities carried out in Türkiye over the past eight years. Zorlu said that Türkiye had experienced difficulties due to drought and natural disasters for three years in a row with the Korean crisis and that medium- and short-term loans were taken instead of long-term loans to continue production, but economic difficulties were experienced due to the maturity of the loans before the results of the investments were received.[53]

Hasan Polatkan, who took the floor after Zorlu, began his speech by saying that the agreements reached would bring the people's welfare to a higher and higher level, and after mentioning the economic indicators of the loans, he said that Türkiye had received loans that were unprecedented in its history.[54]

İsmet İnönü spoke on behalf of the CHP about foreign policy and loans, and after giving his assessment of foreign relations, he also spoke about loans. İnönü said that certain conditions have been accepted for the loans and that these conditions will make the people›s welfare worse instead of better.[55]

CHP Ankara deputy İsmail Rüştü Aksal said that the economic policies of the Democrats in 1950-1953 were approved by the CHP, but in 1954 the economy was no longer doing well, and argued that the Democrats, who declared that the loans would increase the welfare of the people, were deceiving the people.[56]

Aksal explained that Türkiye was unable to pay back the cost of the goods and services it had bought due to the end of liberalisation after 1952, that if the DP's economic policy was correct there would be no need to take any new measures, and that the parliament was debating this issue and that with the devaluation "two thirds of the Turkish lira had been cut off".[57]

Despite the opposition's reaction, the government did not accept that a devaluation had taken place and insisted that the scheme was a premium system. Although no devaluation was officially announced, a de facto devaluation was applied by imposing a tax of TL 6.22 for USD 1 on foreign currency-based transactions.[58]

In its Operations Coordination Board report, the US State Department noted that on 3 August Türkiye implemented a de facto devaluation, raising the official effective import rate from TL 9 to $1 and the three effective export rates from 4.90, 5.60 and 9.00 to $1.[59]

[52] *Zafer,* 22 August 1958.
[53] *TBMM Zabıt Ceridesi,* 11th Period, 1th Legislative Year, Volume 4, p. 829 - 830. (21.8.1958).
[54] *TBMM Zabıt Ceridesi,* 11th Period, 1th Legislative Year, Volume 4, p. 842. (21 August 1958).
[55] *TBMM Zabıt Ceridesi,* 11th Period, 1th Legislative Year, Volume 4, p. 842. (21 August 1958).
[56] *TBMM Zabıt Ceridesi,* 11th Period, 1th Legislative Year, Volume 4, p. 846-848. (21 August 1958).
[57] *Vatan,* 22 August 1958.
[58] Mehmet Evsile, "Demokrat Parti'nin İktisadi İstiklal Mücadelesi", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2 (3) 2018, p. 72.
[59] *Foreign Relations of the United States (FRUS),* 1958–1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, Part 2, Washington, 19 November 1958.

B. 11 May 1959 Consolidation (Debt Relief)

Following discussions in Türkiye's Grand National Assembly, the government began to implement the decisions taken, and Hasan Polatkan travelled to the United States in September to ensure that the aid was implemented and to explain that Türkiye's economic problems could be overcome with long-term planning.[60]

Polatkan and the accompanying Turkish delegation organised a series of meetings with the relevant US departments, and at the dinner held at the US State Department on the occasion of the visit, the US Secretary of the Treasury stated that the US approved the decisions taken and that the US was confident that Türkiye would implement the decisions taken with "the utmost care and determination".[61] Polatkan spoke of the friendship between the two allies and said that an ally with a strong economy like the US had worked for years to ensure peace in the East.[62]

At the meeting on 10 September 1958, Polatkan stated that he was sure the US would provide assistance and that Türkiye's economic difficulties were due to its over-ambitious development programme in recent years. American officials stated that Türkiye would be given financial support for defence, whereupon Polatkan promised that the stabilisation programme would be implemented.[63]

Under Secretary of State for Economic Affairs C. Douglas Dillon visited Türkiye in September. During the talks, Turkish officials said that the 6.5 per cent interest rate on the loans was high. In a cable to the Foreign Ministry, Dillon stated that the high interest rate could affect Menderes politically and suggested that the necessary initiatives be taken to secure a 5 per cent interest rate.[64]

Following Polatkan's visit to the USA, negotiations on the issue of rescheduling and instalment payment of the debt owed to OEEC members, which had been agreed in Paris, began in January 1959 and Foreign Minister Fatin Rüştü Zorlu attended the negotiations on 16 January 1959 on behalf of Türkiye.[65]

After about fifteen days of negotiations, the Ministry of Foreign Affairs announced that the debt relief negotiations had been successfully concluded on 31 January 1959.[66] According to the agreement, Türkiye's accumulated debt to OEEC member countries and the US, amounting to some $440 million, would be repaid over a 12-year period at 3 per cent interest.[67]

In Paris, the Foreign Ministry announced the postponement agreement and its terms, but the terms of the $359 million loan signed five months earlier were not disclosed. CHP Burdur deputy Fethi Çelikbaş asked Finance Minister Hasan Polatkan about the terms of

[60] *Akşam,* 12 September 1958.
[61] *Cumhuriyet,* 13 September 1958.
[62] *Cumhuriyet,* 13 September 1958.
[63] *FRUS,* 1958–1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, Part 2, Washington, 10-12 September 1958.
[64] *FRUS,* 1958–1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, Part 2, Washington, 29 September 1958.
[65] *Ulus,* 16 January 1959.
[66] *Ulus,* 1 February 1959.
[67] *Zafer,* 1 February 1959. The total debt is 440 million dollars. The plan was to pay 15 million dollars in the first year, 20, 25, 30 and 35 million dollars in each of the next four years, and the rest in seven years. (*Zafer,* 1 February 1959.)

the loan.[68] In his statement, Polatkan said that $25 million of the $100 million owed to the OEEC would be paid from the quota, with an annual interest rate of 3.5% and within three years of the dissolution of the organisation, while the remaining $75 million would be provided by the member countries and would be paid in two six-monthly instalments after five years with an interest rate of 5.75%. The schedule for the $25 million received from the IMF was $2 million in November 1961, $5.5 million in July 1962, $8.5 million in January 1963 and $9 million in July 1963, without interest but with commission.[69]

While this relatively favourable atmosphere prevailed in Türkiye, it was decided to increase the quotas of the IMF and the World Bank at the annual meetings of the IMF and the World Bank in 1958.[70] Accordingly, the IMF quota was increased from US$43 million to US$86 million and the World Bank quota from US$43 million to US$115 million.[71] Since the increase in quotas would lead to an increase in the amount of credits to be received, the decisions were welcomed by Türkiye. Moreover, contrary to the decision taken, the fact that the quotas have been increased more than the quotas fixed can be sought in the stabilisation of the Turkish economy by means of stabilisation measures.

Following the decision to reschedule the debts of OEEC members, the "Agreement on the Commercial Debts of Turkish Residents" was signed with the OEEC and the USA in Paris on 11 May 1959.[72] Thus, the first consolidation agreement of the Republic of Türkiye was signed for the rescheduling of Türkiye's debts to the OEEC members and the USA, which is known in Türkiye's economic history as the "Consolidation of 11 May 1959".[73]

Oğuz Gökmen, Director General of the Economic Cooperation Department of the Foreign Ministry, made the statement on the agreement. Gökmen said that the debt would be paid in equal instalments until 1962,[74] that a new import and export regime had been introduced and that Türkiye's creditworthiness would increase.[75]

The agreement rescheduled Türkiye's commercial debt and imports on credit. A total of US$ 376 million in commercial debt, of which US$ 326 million was principal and US$ 50.1 million interest, and a total of US$ 109.7 million in imports on credit, of which US$ 72 million belonged to the public sector and US$ 37.6 million to the private sector, making a total of US$ 487 million in external debt, were consolidated on 11 May 1959 and new instalments were scheduled to run until 2001.[76]

The government has also made some decisions regarding the postponement of debts to countries with which Türkiye has no payment agreement and with which no consolidation agreement has been concluded (Japan, Canada and Pakistan) and according to these decisions it is planned to pay the debts in instalments of 100 thousand dollars.[77]

[68] *Cumhuriyet,* 2 February 1959.
[69] *Ulus,* 2 February 1959.
[70] *Zafer,* 19 April 1959.
[71] BCA, 030.18.1.2./156-8-10 (16 July 1960)
[72] Nazif Ekzen, *Türkiye Kısa İktisat Tarihi*, p. 39. The countries that have signed the agreement are Germany, Austria, Belgium, Denmark, France, Italy, Luxembourg, Norway, the Netherlands, Portugal, the United Kingdom, Sweden and Switzerland. The USA also participated in the agreement through an exchange of letters. (*Cumhuriyet,* 12 May 1959)
[73] *Akşam,* 12 May 1959.
[74] *Yeni Gün,* 13 May 1959.
[75] *Cumhuriyet,* 13 May 1959.
[76] Nazif Ekzen, *Türkiye Kısa İktisat Tarihi,* p. 39.
[77] *Zafer,* 15 May 1958.

Türkiye, which had been seeking foreign loans even for the implementation of the initiatives promised in the Memorandum and Agreements, was encouraged to obtain foreign loans when J. Cahan, Deputy Secretary General of the OEEC, stated in a press conference held at the Ministry of Foreign Affairs on 2 July 1959 that "if there is a relaxation of credit restrictions, the stabilisation programme will be damaged".[78]

The first hint of foreign loans was Hasan Polatkan's speech at the DP Fatih Congress, in which he announced that foreign aid of up to 600 million dollars would be requested, along with a three-year report to be submitted to the OEEC.[79]

A delegation of OEEC and IMF economists came to Türkiye on 2 September 1959 to carry out studies on the 600 million dollars of aid mentioned by Polatkan at the Congress.[80] The OEEC delegation spent a week investigating and left Türkiye on 8 September 1959. In his statement, the head of the delegation said that the development of the Turkish economy towards financial stability as a result of their investigations was "good and promising", but did not mention the requested loan of $600 million.[81]

The fact that the loan was not mentioned proved that the international organisations were withdrawing their support from the DP, and this visit by the OEEC delegation was the DP's last contact with the OEEC, the IMF and the World Bank. The results of the economic stabilisation measures, which were the main activity of the last period of the DP government, produced important results in a short period of time, but could not ensure the recovery of the deteriorated economic balances. Memduh Aytür, the General Director of the Treasury, was blamed for the negative outcome of the last loan request.[82]

A numerical analysis of the stabilisation measures shows that imports, which were 315 million dollars in 1958, increased to an average of 470 million dollars in 1959-1960. Exports, on the other hand, increased from 247 million dollars in 1958 to 330 million dollars in 1959-1960 but did not reach the average of 370 million dollars in 1950-1953. The ratio of exports to imports, which was 78.5 per cent in 1958, fell to 68 per cent in two years.[83] The target of balanced budget could not be achieved and the budget deficit, which was 155 million liras in 1958, increased to 342 million liras in 1959. The promise of raising the welfare level of the people also failed to be realised. While the Gross National Product (GNP) was over 11% in 1958, this value decreased to 4.3% in 1959. The general level of prices continued to increase in 1958 and 1959 and entered into a great stagnation as of 1960. [84] Türkiye ended the borrowing it started in 1947 due to its inability to pay its debts in 1958 and had to take the 4 August decisions.[85]

The fact that the increase of the dollar from 2.8 to 9 liras was implemented immediately for imports and gradually for exports is due to the fact that the DP did not want to openly express the devaluation decision, which it perceived as an insult to Türkiye. The DP did not fix the exchange rate for three years, and the task of fixing the exchange rate was left to the National Unity Committee (MBK) after 27 May.

[78] *Vatan,* 2 July 1959.
[79] *Zafer,* 24 August 1959.
[80] *Akşam,* 1 September 1959.
[81] *Cumhuriyet,* 8 September 1959.
[82] Tokgöz, *op. cit.*, p. 145.
[83] T.C. Başbakanlık, *Türkiye İstatistik Kurumu, İstatistiki Göstergeler 1923-2011,* Ankara 2012, p. 437-477.
[84] Nazif Ekzen, *1946-1958-1970 Devalüasyonları,* Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No: 1980/226, Ankara 1980, p. 84.
[85] Kenan Bulutoğlu, *Türkiye'de Yabancı Sermaye,* Gerçek Yayınevi, İstanbul 1970, p. 122.

Conclusion

Türkiye favoured a liberal economic policy in line with the international context that emerged after the Second World War. This policy, which began under the CHP government, was continued by the DP, which came to power in 1950. The agrarian economy implemented between 1950 and 1953 was interrupted after 1954. In particular, the difficulties in disbursing aid and foreign loans provided by the World Bank, as well as payment difficulties, led the IMF to evaluate the Turkish economy.The first devaluation proposals made by the IMF were not accepted by the Menderes governments and the liberal economic policy was abandoned and an attempt was made to solve the economic problems by taking restrictive measures such as the National Protection Law, but these decisions could not solve the problems and as a result of negotiations with the IMF, the stabilisation programme and devaluation were accepted. These decisions to restore liberal policies were the first stabilisation programme in the history of the Turkish economy.

With this stabilisation programme, Türkiye admitted that it was unable to pay its debts and needed help from allied countries and institutions and promised to devalue the Turkish lira. After a series of agreements with the OEEC, the US, Germany and the IMF, decisions were taken that will go down in Turkish history as the August 4 decisions. With these decisions, decisions were taken that would have a direct impact on the lives of the people, such as the devaluation of the Turkish Lira from 2.8 TL to 9 TL to 1 dollar, the linking of the economy to a programme and the increase of income tax. It is worth noting that DP did not mention the word devaluation in any of its statements. The aid received was presented by the DP as an unprecedented step, but the reason for these loans or the economic predicament the country was in was never explained. The CHP, on the other hand, constantly criticised the reasons for the decisions but did not ignore the necessity of the loans.

The devaluation was the largest in the history of the Turkish economy, but it did not bring about the expected economic prosperity. The 1958 devaluation was a turning point in the history of Türkiye's external debt. The Republic of Türkiye, like the Ottoman Empire, became unable to pay its debts after about a century. The debt contracted and postponed during this period laid the foundation for the IMF stabilisation programmes and the borrowing spiral that would continue into the 2000s. These decisions were the first stabilisation programmes in the history of the Turkish economy.

Bibliography

Archives

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

030.18.1.2/88-552-5 (29.6.1956)

030.18.1.2./156-8-10 (16.7.1960)

TBMM Zabıt Ceridesi

11th Period, 1th Legislative Year, Volume 4, 21 August 1958.

11th Period, 2nd Legislative Year, Volume 7, 20 February 1959.

Foreign Relations of the United States

1958–1960, Eastern Europe; Finland; Greece; Turkey, Volume X, Part 2, Washington, 19 November 1958, 10-12 September 1958, 29 September 1958.

Newspaper Collections

Akşam, 11 June 1955.
Akşam, 20 January 1956.
Akşam, 4 August 1958.
Akşam, 12 September 1958.
Akşam, 12 May 1959.
Akşam, 1 September 1959.
Cumhuriyet, 10 January 1956.
Cumhuriyet, 22 April 1956.
Cumhuriyet, 1 July 1956.
Cumhuriyet, 4 January 1958.
Cumhuriyet, 24 June 1958.
Cumhuriyet, 26 July 1958.
Cumhuriyet, 30 July 1958.
Cumhuriyet, 4 August 1958.
Cumhuriyet, 13 September 1958.
Cumhuriyet, 2 February 1959.
Cumhuriyet, 12 May 1959.
Cumhuriyet, 13 May 1959.
Cumhuriyet, 8 September 1959.
Ulus, 19 January 1955.
Ulus, 22 April 1956.
Ulus, 19 July 1958.
Ulus, 5 August 1958.
Ulus, 6 August 1958.
Ulus, 16 January 1959.
Ulus, 1 February 1959.
Ulus, 2 February 1959.
Vatan, 30 July 1958.
Vatan, 4 August 1958.
Vatan, 22 August 1958.
Vatan, 2 July 1959.
Yeni Gün, 13 May 1959.
Zafer, 11 June 1955.
Zafer, 27 April 1958.
Zafer, 15 May 1958.
Zafer, 31 July 1958.
Zafer, 1 August 1958.
Zafer, 2 August 1958.
Zafer, 4 August 1958.

Zafer, 22 August 1958.

Zafer, 1 February 1959.

Zafer, 19 April 1959.

Zafer, 24 August 1959.

Secondary Sources

_____, Hükümetler ve Programları 1920-1960 Cilt 1, TBMM Basımevi, Ankara 1988.

6761 sayılı "Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Hakkında Kanun".

AHMAD, Feroz, (2010), *Demokrasi Sürecinde Türkiye,* Hil Yayın, Ankara.

ASLAN, Rıza - SÜREKÇİ, (2009), Dilek, *Adnan Menderes Hükümeti'nin IMF'ye Sunduğu İlk Ekonomik İstikrar Programı,* Dora Yayınları, Bursa.

BORATAV, Korkut, (2010), *Türkiye İktisat Tarihi,* İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

BULUTOĞLU, Kenan, (1970), *Türkiye'de Yabancı Sermaye,* Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA), (1985), Dış İktisadi İlişkiler/IMF Cilt:II, İletişim Yayınları, İstanbul.

ÇAVDAR, Tevfik, (2008), *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi – 1950'den Günümüze,* İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

DOĞAN, Yalçın, (1980), *IMF Kıskacında Türkiye 1946-1980*, Toplum Yayınevi, Ankara.

EKZEN, Nazif, (1980), *1946-1958-1970 Devalüasyonları,* Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No: 1980/226, Ankara.

EKZEN, Nazif, (2009), *Türkiye Kısa İktisat Tarihi,* ODTÜ Yayıncılık, Ankara.

EROĞUL, Cem, (2003), *Demokrat Parti*, Tarihi ve İdeolojisi, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

EVSİLE, Mehmet, (2018), "Demokrat Parti'nin İktisadi İstiklal Mücadelesi", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2 (3), 61-75.

KODAL, Tahir, (2021), "Sıkıntılı Yıllar 1954-1957", *Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti (1946 -1960),* V. 1., Ed. Dilşen İ. Erdoğan, İsmail H. Demircioğlu, Serpil S. Şimşek, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, P. 695-838.

KURDAŞ, Kemal, (2003), *Bitmeyen Gaflet ve Türkiye Ekonomisinin Çöküşü,* ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim Yayınları, Ankara.

KURDAŞ, Kemal*, (*1979), *Ekonomik Politikada Bilim ve Sağduyu,* ES Yayınları, İstanbul.

T.C. Başbakanlık, (2012), Türkiye İstatistik Kurumu, İstatistiki Göstergeler 1923-2011, Ankara.

TOKGÖZ, Erdinç, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi 1914-2001,* İmaj Yayınevi, Ankara 2001.

YERASİMOS, Stefanos, (1987), *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye - Tanzimat'tan 1. Dünya Savaşına,* Cilt II, Belge Yayınları, İstanbul.

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)
DOI: 10.33431/belgi.1591439 **Araştırma Makalesi/**Research Article

MALATYA'DA VATAN CEPHESİ (12 EKİM 1958-27 MAYIS 1960)*

THE FATHERLAND'S FRONT IN MALATYA (OCTOBER 12, 1958 – MAY 27, 1960)

Elif AŞCI**

Geliş Tarihi/Received:26.11.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**11.06.2025

AŞCI, Elif, (2025), "Malatya'da Vatan Cephesi (12 Ekim 1958-27 Mayıs 1960)", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 233-253.

Öz

Türkiye Cumhuriyeti siyasi tarihinde önemli bir yere sahip olan İsmet İnönü hem başbakanlık hem cumhurbaşkanlığı hem de muhalefet liderliği yapmış; bu görevleri süresince dokuz dönem Malatya milletvekili olarak Meclis'te yer almıştır. Malatya halkı tarafından büyük ölçüde desteklenen İnönü ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), uzun yıllar boyunca ilde güçlü bir siyasi konuma sahip olmuştur. Ancak 1950'li yılların sonlarına doğru bu durum değişmeye başlamış, özellikle 1958 yılında Demokrat Parti'nin (DP) öncülüğünde kurulan Vatan Cephesi, Malatya'daki siyasi dengeleri belirgin şekilde etkilemiştir. Dönemin başbakanı Adnan Menderes'in çağrısıyla kurulan Vatan Cephesi, muhalefete karşı bir toplumsal cephe oluşturmayı hedeflemiş ve ülke genelinde olduğu gibi Malatya'da da olumlu karşılık bulmuştur. CHP'den istifalar yaşanmış, birçok kişi DP'ye ve Vatan Cephesi'ne katılmıştır. Halkın CHP'den uzaklaşma nedeni yerel basın ve resmi kayıtlarda geçen ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu süreçte, yerel basın ve halk arasında hızla yayılan eleştiriler, Vatan Cephesi'nin halk nezdindeki meşruiyetini pekiştirirken, aynı zamanda CHP'nin eski vaatlerinin gerisinde kaldığına dair büyüyen bir memnuniyetsizlik duygusu da şekillenmiştir. Kayıtlara göre DP'nin yol, köprü, baraj, fabrika ve sağlık yatırımları gibi somut hizmetleri halk nezdinde büyük takdir görmüştür. CHP'nin uzun yıllar gerçekleştiremediği hizmetlerin DP döneminde hayata geçirildiği yönündeki kanaat, Malatya halkının tercihini etkilemiştir. Ayrıca uçak kazasından sağ kurtulan Menderes'e karşı duyulan sevgi, dış politikadaki başarılar, bölgeden ileri gelen kişilerin Vatan Cephesi'ne katılmasının da bu geçişlerde etkili olduğu, kayıtlarda yer almaktadır. Bu çalışma, telgraflar ve dönemin yerel basını aracılığıyla Vatan Cephesi'nin Malatya'daki etkisini ve siyasi kutuplaşmanın boyutlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. İnönü'nün temsil ettiği Malatya ilinin siyasi kutuplaşmaların en yoğun olduğu Vatan Cephesi olayından ne derece etkilenmiş olduğunu belirlemek, dönemin atmosferini, halkın beklentilerini Malatya örneği üzerinden açıklamak çalışmanın esas amacıdır.

Anahtar Kelimeler: *: Vatan Cephesi, Güç Birliği, İnönü, Menderes, Muhalefet, Malatya.*

*Bu çalışma 2018 yılında Uluslararası Multidisipliner Akademik Çalışmalar Sempozyumu(Ismas)'nda Elif Aşçı ve İdris Kılıçarslan tarafından "Malatya'da Vatan Cephesi" bildirisinin genişletilerek düzenlenmiş halidir.

** Dr., Araştırma Görevlisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ABD, elifasci@sdu.edu.tr, (https://orcid.org/ 0000-0003-2955-0447).

Abstract

İsmet İnönü, who holds an important place in the political history of the Republic of Türkiye, served as both Prime Minister, President, and leader of the opposition. Throughout these roles, he served as a Member of Parliament for Malatya for nine terms. İnönü and the Republican People's Party (CHP), which were largely supported by the people of Malatya, held a strong political position in the province for many years. However, toward the late 1950s, this situation began to change, particularly with the establishment of the Fatherland's Front (Vatan Cephesi) in 1958 under the leadership of the Democratic Party (DP), which notably affected the political balance in Malatya. The Fatherland's Front, established at the call of the then Prime Minister Adnan Menderes, aimed to create a social front against the opposition and gained positive reception both nationwide and in Malatya. Resignations from the CHP occurred, with many people joining the DP and the Fatherland's Front. The reasons for the public's shift away from the CHP are reflected in the expressions found in local media and official records. According to these records, the DP's tangible services, such as investments in roads, bridges, dams, factories, and healthcare, were highly appreciated by the public. The belief that these services, which the CHP had failed to implement for many years, were realized during the DP era influenced the preferences of the people of Malatya. Additionally, the affection felt for Menderes, who survived a plane crash, the successes in foreign policy, and the participation of influential figures from the region in the Fatherland's Front also played a role in this political shift, as recorded. This study aims to reveal the impact of the Fatherland's Front in Malatya and the dimensions of political polarization through telegrams and the local press of the time. The primary objective of this study is to determine to what extent Malatya, represented by İnönü, was affected by the political polarization during the Fatherland's Front events and to explain the atmosphere of the period and the public's expectations through the example of Malatya.

Keywords: *Fatherland's Front, Power Union, İnönü, Menderes, Opposition, Malatya.*

Giriş

Türkiye'de, İkinci Meşrutiyet döneminden itibaren görülen siyasal cepheleşmeler, Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir ve ülkenin kurtarılması meselesi, bu cepheleşmelerin temel nedeni olmuştur. İlk örnekleri 1859'da Fedailer Cemiyeti, 1865'te Genç Osmanlılar Cemiyeti ve 1889'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşlarında görülen memleketi kurtarma anlayışındaki ayrışmalar, Millî Mücadele döneminde direniş örgütlenmesi olarak Müdafaa-i Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyetleri ile devam etmiştir.[1] Demokrasiyi inşa etmek temel amaç olmasına rağmen, Cumhuriyet dönemiyle birlikte de partiler arasındaki kutuplaşma devam etmiştir. Özellikle 27 Mayıs darbesi ile sona eren Vatan Cephesi, ülkenin iktisadi, sosyal ve siyasi hayatını derinden etkilemiştir

Partilerin cepheleşme sürecine girmesinin temel nedeni, genellikle iktidar partisinin sertleşen politikaları olmuştur. 1958 yılında Türkiye'yi cepheleşmeye götüren süreç de yine bu sertleşen politikaların bir sonucudur. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte demokratik hayatın inşa edilmesi amacıyla muhalefete önem verilmiş ve çok partili sisteme geçiş için çeşitli denemeler yapılmıştır. Başlangıçta birkaç girişimin ardından, Demokrat Parti'nin (DP), iktidar partisi Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) içinden muhalefet olarak çıkması ve geniş halk kitlelerini temsil edecek şekilde örgütlenmesiyle, Türk siyasi hayatında istenilen çok partili hayata geçiş sağlanmıştır. DP, kuruluşundan sonra kısa bir süre içinde teşkilatlanarak 1950 seçimlerini kazanmış; bu zafer, uzun süre iktidarda olan Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı büyük bir demokrasi zaferi olarak kabul edilmiştir. 1950 seçimlerinde, DP 416 milletvekili, CHP 69 milletvekili ve Milliyetçi Hareket Partisi (MP) ise 1 milletvekilliği kazanmıştır.[2] DP, CHP'den aldığı illerle mecliste üstünlüğü sağlamıştı, ancak Malatya halkı önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de İsmet İnönü'yü vekil olarak seçmiştir.[3] CHP, yurt genelinde güç kaybetmiş olsa da Malatya genelinde en güçlü parti konumunda olmaya devam etmiş; benzer şekilde üstünlüğü 1951 yerel seçimlerinde de devam ettirmiştir.[4]

DP, iktidarının ilk yıllarında, ekonomik anlamda zor durumda olan toplumun desteğini kazanmış ve başta basın olmak üzere özgürlükleri genişletmesiyle ülke genelinde güven kazanarak iktidarını pekiştirmiştir. Ancak DP 1954 seçimlerinde de halkın desteğini almasına ve iktidarını sürdürmeyi başarmasına rağmen muhalefet karşısında daha sert bir politika izlemeye başlamıştır. Özellikle Demokrat Parti'ye oy vermeyen Kırşehir'in ilçe yapılması, basın özgürlüğünün kısıtlanması, gazetecilerin tutuklanması, adalet sistemi üzerinde baskılar kurulması ve Meclis'teki muhalefetin etkisiz hale getirilmesi gibi uygulamalar hem halkın hem de muhalefetin iktidara karşı cepheleşmesine yol

[1] Hakkı Uyar, Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi, Boyut Yayınları, İstanbul 2012, s.9

[2] Ayşegül Şentürk Yiğit, DP Dönemi Çanakkale Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri (1950-1960), Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl/10, Sayı/ 39, Aralık/ s.193.
69 milletvekilliği kazanmış olan CHP, 1950 seçimlerinden sonra çoğunluk sisteminin adil bir temsile yer vermediğini ve nispî temsil sistemine geçilmesi gerektiğini dile getirmiştir. DP ise nispi temsil sitemini başlangıçta ileri sürerken sonraki seçimlerde bir daha dillendirmeyecektir.

[3] İnönü sadece 1950 seçimlerinde değil, meclisin II, III, IV, V, IX, X, XI, 1(XII), 2(XIII), 3(XIV) üncü Dönemlerinde de Malatya'dan milletvekili olarak seçilmiştir. Bakınız https://www.tbmm.gov.tr/milletvekili/milletvekilidetay?DonemId=f72877c2-f524-037b-e050-007f01005610&Id=f72877c2-d3f1-037b-e050-007f01005610 (25.11.2024).

[4] Fatma Tuğba Ariç, "Çok Partili Dönemde Malatya'da Siyasi Hayat(1946-1960)Hayat (Yıl Hayat Hayat (1960) Hayat Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2019, s.82.

açmıştır.[5] 1954 seçimlerinde, yurt genelinde DP zafer kazanmış olsa da Malatya halkı yine Cumhuriyet Halk Partisi'ni desteklemiştir.[6]

1957 seçimleri yaklaşırken, muhalif seslere karşı tahammülsüz tavırlar sergileyen DP yönetimine karşı CHP, Hürriyet Partisi (HP) ve Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) arasında bir 'iş birliği' girişimine gidilmiş ancak bu girişim sonuçsuz kalmıştır.[7] Muhalefetin iktidara karşı birlik oluşturma çabası, DP yöneticilerini tedirgin etmiş ve seçim sonrası DP'nin tutumunu belirlemede etkili olmuştur.[8] 1957 seçimlerinde, DP oy oranındaki azalmaya rağmen iktidarda kalmayı başarmış, CHP ise oy oranlarını artırmıştır.[9]

Malatya'da, DP'nin aldığı oy oranı yüzde otuz ile yüzde kırk beş arasında iken, CHP'nin oy oranı yüzde elli beş ile yüzde altmış arasında değişmekteydi. CHP, on bir veya on iki milletvekilinin tamamını alırken, Adıyaman'ın il olmasıyla bu sayı dokuza düşmüştür. Toplam seçmen sayısı yaklaşık 170.000 olan Malatya'da, DP ikinci parti konumundaydı. DP'nin aldığı oylar, bölgenin kuzeyindeki verimli arazilere sahip köylülere sağlanan tarımsal yardımların etkisiyle azımsanamayacak derecede yüksekti. CHP'ye oy verenler ise, Cumhuriyet dönemiyle kurulan fabrikalardan memnuniyet duyan nüfus ile DP'yi irtica yanlısı olarak gören Alevilerden oluşuyordu.[10]

A-Basında Vatan Cephesi

1957 seçimleri ile başlayan iktidar ve muhalefet arasındaki cepheleşme,[11] 14 Temmuz 1958 tarihinde Irak'ta yaşanan devrimle[12] daha da sertleşmiştir. CHP'ye yakın muhalif basında iktidar partisinin otoriterliği eleştirilmiş ve diktatörce tavırları sebebiyle Irak başbakanı gibi bir sona işaret edilerek propagandalar yapılmıştır.[13] Özellikle İsmet İnönü'nün halkı "milli birliğe" çağırmasıyla DP, iktidarını tehdit altında hissederek panikle muhalefeti tasfiye için harekete geçmiştir.[14]

DP Meclis Grubunun derhal toplanarak kabul ettiği tebliğ, 12 Ağustos'ta Zafer gazetesinde; "*Millet Huzurunda CHP'ye İhtar!*" manşetiyle yayımlanmıştır.[15] Bu tebliğden iktidarın, muhalefeti gayri meşru olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca akabinde uygulanacak kısıtlayıcı girişimler için dayanak niteliğinde olan ifadelere yer verilmiştir.[16] İki taraf arasındaki karşılıklı sertleşen ifadeler gündemden düşmezken, Menderes

[5] Zehra Arslan, "Trabzon'da Vatan Cephesi (12 Ekim 1958-27 Mayıs 1960)", Karadeniz Araştırmaları Dergisi, Kış 2013, S.36, s.130.
[6] Ariç, a.g.t., s.86.
[7] Zehra Arslan, "Vatan Cephesi Davası (Kararname, Savunmalar ve Karar)", History Studies, 19.
[8] Cumhuriyet Arşivi, 010.09/21. 657.1.49, 31.05.1961. ("Vatan Cephesi Davası'nda Adnan Menderes'in Burhan Apaydın Tarafından Yapılan Savunması", Yassıada mahkemelerinde Menderes savunması sırasında muhalefetin iş birliğinin sandalye sayılarındaki hesaplar sebebiyle başarısız olduğunu belirtmiştir. Savunmasında kutuplaşmanın ve 27 Mayıs darbesinin nedenin muhalefetin iş birliğine dayandırmıştır.)
[9] Zehra Arslan a.g.m., Trabzon'da..s. 130.
[10] Ariç, a.g.t.,s .89-90.
[11] Akbaba Dergisinin 05.12.1957 tarihli sayısında siyasilerin bu cepheleşmesinin halk arasında da olduğuna dikkat çeken karikatürler yer almaktadır. "Politika Yobazlıkları" başlığı ile verilen karikatürde "Bir köyde DP'liler ile CHP'liler camiyi paravanla ikiye ayırdılar" ifadesi Vatan cephesi öncesinde siyasi gruplaşmanın cami cemaatinden karıkoca ilişkilerine kadar yansıdığını resmetmektedir. Bakınız; Elif Aşcı, Karikatürlerde İnönü İmajı, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta,2014, s.118.
[12] Cumhuriyet Gazetesi, 15.07.1958.
[13] Ulus, 3 Ağustos 1958.
[14] Fahri Yetim, "Ulus ve Zafer Gazetelerinin Karşılaştırılmalı İncelenmesi (1957-1960)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s.103.
[15] Zafer 12 Ağustos 1958.
[16] Yetim, a.g.t. s.103.

İnönü'yü ihtilal tahrikçiliği ile suçlamıştır. CHP meclis grubunda ise "*Halkın dikkatini hakiki dert ve davalardan uzaklaştırmak için, muhalefete ihtilalcilik isnat ediliyor.*" denilerek iktidar eleştirilmiştir.[17] Karşılıklı atışmalar Menderes'in 21 Eylül'de İzmir'de demokrasi üzerinden tehditkâr konuşması ve ardından İnönü'nün bu konuşmaya sert cevap vermesi ile hararetlenmiştir. Neticede rejim tartışmaları muhalefet partilerini "Güç birliği" yapma düşüncesiyle tekrar bir araya getirmiş;[18] önce 16 Ekim 1958'de Türkiye Köylü Partisi (TKP) Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) ile birleşmiş, ardından Hürriyet Partisi de CHP'ye katılmıştır. Böylece 24 Kasım 1958 tarihinde, muhalefet tarafından oluşturulan "Millî Muhalefet Cephesi" adı verilen birlik kurulmuştur.[19]

Güçlenen muhalefet karşısında Başbakan Adnan Menderes, 12 Ekim 1958'de Manisa'da yaptığı bir konuşmada, halkı muhalefetin yıkıcı diye nitelendirdiği faaliyetlerine ve Güç Birliği'ne karşı kurdukları Vatan Cephesi'ne katılmaya davet etmiştir.[20] 24 Ekim 1958'de Eskişehir konuşmasında ise "*Her şeyden önce vatan, her* şey vatan için!" düsturu ile muhalefete karşı Vatan Cephesi'ni kurduklarını ilan etmiştir. Cephenin ilk toplantısını da 6 Ocak 1959'da İstanbul il teşkilatında yapmıştır.[21] Öte yandan Hürriyet Partisi'nin CHP'ye katılımı ile Güç Birliği Ocakları'nın fiilen hayata geçirilmesini engellemek isteyen iktidarın çabası sonuç vermezken, Başbakan Menderes bu oluşumu haçlı ordusuna benzeterek "ehli salip" diye isimlendirmiştir.[22]

Menderesin halka yaptığı çağrı ile Vatan Cephesi ülke genelinde olumlu karşılanmış ve DP yeniden güçlü bir konuma gelmeye başlamıştır. Halkın kitleler halinde DP'ye katılması ve katılanların radyoda isimlerinin ilan edilmesi, muhalefet tarafından eleştirilmiştir. Hatta DP propagandası yaptığı gerekçesi ile partizan radyo olarak adlandırılan radyo için "*Ajans Haberlerini Dinlemeyenler Derneği*" bile kurulmuştur. Vatan cephesi ve DP'ye hızla katılımlar olsa da DP'den de başta CHP olmak üzere diğer partilere geçenler de olmuştur. Bu durum, iktidar ve muhalefet partileri arasındaki gerilimi artırmıştır.[23]

Vatan Cephesine katılımlar yoğun olarak 1959 yılında görülür. Bu durumun sebeplerinden biri ise 1959 yılında gerçekleşen uçak kazasından Menderes'in sağ kurtulmasıdır. 1950'li yıllar boyunca Türkiye'nin gündeminde olan Kıbrıs sorunu, bir dizi diplomatik görüşmelerle sürmüş ve nihayet 1959'da Türk ve Rum ortaklığına dayalı ayrı bir devletin kurulma fikrinde uzlaşılmıştır. Önce iki ülke yetkilileri arasında 11 Şubat 1959'da Zürih'te anlaşma imzalanmış, ardından da İngiltere ile akdedilmesi planlanmıştır. 17 Şubat 1959 tarihinde İngiltere'nin başkenti Londra'da yapılacak imza törenine katılmak için Ankara Esenboğa Havalimanından Menderes ve beraberindeki heyet yola çıkmıştır ancak uçağın düşmesi sonucunda 24 kişiden 14'ü hayatını kaybetmiştir. Uçak kazası Türkiye'nin ve İngiltere'nin gündeminde ilk sırada yer almış, Daily Mail, "*Menderes Mucizesi*";[24] The Times, "*Mr. Menderes Uçak Kazasından Kurtuldu Vıskontun Sis Sapmasının Ardından*

[17] Uyar, a.g.e., s.39.
[18] Yetim, a.g.t., s.107.
[19] Işıl Tuna, "Uşakta Vatan Cephesi (12 Ekim 1958-27 Mayıs 1960)", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Güz 2019, S 100, s.625.
[20] Bilal Tunç," Bursa'da Vatan Cephesi", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.9, S.2, s.140.
[21] Aslan, a.g.m., Trabzon'da…s,131.
[22] Yasemin Doğaner, Vatan Cephesi, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/vatan-cephesi/ (10.10.2024).
[23] Bilal Tunç, "Eskişehir'de Vatan Cephesi", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.52, Nisan 2017, s.200.
[24] Süleyman *İnan, "İngiliz Belgelerinde Adnan Menderes'in Uçak Kazası", Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını,* (2020), *Kış 2020/I,* ss. 1184-1909 https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/1201/Ba%C5%9Fbakan_Adnan_Menderes'in_U%C3%A7ak_Kazas%C4%B1_(17_%C5%9Eubat_1959)

Gatwıck Yakınlarında Ormanlık Alana Uçması Sonucu 12 Kişi Öldü";[25] Ulus, "*Elim Uçak Kazası Bütün Yurtta Büyük bir Üzüntü yarattı*" manşetiyle haberi vermektedir.[26] Menderes'in sağ kurtuluşu ise halk nezdinde seçilmiş kişi olarak görülmesine ve Allah'ın bir işareti olarak yorumlanmasına neden olmuştur. Bu olay Vatan Cephesi'ne katılımları da artırmıştır.[27]

Bu süreçte yaşananlardan, basın oldukça önemli ölçüde etkilenmiştir. Vatan Cephesi ile birlikte, özellikle muhalefet yanlısı gazeteler büyük oranda iktidarın yaptırımlarından etkilenmiştir. Nitekim iktidarı eleştiren ve Güç Birliği Cephesini destekleyen yayınları sebebiyle Ulus gazetesi, birden fazla yaptırımla karşı karşıya kalmıştır. Vatan Cephesi fikrinin dile getirilmesinden bir gün sonra ise "*Bir Vatan Cephesi Kurulmalıdır*" başlığını atan Zafer gazetesi, iktidar yanlısı olduğunu açıkça ortaya koymuştur.[28]

Muhalefet, Vatan Cephesi'ni DP iktidarının meşru müdafaa taktiği olarak görmektedir. Muhalif basının önde gelen yayınlarından olan Akis Dergisi, DP'nin çeşitli politikalarını ve uygulamalarını savunurken kullandığı argümanı sorgulamakta ve bu "meşru müdafaa" taktiğinin, aslında iktidarın eleştirilerden kaçmak ve baskılarla yüzleşmemek için bir mazeret haline geldiğini belirtmektedir. 18 Nisan 1959 tarihinde yayınlanan "Meşru Müdafaa" başlıklı yazıda bu duruma değinilmiştir. Buna göre iktidarın tıpta tedavisi mümkün olan, kendini düşmanlarla sarılı görme hastalığına yakalandığı vurgusu yapılmıştır.

> *"Her şey gösteriyor ki DP İktidarı kendisini meşru müdafaa halinde görüyor. Partinin gazetelerdeki sözcülerinden kongrelerdeki delegelerine, Büyük Meclisteki temsilcilerinden hükümetteki azalarına, hangi Demokrat iç politikaya temas etse işlediği tema «Biz meşru müdafaa halindeyiz» teması oluyor. Bu, partizan idarenin her çeşitinin artık 1 numaralı mazeretidir. Basına farklı muamele mi yapılıyor? Meşru müdafaanın bir icabıdır. Radyo tek taraflı mı çalışıyor? Ne yapalım, meşru müdafaa! Temyiz hakimlerine kadar bütün memurların başında asılı "görülen lüzum" kılıcı mı? Bir meşru müdafaa silâhıdır. Nihayet lüzumundan fazla meşhur ve aynı derecede gülünç Vatan Cephesi hikâyesi, sadece meşru müdafaa taktiği olarak, keşfedilmiş, beslenmiş ve geliştirilmiştir. DP görülmemiş tecavüzlere maruzdur. D. P. dört kir taraftan gelen taarruzlara uğramaktadır. Herkes DP'ye düşmandır ve onun üzerine yürümektedir. Halbuki Devlet DP'ye emanettir ve DP zedeleme gayretleri doğrudan doğruya devlete zarar vermektedir. Bu bakımdan devletin bütün vasıtalarını DP meşru müdafaasında kullanmak mubahtır".*[29]

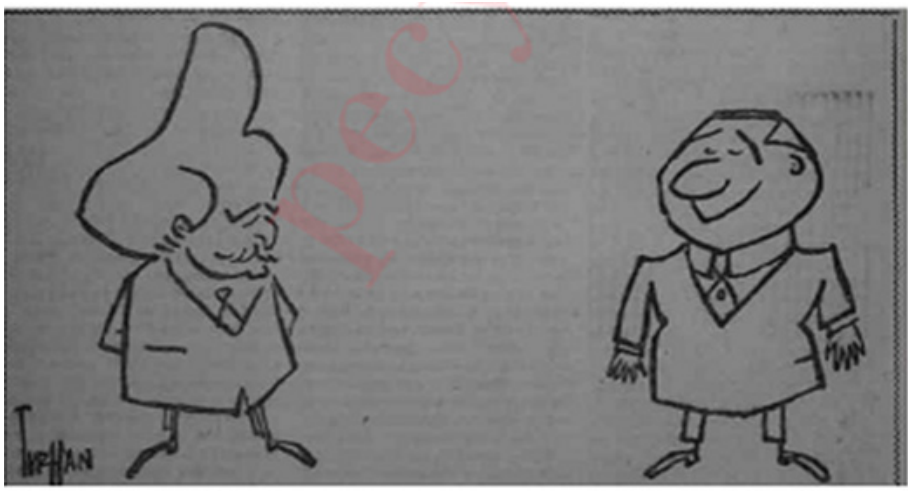
Vatan Cephesine katılımlar konusunda basına yansıyan ilginç ve asılsız haberler de bulunmaktadır. Bu haberler arasında "Vatan Cephesine 40 Günlük Bir Yavru da Katılmıştır" başlığını taşıyan haber dikkat çekicidir. Öyle ki; habere göre, CHP il idare kurulu üyesi olan Nuri Koç'un, bir oğlu dünyaya gelmiştir. 60 hanelik Koç ailesinin ve 40 günlük olan bebeğin Vatan Cephesine iltihak ettiklerine dair göndereni belli olmayan bir telgraf Başbakan'a çekilmiştir. Bunun üzerine Başbakan'ın imzasını taşıyan bir telgraf ile Nuri Koç'un oğlu olan Ali Yavuz Koç'a teşekkür edilerek Ankara radyosunda ismi yayımlanmıştır.[30]

[25] The Times,19 Şubat 1959, s.10.
[26] Ulus, 19 Şubat 1959, s.1.
[27] Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, (BCA)010-09-216-671-2-8 (09.03.1959).
[28] Doğan İpek, "27 Mayıs Darbesi Öncesi Cepheleşme Hareketi: Vatan Cephesi Örneği (1958-1960)", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2024 Cilt: 33 No: 2, s, 880.
[29] "Meşru Müdafaa", Akis Dergisi, 18 Nisan 1959, s.5.
[30] Cumhuriyet, 9 Şubat 1959, s .1-5.

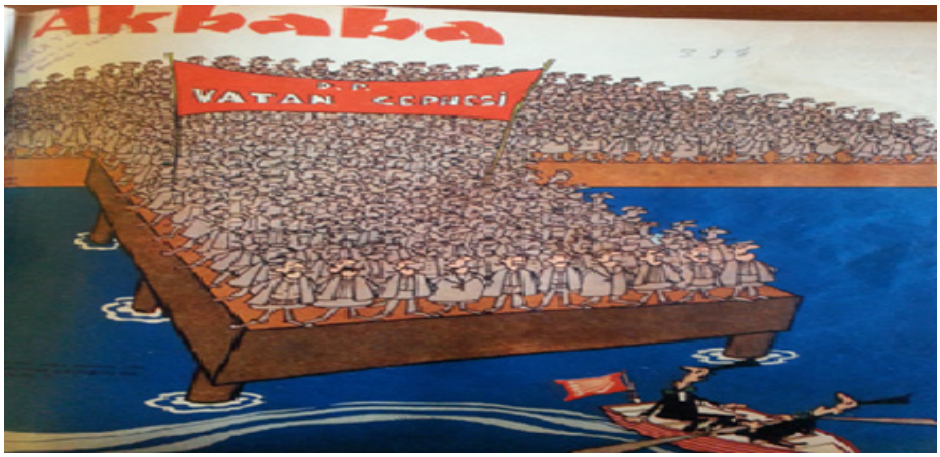
Akis dergisi, Vatan Cephesi ile ilgili haber ve makalelerinde kullandığı mizahi dili bu olay sırasında da kullanmıştır. Asılsız katılımların basında yayınlanması sebebiyle özellikle dönemin Basın Yayın Umum Müdürü Altemur Kılıç'ı konu edindiği pek çok yazı dergide yer almaktadır. Bunlardan biri de gazeteci Özcan Ergüder ile ilgilidir. Ergüder'in, Altemur Kılıç'a rastladığı bir ortamda kibarca selam verdikten sonra yeni doğmuş olan oğlunu kastederek, "Benim oğlanın Vatan Cephesine geçtiğini radyoda ne zaman ilân edeceksiniz" diye espri yaptığını yazmaktadır.[31]

Vatan Cephesine katılımlarla ilgili asılsız yayınlardan bir diğeri ise Ankara Radyosu'nun haberler bülteninde Kırıkkale'nin Yenidoğan Mahallesi Muhtarı'nın ve arkadaşlarının CHP'den istifa ederek DP'ye geçtiği haberidir. Bu durum üzerine Muhtar Ahmet Önal, Kırıkkale CHP İlçe Başkanlığı'na yazdığı bir mektupla çıkan haberi yalanlayarak, CHP'den ayrılmadığını bildirmiştir. Benzer şekilde Devlet Radyosunda CHP'den istifa edenlerden Diyarbakır'ın Bismil ilçesinden Mecid Arslan'ın ve ailesinin de olduğu duyurulmuştu. Fakat adı geçen kişinin yedi buçuk yaşında bir çocuk olması ve ailesinin de CHP'de üyeliklerinin bulunması haberin asılsız olduğunu ortaya çıkarmaktaydı.[32] Eskişehir Esentepe mahallesi CHP Ocak Başkanı Recep Ardahan ve 27 arkadaşının istifa etmesi de çıkan asılsız haberlerdendir.[33]

Vatan cephesi karikatürlere de konu olmuştur. Akis dergisinde cepheleşme hareketinin iki figürünü çizen Selçuk, İnönü'nün asker geçmişine gönderme yaparak "Garp Cephesi Kumandanı" ifadesi ile Vatan Cephesi'nin karşısındaki gücü vurgulamaktadır. Menderes ise sadece kendi yarattığı "Vatan Cephesi Kumandanı!"dır.[34] Akbaba dergisinin kapağında ise kalabalıklaşan Vatan Cephesi'nden kaçan CHP'liler yer almaktadır.[35]

[31] Akis, 6 Nisan 1960, s.29.
[32] Cumhuriyet, 12 Şubat 1959, s. 1.
[33] Cumhuriyet, 14 Şubat 1959, s.1. Ayrıca Bakınız Doğan İpek, "27 Mayıs Darbesi Öncesi Cepheleşme Hareketi: Vatan Cephesi Örneği (1958-1960)", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2024 Cilt: 33 No: 2, s, 873-890.
[34] Akis, 13.Nisan,1960, s.12.
[35] Akbaba, 1 Ekim,1959.

İktidar ve muhalefet arasındaki ilişkiler, 1960 yılı mayıs ayına gelindiğinde adeta düşmanlık boyutuna ulaşmıştır. İktidar, muhalefeti isyan ve ihtilale teşvik etmekle suçlamış ve CHP ile CHP'ye ait basını, yasadışı bir hareketlenme içinde olmakla itham etmiştir. Muhalefete yönelik olarak Meclis'te bir soruşturma komisyonu kurulması kararı, bu suçlamaları somutlaştırmıştır. İktidarın, muhalefeti sindirmeye yönelik Vatan Cephesi ve Tahkikat Komisyonu girişimleri, her iki tarafın da konumunu güçlendirmemiştir. Bu cepheleşme, 27 Mayıs 1960'ta ordu tarafından yönetime el konulmasına yol açmış ve neticede Türk siyasi hayatına ve demokrasisine büyük zarar vermiştir.[36] 27 Mayıs Darbesi´nin ardından DP mensuplarının ileri gelenleri, Vatan Cephesi faaliyetlerinden dolayı suçlanmışlar ve yargılanmışlardır. Davaya ilişkin Kararnamede Vatan Cephesi´ne katılımların tehdit, zorlama, menfaat sağlama gibi amaçlarla yapıldığı iddia edilmiştir. Suçlamaları reddeden sanıklar, savunmalarında Vatan Cephesi´nin, Demokrat Parti içinde hukuki bir oluşum olduğunu belirtilmişlerdir.[37] Muhalif basında ise Vatan Cephesi ile ilgili haberler devam etmiştir. Akis, dava sürecinde Milli Birlik Komitesi için çalışan Tahkikat komisyonun çalışmalarını aktarmıştır. 9 Haziran 1960 tarihli "Yurttan Haberler" köşesinde "Toprak Mahsulleri Ofisinin evrakı tetkik edildiğinde dünya kadar açığı bulunan bu Ofisten üç ay evvel *Teberru* adı altında 400 bin liranın alındığı ve Vatan Cephesi ocakları ile onların "idealist kurucu"larına dağıtıldığı hayretler içinde tesbit olundu" ifadelerine yer verilmiştir.[38]

B-Malatya'da Vatan Cephesi

Vatan Cephesi ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde Yasemin Doğaner tarafından hazırlanan "Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi" ve Hakkı Uyar'ın "Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi" çalışması dikkat çekmektedir. Zehra Arslan tarafından makale olarak yayınlanan "Vatan Cephesi Davası (Kararname, Savunmalar ve Karar)" ise Vatan Cephesi'nin darbe sonrası yargılama sürecini ele alması bakımından önemlidir. Ayrıca bu kutuplaşmayı bölgesel olarak inceleyen pek çok çalışma mevcuttur. Eskişehir, Bursa, Uşak, Kocaeli ve Trabzon'da yansımaları yerel basından

[36] Elif Emre Kaya, Zakir Avşar, "Demokrat Parti'nin Sivil Toplum Üzerinden Bir Siyasal İletişim Denemesi: Vatan Cephesi Örneği", The Journal of Academic Social Science Studies, C. 6, S. 2, s.410.
[37] Aslan, a.g.m., Vatan Cephesi Davası.. s..1.
[38] Akis,9 Haziran 1960, s.6.

ve arşiv belgelerinden incelenmiştir. CHP ve İnönü için önem arz eden Malatya ilindeki yansımaları da benzer şekilde bu çalışmada incelenmiştir.[39]

Mevcut literatür ve resmî belgeler incelendiğinde Vatan Cephesi'ne katılanların sayılarını belirlemenin zor olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Vatan Cephesi'ne katılımlar ile DP ocaklarına katılımlar aynı olarak görülerek değerlendirilmiştir.[40] Bu konuda Yasemin Doğaner, çalışmasında katılımların 1.000.000 olduğundan bahsetmektedir. Cumhuriyet Arşivi Yassıada Davası Tutanakları'nda ise Vatan Cephesine DP'ye 1957-1960 yılları arasında 973.455 kişinin katıldığı görülmektedir. Ancak Yassıada'da Vatan Cephelerinin sayıları hakkındaki bilginin de Zafer Gazetesi'nden alındığı, DP ocağı ve Vatan Cephesi'ne katılımlar ile ilgili rakamlarda tutarsızlıkların olduğu tespit edilmiştir.[41] Ayrıca katılımların tüm köy ve aile olarak kayıtlara geçtiği görülmektedir.[42]

DP Erzurum Milletvekili olan Rıfkı Salim Burçak, anılarında Vatan Cephesi ile ilgili verdiği rakamlarda tutarsızlıkları ortaya koymaktadır. 1959 yılının ocak ayı ortalarında Menderes'e gönderilen telgraf sayısının 20.000 ve Vatan Cephesi'ne katılanların da 200.000'e yakın olduğunu, yalnızca Aralık 1959'da Vatan Cephesi'ne katılanlarının sayısının ise 973.170 olduğunu ifade etmektedir. Ancak Burçak'ın vermiş olduğu rakamlarla DP bültenlerinde yer alan rakamlar arasında tutarsızlık bulunmaktadır ve rakamların partili organlar tarafından hazırlanmış olması nedeniyle abartılı olduğu anlaşılmaktadır.[43] Tüm bu tutarsızlıklar olmakla birlikte illerin Vatan Cephesi'ne katılımlarına dair sayılar telgraflar ve gazetelerden tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre Yasemin Doğaner, çalışmasında Malatya'da 27.288 kişinin Vatan Cephesine katıldığını belirtmektedir.[44]

Malatya'da Vatan Cephesi'ne dair resmi kayıtlar Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivinde Yassıada Mahkeme Kararları içerisinde "Vatan Cephesi Davası: Malatya ve İlçelerinden Gönderilen Demokrat Parti ve Vatan Cephesine Katılım Telgrafları Belgeleri" içerisinde yer almaktadır. Toplam 133 sayfadan oluşan belgelerde bölge halkının Vatan Cephesine katılım gerekçelerini görmek mümkündür. Resmi kayıtları destekleyen Malatya basını bölgedeki gelişmeleri yansıtması bakımından önemlidir. Bu kaynaklar incelendiğinde katılım sayılarından ziyade halkın bu cepheleşmede nasıl ve neden yer aldığı açıkça görülmektedir.

---

[39] Bahsi geçen "Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi", "Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi", "Vatan Cephesi Davası (Kararname, Savunmalar ve Karar)" çalışmaları incelenerek bu makalede kullanılmıştır. Ayrıca Vatan Cephesinin bölgelerdeki yansımalarını ele alan çalışmalar ise şunlardır: Bilal Tunç, "Eskişehir'de Vatan Cephesi", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.52, 2017 ss.198-212. Bilal Tunç," Bursa'da Vatan Cephesi", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.9,S.2, ss.138-162. Işıl Tuna, "Uşakta Vatan Cephesi (12 Ekim 1958-27 Mayıs 1960)", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S 100, 2016, ss.621-646. Bilal Tunç, "Kocaeli'nde Vatan Cephesi". Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c. 8, sy. 2, 2016, ss.732-750. Zehra Arslan, "Trabzon'da Vatan Cephesi (12 Ekim 1958-27 Mayıs 1960)", Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S.36, 2013,ss.129-148.

[40] Vatan Cephesi'ne karşılık gelen DP Ocağı, Semt Ocağı, Birlik Ocağı, Adnan Menderes Ocağı, Gençlik Kolu ve Kadınlar kolu gibi isimlerle Vatan Cephesine katılımlar olmuştur. Konu ile ilgili çalışmasında Yasemin Doğaner, Vatan Cephesi niyetiyle açılan 228 tane teşkilatın adına rastlandığından bahsetmektedir. Telgraflarda bazen Dp' ye bazen de vatan Cephesine geçildiği şeklinde ifadelerin olduğu da görülmüştür. Bu ifadelerle aynı şey kastedildiği düşünülmektedir.

[41] Yasemin Doğaner, Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi, Siyasal Yayınevi, Ankara,2013, s.52-53.

[42] Telgraflar incelendiğinde köy ve aile olarak yazıldığı tam rakam verilmediği görülür. Örneğin: BCA 010-09-216-671-2-46 (30.12.1958), Darende'nin Karadiğin köyünün hepsi CHP'den istifa ederek DP'nin memlekete olan hizmetlerinden dolayı Vatan Cephesine katıldı. 010-09-216-671-2-99, (06.02.1960), Arguvan Kızık köyünden 26 kişi aile efradıyla beraber DP'nin hizmetlerinden dolayı DP'ye katıldı.

[43] Dilşen İnce Erdoğan, Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes'in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde), Belgi Dergisi, S.19, Kış 2020, s.1917.

[44] Doğaner, a.g.e., s.54.

C-Malatya Gazetelerinde Vatan Cephesi Haberleri

1- Demokrat Malatya Gazetesi

1950'li yıllarda bölgesel yayın yapan yerel basında dikkat çeken bir canlanma görülmektedir. Ancak bu gazeteler yayın hayatlarına devam edebilmek için reklam almak ve satış yapabilmek zorundaydılar. Bu zorunluluk, yerel basını bu dönemde, iktidar yanlısı yayınlara zorlamıştır. Hatta yerel basında pek çok gazetenin Demokrat adı altında çıktığı görülür. Kurumsal ilanlarla desteklenmek ve hükümetin icraatlarını halka duyurmakla yayın hayatlarına devam edebilmekte olan bu yayınların çoğu darbe sonrasında yeni siyasi sisteme uyumlanmıştır.[45] Bu durum Malatya'da da benzer şekildedir. Tek Parti İktidarı döneminde genellikle CHP yanlısı yayın yapan Malatya'nın gazeteleri, 1950 seçimlerinden sonra DP'ye yakınlaşmışlardır. Darbe sonrasında da askeri yönetimi desteklemişlerdir.[46]

Özellikle Demokrat Malatya Gazetesi, Vatan Cephesi kurulmadan önce ve Vatan Cephesi kurulduktan sonra DP yanlısı yayınlar yapmıştır. Siyasi cepheleşmenin başladığı 1957 seçimleri öncesinde Demokrat Malatya Gazetesi, taraftarlık tutumunu açıkça beyan etmekten çekinmemiştir. "*Seçmen Vatandaş! Reyini, mukaddesatını koruyan, seviyeni yükselten, seni insan olarak medeni aleme tanıtan DP'ye ver. Dinini inkâr eden, abdestsiz namaz kılan, reyini siyasi ihtiraslara basamak yapan parti ile onun listesinin başındaki İnönü'ye rey verme. Aziz Malatyalılar, bir defa da Demokrat Partiyi deneyiniz*".[47]

Demokrat Malatya Gazetesi, 12 Ekim 1958 tarihinde daha Vatan Cephesi kurulmadan CHP'nin çöküş içinde olduğunu yazmıştır.[48] Vatan Cephesi kurulduktan hemen sonra da tüm muhalefet partilerinin çöküş içinde olduğunu belirtmiştir. Demokrat Malatya Gazetesi'nin haberine göre muhalefet istifaların önüne geçemiyor, binlerce vatandaş muhalif partilerini terk ederek DP'ye katılıyordu.[49]

23 Ekim 1958 tarihinde yayınlanan "Vatan Cephesi Böyle Kurulur" başlıklı yazıda Vatan Cephesi hakkında şu yorum yapıldı: *"Sayın Adnan Menderes'in nifak, bozgun, dahili ve harici nifaka karşı memleket çapında bir Vatan Cephesi kurulmasını arzulaması hakikaten günümüzde muhtaç bulunduğumuz mühim bir mevzunun ta kendisidir."*[50] Demokrat Malatya Gazetesi'ne göre Vatan Cephesi Malatya'da olduğu gibi memleketin her tarafında güçleniyor, binlerce vatandaş DP saflarına katılıyordu.[51]

Demokrat Malatya gazetesi incelendiğinde 1959 yılında da Vatan Cephesi'nin genişlemeye, güçlenmeye devam ettiğine dair haberleri görmekteyiz. Gazeteye göre muhalefet partilerinden ayrılan yüzlerce vatandaş Vatan Cephesi'ne katılıyordu.[52] Doğan Toros, 9 Temmuz 1959 tarihli yazısında Vatan Cephesi'nden sağlam temellere dayanan bir iman ve inanç cephesi olarak bahsetmiştir.[53]

27 Mayıs darbesi ile ülkeyi yöneten cumhurbaşkanı, başbakan, bakanlar ve milletvekilleri tutuklanmıştı. Devlet başkanlığına Orgeneral Cemal Gürsel getirildiği

[45] Atilla Girgin, Türkiye'de Yerel Basın, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2007, s.357-364.
[46] Yusuf Beyhan, "Demokrat Parti Döneminde Malatya'da, Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Hayat (1950-1960)" Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2018, s.64.
[47] *Demokrat Malatya,* 23 Ekim 1957.
[48] Demokrat Malatya Gazetesi, 09.07.1958, s.1; Demokrat Malatya Gazetesi, 07.08.1958, s.1.
[49] Demokrat Malatya Gazetesi, 15.10.1958, s.1.
[50] Doğan Toros, Vatan Cephesi Böyle Kurulur, Demokrat Malatya Gazetesi, 23.10.1958, s.1.
[51] Demokrat Malatya Gazetesi, 25.10.1958, s.1; Demokrat Malatya Gazetesi, 30.12.1958, s.1.
[52] Demokrat Malatya Gazetesi, 07.01.1959, s.1.
[53] Doğan Toros, Vatan Cephesi, Demokrat Malatya Gazetesi, s.1.

gibi, illerde vali ve belediye başkanlarının görevlerine son verilerek, yerlerine askerler getirilmişti. Bu durum Malatya'da da benzer şekilde ilerledi. Malatya Valisi Nazım Arda ve Belediye Başkanı Avni Gebeş görevden alınmış, bu iki görevi aynı anda üstlenmek üzere General Kemal Yükeb atanmıştı. Malatya basını, gelişmelerden övgüyle bahsetmiş; hatta DP iktidarına yakınlığı ile bilinen Demokrat Malatya Gazetesi Kemal Yükeb'in Malatya'ya gelişini "*hürriyet havasını Malatyalılar da ciğerlerine çeke çeke teneffüs ettiler*" ifadesiyle duyurmuşlardır. Demokrat Malatya gazetesinde binlerce Malatyalıların tezahürat ve alkışlarla karşıladığı Generale karşı bağlılık bildiren ifadelere de yer vermiştir.[54] *"Bu inkılabın Türk Milletine hayırlı uğurlu olması temennisi ile Sayın General Yükeb'e yeni vazifesinde bağlılık hislerimizi arz ederken muvafakiyetler temenni ederiz.''*[55] denilmiştir.

2- Ufuk Gazetesi'nde Vatan Cephesi

Ufuk gazetesi 1960 darbesi öncesinde DP'nin sözcüsü niteliğinde yayınlar yapan Malatya'nın diğer yerel gazetesidir. DP'nin memleket genelindeki hizmetlerini neredeyse her gün manşete taşımıştır. Kısaca belirtmek gerekirse Ufuk gazetesi DP yanlısı bir gazetedir ve Türkiye'nin DP iktidarı sayesinde "azametli bir kalkınma içerisinde" olduğunu savunmaktadır.[56] Ufuk gazetesine göre CHP ise hırçın ve tahripkâr bir muhalefet örneği sergileyen, antidemokratik bir partiydi.[57] Demokrasi rejimi CHP'nin tahripkârlığından korunmalıydı.[58]

Gazetede yazılanlar incelendiğinde Başbakan Menderesin söylemleriyle paralellik olduğu görülmüştür. 23 Ekim 1958 tarihinde yayınlanan yazıda Vatan Cephesi'nin kuruluş gayesi özetle şöyle açıklanıyordu: Türkiye'deki meşru demokratik düzeni yıkmaya çalışan CHP'yi engellemek zaruri bir hal almıştı. Çünkü CHP fikirlerin özgürce tartışıldığı bu demokratik ortamı yıkıp 1950'den önce olduğu gibi diktatörlük rejimini geri getirmek istiyordu. Bu yüzden DP iktidarı, çeşitli yalan ve iftiralarla sabahtan akşama kadar çürütülmeye çalışılıyordu. Memleketin siyasi ve iktisadi alanlarda yakaladığı müspet durumu korumak için Vatan Cephesi kurulmuştur.[59]

1958-60 yıllarına ait Ufuk Gazetesi incelendiğinde ülkenin iki kampa ayrıldığı açıkça görülmektedir. Gazeteye göre, bir yanda tüm memleket sathında halka hizmet eden, yatırımlar yapan, demokratik, özgür düşünce ortamı sağlayan DP, diğer yanda yapılan bu hizmetleri görmezden gelen, takdir etmeyen, tahripkâr bir muhalefet yapan, tek parti diktatörlüğünü geri getirmeye çalışan, antidemokratik tavırlar takınan CHP bulunmaktadır.

Ufuk Gazetesi'nde, 25 Ekim 1958 tarihinde T.F.A. imzası ile yayınlanan bir yazıda CHP'nin tek parti iktidarından *"Vatandaşların sorgusuz, sualsiz kurşuna dizildikleri, vatandaşlara keyiflenebilmek için darbeler indirildiği bir devir"* olarak bahsedilmiştir.[60] Keza DP de 1946-1950 yılları arasında CHP iktidarını diktatörlük, İsmet Paşa'yı da diktatör olmakla itham etmişti. Ufuk gazetesine göre, DP bu yöntem ile CHP'yi iktidardan indirmiştir. DP iktidara gelince de CHP tarafından diktatörlükle suçlanmıştır. Ancak Ufuk gazetesine göre DP iktidarı tamamen meşrudur. Gazeteye göre CHP, DP'ye kaptırdığı iktidarı geri alabilmek

[54] Fikret Avcı," Demokrat Parti İktidarı Döneminde Malatya Şehir Siyaset ve Toplum (1950-1960)", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2018, s.60.
[55] Demokrat Malatya, 1 Haziran 1960.
[56] Ufuk Gazetesi, 17.10.1958, s.1.
[57] Ufuk Gazetesi, 10.10.1958, s.1.
[58] Ufuk Gazetesi, 23.10.1958, s.1.
[59] T.F.A., "Vatan Cephesi", Ufuk Gazetesi, 23.10.1958, s.1-2.
[60] T.F.A., "Bir İddia", Ufuk Gazetesi, 25.10.1958, s.1.

için diktatörlük yalanına başvurmuş ve oyun oynamaya kalkmıştır.[61] Anlaşılacağı üzere iki taraf da birbirinin meşruiyetini sorgulamış ve iki taraf arasında da meşruiyet kavgası yaşanmıştır.

Ufuk Gazetesi'ne göre, CHP muhalefeti, DP'nin icraatlarını asla takdir etmiyor, sürekli olumsuz eleştiriler yapıyordu. Bununla birlikte, Ufuk Gazetesi muhalefetin eleştiri yapma hakkını son derece doğal karşılarken, iyi icraatların da takdir edilmesi gerektiği kanaatindeydi. Özellikle DP'nin yapmış olduğu baraj, fabrika, yol, köprü, limanlar ve su getirme gibi çalışmalar görmezden geliniyordu.[62]

24 Nisan 1959 tarihinde Kilayık'ta Vatan Cephesi Ocağı açıldı[63] ve 400 kişi Vatan Cephesi'ne katıldı. 400 kişi adına Adnan Menderes'e çekilen telgrafta şunlar yazıyordu: "*Partinizin ve iktidarınızın vatan sathında giriştiği her yönden başarılı işleri görüp, duyan bizler CHP safında kalmayı zül telakki ederek memleketi ümrana, irfana, imana kavuşturmakta olan Vatan Cephesi'ne katıldığımızı arz ederiz."*[64] Benzer şekilde 7 Mayıs 1959 tarihli habere göre de Hamid Fendoğlu'nun[65] girişimleriyle Elazığ'ın köylerinden bile Vatan Cephesi'ne katılımlar artmıştı.[66] Ufuk Gazetesi de Demokrat Malatya Gazetesi gibi 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra "Kudretli Türk Ordusunu selamlamış," DP konusunda ise adeta suskunlaşmış; DP, Adnan Menderes ve Vatan Cephesi hakkında tek satır haber yapmamıştır.

3- Malatya Postası Gazetesi'nde Vatan Cephesi

Malatya Postası Gazetesi yaptığı neşriyatlarla CHP tarafında yerini almıştır. Bu gazete CHP'den istifa edip DP'ye katılımları belirten haberleri yalanlamış, aksine DP'nin büyük bir çöküş içinde olduğunu, DP'nin ikiye bölündüğünü, DP'den kitleler halinde istifa edenlerin CHP'ye katıldığını savunmuştur. 12 Ekim 1958 tarihinde Vatan Cephesi kurulduktan sonra İçişleri Bakanı Namık Gedik, Malatya'yı ziyaret etmiştir. Sonrasında Malatya'daki vatandaşların CHP'den istifa edip DP'ye katıldığını belirten radyo yayınları yapılmıştır. Bu yayınlarda, CHP'den istifa edip DP'ye katılanların isimleri okunmuştur. Ancak, Malatya Postası Gazetesi'ne göre bu radyo yayınları tamamen gerçeğe aykırıdır. CHP Malatya Merkez İlçe Başkanı Turan Fırat, hiç kimsenin CHP'den istifa etmediğini açıklamıştır. Radyodan isimleri okunup CHP'den istifa ettikleri belirtilen vatandaşlar, kendilerinin dahi bu duruma şaşırıp üzüldüklerini ifade etmişlerdir.

Malatya Postası, ayrıca Adnan Menderes'e çekilen telgraflarda CHP'den istifa edip DP'ye katıldığı öne sürülen kişilerin bu telgraflardan habersiz olduklarını belirtmiştir. CHP'lilerin partilerinden istifa edip DP'ye katıldıkları haberlerinin, tamamen DP'lilerin entrikalarından ibaret olduğunu ileri sürmüştür.[67] Darende CHP teşkilatı da tek bir kişinin bile CHP'den istifa edip DP'ye katılmadığını açıklamıştır. Radyoda pek çok kişinin isminin okunarak, bunların CHP'den istifa ettiğinin öne sürülmesini Malatya Postası, yalan haber olarak değerlendirmiş ve devlet radyosunun bu tür yalanlar yayınlamasının radyoya olan güveni sarsabileceği vurgulanmıştır.[68]

[61] T.F.A., "Büyük Oyun", Ufuk Gazetesi, 31.10.1958, s.1-2.
[62] Van S., "Takdirdarlık", Ufuk Gazetesi, 02.01.1959, s.1.
[63] Ufuk Gazetesi, 24.04.1959, s.1 (Kileyik, Yeşilyurt, Malatya).
[64] Ufuk Gazetesi, 05.05.1959, s.1.
[65] Daha sonra Malatya Belediye Başkanı olacaktır. (1977-78)
[66] Ufuk Gazetesi, 07.05.1959, s.1.
[67] Malatya Postası Gazetesi, 15.10.1958, s.1.
[68] Malatya Postası Gazetesi, 25.10.1958, s.1.

Malatya Postası, CHP iktidarının son Başbakanı olan Şemsettin Günaltay'ın sözlerini de manşete taşıyarak Vatan Cephesi'ne karşı duruşunu da belli etmiştir. Günaltay'ın "*DP Genel Başkanının son zamanlarda muhalif partililere karşı bir Vatan Cephesi kurmak hevesine düşmüş olduğu görülüyor. Böyle bir teşebbüs hatırlatayım ki çok tehlikelidir. Vatan Cephesi ancak harici düşmanlara karşı kurulur ve bütün vatandaşları sinesinde toplar. Yoksa bir kısım vatandaşları diğer bir kısım vatandaşlar aleyhine memleket dâhilinde Vatan Cephesi'ne çağırmak tehlikelidir"* [69] biçimindeki sözlerine yer verilmiştir.

Malatya Postası, 24 Ocak 1959 tarihinde ilk sayfasının neredeyse tamamını DP aleyhtarı haberlere ayırmıştır. CHP Meclis Grubu İdare Heyeti, memur, hizmetli ve işçilere DP'ye kayıt olmaları için yapılan baskılar hakkında meclis tahkikatı açılmasını istemiştir. İddiaya göre devlet, özel idare ve belediyelere bağlı teşekküllerde çalışan memur, hizmetli ve işçilere maaş ve ücretlerinden mahrum edilme tehdidi altında DP'ye kayıt yaptırmaları isteniyordu. Aynı sayfada "DP Çöküyor", "DP'den İstifalar", "DP Yine Diz Çöktü", "DP İstanbul Teşkilatında Çözülmeler" başlıklı haberlerle DP üyelerinin istifa edip CHP'ye katıldıkları iddia edilmiştir.[70] 4 Şubat 1959 tarihinde de DP'den istifalar yaşandığı ve istifa edenlerin CHP'ye katıldığı öne sürülmüştür. CHP'den istifa edenlerin isimlerinin okunduğu ve gerçek dışı radyo yayınlarının halk arasında artık alay konusu olduğu belirtilmiştir.[71]

İktidar ve muhalefet arasındaki çekişmelerin yerel teşkilatlara da yansıdığı görülmektedir. 4 Haziran 1959 tarihli Malatya Postası gazetesi, DP Malatya İl Teşkilatı'nın birbirini ekarte etmeye çalışan iki gruba ayrıldığını ve parti içinde adeta bir kaynama yaşandığını manşete taşımıştır. İddiaya göre DP Malatya İl ve İlçe yönetimleri muvazzaf ve yedek olmak üzere iki gruptan oluşuyordu. Yedek yönetimler artık göreve gelebilmek için nöbet değişimi talep ediyordu. Malatya Postası, DP Malatya İl ve İlçe teşkilatlarındaki bu çekişmeleri, partinin içindeki huzursuzluğu ve acziyeti yansıtan bir durum olarak sunmuştur.[72] 4 Haziran 1959 tarihinde yayınlanan bu habere, Malatya DP teşkilatı bir cevap vermiş ve bu cevap 9 Haziran 1959 tarihinde Malatya Postası'nın manşetinde yayınlanmıştır. Cevapta *"Gazeteniz DP hakkında hüküm veremez. DP yurdun her yerinde olduğu gibi Malatya'da da bir kuvvet, istikrar ve huzur partisidir. DP hakkındaki iddialarınız hayal mahsulüdür"*[73] denilmekteydi.

Malatya Postası Gazetesi, 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra DP ileri gelenlerinden "zalim, merhametsiz ve sakıt" olarak bahsetmiştir. Bu gazetenin iddiasına göre DP ileri gelenleri koltuklarını muhafaza etmek, şahsi ihtiras ve menfaatlerini tatmin etmek için 28 Mayıs 1960 tarihinde Malatya'yı uçaklarla bombalatmayı ve makinalı tüfeklerle taratmayı planlamışlardır. Ayrıca, DP ileri gelenlerinin öldürülmesi gerektiğini düşündükleri siyasiler için kara listeler hazırladıkları öne sürülmüştür. Bu kara listede Malatya CHP Merkez İlçe Başkanı Turan Fırat ve Ekrem Tancel de bulunmaktadır. Neyse ki 27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan darbe ile bu planlar suya düşmüştür.[74] Bu haberden anlaşılacağı üzere Malatya Postası gazetesi darbe sonrasında DP karşıtlığı hususunda ciddi iddialarda bulunmuş ve darbeyi desteklediğini ortaya koymuştur.

[69] Malatya Postası Gazetesi, 19.11.1958, s.1.
[70] Malatya Postası Gazetesi, 24.01.1959, s.1.
[71] Malatya Postası Gazetesi, 04.02.1959, s.1.
[72] Malatya Postası Gazetesi, 04.06.1959, s.1.
[73] Malatya Postası Gazetesi, 09,06.1959, s.1.
[74] Malatya Postası Gazetesi, 18.06.1960, s.1.

4-Güneş

Güneş Gazetesi, genel olarak Vatan Cephesi'nin tarafında yer aldığı ve bu doğrultuda bir tavır sergilediği görülmektedir. Gazete, CHP'nin zayıfladığı ve çökmekte olduğu yönünde haberler yayımlamış, buna karşın DP iktidarının gerçekleştirdiği hizmetler ve yatırımlar konusunda olumlu bir dil kullanmıştır. Örneğin, 5 milyon iki yüz bin lira tutarındaki müteahhit ödemesi ile Malatya-Darende yolunun trafiğe açılması, gazetenin memnuniyetle aktardığı önemli gelişmeler arasında yer almaktadır.[75]

D-Vatan Cephesine Katılımlar ile İlgili Telgraflar

Malatya'da Vatan cephesi ile ilgili arşivde 133 belge incelenmiştir. Belgeler Vatan Cephesi'ne katılımlar ile ilgili telgraflardan oluşmuştur. Bu telgraflarda, CHP'den istifa edip DP'ye katılan bireyler, aileler veya topluluklar hakkında çeşitli sayılar verilmiştir. Ancak bu sayılar net olmayıp; "Tüm köy", "5 aile" gibi ifadeler kullanılmıştır. Öte yandan bu telgraflar Vatan Cephesi'ne geçişlerin sebeplerini belirtmiş olması hasebiyle önem arz eder. Vatan Cephesi'ne geçişin sebepleri arasında, genellikle DP'nin kalkınma hamlelerine duyulan memnuniyet ve CHP'ye karşı gösterilen tepkiler yer almaktadır. Özellikle büyük toplu geçişlerin dikkat çekici olduğu, bazı köylerin ve mahallelerin tamamının DP'ye katıldığı kaydedilmiştir. Bu duruma örnek olarak, Malatya Pütürge'deki Köylü Partisi'nin tamamının,[76] Arapkir Osmanpaşa mahallesinden 530 kişinin CHP'den istifa ederek DP'ye katıldığı görülür.[77] Hekimhan'a bağlı Hasançelebi belediye başkanı Ali Çelebi ve 13 muhtarın da imzasıyla 15000 nüfusun DP'ye bağlılığını bildirmesi de büyük katılımların örneklerindendir.[78] En çok geçiş yapan köy ve mahalleler Darende ve Arapkir'den olmuştur. 1958 yılında 21 köy ve 22 mahalleden; 1959 yılında 40 köy ve 24 mahalleden; 1960 yılında 5 köyden Vatan Cephesine geçişler yapılmış olduğu kayıtlara geçmiştir. Geçişlerin sebepleri, sayıları kadar mühimdir.

Hizmetler Nedeniyle: Halkın bu desteğinin temelinde ekonomik, siyasi, dini ve yerel nedenler bulunmaktadır. Ekonomik nedenlerin, yol, köprü, baraj yapımı gibi DP'nin altyapı projelerinden duyulan memnuniyetin olduğu anlaşılmaktadır.[79] Özellikle, Arapkir ve Darende köylerinden gelen katılımlar, bu köylerdeki halkın DP'nin hizmetlerine karşı gösterdikleri minnettarlığın bir yansıması olarak belgelerde yer almıştır. Genellikle benzer içerikte olan telgraflarda vurgulanan ifadeler "Köylerden *başlayarak milletimizi refaha kavuşturmaktaki azminiz için minnettarız. Bu minnettarlığımızın ifadesi olarak 93 arkadaşımızla CHP'den istifa ederek DP'ye girdiğimizi arz ederiz*" şeklindedir.[80] DP'nin Türk milletini refaha kavuşturması ve uluslararası camiada itibarını yükseltmesinden ve gece gündüz memleket hesabına çalıştığı için duyulan memnuniyetten bahsedilmektedir. Bölgesel sorunların çözümü ve imar faaliyetleri açısından da halkın memnuniyeti oldukça yüksek olmuştur. Malatya'da yapılan yol onarımları ve Basak Çayı üzerine inşa edilen 27 köprü, hayvanların ve insanların hayatını kurtarmış, bu takdir nedeni ile Vatan Cephesi'ne katılmak istenilmiştir.[81]

[75] Güneş Gazetesi, 31. 10. 1959.
[76] (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Yassıada Mahkemesi Kararları, Dosya Eki,961/7, 010-09-216-671-2-128 8 (11.02.1959).
[77] BCA 010-09-216-671-2-82 (03.10.1958).
[78] BCA 010-09-216-671-2-24 (09.01.1960).
[79] BCA 010-09-216-671-2-84 (03.10.1958).
[80] BCA 010-09-216-671-2-65 (14.10.1958).
[81] BCA 010-09-216-671-2-30 (27.02.1959).

Keferdiz İshak Paşa mahallesinden gönderilen telgrafta köylüler yaşamlarındaki iyileşmeleri ve değişiklikleri vurgulamışlardır. "*DP iktidarı, hükümetimizin faal bir kalkınma ile güzel yurdumuzun her tarafını cennete çevirdiğinizi duyuyor ve işitiyorduk. Vatanımızın yolsuz ve ıssız bir köşesinde olan nahiyemiz Keferdiz'de dün bir Kızılay sağlık kervanının gelerek hastalarımızla yakından alakadar olması bizleri tamamen müteşekkir etmiştir. Şimdiye kadar çalıştığımız CHP›den istifa ederek DP saflarında yer aldık. Keferdiz Nahiyesi İshak Mahallesi DP Vatan Cephesi Ocağı'nı açmak istedik. Allahu azim sizleri gitmekte olduğunuz yolda muvaffak ve muzaffer eylesin. 63 aza ile ellerinizden öperiz*."[82]

Siyasi Nedenler: Siyasi nedenlerin başında ise özellikle CHP'ye karşı duyulan memnuniyetsizlik ve tepki ön plana çıkmaktadır. CHP'ye ve partiler arası güç birliği girişimlerine karşı tepkili olan bireylerin ifadelerine göre bölge vatandaşları DP'nin memlekete sağladığı faydalı hizmetlerin CHP tarafından reddedildiği, inkâr edildiği ve hatta nankörlükle karşılandığını düşünmektedir. Bunun da DP saflarına geçişte etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, CHP'nin şahsi menfaatleri doğrultusunda hizmetlere engel olmaya çalışması ve bu hizmetleri karalamaya yönelik girişimlerde bulunması da birçok kişinin CHP'den istifa edip DP'ye katılmasına sebep olmuştur.[83]

Polat Kasabasından Hacı Demiralp ve 62 arkadaşının imzasıyla gönderilen telgraf CHP'den ayrılarak DP'ye geçişin gerekçesini ortaya koymaktadır. "*Muhalefetin son yıllarda memleketin istikbaline kıyarcasına hareketle hakikatleri inkar eylemesi ve bilhassa İsmet İnönü'nün laiklik perdesi arkasında vicdan ve din hürriyetine baskı yapmak suretiyle iktidarı kötülemek yolunu tevessül eylemesi karşısına biz aşağıda isimleri yazılı şahıslar 10 seneden beri Kayıtlı bulunduğumuz CHP'den istifa ederek Demokrat Parti'ye kayıt olduğumuzu arz eyler, Allah'ın sizi daha uzun yıllar Türk milletine bağışlamasını temenni eder, uğurlu ellerinizden öperiz*."

Malatya'da CHP ocak başkanı ve beraberindeki 200 kişi CHP'den istifa ederek, DP'ye katılmıştır.[84] Benzer şekilde Akçadağ Doğu Mahallesi, Kültür Mahallesi, Başpınar Mahallesi'nden toplam 190 kişi de geçiş yapmış, CHP'nin vatan ve millet için çalışan iktidarı kötülemesi, iktidarın eserlerini inkâr etmesi, halkı aldatarak sadece mevki ve iktidara geçmekten başka gayesi olmadığı gerekçesiyle Malatya halkının Vatan Cephesi'ne katılmış olduğu görülür. "*Mensup olduğumuz Halk Partisi'nin vatan ve millette çalışan iktidarı kötülemek ve bunların yarattığı meydandaki eserleri inkâr etmek ve zavallı halkı aldatarak yalnız mevki ve iktidara geçmek emelinden başka gayretlerin olmadığına kanaat getirmekle, badema bu partide kalmaya vicdanımız razı olmadığından 190 seçmen ailemiz ve mensuplarımız bu partiden ayrılarak Demokrat Parti'ye iltihak ettik. Kabulünüzü saygılarınıza arz ederiz*." [85]

DP'nin yapıcı kuvvetini yıkmak için diğer partilerin güç birliği adı ile toplanmaları üzerine tepki göstermek amacıyla da Vatan Cephesi'ne geçişler olmuştur.[86] DP'nin, CHP'nin senelerce memleketi ihmal etmesi ve ambarlarda buğday çürütüp halkı aç bırakması gibi olumsuz icraatları karşısında DP'nin memlekete sağladığı hizmetler ve Türk köylüsünün sorunlarını çözme çabaları halkın DP'nin yanında yer almak isteme sebepleri arasında görülmektedir. Darende Balaban Bucağından Belediye Başkanı Abdurrahman

[82] BCA 010-09-216-671-2-121 (0.08.1959).
[83] BCA 010-09-216-671-2-23- 010-09-216-671-2-1.(21.01.1960).
[84] BCA 010-09-216-671-2-93- (03.10.1958).
[85] BCA 010-09-216-671-2-114 (07.02.1959).
[86] BCA 010-09-216-671-2-42 (09.02.1959).

Kargı ve beraberinde olan 51 kişinin gönderdiği telgrafta CHP'ye karşı oluşan bahsi geçen memnuniyetsizlik ifade edimiştir. "*Memleketi senelerce ihmale uğratan, gaz yerine bezir yaktıran, köy yollarında diyar diyar çalıştıran, ambarlarda buğdayı çürütüp bizleri aç bırakan 5 kuruş için dipçik altında inleten ve hapseden CHP'den istifa ederek namusumuz üzerine Vatan Cephesine kayıt olduğumuzu bildirir hürmetle ellerinizden öperiz*." [87]

Bunun yanı sıra, Vatan Cephesi'ne geçenler yalnızca CHP'lilerle sınırlı kalmamış, Köylü Partisi'nin de büyük bir kısmı DP'ye üye olmuştur. Bu geçiş "*Zengiren Köyü, Köylü Partisi›nden 67 seçmenle Demokrat Partisi ve Vatan Cephesi›ne kendi içimizden gelen bir şevkle geçmiş bulunuyoruz. Kayıtlarımızın kabulüyle radyoda ilan edilmesini arz eder, hürmetle ellerinizden öperiz»* ifadeleriyle bildirilmiştir.[88] Menderes'in dış politikadaki başarıları da halk üzerinde olumlu bir etki yaratmış ve Vatan Cephesi'ne katılımların artmasında etkili olmuştur.

Menderese Duyulan Sevgi: Sadece siyasi başarılar nedeni ile değil, Adnan Menderes'e duyulan kişisel sevgi ve minnettarlık duygusu da destek verme isteğini doğurmuştur. Bazı katılımcıların gerekçesinin ise dini nitelikli olduğu dikkat çeker. Menderes, Kıbrıs davasının halledilmesi için canlarını feda edenlerin arasından mucizevi şekilde kurtulmuştur. Bu sebeple Adnan Menderes'in Allah'ın Türk milletine armağanı olarak görüldüğü ifade edilmiştir.[89]

Menderese duyulan sevginin diğer nedeni ise yaptığı hizmetlerdir. Bu gerekçeler Karnak Mahallesi'nden Abdullah Kul tarafından gönderilen telgrafta yer almaktadır. "*Uzun zamandan beri Halk Partisi'ne kayıtlı idim, partisine değil, Şef'e bağlı idim. Şef faniydi, şimdi bunu Kur'an'dan anladım. Çok şükür. Şefin yaptıkları talaş yığınları üzerindeki betonarmeye benzetilebilir. Hafif bir yel esmesiyle derhal mamureleri yıkmaya mahkûmdur. Öyle de oldu. Büyük uçak kazası mucizesiyle kurtulmuş olmanız yarı da ağyarı da sevindirdi. Sizi bizzat Allah korudu. Milletimizin tek ümidi, iman kurtarıcısı (vazifenize devam ediniz) emri ilahisini sizlere hatırlatıyorum. Allah'a dayanınız. İman davasını halletmen hususunda Allah size yeter. Gazanız mübarek olsun. Ölenlere rahmet dilerim. Fatiha Suresi'nin ayetlerinde (Allah'a kulluk eder, Allah'tan yardım dileriz), artık bunu benim anladığım gibi milletimiz de yakında anlayacak. Müneccim değilim, sadece hiss-i kable'l-vuku ile söylüyorum ki Halk Partisi yakın zamanda bomboş kalacaktır. İktidar devrinizde kurduğunuz fabrikalar, köprüler, limanlar, barajlar… hep iman temeliyle kurulduğuna şüphe yoktur. Ebediyen bâki kalacaklardır. On aile efradımla imanlı Vatan Cephesi'ne kalben kayıt olduğumu en derin hürmetlerimle."* [90] DP'ye katılanların sebepleri arasında ise, DP'nin gerçekleştirdiği hizmetlerin takdir edilmesinin yanı sıra, Kıbrıs davasındaki tutum ve Adnan Menderes'in seçilmiş bir lider olarak görülmesi etkili olmuştur. Bu durum, Adnan Menderes'e olan kişisel sevgi ve saygının halk üzerindeki etkisini belgelemektedir.

Malatya Hasançelebi Köyü, Halk Partisi Ocak Başkanı Hasan Koç ve Ali Ataş tarafından çekilen telgraf da bölge halkının Menderese olan sevgisini yansıtan niteliktedir. "*Aşağıda adları yazılı bizler, senelerden beri Halk Partisi'nde çalışmakta iken, güzel Kıbrıs'ımızın mukaddes davasının halli yolunda canlarını Hakk'a teslim edenlerin arasından mucize olarak kurtularak Türk milletine eserler yaratmak için Ulu Tanrımızın bize bağışladığı siz Menderes'imizin sayısız eserleri ile birlikte nahiyemizde de irfan nuru saçacak ortaokulumuzun yapılacağı karşısında muhalefet partisinden vazife görmemiz kadirşinaslık*

[87] BCA 010-09-216-671-2-38 (16.02.1959).
[88] BCA 010-09-216-671-2-128 (11.02.1959),-010-09-216-671-2-15 (14.02.1959).
[89] BCA 010-09-216-671-2-8-(09.03.1959).
[90] BCA 010-09-216-671-2-8 (09.03.1959).

olmayacağından, köyümüzün Halk Partisi ocağını kapatarak üyelerimizden Ali Taş ve kabilelerimizle Vatan Cephesi'ne kayıt olduğumuzu arz eder, ellerinizden öperiz."[91]

Bölgenin İleri Gelenlerinin Katılımı: Vatan Cephesi'ne, vilayetin önde gelen birçok isminin katıldığı görülmektedir. Bu kişilerin katılımı diğerlerini teşvik etme bakımından önemli olmuştur. DP İl Başkanlığı, bu kişilerin çoğunlukla CHP'den istifa edenlerden oluştuğunu belirtmiştir. 1959 yılında vilayetin ileri gelen birçok isminin Vatan Cephesi'ne bağlı ocaklara üye olduğu anlaşılmaktadır. Bu geçişlere örnek olarak; Malatya Beykoz Mağazası sahibi Güven Tuncel,[92] Hekimhan Sarıkız Köyü CHP Ocak Başkanı Hacı Halil Özdemir,[93] Hasançelebi Köyü CHP Ocak Başkanı Hasan Koç,[94] Malatya Barosu avukatlarından Münire Doyranç[95] ve Hasançelebi Belediye Başkanı Ali Çelebi[96] gibi isimler öne çıkmaktadır. Malatya marangoz ve sanayicilerinden İsmail Gürel'in öncülüğünde 350 kişinin[97] ve Hekimhan Gençlik Teşkilatlarından 100 kişinin de de Vatan Cephesi'ne katıldığı kayıtlarda görülmektedir.[98]

En yoğun geçişin 9 Ocak 1960 tarihinde Hasançelebi Belediye Başkanı Ali Çelebi ile beraberindeki 13 muhtarın da imzasıyla 15.000 nüfusun DP'ye bağlılığını bildirmesiyle gerçekleştiği görülmektedir. Bu büyük katılımlı geçişte bölgenin Divriğ'ine bağlanma isteği de etkili olduğu anlaşılmaktadır. *"7/12/59 tarihli telimizi aynen tekrarlar, eski devirlerin karanlık günlerinde, yüz yirmi kilometrelik mesafedeki Akçadağ ilçesindeki Hasançelebi, Hekimhan nahiyeleri devlet hizmetlerine hasretlik çekiyorduk. Cumhuriyet devrindeki inkılaplarımızın nimetlerinden istifade eden Hekimhan nahiyesi kazalığa kavuştuğu halde, Hasançelebi nahiyesi, Dördüncü Murad orduları ile Bağdat fütuhatına iştirak ederek sadece Hasançelebi unvanını alıp, gerek Umumi Harp'te gerekse İstiklal Savaşımızda binlerce şehidimizin yetim olmayan evlatları olarak, vatanımızda on senedir Türk milletimizin kavuştuğu saadet ve rahatlığa kavuşmuş bulunuyoruz. Devlet hizmetlerini milletin ayağına getiren DP hükümetimizin prensipleri cümlesinden olan bizleri Hasançelebi kazası olarak müstakbel Divriği kazasına bağlamakla tarihin ihmalkârlıklarını gidermiş olacağınız gibi, on beş bin nüfuslu Hasançelebi ve mülhakatımızın kıymetli reylerini Malatya bataklıklarında kirletmekten koruyarak, özümüz sözümüz vicdanımızla bağlı bulunduğumuz DP'mize olan büyük hizmetleriniz yanında yer alacağını arz eder, sonsuz bağlılıklarımızı göndeririz."* [99]

İncelenen 133 telgrafa göre 1958-1960 yılları arasında Malatya ve çevresinde gerçekleşen Vatan Cephesi'ne katılım hareketi, dönemin siyasi, ekonomik ve toplumsal dinamiklerini derinden etkileyen önemli bir olaydır. DP'nin kalkınma hamleleri, altyapı projeleri ve Adnan Menderes'e duyulan kişisel sevgi, bu katılımların başlıca sebepleri arasında yer almıştır. Özellikle DP'nin ülke genelinde gerçekleştirdiği yatırımlar ve halkın bu hizmetlerden duyduğu memnuniyet, katılımları teşvik etmiştir. Bununla birlikte, CHP'nin iktidara yönelik eleştirileri, DP'nin hizmetlerini inkâr etmesi ve halkı manipüle etme çabaları da muhalefetle ilişkili kesimlerin DP'ye yönelmesinde etkili olmuştur. Ayrıca, Kıbrıs davasındaki başarı ve Adnan Menderes'in liderlik özellikleri de katılımcıların motivasyonlarını güçlendirmiştir. Tüm bu sebepler bir araya geldiğinde, yerel düzeyde

[91] BCA 010-09-216-671-2-25-(22.05.1959).
[92] BCA 010-09-216-671-2-4 (24.04.1959).
[93] BCA 010-09-216-671-2-26 (16.03.1959).
[94] BCA 010-09-216-671-2-25(22.05.1959).
[95] BCA 010-09-216-671-2-2 (05.06.1959).
[96] BCA 010-09-216-671-2-24 (09.01.1960).
[97] BCA 010-09-216-671-2- 132/ 010-09-216-671-2-21 (20.01.1960).
[98] BCA 010-09-216-671-2-21 (20.01.1960).
[99] BCA 010-09-216-671-2-24-(09.01.1960).

büyük grupların topluca DP'ye katılması hem siyasi hem de toplumsal düzeyde önemli bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir. Vatan Cephesi'ne katılan birey ve grupların hem yerel hizmetlerden duydukları memnuniyeti hem de siyasi alandaki kaygılarını dile getirerek siyasi tercihlerinde büyük bir değişim yaşadıkları görülmektedir. Bu süreç, yerel siyasetin dönemin genel siyasal atmosferiyle nasıl etkileşime girdiğini ve halkın siyasi tercihlerini ne şekilde şekillendirdiğini anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Sonuç

Demokrat Parti 1954 seçimleri sonrasında halkın verdiği desteğe güvenerek muhalif seslere karşı sert bir tavır takınmıştır. Muhalefetin iktidara karşı hamlesi, iş birliği yaparak hükümeti düşürmek yönünde olmuş; ancak aralarındaki anlaşmazlıklar bu çabaların etkili olmasını engellemiştir. DP, 1957 seçimleri öncesindeki muhalefetin iş birliğinden rahatsız olmuş ve bu durum seçim sonrası tutumunu belirlemiştir. 1958 yılında Irak'ta yaşanan devrim, ülkedeki ekonomik sıkıntılarla birleşince muhalefetin sert eleştirileri doğrudan iktidarı hedef almıştır. Menderes kaygan bir zeminde olduğu endişesi ile muhalefete karşı sert tavrının dozunu her konuşmasında artırmış, muhalefet ise iktidarın gücünü kırmak için tekrar iş birliği yapması gerekmiştir. Güç birliği adı altındaki muhalefetin iş birliğine Menderes'in, halkı Vatan Cephesi'ne katılıma davet etmesi ise cepheleşmeyi siyasi boyuttan halk arasında gruplaşmaya götürmüştür. Neticede bu cephenin açılmasıyla birlikte diğer partilerden istifalar başlamış ve çok sayıda kişi DP ocaklarına ve Vatan Cephesi'ne katılmışlardır. Bu da adı geçen siyasi yapının güçlenmesine ve DP'nin etki alanını daha da genişletmesine imkân tanımıştır.

Özellikle CHP ve İnönü açısından önemli bir il olan Malatya'da, Vatan Cephesi'ne hem vatandaşlar hem de çeşitli meslek grupları tarafından büyük destek verilmiştir. Halk, seçimlerde CHP'yi desteklemiş; ancak cepheleşme sürecinde DP'nin yanında yer alarak CHP'yi eleştirmiştir. Telgraflarda ve basında, başta CHP olmak üzere diğer siyasi partilere mensup kişilerin yanı sıra herhangi bir partiye üye olmayanların da DP'ye katıldığı görülmüştür. Her ne kadar sayısal verilerde tutarsızlıklar olduğu önceki çalışmalarda belirtilmiş olsa da, yerel basında yer alan haberler ile Başbakan Adnan Menderes'e gönderilen telgrafların bulunduğu Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri, Vatan Cephesi'ne yönelik katılımın oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, kaynaklarda halkın Demokrat Parti'ye yönelme gerekçelerine yer verilmesi, uzun yıllar desteklediği Cumhuriyet Halk Partisi'ne duyulan güvenin neden zayıfladığını anlamak bakımından kayda değerdir. Demokrat Parti'ye katılanların istifa gerekçelerinin ortak noktası ülkeye hizmete karşı oluşan minnettarlıktır. Muhalefetin bu hizmetleri görmezden gelmesine yönelik bir tepki de söz konusudur. Öte yandan, muhalif basın, Vatan Cephesi'ne geçişlerin iktidarın baskısı sonucu gerçekleştiğini öne sürmüş; DP'nin Malatya'yı bombalayacağı ya da kara listedeki kişileri öldüreceği gibi komplo teorileri de darbe sonrasında dillendirilmiş ve darbenin gerekliliği bu şekilde ima edilmiştir. Vatan cephesi telgraflarının gerçeği yansıtıp yansıtmadığı konusu da muhalif basında yer almıştır.

Bu dönemde iktidarın baskıcı yöntemleri ile muhalefetin dışlanması, yalnızca siyasi partiler düzeyinde değil, toplumun farklı kesimlerinde de derin ayrışmalara neden olmuştur. Özellikle basın ve sivil toplum kuruluşları ya taraf belirlemeye zorlanmış ya da tamamen susturulmak durumunda kalmıştır. Vatan Cephesi'ne katılımların günlük radyodan ilan edilmesi gibi uygulamalar, tarafsız kalan bireyler üzerinde bile bir baskı unsuru oluşturmuş; vatandaşlar, siyasi tercihlerini kamuya açıklamak zorunda bırakılmıştır.

Böylece demokratik rekabet yerine, sadakat temelli bir siyasal katılım modeli gelişmiş; halk arasında ayrımcılık ve kutuplaşma daha da derinleşmiştir.

Tüm bu gelişmeler, 1950'li yılların sonuna doğru Türkiye'de demokratik değerlerin büyük ölçüde aşındığını ortaya koymaktadır. Güç birliği adı altında muhalefetin birleşmesi, iktidarın halk desteğini kaybettiğine dair önemli bir gösterge olarak yorumlanmış; buna karşılık Vatan Cephesi, iktidarın meşruiyetini koruma aracı haline gelmiştir. Ancak bu cepheleşme siyaseti, kısa vadede DP'nin etkisini artırmış görünse de uzun vadede hem siyasal krizi derinleştirmiş hem de askeri müdahale ortamını hazırlamıştır. Bu bağlamda Malatya'da üzerinde incelenen bu cepheleşme hareketi Türkiye'de siyasetin halk tabanına nasıl indirgenerek bir kutuplaşma aracı haline geldiğini göstermesi açısından dikkat çekici bir örnektir.

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) Yassıada Mahkemesi Kararları

010-09-216-671-2-82 (03.10.1958).
010-09-216-671-2-84 (03.10.1958).
010-09-216-671-2-93 (03.10.1958).
010-09-216-671-2-65 (14.10.1958).
010-09-216-671-2-8 (09.03.1959).
010-09-216-671-2-128 (11.02.1959).
010-09-216-671-2-15 (14.02.1959).
010-09-216-671-2-114 (07.02.1959).
010-09-216-671-2-42 (09.02.1959).
010-09-216-671-2-38 (16.02.1959).
010-09-216-671-2-30 (27.02.1959).
010-09-216-671-2-121 (10.08.1959).
010-09-216-671-2-4 (24.04.1959).
010-09-216-671-2-25 (22.05.1959).
010-09-216-671-2-25 (22.05.1959).
010-09-216-671-2-26 (16.03.1959).
010-09-216-671-2-8 (09.03.1959).
010-09-216-671-2-2 (05.06.1959).
010-09-216-671-2-24 (09.01.1960).
010-09-216-671-2-24 (09.01.1960).
010-09-216-671-2-21 (20.01.1960).
010-09-216-671-2-132 (20.01.1960).

Kitap, Makale, Tez

Ariç, Fatma Tuğba, (2019), "Çok Partili Dönemde Malatya'da Siyasi Hayat (1946-1960)", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van.

Arslan, Zehra, (2012), "Vatan Cephesi Davası (Kararname, Savunmalar ve Karar)", History Studies,Yıl 4, S 2, ss.1-37.

Arslan, Zehra, (2013),"Trabzon'da Vatan Cephesi (12 Ekim 1958-27 Mayıs 1960)", Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S.36, ss.129-148.

Aşcı, Elif, (2014), "Karikatürlerde İnönü İmajı", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta.

Avcı, Fikret, (2018),” Demokrat Parti İktidarı Döneminde Malatya Şehir Siyaset Ve Toplum (1950-1960)”, İnönü ,” Demokrat Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya.

Beyhan, Yusuf, (2018), “Demokrat Parti Döneminde Malatya’da, Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Hayat (1950-1960)”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.

Doğaner, Yasemin, (2013), Türk Demokrasi Tarihinde Vatan Cephesi, Siyasal Yayınevi, Ankara.

Emre, Kaya Elif, Avşar, Zakir, ((2013), “Demokrat Parti’nin Sivil Toplum Üzerinden Bir Siyasal İletişim Denemesi: Vatan Cephesi Örneği”, The Journal of Academic Social Science Studies, C. 6, S. 2, ss.397-416.

Girgin, Atilla (2007), Türkiye’de Yerel Basın, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul.

İnan, Süleyman, (2020), “İngiliz Belgelerinde Adnan Menderes’in Uçak Kazası”, Belgi Dergisi, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/I, ss. 1184-1909

İnce Erdoğan, Dilşen, (2020), Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes’in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde), Belgi Dergisi, S.19, , ss.1910-1924.

İpek, Doğan, (2024), “27 Mayıs Darbesi Öncesi Cepheleşme Hareketi: Vatan Cephesi Örneği (1958-1960)”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2024 Cilt: 33 No: 2, ss, 873-890.

Tuna, Işıl, (2019), “Uşakta Vatan Cephesi (12 Ekim 1958-27 Mayıs 1960)”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S 100, ss.621-646.

Tunç, Bilal (2016),” Bursa’da Vatan Cephesi”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.9, S.2, ss.138-162.

Tunç, Bilal, (2017), “Eskişehir’de Vatan Cephesi”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.52, ss.198-212.

Uyar, Hakkı, (2012), Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek Vatan Cephesi, Boyut Yayınları, İstanbul.

Yetim, Fahri, (2006), “Ulus ve Zafer Gazetelerinin Karşılaştırılmalı İncelenmesi (1957-1960)”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Yiğit, Ayşegül Şentürk (2023), “DP Dönemi Çanakkale Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri (1950-1960)”, Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl/10, Sayı/ 39, Aralık/ ss.188-219.

Süreli Yayın

Akbaba

Akis Dergisi

Cumhuriyet Gazetesi

Demokrat Malatya Gazetesi

Güneş

Malatya Postası Gazetesi

The Times

Ufuk Gazetesi,

Ulus

Zafer

Dijital Kaynaklar

https://www.tbmm.gov.tr/milletvekili/milletvekilidetay?DonemId=f72877c2-f524-037b-e050-007f01005610&Id=f72877c2-d3f1-037b-e050-007f01005610 (25.11.2024).

Yasemin Doğaner, Vatan Cephesi, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/vatan-cephesi/ (25.11.2024).

https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/basbakan-adnan-menderesin-ucak-kazasi-17-subat-1959/ (20.11.2024).

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)
DOI: 10.33431/belgi.1657877 **Araştırma Makalesi/**Research Article

T.C. İNKILAP TARİHİ VE ATATÜRKÇÜLÜK DERS KİTAPLARINDA TARİHSEL KANIT TÜRLERİ*

HISTORICAL EVIDENCE TYPES IN THE REPUBLIC OF TURKIYE REVOLUTION HISTORY AND KEMALISM TEXTBOOKS

İlker DERE, Emine DEMİRCİ DÖLEK**, Hatice GEDİK*****

Geliş Tarihi/Received:14.03.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**29.06.2025

DERE, İlker-DEMİRCİ DÖLEK, Emine- GEDİK, Hatice, (2025), "T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitaplarında Tarihsel Kanıt Türleri", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 255-280.

Öz

Ders kitapları, tarih öğretiminde kullanılan temel materyallerden biri olup, kanıta dayalı öğretimin gerçekleştirilmesine aracılık etmektedir. Özellikle tarih ders kitapları bireylerin değer, inanç, karakter ve dünya görüşlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabı, Türkiye'de kanıt temelli tarih öğretimi açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu dersin kitapları, ortaokul kademesinde tarih dersinin nasıl ele alındığını değerlendirmek için önemli materyallerdir. Bu doğrultuda araştırmanın amacı, T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitaplarını tarihsel kanıt kullanımı açısından değerlendirmektir. Çalışma, doküman incelemesi yöntemiyle yürütülmüş olup, araştırmanın veri kaynaklarını Millî Eğitim Bakanlığı ile Semih Ofset tarafından yayınlanan, 2024 yılında Türkiye'de ortaokullarda 8. Sınıf kademesinde okutulan T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitapları oluşturmaktadır. Ders kitaplarından elde edilen veriler, içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiş ve hangi tür kanıtların nasıl kullanıldığı tespit edilmiştir. Analiz sürecinde, kanıt türleri temel alınarak kodlamalar yapılmış, veriler bu kodlar altında sınıflandırılmış ve yorumlanmıştır. Araştırma sonuçları, incelenen ders kitaplarında benzer sayıda kanıta yer verildiğini göstermektedir. En yaygın kullanılan kanıt türünün görsel kanıtlar olduğu, görsel kanıtlar içerisinde ise en fazla fotoğrafların kullanıldığı, fotoğrafların dışında kalan görsel kanıtlara kitaplarda sınırlı bir şekilde yer verildiği tespit edilmiştir. Yazılı kanıtlar arasında en çok söylev türünün kullanıldığı, ancak diğer kanıt türleri arasında yer alan kültürel ve toplumsal hafızayı yansıtan adetler, gelenekler, seremoniler ve kutlamalara ders kitaplarında yeterince yer verilmediği görülmüştür. Ayrıca, ders kitaplarında sözlü ve arkeolojik kanıtlara rastlanmamıştır. Kitaplarda Türkiye'nin yakın tarihini içeren konular bulunmasına rağmen sözlü kanıtlara yer verilmemesi dikkat çekici bir eksiklik olarak kaydedilmiş, buna bağlı olarak ders kitaplarının sözlü kanıtlarla zenginleştirilmesi önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *: İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük, Ders Kitabı, Tarihsel Kanıt, Tarih Eğitimi.*

*Bu araştırmanın bir kısmı, 17-19 Ekim 2024 tarihleri aralığında Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi'nde gerçekleşen III. Uluslararası Temel Eğitim Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur. Çalışmaya yazarlar eşit oranda katkı sağlamışlardır.

** Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, dr.ilker.dere@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-0993-7812).
***Arş. Gör., Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, eminedemirci@aksaray.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-4818-0621).
****Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, htcgedik@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0001-9090-7754).

Abstract

Textbooks are among the fundamental materials used in history education, facilitating the implementation of evidence-based teaching. In particular, history textbooks play a significant role in shaping individuals' values, beliefs, character, and worldview. In this context, the Republic of Türkiye Revolution History and Kemalism textbook serves as a crucial resource for evidence-based history teaching in Türkiye. These textbooks are essential materials for evaluating how history education is approached at the middle school level. Accordingly, the aim of this study is to assess the use of historical evidence in Republic of Türkiye Revolution History and Kemalism textbooks. The study was conducted using the document analysis method, and the data sources consisted of 8th-grade Republic of Türkiye Revolution History and Kemalism textbooks published by the Ministry of National Education and Semih Ofset, which were used in Turkish middle schools in 2024. The data obtained from the textbooks were analyzed using content analysis to determine the types of evidence utilized and how they were employed. During the analysis process, evidence types were used as the basis for coding, and the data were classified and interpreted accordingly. The findings of the study indicate that a similar number of historical evidence types were included in the examined textbooks. Among these, visual evidence was the most frequently used, with photographs being the predominant form. However, the inclusion of other types of visual evidence was found to be limited. Among written evidence, speeches were the most commonly utilized, whereas cultural and societal memory-related evidence, such as traditions, customs, ceremonies, and celebrations, were not sufficiently represented in the textbooks. Furthermore, the study found no instances of oral or archaeological evidence. Despite covering topics related to Türkiye's recent history, the absence of oral evidence was noted as a significant finding. Consequently, it is recommended that these textbooks be enriched with oral evidence.

Keywords: *History of Reforms and Atatürkism,Textbook, Historical Evidence, History Education.*

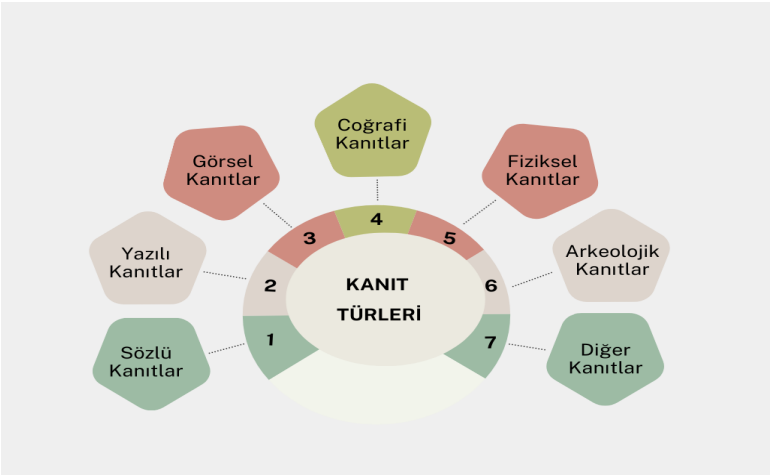
Giriş

Tarih; geçmişte yaşanmış olayları, zaman, mekân ve ilgili kişiler bağlamında, belgelere dayalı olarak neden-sonuç ilişkisi içerisinde inceleyen bilim dalıdır.[1] Tarihin konusu, geçmiş zamanda olup biten şeylerdir.[2] Şimdide kanıtı bulunan geçmişi araştıran tarih,[3] aynı zamanda toplumun bugünkü durumunu ele alan ve bu doğrultuda geleceğe yön veren bir bilim dalıdır.[4] Kanıtların yorumlanması ile işleyen tarih,[5] bir akademik alan olarak geçmişten günümüze ulaşabilen kalıntı ve kanıtların incelenmesi ile geçmişin tasarımını ortaya koyar.[6] Tarihçilerin başvurduğu kanıt kavramı, tarihin ve tarihî argümanların inşasında tarihsel bilgi kaynaklarının doğrulanması, yorumlanması ve kullanılması ile alakalıdır.[7] Collingwood'a göre ise kanıt[8], tek başına belge olarak adlandırılan şeylerin ortak adıdır. Tarih, kanıtlarla var olur[9] ve tarihçinin zihninde geçmişin yeniden tasarımı ancak kanıtlarla mümkündür.[10] Bu gerekçelerle tarihsel bilginin merkezinde tarihsel kanıtlar bulunmaktadır.[11] Tarihçinin zihninde geçmişin yeniden tasarlanması kanıtlarla mümkün olmaktadır.[12] Bu doğrultuda tarihçiler, geçmişte yaşanmış olaylara ilişkin kanıtlar üzerine düşünerek sorularına yanıt bulabilmektedirler.[13]

Kanıtlar alanyazında çeşitli kategorilere ayrılarak sınıflandırılmıştır. Kabapınar[14] kanıtları, tarihsel birincil elden ve ikinci elden kanıtlar olmak üzere ikiye ayırmıştır. Güven[15] ise kanıt türlerini dört kategoride sunmuştur. Bunlar: a. Arşiv materyalleri (mektuplar, raporlar, resmî yazışmalar, gazeteler), b. uzmanların hazırladıkları yazılar (kitap, makale), c. anıtlar, arkeolojik sit alanları, mezarlıklar, mağaralar, d. taşınabilir aletler, müze koleksiyonları, modelleri, sanat galerilerindeki reprodüksiyonlardır. Bu güncel sınıflamalara rağmen tarihçilerin kullandığı kanıtlar, en detaylı şekilde Brooks, Aris ve Perry[16] tarafından kategorilere ayrılmıştır (Şekil 1):

[1] Nuri Köstüklü, Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi, Çizgi Kitabevi, Konya 2014, s. 21.
[2] Keith Jenkins, Tarihi Yeniden Düşünmek (Çev. B. S. Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1997, s. 18-19.
[3] Cengiz İskender Özkan, Tarih Felsefesi II (Ed. D. Özlem), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2019, s. 104.
[4] İbrahim Kafesoğlu, "Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Cilt 13, Sayı 17-18, 1963, s.2.
[5] Robin George Collingwood, *Tarih Tasarımı* (Çev. K. Dinçer), Gündoğan Yayınları, Ankara 1996, s. 40.
[6] Erkan Dinç, Tarih Öğretiminde Yazılı Kaynakların Kullanımı (Ed. İ. H. Demircioğlu ve İ. Turan), *Tarih Öğretiminde Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı,* Pegem Akademi, Ankara 2020, s. 101.
[7] Mike Denos ve Roland Case, Tarihsel Düşünmeyi Öğretmek (Çev. İ. H. Demircioğlu ve E. Demircioğlu), (Ed. P. Seixas ve P. Clark), Pegem Akademi, Ankara 2023, s. 6.
[8] Collingwood, a.g.e., s. 40.
[9] Özkan, a.g.e., s. 104.
[10] Edward Hallett Carr, Tarih Nedir? (Çev. M. G. Gürtürk), İletişim Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 26.
[11] Banu Çulha Özbaş ve Erdal Aslan, "Çocuklarla Birlikte Tarihsel Düşünme: 12-14 Yaş Grubu Öğrencilerinin Tarihsel Kanıta Yönelik Görüşlerinin Belirlenmesinde Kaynak Çalışması Geliştirme Etkinliklerinin Değerlendirilmesi", Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 24, 2008, s. 106.
[12] Carr, a.g.e., s. 26.
[13] Collingwood, a.g.e., s. 40.
[14] Yücel Kabapınar, Kuramdan Uygulamaya Sosyal Bilgiler Öğretimi: Hayat Bilgisi Öğretiminden Tarih Öğretimine, Pegem Akademi, Ankara 2022, s. 268.
[15] İsmail Güven, Aktarmacı Tarih Öğretimi Anlayışından Kanıt Temelli Öğretime (Ed. Y. D. Bozkuş ve T. Ayantaş), *Kanıt Temelli Tarih Öğretimi,* Pegem Akademi, Ankara 2023, s. 16.
[16] Ron Brooks, Mary Aris ve Irene Perry, The Effective Teaching of History, Routledge, London 2013, s. 102-103.

Şekil 1. Kanıt Türleri

Şekil 1'de görüldüğü üzere, bu sınıflandırmada yedi farklı kanıt türüne yer verilmiştir. Kanıt türlerinin detayları aşağıda sırayla açıklanmıştır:

Sözlü Kanıtlar: Yer adları, mitler ve masallar, sagalar (destansı hikayeler) gibi başlangıçta sözlü olarak aktarılmış olanlar, anılar, röportajlar, şiirler, türküler, hikâyeler, maniler, şarkılar, gramofon kayıtları ve ses kasetleri.

Yazılı Kanıtlar: Mektuplar, dokümanlar, hesaplar, faturalar ve irsaliyeler, finansal kayıtlar, kitaplar, senetler, siciller, kanunlar ve yasalar, posterler, kataloglar, günlükler ve ajandalar, fermanlar, nüfus kayıtları, haritalar ve planlar, raporlar, broşürler ve reklamlar, istatistikler, envanterler, matematiksel gösterimler, notlar, muhtıralar, yerel yönetim, parlamento ve hükûmet kayıtları, iş kayıtları, miras kayıtları, kişisel belgeler, dinî ve felsefi yazılar, edebî yazılar, bilimsel yazılar, tarihçeler ve kronikler, biyografiler ve otobiyografiler, yazılı anılar, anıtlar, mezar taşları, madenî paralar, yazıtlar, diğer yazılı kayıtlar ve kâğıtlar. Kısaca yazılı kanıtlar; kâğıt, karton, parşömen, papirüs, taş, ahşap, metal vb. üzerine yazılmış veya kazınmış materyalleri veya manyetik bant ya da diski içermektedir. Brooks vd. (2013) tarafından oluşturulan bu kategorilere güncel olarak USB bellekler, hard diskler ve internet kayıtları da dahil edilebilir.

Görsel Kanıtlar: Dekorasyonlar, heykeller, oymalar, süslemeler, resimler ve çizimler, duvar halıları ve tekstil ürünleri, mühürler, madenî paralar, gravürler, fotoğraflar, karikatürler, filmler, videolar, haritalar ve planlar, hava ve uydu fotoğrafları.

Coğrafî Kanıtlar: Arazi şekilleri ve dağılımı, yerleşimler, yollar, patikalar, binalar, anıtlar, yerleşim planları, çitler, tarlalar, ormanlar, köprüler, demiryolları, limanlar, insanın çevre üzerindeki etkileri ve hava fotoğrafları (bunlar, bugünün peyzajında hayatta kalan tarihsel özellikleri göstermek için faydalıdır).

Fiziksel Kanıtlar: Heykeller, oymalar, günlük eşyalar, mobilyalar, giysiler ve mücevherler, araç-gereçler, taşıtlar, müzelerdeki nesneler, anıtlar, tarihî yapılar.

Arkeolojik Kanıtlar: Harap olmuş veya gömülü binalar, bu binalarda bulunan çanak-çömlek, kömür, para, alet, silah gibi nesneler.

Diğer Kanıtlar: Çocuk oyunları, eski âdetler, seremoniler.

Bu sınıflamaya 21. yüzyıl itibariyle artık tüm alanların vazgeçilmezi olan "dijital kanıtlar"ı da eklemek mümkündür.

Eğitimde Kanıtların Kullanımı

Eğitimde kanıt kullanımı ya da kanıta dayalı öğrenme, öğrencilerin akademik başarısını arttırarak uzun süreli öğrenmelere yardımcı olmaktadır.[17] Ayrıca kanıt kullanımı; bireylerin değişim ve sürekliliği algılama, yaratıcılık, ilişki kurma, bilimsel düşünme, karar verme, organize etme ve strateji geliştirme gibi düşünme becerilerini geliştirmektedir.[18] Bununla birlikte kanıta dayalı öğrenme, öğrencilerin farklı bakış açıları kazanmalarına, doğru bilgiye ulaşmalarına ve tarih biliminin mutlak doğrulara dayanmadığını kavramalarına katkı sağlamaktadır.[19] Bunların ışığında tarihsel kanıtların kullanımının birincil kaynaklara erişim, derinlemesine analiz, eleştirel düşünme, tartışma ve aktif öğrenmeyi teşvik eden bir süreç[20] olduğunu söylemek mümkündür.

Eğitim süreçlerine katkılarına yer verilen kanıt kullanımına ya da kanıta dayalı öğretime, eğitimin her alanında başvurulmaktadır. Özel olarak tarihsel kanıtlar söz konusu olduğunda, dersler içinde sosyal bilgiler ve tarih öğretimi ön plana çıkmaktadır. Tarihî konuların öğretiminde çocuk merkezlilik, tarihçi becerilerini geliştirme, nedensellik, empati, kanıtların kullanımı ve yorumlanması konusunda 1970'lerde İngiltere'de ortaya çıkan "Yeni Tarih" anlayışının önemli bir katkısı olmuştur.[21] Bu anlayışa dayalı tarih öğretiminin önemli becerileri arasında kaynak kullanımı ve kanıta dayalı öğrenme yer almıştır.[22] Öğrencilerin kanıtları kullanması ve yorumlamasında birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılmaktadır[23] Birincil kaynaklar; belgeler, günlükler, röportajlar, ses kayıtları gibi[24] çeşitli verilerden oluşmaktadır. Birincil kaynaklardan yararlanılarak

---

[17] Yasin Doğan, *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Tarihsel Yazılı Kanıtların Kullanımı,* Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2007, s. 298; Hülya Işık, *İlköğretim 4. Sınıf Sosyal Bilgiler Tarih Konularının Öğretiminde Kanıt Temelli Öğrenme Modeli: Bir Aksiyon Araştırma,* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008, s. 3; Hüseyin Acar, *Ortaöğretim Coğrafya Kitaplarında Kanıt Kullanma Becerisinin İncelenmesi ve Öğrencinin Akademik Başarısına Etkisi,* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2013, s. 74; Neslihan Durmuş, *Sosyal Bilgiler Dersinde Tarihsel Yazılı Kanıt Kullanımının Farklı Boyutlarıyla İncelenmesi,* Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2023, s. 86;

[18] İlker Dere ve Betül Gökçınar, "Learning to Use Historical Evidence: Reflections from the Experiences of Prespective Social Studies Teachers", Inquiry Education, Cilt 13, Sayı 1, 2021, s. 2., Ayşe Ünalmış, *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Kanıt Temelli Öğretim Uygulamalarının Bilimsel Düşünme ve Karar Verme Becerilerine Etkisi,* Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023, s. 118.

[19] Yücel Kabapınar, Kanıt Temelli Öğrenme; Tanım, Kapsam, Yaklaşımlar (Ed. Y. Kabapınar), *Kimlik Belirleyen Derslerde Kanıt Temelli Öğrenme,* Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 31; Tevfik Palaz, Kanıt Kullanma (Ed. B. Aksoy, B. Akbaba ve B. Kılcan), *Sosyal Bilgilerde Beceri Eğitimi,* Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 325., Neslihan Durmuş, *Sosyal Bilgiler Dersinde Tarihsel Yazılı Kanıt Kullanımının Farklı Boyutlarıyla İncelenmesi,* Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2023, s. 86.

[20] Dere ve Gökçınar, a,g,e., s. 3.

[21] Bahri Ata, "İngiltere'de Piaget ve Bruner'in Görüşlerinin İlköğretimde Tarih Öğretimine Yansıması Üzerine Bir Araştırma", Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 6, Sayı 6, 1999, s. 2.

[22] Hilary Cooper ve Dursun Dilek, "A Comparative Study on Primary Pupils' Historical Questioning Processes in Turkey and England: Emphatic, Critical and Creative Thinking", Educational Sciences: Theory & Practice, Cilt 7, Sayı 2, 2007, s. 714.

[23] Dere ve Gökçınar, a.g.e., s. 2.

[24] Susan H. Veccia, *Uncovering our History: Teaching with Primary Sources,* American Library Association, Chicago, 2004, s. 3., Fatma Acun, Tarihin Kaynakları (Ed. A. Şimşek), *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 72.

oluşturulan ikincil kaynaklar[25] ise ders kitapları, tezler, filmler, makaleler, videolar gibi[26] çeşitli verileri içermektedir. Bilgi toplama ve araştırma sürecini destekleyen bu kaynaklar, öğrencilerin kullanımına sunulduğunda kanıt olarak değerlendirilebilir.[27]

İngiltere'de yaklaşık yarım asır önce gündeme gelen kanıt temelli öğretim, Türkiye'de kısmi olarak 2005 yılında öğretim programlarında görünürlük kazanmıştır. Bu programlarda adı konulmasa da çeşitli tarihsel düşünme becerilerinin yanı sıra kanıt kullanma becerisine açık bir şekilde vurgu yapılmıştır. 2018 yılında ise Tarih Dersi Öğretim Programı'nda yapılan değişiklikler sonucu, tarih ders kitapları kanıt temelli eğitim anlayışına göre yeniden düzenlenmiştir.[28] 8. sınıf T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programı özelinde bakıldığında ise hem 2018 hem de 2024 programlarında kanıtlardan bahsedildiğini söylemek mümkündür. 2018 Programının Uygulanmasında Dikkat Edilecek Hususlar adlı başlığın 3. maddesinde şu açıklamaya yer verilmiştir: *"Öğretmen, Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersinde geçen tarih metodolojisine dair kavramlar (kanıt, sebep-sonuç, süreklilik-değişim, benzerlik-farklılık gibi) ile dersin içeriğine özgü kavramları (Tekâlif-i Milliye, Kuvâ-yı Milliye, millî egemenlik, tam bağımsızlık, cumhuriyet, demokrasi, meclis, insan hakları gibi) öğrencilerin öğrenmelerine ve bu kavramları doğru kullanmalarına dikkat etmelidir."*[29]. Görüldüğü gibi, adı doğrudan zikredilmese de bazı tarihsel düşünme becerilerine ve kanıt kullanımına vurgu yapılmaktadır. Ayrıca yine aynı bölümün 7. maddesinde kaynaklar ve kanıt türleriyle ilgili şu açıklamaya yer verilmiştir: *"Konuların işlenişinde birinci el kaynakların (arşiv belgeleri, somut tarihî miras ögeleri, Nutuk vb.) kullanılması önemlidir. Öğrencilerin ele alınan olayları kendi bağlamları içerisinde kavrayabilmeleri için o dönemle ilgili yazılı, sesli, görsel ve görüntülü kaynaklara yer verilmesine özen gösterilmelidir. Bu amaçla ayrıca sözlü ve yazılı edebî ürünler ile gazete, internet vb. medya araçlarından yararlanılabilir."*[30] Burada da doğrudan kanıt türleri şeklinde ifade edilmemiş olsa da dijital kanıtlar dahil olmak üzere birçok kanıt türünün kullanılması tavsiye edilmiştir. Ayrıca kazanımların açıklamalarında kanıt kullanımına dikkat çekilmiştir. Benzer şekilde 2024 8. sınıf T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programı'nda öğrencilere kanıta dayalı araştırma ve sorgulama becerisinin kazandırılmasına öncelik verilmiş, öğrenme-öğretme uygulamalarında farklı türden tarihsel kaynakların kullanılmasının gerekliliği vurgulanmış ve öğrencilere tarihsel kanıt kullanımı konusunda rehberlik edilmesi önerilmiştir.[31] Bu bilgilere dayanarak, T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim programlarının kaynak ve kanıt kullanımına önem verdiğini söylemek mümkündür.

İlgili Araştırmalar

Eğitimde kanıt kullanımı konusunda alanyazında farklı çalışmalar mevcuttur. Bu araştırmalar, tarihsel kanıt kullanımı ve eğitimi üzerine yapılan çalışmaları farklı açılardan

[25] Zekeriyya Kurşun, Tarihin Kaynakları (Ed. Z. Kurşun), *Tarih Metodu,* Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2018, s. 23.
[26] Mark T. Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler: Tarih Yazılığına Giriş* (Çev. E. S. Özcan), Cantekin Matbaası, Ankara 2011, s. 163., Brooks, Aris ve Perry, a.g.e., s. 98-99.
[27] Dere ve Gökçınar, a.g.e., s. 29.
[28] Mehtap Koldaş ve Akif Pamuk, "Tarih Ders Kitaplarında Kanı Temelli Öğrenme Yaklaşımı: Ortaöğretim T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitabı Örneği", OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, Cilt 16, Sayı Eğitim ve Toplum Özel Sayısı, 2020, s. 6416.
[29] Millî Eğitim Bakanlığı [MEB], *T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programı (Ortaokul 8. Sınıf),* Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Ankara 2018, s. 9.
[30] MEB, a.g.e., s. 9.
[31] MEB, T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programı (8. Sınıf), Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Ankara 2024, s. 4,9.

ele almaktadır. Öncelikle Barton[32], Çulha-Özbaş[33] Durmuş[34] ile Öner ve Kınacı[35] öğrencilerin ve öğretmenlerin tarihsel kanıt ve kanıt kullanımı hakkındaki görüşlerini incelemişlerdir. Aytekin, Sağlam-Tekir ve Aktın[36], öğrencilerin tarihsel kanıt kullanma becerilerini; van Hover, Hicks ve Dack[37] öğretmenlerin tarihsel kaynakları ve kanıtları kullanma biçimlerini belirlemiştir. Akbaba[38], Doğan[39], Ginesar[40] ve Kızıl[41], kanıt kullanımının öğrenci başarısı üzerindeki etkisine odaklanırken; Doğan[42], Doğan[43], Doğan ve Kabapınar[44] ile Kabapınar ve Yetiş[45] kanıt temelli öğretimin derse karşı tutum ve algı üzerindeki etkilerini incelemiştir. Ayrıca Dere ve Gökçınar[46], sosyal bilgiler öğretmen adaylarının tarihsel kanıt kullanımı konusundaki algı ve deneyimlerini araştırmıştır. Bunların dışında öğretmen kılavuz kitaplarında[47], öğretim programlarında[48] ve ders kitaplarında[49] tarihsel kanıt kullanımına dair yapılan incelemeler de bulunmaktadır. Bu araştırmalar, tarihsel kanıt kullanımının eğitimdeki rolünün ve etkilerinin farklı açılardan anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Bu araştırmaya konu olan tarih ders kitaplarında kanıt kullanımını inceleyen dört araştırma tespit edilmiştir. Çakır[50] araştırmasında T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabını görsel kanıtlar; Kibar[51] ortaöğretim tarih ders kitaplarını birinci ve ikinci

[32] Keith C. Barton, "I Just Kinda Know: Elementary Students" Ideas about Historical Evidence", Theory & Research in Social Education, Cilt 25, Sayı 4, 1997.

[33] Banu Çulha Özbaş, *12-14 Yaş Grubu Öğrencilerinin Tarihsel Düşünme Gelişimi ve Tarihsel Kanıt Kullanımı,* Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2010.

[34] Durmuş, a.g.e.

[35] Ümmühan Öner ve Müşerref Kübra Kınacı, "Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Kanıt Kullanma Becerisine İlişkin Görüşleri", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 20, Sayı 78, 2021.

[36] Eda Aytekin, Hürü Sağlam-Tekir ve Kibar Aktın, "Kanıt Temelli Öğrenme Yöntemiyle Öğrencilerin Tarihsel Kanıt Kullanma Becerileri", İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 23, Sayı 2, 2022.

[37] Stephanie van Hover, David Hicks ve Hilary Dack, "From Source to Evidence? Teachers' Use of Historical Sources in Their Classrooms", The Social Studies, Cilt 107, Sayı 6, 2016.

[38] Bülent Akbaba, "İnkılap Tarihi Öğretiminde Fotoğraf Kullanımı", Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, 2005.

[39] Doğan, a.g.e.

[40] Özkan Ginesar, "Kanıt Temelli Etkinliklerle Akademik Başarıyı Geliştirmeye Yönelik Bir Eylem Araştırması", Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi, Cilt 14, Sayı 1, 2023.

[41] Ömür Kızıl, "Sosyal Bilgiler Dersinde Tarihsel Kanıt Analizi Kullanımının 7. Sınıf Öğrencilerinin Akademik Başarıları Üzerindeki Etkisi", International Journal of Eurasian Education and Culture, Cilt 3, Sayı 4, 2018.

[42] Doğan, a.g.e.

[43] Sonay Doğan, *Sosyal Bilgiler Dersinde Kanıt Temelli Öğrenmenin Öğrencilerin Eleştirel Düşünme Eğilimlerine Ve Derse Yönelik Tutumlarına Etkisi,* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2024.

[44] Nihal Doğan ve Yücel Kabapınar, "Effects of the Evidence-Based History Teaching on Turkish Primary Students' Perception of History and Related Concepts", Procedia-Social and Behavioral Sciences, Cilt 2, Sayı 2, 2010.

[45] Yücel Kabapınar ve Ayşe Yetiş, "Öğretmen ve Öğrencilerin "Kanıt Temelli Tarih Öğretimi" ne İlişkin Görüşleri: Bir Durum Saptaması, Turkish History Education Journal (TUHED), Cilt 8, Sayı 1, 2019.

[46] Dere ve Gökçınar, a.g.e.

[47] Tekin Çelikkaya ve Fatoş Boyraz, "Kanıt Temelli Öğretimin 2005 Sosyal Bilgiler Öğretim Programındaki Öğretmen Kılavuz Kitaplarına Yansıması", Kastamonu Education Journal, Cilt 26, Sayı 4, 2018.

[48] Banu Çulha Özbaş, Sosyal Bilgiler Öğretim Programı ve Ders Kitaplarında Kanıt Temelli Öğretim (Ed. Y. Kabapınar), *Kimlik Belirleyen Derslerde Kanıt Temelli Öğrenme,* Pegem Akademi, Ankara 2019., Fatih Yazıcı, Güncel Tarih Öğretim Programı ve Ders Kitaplarında Kanıt Temelli Öğretim: "Türk Usulü Bir Yaklaşım mı?" (Ed. Y. Kabapınar), *Kimlik Belirleyen Derslerde Kanıt Temelli Öğrenme,* Pegem Akademi, Ankara 2019., Durmuş, a.g.e.

[49] Acar, a.g.e., Merve Kaya, *İlkokul 4. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Görsel Kanıt Kullanımının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi,* Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2013; Uğur Çakır, "Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitabı Görsellerinin Bazı Özellikler Açısından İncelenmesi", Ihlara Eğitim Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 2016; Çulha Özbaş, 2019, a.g.e., Hilal Kibar, *Ortaöğretim Tarih Ders Kitapları Kanıt Temelli Öğrenme Yaklaşımının Neresindedir? Bir Saptama Çalışması,* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2019., Yazıcı, a.g.e., Koldaş ve Pamuk, 2020, a.g.e., Durmuş, 2023, a.g.e.

[50] Çakır, 2016, a.g.e.

[51] Kibar, 2019, a.g.e.

elden kanıtlar, yazılı ve görsel kanıtlar açısından analiz etmiştir. Yazıcı[52] ortaöğretim tarih öğretim programı ve ders kitaplarını kanıt temelli öğretim; Koldaş ve Pamuk[53] ise ortaöğretim T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabını birincil ve ikincil kaynaklar ve genel ağ kaynakları açısından incelemiştir. Mevcut çalışmaların ortaöğretim düzeyindeki tarih ders kitaplarına odaklandığı, özellikle 8. Sınıf T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitaplarının tarihsel kanıt türleri açısından kapsamlı bir şekilde analiz edilmediği görülmektedir. Bu eksiklikten hareketle tasarlanan araştırmanın amacı, T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitaplarını tarihsel kanıt kullanımı açısından değerlendirmektir. Bu doğrultuda araştırmada "8. Sınıf T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabında hangi tarihsel kanıt türleri nasıl kullanılmıştır?" sorusuna yanıt aranmıştır.

YÖNTEM

Bu başlık altında, araştırmanın yöntemi, verilerin toplanması ve verilerin analizine yer verilmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmada 8. sınıf T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitaplarını tarihsel kanıtlar açısından değerlendirmek için doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi; birincil ve ikincil kaynakların, kayıtların (resmî veya özel), yazılı belgelerin içeriklerinin titizlikle ve sistematik olarak incelenmesi sürecidir[54]. Bu nitelikler dikkate alınarak ders kitabı sistematik bir şekilde değerlendirilmiştir.

Verilerin Toplanması ve Veri Kaynakları

Araştırmanın veri toplama kaynaklarını 2024 yılında ortaokullarda okutulan, Millî Eğitim Bakanlığı[55] ve Semih Ofset (S.E.K) Yayınlarına[56] ait 8. Sınıf T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitapları oluşturmaktadır. İlgili dokümanlara basılı ve elektronik olarak erişim sağlanmıştır.

Verilerin Analizi

Ders kitaplarından doküman incelemesi yöntemi ile elde edilen veriler, içerik analizi ile değerlendirilmiştir. İçerik analizi, belirli bir materyalin dikkatli, ayrıntılı ve sistematik bir şekilde incelenerek içindeki kalıpların, temaların, önyargıların ve anlamların tespit edilip yorumlanması sürecidir.[57] Bu doğrultuda, analiz sürecinde Brooks, Aris ve Perry[58] tarafından sınıflandırılmış olan (Şekil 1) tarihsel kanıt türleri analiz birimi olarak kullanılmıştır. İlgili sınıflandırmada "Diğer Kanıtlar" sınıflamasında bulunmayan "anmalar" kategorisi araştırmacılar tarafından eklenmiştir. Elde edilen kodlar, ilgili tarihsel kanıt türleri başlığı

[52] Yazıcı, 2019, a.g.e.
[53] Koldaş ve Pamuk, 2020, a.g.e.
[54] Elise Wach ve Richard Ward, "Learning About Qualitative Document Analysis", Institute Development Studies Practice Paper in Brief, 13, 2013., Durmuş Ekiz, Bilimsel Araştırma Yöntemleri, Anı Yayıncılık, Ankara 2020., Umut Birkan Özkan, Eğitim Bilimleri Araştırmaları İçin Doküman İnceleme Yöntemi, Pegem Akademi, Ankara 2021.
[55] Mehmet Ülkü., Özlem Mutlu ve Fatih Çetinkaya, Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük 8. Sınıf Ders Kitabı, Millî Eğitim Bakanlığı, Ankara 2024.
[56] Salim Ülker ve Regaip Atalay, Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük 8. Sınıf, Semih Ofset (S.E.K.) Yayınları, Ankara 2024.
[57] Bruce L. Berg ve Howard Lune, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (Çev. Ed. A. Arı). Eğitim Kitabevi, Konya 2019, s. 380.
[58] Brooks, Aris ve Perry, 1993, a.g.e.

altında yer almış, analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Bulguların bahsedilme sıklığını ifade etmek amacıyla frekans değerleri (f) kullanılmıştır. Ayrıca bulguları desteklemek için kitaplardan ekran görüntülerine yer verilmiştir.

BULGULAR

İncelenen ders kitaplarındaki tarihsel kanıt türleri tasnif edilmiş ve değerlendirilmiştir. Kitaplardaki kanıt türlerinin genel dağılımı Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Ders Kitaplarındaki Tarihsel Kanıt Türlerinin Genel Dağılımı

Kanıt Türleri	MEB Yayınları	S.E.K. Yayınları
Görsel Kanıtlar	222	213
Yazılı Kanıtlar	112	154
Coğrafî Kanıtlar	28	19
Fiziksel Kanıtlar	17	4
Diğer Kanıtlar	4	2
Sözlü Kanıtlar	-	-
Arkeolojik Kanıtlar	-	-
Toplam	383	392

Tablo 1'de görüldüğü gibi; görsel, coğrafî, fiziksel ve diğer kanıt örnekleri ders kitaplarında birbirine yakın sayıda kullanılmıştır. Yazılı ve fiziksel kanıtların kullanımında önemli farklılıklar olduğu görülmektedir. Sözlü kanıtlar ve arkeolojik kanıtlar ise her iki kitapta da yer almamıştır.

Ders Kitaplarında Görsel Kanıtlar

Ders kitaplarında en çok kullanılan kanıt türü olan görsel kanıtlara (435) ilişkin dağılım Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Görsel Kanıtlar

Kanıtlar	MEB Yayınları	S.E.K. Yayınları
Fotoğraflar	171	166
Haritalar	18	18
Resimler	15	12
Çizimler	14	9
Karikatürler	1	2
Mühür	-	1
Grafik	-	1
Gravür	1	1
Kartpostal	2	3
Toplam	222	213

Tablo 2'ye göre, ders kitaplarında en fazla fotoğraf, harita, resim ve çizimler gibi görsel kanıtlar kullanılmıştır. Ders kitaplarında çoğunlukla Mustafa Kemal Atatürk'ün fotoğraflarının bulunduğu görülmektedir. Örnekler arasında "Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal, Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi (Çakmak) Paşa'nın İzmir'e girişi, Mustafa Kemal İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde-1930, Türkiye'yi ziyarete gelen İngiltere Kralı VIII. Edward'ın Atatürk tarafından Dolmabahçe Sarayı'nda karşılanışı" başlıklı fotoğraflar yer almaktadır.

Görsel 1. Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal, Şam, 1905[59]

Bunun yanında S.E.K. Yayınlarının kitabında "Çanakkale Cephesi'nde Mustafa Kemal, Mustafa Kemal Amasya müftüsüyle, Mustafa Kemal ve beraberindekiler çağdaş kıyafetlerle, Mustafa Kemal, Türk Dil Kurumu çalışmalarına başkanlık ederken" gibi başlıklara sahip fotoğraflara yer verilmiştir.

Görsel 2. Çanakkale Cephesi'nde Mustafa Kemal[60]

Fotoğraflarla birlikte tarihî konuların öğretiminde önemli bir somutlaştırma aracı olan haritaların yoğun bir şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir. MEB Yayınlarının ders kitabında kullanılan haritalar; Osmanlı Devleti'nin XX. yüzyıldaki sınırları, savaş bölgeleri (Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı, Millî Mücadele Dönemi) gibi konuları içermektedir. MEB Yayınlarında kullanılan bir harita örneği aşağıda sunulmuştur (Görsel 3).

[59] Ülkü, Mutlu ve Çetinkaya, 2024, a.g.e., s. 26.
[60] Ülker ve Atalay, 2024, a.g.e., s. 43.

Görsel 3. II. İnönü Savaşı'nın yapıldığı alanı gösteren harita[61]

Haritaların dışında konuyu destelemek için her iki kitapta birçok resim, gravür ve kartpostala yer verilmiştir.

Görsel 4. Mustafa Kemal'in Ankara'ya ilk gelişini gösteren resim[62]

Görsel 2.48: Mustafa Kemal Ankara'ya ilk gelişinde "seğmenler" tarafından karşılanırken (Ressam Saip Tuna, Ankara Kurtuluş Savaşı Müzesi)

[61] Ülkü, Mutlu ve Çetinkaya, 2024, a.g.e., s. 107.
[62] Ülker ve Atalay, 2024, a.g.e., s. 16.

Görsel 5. Osmanlı Mebusan Meclisi'nin açılış törenini gösteren gravür[63]

Görsel 1.11: *Osmanlı Mebusan Meclisi'nin açılış törenini gösteren gravür, Dolmabahçe Sarayı, İstanbul.*

Görsel 6. Meşrutiyetin ilanı ile ilgili kartpostal[64]

Görsel 1.6: Meşrutiyetin ilanı ile ilgili kartpostal

Bu kartpostal, 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanını kutlamak için hazırlanmıştır. Üzerinde Osmanlı Türkçesi ve Fransızca ifadeler yer almaktadır: "Vive la Patrie - Vive la Nation - Vive la Liberté (Yaşasın Vatan-Yaşasın Millet-Yaşasın Hürriyet)".

Ders Kitaplarında Yazılı Kanıtlar

Ders kitaplarında kullanılan yazılı kanıtlar incelenmiş ve Tablo 3'te sunulmuştur.

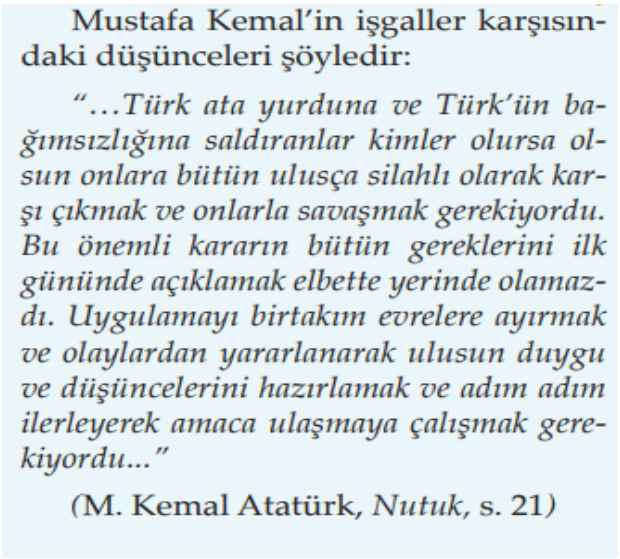
[63] Ülkü, Mutlu ve Çetinkaya, 2024, a.g.e., s. 17.
[64] Ülker ve Atalay, 2024, a.g.e., s. 16.

Tablo 3. Yazılı Kanıtlar

Kanıtlar	MEB Yayınları	S.E.K. Yayınları
Söylev (Nutuk)	30	47
Kitap	9	42
Gazeteler	20	20
Genel Ağ	14	9
Hatıratlar	9	13
Biyografi	6	13
Makale	12	-
İnternet Adresi	-	6
Belgeler	4	1
Ansiklopedi	1	3
Şiir	2	-
Afişler	2	-
Bildiri	1	-
Kanun Metinleri	2	-
Toplam	112	154

Tablo 3'e bakıldığında, ders kitaplarında yazılı kanıt türlerinin çok çeşitli olduğu, özellikle S.E.K. Yayınlarında daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Ders kitaplarındaki yazılı kanıtların kullanımında bazı alıntılarda "genel ağ" ve internet adresi şeklinde dipnotlara yer verilmiştir. İncelenen kitaplar İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük konularını içerdiği için doğal olarak her iki kitapta da en fazla Atatürk'ün nutuklarından (söylevlerinden) faydalanılmıştır.

Görsel 7. Nutuk'tan alıntı[65]

Mustafa Kemal'in işgaller karşısındaki düşünceleri şöyledir:

"...Türk ata yurduna ve Türk'ün bağımsızlığına saldıranlar kimler olursa olsun onlara bütün ulusça silahlı olarak karşı çıkmak ve onlarla savaşmak gerekiyordu. Bu önemli kararın bütün gereklerini ilk gününde açıklamak elbette yerinde olamazdı. Uygulamayı birtakım evrelere ayırmak ve olaylardan yararlanarak ulusun duygu ve düşüncelerini hazırlamak ve adım adım ilerleyerek amaca ulaşmaya çalışmak gerekiyordu..."

(M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 21)

Atatürk'ün söylevlerinin yanı sıra her iki kitapta eşit sayıda (20) gazeteden faydalanılmıştır.

[65] Ülkü, Mutlu ve Çetinkaya, 2024, a.g.e., s. 61.

Görsel 8. Gazete haberi[66]

KURUN

Boğazlar bizimdir!

Yurtdaşlara müjde: Mukavelename dün gece imzalandı.
Boğazlar tunç yüzlü Mehmetçiklerine kavuştu

Gazete haberi 6.2: 22 Temmuz 1936

Nutuk ve gazetelerin dışında genel ağ, hatırat, biyografi, makale, belgeler, ansiklopedi, şiir, afişler, bildiri ve kanun metinleri/ hükûmet kaydı türleri de ders kitaplarında başvurulan diğer yazılı kanıtlar arasında yer almıştır.

Görsel 9. Hatırat örneği[67]

> "Kardeşlerim arasında en sevdiğim Naciye'ydi. Çocuk yaşının üstünde hisli, duygulu ve öğrenmeye meraklıydı. Ben Harbiye'ye giderken kitaplarımı istemişti. Annemden onu okutmasını istemiştim. Ne ablam Fatma'yı ne ağabeylerim Ahmet ve Ömer'i hatırlıyorum. Son ikisi aynı yıl, 1883'te ben iki yaşında iken ölmüşler. Naciye; annem gibi sarışın, mavi gözlü, duru beyaz tenli idi. Tipik bir yörük kızıydı." *(Cemil Sönmez, Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri, s.10.)*

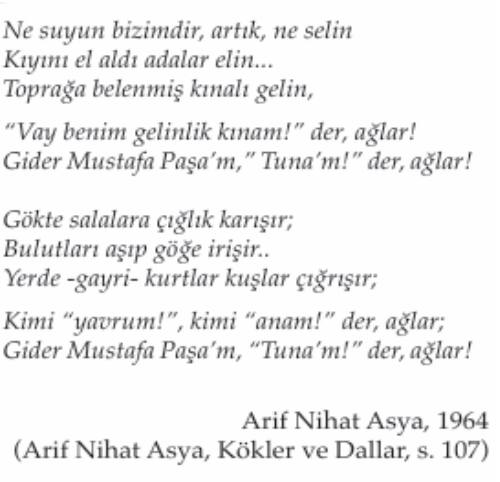
Görsel 10. Mustafa Kemal'in Selânik Askerî Rüştiyesi 4. sınıf not çizelgesi[68]

[66] Ülker ve Atalay, 2024, a.g.e., s. 190.
[67] Ülker ve Atalay, 2024, a.g.e., s. 20.
[68] Ülkü, Mutlu ve Çetinkaya, 2024, a.g.e., s. 23.

Not çizelgesine göre Mustafa Kemal'in o dönemde okuduğu bazı dersler şunlardır: Mantık, hendese, coğrafya, tarih-i İslâm, Fransızca.

Görsel 11. Arif Nihat Asya'nın Şiiri[69]

Ne suyun bizimdir, artık, ne selin
Kıyını el aldı adalar elin...
Toprağa belenmiş kınalı gelin,

"Vay benim gelinlik kınam!" der, ağlar!
Gider Mustafa Paşa'm," Tuna'm!" der, ağlar!

Gökte salalara çığlık karışır;
Bulutları aşıp göğe irişir..
Yerde -gayri- kurtlar kuşlar çığrışır;

Kimi "yavrum!", kimi "anam!" der, ağlar;
Gider Mustafa Paşa'm, "Tuna'm!" der, ağlar!

Arif Nihat Asya, 1964
(Arif Nihat Asya, Kökler ve Dallar, s. 107)

Ders Kitaplarında Fiziksel Kanıtlar

Ders kitaplarında kullanılan fiziksel kanıtlar incelenmiş ve Tablo 4'te sunulmuştur.

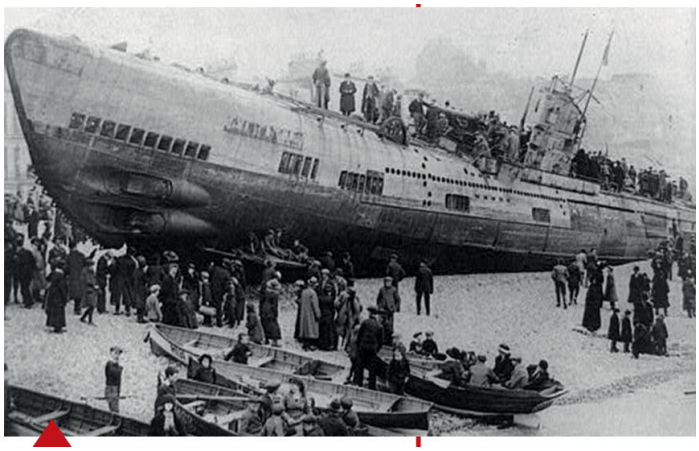
Tablo 4. Fiziksel Kanıtlar

Kanıtlar	MEB Yayınları	S.E.K. Yayınları
Araç-gereç	8	1
Savaş araçları	4	2
Ulaşım araçları	1	1
Maddî Kanıt	4	-
Toplam	17	4

MEB Yayınları ders kitabında kullanılan fiziksel kanıtlar arasında; araç-gereçler (gong, okka, arşın, terazi, saat, takvim, seçim sandığı, posta pulu), ulaşım araçları (gemi), savaş araçları (denizaltı, uçak) gibi örnekler yer almaktadır.

[69] Ülkü, Mutlu ve Çetinkaya, 2024, a.g.e., s. 35.

Görsel 12. Almanlara ait bir denizaltı[70]

S.E.K. Yayınları ders kitabında bulunan fiziksel kanıtlar arasında ise; araç-gereç (okka), ulaşım aracı (Bandırma Vapuru), savaş aracı (Yavuz Zırhlısı) bulunmaktadır.

Görsel 13. Yavuz zırhlısı[71]

Ayrıca ders kitaplarında; madalya, sancak, bayrak gibi maddi kanıtlara da yer verilmiştir.

[70] Ülkü, Mutlu ve Çetinkaya, 2024, a.g.e., s. 54.
[71] Ülker ve Atalay, 2024, a.g.e., s. 146.

Görsel 14. Maraş'a verilen İstiklal Madalyası ve belgesi[72]

Ders Kitaplarında Coğrafî Kanıtlar

Ders kitaplarında yer alan coğrafî kanıtlar incelenmiş ve Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Coğrafî Kanıtlar

Kanıtlar	MEB Yayınları	S.E.K. Yayınları
Binalar	21	13
Yerleşmeler	4	4
Anıtlar	2	2
İnsan-çevre etkileşimleri	1	-
Toplam	28	19

Ders kitaplarında; binalar, yerleşmeler, anıtlar ve insan-çevre etkileşimine ait coğrafî kanıtlar bulunmaktadır. En fazla kullanılan coğrafî kanıt türünün binalar olduğu görülmektedir. MEB Yayınları ders kitabında kullanılan coğrafî kanıtlar arasında Türkiye'nin yakın tarihiyle ilgili önemli binalara yer verilmiştir. Bunlar arasında "Mustafa Kemal'in doğduğu ev, Manastır Askerî İdadisi, Mustafa Kemal'in çalışmalarını yürüttüğü Mesudiye Oteli, Sivas Kongresi'nin yapıldığı tarihî Sivas Lisesi, Genelkurmay Başkanlığı binası, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Turhal Şeker Fabrikası, Anıtkabir"[73] gibi önemli hafıza mekânları bulunmaktadır.

S.E.K. Yayınları ders kitabında ise "Mustafa Kemal'in Selanik'te doğduğu ev, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Lozan Konferansı'nın yapıldığı bina, Hıfzıssıhha Enstitüsü, Ankara Atatürk Orman Çiftliği Süt Fabrikası, Uşak Şeker Fabrikası, İstanbul Çimento Fabrikası"[74] gibi simge yapılara yer verilmiştir.

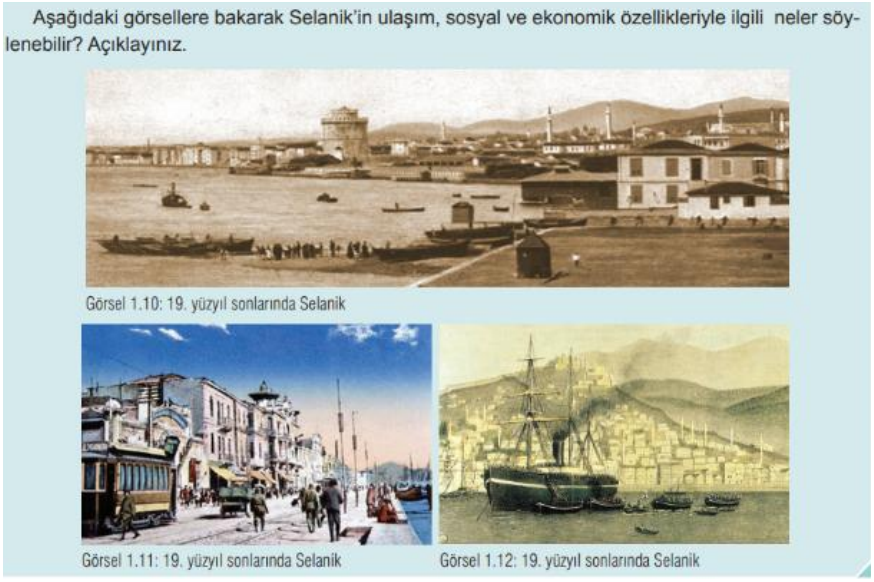
[72] Ülkü, Mutlu ve Çetinkaya, 2024, a.g.e., s. 97.
[73] Ülkü, Mutlu ve Çetinkaya, 2024, a.g.e.
[74] Ülker ve Atalay, 2024, a.g.e.

Görsel 15. Uşak Şeker Fabrikası[75]

İncelenen ders kitaplarında bulunan coğrafi kanıtlar arasında; Manastır ve Selanik'teki çeşitli yapılar (Mustafa Kemal'in doğduğu ev, Fatma Hatun Mahalle Mektebi, Manastır Askerî İdadisi gibi), I. Dünya Savaşı sonunda Batı Flanders'tan (Belçika) bir görüntü ve 1920'li yıllarda Ankara gibi örnekler bulunmaktadır.

Görsel. 16. 19. Yüzyıl sonlarında Selanik[76]

Anıtlar kategorisinde; Kocatepe Anıtı, Kurtuluş Savaşı'nı anlatan rölyef[77], Samsun Onur Anıtı ve Anıtkabir'e[78] yer verilmiştir.

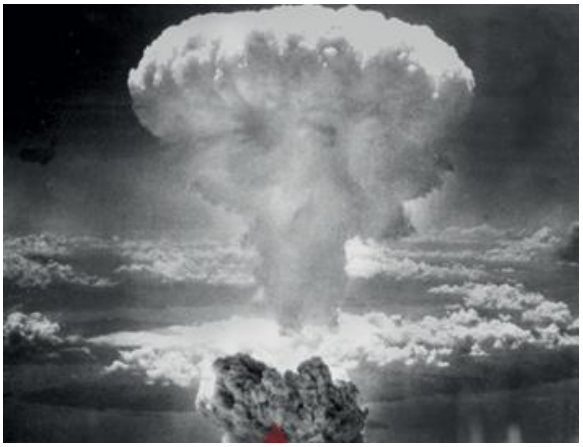
[75] Ülker ve Atalay, 2024, a.g.e., s. 152.
[76] Ülker ve Atalay, 2024, a.g.e., s. 19.
[77] Ülkü, Mutlu ve Çetinkaya, 2024, a.g.e.
[78] Ülker ve Atalay, 2024, a.g.e.

Görsel 17. Kocatepe Anıtı[79]

İnsan-çevre etkileşimleri kategorisinde Japonya'ya atılan atom bombası sonrasında çekilmiş bir fotoğraf bulunmaktadır.

Görsel 18. Japonya'ya atılan atom bombası sonrası, 1945[80]

Ders Kitaplarında Diğer Kanıtlar

Ders kitaplarında yer alan diğer kanıtlar incelenmiş ve Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Diğer Kanıtlar

Kanıtlar	MEB Yayınları	S.E.K. Yayınları
Anmalar	2	-
Adet ve gelenekler	1	-
Kutlamalar	1	-
Seremoniler	-	1
Toplam	4	1

[79] Ülkü, Mutlu ve Çetinkaya, 2024, a.g.e., s. 118.
[80] Ülkü, Mutlu ve Çetinkaya, 2024, a.g.e., s. 211.

Ders kitaplarında kullanılan diğer kanıt türleri daha çok somut olmayan kültürel miras unsurlarıyla ilgilidir.

Görsel 19. Milli kültür unsurları[81]

Öte yandan MEB Yayınlarında adet ve gelenekler ile anmalar; S.E.K. Yayınlarında seremonilere yer verilmiştir.

Görsel 20. Seremoni örneği[82]

Brooks vd. (2013) tarafından yapılan "Diğer Kanıtlar" sınıflamasında bulunmayan "anmalar" kategorisi araştırmacılar tarafından eklenmiştir. MEB Yayınlarında yer alan 15 Temmuz Demokrasi ve Millî Birlik Gününe ait anma görseline aşağıda yer verilmiştir.

[81] Ülkü, Mutlu ve Çetinkaya, 2024, a.g.e., s. 67.
[82] Ülker ve Atalay, 2024, a.g.e., s. 134.

Görsel 21. Anma örneği[83]

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu araştırmada T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitapları, tarihsel kanıtların kullanımı açısından değerlendirilmiştir. Yapılan içerik analizi ile, ders kitaplarında kullanılan tarihsel kanıtların genel dağılımı değerlendirildiğinde, her iki kitapta da görsel ve yazılı kanıtların ağırlıkta olduğu, buna karşın sözlü ve arkeolojik kanıtların ise hiç kullanılmadığı belirlenmiştir. Arkeolojik kanıtların kullanılmamasının nedeni, ders kitaplarının yakın dönem konularını içermesidir. Ancak yakın dönem tarih konularının öğretimi için oldukça uygun olan sözlü kanıtların[84] ders kitaplarında yer almaması oldukça dikkat çekicidir. Bu durum, her iki kitabın en önemli eksikliği, dolayısıyla belgeye dayalı tarih anlayışının bir yansıması olarak kaydedilmiştir. Elde edilen sonuçla bağlantılı olarak Doğan ve Dinç[85] araştırmalarında, ders kitaplarında kanıtlara sistematik bir şekilde yer verilmediğini vurgulamışlardır.

Ders kitaplarında en çok görsel kanıtların kullanıldığı tespit edilmiştir. Görsel kanıtlar arasında en çok fotoğrafların kullanılması beklenen bir durumdur. Buna karşın; karikatür, mühür, grafik, gravür ve kartpostal gibi türlerin sınırlı kalması dikkat çekicidir. Kaya'nın[86] da daha önce sosyal bilgiler ders kitaplarını incelediği çalışmada tespit ettiği gibi, ders kitaplarında görsel kanıt ve türlerinin dengeli bir dağılıma sahip olmadığı görülmektedir. Halbuki görsel ögelerin[87] ve özelde fotoğrafların[88] öğrencilerin öğrenmelerini kolaylaştırdığı, derse katılımlarını arttırdığı, öğrenmelerini[89] ve tarihsel düşünme becerilerini geliştirdiği[90] pek çok araştırmanın sonucunda vurgulanmaktadır. Bu durum, görsel kanıtların ders kitaplarında daha özenli ve dikkatli kullanılmasının önemini ortaya koymaktadır.

[83] Ülkü, Mutlu ve Çetinkaya, 2024, a.g.e., s. 167.
[84] İlker Dere, Kanıt Temelli Öğrenmeyle İlişkisi Bağlamında Sözlü Tarihe Bakmak (Ed. Y. Kabapınar), *Kimlik Belirleyen Derslerde Kanıt Temelli Öğrenme,* Pegem Akademi, Ankara 2019.
[85] Yasin Doğan ve Erkan Dinç, "Birinci Elden Tarih Kaynaklarının Sosyal Bilgiler ve Tarih Derslerinde İnternet Üzerinden Kullanımı: ABD ve İngiltere'den Uygulama Örnekleri", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 11, Sayı 2, 2007, s.198.
[86] Kaya, 2013, a.g.e.
[87] William G. Holliday, "Textbook Illustrations: Fact of Filler?", The Science Teacher, Cilt 57, Sayı 9, 1990, s. 27-29.
[88] Akbaba, 2005, a.g.e.
[89] Ahmet Sağlamgöncü, *Sosyal Bilgiler Dersi Öğrenme Ortamlarına Görsel Okumayı Eklemlemek: Örnek Bir Uygulama,* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2016, s. 222.
[90] Besime Arzu Güngör-Akıncı ve Dursun Dilek, "Sosyal Bilgiler Öğretiminde Temsili Resim Kullanımıyla Tarihsel Düşünme Becerilerinin Geliştirilmesi", M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, Sayı 36, 2012, s. 5-23.

Eğitimde yazılı kanıt kullanımının faydaları yapılan araştırmalarda ele alınmıştır. Akademik başarıyı arttırma[91], anlama becerilerini geliştirme, yaratıcılıklarını arttırma [92] ele alınan faydalar arasında yer almaktadır. Ders kitaplarının yazılı kanıtlar açısından değerlendirilmesi sonucunda, görsel kanıtlardan sonra en çok yazılı kanıtların kullanıldığı belirlenmiştir. Yazılı kanıtlar açısından incelenen ders kitaplarında, her iki kitapta da en çok söylev (nutuk) türünün tercih edildiği belirlenmiştir. Benzer şekilde Kibar[93], 11. Sınıf T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabında kullanılan yazılı kanıtların çoğunun Nutuk'tan ve Mustafa Kemal Atatürk'ün sözlerinden oluştuğunu tespit etmiştir. Aslında bu beklenen bir sonuçtur. T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük dersi konuları Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünü yaptığı Millî Mücadeleye ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş evrelerine odaklandığı için, ders kitaplarında yazılı kanıt olarak en çok Atatürk'ün konuşmalarının kaydı olan Nutuk adlı eseri tercih edilmiştir.

Ders kitaplarının fiziksel kanıtlar açısından incelenmesi sonucunda MEB ve S.E.K. yayınlarında fiziksel kanıtların kullanımında belirgin bir fark (MEB kitabının lehine) olduğu, MEB Yayınları'nda fiziksel kanıtların daha fazla tercih edildiği, özellikle araç-gereç ve maddî kanıt kategorilerinde S.E.K. Yayınlarına kıyasla daha geniş bir şekilde yer aldığı tespit edilmiştir. Fiziksel kanıtların tarih öğretiminde somutlaştırıcı bir rol oynadığı göz önünde bulundurulduğunda, bu tür kanıtların ders kitaplarında yeterli düzeyde yer almasının öğrencilerin tarihsel olayları daha iyi kavrayabilmelerine ve dönemin kültürünü anlamalarına katkı sağlayacağı söylenebilir. Coğrafî kanıtlar açısından yapılan değerlendirmede ise, MEB Yayınlarında coğrafî kanıtların daha fazla yer aldığı, özellikle binalar kategorisinde S.E.K. Yayınlarına kıyasla daha geniş bir kullanım olduğu görülmektedir. Her iki yayında da yerleşmeler ve anıtlara benzer oranlarda yer verilirken, insan-çevre etkileşimi yalnızca MEB Yayınlarında kullanılmıştır. Coğrafî kanıtların, tarihsel ve mekânsal bağlamı algılamada önemli bir role sahip olduğu düşünüldüğünde, ders kitaplarında bu tür kanıtların çeşitlendirilmesi, öğrencilerin tarihsel olayları çevresel ve kültürel bağlamlarıyla birlikte değerlendirmelerine katkı sağlayabilir. Son olarak, ders kitapları diğer kanıt türleri açısından incelenmiş ve her iki yayında da kullanımın oldukça sınırlı olduğu belirlenmiştir. MEB Yayınlarında anma, âdet ve gelenekler ile kutlamalara; S.E.K. Yayınlarında yalnızca seremoniye sınırlı olarak yer verilmiştir. Bu sonuç, kültürel ve toplumsal hafızayı yansıtan bu tür kanıtların ders kitaplarında yeterince temsil edilmediğini göstermektedir.

Araştırmadan elde edilen sonuçlara dayalı olarak şu önerilerde bulunulabilir:

• Ders kitaplarında sözlü kanıtlara ve toplumsal hafızaya yönelik kanıtlara daha fazla yer verilmelidir. Bu kapsamda önceden yapılmış sözlü tarih görüşmelerinden alıntılar kullanılabilir.

• Ders kitaplarında işlenen konunun dönemini daha canlı bir şekilde yansıtmak için fotoğraf ve resimlerin dışındaki görsel kanıt türlerine (mühür, gravür ve kartpostal) de ağırlık verilmelidir.

• Ders kitaplarında değişim ve sürekliliğin algılanmasına yardımcı olacak belirli gün ve haftalara ait anmalar, kutlamalar, seremoniler, âdet ve gelenekler gibi diğer kanıt türlerine de yer verilmelidir.

[91] Doğan, 2007, a.g.e.
[92] Hasan Işık, *Tarih Öğretiminde Doküman Kullanımının Öğrencilerin Tarihsel Düşünme Becerilerine ve Başarılarına Etkisi,* Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2008, s. 221.
[93] Kibar, 2019, a.g.e.

Kaynakça

Acar, Hüseyin (2013). *Ortaöğretim Coğrafya Kitaplarında Kanıt Kullanma Becerisinin İncelenmesi ve Öğrencinin Akademik Başarısına Etkisi* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Acun, Fatma (2019). "Tarihin "Kaynakları", *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji,* Ed. Ahmet Şimşek, Ankara, TTK, s. 69-92.

Akbaba, Bülent (2005). "İnkılap Tarihi Öğretiminde Fotoğraf Kullanımı", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, C. 14,* Sayı, 1, s. 65-78.

Ata, Bahri (1999). "İngiltere'de Piaget ve Bruner'in Görüşlerinin İlköğretimde Tarih Öğretimine Yansıması Üzerine Bir Araştırma", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 6,* Sayı, 6, s. 47-55.

Aytekin, Eda., Sağlam-Tekir, Hürü ve Aktın, Kibar (2022). "Kanıt temelli öğrenme yöntemiyle öğrencilerin tarihsel kanıt kullanma becerileri", *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 23,* Sayı, 2, s. 1051-1079. https://doi.org/10.17679/inuefd.1031214

Barton, Keith C. (1997). "I Just Kinda Know": Elementary Students' Ideas About Historical Evidence" *Theory & Research in Social Education,* C. *25, Sayı,* 4, s. 407-430. https://doi.org/10.1080/00933104.1997.10505821

Berg, Bruce L. ve Lune, Howard (2019). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Çev. Ed. Asım Arı, Konya: Eğitim Yayınevi.

Brooks, Ron., Aris, Mary. ve Perry, Irene (2013). *The Effective Teaching of History.* London: Routledge.

Carr, Edward Hallett (2002). *Tarih Nedir?* Çev. Misket Gizem Gürtürk, İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Collingwood, Robin George (1996). *Tarih Tasarımı,* Çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara: Gündoğan Yayınları.

Cooper, Hilary. ve Dilek, Dursun (2007). "A Comparative Study on Primary Pupils' Historical Questioning Processes in Turkey and England: Empathic, Critical and Creative Thinking", *Educational Sciences: Theory & Practice, C. 7,* Sayı, 2, s. 713-725.

Çakır, Uğur (2016). "Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitabı Görsellerinin Bazı Özellikler Açısından İncelenmesi", *Ihlara Eğitim Araştırmaları Dergisi, C. 1,* Sayı, 1, 6-18.

Çelikkaya, Tekin ve Boyraz, Fatoş (2018). "Kanıt Temelli Öğretimin 2005 Sosyal Bilgiler Öğretim Programındaki Öğretmen Kılavuz Kitaplarına Yansıması", *Kastamonu Education Journal, C. 26,* Sayı, 4, 1227-1236. https://doi.org/10.24106/kefdergi.434153

Çulha-Özbaş, Banu (2010). *12-14 Yaş Grubu Öğrencilerinin Tarihsel Düşünme Gelişimi ve Tarihsel Kanıt Kullanımı (*Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Çulha-Özbaş, Banu (2019). "Sosyal Bilgiler Öğretim Programı ve Ders Kitaplarında Kanıt Temelli Öğretim", *Kimlik Belirleyen Derslerde Kanıt Temelli Öğrenme*, Ed. Yücel Kabapınar, Ankara: Pegem Akademi, s. 57-73.

Çulha-Özbaş, Banu. ve Aslan, Erdal (2008). "Çocuklarla Birlikte Tarihsel Düşünme: 12-14 Yaş Grubu Öğrencilerinin Tarihsel Kanıta Yönelik Görüşlerinin Belirlenmesinde Kaynak Çalışması Geliştirme Etkinliklerinin Değerlendirilmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi,* Sayı, 24, s. 105-112.

Denos, Mike. ve Case, Roland (2023). *Tarihsel Düşünmeyi Öğretmek,* Çev. Ed. İsmail Hakkı Demircioğlu ve Ebru Demircioğlu, Ed. Peter Seixas ve Penney Clark, Ankara: Pegem Akademi.

Dere, İlker (2019). "Kanıt Temelli Öğrenmeyle İlişkisi Bağlamında Sözlü Tarihe Bakmak",

Kimlik Belirleyen Derslerde Kanıt Temelli Öğrenme, Ed. Yücel Kabapınar, Ankara: Pegem Akademi, s. 293-312.

Dere, İlker ve Gökçınar, Betül (2021). "Learning to Use Historical Evidence: Reflections from the Experiences of Prospective Social Studies Teachers", *Inquiry Education, C. 13,* Sayı, 1, *s.* 1-16. https://digitalcommons.nl.edu/ie/vol13/iss1/4

Dinç, Erkan (2020). "Tarih Öğretiminde Yazılı Kaynakların Kullanımı", *Tarih Öğretiminde Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı,* Ed. İsmail Hakkı Demircioğlu ve İbrahim Turan, Ankara: Pegem Akademi, s. 102,139.

Doğan, Nihal ve Kabapınar, Yücel (2010). "Effects of the Evidence-Based History Teaching on Turkish Primary Students' Perception of History and Related Concepts", *Procedia-Social and Behavioral Sciences, C. 2,* Sayı, 2, s. 4677–4682. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.749

Doğan, Sonay (2024). *Sosyal Bilgiler Dersinde Kanıt Temelli Öğrenmenin Öğrencilerin Eleştirel Düşünme Eğilimlerine ve Derse Yönelik Tutumlarına Etkisi* (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Doğan, Yasin (2007). *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Tarihsel Yazılı Kanıtların Kullanımı* (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Doğan, Yasin ve Dinç, Erkan (2007). "Birinci Elden Tarih Kaynaklarının Sosyal Bilgiler ve Tarih Derslerinde İnternet Üzerinden Kullanımı: ABD ve İngiltere'den Uygulama Örnekleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 11,* Sayı, 2, 2007, s. 195-220.

Durmuş, Neslihan. (2023). *Sosyal Bilgiler Dersinde Tarihsel Yazılı Kanıt Kullanımının Farklı Boyutlarıyla İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Rize.

Ekiz, Durmuş (2020). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Anı Yayıncılık.

Gilderhus, Mark T. (2011). *Tarih ve tarihçiler: Tarih Yazıcılığına Giriş,* Çev. Emine Sonnur Özcan, Ankara: Cantekin Matbaası.

Ginesar, Özkan (2023). "Kanıt Temelli Etkinliklerle Akademik Başarıyı Geliştirmeye Yönelik Bir Eylem Araştırması", *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi, C. 14,* Sayı, 1, s. 597-630.

Güngör-Akıncı, Besime Arzu ve Dilek, Dursun (2012). "Sosyal Bilgiler Öğretiminde Temsili Resim Kullanımıyla Tarihsel Düşünme Becerilerinin Geliştirilmesi", *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri* Dergisi, Sayı, 36, s. 5-23.

Güven, İsmail (2023). "Aktarmacı Tarih Öğretimi Anlayışından Kanıt Temelli Öğretime", *Kanıt Temelli Tarih Öğretimi,* Ed. Yıldız Deveci Bozkuş ve Tolgahan Ayantaş, Ankara: Pegem Akademi, s. 3-21.

Holliday, William G. (1990). "Textbook Illustrations: Fact of Filler?", *The Science Teacher*, *C. 57,* Sayı, 9, s. 27-29. https://www.jstor.org/stable/24145362

Işık, Hasan (2008). *Tarih Öğretiminde Doküman Kullanımının Öğrencilerin Tarihsel Düşünme Becerilerine ve Başarılarına Etkisi (*Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Işık, Hülya (2008). *İlköğretim 4. Sınıf Sosyal Bilgiler Tarih Konularının Öğretiminde Kanıt Temelli Öğrenme Modeli: Bir Aksiyon Araştırma* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Jenkins, Keith (1997). *Tarihi Yeniden Düşünmek,* Çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Kabapınar, Yücel. (2019). "*Kanıt Temelli Öğrenme Tanım, Kapsam, Yaklaşımlar", Kimlik Belirleyen Derslerde Kanıt Temelli Öğrenme,* Ankara: Pegem Akademi, s. 29-54.

Kabapınar, Yücel (2022). *Kuramdan Uygulamaya Sosyal Bilgiler Öğretimi: Hayat Bilgisi*

Öğretiminden Tarih Öğretimine, Ankara: Pegem Akademi.

Kabapınar, Yücel ve Yetiş, Ayşe (2019). "Öğretmen ve Öğrencilerin "Kanıt Temelli Tarih Öğretimi" ne İlişkin Görüşleri: Bir Durum Saptaması", *Turkish History Education Journal (TUHED), C. 8,* Sayı, 1, s. 231-262. https://doi.org/10.17497/tuhed.555574

Kafesoğlu, İbrahim (1963). "Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C. 13,* Sayı, 17-18, s. 1–16.

Kaya, Merve (2013). *İlkokul 4. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Görsel Kanıt Kullanımının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.

Kızıl, Ömür (2018). "Sosyal Bilgiler Dersinde Tarihsel Kanıt Analizi Kullanımının 7. Sınıf Öğrencilerinin Akademik Başarıları Üzerindeki Etkisi", *International Journal of Eurasian Education and Culture, C. 3,* Sayı, 4, s. 47-73.

Kibar, Hilal (2019). *Ortaöğretim Tarih Ders Kitapları Kanıt Temelli Öğrenme Yaklaşımının Neresindedir? Bir Saptama Çalışması* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Koldaş, Mehtap ve Pamuk, Akif (2020). "Tarih Ders Kitaplarında Kanıt Temelli Öğrenme Yaklaşımı: Ortaöğretim T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitabı Örneği", *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, C. 16,* Sayı, Eğitim ve Toplum Özel Sayısı, s. 6413-6436. https://doi.org/10.26466/opus.825129

Köstüklü, Nuri (2014). *Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi,* Konya: Çizgi Kitabevi.

Kurşun, Zekeriyya (2018). "Tarihin Kaynakları", *Tarih Metodu,* Ed. Zekeriyya Kurşun, *Eskişehir:* Anadolu Üniversitesi, s. 22-41.

Millî Eğitim Bakanlığı [MEB] (2018). "*T.C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programı (Ortaokul 8. Sınıf)",* Ankara: TTK.

Millî Eğitim Bakanlığı [MEB] (2024). "*T. C. İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Dersi Öğretim Programı (8. Sınıf)",* Ankara: TTKB.

Öner, Ümmühan ve Kınacı, Müşerref Kübra (2021). "Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Kanıt Kullanma Becerisine İlişkin Görüşleri", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C. 20,* Sayı, 78, s. 1155-1174.

Özkan, Cengiz İskender (2019). *Tarih Felsefesi II.,* Ed. Doğan Özlem, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Özkan, Umut Birkan (2021). *Eğitim Bilimleri Araştırmaları İçin Doküman İnceleme Yöntemi*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Palaz, Tevfik (2019). "Kanıt Kullanma", *Sosyal Bilgilerde Beceri Eğitimi,* Ed. Bülent Aksoy, Bülent Akbaba ve Bahadır Kılcan, Ankara: Pegem Akademi, s. 307-334.

Sağlamgöncü, Ahmet (2016). *Sosyal Bilgiler Dersi Öğrenme Ortamlarına Görsel Okumayı Eklemlemek: Örnek Bir Uygulama* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Ülker, Salim ve Atalay, Regaip (2024). *Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük 8. Sınıf,* Semih Ofset (S.E.K.) Yayınları.

Ülkü, Mehmet, Mutlu, Özlem ve Çetinkaya, Fatih (2024). *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük 8. Sınıf Ders Kitabı,* Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.

Ünalmış, Ayşe (2023). *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Kanıt Temelli Öğretim Uygulamasının Bilimsel Düşünme ve Karar Verme Becerilerine Etkisi* (Doktora Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.

van Hover, Stephanie, Hicks, David ve Dack, Hilary (2016). "From Source to Evidence? Teachers' Use of Historical Sources in Their Classrooms", *The Social Studies, C. 107,*

Sayı, 6, 209-217. https://doi.org/10.1080/00377996.2016.1214903

Veccia, Susan H. (2004). *Uncovering Our History: Teaching with Primary Sources,* Chicago: American Library Association.

Wach, Elise. ve Ward, Richard (2013). "Learning About Qualitative Document Analysis". *Institute Development Studies Practice Paper in Brief*, 13, 1-11.

Yazıcı, Fatih (2019). "Güncel Tarih Öğretim Programı ve Ders Kitaplarında Kanıt Temelli Öğretim: "Türk Usulü Bir Yaklaşım mı?", *Kimlik Belirleyen Derslerde Kanıt Temelli Öğrenme,* Ankara: Pegem Akademi, s. 75-100.

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)
DOI: 10.33431/belgi.1619112 **Araştırma Makalesi/**Research Article

BEYAZ PERDEDEN MÜBADELEYE BAKMAK: TÜRK VE YUNAN SİNEMASINDA MÜBADELE

LOOKING AT THE EXCHANGE THROUGH THE SILVER SCREEN: EXCHANGE IN TURKISH AND GREEK CINEMA

Derya GENÇ ACAR*

Geliş Tarihi/Received:13.01.2024 **Kabul Tarihi/Accepted:**30.06.2025

GENÇ ACAR, Derya (2025), "Beyaz Perdeden Mübadeleye Bakmak: Türk ve Yunan Sinemasında Mübadele", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 281-304.

Öz

I. Dünya Savaşı sonunda imparatorluklar dağılmış yerlerine ulus devletler kurulmuştur. Kendi içinde homojenleşmiş bir kitleyi barındıran ulus devletler kimi zaman büyük kopuşlar yaşayarak meydana geldiler. Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan "Türk Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol" anlaşması her iki tarafta yer alan Türklerle Rumların zorunlu değiş tokuşunu onayladı. Dünyada örneği ilk olan bu anlaşmayla büyük çaplı nüfus değişimi gerçekleştirildi. Türk-Yunan mübadelesi yarattığı büyük dramlarla kitleler üzerinde kopma travması yaratarak derin izler bırakmış; siyasi, sosyal ve ekonomik sonuçları bakımından her iki devlet için önemli bir kırılma noktası olmuştur. Mübadele toplumsal, siyasal ve tarihi açıdan oldukça zengin bir malzemeye sahiptir. Yaklaşık iki milyon insanı etkileyen bu olay gerek Türk sinemasında gerekse de Yunan sinemasında uzun süre görmezlikten gelindi. Günümüzün görsel hafıza merkezi konumunda yer alan sinema geçmişi hatırlamada ve anlamada aynı zamanda acılarla yüzleşmede giderek artan bir önem kazanmaktadır. Sinema, geçmişin hatırlanması ya da geçmişle hesaplaşmada, farklılıkların altının çizilmesinde, sesini duyurmak isteyen kitlelerin topluma ulaşmasında veyahut yeni kültürel değerlerin yaygınlaştırılmasında kilit bir rol oynamaktadır. Göç sineması bunun en belirgin alanlarından biridir. Yakın zamanda konuya dair yapılan bilimsel çalışmalar ve mübadillerin toplumdaki görünürlüğünün artmasına paralel olarak sinema mübadeleyi gündemine aldı. Sinemada mübadele daha çok kendisi de mübadil olan üçüncü kuşağın bu alandaki çabalarıyla ortaya kondu. Bu araştırma Türk-Yunan sinemasında mübadeleyi gündeme getiren kurgu ve belgesel yapımları tarihsel süreci içinde değerlendirmektedir. Çalışmada mübadelenin kitlesel gücü hayli fazla olan sinema gibi bir sanat dalında hangi konu başlıkları altında gündeme getirildiği, ele alınış biçimi, toplumsal etkisi ya da toplumda yarattığı farkındalık gibi birçok yönü ile ele alınmıştır. Araştırmada birinci ve ikinci el kaynaklar, basın yayın, filmler ve internet kaynakları kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *: Mübadele, sinema, Türk sineması, Yunan sineması, film, göç, senaryo, seyirci.*

*Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, drygncacar@hotmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-1145-6911).

Abstract

At the end of War I, empires disintegrated and nation-states were established in their place. Nation-states that contain a homogenized mass within themselves sometimes came into being by experiencing major ruptures. The "Convention and Protocol Concerning the Exchange of Turkish-Greek Populations" agreement signed between Türkiye and Greece approved the compulsory exchange of Turks and Greeks on both sides. With this agreement, which was the first of its kind in the world, a large-scale population exchange was carried out. The Turkish-Greek population exchange left deep scars on the masses by creating a rupture trauma with the great tragedies it created; it was an important breaking point for both states in terms of its political, social and economic consequences. The exchange has a very rich social, political and historical material. This event, which affected approximately two million people, was ignored for a long time in both Turkish and Greek cinema. Cinema, which is today's visual memory center, is gaining increasing importance in remembering and understanding the past and also in confronting pain. Cinema plays a key role in remembering or coming to terms with the past, highlighting differences, reaching out to the masses who want to make their voices heard or disseminating new cultural values. Migration cinema is one of the most obvious areas of this. In parallel with the recent scientific studies on the subject and the increasing visibility of exchangees in society, cinema has put the exchange on its agenda. Exchange in cinema has been mostly revealed through the efforts of the third generation, who were also exchangees. This research evaluates the fiction and documentary productions that bring up the exchange in Turkish-Greek cinema within their historical process. The study examines the topics under which the exchange was brought up in a branch of art such as cinema, which has great mass power; the way it was handled; its social impact or the awareness it created in society; and many other aspects. First- and second-hand sources, media, films and internet sources were used in the research.

Keywords: *Exchange, cinema, Turkish cinema, Greek cinema, film, immigration, script, audience.*

Giriş

İnsanlık tarihi kadar eski olan göç olgusu siyasi, sosyal, kültürel ya da ekonomik birçok nedenden ötürü yaşam yerinin değiştirilmesidir. Kitlesel, bireysel, ulusal ya da uluslararası boyutlarda yaşanabilen bu hareketlilik yeni toplumsal ilişkiler ve yeni yasal yapılar içine girilmesini gerektiren bir süreçtir. Göç olgusu göç eden kişiler açısından kültürel, toplumsal, siyasal ve psikolojik boyutlarda çeşitli uyum sorunlarının yaşanmasına sebep olmaktadır.[1]

Geçmişten günümüze milyonlarca insan doğal kaynakların tükenmesi, kıtlık, savaş, ayrımcılık, insan hakları ihlalleri, hızlı nüfus artışı ve eğitim gibi nedenlerle göç etmekte, kendilerine yeni yaşam alanları bulmaktadır. Bu hareketlilik hem göçten dolayı boşalan hem de göç edilen bölgelerin dokusunu çok yönlü değiştirirken; kimlik, kültür, ekonomi ve güvenlik gibi birçok farklı mecrada araştırmalara konu olmaktadır.

Dünyanın ve toplumların şekillenmesinde önemli bir role sahip olan göçler, sinemayı çok yönlü etkileyen bir olgudur. İnsanoğlunun içinden geçtiği tüm toplumsal meselelerde olduğu gibi göçler de bireysel hikâyelerle birlikte sinemaya yansımaktadır. Göç olgusu iç göç, ulus ötesi göçmenlik, mültecilik, işçi göçü, mübadele, vatan hasreti, gurbet, eve dönüş gibi konularla kurmaca ve belgesel sinemada geniş yer bulmuştur.[2] Kavramsal olarak göç sineması, göçün bir kerelik yaşanılıp biten bir olay değil bir süreç olduğunu göz önünde bulundurarak kültürden beslenir ve göç akışındaki tüm aktörleri ulusal sınırlardan bağımsız değerlendirir. Bu bakımdan kültürü bölgeselleştirmez aksine evrenselleştirir.[3] Sinema perdesine taşınan göç hikayeleri farklı kültürler arasında diyalog kurulmasına ve kimi çatışmaların ortaya çıkarılmasına ve tarihsel izlerinin sürülmesine olanak sağlar.[4]

Konumu itibariyle Anadolu coğrafyası uluslararası göç kavşak noktalarından biri üzerinde yer almaktadır. Anadolu Balkanlar, Orta Asya ve Ortadoğu gibi savaş ve siyasi istikrarsızlıkların yoğun bir şekilde yaşandığı çatışmalı bir bölgede bulunmasından dolayı özellikle Avrupa ve Amerika gibi kıtalara geçiş noktası olarak kullanılmaktadır.[5] Türkiye 1950'li yıllarda köyden kente iç göç, 1960'lı yıllarda ise Avrupa ülkelerinin emek ihtiyacını karşılamak üzere gönderdiği işçilerle dış göç yaşamıştır.

Türk sinemasında göç ve göçmenlik kentleşme, sanayileşme ve toplumsal dönüşümlere paralel olarak önemli bir konu olmuş; en çok işlenen olgular arasına girmiştir. 1960'lı yıllarda dış göç olgusunu işlemeye başlayan filmler, 1970'lerde daha fazla ağırlık kazanmaya başlamıştır. 1990'lı yıllardan sonra dış göç olgusu daha çok yurtdışında yaşayan Türk yönetmenler tarafından gündeme getirilerek göçmen Türklerin temsilini içeren filmler artmıştır. Yunanistan açısından bakıldığında ülkenin 1970'lere kadar karşılaştığı en büyük göç olayının mübadele olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. 1970'li yıllarda Avrupalı olmayan mülteciler ülkeye gelirken 1990'ların başında çöken komünist rejimle birlikte hem Sovyetlerden hem de bağımsızlığını kazanan Balkan ülkelerinden göç almıştır. Ayrıca Irak ve Pakistan gibi Ortadoğulu göçmen ya da mülteciler de Yunanistan'a göç etmiştir. Kontrol edilemeyen bu göçün Yunanistan'a yönelmesinde birçok faktör rol oynamaktadır. Coğrafi konumu nedeniyle Yunanistan'ın Avrupa Birliği'nin doğu kapısı olması; kültürel

[1] İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 173-174.
[2] Ayla Torun, "Göç ve Sinema", *Göç Dergisi*, C. 8, S. 3, Kasım 2021, s. 377.
[3] Fırat Çakkalkurt, "Yersiz-Yurtsuzluktan Evrenselliğe: Göç Sineması", *Perspektif*, S. 293, 2 Temmuz 2020, www.perspektif.eu (Erişim tarihi: 19 Haziran 2023)
[4] A. Deniz Morva Kablamacı, "Gurbet Ne Yana Düşer: Suyun Öte Yanına", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 2013, s. 29.
[5] Özellikle 2000'li yıllardan sonra bu coğrafyada yaşanan savaşlar Türkiye'ye göçü belirgin bir biçimde arttırmıştır.

faktörler ve turizmin çalışma alanı olarak yaygınlaşması göçmenler için uygun bir ortam olarak görülmüştür.[6] Göç bağlamında Türkiye ve Yunanistan kültürel ve coğrafi anlamda birçok açıdan birbirine benzer nitelikler taşımaktadır.

A. Mübadele ve Sinema

XX. yüzyıl başında yaşanan I. Dünya Savaşı mevcut ekonomik, sosyal ve siyasi dengeleri kökünden sarsmış büyük bir tarihsel olaydır. İmparatorlukların parçalanıp ulus devletlerin ortaya çıktığı bu süreçte milyonlarca insan hayatını kaybetti; geride kalanlar birçok acı ve yıkımla birlikte kitlesel göçü yaşamak zorunda kaldı. I. Dünya Savaşı'nın son cephesi Türkiye ile Yunanistan arasında yaşandı. Bu savaş Türkler için var ya da yok olma sorunu iken Yunanlılar için Büyük Yunanistan hayallerinin gerçeğe dönüşebilmesini ifade ediyordu. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gerçekleştirilen Kurtuluş Savaşı, Türklerin Anadolu'da yeni bir devlet inşasıyla kapandı. Yunanlılar cephesinde *"Küçük Asya Felaketi"* olarak adlandırılan bu kayıp aynı zamanda iki toplum arasında derin travmalar yarattı, aralarındaki son bağları da kopardı. Uzun yıllar birlikte yaşayan Rumlar ve Türkler bu süreçten birbirine karşı ötekileşmiş ve ayrışmış olarak çıktı.[7] Lozan Barış Antlaşması'yla Anadolu'da Türk unsuruna dayalı yeni devletin varlığı tüm dünya tarafından kabul edildi ve artık bir arada yaşamaları neredeyse imkânsız olarak görülen Türk ve Rum nüfusun yer değiştirmesine karar verildi. Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan *"Türk Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol"* İstanbul dışındaki Türkiye topraklarında yerleşmiş Rum-Ortodoks Türk uyrukları ile Batı Trakya dışındaki Yunanistan topraklarında yerleşmiş Müslüman Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923'ten başlayarak zorunlu mübadelesini (değiş tokuş) içeriyordu.[8] Böylece Yunanistan'ın hemen tamamının Ortodoks Hıristiyanlardan, Türkiye'nin ezici çoğunluğun Müslümanlardan oluşmasına karar verilmişti. Din açısından '*yanlış*' yerde kalan herkes, Ege'nin öbür yanında yeni bir hayata başlamak üzere '*doğru*' yere gönderilecekti.[9]

Dünya'da büyük çaplı nüfus değişiminin ilk örneği olan Türk-Yunan mübadelesi yarattığı büyük dramlarla kitleler üzerinde kopma travması yaratarak derin izler bırakmış; siyasi, sosyal ve ekonomik sonuçları bakımından her iki devlet için önemli bir kırılma noktası olmuştur. Göç etmek zorunda kalan kitleler hem Yunanistan'da hem de Türkiye'de yeni bir hayat kurmanın türlü zorluklarını en ağır biçimiyle yaşadılar. Kısa bir süre içinde zorunlu göçe tabi tutulan tüm Müslüman ve Rum ahalinin Ege'nin öte yakasına taşınması, yer değiştirmesi kolay bir iş değildi. Bu büyük kitle göç yollarında salgın hastalıklara yakalanmış, açlık ve salgın hastalıklarla karşı karşıya kalmış bir kısmı göç yolunda hayatını kaybetmiş, çok zor şartlar altında diğer yakaya geçebilmişlerdi. Sürgünü yaşayan Müslüman ve Hıristiyan göçmenler başta dil sorunu olmak üzere dışlanma ve ekonomik sorunlarla baş başa kaldılar. Bazılarının anlatımlarında sıkça tekrarladığı;

[6] Chagial Kioutsouk, *Türkiye ve Yunanistan'da Uygulanan Göç Politikaları (1990 Sonrası)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 58.

[7] Her iki ülke birbirine karşı yürüttüğü ulusal mücadele sonucunda kurulmuştur. Bu açıdan ilerleyen süreçte her iki toplum birbirini öteki çerçevesine oturtmuş, önyargılar ve yaşananlar bu çerçevenin içini doldurmuştur. Türklerin Yunanlılara, Yunanlıların Türklere karşı öteki bakışı iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin gerilmesine ve gelişmesine bağlı olarak dalgalanma göstermiştir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Herkül Milas, *Türk Yunan Romanlarında Öteki ve Kimlik*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 36.

[8] Lozan Barış Konferansı süresince mübadele konusunun gündeme gelmesi ve sonuçlandırılması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 1, 15-19; Cahide Zengin Aghatabay, *Mübadelenin Mazlum Misafirleri (Mübadele ve Kamuoyu 1923-1930)*, Bengi Yayınları, İstanbul 2007, s. 43-81.

[9] Bruce Clark, İki Kere Yabancı Kitlesel İnsan İhracı Modern Türkiye'yi ve Yunanistan'ı Nasıl Biçimlendirdi? İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 12-13.

"*Muhacirlik çektik. Kolay mı muhacirlik?"* "*Bitli muacir*", "*hortlak*", "*ölü yiyenler*", "*gâvur dölleri*" gibi ifadeler toplumdaki dışlanma ve aşağılanmayı aktarır. Üstelik mübadillerin geri dönüşü yasaklanmış ancak 1974 sonrasında anavatanlarını ziyaret edebilme hakkını kazanabilmişlerdi.

Anadolu'dan giden Rumlar açısından bu süreç daha sancılı yaşandı. Büyük göç kitlesi karşısında gereken desteği veremeyen Yunan hükümeti, mübadillerin soy isimlerini değiştirmek ya da diplomalara '*mübadil*' damgası basılması gibi uygulamalarıyla büyük tepki çekti. Öte yandan mübadiller yerli halk tarafından "*Tourkiki Sporon*" (Türk Tohumu) gibi aşağılayıcı lakaplara maruz kaldı. Gidenlerin hikayelerinde yaşanan ayrımcılık hafızalarında çok tazedir. Örneğin Efes Çirkinceli Angela Katrini Kemal Yalçın'la yaptığı görüşmede Türkçe konuştuklarını ve Yunanistan'a gittiklerinde yerlilerden çok çektiklerini belirtmektedir. Yerli nüfusun kendi topraklarının alınıp onlara verileceği gerekçesiyle kendilerine öfke duyduklarını, istemediklerini ve zaman zaman köpekleri üstlerine saldıklarını eklemektedir.[10] Bir başka mübadil Vasili Karabaş hükümetin soyadını değiştirme isteğini reddetmiş ve yetkililere; "*Ben Kayserili Karabaş doğdum, Kayserili Karabaş öleceğim!*" dediğini ve değiştirtmediğini aktarmaktadır.[11] Ayrıca yerli Rumların Rumca bilmemelerinden dolayı düşmanca tavır takındıklarını ve kız alıp vermediklerini söylemeden edemiyordu.[12] Örnek anlatımlardan anlaşıldığı üzere mübadil kitleler yaşadıkları ayrımcılık sonucunda uzun yıllar komşuluk ilişkileri geliştirememişler, toplumla bütünleşememişler ve ekonomik olarak kendi kaderleriyle baş başa kalmışlardı. Mübadiller hayatlarını kazanmak için çok kötü koşullarda düşük ücretle ya fabrikalarda çalıştılar ya da Anadolu'da edindikleri mesleklerle geçimlerini sağladılar.

Mübadele toplumsal, siyasal ve tarihi açıdan oldukça zengin bir malzemeye sahiptir. Yaklaşık iki milyon insanın büyük bir fırtınada savrulduğu bu trajik olay uzun zaman görmezden gelinmiş, sinemaya yansıması ancak yakın zamanda mümkün olabilmiştir. Bir başka deyişle geçmişten günümüze göç eden birçok kitle çeşitli yönleriyle beyaz perdeye yansırken mübadiller görünmezdir. Bu görünmezliğin ya da sessizliğin nedenleri çok yönlüdür. Bunun en başında mübadelenin her iki ülke için farklı anlamlar, farklı kodlar ve farklı işlevler yüklemesi gelmektedir. Mübadele Türkiye için askeri ve siyasi bir zaferden sonra, Yunanistan içinse bir yenilginin sonucunda yaşanmıştır. Yunan tarih yazımı, nüfus mübadelesini bir çeşit '*millî trajedi*' olarak yansıtırken; Türk tarih yazımında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş anlatısının gölgesinde yer bulmuştur.[13] Bu bağlamda her iki ülkede yerelliklere, farklılıklara izin verilmemiş göçmenler ulus devlet ideolojisi doğrultusunda yeniden tanımlanmıştır. Geldiği coğrafyadaki dili, gelenek görenekleri, aile ilişkileri, yemek kültürü farklı olan bu insanlar kendi içlerine kapanarak kültürel kimliklerinin üstünü örtmek zorunda kalmıştır. Bütün bu yaşananlar göçmenleri kendi arasında sessiz bir birliktelik kurmaya mecbur bırakırken yoğun bir kültürel erozyonu da beraberinde getirmiştir. Yapılan araştırmalar genellikle birinci kuşağın yaşanan travmaları bastırıp konuşmadıklarını, ikinci kuşağın geçmişe dair bazı meraklarının uyandığını, ancak üçüncü kuşağın araştırmaya ve yayına yöneldiğini bize gösteriyor. Konu ile ilgili olarak "İki Yaka Yarım Aşk" filmi yönetmeni Nurdan T. Tekeoğlu birinci kuşağın neden anlatmadıkları sorusunu yanıtlarken birtakım kaygılara dikkat çeker: "*Mübadele ile gelen birinci kuşak çok zorluklar çekmiş bu zorlukları anlatarak kendilerinden sonra gelenlerin üzülmelerini*

[10] Kemal Yalçın, *Emanet Çeyiz*, Doğan Kitap, İstanbul 1999, s. 143.
[11] Kemal Yalçın, *Emanet…*, s. 75
[12] Kemal Yalçın, *Emanet…*, s. 81
[13] Fahriye Emgili, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Hakkındaki Araştırmalara Bir Bakış", *Tarih ve Günce*, S. 1, Yaz, 2017, s. 34.

istemiyorlar… Ayrıca yeni bir hayata başlıyorlar. Geldikleri vatanın topraklarını benimsesinler, bir an önce entegre olsunlar, kendilerini farklı, ayrık otu gibi hissetmesinler ve buranın bir parçası gibi görsünler istiyorlar."[14]

Türkiye uzun yıllara yayılan göç olgusuna aşina bir toplum olması nedeniyle mübadelenin 1912'lerde başlayan Balkan göçünün bir devamı gibi görüldüğü de rahatlıkla söylenebilir. Mübadillerin hatıralarının kayıt altına alınması ve geçmişin en azından kültür bağlarıyla da olsa geleceğe aktarımı ile ilgili esaslı bir çalışma işini yürüten kuruluş olmaması bu erozyonun en önemli sebepleri arasındadır. Yine mübadiller içinde okuma yazma oranının son derece düşük olması ve hatırat tutma alışkanlığının olmaması ulaşılabilir kişisel kayıtları son derece sınırlamıştır. Ayrıca gelinen yere uyum sağlamak, yaşananları unutmak gibi ilginç bir toplum psikolojisi de söz konusuydu.[15] Buna karşılık Yunanistan açısından okuma yazma oranının yüksek olması nedeniyle tutulan günlükler ve hatıratlar ve aynı zamanda Küçük Asya Araştırmaları Merkezi gibi kurumların yaptığı çalışmalar Rumların göçe dair yaşadıklarının aktarılmasını, canlı tutulmasını mümkün kılmıştır.

Son olarak gerek mübadeleyle ilgili araştırmalara gerekse sinemaya yansımasında bir etken olarak yakın zamana kadar Türkiye ve Yunanistan arasındaki gerilimi düşmeyen yüksek tansiyonlu dış siyasetin payını eklemek gerekiyor. Her iki ülkenin birbirinin 'öteki'si olarak konumlandırdığı siyasi ve tarihi altyapı 1990'lı yılların sonuna kadar devam etmiştir. 1930'lu yıllarda iki ülke arasında Atatürk'ün ve Venizelos'un katkıları ile inşa edilen olumlu komşuluk ilişkileri, II. Dünya Savaşı sırasında bozulmaya başlamış, "*Varlık Vergisi*", "*6-7 Eylül Olayları*", Ege Denizi kıta/ hava sahanlığı meselesi ve Kıbrıs sorunu ile kademeli olarak artmış kimi zaman iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmiştir. Her iki ülke siyasetçileri çoğu kez iç politikaya malzeme yapmak için 'ötekileştirme' politikasına hız vermiş hatta deyim yerindeyse iç politikada sıkıştıkları her an dış politikada komşuyu "*düşmana*" çevirmişlerdi. Medya ve basın aracılığıyla pompalanan bu düşmanlık iki halkın arasında uçurumlar açmıştır. Bu durum ancak 1990'lı yıllarda İsmail Cem (1997-2002) ve Yorgo Papandreu'nun dış işleri bakanlıklarında bulunmaları ile ilişkiler tekrar yumuşama seyrine girebildi. Ardından Ege'nin her iki yakasında yaşanan 1999 yılındaki depremler -Türkiye'nin Marmara, Yunanistan'ın Atina- iki ülke ilişkilerinde tam bir dönüm noktası oldu. İki ülke arasında başlayan olumlu ilişkiler medyanın destekleyici yayınlarıyla gelişmeye başladı. Artık 'öteki' düşman ve tehdit olarak değil '*komşu*' olarak haber içeriklerinde yer alıyorlardı.[16] Böylece barışçıl bir siyasete evrilen ilişkiler tabuların yıkılmasını sağlamış; siyasetten, kültüre, sanattan eğitime uzanan geniş bir yelpazede ortak acı ve ortak kültür vurgusu artmıştır. Barışçıl ortamın yarattığı rahatlık, akademik ve sanat alanındaki çalışmaların önünü açmıştır. Yaşanan bütün bu gelişmeler ikinci ve üçüncü kuşak mübadiller üzerinde yarattığı farkındalıkla, kişisel tarihlerine ve kökenlerine giderek artan ölçüde ilgi duymalarını beraberinde getirmiştir. Bu etki bütün alanlarda olduğu gibi sinemada da kendisini göstermiştir. Böylece Türk-Yunan hükümetleri arasında yaşanan yakınlaşma sinemada ortak yapımları gündeme getirmiştir.

1990'larda dünyaya hâkim olan iklimde modernitenin, ulus devletin ve homojenleşmenin sorgulandığı; bireyin ve kimliğin ön plana çıkarıldığı bir dönemdir.

[14] "İki Yaka Yarım Aşk" filminin yönetmeni Nurdan Tümbek Tekeoğlu ile 3 Mart 2020 tarihinde yapılan görüşme.
[15] Kemal Arı, "Mübadele Araştırmalarına Yönelik Durum Saptaması", *Körfezde Zaman, İzmir Araştırmaları Kongresi*, Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., İzmir 2010, s. 128.
[16] Esra Özsüer, "Türk-Yunan "Biz" ve "Öteki" Önyargıların Dinamikleri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. I, S. 2, 2012, s. 291.

Yaratılan bu iklimle birlikte toplumsal dokumuzda kaybolmaya yüz tutmuş kimi renkler canlandığı gibi tarih anlayışında ve toplumsal dokuda derin kırılmaları ve hesaplaşmaları beraberinde getirdi. Ayrıca dünyada esen ve Pier Nora'nın "*hafıza konjönktürü*" olarak adlandırdığı[17] hatırlama dalgası Türkiye ve Yunanistan'ı da sarmıştı. Modernist ideolojiye olan inancın kaybolmasıyla güçlenen nostalji akımları "*geçmişe yönelik bir ilgi patlaması*" olarak kültürel hayatın her alanında görünürlük kazandı. Son yıllarda eski mobilyalara olan ilgi, 20'li yaşlardaki insanların dedeleri ve ninelerine nereden geldiklerini daha fazla sormaları, onların gençlik resimlerini duvarlarına asmaları ve daha önce hiç olmadığı kadar anı kitaplarının art arda yayımlanması hep bu özlemin göstergeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.[18]

2000'li yıllarda bellek üzerinden gelişen sinema, üretilen filmler aracılığıyla geçmişle yüzleşmenin, eleştirel tarih anlatısı inşasının önemli bir yolu olmuştur. Günümüzün görsel hafıza merkezi konumunda yer alan sinema geçmişi hatırlamada ve anlamada aynı zamanda acılarla yüzleşerek unutma çabasında da giderek artan bir önem kazanmaktadır. Sinemanın sunduğu 'öyküleme' ve '*tanıklık*' gibi iki önemli bileşen toplumsal travmaların atlatılması ve geleceğe yönelmede önemli fırsatlar sunmaktadır.[19] Göç sineması bunun en belirgin alanlarından biridir. Sinema, geçmişte yaşananları unutmaktan ziyade hatırlamaya dayalı bir kültüre geçişin yaşandığı bu dönemde; geçmişin hatırlanması ya da geçmişle hesaplaşmada, farklılıkların altının çizilmesinde, sesini duyurmak isteyen kitlelerin topluma ulaşmasında veyahut yeni kültürel değerlerin yaygınlaştırılmasında kilit bir rol oynamaktadır. Bu noktada mübadelenin sinema gibi güçlü bir sanat dalı ile ortaya konulması, bu göçü yaşayan kitlelerin yaşadıklarının anlaşılması, somutlaşması, kitleselleşmesi ve tartışılması noktasında tarihe bir not düşülmesini sağlamaktadır. Mübadeleyi geçmişten bugüne taşıyarak yeni yorumlara yeni araştırmalara kapı aralamaktadır. Nitekim son yıllarda mübadele filmlerini çeşitli yönleriyle ortaya koyan farklı disiplinlerdeki araştırmaların artmış olması bunun önemli bir göstergesidir.

B. Türk Sineması'nda Mübadele

Göç olgusu göç eden ve göçe maruz kalan kitleler açısından farklı anlamlar farklı zorluklar ve hikâyeler içermektedir. Türk sineması göç ve göçmenlere dair hatırı sayılır bir filmografiye ulaşmıştır. Bugün göçmenlik Türk sinemasında geçerli bir başlık olarak varlığını kanıtlamıştır.[20]

Türkiye'nin tarihsel arka planında çok önemli bir dönemeçte duran mübadele, Türk sinemasında ilk olarak 1991 yapımı "*Suyun Öte Yanı*" ile beyaz perdeye yansımıştır. Bu yapımdan sonra uzun bir süre konuya sessiz kalan Türk sineması mübadeleyi toplumun çoğulcu yapısını keşfettiği, hatırlama furyasının her kesimi sardığı mübadil kuşakların merakı ve gayretlerinin görünür olduğu 2000'li yıllarda gündemine almıştır. Üçüncü ve dördüncü kuşak mübadillerin gerek bu alanda araştırma yapan bilim adamlarıyla kurduğu ilişkiler ve dernekleşme faaliyetleri[21]gerek yazdıkları anılar, yaptıkları turistik geziler ve gerekse de dış siyasette başlayan dostane ilişkiler sayesinde kendilerini bu coğrafyanın

[17] Mithat Sancar, *Geçmişle Hesaplaşma*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 64

[18] Esra Özyürek, *Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 7.

[19] Konu ile ilgili olarak bkz., Cem Kaptanoğlu, "Travma, Toplumsal Yas ve Bağışlama", *Birikim*, S. 248, Aralık, 2009, s. 32-36.

[20] Kablamacı, "Gurbet Ne Yana Düşer: Suyun Öte Yanına", s. 26.

[21] Bu alanda bilimsel çalışmaların önünü açan Prof. Dr. Kemal Arı ile Lozan Mübadilleri Vakfı'nın çalışmaları çok önemlidir.

farklı bir parçası olarak yeniden keşfetmelerinin yolunu açmıştır. Örneğin "İki Yaka Yarım *Aşk*"ın yönetmeni Nurdan T. Tekeoğlu annesiyle katıldığı Selanik-Kavala gezisinin kendi kişisel tarihinde bir uyanış meydana getirdiğini söylemektedir.[22] Böylece mübadil bir aileden gelen üçüncü veya dördüncü kuşak yönetmenlerin önceki kuşaklardan dinledikleri öyküleri senaryolaştırmaları bugün sayısı giderek artan filmlerin çekim aşamasına gelmesini sağlamıştır.

B.1.Kurgusal Yapımlar[23]

Türk sinemasının mübadeleyi merkezine aldığı kurgusal filmler şöyledir: Suyun Öte Yanı (1991), Rüzgârlar (2013), Evdeki Yabancılar (2013), Dedemin İnsanları (2011), Dönüş (2017), İki Yaka Yarım Aşk (2018)[24].

"*Suyun Öte Yanı*" Feride Çiçekoğlu'nun aynı adlı romanından senaryoya aktarılmıştır. Politik-dram tarzındaki film, 1980 darbesi ortamında başka bir zaman dilimindeki mübadeleyi merkezine alır. Hikâye karşı kıyıda benzer siyasi çalkantılardan geçen Yunanistan'ı da ikinci halka olarak ekleyerek hem mübadeleyi hem de darbelerin yarattığı yıkımı anlatmak ister. Gayrimüslim karakterleri merkezine alan yönetmen Tomris Giritlioğlu Anadolu insanının yaşantısını anlatmayı sanatçının temel sorumluluğu olarak gördüğünden filmde bu kaygı hep hissedilir.[25] Hikâyenin ana karakterleri tutuksuz yargılanan öğretim elemanı (Ertan) ile karısı (Nihal); ana mekânı ise Ayvalık Cunda Adası'dır. Nihal ve Ertan'ın tatil yapmak için Cunda Ada'sına gelmeleri sonrasında pansiyon sahibi Sıdıka Hanım ile kurulan ilişki bizi mübadeleye götürür. Ege Denizi ve Cunda Adası farklı zamanlarda farklı karakterlerin önemli bir kesişme noktası olarak karşımıza çıkar. Aynı mekânda göçmen Sıdıka Hanım, Kareferye'den göçmen olarak gelen Nihal; tutuksuz yargılanan ama daha sonra kaçmak zorunda kalacak olan kocası Ertan; yıllar önce adaya kaçan Yunanlı avukat, göçerken sadece evini değil aşkını da bırakan, Arap Mustafa buluşur. Hepsi göç dolayısıyla kopuş yaşamışlar, farklı acıları biriktirmişlerdir. Sıdıka Hanım'ın Nihal'in ve Yunan Avukat'ın öyküsü şimdiki zamanda birleşir. Senaryo kapsamlı zaman dilimindeki farklı tarihsel gerçekleri ve etkilerini farklı karakterler üzerinden anlatma yolunu seçmiştir.[26]

Mübadeleye dair yaşananlar Nihal'in pansiyon sahibi Sıdıka hanımla mutfağa dair yaptığı konuşmalarla ortaya çıkarılır. Bu bağlamda mutfak kültürü iki yabancı arasında sesliği bozan, iletişimi kuran önemli bir ortaklığı temsil etmektedir. Daha sonra bu ortaklık Nihal'in de bir göçmen ailenin çocuğu olduğunun ortaya çıkmasıyla devam ettirilmiştir. İki kadının geçmişe dair anlatıları önce unutulmak istenen sonrasında ise derinlerdeki geçmiş özlemini ortaya koyan sohbetler olarak ortaya çıkmıştır.

Film odağına iki halk arasındaki benzerlikleri, acıları, kültürü alarak yeniden keşfetme yolunu seçer. Arap Mustafa ve Sıdıka Hanım zorunlu göç yolculuğunda savrulan iki karakter olarak karşımıza çıkar. Karakterlerin adadan dönmemecesine ayrılışı gibi aşıklar da koparılır. Karakterlerin parçalanmış hayatlarına rağmen senaryo göç kararının haklı mesajını doğrudan iletir. Göç zorluklar, özlem ve yıkımla harmanlanmış olsa da Girit'te

[22] "İki Yaka Yarım Aşk" filminin yönetmeni Nurdan Tümbek Tekeoğlu ile 3 Mart 2020 tarihinde yapılan görüşme.
[23] Ayrıntılı bilgi için bkz., Derya Genç Acar, "Türk Sinemasında Mübadele", *Mübadele Türk-Yunan Nüfus Değişimi*, Rumeli Üniversitesi Yayınları, No: 5, Editör: Doç. Dr. Fahriye Emgili, Dr. Süleyman Özmen, Uzm. Murat Kaya, İstanbul, 2021, s. 381-414.
[24] Bu filmlerin dışında 2003 yılında Yeşim Ustaoğlu tarafından yapılan "Bulutları Beklerken" filmi I. Dünya Savaşı yıllarında Karadeniz'de yaşayan bir Rum kızın (Eleni) bütün ailesini kaybettiği zorunlu göçü anlatmaktadır.
[25] *Milliyet*, 02.01.1999.
[26] Kablamacı, "Gurbet Ne Yana Düşer: Suyun Öte Yanına", s. 37.

kalmanın Yunan zulmüne neden olacağı Sıdıka Hanım'ın Mustafa Kemal büstü önünde söylediği; "*Burada zulüm görmedik. Mustafa Kemal olmasaydı hepimizi keserlerdi. Her sene boyatırım büstünü…*" cümlesiyle izleyiciye aktarılır. Toprak yalnız geçmişi ve kökleri değil aynı zamanda şimdiki zamandaki var olabilmenin metaforu olarak kullanılmıştır.

Yönetmenliğini Çağan Irmak'ın yaptığı "*Dedemin İnsanları*" 2011 yılında vizyona girmiş hatırı sayılır bir izleyici kitlesine ulaşmıştır.[27] Popüler bir mübadele filmi olan yapım, Yunan medyasında da ilgiyle takip edilmiş hatta Yunanistan'ın çok satan Ta Nea gazetesi filmle ilgili olumlu değerlendirmeler yaparak Çağan Irmak'la yaptığı söyleşiyi yayınlamıştır.[28] Kendisi üçüncü kuşak mübadil olan Irmak senaryoyu dedesinin anılarından yola çıkarak yazmış; Lozan Mübadilleri Vakfı arşivinden yararlanmıştır. Giritli mübadil bir ailenin öyküsünü nostalji tadında anlatan filmin çekimleri Girit, Gökçeada, Milas, İstanbul ve Söke'de yapılmıştır.

Şimdiki zamanda anlatılan öykü, Türkiye'nin 1924'ten 1980'e uzanan süreçteki bireysel ve toplumsal dönüşümü sırasında yaşanan ayrımcılığa parmak basma çabasındadır. Türkiye'nin darbeye adım adım gittiği, toplumsal şiddetin ve ayrımcılığın pençesinde birbirine düşman ve adeta parçalanmış -yerli/göçmen/Kürt/Türk- bir ortamda geçmekte ve hikâye Girit göçmeni Mehmet Bey'in torunu Ozan, komşuları ve çevresi ile ilişkileri üzerinden anlatılmaktadır.

Mehmet Bey henüz yedi yaşındayken mübadele ile Türkiye'ye göçmek zorunda kalmıştır. Uzun yıllar geçmesine rağmen anavatanı Girit'i bir türlü unutamayan Mehmet Bey'in ölmeden önceki tek isteği son bir kez evini görebilmektir. Hikâyede Mehmet Bey'in Girit'teki evi metaforik anlamda yurt, memleket ve vatan kavramlarının bir uzantısı olarak çıkar karşımıza. Girit'e olan özlemini şişelerin içinde gönderdiği mektuplarla ifade etmektedir. Film mübadillerin yaşadıkları zorlu göç yolculuğunu ilk defa görsel olarak seyirciye aktarır. Anne, baba ve küçük kız kardeşiyle gemide geçirdiği zorlu yolculuk, kız kardeşin salgın hastalığa yakalanması, ölümü ve denize atmak zorunda kalmaları Mehmet Bey için büyük bir travma yaratırken Ege denizini, hiç bitmeyecek bir özlem ve kavuşma mekânı haline getirmiştir. Gülcemal Gemisi ise kurtuluşun olduğu kadar geri dönülmez bir kopuşun, bilinmezliğin adı olarak hafızalara kazınmıştır. Nitekim yalnız Mehmet Bey'in ailesinde değil bütün mübadillerin belleklerinde geri dönülmez kopuşun simgesi olarak yer etmiştir.

Göçmenlerin dil meselesi filmin kurgusunda özellikle işaret edilen bir sorundur. Mehmet Bey ve ailesi Türkçe bilmemektedir. Dil sorunu hem gemide kaptanla konuşmaları esnasında hem de karantina sırasında aktarılır. Türkçe bilmemenin yarattığı iletişim sorunu, mübadillerin yaşadıkları en önemli problemlerden biri olarak gözümüze çarpmaktadır. Filmin odaklandığı bir diğer konu milliyetçilik ya da vatanseverlik meselesidir. Dışlanma ve yalnızlık korkusu yaşayan Ozan'ın arkadaşları ile ilişkileri üzerinden tartışılmaya başlayan bu mesele, 1980 askeri darbesi sonrası yeni atanan belediye başkanı ile Mehmet Bey'in damadı İbrahim arasında devam eder. Göçmenlerin yerli halkla yaşadıkları uyum sorunlarının da ipuçlarını veren bu iki olay '*gâvur*' ve '*Türk*' ikilemi arasında yaşanmaktadır. Mehmet Bey bazı '*yerleşiklere*' göre hem '*gâvur*' hem de

[27] Boxoffice Türkiye rakamlarına göre 1.204.183 kişi izledi. www.boxofficetürkiye.com.tr Filmle ilgili olarak medyada olumlu yazılar çıkmış mübadiller salonları günlerce doldurup boşaltmışlardır. Bu yoğun ilgiyi köşesine taşıyanlardan Yaşar Aksoy, Bodrum Belediyesi'nin özel bir gösterim yaptığını kendisinin de Çeşme'de filmi izlemek ve seansları gözlemlemek için gittiğini ve hemen her yaştan insanın filmi izlemek için geldiğini belirtiyor. Yaşar Aksoy, "Dedemin İnsanları", *Hürriyet*, 25 Aralık 2011.

[28] "Dedemin İnsanları Yunan Medyasında", 7 Aralık 2011. www.turksail.com (Erişim tarihi:15 Eylül 2019).

'*adalı*'dır. Mehmet Bey, toplumdaki ötekileştirmeye karşı çıkmaktadır. '*Onlar da bizim bir insanımız*' dediği farklı gruplardan insanları sahiplenmiştir. Buradan hareketle Mehmet Yavaş karakteri çok kültürlülüğü benimserken, Ozan dışlanmışlıktan kurtulmak için tek kültürlülüğü savunan bir simge olarak çıkar karşımıza.[29]

Aile efradı ve yakın eş dostun bir araya gelmesi Girit mutfağının yemekleriyle donatılmış masalarında yapılır. Mutfak kültürü bu anlamda Suyun Öte Yanında olduğu gibi hem göçmenleri kenetleyen hem de dışarıya karşı koruyan ve ayıran önemli bir misyon yüklenmektedir. Bu devamlılığı sağlayan da kadınlardır. Filmin ilerleyen safhalarında milliyetçilik olgusu 80 darbesi ve yaşanan gelişmeler paralelinde eleştirilmeye devam eder. Senaryo 1980 sonrası toplumda başlayan deformasyonu en açık biçimiyle kasabaya yeni gelen belediye başkanı ile Mehmet Bey'in damadı İbrahim arasındaki olayla aktarır. Kasaba kıyılarını fütursuzca tahrip etmek pahasına büyük otellerle donatmak isteyen belediye başkanı karşısında, '*gâvur*' olarak görülen Mehmet Bey ve ailesi yer alır. Kim daha çok memleketini sevmektedir? Kim daha vatanseverdir? Girit'ten göçen, bu talana dur diyen Mehmet Bey ve ailesi mi yoksa vatanın doğal kaynaklarını, çıkarları doğrultusunda bir kalemde harcayan belediye başkanı ve onu destekleyenler ses çıkarmayanlar mıdır? Senaryo seyirciyi bu konuda düşünmeye zorlar. Bu sırada yaşanan olaylar toplumdaki duyarsızlaşmanın ve önü alınamayan bir tahribatın başlangıcını gösterir.

Mehmet Bey Girit'e tekrar gitmeyi bir kere denemiş fakat başaramamıştır.[30] İkinci denemesinde darbe bütün planlarını bozar. En sonunda yaşadığı özleme daha fazla dayanamaz ve tükenir. Karakterin tükenişinde sadece gidemeyişi değil toplumda hat safhaya varan çatışmalı ortamın eski huzuru bırakmaması da bir o kadar etkili olmuştur. Mehmet Bey sonunda kendini ait hissettiği denize bırakarak hayatına son verir. Burada da su –Ege Denizi- özlemin, kavuşmanın olduğu kadar acıları dindirmenin mekânı olmuştur. Geride çalan Gülbahar şarkısı özlemi, acıyı, mutluluğu geçmişi kısaca iki yakanın ortaklıklarını harmanlar.

Bir başka yapım olan "*Evdeki Yabancılar*" post modern çağın temel meselelerin başında gelen kimlik, aidiyet ve mülkiyet meselelerini ön plana çıkaran bir senaryodur. Fatih Al ve Melpa Zarokosta'nın başrolünü paylaştığı yapımda Melpa Zarokosta hiç Türkçe bilmeden oynamıştır. İzmir'in Karaburun ilçesinde çekilen senaryo, mübadele döneminde Karaburun'dan ayrılmak zorunda kalan ve 80'li yaşlarında olan Agapi Hanım'ın yıllar sonra tekrar evini ve geçmişine dair soruların cevabını aramasını konu ediyor. Hikâye aidiyet duygusunu 'ev' imgesi üzerinden mekânla ve zamanla bağlantılı olarak sorgulamakta; zorunlu göçün insan hayatında yarattığı derin kırılmaya işaret ederek, yaşam döngüsü içinde yarattığı eksik kalma hallerini seyirciye duyumsatmak istemektedir. [31]

80'li yaşlarında hayatının son dönemini yaşayan Agapi Hanım ile 30'lu yaşlarında, her şeyi yarıda bırakıp İstanbul'dan kasabaya dönmüş, umutsuz bir karakter olan Yaşar arasında çatışmaya dönüşen söz konusu ev; Yaşar için geçmişi temize çekip yenileneceği yeni bir başlangıç yapabileceği bir anlam taşırken, Agapi Hanım için geçmişi ile özdeşleşebileceği bir anlamda ölmeden önce tamamlanacağı ve kafasındaki o çok önemli

[29] Gizem Parlayandemir, "Milliyetçilik ve Faillik Bağlamında Dedemin İnsanları", *Sinecine*, C. 1, S. 6, Bahar 2015, s. 109.

[30] Mübadillerin 1974'e kadar doğdukları memleketlerine gitmeleri yasaktı. Mehmet Bey de 1974'den sonra bir kez denemiş fakat Türkiye ile Yunanistan arasındaki Kıbrıs sorunu sonrası yaşananlar engel olmuştur.

[31] Bütün bu kaygılarla yola çıkmasına rağmen kurgunun izleyiciye kesin bir tarih aralığı vermemesi, tarihi sadece bir arka fon olarak kullanması; odaklandığı kimlik ve aidiyet meselesini sosyal, sınıfsal, tarihsel bir temele oturtmadan yapması gibi nedenlerle eleştirilmiştir. Cüneyt Cebonoyan, "Altın Portakal", *Birgün*, 11.10.2012.

soruya yanıt bulabileceği mekândır. Agapi Hanım için bu ev çocukluğunun mutlu mekânı, katıksız saflığın, masumiyetin, iyiliğin odağı olarak tasavvur edilen, masalsı bir yerdir.[32] Böylece iki kişi arasında farklı anlamlar ifade eden ve bir türlü paylaşılamayan ev imgesi hem geçmişini arayan bir kadını hem de geleceğini yeniden kurmak isteyen bir adamı aynı zaman diliminde buluşturmaktadır.

Hikâye üçüncü kuşağın köklerine yabancılaşmasını da sorgulamaktadır. Nitekim torun Elpida bir ev yüzünden Agapi Hanım ile Yaşar arasında yaşananları anlamsız bulmakta; büyükannesi için doğduğu yerde birkaç gün geçirmek ve geçmişi yeniden hatırlamak gibi basit bir ziyaret olduğunu düşünmektedir: "*…Sen geçmişini hatırlayacaksın ben merakla ve heyecanla dinleyeceğim sonra da döneceğiz. Hepsi bu!*" Hikâyenin ilerleyen bölümlerinde Yaşar'ın Agapi'nin bir şeyleri aradığını fark etmesi ve bu aradığı şeyin aslında kendisinin uzun zamandır çözmeye çalıştığı mektup olduğunu anlamasıyla bir dönemeç yaşanır. Bir sabah başucunda bulduğu mektup Agapi Hanım'ın hayatı boyunca merak ettiği soruya da yanıt olur. Mektubu okuması ile eksik kalan parçaları tamamlayan Agapi Hanım çocukluğu ve gençliğinin geçtiği bu evde son nefesini huzurla verir. Mekânın kime ait olduğu sorusu ise seyircinin yorumuna bırakılır.

"*Rüzgarlar*" filmi ise mübadelenin bir başka yönüne, Türkiye'de Gökçeada'da yaşayan Rumlara yani '*kalanlara*' odaklanmaktadır. Hikâye 1923 mübadelesinden sonra kalan Rum azınlığın yaşadıklarını Madam Styliani'nin anlatımından yola çıkarak belgeselvari bir nitelikte kurgulanmıştır. Tarihsel arka plandaki azınlık meselesini Gökçeada üzerinden okumaya çalışmaktadır. Aynı zamanda Eleni üzerinden üçüncü kuşak mübadillerin yabancılaşması üzerinde durulmakta; mekânın hafızayı harekete geçirme gücünden yola çıkılarak geçmişle tekrar bağ kurmanın yollarına değinilmektedir.

Film Gökçeada'da (Imroz) duyduğu çeşitli sesleri kaydeden ve fotoğraflar çeken Murat'ın 80 yaşlarındaki Madam Styliani ile tanışması ve madamın anılarını kaydetmesiyle başlar. Gökçeada'nın terk edilmiş Rum köyleri mübadele sonrasında ıssızlaşmış, adeta insansız mekânlardır. Bu köylerde yalnız, doğduğu toprakları terk etmek istemeyen yaşlılar kalmıştır. Öykünün kahramanı Madam Styliani kalanlardan… "*Burada yalnız ölüm var doğum yok!*" diyen Madam Styliani bir süre sonra ölür fakat arkada Murat'la yaptıkları ses kayıtları kalır. Senaryo Evdeki Yabancılar'da olduğu gibi üçüncü kuşak mübadillerin yabancılaşması üzerinde durmaktadır. Nitekim cenaze işlemleri için adaya gelen Eleni işlemleri yapıp hemen dönmeyi düşünürken mekanla bağlantı kurmasıyla çocukluğuna ve kendi kişisel tarihine bir yolculuk başlar. Bu yolculuk geçmişine ne kadar yabancılaştığını fark etmesini sağlamıştır. Madam Styliani'nin anlattıkları hem Murat'ın hem de Eleni'nin Gökçeada'ya dair bakışını değiştirir. Madam Styliani'nin gözleriyle adaya bakmaya başlarlar. Farkındalık onların mekanla yani Gökçeada'yla kurdukları bağa yeni bir anlam kazandırır.

Bu yönüyle Rüzgârlar mübadeleden bu yana Gökçeada'daki azınlıklara dönük ayrıştırıcı tavrın altını çizmek ve aynı zamanda Rum azınlığın giderek silinip giden silüetlerini belgelemek, belki bir yüzleşme ve kimlik mücadelesine destek olabilmek gibi ikili bir kaygı etrafında şekillenmiştir. Özellikle filmin ilk yarısında Madam Styliani'nin ses kayıtlarından toplumsal belleğin referansları okunur; Türkiyeli Rumların yaşadığı acı deneyimler hatırlatılır.[33]

[32] Asuman Suner, *Hayalet Ev*, Metis Yayınları, İstanbul, 2006, s. 49.

[33] Okan Toprak, "Başarılamamış Bir Film Olarak Rüzgârlar", *Antraktsinema*, 29. 06. 2013. www.antraktsinema.com.tr (Erişim tarihi: 20 Eylül 2019)

Filmin itici gücünü "kalanların" neden gitmedikleri ya da gidemedikleri sorusu oluşturuyor. Madam Styliani bunun cevabını: "*Nereye gideyim? Annem burada, babam burada, mezarlarımız hep burada. Demezler mi nereye gidersin diye? Gidemedim bırakıp gidemedim.*" diyerek kimliğin ve aidiyetin en önemli unsuru olan mekâna gönderme yapmaktadır.[34] Film Eleni'nin gitmekle kalmak arasındaki ikilemi arasında bitirilmiştir.[35]

"*İki Yaka Yarım Aşk*" filmi yine üçüncü kuşak mübadil bir aileden gelen Nurdan Tümbek Tekeoğlu tarafından çekilmiştir. Senaryoya dedesinin ilham kaynağı olduğunu söyleyen Tekeoğlu, neden sinema sorusunu yanıtlarken dedesinin doğduğu toprakları bir daha göremeden öldüğünü ve yaşadığı müddet boyunca tam olarak mutlu olmadığını kendisinin de çocukluğunda dinlediği göç hikayesinin kaybolmaması için filmi yapmaya karar verdiğini aktarıyor.

Karaburun[36], İzmir ve İstanbul'da çekimleri gerçekleştirilen film, mübadillerin yoğun ilgisi ile karşılaşmıştır. Bodrum, İzmir, İstanbul Balkanlılar Derneği gibi çeşitli yerlerde gösterimi yapılmış; birçok festivale katılmıştır.[37] İki Yaka Yarım Aşk, 1924 yılında Selanik'ten göç eden 16 yaşındaki Ali'nin, anneannesi ve teyzesi ile geldikleri İzmir Karaburun'da yaşadıkları göç ve bu göçe eşlik eden ruh hali ile birlikte yerel halkla göçmenler arasında yaşanan bütünleşme sorununa odaklanıyor. Hikâye, Ali ile imamın kızı Nesrin arasındaki aşk hikâyesi ile çerçeveleniyor.

Yeni vatanda başlayacak bu yeni yaşam mücadelesinin bir yanını iki kadının hayata tutunma çabası diğer yanını yerelle bütünleşme ve uyum sürecinin sancıları oluşturur. Film göçmenlerin Türkiye'ye geldiklerinde nasıl karşılandıklarını; çektikleri sıkıntılara karşı yerel halkın bakışını işleyen ilk örnektir[38]. Bu bağlamda köyün imamı ve Himmet Ağa yerelin en üst temsilcileri olarak merkezi konumdadır. Kendilerini tek sahip olarak gören yerel temsilciler gelenlerin itiraz etmeden mevcut düzene uyum sağlamalarını beklemektedir. Emval-i Metruke sorunu verilen evle işlenir. Son derece kötü durumda olan bir evin kendilerine verilmesine karşı duran kadınlara yerelin tepkisi oldukça serttir. Himmet Ağa'nın evi bastığı esnada yinelediği "*Memleketimize geldiniz daha ne istiyorsunuz*?" cümlesi bunu açığa çıkarır. Bu anlamda mübadillerin herhangi bir hak talebi hoş görülmez minnet duygusu istenir hatta yerel halkın bütün bileşenleri, mevcut düzenin hiyerarşisine uymaları gerektiği noktasında uzlaşmıştır.

Yerelin ileri gelenleriyle yaşanan bu çatışmalar, Ali ve Nergis arasındaki ilişkiyle daha da tırmanır. Mübadillerin yaşadığı aidiyet sorununa ek olarak kimlik bunalımı yaratan

[34] Yapılan saha araştırmalarında Rumlar için mekânın, sadece kolektif hafıza kaynağı olmakla kalmayıp; davranış kalıpları, konuştukları dil(ler), yeme-içme alışkanlıkları ve "*seçkinlik*"e vurgu yapan, dolayısıyla "*farklılık*"ı korumayı meşrulaştıran bir kimlik kaynağı olduğu gözlemlenmiştir. Hakan Yücel, Süheyla Yıldız, "İstanbul'da ve İmroz'da Rum olmak, Atina'da Rum Kalmak", *Alternatif Politika*, C. 6, S. 2, Eylül 2014, s. 151.

[35] Hikâye son derece önemli bir konuyu gündeme getirmiş olmasına rağmen Gökçeada, azınlıklar, mübadele ve toplumsal belleği bir fona indirgeyerek onları birer nostalji ve romantizm nesnesine indirgediği için eleştirilmiştir. Bunda filmin atmosferi ve son derece ağır temposu olduğu kadar yapay bir anlatıma sahip olması, karakterlerin duygusal olarak hissettirememesi de etkili olmuştur. Toprak, *agm*.

[36] Yönetmen Nurdan Hanım ailesinin Manastır Köyü'ne yerleştirildiğini ve orda çekmek istediğini ancak köyün çok virane olmasından dolayı mekân olarak Ambar Seki'yi kullandığını belirtmiştir. 1 Mart 2020 tarihli görüşme.

[37] Film ile ilgili haberler için bkz., "Mübadele Dönemine Işık Tutan Film: İki Yaka Yarım Aşk", *Gazete 1453*, 3 Nisan 2018; *Hürriyet*, 3, 28 Nisan 2018; *T24*, 28 Nisan 2018. www.t24.com.tr (Erişim tarihi: 5 Ekim 2019)

[38] Nurdan Hanım göçmenlerin geldikten sonraki yaşadığı sıkıntıların değişkenliğine dikkat çekiyor. Dedesinin anlatımından yola çıkarak ekonomik durumu iyi olan bazı ailelerin bürokrasiyle ilişkilerinin iyi olmasına paralel olarak mallarının karşılığını aldığını, hemen hemen hiçbir ayrıma düşmeden aynı sosyal statüde yaşam standartlarını devam ettirdiklerini; böyle bir bağ kuramayan göçmenlerin ise verilenle idare etmek zorunda kaldığını belirtiyor. 1 Mart 2020 tarihli görüşme.

'gavur' yaftalaması hikâyenin öne çıkardığı diğer bir meseledir. Ali ve ailesi bir süre sonra hem yaşam koşullarının ağırlığına hem de dışlanmaya dayanamayıp İstanbul'a gitmek zorunda kalması ikinci bir kopuşu da beraberinde getirmiştir.[39]

Son olarak bahsedeceğimiz film 2017 yılında otobiyografik belgesel türünde kurgulanan "*Dönüş*"tür. 11 dakikalık kısa metrajlı olarak çekilen film nüfus mübadelesi ile memleketlerinden ayrılmak zorunda kalmış bir ailenin, üçüncü ve beşinci kuşak kadınlarının geçmişe yolculuk hikâyesini ele almaktadır.[40] Son derece sıcak çizgi animasyonlarla desteklenen yapım aslen Kavala'dan göç eden mübadil bir aileye mensup beşinci kuşak Nesli Özalp Tuncer'in üçüncü kuşak anneanne ile sohbeti üzerine kuruludur. Bu anlatımlarda toplumsal hafızayı yine kadınlar oluşturur. Anneanne büyüklerinden dinlediği hikâyelerden yola çıkarak Türklerin yaşadığı baskıya dikkat çeker. İsimlerin zorla değiştirilmesi, sünnetin yasaklanması ya da camilerde toplu cinayetler bu anlatının en travmatik yanlarını oluşturur.

Mübadele ise her ne kadar köklü ve geri dönülmez bir kopuşu ifade etse de hayatta kalmakla ve yeni bir hayata başlayabilmekle aynı anlama gelmekte, kurtuluş olarak görülmektedir. Gülcemal Gemisi göçün yaşandığı temel mekân olarak belleklere sabitlenmiştir. Gemide yaşananlar mübadillerin belleklerinde travmatik bir mekân olarak merkezi konumda yer alır. Nitekim ölülerin yolcular tarafından saklandığı, kokuyu alan köpekbalıklarının gemiyi sarsması, bu sırada yaşanan panik ve sonuçta cesedin bulunup denize atılması gibi travmatik anlatıların hafızalarda tazeliğini koruduğu göze çarpar… Toprak bu filmde de aidiyetin, kimliğin metaforu olmuştur. Nitekim Fatma hanımın da tek isteği annesinin ve babasının mezarından aldığı toprağı asıl ait oldukları yere memleketlerine götürmektir. Fakat Nesli finans problemini aşamayınca sanal gerçeklik yoluna başvurur. Hikâyede bir araya gelen kadınların umutlu ve mutlu olduğu göze çarpar…

B.2. Belgesel Yapımlar

Belgeseller mübadeleyi yaşayan veyahut kuşaktan kuşağa aktarılan göç deneyimlerinin paylaşılmasını sağlayan yapımlardır. Bu yapımlarda çoğunlukla mübadil ailelerin hayatta kalan kuşaklarıyla yapılan röportajlar, uzman kişilerin anlatımı ile birlikte kişisel veya kurumsal arşivlerin kullanımı yer almaktadır. Son yıllarda özgün temalar da göze çarpmaktadır. Örneğin yaşadığı mekânı terk etmek zorunda kalan ama yıllar sonra kökenlerini arama çabaları doğrultusunda tekrar yaşadığı bölgeye gelen ikinci/üçüncü kuşak mübadillerin yaptığı ziyaretler, buralardaki halkla etkileşimleri; mübadeleye tabi tutulmuş bir bölgenin yapıları üzerinden mercek altına alınması ya da bireyler üzerinden mübadelenin okunması sayılabilir. Bu paylaşımlar iki toplum arasında hem sorgulamayı ve etkileşimi hem de önyargıların aşılmasını beraberinde getirmiştir.

Türkiye'de kurgu yapımların dışında yapılan belgesel film çalışmaları sivil toplum örgütlerinin ortaya çıkışı ve mübadillerin kendilerini ifade etmeye başladıkları 2000'lerin başına denk gelmektedir. Yunanistan'a göre geç bir tarihe denk gelen bu çalışmalardan bazıları "*Ayrılığın Yurdu Hüzün*" (2001), "*Doğduğum Topraklar*" (2003), "*Mübadele Barış*

[39] O dönemde savaş sonunda azalan erkek nüfus nedeniyle yerleşim birimlerindeki erkeklerin bir yerden başka bir yere göç etmesi yasaktır. Fakat aile, dedenin bir meslek öğrenmesi için bazı kimselere rüşvet vererek gizlice kaçırıyor. Dede Cemal Bey önce İzmir'e daha sonra İstanbul'a gelerek saatçilik mesleğini öğreniyor. Nurdan T. Tekeoğlu 1 Mart 2020 tarihli görüşme.

[40] Mahmut Tezcan, "Türkiye'den Yunanistan'a Bir 'Dönüş' Hikâyesi", 31.01.2018. www.cnnturk.com.tr (Erişim tarihi: 12 Ekim 2019)

İçin Kovulanlar" (2003), "*Suyun İki Yakasının Hikâyesi*" (2003), "*Yeni Bir Yurt Edinmek*" (2006), "*Benim Giritli Limon Ağacım*" (2006), "*Bizim Mahallenin Giritlileri*" (2009), "*Mimas'ın Çocukları*" (2010), "*Yaşayan Bellek*" (2011), "*Kayıp Toprakların Torunları*" (2010) "*Mübadele'nin Çocukları*", "*Kardeş Nereye: Mübadele*" (2011), "*Mübadele İnsanları*" (2014), "*Toprak*" (2016), "*Güneş Çiçekleri*" (2018), "*Ayşegül'ün Türkiye Notları*", "*Kim Ayırdı Bizi*", "*Hasretim İstanbul*", "*Girit'te Doğmak Giritli Olmak*" (2013), "*Beni Doğduğum Topraklara Götür*", "*Mübadelenin İki Köyü*" (2013) "*Sakız Ağacının Altında*", "*Sıla Hasreti*", "*Ata Yurdundan Ana Yurduna*", "*Armağan*" (2018), "*98.Yılında Mübadelenin Öyküsü*" (2021), "*100. Yılında Mübadele ve Pendik*" (2023), "*Paramparça*" (2023).

Belgesel yapımların hepsini bu makale içinde değerlendirmek mümkün olmadığı için kamuoyunda ses getiren ilgi gören birbirinden farklı yapımlar değerlendirilmiştir. Bu belgesellerden biri yönetmenliğini Ömer Asan'ın yaptığı "*Kardeş Nereye: Mübadele*"dir. 2011 yılında tamamlanan belgesel Kültür ve Turizm Bakanlığı›nca desteklenmiş; filmin çekimleri Ordu, Selanik, Drama, Katerini ve Kilkis'te yapılmıştır. 77 dakikalık belgeselde arşiv görüntüleriyle birlikte yaklaşık otuz Türk ve Yunan mübadil, mübadil yakınları ve uzman tarihçilerle yapılan görüşmeler yer almıştır. İlk tanıtım gösterimi Ordulu Hıristiyanların yerleştirildiği Katerini'de yapılmıştır. Daha sonra Kilkis, Selanik ve Boğaziçi Kitap Fuar'larında gösterilmiştir. Yunanistan kamuoyunda da yoğun ilgiyle karşılanan belgeselle ilgili olarak yönetmen Ömer Asan Atina Haber Ajansı'na yaptığı açıklamada; mübadelenin üçüncü kuşakta dahi derin izler bıraktığının şaşırtıcı bir şekilde kaybedilen anayurda özlemin hala varlığını koruduğunu göstermesi bakımından anlamlı olduğunu belirtmiştir.[41]

Nebil Özgentürk'ün senaryosunu yazıp yönettiği *Toprak* (2018) belgeselinde göçün zorlukları iki gerçek karakter tarafından yansıtılmıştır. Bunlardan biri Türkçe'ye "*Benden Selam Söyle Anadolu*"ya olarak çevrilen ünlü romanın yazarı Dido Sotiriyu diğeri üç yaşında ailesiyle Girit'ten gelerek Ayvalık'a yerleşen Hüsniye Yatkan'dır. Film 1 Eylül Dünya Barış Günü'nde Bodrum'da gösterilmiştir. Vatandaşların yoğun ilgi gösterdiği bu gösterimde Nebil Özgentürk barışı vurgusu yapmıştır:

> *"…Ben insan kardeşliğine inanan bir insanım, bir belgeselciyim. Her yerde insan kardeşliğini savunmak gerekiyor. Etnik, din, dil düşmanlığı yapmamak gerekiyor. Siyasetçiler savaşır, siyasetçiler homurdanır, arada halklar yok olur. Kayıp giderler. Bu çok acı bir şey. Barışı ülkenin ve dünyanın her yerine yansıtmak gerekiyor. Dilerim ki filmi izleyecek olan dostlarımız kalplerine bir damla gözyaşı bırakırlar, yürekleri üşür ve barışın ne kadar değerli bir şey olduğunu, savaşı insan icadının en korkuncu olduğunu anlarlar. Bugün amacımız bunu sağlamak."*[42]

Ayla Torun'un "*Güneş Çiçekleri"* (2018) isimli belgeseli adı Kapadokya'da endemik bir bitki olan Güneş Çiçeği'nden gelmektedir. Yönetmen 1800'lü yıllarda inşa edilen Sinasos[43] evleri gibi özel olan Güneş Çiçeği bitkisinden yola çıkarak göç edenlerin hikâyesini anlatmıştır. Belgesel yapım Sinasos kasabasında bulunan her biri eşsiz güzellikteki taş konak-evleri ile fotoğraf çektirip bir albüm haline getiren Sinasos'luların izinin sürülmesiyle ortaya çıkarılmıştır. Nitekim Sinasos kasabasının nadide evlerinin taş işlemeleri, Kapadokya

[41] "Kardeş Nereye: Mübadele Gösterime Çıkıyor", *Turkısh Greek News*, 09.09.2011. https://www.turkishgreeknews.org/tr ; "Kardeş Nereye?", *Sinefesto*. www.sinefesto.com/kardes-nereye. (Erişim tarihi: 21 Haziran 2023)

[42] www.kenttv.net 2 Eylül 2018. (Erişim tarihi: 16 Temmuz 2023)

[43] Bugün adı Mustafakemalpaşa olan Sinasos Ürgüp'te bulunmaktadır.

coğrafyasının taşlık ve kurak şartlarında yetişen bu ender çiçek gibi nadide yapılar olarak hala varlığını korumaktadır. Güneş Çiçekleri belgeseli, bu pek bilinmeyen kültürel mirasla birlikte 1924'te hazırlanan fotoğraf albümüne, eski ve yeni Sinasoslular'ın diyaloguna bugünden bir bakış olarak izleyiciyle buluşmuştur.[44]

Nilay Günden'in yönetmenliğindeki bir başka yapım "*Doğduğum Topraklar*"dır (2003). Belgesel beş bölümden oluşmaktadır. TRT yapımı olan belgesel için Türkiye ve Yunanistan'da yapılan çekimler için 15 bin km yol kat edilerek Yunanistan'da 42, Türkiye'de 63 kişiyle görüşülerek hazırlanmıştır.[45]

Nevşehirli yönetmen Mustafa Karakaya tarafından hazırlanan "*Gökkuşağı*" belgeselinde ise altmıştan fazla oyuncu ve Türk-Yunan vatandaşları ile yapılan röportajlarla kurgulanmıştır. Belgesel Selanik'ten Kapadokya'ya gelen Türk mübadillerin yaşam mücadelesini anlatmaktadır. Yönetmenin kendi imkânlarıyla hazırladığı 23 dakikalık film, altı aylık bir çalışmanın sonunda tamamlanmıştır.[46]

Mübadelenin 100. Yılı dolayısıyla üç belgesel yapım daha ortaya çıkarıldı. Bunlar; "*Sıla Hasreti*" (2023), "*Paramparça*" (2023) ve "*100. Yılında Mübadele ve Pendik*" (2023) oldu.

Gülsel Özkan'ın yönetmenliğinde çekilen "*Sıla Hasreti*" (2023) doğduğu toprakları son bir kez göremeden ölen tüm mübadillere ithaf edilmiştir. Senaryosu Ludger Pfanz ve Gürsel Özkan'a ait olan belgeselin müzikleri Fuat Saka ve Matthaios Tsahourids tarafından yapılmıştır. Ayrıca Fuat Saka tarafından bestelenen ve Vangelis Zografos'un orkestra düzenlemesini yaptığı "*Göç Senfonisi: Karanlık Sular*" adlı eserin canlı performansından görüntüler yer almıştır. Bu dokunaklı eser, mübadele döneminin acılarını ve duygusal yükünü izleyicilere aktarmaktadır. "*Mübadelenin 100. Yılı Sıla Hasreti*"'nin çekimleri Uluslararası Giritliler ve Mübadiller Federasyonu Genel Başkanı Zafer Güzelkasap'ın destekleriyle gerçekleştirildi. Belgesel Almanca, Yunanca, Türkçe, İngilizce ve Türkçe alt yazılı olarak izleyiciye sunuldu. Yapımda mübadelenin unutulmaması adına büyük çaba harcayan ve "Hasretin Çocukları", "*Kalbim Anadolu'da Kaldı*" ve "*Kalbim Rumeli'de Kaldı*" kitaplarının yazarı Firdevs Tunçay da rol aldı. Film, hem konunun uzmanı Yunan ve Türk tarihçilerin anlatımına hem de her iki yakanın mübadil aile temsilcileriyle yapılan röportajlara dayandırıldı.[47] Yönetmen Özkan belgesel filmin amacı ile ilgili olarak tarih bilincinin önemine dikkati çekmektedir: "*Sıla Hasreti; dünü, bugünü ve yarını önemseyen toplumların yetişmesi ve insanların bilinçlenmesini amaçlıyor. İki farklı kültürün yaşanmışlıkları üzerinden ilerlenen belgeselde hem hikâye anlatıcıları hem de akademik bakış açıları bulunmaktadır.*"[48]

"*Paramparça*" (2023), Orhan ve Nurdan Tekeoğlu tarafından yönetilmiş kurgusu Lukas Agelastos tarafından yapılmıştır. Belgesel 1924 mübadelesinde Girit'e bağlı Spinalonga Adası'ndan Bodrum'a göç eden üçüncü kuşak mübadil Zehra Hanım'ın yaşamı üzerine kuruludur. Zehra Hanım'ın hikâyesi uzun bir süre arşiv taraması ve tanık görüşmeleriyle oluşturulmuştur. Belgeselin kurgusunu üstlenen Agelastos, ortak köklerin temel nokta olduğuna şöyle dikkat çekmiştir: "*Göç ile ilgili ortak tarihimizi belgesele biz*

[44] "Hüzünlü Bir Hayat Yolculuğunun Hikayesi: Güneş Çiçekleri/Sunflowers", *Medyaloji,* 25.09.2018. www.medyaloji.net (Erişim tarihi: 18 Temmuz 2023)

[45] Celal Başlangıç, "Mübadele Anıları", *Radikal*, 05.01.2004; *TRT Radyo Televizyon Dergisi*, Ocak 2004, S. 176, s. 24-25.

[46] "Nüfus Mübadelesi Film Oldu", *Konya Yenigün*, 31 Mayıs 2009.

[47] Mazlum Vesek, "Mübadele Yüz Yıl: Sıla Hasreti Yakında…", *Ege Telgraf*, 11.07.2023; Ramis Sağlam, "İki Yakanın Bitmeyen Hikayesi: Sıla Hasreti", *Evrensel*, 2 Ekim 2023; *Cumhuriyet*, 30.09.2023.

[48] Sağlam, *agm.*

de Yunanlar olarak aktarabilmiş olduk. Özellikle ben ve Orhan kurgu yaparken Orhan Yunanca konuşmuyor, ben Türkçe konuşmuyorum. Dilimizde en az 3 bin Türkçe kelime var."[49] Belgesel başta Uluslararası Kadın Yönetmenler Festivali olmak üzere Antakya Film Festivali, Kocaeli Film Festivali gibi birçok festivale katılmış, ilgiyle izlenmiştir.

Son olarak ortaya çıkan yapım akademisyen Dr. Neval Konuk Halaçoğlu'nun aynı adlı kitabından hazırlanan "*100. Yılında Mübadele ve Pendik*" (2023) belgeselidir. Bu yapımda Pendik'e gelen ilk mübadillerin zorlu yolculukları ve Pendik'in tarihi dokusunun mekânsal ve kültürel değişimi ele alınmıştır. Pendik Belediye Başkanlığı Kültür Müdürlüğü bünyesinde gerçekleşen yapım, ikinci kuşak mübadil torunlarının aktarımlarıyla izleyiciye sunulmuştur. Ayrıca Türkler kadar yerleşik Ortodoks Rumlarının da zorunlu göç nedeniyle köklerinden kopartılmaları, yeni topraklarda yaşama tutunma mücadeleleri ve göçün yarattığı acılar gözler önüne serilmiştir.[50]

Kısaca Türk sinemasında göç olgusu içinde yer alan mübadele henüz yeni bir konudur. Bu alanda ortaya konan yapımlar daha çok üçüncü kuşak mübadil göçmen, oyuncu ya da senaristlerin ilgisini çekmektedir. 2000'li yıllarda konuya olan ilgi kişisel hikayeler üzerinden kurgulanarak göçün yarattığı travmanın izleri sürülerek uyum süreci sancıları ve anavatan özleminin kişide yarattığı varoluşsal sorunlar vurgulanmıştır. Türk sinemasında üretilen bu yapımlar kuşkusuz yeni hikayelere ön ayak olmaktadır. Yunan sineması ise gerek Kurtuluş Savaşı gerekse de mübadil hikayelerine daha erken zamanda başlamış konuya dair çeşitli yapımlar ortaya konmuştur. Bir sonraki bölümde Yunan sinemasının mübadele olgusuna nasıl baktığı hangi konu ya da olgular üzerinde odaklandığına bakılacaktır.

C. Yunan Sineması'nda Mübadele

"*Küçük Asya Felaketi*" Yunanistan'ın siyasal ve kültürel alanını derinden etkilemiştir. Anadolu'dan giden Rumlar Yunanistan'da Türkler'den kalan evlerin yeterli sayıda olmaması nedeniyle uzun süre barınma problemi yaşadılar. Hükümetin yaptığı girişimler ekonomik yetersizliklerin de etkisiyle başarılı olamamış bir anlamda Rumlar bir taraftan barınma diğer taraftan beslenme ve hastalık sorunları karşısında kendi kaderleriyle baş başa kalmıştır. Mübadiller kendi vasıflarıyla iş kurarak ya da fabrikalarda çalışarak ayakta kalmayı başarmış ancak hükümete karşı tepkisel ve küskün kalmaya devam etmişlerdir. Yunan edebiyatı mübadeleye en başından itibaren ilgi göstermiş ve birçok eser ortaya koymuşken[51] sinemaya dair çalışmalar geç başlamıştır. Yunan sinemasına uzun zaman devlet propagandası olarak kullanılan Küçük Asya Felaketi konulu filmler hâkim olmuştur. İlerleyen süreçte Yunan milliyetçiliğinin ve Megali İdea'nın sorgulandığı filmler artmaya başlamıştır. Son yıllarda gerçekleştirilen ortak çalışmalar ise artık silinmeye yüz tutan önyargıların ve tarihi gerçeklerin tartışılmasında özellikle dışlanmışlık duygusunun işlenmesine ve insani duyguların resmedilmesine olanak sağlamaktadır. Aralanan kapı gerek iki ulusun ortak alan oluşturmasında gerekse '*kardeşlik*', '*dostluk*' gibi temaların gündeme getirilmesinde ayrıcalıklı bir yere sahip olmaktadır.[52]

[49] Öznur Oğraş Çolak, "Paramparça Hikâye", *Cumhuriyet*, 01.02.2023; "Paramparça Belgeseli", İşte Çanakkale, 01.27.2023. www.istecanakkalegazetesi.com (Erişim tarihi: 7 Ağustos 2023); Atilay Kandemir, Duygu Dolu Gala, *Milliyet Cadde*, 1 Şubat 2023. Nurdan Tekeoğlu ve Orhan Tekeoğlu'ndan Paramparça", *Güncel Kadın*, 28 Ocak 2023. www.guncelkadin.com.tr (Erişim tarihi: 7 Ağustos 2023)

[50] "100. Yılında Mübadele ve Pendik Belgeseli Duygulandırdı", *Özgür İstanbul*, 31.01.2023, www.ozguristanbul.com.tr (Erişim tarihi 10 Ağustos 2023); "100. Yılında Mübadele ve Pendik Belgeseli Fotoğraf Sergisi", *Pendik Gazetesi*, 30 Ocak 2023. www.pendikgazetesi.com.tr (Erişim tarihi: 10 Ağustos 2023)

[51] Ayrıntılı bilgi için bkz., Kemal Arı, "Türk Roman ve Öyküsünde Mübadele", Tarih ve Günce, S. I, C. 1, 2017 Yaz, s. 12-13. Ss. 5-28.

[52] Selin Süar, "2000 Sonrası Yunan Sinemasında Küçük Asya Felaketi", *TSA*, Sayı 3, Ocak 2014, s. 164.

Yunanistan sineması göç konusuna eskisinden daha fazla eğilmektedir. Mübadele ise Yunan sinemasına Küçük Asya topraklarının '*kaybedilmiş vatanlar*' değil, '*unutulmayan vatanlar*' olarak filmlere yansımaktadır.[53]

C. I. Kurgusal Yapımlar

İlk yapımlar Yunanistan'ın askeri darbe kıskacında olduğu yıllarda çekilmiş "Köksüz Nesil", (1968), "Bir Köksüzün Odysseiası", (1969) ve "Göçmen" (1969) gibi ilgiyle izlenen filmlerdi. Bu filmler 1922 mübadelesinden sonra Yunanistan'a giden mübadillerin entegrasyonları sırasında yaşadıkları zorlukları ve yabancılaşmayı anlatıyordu. Nitekim mübadele Yunanistan'da bölünmüş bir toplum yaratmış mübadillerin dışlanmasını ve kimlik sorunlarını beraberinde getirmişti. Mübadele, Anadolu Rumları arasında tam bir hayal kırıklığı yaratmış uzun yıllar yerlilerin dışlayıcı tutumları nedeniyle kimlik sorunları yaşamalarına ve kendilerini yerelden soyutlamalarına neden olmuştur. Senaryolarda parçalanmış aileler merkezi bir yerde durur. Karakterlerin aile fertlerini bulma mücadelesi senaryoların ana temalarından biri olmuştur.

Çalışmada tespit edilen ilk yapım 1968 yapımı "*Köksüz Nesil*" filmidir. Apostolos Tegopoulos'un yönetmenliğini yaptığı filmde 1922 İzmir yangını esnasında ailesini kaybeden ve sonrasında Yunanistan'a göç eden Vasilis'in hikâyesi anlatılmaktadır. Vasilis, on bir yaşındayken zor koşullar altında yaşadığı Gümülcine'den kaçarak Atina'ya gitmiş orada, tanıştığı yaşlı bir göçmen sayesinde hayatta kalmayı başarmıştır. Kendisi gibi göçmen olan yaşlı adam rembetiko şarkıları çalıp söylemektedir. Bu şarkılardan çok etkilenen Vasilis buziki çalmayı öğrenir sonra ünlü bir halk şarkıcısı olur. Rembetiko müziği toplumda dışlanmış kesimler arasında dayanışma sağlayan, birleştiren ve yaralarını sarmalarını sağlayan önemli bir unsur olarak karşımıza çıkar. Film bir yandan Yunanistan'daki göçmenlerin ayakta kalma mücadelesine diğer yandan parçalanmış ailelere dikkatleri çeker. Vasilis de geçen yirmi yıl boyunca kız kardeşi ve annesini aramayı hiçbir zaman bırakmamıştır. Anadolu'dan göç eden birçok insan gibi radyoya kayıp ilanı verir. Sonunda kız kardeşini ve annesini bulmayı başarır. Bu arayış kendisiyle aynı durumda olan birçok insanla tanışmasına vesile olur. Film Anadolu'da yaşananların, yurdundan koparılmanın sonucunda sefaletin izlerini taşıyan[54] insanların panoraması niteliğindedir.

1983 tarihli "*Rembetiko -Mana Mou Ellas-*" *filmi* adını Mana Mou Ellas[55] adlı şarkıdan almıştır. Costas Ferris'in yönetmenliğini yaptığı film, 1919'dan 1960'lara iki savaş arası dönemde iki erkek arasında kalan Marika Ninaou'nun hikâyesini anlatır. Biyografik özellikler gösteren senaryo Marika karakteri çerçevesinde 1924 mübadelesinden sonra Yunanistan'a gelenlerin zorlu ve parçalanmış yaşamlarına odaklanır. Anadolu Rumlarının yaşamlarını sosyolojik ve tarihsel çerçevede gözler önüne serilirken zorunlu göçün tarihsel anlamı "*Yunanistan'ın en büyük felaketi İzmir değildi, göçtü.*" sözleriyle ifade edilmiştir.

1984 yılında Gümüş Ayı ödülünü alan filmin temel kaygılarından biri Yunanistan'a göç edenlerin yaşadığı kopuşun etkilerinin Rembetiko müziğiyle seyirciye duyumsatma çabasıdır. Rembetiko, Yunanistan'da işçilerin, göçmenlerin yani daha çok alt sınıfta yer alan insanların acılarını, hayal kırıklıklarını kayıplarını ve tutkularını anlatan bir müziktir. Türk-Yunan senteziyle oluşan bu ezgiler mübadillerin yeni yaşamları ile koptukları vatanları arasındaki bağı kurmada da birinci derecede rol oynamış çok önemli bir

[53] Selin Süar, "2000 Sonrası Yunan Sinemasında…", s. 144.

[54] Makbule Sapaz, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Tarih Yazımına Yansımaları: Türk-Yunan Literatürünün Karşılaştırmalı Analizi, *Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balkan Çalışmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*, Edirne 2019, s. 120.

[55] Türkçeye Anamız Yunanistan olarak çevrilmiştir.

işlevi yerine getirmiştir. Hikâye Marika'nın tanıklığıyla savaşın her türlü acımasızlığıyla yüzleşmek zorunda kalan savrulmuş insanları gözler önüne sermeyi öncelikli amacı olarak ortaya koyarken; uyum sürecinde yaşanan kültürel erozyonu karakterler üzerinden göstermektedir. Karakterler hükümete muhalif bir çizgide dururlar ve muhalif şarkılar sol ideoloji ile harmanlanarak altta yaşayan bu kitlenin tepkisini ifade ettiği kanallardan biri olmuştur. Senaryo göç eden Anadolu Rumları'nın kaybettikleri kimliklerini yeniden inşa etme ve yerele uyum sağlama sürecindeki zorluklarını aktarır. Müziğin aidiyet duygusu geliştirmedeki rolüne vurgu yapar. Müzikal olan bu yapımda göç sahnelerini anlatan gerçek arşiv görüntüleri kullanılmıştır.

Duygusal dram türünde olan ve Türkçeye "*İstanbul Mutfağı"* olarak çevrilen "*Politiki Kouzina*" ise zorunlu göç kararından sonra Yunanistan'a gidenlerle İstanbul'da kalan Rumlara odaklanmaktadır. Yönetmen Tassos Boulmetis İstanbul Kadıköy doğumludur ve 1964 yılında ailesiyle birlikte Atina'ya göç etmiştir. Bir anlamda yaşadıklarından esinlenen yönetmenin yaptığı bu film, vizyona girdiği dönemde büyük başarı kazanmıştır. Başak Köklükaya, Tamer Karadağlı gibi Türk oyuncuların da yer aldığı filmin müzikleri Evanthia Reboutsika tarafından yapılmıştır. Filmin orijinal adı "*Politiki Kouzina*"dır. İstanbul Mutfağı, İstanbul'da yaşayan Rum ailelerini mutfak kültürünün önemli bir parçası olan baharatlar üzerinden anlatır. Hikâye, çocukluğu İstanbul'da geçen Rum asıllı Fanis'in, yemekler aracılığıyla pek çok şey öğrendiği dedesi Vasilis'in hastalanması nedeniyle Anadolu'ya dönüşü sonrasında göçün sorgulamasını yapar.

İstanbul'da yaşayan çoğu Yunan vatandaşı gibi Fanis, 1964 yılında İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmış ancak çok sevdiği dedesi Vasilis gitmeyi reddetmiştir. Vasilis'in İstanbul'da bir baharat dükkânı vardır. Dede aynı zamanda yemekler konusunda uzmandır. Filmin kurgusu bir taraftan Fanis'in Yunanistan'a gittikten sonraki uyum sorununu diğer taraftan köklerine karşı özlemini ve Türkiye'deki değişimi yansıtır. Fanis'in ana yurduyla tek ilişkisi dedesi ve mutfaktır. Filmde mutfak kültürü doğrudan hikâyenin odağına yerleştirilerek geçmişle bağı devam ettirmenin, ortaklıklar kurmanın özlemleri dindirmenin en önemli ögesi halindedir. Dedenin ölümü üzerine cenazeye gelen Fanis eski aşkı Saime ile karşılaşır ancak Saime artık evlidir ve bambaşka bir hayat yaşamaktadır.

Senaryo iki karakterden yola çıkarak siyasetin her iki toplumda yarattığı deformasyonun muhasebesini yapmaktadır. Filmde karakterler üzerinden metaforlar dizisi yaratılmıştır. Buna göre güzel bir Türk kızı olan Saime İstanbul'u, Fanis İstanbul'a hala içten içe aşık ve geçmişe nostalji duyan modern Yunanistan'ı, Türk ordusunda doktor olan Saime'nin kocası ise modern ve pragmatik Türkiye'yi temsil etmektedir.[56] Filmde vurgulanan en önemli noktalardan biri de kendilerini İstanbullu Rumların Yunanistan'a gittikten sonra yaşadıkları ayrımcılık ve ötekileştirmedir. Giden Rumlar yeni vatanlarındaki değerlerle yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Yunanistan'a bir nevi kurtuluş gözüyle bakan Rumlar her ne kadar kendilerini Ortodoks Hıristiyan ve Bizans'ın torunları olarak savunsalar da 'Anavatana gidiş' sonrasında uzun süre Türk tohumu gibi aşağılayıcı sözlere maruz kalmışlar, dışlayıcı bir muamele görmüşlerdir. Hikâyenin seyirciye doğrudan ilettiği mesaj inanç özgürlüğünün barış zamanlarında mümkün olabildiği; çatışma başladığında din olgusunun manipüle edilen ve iki toplumu bölücü bir görev üstlendiğidir. Bu bağlamda en dikkat çekici mesajı Fanis özetlemiştir: "*Türkler bizi Yunanlıymışız gibi kovdu, Yunanlılar ise Türkmüşüz gibi karşıladı*."[57]

[56] Fotini Tsibiridou'dan aktaran Makbule Sapaz, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Tarih Yazımına Yansımaları… s. 122.
[57] Selin Süar, "2000 Sonrası Yunan Sinemasında…", s. 158-159.

C. 2. Belgesel Yapımlar

Yunanistan'da mübadillerin Yunanistan'a gidişiyle beraber Küçük Asya Araştırmaları Merkezi sözlü çalışmalar yaparak bir arşiv oluşturmuştur. Arşiv çalışmaları 90'lardan önceye dayanmakla birlikte araştırma kapsamında bilgi edinilebilen ilk belgesel 1997'de Timon Koulmasis ve İro Siaflaki tarafından çekilen "*Hafızanın Yoklaması*"dır. Belgesel, Kapadokya'daki Sinasos köyünde farklılıklarına rağmen yüzlerce yıl birlikte yaşamış iki halkın gündelik hafızası üzerine odaklanmaktadır. Koulmasis ve Siaflaki belgeselin kurgulanma amacını "*Yunanistan'da ve Türkiye'de bir nesilden diğerine geçerken, tecrübeden zaman olarak uzaklaştıkça kolektif bilinçteki hafızanın çarpılmasını kameraya almak*" olarak açıklamışlardır. Belgeselde Sinasos'un şimdiki Türk sakinleri ve onların torunları aracılığıyla göçe dair oluşturulan kollektif hafıza üzerinde durulmaktadır.[58]

2000 yılında çekilen ve 2001 yılında Abdi İpekçi ödülünü alan "*Yolculuk*" adlı belgesel ise Maria Mavrikou tarafından çekilmiştir. Mavrikou'nun babası 1919 İzmir işgali sırasında Yunan ordusu içinde yer almış bir askerdir. Mavrikou, Rumların Anadolu'dan Yunanistan'a gerçekleştirdikleri göç hikâyeleriyle büyümüştür ancak kendisinin de anlatımıyla acıklı olan bu hikâyeler tek taraflı ve Rumların anlatımıdır. Yönetmenin Ayvalık'a yaptığı ziyaret sırasında tanıştığı Türk mübadiller onun göçe dair bakışını *'ötekinin'* gözünden görebilmesini sağlamıştır. Bu tanıklık çekeceği filmin de temellerini oluşturmuştur:

> "*Türklerin de doğup büyüdükleri toprakları terk ettiklerini yıllar sonra öğrendim. Bir gün Türkiye gezisine çıktım. Ayvalık›ta bir pazar yerine gittim ve birden kulaklarıma inanamadım. İki kadın Girit diyalektiğiyle Yunanca konuşuyorlardı. Sonra domates satan bir pazarcının yanına gittiler, onunla da Yunanca konuşmaya başladılar. İyice şaşırdım. Yanlarına gittim. Yunanlı olduklarını düşünüp ‹Giritli misiniz?› diye sordum. Evet, dediler. Peki neden Girit›ten gelip burada domates satıyorsunuz diye sorunca güldüler. Girit›ten göç eden Türklerin bilmediğim hikâyesini anlattılar bana, sonra evlerine davet ettiler. Böylece hem dost olduk hem de filmin ilk temellerini atmaya başladım.*"

Böylece Mavrikou, Ayvalık'tan göç eden Maki Amca ve Giritli İsmet Nine'den öğrendiği göç hikâyesini belgesel filme dönüştürerek çekimleri başlatmıştır. Belgesel yapım Makis ve Antigoni adlı iki kardeşin vatanlarına yaptıkları ziyareti anlatmaktadır. İki kardeş yıllar sonra doğdukları Ayvalık'a gitmiş; yaşadıkları mekanları tekrar görme fırsatı yakalamıştır. Bir zamanlar yaşadıkları evlerini tekrar görmeleri şimdiki sahipleri tarafından izin verilmemiş olması hayal kırıklığı yaşatsa da sokakta tanıştıkları diğer göçmenlerin dostça yaklaşımı üzüntülerini hafifletmiştir. Giritli Türkler Girit'te yaşadıkları yılları ve Yunanlılarla olan iyi ilişkilerini iki kardeşle paylaşmıştır. Belgeselin ikinci ayağını Ayvalık'tan Girit'e götürülen Türkler oluşturur. Yönetmen Mavrikou Girit'e ilk kez Türk göçmenler geldiğinde '*Düşmanlarımızı neden getiriyorsun'* tepkisiyle karşılaşacağından endişe etmişse de Giritli Rumlar karşı kıyıdan adaya gelen misafirleri dostça karşılamıştır. Belgesel iki yakanın göçmenlerinin atalarından kalan evlerini bulma çabalarını, bölgenin sakinleriyle tanışmalarını duygusal bir atmosferle sunmaktadır.[59]

[58] Evangalia Balta, "Nüfus Mübadelesi Üstüne Yunan Tarih Yazımının Üretimi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 250, Ekim 2014, s. 58.

[59] "İsmet Nine'yle Maki Amca'nın Belgeseli", *Hürriyet*, 13.04.2003; Çağla Menderes, "Yolculuk… Maria Mavrikou ile…", *Turkısh Grek Synergy*, https://www.lightmillennium.org (Erişim tarihi: 4 Eylül 2023)

Diğer bir belgesel Yunan Devlet Televizyonu ERT tarafından Amerikalı gazeteci Bruce Clark'ın "*İki Kere Yabancı*" adlı kitabından aynı adla uyarlanan "*İki Kere Yabancı*" belgeselidir. 2011 yılında gösterime giren yapımda Balkan Harbi'nden Türk ve Yunan mübadelesine uzanan süreç *'öteki'*nin gözünden empatiye dayalı bir bakış açısıyla aktarılmaktadır. Yapımda Bruce Clark, Renee Hirschon, Fikret Adanır, Iakonos Michailidis, Onur Yıldırım, Victoria Solomonidis, ve Pashalis Kitromilidis gibi tarihçilerle birlikte mübadillerin anlatımlarına yer verilmiştir. Belgesel film Türkiye'de göçmenlerin yoğunlukta olduğu yerlerde gösterilmiş ve ilgiyle izlenmiştir.

Son olarak bahsedeceğimiz "*Egenin Her İki Yakasından (1922-1924)*" belgeseli Maria Iliou *yönetmenliğinde* 2013 yapılmıştır. Iliou, bu yapımda Alexander Kitroeff'le Amerika ve Avrupa arşivlerinde ilk kez ortaya çıkardıkları resimleri gündeme getirmiştir.[60] Belgesel filmde birinci, ikinci ve üçüncü kuşak göçmenler Küçük Asya'nın Batı ve Kuzey Anadolu kıyılarında (Pontus), Kapadokya, Kuzey Yunanistan ve Girit'te geçen kişisel hikâyelerini naklederken; Amerika, Avrupa, Yunanistan ve Türkiye'den tarihçiler de olayları tarihsel veriler ışığında aktardılar. Kapadokya'dan Rum Ortodoks göçmen kızı Kalliopi Türkçe, Girit›ten Müslüman göçmen Hüsnü Rumca kendi hikâyesini anlattı. Belgesel seyirciyi mübadelenin yaşandığı geçmişle yüz yüze getirmeyi hedeflemiştir.[61] Söz konusu yapım Amerika ve Avrupa'daki arşivlerinden ilk kez ortaya çıkarılan nadir fotoğraflar ve film görüntüleri ile desteklenmiştir. Kongre Kütüphanesi, Princeton Üniversitesi, Cenevre'deki Kızıl Haç'ın yanı sıra Amerikan Kızıl Haçı, Save the Children Fonu, Albert Kahn Vakfı, Minnesota Üniversitesi ve Yunanistan'daki ve yurtdışındaki diğer kurumların arşivlerinden Sınır Dışı Edilme ve Nüfus Mübadele'sinin bilinmeyen görüntüleri ilk kez yayınlanmıştır.[62]

Yönetmen Iliou'nun ailesi Anadolu'nun kuzey sahillerinden göç etmiştir. Kendi deyimiyle göçün yarattığı travma ailesi arasında uzun yıllar etkili olmuş, küçük yaşlardan itibaren göç hikayeleriyle büyümüştür. Yıllar sonra bir film festivali için İzmir'de tanıştığı Türk aile onun bu filmi yapmasında etken olmuştur. Selanikli ailenin gözyaşlarıyla anlattığı zorunlu göç hikâyesi kendisinde ötekinin de çektiği acılara dair farkındalık yaratmıştır. Iliou'ya göre Yunanistan'dan gelen Türkler de yurdundan koparılmanın travmasını yaşamışlar; ancak bu gerçek bugüne kadar göz ardı edilmiştir. Böylece yapacağı belgeselde her iki tarafın yaşadıklarına odaklanmaya karar vermiştir. Amerika'da bulunduğu yıllarda "*İzmir: Kozmopolit bir Şehrin Yıkımı*" belgeseli için çalışırken nüfus mübadelesi ve sürgün ile ilgili bilinmeyen pek çok fotoğraf ve film malzemesi keşfetmiş ve biriktirmiştir. 4 yıl boyunca Aleksandros Kitroef ile birlikte yürüttüğü çalışma sonucunda tamamlanan belgesel yapım 1922'den tam 90 yıl sonra gösterime girmiştir.[63] Maria Iliou, belgesel için "anlaşılabilir ortak bir tarih" vurgusuyla yola çıkıldığını belirtmekte; insanlık açısından acının ortak olduğunun altını çizmektedir:

> "Bu film bir yandan Avrupa ve Amerika arşivlerinde kilitli dosya dolaplarında unutulmuş görüntüleri gün ışığına çıkarırken, diğer yandan Sınır Dışı Etme ve Mübadele tarihine yeni bir yaklaşım getiriyoruz. Bizimkisi, hikâyenin milliyetçi bir anlatımından olduğu kadar, farklılıkları unuturken paylaşılan deneyimleri aşırı vurgulamaya yönelik daha yeni girişimlerden de uzaklaşmaya çalışan bir bakış açısıdır. Bu film, bir vaadi yerine getiriyor ama aynı zamanda acının milliyet veya din tanımadığı inancıyla yapıldı."[64]

[60] Makbule Sapaz, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Tarih Yazımına Yansımaları… s. 123-124.
[61] www.aegeandocumentary.org (Erişim tarihi: 14 Eylül 2023); Balta, *agm.*, s. 58.
[62] www.aegeandocumentary.org (Erişim tarihi: 14 Eylül 2023)
[63] www.aegeandocumentary.org (Erişim tarihi: 14 Eylül 2023)
[64] www.aegeandocumentary.org (Erişim tarihi: 14 Eylül 2023

Sonuç olarak Yunan sinemasında ortaya koyulan ilk yapımlar Küçük Asya Felaketini konu alırken mübadele 60'lardan sonra gündeme gelebilmiştir. Sinema gelen ailelerin uyum sorunlarına, yaşadıkları güçlüklere ve parçalanmışlıklara eleştirel bir yaklaşım sergilenmiş; Türklere karşı olumsuz bakış açısı uzun süre devam ettirilmiştir. Belgesel yapımlar Küçük Asya Araştırmalar Merkezi'nin göçün başından itibaren yaptığı kayıtların gün yüzüne çıkarılması ve göçü yaşayan göçmenlerle kurulan bağlantılarla gerçekleştirilmiştir. Son dönemde ise her iki yakanın göçmenleri odağa alınması dostluk ilişkilerinin pekiştirilmesi açısından önemlidir.

Sonuç

Mübadele, Türkler ve Rumlar arasındaki uzun soluklu kopuşun son halkasıdır. Birçok acıyı kendi içinde barındıran bu olay, yaklaşık iki milyon insanın hayatını kökünden değiştirmiştir. Mübadele konusunda uzun yıllar sessiz kalan Türk sineması bu sessizliğini ilk olarak Suyun Öte Yanı filmiyle bozmuş; Dedemin İnsanları ile popülerlik kazanmaya başlamıştır. Bu geç kalışta konuya dair her alanda yaşanan ilgisizliğin payı olduğu kadar mübadillerin de yavaş bir tempoyla toplumda görünür olmalarının etkisi vardır. Kurgu yapımlar daha çok köklerinden koparılmanın acısını, hüznünü ve özlemini aktarmaktadır. Senaryo ana karakterlerin geçmişinde saklı kalan birtakım sırlar veya anlatımları etrafında şekillenmiştir. Hikayelerde genellikle "*ev*" ve "*toprak*" merkezi bir konumdadır. Özellikle ev aidiyetin, yaşananların ve geçmişin harmanlandığı temel mekândır. İki kıyıyı birbirinden ayıran Ege Denizi de aidiyetin, özlemin, ayrılığın ve umudun ifadesi olarak çıkar karşımıza. Suyun Öte Yanı ve Dedemin İnsanları yaşanılan acılara neden olarak geçmişte yaratılan ayrımların, düşmanlıkların altını çizerken; kardeşlik ve dostluk temalarını ön plana çıkarmakta, ortak kültür vurgusu yapmaktadır. Göçmenlerin geldikten sonra yaşadığı uyum problemleri ve yerli halkla yaşadıkları her ne kadar Dedemin İnsanları ya da İki Yaka Yarım Aşk'ta kısmen değinilmişse de konu farklı yapımlar aracılığıyla gündeme getirilebilir.

Yunan sinemasında mübadeleye dair ortaya konan yapımlar sınırlıdır. İlgiyle izlenen bu filmler 1922 mübadillerinin Yunanistan'a gittikten sonra yaşadıkları zorlu hayatları üzerine odaklanmakta göç esnasında kaybedilen aile bireyleri ve bulma çabaları aktarılmaktadır. Yine bu filmlerde göçmenlerin yeni toplumla uyum sürecinde uğradıkları kültürel erozyonu da gözler önüne sermektedir. Ege Denizi kopuşun olduğu kadar özlemin ve ayrılığın mekânıdır. Anadolu ile olan bağlar kimi zaman yemek kültüründe kimi zaman şarkılarla ifadesini bulur. Siyasetin ve savaşın yarattığı yıkım sıradan insanların gözünden verilmeye çalışılır.

Her iki ülkede gerçekleştirilen belgesel yapımlar ise henüz hayatta olan ya da ikinci üçüncü kuşak göçmenlerin anlatımıyla şekillendirilen yapımlardır. Bu yapımlarda karşı tarafı anlamaya yönelik yapımlar kökenleri Anadolu'da ya da Yunanistan'da olan yönetmenler tarafından gerçekleştirilmiştir. Yönetmenlerin de bu hikayeleri tesadüfen ailelerinden öğrendikleri sonrasında kendi kişisel tarihlerinden yola çıkarak göçmenlerin yaşamını anlatma isteğiyle bu yapımları ortaya koydukları görülmektedir. Belgesel yapımlar geçmişin geleceğe aktarılması, kolektif hafızanın oluşturulması, kültürel sürekliliği sağlanması ve mübadil kimliğin görünür kılınması bakımından son derece önemli çabalardır. Belgesel yapımların sınırlı kitlelere ulaştığı düşünülürse bu hikayelerden yazılacak senaryolar toplumda daha geniş kesimlere ulaşabilecektir. Ayrıca iki ülke sinemacılarının meydana getirecekleri ortak yapımlar meseleye bambaşka bir boyut katabilecek, zenginleştirebilecek ve iki ülke arasındaki köprüleri güçlendirecektir.

Sonuç olarak gerek kurgusal gerekse de belgesel yapımlarla barışçı bir anlayışla sinemada güzel örneklerle görünür kılınmaya başlayan mübadele olgusu ve mübadil kimliği çok kültürlü bir yapıya katkı sunarken kültürlerarası diyalogun geliştirilmesinde önemli bir yere sahiptir birçok hikâye anlatılmayı beklemektedir.

Kaynakça

1.Süreli Yayınlar

Milliyet

Konya Yenigün

TRT Radyo Televizyon Dergisi

Özgür İstanbul

Pendik Gazetesi

Hürriyet

Aydınlık

Sinefesto

Türkiye

Dünyabizim

İşte Çanakkale

Gazete 1453

2. Kitap, Makale ve Tezler

Aghatabay, Zengin Cahide (2007), *Mübadelenin Mazlum Misafirleri (Mübadele ve Kamuoyu 1923-1930)*, İstanbul: Bengi Yayınları.

Aksoy, Yaşar, "Dedemin İnsanları", *Hürriyet*, 25 Aralık 2011.

ARI, Kemal (1995), *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

_____ (2010), "Mübadele Araştırmalarına Yönelik Durum Saptaması", *Körfezde Zaman, İzmir Araştırmaları Kongresi*, İzmir: Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., s. 121-129.

_____ "Türk Roman ve Öyküsünde Mübadele", *Tarih ve Günce*, S. I, C. 1, 2017 Yaz, s. 5-28.

Balta, Evangalia (2014), "Nüfus Mübadelesi Üstüne Yunan Tarih Yazımının Üretimi", *Toplumsal Tarih*, S. 250, Ekim s. 52-60.

Başlangıç, Celal, "Mübadele Anıları", *Radikal*, 05.01.2004.

Cebonoyan, Cüneyt, "Altın Portakal", *Birgün*, 11.10.2012.

Clark, Bruce (2008), İki Kere Yabancı Kitlesel İnsan İhracı Modern Türkiye'yi ve Yunanistan'ı Nasıl *Biçimlendirdi?,* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Çakkalkurt, Fırat (2020), "Yersiz-Yurtsuzluktan Evrenselliğe: Göç Sineması", *Perspektif*, S. 293. www.perspektif.eu

Çolak, Oğraş Öznur (2023), "Paramparça Hikâye", *Cumhuriyet*, 01.02.2023.

Emgili, Fahriye (2017), "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Hakkındaki Araştırmalara Bir Bakış", *Tarih ve Günce*, C. I, S. 1, Yaz 2017, s. 29-54.

Kablamacı, A. Deniz Morva (2013), "Gurbet Ne Yana Düşer: Suyun Öte Yanına", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 12, s. 25-54.

Kandemir, Atilay (2023), "Duygu Dolu Gala", *Milliyet Cadde*, 1 Şubat 2023.

Kioutsouk, Chagial (2013) *Türkiye ve Yunanistan'da Uygulanan Göç Politikaları (1990 Sonrası)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Kaptanoğlu, Cem (2009), "Travma, Toplumsal Yas ve Bağışlama" *Birikim*, S. 248, Aralık, s. 32-36.

Menderes, Çağla, "Yolculuk… Maria Mavrikou ile…", *Turkısh Grek Synergy*, www.lightmillennium.org

Milas, Herkül (2005), *Türk Yunan Romanlarında Öteki ve Kimlik*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Özsüer, Esra (2012) "Türk-Yunan "Biz" ve "Öteki" Önyargıların Dinamikleri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C.1, S. 2, s. 269-309.

Parlayandemir, Gizem (2015), "Milliyetçilik ve Faillik Bağlamında Dedemin İnsanları", *Sinecine*, C. 1, S. 6, Bahar, s. 107-132.

Sağlam, Ramis (2023), "İki Yakanın Bitmeyen Hikayesi: Sıla Hasreti", *Evrensel*, 2 Ekim 2023.

Sapaz, Makbule (2019), *Türk Yunan Nüfus Mübadelesinin Tarih Yazımına Yansımaları: Türk-Yunan Literatürünün Karşılaştırmalı Analizi*, Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balkan Çalışmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Suner, Asuman (2006), *Hayalet Ev*, İstanbul: Metis Yayınları.

Tekeli, İlhan (2008), *Göç ve Ötesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Tezcan, Mahmut (2018), "Türkiye'den Yunanistan'a Bir 'Dönüş' Hikâyesi", 31.01.2018. www.cnnturk.com.tr

Toprak, Okan (2013), "Başarılamamış Bir Film Olarak Rüzgârlar", *Antrakt Sinema*, 29.06.2013. www.antraktsinema.com.tr

Torun, Ayla (2021), "Göç ve Sinema", *Göç Dergisi*, C. 8, S. 3, Kasım, s. 377-381.

Solim, Nerim Tetik (2023), *Türk Sinemasında Mübadele Belgeselleri ve Zorunlu Göç Olgusu/Armağan*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sinema ve Televizyon Ana Sanat Dalı.

Süar, Selin (2014), "2000 Sonrası Yunan Sinemasında Küçük Asya Felaketi", *TSA*, S. 3, Ocak, s. 143-166.

Vesek, Mazlum (2023), "Mübadele Yüz Yıl: Sıla Hasreti Yakında…", *Ege Telgraf*, 11.07.2023.

Yalçın, Kemal (1999), *Emanet Çeyiz*, İstanbul: Doğan Kitap.

Yücel, Hakan ve Yıldız, Süheyla (2014), "İstanbul'da ve İmroz'da Rum olmak, Atina'da Rum Kalmak", *Alternatif Politika*, C. 6, S. 2, Eylül, s. 148-194.

3. Dijital Kaynaklar

www.turkishgreeknews.org/tr

www.sinefesto.com/kardes-nereye.

www.kenttv.net

www.medyaloji.net

www.mansetx.com.

www.İstanbulnet.tr

www.niluferbel.tr

www.istecanakkalegazetesi.com

www.dunyabizim.com.tr
www.boxofficetürkiye.com.tr
www.turksail.com
www.t24.com.tr
www.aegeandocumentary.org

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)
DOI: 10.33431/belgi.1600462 **Araştırma Makalesi/**Research Article

BİR SÖZLÜ TARİH ÖRNEĞİ: VAN-ERCİŞ ULUPAMİR (KIRGIZ) KÖYÜ*

AN EXAMPLE OF ORAL HISTORY: VAN-ERCİŞ ULUPAMİR (KYRGYZ) VILLAGE

Kenan BAŞ, Halil TOKCAN*****

Geliş Tarihi/Received:07.02.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**11.06.2025

BAŞ, Kenan- TOKCAN, Halil, (2025), "Bir Sözlü Tarih Örneği: Van-Erciş Ulupamir (Kırgız) Köyü", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 305-324.

Öz

Bu çalışma Van ilinin Erciş İlçesine bağlı Ulupamir Köyünde yaşayan Kırgız Türklerinin yaşamlarına dair veriler elde etmek ve buna bağlı olarak güvenilir ve doğru analizler yapabilmek amacıyla oluşturulmuş nitel bir çalışmadır. Sözlü tarih yönteminin kullanıldığı araştırmanın çalışma grubunu, 1982 yılında Pakistan'dan Türkiye'ye göç eden ve mevcut durumda Van'ın Erciş ilçesine bağlı Ulupamir Köyünde yaşayan 50 yaş ve üstü, 20 Kırgızlı Türk erkek katılımcı oluşturmaktadır. Gönüllülük esasına bağlı olarak yürütülen çalışmada amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt, kartopu ve kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemleri kullanılmıştır. Veri toplama araçları olarak kişisel bilgi formu ve yarı yapılandırılmış görüşme formunun kullanıldığı çalışmada veriler, odak görüşmesi yolu ile katılımcılarla yüz yüze gerçekleşen bir görüşme ortamından elde edilmiştir. Verilerin analizinde, betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgular genel olarak incelendiğinde: Ulupamir köy halkının siyasi ve sosyal sebeplerden ötürü önce Afganistan'a oradan da yine siyasi, kültürel ve iklim faktörlerine bağlı olarak çeşitli nedenlerden ötürü Pakistan'a zorunlu göç etmek zorunda kaldıkları; Daha sonra Hacı Rahmankul Kul Han'ın (Rahmankul Cabbarkuoğlu) önderliğinde Kırgızların soyunun devamı için alınan göç kararı ile aksakallılar meclisinin önce Amerika'ya sonra Türkiye'ye başvurdukları; ancak asimile olma endişesiyle Pakistan devlet başkanı olan Ziyâülhak'ın teşvikleri ile rotalarını Türkiye'ye çevirdikleri; 1981 yılında Türkiye Cumhuriyeti devlet başkanı Kenan Evren döneminde Türkiye'ye getirildikleri; Van-Erciş'te yer alan Kırgız köyüne "Ulu Pamir" isminin verilmesinde ata toprağı Pamir bölgesinin esin kaynağı olduğu; Türkiye'ye geldikten sonra en çok işsizlik konusunda zorluk yaşadıkları; sonuçlarına ulaşılmıştır. Bununla birlikte katılımcıların, eğitime destek, köyde işsizliğin giderilmesi, hayvancılığın ve kültürel faaliyetlerin desteklenmesi, geçmiş dönemlerden günümüze süregelen arazi sorunlarının çözüme kavuşturulması; köydeki sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi ve bölgeye yönelik tarım politikalarının geliştirilmesi konularında Türkiye Cumhuriyeti Devletinden beklentileri oldukları yönünde görüş belirttikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kırgız Türkleri, Ulu Pamir, Kırgız Köyü, Van.*

*Bu çalışmaya yazarlar eşit oranda katkı yapmışlardır.

** Doç. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Patnos Sosyal Hizmetler Yüksekokulu/Sosyal Hizmet Bölümü, Sosyal Hizmet ABD, kenanbas2301@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-4253-2323).

*** Prof. Dr. Gazi Üniversitesi/Gazi Eğitim Fakültesi/Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü/Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, haliltokcan@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-0312-2471).

Abstract

This study is a qualitative study designed to obtain data on the lives of Kyrgyz Turks living in Ulupamir Village of Erciş District of Van Province and to make reliable and accurate analyses accordingly. The study group of the research in which the oral history method was used consists of 20 Kyrgyz Turkish male participants aged 50 and over, who migrated from Pakistan to Türkiye in 1982 and currently live in Ulupamir Village of Erciş District of Van. In the study carried out on a voluntary basis, purposeful sampling methods such as criterion, snowball and convenient sampling were used. In the study in which personal information form and semi-structured interview form were used as data collection tools, data were obtained from an interview environment conducted face to face with the participants through focus group interview. Descriptive analysis method was used in the analysis of the data. When the findings obtained from the research are examined in general, it is seen that: The people of Ulupamir village were forced to migrate first to Afghanistan due to political and social reasons and then to Pakistan due to various reasons depending on political, cultural and climatic factors; Later, with the decision to migrate under the leadership of Hacı Rahmankul Kul Khan (Rahmankul Cabbarkuoğlu) for the continuation of the Kyrgyz lineage, the assembly of the Aksakal people first applied to America and then to Türkiye; however, with the concern of assimilation, they turned their route to Türkiye with the encouragement of Ziyaülhak, the president of Pakistan; they were brought to Türkiye in 1981 during the period of Kenan Evren, the president of the Republic of Türkiye; the name "Ulu Pamir" was given to the Kyrgyz village in Van-Erciş because of the Pamir region, their ancestral land; and the fact that they experienced the most difficulties after coming to Türkiye was unemployment. In addition, it was determined that the participants expressed their views that they had expectations from the Republic of Türkiye regarding support for education, elimination of unemployment in the village, support for animal husbandry and cultural activities, resolution of land problems that have persisted from past periods to the present; improvement of health services in the village and development of agricultural policies for the region.

Keywords: *Kyrgyz Turks, Ulu Pamir, Kyrgyz Village, Van.*

Giriş

Van ilinin Erciş ilçe sınırları içerisinde yer alan Ulupamir Köyü'nde yaşayan Kırgız Türkleri'nin ataları, siyasi sebepler nedeniyle, 1917 yılında Kırgizistan'dan Sibirya'ya sürgün edilmekten kaçarak, Tacikistan, Çin'in Doğu Türkistan bölgesi, Afganistan'ın Pamir Yaylası ve Afganistan içlerini kapsayan çok büyük ve geniş bir alan içerisinde, defalarca göç etmek zorunda kalmış Kırgız halkının torunlarıdır. Bu halkın uzun yıllar boyunca yaşamış olduğu göç serüveni en nihayetinde Türkiye'nin doğusunda yer alan Van ilinin Erciş ilçesine bağlı Ulupamir Köyü'nde son bulmuştur. Bu halkın göç süreci, etnik yapıları, gelenekleri, görenekleri, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yaşam tarzları bugüne kadar farklı disiplinler ve bilimsel perspektifler açılarından pek çok akademik çalışmaya konu olmuş ve farklı açılardan incelenmiştir[1]. Kırgızların göç süreci ve sosyokültürel gelişim tarihleri ile sosyokültürel yaşama uyumları[2]; Ulupamir köyündeki at yetiştiriciliğinin yapısal özellikleri[3]; Kırgız Türklerinin kimlik oluşturma süreçleri ve etnik sınırları[4]; Ulupamir Kırgız Türklerinde Keçe Sanatı[5]; Ulupamir Kırgız Türklerinin yaşatılan gelenekleri ve giyim kuşam gelenekleri[6]; Ulupamir Kırgız Köyü'nün çevre köyler ile sosyo-kültürel uyumları ve sosyal politika gereksinimleri[7]; Ulupamir Kırgızlarında Dini Yaşam[8]; Güvenlik koruculuğu sisteminde Kırgızlar[9]; Ulupamir Kırgız Türklerinde Sosyokültürel Değişim[10]; Ulupamir Kırgız Türklerinin siyasi tarihleri ve kültürleri[11] ; Ulupamir Kırgız Ağzı[12] vb. çalışmalar, farklı disiplinler (*Tarih, Edebiyat, Sosyoloji, El Sanatları, İlahiyat, Halk Sanatları, Zooloji vs.*) ve bilimsel perspektifler tarafından yapılan çalışmalardan bazılarına örnek oluşturmaktadır. Ancak ilgili literatür incelendiğinde Ulupamir Köyü Kırgız Türklerine yönelik eğitim alanında ve sözlü tarih yöntemi ile yapılan çalışma sayısının yok denecek kadar az olduğu görülmüştür. Dolayısıyla araştırmanın farklı bir bilimsel perspektif açısından literatüre ciddi katkı sunacağı düşünülmektedir.

[1] Şirin Yılmaz (2016), Ulupamir Köyünde Halk İnançları ve Halk Hekimliği Uygulamaları. *Millî Folklor Dergisi* 28 / 109, s.187-200.

[2] Ahmet Keleş (2017), Ulupamir Köyü Kırgızlarının Göç Süreci ve Sosyo-Kültürel Gelişim Tarihi. Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Karabük; Muhammed Doğan (2019), Kırgız Türklerinin Ulupamir'e Göçü. Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir; Murat Yayabaşı (2023), Ulupamir Köyü Kırgızlarının Yenifakılı İlçesine Göç Süreci ve Sosyo-Kültürel Yaşama Uyumları, Yüksek Lisans Tezi, Kapadokya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Nevşehir.

[3] Emre Alarslan (2009), Van ili Erciş ilçesi Ulupamir Köyündeki geleneksel at yetiştiriciliğinin yapısal özellikleri. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Van.

[4] Zarina Urmanbetova (2015), Ulupamir Köyü Kırgız topluluğunun etnik sınırlarını ve kimliklerini oluşturmada göç sürecinin rolü. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

[5] Sevda Yüzügüldü (2019), Kırgız keçe sanatı (Van İli Erciş İlçesi Ulupamir Köyü Örneği). Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Erzurum.

[6] Ebru Yıldız (2022). Ulupamir Köyü Kırgız Türklerinin yaşayan gelenekleri. Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük; Uğur Çaylık, (2024). Ulupamir Kırgızlarının halk kültüründe giyim kuşam geleneği. Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.

[7] Şüheda Küçükkaya (2022), Ekosistem perspektifi bağlamında Ulupamir Kırgız Köyü ve çevre köyler arasındaki sosyo-kültürel uyum ve sosyal politika gereksinimleri üzerine bir inceleme. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

[8] Davut Topci, (2021). Ulupamir Kırgızlarında dini hayat. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami Araştırmalar Enstitüsü, Ankara.

[9] Cem Ozan Avcı (2019). Güvenlik koruculuğu sisteminde iskanlı göçmenler: Van Ulupamir Kırgızları örneği. Yüksek Lisans Tezi. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

[10] Ali Rıza Şimşek (2019). Ulupamir Kırgızlarında kuşaklar arası sosyo-kültürel değişim. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

[11] Nurullah Çetin, (2017). Van Ulupamir Kırgız Türklerinin siyasi tarihi ve kültürleri. Yüksek Lisans Tezi. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis.

[12] Ayşe Nur Kırgız (2009), Van Ulupamir Kırgız Ağzı Üzerine Derleme Çalışması (İnceleme- Metin- Sözlük), Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Sözlü tarih geçmişte yaşanmış olan olayları, bizzat yaşamış, görmüş, şahit olmuş kişilerin belleğinden ve onların hayat hikayeleri çerçevesinden alıp toplayarak bunları kaydetme işidir. Sözlü tarih bir tarih yöntemi olmakla birlikte toplumsal bilimler alanında öteden beri kullanılmakta olan ve giderek yaygınlaşan bir yöntemdir[13], Ritchie[14] göre sözlü tarih, insan hafızasından tarihi malzeme toplama işidir. Kyvig & Marty[15]'ye göre sözlü tarih, geçmiş tarihi olaylarla ilgili bizzat birincil bilgilere sahip bireylerden elde edilen bilginin kaydedilerek, bunun elde edilen veya toplanan bilgilere eklemenin bir yolu olarak tarif edilmiştir. Türkiye'de sözlü tarih 2004 yılından itibaren yenilenen sosyal bilgiler öğretim programında okul dışı öğretim tekniklerinden biri olarak pedagojik kazanımları ile birlikte yerini almıştır. Program çerçevesinde sözlü tarih etkinlikleri öğrencilerin tarihi olay ve olguları anlama ve algılama ve buna paralel olarak öğrencilerin öğrenme becerilerini geliştirmede güçlü bir pedagojik araç olarak görülmüştür. Bu etkinlikler aynı zamanda öğrencilerin zaman ve kronolojik düşünme becerilerini de olumlu yönde etkilemektedir[16]. Sosyal Bilgiler dersi bireye içinde yaşadığı toplumu anlatan, o toplumun kültürünü kazandıran, geçmiş şimdi ve gelecek bağlamında ilişkilendirme yaparak milli, bilinç üzerinde etki yapan özel bir derstir[17]. Buna bağlı olarak öğrencilerin veya geleceğin mimarı gençlerin içerisinde yaşamış oldukları toplumu iyi tanımaları, bilmeleri, analiz edebilmeleri ve bunun için de geçmişlerini doğru bir şekilde öğrenebilmeleri ve sahip olmuş oldukları kültürel ve değer yapısını doğru bir şekilde günlük yaşamlarına tatbik edebilmeleri gerekir. Sözlü tarih kültür aktarımı yapan ve bunu yaparken de pek çok farklı disiplinin çalışma alanında yararlandığı[18] gerçeği dikkate alındığında Sosyal bilgiler alanında sözlü tarih uygulama ve araştırmalarının öneminin yadsınamayacağı ortadadır. Sosyal bilgiler dersi sözlü tarih yöntemi ile olan yakın ilişki sebebiyle bireysel ve toplumsal gelişmelere yön veren önemli derslerden biri olarak eğitim programları içerisindeki yerini muhafaza etmektedir[19]. Sosyal Bilgiler eğitimcileri ve akademisyenlerinin de sözlü tarih yöntemine ilişkin çalışmalarının bu anlamda büyük önem taşıdığı ve alana katkı sunacağı varsayılmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı Van ilinin Erciş İlçesine bağlı Ulupamir Köyünde yaşayan Kırgız Türklerinin yaşamlarına dair veriler elde etmek ve buna bağlı olarak güvenilir ve doğru analizler yapabilmektir. Araştırmanın amacı doğrultusunda aşağıda verilen alt problemlere cevap aranacaktır.

1. Mahalle halkı (Ulupamir) hangi yıl hangi sebeple bölgeye göç ettiler

2. Mahalleye Ulupamir ismi verilmesinin sebebi nedir

[13] İbrahim Sarı (2007), Sosyal Bilgiler Öğretiminde Sözlü Tarih Etkinliklerinin Öğrenci Başarı, Beceri ve Tutumlarına Etkisi, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

[14] Donald A. Ritchie (2015). Doing oral history. New York: Oxford University.

[15] Davıd E. Kyvıg, Myron A. Marty (2000). Yanıbaşımızdaki Tarih. (Çev: Nalan Özsoy). İstanbul: T. V. Y. Y.

[16] Milli Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2009a). İlköğretim sosyal bilgiler dersi 4-5. sınıflar öğretim programı. Ankara: MEB Yayınları; Milli Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2009b). İlköğretim sosyal bilgiler dersi 4-5. sınıflar öğretim programı. Ankara: MEB Yayınları; Kibar Aktın & Hürü Sağlam Tekir (2018). Social Studies Teacher Candidates' Experiences about Doing Oral History, International Online Journal of Educational Sciences, 10(2), 295-310.

[17] Murat Keçe & Zihni Merey (2011). İlköğretim Sosyal Bilgiler Kazanımlarının Sosyal Bilimler Disiplinlerine ve Disiplinlerarası Anlayışa Uygunluğunun Belirlenmesi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 8(1), 110-139.

[18] Kadir Ulusoy (2011), Türk Toplum Hayatında Yaşatılan Kahve ve Kahvehane Kültürü (Bir Sözlü Kültür ve Sosyal Çevre Eğitimi Çalışması), Millî Folklor, 23(89), 159-169.

[19] Ayşegül Tural (2017). Prospective Social Studies Teachers' Attitude towards Oral History Studies. Bartın University Journal of Faculty of Education, 6(3), 1409-1419.

3. Mahalle halkının Türkiye'ye gelişte yaşadığı sorunlar nelerdir

4. Mahalle halkının bölgeye iskânına yöre halkı nasıl tepki vermiştir.

5. Mahalle halkı Türkiye'ye geldikten sonra ne gibi zorluklar yaşamıştır

6. Mahalle halkının başlıca geçim kaynakları nelerdir

7. Mahalle halkının yöre halkıyla kız alıp verme durumu nedir

8. Mahalle halkının Türkiye'de başka alanlara göç etme ve Mahalle nüfusunun genel gidişatı nasıldır (Artma/azalma)

9. Mahalle halkının göç ettikleri yerdeki akrabalarıyla iletişim durumu nasıldır

10. Mahalle halkının kendi kültürlerini yaşatmak için yaptıkları faaliyetler nelerdir

11. Mahalle halkının Türk devletinden ve Türkiye'deki insanlardan genel beklentileri nelerdir?

Yöntem

Çalışmada nitel araştırma deseni benimsenmiş olup yöntem olarak ise sözlü tarih yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmaların ortak amacı insan davranışlarını içinde yaşamış olduğu çevreyi, ortamı da göz önünde bulundurarak çok yönlü anlamaya çalışmaktır[20]. Sözlü tarih yöntemi, geçmiş dönemlere ait belirli olaylara, durumlara, kurum ve kişilere ya da belgelere tanıklık eden canlı bireylerden görüşme tekniği ile verilerin toplandığı bir araştırma yöntemidir [21].

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 1982 yılında Pakistan'dan Türkiye'ye göç eden ve mevcut durumda Van'ın Erciş ilçesine bağlı Ulupamir Köyünde yaşayan 50 yaş ve üstü 20 Kırgız Türk erkek katılımcı oluşturmaktadır. 50 yaş üstü kadın katılımcılardan bazıları araştırmaya katılmak istemediği bazılarının sağlık problemleri olduğu için ayrıca köyün kapalı kültürel yapısından ötürü kadın katılımcılar ile görüşme yapılamamıştır. Gönüllülük esasına dayalı olarak belirlenen katılımcıların seçiminde Amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme, kartopu ve kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemleri kullanılmıştır. Amaçlı örneklem yöntemi, araştırmacının çalışmanın amacına uygun olarak katılımcıları seçmesine yardımcı olmaktadır.[22] Çalışmanın amacına uygun katılımcıların tespit edilmesinde Ulupamir Köy muhtarından destek alınmıştır.

[20] Ali Yıldırım, & Hasan Şimşek (2018). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Seçkin Yayıncılık.
[21] Mehmet Tahir Dursun & Çağdaş Aydın (2022), Sosyal bilim araştırmalarında sözlü tarih yöntemi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22(Özel Sayı 2), 1-18.
[22] John W. Creswell (2013). Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods pproaches. New York: Sage.

Tablo 1: *Katılımcılara ilişkin Demografik Bilgiler*

Katılımcı	Cinsiyet	Yaş	Meslek
K1	Erkek	82	Emekli
K2	Erkek	57	Çiftçi
K3	Erkek	60	Çiftçi
K4	Erkek	65	Emekli
K5	Erkek	82	Emekli
K6	Erkek	80	Emekli
K7	Erkek	75	Emekli
K8	Erkek	65	Emekli
K9	Erkek	60	Çiftçi
K10	Erkek	52	Çiftçi
K11	Erkek	73	Emekli
K12	Erkek	80	Emekli
K13	Erkek	68	Emekli
K14	Erkek	59	Çiftçi
K15	Erkek	69	Emekli
K16	Erkek	63	Çiftçi
K17	Erkek	58	Çiftçi
K18	Erkek	62	Çiftçi
K19	Erkek	80	Emekli
K20	Erkek	78	Emekli

Tablo 1 incelendiğinde araştırmaya katılan katılımcıların hepsinin (f:20) erkek olduğu; yaş aralıklarının en düşük 52 (f:1) en yüksek 82 (f:2) aralığında olduğu; meslek olarak ise yarısından fazlasının emekli (f:12); diğerlerinin ise çiftçi olduğu görülmektedir.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak katılımcılara ait içerisinde yaş, cinsiyet, eğitim durumu, meslek gibi demografik bilgilerin yer aldığı kişisel bilgi formu ile katılımcılara yöneltilecek soruların yer aldığı yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu araştırmacı tarafından önceden hazırlanmış olan soruların yer aldığı formdur[23]. Yarı yapılandırılmış görüşmede araştırmacı esnek bir role sahiptir [24]. Araştırmacı görüşme sırasında konunun detayına inmek, eksik kalan herhangi bir noktayı tamamlamak için bu sorulara ek sorular sorabilir [25]. Yarı yapılandırılmış görüşme formunun oluşturulmasında Sosyal Bilgiler Eğitimi alanında görev yapan iki alan uzmanının görüşüne başvurulmuştur. Sorular amaç, anlam, anlaşılabilirlik ve kapsam açısından değerlendirilmiş; benzer cevapları içerebilecek sorulardan bazıları çıkarılmış, soru ifadelerine ekleme ve çıkarmalar yapılarak görüşme formuna son şekli verilmiştir.

[23] Hilal Akman Dömbekci & Mehmet Akif Erişen (2022). Nitel araştırmalarda görüşme tekniği. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22(Özel Sayı 2), 141-160.

[24] Abbas Türnüklü (2000). Eğitimbilim araştırmalarında etkin olarak kullanılabilecek nitel bir araştırma tekniği: Görüşme. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 24(24), 543-559.

[25] Zeki Karataş (2017). Sosyal bilim araştırmalarında paradigma değişimi: Nitel yaklaşımın yükselişi. Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, 1(1),

Verilerin Toplanması

Veriler, odak görüşmesi yoluyla 10.05.2024 tarihinde katılımcılarla yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Odak grup görüşmesi, katılımcı küçük bir grup ile grup yönetici veya lider arasında yarı yapılandırılmış veya yapılandırılmamış bir görüşme veya tartışmada grup dinamiğinin etkisini kullanarak ayrıntılı bilgi edinme ve düşünce üretme olarak tanımlanabilir[26]. Odak grup görüşmesi ortak bir amaç doğrultusunda belli bir zaman diliminde birlikte çalışan grubun görüşlerinin birlikte alındığı, grupta söylenenlerin diğerlerini ilgilendirdiği ve farkında olduğu bir görüşme türüdür[27]**.** Odak grup görüşmelerinin temel amacı belirli bir konu hakkında katılımcıların bakış açılarını, duygularını, düşüncelerini, algılarını, tutumlarını, deneyim ve alışkanlıklarını, eğilimlerini detaylı bir şekilde ortaya koyabilmek ve konuya ilişkin derinlemesine bilgi edinmektir[28]. Odak grup görüşmesinin en önemli faydalarından biri, görüşme sırasında grupta yer alan her bir katılımcının, diğer katılımcıların da görüşlerini duymasına bağlı olarak kendinde fark etmediği düşünceleri grup dinamiği içerisinde netleştirebilmesidir[29]. Odak grup görüşmelerinde grup büyüklüğünün kaç kişiden oluşması gerektiğine ilişkin farklı görüşler ortaya konulmuştur. Örneğin Byers ve Wilcox'a [30]göre 8–12 kişi; Edmunds'a [31]göre 8–10 kişi; Krueger'a**[32]** göre ise, 7-10 kişinin olması gerektiği belirtilmektedir. Edmunds[33] ve Krueger, Casey[34] grubun 10 kişiden fazla olması durumunda grup dinamiğinin düşeceğini, katılımcılar arasında etkileşimin azalacağını ve grup kontrolünün zorlaşacağını ve bu durumun karmaşa yaratacağı yönünde görüş belirttikleri görülmüştür. Bu yüzden çalışmanın odak grupları 10'ar kişilik farklı iki grup şeklinde oluşturulmuş ve araştırmacılar farklı iki odak grup görüşmesi gerçekleştirmişlerdir.

Katılımcılara araştırmanın amacı ve odak grup görüşmesi hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Araştırmacılar ile katılımcılar tanıştıktan sonra güven ortamının oluşması ve samimi, doğru bilgilerin elde edilebilmesi için başlangıçta kısa bir sohbet (15-20 dakika) gerçekleştirilmiştir. Tüm görüşmeler katılımcıların ve araştırmacıların birbirlerini görecek şekilde daire şeklinde konumlandığı, sohbet ortamında yapılmıştır. Amaç katılımcıların kendilerini daha rahat hissetmelerini sağlayabilmektir. Araştırmacılar yarı yapılandırılmış görüşme sorularıyla odak grup görüşmesine başlamış, gerek görülen yerlerde sorulan soru ile bağlantılı ek sorular sorularak araştırmanın derinliği oluşturulmak istenmiştir. Görüşme esnasında detaylandırılması istenilen sorular, araştırmacılar tarafından katılımcıların yönlendirilmesinden kaçınılacak bir şekilde sorulmuştur. Hem zaman hem de veri kaybı

[26] Ann Bowling (2002). Research Methods in Health: Investigating Health and Health Services. Philadelphia, PA: McGraw-Hill House.

[27] Louıs Cohen, Lawrence Manion, & Keıth Morrison (2007). Research Methods in Education (6th ed.). London and New York, NY: Routledge Falmer.

[28] David W. Stewart & Prem N. Shamdasani (1990). Focus groups: Theory and practice. Applied social research methods series, Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc.; Jenny Kitzinger (1994). "The methodology of focus groups: the importance of interaction between research participants", Sociology of Health and Illness, 16 (1), 103–121; Richard A. Krueger (1994). Focus Groups: A Practical Guide For Applied Research. London: SAGE; Ömay Çokluk, Kürşad Yılmaz & Ebru Oğuz (2011). A Qualitative Interview Method: Focus Group Interview. Journal of Theoretical Educational Science, 4(1), 95-107.

[29] Jenny Kitzinger(1995),"Qualitative research: introducing focus groups", British Medical Journal, 311, 299–302.

[30] Peggy Yuhas Byers, & James R. Wilcox (1988). "Focus groups: an alternative method of gathering qualitative data in communication research", Annual Meeting of the Speech Communication Association, 74th, New Orleans, LA, November 3–6.

[31] Holly Edmunds, (2000). The Focus Group Research Handbook. New York.

[32] Richard A. Krueger (1994). Focus Groups: A Practical Guide For Applied Research. London: SAGE Publishing

[33] Holly Edmunds, (2000). The Focus Group Research Handbook. New York: McGraw-Hill;

[34] Richard A. Krueger & Mary Anne Casey (2014). Focus Groups: A Practical Guide For Applied Research. SAGE Publishing.

olmaması için katılımcılarından görüş ve izinleri doğrultusunda yapılan görüşmeler iki ayrı ses kayıt cihazı ile kayıt altına alınmıştır. Gerçekleştirilen odak grup görüşmesi yaklaşık olarak 3 saat sürmüş ve görüşme başarılı bir şekilde tamamlanmıştır. Gizlilik ilkesi doğrultusunda görüşmecilerin kimliği çalışmada saklı tutulmuş ve her katılımcı için K1, K2, K3, K18 şeklinde kodlamalar yapılmıştır. Katılımcılardan özellikle K-1, K-5, K-6, K-12, K-19. Yaşları itibari ile o dönemi en iyi bilen ve en iyi hatırlayan kişiler olduğu için tüm sorularda bu katılımcıların görüşlerine yer verilmiştir.

Şekil 1: Katılımcılara ait görseller

Verilerin Analizi

Nitel verilerin analizi öncelikle verilerin hazırlanması, düzenlenmesi, kodlanması ve bu verilerin temalara indirgenerek yorumlanma sürecini kapsamaktadır [35]. Araştırmada elde edilen verilerin analizinde, betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen verilerin daha önceden belirlenen temalara göre yorumlandığı betimsel analizde amaç, bu bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde doğrudan alıntılar yoluyla okuyucuya sunmaktır[36].

[35] John W. Creswell, & Vicki L. Plano Clark (2018). Designing and conducting mixed methods research (3rd ed.). Sage.
[36] Ali Yıldırım, & Hasan Şimşek (2018). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Seçkin Yayıncılık.

BULGULAR

Mahalle halkı (Ulupamir) hangi yıl hangi sebeple bölgeye göç ettiler?

K-1, K-6, K-19, K-20**:** Köyümüze hoş geldiniz. Aslında biz Türkiye'ye gelmek için ilk 1980 yılında başvurduk. Başvuruyu da o dönem aksakallılarımız (*Türklerde yol gösteren bilge kişiler, yaşlılar meclisi*) yaptı. Ama o dönem Türkiye çok karışıktı. Türkiye'de sağ-sol davası vardı. O yüzden Türkiye bizi almak istemedi ve bizi reddetti. Hatta o zaman Bülent Ecevit Başbakandı. Sonra Türkiye'de ihtilal oldu. Biz ihtilalden sonra tekrar başvurduk. O zaman bizi kabul etti. Biz Türkiye'ye 1982 yılının 8 ayının 8'inde geldik. Ben geldiğimde (K -1**)** 36 yaşındaydım. Bizi Türkiye'ye Kenan Evren getirdi. Biz Türkiye'ye gelmeden önce Pakistan'daydık. Ben evveliyatını şöyle anlatayım. Bizim atalarımız Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Pamir dağlarında yaşıyorlarmış. Çarlık döneminde Stalin (*Sovyetler Birliği Hükümet Başkanı*) zulmünden kaçan atalarımız Afganistan'ın Pamir dağlarına yerleşiyorlar. 1978 yılına kadar hepsi yaşamlarını burada sürdürdüler. 1978-1979 yıllarında Sovyetlerin Afganistan'ı işgal girişimi vesilesiyle Afganistan'a saldırmasından dolayı o gün var olan tüm aksakallılarımız Hacı Rahmankul Kul Han'ın önderliğinde Kırgızların soyunun devamı için göç etmek için karar alıyorlar. Biz nereye gidelim? diye düşünürlerken bize sınır olan Müslüman memleketi olan bununla birlikte en azından kültürel, dini ve manevi yönden bizimle ortak yönlere sahip olan Pakistan'a gidelim diye karar alıyorlar. Pakistan'da yaklaşık 4 yıl kalan atalarımız buranın coğrafi şartlarının ağır gelmeye başlamasından dolayı buradan da göç etmek zorunda kalıyorlar. Çünkü Pakistan çok sıcak bir memleket. Bizim atalarımız gibi eksi 40 derecede yaşamaya alışmış bir toplum için artı 45 dereceyi bulan sıcaklıklar coğrafi şartlar açısından çok ağır gelmeye başladı. Hatta yaklaşık 450 civarında büyüğümüz o dönemde sıcaktan hayatını kaybettiler. Bunun üzerine aksakallılarımız çözüm olarak tekrar göç etmeye karar verdiler. Liderlerimiz (6-7 kişi) iltica için ilk olarak o dönem Amerika'ya başvurdular. Amerika bizi almayı kabul ederek bizleri Alaska bölgesine yerleştireceğini ifade etti. O dönem Türkiye'nin Pakistanda Büyükelçiliği vardı. Aksakallılarımız o dönemde Türkiye Büyükelçiliği'ne de başvuruda bulundular. Hatta o zaman Aksakallılarımızla birlikte Türk Büyükelçiliğine ben de (K-1) gittim. Pakistan'ın o dönemki devlet başkanı olan Ziyâülhak durumu öğrenince o dönem Türkiye'nin başında olan Kenan Evren'ı Pakistana davet ediyor ve ona diyor ki: Bak burada sizin soydaşlarınız var ve burada (Pakistan'da) acı çekiyorlar. Bunları siz alın. Olursa sizinle olur. Amerika'ya vermeyin diyerek bizleri Türkiye'ye götürmesini Kenan Evren'e teklif ediyor. Kenan Evren 1981 yılında Pakistan'a geliyor geziyor ve görüyor. Sonra Birleşmiş Milletler aracılığıyla biz 1982 yılında Türkiye'ye geldik.

Mahalleye Ulupamir ismi verilmesinin sebebi nedir?

K-1, 5, 6, 11, 18, 19: Pamir bizim Afganistan'daki vatanımızın ismi. O dönemin Türkiye İskân Bakanı bizim aksakallılarımıza diyor ki 'Siz Pamir'den geldiniz. Burası da daha ulu olsun o yüzden Ulupamir olsun' demiş.

Mahalle halkının Türkiye'ye gelişte yaşadığı sorunlar nelerdir?

K-1, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 16, 17, 18, 19, 20: Biz Türkiye'ye getirildiğimizde bu evler ve bu köy yoktu. Biz geldikten sonra bu köy kuruldu ve evler yapıldı. Biz Türkiye getirildiğimizde hepimizi buraya getirmediler. Bir kısmımızı, 80 haneyi ilk olarak Malatya Yeşilyurtta AFAD evlerine yerleştirdiler; 120 haneyi de buraya Van-Erciş'e getirdiler. Tabi biz Erciş'e geldiğimizde köy kurulmadığı ve evler yapılmadığı için biz yaklaşık 4 yıl boyunca VAN-ERÇEK'te kaldık. Sonra evler yapılıp köy kurulunca bizi buraya getirdiler. Malatya'da kalan

80 aile herhangi bir sorun yaşamadılar. Malatyadakiler çok rahat ettiler. Çünkü oradaki vatandaşlar Müslümanlığın gereği olarak orda kalan ailelere ensarlık *(yardım eden, yardımcı)* yaptılar. İşini aşını her şeyini paylaştılar. Kardeşlerimiz, soydaşlarımız dediler. Velhasıl oradakiler hiçbir sorun yaşamadı. Ancak Van'a getirilenler ciddi sorunlar yaşadılar. Biz zaten Vana geldikten sonra, yaklaşık bir 6-7 yıl dünyadan bihaber yaşadık. O dönemde iletişim araçları da şimdiki gelişmemişti. Burada ne var ne yok bilmiyorduk. Türkçe bile bilmiyorduk. Sonra tabi artık yerleşmeye başladık. Hayvan beslemeye başladık. Türkçeyi öğrenmeye başladık. Yavaş yavaş açıldıkça bizim kulağımıza bazı şeyler gelmeye başladı. K-1, 5, 10, 19**.** Sizin de bildiğiniz gibi bu bölgede Kürtler var. Biz buraya getirilince dediler ki: 'Burası bizim, burası atalarımızın, babalarımızın yeri. Devlet sizi buraya getirdi ama buralar bizim yerimiz. Bu topraklarda atalarımızın ve bizim kanımız döküldü, dediler. Bu köyün (Ulupamir) 1930'lu yıllarda yani Cumhuriyetin kurulduğu il yıllarda ismi Burhanlı Köyü olarak geçiyor ve aynı zamanda bu civardaki toprakların köylerin isimleri ise Palaklı, Burhanlı, Boynuzlu, Pırneşin, Söğütlü köyleri olarak biliniyor. Biz buraya gelmeden yıllar önce siz de mutlaka duymuşsunuzdur, bu bölgede 1930-1935 yıllarında Ağrı İsyanları, Muradiye isyanları, Zilan İsyanları olmuş. Daha sonra1930'lu yıllarda bu bölgede bazı isyanlar ve ayaklanmalar çıkınca devlet o dönem bu köyleri tasfiye ederek burayı TİGEM'e *(Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü)* devrediyor. Daha sonra ilerleyen yıllarda bu köye "Altındere Köyü" ismi verilmiş. Biz geldiğimizde burası TİGEM'e bağlı Altındere harası *(at üretilen çiftlik)* olarak biliniyordu. Tabi biz geldikten sonra bölgedeki vatandaşlar bize baskı yapmaya başladılar. Siz niye geldiniz? Devlet sizi neden getirdi? Siz savaştan kaçtınız. Kendi memleketinizi savunmadınız, şeklinde sürekli ifadeler oldu. Vatandaşla çok ciddi sıkıntılar yaşadık. 30 yıl boyunca bizi kabullenemediler. Böyle olunca biz de uyum sağlamakta zorlandık. Ama şimdi daha iyiyiz. Tabi ö dönemde özellikle sorun yaşamamızın en önemli nedenlerinden biri de Terör olayları, meselesi oldu.

Soru: Peki siz buraya gelmeden önce Devlet (Türkiye Cumhuriyeti) köydeki bu evleri ve yaşam alanını oluşturmuş muydu?

K-1, 6, 11, 13. Hayır yoktu. Biz geldikten sonra devlet bu evleri yaptı. Köy sonradan kuruldu.

Mahalle halkının bölgeye iskânına yöre halkı nasıl tepki vermi1ştir?

K-1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 12, 14, 15, 17, 19. İyi tepkiler vermediler. Çok kavgalar oldu. Ölümcül olmadı ama yaralanma şeklinde ciddi kavgalarımız oldu. Eskisi kadar olmasa da hala devam eden tartışmalar kavgalar var. Burada hemen karşıda karakol (*Köyün karşı girişinde karakol bulunmaktadır*) var. Devletin burada varlığının hissedilmesi yöre halkında bize gelen sıkıntıları daha az hissetmemize neden olmaktadır.

Soru: Siz bu toprakları nasıl aldınız?

K-1, 2, 3, 4, 5, 8, 10, 11, 14, 19. Biz bu toprakları kendi cebimizden ödeyerek kendi paramızla aldık. Ama devlet (Türkiye Cumhuriyeti) bizlere yardımcı oldu. Devlet önce araziyi verdi. Biz de uzun vadede devlete parayı ödedik. Biz bu toprakları ekip biçtik, kazandığımızla devlete borcumuzu ödedik. Ancak ilerleyen süreçlerde bazı sorunlar ortaya çıktı ve bu sorunlar günümüzde de hala devam etmektedir. Biz buraya geldiğimizde bilmiyorduk. Biz burayı devletin arazisi olduğunu düşünerek satın aldık. Aslında devlet 1930'lardaki olaylardan sonra buraları istimlak ederek TİGEM'e (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü) devretmiş. 1930'lardaki olaylardan sonra burası yasak bölge olarak kalmış. Tabi bu toprakların TİGEM'e devredilmesinden sonra biz, buraya gelince devlet ilanlar

çıkardı. Devlet bu ilanları muhtarlar aracılığıyla tüm köylere dağıttı. Devlet bu toprakların eski sahiplerine dedi ki: Burada yeri olan, şahıs arazisi olan kim varsa gelsin başvurusunu yapsın; hakkını, parasını alsın. Biz burayı göçmenlere vereceğiz. Sonra bazıları gelip hakkını almış. Ancak almayanlar da olmuş. Sonra devlet bizi buralara yerleştirdi. İlerleyen süre içerisinde yıllar sonra bunlar gelip hak iddia etmeye başladılar. Mahkemesi hala devam edenler var. Şu an köyün içerisinde yer işgal edenler var. Bu yüzden sıkıntılı süreçler yaşandı ve hala da devam eden münferit olaylar var. Tabi biz de bu yüzden zaman zaman huzursuz oluyoruz.

Soru: Şahıs arazileri çıkıyor dediniz? Siz buraya yerleştirildikten sonra devlet size tapularınızı vermedi mi? Tapu size ait değil mi?

K-1, 6, 8, 11, 14, 19. Şöyle oldu. Biz buraya geldikten sonra devlet bize dedi ki: Biz size hane başına 40 dönüm arazi ve kişi başı da 30 tane koyun vereceğiz. Hatta ben (K-1) o zaman hanımla 2 kişi 60 koyun alacaktık. Biz de devlete hem arazilerin hem de hayvanların parasını yıllar içinde taksitler halinde ödeyecektik. K-1, 6, 8, 11, 14, 19 Ama öyle olmadı biz bunların üçte birini ancak alabildik. Biz geldiğimizde bir iskân müdürü vardı. Devletin bize vermiş olduğu birçok hakkımızı bu iskân müdürü vermedi. Sonra vefat etti. O vefat edince de birçok hakkımız kayboldu, gitti. Mesela biz geldiğimizde bize verilen bu arazilere karşılık, biz devlete 8 bin lira para ödedik. Yani bu araziler bize 8 bin liraya mal oldu. O zaman da 8 bin liraya İstanbul'dan 5 katlı apartman alanlar oldu. Kısacası biz arazilerin de köye yapılan evlerin de bize verilen hayvanların da parasını devlete ödedik. Devlet tapularımızı bize hemen vermedi, yıllar sonra alabildik. Fakat şöyle bir sıkıntı oldu. Bizden önceki arazi sahiplerinin bizimle bir işleri ya da davaları yok. Zaten biz de arazileri onlardan satın almadık. Bu vatandaşlar devletle mahkemelikler. Mesela şöyle oluyor. Vatandaşın diyelim bu köyde 20 dönüm arazisi var. Her ne kadar devlet o dönem de bu vatandaşlara çağrıda bulunmuş ya da ilana çıkmış olsa da vatandaş o dönem de ya korkudan ya başka bir sebepten gidip o dönem müracaat edip devletten hakkını almamış. Yıllar sonra ya bunların kendileri veya çocukları bu kez elindeki belgeyle tutmuş devleti mahkemeye vermişler. Dava yıllarca sürmüş ve sonra mahkeme vatandaşı elindeki belgeyle haklı buluyor ve vatandaşa arazisini geri veriyor. Böyle olunca da bir bakıyorsunuz vatandaş ya köyün arazisi veya köyün ortasındaki parsel üzerinde hak iddia etmeye başlıyor. Böyle olunca da kavga gürültü, huzursuzluklar oluyor.

Soru: Peki siz neden buradasınız? Bu bölgeye getirilmenizde herhangi bir politika ya da özel bir sebep olduğunu düşünüyor musunuz?

K-1, 5, 6, 7, 12, 19. Hayır özel bir sebep ya da politika olduğunu düşünmüyoruz. Çünkü devlet o dönemde bize sordu. Siz nerde kalmak istiyorsunuz? Adana'da mı? Konya'da mı?, Malatya'da mı? İstanbul dışında nereyi isterseniz sizi oraya yerleştireceğiz dediler. Bizim aksakallılarımız, büyüklerimiz de dediler ki: Biz -40 lardan gelen bir milletiz. Biz Pakistanda 46 dereceye varan sıcaklarda hep telef olduk. Sıcak bize yaramaz. Ne olursa olsun bize soğuk bir yer verin. Yani buraya gelmeyi bizim büyüklerimiz özellikle istedi. Hatta aksakallılarımız Türk heyetindeki görevlilere sordular. Kar var mı? Varsa ne kadar var? Heyettekiler ise, 1-2 metre kar olduğunu söyleyince büyüklerimiz kabul etti. Sonra baharda Mayıs ayında büyüklerimizi buraya getirip gösterdiler. Onlarda bakmışlar her taraf yemyeşil, çayır, dere, su, kar var. Demişler burası tam bize göre.

Mahalle halkı Türkiye'ye geldikten sonra ne gibi zorluklar yaşamıştır?

K-1, 2, 3, 4, 6, 11, 13, 16, 19, 20. Az önce de ifade ettiğimiz gibi genel olarak en çok arazi sorunu yaşadık. Bu sorun hala da günümüzde devam etmektedir. Devam eden mahkemeler var. Bunun dışında özellikle geldiğimiz ilk zamanlarda ırksal sorunlar yaşadık; ama şu an artık eskisi gibi değil. Tabi yine zaman zaman oluyor ama ciddi boyutta değil. Aslında biz Türkiye'ye geldikten sonra yaşadığımız en büyük problemlerden biri işsizlik oldu. İnsanlar uzun yıllar geçim sıkıntısı yaşadı. Bölgede iş yok. Biz de hayvancılıktan başka iş bilmiyoruz. Hayvancılık yaptık ama o da geçindirmiyordu. Erciş'te iş yoktu, sanayi yoktu, fabrika yoktu. Böyle olunca insanların bir kısmı Malatya'ya kayısı işine; İstanbul'a Deri işine, Muğla'ya inşaat işine gitmek zorunda kaldılar.

Soru: Şu an günümüzde bölgede iş olsa veya mevcut durumda; iş verme noktasında size karşı negatif bir ayrımcılık yapılacağını ya da yapıldığını düşünüyor musunuz veya böyle bir durumla hiç karşılaştınız mı?

K-3, 4, 8, 10, 15, 17. Yok olmuyor. Eskiden olsaydı olurdu. Ama şu an öyle bir durum yok. Zaten Erciş'te de iş yok. Ama günümüzde ayrımcılık olmuyor. Mesela günümüzde köyümüzde üretilen sütleri komşu köyler gelip alıp götürüyorlar. Bununla birlikte mesela bizim buradakilerin çoğu köy koruyucusu emeklisi. Bizim maaşlarımızın da neredeyse tamamı Erciş esnafında kalıyor. Biz bütün alışverişimizi orda yapıyoruz.

Mahalle halkının başlıca geçim kaynakları nelerdir?

K-1, 4, 9, 11, 13, 16, 17, 20. Köyümüzde koruculuk sistemi var. O yüzden korucular var. Her ailede bir köy koruyucusu var. Emekli olanlar var. Hayvancılık yapanlar var. Büyükşehirlere gidip çalışan gençlerimiz var. Mesela benim oğlum (X) Pizza'da müdür. Gençler burada durmuyor. Burada bazı aileler de burada kalan gençleri korucu yapmak istiyorlar ve yaptıkları var. Ama artık terör olayları bittiği için koruculuk sistemi de kalkacak. Yaşlılar da artık hayvancılık yapmıyor. Tarım olarak da sadece yem bitkileri var. Yonca ve korunga ekiyoruz. Samanı dışardan alıyoruz. Devletin hayvancılık konusunda bize pek bir katkısı yok. Köyümüzde hayvancılığın desteklenmesi ve teşvik edilmesi gerekiyor. Buğday, arpa vs. bizde yok. Bizim ata mesleğimiz hayvancılık. Yemek olarak da biz peynir, süt ve et ağırlıklı olarak tüketiyoruz. Geldiğimiz yer ve yaşam tarzımız belli. Köyde herkes kendi yağında kavrulmaya çalışıyor.

Mahalle halkının yöre halkıyla kız alıp verme durumu nedir?

K-1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 20. Bizim yöre halkı ile kız alıp verme olayımız çok az. Gençlerimiz son 10 yıldır genelde artık kendileri konuşup, anlaşıp evleniyorlar. Ama genelde kendi içimizde oluyor. Tabi ki tek tük te olsa dışarıya verdiğimiz ve dışardan aldığımız oldu. Ama genelde pek olmuyor. Biz kızlarımızı vermek istemiyoruz. Mesela benim de (K-10) kızlarım var. Ben yöre halkına vermedim, vermem de. Çünkü kültür farklılığı çok oluyor. Neden biliyor musunuz? Mesela bizde kadınlara zorbalık, ağırlık veya yüklenme yok. Yükün bütün ağırlığı erkektedir. Ama komşu köyde tarlayı da kadın vuruyor, ineği de kadın sağıyor, tezeği de o çıkarıyor, ev işlerini de o yapıyor. Yöre halkı kadınlara çok yükleniyorlar. Açıkçası onlardan kız da almak kız da vermek pek istemiyoruz. Mesela bende (K.18) 6 çocuk var. Kız da vermedim bölgeye kız da almadım. Kızlarımdan ikisi evli onları da Iğdır'da Azeri Türkü olan gençlere verdim.

Soru: Kız alırken veya kız verirken sizin kriterleriniz nelerdir? Neye bakıyorsunuz?

K-1, 5, 6, 8, 10, 14, 18, 19. Bizim için önemli olan Müslüman olması. Bunun dışında biz hiçbir şeye bakmıyoruz. Kızla çocuk kendi aralarında anlaştıysa hemen veriyoruz. Bir de imam nikahı yapmalarını şart koşuyoruz. Resmi nikahı evleneceklere bırakıyoruz.

Mahalle halkının Türkiye'de başka alanlara göç etme ve Mahalle nüfusunun genel gidişatı nasıldır (Artma/azalma)?

K-1, 4, 5, 6, 8, 10, 14, 16, 17, 19. Köyümüzden dışarıya çok göç var. Size şöyle ifade edelim. Ankara Çubukta 70 hane var. Gölbaşında 35 hane var. Isparta da 7-8 hane var. Malatya da 32 hane var. Yozgat Yenifakılı da 77 hane var. Bu ailelerin hepsi bu köyden gitti. Onlarda gittikleri yerlerde genelde bir arada toplu olarak yaşamaya dikkat ediyorlar. Ama genel merkez burası (ULUPAMİR KÖYÜ). Düğünler, cenazeler genelde burada oluyor. Örneğin Yozgat-Yenifakılı da olan 77 aile düğün yapmak istediği zaman ve gelini bu köyden alıyorlarsa Yozgat'tan kalkıp buraya gelirler. Bizde düğünler kız evinde yapılır. Eğer gelini biz Yozgat'tan veya Malatya'dan alıyorsak biz oraya gideriz. Farklı illerde olanlar yaz mevsiminde buraya gelirler. K-1, 6, 19. Biz bu köye ilk geldiğimizde Malatya'dakiler de dahil toplam 1050 kişiydik. Şu anda sadece bizim köyde 1900 kişi var. Dışarda da (*Malatya, Isparta, Ankara, Yozgat, Isparta, İstanbul*) 2500 kişi var. Mevcut durumda aşağı yukarı toplam 4500 kişiyiz. Biz buraya geleli 42 yıl oldu. Ama aslına bakarsak sayımız çok artmadı. Çok göç veriyoruz. Nüfusumuz azalıyor. Şimdiki gençler doğum kontrolü falan yapıyorlar. Ondan da nüfusumuz azalıyor. Eğer biz eskisi gibi olsaydık biz de çoğalırdık.

Soru: Siz doğum kontrolüne karşı mısınız?

K-1, 5, 6, 10, 12. Kesinlikle karşıyız. Bizim nüfusumuzun çoğalması lazım. Mesela bakın Çin'e nasıl çoğaldılar. Hatta şimdi nüfus sorunu yaşıyorlar. Keşke biz de yapabilseydik. Mesela istatistiklere baktığımızda bizim bu köye her anlamıyla tam olarak yerleşmemiz 1986 yılında oldu. Köydeki sağlık evinin (sağlık ocağı) istatistiklerine, kayıtlarına göre 1986'dan 2005 yılına kadar köyde yıllık doğum oranı 210 ile 240 arasındadır. 210'nun altına hiç düşmemiş. Ama 2005'ten sonra günümüze kadar gelen süre içerisinde bu köyde yıllık doğum oranı 15-20'yi geçmiyor. Yine mesela bizim köydeki okullarımızda benzer bir durum söz konusu. Bizim köyümüzde zaten lise yok. Ama var olan ilk ve ortaokullarda da öğrenci sayısında ciddi bir azalma var. Örneğin istatistiklere baktığımızda eskiden ilkokullarımızda yıllık 550 öğrenci varken; şu anda 1. sınıftan 8. Sınıfa kadar olan tüm sınıf düzeylerinde toplam öğrenci sayısı 310 geçmiyor.

Soru: Köy deki vatandaşların eğitim durumu nedir? Örneğin köydeki kamu kurumlarında görev yapan memurlar dışardan mı yoksa bunların içerisinde sizin çocuklarınız da var mı?

K-1, 4, 5, 6, 7, 8, 12, 13, 14, 17, 19. Köyümüzde çocukları okutma oranı çok yüksek. Eğitim durumu çok yüksek. Kız, erkek fark etmez çocuğunu okutmayan hiç kimse yok. Mesela sağlık ocağının hemşiresi ve caminin imamı bizim köyün çocukları. Köy olarak Türkiye genelinde 280 tane memurumuz var. Savcısından tutun subayına, polisinden, komiserine, doktorundan itfaiyecisine, öğretmeninden hemşiresine kadar bu köyden çıkan çok memurumuz var. Memur olan da işte çocuk yapmıyor. Keyfine bakıyor. Bu da bizim için çok tehlikeli bir durum.

Soru: Siz bu durumu neye bağlıyorsunuz? Neden böyle oldu?

K-1, 2, 3, 4, 5, 8, 10, 11, 12, 16, 17, 18, 19, 20. (K-1, 10). Neden böyle olduk biliyor musunuz? Ben size söyleyeyim. Çünkü biz burada manevi eksiklik içerisindeyiz. Rızkı veren Allah'dır demiyoruz. Halkımız gerçekten bunu demiyor artık. Ama bölge halkı diyor ki tevekkül Allah, Rızkı veren Allah'tır. O yüzden çok çocuk yapıyorlar. K-1, 10. Mesela bakın bu ortamdaki yaşlıların hepsinin 6-7 tane çocuğu var. Ama şimdiki gençlerimizin 1 veya 2 çocuğu var. Asıl mesele ne biliyor musunuz? Şimdiki gençler rahatlarına çok düşkünler. Rahatlarına çok düşkün oldukları çocuk yapmıyorlar. Zahmet oluyor ya… Adam telefona bakıyor, bilgisayara bakıyor ama çocuğa bakmıyor. Gece çocuk ağlarsa uykum kaçar diyor. Ama bu rahatlık hem insan hem de devlet ve toplum için çok kötü bir şey. Halbuki şimdiki gençlerin evi var, arabası var, parası var, yiyeceği var. Şimdi her imkân var. Eskiden bizim zamanımızda böyle değildi. Biz çocuklarımızı yokluk içinde büyüttük. Şu an her şey hazır ama buna rağmen şimdiki gençler yine de çocuk yapmıyorlar.

Mahalle halkının göç ettikleri yerdeki akrabalarıyla iletişim durumu nasıldır?

K-1, 2, 4, 6, 10, 11, 12, 15, 17, 18. Biz zaten kopamıyoruz. İstesek de istemesek de kopamayız. Birbirilerimizde telefon numaralarımız var. Mesela ben (K-14) farklı illere gitmek istesem mutlaka bir Kırgız ailenin yanına giderim. Zaten bizim bu aileler ile kan bağımız var. Biz 1970'lerde Pamir Yaylasına çıkarken 30-40 çadırdık. Aynı Ertuğrul'un çadırı gibi. Daha sonra çoğaldık, çoğaldık, çoğaldık ve büyüdük. Şu an olduğu gibi hepimiz akrabayız. O yüzden bu ailelerin hepsinin birbirleri ile kan bağları var. Kırgızistan'dan zaman zaman gidip gelen akraba, eş dostlarımız var. Ayrıca şu ana kadar Kırgızistan'dan 50 gelin aldık.

Mahalle halkının kendi kültürlerini yaşatmak için yaptıkları faaliyetler nelerdir?

K-1, 5, 6, 10, 16, 19. Yani biz ekstra bir şey yapmıyoruz. Geldiğimiz günden beri örf ve adetlerimizi yaşamaya ve yaşatmaya çalışıyoruz. Ama tabii biz de çevreden etkileniyoruz. İster istemez bizde de kültürel anlamda bir bozulma olmaya başladı. Mesela düğünler yavaş yavaş değişmeye başladı. Örneğin normalde biz de davul zurna yok. Ama şimdi bizim düğünlerde de halay çekiyorlar bilmem ne yapıyorlar. Yine bizde normalde düğün salonu diye bir şey yok. Biz düğünlerimizi bahçede, açık alanda yapıyoruz. Ama şimdiki gençlerimiz düğün salonu tutmaya başladılar. Yine kılık kıyafetlerimiz değişmeye başladı. Kendi kültürümüze ait yerel kıyafetlerimizi sadece düğünlerde giymeye başladık. Mesela (K-7) biz eskiden günlük yaşam içerisinde de erkekler olarak kalpak takardık. Şimdi ise sadece düğünlerde ya da bayramlarda takıyoruz. Yemek kültürümüz de kalmadı. Şimdiki yeni nesil, makarna veya nadıl mı nodul mu (noodle) ismi her neyse o hazır yemekten yiyorlar.

Mahalle halkının Türk devletinden ve Türkiye'deki insanlardan genel beklentileri nelerdir?

K-1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18,19. 20. Bizim devletten elbette beklentilerimiz var. Örneğin eğitim konusunda gençlerimize destek olmasını istiyoruz. Mesela üniversiteye gidenlerden imkânı olmayanlar var. Çok zeki çocuklarımız var. O yüzden bu gençlerimize burs desteği bekliyoruz. Bununla birlikte eğer devlet bizim burada kalmamızı istiyorsa, burada kalan gençlerimize iş sağlaması gerekiyor. Özellikle gençlere yönelik iş sahalarının bu bölgede oluşturulması gençlerimizi bu bölgede tutabilmemiz açısından çok önemli. Ancak bu şekilde gençlerin köyden kopmasını engelleyebiliriz.

Hayvancılığın desteklenmesi gerekiyor. Kültürel yönden destek bekliyoruz. Mesela Kırgızistan'dan öğretmenler köyümüze getirilebilir. Çünkü bizim çocuklarımız şu an Türkiye'de eğitim alıyorlar ve buranın eğitim sistemine uyum sağlıyorlar. Haliyle böyle olunca bizim kendi geleneklerimizi ve dilimizi yaşatmak zor oluyor ve gün geçtikçe unutulmaya başlıyor. Bize göre bir milletin kimliği o milletin dilidir ve bunun mutlaka yaşatılması gerekiyor. Biz Ulupamir Köyünde birbirimiz ile Kırgızca konuşuyoruz ama biz bunun okul ortamında da devam etmesini istiyoruz. O yüzden biz buradaki okullarımızda Kırgız öğretmenlerimizin olmasını istiyoruz. Yine bölgemizde var olan ve geçmişten bu yana devam eden arazi sorunlarının giderilmesidir. Ayrıca devletimizin köyümüze yönelik tarım politikaları geliştirmesini istiyoruz. Yine en önemli beklentilerimizden bazıları sağlık imkanlarının ve sosyal alanların yetersizliğine yönelik devletin iyileştirme çalışmaları yapmasıdır. Siz de köyü gezip gördünüz (*Araştırmacılar köyün farklı bölgelerinde incelemelerde bulunmuştur)*. Özellikle köyümüzde sosyal alanlar hiç yok. O yüzden bizlerde genelde kış mevsiminde insanlar birbirlerine evlerine ev ziyaretlerine giderler; birlikte yer birlikte içer muhabbet ederler. Dolayısıyla hem gençlerimiz hem de yaşlılarımız için birlikte vakit geçirebilecekleri ya da birlikte hareket etmelerini sağlayacak mekanlar talep ediyoruz. K-1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18,19. 20. Ama genel olarak devletimizden memnunuz. Devletimiz var olsun. Allah başımızdan eksik etmesin. Devletimiz camimize destek çıkıyor, yolumuzu yapıyor, kışın kapanınca açıyor. Devletimiz daim olsun.

Soru: Geri dönmeyi hiç düşündünüz mü ya da düşünüyor musunuz?

K-1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18,19. 20. Hayır düşünmüyoruz. Gençler artık buraya ve Türkiye'ye alıştı, burada büyüdüler. Biz yaşlılar da artık buraya alıştık. 42 sene oldu biz buraya geleli. Nereye gidelim artık. Biz gitsek de artık biz de orada yapamayız. İnsanlar orda hala çadırda, otağda yaşıyorlar. Biz burada ev hayatına alıştık. Hem sonra Kırgızistan çok soğuk. Ayrıca Türkiye ekonomik ve gelişmişlik açısından Kırgızistan'dan çok daha iyi. Ama oradaki akrabalarımızla ilişkilerimiz devam ediyor. Biz şimdiye kadar Kırgızistan'dan 50 gelin aldık. Oradan ara ara buraya gidip gelenler var.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Çalışmanın bu bölümünde araştırmadan elde edilen bulguların genel olarak değerlendirilmesine yönelik sonuçlara yer verilmiştir.

Bu çalışma Afganistan'ın Pamir bölgesinden Pakistan'a; 1982 yılında ise Pakistan'dan da Türkiye'ye göç eden ve Van ilinin Erciş ilçe sınırları içerisinde yer alan Ulupamir Köyü'ne yerleştirilen Kırgız Türklerinin yaşamlarını birçok yönüyle ele almaya odaklanmıştır. Araştırmaya dahil olan 50 yaş ve üstü katılımcılar (20 yetişkin) ile yapılan görüşmeler sonucunda katılımcıların; Siyasi ve sosyal sebeplerden ötürü önce Afganistan'a oradan da yine siyasi, kültürel ve iklim faktörlerine bağlı olarak çeşitli nedenlerden ötürü Pakistan'a zorunlu göç etmek zorunda kaldıklarını vurguladıkları görülmüştür. Hacı Rahmankul Kul Han'ın (Rahmankul Cabbarkuoğlu) önderliğinde, Kırgızların soyunun devamı için alınan göç kararı için aksakallılar meclisinin önce Amerika'ya başvurduğu ve o dönemki Amerikan hükümeti tarafından Alaska Bölgesinin kendilerine yer olarak gösterildiğini ancak dil din ve kültürel açılardan asimile olmak endişesiyle bu kararlarından vazgeçerek; iltica etmek için Türkiye'ye yöneldiklerinden bahsetmişlerdir. Kendilerine yeni yurt edinme arayışında olan Kırgızların rotalarını Türkiye'ye çevirmelerine gerekçe olarak ise dil, din, kültürel ve ırk açısından ortak özelliklere sahip olma durumları ifade edilmiştir. Katılımcılar

Türkiye'ye kabul edilmelerinde o dönem Pakistan devlet başkanı olan Ziyâülhak ile Türkiye Cumhuriyeti devlet başkanı Kenan Evren'in yakın ikili ilişkilerinin ve Kenan Evren'in 1981 yılında Pakistan'a yapmış olduğu ziyaretin etkili olduğuna değinmişlerdir. Ebru Yıldız[37] tarafından yapılan "*Ulupamir Köyü Kırgız Türkleri'nin Yaşayan Gelenekleri*" adlı çalışmanın sonucu bu çalışmanın sonuçlarını doğrulamaktadır.

Katılımcılar köye Ulupamir isminin verilmesinde atalarının bir dönem yaşamış olduğu ata toprağı Pamir bölgesinin esin kaynağı olduğuna vurgu yapmışlardır. Katılımcılar Türkiye'ye geldikten sonra Malatya'ya yerleştirilen Kırgız Türklerinin herhangi bir sorun yaşamadıkları aksine yöre insanlarından yardım ve destek görerek çok rahat ettiklerine dikkat çekerken; özellikle Vana yerleştirilen Kırgız Türklerinin ise, dil (Türkçe bilmeme), işsizlik, etnik durum, arazi, toprak ve aidiyet konularında yöre insanlarıyla ciddi sorunlar yaşadığına vurgu yapmışlardır. Ancak son dönemlerde yöre halkıyla ilişkilerinde bir düzelmenin olduğu, kültürel ve ekonomik alanlarda yöre insanlarıyla etkileşim halinde olduklarını; ırk ve etnik konuların geçmiş dönemlerde olduğu kadar artık sorun teşkil etmediğini ifade etmişlerdir. Katılımcılar, mahalle halkının bölgeye iskanına yöre halkının ciddi tepkiler gösterdiği, yöre halkıyla birebir ve kitlesel şiddet olayları kavgalar yaşadıkları ve bu kavgaların hala günümüzde devam ettiği ancak bu kavgaların günümüzde dozu düşmüş münferit birkaç olay şeklinde devam ettiği yönünde görüş belirtikleri görülmüştür. Devam eden sorunların başında arazi sorunlarının olduğunu belirten katılımcılar, ayrıca mahalle halkının bölgede huzur ve güven içerisinde yaşamalarında Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kanun, nizam gücü ile birlikte bölgede bulunan kolluk kuvvetlerinin varlığının etkili olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Mahalle halkı Türkiye'ye geldikten sonra en çok işsizlik konusunda zorluk yaşadıklarını belirtmişlerdir. Katılımcılar geldikleri dönemde kendilerinin hayvancılıktan başka iş bilmemeleri ve bölgede sanayi tesisleri ile fabrikaların olmayışını bu sorunun temel gerekçeleri olarak öne sürmüşlerdir. Katılımcılar köyün başlıca geçim kaynakları olarak ise ilk sırada köy koruyuculuğunu, ikinci sırada ise hayvancılığı temel geçim kaynağı olarak belirtmişlerdir. Ancak terör olaylarının azalmasına bağlı olarak gelecekte koruyuculuk sisteminin kalkma ihtimalinin yüksek olması bununla birlikte gençlerin hayvancılık yapmak istememeleri, yaşlıların da hayvancılık yapmak için gerekli olan fiziksel beden gücüne artık sahip olmamalarından ötürü köyün ekonomisinin her geçen gün zayıfladığına vurgu yapmışladır. Öte yandan hayvancılık maliyetlerinin artması ve devletin hayvancılık konusundaki desteklerinin yetersiz olduğunu ifade eden katılımcılar köyde en çok süt, peynir ve et üretiminin gerçekleştirildiğini ve bu ürünlerin tüketildiğini belirterek köy halkının kendi yağında kavrulan bireyler olduğuna dikkat çekmişlerdir. Katılımcılar yöre halkı ile kız alıp verme olayının yok denecek kadar az olduğunu belirterek, Köyde gençlerin artık günümüzde kendilerinin tanışıp görüştüğü kişiler ile evlendiklerini ve bunun genelde kendi içlerinde olduğunu; Kırgız Türklerinde İmam nikahının esas olduğunu, resmi nikahın gençlerin tercihine bırakıldığını ve evlilikte özellikle kız verirken erkeğin Müslüman olmasının temel kriter olarak sorgulandığını ifade ettikleri görülmüştür. Katılımcılar, köyden Türkiye'nin farklı bölgelerine göçler olduğuna ve bunun son dönemlerde arttığına, özellikle gençlerin köyde kalmak istemediklerine, köyün nüfus artış hızının her geçen gün azaldığına, kendilerinin Ulupamir Köyü'nün yetişkinleri olarak doğum kontrol konusuna mesafeli olduklarına ve bunu istemediklerine ancak kendi gençlerinin çok çocuk yapmak istemediklerine ve buna bağlı olarak az çocuk yaptıklarına; şimdiki gençlerin

[37] Ebru Yıldız (2022), Ulupamir Köyü Kırgız Türklerinin yaşayan gelenekleri. Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.

imkanlarının geçmiş insanlara nazaran çok daha fazla olmasına rağmen, rahatına düşkün olmalarına bağlı olarak çocuk yapmadıklarına; bu durumun Kırgız Türkleri olarak köyde manevi bir boşluk içerisinde olduklarına; ve az çocuk yapma konusunda gittikçe Türklere benzediklerine; Türklerde eskiden olduğu gibi "Rızkı veren Allah'tır" algı ve düşüncesinin artık hakim olmadığına ama bu düşüncenin bölgedeki Kürt vatandaşlarında hala geçerli hakim düşünce olduğuna; gençlerin az çocuk yapma tercihlerinin milletlerin ve devletlerin geleceği açısından çok büyük bir tehlike oluşturduğuna; köyde çocukların okutulma oranının cinsiyet ayırt etmeksizin çok yüksek olup, köyün eğitim düzeyinin oldukça yüksek olduğuna, Ulupamir köyünün mensuplarından olup Türkiye'nin farklı bölgelerinden görev yapan 280 civarında farklı alanlarda memuriyetini icra eden gençlerinin olduklarına; dikkat çekmişlerdir. Katılımcılar köy halkının hem köyden Türkiye'nin farklı illerine göç eden eş dost ve akrabalarıyla hem de Kırgızistan'da yaşayan eş dost ve akrabalarıyla temas halinde olduklarını, onlarla ilişkilerinin güçlü olduğunu ve zaman zaman birbirlerini ziyarete gidip geldiklerini belirtmişlerdir. Katılımcılar geldikleri günden bu yana köyde kendi kültürlerini gelenek ve göreneklerini yaşamaya ve yaşatmaya özen gösterdiklerini; ancak zaman içerisinde ister istemez kendilerinin de çevreden etkilendiklerini, kültürel anlamda bir değişim ve bozulmaya maruz kaldıklarını ve bu durumun düğün geleneklerinden, giyim kuşamdan, yemek kültürüne kadar pek çok duruma yansıdığı ve geleneklerin yaşatılması hususunda gençlerin yaşlılar kadar hassas olmadığını vurgulamışlardır.

Son olarak katılımcılar, eğitime destek, köyde kalan gençlerin iş sahibi olmaları; hayvancılığın desteklenmesi ve özendirilmesi; kültürel gelişimin desteklenmesi ve buna bağlı olarak Kırgızistan'dan öğretmen ve eğitimcilerin bölgeye getirtilmesi; Geçmiş dönemlerden kaynaklanan köydeki arazi sorunlarının çözüme kavuşturulması; bölgeye yönelik tarım politikalarının geliştirilmesi, köydeki sağlık ve sosyal yaşam merkezlerinin tesis edilmesi var olan sağlık merkezinin (sağlık ocağı) ise iyileştirilmesi konularında Türkiye Cumhuriyeti Devletinden ciddi beklentileri olduklarını ifade etmişlerdir. Son olarak, katılımcılar artık geri dönmeyi düşünmediklerini belirterek; pek çok anlamda (ekonomi, iklim, gelişmişlik düzeyi, yaşam şartları vb.) Türkiye'nin Kırgızistan'dan daha ileri ve önde olmasına bağlı olarak hayatlarına burada devam etmek istedikleri ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin varlığına ve birliğine duacı oldukları yönünde görüş belirttikleri tespit edilmiştir. Alarslan, 2009[38]; Urmanbetova, 2015[39]; Çetin, 2017[40]; Keleş, 2017[41]; Öztürk, Dönmez, 2018[42]; Avcı, 2019[43]; Doğan, 2019[44]; Şimşek, 2019[45]; Yüzügüldü, 2019[46];

[38] Emre Alarslan (2009), Van ili Erciş ilçesi Ulupamir Köyündeki geleneksel at yetiştiriciliğinin yapısal özellikleri. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Van.

[39] Zarina Urmanbetova (2015), Ulupamir Köyü Kırgız topluluğunun etnik sınırlarını ve kimliklerini oluşturmada göç sürecinin rolü. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

[40] Nurullah Çetin, (2017), Van Ulupamir Kırgız Türklerinin siyasi tarihi ve kültürleri. Yüksek Lisans Tezi. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis.

[41] Ahmet Keleş, (2017). Ulupamir Köyü Kırgızlarının göç süreci ve sosyo kültürel gelişim tarihi. Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.

[42] Cemal Öztürk & Gökhan Dönmez (2018), Biçimsel Olmayan Bir Örgüt Olarak Aksakallılar Meclisi: Ulupamir Kırgızlarından Bir Örnek, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10 (21), 198-217.

[43] Cem Ozan Avcı (2019). Güvenlik koruculuğu sisteminde iskanlı göçmenler: Van Ulupamir Kırgızları örneği. Yüksek Lisans Tezi. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

[44] Muhammed Doğan. (2019), Kırgız Türklerinin Ulupamir'e Göçü. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.

[45] Ali Rıza Şimşek, (2019). Ulupamir Kırgızlarında kuşaklar arası sosyo-kültürel değişim. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

[46] Sevda Yüzügüldü (2019). Kırgız keçe sanatı (Van İli Erciş İlçesi Ulupamir Köyü Örneği). Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Erzurum.

Topci, 2021[47]; Küçükkaya, 2022[48]; Yıldız, 2022[49]; Yayabaşı, 2023[50]; Çaylık, 2024[51] tarafından yürütülen çalışmalardan elde edilen bulgular bu çalışmanın sonuçlarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Dolayısıyla bu araştırmadan elde edilmiş bulguların Ulupamir Kırgız Türkleri'nin yaşamlarını pek çok farklı yönüyle ele alacak olan araştırmacılara kaynak teşkil edebileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

Aktın, Kibar & Tekir, Hürü Sağlam (2018), "Social Studies Teacher Candidates' Experiences about Doing Oral History" *International Online Journal of Educational Sciences*, Cilt: 10, Sayı: 2, ss. 295-310.

Alarslan, Emre (2009), "Van ili Erciş ilçesi Ulupamir Köyündeki Geleneksel At Yetiştiriciliğinin Yapısal Özellikleri" Yüksek Lisans Tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Van.

Avcı, Cem Ozan (2019), "Güvenlik Koruculuğu Sisteminde İskanlı Göçmenler: Van Ulupamir Kırgızları Örneği" Yüksek Lisans Tezi. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Bowling, Ann (2002), "Research Methods in Health: Investigating Health and Health Services", Philadelphia: McGraw-Hill House.

Byers, Peggy Yuhas & Wilcox, James R. (1988), "Focus Groups: An Alternative Method of Gathering Qualitative Data in Communication Research", Annual Meeting of the Speech Communication Association, 74th, New Orleans, LA, November 3 6.

Cohen Louıs, Manion Lawrence, & Keıth Morrison (2007), "Research Methods İn Education" London/New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Creswell, John W. (2013), "Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Pproaches" New York: Sage.

Creswell, John. W. & Plano Clark, Vıckı. L. (2018), "Designing and Conducting Mixed Methods Research" (3rd ed.). Sage.

Çaylık, Uğur (2024), "Ulupamir Kırgızlarının Halk Kültüründe Giyim Kuşam Geleneği" Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.

Çetin, Nurullah (2017), "Van Ulupamir Kırgız Türklerinin Siyasi Tarihi ve Kültürleri" Yüksek Lisans Tezi. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis.

Çokluk Ömay, Yılmaz Kürşad & Oğuz Ebru (2011). "A Qualitative Interview Method: Focus Group Interview". Journal of Theoretical Educational Science, Cilt:4, Sayı:1, ss. 95-107.

[47] Davut Topci, (2021). Ulupamir Kırgızlarında dini hayat. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami Araştırmalar Enstitüsü, Ankara.

[48] Şüheda Küçükkaya (2022). Ekosistem perspektifi bağlamında Ulupamir Kırgız Köyü ve çevre köyler arasındaki sosyo-kültürel uyum ve sosyal politika gereksinimleri üzerine bir inceleme. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul;

[49] Ebru Yıldız (2022), Ulupamir Köyü Kırgız Türklerinin yaşayan gelenekleri. Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.

[50] Murat Yayabaşı (2023), Ulupamir Köyü Kırgızlarının Yenifakılı ilçesine göç süreci ve sosyo-kültürel yaşama uyumları. Yüksek Lisans Tezi. Kapadokya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü. Nevşehir.

[51] Uğur Çaylık (2024). Ulupamir Kırgızlarının halk kültüründe giyim kuşam geleneği. Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.

David W. Stewart & Prem N. Shamdasani (1990), "Focus groups: Theory and practice. Applied social research methods series, Thousand Oaks". CA: Sage Publications, Inc.;

Doğan, Muhammed (2019), "Kırgız Türklerinin Ulupamir'e Göçü" Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.

Dömbekci, Hilal Akman & Erişen, Mehmet Akif (2022), "Nitel Araştırmalarda Görüşme Tekniği" *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt: 22, Özel Sayı: 2, ss.141-160.

Dursun, Mehmet Tahir & Aydın, Çağdaş (2022), "Sosyal Bilim Araştırmalarında Sözlü Tarih Yöntemi". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt: 22, Özel Sayı: 2, ss.1-18.

Edmunds, Holly (2000), "The Focus Group Research Handbook". New York: McGraw-Hill,

Jenny Kitzinger (1994), "The Methodology of Focus Groups: The İmportance of İnteraction Between Research Participants", *Sociology of Health and Illness*, Volume:16, Number: 1, pp.103–121.

Jenny Kitzinger (1995), "Qualitative Research: İntroducing Focus Groups", *British Medical Journal,* Vol: 311, pp. 299–302.

Karataş, Zeki (2017), "Sosyal Bilim Araştırmalarında Paradigma Değişimi: Nitel Yaklaşımın Yükselişi" *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi,* Cilt: 1, Sayı:1, ss. 68-86.

Keçe, Murat & Merey, Zihni (2011), "İlköğretim Sosyal Bilgiler Kazanımlarının Sosyal Bilimler Disiplinlerine ve Disiplinlerarası Anlayışa Uygunluğunun Belirlenmesi" *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1, ss.110-139.

Keleş, Ahmet (2017), "Ulupamir Köyü Kırgızlarının Göç Süreci ve Sosyo Kültürel Gelişim Tarihi" Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.

Kırgız, Ayşe Nur (2009), "Van Ulupamir Kırgız Ağzı Üzerine Derleme Çalışması (İnceleme-Metin- Sözlük)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Krueger, Richard A. & Casey, Mary Anne (2014), "Focus Groups: A Practical Guide For Applied Research. SAGE Publishing.

Krueger, Richard A. (1994), "Focus Groups: A Practical Guide For Applied Research", London: SAGE Publishing.

Küçükkaya, Şüheda. (2022), "Ekosistem perspektifi bağlamında Ulupamir Kırgız Köyü ve çevre köyler arasındaki sosyo-kültürel uyum ve sosyal politika gereksinimleri üzerine bir inceleme". Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kyvıg, David E. & Marty, Myran. A. (2000), "Yanıbaşımızdaki Tarih" (Çev: Nalan Özsoy). İstanbul: T. V. Y. Y.

Millî Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2009a), "İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersi 4-5. Sınıflar Öğretim Programı". Ankara: MEB Yayınları.

Millî Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2009b), "İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersi 4-5. Sınıflar Öğretim Programı". Ankara: MEB Yayınları.

Öztürk, Cemal & Dönmez, Gökhan (2018), "Van-Erciş'teki Ulupamir Kırgızları ve Biçimsel Olmayan Bir Örgüt Olarak Aksakallılar Meclisi". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Sayı: 21, ss.198-217.

Ritchie, Donald A. (2015), "Doing Oral History". New York: Oxford University.

Sarı, İbrahim (2007), "Sosyal Bilgiler Öğretiminde Sözlü Tarih Etkinliklerinin Öğrenci Başarı, Beceri ve Tutumlarına Etkisi". Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Şimşek, Ali Rıza (2019), "Ulupamir Kırgızlarında Kuşaklar Arası Sosyo-Kültürel Değişim" Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Topci, Davut (2021), "Ulupamir Kırgızlarında Dini Hayat". Yüksek Lisans Tezi. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami Araştırmalar Enstitüsü, Ankara.

Tural, Ayşegül (2017), "Prospective Social Studies Teachers' Attitude towards Oral History Studies". *Bartın University Journal of Faculty of Education*, Cilt: 6, Sayı: 3, ss. 1409-1419. https://doi.org/10.14686/buefad.346862

Türnüklü, Abbas (2000), "Eğitimbilim Araştırmalarında Etkin Olarak Kullanılabilecek Nitel Bir Araştırma Tekniği: Görüşme". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi,* Cilt: 24*, Sayı:* 24, ss. 543-559.

Ulusoy, Kadir (2011), "Türk Toplum Hayatında Yaşatılan Kahve ve Kahvehane Kültürü (Bir Sözlü Kültür ve Sosyal Çevre Eğitimi Çalışması)". *Milli Folklor Dergisi*, Sayı: 23, ss. 159-169.

Urmanbetova, Zarina. (2015), "Ulupamir Köyü Kırgız Topluluğunun Etnik Sınırlarını ve Kimliklerini Oluşturmada Göç Sürecinin Rolü". Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Yayabaşı, Murat (2023), "Ulupamir Köyü Kırgızlarının Yenifakılı İlçesine Göç Süreci ve Sosyo-Kültürel Yaşama Uyumları". Yüksek Lisans Tezi. Kapadokya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü. Nevşehir.

Yıldırım, Ali. & Şimşek, Hasan. (2018), "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri". Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldız, Ebru (2022), "Ulupamir Köyü Kırgız Türklerinin Yaşayan Gelenekleri". Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.

Yılmaz, Şirin (2016), "Ulupamir Köyünde Halk İnançları ve Halk Hekimliği Uygulamaları", Millî Folklor Dergisi, Cilt: 28, Sayı:109, s.187-200.

Yüzügüldü, Sevda (2019), "Kırgız Keçe Sanatı (Van İli Erciş İlçesi Ulupamir Köyü Örneği)". Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Erzurum.

BELGİ

Sayı 30 (Yaz 2025/II)

DOI: 10.33431/belgi.1475681 **Araştırma Makalesi/**Research Article

VAKİT GAZETESİNE GÖRE PARİS BARIŞ KONFERANSI'NDA TÜRKİYE SULHU MÜZAKERELERİ VE ANADOLUDA'Kİ ETKİLERİ (1919-1920)*

TURKISH PEACE NEGOTIATIONS AT THE PARIS PEACE CONFERENCE AND ITS EFFECTS ON ANATOLIA, ACCORDING TO VAKIT NEWSPAPER (1919-1920)

Abdurrahman YALÇINKAYA**

Geliş Tarihi/Received:07.02.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**11.06.2025

YALÇINKAYA, Abdurrahman, (2025), "Vakit Gazetesine Göre Paris Barış Konferansı'nda Türkiye Sulhu Müzakereleri Ve Anadoluda'ki Etkileri (1919-1920)", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 325-350.

Öz

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin de taraf olduğu İttifak Devletlerinin yenilgisiyle sonuçlandı. İtilaf Devletleri, savaşta yenilgiye uğrayan Bulgaristan'la 29 Eylül'de, Osmanlı Devleti'yle 30 Ekim'de, Avusturya-Macaristan'la 3 Kasım'da ve Almanya'yla 11 Kasım'da birer ateşkes antlaşması imzaladılar. Silahlı mücadelenin sona ermesiyle barış görüşmeleri gündeme geldi. Savaşın galipleri, mağluplarla yapacakları antlaşmaların şartlarını görüşmek ve kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek için Paris'te bir araya geldiler. 32 devletin temsilcileri Paris'te Avrupa ve hatta dünya haritasını yeniden belirlemeye başladılar. Bağımsızlığa kavuşmayı uman topluluk ve azınlıklıklar, Paris Barış Konferansı'nda alınacak kararları sabırsızlıkla bekliyorlardı. Üstelik bu topluluk ve azınlıkların birçoğu Osmanlı'dan toprak koparmak amacındaydı. Bilhassa Yunanlılar "Büyük Yunanistan" hayaline iyice kapılmışlardı. Buna karşın Wilson'un "yenenler yenilenlerden toprak almayacaktır" ilkesi, mağlup devletleri umutlandırmış ve onların da Barış Konferansı'ndan beklentilerini arttırmıştı. Paris Barış Konferansı 18 Ocak 1919'da başlamıştır. Konferansta ilk önce Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'la ayrı ayrı antlaşmalar imzalandı. Ancak Osmanlı Devleti ve Macaristan'la herhangi bir antlaşma yapılmadan Konferans dağıldı. Büyük devletlerin menfaatlerinin paralelinde kararların alındığı Paris Barış Konferansı, Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği sorunlara çözüm getirmemiştir. Adında "barış" tabiri olan ve dünya barışını temin etme amacını taşıyan Paris Barış Konferansı, aslında İkinci Dünya Savaşı'nın da hazırlayıcısı olmuştur. 1920'nin ortalarına kadar fiilen devam eden Paris Barış Konferansı'nın ilk altı ayında en önemli kritik kararlarlar alınmıştır. Bu kararlar ileriki yıllarda devletlerarasındaki ilişkilere yön vermiş ve yeni sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çalışmada Konferansa katılmak üzere Osmanlı Murahhaslarının Paris'e davet edilmesi, Konferansta Türkiye Sulhu hakkında yapılan müzakereler, Osmanlı Murahhaslarının Konferanstaki vaziyetleri; bu süreçte İstanbul'da toplanan Şûrâ-yı Saltanat ile başta başkent İstanbul olmak üzere Anadolu'nun muhtelif vilayetlerinde düzenlenen mitingler ve gönderilen protesto telgrafları hakkında Vakit gazetesinde yayınlanan haber ve yazılar incelenmiştir.

*Bu çalışma yazarın Yüksek Lisan Tezinin ilgili bölümünden üretilmiştir.

** Dr., MEB, Van, Türkiye, mevlam04@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-3044-3294).

Anahtar Kelimeler: *Paris Barış Konferansı, Türkiye Sulhu, Wilson İlkeleri, Vakit gazetesi.*

Abstract

The First World War ended with the defeat of the Central Powers, to which the Ottoman Empire was also a party. The Allied Powers signed armistice agreements with Bulgaria, which was defeated in the war, on September 29, with the Ottoman Empire on October 30, with Austria-Hungary on November 3, and with Germany on November 11. With the end of the armed struggle, peace talks came to the agenda. The winners of the war met in Paris to discuss the terms of the agreements they would make with the defeated and to resolve the disputes among themselves. Representatives of 32 states began to redefine the map of Europe and even the world in Paris. Communities and minorities hoping to achieve independence were impatiently waiting for the decisions to be taken at the Paris Peace Conference. Moreover, many of these communities and minorities aimed to seize land from the Ottoman Empire. The Greeks in particular were deeply enthralled with the dream of "Greater Greece". On the other hand, Wilson's principle of "the victors will not take land from the defeated" gave hope to the defeated states and increased their expectations from the Peace Conference. The Paris Peace Conference started on January 18, 1919. At the conference, separate agreements were first signed with Germany, Austria and Bulgaria. However, the Conference was dissolved without any agreement being made with the Ottoman Empire and Hungary. The Paris Peace Conference, where decisions were taken in parallel with the interests of the great powers, did not bring a solution to the problems brought by the First World War. The Paris Peace Conference, which had the word "peace" in its name and aimed to ensure world peace, actually prepared the Second World War. The most important critical decisions were taken in the first six months of the Paris Peace Conference, which continued virtually until the mid-1920s. These decisions shaped the relations between states in the following years and caused the emergence of new problems. In this study, the invitation of the Ottoman delegations to Paris to attend the Conference, the negotiations regarding the Turkish Peace at the Conference, the positions of the Ottoman delegations at the Conference; In this process, the news and articles published in the Vakit newspaper about the meetings held in various provinces of Anatolia, especially in the capital Istanbul, and the protest telegrams sent, with the Council of Sultanate gathered in Istanbul, were examined.

Keywords: *Vakit newspaper, the Paris Peace Conference, Turkey Peace, Wilson Principles.*

Giriş

Basın, devlet ve toplum için yönlendirici ve şekillendiricidir. Basının en önemli unsurlarından olan gazete, hem toplumun aynası hem de toplumun aynaya yansımayan yüzünü ortaya koyan ve kendi döneminin siyasî-sosyal olaylarını gösteren kitle iletişim aracıdır. *Vakit* gazetesi Meşrutiyet Dönemi'ne, sonrasında yaşanan savaşlara ve Cumhuriyet Dönemi'ne tanıklık yaptığı için bu dönemlerin siyasi ve sosyal olaylarını iyi tahlil edebilmiştir. *Vakit* gazetesinde Paris Barış Konferansı hakkında hem haberler hem de köşe yazıları yayımlanmıştır. Gazete, bu nedenden dolayı birçok defa sansüre maruz kalmıştır. *Vakit* gazetesinin İstanbul'da basılan önemli gazetelerden biri olması, Konferans'la ilgili Avrupa gazetelerinde yayımlanan yazılara da sayfalarında yer vermesi ve Millî Mücadele taraftarı yayın politikasına sahip olması, gazetenin önemini ortaya koymaktadır. Gazete, Paris Barış Konferansı müzakere sürecini çok yakından takip etmiş, Konferans için Paris'e gidecek Osmanlı Murahhaslarının kimlerden oluştuğunu, muhtıralarda yer alması gereken hususları ve takip edilen güzergâh gibi konuları da okuyucularına aktarmıştır. Makale çalışması için öncelikle 1919 ve 1920'de basılan *Vakit* gazetesinin tüm sayıları temin edilmiştir. Daha sonra Paris Barış Konferansı'nda Türkiye Sulhu hakkında yayımlanan yazılar ve haberler kronolojik olarak sıralandıktan sonra belli başlıklar altında ele alınmıştır. Ayrıca müzakere sürecinde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde düzenlenen protesto mitingleri de incelenmiştir. Dönemin siyasî ve toplumsal vaziyetini gösteren Millî Mücadele taraftarı bir gazetenin gözüyle Paris Barış Konferansı'nın tüm detaylarıyla incelenmesi, makalenin literatür açısından önemini ortaya koymaktadır.

Vakit gazetesi ilk olarak 1875 yılında Filip Efendi (Şahinyan) tarafından yayımlanmıştır[1]. 1884 ile 1917 tarihleri arasında yayın hayatına ara veren *Vakit* gazetesi, 22 Ekim 1917'de Ahmed Emin Yalman ve Mehmet Asım Us ortaklığında tekrar yayımlanmaya başlamıştır[2]. İstanbul basınının en önemli gazetelerinden olan *Vakit,* Millî Mücadele taraftarı yayınlar yapmış ve bundan dolayı birçok defa yayınları tatil edilmiş veya sansüre uğramıştır[3].

Osmanlı Devleti için "sonun başlangıcı" olan Birinci Dünya Savaşı, yenilgiyle sonuçlanmıştı. 1918 yılına gelindiğinde hem İtilaf hem de İttifak Devletleri artık barışı düşünmeye başlamıştı. Bu arada 8 Ocak 1918'de ABD Başkanı Woodrow Wilson, tarihte "Wilson İlkeleri" veya "Wilson'un 14 Noktası" olarak geçen ilkelerini dünyaya duyurmuştu. Ancak bu ilkeler, İtilaf Devletlerinin savaş sonrası planlarını bozuyordu. Çünkü her bir İtilaf Devletinin kendine göre barış antlaşmalarından beklentileri farklıydı. Bilhassa İtilaf Devletlerinin kendi aralarında yaptıkları gizli antlaşmalar ve savaş sonrası için yaptıkları planlar, *"açık anlaşma ve diplomasi"* kuralını savunan Wilson İlkeleri'ne ters düşüyordu[4].

1918'de Birinci Dünya Savaşı daha sona ermeden, bazı ülkeler ve azınlıklar harekete geçip taleplerini söylemeye başlamışlardı. Paris Barış Konferansı bu taleplerin dile getirildiği yer olmuştur[5]. Aslında İtilaf Devletleri aynı safta savaşmış olmalarına rağmen

[1] M. Nuri İNUĞUR, *Basın ve Yayın Tarihi,* Der Yayınları, İstanbul 2005, s. 249.

[2] Ahmet Emin YALMAN, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, I.* (1888-1922), Rey Yayınları, İstanbul, 1970, s. 357.

[3] Örneğin 4 Temmuz 1920'de *Vakit'*te yayımlanan *"İzmir Cephesinde Vaziyet"* başlıklı haberde Mustafa Kemal, Fevzi ve İsmet Paşaların resmi de yer aldığı için Divan-ı Harp tarafından on gün müddetle gazetenin yayını durdurulmuş ve gazete 5-16 Temmuz 1920 tarihleri arasında yayınlanamamıştır. Ayrıca sorumlu müdür de bir ay hapse mahkûm edilmiştir (*Vakit,* 4 Temmuz 1920, Numara 1935, s. 1).

[4] Rıfat UÇAROL, *Siyasi Tarih,* Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 508, 509.

[5] Ali Erhan ERTAN ve Tevfik Orçun ÖZGÜN, 2016: 553). "I. Dünya Savaşı'nın Ardından Yenidünya Düzenine Doğru: 1919 Paris Barış Konferansı", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi***,** S. III, Aralık 2016, s. 253.

kendi aralarında menfaat çatışmasından dolayı anlaşamadıkları önemli meseleler de vardı. İşte İtilaf Devletlerinin hem bu meseleleri çözmek hem de mağlup devletlere kabul ettirilecek "barış" şartlarının belirlemek için Paris'te bir araya gelmişlerdir[6].

Kasıtlı bir şekilde Alman İmparatorluğu'nun kuruluş tarihi olan 18 Ocak'ta başlayan Paris Barış Konferansı'na 32 devletin temsilcileri katılmıştır. Konferans başlarken ilk olarak yapılacak müzakerelerde uyulacak bazı usul esaslar belirlendi. Buna göre İngiltere, Fransa, ABD ve Japonya tüm oturumlarda ve komisyonlarda yer almış, Yunanistan ve diğer katılan devletler ise sadece kendilerini ilgilendiren meselelerin görüşüldüğü oturumlara katılabilmiştir. Konferans müzakerelerine hâkim olan devletler başta İngiltere ve Fransa olmak üzere[7], ABD, Japonya ve İtalya idi[8]. Konferans müzakereleri için bu hâkim devletlerin Başbakan ve Dışişleri Bakanlarından oluşan "Onlar Konseyi"[9] ve sadece Başbakanlarından oluşan "Beşler Konseyi" oluşturulmuştur. Fakat Japonya Başbakanı'nın çekilmesiyle "Beşler Konseyi", "Dörtler Konseyi" olarak devam etmiştir[10].

Marc Trachtenberg'in belirttiğine göre Robert Binkley, Paris Barış Konferansı'nı "kahramanlar ve kötü adamlar" arasında yaşanan bir mücadele olarak tasvir etmiştir[11]. Gerçekten de Paris Barış Konferansı, savaşın sorumluları olarak görülen İttifak Devletlerinin yargılanıp cezalarının kesildiği, savaş zararının tazmin edildiği yer olmuştur. Konferans, yeni devletlerin kurulduğu, yeni sınırların çizildiği, bazı milletlerin hayat hakkının elinden alındığı ve güçlü devletlerin asırlık planları için kararların alındığı bir meclis görevini yerine getirmiştir[12].

Konferansta Ermeni, Rum, Yahudi, Arap ve Kürtler kendi siyasî talepleri doğrultusunda başat devletleri etkilemek için yerlerini almışlardı[13]. İtalya ise St. Jean de Maurienne Antlaşması (1917) ile kendisine vaat edilen Anadolu topraklarını istiyordu. Bu nedenle Konferans'ta önce Almanya sulhu olmak üzere Avrupa meseleleri ele alınmış ve Osmanlı Sulhu ise ancak 30 Ocak 1919'dan itibaren görüşülmeye başlanmıştır[14].

Konferansın Ocak ve Şubat müzakerelerinde temel konu Almanya sulhu meselesi Mart müzakerelerinde ise ağırlıklı olarak Polonya-Almanya arasındaki sınırın belirlenmesi, Avusturya-Macaristan konusu, Yahudi talepleri ve genel hatları ile Osmanlı Devleti'nin

[6] R. UÇAROL, *Siyasi Tarih,* s. 509.
[7] Ahmet Hurşit TOLON, *Sevr'e Giden Yol,* Günal Basım Yayın, Ankara, 2005, s. 116, 117.
[8] Margaret MACMİLLAN, *Barış Yapanlar-Dünyayı Değiştiren 6 Ay- 1919 Paris Barış Konferansının Hikâyesi,* Çev. Belkıs Çorakçı DİŞBUDAK, Alfa Yayınları, İstanbul 2015, s. 95.; R. UÇAROL, *Siyasi Tarih,* s. 510-512.
[9] Fahir ARMAOĞLU, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1924-1980),* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984, s. 145.
[10] Dilara USLU, "Paris Barış Konferansı'ndaki Yunan İsteklerinin Batı Basınına Yansımaları", *History Studies,* C. IV, S. 2, Temmuz 2012, s. 362. "Dörtler Konseyi", Birleşik Krallık Başbakanı David Lloyd George, ABD Başkanı Woodrow Wilson, Fransa Başbakanı Georges Clemenceau ve İtalya Başbakanı Vittorio Emanuele Orlando'dan oluşuyordu (Yusuf Hikmet BAYUR, *Atatürk'ün Hayatı ve Eserleri,* C. I, Güven Basımevi, Ankara, 1970, s. 326). Ancak sonraki günlerde İtalyan mümessilinin konferansı terk etmesiyle "Dörtler Konseyi"nde üç devlet kalmıştır (A. E. ERTAN ve T. O. ÖZGÜN, I. Dünya Savaşı'nın Ardından Yenidünya…", s. 556).
[11] Marc TRACHTENBERG, "Reparation at The Paris Peace Conference." *The Journal of Modern History* 51.1 (1979), s. 24.
[12] A. E. ERTAN ve T. O. ÖZGÜN, "I. Dünya Savaşı'nın Ardından Yenidünya…", s. 555.
[13] Mustafa BUDAK, "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması İle İlgili Tartışmalar, *Tarih Dergisi,* 71 (2020/1), s. 447.
[14] Hanefi YAZICI, 1919 Paris Barış Konferansı'nda Türk Tezleri, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi,* 2020, 9 (2), s. 1045. Ancak İtalya'ya verilen bu söz tutulmamış ve Konferans'ta İzmir'in Yunanistan tarafından işgaline karar verilmiştir (Sina AKŞİN, v.d., (2006), *Yakınçağ Türkiye Tarihi I,* Milliyet Kitaplığı, s. 71).

paylaşılması hususları ele alınmıştır[15]. Ancak Osmanlı Devleti ile imzalanacak antlaşma şartlarının müzakeresi, Osmanlı temsilcisinin olmadığı veya söz hakkı verilmediği oturumlarda gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin konferansa katılma talebi ancak Haziran 1919'da mümkün olabilmişken, buna karşın Osmanlı'dan toprak koparmaya çalışan Yunanistan, Şubat 1919'da Konferanstaki yerini almıştır[16].

Konferans müzakerelerinde Yunanlılar, Wilson Prensiplerinden de medet umarak Ege Bölgesi'nde Rum nüfusun Müslüman nüfustan fazla olduğunu iddia etmişlerdir[17]. Konferansta Ege Bölgesi'nin Yunanlılara verilmesi kararının alınması üzerine[18] İtalyan heyeti müzakereleri terk etmiştir. Çünkü daha önce İtilaf Devletlerinin kendi aralarında gizli olarak imzaladıkları St. Jean de Maurienne Antlaşması (10-21 Nisan 1917) ile İzmir ve havalisi İtalya'ya verilmişti[19]. Konferans, 10 Mayıs 1919 tarihinde yine İtalyan heyeti olmadan toplanmış ve bu toplantıda İzmir işgalinin ayrıntıları kararlaştırılmıştır[20]. Tüm dünya kamuoyu ve basını Paris Barış Konferansı'nın müzakere sürecini ve alınan kararları yakından takip etmiştir[21].

Paris Barış Konferansı'ndan sonraki süreçte, Wilson Prensiplerinde belirtilen "Mağlup devletlerden toprak ilhak edilmeyecek" taahhüdüne rağmen emperyalizmin yerini "Manda sistemi" almış, emperyalist devletlerin rolünü ise "Mandater devletler" yerine getirmiştir[22]. Böylece hem Wilson Prensipleri ihlâl edilmemiş hem de İtilaf Devletleri yapacakları işgaller için aradıkları kılıfı bulmuşlardır[23].

---

[15] İsmail KÖSE, "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı", *History Studies,* C. VI, S. 3, Nisan 2014, s. 219, 222, 223.

[16] D. USLU, "Paris Barış Konferansı'ndaki Yunan…", s. 362

[17] Kurnaz bir devlet adamı olan Venizelos, Yunan taleplerini bilhassa Wilson İlkelerinin 12. Maddesi'ne ve self-determinasyon hakkına dayandırmıştır. Venizelos bu iddiasını ispatlamak için Rum Patrikhanesi'nin hazırladığı uydurma nüfus istatistiklerini kanıt olarak kullanmıştır. Bu istatistiklerle Trakya havalisinde Rum nüfusunun fazla olduğunu iddia etmiş ve Trakya'nın Yunanistan'a bırakılmasını istemiştir. Ancak Bulgarlar da yine Wilson Prensiplerine dayanarak Balkan Savaşları'nda Doğu Trakya'da göç ettirilen 36.000 Bulgar'ın Edirne mıntıkasına yerleştirilmelerini istemiştir. Bu durumu gören Venizelos, Bulgarların Trakya ile ilgili tezlerini çürütmek ve bu bölgenin Yunanistan'a verilmesini sağlamak maksadıyla Bulgar Meclisi'ndeki Batı Trakya milletvekillerini elde ederek onlardan, Trakya'da Bulgar zulmünü açıklayan ve halkın Yunan idaresini istediğini belirten beyanların yer aldığı yazılar alarak yayınlamıştır (A. H. TOLON, *Sevr'e Giden Yol,* s. 117).

[18] Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra *"Büyük Yunanistan"* hayalini gerçekleştirmek için Yunanistan'ın Batı Anadolu ve Trakya'yı ele geçirmesi gerekiyordu. Yunanistan'ın bu hayali İngiltere'nin politikasıyla paraleldi. Çünkü İngiltere'nin sömürge yollarının güvenliği için Batı Anadolu'nun İtalya gibi güçlü bir devletin değil Yunanistan gibi kendi kontrolünde olan bir devletin elinde olması şarttı. Bu nedenle İngiltere, Paris Barış Konferansı'nda Yunanistan'ı desteklemiş ve Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verilmesini sağlamıştır. İtalya konferansta buna karşı çıkmış ancak Lloyd George engelini aşamamıştır (Cemil KOÇAK, Hikmet ÖZDEMİR vd., Haz., Sina AKŞİN, *Yakınçağ Türkiye Tarihi (1908-1980) I,* Milliyet Yayınları, İstanbul, 1989, s. 71). Elefterios Venizelos başkanlığındaki Yunanistan heyeti konferansın 3 ve 4 Şubat oturumlarına katılmış, sadece Batı Anadolu'yu değil, Batı Trakya, Kıbrıs, On İki Ada, Ege'deki tüm adaları, Marmara Denizi, Bulgaristan'ın II. Balkan Savaşı'nda aldığı toprakların önemli bir kısmını istemişlerdir (İ. KÖSE, "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı", s. 220).

[19] Selahattin TANSEL, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I,* MEB Yayınları, İstanbul, 1991, s. 153, 154.

[20] A. H. TOLON, *Sevr'e Giden Yol,* s. 123.

[21] Mahmut KOÇAK, Türk ve Fransız Basınına Göre Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti, Yüksek Lisans Tezi, *T.C. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,* 2022, s. 34-41.

[22] Kadir KASALAK, Millî Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 22.

[23] Süleyman ÜLGER, Paris Barış Konferansı'nın İstanbul Basını (Vakit, İstiklâl, Sabah, Tarik Gazeteleri)'na Yansımaları, Yüksek Lisans Tezi, *T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,* Isparta 2011, s. 23.

1. Vakit Gazetesinde Şûrâ-yı Saltanat ve Bu Süreçte Yaşanan Gelişmeler Hakkında Yayımlanan Haber ve Yazılar (21-27 Mayıs 1919)

Paris Barış Konferansı devam ederken Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal ettiklerine dair haber, 16 Mayıs 1919 tarihli *Vakit* gazetesinde yer almıştır. 15 Mayıs 1919 tarihli tebliğ-i resmiye kaynak gösterilerek yayımlanan haberde, Paris Barış Konferansı'nın kararına ve Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesi'ne istinaden, İzmir'in Yunan askerleri tarafından işgal edildiği bildirilmiştir.

21 Mayıs 1919 tarihli *Vakit*'te *"Sulh Konferansı'na Davetimiz"*[24] başlığı ile verilen habere göre Sadrazam Damat Ferit Paşa, Konferansa Osmanlı mümessillerinin katılması için telgrafla müracaat etmiştir[25]. Ancak Konferansta Osmanlı Devleti'nin aleyhine bir bir kararların alınması üzerine bu konuda bazı müzakereler yapılması ihtiyacını doğurdu. Bu nedenle Padişah Vahideddin 26 Mayıs 1919'da Şûrâ-yı Saltanat'ın[26] toplanmasını istemiştir[27]. 24 Mayıs 1919 tarihli *Vakit,* Yıldız Sarayı Merasim Dairesi'nde Şûrâ-yı Saltanat için hazırlıklar yapıldığını ve yaklaşık iki yüz zata davetnâmelerin gönderildiğini yazmıştır. Aynı haberde Şûrâ-yı Saltanat'a Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın riyaset edeceği, Padişah Vahideddin'in de şehzadelerle beraber toplantı salonuna açılan hususî bir salonda yer alacağı belirtilmiştir[28].

26 Mayıs'ta toplanan Şûrâ-yı Saltanat toplantısının başında Padişah Vahideddin, Osmanlı Devleti'nin düştüğü durum hakkında acilen tedbirler alınması gerektiğini ve bu konuda toplantıya katılanların fikirlerini beyan etmeleri için Şûrâ'nın toplandığını söylemiştir. Padişahın bu kısa açılış konuşmasından sonra Sadrazam Damat Ferit Paşa söz alarak 2 Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti ile Almanya arasında İstanbul'da akdedilmiş olan *"tedâfüî ittifak"* antlaşmasından sonra yaşanan gelişmeler üzerine 17-30 Ekim 1914'te Devletin Birinci Dünya Savaşı'na girdiğini söylemiştir. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra sulh safhasına geçilemediğini belirten Sadrazam, savaşa kerhen sevk edilen Osmanlı Devleti'nin mukadderatının belirlendiği bu süreçte Birinci Dünya Savaşı faciasından Türk milletinin mesul olmadığını her tarafta anlatmak çabasında olduklarını ifade etmiştir[29].

Sadrazam Damat Ferit Paşa konuşmasının devamında 14 Mayıs'ta İngiltere Fevkalade Murahhası Amiral Webb'in evine gelerek kendisine Paris Sulh Konferansı'nda alınan karar üzerine İzmir civarındaki hadiselerden dolayı ve Mütarekenin 7. Maddesi gereğince, Amiral Caltrhope kumandasındaki İtilaf Devletleri donanması tarafından İzmir kalelerinin teslim alınacağını, İstanbul Hükümeti'nin de buna uygun olarak hareket etmesi gerektiğine dair bir nota verdiğini söylemiştir. Sadrazam Damat Ferit Paşa Amiral Webb'in notasına aynı gün gece saat on sıralarında verdiği cevapta, İzmir'de sadece kalelerin işgal

[24] *Vakit* gazetesinde Paris Barış Konferansı için ekseriyetle "Sulh Konferansı" veya "Paris Sulh Konferansı" tabirleri kullanılmıştır.
[25] *Vakit,* 21 Mayıs 1919, Numara 562: 1.
[26] Şûrâ-yı Saltanat: Osmanlı Devleti'nde olağanüstü meseleler için padişahın topladığı danışma meclisi olup, verdiği kararlar tavsiye niteliğindeydi. Şûrâda alınan kararların yerine getirilip getirilmemesi padişah ve hükümetin takdirine bırakılmıştı (Yılmaz ÖZTUNA, *Büyük Tarih Ansiklopedisi II,* Bateş Yayınları, Ankara 1992, s. 662).
[27] Ali Fuat TÜRKGELDİ'ye göre Birinci Saltanat Şûrâsı'nın toplanmasını Veliahd Abdülmecid Efendi teklif etmiştir. Abdülmecid Efendi *"ahvâlin vehametini ve Heyet-i Vükelâ'nın yetersizliğini"* belirten bir muhtıra vererek meselelerin müzakeresi için Şûrânın toplanmasını istemişti (S. TANSEL, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I,* s. 253).
[28] *Vakit,* 24 Mayıs 1919, Numara: 565, s. 2.
[29] *Vakit,* 27 Mayıs 1919, Numara 567, s. 1.

edilmeyeceğini, Yunan askerlerinin şehre de gireceklerini ve bu havalide Mütarekenin 7. Maddesi'ni ihlâl eden bir durumun olmadığını belirtmiştir. Sadrazam Damat Ferit Paşa cevabî notada, İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devleti'nin asker sayısını arttırma talebini kabul etmemesinden dolayı İzmir'de asayişin istenildiği gibi sağlanamadığını; İzmir'in ne ırk, ne tarih, ne de coğrafya bakımından Yunanistan'la hiçbir alakası olmadığından ve %83 nispetinde çoğunluğa sahip Türk nüfusunun yaşadığı bir yer olmasından dolayı burada Türk milletinin hukukunun dikkate alınması gerektiğini ifade etmiştir[30].

Vakit gazetesindeki aynı habere göre, Şûrâ toplantısında verilen on beş dakikalık aradan sonra katılımcılar gruplara ayrılarak her bir grup Damat Ferit Paşa'nın açıklamalarını değerlendirmiştir. İkinci oturumda ilk önce söz alan Ayan Meclisi Eski Reisi Ahmet Rıza Bey, Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın açıklamalarında bir takım noktaların müphem kaldığını belirtmiştir[31]. Ahmet Rıza Bey, kuvvetin hükümetin silahında değil, hükümet ile milletin aynı amaç için birlik ve beraberliğinde olduğunu, milletten kuvvet almayan hükümetin zayıf ve aciz olduğunu söylemiştir[32].

Ahmet Rıza Bey'den sonra Ayan'dan Seyyid Bey söz alarak, işgalin genişlemekte olduğunu, İzmir'den hatta İstanbul'dan bahsedildiğini ve İzmir'de yapılanın bir emr-i vaki işgal mi yoksa ilhak mı olduğunu sormuştur. *Vakit* gazetesinin haberine göre Seyyid Bey'den sonra Galip Kemali Bey söz almış ve Bolşevik Hükümeti'nin bile Sulh Konferansı'na davet edildiğini ancak Osmanlı Hükümeti'nin davet edilmediğine dikkat çekmiş ve derhal Sulh Konferansı'na bir heyetin gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Şûrâ'da, Selahaddin Bey'in, "*Şûrâ-yı Saltanat'ın, Şûrâ-yı Milliye inkılâb ettirilmesi gerektiğini"* söylemesi üzerine Celaleddin Arif Bey' de, Selahaddin Bey'in fikrine katılarak Şûrâ-yı Saltanat'a Vilâyât Meclis-i Umumî üyelerinin de ilavesiyle milleti temsil edecek bir heyetin oluşturulması gerektiğini söylemiştir. Daha sonra ise basın adına Rauf Ahmet Bey, harpte mağlup olduklarını fakat mağlupların da bir hayat hakkı olduğunu; adalet istemeye hakkımızın olduğunu ve Hükümetin işgalleri protesto etmesinin yeterli olmadığını, Türklerin meskûn olduğu yerlerin siyasî ve iktisadî haklarının temin edilmesi için Türkiye'nin Amerika'nın manda yönetimine girmesi gerektiğini ifade etmiştir[33].

Vakit gazetesi okuyucularına aktardığı bu detaylı habere göre Vahdet-i Milliye'den Hamid Bey, Wilson Prensipleri'ne göre Osmanlı Devleti'nin parçalandığını ve istiklâlini kaybettiğini; çok önemli olan Hilâfet meselesinin de ancak bağımsızlık ile mümkün olabileceğini belirterek Şûrâ-yı Millî oluşturulması gerektiğini söylemiştir. Aynı şekilde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına Ömer Fevzi Bey ve Millî Kongre Cemieyeti'nden Hüsnü Bey de Şûrâ-yı Millî'yi istediklerini dile getirmişlerdir. Şûrâ'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası Reisi Sadık Bey'in yazılı olarak okunan beyanatında, Osmanlı Devleti'nin güçlü bir devletin dostluğunu ve siyasi desteğini alması gerektiği ileri sürülmüştür. Bunun üzerine Sulh ve Selamet Fırkası'ndan Ferid Paşa, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın açıklamalarını tenkit ederek İzmir'de Yunan askerlerinin yaptığı zulme dikkat çekmiş ve sükûnet ile milletin bugünkü beladan kurtulamayacağını söylemiştir[34].

---

[30] *Vakit,* 27 Mayıs 1919, Numara 567, s. 1.

[31] Ahmet Rıza Bey Hükümetten şu hususlarda malumat verilmesini rica etmiştir: a. Dört devletle yapılan müzakerelerin neticesi nedir? b. "Sulh Konferansı'na doğrudan katılmak için yapılan müracaattan alınan cevap nedir? c. Wilson Prensiplerinin Türk hâkimiyetindeki yerler hakkındaki teminatı devam ediyor mu? d. Bazı devletlerden yardım almak için müracaat edilmiş midir? (*Vakit,* 27 Mayıs 1919, Numara 567: s. 1, 2).

[32] *Vakit,* 27 Mayıs 1919, Numara 567, s. 1.

[33] *Vakit,* 27 Mayıs 1919, Numara 567, s. 1.

[34] *Vakit,* 27 Mayıs 1919, Numara 567, s. 1.

Şûra-yı Saltanat toplantısında Vilâyât-ı Şarkiye Cemiyeti'nden Süleyman Nazif Bey, Millî Ahrâr Fırkası'ndan Refik Bey ve Sosyal Demokrat Fırkası'ndan Hasan Rıza Bey, muhtelif bazı konularda konuşmalar yapmışlardır. *Vakit* toplantının sonunda Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın tekrar söz alarak, burada gerek Hükümet lehinde ve gerek aleyhinde söylenen sözler, vatanın saadet ve selâmeti için söylenmiş olduğundan, hepsine de ayrı ayrı teşekkür etmiş ve Şûrâ-yı Saltanat'ın sona erdiğini belirtmiştir[35].

Görüldüğü gibi Saltanat Şûrâsı'nda üzerinde en çok tartışılan konu, Paris Barış Konferansı'nda Türklerin hak ve çıkarlarının etkili bir surette savunulması isteğidir. Ayrıca Amerika'nın veya bir başka devletin mandası altına girme konusu da konuşulmuştur. Hâlbuki Osmanlı Devleti'nin geleceğini belirleyecek olan bu Konferansa, Osmanlı Hükümeti'nin çeşitli teşebbüslerine rağmen, Saltanat Şûrâsı'nın toplandığı tarihe kadar Osmanlı adına herhangi bir heyet davet edilmemişti. Aslında Paris Barış Konferansı, Türk topraklarının bir kısmının işgaline nasıl kendi başına karar verdiyse, bu defa da Türkiye Sulhu'nun yapılmasına aynı şekilde karar vermiştir.

2. Vakit Gazetesinde Osmanlı Devleti'nin Konferansa Davet Edilme Süreci Hakkında Yayımlanan Haber ve Yazılar (30 Mayıs - 5 Haziran 1919)

Vakit gazetesi bu süreçte bazı Avrupa ve Amerika gazetelerini kaynak göstererek Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı'nın geleceği hakkında yapılan müzakereler yayımlamıştır. Mesela 30 Mayıs tarihli *Vakit, Jurnal Doryan* gazetesinin Dörtler Meclisi'nin Türkiye meselesi ile meşgul olduğunu, *Daily Mail* İstanbul ve Anadolu'nun büyük kısmının Osmanlı'nın elinde kalacağını; *New York Herald*'in ise İstanbul, Anadolu ve Ermenistan'ın Amerikan mandasına bırakıldığını yazmıştır[36]. *Vakit,* İzmir'in 15 Mayıs 1919'da işgalinden sonra 21 Mayıs'tan itibaren haftada birkaç defa gazetenin birinci sayfasında kalın puntolu harflerle ve çerçeve içinde *"Devletlerin Taahhüdü"* başlığı altında *"Wilson Prensiplerinden Türkiye'nin mukadderâtı hakkındaki madde-i mahsusa"* ifadesiyle Wilson Prensiplerinin 12. Maddesini yayınlamıştır. Bu da gösteriyor ki birçok İstanbul gazetesi gibi *Vakit* gazetesi de fikirlerini, Wilson Prensiplerine dayandırmıştır. Gazete, ABD'den bu prensiplerin hakkımızda uygulanması için beklenti içerinde olmuştur.

Veliaht Abdülmecid Efendi ve Bâb-ı Âli bir Türk delegasyonunun konferansa katılması konusunda büyük çaba göstermiştir. Nihayet 30 Mayıs 1919'da Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi, bir Türk delegasyonunun Konferansta dinlenilmesi hususu, Woodrow Wilson'un itirazlarına rağmen, Lloyd George, Clemenceau ve Orlando'nun desteğiyle kabul etmiştir[37]. Nitekim Fransa Hükümeti'nin İstanbul'daki siyasî temsilcisi 1 Haziran'da Bâb-ı Âlî'ye gelerek Sadrazam Damat Ferit Paşa ile görüşmüş *"hukuk-i Osmaniye'yi Sulh Konferansı'nda müdafaa etmek için"* Osmanlı Murahhaslarını Paris'e davet etmiştir[38].

Paris Barış Konferansı'na Osmanlı Devleti'nin davet edilmesi üzerine *Vakit* gazetesinde Osmanlı Murahhas Heyeti'nin nasıl kişilerden olması gerektiği konusunda yazılar yayımlanmıştır. Örneğin *Vakit* gazetesi ortaklarından Mehmet Asım, 5 Haziran 1919 tarihli *"Müdafaa-i Hukuk"* başlıklı başmakalesinde, Paris'e gidecek murahhas heyetin sıradan bir heyet olmadığını, devlet ve millet için bir çeşit *"müdafaa-i hukuk heyeti"* olduğundan dolayı bu heyetin her türlü bilgi ve donanıma sahip olması gerektiğini yazmıştır. Mehmet Asım'a göre dört yıl devam eden harp süresince düşmanlarımız, tüm Avrupa'yı Müslümanlık ve

[35] *Vakit,* 27 Mayıs 1919, Numara 567, s. 1, 2.
[36] *Vakit,* 30 Mayıs 1919, Numara 571, s. 1.
[37] S. TANSEL, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I,* s. 256, 257.
[38] *Vakit,* 2 Haziran 1919, Numara 574, s. 2.

Türklük aleyhinde bir fikre inandırmışlardır. Ayrıca Venizelos gibi *"en dessas bir siyaset avukatı"*nın bin türlü iftirayla Osmanlı aleyhinde çalıştığını, Ermenilerin de harp seneleri zarfında cereyan eden olayları, pek yanlış bir surette Avrupa kamuoyuna neşrettiklerini belirten Mehmet Asım, her taraftan gelen bütün bu saldırılara karşı göğüs gerecek olan murahhaslar, en güzide uzmanlardan seçilmesi gerektiğini söylemiştir[39].

Vakit gazetesi yine 5 Haziran'da *"Heyet-i Murahhasımızın Sulh Konferans'ında Vaziyeti - Hareket Günü"* başlığıyla verdiği haberde ise irade-i seniyye ile Sadrazam Damat Ferit Paşa ve eski Sadrazam Tevfik Paşa'nın murahhas olarak; Dâhiliye Nâzırı Ali Kemal, Maliye Nâzırı Tevfik, Şûrâ-yı Devlet Reisi Rıza Tevfik Beylerin ise müşavir olarak tayin edildiğini yazdı. Gazete, eski Sadrazam Tevfik Paşa'nın rahatsızlığından dolayı Paris'e birkaç gün geç gideceğini de yine bu haberinde belirtti[40].

Vakit gazetesi Osmanlı Murahhaslarının İstanbul'dan nasıl ve ne zaman ayrılacakları konusunda da okuyucularını bilgilendirmeye devam etmiştir. 7 Haziran 1919 tarihli *Vakit,* Osmanlı Murahhas Heyeti'nin Padişahın huzuruna çıkarak kendisiyle vedalaştıktan sonra kendilerine tahsis edilen Fransız (Demokrasi) zırhlısıyla saat altı buçukta Toulon'a gitmek üzere limandan ayrıldıklarını yazdı. *Vakit,* aynı haberin sonunda Murahhas Heyeti'nin masrafları için Maliye bütçesinden özel bir ödenek ayrıldığını da kaydediyordu[41].

3. Vakit Gazetesinde Osmanlı Murahhas Heyeti'nin Paris Barış Konferansı'ndaki Faaliyetleri Hakkında Yayımlanan Haber ve Yazılar (23 Haziran 1919- 27 Temmuz 1919)

Osmanlı Murahhas Heyeti'nin Konferanstaki faaliyetleri hakkında *Vakit* gazetesinde detaylı haberler yayımlanmıştır. Buna göre Sadrazam Damat Ferit Paşa, Onlar Meclisi toplantısında harbin mesuliyetini Enver ve Talat Paşalara yüklemiş, Türk milletinin Fransa ve İngiltere'yi daima iyiliksever olarak gördüğünü söylemiştir. Toplantıda Damat Ferit Paşa, Patrikhane'ye imtiyazlar tanınması hususunda kefil olmuş, Osmanlı'nın her vilayetinde büyük devletlerin kontrolü altında bir idare şekline razı olduğunu ve adliye teşkilatını karma bir tarzda ıslah etmeyi de Osmanlı Hükümeti adına taahhüt etmiştir. Ayrıca Osmanlı Hükümeti'nin Türkçeden başka Fransızca, İngilizce, Rumca ve Ermeniceyi de resmî dil olarak kabul ettiğini Sadrazam Damat Ferit Paşa belirtmiştir[42]. Damat Ferit Paşa bu açıklamalarıyla Konferansta Osmanlı Devleti aleyhine alınacak kararların şiddetini düşürmeye çalışmıştır.

Vakit gazetesinin 24 Haziran tarihli nüshasında *"Paris Sulh Konferansı'nda Murahhaslarımız"* başlığı ile yayımlanan habere göre Osmanlı Murahhasları Konferansta büyük bir teveccüh görmüş ve Sadrazam Damat Ferit Paşa, Onlar Meclisi'ne davet edilerek Clemenceau tarafından kabul edilmiştir. Mezkûr habere göre Venizelos bu toplantıda yer almamış ancak Japonya Murahhasları hazır bulunmuştur[43].

İtilaf Devleti'nin Hükümet Başkanları ile Hariciye Nâzırlarından oluşan Onlar Meclisi'ndeki toplantıda Sadrazam Damat Ferit Paşa, Fransızca olarak muhtıra okumuştur. Muhtırada, Birinci Dünya Savaşı'nın sebeplerinden ve sorumlularından bahsedilmiş, İttihat ve Terakki'nin Almanya ile gizli bir anlaşma yaparak milletin ve hatta Padişahın haberi olmadan savaşa girildiği; muharebe esnasında yalnız gayr-i Müslimler değil, yüz

[39] *Vakit,* 5 Haziran 1919, Numara 577, s. 1.
[40] *Vakit,* 5 Haziran 1919, Numara 577, s. 1.
[41] *Vakit,* 7 Haziran 1919, Numara 579, s. 1.
[42] *Vakit,* 23 Haziran 1919, Numara 595, s. 1.
[43] *Vakit,* 24 Haziran 1919, Numara 596, s. 1.

binlerce Müslüman'ın da zarar gördüğü, savaş sonunda Anadolu'nun harap olduğu ve kabristan halini aldığı ifade edilmiştir. Damat Ferit Paşa muhtırada Rusya'ya yardım eden İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devletine de yardım edeceklerine dair ümidini dile getirmiştir. Muhtıranın okunmasından sonra Clemenceau, "*Konferansın muhtırayı enine boyuna tetkik edeceğini ve buna göre bir cevap verileceğini"* söylemiş ve toplantı sona ermiştir[44].

Vakit gazetesi Paris Barış Konferansı devam ederken zaman zaman Avrupa gazetelerinde yayımlanan yazıları da okuyucularıyla paylaşmıştır. Örneğin 27 Haziran tarihli *Vakit, Jurnal de Deba* gazetesinde *"Türk Meselesi"* başlığıyla yayımlanan bir makaleyi kaynak göstererek, Amerika'nın Avrupa hakkında izlediği politikadan dolayı; İngiltere, Fransa ve İtalya'nın ise ortaya çıkacak uluslararası anlaşmazlıklar nedeniyle Türkiye'de manda vazifesini üstlenmeyi düşünmediklerini yazmıştır. Makalenin devamında Türkiye'de tesis edilecek manda vazifesinin küçük hükümetlere verilemeyecek kadar önemli olduğu da ifade edilmiştir[45].

Vakit gazetesi, 28 Haziran'da ise *"Heyet-i Murahhasamızın Verdiği Nota"* başlığı ile Osmanlı Murahhaslarının 24 Haziran'da verdiği notanın esaslarını ve bazı Avrupa gazetelerinin notayı nasıl değerlendirdiklerini okuyucularına aktarıyordu. Bu gazetelerden biri olan *Matin'*e göre Osmanlı Murahhas Heyeti, harpten önceki mevcut durumda ısrar ediyor ve Kıbrıs ile Mısır meselesini İngiltere ile müzakere etmek istiyordu. *Pöti Jurnal* gazetesi ise mezkûr notada iddia edilen hususların, İtilaf Devletlerinin kabul edemeyeceği hususlar olduğunu ve harpten önceki Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının yeniden tesis etmek amacını taşıdığını ancak Türkiye'nin galip devler arasında değil, mağlup devler arasında olduğunu hatırlaması gerektiğini yazıyordu. *New York Herald* gazetesi ise Osmanlı notasını hayalî bulmakla birlikte, notada bağımsız bir Ermenistan'ın kabul edildiğini; Filistin'in Türkiye'nin görevlendireceği bir hükümet tarafından yönetilmesi ve kısmen istiklâlinin kabul edildiğini belirterek, bu notanın Dörtler Meclisi tarafından dikkate alınmayacağını iddia ediyordu. Konferansı takip eden diğer Avrupa gazeteleri ise Türk Heyeti'nin verdiği notayı Alman ve Avusturya notalarından farklı olduğunu, büyük bir harbin yaşandığını ve Türklerin savaştaki mağlubiyeti unutarak 1914'teki sınırlarını istediklerini söylüyordu[46].

Onlar Meclisi, bundan sonraki birkaç gün Almanya'nın sulhu ile ilgilendikten sonra Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın muhtırasına cevaben bir mektup gönderdi. *Vakit* gazetesinde *"Sulh Konferansı'nın Murahhaslarımıza Cevabı"* başlığı ile verilen habere göre Onlar Meclisi, Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın muhtıradaki iddialarını reddediyordu[47]. Onlar Meclisi'nin cevabî mektubundan sonra Sadrazam Damat Ferit Paşa 30 Haziran tarihiyle Bâb-ı Âlî'ye Konferansa verdiği muhtıralar hakkında bir telgraf gönderdi. Telgrafa göre muhtırada, Trakya'dan başlayarak Edirne ve İstanbul'un güvenliğini temin edecek bir hudut ile *"Asya-yı Osmaniye"*nin kuzeydoğu hududuna kadar ahalisi Türkçe konuşan tüm yerlerin doğrudan doğruya Osmanlı'nın hâkimiyetinde kalması; ahalisi Arapça

[44] *Vakit,* 25 Haziran 1919, Numara 597, s. 1.
[45] *Vakit,* 27 Haziran 1919, Numara 599, s. 1.
[46] *Vakit,* 28 Haziran 1919, Numara 600, s. 1. 30 Haziran 1919 tarihli *Vakit'*te Ahmet Selahattin tarafından yazılan *"Harp Mesuliyetleri ve Türkiye"* başlılığıyla uzun bir başmakale yayımlandı. Ancak makalenin önemli birçok yeri sansür nedeniyle yayımlanmadığı için bu çalışmada ele alınamadı).
[47] *Vakit,* 29 Haziran 1919, Numara 601, s. 1. Sulh Konferansı'nın mektubundaki şu ifadeler önemliydi: Mektupta, bütün Türk milletinin sâbık hükümetlerin takip edilen siyasetten mesul olduğu, kendisine hiçbir taarruz olmadığı halde Türkiye'nin İtilaf Devletlerine savaş ilan ettiği ve mağlup olduğu; bu nedenle İtilaf Devletlerinin Türkiye'deki muhtelif unsurların mukadderatını tayin etme gibi bir vazifeyi üstlendikleri belirtiliyordu (*Vakit,* 29 Haziran 1919, Numara 601, s. 1).

konuşan yerlerin ise muhtariyet olarak idare edilmesi teklif edilmişti[48]. Bundan sonra Murahhas Heyeti Paris'ten İstanbul'a dönmüştür. *Vakit* gazetesi 16 Temmuz'da *"Heyet-i Murahhasa'nın Avdeti"* başlığı ile Osmanlı Murahhas Heyeti'nin Paris'ten döndüğünü ve Padişah adına Ser-yâver Miralay Naci Bey tarafından karşılandıklarını yazdı[49].

Osmanlı Murahhas Heyeti Paris'ten döndükten sonra *Vakit*'te Mehmet Asım'ın *"İkiden Biri"* başlıklı başmakalesi yayımlandı. Mehmet Asım, Osmanlı Murahhas Heyeti'nin Paris'ten eli boş döndüğünü ve artık sulh için zerre kadar ümidinin olmadığını yazıyordu. Makalenin devamında, Paris'te dünya milletleri adına sulhlar yapılırken Hükümetin ihtiyacı olan şey, arkasında destek olacak bir *"meclis-i millî"* toplamak olduğunu belirtiliyordu. Mehmet Asım'a göre bunun için Meclis-i Mebusân toplanmalı ve bu meseleler hakkında karar vermeliydi[50].

Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Paris Sulh Konferansı'na verdiği muhtıra, 19 Temmuz'da Türkiye Ajansı tarafından yayımlandı. Bu muhtıranın ilk kısmı, 20 Temmuz tarihli *Vakit*'te *"Hükümet İzahât Veriyor"* başlığı ile yer aldı. Gazeteye göre Sadrazam Damat Ferit Paşa, Bolşevikler hakkında gösterilen müsamahanın, Türkler hakkında da gösterilmesi gerektiğini söylemiştir. Sadrazam muhtırada Türklerin Cemiyet-i Akvâm'ın bir üyesi olmak istediklerini ve Mütareke'den sonra haksız bir şekilde yapılan toprak işgallerine son verilmesini talep etmiştir. Muhtırada ayrıca Akdeniz'den Arabistan'a kadar olan memleketlerde Türkçe dışında başka bir dil ile konuşulsa da buraların İstanbul'dan ayrılmaz bir bütün olduğu hususuna dikkat çekilmiştir[51].

Vakit gazetesinde 23 Temmuz'da *"Konferansa Verilen İkinci Beyannâme"* başlığı ile yayımlanan muhtıranın ikinci kısmında ise Trakya'da sulh temin edilip Edirne'nin güvenliği sağlanırsa, başkent İstanbul'un da güvenli sağlanmış olacağı ve Trakya'da Türkler çoğunlukta olduğu için Wilson Prensipleri gereğince buranın Osmanlı toprağı olarak kalması gerektiği belirtilmiştir. Asya'daki Osmanlı toprakları ise savaştan önceki Türk-Rus sınırının Musul, Diyarbakır ve Halep'i içine alarak Akdeniz'e ulaşması ve Akdeniz'de Osmanlı kıyılarına yakın adaların Osmanlı hâkimiyetinde kalmasının zaruri olduğuna dikkat çekilmiştir. Sadrazam Damat Ferit Paşa Konferansta, İtilaf Devletlerinin tanıdığı Ermenistan'ı, Osmanlı Devleti'nin de tanıyacağı teminatını verdiği gibi Anadolu'daki Ermenilerden isteyenlerin Ermenistan'a göç edebileceğini söylemiştir. Arabistan, Suriye, Filistin, Hicaz, Asir, Yemen ve Irak'ın Osmanlı hâkimiyetinde kalacağını, tüm Arap memleketlerine geniş bir muhtariyet verileceğini belirtmiştir. Mekke, Medine ve Kudüs'ün idaresi için eskiden beri mevut olan *"Şeyhu'l-Harem"* makamına birer memur tayin edileceğini söyleyen Sadrazam Damat Ferit Paşa, bu kutsal beldelerde yeterli sayıda Osmanlı askerinin bulunacağını, her sene bu beldelere Surre Alaylarının gönderileceğini ve buradaki vakıfların idaresi ile gelirlerinin Hicaz ahalisine verileceğini de eklemiştir. Sadrazam Damat Ferit Paşa, tüm Arap vilayetlerinde Osmanlı bayrağının dalgalanacağını ve buralarda sikke basımı da Osmanlı Padişahı adına olacağını söylemiştir. Sadrazam Damat Ferit Paşa yukarıdaki hususları açıkladıktan sonra İtilaf Devletlerinin işgali altında bulunan Osmanlı topraklarının tahliyesini istemiş ve Osmanlı Devleti'nden hiçbir şahsın yaşanan vahametten sorumlu olmadığını belirtmiştir. Muhtıranın sonunda Sadrazam Damat Ferit Paşa, Osmanlı Devleti'nin Paris Sulh Konferansı'nın adaletinden emin olduğunu ve Sulh

[48] *Vakit,* 5 Temmuz 1919, Numara 605, s. 1.
[49] *Vakit,* 16 Temmuz 1919, Numara 616, s. 1.
[50] *Vakit,* 17 Temmuz 1919, Numara 617, s. 1. Makalenin son kısmı sansür nedeniyle yayımlanmamıştır.
[51] *Vakit,* 20 Temmuz 1919, Numara 620, s. 1.

Konferansı'na sunulan meşru taleplerin kabul edilmesiyle Şark'ın muhtaç olduğu daimî sulhun sağlanacağını söylemiştir[52].

21 Temmuz 1919 tarihli *Vakit, "Sulh Konferansı'nda İzmir Meselesi"* başlığı ile verdiği haberde, Konferansın Türkiye meselesinin hallini ertelediğini; Dörtler Meclisi tarafından Anadolu'daki İtalyan ve Yunan işgal mıntıkaları için askerî birliklerinin geçmeyeceği bir sınır hattının belirlenmesine karar verildiğini okuyucularına aktardı[53]. Bir gün sonraki *Vakit* ise *"Anadolu'da İşgal Mıntıkaları"* başlılığıyla *Matin* ve *Daily Mail* gazetelerine istinaden verdiği haberde, İtalya ve Yunanistan arasında Anadolu'daki işgal bölgeleri hakkında mevcut olan tüm ihtilaflar hususunda anlaşma sağlandığını yazdı[54].

Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın 17 Haziran'da Sulh Konferansı'na verdiği muhtıraya 25 Temmuz'da Clemenceau tarafından cevabî nota verildi. 27 Temmuz tarihli *Vakit'*te *"Sadrazam'ın Muhtırasına Clemenceau'nun Cevabı"* başlığıyla yayımlanan notada Clemenceau, Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın muhtırasını özetledikten sonra, Türk milletinin memleketleri için bu felaketli ve facialı sonuçları doğuran hareketleri reddetme hakkı olsa da mesele genel itibariyle muhakeme edildiğinde, hükümetin dış siyasette yürüttüğü politikadan sorumlu olması gerektiğini söylemiştir. Clemenceau, her ne kadar Sulh Konferansı Osmanlı Devleti hakkında iyi niyete sahip olsa da Osmanlı'nın gayr-i Müslim vatandaşlarına tanıdığı haklar hususunda aynı kanaate sahip değildir, demiştir. Ayrıca Clemenceau, ister Avrupa Hıristiyanları, ister Suriye, Arabistan ve Afrika gibi İslâm memleketlerinde olsun, Osmanlı Devleti fethettiği yerlerin müreffeh ve bayındır olması için gerekli sebepleri ve hizmeti oluşturmadığını söylemiştir. Clemenceau, Osmanlı Devleti'nin hiçbir meşru sebep olmadan isteyerek ve planlayarak İtilaf Devletlerine savaş açmış ve savaşta mağlup olduğunu ve bu nedenle birçok milletten oluşan imparatorluğunun yönetimini ve mukadderatını belirleme hakkını kaybettiğini ifade etmiştir. Bu nedenle mezkûr milletlerin yönetimi, bu milletlerin istediği şekilde ve menfaatine uygun olarak bizzat İtilaf Devletleri tarafından yerine getirileceğini belirtmiştir[55].

Clemenceau ayrıca, savaş esnasında Türk Hükümetinin emriyle dinî taassup zevkini tatmak için Hıristiyanların bilhassa Ermenilerin hayatını kaybettiğine dikkat çekmiştir. Sadrazam Damat Ferit Paşa tarafından iddia edilen Osmanlı topraklarının (özellikle İstanbul'un) İtilaf Devletlerinin hâkimiyetine girmesinin bütün İslâm memleketlerini rencide edeceği hususunu reddeden Clemenceau, İstanbul'un Padişahın hâkimiyetinde olmasının Müslümanlar için bir iftihar ve gurur kaynağı olmadığını iddia etmiştir. Clemenceau muhtıranın sonunda Türk milletinin İtilaf Devletlerinin hâkimiyeti altında, her türlü yardım ve desteğe mazhar olacağını belirtmiştir[56].

27 Temmuz tarihli *Vakit* gazetesi, cevabî notanın gönderilmesinden iki gün sonra, Clemenceau'nun Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya gönderdiği bir mektubu yayımladı. Clemenceau mektubunda, Sulh Konferansı'na verdiği muhtıradan dolayı Osmanlı Murahhas Heyeti'ne teşekkür ettiğini ve muhtıranın layık olduğu gibi nazar-ı itibara alındığını belirtiyordu. Clemenceau, bu muhtıranın sadece Türkiye ile ilgili değil, başka uluslararası meseleleri de kapsadığını ve bundan dolayı hemen halledilebilecek meseleler olmadığını da söylüyordu[57].

[52] *Vakit,* 23 Temmuz 1919, Numara 623, s. 1.
[53] *Vakit,* 21 Temmuz 1919, Numara 621, s. 1.
[54] *Vakit,* 22 Temmuz 1919, Numara 622, s. 1.
[55] *Vakit,* 27 Temmuz 1919, Numara 627, s. 1, 2.
[56] *Vakit,* 27 Temmuz 1919, Numara 627, s. 2.
[57] *Vakit,* 27 Temmuz 1919, Numara 627, s. 2.

4. Vakit Gazetesinde Osmanlı Murahhas Heyeti'nin Paris'ten Dönmesi ve Sonraki Gelişmelerle İlgili Yayımlanan Haber ve Yazılar (28 Temmuz 1919 - 28 Ocak 1920)

Vakit gazetesi ortaklarından olan Mehmet Asım (Us), 28 Temmuz'da *"Anlaşılmayan Noktalar"* başlığıyla yayımladığı başmakalesinde, Osmanlı Murahhaslarının Paris'te kaldıkları esnada ifa ettikleri müdafaa vazifesinin şekli ve sonuçları hakkında toplum nezdinde bazı noktaların müphem kaldığını ve anlaşılmadığını dile getiriyordu. Mehmet Asım'a göre anlaşılmayan noktalardan birincisi, ilk muhtıranın Sulh Konferansı'na "veriliş tarzı" meselesidir. Bilindiği gibi Tevfik Paşa, hastalandığı için birinci kafile Heyet-i Murahhasa ile Paris'e gidememiş ve daha sonra gitmişti. Ancak Sadrazam Damat Ferit Paşa, Tevfik Paşa'nın Paris'e ulaşmasını beklemeden ilk muhtırayı Konferansa sunmuştu. Hâlbuki Murahhas Heyeti İstanbul'da iken alınan karar gereğince Tevfik Paşa'nın da Paris'e ulaşması ve müdafaa metinlerinin birlikte tanzim edilmesi gerekiyordu. Mehmet Asım'a göre hukukumuzun müdafaası hakkındaki çok mühim vesikalar Tevfik Paşa'nın yanında olduğu için Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın ilk müdafaa muhtırasını vermesinin sebebinin toplum nezdinde anlaşılamamıştır. Mehmet Asım'a göre anlaşılmayan ikinci nokta, Heyet-i Vükelâ'nın kararı gereğince Sulh Konferansı'nda yapılacak müdafaanın esaslarını, Wilson Prensipleri teşkil edecekti. Ancak Konferansta murahhasların verdiği muhtıralarda Wilson Prensiplerine hiç değinilmediğini belirtmiştir. Mehmet Asım muhtırada, milliyetler meselesine eksik bir şekilde temas edildiğini eleştirmiştir[58].

30 Temmuz tarihli *Vakit'*te *Daily Mail* gazetesi kaynak gösterilerek neşredilen ve önemli bir kısmı sansür nedeniyle boş çıkan *"Anadolu Meselesi"* başlıklı haberde, Amerika Başkanı Wilson'un, Clemenceau'ya gönderdiği bir telgraf yer aldı. Wilson telgrafında Amerika'nın Osmanlı İmparatorluğu'na ait herhangi bir bölgeyi "manda" olarak kabul etmesi için zamana ihtiyaç duyulduğunu ve bu bağlamda İtilaf Devletlerinin Osmanlı topraklarında sükûneti sağlayacaklarından emin olduğunu belirtiyordu. *Vakit* gazetesi bu haberde,"manda" meselesi için Amerika meclisinde görüşülüp kabul edildikten sonra ancak Şark'ta bir veya birkaç bölgenin Amerika'nın mandasına alabileceği yorumunu da yapıyordu[59].

Paris Barış Konferansı müzakerelerinde Osmanlı Devleti'nin haklarını müdafaa etmek için konunun uzmanlarından oluşan bir komisyon oluşturulmuştur. 15 Eylül tarihli *Vakit,* Hükümetin, Sulh Konferansı için gerekli hazırlıkları yapmak üzere bir *"İstihzârât-ı Sulhiye Komisyonu"* oluşturduğunu yayımladı. Gazetenin haberine göre ilk toplantısını 14 Eylül'de yapan komisyon şu üyelerden oluşuyordu: *"Sadr-ı esbak Tevfik Paşa'nın riyaseti altında, Maarif Nâzır-ı esbak Yusuf Ziya, Ayan'dan Çürüksulu Mahmut Paşa ile Hâriciye Nâzırı-ı esbakı Nabi, Süferâ-yı Osmaniye'den Safa, Hariciye Umur-i Siyasiye Müdür-i Umumisi Reşit, Hukuk Müşavirlerinden Münir Beylerden ve Harbiye Nezareti Müsteşar-ı esbakı Miralay İsmet Bey"*[60].

23 Ekim'de yayımlanan *Vakit* gazetesi, *İstihzârât-ı Sulhiye Komisyonu* yazı işlerine eski Matbuât Müdürü Ercüment Ekrem Bey'in atandığını haber yaptı. Ayrıca Komisyonun bundan sonra her Cumartesi ve Salı günleri toplanmayı kararlaştırdığı; askerî, malî ve

[58] Mehmet Asım, *Vakit,* 28 Temmuz 1919, Numara 628, s. 1. Başmakalede yaklaşık 20 satır sansür nedeniyle boş çıkmıştır.
[59] *Vakit,* 30 Temmuz 1919, Numara 630, s. 1.
[60] *Vakit,* 15 Teşrîn-i evvel 1919, Numara 701, s. 2.

hukukî olmak üzere üç alt komisyonun kurulduğu da aynı haberde yer aldı. Haberin devamında alt komisyonların kimlerden oluştuğu da yazılıydı[61].

Vakit gazetesi başyazarı Ahmed Emin (Yalman) 15 Aralık tarihli *Vakit*'te *"İstihzarât-ı Sulhiye"* başlığıyla Bâb-ı Âlî'de oluşturulan komisyonun çalışmalarını eleştiren bir başmakale kaleme almıştır. Ahmed Emin'e göre İstihzarât-ı Sulhiye Komisyonu'nun görevi, sulhtaki gayelerimizi tespit etmek, bu gayeleri millete mal etmek ve hakkımızda kesin karar alınmadan önce bunları Avrupa ve Amerika'ya duyurmaktır. Ahmed Emin, tüm milletin sulh esasları hususunda aydınlatılması gerektiğini, Hükümet ile millet arasında hiçbir temas kurulmadığını belirtmiştir. Ahmed Emin makalenin sonunda mezkûr komisyonun, sulh şartlarını ortaya koyacak ve bu şartlar hakkında müzakereye ve pazarlığa girişecek bir yeterlilikte olmadığını ifade etmiştir.[62]

Bu süreçte İstanbul Hükümeti'nin bazı bakanları da Paris Barış Konferansı hakkında dönemin gazetelerine çeşitli açıklamalarda bulunmuşlardır. *Vakit* gazetesinin 23 Ekim tarihli nüshasında Harbiye Nâzırı Cemal Paşa'nın verdiği bir açıklaması yayımlandı. Cemal Paşa'nın açıklamasına göre Türkiye Sulhu'nun bir an evvel sonuçlandırılması için Sadrazam Ali Rıza Paşa'nın imzasıyla Sulh Konferansı Reisi ve Fransa Başbakanı Clemenceau'ya bir telgrafnâme çekilmiş ve Ali Rıza Paşa İstanbul Hükümeti'nin Konferansa davetini rica etmiştir[63]. *Vakit,* 3 Aralık'ta *"Sulh Konferansı'na Davet Ediliyor muyuz"* başlığıyla verdiği haber ile Hükümetin müracaatına Konferanstan henüz bir cevap gelmediğini okuyucularına aktarıyordu[64]. 4 Aralık tarihli *Vakit'*te ise *Orient News* gazetesi kaynak gösterilerek verilen habere göre İngiltere Başbakanı Lloyd George kendisine sorulan bir soru üzerine Türkiye Sulhu meselesinin bir an evvel halli için bir konferans düzenleneceğini söylemiştir[65].

Paris Barış Konferansı devam ederken Amerikalı gazeteci Mister Hayet[66] İstanbul'a gelmiş ve Sultan Vahideddin'le görüşmüştür. 9 Aralık tarihli *Vakit'*te *"Padişahımızın Beyanât-ı Mülûkâneleri"* başlığıyla yayımlanan habere göre Mister Hayet'in Paris Barış Konferansı hakkında sorduğu soruya Sultan Vahdettin şu cevabı vermiştir: *"Sulhun serian akdi şâyân-ı arzudur. Hâl-i hazır, hâl-i harpten bile fenâdır"* diyerek, mevcut siyasî durum ve uzun bir müddettir devam eden sulh beklentisinin çoktan beri harp içinde bulunan ahalinin *"ahvâl-i maneviyesine"* olumsuz etki ettiğini söylemiştir. Sultan Vahideddin

[61] Buna göre Malî Komisyon, Maliye Nezareti Heyet-i Teftişiye Müdir-i Umumîsi Raşit, Bank-ı Osmanî Meclis-i İdare azasından Hamit, Maliye Nezareti Varidât Müdir-i Umumîsi Faik Beylerden oluşuyordu. Hukuk Komisyonu, Hariciye Nezareti Umûr-i Siyasiye Müdir-i Umumîsi Reşit Bey'in başkanlığında Bâb-ı Âlî Hukuk Müşaviri Münir, daha önceki Adliye Müsteşarı Yusuf Kemal, Maarif Nezareti Tedrisât-ı Âliye Müdiri Ahmed Selahaddin Beylerden mürekkepti. Askerî Komisyon ise Harbiye Nezareti önceki Müsteşarı Miralay İsmet Bey'in başkanlığında olup diğer azalar henüz belirlenmemişti (*Vakit,* 23 Teşrîn-i evvel 1919, Numara 709, s. 1).

[62] Ahmed Emin, *Vakit,* 15 Kânun-ı evvel 1919, Numara 757, s. 1. Ahmed Emin (Yalman) yazılarında Türkiye için Amerikan mandasının sağlanması gerektiğini savunmuştur (Ahmed Emin, *"İstikbal Düşünceleri 1" Vakit*, 30 Teşrîn-i sâni, 1918 (1334), Numara 397, s. 1; Ahmed Emin, *"İstikbal Düşünceleri 2" Vakit*, 1 Kânun-ı evvel 1918, Numara 398, s.1). Bu durum İkinci Dünya Savaş'ından sonraki yıllarda kendisinin eleştirilmesine sebep olmuştur (Asuman Tezcan, Ahmed Emin Yalman: Dönemi ve Gazeteciliği (1918-1938), Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı,* Ankara, 2007, s. 12).

[63] *Vakit,* 18 Teşrîn-i sâni 1919, Numara 735, s. 1.

[64] *Vakit*, 3 Kânun-ı evvel 1919, Numara 746, s. 2.

[65] *Vakit,* 4 Kânun-ı evvel 1919, Numara 747, s. 1.

[66] Mister Hayet, Amerika'da 1200 tane günlük gazete tarafından oluşturulan "Matbuat-ı Müttehide Heyeti" tarafından muhabir sıfatıyla General Harbord Heyeti ile Anadolu'yu dolaştıktan sonra İstanbul'da tetkikat yapmak için İstanbul'a gönderilmiş bir gazetecidir. Hayet, 5 Aralık 1919'da Sultan Vahdettin tarafından huzura kabul edilmiştir. Kabul esnasında Bahriye ümerâsından Fahri Bey tercümanlık yapmıştır. *Vakit* gazetesi, bu bilgileri verdikten sonra, Sultan Vahdettin'in Mister Hayet'e verdiği bu mülakatın 1200 gazete tarafından Amerika'nın her köşesine ulaşacağı için Amerikan kamuoyunda olumlu tesirler oluşturacağı yorumunu yapmıştır (*Vakit,* 9 Kânun-ı evvel 1919, Numara 752, s. 1).

devamında bizim arzu ettiğimiz sulh*, "Şarkta sulh-i daimîyi te'min edecek bir sulhtur"* ki bu Avrupa Devletlerinin de menfaatine uygundur diyerek, Şarkta sulhun temini ise Türkiye'nin bağımsız kalmasına bağlıdır, demiştir. Sultan Vahideddin son olarak, *"âlem-i İslâm'ı tatmin için de bizim istiklâlimizin idâmesi çare-i yegânedir"* diyerek tüm Türkiye sulhu meselesinin halledilmesi, tüm İslâm âleminin beklentisi olduğunu belirtmiştir[67].

Paris Barış Konferansı müzakerelerinde Türkiye Sulhu konusunda kendi tezlerini ileri süren ve Osmanlı'nın tezlerini çürütmeye çalışan sadece Clemenceau değildi. Bu konuda Yunanistan Başbakanı Venizelos da Paris'te büyük siyasî manevralarda bulunmuştur[68]. Venizelos'un bu çabası, Avrupa gazetelerinin de dikkatinden kaçmamıştır. Örneğin 6 Ocak 1920 tarihli *Vakit*'te *Deba* gazetesi kaynak gösterilerek yayımlanan *"Venizelos Paris'te Ne Yapıyor?"* başlıklı habere göre Venizelos'un Özel Kalem Müdürü ve Dışişleri Bakanı Politis, Türkiye Sulhu'nun kendileri için bir *"mesele-i hayatiye"* olduğunu ve İstanbul'un Yunanistan'a verilmesi gerektiğini söylemiştir[69].

Paris Barış Konferansı müzakereleri devam ederken Bâb-ı Âlî, lehine kararlar alınması için bazı adımlar atmıştır. *Vakit* gazetesinin 7 Ocak'taki nüshasında yayımlanan habere göre Bâb-ı Âlî, yönetim tarzını çağın gereklerine uygun olarak düzenlemek için adliye, maliye ve emniyet işlerine dair ıslahat yapmaya ve azınlık haklarını koruyacak yeni bir teşkilat oluşturmaya karar vermiştir. Buna göre bağımsızlığa ve milletin izzet-i nefsine halel getirmemek şartıyla İtilaf Devletlerinden birinin yardımının kabul edilebileceği bildirmiştir. Bâb-ı Âlî ilk ıslahat adımı olarak da Adliye Nezareti'nde ecnebi birer müdür yönetiminde bir *Heyet-i Teftişiye* ile bir *Zabıta-i Adliye Müdüriyeti* kurmayı teklif etmiştir [70].

Süreci her açıdan yakından takip eden *Vakit* gazetesi, İstanbul Hükümeti'nin bu girişimini değerlendirmişti. *Vakit*, Hükümetin böyle teşebbüste bulunmasını ve bazı teklifler sunmasını muvafık görmüştür. Gazeteye göre Konferansta kesin bir karar verildikten sonra Osmanlı Hükümeti'nin bu kararı değiştirmesi imkânsız olacağından, en azından şimdilik kendi düşüncesini belirtmesi önemli bir hususdur[71]. Bir sonraki gün yayımlanan *Vakit*'te ise Hükümetin bu teşebbüste biraz geç kaldığı, ancak şekli ve gayesi itibariyle bunu tasvip etmemek için memleketin içinde bulunduğu durumdan gafil olmak gerektiği ifade edilmiştir[72].

Osmanlı Murahhaslarının Paris Barış Konferansı'nda verdikleri muhtıra hakkında İstanbul gazetelerinin yaptıkları değerlendirmeler de *Vakit* gazetesinde yayımlanmıştır. 9 Ocak tarihli *Vakit* gazetesi, *"Muhtıranın Tarz-ı Telakkisi"* başlığıyla önemli gazetelerin söz konusu muhtırayı nasıl gördüklerini okuyucularıyla paylaştı. Buna göre gazetelerin bir kısmı muhtırayı tasvip ediyor, diğer bir kısmı karşı çıkıyor, bir kısmı da herhangi bir yorum yapmaktan kaçınıyordu. Örneğin *Alemdâr* gazetesi, tamamen tasvip ederken, *Peyâm-ı Sabah,* muhtırayı yetersiz; *İkdâm,* muhtıranın önemli fakat eksik olduğunu söylüyordu[73].

[67] Vakit, 9 Kânun-ı evvel 1919, Numara 752, s. 1.

[68] Venizelos bilhassa Trakya'da Rum nüfusunun Türklerden daha fazla olduğunu iddia etmiş ve bu konuda bazı nüfus istatistiklerini Konferansa sunarak bu bölgenin Yunanistan'a verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Trakya'daki Müslüman ahali de Sulh Konferansı'na telgraflar göndererek tarafsız bir heyet tarafından nüfus ekseriyetinin hangi millette olduğunun tetkik edilmesini ve plebisit suretiyle Trakya meselesinin halledilmesini talep etmişlerdir (*Vakit*, 10 Eylül 1919, Numara 666, s. 1).

[69] *Vakit,* 6 Kânun-ı sâni 1920, Numara 779, s. 3.

[70] *Vakit,* 7 Kânun-ı sâni 1920, Numara 780, s. 1

[71] *Vakit,* 7 Kânun-ı sâni 1920, Numara 780, s. 1

[72] *Vakit,* 8 Kânun-ı sâni 1920, Numara 781, s. 1.

[73] *Vakit,* 9 Kânun-ı sâni 1920, Numara 782, s. 1

Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti ile herhangi bir antlaşma yapılmadı. 16 *Vakit* gazetesinin 21 Ocak tarihli nüshasında yayımlanan *"Sulh Konferansı Ebediyete Karışacak"* başlıklı haberde, Paris Barış Konferansı'nın artık sona ereceği, bundan sonraki müzakerelerin sefaretler ve Hariciye Nâzırlıkları arasında devam edeceği; Türkiye sulhunun süresiz olarak ertelendiği belirtilmiştir[74].

5. Vakit Gazetesinde Paris Barış Konferansı Sürecinde Anadolu'da Yapılan Mitingler ve Gönderilen Protesto Telgrafları Hakkında Yayımlanan Haber ve Yazılar (6-28 Ocak 1920)

Paris Barış Konferansı sürecinde başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun birçok vilayetinde önemli mitingler düzenlenmiştir. Ayrıca gerek İstanbul'daki İtilaf Devletleri Temsilciliklerine ve Osmanlı Hükümeti'ne ve gerekse Paris Barış Konferansı'na çeşitli muhtıralar ve protesto telgrafnâmeleri gönderilmiştir. Ekseriyetle bu protesto telgrafnâmelerinde hem başkent hem de Hilafet merkezi olan İstanbul'un, Osmanlı'da kalması gerektiği hususu dile getirilmiştir. Telgrafnâmeler Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri veya vatandaşlar tarafından gönderilmiştir. Bu mitingler ve telgrafnâmeler ilgili haberler birçok gazetede olduğu gibi *Vakit* gazetesinde de yayımlanmıştır.

Örneğin Trakyalı Müslümanlar tarafından Paris Barış Konferansı'na gönderilen bir telgrafta, Trakya'da ahalinin ekseriyetinin Müslümanlardan oluştuğu belirtilmiş, Trakya ahalisinin Yunanistan'a veya Bulgaristan'a iltihak etmek arzusunda olduğuna dair söylentiler tekzip edilmiştir[75].

Venizelos'un Trakya'da Rumların çoğunlukta olduğuna dair tezlerini çürütmek için Trakya'daki Müslüman ahali Paris Barış Konferansı'na bir telgraf daha göndermiştir. Bu telgrafta Venizelos'un iddia ettiği gibi Trakya'da Rum nüfusun çoğunlukta olmadığı belirtilmiş ve konuda en doğru kararın verilmesi için tarafsız bir tahkik heyetinin teşkil edilmesi talep edilmiştir. Telgrafta Trakya'da Rum, Bulgar ve Türk ırklarından hangisinin çoğunlukta olduğunun tespit edilmesi için plebisit suretiyle oylama yapılması gerektiği hususuna ayrıca dikkat çekilmiştir[76].

Paris Barış Konferansı'na tepki olarak sadece Anadolu'daki Müslümanlar değil, dünyanın diğer yerlerindeki Müslümanlar da muhtıralar vermişlerdir. Örneğin 6 Ocak 1920 tarihli *Vakit, Times* gazetesine dayanarak İngiliz ve Hintli yetkililerden oluşan önemli bir heyetin, İngiltere Başbakanı Lloyd George'a Türkiye sulhu hakkında bir muhtıra verdiklerini haber yapmıştır. Muhtırada, Türkiye sulhu hakkında yanlış bir yola gidilmemesi ve Lloyd George'un 5 Ocak 1917 tarihinde söylediği *"İstanbul, Anadolu ve Trakya'nın Türklere bırakılacağı"* hususundaki taahhüdünün yerine getirilmesi talep edilmiştir. Halifelik makamının gayr-i Müslim bir devletin hâkimiyeti altında bulunmasının kabul edilebilir bir durum olmadığının belirtildiği muhtırada, Türk olmayan Suriye, Irak ve Filistin'in, Türkiye'den ayrılması uygun görülmüştür. Muhtırada istatistikler verilerek İstanbul'da 205.000 Rum ve 86.000 Ermeni nüfusa karşılık 560.000 Türk bulunduğu için İstanbul'un mutlaka Türkiye'de kalması gerektiği ifade edilmiştir. İzmir'in işgalinden de bahsedilen muhtırada, 10.000 Müslüman'ın Yunanlılar tarafından şehit edildiği ve 200.000 kişinin de yurtsuz duruma düştüğüne dikkat çekilmiştir. Muhtıranın sonunda,

[74] *Vakit,* 21 Kânun-ı sâni 1920, Numara 794, s. 1.

[75] *Vakit,* 10 Eylül 1919, Numara 666, s. 1.

[76] *Vakit,* 11 Eylül 1919, Numara 667, s. 2. *Vakit,* Yunanlıların Trakya'daki Müslümanların da Rum yönetimini istedikleri hususunda Paris Barış Konferansı'na bazı telgraflar gönderdiklerini haber yapmıştır. 11 Eylül tarihli *Vakit* gazetesi Trakya Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniye'sinin tebliğini kaynak göstererek verdiği haberde Yunanlıların çeşitli hilelere başvurarak, Müslümanlardan bir imza almak için 1000 lira verdiklerini belirtmiştir. Trakya Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniye'si bu konuda Müslüman ahaliyi uyarmıştır.

Şark siyasetinde Türkiye'ye karşı adaletli ve haysiyetli bir siyaset takip edilirse kuvvetli bir Türkiye'nin Bolşevikliğe karşı etkili olacağı hususu dile getirilmiştir[77].

Paris Barış Konferansı sürecine tepki olarak Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde mitingler düzenlenmiştir. Bu konuda *Vakit'*te yayınlanan ilk haber, 5 Ocak tarihli nüshasında yer alan ve Muğla'da düzenlenen miting hakkındadır. Muğla'dan *Vakit'*e ulaşan telgrafnâmede kısaca şunlar dile getirilmiştir[78]:

> *"Milletin haberi olmadan bazı siyasi sebep ve gayeler için savaşa dâhil olan Türkiye, topraklarının bütünlüğünü temin etmek için büyük fedakârlıklarda bulunmuştur. İstanbul ile Vilayet-i Şarkiye için Rus tehlikesinin ortadan kalkması üzerine savaştan çekilen Türkiye, bir milyona yakın askerini terhis etmiştir. Umum milletlerin kabul ettiği Wilson Prensipleri gereğince, halkın çoğunluğu Türk ve Müslüman olan memleketimizde bağımsız bir şekilde yaşamak ve millî hukukunun teminini istiyoruz. Müslüman olmayan azınlıkların her türlü siyasî, idarî ve adlî haklarının icrası için İtilaf Devletlerinin vereceği ekonomik yardımları da kabul ederiz. Bu taleplerimizin İtilaf Devletleri tarafından kabul edilmesini ve diğer milletler gibi Türk ve Müslümanların da adalete mazhar olmalarını istirham ederiz"*[79].

İstanbul ve Boğazların uluslararası bir yönetime bırakılacağı, Hükümet merkezinin Anadolu'da bir yere nakledileceği ve İstanbul'un yalnız *"makarr-ı Hilafet"* ve *"payitaht-ı dinî"* olarak kalacağına dair İstanbul Hükümeti'nin Sulh Konferansı'na teklifte bulunacağı haberleri gazetelerde yayımlanmıştır. Bunun üzerine Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi adına Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul Hükümeti'ne bir telgrafnâme göndererek, Erzurum ve Sivas'ta yapılan Kongrelerin kararları ile istikbalimize ait esasların belirlenmiş olduğunu, bu esasları tehlikeye atacak tasavvurları şiddetle protesto ettiklerini bildirmiştir[80].

14 Ocak 1920 (1336) tarihli *Vakit'*te ise *"Hak ve Hakikat Huzurunda Bir Dava-yı Mukaddes: İstanbul Türk'ün, Türk İstanbul'undur"* başlığı ile verilen bu habere göre, 13 Ocak'ta İstanbul'da İstanbul Sultan Ahmet Meydanı'nda düzenlenen mitinge yüz binlerce Müslüman katılmıştır. Miting süresince halkın iştirakiyle *"İzmir Türkiye'nindir. İstanbul Türklerindir"* sloganları atılmış Ayasofya ve Sultan Ahmet minarelerinden tekbirler alınmıştır[81].

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti İzmir Mıntıkası Heyet-i Merkeziyesi adına Vasıf Bey'in *Vakit'*e gönderdiği telgrafnâmede, Fatih'in en kıymettar emaneti olan İstanbul Anadolu'nun dimağı, İzmir ise Anadolu'nun kalbi olup, bunların kurtuluşu için bütün Türkler feda olmaya hazırdır, denilmiştir. Telgrafnâmede ayrıca İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tüm dünyaya şunu ilan ettiği belirtilmiştir: *"İstanbul Türk'tür, ebediyen Türk kalacaktır. Bunun hilafında bir karar Türk'ün şimdiye kadar kırılmayan süngüsüyle karşılanacaktır"*[82]**.**

---

[77] *Vakit,* 6 Kânun-ı sâni 1920, Numara 779, s. 1.
[78] *Vakit,* 5 Kânun-ı sâni 1920, Numara 778, s. 3.
[79] *Vakit'*te yayımlanan bu telgrafın altında Menteşe Cemaat-i İslâmiye Reisi Müftü Mehmet Emin, Menteşe Mebusu Halil İbrahim, Ticaret Odası Reisi Memiş, Meclis-i Umumi Azasından Mustafa Hamdi, Miting Heyeti ve Belediye Reisi Mehmet Ragıp isimleri yazılıdır (*Vakit,* 5 Kânun-ı sâni 1920, Numara 778, s. 3).
[80] *Vakit,* 13 Kânun-i sâni, 1920, Numara 786, s. 2.
[81] *Vakit,* 14 Kânun-ı sâni 1920, Numara 787, s. 1.
[82] *Vakit,* 14 Kânun-ı sâni 1920, Numara 787, s. 3.

Konya'da ise yirmi bin kişinin katıldığı büyük bir mitingin düzenlenmiş ve Lloyd George'un Sulh Konferansı'na teklif edeceği İstanbul hakkındaki kararı sert bir şekilde reddedilmiştir. Ayrıca İtilaf Devletlerine gönderilen miting mukarreratında "Padişah" ve "Halife" sıfatlarının ayrılmaz bir bütün olduğu, İstanbul'un başka bir yönetim şekline alınmasının bütün Türk ve Müslümanların hukukunu ve dinini yok saymak olduğu belirtilmiştir[83].

Vakit gazetesi 26 Ocak tarihli nüshasında ise Trabzon'da düzenlenen bir miting haberini yayımladı. Bu habere göre binlerce kişinin katıldığı miting mukarreratı telgrafla Amerika Meclis-i Ayanı, Paris Sulh Konferansı ile İstanbul'daki Fransız, İngiliz, İtalya ve Amerika Fevkalade Komiserliklerine; Danimarka, İspanya Sefaretlerine ve bir sureti de Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir[84]. 28 Ocak tarihli *Vakit'*in haberine göre Bursa'da bir miting düzenlenmiş ve İstanbul hakkındaki haber ve miting mukarreratı ilgili makamlara gönderilmiştir[85].

6. Sonuç

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin de içinde yer aldığı İttifak Devletleri için yenilgiyle sonuçlanmıştır. Savaşın galip devletleri, mağlup devletlerle yapacakları antlaşmaların şartlarını görüşmek ve kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek amacıyla Paris'te bir araya gelmişlerdir. 18 Ocak 1919'da başlayan Paris Barış Konferansı'nın adı her ne kadar "Barış Konferansı" olsa da aslında bir "paylaşım konferansı" olmuştur. Resmî olarak 1920 yılının ilk aylarına kadar devam eden Paris Barış Konferansı'nın ilk altı ayında en önemli kararlar alınmıştır. Paris, Ocak 1919'dan Haziran 1919'a kadar ülkelerin geleceğinin ve sınırlarının belirlendiği bir karar merkezi olmuştur. Paris Barış Konferansı'nda görüşülecek en önemli konulardan biri Osmanlı Devleti ile yapılacak antlaşmanın şartlarının belirlenmesi olmasına rağmen, ne ilginçtir ki Osmanlı Murahhas Heyeti, ancak Haziran 1919'da Konferansa davet edilmiştir. İtilaf Devletleri temsilcilerinin Konferanstaki tavırları, Osmanlı Devleti'ne karşı besledikleri gerçek niyetlerini göstermiştir.

Vakit gazetesi Paris barış Konferansı hakkında ilk haberini 21 Mayıs 1919'da yayımlamıştır. İzmir'in Yunanistan tarafından işgal edilmesinden dolayı Konferansa doğrudan davet edilmemiz gerektiğini savunan *Vakit,* Paris'e gidecek murahhas heyetinin devlet ve millet için adeta bir "müdafaa-i hukuk heyeti" olduğu için her açıdan mütehassıs kişilerden seçilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Paris Barış Konferansı hakkında sadece haberler değil, zaman zaman köşe yazıları da *Vakit'*te yayımlanmıştır. Gazetenin Başyazarı Mehmet Asım, Osmanlı Murahhas Heyeti'nin verdiği muhtıraları yetersiz bulmuş ve eleştirmiştir. Mehmet Asım, Wilson Prensiplerinin Türkiye hakkındaki 12 Maddesinin hakkıyla uygulanmadığını belirtmiş; Murahhas Heyetinin bu prensiplere dayanarak ve milliyet esasına göre muhtıra hazırlamadıklarına dikkat çekmiştir. Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Tevfik Paşa'yı beklemeden müzakerelere başlamasını da eleştiren Mehmet Asım, Osmanlı Murahhaslarının müzakerelerdeki tavrını "anlaşılmayan noktalar" olarak değerlendirmiştir.

[83] *Vakit,* 25 Kânun-ı sâni 1920, Numara 796, s. 3. *Vakit,* mukarreratın şu isimler tarafından gönderildiğini aynı haberin devamında belirtmiştir: Miting Heyeti Reisi Sivaslı Ali Kemal, Konya Mebusu Mehmet Vehbi, Konya Mebusu Ömer, Eczacı Hüsamettin, Mebus-ı sâbık Ali Haydar, Ulemadan Hacı Tahir, Hacı Numan, Cevdet Tahir Paşa, Dava Vekili Şevki, Dava Vekili Refik, Saatçi Refet, Mümtaz Bahri, Tüccardan Hacı Himmet, Mehmet Salihzâde Ali, Derviş Bekirzâde Mehmet.

[84] *Vakit,* 26 Kânun-ı sâni 1920, Numara 797, s. 2.

[85] *Vakit,* 28 Kânun-ı sâni 1920, Numara 799, s. 3. *Vakit* gazetesinde yayımlanan bu habere göre mitingde,Şehy Servet Efendi, Avukat Muhittin Baha Bey, İzmir'den gelen Celal Bey ve miting heyeti adına Nevres Bey birer konuşma yapmışlardır.

Paris Barış Konferansı devam ederken İstanbul'da toplanan Birinci Şûrâ-yı Saltanat hakkındaki haberler de *Vakit* gazetesinde yer almıştır. Gazete Şûrâ'ya katılanları ve Şûrâ'da yapılan konuşmaları detaylı bir şekilde ele almıştır.

Vakit gazetesi başta İstanbul olmak üzere Bursa, Trabzon ve Konya gibi çeşitli şehirlerde Paris Barış Konferansı sürecinde düzenlenen mitingler ve miting kararları hakkında da haberler yayımlamıştır. Gazete mitinglerde yapılan konuşmaları İtilaf Devletlerinin İstanbul temsilciliklerine gönderilen telgrafnâmeleri de okuyucularıyla paylaşmıştır.

Paris Barış Konferansı'nda Türkiye Sulhu hakkında herhangi bir karar çıkmamıştır. Buna rağmen *Vakit* gazetesi, gerek Konferansa davet sürecinde ve gerekse davetten sonraki süreçte Konferans hakkında birçok haber ve yazıyı yayımlamaya çalışmıştır. *Vakit,* sadece kendi muhabirlerinin verdiği haberleri yayımlamamış, gerek Avrupa gazeteleri ve gerekse İstanbul gazetelerinin Konferans hakkındaki haberlerini ve değerlendirmelerini okuyucularına ulaştırmıştır.

Vakit gazetesinde Paris Barış Konferansı hakkında yayımlanan birçok yazı sansüre uğramıştır. Örneğin 1919 yılının 28 Haziran'ında yayımlanan "Harp Mesuliyetleri ve Türkiye", 28 Temmuz'unda "Anlaşılmayan Noktalar" başlıklı başyazılar ile 30 Temmuz tarihli nüshadaki "Anadolu Meselesi" başlıklı haberin önemli kısımları sansür nedeniyle yayımlanamamıştır. Gazete yayımlanırken sansür edilen sütun veya satırların yerleri boş bırakılmıştır. Böylece hem sansüre bir tepki gösterilmiş hem de okuyucular durumdan haberdar edilmiştir.

Paris Barış Konferansı hakkında *Vakit* gazetesinde çıkan haberleri bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, gazetenin Wilson İlkelerinden ve bunun sonucunda Amerika'dan çok büyük beklentiler içerisinde olduğunu görüyoruz. Örneğin İzmir'in işgalinden sonraki süreçte Wilson İlkelerinin 12. Maddesi haftada birkaç defa "*Devletlerin Taahhüdü"* başlığıyla gazete yayımlanmıştır.

Vakit gazetesi, Amerikan manda ve himayesini savunan bir çizgide olmuştur. Bilhassa Ahmed Emin (Yalman)'in yazılarında bunu görmek mümkündür. Örneğin Ahmed Emin'in kaleme aldığı ve 30 Kasım ve 1 Aralık 1918 tarihli *Vakit'*te yayımlanan İstikbal Düşünceleri 1-2" başlıklı yazılarda *"Amerikan müzaheretinin sağlanması, yabancı uzmanlar getirilmesi"* gibi düşünceler dile getirilmiştir.

Kaynakça

Gazeteler

Vakit, 4 Temmuz 1920, Numara 1935, s. 1.

Vakit, 21 Mayıs 1919, Numara 562: 1.

Vakit, 24 Mayıs 1919, Numara: 565, s. 2.

Vakit, 27 Mayıs 1919, Numara 567, s. 1.

Vakit, 27 Mayıs 1919, Numara 567, s. 1, 2.

Vakit, 30 Mayıs 1919, Numara 571, s. 1.

Vakit, 2 Haziran 1919, Numara 574, s. 2.

Vakit, 5 Haziran 1919, Numara 577, s. 1.

Vakit, 7 Haziran 1919, Numara 579, s. 1.

Vakit, 23 Haziran 1919, Numara 595, s. 1.

Vakit, 24 Haziran 1919, Numara 596, s. 1.
Vakit, 25 Haziran 1919, Numara 597, s. 1.
Vakit, 27 Haziran 1919, Numara 599, s. 1.
Vakit, 28 Haziran 1919, Numara 600, s. 1.
Vakit, 29 Haziran 1919, Numara 601, s. 1.
Vakit, 5 Temmuz 1919, Numara 605, s. 1.
Vakit, 16 Temmuz 1919, Numara 616, s. 1.
Vakit, 17 Temmuz 1919, Numara 617, s. 1.
Vakit, 20 Temmuz 1919, Numara 620, s. 1.
Vakit, 23 Temmuz 1919, Numara 623, s. 1.
Vakit, 21 Temmuz 1919, Numara 621, s. 1.
Vakit, 22 Temmuz 1919, Numara 622, s. 1.
Vakit, 27 Temmuz 1919, Numara 627, s. 1, 2.
Vakit, 27 Temmuz 1919, Numara 627, s. 2.
Vakit, 30 Temmuz 1919, Numara 630, s. 1.
Vakit, 15 Teşrîn-i evvel 1919, Numara 701, s. 2.
Vakit, 23 Teşrîn-i evvel 1919, Numara 709, s. 1.
Vakit, 18 Teşrîn-i sâni 1919, Numara 735, s. 1.
Vakit, 3 Kânun-ı evvel 1919, Numara 746, s. 2.
Vakit, 4 Kânun-ı evvel 1919, Numara 747, s. 1.
Vakit, 9 Kânun-ı evvel 1919, Numara 752, s. 1.
Vakit, 10 Eylül 1919, Numara 666, s. 1.
Vakit, 6 Kânun-ı sâni 1920, Numara 779, s. 3.
Vakit, 7 Kânun-ı sâni 1920, Numara 780, s. 1
Vakit, 8 Kânun-ı sâni 1920, Numara 781, s. 1.
Vakit, 9 Kânun-ı sâni 1920, Numara 782, s. 1
Vakit, 21 Kânun-ı sâni 1920, Numara 794, s. 1.
Vakit, 10 Eylül 1919, Numara 666, s. 1.
Vakit, 11 Eylül 1919, Numara 667, s. 2.
Vakit, 6 Kânun-ı sâni 1920, Numara 779, s. 1.
Vakit, 5 Kânun-ı sâni 1920, Numara 778, s. 3.
Vakit, 13 Kânun-i sâni, 1920, Numara 786, s. 2.
Vakit, 14 Kânun-ı sâni 1920, Numara 787, s. 1.
Vakit, 14 Kânun-ı sâni 1920, Numara 787, s. 3.
Vakit, 25 Kânun-ı sâni 1920, Numara 796, s. 3.
Vakit, 26 Kânun-ı sâni 1920, Numara 797, s. 2.
Vakit, 28 Kânun-ı sâni 1920, Numara 799, s. 3.
*Vakit***,** 21 Mayıs 1919, Numara 562, s. 1.
Vakit, 27 Mayıs 1919, Numara 567, s. 1.
Vakit, 25 Haziran 1919, Numara 597, s. 1.

Vakit, 29 Haziran 1919, Numara 601, s. 1.

Vakit, 14 Kânun-i sâni 1920, Numara 787, s. 1.

Mehmet Asım, *Vakit,* 28 Temmuz 1919, Numara 628, s. 1.

Ahmed Emin, *Vakit,* 15 Kânun-ı evvel 1919, Numara 757, s. 1.

Ahmed Emin, *"İstikbal Düşünceleri 1" Vakit*, 30 Teşrîn-i sâni 1918, Numara 397, s. 1.

Ahmed Emin, *"İstikbal Düşünceleri 2" Vakit*, 1 Kânun-ı evvel 1918, Numara 398, s.1.

Kitap, Makale ve Tezler

Akşin Sina., v.d., (2006), *Yakınçağ Türkiye Tarihi (I),* Milliyet Kitaplığı.

Armaoğlu, Fahir (1984), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1924-1980),* Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Bayur, Yusuf Hikmet (1970), *Atatürk'ün Hayatı ve Eserleri,* C. I, Ankara, Güven Basımevi.

Budak, Mustafa. (2020), "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması

İle İlgili Tartışmalar, *Tarih Dergisi,* 71, 1, s. 445-472.

Ertan, Ali Erhan ve Özgün, Tevfik Orçun (Aralık 2016), "I. Dünya Savaşı'nın Ardından Yenidünya Düzenine Doğru,

s. 1919 Paris Barış Konferansı", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi***,** S. III, s. 551-572.

İnuğur, M. Nuri (2005), *Basın ve Yayın Tarihi,* İstanbul, Der Yayınları.

Kadir Kasalak, (1993), *Millî Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi,* Genel Kurmay Basımevi, Ankara.

Koçak, Cemil. Özdemir, Hikmet vd., Hazırlayan, Akşin, Sina (1989), *Yakınçağ Türkiye Tarihi (1908-1980) I,*

İstanbul, Milliyet Yayınları.

Koçak, Mahmut. (2022), Türk ve Fransız Basınına Göre Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti, Yüksek Lisans

Tezi*, T.C. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,* Bilecik.

Köse, İsmail (April 2014), "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı", *History*

Studies, C. IV, S. 3, s. 217-238.

Macmillan, Margaret. (2015), Barış Yapanlar-Dünyayı Değiştiren 6 Ay- 1919 Paris Barış Konferansının Hikâyesi,

Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, Alfa Yayınları, İstanbul.

Öztuna, Yılmaz (1992), *Büyük Tarih Ansiklopedisi II,* Ankara, Bateş Yayınları.

Süleyman Ülger, (2011), Paris Barış Konferansı'nın İstanbul Basını (Vakit, İstiklâl, Sabah, Tarik Gazeteleri)'na

Yansımaları, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Isparta.

Tansel, Selahattin (1991), *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I,* İstanbul, MEB Yayınları.

Tezcan, Asuman. (2007), Ahmed Emin Yalman: Dönemi ve Gazeteciliği (1918-1938), Yayınlanmamış Doktora

Tezi , *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı,* Ankara.

Tolon, Ahmet Hurşit (2005), *Sevr'e Giden Yol,* , Ankara, Günal Basım Yayın.

Trachtenberg , Marc. (1979), "Reparation at the Paris Peace Conference." *The Journal of Modern History* 51. 1.

Uçarol, Rıfat (1995), *Siyasi Tarih,* İstanbul, Filiz Kitabevi.

Uslu, Dilara (2012), "Paris Barış Konferansı'ndaki Yunan İsteklerinin Batı Basınına Yansımaları", *History Studies,*

C. IV, S. 2, s. 361-371.

Yalman, Ahmet Emin (1970), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, I.* (1888-1922), İstanbul, Rey Yayınları.

Yazıcı, Hanefi. (2020), "1919 Paris Barış Konferansı'nda Türk Tezleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma*

Dergisi, 9 (2), s. 1039-1064.

EKLER

EK-1: *Vakit* gazetesinde Birinci Şûrâ-yı Saltanat (26 Mayıs 1919) hakkında yayımlanan haber[86].

وقت

شورای سلطنت دون یلدیزده مابین صالونده اجتماع ایتمش ودولتك وضعیت سیاسیه سی حقنده بیان افکار ایتمشدر .

شورای سلطنت

[86] Vakit, 27 Mayıs 1919, Numara 567, s. 1.

EK-2: *Vakit* gazetesinde yayımlanan "Murahhaslarımız Onlar Meclisinde" başlıklı haber[87].

وقت

يومية سياسية

بو غازلر

بحر محيطك طياره ايله مرحله سز قطعي

صلح مرخصلرمز (اونلر) مجلسنده

ايتاليان قابينه سي

آلمانيا صلحي

[87] Vakit, 25 Haziran 1919, Numara 597, s. 1.

EK-3: *Vakit* gazetesinde yayımlanan "Sulh Konferansı'nın Murahhaslarımıza Cevabı" başlıklı haber[88].

وقت

داخليه وحريه ايشلرى

صلح معاهده‌سى دون امضا ايدلدى

صلح قونفرانسنك مرخص مزه جوابى

قلم مانسونك بياناتى

امانتك بودجه‌سى

قانينه

آلمانيا احوالى

آلمانلر بوتون حرب كيلرينى ياتيردىلر

[88] Vakit, 29 Haziran 1919, Numara 601, s. 1.

EK-4: *Vakit* gazetesinde İstanbul'da düzenlenen miting hakkında yayımlanan "Hak ve Hakikat Huzurunda Bir Dava-yı Mukaddes: İstanbul Türk'ün, Türk İstanbul'undur", başlıklı haber[89].

وقت

غريب بر مشروطيت تلقيسى

حق وحقيقت حضورنده بر دعواى مقدس: استانبول تورك‌كدر، تورك استانبولكدر

[89] Vakit, 14 Kânun-i sânî 1920, Numara 787, s. 1.

BELGİ

Sayı 30 (Yaz 2025/II)

DOI: 10.33431/belgi.1635693 **Araştırma Makalesi/**Research Article

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ BAĞLAMINDA PÜSKÜLLÜ BELÂ MİZAH DERGİSİ

THE HUMOR MAGAZINE PÜSKÜLLÜ BELÂ IN THE CONTEXT OF THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA

Murat YILMAZ*

Geliş Tarihi/Received:25.02.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**20.06.2025

YILMAZ, Murat, (2025), "II. Meşrutiyet Dönemi Bağlamında Püsküllü Belâ Mizah Dergisi", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 351-376.

Öz

Mizah dergileri Osmanlı basın hayatının önemli türlerindendir. Tanzimat Dönemi'nden sonra gelişen mizah yayıncılığı II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla birlikte yasaklanmıştır. Bu durum II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etmiştir. 23 Temmuz 1908'te meşrutiyetin yeniden ilan edilmesiyle birlikte Osmanlı basın-yayın faaliyetleri hızlı bir artış göstermiştir. Yasak ve sansürün kalkmasıyla mizah dergileri de arka arkaya Osmanlı basınını doldurmaya başlamıştır. Bu çalışmada II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında çıkmaya başlayan ve 31 Mart Vakası'na kadar yedi sayı olarak yayımlanan Püsküllü Belâ isimli mizah dergisi incelenmiştir. Dergi hakkında daha önce bir içerik incelemesi olmadığı için eksikliği gidermek adına bu çalışmanın yapılması gerekli görülmüştür. II. Abdülhamid'in otokratik yönetiminin izlerinin henüz silinmediği, meşrutiyet kavramının topluma tam olarak yerleşmediği ve Meclis-i Mebusan'ın açılmasına karşın siyasi istikrarın tam anlamıyla sağlanamadığı bir süreçte yayın hayatına başlayan mizah dergisinin yaşananları kendi yorumuyla ele alışı dikkate değer bir bakış açısı sunabilir. Çalışma Püsküllü Belâ'nın içeriğinin tarihsel ve eleştirel analiz edilmesine dayanmaktadır. Çalışmada yer alan karikatürlerin analizinde de göstergebilim yöntemi tercih edilmiştir. Böylece gerçekliğin görsel olarak hangi simgelerle okuyucuya nasıl sunulduğu incelenmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından 31 Mart Vak'asına kadar geçen yaklaşık sekiz aylık süreç derginin gözünden takip edilecektir. Püsküllü Belâ'nın gerek içerdiği konuların tahlili ve gerekse yayımladığı karikatürlerin incelenmesi dönemin siyasi ve toplumsal durumunu anlamaya yardımcı olacaktır. Çalışmada Osmanlı'nın içinde bulunduğu değişim süreci, yeni siyasi dönemden beklentiler, önceki iktidarla hesaplaşma, toplumu oluşturan farklı etnik ve dini gruplar arasındaki sosyal meseleler, ekonomik beklentiler ve bütün bu süreçte Batılı devletlerin Osman'daki yönetimsel değişime bakışı bulgularına ulaşılmıştır. Bu çalışma ayrıca daha önce analiz edilmemiş Püsküllü Belâ'nın incelenmesiyle Osmanlı basın tarihi literatürüne bir katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Basın, II. Meşrutiyet, Mizah, II. Abdülhamid, Mehmed Fazlı.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi Uluslararası İlişikler Bölümü, murattsiz@hotmail.com, (https://orcid.org/ 0000-0001-5229-0458).

Abstract

Humor magazines constitute a significant genre within the Ottoman press. The development of humor publishing, which began to flourish after the Tanzimat Period, was banned following the ascension of Abdulhamid II to the throne. This prohibition persisted until the proclamation of the Second Constitutional Era. With the reinstatement of constitutional rule on July 23, 1908, Ottoman press and publishing activities experienced a rapid surge. The lifting of bans and censorship led to the successive emergence of humor magazines, which began to dominate the Ottoman press. This study examines the humor magazine Püsküllü Belâ, which commenced publication following the proclamation of the Second Constitutional Era and released seven issues until the 31 March Incident. As no prior content analysis of the magazine exists, this study was deemed necessary to address this gap. The magazine's perspective, which offers a noteworthy interpretation of events during a period when the traces of Abdulhamid II's autocratic regime had not yet faded, the concept of constitutionalism was not fully embraced by society, and political stability remained elusive despite the opening of the Ottoman Assembly of Deputies, provides a valuable viewpoint. The study is based on a historical and critical analysis of Püsküllü Belâ's content. A semiotic approach was employed in analyzing the magazine's cartoons to explore how reality was visually conveyed to readers through specific symbols. The roughly eight-month period from the proclamation of the Second Constitutional Era to the 31 March Incident is traced through the lens of the magazine. The analysis of Püsküllü Belâ's themes and its cartoons contributes to understanding the political and social circumstances of the period. The study has reached the findings on the process of change that the Ottoman Empire was going through, expectations from the new political period, reckoning with the previous government, social issues between different ethnic and religious groups that constitute the society, economic expectations and the perspective of Western states on the administrative change in the Ottoman Empire during this whole process. This study will also contribute to the literature on Ottoman press history by examining Püsküllü Belâ, which has not been analyzed before.

Keywords: *Press, Second Constitution, Humor, Abdul-hamid II, Mehmed Fazlı.*

A. GİRİŞ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin hemen her alanda değişim yaşadığı bir dönemdir. Bu değişim Osmanlı matbuatını da etkilemiştir. 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ilanıyla başlayan Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı basın-yayın faaliyetleri hız kazanmıştır. Bu dönemde süreli yayınları oluşturan gazeteler ve dergiler farklı konu başlıkları ve içerikleriyle, Osmanlı kültür hayatında yer almaya başlamıştır. Matbaa tekniğinde yaşanan gelişmeler ve okullaşmanın yaygınlaşmasıyla artan okur-yazar oranı birçok gazete ve derginin çıkmasını sağlamıştır. Bunlar arasında 1870'li yıllardan itibaren mizah dergilerinin de olduğu görülmektedir. Osmanlı'da basının gelişmesiyle özellikle gayrimüslim Osmanlı vatandaşları Ermeni ve Rum yayıncılar mizah dergileri çıkarmaya başlamıştır. Tanzimat Dönemi'nde Diyojen, Çaylak, Hayal, Terakki, Çıngıraklı Tatar, Tiyatro gibi yaklaşık yirmi mizah dergisi yayımlanmıştır.[1]

Mizah dergileri taşıdıkları güldürü unsuru, alay ve hiciv içeriğiyle Osmanlı toplumunda kendisine yer bulmuştur. Osmanlı modernleşme sürecinde ortaya çıkan değişimin çarpıklaşması veya yüzeysel kalması ağır eleştirilere sebebiyet vermiştir.[2] Buna karşın dergilerdeki eleştiriler devletin idari uygulamalarına ve birtakım devlet ricaline yöneldiğinde sansür ve kapatmalar yaşanmıştır. Nihayetinde 31 Ağustos 1876'da, II. Abdülhamid'in tahta çıkması mizah dergileri için sonu belirlemiştir. Mizah dergileri içerikleri ve hiciv yönü sebebiyle sakıncalı görülerek yayımı durdurulmuş ve çıkarılmasına izin verilmemiştir.[3] II. Abdülhamid'in otokratik iktidar anlayışıyla siyasi ve toplumsal muhalefetin oluşumunu engelleme çabaları, Osmanlı mizah dergilerinin yurt dışında faaliyet göstermesine sebebiyet vermiştir. II. Abdülhamid döneminde basın üzerinde katı bir sansür ve baskı mekanizması kurulmuştur. Basın ve yayın denetleyicisi sansür memurlarının sayısı artırılmış ve uygulamalar kurumsal hâle getirilmiştir.[4] Sultan Abdülhamid yönetimine karşı muhalefet hareketini oluşturan Jön Türkler Paris, Cenevre, Londra, Kahire gibi merkezlerde siyasi içerikli birçok mizah dergisi çıkararak, bunları gizlice Osmanlı topraklarına sokup okunmasını sağlamıştır.

Sultan II. Abdülhamid iktidarının yasaklamasına karşın mizah dergileri 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanının ardından basın üzerindeki baskı ve sansürün kalkmasıyla yeniden yurt içinde yayımlanabilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanıyla oluşan özgürlük havasından istifade eden yayıncılar, harekete geçerek yeni gazete ve dergi çıkarmak için ardı ardına ruhsat talebinde bulunmuştur. Toplamda Osmanlı'da 120 olan gazete ve dergi sayısı II. Meşrutiyet döneminin ilk 7 ayında 730 imtiyaz başvurusuyla 6 kat civarında artmıştır. İstanbul'da ise gazete ve dergi sayı 52'den 377'ye çıkmıştır.[5] Bu süreçte özellikle yeni çıkan mizah dergilerinin sayısında adeta bir patlama yaşanmıştır. Çıkarılan dergilerin bazıları uzun süre yayınına devam etse de bir kısmı kısa süre sonra kapanmak durumunda kalmıştır. Buna karşın Osmanlı basın hayatında mizah dergilerinin en popüler olduğu yıllar bu dönem olmuştur.[6] Mizah dergilerinden bir yıl çıkmaya devam edenlerin

[1] Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, C. 1-Tanzimat ve İstibdat Dönemi, Adam Yayınları, İstanbul, 1986, s. 24-25.

[2] Mizah dergilerinin modernleşmeye verdiği tepkiyi inceleyen bir çalışma için bknz. Hamdi Özdiş, *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset*, Libra Kitap, İstanbul, 2014.

[3] Gökhan Demirkol, "Tanzimat mizahının Sonu: 1877 Matbuat Kanunu Tartışmaları ve Osmanlı'da Mizah Dergilerinin Kapanması", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 2, 2016, s. 694.

[4] II. Abdülhamid dönemi sansür uygulamaları için bknz. Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007.

[5] Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2015, s. 87.

[6] II. Meşrutiyet döneminde 92 mizah dergisinin yayın hayatına başladığı tespit edilmiştir bknz. Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, C. 2-Meşrutiyet Dönemi (1908-1918), Adam Yayınları, İstanbul, 1988, s. 17.

sayısı 10'a ulaşamayacaktır.[7] Her ne kadar yeni çıkan birçok mizah dergisi uzun süreli olamayıp birkaç sayı -bazıları tek sayıda dahi kalmıştır- yayımlanmasına karşın gördüğü rağbet Osmanlı toplumunda mizah dergilerinin popülerliğini ve geniş okur kitlesine sahip olduğunu göstermektedir. Kalem gibi dönemin önde mizah dergilerinin bazı sayılarının tirajı on binlerle ifade edilmektedir.[8] Mizah dergilerinin siyasi hiciv niteliği II. Meşrutiyet döneminin hızlı gelişen iç siyasi meselelerini konu edinmelerini sağlamıştır. Uzun yıllar ülke içinde yasaklanmış olması II. Meşrutiyet döneminde mizah dergilerine olan ilgiyi artırıcı bir unsurdur. Mizah dergilerinde özellikle "istibdad" olarak adlandırılan II. Abdülhamid iktidarına ve o dönemin devlet adamlarına ilişkin eleştiriler toplumun ilgisini çekmiştir. Günlük gazetelerde bu eleştiriler belli sınırda kalmakla birlikte mizah dergilerinin taşıdığı hiciv ve alay ögeleri eleştirinin boyutlarını ileri düzeye vardırabilecek niteliğe sahiptir. Bu da gelişmelerden haberdar olmak ve siyasi taşlamaları okumak isteyen toplum için önemli bir okuma alanı yaratmıştır. Mizah yayınlarının güldürü ve hiciv unsur taşıması, içerdiği karikatürler insanları eğlendiren bir durumdu. Mizah dergilerinin karikatür yoluyla görselliği barındırması vermek istediği mesajın ve eleştirinin okuyucuda psikolojik olarak daha etkili olmasını sağlayabildiğinden bu dönem mizah dergilerinde karikatür önemli bir yer edinmiştir. Öyle ki II. Meşrutiyet döneminde basında en popüler olan ve elden ele yayılan tür makaleler değil, karikatürlerdi.[9] Karikatürlerin gördüğü rağbet mizah dergilerinde yer alan bu sanatın gelişimini de sağlamıştır. II. Meşrutiyet dönemi karikatürü uluslararası standart seviyesine gelmiştir.[10]

23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet sonrası süreç Osmanlı için her alanda taşların yerine oturamadığı bir dengesizliği ifade ediyordu. İç siyasette ihtilali gerçekleştiren İttihad ve Terakki Cemiyeti II. Abdülhamid'i tahttan indirmemişse de kurulan yeni hükümetler üzerinde baskı unsuru olmaya çalışıyordu. Hükümet kabinesinin belirlenmesindeki baskıları karşıt bir siyasi hareket olan Ahrar Fırkası'nı ortaya çıkarmıştır. İçerideki çekişmeler yanında Batılı büyük güçlerin Osmanlı'daki gelişmelere bakış açıları Osmanlı topraklarını parçalama yönündeki Şark Meselesi boyutuyla devam ediyordu. Zira II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Bulgaristan bağımsızlığını ilan ederken, Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak edecek ve Girit de Yunanistan ile birleşme çabalarına başlayacaktı. Bu gelişmeler Osmanlı'nın uluslararası alandaki politik gücünün zayıflığını gözler önüne serecekti. Toplumda ise meşrutiyetin getirdiği özgürlük ve eşitlik beklentileri büyüktü. Özellikle sansürün kalkmasıyla basında özgürlük havaları esmeye başlamıştır. Cemiyet kurma hakkının tanınmasıyla birçok cemiyet oluşarak kamusal alanın güçlenmesini sağlamıştır. Osmanlı toplumunda meşrutiyet fikri yerleşmeye başlamakla birlikte farklı etnik ve dini gruplar arasındaki ayrışma özellikle oluşan özgürlük havasıyla artmıştır. Her grubun kendi gazete, dergi ve cemiyetini kurması meşrutiyetten beklenen Osmanlıcılık fikri idealine zarar vermeye başlamıştır. Bu arada II. Abdülhamid döneminde askeri kadrolara yerleşmiş subayların ve birtakım devlet memurlarının tensikata uğraması yeni dönemde toplumsal gerilimin artmasına yol açmıştır. Bu süreç ise 31 Mart Vak'ası olarak bilinen 13 Nisan 1909 tarihli isyanla sonuçlanacaktır.[11]

[7] Uygur Kocabaşoğlu, "İkinci Meşrutiyet'in Birinci Meşrutiyeti: Matbuat", İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset, Edt. Hakan Aydın, Palet Yayınları, Konya, 2010, s. 231.

[8] Ebru Davulcu, *II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar*, Palet Yayınları, Konya, 2015, s. 131.

[9] Palmira Brummett, İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911, Çev. Ayşen Anadol, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 43.

[10] Koloğlu, a.g.e., s. 92.

[11] 31 Mart Vakası'nın ortaya çıkış süreci için bknz. Necmettin Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi,* Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 51-158.

A. 1. Püsküllü Belâ Hakkında Genel Bilgi

Püsküllü Belâ Hakkında Bilgi Osmanlı Devleti ve toplumu için yeni bir dönemi temsil eden II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında çıkan mizah dergilerinden biri de Püsküllü Belâ'dır. Haftada bir çarşamba günleri 8 sayfa olarak çıkan dergi 24 Şubat 1909 (11 Şubat 1324) tarihinde yayın hayatına başlamış ve 7 sayı yayımlanmıştır.[12] Son sayısının çıkış tarihi 7 Nisan 1909'dur (25 Mart 1325). II. Meşrutiyet dönemi içerisinde bir kırılma noktası olan ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilme sürecini başlatan 31 Mart Vakası'nın gerçekleşmesinden sonra yeni sayısı yayımlanmamıştır. Derginin son sayısında yarım kalmış yazılar olduğundan bu durumun zaruretten kaynaklandığı düşünülmektedir. Ancak derginin yayına neden devam etmediği konusunda kesin bir bilgi elde bulunmamaktadır.

Dergide "Ahvâl-i zamâne tenkîde sezâdır: İsmim o sebeble püsküllü belâdır"[13] serlevhası kullanılmaktadır. Bu anlamda derginin yayın amacının II. Meşrutiyetle ortaya çıkan basın özgürlüğünden faydalanarak gündeme taşıyacağı konularla ilgili eleştiride bulunmak olduğu anlaşılmaktadır. Derginin ilk sayfasında serlevhanın üzerinde kûfi yazı stiline benzer şekilde Püsküllü Belâ yazmaktadır.[14] Derginin imtiyaz sahibi olarak Hüseyin Hüsnü gösterilmektedir.[15] İdare adresine "Dersaadet, Ferah Bey Han, Numro 25" yazmaktadır. Derginin abone bedeli "Dersaadet 45 guruş, taşra 50 guruş" şeklinde belirlenmiştir. Nüshası ise ilk sayıda "30 para" iken sonraki sayılarda güncellenerek "20 para" olmuştur. İlk sayısı Matbaa-i Hayriye, 2 ve 3 numaralı sayısı Mahmud Bey Matbaası, sonraki sayıları ise A. Serviçen Matbaası'nda basılmıştır.

Görsel 1: Püsküllü Belâ'nın ilk sayısında dergi bilgilerinin ve serlevhanın bulunduğu kısım

[12] Derginin tam külliyatı İBB Atatürk Kitaplığı, Hakkı Tarık Us Kütüphanesi, İSAM ve Milli Kütüphane'de bulunmaktadır bknz. Hasan Duman, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928)*, C. 2, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2000, s. 681-682.

[13] Derginin ilk sayısında yer alan "İftitah" isimli şiirin son iki dizesinden alınarak her sayıda serlevha olarak kullanılmıştır.

[14] Püsküllü bela tabiri II. Mahmud döneminde bir zorunluluk olarak toplumsal hayata giren fes başlığıyla alakalıdır. Fesin tepesinde ipek veya ibrişimden yapılmış bir püskül bulunur ve aşağı doğru sarkardı. Ancak bu püskül takan kişinin başı hareket ettikçe veya rüzgârda savruldukça birbirine karışır ve kişinin özensiz görünmesine sebep olurdu. Bu nedenle püskülün sık sık taranması ve düzeltilmesi gerekirdi ki bu iş takan kişi için bir dert hâlini alırdı. Bugün sıkıntı veren, kendisinden kurtulmak mümkün olmayan kişi ve nesneyi belirtmek için kullanılan püsküllü bela deyimi de buradan çıkmıştır bknz. Mine Mengi, "Fes ya da Püsküllü Bela ve Şiir", *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı*, Edt. Nurettin Demir, Faruk Yıldırım, Çukurova Üniversitesi Basımevi, Adana 2014, s. 230.

[15] Hüseyin Hüsnü'nün kimliği hakkında Püsküllü Belâ'nın karikatüristi Mehmed Fazlı'nın Resimli Afgan Seyahati eserinde verdikleri dışında kayda değer bilgiye erişilememiştir.

Püsküllü Belâ'nın önemli bir özelliği her sayısında birçok karikatürün yer almasıdır. Dergide toplam otuz dört karikatür bulunmaktadır. Bu karikatürlerin bazıları dergi içeriğindeki makale ve haberlerle ilgiliyken bazıları ise bağımsız konulardadır. Karikatürler derginin 1, 4, 5 ve 8 numaralı sayfalarında bulunmaktadır. 5. sayıdan itibaren renkli karikatürler de yayımlanmaya başlamıştır.[16] Bu karikatürlerin otuz bir tanesi imzalı olarak Mehmed Fazlı tarafından çizilmiştir. Püsküllü Belâ'da dikkat çeken bir diğer unsur ise 5, 6 ve 7 numaralı sayılarında Mehmed Fazlı dışında Fransız mizah dergisi Le Rire gibi popüler dergilerde çizimleri yayımlanan Benjamin Rabier'in karikatürlerine de yer verilmesidir. Dergide üç tane Rabiler imzalı karikatür bulunmaktadır. Bunlardan biri aşağıdaki karikatürdür.[17]

Görsel 2: "Rahatsız olmayınız efendim! Bir şey değil. Sadaka almak içün kesenizi arıyorum."

(*Püsküllü Belâ*, S. 6, 18 Mart 1325, s. 5.)

[16] Renkli karikatürlerin yayımlanmaya başladığı sayıda derginin basıldığı A. Serviçen Matbaası'nın reklamı yapılarak yazıları zarif ve nefis, resimleri görülmeyen noktalarına kadar tasvir eden parlak ve renkli tezyin ettiği bilgisi paylaşılmaktadır bknz. "Bir Tavsiye-i Kadirşinasane", *Püsküllü Belâ*, S. 5, 11 Mart 1325, s. 7.

[17] Ünlü Fransız karikatürist ve illüstratör Benjamin Rabier (1864-1939) özellikle hayvan çizimleriyle tanınmaktadır. Püsküllü Belâ'da yer alan karikatürleri Les Maitres Humoristes kitabından alınmıştır bknz. Benjamin Rabier, *Les Maitres Humoristes*, Librairie Félix Juven, Paris, 1907.

Mehmed Fazlı hakkındaki bilgiler oldukça azdır. Kendisinin II. Abdülhamid döneminde Mısır'a iltica etmiş Jön Türklerden olduğu anlaşılmaktadır. 1907 yılında Mısır'da çıkan Jön Türk mizah dergisi Lâklâk'ta yer almış, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a gelerek Püsküllü Belâ, Lâklâk, Karikatür, Musavver Eşref ve Karagöz mizah dergilerinde karikatürleri yayımlanmıştır. Püsküllü Belâ'nın iki sayısının çıktığı Mahmud Bey Matbaası'nın sahibi Mahmud Hakkı'nın kardeşidir. İstanbul'a döndükten sonra mizah dergilerinde bulunsa da bir süre sonra Mehmed Fazlı'nın isminin ortadan kaybolduğu görülmektedir.[18] II. Meşrutiyet dönemi mizah gazeteleri üzerine çalışma yapan Brummett, Mehmed Fazlı'nın yayıncılığı ve karikatürcülüğü yanında öne çıkan bir diğer özelliğinin sert toplumsal taşlamalarda bulunmasını göstermektedir.[19]

Mehmed Fazlı hakkında bir bilgi de kendisinin Mısır'da bulunduğu sırada 1908 yılında Afganistan'a yaptığı seyahattir. İstanbul'a döndükten sonra 1909'da bu seyahatin anılarını fotoğraf, kroki ve resimlerle birlikte kitaplaştırmıştır.[20] Kitaptan edinilen bilgiler Püsküllü Belâ'nın imtiyaz sahibi Hüseyin Hüsnü hakkında sınırlı bilgiler de vermektedir. Mehmed Fazlı'nın yazdığına göre Kahire'de kendisi gibi II. Abdülhamid "istibdâd"ından kaçan ve bilhassa "hayât ve hürriyetini kurtarmak içün her şeyini fedâ ederek" Kahire'ye iltica eden Hüseyin Hüsnü ile yakın arkadaştırlar. Hüseyin Hüsnü eski mesleği askerlik olan birisidir. Bahsi geçen Afgan seyahati için tanıdığı aracılar vasıtasıyla Kabil'le iletişime geçen de Hüseyin Hüsnü'dür. Anlaşıldığı üzere Afgan Emiri Habibullah, Mısır'da iltica hâlinde bulunan Jön Türklerden Osmanlı modern mekteplerinde eğitim görmüş mülki ve askeri uzmanların Afganistan'a gelerek ülkenin modernleşme çalışmalarına katılmasını istemiştir.[21] İçerisinde Mehmed Fazlı ve Hüseyin Hüsnü'nün de olduğu Jön Türk grubu Mısır, Arnavutluk, Macaristan, Rusya, Azerbaycan ve İran rotasını takip ederek Afgan Emirliği'ne varmıştır. Bir süre orada bulunmuşlarsa da II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi sonrasında grup İstanbul'a dönmüştür. Orada kaldıkları sürece bölgeyle, Afganlarla ve yörenin kültürüyle ilgili gördüklerini ve tecrübelerini kaydeden Mehmed Fazlı, kitabında yazdıklarını resimler yaparak da okuyucuya ifade etmiştir.

Püsküllü Belâ'nın çıkış süreciyle alakalı bilgiler Osmanlı arşivinden takip edilebilmektedir. 7 Eylül 1908 tarihli Matbuat-ı Dâhiliye Müdürlüğünden yazılan belgede haftada iki defa çıkarılmak üzere Püsküllü Belâ adıyla bir mizah gazetesinin neşri için Abdurrahman Sami Efendi tarafından ruhsat talebinde bulunulduğu görülmektedir.[22] Ancak ya ruhsat talebi olumlu sonuçlanmamış ya da Abdurrahman Sami Efendi sonraki işlemleri sürdürmemiş olacak ki Hüseyin Hüsnü yaklaşık dört ay sonra aynı isimli mizah gazetesi için talepte bulunmuştur. 2 Ocak 1909 tarihli belgeden Beyazıt'ta Meşveret Mütalaahanesi sahibi olan Hüseyin Hüsnü'nün Püsküllü Belâ ismiyle mizahi içerikli bir gazete çıkarmak için müsaade istediği ve matbuat nizamnamesinin 3. ve 4. maddelerine göre[23] işlem yapılması

[18] Çeviker (1988), a.g.e., s. 116-117.
[19] Brummett, a.g.e., s. 65.
[20] Mehmed Fazlı, *Resimli Afgan Seyahati*, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul 1325. Kitabın sadeleştirilerek Latinize edilmiş hâli için bknz. Mehmed Fazlı, *Afganistan'da Bir Jön Türk Mısır Sürgününden Afgan Reformuna*, Çev. Kenan Karabulut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
[21] Mehmed Fazlı, a.g.e., s. 4-7.
[22] BOA, DH.MKT 1292/57.
[23] Nizamnamenin 3. maddesine göre yayın çıkarmak isteyen kişinin Osmanlı vatandaşı ise 30 yaşında olması ve cezadan aleyhine hüküm tertip olunmaması gerekmektedir. 4. maddede ise gazetenin isminin ne olacağı, kaç günde bir çıkarılacağı, hangi matbaada bastırılacağı, gazetenin mesuliyetini deruhte eden sahibi veya müdürünün her sayının bir nüshasını imzaladıktan sonra Matbuat Müdürlüğüne kontrol için getirmesi ve diğer nüshaları da altta imzalı olarak bastırması gibi uygulamaya dönük kurallar yer almaktadır bknz. BOA, A.}DVN. MKL 5/9; *Düstur*, Tertip 1 C. 2, Matbaa-i Amire, [İstanbul], 1289, s. 220-221.

gerektiği hakkında Matbuat-ı Dâhiliye Müdürlüğünden yazı gönderilmiştir.[24] Buna karşılık 17 Ocak tarihli Zabtiye Nezaretinden gönderilen belgede Püsküllü Belâ isimli mizah gazetesi için ruhsat talep eden Osmanlı tebaasından olan, 30 yaşını doldurduğu anlaşılan ve sicili temiz bulunan Hüseyin Hüsnü'nün çıkarmak istediği dergiyi bir matbaada ücretli şekilde bastıracağı tespit edilerek kendisinden alınan senet Dâhiliye Nezaretine takdim edilmiştir.[25] Dâhiliye Nezareti de senedi uygun görerek 24 Şubat tarihinde Püsküllü Belâ yayın hayatına başlamıştır.

Püsküllü Belâ'nın ikinci sayısındaki kısa açıklamadan anlaşılıyor ki dergi çıktığı ilk sayıyla büyük rağbet görmüştür. Buna karşın derginin fiyatının 30 paradan 20 paraya indirilmesi uygun bulunmuştur: "Püsküllü Belâ ahâli-i kirâmdan görmüş olduğu rağbet ve tevcihe rağmen ba'dema yiğirmişer paraya satılacak", devamında ise "uslûb-ı ifadesinin mümkün mertebe sadegi ve selâsetine dikkat edecektir" denilerek de herkes tarafından anlaşılabilecek düzeyde ve akıcı şekilde bir içerikle yayın hayatına devam edeceği mesajını vermektedir.[26] Mizah dergileri için toplum tarafından kabul görmenin vasıtalarından biri anlaşılır olmaktır. Mizahın taşıdığı hiciv ve eleştirinin etki göstermesi ve dergide yansıtılmak, dikkat çekilmek istenen konuların okuyucuya vurgulanması ancak anlaşılır olmakla mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla dönemin eleştiriye uygun ve bu nedenle adının Püsküllü Belâ olduğunu belirten bir mizah dergisinin sade ve anlaşılır olma çabası önemli bir ayrıntıdır.

Püsküllü Belâ'da yeni çıkan bazı gazete ve kitapların tanıtımı yapılarak okuyucular bilgilendirilmektedir.[27] Derginin son sayısında Encam adıyla merak uyandıracak milli bir tiyatronun tefrikasına başlanıldığı duyurusu da vardır.[28] Ancak ilk bölümü yayımlanan tiyatro, derginin kapanmasıyla yarıda kalmıştır.

[24] BOA, DH.MKT. 2703/100.
[25] BOA, ZB 329/117.
[26] [Başlıksız], *Püsküllü Belâ,* S. 2, 18 Şubat 1324, s. 2.
[27] [Başlıksız], *Püsküllü Belâ,* S. 4, 4 Mart 1325, s. 7; "Eşref'i Alınız", S. 5, 11 Mart 1325, s. 7; [Başlıksız], *Püsküllü Belâ,* S. 5, 11 Mart 1325, s. 7; "Fırkalar, Cemiyetler", Püsküllü Belâ, S. 6, 18 Mart 1325, s. 7; [Başlıksız], *Püsküllü Belâ,* S. 6, 18 Mart 1325, s. 7.
[28] "İhtar", *Püsküllü Belâ,* S. 7, 25 Mart 1325, s. 2.

Görsel 3 : Karikatür kitabının tanıtım reklamı

(Püsküllü Belâ, S. 5, 11 Mart 1325, s. 7.)

A. 2. Yöntem

Püsküllü Belâ kısa süreli bir yayın olmakla birlikte şimdiye dek içeriğine dair detaylı bir araştırma yapılmamıştır. II. Meşrutiyet dönemi basınını inceleyen araştırmalarda birkaç cümlelik bilgi veya içeriğinden birkaç yazı ve karikatür sunulan[29] derginin şimdiye dek kapsamlı bir analizi yapılmamıştır. II. Meşrutiyet döneminde çok sayıdaki mizah dergisi içerisinden Püsküllü Belâ'nın çalışma konusu olarak seçilmesi hem daha önce ilgili literatürdeki boşluğu doldurmak hem de dönemin olaylarını bu derginin bakış açısından görmektir. Derginin içeriği eleştirel yöntemle incelenerek özgün bir çalışma ortaya konulacaktır. Derginin sayfalarında gündeme getirdiği ve dikkat çekilmesini beklediği konular açığa çıkarılacaktır. Bunların tarihsel bağlantısı üzerinde durulacaktır. Dergide bulunan karikatürlerin tamamının çalışmada yer alması yerine göstergebilim yöntemiyle amaçlı örneklem metodu kullanılarak belirli karikatürler seçilmiştir. Belirlenen karikatürler Fransız göstergebilimci Roland Barthes'in (1915-1980) düzanlam ve yananlam kavramları doğrultusunda göstergebilim yönünden analiz edilmiş, Püsküllü Belâ'nın okuyucuya yönelik vermek istediği mesajların simgesel kodları çözümlenmeye çalışılmıştır. Barthes'e göre gösterge bağlantısal olarak gösteren ve gösterilen kısımlardan oluşmaktadır ve aralarındaki ilişki anlamlamayı ortaya çıkarmaktadır Barthes'in anlamlama ilkesine göre düzanlam göstergenin neyi, yananlam ise nasıl temsil edildiğini anlatır. Düzanlam boyutu anlamlandırmada açık olan, herkes tarafından kabul gören ilk anlama gönderme

[29] Çeviker (1988), a.g.e, s. 132-133, 242, 372; Brummett, a.g.e., s. 65, 169; Hamza Altın, *II. Meşrutiyet Devri Osmanlı Mizah Basını*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2014, s. 202-203; Salih Seyhan, "II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını ve İçeriklerinden Seçilmiş Örnekler", *Turkish Studies*, C. 8, S. 3, 2013, s. 507-511.

yapmaktadır. Yananlam boyutu ise insanın içinde yetiştiği toplumsal ve kültürel kodları kapsadığından yorumlamayla ortaya çıkan anlamdır. Bu boyut kültürel ve ideolojik anlam taşıyan mit olgusunu oluşturur. Barthes, mit kavramının bir mesajı içerdiğini söyleyerek mitin amacının açıkça dile getirilen değil, altta yatan yapıda yer aldığını vurgulamaktadır.[30] Bu doğrultuda karikatürler seçilirken çalışmanın içeriğiyle uyumlu olmasına dikkat edilmiştir. Örneklem seçimi yapılırken derginin özellikle dikkat çektiği ve bu çalışmanın içeriğinde yer alan başlıklarla ilgili beş karikatür tercih edilmiştir. Çalışmada ayrıca derginin içindekiler tablosu oluşturularak sonraki araştırmacılar için bir rehber hazırlanmıştır. Bu nitelikteki araştırma yöntemlerinin kullanmasıyla Türk basın tarihi alanına özgün bir katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

B. PÜSKÜLLÜ BELÂ'NIN İÇERİĞİ

Püsküllü Belâ bir buçuk ay gibi kısa bir zaman zarfında yayında kalmışsa da içeriği itibariyle muhalefet yönünü açıkça belirtmiştir. Dergide genel olarak beş farklı eleştiri konusu vardır. Bunların başında dönemin birçok mizah gazetesinin de ana argümanı olan II. Abdülhamid döneminin ileri gelen devlet adamlarına yönelik sert tutum gelmektedir. Diğer bir eleştiri konusu posta ve telgraf memurlarının çalışma şartlarının iyileştirilmesine yönelik taleplerdir. Dergide gündeme getirilen bir diğer konu Batılı devletlerin Şark Meselesi kapsamında Osmanlı hakkındaki geleneksel politikalarının II. Meşrutiyet sonrası dönemde değişikliğe uğramamasıdır. Püsküllü Belâ Batılı güçlerin Osmanlı'ya bu yaklaşımını doğru bulmamaktadır. Dergide göze çarpan diğer bir eleştiri farklı etnik ve dini gruplar arasında gündeme yansıyan birtakım sosyal olaylardır. Dergideki son eleştiri konusu ise askeriyedeki tensikatla ilgilidir. Dergide bu konulardaki yazılar ilgili karikatürler eşliğinde incelenecektir.

B. 1. Eski İktidarla Hesaplaşma

II. Meşrutiyet'in ilanının ilk aylarında mizah dergilerinin içeriklerinde sert şekilde eleştirdikleri konuların başında II. Abdülhamid dönemi devlet adamları gelmektedir. 31 Mart Vak'ası yaşanana kadar geçen süreçte mizah dergileri II. Abdülhamid yerine hedeflerine devr-i sabık ricali denilen II. Meşrutiyet öncesi dönemde padişahın yakınında bulunmuş kişileri almıştır. Genel siyasi konjonktür II. Abdülhamid eleştirisine uygun olmadığından ona yöneltilemeyen tepkiler çevresindekilere yöneltilmiştir. Püsküllü Belâ da benzer şekilde sayfalarında bu yönde eleştirilerde bulunmaktadır. Derginin daha ilk sayısında II. Abdülhamid iktidarında öne çıkan bazı kişilerin tutuklandıktan sonra Büyükada'da oturmak koşuluyla serbest kalmalarıyla alakalı göndermede bulunan bir eleştiri yer almaktadır. 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra II. Abdülhamid'in yakın çevresindeki devlet adamlarından Selim Melhame 28 Temmuz, Arap İzzet Paşa 2 Ağustos tarihlerinde yurt dışına kaçmıştır. Eski serhafiyelerden Kabasakal Mehmed Paşa Bursa'da tutuklanmış ve Fehim Paşa halk tarafından linç edilerek öldürülmüştür. [31] Eski devlet adamlarından bazılarının yurt dışına kaçması üzerine diğer devr-i sabık ricalinin firarlarını önlemek için 5 Ağustos'ta Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, eski Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa, eski Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, eski Harbiye Nazırı Serasker Mehmed Rıza Paşa, Tophane Müşiri Zeki Paşa eski Şehremini Reşid Paşa, Mabeynci Mehmed Ragıp Paşa gibi isimler tutuklanarak Zaptiye Nezaretine gönderilmiştir. 4 Eylül tarihinde ise Büyükada'da oturmaları şartıyla bu tutuklular serbest bırakılmıştır. II. Meşrutiyet öncesi dönemde Jön Türklerin büyük eleştiride bulundukları Şeyh Ebü'l-hüda da adaya gönderilen önemli bir isimdir.[32]

[30] Ufuk Bircan, "Roland Barthes ve Göstergebilim", *SBARD*, S. 26, 2015, s. 20, 23-27.
[31] Emre Gör, Sultan II. Abdülhamid'in Mabeyn İkinci Kâtibi Arap İzzet Paşa, DBY, İstanbul, 2020, s. 99, 104-107.
[32] *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909*, YKY, İstanbul, 2018, s. 134.

Devr-i sabık ricalinin Büyükada'ya nakledilmeleriyle alakalı eleştiri yazısında Büyükada'yı insansılaştırarak konuşturmak şeklinde bir yöntem takip edilmiştir. Yazıda II. Abdülhamid dönemi "devr-i menhus istibdâdın gayet elim ve buhranlı zamanları" olarak adlandırılır. O dönemde hürriyet fikrine sahip olanların sürgün maksadıyla gönderildiği ada için Püsküllü Belâ "Sizin evlâd-ı vatana ettiğiniz bu gibi hidmetleri herkes takdir eder ve elbet bu hâl sizin içün bir şereftir" demektedir. Yine ada "vatan" olarak tanımlanmakta ve onun havasını soluyan edip ve şairlerin saatlerce manzarasını seyrettiği anlatılmaktadır. Büyükada'nın önemi bu şekilde belirtildikten sonra Püsküllü Belâ'nın asıl eleştirisi ortaya konulmaktadır. Ada kendisinin "çıyan yuvası" hâlini aldığı, oraya yerleşen istibdat döneminin ileri gelenleri yüzünde harap duruma düştüğünü anlatmaktadır. "Şüheda-i hürriyet" böyle "habislerin şeytânât ve müfsidât"ın varlığından rahatsızlık duymaktadır. Adaya gönderilen II. Abdülhamid ricali ada için bir lekedir.[33] Bu şekilde Püsküllü Belâ, II. Abdülhamid devrinde öne çıkan isimlerin idam edilmeleri yerine Büyükada'da ikamet etmek koşuluyla serbest bırakılmasına tepki göstermektedir. Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi için mücadele etmişlerin bu durumdan rahatsız olduğu gibi bu yolda ölenlerin ruhlarının da azap çektiği vurgulanmaktadır.

Büyükada'da tutuklu devr-i sabık ricali hakkındaki gelişmelere kayıtsız kalmayan dergi onlara yönelik eleştirilerini sonraki sayılar da sürdürmektedir. Müdafaalarında istedikleri gibi kalem oynatıp adeta haklı olduklarını bile iddia ettikleri, onlara bu cesareti ceza almayıp yaptıklarının yanlarına kâr kalacağı düşüncesinin verdiği söylenmektedir. Püsküllü Belâ tutuklularla ilgili hükümet tarafından kararın açıklanmamasını devr-i sabık ricaline cesaret verdiği görüşündedir. Ancak "hakkı aramak, hakikati meydana çıkarmak içün haksızların, bin türlü hud'a ve yalan ile milleti iğfâl etmeğe çalışan hâ'inlerin başına (Püsküllü Belâ) olmak vazifemizdir" diyerek Büyükada tutuklarını gündemde tutacaklarını ifade etmektedir.[34]

Anlaşıldığı üzere dergi bahsi geçen tutukluların cezasının derhal verilmesi gerektiği kanaatindedir. Süre uzadıkça bu isimlere duyulan nefret artmakta ve sabırlar zorlanmaktadır. Dergi bu konuyu sürekli sayfalara taşıyarak toplumu da bu yönde kanalize etmeye çalışmaktadır. II. Meşrutiyet dönemi mizah dergileri meşrutiyetin ilanından 31 Mart Vakası'na kadar olan süreçte siyasi konjonktür gereği hedeflerine II. Abdülhamid'den ziyade onun yakın çevresini koymaktadır. Padişahı "istibdad" yönetimine sürükleyen o dönemin devlet ricali ve hafiyeleridir. Dolayısıyla asıl cezalandırılması gerekenler de onlardır. Aradan geçen süreye karşın Meclis-i Mebusan'dan bunlarla ilgili karar çıkmamış olması Püsküllü Belâ'nın tepkisini çekmektedir. II. Abdülhamid döneminin simgelerinden olan hafiye teşkilatı ve jurnalcilik II. Meşrutiyet sonrasında ortadan kaldırılmış olsa da bilinen hafiyelerin bazılarının serbestçe dolaşmalarına müsaade edilmesi eleştiri konusu yapılmaktadır:

"Yine eskiler etmekte tekessür

Eden yok mu bunu âyâ tefekkür

Nice jurnalciler şık şık gezerler

Görenler bunları candan bezerler"[35]

[33] "Büyükada ile Mülakat", *Püsküllü Belâ,* S. 1, 11 Şubat 1324, s. 3.
[34] "Büyükada ile Mülakat", *Püsküllü Belâ,* S. 3, 25 Şubat 1324, s. 2-3.
[35] Âkıl, "İstimdad", *Püsküllü Belâ,* S. 2, 18 Şubat 1324, s. 2.

Püsküllü Belâ "istibdad" dönemini hatırlatan gerek devlet ricalinin gerekse jurnalcilerin cezalandırılmamasının halkta hayal kırıklığı yarattığı ve meşrutiyete olan inancın zedelenmesine sebep olduğu kanaatindedir. Derginin ilerleyen sayılarında bu konu gündemde tutulmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilanına karşın istibdadın izlerinin silinmediği ve o dönemin jurnalcilerinin cezalandırılmadığı eleştirisine yer verilmektedir. II. Meşrutiyet öncesinde istibdat döneminde Osmanlı milletinin kalbinde zehirli tırnaklarıyla onulmaz yaralar açılmış, istibdat salgın veba gibi her yeri yok etmiştir. II. Meşrutiyet ilan edilmiş ancak sorunlar çözülememiştir. "İstibdâd kimdir, nedir? Sûaline nasıl bir cevâb verilmek lâzım geleceğini acaba kim düşündü, kim hatırladı? Birkaç kimse, yahud hiç." Püsküllü Belâ "istibdad" kavramına bir "vücûd-ı maddi" bularak "bu millet-i mazlûmenin intikâmını almalıyız" demektedir. Derginin kast ettiği ise o dönemin devlet ricalinin olduğu açıktır. Nitekim okuyuculara şöyle bir açıklama yapmaktadır: "Ey millet-i mazlûme! İstibdâd diyerek gökte bir afet aramayalım. Tarif ettiğimiz istibdâd, aramızdaki insan kıyafetli köpekler, alçaklardan başka bir şey değildir. Bunlar bizi yaktılar, kavurdular, bizi besleyen vatanımızı düşmânlarımıza verdiler, Âba ve ecdâdımızı, şühedâmızı ağyârın pây-i hakaretleri ile çiğnettiler […] En sonra da dinimize, peygâmberimize de hakaret ettiler. […] Biz bunları el'an bu memlekette açtıkları yaraların üzerinde gezdiriyoruz. Peygamber buna razı değil. Vatan bunları kabul etmiyor. " Püsküllü Belâ bu açıklamalardan sonra da bahsi geçenlerin hak ettikleri şekilde cezaya rağmen halen cezalandırılmadıklarından yakınmaktadır. Ancak milletin onları asacak ağacı ve boyunlarına geçirecek yağlı ipi hazırladıkları ve artık beklenilmemesi gerektiği, bunları affetmenin gaflet anlamına geldiği vurgulanmaktadır. Dergi bu noktada hürriyeti Allah'ın bahşettiğini, askerin de buna vasıta olduğunu belirterek halkın dini duygularını harekete geçirmeye yönelik bir yorum da yapmaktadır. Darağacında sallandırılacak olan jurnalcilerin padişahı dinine, peygamberine hizmetten alıkoyanlar oldukları açıklanmaktadır.[36] Dergide devr-i sabık devlet adamlarının idaresine ilişkin kısa fıkralar da yer alarak "istibdad" dönemi eleştirilmektedir.[37]

Bu başlıkla ilgili seçilen amaçlı örneklem aşağıdaki karikatürdür:

Görsel 4: "(Adada gazeteci)

[36] Hâlid, "Düşünceler", *Püsküllü Belâ*, S. 4, 4 Mart 1325, s. 2-3.
[37] "Akvâl-i Zarife", *Püsküllü Belâ*, S. 4, 4 Mart 1325, s. 7; "Akvâl-i Zarife", *Püsküllü Belâ*, S. 5, 11 Mart 1325, s. 7.

-Efendim! ……. gazetesi tarafından geldim.

-Çok memnun oluyoruz. Matbuatın tesiri, bahusus ceride-i ferideniz efendim inşallah yakında tesir gösterecektir. Kusura bakmayınız. Müdür beye cümlemiz arz-ı ihtiram ederiz.

Ebü'l-Hud'a: Vah ben de dua edecek."

(Püsküllü Belâ, S. 3, 25 Şubat 1324, s. 5.)

Karikatürde gösteren olarak Büyükada'da tutuklu olan devr-i sabık ricali ve onlarla konuşan yüzü siyah maskeli biri yer almaktadır. Gösterilen ise Büyükada tutuklularının durumudur. Düzanlam açısından karikatürde tutuklanıp Büyükada'ya sürgün edilen devlet adamlarının keyifli olduğu görülmektedir. Yüzü saklanmış ama koltuğunun altına sıkıştırılmış gazeteden ve karikatür açıklamasından anlaşılacağı üzere bir gazete temsilcisi de onlarla beraberdir. Tutuklulardan biri bir keseyi gazete temsilcisine uzatmakta diğeri de almaktadır. Elleri havaya açılmış şekilde dua eden kişi ise Ebü'l-hüda'dır. Yananlam boyutuyla bazı gazetelerin Büyükada tutuklularından aldıkları para karşılığında onların lehine algı yaratacak haberler yaptıkları iddiası Püsküllü Belâ'da tarafından gündeme getirilmektedir. Tutuklularla ilgili beklenilen ölüm cezalarının verilmemesi ve sürenin uzatılması dergiye göre toplumda bir rahatsızlık yaratmıştır. Büyükada tutuklularının bazı gazetelere verdikleri rüşvetle toplumsal algıyı değiştirmeye yönelik haberler yaptırdıkları Püsküllü Belâ tarafından iddia edilmektedir. Şeyh Ebü'l-Hüda'nın "Hud'a" şeklindeki yazımı ise dergi tarafından onun hilekâr olduğu yorumuna yönelik sembolik bir isimlendirmedir. Dergide özellikle ona yönelik eleştiriler öne çıkmaktadır. Ebü'l-hüda'nın 28 Mart 1909'daki vefat haberi dergide yer bulmaktadır. Ebü'l-hüda'yı olumsuz şekilde anlatan yazıda onun ölüm haberiyle içi kan ağlayıp meyus ve mahzun olanlara alaycı bir şekilde baş sağlığı dilenmektedir. Noktalı şekilde bırakılıp isimleri verilmese de derginin içi kan ağlayan şekilde kast ettiklerinin II. Abdülhamid ve o dönemin bazı paşaları ve beyefendileri olduğu anlaşılmaktadır.[38]

B. 2. Posta ve Telgraf Memurlarının Sıkıntıları

Püsküllü Belâ'nın içerdiği eleştiri konuları arasında Posta ve Telgraf Nezaretindeki düzenlemeler de vardır. Dergi bu konuyla alakalı birçok yazıyı sayfalarında paylaşarak posta ve telgraf memurlarının durumunu gündeme taşımaktadır. Dergi posta idaresinin işleyişindeki bozukluktan rahatsızdır. Dergideki bir muhaverede posta idaresinin işine akıl ermediği, kurumun bat pazarından[39] hiçbir farkı kalmadığı, posta idaresinin işlerinin düzelmeyeceği, alt kademe posta memurlarının ezildiği gibi söylemler yer almaktadır.[40] Dergiye birkaç sayı sonra bir posta ve telgraf memuru tarafından gönderildiği anlaşılan mektupta da memurların maruz kaldıkları olumsuz durumdan yakınılmaktadır. Posta ve telgraf memurlarının diğer memurlara göre çok az maaş aldıklarından şikâyet edilmektedir. İstibdad döneminde nişanlar, rütbeler, ikballer dağıtılırken posta ve telgraf memurlarının açlıktan can çekiştikleri hâlde, II. Meşrutiyet'ten sonra da çalışma koşulları iyileştirilmeyerek mevcut durum devam etmiştir.[41] Püsküllü Belâ da mektubu yayımlayarak posta ve telgraf memurlarının durumuna yetkililerin dikkatini çekmek istemiştir.

[38] "Ebü'l-hüda Efendi Vefat Etti", *Püsküllü Belâ*, S. 6, 18 Mart 1325, s. 6.
[39] Kullanılmış veya eski eşyaların alınıp satıldığı çarşı veya pazar.
[40] "Posta Garaibinden", *Püsküllü Belâ*, S. 2, 18 Şubat 1324, s. 6-7.
[41] A. F., "Ümidden-Figane", *Püsküllü Belâ*, S. 4, 4 Mart 1325, s. 6.

Bir sonraki sayıda bu kez "Bir Postacı" adıyla yayımlanan başka bir mektupta posta ve telgraf memurlarının üzerlerindeki sefaletin devam ettiği ve bunu önleyici hiçbir çalışmanın yapılmadığı anlatılmaktadır. Her gün basında posta ve telgraf ıslahatı hakkında birçok makale yazılmasına karşın yetkililerin duruma kayıtsız kalması sorgulanmaktadır. "Sabahtan akşama kadar yarı aç yarı tok ayak üstünde mütemadiyen sefilâne bir surette çalışmağa mahkûm bulunan zavallı posta memurları"nın durumuna sessiz kalınmasına "İnsaf edin!.. Bakın bizde adalet gözetiliyor mu?" denilerek tepki gösterilmektedir. Mektuba cevap veren Püsküllü Belâ da ne denirse denilsin dinleyecek olmadıktan sonra bir anlam ifade etmediğini Ziya Paşa'nın "Bir yerde ki yok nağmeni takdir edecek gûş/ Tazyi-i nefes eyleme! Tebdil-i makam et" dizesiyle anlatarak posta ve telgraf memurlarına "İşte buna göre!.. Gelecek sefer daha yüksek perdeden başlamalı!.." demektedir. [42]

Derginin hemen her sayısında posta ve telgraf memurlarının sıkıntılarına dikkat çekilmektedir. Dergideki bir yazıda posta ve telgraf memurluğuna tayin olunanlardan kefalet istendiği bilgisi paylaşılmaktadır. Babadan kalma bir dükkân veya arsayı haciz göstererek bu kefalet temin edilebilmektedir. Bunu kayıt ettirmek için kefalet kalemindeki görevlinin işi aksattığı ve ağırdan aldığı ve bu durumun haftalarca sürdüğü belirtilmektedir. Ancak ilgili kişiye rüşvet verildiğinde işler hızlı bir şekilde tamamlanmaktadır. Bu şikâyeti dile getiren yazıda posta ve telgraf idaresinde birkaç "haşerât"ın istibdad döneminde rüşvetle iş gördükleri hâlde devr-i hürriyette bile rüşvete devam ettiğinden yakınılarak yetkililerin dikkati çekilmektedir. Püsküllü Belâ ise bu yazıya verdiği cevapta yetkililerin bu işi düzeltecek basirete malik olmadığı vurgusu yapmaktadır.[43]

Yetkililerin sessiz kaldığı ve görmezden geldiğini iddiasına karşın Püsküllü Belâ'nın son sayısında doğrudan Mebusan Meclisi'ne hitaben "Posta ve Telgraf Memurlarına Âid Kadro İçün" bağlığıyla uzun bir açık mektup yayımlanmıştır. Mektup bu kez bir posta memuru tarafından değil derginin yazarlarından biri tarafından yazılmıştır. "Allah içün merhamet!.." şeklinde başlayan mektupta duygu yüklü cümlelerle posta ve telgraf memurlarının acıklı ve perişan hâli, ailelerinin düştüğü sefalet uzun uzadıya anlatılmaktadır.[44] Derginin posta ve telgraf memurlarının çalışma şartlarının düzeltilmesiyle ilgili toplumsal bir farkındalık yaratma çabası her sayıda bu konuya yer vermeyle sürdürülmüşse de 31 Mart Vakası ile akamete uğramıştır. Bununla birlikte emekçi bir meslek grubuna yönelik kamuoyu oluşturma ve idarecilerin dikkatini çekme amacı II. Meşrutiyet'in ihtiva ettiği adalet kavramı doğrultusunda önemli bir yayın politikası olmuştur. Bu başlıkla ilgili örneklem aşağıdaki karikatürdür:

[42] Bir Postacı, "İktidar ile Kadem", *Püsküllü Belâ,* S. 5, 11 Mart 1325, s. 6.
[43] "Telgraf Muhabirimizden", *Püsküllü Belâ,* S. 6, 18 Mart 1325, s. 6
[44] Hâlid, "Düşünceler", *Püsküllü Belâ,* S. 7, 25 Mart 1325, s. 2-3.

Görsel 5: "P- Saba Paşa'nın kurumuna bakılırsa postacıların (istemezük)i çok değildir."

(Püsküllü Belâ, S. 1, 11 Şubat 1324, s. 5)

Karikatürde gösteren olarak dönemin Kamil Paşa hükümetinin uzman olarak Mısır'dan getirip Posta ve Telgraf Nezaretinin ıslahı için rapor hazırlayan Saba Paşa görülmektedir. Karşısında ise başındaki fesin püskülü öne sarkmış biri dikilmektedir. Çevrede bulunan diğer kişiler ise onları izlemektedir. Gösterilen Posta ve Telgraf Nezareti memurlarının içinde bulunduğu olumsuz koşullardır. Düzanlam boyutuyla makam koltuğunda oturan Saba Paşa'nın vaziyeti gösterilmiştir. Karşısında duran kişinin bir elinde kaleme benzer sivri bir nesne diğer elinde ise bir kâğıt bulunmaktadır. Betimlemeden anlaşılacağı üzere Paşa'nın karşısındaki bu kişi Püsküllü Belâ'yı temsil etmektedir. Yananlam olarak karikatürde Saba Paşa'nın göreve geldiği nezareti düzeltemediği ve memurların çalışma koşullarını iyileştiremediği anlatılmaktadır. Karikatür açıklamasında belirtildiği gibi bu vaziyet posta memurları arasında huzursuzluğa sebep olmaktadır. Osmanlı tarihinde yeniçeri askerlerinin "istemezük" deyip kazan kaldırıp isyan etmeleri genelde üst düzey bürokratların görevden alınmaları veya öldürülmeleri ile sonuçlanmıştır. "İstemezük" simgesiyle Saba Paşa'nın oturduğu koltukta fazla kalmayacağını ve Püsküllü Belâ'nın da yayın politikası olarak posta memurlarının tarafında olduğunu anlatmak istemektedir.

B. 3. Değişmeyen Şark Meselesi

Püsküllü Belâ'nın yayın içeriğinde eleştiri konusu edilen bir mesele Batılı devletlerin Osmanlı politikası hakkındadır. "Derd çok, hemdert yok" denilerek II. Meşrutiyet'in ilanından dolayı Osmanlı Devleti'ne dostça barış için uzanan ellerin bugün can almak için boğazına sarıldığı anlatılmaktadır. Püsküllü Belâ bu durum için "İşte bu da siyâset icâbı! […] mekruh politika iktizâsı" demektedir.[45] Derginin bu sonuca varmasını sağlayacak birçok olay yaşanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanın ardından 5 Ekim'de Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, 6 Ekim'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i işgal etmesi ve aynı gün Girit Adası'nın Yunanistan'a ilhak olduğunu açıklaması gelişmeleri Batılı devletlerin Osmanlı Devleti hakkındaki politikalarının değişmediğini göstermektedir. 19.

[45] "Bugün", *Püsküllü Belâ*, S. 1, 11 Şubat 1324, s. 7.

yüzyıldan beri Avrupa güç dengesinin bir ayağı olan Osmanlı topraklarının parçalanması üzerine kurulu Şark Meselesi devam etmektedir. Avusturya-Macaristan ve Rus Çarlığı'nın Osmanlı'nın Balkan toprakları üzerindeki hâkimiyet çatışması artarak sürmektedir. Rusya'nın desteğiyle Bulgaristan bağımsızlığını ilan edip Prens Ferdinand Bulgar Çarı unvanını alınca, Avusturya-Macaristan da karşı hamle olarak Bosna-Hersek'i işgal ederek cevap vermiştir. II. Meşrutiyet'in ilan edilerek Meclis-i Mebusan'ın açılması ve Osmanlı Devleti çatısı altındaki etnik ve dini grupların temsil edilmesinin sağlanması gibi liberalleşme faaliyetlerine karşın Batılı büyük güçlerin geleneksel Şark Meselesi politikasının değişmediği anlaşılmaktadır. Oysa meşrutiyet taraftarlarının görüşüne göre Batılı devletler II. Abdülhamid'in otokratik yönetimi sebebiyle Osmanlı Devleti aleyhinde bir politika güdüyordu. Eğer devlet rejim olarak meşrutiyete geçer ve toplumdaki farklı gruplara yönelik liberal adımlar atarsa bu devletlerin politikası değişecekti. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti aleyhtarı uluslararası sistemin değişmediğini acıklı bir şekilde görmüşlerdi. Nitekim bu uluslararası siyasi vaziyete ve Osmanlı topraklarının parçalanmasının devam etmesine Püsküllü Belâ tepki göstermektedir.

Osmanlı Devleti için olumsuz uluslararası konjonktüre karşı Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgali üzerine Osmanlı toplumunda tepki meydana gelerek Avusturya mallarına karşı boykot protestoları başlamıştır. Ekim 1908'de Tanin gazetesinde Hüseyin Cahid'in çağrısıyla başlayan boykotta özellikle de Avusturya'dan ithal edilen fes öne çıkmıştır. İlerleyen süreçte boykot uygulanan malların sayısı artmıştır. Avusturya menşeli ürünlerin alımının durmasıyla Avusturya-Macaristan İmparatorluğu boykotun sona erdirilmesi için girişimlerde bulunmuşsa da Osmanlı toplumunda boykot çağrıları ve uygulaması devam etmiştir.[46] Boykot meselesi de Püsküllü Belâ'nın dikkat çektiği konular arasında yer almaktadır.[47] Ancak 26 Şubat 1909'da İstanbul'da Osmanlı ile Avusturya-Macaristan yetkilileri arasında bir protokol imzalanmış ve Bosna-Hersek'in işgal edildiği ekim ayından bu yana devam eden boykot sona ermiştir. Püsküllü Belâ ise taraflar arasında imzalanan protokolü ve boykotun sona ermesini eleştirmiştir. Konuyla alakalı örneklem aşağıdaki karikatürdür:

Görsel 6: "Yaşasın Protokol"

(Püsküllü Belâ, S. 3, 25 Şubat 1324, s.1.)

[46] *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909*, s. 165-168.
[47] [Başlıksız], Püsküllü Belâ, S. 1, 11 Şubat 1324, s. 7.

Karikatürde gösteren olarak Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph ve Osmanlı Sadrazamı Hüseyin Hilmi Paşa görülmekledir. Gösterilen boyut Osmanlı'da Bosna-Hersek'in işgali üzerine Avusturya-Macaristan aleyhine başlatılan boykotun anlaşmayla sona ermesidir. Düzanlam olarak karikatürde Avusturya-Macaristan İmparatoru Joseph ile Osmanlı Sadrazamı Hüseyin Hilmi Paşa'nın bir masa etrafında içki tokuşturduğu görülmektedir. İkisinin de yüz ifadesinden gayet mutlu oldukları anlaşılmaktadır. Önlerinde duran tabaklarda ise kendi dillerinde yazılmış "protokol" yazısı bulunmaktadır. Yananlam boyutuyla karikatürde Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin Avusturya-Macaristan ile anlaşarak boykotun sona erdirilmesine yönelik tepki vardır. Yemek masasındaki tabakta "protokol" yazısı sembolik olarak taraflar arasında imzalanan anlaşmaya atıf yapmaktadır. Protokol yemeği yenmiş ve ardından içkiler içilmektedir. Püsküllü Belâ Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu anlaşmadan memnun olmasına karşın Osmanlı toplumunu rahatsızlık duyduğunu anlatmak istemektedir. Dergiye göre Osmanlı hükümeti bu protokolü imzalayıp boykotu son erdirmekle Bosna-Hersek meselesinde geri adım atmış ve işgali kabullenmiştir.

B. 4. Toplumsal Ayrışmalar

Püsküllü Belâ'nın içeriğinde toplumsal ayrışmalara dikkat çeken yazılar mevcuttur. Dergide özellikle Osmanlıcılık anlayışının etkili olduğu ve Osmanlı toplumunu oluşturan farklı etnik ve dini gruplar arasında birliktelik ve yakınlaşma duygusunun oluşması gerektiği görüşü hâkimdir. Ancak meşrutiyetle birlikte beklenen birleşme sağlanamamıştır. Püsküllü Belâ büyük umutlarla ilan edilen II. Meşrutiyet'in beklenilen özgürlük ve toplumsal birleşmeyi sağlayamamasında siyasi istikrarsızlığın etkili olduğu görüşündedir. Bu durumun sorumlusu olarak da Meclis-i Mebusan görülmektedir. Mebuslar meşrutiyetin gereklerini sağlayacak kararları alamamaktadır:

"Acaba kavga mıdır hürriyet

Bu mudur maksad-ı meşrutiyet

Bu sizin hâliniz ârifâne uzak

Bize kurmaktasınız sanki tuzak"[48]

Hâlbuki 1909'a (1325) girilen yeni yılda milletin kazanılan hürriyetin ve meşrutiyetin asıl bundan sonra eserlerini görmek istedikleri vurgulanmaktadır.[49]

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından arka arkaya birçok gazete ve dergi yayın hayatına başlamıştır. Basında yaşanan patlamanın bir benzeri cemiyet ve kulüp statüsündeki sivil toplum yapılanmalarında da görülmüştür. Her meslek ve alanla ilgili teşekküller meydana çıkarak kamusal hayata girmiştir. Ancak bu durum Püsküllü Belâ'ya göre toplumsal bölünmeyi hızlandırmaktadır. Yaşanan bu olumsuz durum dergide bir şiirle dile getirilmektedir:

"Pek çoğaldı cemiyetler, kulüpler,

Bu sayede hepimiz olduk ahrar.

[…]

[48] A. L., "Muharrirler", *Püsküllü Belâ,* S. 4, 4 Mart 1325, s. 3.
[49] A. T., "Sal-i Cedid Münasebetiyle", *Püsküllü Belâ*, S. 4, 4 Mart 1325, s. 6.

Bu gidişle hâlimizdir çok bettir,

Zannederiz cemiyetle iş biter!.

Cemiyetten maksat ise ittifak,

Günden güne artıyor bizde nifak!..

Şehrimizde kulüplerdir hesapsız!

İşimizdir kulüp yapmak yalnız.

Her bir kavme mülkümüzde kulüp var,"

Bu dizelerin ardından şiirde Tatar, Arap, Kürt, Arnavut, Çerkes gibi grupların kendilerine ait cemiyet ve kulüpleri olduğu gibi hamal, esnaf, memur ve hatta dilencilerin bile bu furyaya katıldığı belirtilmektedir.[50] Püsküllü Belâ, II. Meşrutiyet ile oluşan özgürlük ortamında Osmanlı toplumu içerisindeki farklı etnik grupların kendilerine ait sivil toplum yapılanmaları kurmasını Osmanlıcılık anlayışına aykırı görmektedir. Nitekim derginin yayımlandığı sırada meydana gelen bir asayiş olayının kısa süre içerisinde belli bir etnik gruba yönelik hareket olduğu söylemiyle şiddetle alevlenmesi, Püsküllü Belâ'nın da dikkat çektiği üzere, II. Meşrutiyet'in ittihad kavramanın henüz toplumun idrakine yerleşmediğinin göstergesi olmuştur.

Beyoğlu'nda birkaç Rum vatandaşın kendi aralarında kavgasıyla başlayıp ardından polisin müdahalesiyle kavganın Rum vatandaşlarla polisin arasındaki bir meseleye dönüşüp büyümesi İstanbul'da büyük bir infiale neden olmuştur. Yüzlerce Rum vatandaşın toplanması üzerine askeri bir müfreze olay yerine gelip kalabalığı dağıtmak için havaya ateş açınca işler daha da büyümüştür. Rum basınının ileri gelen gazetesi Proodos, olayı devletin askerinin Rum vatandaşlara kurşun attığı ve bir kısmını yaraladığı şeklinde basına yansıtarak meseleyi farklı boyuta taşıyarak alevlendirmiştir. Ardından bu olay gerek Osmanlı gerekse Rum basınında tartışılmaya ve çeşitli gösterilere sebep olmuştur.[51] Püsküllü Belâ konuyu sayfalarına taşıyarak "Proodos ve hempalarının" ilgili olayı kendi fikirlerine göre yansıtmaya gayret ettiğini ancak polis teşkilatının onların keyfine kurban edilemeyeceği görüşündedir. "Proodos lakırdıyı söylerken kulaklarını tıkar, ne söylediğini işitmez" şeklinde nitelediği gazetenin "hilekârâne" söylemlerde bulunduğunu vurgulamaktadır. "Proodos hiç saklamadan, utanmadan meseleyi büyütmek istiyor. (Yine Bir Yamyamlık" diye tavsif ediyor!" diyerek Proodos'un olayı kasıtlı şekilde Rumların öldürüldüğü şeklinde topluma yansıtmasına ve Osmanlıcılık anlayışının bozulmasına yönelik ifadelerine tepki göstermektedir.[52] Püsküllü Belâ yaşanan olaya ilişkin polisin vazifesinin asayiş olaylarına müdahale etmek ve suçluları yakalamak olduğu ve Proodos gazetesinin polisin vazifesini yapmasını manipüle ettiği görüşünü karikatürler üzerinden de okuyucusuyla paylaşmaktadır. Konuyla ilgili örneklem aşağıdadır:

[50] Servet, "Cemiyetler, Kulüpler", *Püsküllü Belâ,* S. 5, 11 Mart 1325, s. 3.
[51] *II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909*, s. 318-319.
[52] Hâlid, "Düşünceler", *Püsküllü Belâ*, S. 6, 18 Mart 1325, s. 2.

Görsel 7: "-Galatasarayı Vukatı-

-İşte rahat rahat gidiyor. Niçün öyle itiyorsun? Ne hakkın var!

-Palikaryalar-

-Bırakacaksınız! Alacağız. Birçok gürültü, edepsizliklerden sonra bir avcı neferi "bom" diye havaya bir kurşun sıkınca, sıçan deliği bin paraya!-

(Püsküllü Belâ, S. 6, 18 Mart 1325, s. 4.)

İki kısımdan meydana gelen karikatürün gösteren boyutunda sağ tarafta bir suçluyu götüren bir polis görülmektedir. Sol tarafta ise bir polis merkezi önünde toplanmış kalabalık bir grup bulunmaktadır. Gösterilen boyut Beyoğlu'nda meydana gelen polis ve Rum vatandaşlar arasındaki meseledir. Düzanlam olarak karikatürde bir polisin suçlu gördüğü bir Rum vatandaşı kolundan tutup zorla götürmekte olduğu görülmektedir. Ancak polisin bu şekildeki tavrı çevredeki Rum vatandaşlardan tepki görmüştür. Ardından Beyoğlu polis merkezi önünde toplanan Rum vatandaşlar polis aleyhinde gösteriye başlayarak tutuklanan kişinin serbest bırakılmasını istemiştir. Ancak karikatür açıklamasında yazdığına göre taşkınlıkları bir askerin havaya ateş açıp dağılmalarıyla sona ermiştir. Yananlam boyutuyla Püsküllü Belâ'nın sayfalarına taşıdığı bu karikatür olayın Rum basınında anlatıldığı gibi gerçekleşmediğini vurgulamaya yöneliktir. Polisin görevi ve taşıdığı sorumluluğu gereği gerektiğinde gözaltı yapabileceği ve kendisine yönelik direnişi kırmak için de zor kullanabileceği belirtilmektedir. Polisin bir asayiş olayı üzerine Rum vatandaşı zorla gözaltına almasının Rum vatandaşlara yönelik kasıtlı bir hareket olduğu ve olayları yatıştırmak için gelen askerlerden birinin havaya ateş açılmasının Rumları öldürmek için yapıldığı iddialarının doğruluk değeri taşımadığı anlatılmak istenmektedir. Meselenin Rumlara yönelik baskı ve şiddet olayı olduğu yorumlarından dolayı Rum basını sorumlu tutulmaktadır.

B. 5. Askeri Tensikat

Püsküllü Belâ'nın içeriğindeki son başlık askeri tensikatla ilgilidir. Dergide II. Abdülhamid döneminde alaylı diye tabir edilen ve padişaha sadakat ölçüsünde ordu içerisinde hızlı şekilde yükselen subaylara eleştiri getirilmektedir. Devr-i sabıkta torpil ve kayırmayla hak etmediği hâlde sınavlardan geçen ve rütbe alanların askeri bilgiden mahrum oldukları iddia edilmektedir. Bir muhavere ile durumu fıkralaştıran dergi, ordu içinde liyakatsiz

yükselişi sert şekilde eleştirmektedir. Askeri imtihanlarda yapılan mülakatlarda askerlikten anlamayan kişilerin torpille askeri sınıfa girmesi ve yükselmesine tepki gösterilmektedir: "Bunların yalnız isimleri asker. Yoksa askerlik nerede!.. Bunlar nerede!.. Askerliğin fevkinde hiçbir şân ve şeref olamaz. Fakat o şeref bunlardan ne uzak!" [53] II. Meşrutiyet sonrasında askeri kesimde yapılan düzenlemeler yeni sorunlara yol açmıştır. İttihad ve Terakki Cemiyeti ordu içerisinde padişaha bağlılığı bilinen üst rütbeli subaylar aleyhinde uygulamaları gündeme getirmiştir. Haksız yere askeri rütbe alarak yükselenlerin tespit edilmesini öngören Tasfiye-i Rüteb-i Askeriye Kanunu hakkında çalışmalara başlamıştır. İttihad ve Terakki Cemiyeti yanlısı mektepli genç subaylar ile alaylılar arasında çekişmeler ortaya çıkmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen aylarda ordu içerisindeki mektepli-alaylı subay çatışması artacak ve yapılan tensikatla alaylı subayların bir kısmı tasfiye edilecek veya rütbesi tenzil edilecektir. Asker arasında artan hoşnutsuzluk ise 31 Mart Vakası'nın patlak vermesinde önemli etkenlerden biri olacaktır.[54]

Derginin ordu içindeki adaletsiz yükselişi karikatürize ettiği örneklem aşağıdadır:

Görsel 8: -"Azizim! 317'de çıktım… sayesinde her sene iki terfi. Derken kaymakam oldum. Lakin bu ne belâdır! Tasfiye-i rüteb. Şimdi ne olacak? Böyle tenzil ile mülazım olarak halk yüzüne nasıl çıkacağım?!.

-Öyle ya küçük beyler! Zaten bazılarınız dünyaya kolağası geliyor! Hudutların karlı tepelerinde, Arabistan'ın kızgın çöllerinde bu kadar dolaştım da hâlâ mülazımım. Yavrum biz de 317'liyiz!.."

(*Püsküllü Belâ*, S. 2, 18 Şubat 1324, s. 8.)

[53] "Kavâid-i Askeriye ve Desâis-i Harbiyeden: İmtihan", *Püsküllü Belâ*, S. 2, 18 Şubat 1324, s. 3, 6. Midhat, "Kavâid-i Askeriye ve Desâis-i Harbiyeden: İmtihan", *Püsküllü Belâ*, S. 3, 25 Şubat 1324, s. 6-7.
[54] Alkan, a.g.e., s. 124-126.

Karikatürde gösteren olarak kıyafetlerinden asker oldukları anlaşılan üç kişi bulunmaktadır. Oldukça genç resmedilmiş iki kişi kendi aralarında konuşmaktadır. Hemen arkalarında ise fiziki olarak daha büyük görünen başka biri durmaktadır. Gösterilen olarak ordu içindeki mektepli-alaylı çatışması gündeme getirilmektedir. Düzanlam olarak kendi aralarında konuşan iki genç subayın yüzlerindeki ifadeden hoşnutsuz oldukları görülmektedir. İkisinin kıyafetleri de şık ve göğüslerinde madalyalar yer almaktadır. Arkada duran asker ise daha iri gözükmekle birlikte kıyafeti diğerleri gibi şık değildir. Yüz ifadesinden onun da hoşnut olmadığı anlaşılmaktadır. Yananlam boyutuyla bu karikatürde torpil ve kayırmayla ordu içindeki hızlı yükselişe tepki gösterilmektedir. Konuşan ikilinin karikatür açıklamasından anlaşıldığı üzere ismi paylaşılmayan bir kişinin sayesinde her sene iki terfi alarak askeri rütbesini yükseltmiştir. Ancak hazırlanan yeni kanunla torpil ve kayırmayla yükselenlerin rütbelerinin geri alınacağı haberi onları sarsmıştır. Karikatürdeki üçüncü kişi ise onlarla aynı dönem mezunu olduğunu belirtmekle birlikte, Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde görev yapmasına karşın onların rütbesine erişemediğini söyleyerek tepkisini göstermektedir. Püsküllü Belâ bu karikatürle hazırlanan askeri kanunun orduda rütbe ve terfilerde adaletin sağlanması için gerekli olduğu yorumunda bulunmaktadır.

SONUÇ

23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet Osmanlı için yeni bir dönemi işaret etmiştir. Yeniden başlayan meşruti sistemden toplumun hemen her kesimi büyük beklentiler içerisine girmiştir. Ancien Régime olarak görülen II. Abdülhamid'in otokratik sistemi yerine meşrutiyet kavramının içini dolduran özgürlük havası toplumu sarmıştır. Basın üzerindeki baskı ve sansür mekanizmasının kalkması, özellikle mizah dergilerinin yayımlanmasındaki yasağın sona ermesi neticesinde Osmanlı basınında birçok mizah yayını ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de Püsküllü Belâ olmuştur. Yaklaşık bir buçuk ay boyunca yayına devam eden ve ancak 7 sayı çıkabilen dergi buna karşın zengin içeriğiyle dikkat çekmiştir.

Bu çalışmada Püsküllü Belâ'nın analizi yapılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular göstermektedir ki dergi özellikle II. Abdülhamid'in otokratik iktidarındaki devlet ricalinin cezalandırılması meselesine ağırlık vermiştir. Padişahı doğrudan hedefine almamakla birlikte Büyükada'da tutuklu bulunan zevatın idam edilmesi yönünde toplumda yönlendirmede bulunmaya çalışmıştır. Tutukluluk hâllerinin devamlılığından ümitlenerek bazı gazetelerde kendi lehlerine haberler yaparak karşı kamuoyu yaratmakta oldukları iddiası Püsküllü Belâ'da dile getirilmiştir. Dergi bu konuya ciddiyetle eğilmiştir.

Çalışmada elde edilen diğer bir tespit ise Püsküllü Belâ'nın meşrutiyet yönetimiyle birlikte devlet kurumlarında yaşanan gelişmelere kayıtsız kalmamasıdır. Posta ve Telgraf Nezaretinde yapılan ıslahat teşebbüslerinin yetersiz olduğu görüşüyle posta memurlarının haklarının iyileştirilmesi için gündem oluşturmaya ve memurların seslerini duyurmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda başta mebuslar olmak üzere devlet yetkililerini eleştirmekten de kaçınmamıştır. Bu yönüyle Püsküllü Belâ'nın hak arama ve çalışma şartlarının düzeltilmesi konularında sessiz kalmadığı anlaşılmaktadır. Yine benzer şekilde ordudaki haksız rütbe terfileri Püsküllü Belâ'nın dikkat çektiği konular arasında yer almıştır. Ordu içerisindeki adaletsiz yükselmelerin önlenmesi için çıkarılacak kanunları desteklemiştir. Çalışmada elde edilen bir tespit de derginin sadece iç siyasetle ilgili meselelerle ilgilenmemesi, dış politika konularında da görüş bildirmesidir. Batılı büyük devletlerin Osmanlı aleyhtarı politikalarını açıkça eleştirmiştir. Bununla birlikte Püsküllü Belâ kendisine göre yanlış olduğunu düşündüğü Osmanlı hükümetinin birtakım dış politika adımlarını da sayfalarında

eleştirmekten geri durmamıştır. Bu yayın anlayışı derginin meşrutiyetin basına getirdiği özgürlük havasını olabildiğince kullandığını ve düşüncelerini açıkça söylemekten çekinmediğini göstermektedir.

Çalışmadan çıkarılacak önemli bir tespit de Püsküllü Belâ'nın meşrutiyetin ruhuna uygun şekilde Osmanlıcılık anlayışına önem verdiği sonucudur. Osmanlı toplumunda bölünmeye yol açacak ayrıştırıcı bir dil ve ortamın yaratılmasına karşı çıkmıştır. Yaşanılan bazı sosyal olayları belli bir etnik ve dini gruba yönelikmiş gibi provoke edici şekilde topluma yansıttığını düşündüğü gayrimüslim basınını hedefine almaktan da çekinmemiştir. Derginin bu konuda sert bir tutum takındığı ve toplumsal ayrışmaya müsamaha göstermediği anlaşılmaktadır.

Çalışmada elde edilen son tespit ise derginin karikatürü etkin şekilde kullanmasıdır. Sayfalarında gündem oluşturmak istediği konularla alakalı karikatürlere yer vererek okuyucu üzerinde algı yaratımında bulunmaya çalışmıştır. Karikatürlerin tek bir yerli imzadan çıkmasının yanında sadece yabancı imzalı karikatürlere yer vermesi dergi için ayırt edici bir özellik olmuştur. Mizah dergilerinde karikatür sanatının okuyucuda yarattığı tesirle önemli bir işlev gördüğü Püsküllü Belâ tarafından da fark edilmiştir.

Mizah yayıncılığının kamuoyunu yönlendirme gücünü olabildiğince kullanmaya gayret eden dergi, 31 Mart Vak'ası sonrasında bir daha çıkamamışsa da II. Meşrutiyet dönemi basın hayatında belli bir süre yer almayı başarabilmiştir. Kısa süreli yaşamına karşın zengin içeriğiyle ve eleştirel bakış açısıyla gündemi yorumlaması dergi hakkında böyle bir çalışmayı gerektirmiştir. Sonuç itibariyle Püsküllü Belâ, II. Meşrutiyet dönemiyle ilgili araştırmalarda Türk basın tarihi literatüründe gözden kaçırılmaması gereken bir kaynağı teşkil etmektedir. Bu çalışma sonraki araştırmacılar için bir rehber niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, DH.MKT 1292/57.

BOA, A.}DVN.MKL 5/9.

BOA, DH.MKT. 2703/100.

BOA, ZB 329/117.

Resmi Yayınlar

(1289), Düstur, Tertip 1 C. 2, [İstanbul]: Matbaa-i Amire.

Süreli Yayınlar

"Büyükada ile Mülakat", *Püsküllü Belâ,* S. 1, 11 Şubat 1324, s. 3.

"Bugün", *Püsküllü Belâ*, S. 1, 11 Şubat 1324, s. 7.

[Başlıksız], Püsküllü Belâ, S. 1, 11 Şubat 1324, s. 7.

[Başlıksız], *Püsküllü Belâ,* S. 2, 18 Şubat 1324, s. 2.

Âkıl, "İstimdad", *Püsküllü Belâ,* S. 2, 18 Şubat 1324, s. 2.

"Kavâid-i Askeriye ve Desâis-i Harbiyeden: İmtihan", *Püsküllü Belâ*, S. 2, 18 Şubat 1324, s. 3, 6.

"Posta Garaibinden", *Püsküllü Belâ*, S. 2, 18 Şubat 1324, s. 6-7.

"Büyükada ile Mülakat", *Püsküllü Belâ,* S. 3, 25 Şubat 1324, s. 2-3.

Midhat, "Kavâid-i Askeriye ve Desâis-i Harbiyeden: İmtihan", *Püsküllü Belâ*, S. 3, 25 Şubat 1324, s. 6-7.

Hâlid, "Düşünceler", *Püsküllü Belâ*, S. 4, 4 Mart 1325, s. 2-3.

A. L., "Muharrirler", *Püsküllü Belâ,* S. 4, 4 Mart 1325, s. 3.

A. T., "Sal-i Cedid Münasebetiyle", *Püsküllü Belâ*, S. 4, 4 Mart 1325, s. 6.

A. F., "Ümidden-Figane", *Püsküllü Belâ*, S. 4, 4 Mart 1325, s. 6.

[Başlıksız], *Püsküllü Belâ,* S. 4, 4 Mart 1325, s. 7.

"Akvâl-i Zarife", *Püsküllü Belâ*, S. 4, 4 Mart 1325, s. 7

Servet, "Cemiyetler, Kulüpler", *Püsküllü Belâ,* S. 5, 11 Mart 1325, s. 3.

Bir Postacı, "İktidar ile Kadem", *Püsküllü Belâ,* S. 5, 11 Mart 1325, s. 6.

"Akvâl-i Zarife", *Püsküllü Belâ*, S. 5, 11 Mart 1325, s. 7.

"Bir Tavsiye-i Kadirşinasane", *Püsküllü Belâ*, S. 5, 11 Mart 1325, s. 7.

"Eşref'i Alınız", S. 5, 11 Mart 1325, s. 7.

[Başlıksız], *Püsküllü Belâ,* S. 5, 11 Mart 1325, s. 7.

Hâlid, "Düşünceler", *Püsküllü Belâ*, S. 6, 18 Mart 1325, s. 2.

"Telgraf Muhabirimizden", *Püsküllü Belâ,* S. 6, 18 Mart 1325, s. 6

"Ebü'l-hüda Efendi Vefat Etti", *Püsküllü Belâ*, S. 6, 18 Mart 1325, s. 6.

"Fırkalar, Cemiyetler", Püsküllü Belâ, S. 6, 18 Mart 1325, s. 7.

[Başlıksız], *Püsküllü Belâ,* S. 6, 18 Mart 1325, s. 7.

"İhtar", *Püsküllü Belâ,* S. 7, 25 Mart 1325, s. 2.

Hâlid, "Düşünceler", *Püsküllü Belâ,* S. 7, 25 Mart 1325, s. 2-3.

Diğer Yayınlar

(2018)*, II. Meşrutiyet'in İlk Yılı 23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909*, İstanbul, YKY.

Alkan, Necmettin (2011), *Selanik İstanbul'a Karşı 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi,* İstanbul: Timaş Yayınları.

Altın, Hamza (2014), *II. Meşrutiyet Devri Osmanlı Mizah Basını*, Ankara: Grafiker Yayınları.

Bircan, Ufuk (2015), "Roland Barthes ve Göstergebilim", *SBARD*, S. 26, s. 17-41.

Brummett, Palmira (2003), İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911, Çev. Ayşen Anadol, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çeviker, Turgut (1986), *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, C. 1-Tanzimat ve İstibdat Dönemi, İstanbul: Adam Yayınları.

Çeviker, Turgut (1988), *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü*, C. 2-Meşrutiyet Dönemi (1908-1918), İstanbul: Adam Yayınları.

Davulcu, Ebru (2015), *II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basınında Osmanlı Modernleşmesi ve Eleştirel Kodlar*, Konya: Palet Yayınları.

Demirel, Fatmagül (2007), *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Demirkol, Gökhan (2016), "Tanzimat mizahının Sonu: 1877 Matbuat Kanunu Tartışmaları ve Osmanlı'da Mizah Dergilerinin Kapanması", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 2, s. 687-710.

Duman, Hasan (2000), *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928)*, C. 2, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Gör, Emre (2020), Sultan II. Abdülhamid'in Mabeyn İkinci Kâtibi Arap İzzet Paşa, İstanbul: DBY.

Kocabaşoğlu, Uygur (2010), "İkinci Meşrutiyet'in Birinci Meşrutiyeti: Matbuat", İkinci Meşrutiyet Devrinde Basın ve Siyaset, Edt. Hakan Aydın, Konya: Palet Yayınları, s. 221-235.

Koloğlu, Orhan (2015), *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul: Pozitif Yayınları.

Mehmed Fazlı (1325), *Resimli Afgan Seyahati*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan.

Mehmed Fazlı 2007), *Afganistan'da Bir Jön Türk Mısır Sürgününden Afgan Reformuna*, Çev. Kenan Karabulut, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Mengi Mine (2014), "Fes ya da Püsküllü Bela ve Şiir", *Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı*, Edt. Nurettin Demir, Faruk Yıldırım, Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi, s. 229-238.

Özdiş, Hamdi (2014), *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset*, İstanbul: Libra Kitap.

Rabier, Benjamin (1907), *Les Maitres Humoristes*, Paris: Librairie Félix Juven.

Seyhan, Salih (2013), "II. Meşrutiyet Dönemi Mizah Basını ve İçeriklerinden Seçilmiş Örnekler", *Turkish Studies*, C. 8, S. 3, s. 494-516.

EK

Püsküllü Belâ İçindekiler Tablosu

Sayı	Tarih	Yazı Başlığı/Karikatür	Yazar/Çizer	Sayfa
1	11 Şubat 1324 (24 Şubat 1909)	Karikatür	Mehmed Fazlı	1
"	"	İftitah	-	2
"	"	Berk-i Belâ	-	2
"	"	Tashih-i Efkâr Namıyla İntişar Eden Gazete Muharriri Hakkında	-	2
"	"	Büyükada ile Mülâkat	-	3, 6
"	"	Karikatür	Mehmed Fazlı	4
"	"	Karikatür	Mehmed Fazlı	5
"	"	Bugün	-	6-7
"	"	[Başlıksız]	-	7
"	"	İlân		
"	"	Karikatür	Mehmed Fazlı	8
2	18 Şubat 1324 (3 Mart 1909)	Karikatür	Mehmed Fazlı	1
"	"	Düşünceler	-	2
"	"	Berk-i Belâ	-	2
"	"	İstimdad	Âkıl	2
"	"	Kavâid-i Askeriye ve Desâis-i Harbiyeden: İmtihan	-	3, 6
"	"	Karikatür	Mehmed Fazlı	4
"	"	Karikatür	Mehmed Fazlı	5
"	"	Posta Garâibinden	-	6-7
"	"	Karikatür	Mehmed Fazlı	8

3	25 Şubat 1324 (10 Mart 1909)	Karikatür	Mehmed Fazlı	1
“	“	Düşünceler	Mekteb-i Siyaset	2
“	“	Düşünceler	Hâlid	2
“	“	Berk-i Belâ	Nâci	2
“	“	Büyükada ile Mülâkat	Seyyid İsmetullah	2-3
“	“	Havadis-i Mergûbe	Nâci	3, 6
“	“	Karikatür	Mehmed Fazlı	4
“	“	Karikatür	Mehmed Fazlı	5
“	“	Havadis-i Mergûbe	Hüsnü	6
“	“	Kavâid-i Askeriye ve Desâis-i Harbiyeden: İmtihan	Midhat	6-7
“	“	Alenen Teşekkür	-	7
“	“	Karikatür	Mehmed Fazlı	8
4	4 Mart 1325 (17 Mart 1909)	Karikatür	Mehmed Fazlı	1
“	“	İhtar	-	2
“	“	Düşünceler	Hâlid	2-3
“	“	Berk-i Belâ	Nâci	3
“	“	Muharrirler	A. L.	3
“	“	Karikatür	Mehmed Fazlı	4
“	“	Karikatür	Mehmed Fazlı	5
“	“	Sal-i Cedid Münasebetiyle	A. T.	6
“	“	Ümidden-Figane	A. F.	6-7
“	“	Akvâl-i Zarife	-	7
“	“	Konya’da Münteşir Hüküm Gazetesinden	-	7
“	“	Karikatür	Mehmed Fazlı	8
5	11 Mart 1325 (24 Mart 1909)	Karikatür	Mehmed Fazlı	1
“	“	İhtar	-	2
“	“	Düşünceler	Hâlid	2-3
“	“	Berk-i Belâ	Nâci	3
“	“	Cemiyetler-Kulüpler	Servet	3
“	“	Karikatür	Mehmed Fazlı	4
“	“	Karikatür	Benjamin Rabier	4
“	“	Karikatür	Mehmed Fazlı	5
“	“	İktidar ile Kadem	Bir Postacı	6

“	“	Akvâl-i Zarife	-	7
“	“	Eşref’i Alınız	-	7
“	“	Bir Tavsiye-i Kadirşinasane	-	7
“	“	[Başlıksız]	-	7
“	“	Karikatür	Mehmed Fazlı	8
6	18 Mart 1325 (31 Mart 1909)	Karikatür	Mehmed Fazlı	1
“	“	İhtar	-	2
“	“	Düşünceler	Hâlid	2
“	“	Berk-i Belâ	Nâci	2
“	“	Bir Zat-ı Muhterem Tarafından Aldığımız Mektubun Aynen Suretidir	-	3
“	“	Karikatür	Mehmed Fazlı	4
“	“	Karikatür	Benjamin Rabier	5
“	“	Telgraf Muhabirimizden	-	6
“	“	Ebü’l-hüda Efendi Vefat Etti	-	6
“	“	Kavl-i Garib	-	7
“	“	Bir Mağrur Hakkında	-	7
“	“	Fırkalar, Cemiyetler	-	7
“	“	Bir Tavsiye-i Kadirşinasane	-	7
“	“	[Başlıksız]	-	7
“	“	Karikatür	Mehmed Fazlı	8
7	25 Mart 1325 (7 Nisan 1909)	Karikatür	Mehmed Fazlı	1
“	“	İhtar	-	2
“		Düşünceler	Hâlid	2-3
“	“	Berk-i Belâ	Nâci	3
“	“	Karikatür	Mehmed Fazlı	4
“	“	Karikatür	Benjamin Rabier	5
“	“	Tefrika: Tiyatro Encam	-	6-7
“	“	Teşekkür	-	7
“	“	Bir Tavsiye-i Kadirşinasane	-	7
“	“	Karikatür	Mehmed Fazlı	8

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)
DOI: 10.33431/belgi.1635693 **Araştırma Makalesi/**Research Article

YEMEN'DE İSYAN VE KOLERA (1911)

REBELLION AND CHOLERA IN YEMEN (1911)

Zabit ACER*

Geliş Tarihi/Received:07.02.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**11.06.2025

ACER, Zabit, (2025), "Yemen'de İsyan ve Kolera (1911)", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 377-398.

Öz

Yemen Arabistan Yarımadası'nın güneybatısında yer almış olup, Yavuz Sultan Selim 1517'de Mısır'ı alıp Memlûkları Osmanlı hâkimiyetine aldıktan sonra Memlûklara bağlı olan Hicaz ve Yemen Osmanlı idaresine geçmiştir. Osmanlı Devleti Yemen'i merkezden atadığı valilerle yönetmiştir. 1569 yılında İmam Mutahhar'ın San'a'yı kuşatmasıyla Yemen'de Osmanlı Devleti'ne karşı ilk isyan hareketi başlamıştır. İngiltere Aden ve Cibuti üzerinden isyancı şeyhlere para ve silah dağıtarak Osmanlının Yemen'deki nüfuzunu kırmaya çalışmıştır. İngiltere'nin Yemen'de etkisini artırması başta Fransa olmak üzere Hollanda, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'yı rahatsız etmiştir. Yemen'deki Zeydîlerin Osmanlı idaresini yok sayması, kabile hayatı yaşayan imamların lider olarak ortaya çıkması ve Osmanlı yöneticilerin yanlış tutumlarından dolayı Yemen'de farklı zamanlarda isyanlar çıkmıştır. Osmanlı Devleti 1849, 1872, 1905 ve 1911'de Zeydî İmamlarla anlaşmalar imzalayarak ortaya çıkan isyanları bitirmek istemiştir. 28 Şubat 1911 tarihinde Ahmed İzzet Paşa Yemen sorununu halletmek amacıyla Hamidiye kruvazörüyle Yemen'e yollanmıştır. İstanbul ve diğer vilayetlerden toplanan askerler ile 7. Ordu birliğindeki toplam 50.000 kişilik kuvvet San'ayı sarmışken kuşatma kaldırmıştır. Buna karşılık İmam Yahya ile 13 Ekim 1911 tarihinde isyanları sonlandırması üzere anlaşmaya varılmıştır. Yemen'de 1911 yılında Daan'da İmam Yahya ile yapılan anlaşmayla I. Dünya Savaşı sonuna kadar sulh dönemi yaşanmıştır. 1911'de Yemen'de bir yandan isyancı şeyhlerle uğraşan Osmanlı ordusu diğer taraftan da çok sayıda ölümlere neden olan koleranın etkisi altında kalmıştır. Askerî hareketlilikten ve isyancıların fazla olmasından dolayı bulaşıcı kolera hızlı bir şekilde her tarafa yayılmıştır. Yapılan bu çalışmanın amacı 1911 yılında Osmanlı Devleti'ni Yemen'de birincisi kolera, ikincisi hiziplere ayrılmış isyancı şeyhler olmak üzere iki büyük tehlikenin nasıl zayıf düşürdüğünü, 1911 yılında Yemen'deki askerî faaliyetler ile koleranın etkisini arşiv belgeleri, dönemin basını ve diğer kaynaklara göre ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: *İsyan, Kolera, Osmanlı Devleti, Yemen, İmam Yahya.*

*Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Yakınçağ Tarihi ABD, zabitacer@hotmail.com, (https://orcid.org/0009-0003-3901-4629).

Abstract

Yemen is located in the southwest of the Arabian Peninsula, and after Yavuz Sultan Selim conquered Egypt in 1517 and brought the Mamluks under Ottoman rule, Hejaz and Yemen, which were under the Mamluks, came under Ottoman rule. The Ottoman Empire governed Yemen with governors appointed from the center. The first rebellion movement against the Ottoman Empire began in Yemen in 1569 when Imam Mutahhar laid siege to Sana'a. England tried to break the Ottoman influence in Yemen by distributing money and weapons to the rebel sheikhs through Aden and Djibouti. England's increasing influence in Yemen disturbed France, the Netherlands, the United States of America and Germany in particular. Rebellions broke out in Yemen at different times due to the Zaydis in Yemen disregarding the Ottoman administration, the emergence of tribal imams as leaders and the wrong attitudes of the Ottoman administrators. The Ottoman Empire signed agreements with the Zaydi Imams in 1849, 1872, 1905 and 1911 to end the rebellions that had emerged. On February 28, 1911, Ahmed Izzet Pasha was sent to Yemen with the cruiser Hamidiye to resolve the Yemen issue. With the agreement made with Imam Yahya in Daan in 1911, a period of peace was experienced in Yemen until the end of World War I. While a total force of 50,000 troops, consisting of soldiers gathered from Istanbul and other provinces along with the 7th Army unit, had surrounded Sana'a, the siege was lifted. In response, an agreement was reached with Imam Yahya on October 13, 1911, to end the uprisings. In 1911, the Ottoman army, which was dealing with rebel sheikhs in Yemen on the one hand, was also affected by cholera, which caused many deaths. Due to military activity and the large number of insurgents, contagious cholera spread rapidly throughout the area. The purpose of this study is to reveal how the Ottoman Empire was weakened by two great dangers in Yemen in 1911: the first, cholera and the second, the rebel sheikhs divided into factions, and the military activities in Yemen in 1911 and the effects of cholera according to archival documents, the press of the period and other sources.

Keywords: *Rebellion, Cholera, Ottoman Empire, Yemen, Imam Yahya.*

Giriş

Arabistan Yarımadası'nın güneybatısında yer alan Yemen, güneyden Aden Körfezi batıdan Kızıldeniz'le çevrelenmiş olup, bu iki denizin birbirine bağlandığı bir boğaza sahiptir. Kızıldeniz'den kuzeye doğru gidildikçe farklı yükseltilerde çeşitli dağlık yerler görülür. Arap Yarımadası'nın Kızıldeniz ve Hint Okyanusu kıyısına sahip olan Yemen'in dağlık bölgesine Sera, en verimli ve yerleşmeye uygun ovalık kısmına ise Tihame denilmiştir.[1] Yemen'de Serat silsilesi üzerinde 3061 metre yüksekliğindeki Sabor Dağı bulunmaktadır.[2]

16.yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda Portekiz tehlikesinin belirmesi üzerine Yemen'e ilgi duymaya başlamıştır.[3] Osmanlı Devleti, Arap Yarımadası'nın güneyine yerleşen Portekizlerin kuzeye doğru ilerlemesini engellemek, Yemen, Mekke ve Hindistan'daki Müslümanları Portekizlilere karşı korumak için Yemen'i hâkimiyeti altına almıştır.[4] Yavuz Sultan Selim 1517'de Mısır'ı alıp Memlûkları Osmanlı hâkimiyetine aldıktan sonra Memlûklara bağlı olan Hicaz ve Yemen Osmanlı idaresine geçmiştir.[5] Osmanlı Devleti Yemen'i merkezden atadığı valilerle idare etmiştir.[6] Yemen 1538'den 1565 yılına kadar bir beylerbeyinin idaresinde bütün bir eyalet olarak yönetilirken, sınırlarının genişliği nedeniyle ikiye bölünerek idare edilmiştir. Bunun sonucunda merkezi Zebid olan Yemen Vilayeti Murad Paşa'ya, San'a[7] vilayeti ise Rıdvan Paşa'ya verilmiştir. Diğer taraftan iki paşa arasında rekabet başlamış ve Osmanlı Devleti'ne tâbi olan Arap kabileleri Rıdvan Paşa'nın zorlamasıyla Zeydî Mutahhar'la anlaşarak isyan etmişlerdir.[8] 1569 yılında İmam Mutahhar'ın San'a'yı kuşatmasıyla Yemen'de Osmanlı Devleti'ne karşı ilk isyan hareketi başlamıştır.[9] 17.yüzyılın başlarına kadar devam eden bu isyanları sona erdirmek isteyen Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın düzenlediği seferden sonra vilayetin kıyı tarafı olan Tihame'de Osmanlı hakimiyeti sağlanmıştır. Fakat yönetimin Zeydî olmayan bir kabile reisine verilmesi üzerine tekrar başlayan isyanları sonlandırmak için 1849'da Yemen valisi ile Zeydî İmam arasında antlaşma imzalanmasına rağmen çatışmalar devam etmiştir. Muhtar Paşa 1872 yılında Yemen'in dağlık kısımlarına sefer düzenleyerek San'a, Hudeyde ve Taiz'i kontrolü altına almıştır.[10]

---

[1] Hasan Kadri, *Yemen ve Hayati,* Kader Matbaası, İstanbul, 1910), s. 1; İhsan Süreyya Sırma, "Yemen'in Jeo-Politik Durumu ve Osmanlı Devleti'ne Katılması" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Prof.M.Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı,* 1982, s. 427.

[2] M. Tevfik, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası,* Karabet Matbaası, İstanbul, 1910), s. 44.

[3] İdris Bostan, "Yemen Osmanlılar Devri" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 43, 2013, s. 406.

[4] İhsan Süreyya Sırma, "Yemen", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi,* C. 13, 1986, s. 375-376.

[5] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* C. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 292, s. 426; Nureddin, *Yemen Layihası,* Matba-i Âmire, İstanbul, 1909, s. 4; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti,* Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1974, s. 6.

[6] Serap Sert, "Yemen'de Islahat ve Çözüm: Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Tartışmalar (1908-1911)" *Tarih İncelemeleri Dergisi,* C. 37, S. 2, 2022, s. 632.

[7] San'a Osmanlı idaresine geçtikten sonra şehrin çoğunluğu Türklerden oluşmakla birlikte yerli halktan Zeydîler, Şafiler, İsmailîler ve Yahudiler de yer almıştır. Yasemin Barlak, "Yemen'de Bir Osmanlı-Arap Şehri: San'a" *İstem,* S. 30, 2017, s. 344.

[8] Reyhan Şahin Allahverdi, "Yemen Tarihi Çalışmalarında Fetih ve Fatihe Bakış" *I. Uluslararası Osmanlı'nın Birinci Hakimiyet Döneminde (M.1517-1635) Yemen Sempozyumu*, 2015, s. 96.

[9] Hatice Durgun, "1891 Yemen İsyanında Antalya Redif Alayı: Başarı ve Talihsizlikler*" 18. Türk Tarih Kongresi,* C. 6, 2018, s. 213; Zeydî imamı olabilmek için peygamber soyundan gelmenin şart olduğuna ve imam dışında başka otorite olmadığına inanan Zeydî halk kendilerini hâkimiyet altına almak isteyen Osmanlı Devleti'ne karşı yıllarca isyan etmiştir. Metin Ayışığı, "Osmanlı'nın Son Vilayeti Yemen" *XIII. Türk Tarih Kongresi,* 1999, s. 1985.

[10] Sert, "Yemen'de Islahat ve Çözüm", 632; Osmanlı Devleti 1849'dan sonra Yemen'i bazen valilik ve bazen de mutasarrıflıkla yönetmiştir. Yahya Yeşilyurt, Bülent Şığva, "Yemen'in Tarihî-Coğrafî Durumu ve Yeniden Fethine Dair Bir Manzume" *Tarih Dergisi*, S. 51, 2012, s. 113.

İngiltere17.yüzyılın başlarında Yemen'e, Kızıldeniz-Hint Okyanusu deniz trafiği üzerinde bulunduğu için ilgi duymuştur.[11] İngiltere önce kömür rezervi olan Aden'i Osmanlı Devleti'nden aldığı izinle ele geçirmiştir. Daha sonra Hadramavt ve Nevahi-i Tis'a[12] gibi yerler aynı izne dayalı olarak Osmanlı Devleti tarafından İngiltere'ye verilmiştir.[13] 19.yüzyıl başlarından itibaren Yemen'e askerî kuvvet çıkaran İngiltere, kendi çıkarları doğrultusunda Yemenli şeyhleri değişik yöntemler kullanarak Osmanlı aleyhine kışkırtıp isyan ettirmiştir. İngiltere'nin Yemenli Müslümanlara Aden ve Cibuti üzerinden dağıttığı para ve silahlar daha sonra Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan isyanlarda kullanılmıştır.[14] İsyancı şeyhlere bağımsızlık vadederek onları koruyan İngiltere, Osmanlının Yemen'deki nüfuzunu kırabilmek ve devlete aleyhine kışkırtmak için Scott adında gemisiyle ajanlarını getirerek halkı isyana teşvik etmiştir.[15] Arabistan yarımadasının güvenliği açısından Yemen'in stratejik konumu ve Osmanlı Devleti'nin okyanuslara açılan kapısı olması nedeniyle batılı devletler Yemen'e sızmak istemişlerdir.[16]

İngiltere'nin Yemen'de etkisini artırması başta Fransa[17] olmak üzere Hollanda, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'yı rahatsız etmiştir. İngiltere Süveyş Kanalı projesine başlangıçta karşı çıkmışsa da kanalın açılmasında sonra Hindistan'a giden sömürge yolları üzerindeki kritik yerler İngiltere tarafından ele geçirilmiştir. Osmanlı Devleti ise Kızıldeniz'deki hâkimiyetini tekrar sağlayabilmek için batılı devletlerin göz diktiği Yemen'deki hâkimiyetini güçlendirmeye çalışmıştır. Süveyş Kanalı'nın açılışından sonra 1870 tarihinde Asir Emiri Muhammed bin Ayaz'ın isyanını bastırmak için Redif Paşa'nın başında olduğu fırka-i ihtiyatiye Yemen'e gönderilmiştir. Daha sonra bu ordunun başına tayin edilen Ahmed Muhtar Paşa Yemen'de yeniden bir yapılanmaya gitmiştir.[18] Bu amaçla Osmanlı Devleti Yemen'de 7.orduyu[19] kurarak, vilayet merkezi San'a olmak üzere Yemen'i Cebel-i Haraz, Taiz, Hudeyde ve Asir şeklinde 4 sancağa ayırmıştır.[20] 1872 yılında Asir taraflarında asayişi sağlamak için 7. ordu adında bir askeri güç oluşturulmasından

[11] Yabancı devletler Abdülaziz döneminden itibaren Kızıldeniz sahillerine yerleşme isteklerini açık bir şekilde ortaya koymuşlardır. Süleyman Kâni İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi,* Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 130.

[12] İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında ilk olarak 1873 tarihinde Aden'de Arap şeyhlerinden Lehic ve Dalî'nin arazileri hakkında görüşmeleri yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Lehic hakkında istediği izaha cevaben İngiltere elçiliği tarafından 24 Kasım 1873 tarihinde verilen notada mesele açıklanmıştır. İngiltere nevahi-i tis'a olarak adlandırılan Taiz Sancağı hududundaki 9 yeri satın aldığını ve Osmanlı Devleti'nin buralara müdahalesini kabul etmediğini bildirmiştir. Bu yerler Fazli, Amirî, Avlaki, Havaşibi, Akrabi, Abdelî (Lahic), Yafi, Allavî, Sabihi'den oluşmuştur. Rumbeyoğlu Fahrettin Bey, Mehmed Nabi Bey, *Aden ve Nevahi-i Tis'a Meselesi,* Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1918, s. 12.

[13] Sırma, "Yemen'in Jeo-Politik", s. 441-442.

[14] İhsan Süreyya Sırma, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1994, s. 74-80.

[15] Ayışığı, "Osmanlı'nın Son", s. 1989-1990.

[16] Yasemin Barlak, "İsmail Hakkı Paşa'nın Valiliği Döneminde Yemen'de Hamidiye Askeri Teşkilatının Kuruluşu" *Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi,* C. 8, S. 22, 2020, s. 350.

[17] Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra stratejik bir konuma sahip olan Yemen'de Fransa'nın Şeyh Said adındaki yeri elde etmeye çalışması Osmanlı-Fransız rekabetine yol açmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Durmuş Akalın, "Yemen'de Şeyh Said Adlı Arazi Çerçevesinde Osmanlı-Fransız Rekabeti (1868-1912)" *Tarih İncelemeleri Dergisi,* C. 30, S. 1, 2015, s. 6-7.

[18] Durmuş Akalın, Kamuran Şimşek, "Yemen Valisi Ahmed Muhtar Paşa Dönemi ve Yemen'de Osmanlı İdaresi" *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* C. 17, S. 34, 2017, s. 9-10.

[19] Yemen, Mekke ve Medine'deki 3. ve 5. ordulardaki askerler arasından hızlı bir şekilde 7. ordu adında yeni bir kuvvet kurulmuştur. Bu askeri güç çoğunlukla Zeydî imamlar tarafından çıkarılan isyanları bastırmak üzere kullanılmıştır. Öyle ki isyanların büyümesi üzerine 7.ordu da yetersiz kaldığı durumlarda diğer bölgelerden takviye kuvvet istenmiştir. Barlak, *"İsmail Hakkı Paşa'nın Valiliği",* s. 351.

[20] Cebel-i Haraz Sancağı: Cebel-i Haraz, Hacur, Kukaben, Amran, Ânıs ve Yerim; Taiz Sancağı: Maha, Adin, Medineteyn ve Ka'tebe; Hudeyde Sancağı: Hudeyde, Ebû Ariş, Zebid, Lahye, Zeydiye, Cebel-i Rîme, Bacil ve Zebid; Asir Sancağ: Ebha, Sıbya, Rical Elma', Kunfude, Beni Şehr, Gamid ve Zehran kazalarından oluşmuştur. Rüşdü Paşa, *Yemen Hatırası,* Matbaa-i Osmanî, İstanbul, 1911, s. 47; M. Tevfik, *Memâlik-i Osmaniye,* s. 85-86.

sonra Asir Emiri Mehmed bin Ayaz Tihame'ye kadar yürümüş hatta Hudeyde'yi basarak Yemen ve Mekke taraflarını tehlikeye düşürmüştür. Bunun üzerine Ferik Paşa komutasında Yemen'e 17 tabur ve Mısır'dan 20.000 asker gönderilmiştir. Böylece Asir meselesi kapanarak yeniden bir Yemen Vilayeti oluşturulmuştur.[21]

Yemen'deki Zeydîlerin Osmanlı idaresini yok sayması, kabile hayatı yaşayan imamların lider olarak ortaya çıkması ve Osmanlı yöneticilerin yanlış tutumlarından dolayı 1889 ve 1895 yıllarında Yemen'de iki farklı isyan çıkmıştır. İlk isyan bastırılmışsa da ikincisinde Yemen Valisi Ahmet Feyzi'nin İstanbul'dan takviye kuvvet istemesi üzerine Adana ve Akka'daki yedek tugaylar buraya gönderilmiştir. Bununla beraber ıslahat çalışmaları kapsamında idarî yönden Yemen valiliği ve kumandanlığının ayrılması kararlaştırılmıştır.[22] 1898 yılında Yemen Valiliğine Hüseyin Hilmi Paşa ve Yemen Müşirliğine de Abdah Paşa tayin edilmiştir.[23]

Diğer taraftan II. Abdülhamid'in Yemenli şeyhleri kazanabilmek için onlara paralar, hediyeler ve manevî pâyeler vermesi kısmen şeyhlerin Osmanlı'ya karşı isyanını önleyebilmiştir.[24] Yemen meselesini çözmek amacıyla Yemen'in önde gelen dinî liderleri II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a çağrılmışsa bir sonuç alınamamıştır. 1909'da Asir'de Şeyh İdris ve 1911'de İmam Yahya'nın isyanı karşısında Osmanlı Devleti acilen önlem almak zorunda kalmıştır. 28 Şubat 1911 tarihinde Ahmed İzzet Paşa Yemen sorununu halletmek amacıyla Hamidiye kruvazörüyle Yemen'e yollanmıştır.[25]

İstanbul ve diğer vilayetlerden toplanan askerler ile 7. Ordu birliğindeki toplam 50.000 kişilik kuvvet San'ayı sarmışken kuşatma kaldırmıştır. Buna karşılık İmam Yahya ile 13 Ekim 1911 tarihinde isyanları sonlandırması üzere anlaşmaya varılmıştır.[26]

Osmanlı Devleti bir yandan Yemen'deki isyancı şeyhlerle uğraşırken, diğer yandan da 1911'de Yemen'de ortaya çıkan ve Osmanlı ordusunu olumsuz etkileyerek çok sayıda ölümlere yol açan kolerayla uğraşmak zorunda kalmıştır. Kolera ilk olarak Hindistan'da Ganj Nehri sahillerinde ortaya çıkmış olup, Hintli hacılar vasıtasıyla Basra Körfezi'ni geçerek Mekke'ye bulaşmış, oradan Cidde, Yenbu, Süveyş yoluyla Kahire'ye gelerek 150.000 Mısırlının ölümüne sebep olmuştur. Bu illet daha sonra askerler vasıtasıyla Anadolu'ya, buradan güney Avrupa'ya geçmiştir. Diğer taraftan İngiltere ve Rusya'ya da bulaşan kolera Osmanlı topraklarında kökleşip kalmıştır.[27] Doğu ile batı arasındaki ticaret ve göç yolları güzergahı üzerinde yer alan Osmanlı toprakları koleranın ilk ortaya çıktığı andan 5 yıl sonra hastalığın etkisi altına girmiştir.[28]

A. 1911 Yemen'de İsyan

1. İmam Yahya ve Seyyid İdris'in İsyanı

1910 yılı sonlarına doğru Yemen'de ortaya çıkan karışıklıklara önce İmam Yahya sonra da onunla anlaşan Seyyid İdris katılmıştır. Asir'in Ebha kazasını kuşatan Seyyid İdris ile

[21] Ahmed Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi,* Şems Matbaası, İstanbul, 1911, s. 2207.
[22] Yahya Yeşilyurt, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* S. 34, 2013, s. 259-260.
[23] Rüşdü Paşa, *Yemen Hatırası*, s. 5.
[24] Sırma, *Osmanlı Devleti'nin,* s. 173-178.
[25] Bostan, *"Yemen, Osmanlı Dönemi",* s. 410-411.
[26] Bostan, *"Yemen, Osmanlı Dönemi",* s. 411.
[27] Ahmed Rasim, *Resimli ve Haritalı,* 1881; Edhem Necdet, *Kolera Tabibi,* Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık, İstanbul, 1910, s. 20-21.
[28] Zabit Acer, "Kütahya'da Kolera Salgını, Etkileri ve Alınan Önlemler (1893)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 83, 2025, s. 35.

İmam Yahya her fırsatta yerli kabileleri Osmanlı askerlerine karşı kışkırtmıştır. Osmanlı Devleti'ne cihat ilan eden İmam Yahya Osmanlı askerini öldürmenin günah olmadığını açıklamıştır.[29] Seyyid İdris ve İmam Yahya, Osmanlı Devleti'nin balkanlarda meşgul olması nedeniyle Yemen'e askerî sevkiyat yapamayacağı düşüncesiyle Osmanlı'ya karşı birleşerek isyan etmişlerdir.[30]

Yemen'de Osmanlı Devleti'ne karşı 1911'de İmam Yahya'nın isyanının başlangıç noktası, babası Hamîdüddin'in 1889 yılında köydeki arazilerinin vergisini ödememesi sonucunda evlerine el konulmasına dayanmıştır. Mahkemede İmam Yahya'nın babasına yapılan kötü muamele ve evlerine ödenmeyen vergi karşılığında el konulması onda devlete karşı kötü bir intiba uyandırmıştır. Ayrıca Yemen'deki bazı devlet görevlilerinin yaptığı haksız uygulamalar, kıtlık ve Osmanlı ordusundaki teçhizat eksikliği nedeniyle ortaya çıkan otorite boşluğu isyanın diğer nedenleri arasında gösterilebilmiştir.[31] Yemen'in doğusunda yer alan Sa'da'da Zeydiyye mezhebinden olan İmam Hamîdüddin'in ölümü üzerine oğlu İmam Yahya ve avânesi Osmanlı idaresi altında bulunan dağlık bölgelere saldırmıştır. Hatta bir aralık vilayet merkezi olan San'a'yı istila etmeye teşebbüs etmişlerdir. Osmanlı Hükümeti bunları birçok defa askerî kuvvet kullanarak uzaklaştırmışsa da yine fırsat buldukça saldırmaya devam etmişlerdir.[32]

Yemen valisi ve 7.ordu komutanın mevcut asker sayısının takviye edilmesini istemesi üzerine İzmir'den 4, 1.ordudan 4 olmak üzere 8 tabur askerin Yemen'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu askerlerin taşınması için gerekli olan vapurların hazırlanması Bahriye Nezareti'ne bildirilmiştir. Önceki hafta alınan istihbarat sonucunda Osmanlı askerleri tarafından kovulan eşkıya tekrar Mahaz denilen yere daha kalabalık bir şekilde gelerek askerlere saldırmıştır. Çarpışma 3,5 saatten fazla sürmüş olup, eşkıya Meti tarafına doğru kaçmıştır. Bu çarpışma sırasında Osmanlı askerlerinden 45 şehit ve 80 yaralı olup, eşkıyadan ise 288 kişi ölmüştür.[33]

San'a'ya oldukça yaklaşmış olan İmam Yahya'ya karşı asker sevk edilerek top atışları yapılarak uzaklaşması sağlanmıştır. Diğer taraftan Asir'den alınan telgraflardan anlaşıldığına göre Seyyid İdris topladığı isyancılarla bazı yerlere saldırılar düzenleyerek aynı zamanda geçiş yollarını tutmuşlardır. İsyanın sonlandırılması için çok sayıda Osmanlı askeri sevk edilmiştir. İsyancıların önceki saldırıları karşısında Osmanlı askerleri oldukça iyi tedbirler aldığı için pek çok isyancı ölmüş ve saldırılar püskürtülmüştür. Osmanlı Hükümeti bu bölgelerde tekrar asayişi sağlayabilmek için 8 tabur ve top sevkine karar vermiştir.[34]

2. Yemen'de Kaçakçılık

Bu sıralarda Yemen'de meydana gelen kaçakçılık nedeniyle Osmanlı Devleti bazı sıkıntılara maruz kalmıştır. Yemen mebusları tarafından Meclis-i Mebûsan başkanlığına verilip Bâbıâli'ye gönderilen kararda, Hudeyde'de sık sık kaçakçılık olaylarının meydana gelmesinden dolayı Osmanlı Hükümeti'nin tazminat ödemek zorunda kaldığı belirtilmiştir. Birkaç ay önce Senbuk meselesinden dolayı İtalya ile Osmanlı arasında ihtilaf ortaya çıktığı

[29] Sert, "Yemen'de Islahat ve Çözüm", s. 649.
[30] Serap Sert, "Birinci Dünya Savaşı'nda Yemen, Osmanlı Devleti'nin Temsilcisi Vali Mahmut Nedim Bey'in Yemen'deki Faaliyetleri" *Akademik Bakış,* C. 9, S. 18, 2016, s. 122.
[31] Yahya Yeşilyurt, "II. Abdülhamit Dönemi Yemen'de İmam Yahya İsyanlarının Ekonomik Kökenlerine Dair Bazı Tespitler" *Tarih ve Günce,* S. 12, 2023, s. 132-133.
[32] Mehmed Memduh, *Miftâh-ı Yemen,* Matbaa-i Hayriyye, İstanbul, 1914, s. 28.
[33] *Tasvir-i Efkar,* numara 467, 10 Ocak 1911, s. 1.
[34] *Rumeli,* numara 334, 11 Ocak 1911, 3.

için Yemen Vilayeti emrinde Hudeyde'de bir hukuk müşaviri bulundurulması istenmiştir.[35] Bu amaçla Tasvir-i Efkar'da yer alan habere göre Yemen sahillerinde gözetlemede bulunmak üzere görevlendirilen 2 savaş gemisinden birisinin Haliç'ten ayrıldığı yazılmıştır. Birkaç güne kadar da diğerinin yola çıkıp Yemen'e doğru hareket edeceği bildirilmiştir.[36] Gemilerin görevleri arasında Yemen sahillerini korumanın yanında tarihî eser ve silah kaçakçılığının önlenmesi de yer almıştır.[37] Tasvir-i Efkar Gazetesi'nin Tan Gazetesi İstanbul muhabirinden aktardığına göre, Yemen'de askerî sevkiyattan bahsedildikten sonra, Yemen ve Basra sahillerinin korunması için İngiltere'ye sipariş verilen gambotların yapımını kontrol etmek üzere 10 zabitin İstanbul'dan İngiltere'ye ulaştıkları yazılmıştır.[38]

3. İmam Yahya ve Seyyid İdris İsyanının Devamı

Yemen'de İmam Yahya'nın isyan belirtileri gösterdiği ortaya çıktığından dolayı buraya biraz daha asker gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun dışında Seyyid İdris'in de Yemen mebuslarından birisini hapsettikten sonra idam ettiği duyulmuştur.[39] Yemen Vilayeti'nden Asir mutasarrıf ve komutanlığına tayin edilen Said Paşanın talebi üzerine asayişin sağlanması için Yemen'e acilen asker gönderilmesi zorunlu görülmüştür. Bunun için 18 Ocak 1911 tarihinde Meclis-i Vükelâ tarafından kaleme alınıp padişah tarafından tasdik edilen kararname gereğince 10 redif tabur asker silah altına alınarak Yemen'e gönderilmiştir.[40]

San'a yolu üzerinde asayiş sağlanamadığı için 12 günden beri Hudeyde'den San'a'ya doğru hareket eden postanın ulaşmadığı bildirilmiştir. İsyan hareketlerinin genişleyerek yayılmasından ve Seyyid İdris'in Osmanlı askerlerine saldırılarda bulunmasından endişe edildiğinden dolayı yerel yönetim İstanbul'dan yardım istemiştir. Asir, Seyyid İdris ve avâneleri tarafından önceki yıl ekim ayının başından beri kuşatma altına alındığı için mahalli hükümet ile buradaki Osmanlı askerleri mahsur kalmıştır. Aynı şekilde İmam Yahya Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ederek kendisine bağlı silahlı eşkıyaları Yemen'in bütün dağlık taraflarına göndermiştir. Şeyh Yûnî Paşa da kendisine katılmıştır. İmam Yahya daha sonra silahlı çetelerinin çoğunu Cibale'ye doğru sevk etmiştir. İsyancı Araplar telgraf hatlarını kestikleri için haberleşmeler durmuştur. Bunun üzerine Yıldız Sarayı'nda bulunan 84.alaydan 2 tabur asker selamlık resmî geçidinden sonra Yemen'e hareket etmiştir. Buraya gönderilen taburların levazım ve teçhizatı oldukça iyi olup, 100 makinalı tüfekleri de yanlarında götürmüşlerdir. Yine aktarılan bilgilere göre Yemen'e sevk edilmek üzere 2.ordudan 1 tabur asker İstanbul'a gelmiştir.[41]

İmam Yahya Yemen'de Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan ederek bütün önemli yerleri işgal ettiği için şehirlerarası ulaşım kesilmiştir. İmam Yahya'nın devamlı kuvvetlerini artırarak tahminen 30.000 kişilik isyancı topladığı ve Osmanlı askerlerine saldırmayı planladığı bildirilmiştir. Diğer taraftan Yemen'e gitmek üzere sabah vapuruna bindirilen 81.alayın 2., 3. ve 4. taburları 21 Ocak 1911 tarihi saat 11'de İstanbul'dan hareket etmiştir.[42]

---

[35] Yemen mebuslarından Mahmud Nedim, Miralay Seyyid Ahmed, Ahmed Kensi, Seyyid Hasan, Mehmed Makfahi, *Tanin,* numara 848, 13 Ocak 1911, 2; *Tasvir-i Efkar,* numara 470, 13 Ocak 1911, 2.
[36] *Tasvir-i Efkar, numara 459,* 2 Ocak 1911, s. 2.
[37] *Servet-i Fünun, numara 1013,* 3 Ocak 1911, s. 426-427.
[38] *Tasvir-i Efkar,* numara 482, 25 Ocak 1911, s. 1
[39] *Hikmet,* numara 40, 19 Ocak 1911, s. 8.
[40] Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Harbiye (İ. HB),* Dosya No: 74, Gömlek Nu: 14, Lef (L.) 2, Tarih: 5 Kanunusani 1326 (18 Ocak 1911).
[41] *Tasvir-i Efkar,* numara 478, 21 Ocak 1911, s. 1; *Tanin,* numara 856, 21 Ocak 1911, s. 1
[42] *Tanin,* numara 857, 22 Ocak 1911, s. 2.

San'a ile Sinanpaşa arasında da eşkıya olduğundan dolayı Hudeyde ile San'a arasında ulaşım kesilmiştir. Vali ve komutan olan Mehmed Ali Paşa bir kargaşa olabileceğini dikkate alarak başta San'a olmak üzere bütün askerî bölgelere 8 ay yetecek kadar erzak yerleştirmiştir. Aslında Osmanlı askerlerinin ne kadar gayretli ve cesur olduğunu çok iyi bilen isyancı Araplar mahsur kalan askere saldırmaya cesaret edememişlerdir. Sayıları sürekli artan isyancıların 50.000-60.000 kişi arasında olduğu tahmin edilmekte olup Haşed tarafına doğru çekilmekte oldukları görülmüştür. Sevkiyat tamamlanıncaya kadar Araplar tarafından hiçbir şey yapılamayacağını anlayan İmam Yahya oldukça sıkıntıya düşmüştür. Diğer taraftan İmam Yahya ile Seyyid İdris farklı mezheplerden olmalarına rağmen Osmanlı Hükümetine karşı ortak hareket etmek üzere anlaştıkları görülmüştür.[43]

Dahiliye Nezareti'nin "Yemen Ahvali" başlıklı yazısı 9 Şubat 1911 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayımlanmıştır. Bu yazıda Yemen'i birincisi kolera ikincisi hizipleşme olmak üzere iki büyük tehlikenin beklediğinden bahsedilmiştir. Yayımlaman yazının devamında özetle şöyle denilmiştir; Hudeyde'de bulunan Mirliva Said Paşa'nın askerî daireye gönderdiği yazısından anlaşıldığına göre İdris tarafından Kanf ve Hizar'a herhangi bir saldırıda bulunulmamıştır. Yemen Vilayeti'nden sonradan gelen bir telgrafta, İdris'in Hizan'ın doğusundaki karakol olan Hace'ye saldırdığı, Asir Kasabasındaki köyleri topla tahrip ettiği ve Menaha'nın dağlık yerindeki 300 kişilik bir askeri birlikle çatışmaya girdiği bildirilmiştir. Bunun üzerine Yemen'e askeri sevkiyat kararlaştırılmıştır. Yemen'e sevkedilmek üzere 79. Alayın istihkam bölüğüyle, 1. ve 2. taburları önceki gece Edirne'den İstanbul'a gelmiştir. 1.Tabur Harbiye Nezareti'nde, 2.Tabur da Taş Kışla'da misafir edilmiştir. Bu taburların eşya ve mühimmatı Çariçe vapuruna yüklenmiştir. Taburun birkaç güne kadar hareket etmesi kararlaştırılmıştır.[44] Diğer taraftan Yemen sahilinin muhafazası için Mecidiye Kruvazörü'nün gönderilmesi kararlaştırılmışsa da daha sonra bu karar değiştirilerek Hamidiye Kruvazörü'nün gönderilmesi uygun görülmüştür.[45]

Asiler 20 günden beri daha çok San'a etrafında toplanarak muhasaranın şiddetini artırdıkları için San'a'yla bağlantı kesilmiştir.[46] Bu sırada Hudeyde ile İstanbul arasındaki haberleşmeler de ancak Aden ve Doha vasıtasıyla yapılabilmiştir. Haberleşmeler oldukça gizli tutulduğundan, hükümetin almasını gerekli gördüğü tedbirler hakkında herhangi bir bilgi alınamamıştır. Asir Mutasarrıf ve Kumandanı Said Paşa Hudeyde'de ikamet etmekte olup İstanbul'dan talimat gelmesini beklemektedir. 25 gün önce San'a'dan Hudeyde'ye yönelerek hareket eden posta hakkında henüz bir haber alınamamıştır. İçeriden gelen bedeviler ise San'a müstesna olmak üzere bütün müstahkem yerlerin işgal edildiğini haber vermişlerdir. Belirtilen mevkilerden Sinan Paşa idaresindeki Hamis, Yerim, Zamar ve Maber'in hususi önemleri vardır. Taiz'den 10 saat kadar uzakta olan Ab Kasabasını da saldırganlar işgal etmek istemişlerse de etrafı bir sur ile çevrili olduğundan dolayı teşebbüslerinde başarılı olamamışlardır. Eşkıyanın Menaha'ya doğru yürümekte olduğu bedeviler tarafından söylenmiştir. Bu sıralarda beliren ihtiyaç nedeniyle İstanbul'dan gelen talimat doğrultusunda Hudeyde Hükümeti 2000 nakliye hayvanı satın alacağını

[43] Yemen'de çıkan isyanla ilgili haberler İngiliz gazetelerinde şöyle yer almıştır: Yemen ihtilalini bastırmak için Osmanlı Devleti'nin 60.000 kişilik bir orduyu sevk etmeye mecbur kalacağı, 100 nakliye gemisine ihtiyacı olduğu, 6 ay devam edecek olan askerî sevkiyatın Osmanlı'ya 3 milyon liraya mal olacağı ve Seyyid İdris'in son sistem silahlarla 35.000 kişilik eşkıyaya sahip olduğu yazılmıştır. *Tasvir-i Efkar,* numara 480, 23 Ocak 1911, s. 1.

[44] *Tasvir-i Efkar,* numara 497, 9 Şubat 1911, s. 1.

[45] *Tasvir-i Efkar,* numara 497, 9 Şubat 1911, s. 1.

[46] San'a üzerine âsîler saldırmadan önce Osmanlı askerleri şehre girmiş ve telgrafla haberleşmenin kesintisiz olarak sağlanması için özel memurlardan oluşan bir heyet Yemen'e gönderilmiştir. *Tasvir-i Efkar,* numara 482, 25 Ocak 1911, s. 1.

açıklamıştır. Belirtilen hayvanları 8'er liraya hayvan tüccarlarından birisi tedarik edebileceğini söylemiştir.[47]

Hudeyde'den gelen bir telgrafta eşkıya arasındaki bazı kabilelerin isyanlara katılmaktan kaçınmasının İmam Yahya'yı endişelendirdiği bildirilmiştir. Bu durum isyancıları manevi yönden sarsmış olup, San'a'ya saldırı hazırlığı yapan isyancıların cesaretlerini kırdığı için San'a saldırısı sonuçsuz kalmıştır. Aynı zamanda kolera salgını isyancılar arasında çok sayıda ölümlere sebep olduğundan isyan hareketlerinin bozulmasında etkili olan bir diğer unsur olmuştur. Bu durumda isyancı aşiretler hiçbir yerde önemli bir saldırı yapamamışlardır. Diğer taraftan askerin moralinin yüksek olduğu, elbiselerinin ve yiyeceklerinin yeterli olduğu bildirilmiştir.[48]

Aynı durum 9 Şubat 1911 tarihli Tanin'de yer alan "Yemen Ahvali" başlıklı yazıda da belirtilmiştir; bu sabah muhtelif noktalardan ilerleyerek şehre yaklaşmaya başlayan isyancılar üzerine Osmanlı askerleri tarafından şiddetli bir şekilde açılan ateşin 15 dakika devam ettiği ve isyancı aşiretlerin geri çekilmeye mecbur kaldıkları açıklanmıştır. İsyancı aşiretlerin tekrar saldırmaları beklendiğinden gerekli tedbirler alınmıştır. İsyancı aşiretlerin bu çarpışmada ne kadar zayiat verdiği tespit edilememiş olup, tekrar saldırabilecekleri düşünülerek gerekli tedbirlerin alındığı belirtilmiştir. Çarpışma sırasında Osmanlı askerlerinden herhangi bir can kaybının olmadığı, fakat 3 askerin hafif yaralandığı bildirilmiştir. Diğer taraftan alınan bilgilere göre İmam Yahya ile İdris arasında ihtilaf ortaya çıktığı için beraber hareket edemeyebilecekleri tespit edilmiştir.[49]

Konuyla ilgili Dahiliye Nezareti'nin yazısında; İdris tarafından şimdiye kadar gerek Kanaf, gerekse Cizan üzerine herhangi bir saldırı hareketinde bulunulmamış olduğu Hudeyde'de bulunan Said Paşa'nın askeri daireye gönderdiği yazısından anlaşılmıştır. Yemen Vilayeti'nden daha sonra gelen bir telgrafta Herat'ın Şerafi karakolundaki askerlerin cepheye sevk edilerek isyancı köylerin topla tahrip edildiği, Menaha'nın Mesar dağlarında 300 mevcutlu askeri müfrezenin isyancılarla çarpışarak Menaha'ya vardıkları bildirilmiştir.[50]

10 Şubat 1911 tarihli Hudeyde gazetelerinde yazdığına göre, Yemen'e sevk edilen askerî mühimmatı nakletmek üzere 2000 hayvan satın alınması için İstanbul'dan Hudeyde memurlarına emir verilmişse de burada hayvan bulunmadığından Habeşistan'dan tedarik edilmesi kararlaştırılmıştır. Cibuti tüccarlarından birisinin her biri 8 lira olmak üzere hayvanı tedarik edebileceğini söylemesi üzerine Hudeyde baytarının Cibutiye gitmek üzere yola çıktığı açıklanmıştır.[51]

Hicaz Fırkası Kumandanı Müşir Abdah Paşa'nın Hudeyde'ye gitmek üzere hareket ettiği bazı gazetelerde yazılmışsa da kendisinin Mekke civarında Taif'te bulunduğu alınan telgraftan anlaşılmıştır.[52] Diğer taraftan Hudeyde Kumandanı Miralay Hasan Bey 24 Şubat 1911 tarihli telgrafında; gazetelerde yazılan askerî mevkilerden hiçbirinin düşmediğini, Osmanlı askerinin erzak ve cephanesinin bol olduğu gibi moralinin de yüksek olduğunu açıklamıştır. Bununla beraber Miralay Rıza Bey'in emrindeki askerlerle iki koldan ilerleyerek Hudeyde ve Haraz yolu üzerindeki önemli geçit noktalarına hâkim olan tepeleri

[47] *Tasvir-i Efkar,* numara 497, 9 Şubat 1911, s. 1-2.
[48] *Tasvir-i Efkar,* numara 497, 9 Şubat 1911, s. 2.
[49] Tanin, numara 875, 9 Şubat 1911, s. 1.
[50] *Tanin,* numara 875, 9 Şubat 1911, s. 1.
[51] *Tanin,* numara 875, 9 Şubat 1911, s. 1.
[52] *Tanin,* numara 875, 9 Şubat 1911, s. 1.

savaşmadan ele geçirerek Hacel'e doğru yöneldiği bildirilmiştir. İki ateş arasında kalan eşkıyanın 2 saat içinde perişan edildiği belirtilmiştir. Hudeyde müstakil kumandanı Mirliva İbrahim Paşa'dan gelen 24 Şubat tarihli telgrafa göre de Miralay Rıza Bey'in askerleri eşkıyayı kovmak için gelen Menaha kuvvetiyle birleşerek ulaşım güvenliğinin sağlandığı açıklanmıştır. Bu durum karşısında yeni hatta çekilen eşkıyanın oradan da kovulacağı bildirilmiştir.[53]

4. Karaman Taburu Askerlerinin Yemen Gönderilmesi ve Askerî Hareketlilik

1892 yılında Yemen seferinde gösterdikleri olağanüstü cesaretle büyük bir şöhret kazanarak hatıra olarak adlarına San'a civarında bir muhkem kale inşa edilen Karaman taburu askerleri[54] bu sefer de 1911'de Yemen'de ortaya çıkan isyan için Osmanlı Hükümetinin çağırması üzerine hızlıca hareket ederek adlarına inşa edilen kalenin etrafında barış yapılmasını sağlamak üzere bir aydan beri merkezlerinde toplantı yapmışlardır. Ancak Konya civarındaki Bozdağan'ın Kemerli muhitinde tren hattının 10 kilometrelik mesafesi içerisindeki yüksek yarmalar yağan karla kapanmıştır. Devamlı olarak yüzlerce amele çalıştırıldığı halde 20 günden beri açılması mümkün olmadığından dolayı taburun sevk imkânı bulunamamıştır. Yemen'e tayin edilmiş Karaman Redif Alayı Taburlarının Antalya ve Mersin gibi iskelelere indirilmeleri şiddetli kış nedeniyle mümkün olamadığından, askerlerin Anadolu ve Bağdat Şimendiferleri Askerî Komiseri Erkan-ı Harbiye Binbaşılarından Ali Saide Bey'in nezaretinde trenle Haydarpaşa'ya nakilleri kararlaştırılmıştır. Tren yolu açıldıktan sonra Karaman askerleri önceki gün şafakla beraber Haydarpaşa'ya uluşarak Selimiye Kışlası'nda misafir edilmişlerdir. Bir hafta içinde Yemen'e sevk edilmeleri kararlaştırılmıştır. Askerin elbise ve levazımları eksiksiz olduğu gibi morallerinin oldukça yüksek olduğu görülmüştür. Bundan 20 gün önce Ereğli ve Yozgat taburları Haydarpaşa'ya getirilmiş ve vapurlara bindirilerek Yemen'e sevk edilmişlerdir.[55]

5 Mart 1911 tarihli Tanin Gazetesi'nin Loyd Gazetesi'nden aktardığı habere göre; Yemen Vilayeti'nin yüzölçümünün hemen hemen Avrupa'nın Türkiye'ye olan uzaklığına eşit olduğu yazılmıştır. Yine Rumeli ve İstanbul'da 3 kolordunun mevcut bulunduğu ve yalnız 3. ordunun 18,5 tümenden oluştuğu halde, Yemen'de ancak 2 tümen bulunduğu belirtilmiştir. Bu 2 tümenin de sadece askerî mevkileri koruyabilmesi nedeniyle başka yerlerdeki isyancı şeyhlere mukavemet edebilecek bir durumda olmadığı tespit edilmiştir. Yemen'deki isyancı Arapların oldukça iyi tüfeklerle donatılmış olduğu ve bu tüfeklerin kaçak yollarla Bahr-i Ahmer[56] veya Hadramut[57] üzerinden içeri sokulduğu belirlenmiştir. Osmanlı askerlerinin 3 koldan ilerlediği ve askerî harekâtın yönetim merkezinin Kızıldeniz'de olduğu görülmüştür. Güneydeki hareket noktası Babü'l-Mendeb yakınındaki mevkî olduğu ve Osmanlı askerlerinin San'a'ya doğru harekete buradan başlayacağı anlaşılmıştır. Moka[58] ile San'a arasındaki 295 kilometrelik toprak yol oldukça muhafaza edilmiş olduğundan dolayı zemin askerin ilerlemesine güçlük çıkarmamıştır.[59]

[53] *Tanin,* numara 892, 26 Şubat 1911, s. 1.

[54] San'a etrafının eşkıya tarafından sarılarak, eşkıyanın taarruz etmesi üzerine Yemen'e yardımcı askerî güç olarak Antalya ve Karaman redif taburlarının sevk edilmesi uygun bulunmuştur. BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.),* 74/61, L. 1, Tarih: 21 Temmuz 1308 (2 Ağustos 1892).

[55] *Tanin,* numara 899, 5 Mart 1911, s. 2.

[56] Kızıldeniz, Hint Okyanusu'nun bir uzantısı olarak Afrika ile Arabistan arasında yer almıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Bilge, "Kızıldeniz" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 22, 2022, s. 557.

[57] Arabistan Yarımadasında, Yemen'in güney ve güneydoğusunda coğrafi bölgeye verilen isim. Hüseyin Algül, "Hadramut" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 15, 1997, s. 65.

[58] Moka, Al-Mukhâ, Mokha, Mukha diye bilinmektedir. Güneybatı Yemen'de Kızıldeniz ve Tihamah'ın kıyı ovasında yer alan bir kasabıdır. Bkz. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Mocha". Encyclopedia Britannica, 26 Apr. 2024.

[59] *Tanin,* numara 899, 5 Mart 1911, s. 2.

Osmanlı askerlerinin Hudeyde yakınından başlayan 2. harekât hattı Yazbel ve Hacile yoluyla yaylayı takiple Menaha'ya doğru yükselmiştir. San'a'ya kadar arazi dar olup, Hudeyde ile San'a arasındaki mesafe 264 kilometredir. Kuzey harekât hattı 230 km olup, Kanf'tan başlayıp Ebha'ya kadar uzanmıştır. Askerin gittiği zemin başlangıçta düz iken sonraları yokuş olmuştur. Ebha ve San'a âsiler tarafından muhasaraya alınmış olup, Ebha'nın güneydeki Osmanlı askerleri ve San'a'nın da kuzeydeki Osmanlı askerleri tarafından muhasaradan kurtarılması gerekli görülmüştür. Bu arada Ebha ile San'a arasındaki haberleşmeler kesilmiş olup, bazı kervanlar pek çok zorluklarla Ebha'dan San'a'ya gidebilmişlerse de henüz Osmanlı askerleri buna muvaffak olamamıştır. Ocak ayından ağustos ayına kadar Yemen sıcağı dayanılmaz olup 50 dereceye kadar çıktığı gözlenmiştir. Eylülden ocak başlangıcına kadar ise güney rüzgarlarının biraz havayı serinlettiği hissedilmiştir. Sıcakların en fazla olduğu 1-2 haftaya kadar Osmanlı askerlerinin bütün kıtalarının âsilerle karşılaşacağı düşünüldüğünden dolayı, bundan önce askerlerin silahlı çatışmaya hazırlık yaptıkları görülmüştür. Fakat özellikle takviye kuvvet olarak Osmanlının diğer bölgelerinden getirilen askerlerin sıcak iklim şartlarından pek fazla etkilendikleri tespit edilmiştir. Bununla birlikte askerlerden bazılarının az sayıda da olsa veba hastalığına yakalandığı ve askerler arasında koleranın sıcaklığın şiddetinden dolayı hızlı bir şekilde yayıldığı ortaya çıkmıştır. Yine dizanteri hastalığının isyancı Arapların kurşunundan daha çok can kaybına sebep olduğu görülmüştür. Bütün bunların yanında en çok ihtiyaç duyulan buz fabrikasının Hudeyde hariç başka hiçbir yerde olmadığı belirlenmiştir.[60]

Tanin Gazetesi'nin 5 Mart 1911 tarihli nüshasından aktarıldığına göre, gerek Asir ve gerekse Yemen'deki iklim ile arazinin tabii durumunu tariflerle anlatmanın mümkün olamayacağı, anlamak için mutlaka yerinde görmek gerektiği yazılmıştır. İkliminin, dağlarının yapısının ve yollarının oldukça acayip olduğu, adeta her bir taşın doğal bir korunma alanı, her bir dağın ve tepesinin ise hususî bir kale mahiyetinde olduğu ifade edilmiştir. Dağları savaşarak ele geçirmenin hem oldukça zor olduğu hem de çok fazla zayiata sebep olabileceği belirtilmiştir.[61] Dağlara gelinceye kadar sularının ılık ve tadının kötü olduğu, Rumeli'de iyi su içmeye alışmış olan Türk askerinin boğazı kurumuş olduğu bir halde bu suyun üzerine atlayıp harıl harıl içtiği görülmüştür. En sağlam bir midenin bile buna tahammül etmesinin mümkün olamayacağı anlaşılmıştır. Askerin elbisesi de pek sıcak tuttuğundan ilerlemesine engel olmuştur. Arapların ise üzerlerine ince bir şey alıp hemen hemen çıplak bir halde nasır tutmuş ayaklarıyla ata binerek topuklarıyla üzengiye vurdukları, oysa bir yabancının ayağının altı yakmasın diye üzengilere dokunmadığı görülmüştür.[62]

4 Nisan 1911 tarihli Tanin Gazetesi'ne göre, Yemen kuvay-ı umumiye kumandanı bundan 10 gün önce Hudeyde İskelesi'ne ayak bastığı zaman vatan marşını çalan mızıka, Hudeyde'nin sıcak ve durgun havasında oradan bulunanların kalplerini titreterek kurbanlar kesilmiştir. Daha sonra senelerden beri hükümetin yanına bile uğramayan

[60] *Tanin,* numara 899, 5 Mart 1911, s. 2.
[61] Ebu Said Ahmed Raşid Paşa, *Tarih-i Yemen ve San'a,* C. 1, İstanbul, 1874, s. 95.
[62] *Tanin,* numara 899, 5 Mart 1911, İstanbul, s. 2.

civardaki kabile şeyhleri ve reisleri özellikle Zeranik kabilesi[63] şeyhleri karargâha gelmeye başlamışlardır. Burada Osmanlı Devleti'nin kudret ve adaletini temsil eden kumandan vasıtasıyla hükümete karşı itaat ve sadakatlerini teyit etmişlerdir.[64]

Askerin buraya varmasından 3 gün önce mevcut kuvvetlerin ilk kademesi Menaha'ya girmiş, San'a ile Hudeyde arasındaki önemli bir askerî mevkî olan ve aylardan beri eşkıya tarafından şiddetli bir şekilde sıkıştırılan Menaha'nın muhasarası kaldırılmıştır. Hudeyde'de kolera yeniden ortaya çıktığı için gelen bölükler Cibane Limanı'na[65]çıkarılarak hemen ileriye sevk edilmişlerdir. İşte bu şekilde bir hafta önce her noktası tehlikeli olan Hudeyde-Menaha yolu üzerinde şimdi hareket ordusunun öncülerine erzak ve cephane yetiştirmekle meşgul yüzlerce devenin faaliyetleri görülmüştür.[66]

Hudeyde önünde Hamidiye Kruvazörü, Peyk-i Şevket Torpidosu ve gambotlardan oluşan bir filo bulunmaktadır. Gündüz ufuk üzerinde filonun gölgesi görüldüğü gibi geceleri de dağlara yağan yağmurların şimşekleri uzaktaki bulutları aydınlatması gibi bu filonun projektörleri Hudeyde'yi aydınlatmıştır. Bu projektörler her an coşan Kızıldeniz'in karanlığında ilk defa olarak bir Osmanlı filosunun beklediğini ispat etmiştir. Osmanlı filosu dağlardaki askerlere ışıklarıyla ümit, muvaffakiyet ve teselli vermek istemiştir. Alınan bilgilere göre İmam Yahya kuvvetinin büyük bir kısmı San'a etrafında toplanmış ve bütün kuvvetini Talin'de denemek istemiştir. Bununla beraber Menaha'dan ilerideki kalelerle bütün askerî mevkîler tamamen bir sıkışmışlıkla muhasara altında kalmıştır. San'a müdafaası devam etmekte olup, San'a'dan alınan haberlerden orada çok miktarda erzak bulunduğu ve şimdiye kadar kanlı muharebeler yapıldığı anlaşılmıştır.[67]

5. İsyancıların Osmanlı Askerlerinin İçme Sularını Zehirlemesi

Sinanpaşa, Sevk-ül Hamis, Menar, Benî Şuayib gibi karakollardaki askerler isyancılarla çarpışarak birer yiğitlik sergilemeye devam etmiştir. Şimdiye kadar susuzluktan ve eşkıyanın top ateşinden Asir Akabe'si, Mende ve Mesver karakolları düşmüştür. Dayanabilen karakolların çok zor bir durumda olduğu bildirilmiştir. Sinanpaşa Karakolu'nun havuzuna ikinci defa zehir atılmıştır. Zehirli su içmeyi, silahlarını düşmana teslim etmeye tercih eden buradaki askerler zehirin tesiriyle ishale yakalanmalarına rağmen direnişlerini bozmamışlardır. Diğer karakollardaki askerlerin durumlarının da hemen hemen böyle olduğu anlaşılmıştır.[68]

Menaha'nın ilerisindeki mevkilerde çok ciddî çarpışmalar yapılarak çok sayıda asker şehit olmuştur. Fakat millî bir nakliye gemisi olmamasına rağmen, buradaki askerlerin

[63] Zeranik Kabilesi, Yemen'in Osmanlı hakimiyetinde olduğu dönemde Hudeyde yakınlarındaki yerlerde bulunmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hakimiyetini sarsmaya dönük saldırı girişimlerinde bulunmuşlardır. Hudeyde ile Moha arasındaki Kızıldeniz'e birleşik olan bölgede bulunan Zeranik Kabilisi, Doğu Afrika'ya yerleşmeye çalışan İngiliz, Fransız ve İtalyanların kışkırtmalarından etkilenmişlerdir. Bunun sonucunda Zeranik Kabilesi bölgedeki Osmanlı askerlerine ateş açma cüretini göstermiştir. Asayişin bozulmasını istemeyen Osmanlı Devleti takviye askerî birlikler göndererek tedbirler almaya çalışmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Durmuş Akalın, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Yemen'in Kızıldeniz Sahillerinde Bir Kabile: Zeranikler", *Dr.Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı,* Editörler Mithat Aydın-Süleyman İnan, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2020, s. 291-320.

[64] *Tanin,* numara 929, 4 Nisan 1911, s. 1.

[65] Hüdeyde ile San'a arasında yer almaktadır. Cibane'ye yapılan liman ile Osmanlı askerleri ve mühimmat Yemen'e intikal ettirilmiştir. Sert, "Yemen'de Islahat", s. 639-640.

[66] *Tanin,* numara 929, 4 Nisan 1911, s. 1.

[67] *Tanin,* numara 929, 4 Nisan 1911, s. 1.

[68] Bu askerlerin adları tespit edilememiş ve şehit oldukları zaman mezarlarına bir taş dikilmesi nasip olmamıştır. *Tanin,* numara 929, 4 Nisan 1911, s. 1.

yardım çağrısı üzerine Osmanlının diğer bölgelerinden asker gönderilmiştir. Askerler genellikle deniz yoluyla yabancılara ait vapurlarla Anadolu'dan Yemen'e gönderilmiştir.[69] Üstelik Yemen'de bu askerler bir yandan kolera gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele ederken diğer yandan isyancıların içme sularına attıkları zehirlerden etkilenmiştir. Osmanlı askerleri aynı zamanda isyancı şeyhlerin kaçak yollarla elde ettikleri çeşitli silahlara karşı ellerindeki tüfeklerle karşılık vermiştir. Menaha ve çevresindeki yerlerde koleranın etkili olmasına rağmen daha ileriye doğru hareket edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı ordusunun küçük bir numunesini oluşturan Yemen harekât ordusundaki her bölgeden gelen askerler, suya zehir atan alçak bir düşmana karşı buradaki diğer askerlere yardım etmek için gelmiştir. Yemen'de gösterilen bu kahramanlık gerçekten çok önemlidir. Menaha ve İyal'den aynı zamanda başlanan taarruz sayesinde çok az zayiatla eşkıya hâkim oldukları mevzilerden uzaklaştırılmıştır. Lehab ve Sülüs'teki eşkıya yatağı olan mıntıkalar tamamen temizlenerek, askerin ilk başarısını kazandığı Menaha dağının zirvesinde Osmanlı sancağı dalgalanmıştır. Fakat Sevk-ül Hamis ve Sinanpaşa karakollarındaki sıkışmış bir durumda kalan askerler susuzluk ve açlığa artık tahammülleri kalmadığından acil olarak yardım istedikleri bildirilmiştir.[70]

6. Ahmed İzzet Paşa ile İmam Yahya Arasında Barış Yapılması

Hicaz'dan alınan bilgilere göre Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşa'nın emri altındaki toplam mevcudu 15.000'ni geçen kuvvet Taif'ten Asir'e doğru hareket etmiştir. Bu kuvvet 3 kısma ayrılmış olup, en güçlüsüne bizzat Hüseyin Paşa ile oğulları, diğer ikisine Şerif Abdah Bey kumanda etmiştir. Bu askerî güce şimdiye kadar Gamete kabilesiyle Zü-Hüseyin ve Veled-i Ali kabileleri tamamen katıldıkları gibi civar kabilelerden de birçok ahali katıldığından sayıları artmıştır. Daha sonra gelen bilgilere göre ordu Asir civarına ulaştığında, Şerif Hüseyin Paşa maiyetindeki İbn-ül Reşid de Seyyid İdris'i cezalandırmak üzere Medine'den Mekke'ye varmıştır. Hüseyin Paşa'nın planına göre 3 koldan Asir üzerine hareket edildiği için İdris'in mutlaka cezalandırılacağı ve kaçma teşebbüsünde bulunamayacağı anlaşılmıştır. Hüseyin Paşa'nın maiyetinde bulunan Araplardan başka yanında Hicaz tümeninden 3 tabur, 5 adet seri ateşli deve topu ve çok namlulu makineli tüfek bulunmuştur. Askerî kuvvetin merkez fırkasında 5000 hecin süvarisi[71] de yer almıştır.[72]

Hudeyde'den gelen bilgilere göre Cizan iskelesi yoluyla İdris üzerine tekrar sevk edilen askerî kuvvetin levazımatının hazırlandığı ve birkaç güne kadar gönderileceği bildirilmiştir. Diğer taraftan San'a'dan gelen bilgilere göre İmam Yahya'nın zulmünden kurtulamayarak daha önce kendisine yardım eden Arap şeyhlerinden birçoğunun Aziz Paşa'ya müracaat ederek Osmanlı Hükümeti'ne itaat edip af diledikleri görülmüştür. Bunun üzerine İmam Yahya'nın Haşid taraflarına çekildiği tespit edilmiştir.[73]

[69] Barlak, *"İsmail Hakkı Paşa'nın",* s. 352.
[70] *Tanin,* numara 929, 4 Nisan 1911, s. 1.
[71] Çok hızlı giden, arkasındaki iki hörgücüyle susuzluğa çok dayanıklı binek devesidir. Hecin devesi binicisine hecin süvari denilmiştir Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Aydın Kitabevi, Ankara, 1986, s. 418.
[72] *Tanin,* numara 951, 26 Nisan 1911, s. 1.
[73] *Tanin,* numara 951, 26 Nisan 1911, s. 1.

8 Haziran 1911 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla İmam Yahya'ya Şehhare Emiri ve Zeydî İmamı unvanları verilerek anlaşma yapılabileceği belirtilmiştir.[74] Daha sonra Osmanlı Hükümeti adına yetkilendirilmiş olan Yemen Kuvay-ı Umûmiye Kumandanı Ahmed İzzet Paşa ile İmam Yahya arasında 25 Ekim 1911 tarihinde Cibale kısmının düzenlenmesiyle ilgili olarak itilaf imzalanarak isyan sona ermiştir.[75] İmam Yahya 6'sı gizli 26 maddeden oluşan bu itilafın imzalanmasından çok mutlu olmuştur.[76] Halkın huzuru bozulduğundan, yeniden askerî sevkiyata o sıralarda imkân görülmediğinden, asayişi sağlamak için Yemen'in Cibale ve Tihame kısmının valiliğine San'a'da ikamet etmek üzere İmam Yahya tayin edilmiştir. Yerel mülkî, şer'î ve asayiş görevlilerinin seçimi için kendisine yetki verilmiştir. Toplayacağı vergilerden mahallî masrafları çıktıktan sonra fazla kalırsa İstanbul'a gönderilmesi ve San'a'da bir miktar askerî muhafız bırakılarak ordu merkezinin Menaha'ya nakledilmesi kararlaştırılmıştır.[77] İmam Yahya'nın tahsil memurlarının Yemen ve havalisinde Osmanlı adına vergi toplaması birçok mahsuru beraberinde getirmiştir.[78] Daan'da imzalanan bu uzlaşıyla İmam Yahya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı olan başkaldırısı kırılarak, 1918 yılı sonuna kadar Yemen'de huzurlu bir durum ortaya çıkmıştır.[79] Osmanlı Devleti Yemen'de isyan hareketlerini kontrol altına almak ve asayişi sağlamak için 1872-1911 yılları arasında 300.000 askerini Yemen'e göndermiş, fakat bunlardan hiçbirisi geri dönmemiştir.[80]

B. Yemen'de Kolera

1. Yemen'de Koleranın Görülmesi

Erkan-ı Harbiye Dairesinden 25 Ocak 1911 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda Hudeyde'deki kolera hastalığı görüldüğünden ve sirayete başladığından bahsedilmiştir. Bunun için sıhhî tedbirlerin alınarak kordon oluşturulmasına rağmen koleranın hızlı bir şekilde yayılmasından dolayı hastane ile ordugahta 36 kişinin koleraya yakalandığı ve 25 kişinin de vefat ettiği bildirilmiştir. Bu nedenle buraya gelecek olan yardımcı kuvvetlere kolera bulaşmaması için mutasarrıf ve ilgili kişiler tarafından olağanüstü

[74] İmam Yahya'ya arazi terk edilmemek şartıyla Sehhare Emiri ve Zeydî İmam unvanı verilerek, kendisine ve etrafında bulunanlara eksiksiz maaş bağlanması kararlaştırılmıştır. Yine İzzet Paşa'ya gönderilen telgrafa göre nüfuz ve hizmetlerinden istifade olunabilecek diğer şeyhlerin de nerelerde ne gibi hizmetlerde kullanılabileceğinin tespit edilmesi istenmiştir. Bunun sonucuna göre hangilerine ne kadar maaş veya hediye verilmesi gerekiyorsa verilebileceği belirtilmiştir. BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV),* 153/13, Tarih: 26 Mayıs 1327 (8 Haziran 1911).

[75] Yapılan bu anlaşmaya göre, fiilen Osman idaresi altında bulunan Za'fan, Benî Mukatil, Ânes, Zımar, Berim ile Taiz Sancağına bağlı olup, yarısı ve yarısından fazlası Zeydîlerden olan nahiyeler İmam Yahya'ya bağlı olurken, yarısından az olan yerler Osmanlıya bağlı kalacak. Bundan başka San'a Sancağının ona bağlı olan San'a, Amran, Hacce ve Taiz kazalarından oluştuğu tespit edilmiştir. Genel olarak Yemen'de halk arasındaki davalarda şer'î hükümler uygulanacaktır. Çoğunluğu Zeydî olan yerlerde Zeydî mezhebi hükümleri uygulanacaktır. Hakimlerin tayin ve atamaları İmam tarafından yapılacaktır. Ancak İmam kendi tarafından hakimlerin tayin olunduğunu vilayete yazacak ve vilayet tarafından Osmanlı Hükümeti'ne gönderilip tasdik olunduktan sonra işe başlanacaktır. Bir kimse istinafa başvurarak haksızlık gördüğünden dolayı İmama şikâyet eder ve bu durum ispatlanırsa tekrar mahkeme olunacak. Mahkeme başkanı İmam tarafından seçilecek. İstinaf mahkemesi şer'î hükümlere göre bir şahsın idamına karar verecek olursa, maktulün varislerinden katilin affını talep veya katilin ailesinden diyet kabul etmeleri için maktulün varislerinden bağışlamalarını isteyecektir. Eğer maktulün varisleri bunu kabul etmezlerse istinaf mahkemesi durumu Osmanlı Hükümetine bildirecektir. Hâkim tarafından af istenmesi veya diyet kabulü konusunda varislerin katili affetmediği kesinleştiğinde müsaade istenecektir. Fakat mahkemenin infaz kararı, kararın alındığı tarihten sonra 4 ayı geçemeyecektir. BOA, *Bâb-ı Asafî Dîvân-ı Hümâyun Nâme-i Hümâyun Kalemi (A. DVN.NHM),* 37/1, L. 6, Tarih: 12 Teşrinievvel 1327 (25 Ekim 1911).

[76] Ali Sarı, "Yemen'de Osmanlı-İngiliz Çekişmesi: Nevâhî-i Tis'a Sınırı Örneği", Doktora Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul, 2023, s. 195.

[77] *Tasvir-i Efkar,* numara 481, 24 Ocak 1911, s. 1.

[78] Mehmed Memduh, *Miftâh-ı Yemen,* s. 28.

[79] Yeşilyurt, "II. Abdülhamid Dönemi", s. 124-125.

[80] Durgun, "1891 Yemen İsyanında", s. 214.

bir sıhhî komisyon oluşturulmuştur. Askerî komisyon tarafından bulaşık kabul edilen gemilerin dezenfekte edilmesinden dolayı, gelecek olan yardımcı kuvvetlerin çıkarılacağı Hudeyde'ye oldukça yakın olan Cibane iskelesinde de gereken hazırlıkların yapıldığı Hudeyde Komutanlığı tarafından belirtilmiştir. Askerin sıhhat ve rahatının sağlanması için her türlü fedakarlığın yapılmasıyla beraber, gemilerin dezenfekte edildiği belirtildikten sonra suların mutlaka kaynatıldıktan sonra içilmesi istenmiştir. Bununla beraber fennî ve sıhhî aletlerle gerekli ilaçların hazırlanarak, İstanbul'da koleranın yok edilmesi için şehremaneti tarafından temin edilen sabit ve seyyar etüvlerle pülverizatörlerin acilen Yemen'e gönderilmesi talep edilmiştir.[81]

Osmanlı Devleti Yemen'deki kuvvetlerini takviye etmek için İzmir'den asker sevkiyatı gerçekleştirmek istemiştir. Bu amaçla 14 Ocak 1911 İzmir'de bulunan 13. alayın 2.taburunun mevcudu 600'e çıkarılarak Yemen'e sevki düşünülürken, İzmir'de kolera ortaya çıkmış ve etraftaki kazalardan bu tabura katılmak amacıyla İzmir'e getirilen askerler tekrar geldikleri yerlere gönderilmiştir. Yine aynı amaçla Yemen'e sevk edilmek üzere İzmir'e getirilen Ayvalık askerî müfrezesi ile takip taburlarından alınan askerlerin, kolera nedeniyle Yemen'e gönderilmesinden vazgeçildiği için bunların gerek duyulması halinde karantinada bekletildikten sonra yerlerine iadesi kararlaştırılmıştır.[82]

9 Şubat 1911'de İstanbul'dan Hudeyde'ye gelen taburlar arasında kolera etkili olduğu, Hudeyde ahalisi arasında bahsi geçen illetten birkaç kişinin koleraya yakalandığına dair telgraf alınmıştır. Ancak telgrafın içeriğine bakıldığında Aden'den gelen bütün telgraflar gibi alışılmış olduğu üzere hakikate aykırı bulunmuştur. Yemen'de hastalık bulunduğu haberleri önceki günkü Tanin Gazetesi'nde yer almıştır. Fakat hastalığın asker arasında olmadığı bildirilmiştir. Bunun dışında telgraf Yemen'e yeni sevk edilmiş askerlerden bahsediyor ki, henüz Yemen sevkiyatının ilk postasını teşkil eden askeri kuvvet Yemen'e ulaşmamıştır. Yapılan araştırmalardan anlaşıldığına göre Yemen'de ortaya çıkan bu hastalığın kolera olmayıp, ezib[83] denilen ve mevsim rüzgarlarının şiddetle esmeye başlamasından dolayı ishal olarak ortaya çıkan bir çeşit hastalık olduğu tespit edilmiştir.[84]

10 Şubat 1911'de Hudeyde'den İstanbul Gazetesine gönderilen mektupta, Yemen'i iki büyük tehlikenin zayıf düşürdüğü, bunlardan birincisinin kolera ikincisinin de hiziplere ayrılmak olduğu yazılmıştır. Bunlardan birincisi olan kolera korkunç bir afet olarak ilk olarak Hudeyde'ye 6 saat mesafede San'a yolu üzerinde olan Bacel'de ortaya çıkmıştır. Hastalık 2-3 gün içerisinde hızlıca daireyi genişletmeye başlamış ve sağlık tedbirleri tam olarak alınmadığından dolayı Hudeyde'ye sirayet etmiştir.[85]

Hudeyde Mutasarrıfı İbrahim Paşa tarafından gönderilen telgraftan anlaşıldığına göre; Hüdeyde'de 17 günden beri halktan ve 7 günden beri askerden, Bacel'de 14 günden beri asker ve halktan, Menaha'da 11 günden beri askerden, İyal'de 10 günden beri halktan ve askerden yeniden koleraya yakalanan olmadığı açıklanmıştır. Koleranın mevcut durumda varsa da hafif olduğu, liva belediye tabibinin bir ay önce buraya tayin olmasına rağmen istifa ederek gittiği belirtilmiştir. Livanın kendisinden başka kazalarıyla beraber 6 tabibe ihtiyaç duyduğu ve bunların maaşlarının hazineden ödenmek üzere gönderilmesi talep edilmiştir.[86]

[81] BOA, *Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD.),* 142/1, L. 3, Tarih: 12 Kanunusani 1326 (25 Ocak 1911).
[82] BOA, *DH. İD.,* 19/22, L. 9, L. 11, Tarih: 1 Kanunusani 1326 (14 Ocak 1911).
[83] Kıble rüzgârı anlamına gelir. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe,* s. 294.
[84] *Tanin,* numara 864, 29 Ocak 1911, s. 1-2.
[85] *Tasvir-i Efkar,* numara 497, 9 Şubat 1911, s. 1.
[86] BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 15, Tarih: 15 Kanunusani 1326 (28 Ocak 1911).

2. Yemen'e Doktor ve Yardım Gönderilmesi

Bunun üzerine Hudeyde'de ortaya çıkan hastalığın bulaşmasının önlenmesi ve hastaların tedavisi için askerî doktorlarla ortak hareket etmek üzere Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ile görüşülerek bir heyet oluşturulmuştur. Bu sıhhî heyette mülkî doktorlardan Ömer Bey'in başkanlığında bakteriyolog Nuri Rami Bey, Said Bey, Hamdi Nuret Bey, 1 eczacı ile 4 tebhir memuru yer almıştır. Sıhhiye Nezareti'nden şehremanetine gelmiş olan sabit etüv makinesinin satılmasından dolayı, İstanbul'daki diğer seyyar 2 etüv makinesiyle 10 adet pülverizatör Hudeyde'ye gönderilmiştir. Gönderilen bu malzemelerin Cibane'ye gidecek olan askerlerin hastalanması durumunda da kullanılması istenilmiştir.[87]

Hudeyde Erkân-ı Harbiye Reisi İzzet Paşa, Hudeyde'ki askerin erzak ve nakliye masraflarını kendi bütçesinden karşılayan Şerâi Paşa'nın zor durumda kalmasından dolayı alması gerekli olan 16.000 liranın duyûna kalması nedeniyle kendisine en azından 5-6.000 lira verilmesini talep eden yazısı Dahiliye Nezareti'ne telgrafla bildirilmiştir. Fakat Dahiliye Nezareti'nin konuyu Maliye Nezareti'ne iletmesinden sonra bunun mümkün olamayacağı ve Şerâi Paşa'nın başka bir şekilde taltif edilebileceği dair cevabı yazı İzzet Paşa'ya iletilmiştir.[88]

Hudeyde Kumandanı Miralay Hasan Bey'in 24 Şubat 1911 tarihli telgrafında, 3 Şubattan beri Hudeyde ve şubatın başından beri de Zeydiye ve diğer yerlerde kolera vukuatı görülmediği belirtilmiştir. Hudeyde Kumandanlığından Yemen kuvvetleri kumandanı İzzet Paşa'ya 27 Nisan 1911 tarihinde gelen telgrafta 6 günden beri kolera vukuatı olmadığı, bütün orduda olumsuz bir vukuat ve can kaybının bulunmadığı belirtilmiştir. Bununla beraber sarı hastalıklara rağmen öncekilere göre ölümlerin daha az olduğu İzzet Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne telgrafla bildirilmiştir.[89] Hudeyde Kumandanlığı'ndan 1 Mayıs 1911 tarihinde gelen telgrafta Yemen'de kolera kalmadığı, 8 günden beri Hudeyde, Cibane, Bacel, Zeydiye ve Huşum'da koleraya yakalanan olmadığı belirtilmiştir. Bu tarihten sonra gelen telgraflarda kolera vukuatının görüldüğüne dair haber yer almadığı söylenmiştir.[90]

Diğer taraftan Meclis-i Tıbbıye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye başkanı tarafından 11 Nisan 1911 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen belgenin konusu Yemen Sıhhiye Müfettişi Memduh Beyin maaşının ve birikmiş alacaklarının ödenmesi hakkındadır. Buna göre; Yemen Vilayeti Sıhhiye Müfettişi Memduh Bey'in vilayetin her yerinde uzun süreden beri görev yapmakta olduğu belirtildikten sonra Hudeyde ve çevresinde ortaya çıkan kolera sırasında da üstün hizmetler gösterdiği açıklanmıştır. Fakat Memduh Beyin 27.000 küsür kuruş olan maaşını alamaması nedeniyle zor durumda kaldığı ve mağduriyetinin giderilmesi istenmiştir.[91] Bunun üzerine verilen cevabî yazıda Memduh Bey'in San'a ve Hayda ile kazalarındaki belediyelerden verilmekte olan birikmiş maaşının tesviyesi için buralara resmî yazı yazıldığı bildirilmiştir. Fakat Yemen Vilayetinden gönderilen cevabî yazıda belirtilen maaşın ilgili belediyelerce ödenmemesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir.[92]

[87] BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 1, Tarih: 15 Kanunusani 1326 (28 Ocak 1911).
[88] BOA, *DH. İD.,* 36/5, L. 1-14, Tarih: 14 Şubat 1326 (27 Şubat 1911).
[89] *Tanin,* numara 960, 5 Mayıs 1911, s. 2.
[90] *Tanin,* numara 966, 11 Mayıs 1911, s. 2.
[91] BOA, *DH. İD.,* 18/23, L. 7, Tarih: 29 Mart 1327 (11 Nisan 1911).
[92] BOA, *DH. İD.,* 18/23, L. 9, Tarih: 7 Haziran 1327 (20 Haziran 1911).

16 Nisan 1911 tarihinde Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen belgede Yemen'de askerî güç olarak 14.kolordunun bulunduğu ve mevcut sıkıntılı durumdan dolayı diğer kolordulardan buraya yardımcı kuvvetler gönderildiğinden bahsedilmiştir. Aynı şekilde Hudeyde Mutasarrıflığının yazısına atfen çeşitli sıhhî heyetlerde bulunan doktorlardan bazılarının istifa etmesi nedeniyle her ne kadar bu mesele askerî bir iş değilse de, bunlar için istenilen ödeneğin Dahiliye Nezareti tarafından gönderilmesi talep edilmiştir.[93] Aynı şekilde Hudeyde'de ortaya çıkan kolera hastalığından dolayı askerî doktorlardan tayin edilenlerin de maaşlarının Dahiliye Nezareti bütçesinden ödenmesi talebi kabul edilmemiştir.[94] Hudeyde'de kolerayla mücadelede büyük emekleri ve gayretleri görülen Tabip Binbaşı Besim, Kolağası Ahmed ve Nasuhi Efendinin tayin edilecekleri zaman kendilerine kolera ödeneğinden almaları gereken zamlı maaşlarının ödenmesi hakkında Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne talepte bulunulmuşsa da bir cevap alınamamıştır.[95]

Hudeyde Sancağı Meclis-i İdaresinin 15 Haziran 1911 tarihli mazbatasında belirtildiğine göre, Hudeyde ve civarında görülen kolera nedeniyle asker ve halk arasında ortaya çıkacak olan zararları en aza indirmek için Osmanlı Hükümeti tarafından büyük gayret gösterildiği yazılmıştır. Hastalığın muhtelif yerlerde teşhisi ve sıhhî tedbirlerin alınması amacıyla Dahiliye Nezareti ile Meclis-i Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye tarafından seçilen sıhhî heyetin şubat ayında Hudeyde'de göreve başladığı bildirilmiştir. Sıhhî heyetteki doktorlar şubat ayının başından hazirana kadar geçen sürede vilayetin muhtelif yerlerinde özellikle Hudeyde, Menâha, Zeydiye ve Cibane civarında koleranın ortaya çıktığı yerleri kordon altına almışlardır. Fakat askerî hareketlilikten ve isyancıların fazla olmasından dolayı kolera hızlı bir şekilde her tarafa yayılmıştır. Bütün bunlara rağmen heyetteki görevli doktorların üstün gayretlerinden dolayı kolerayla mücadele edilmiştir. Askerî hareketliliğin hızlı olduğu yerlerde verilmesi gereken ilaçlar sevkiyattaki aksamalar nedeniyle daha sonra heyetteki doktorlar vasıtasıyla askerlere dağıtılmıştır. Yine heyetteki doktorlar koleranın bulaştığı hastaneleri ve askerin kullandığı eşyaları temizlemişler, temizlenmesi mümkün olmayan eşyalar da yakılmıştır. Osmanlı askerlerinden koleraya yakalanarak savaşamayacak durumda olanlar ile birçok sivil hasta Hudeyde, Menaha, Zeydiye ve Cibane civarlarında ücretleri kolera tahsisattan karşılanarak heyette bulunan doktorlar tarafından tedavi edilmişlerdir. Bu şehirlerde koleranın yayılmasını önlemek için kordonlar oluşturulmuştur. Halkın kordonlar nedeniyle şikayetini önlemek için bir komisyon oluşturulmuş ve komisyonun hasta olmayanlara verdiği belgelerle belirtilen şehirlerdeki günlük geçişler sağlanmaya çalışılmıştır.[96]

Yemen'de ortaya çıkan kolera salgını sırasında oluşturulan çeşitli kolera heyetlerinde 4 ay görev yapan Maltepe Hastanesi doktorlarından Kolağası Ahmed hastalanarak İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır. Kolağası Ahmed'in zamlı maaşlarını alabilmek için Dahiliye Nezarati'ne yazdığı yazısında özetle şunlar yer almıştır; "Yemen'de bulunduğum sırada gerek asker ve gerekse halk arasında ortaya çıkan kolera hastalığına karşı hayatımı tehlikeye atarak çalıştım. Ancak vazife sırasında halk arasında kolera vukuatı için çeşitli yerlere gönderilmem nedeniyle birçok masraf yapmak zorunda kaldım. Yaptığım bu masrafların ve zamlı maaşlarımın Dahiliye Nezareti'nden ödenmesi gerekirken alamadım. Zamlı maaşlarımın ve diğer giderlerimin Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye havale edilmesini arz ederim".[97]

[93] BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 23, Tarih: 3 Nisan 1327 (16 Nisan 1911).
[94] BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 30, Tarih: 29 Mayıs 1327 (11 Haziran 1911).
[95] BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 32, L. 36, Tarih: 25 Nisan 1327 (8 Mayıs 1911).
[96] BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 43, Tarih: 2 Haziran 1327 (15 Haziran 1911).
[97] BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 38, Tarih: 20 Haziran 1327 (3 Temmuz 1911).

Yemen'de kolera devam ederken diğer yandan da ilaç sıkıntısı çekilmiştir. 26 Nisan 1911 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye Evrak Müdüriyetine gönderilen belgede, San'a belediye eczanesinde acil olarak satın alınması gereken ilaçlar için geçen sene vilayetten 10.000 kuruş gönderildiği halde ilaçların henüz gelmediği bildirilmiştir. Eczaneye istenilen zarurî ilaçların gelmemesi durumunda eczanenin kapanacağı Yemen Vilayetinden gelen telgrafta belirtilmiştir.[98] Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nden 24 Ağustos 1911 tarihinde Yemen Vilayeti vekaletine gönderilen yazıda, San'a belediye eczanesi için zarûrî tıbbî ilaçların hazırlanarak bu hafta Hudeyde'ye hareket edecek olan Rus kökenli kumpanyası vapuruna yüklenerek gönderileceği bildirilmiştir.[99] Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye'den Dahiliye Nezareti'ne gönderilen evrakta San'a belediye eczanesine gönderilecek ilaçların 8.701 kuruş 10 para harcandığı ve 2.559 kuruş 5 paranın da Rus gemisine nakliye ücreti olarak ödendiği yazılmıştır.[100]

20 Eylül 1911 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye Başkanlığına gönderilen yazıda vilayetlerde zararlı olan çeşitli hastalıkların yok edilmesini sağlamak için önceki sene mecliste alınan karara göre şimdilik zamlı maaşlarının kolera ödeneğinden karşılanacağı ve yeteri kadar umumî müfettiş tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Aynı şekilde daimî müfettiş istihdamının sonraki senenin bütçesine dahil edilmesi kabul edilmiştir.[101]

8 Ocak 1912 tarihli Sadaret 'ten Maliye Nezareti'ne gönderilen belgede, Yemen'e kolera salgını nedeniyle gönderilecek sıhhî heyetin maaş ve diğer masrafları için ödenmesi gereken 500.000 kuruşun gelecek senenin bütçesine eklenerek verilebileceği belirtilmiştir.[102]

Sonuç

Osmanlı Devleti, Yemen'deki Müslümanları Portekizlilere karşı korumak amacıyla Yemen'i hâkimiyeti altına alarak, merkezden atadığı valilerle idare etmiştir. Yemen Vilayetinin yönetimi Murad Paşa ve Rıdvan Paşa arasında ikiye bölünerek verilmiştir. Fakat ortaya çıkan rekabet sonucunda Rıdvan Paşanın kışkırtması nedeniyle Arap kabileleri Zeydî Mutahharla birlikte isyan etmiştir. Yemen'de Osmanlı Devleti'ne karşı ilk isyan İmam Mutahhar'ın 1569'da San'a'yı kuşatmasıyla başlamıştır. Devam eden süreçte Osmanlı Devleti 1849, 1872, 1905 ve 1911'de Zeydî İmamlarda anlaşmalar imzalayarak ortaya çıkan isyanları bitirmek istemiştir. Yemen'de 1911 yılında Daan'da İmam Yahya ile yapılan anlaşmayla I. Dünya Savaşı sonuna kadar sulh dönemi yaşanmıştır.

19.yüzyıl başlarından itibaren İngiltere isyancı şeyhlere bağımsızlık vadederek para ve silahlar dağıttığı gibi gönderdiği ajanlarını da kullanarak Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmıştır. İngiltere'nin Yemen'e yönelmesi Fransa, Hollanda, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'yı rahatsız etmiştir. Başta İngiltere olmak üzere birçok batılı devlet isyancıları kışkırtıcı faaliyetlerde bulunarak Yemen topraklarına göz dikmişlerdir. Bu durum Osmanlı Devleti'ni Yemen'deki hâkimiyetini güçlendirmeye sevk etmiştir. Bu amaçla Yemen'de asayişi sağlamak için 7.ordu kurularak, Yemen vilayet merkezi San'a olan 4 sancağa ayrılmıştır.

[98] BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 29, L. 45, Tarih: 13 Nisan 1327 (26 Nisan 1911).
[99] BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 53, L. 55, Tarih: 11 Ağustos 1327 (24 Ağustos 1911).
[100] BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 65, Tarih: 3 Teşrinievvel 1327 (16 Ekim 1911).
[101] BOA, *DH. İD.,* 46/41, L. 1, Tarih: 7 Eylül 1327 (20 Eylül 1911).
[102] BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası Evrakı *(BEO),* 3988/299045, L. 2. Tarih: 26 Kanunuevvel 1327 (8 Ocak 1912).

Osmanlı idarecilerinin Yemen'deki hatalı davranışları ve İngiliz kışkırtmasının da etkisiyle kabile hayatı yaşayan Zeydî İmamlarının Osmanlı yönetimini yok sayması sonucunda 1889 ile 1895'te iki farklı isyan çıkmıştır. İlk isyan bastırılmışsa da ikincisinde Yemen valisinin İstanbul'dan takviye kuvvet istemesi üzerine Adana ve Akka'dan yedek tugaylar gönderilmek zorunda kalınmıştır. Her ne kadar II. Abdülhamid Yemen meselesini çözmek için buradaki şeyhleri İstanbul'a çağırıp onlara paralar, hediyeler ve manevî pâyeler vermişse de bundan bir sonuç alınamamıştır. 1909'da Asir'de Şeyh İdris ve 1911'de İmam Yahya'nın isyanı karşısında Osmanlı Devleti acilen önlem almak zorunda kalmıştır. 28 Şubat 1911 tarihinde Ahmed İzzet Paşa Yemen sorununu halletmek amacıyla Hamidiye kruvazörüyle Yemen'e yollanmıştır. 1911'de İmam Yahya ile yapılan antlaşmayla ortaya çıkan sulh dönemi 1918'e kadar devam etmiştir.

1911'de Yemen'de bir yandan isyancı şeyhlerle uğraşan Osmanlı ordusu diğer taraftan da çok sayıda ölümlere neden olan koleranın etkisi altında kalmıştır. Osmanlı Devleti Yemen'deki kuvvetlerini takviye etmek amacıyla İzmir'deki 13.alayın 2.taburunun sayısını artırarak Yemen'e göndermek istemiştir. Fakat İzmir'de kolera ortaya çıkınca etraftaki kazalardan bu tabura alınan askerler tekrar yerlerine gönderilmiştir.

Diğer taraftan kolera Osmanlı ordusunu olumsuz etkilediği gibi isyancılar arasında da çok sayıda ölümlere neden olduğundan dolayı isyan hareketlerinin bozulmasını sağlayabilmiştir. Bununla birlikte askerlerden bazılarının az sayıda da olsa veba hastalığına yakalandığı ve askerler arasında koleranın sıcaklığın şiddetinden dolayı hızlı bir şekilde yayıldığı ortaya çıkmıştır. Özellikle takviye kuvvet olarak Osmanlının diğer bölgelerinden getirilen askerlerin sıcak iklim şartlarından pek fazla etkilendikleri tespit edilmiştir. Takviye olarak getirilen askerlerin elbiselerinin sıcak iklim şartlarına uygun olmaması ve arazinin dağlık yapısı gibi nedenlerden dolayı üzerlerinde ince bir giysi olan isyancılar karşısında çok fazla zayiat verilmiştir. Rumeli'de buz gibi su içmeye alışmış Osmanlı askerleri, Yemen'deki dağlık bölgeler dışındaki yerlerde ılık ve tadı kötü olan suyu içmekte zorlanmıştır.

1911 yılında Osmanlı Devleti'ni Yemen'de birincisi kolera, ikincisi hiziplere ayrılmış olan isyancı şeyhler olmak üzere iki büyük tehlike zayıf düşürmüştür. Hindistan'da koleranın ilk ortaya çıktığı andan itibaren Yemen'in hac yolu güzergahında bulunması ve askerî faaliyetler nedeniyle her zaman tehlike altında olduğu görülmüştür. Yemen'den kolerayla ilgili ilk bilgiler 25 Ocak 1911 tarihinde Hudeyde'den gelmiştir. 1911 yılında Yemen'de kolera ilk olarak Hudeyde'ye 6 saat mesafedeki San'a yolu üzerindeki Bacel'de görülmüştür. Ardından Hudeyde'de kolera sirayete başlamış, sıhhî tedbirler alınarak kordon oluşturulmasına rağmen koleranın hızlı bir şekilde yayılmasından dolayı hastane ile ordugahta 36 kişi koleraya yakalanarak bunlardan 25 kişi vefat etmiştir. Bir önceki sene 101 vakada 61 kişinin vefat ettiği göz önüne alınacak olursa, Yemen'de 25 kişinin vefat etmesi oldukça yüksek görünmüştür. Aynı şekilde bölgenin dağlık yapısı nedeniyle koleraya yakalan ve vefat edenlerin sayısı tam tespit edilemediği için sayının daha çok olduğu tahmin edilmektedir. Bu nedenle Yemen'e diğer şehirlerden gelecek olan yardımcı kuvvetlere kolera bulaşmaması için mutasarrıf ve ilgili kişiler tarafından olağanüstü bir sıhhiye komisyonu oluşturulmuştur. Bu komisyonda mülkî doktorlardan Ömer Bey'in başkanlığında bakteriyolog Nuri Rami Bey, Said Bey, Hamdi Nuret Bey, 1 eczacı ile 4 tebhir memuru yer almıştır. İstanbul'dan seyyar 2 adet etüv makinesiyle 10 adet pülverizatör Hudeyde'ye gönderilmiştir. San'a belediye eczanesinin zorunlu tıbbî ihtiyaçları için 701 kuruş 10 para harcanmış ve 2.559 kuruş 5 paranın da buraya gidecek olan Rus gemisine nakliye ücreti olarak ödenmiştir.

Yemen'de sıhhî heyetteki doktorlar şubat ayının başından hazirana kadar geçen sürede vilayetin muhtelif yerlerinde özellikle Hudeyde, Menâha, Zeydiye ve Cibane civarında koleranın ortaya çıktığı yerleri kordon altına alarak kolerayla mücadele etmişlerdir. Osmanlı askerlerinden koleraya yakalanarak savaşamayacak durumda olanlar ile birçok sivil hasta Hudeyde, Menaha, Zeydiye ve Cibane civarlarında ücretleri kolera tahsisattan karşılanarak heyette bulunan doktorlar tarafından tedavi edilmişlerdir. Koleradan başka Osmanlı askerlerinin veba ve dizanteri hastalıklarına yakalanarak vefat ettikleri de görülmüştür. Yemen'de askerler bir yandan kolera gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele ederken diğer taraftan da isyancıların içme sularına attıkları zehirlerden etkilenmiştir.

Osmanlı Devleti içinde bulunduğu zor şartlara rağmen hem Yemen'deki ayaklanmayı bastırmak için farklı bölgelerden takviye askerî kuvvet göndermiş, hem de burada bulunan askerler ile sivil halkın ölümüne neden olan bulaşıcı kolera hastalığına karşı gerekli sıhhî tedbirleri almaya çalışmıştır.

Kaynakça

1.Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Asafî Dîvân-ı Hümâyun Nâme-i Hümâyun Kalemi (A. DVN.NHM),* 37/1, Lef (L.) 6, Tarih: 12 Teşrinievvel 1327 (25 Ekim 1911).

BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası Evrakı *(BEO),* 3988/299045, L. 2, Tarih: 26 Kanunuevvel 1327 (8 Ocak 1912).

BOA, *Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD.),* 142/1, L. 30, Tarih: 29 Mayıs 1327 (11 Haziran 1911).

BOA*, Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD.),* 142/1, L. 32, 36, Tarih: 25 Nisan 1327 (8 Mayıs 1911).

BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 29, L. 45, Tarih: 13 Nisan 1327 (26 Nisan 1911).

BOA*, DH. İD., 142/1,* L. 53, L. 55, Tarih: 11 Ağustos 1327 (24 Ağustos 1911*).*

BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 3, Tarih: 12 Kanunusani 1326 (25 Ocak 1911).

BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 1, Tarih: 15 Kanunusani 1326 (28 Ocak 1911).

BOA, *DH. İD.,* 36/5, L. 1-14, Tarih: 14 Şubat 1326 (27 Şubat 1911).

BOA, *DH. İD.,* 18/23, L. 7, Tarih: 29 Mart 1327 (11 Nisan 1911).

BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 23, Tarih: 3 Nisan 1327 (16 Nisan 1911).

BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 38, Tarih: 20 Haziran 1327 (3 Temmuz 1911).

BOA, *DH. İD.,* 46/41, L. 1, Tarih: 7 Eylül 1327 (20 Eylül 1911).

BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 65, Tarih: 3 Teşrinievvel 1327 (16 Ekim 1911).

BOA, *DH. İD.,* 142/1, L. 43, Tarih: 2 Haziran 1327 (15 Haziran 1911).

BOA, *DH. İD.,* 19/22, L. 9*,* L. 11, Tarih: 1 Kanunusani 1326 (14 Ocak 1911).

BOA, *DH. İD.,* 18/23, L. 9, Tarih: 7 Haziran 1327 (20 Haziran 1911).

BOA, *İrade Harbiye (İ. HB.),* 74/14, L. 2, Tarih: 5 Kanunusani 1326 (18 Ocak 1911).

BOA, *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV),* 153/13, Tarih: 26 Mayıs 1327 (8 Haziran 1911).

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.),* 74/61, L. 1, Tarih: 21 Temmuz 1308 (2 Ağustos 1892).

2.Gazeteler

Hikmet, numara 40, 19 Ocak 1911, İstanbul.

Rumeli, numara 334, 11 Ocak 1911, İstanbul.

Servet-i Fünun, numara 1013, 3 Ocak 1911, İstanbul.

Tanin, numara 960, 5 Mayıs 1911, İstanbul.

Tanin, numara 966, 11 Mayıs 1911, İstanbul.

Tasvir-i Efkar, numara 459, 2 Ocak 1911, İstanbul.

Tasvir-i Efkar, numara 467, 10 Ocak 1911, İstanbul.

Tasvir-i Efkar, numara 470, 13 Ocak 1911, İstanbul.

Tanin, numara 848, 13 Ocak 1911, İstanbul.

Tasvir-i Efkar, numara 478, 21 Ocak 1911, İstanbul.

Tanin, numara 856, 21 Ocak 1911, İstanbul.

Tanin, numara 857, 22 Ocak 1911, İstanbul.

Tasvir-i Efkar, numara 480, 23 Ocak 1911, İstanbul.

Tasvir-i Efkar, numara 481, 24 Ocak 1911, İstanbul.

Tasvir-i Efkar, numara 482, 25 Ocak 1911, İstanbul.

Tanin, numara 864, 29 Ocak 1911, İstanbul.

Tasvir-i Efkar, numara 497, 9 Şubat 1911, İstanbul.

Tanin, numara 875, 9 Şubat 1911, İstanbul.

Tanin, numara 892, 26 Şubat 1911, İstanbul.

Tanin, numara 899, 5 Mart 1911, İstanbul.

Tanin, numara 929, 4 Nisan 1911, İstanbul.

Tanin, numara 951, 26 Nisan 1911, İstanbul.

Diğer Kaynaklar

Acer, Zabit (2025), "Kütahya'da Kolera Salgını, Etkileri ve Alınan Önlemler (1893)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S. 83, s. 34-59.

Ahmed Rasim (1911), *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi,* İstanbul: Şems Matbaası.

Akalın, Durmuş. Şimşek, Kamuran (2017), "Yemen Valisi Ahmed Muhtar Paşa Dönemi ve Yemen'de Osmanlı İdaresi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 34, s. 5-42.

Akalın, Durmuş (2015), "Yemen'de Şeyh Said Adlı Arazi Çerçevesinde Osmanlı-Fransız Rekabeti (1868-1912)", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* C. 30, S. 1, s. 1-44.

Akalın, Durmuş (2020), "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Yemen'in Kızıldeniz Sahillerinde Bir Kabile: Zeranikler", *Dr. Kemal Daşcıoğlu'na Vefa Kitabı,* Editörler, Mithat Aydın-Süleyman İnan. Ankara: Pegem Akademi.

Algül, Hüseyin (1997), "Hadramut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 15, s. 65-68.

Allahverdi, Reyhan Şahin (2015), "Yemen Tarihi Çalışmalarında Fetih ve Fatihe Bakış", *I. Uluslararası, Osmanlı'nın Birinci Hakimiyet Döneminde (M.1517-1635) Yemen Sempozyumu,* s. 95-111.

Ayışığı, Metin (1999), "Osmanlı'nın Son Vilayeti Yemen", *XIII. Türk Tarih Kongresi,* s. 1985-2019.

Barlak, Yasemin (2020), "İsmail Hakkı Paşa'nın Valiliği Döneminde Yemen'de Hamidiye Askeri Teşkilatının Kuruluşu", *Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi,* C. 8, S. 22, s. 349-361.

Barlak, Yasemin (2017), "Yemen'de Bir Osmanlı-Arap Şehri: San'a", *İstem,* S. 30, s. 333-354.

Bilge, Mustafa (2022), "Kızıldeniz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 22, s. 557-558.

Bostan, İdris (2013), "Yemen Osmanlılar Devri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. 43, s. 406-413.

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Mocha". Encyclopedia Britannica, 26 Apr. 2024.

Devellioğlu, Ferit (1986), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat,* Ankara: Aydın Kitabevi.

Durgun, Hatice (2018), "1891 Yemen İsyanında Antalya Redif Alayı: Başarı ve Talihsizlikler*", 18. Türk Tarih Kongresi,* C. 6, s. 213-232.

Ebu Said Ahmed Raşid Paşa (1874), *Tarih-i Yemen ve San'a,* C. 1, İstanbul.

Edhem Necdet (1910), *Kolera Tabibi,* İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık.

Hasan Kadri (1910), *Yemen ve Hayati,* İstanbul: Kader Matbaası.

İrtem, Süleyman Kâni (1999), *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi,* Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları.

M. Tevfik (1910), *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası,* İstanbul: Karabet Matbaası.

Mehmed Memduh (1914), *Miftâh-ı Yemen,* İstanbul: Matbaa-i Hayriyye.

Nureddin (1909), *Yemen Layihası,* İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Orhonlu, Cengiz (1974), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti,* İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Rumbeyoğlu Fahrettin Bey, Mehmed Nabi Bey (1918), *Aden ve Nevahi-i Tis'a Meselesi,* İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Rüşdü Paşa (1911), *Yemen Hatırası,* İstanbul: Matbaa-i Osmanî.

Sarı, Ali (2023), "Yemen'de Osmanlı-İngiliz Çekişmesi: Nevâhî-i Tis'a Sınırı Örneği", Doktora Tezi, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.

Sert, Serap (2022), "Yemen'de Islahat ve Çözüm: Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Tartışmalar (1908-1911)", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* C. 37, S. 2, s. 631-656.

Sert, Serap (2016), "Birinci Dünya Savaşı'nda Yemen, Osmanlı Devleti'nin Temsilcisi Vali Mahmut Nedim Bey'in Yemen'deki Faaliyetleri", *Akademik Bakış,* C. 9, S. 8, s. 121-139.

Sırma, İhsan Süreyya (1982), "Yemen'in Jeo-Politik Durumu ve Osmanlı Devleti'ne Katılması", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Prof.M.Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı,* s. 427-444.

Sırma, İhsan Süreyya (1986), "Yemen" *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, s. 371-384.

Sırma, İhsan Süreyya (1994), *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları,* İstanbul: Beyan Yayınları.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2011), *Osmanlı Tarihi,* C. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yeşilyurt, Yahya, Bülent Şığva (2012), "Yemen'in Tarihî-Coğrafî Durumu ve Yeniden Fethine Dair Bir Manzume", *Tarih Dergisi,* S. 51 s. 103-121.

Yeşilyurt, Yeşilyurt (2013), "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* S. 34, s. 257-285.

Yeşilyurt, Yeşilyurt (2023), "II. Abdülhamit Dönemi Yemen'de İmam Yahya İsyanlarının Ekonomik Kökenlerine Dair Bazı Tespitler", *Tarih ve Günce,* S. 12, s. 123-142.

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)
DOI: 10.33431/belgi.1575857 **Araştırma Makalesi/**Research Article

OSMANLI DEVLETİ'NİN TRABLUSGARP'A UÇAK GÖNDERME ÇABALARINDA NETİCESİZ BİR GİRİŞİM: AMAND PROJESİ

AN UNSUCCESSFUL ATTEMPT IN THE OTTOMAN EMPIRE'S EFFORTS TO SEND AIRCRAFT TO TRIPOLI: THE AMAND PROJECT

Emin KURT*

Geliş Tarihi/Received:29.10.2024 **Kabul Tarihi/Accepted:**19.06.2025

KURT, Emin, (2025), "Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'a Uçak Gönderme Çabalarında Neticesiz Bir Girişim: Amand Projesi", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 399-422.

Öz

Trablusgarp Savaşı, Osmanlı Devleti'nde toprak kaybetme silsilesinin son halkası olarak değerlendirilerek büyük bir tepkiye sebep oldu. Coğrafi uzaklık, ordunun imkân ve kabiliyetleri, ülkenin ulaştırma yetenekleri; Trablusgarp'ta eşit ve yeterli bir savaş vermeye olanak tanımadı. Bu savaşta İtalya'nın uçakları ilk kez savaş aracı olarak kullanması; karada büyük fedakârlıklarla yürütülen mücadelede, taktik ve moral avantajının İtalyanlara geçmesine neden oldu. Ancak uçakların doğasında bulunan elastikiyetin havadan Trablusgarp'a ulaşılabileceği ümidinin doğmasına neden oldu. Bu beklenti Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'a uçak göndermek için benzersiz bir çalışma ve gayret içine girmesine neden oldu. Trablusgarp'a uçak gönderebilmek için birçok proje aynı anda yürütüldü, savaş alanında görev almak isteyen birçok yabancı havacının akla hayale gelmeyen iddiaları ile uğraşılmak zorunda kalındı. Trablusgarp'a uçak gönderme çabaları; Barkir Projesi, Amand Projesi, Bramer Projesi gibi projenin sahibinin adı ile takip edildi. Türk tarih anlatımında bu projeler tüm gerçekliği ile ortaya konulamazken çoğu proje birbiri ile karıştırıldı. Amand Projesi için tüm bu faaliyetler içinde en çok karıştırılanı, gelişimi ve akıbeti hakkında en fazla yanlışlık yapılanı olageldi. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'a uçak göndermek amacıyla yürüttüğü projelerden birisi olan Amand Projesinin, başlangıcı, gelişimi ve sonucu; askeri arşiv belgeleri, yayımlanmış birincil kaynak askeri havacılık kitapları ile askeri havacılık tarihini konu alan yakın dönem akademik çalışmalar ile karşılaştırılarak tüm gerçekliliği ile ortaya çıkarılmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: *Uçak, Trablusgarp Savaşı, Hava Kuvvetleri, Gabriel Amand.*

*Dr., Ankara, Türkiye, jagdhound@hotmail.com, (https://orcid.org/0000-0003-1252-957X).

Abstract

The Tripoli War was evaluated as the last link in the chain of territorial losses in the Ottoman Empire and caused a great reaction. Geographical distance, the possibilities and capabilities of the army, and the transportation capabilities of the country did not allow for an equal and sufficient war in Tripoli. Italy's first use of airplanes in this war caused the struggle carried out with great sacrifices on the ground to be unequally disrupted in the air, and the tactical and moral advantage passed to Italy. However, the flexibility inherent in airplanes gave rise to the hope that Tripoli could be reached by air. This expectation caused the Ottoman Empire to engage in an unprecedented effort and work to send airplanes to Tripoli. Many projects were carried out simultaneously in order to send airplanes to Tripoli, and it was necessary to deal with the unimaginable claims of many foreign aviators who wanted to take part in the war. Efforts to send airplanes to Tripoli were followed by the name of the owner of the project, such as the Barkir Project, the Amand Project, and the Bramer Project. While these projects could not be presented with all their reality in the Turkish historical narrative, most projects were confused with each other. The Amand Project has been the most confused of all these activities and the one with the most mistakes made about its development and outcome. In this study, an attempt was made to reveal the beginning, development, and outcome of the Amand Project, one of the projects carried out by the Ottoman Empire to send aircraft to Tripoli, as accurately as possible by comparing military archive documents, published primary source military aviation books, and recent academic studies on the history of military aviation.

Keywords: *Aircraft, Tripoli War, Air Force, Gabriel Amand.*

A. Giriş

Osmanlı Devleti, Trablusgarp Savaşı sırasında 22 Ekim 1911'de[1] İtalyanların uçak kullanmaya başlamaları sonrasında hem İstanbul'da kurulması planlan Tayyare Mektebi, hem de Trablusgarp için hızlı bir uçak arayışına girdi. İstanbul'da Tayyare Mektebi için uçak ve öğretmen pilot, Trablusgarp için uçak ve pilot bulmaya çalışılıyordu.

İstanbul'da açılacak Tayyare Mektebinde kullanılmak üzere, uçak alımı için ilk emir 15 Ağustos 1911 tarihinde, Erkan-ı Harbiye-i Dairesinden Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliğine gönderildi. Emirde Paris'te tayyarecilik öğrenimi gören personelin yakında eğitimlerini tamamlayacakları, pilotların kazandıkları becerilerini kaybetmemeleri için vakit kaybetmeden iki uçak satın alınması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca, Müfettişliğin satın alınacak uçakları konuşlandırmak üzere yer bulması ve tahsisat çıkarmak üzere girişimde bulunması ve bu konuda kendisinin yetkili kılındığı bildirildi.[2]

Bu sırada Erkan-ı Harbiye Dairesi, 17 Eylül 1911 tarihinde uçak satın alınmasına dair gerekçeli öneriyi Harbiye Nezaretine gönderdi. Bu gerekçede, balonlar ve uçakların savaş dönemlerinde ordulara büyük hizmet edecekleri vurgulandıktan sonra, komşu ülkelerden Bulgaristan ve Yunanistan'ın havacılığa önem verdikleri vurgulanarak, bu hava araçlarının ivedi bir şekilde tedarik edilmesinin lüzumlu olduğu belirtildi. Balonların pahalı ve korunmasının zahmetli olması sebebiyle, balon alımının ileri bir tarihe ertelenerek uçak fiyatlarının daha uygun, korunmalarının daha kolay olduğu vurgulanarak Fransa'da pilot eğitimi alan subayların yakında yurda dönecek olmaları nedeniyle, şimdiden iki uçak satın alınması için bütçeden bir miktar para ayrılmasını talep etti. Erkan-ı Harbiye Dairesi, aynı yazıda uçaklar için özel bir yer tespiti maksadıyla Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliğine gerekli emrin verilmesinin önemli olduğunu ilave etti.[3]

Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da açılacak Tayyare Mektebi için uçak arayışı devam ederken 29 Eylül 1911 tarihinde Trablusgarp Savaşı başladı. Bu savaş sırasında İtalyanların uçak kullanması Osmanlı Devleti'nin uçak arayışını hızlandırdı.[4]

Erkân-ı Harbiye Dairesi, Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliğine 7 Ekim 1911 tarihinde gönderdiği yazı ile uçak satın alma işlemlerinin başlatılması için Paris Sefareti ile iletişim kurulmasını istedi. Paris Sefaretine uçak alımı konusunda çalışmalar yapması resmen bildirildi. Paris Ataşemiliter[5] Vekâletine atanan Yüzbaşı Süleyman Tevfik Bey tarafından uçak satın alma işlemleri başlatıldı.[6] Arşiv belgelerinden Temmuz 1911'den beri Paris'te uçuş eğitiminde bulunan Süvari Yüzbaşı Fesa (Evrensev) ve İstihkâm Teğmen Yusuf Kenan tarafından, açılacak Tayyare Mektebi için uçak seçiminin yapıldığı ve Deperdussin uçaklarının alımına karar verdikleri anlaşılıyor. Yüzbaşı Fesa ve Teğmen Yusuf Kenan Bey seçimi sonrası biri iki kişilik diğer bir kişilik iki Deperdussin uçağının

[1] Abdullah Sami Tekin hazırladığı makalesinde ilk keşif uçuşunun 23 Ekim 1911 tarihinde yapıldığını iddia etmektedir. Abdullah Sami Tekin, "Trablusgarp Harbi Ve Havacılık Tarihinde İlkler*", Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, s.23. (16-29)

[2] Fethi Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, Hv.Bas. ve Neş.Md.lüğü, Ankara, 1974, s.29 ve Ajun Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi (1910-1914)*, Cilt 1, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, 2009, s. 49.

[3] Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri*, s.29-31, Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, s.48-50.

[4] Trablusgarp Savaşı'nın Türk Hava Kuvvetlerinin kuruluşuna etkisi için bkz.: Emin Kurt, "Trablusgarp Savaşı'nda İtalyan Hava Harekâtı ve Türk Hava Kuvvetleri'nin Doğuşuna Etkisi", *Türk-İtalyan Müşterek Harp Tarihi Sempozyumu*, Milli Savunma Üniversitesi, İstanbul, 2020, s. 243-284.

[5] Ataşemiliter: Askeri Ataşe. Büyükelçiliklerde askeri konularla ilgilenmek üzere görevlendirilen elçilik görevlisidir.

[6] Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri,* s.74.

satın alınması işlemlerine başlandı. İki kişilik model 25.000, tek kişilik model ise 15.000 Frank değerindeydi. Fabrika'nın yüzde beş indirim yapması ile 171.547 kuruş 10 paraya karşılık gelen meblağ, 9 Kasım 1911 tarihinde Paris Sefareti tarafından Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliğinden talep edildi ve 1326, 1327 ve 1328 yılları fevkalade bütçesinden karşılanması gereği bildirildi.[7] İki gün sonra Sadaret Makamından Harbiye Nezaretine gönderilen yazı ile söz konusu paranın tahsis edildiği bildirildi.[8]

16 Ocak 1912 tarihinde Harbiye Nezareti, Kıtaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliğine yazılan bir yazıda iki uçağın Selanik tarikiyle gönderilmesi emredilmektedir.[9] Bu durumda İstanbul Tayyare Mektebi için alınan iki uçağın 1912 Ocak ayı sonlarında yola çıkmış olması gerekir. Bu uçaklar 12 Mart 1912 tarihinde İstanbul'a ulaştı ve Hasköy'deki Piri Paşa ambarlarına muhafaza altına alındı. Gelen uçakların bir tanesi 70 beygirlik Gnome motorlu, iki kişilik askeri uçak, diğeri de 35 beygirlik Anzani motorlu, tek kişilik okul uçağı idi.[10] Ambarda sandıklar içerisinde muhafaza edilen uçakların, sandıkların ara sıra ambar dışına taşınması suretiyle havalandırılmaları ve zaman zaman da ambar kapı ve pencerelerinin açılmasıyla hava akımının sağlanması için ambar yetkililerine yazılı talimat verildi.[11] Böylece Osmanlı Devleti ve Türk havacılığı ilk uçaklarına sahip oldu.

B. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp İçin Uçak ve Pilot Arayışı

Osmanlı Devletinin Tayyare Mektebi için uçak arayışı ile Trablusgarp için uçak ve pilot arayışı eş zamanlı yürütüldü. Bu yüzden yapılan birçok çalışmada bu iki faaliyet hatta Trablusgarp için yürütülen çalışmalar birbiri ile karıştırılarak içinden çıkılmaz bir hale sokuldu. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'a uçak göndermek için sarf ettiği çabaların tüm gerçekliği ile ortaya konulmasını engelledi. Uzun süre Türk askeri arşivlerine ulaşmanın ve araştırma yapmanın zorluğu Osmanlı Devleti'nin çabalarının üstündeki sis perdesinin koyulaşmasına neden oldu.

[7] Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Kutu: 4190, Gömlek: 314180, Belge No: 02.* Ferit Arı tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde aynı belgeye atıf yapılmasına karşılık bu uçakların Trablusgarp'a gönderilmek üzere satın alındığı bilgisi verilmiştir. Arı aynı zamanda uçakların "*171,000 lira 147 kuruş 10 para*"ya satın alındığı bilgisini vermektedir. 1912 yılı itibariyle 108 kuruşun bir liraya karşılık geldiği değerlendirildiğinde Ferit Arı tarafından verilen 171.000 lira 147 kuruş; 18.468.147 kuruşa karşılık gelmektedir. Ferit Arı, *Osmanlı Devletinde Havacılığın Doğuşu ve Tayyare Alımı İçin Yapılan İaneler (1911-1918)*, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Burdur, 2017, s. 120. Alınan uçaklardan tek kişilik olanı eğitim uçağıdır ve savaş yeteneği yoktur. Bu nedenle Trablusgarp'a gönderilmeye uygun değildir. İlk Türk uçağı olma özelliğine sahip olan bu iki uçak 12 Mart 1912 tarihinde İstanbul'a getirildi. Çift kişilik olanı 70 beygir, tek kişilik olanı 35 beygir kuvvetinde motora sahiptir. Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, s. 84. Ajun Kurter bu bilgi için Fethi Kural tarafından hazırlanan kitabın 166. sayfasına atıf yapmaktadır. Ancak söz konusun kitabın ilgili sayfasında bu yönde bir bilgi bulunmamaktadır. Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri*, s.166. Çift kişilik uçağın parası Padişah 5. Mehmet Reşat tarafından ödenmiş ve onun isteği doğrultusunda uçağa "Osmanlı" ismi verilmiştir. Emin Kurt, *Türk Hava Kuvvetlerinin Kuruluşunda Bağış Ve Yardımlar (1911-1914)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018, s.57-60.

[8] BOA, *BEO, Kutu: 4190, Gömlek: 314180, Belge No: 01.*

[9] Devlet Arşivleri Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE), Osmanlı-İtalyan Harbi Fonu (OİH), *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 49, Gömlek: 232, Sıra: 13, Belge No: 2*.

[10] Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, s.84.

[11] Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri*, s.166.

Paris Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Süleyman Tevfik ve Berlin Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Fuat İzzet Baban[12] tarafından yürütülen resmi temas ve girişimler sonucu Farman[13], Deperdussin[14] ve Rumpler firmalarından teklif alındı.[15]

Trablusgarp'a uçak gönderme girişimleri, Barkir Projesi, Amand Projesi, Bramer Projesi gibi projenin sahibinin ismi ile adlandırıldı ve takip edildi. Örneğin Mösyö Barkir[16] projesi, Paris Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Süleyman Tevfik tarafından gündeme getirildi. Yüzbaşı Süleyman Tevfik, Deperdussin firmasının uçak ve sözleşmeli pilot teklifinden[17] bahsettikten sonra daha hesaplı bir teklif olduğunu belirtmektedir. Bu projenin yaklaşık 400.000 ila 500.000 Frank'a mal olacağını vurgulamaktadır. Bundan başka iki proje teklifi olduğundan bahseden Yüzbaşı Süleyman Tevfik, bu projelerin Barkir Projesi kadar önemli olmadığını vurgulamaktadır.[18] Bu projede Mösyö Barkir bulabileceği uçak modelleri ve kaç uçak bulabileceğini bildirmektedir. Buna göre çift kanatlı bir veya iki kişilik beş Farman uçağı, adedi 28.000 Frank'a teklif edilmektedir. Tek kanatlı, bir kişilik, üç Deperdussin uçağı, beheri 23.000, keza tek kanatlı, iki kişilik iki Deperdussin uçağının adedi 27.000 Franktır. Tek kişilik Bleriot uçağının fiyatı 22.000 iken aynı uçağın iki kişilik olanı 28.000 Frank'tır. Her bir uçak tipi için 15.000-20.000 Frank'a yedek malzeme de temin edebilecektir. Uçakların sandıklanması için 1.600-2.000 Frank gerekirken tüm nakliye masrafı Osmanlı Devleti'ne aittir. Aylık pilot maaşı olarak Mösyö Barkir için 5.000, diğer pilotlar için 3.000 Frank maaş ve her uçuş için saat başına 200 Frank teşvik pirimi talep edilmektedir.[19] Ataşemiliterler tarafından alınan diğer tekliflerdeki uçak fiyatları ve pilot maaşları kıstas alındığında, talep edilen fiyat ve ücretlerin makul denebilecek seviyede olduğu projeye Harbiye Nezareti ilgi göstermediği arşivlerde bu projeye ait başka belge bulunamamasından ve basılı çalışmalarda yer verilmemiş olmasından anlaşılmaktadır.[20]

Resmi girişimlerin yanında, söz konusu Sefaretlere de birçok havacı, girişimci ve maceraperestin müracaat ettiği görülmektedir. Paris ve Berlin Sefaretlerine öyle garip

[12] Bazı kaynaklarda Berlin Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Fuat İzzet'ten bahsederken "Baban" ismi, Soyadı Kanunun sonrası alınan bir soyadı kullanımı gibi parantez içinde (Baban) şeklinde yazılmaktadır. Ancak kendisi imzaladığı ve arşivlerde bulunan belgeleri "Fuat İzzet Baban" ismiyle imzalamıştır. Bkz: OİH; Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 4, Gömlek: 18, Sıra:4, Belge No: 10.

[13] Farman uçak fabrikasının uçak teklifleri için bkz.: ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21, Belge No: 7.*

[14] Deperdussin firmasının uçak ve pilot teklifi için bkz.: ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21, Belge No: 3.*

[15] Rumpler firmasının teklifi için bkz.: ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21, Belge No: 4.*

[16] Arşiv belgelerinde Mösyö Barkir'in ilk ismine ve soyadının Latin harfleri ile yazılmış haline yer verilmediği, Barkir'e ait el yazısı veya daktilo ile yazılmış bir mektup ve içeriğinde tam ismine yer verilmemiş olduğu için tam isminin tespit edilmesi ve kim olduğunu araştırma imkânı elde edilememiştir.

[17] Deperdussin firmasında bir kişilik, tek kanatlı, teslime hazır iki uçak bulunmaktadır. Uçaklar 50 beygir kuvvetinde Gnome motoruna sahip olup birim fiyatı 23.000 Frank'tır. "Şayan-ı *itimad*" iki pilotu aylık 5.000 Frank maaş ve her uçuşta 200 Frank uçuş tazminatı verilmesi talep edilmektedir. ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 19, Belge No: 2 ve Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21, Belge No: 2 ve 3.*

[18] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 19, Belge No: 2 ve 3.*

[19] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21, Belge No: 5.*

[20] Örnek vermek gerekirse: Paris Ataşemiliteri Yüzbaşı Süleyman Tevfik tarafından 14 Aralık 1911 tarihinde gönderilen bir yazıda, kendisine gelen bir teklifte iki kişilik iki uçağı 80.000 Frank fiyatla teklif edildiğini belirtmektedir. Bu ücretin 27.000 Frank'ını sipariş esnasında kalan miktarı ise uçakların tesliminde talep etmiştir. Trablusgarp'ta görev yapacak pilotlar için de aylık 5.000 Frank ücret talep edilirken, her uçuş için 1.500-2.000 Frank da teşvik istediklerini belirtmektedir. ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21, Belge No: 4.* Deperdussin firması uçak başına 23.000 Frank, pilot maaşı olarak da 5.000 Frank ve uçuş başına 200 Frank teşvik primi talep etmiştir. ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 19, Belge No: 2 ve Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21, Belge No: 2 ve 3.*

ve gerçekleştirilmesi güç vaatlerle müracaatlar yapılmıştır ki bu yoğun müracaatların söz konusu Ataşemiliter Vekillerini bıktırdığı bile söylenebilir. Şahsi başvuruların hepsinin irdelenmesine gerek yoktur. Barındırdığı gerçek üstü ifadeler ile en ilginç olanı diğer teklifler hakkında fikir oluşmasına yeterli olacaktır. Andrew Gaul Jr.[21] isimli bir Amerikalı tarafından Washington Sefaretine 20 Aralık 1911 tarihinde gönderilen bir mektupta, halen mevcut olan uçaklardan daha iyi bir uçak icat ettiğini müjdelemektedir. Bu uçak, gece ve gündüz, her türlü hava şartında uçabilmekte, on saat havada kalabilmektedir. Karadan havalanabildiği gibi su yüzeyinden de havalanmaktadır. Tamamen madeni olarak inşa edilen uçak, personelini düşman ateşinden korumaktadır. Saatte 100 mil sürat yapan uçağın menzili ise 1.000 mildir.[22] Uçak, yapısı nedeniyle mürettebatını hava şartlarının etkilerinden korumakta ve 500 libre[23] patlayıcı taşımaktadır. Bu uçakla, Adriyatik Denizi üzerinden geçilerek, Palermo, Mesina, Napoli, Roma gibi İtalyan şehirleri bombalamak mümkündür ve bu sayede İtalya barış istemeye mecbur bırakılabilir ve on iki saatte İstanbul'dan Trablusgarp'a uçabilecek özelliklere sahiptir. Gaul, tüm bu gayretleri karşılığında sadece imalat ve nakliye masraflarını talep ediyordu. Osmanlı Devleti, İtalya'dan savaş tazminatı aldığında kendisinin unutulmamasını da talep etmekteydi.[24] Dönemin uçaklarının imkân ve kabiliyetinin çok üstünde iddialara sahip olan bu projeye Osmanlı Devleti'nin hiç ilgi göstermediği arşivlerde bu proje hakkında başka belge bulunamamasından ve basılı çalışmalarda yer verilmemiş olmasından anlaşılmaktadır.

C. Amand Projesinin Başlangıcı

Trablusgarp'a uçak göndermek için temas kurulanlardan birisi de Gabriel Amand'dır. Bu güne kadar yapılan birçok Türk havacılık tarihi çalışmasında isim olarak "Gabriel Aman"[25] verilmektedir. Yapılan araştırmadan sonra şahsın tam isminin "Gabriel Amand" olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı arşiv belgelerinde de şahsın soyadı "Aman" olarak yazılmıştır.[26] Bu yazım şekli, yabancı isimlerin Osmanlı alfabesi ile yazımında isim okunduğu şekilde yazılmasından kaynaklanmaktadır. "Amand" isminin Fransızca telaffuzunda sondaki "D" sesi okunmamaktadır. Ancak bir araştırmacının yapması gereken ismi aynen belgeden aktarmak değil, ait olduğu kendi dilindeki yazılımı araştırıp, şahsın gerçek ve doğru ismini/

[21] Yapılan araştırma da Andrew Gaul'un gerçekten bir mucit olduğu ve Amerikan Patent Kurumundan havacılıkla ilgili beş patent aldığı tespit edilmiştir. Bkz.: https://econterms.net/aero/Andrew_Gaul,_Jr. (Erişim Tarihi:23.10.2024)

[22] Bir deniz mili 1.852 metredir. Saatte 100 mil sürat, yaklaşık 185 km/s'e denk gelmektedir. 1.000 mil menzil ise 1.852 kilometre yapmaktadır.

[23] Bir libre 453,59237 grama karşılık gelmektedir. 500 libre yaklaşık olarak 226 kilogram yapmaktadır.

[24] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 279, Belge No: 5-6.* Mektubun bir başka çevirisi BOA, Hariciye Nezareti (HR.) Siyasi (SYS.)*, Kutu: 1570, Gömlek: 1, Belge No: 275-282.* Mektubun İngilizce orijinali için bkz.: BOA, HR. SYS*., Kutu: 1570, Gömlek: 1, Belge No: 284-289.*

[25] Şahsın soyadını "Aman" olarak ilk zikreden Fethi Kural'dır. Fethi Kural bu isim kullanımında parantez içinde soru işareti koyarak ismin yazımda duyduğu şüpheyi de ifade etmiştir. Fethi Kural, K*uruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, Hv.Bas. ve Neş.Md.lüğü, Ankara, 1974, s.135. Fethi Kural'dan sonra onun kitabından ismi alıp kullanan araştırmacılar, tam ve gerçek ismini araştırmadan doğrudan kullanmayı tercih etmiştir. Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi,* s. 61. Ahmet Çelik, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Hava Kuvvetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2004, s.39; Ali Onur Kara, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Türk Askeri Havacılığı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 117, Sayı: 231, Kasım-Aralık 2017, s. 199. (193-206); Orhan Köksal, "Trablusgarp Harbinde Osmanlı Devletinin Tayyare Sorunu ve Arayışları", *Türk-İtalyan Müşterek Harp Tarihi Sempozyumu*, Milli Savunma Üniversitesi, İstanbul, 2020, s. 303, Köksal aynı hatayı hazırladığı yüksek lisans tezinde de devam ettirmiştir. Orhan Köksal, *Türk Askeri Havacılığının Kuruluş Sürecinde Hava Harp Araçlarının Temini (1911-1914)*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2023, s. 58.

[26] Osmanlı alfabesi ile yazılmış arşiv belgelerinin metin içinde aktarılan çevirilerinde yazılan tarihi metne sadık kalınması için şahsın soyadı ile "Aman" olarak yazılacaktır.

kimliğini tespit etmek olmalıdır. Tarihimizde yabancı asıllı olup Osmanlı Devleti'ne hizmet vermiş birçok şahıs bulunmaktadır. Bu şahısların hemen hemen hepsinin ismi ait olduğu kendi dilindeki yazım kurallarına göre yazılmıştır. Benzer hassasiyetin ve doğruluğun Amand için de gösterilmesinin önemli olduğu değerlendirilmektedir.[27]

Keza bu güne kadar yapılan çalışmalarda Amand Projesinin nasıl başladığı tespit edilememiş ve birden Gabriel Amand ile yapılan sözleşmeye yer verilmiştir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi içince yapılan ayrıntılı araştırma ve inceleme neticesinde, bu projenin Erkan-ı Harbiye Dairesinin İstanbul'da yaşayan ve Avrupa'daki silah fabrikalarının temsilciliğini yapan şahıslara başvurması ile başladığı anlaşılmaktadır. Tespit edilen ve Amand Projesinin evveliyatı hakkında açıklama yapan 25 Eylül 1912 tarihli belgede aşağıdaki ifadeler yer almaktadır;

> "İtalyanlarla *vuk*û*' bulan harb-i hâzıra sebebiyle İtalyanların Trablus'a tâyyareler* uçurmalarına mukabil Ordu-*yu* Hümayunda dahi istimali *ezher-i cihet kuvve-i mânevîyece fevk-alâde bir surette hüsn*-ü *tesir hasıl edeceği ve istikşâfat-ı askeriye nokta-i nazarından dahi fevaid-i külliye görüleceği Erkan-ı Harbiye-i Um*ûmiyece *nazar-ı mütâla'aya alınarak iki tâyyarenin tâyyareci ve makinistleriyle birlikte sahne-i harbe sevk ve izamı için Dersaadet'te birkaç kişiye müracaat edilmiş ve bunların içinden Mösyö Bahman'ın*[28] şeraiti kabul edilerek tanzim edilen mukavele sureti de *Hâriciye Hukûk Müşâviri Reşid Bey tarafından nazar-ı tashîhden geçirildikten sonra 10 Kanun-i Sani 327 tarih ve 16 mahsusi numrolu tahriratla Mösyö Bahman'ın vekili olup Paris'te* Şanzelize *caddesinde 63 numroda mukim bulunan Mösyö Gabriyel Aman ile suret-i katide akd ve teatisi zımmında ol-vakitler Paris Sefart-i Seniyesi Ataşemiliterliği vekaletinde bulunan Yüzbaşı Tevfik Beye gönderilmiş ve iş bu tâyyarelerin Trablus'a sevk ve izamı Ve orada bulunacakları müddet zarfındaki masariflerini temin için ber-mucib-i mukavele icab eden 752.00 guruş da Paris Sefaretine irsal kılınmış idi."*[29]

Bu belge, projenin İstanbul'da Erkan-ı Harbiye Dairesinin Max Bachmann'a başvurusu ile başladığını açıkça ifade etmektedir.

Yapılan araştırmalar neticesinde Gabriel Amand ile ilgili detaylı bilgi elde edilememiştir. Ulaşılabilen sınırlı bilgilerden 1875 yılında Fransa'da doğduğu ve 1937 yılında Fransa'da vefat ettiği tespit edilebildi. Amand, herhangi bir uçak fabrikası sahibi olmamasına rağmen havacılık faaliyetlerinin içinde etkin olarak yer aldığı, 1911 yılında Paris-Roma uçak yarışının genel komiserliğini, 1913 yılında yapılan ilk Paris-Deauville deniz uçağı yarışı düzenleyici ve 1937 Uluslararası Paris Havacılık Fuarının da Genel Sekreterliğini

[27] Benzer inceleme "Barkir" ismi içinde yapılmış ancak şahsın tam ve gerçek ismi tespit edilememiştir. Gerekçeleri ile birlikte ilgili bölümde açıklanmıştır.

[28] Max Bahmann'ın isminin Osmanlı alfabesi ile yazımında da benzer sorun yaşanmaktadır. Alman asıllı olduğu değerlendirilen Max Bahmann'ın isminin telaffuzunda en sonda yer alan ikinci "N" sesi telaffuz edilmemektedir. Bu sebeple şahsın soyadı belgelerden metin içine yapılan doğrudan aktarmalarda "Bahman" şeklinde yazılırken, kendi anlatımımızda "Bahmann" şeklinde yazılacaktır. Ayla Ezgi Akyol tarafından hazırlanan doktor tezinde de "Max Bahmann" ismi ile kullanılmıştır. Ayla Ezgi Akyol, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda İlksel Birikim Ve Kapitalist Devlet*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2022, s.398.

[29] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 5, Gömlek: 25, Sıra: 1, Belge No: 5 ve 8.*

yaptığı tespit edilmiştir.[30] Havacılığın içinde bir şahıs olduğu anlaşılmaktadır. Askeri tarih belgelerinde yer alan bilgiye göre Paris Şanzelize (Fransızca; Champs-Élysées) caddesinde 63 numarada ikamet etmektedir.[31]

Max Bachmann ise İstanbul'da Horasanciyan Hanında iş yeri bulunan ve Avrupa'daki silah fabrikalarının temsilciliğini yapan bir şahıstır. Gabriel Amand'dan başka Balkan Savaşı sırasında satın alınan Mars uçaklarına ait malzemelerin satışında da aracılık yaptığı görülmektedir.[32] 1913 yılında Almanya'da askeri dürbün üreten bir fabrikanın İstanbul temsilciliğine atanmıştır.[33] Benzer şekilde Balkan Savaşı sırasında hangar olarak kullanılmak üzere satın alınan uçak çadırlarından dolayı alacaklı olan Alman firması kendisini vekil tayin etmiştir.[34] Max Bachmann'ın Birinci Dünya Savaşı sırasında da İstanbul'da bulunduğu ve aracılık faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Ayla Ezgi Akyol tarafından hazırlanan doktora tezinde Bachmann'ın aracılık faaliyetleri hakkında şu bilgilere yer verilmektedir;

> "*Maden ihracatçısı bireysel girişimciler içinden arşiv belgelerinde en dikkat çekici figürlerden biri, tüccar ve armatör Max Bachmann'dı. 1915 yılındaki bir belgeye göre, Almanya Ordusu, ordunun ihtiyacı için gerekli olan hammaddelerin alım satım işleriyle uğraşmak üzere Max Bachmann'ı* görevlendirmişti; *Max Bachmann bu amaçla 1915 yılında 100.000 ton eski bakır ile 3.000 balya kuzu ve oğlak derisini Osmanlı İmparatorluğu'ndan Almanya'ya ihraç etmişti*."[35]

Max Bachmann, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Türkiye'de ticari faaliyetlerde bulunmuştur.[36] Cumhuriyet döneminde de İmalat-ı Harbiye fabrikaları için gerekli telemetre cihazlarına ait tamir alet ve edevatının Avrupa'dan satın alınması Max Bachmann'ın sahip olduğu şirket üzerinden yapılmıştır.[37]

D. Amand'ın Teklifi

Max Bachmann'ın vekili olduğu Gabriel Amand ile yaptığı görüşmeler sonrası Trablusgarp'a gönderilecek uçak ve pilotlarla ilgili bir teklif verdiği görülüyor. Teklifi içeren arşiv belgesi üzerinde tarih bulunmuyor. Ancak Paris Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Süleyman Tevfik'in Paris'ten gönderdiği tekliflerle aynı klasör içinde bulunuyor ve bu yazının tarihi 14 Aralık 1911.[38] Bu durumda Amand'ın teklifinin de Aralık 1911 ayı içinde alınmış olması gerekir.

---

[30] https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb15524084z, (Erişim Tarihi: 19.10.2024). Gabriel Amand'ın fotoğrafı için bkz.: EK-1.

[31] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 5, Gömlek: 26, Sıra: 1, Belge No: 5.*

[32] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-7, Kutu: 70, Gömlek: 16, Sıra: 3, Belge No: 2-5.*

[33] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-7, Kutu: 70, Gömlek: 16, Sıra: 1, Belge No: 2.*

[34] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-7, Kutu: 70, Gömlek: 16, Sıra: 18, Belge No: 2-4.*

[35] Akyol, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda İlksel Birikim Ve Kapitalist Devlet*, s.398.

[36] Max Bachmann'ın Birinci Dünya Savaşı sırasındaki diğer ticari faaliyetleri için bkz.: BOA, BEO, *Kutu: 4331, Gömlek: 324805, Belge No: 1-4*; BEO, *Kutu: 4331, Gömlek: 324806, Belge No: 1-4*; BEO, *Kutu: 4303, Gömlek: 328703, Belge No: 1-4*; Meclis-i Vükela Zabıtları (MV.), *Kutu: 195, Gömlek: 139, Belge No: 1*; MV.; *Kutu: 196, Gömlek: 16, Belge No: 1*; MV.; *Kutu: 197, Gömlek: 2, Belge No: 1*; MV.; *Kutu: 199, Gömlek: 106, Belge No: 1*; Hariciye Nezareti (HR.) Sofya Sefareti (SFR04.), *Kutu: 650, Gömlek: 74, Belge No: 1*; HR.SFR04., *Kutu: 655, Gömlek: 30, Belge No: 1 ve 2*; HR.SFR04., *Kutu: 655, Gömlek: 34, Belge No: 1 ve 2*; Dahiliye (DH.) Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (UMVM.), *Kutu: 138, Gömlek: 23, Belge No: 1 ve 2*.

[37] Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), *Fon Numarası: 30-18-1-1, Kutu: 15, Gömlek: 56, Sıra: 18, Belge:2 ve 3.*

[38] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-7, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21, Belge No: 2.*

Amand teklifinde; Voisin marka iki kişilik çift kanatlı iki uçak ile Bleriot marka iki kişilik tek kanatlı bir uçağı, üç pilot ve üç teknisyen ile birlikte üç hafta içinde ulaştırabileceğini beyan ediyor. Üç aylık kullanım süresi için, üç uçağı 84.000 Frank, yedek malzemeleri için 12.000 Frank, uçakların ve personelinin Tunus'un İsfaks[39] şehrine ve oradan Trablusgarp'a kadar nakli için de 26.000 Frank talep ediyor. Baş pilot için ayda 12.000 Frank maaş talep ederken, diğer iki pilota ayda 10.000 Frank verilmesini talep ediyor. Baş makinistin 2.000, diğer iki makinistin ise 1.500 Frank aylık maaşa bağlanmasını istiyor. Bu teklifin üç ay hizmet karşılığında hazırlandığını ve arzu edildiğinde sürenin uzatılabileceğini vurguladıktan sonra kötü havalar dışında havacıların komutan emrinde (Trablusgarp Komutanını kast ediyor) olacaklarını ekliyor. Bu teklifte arzu edilen tadilatın da yapılabileceğini belirtiyor.[40]

Bu teklif Berlin ve Paris Ataşemiliter Vekilleri tarafından alınan diğer tekliflerle karşılaştırıldığında fiyat açısından biraz yüksek durmaktadır. Örneğin Mösyö Barkir isminde bir Fransız vatandaşından Paris Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Süleyman Tevfik tarafından alınan teklifte, baş pilot için 5.000, diğer pilotlar için 3.000 Frank maaş talep edilmektedir. Her uçuş başına, 200 Frank da teşvik pirimi verilecektir. Makinist maaşları ise 2.000 Frank'tır.[41] Yakın tarihlerde Berlin Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Fuat İzzet Baban[42] da 4.000 Frank maaşla pilot bulabileceğini beyan etmektedir.[43] Bu bilgiler dikkate alındığında Gabriel Amand'ın pilotlar için aşırı ücret talep ettiği ortaya çıkmaktadır.

Uçak fiyatlarını karşılaştırmak biraz daha zorluk yaratmaktadır. Başka kişiler tarafından önerilen Voisin sistemi uçak tespit edilemediği için fiyat karşılaştırması yapılamadı. Bleriot uçakları için teklif edilen fiyatlar ise farklılık göstermektedir. Mösyö Barkir, iki kişilik Bleriot uçağı için 28.000 Frank[44] talep ederken, Farman firmasından alınan teklifte aynı uçak için 50.000 Frank talep etmektedir.[45] O dönemde uçakların motor güçlerine göre büyük fiyat değişiklikleri olduğundan Gabriel Amand tarafından teklif edilen uçakların fiyatları hakkında sağlıklı bir yorum yapmak mümkün olamamaktadır.

E. Sözleşme Maddeleri

Fethi Kural tarafından yayınlanan ve Türk havacılık tarihi belgelerinin yer aldığı çalışmada, 2 Ocak 1912 tarihinde Mösyö Amand ile yapılan bir sözleşme metni yer almaktadır. Sözleşmenin giriş bölümünde sözleşme tarafları açık olarak aşağıdaki şekilde belirtilmiştir:

> "*Bir taraftan Devleti Osmaniye namına Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa hazretleri ve diğer taraftan Paris'te* Şanzelize'de *63 numarada sakin tâyyare kumpanyası direktörü Mösyö Gabriel Aman namına, İstanbul'da Horasanciyan Hanında mukim Mösyö Maks Bachman beyninde hususat*-ı atiye kararlaştırılmıştır."[46]

[39] Sfaks olarak da bilinir. Bkz.: Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 26, Ankara, 2017, s.681.Günümüzdeki ismi Safakes'dir.

[40] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-7, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21, Belge No: 6.*

[41] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21, Belge No: 5.*

[42] Bazı kaynaklarda Berlin Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Fuat İzzet'ten bahsederken "Baban" soy ismi, Soyadı Kanunun sonrası alınan bir soyadı kullanımı gibi parantez içinde "(Baban)" şeklinde yazılmaktadır. Ancak kendisinin imzaladığı ve arşivlerde bulunan belgelerde "Fuat İzzet Baban" ismiyle imza attığı tespit edilmiştir. Bkz: ATASE, OİH; *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 4, Gömlek: 18, Sıra:4, Belge No: 10*. Kazım Karabekir Paşa örneğinde olduğu gibi Soyadı Kanunu öncesi bir soy ismi kullanımı olmalıdır.

[43] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21, Belge No: 4.*

[44] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21, Belge No: 6.*

[45] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 3, Gömlek: 13, Sıra: 21, Belge No: 7.*

[46] Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri*, s.138, Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, s.242.

Bu giriş bölümünden asıl yüklenicinin Gabriel Amand olduğu açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bazı çalışmalarda ise Max Bachmann'ın asıl yüklenici ve Gabriel Amand'ın ise vekil olduğu yönünde ifadeler mevcuttur.[47] Sözleşmenin devamında tarafların yükümlülükleri sıralanmaktadır. Mösyö Amand, 56.000 Frank mukabilinde iki kişilik, çift kanatlı iki Voisin uçağı tedarik edecekti. Pervane, kanat ve gövde kaplaması için keten, bir çift motor ve kereste gibi uçakların tamirinde kullanılacak yedek malzemeyi 8.000 Frank karşılığında hazır bulunduracaktı. Baş pilotu 12.000, ikinci pilotu 10.000, baş makinisti 2.000 ve diğer makinist için 1.500 Frank aylık maaş karşılığı Trablusgarp'a asgari üç ay hizmet edecek şekilde bulunduracaktı.[48]

Uçaklar, 18.000 Frank ücret karşılığında nakledilecekti. Uçakların nakli için her iki Voisin uçağı da tamamen sökülmüş ve paketlenmiş halde deve sırtında taşınabilecek şekilde hazırlanacaktı. Uçaklar Tunus ile Trablusgarp arasındaki sınırın 4 kilometre batısından Trablusgarp içinde 200 kilometre menzile kadar nakledilecekti. Yedek malzemelerin nakli bu fiyata dâhil olacaktı. Eğer Mösyö Amand, paketlenmiş uçakları sınırdan geçirmez ise aynı fiyatla kendi vesaiti ile uçakları Trablusgarp'a geçirme hakkına sahipti. Uçaklar tarafından kullanılacak 2.000-3.000 kilo benzini kilosu altı kuruştan ve motorlarda kullanılacak 200-300 kilo yağı da kilosu yirmi kuruştan Tunus sınırında hazır bulunduracaktı.[49]

Bunun karşılığında Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa[50], uçakları ve yedek malzemelerini 64.000 Frank karşılığında Paris'ten teslim alacaktı. Uçakların, yedek parçaların, pilotlar ve makinistlerin Tunus sınırında belirlenecek noktaya ulaşması ile Mösyö Amand'ın vekiline nakliye masrafı olarak 18.000 Frank ödeyecekti. Pilotlar ve makinistlere Türk pilot subaylarına uygulanan kurallar dairesinde davranılacak ve hizmet bitiminde Tunus sınırına kadar güven içinde nakillerini sağlayacaktı.[51]

Genel hususlar olarak; Mösyö Amand tarafından temin edilecek havacıların Trablusgarp komutanının emrinde olmaları ve hava şartlarının uygun olduğu hallerde komutanın emri ile keşif uçuşu yapmaları hükme bağlanıyordu. Mösyö Amand'ın vekili Trablusgarp'ta uçakların inecekleri yerler ile hangarların inşa edileceği yerlerin tayini için savaş bölgesine

[47] Ali Onur Kara *"Fransa'da bir şirket müdürünün İstanbul'da bulunan temsilcisi Gabriel Aman ile anlaşmışlardır."* ifadesine yer vermektedir. Kara, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Türk Askeri Havacılığı", s.199.
[48] Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri*, s.138, Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, s.242.
[49] Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri*, s.138, Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, s.242.
[50] Mahmut Şevket Paşa: (Bağdat-1856, İstanbul-11 Haziran 1913) Osmanlı asker ve devlet adamıdır. Türk havacılığının kuruluş çalışmalarına Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığı döneminde onun emri ile başlanmıştır. 31 Mart Olayı olarak bilinen ayaklanmanın bastırılmasında ve II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinde rol oynamış ve kurulan İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı olmuştur. Bir süre sonra bu görevden ayrılmış ve Balkan Savaşı sırasında İttihat ve Terakki'nin gerçekleştirdiği hükümet darbesinden (Babıali Baskını) sonra 23 Ocak 1913 tarihinde sadrazamlığa getirilmiştir. 11 Haziran 1913 günü Beyazıt Meydanı'nda makam otomobilinin içindeyken uğradığı silahlı saldırıda hayatını kaybetmiştir. Kabri İstanbul'un Şişli semtinde 31 Mart şehitlerinin anısına dikilmiş Abide-i Hürriyet'in bulunduğu Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ndedir. Suikast sırasında içinde bulunduğu otomobil, üniforması, öldürülen yaverlerinin kıyafetleri ve silahlar İstanbul Harbiye'deki Askerî Müze'de sergilenmektedir. Mahmut Şevket Paşa'nın hayatı ve çalışmaları için bkz.: Kemal Yakut, *Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir, 1998; Zekeriya Türkmen, "Mahmut Şevket Paşa (1856-1913)", TDV., İslam Ansiklopedisi, Cilt 27, Ankara, 2003, s. 384-386. Mahmut Şevket Paşa'nın Türk havacılığını kurma çalışmaları için bkz.: Zekeriya Türkmen, "Türkiye'de Havacılık Teşkilatının Kuruluşunda Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve Döneminde Gerçekleştirilen Faaliyetlere Bir Bakış", Havacılık Tarihi Sempozyumu 1911-1923, Hava Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü, Ankara, 2015, s.37-58. Diğer çalışmaları için bkz.: Rıdvan Bal, "Mahmut Şevket Paşa'nın Askerî Reform Çalışmaları ve Türk Spor Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Süvari Binicilik ve Tatbikat Okulu" *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (Şubat 2022): 55-87. Mahmut Şevket Paşa'nın suikastı için bkz.: Hacer Göl, "Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Mart 2021, Cilt 7, Sayı 1, s. 334-362.
[51] Kural *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri,* s.138, Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, s.242.

gidecek, bu kişinin tüm masrafları Osmanlı Devleti'nden karşılanacak ve görevi süresince gönderilecek havacılara uygulanacak şartlara tabi olacaktı.[52]

Uçaklar ve personelinin Tunus sınırından itibaren Trablusgarp içindeki nakliye masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanırken, her iki taraf yetkililerinin onay verdikleri bir yerde uçaklar bir noktada monte edilecek ve uçaklar gidecekleri yere uçarak gönderilecekti. Bu durumda Osmanlı ordusu havacılara bir mihmandar subay atayarak gidilecek istikamette yardımcı olacaktı. Mösyö Amand'ın aracılığı ve yardımı ile pilotlar ve makinistler ile Paris'te imzalanacak sözleşme hükümlerine göre görevlendirilerken, uçakların herhangi bir sebeple Tunus'tan Trablusgarp'a geçememeleri durumunda, nakliye masrafları Mösyö Amand'a, gümrük masrafları ise Osmanlı Hükümetine ait olmak üzere deniz yolu ile İstanbul'a sevk olunacak ve burada eksiksiz olarak kurulup Türk askeri yetkililerine teslim edilecekti. Uçakların Tunus'a hiç ulaşmamaları durumunda ise sözleşme feshedilecekti ve Osmanlı Devleti'nin yaptığı ödemeler iade edilecekti. Sözleşme uçaklar, yedek malzemeler Paris'te Türk yetkililer tarafından teslim alındığında yürürlüğe girecek, bu tarihten bir ay sonra tüm malzeme Tunus sınırında Osmanlı Devleti'nin temsilcisine teslim edilecekti.[53] Sözleşme için Hariciye Nezareti Hukuk Müşaviri Reşit Beyden görüş alındığı tespit edilmiştir.[54]

Fethi Kural, yayınlanan çalışmasında ilgili sayfanın altına bir not düşerek bu belgenin imzalanmış bir sözleşmenin kopyası değil, bir müsvedde olduğunu şu ifadelerle belirtmektedir: "*E.U.Dairesine ait bir müsvedde formu üzerinde konu ile ilgili şu ek bilgiler verilmiştir.*"[55] Sırf bu ifadeden bile sözleşmenin imzalanmış ve geçerli bir sözleşme olup olmadığından şüphelenmek ve derinlemesine bir araştırma yapmak gerekirdi. Ajun Kurter, Türk Hava Kuvvetleri Tarihi isimli çalışmasında sözleşme içeriğine yer verdikten sonra sözleşmenin geçerliliği veya uygulanıp uygulanmadığı hakkında yorum yapmamaktadır.[56] Aynı durum Ahmet Çelik tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde de mevcuttur.[57] Yavuz Kansu, Sermet Şenöz ve Yılmaz Öztuna tarafından hazırlanan Havacılık Tarihinde Türkler isimli çalışmada da sözleşmenin imzalandığını ancak Ataşemiliter Vekilinin Paris Sefirini uyarması ile sözleşmenin uygulanmadığını ifade etmektedir.[58] Ali Onur Kara ise konu hakkında anlaşmanın sağlandığını ancak Paris ve Berlin Ataşemiliter Vekillerinin ayrı ayrı görüş bildirdikleri için uçak alımının yapılamadığını iddia etmektedir.[59] Bu girişimden Berlin Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Fuat İzzet Baban'ın haberinin olduğu şüphelidir. Ferit Arı, Amand Projesine hazırladığı yüksek lisans tezinde hiç yer vermemiştir.[60] Orhan Köksal, bir sempozyum bildirisinde uçakların parasının ödendiğini ilave 24.000 Frank daha gönderildiğini, uçakların teslim alınmaması sebebi ile Osmanlı Devletinin ciddi zarara uğradığı ve sorumlular hakkında dava açıldığı bilgisini vermektedir.[61] Amand'a

[52] Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri,* s.139, Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, s.243.
[53] Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri,* s.139, Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, s.243.
[54] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 5, Gömlek: 25, Sıra: 1, Belge No: 5 ve 8.*
[55] Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri*, s.139, Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, s.243. Fethi Kural'ın kitabının 142. sayfasında verilen başka bir belgede sözleşmenin imzalanması için işlemlerin hızlandırılması istenmektedir. Aynı sayfada verilen başka bir belgede ise Mösyö Amand'ın sözleşme hükümlerini yerine getiremeyeceğinden bahsedilmektedir. Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri*, s.142. bir sonraki sayfadaki belgede de uçakların gönderilmesinden vaz geçildiği bilgisinin Max Bachmann'a tebliğ edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri*, s.143.
[56] Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, s.61, 62.
[57] Çelik, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Hava Kuvvetleri*, s.37-43.
[58] Yavuz Kansu, Sermet Şenöz, Yılmaz Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler*, Cilt:1, Hav Kuvvetleri Komutanlığı Hava Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü, Ankara, 2006, s.124.
[59] Kara, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Türk Askeri Havacılığı", s.139.
[60] Arı, *Osmanlı Devletinde Havacılığın Doğuşu…*, s.120.
[61] Köksal, "Trablusgarp Harbinde Osmanlı Devletinin Tayyare Sorunu ve Arayışları", s.298.

hiçbir ödeme yapılmamıştır. Bahsedilen 24.000 Frank başka bir proje için gönderilmiştir. Amand projesi kapsamında yapılan ödeme işlemleri aşağıda ayrıca incelenmiştir. Orhan Köksal, hazırladığı yüksek lisans tezinde sözleşmenin 2 Ocak 1912 tarihinde imzalandığını belirtmektedir. İlave 24.000 Frank daha ödeme yapıldığı iddiasını tekrarlayarak, Paris Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Süleyman Tevfik'in ikazı ile sözleşmenin feshedildiğini ve sorumlular hakkında araştırma yapılması istendiğinden bahsetmektedir.[62] Amand ile sözleşme imzalanmamıştır. Başka bir proje ile karıştırılmaktadır. Sözleşmenin geçerliliği devam eden maddelerde incelenmiştir. Ali Cem tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi "*Trablusgarp Savaşı'nda Havacılıkla İlgili Gelişmeler*" başlığına sahip olmasına karşılık ne İtalyanlar tarafından düzenlenen hava harekâtına ne de Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'a uçak gönderilmesi ile ilgili hiçbir bilgiye yer vermemektedir.[63] Cengiz Tatar da 1909-1954 yılları arasındaki Türk havacılık tarihini incelediği doktora tezinde Trablusgarp Savaşı sırasında yaşanan olaylara ayrı bir başlık ayırmamış ve inceleme yapmamıştır.[64] İtalyan havacılarının dünya havacılık tarihinde birçok ilki barındıran faaliyetleri yanında Osmanlı Devletinin savaş bölgesine uçak gönderme çabalarını da görmezden gelmiştir.

F. Sözleşmenin Geçerliliği

Birçok yayında sözleşmenin 2 Ocak 1912 tarihinde imzalandığı bilgisi bulunmasına karşın, Erkan-ı Harbiye Dairesi İkinci Şubesi tarafından, Paris sefaretine çekilen 4 Şubat 1912 tarihli telgrafta, sözleşme hakkında şu ifadelere yer verilmektedir;

> "*Trablus'a gönderilecek iki tâyyare ile tâyyareciler hakkında Mösyö Gabriyel Aman ile akd edilmesi 10 Kanun-i Sani 327 tarihli tahrirat ile Ataşemiliterliğe* işar edilmiş *kontrato akd edildi mi edilmemiş ise tesrî'i hususunun Ataşemiliter muavinine emir buyrulması mütemannâdır*."[65]

Bu durumda, 2 Ocak 1912 tarihli sözleşme maddelerinin İstanbul'da Harbiye Nezareti tarafından taslak olarak hazırlanıp, 23 Ocak 1912 tarihinde Mösyö Aman tarafından imzalanması için Paris Sefaretine gönderildiği 4 Şubat 1912 tarihi itibariyle halen imzalanmamış olduğu ortaya çıkmaktadır. Paris Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Süleyman Tevfik, 8 Şubat 1912 tarihli telgrafı olaya yeni bir boyut kazandırmaktadır. Yüzbaşı Süleyman Tevfik telgrafında şu hususlara değinmiştir:

> "*Erkan-ı Harbiye Riyaseti vasıtasıyla takdim ettiğim 20 Kanun-i Sani 327 tarihli ve 206 numrolu tahrirattan sonraki mülakatımızda Mösyö Aman bazı şerait-i acizeyi dahi kabul ediyor ise de, mumi-ileyhin ve mensub olduğu cemiyetin itibar-ı maliyelerinin hafif bulunduğu netice-i tedkîkâtımla tebeyyün etmekdedir. Bu adama emniyetde tereddüdümün sebebi 100.000 Frankın ihtimal-i ziyâı olmayıp, bu suretle adem-i muvaffakiyetin diğer vasıtalardan da istifadeyi gayr-ı mümkün kılacağı mülahazasıdır.*"[66]

---

[62] Köksal, *Türk Askeri Havacılığının Kuruluş Sürecinde...*, s.59-60.

[63] Ali Cem, *Atatürk Döneminde Türkiye'de Sivil Havacılığın Kuruluşu ve Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Ankara, 2012, s.28, 29.

[64] Cengiz Tatar, Türk Havacılık Tarihi (1909-1954) Milli Mücadele Dönemi Öncesi ve Sonrası Türk Havacılığı, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2018.

[65] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 49, Gömlek: 232, Sıra: 13, Belge No: 4*. Belge EK-2'de verilmiştir. Aynı belgenin Osmanlı Arşivinde bulunan nüshası için bkz.: BOA, Hariciye Nezareti (HR), Paris Sefareti (SFR4), Kutu: 846, Gömlek: 62, Belge No: 1. Söz konusu belge Fethi Kural tarafından da tespit edilmiştir. Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri*, s.142.

[66] BOA, HR.SFR4., *Kutu: 846, Gömlek: 64, Belge No: 1*. Belge EK-3'de verilmiştir. Tüm araştırmalara rağmen Süleyman Tevfik'in bahsettiği 2 Şubat 1912 (20 Kanun-i Sani 1327) tarihli belge bulunamamıştır.

Bu belge ile Yüzbaşı Süleyman Tevfik'in, Gabriel Amand ile yüz yüze görüşmesinin yanında, kendisi ve mensup olduğu havacılık kulübü hakkında ayrıntılı araştırma yaptığı anlaşılmaktadır. Yüzbaşı Süleyman Tevfik, kendisine gönderilen sözleme maddelerinden bazılarının, ilk gönderdiği 2 Şubat 1912 yazıda belirttiği konulara ilave olarak, Mösyö Amand tarafından kabul edildiğini vurgulamakla birlikte, bu girişimin başarıdan uzak olduğunu, harcanacak 100.000 Frank'ın heba olması yanında başka vasıtalar ile de Trablusgarp'a uçak göndermenin mümkün olamayacağı vurgusunu yapmaktadır.

Gelişen bu durum karşısında Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, 11 Şubat 1912 tarihinde Paris Sefaretine telgraf gönderdi. Telgrafında Paris Ataşemiliter Vekilinin 2 ve 8 Şubat tarihli yazılarının incelendiğini belirtmektedir. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın telgrafının tam metni aşağıda verilmiştir.

> "*Cevap 26 Kanun-i Sani 327. Ataşemiliter Vekilinin 206 numrolu tahriratı da mütâla'a olundu Mösyö Aman'ın şerait-i matlubiyeyi ifa edemeyeceği işar olunmasına nazaran iş'ârât-ı mesbûka vechle kaffe-i levazım ve müteferru'atıyla Trablus'a isali ve tâyyarecilerle makinistlerin Trablus'ta sadakatle hin-i hizmet ifa etmeleri taht-ı temine alınmak üzere son sistemde ikişer kişilik iki mükemmel tâyyarenin mübayaa ve sevki için zat-ı devletlerince şayan-ı itimad* görülenlerle *kontratosunun akdi hususu himem-i devletlerine tevdi edilmiş olmağla ona göre serian icabının icrası mütemennadır.*"[67]

Bu son emir ile Gabriel Amand ile imzalanacak sözleşmeden sarfı nazar edildiği, Trablusgarp'a göndermek için uçak temini görevinin Paris Sefaretine tevdi edildiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Daha önceki yayınlarda iddia edildiğinin aksine Gabriel Amand ile sözleşme imzalanmadığı ortaya çıkarılmış olmaktadır. Paris Ataşemiliter Vekilinin Harbiye Nezaretine gönderdiği 21 Şubat 1912 tarihli telgrafta, Trablusgarp'a uçak göndermeyi amaçlayan başka bir girişimin[68] faaliyete geçmek üzere olduğu bilgisi verildikten sonra, Gabriel Amand'ın İstanbul'daki vekiline de projeden vaz geçildiğinin tebliğ edilmesini talep etmektedir.[69]

G. Amand Projesi İçin Sarf Edilen Para Miktarı

Erkan-ı Harbiye Dairesi İkinci Şube'nin, 7 Ocak 1912 tarihinde Trablusgarp Komutanı Neşet Beye gönderdiği yazıda, iki uçak satın alındığı ve üç ay süreyle hizmet etmek üzere iki pilot ile anlaşma sağlandığı ifade edilmektedir. 10.000 Osmanlı lirasına[70] mal olacak bu girişimde, mevsimin kış olması nedeniyle yarar sağlanıp sağlanmayacağı sorulmaktadır. Uçakların Tunus'tan Trablusgarp'a uçarak geçecekleri belirtildikten sonra uçuş güzergâhında ne gibi işaretlerin konulmasının lazım geleceği ve yakıt ikmali için nerede ikmal merkezi kurulabileceği hakkında bilgi istenmektedir. "Ordugâhta hangar inşa edilebilir mi?" sorusundan sonra üç aylık uçuş için gerekli olan 3.000 kilogram benzin

[67] BOA, HR. SFR4., Kutu: 846, Gömlek: 65, Belge No: 1. Aynı telgrafın yazılı metni için bkz.: ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 49, Gömlek: 232, Sıra: 13, Belge No: 6.* Belge EK-4'de verilmiştir. Aynı belgeye Fethi Kural da yer vermiştir. Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri*, s.142.

[68] Bu girişim başka bir makale konusu olarak incelenecektir.

[69] BOA, HR. SFR4., Kutu: 846, Gömlek: 66, Belge No: 1. Aynı belgeye Fethi Kural da yer vermiştir. Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri*, s.143.

[70] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 56, Gömlek: 267, Sıra: 26, Belge No: 2.*

ve 300 kilo Hint yağının Tunus'tan tedarik imkânı hakkında bilgi de talep edilmektedir.[71] Bu belge iki uçağın alımı, nakliyesi ve personel maaşları için yapılacak harcamanın 10.000 Osmanlı lirasına tekabül ettiğini ortaya koymaktadır. Türk havacılığının kurucusu olan Erkan-i Harp Kaymakamı Süreyya (İlmen)[72] daha sonra yayınladığı kitabında bu proje için 7.500 lirayı kendi girişimleri ile güçlükle bulduğunu belirtmektedir.[73]

Daire-i Sadaret Tahrirat Kaleminden 15 Ocak 1912 tarihinde Maliye Nezaretine gönderilen bir yazı ile Trablusgarp'a gönderilmek üzere satın alınan iki uçak için 721.900 ve bir Alman tarafından hediye edilen iki uçağın[74] Trablusgarp'a nakliye masrafı olarak da 31.500 olmak üzere toplam 752.900 kuruşun ödenmesi için Harbiye Nezaretinden 13 Ocak 1912 tarihinde talep edildiği bilgisine yer verilmektedir.[75] Daha Gabriel Amand ile sözleşme yapılmadan, sözleşmenin imzalanacağı ve uçaklar ile havacıların Trablusgarp'a gönderileceği değerlendirilerek parasının hazır edilmesine çalışıldığı görülmektedir. Ayrıca 721.900 Frank'ın yaklaşık olarak 10.000 Osmanlı lirasına karşılık geldiğini, bir Osmanlı lirasının 72,19 Frank olduğunu ortaya koymaktadır.

17 Ocak 1912 tarihinde, Maliye Nezareti, söz konusu tutarın kime, nerede ödeneceği ve Harbiye Nezareti bütçesinin hangi kaleminin hangi maddesinden mahsup edileceğinin bilgisinin verilmesini talep etti.[76] Harbiye Nezareti 20 Ocak 1912 tarihinde, söz konusu tutarın, nezaret bütçesinin 21. maddesinden mahsup edilerek Harbiye Nezaretinin emri ile harcanmak üzere Paris Sefaretine gönderilmesini istedi.[77] Aynı gün Paris Sefaretine gönderilen telgraf ile uçak alımı için 752.900 kuruşun Harbiye Nezareti emriyle Paris Sefaretine gönderildiği ve posta yolu ile gönderilen ayrıntılı talimat gelinceye kadar paranın muhafaza edilmesi istendi.[78] İlginç bir şekilde Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa tarafından iki gün sonra 23 Ocak 1912 tarihinde Paris Sefaretine gönderilen telgraf ile aynı bilgi ve istek yinelenmiştir.[79]

Yukarıda incelendiği gibi 8 Şubat 1912 tarihinde Gabriel Amand ile sözleşme yapılmasından vaz geçilmiş ve söz konusu para kendisine ödenmemiş bu şekilde devletin parasının boşa harcanmasının ve yabancı şahısların haksız kazanç elde etmesinin önüne geçilmiştir.

---

[71] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 56, Gömlek: 267, Sıra: 26, Belge No: 2.* Neşet Bey bu sorulara verdiği cevapta, havanın kış olmasına rağmen uçuş yapılabilecek günler olduğunu, bu uçuşlardan azami fayda sağlanabileceğini belirtmektedir. Hangar kurmak için yetenekli personeli olmadığını bildirmekte, kendi erzaklarını bile temin etmekte güçlük çektiklerinden benzin ve hint yağı temininin kendi güçlerini aştığını vurgulamaktadır. Bu gibi işler için özel görevli personelin uçakların varışından önce gönderilmesini talep etmiştir. ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 49, Gömlek: 231, Sıra: 66, Belge No: 2.*

[72] Süreyya İlmen, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa tarafından uçak alınması ve pilot yetiştirilmesi ile görevlendirilmiştir. Daha sonra bu işlerle ilgilenmek üzere Erkan-ı Harbiye Dairesi İkinci Şubesi içinde kurulan dört kişilik "Tayyare Komisyonu"nun başkanıdır. Süreyya İlmen'in hayatı ve Türk havacılığını kurma çalışmaları için bkz.: Süreyya İlmen, *Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, Hilmi Kitapevi, İstanbul 1947 ve Ö. Kürşad Karacagil, *Süreyya Paşa (İlmen)*, Yeditepe Akademi, İstanbul, 2021. Aynı araştırmacının doktora tezi için bkz.: Ö. Kürşad Karacagil, *Süreyya İlmen'in Hayatı, Faaliyetleri Ve Eserleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011.

[73] İlmen, *Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi,* s.56. Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, s.65.

[74] Bu konu ayrı bir makale konusu olarak incelenmiş, böyle bir hediye niyetinin aslında bir dolandırıcılık girişimi olduğu tespit edilmiştir. Emin Kurt, "Trablusgarp Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nin Yaşadığı Uluslararası Tayyare Dolandırıcılığı Girişimi", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Cilt:24, Sayı: 38, Bahar, 2025, s. 1-21.

[75] BOA, BEO, *Kutu: 3990, Gömlek: 29943, Belge No: 01.*

[76] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 4, Gömlek: 18, Sıra: 4, Belge No: 11*.

[77] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 4, Gömlek: 18, Sıra: 4, Belge No: 14.*

[78] ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 4, Gömlek: 18, Sıra: 4, Belge No: 19.*

[79] BOA, HR.SFR4., *Kutu: 846, Gömlek: 60, Belge No: 1.*

Bazı çalışmalarda bu proje için ilave 24.000 Frank istendiği ve gönderildiği yönünde ifadeler yer almaktadır.[80] Gerçekten de Paris Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Süleyman Tevfik Bey tarafından 28 Mayıs 1912 tarihinde 24.000 Frank talep edilmiş[81] ve bu para karşılığı, 1.000 Osmanlı lirası 5 Haziran 1912 tarihinde Paris Sefaretine gönderilmiştir.[82] Projenin kronolojik gelişimi dikkate alındığında, 8 Şubat 1912 tarihi ile sonlandırılmış ve sözleşmesi bile imzalanmamış bir faaliyet için 28 Mayıs 1912 tarihinde ilave para istenmesinin ve harcanmasının imkânı yoktur. Süreyya İlmen sözleşme imzalanmadan projenin iptal edilmesine gerekçe olarak; Paris Sefaretinin sözleşme hükümlerini beğenmemesi ve sefarete yetki verilmesi durumunda 10 gün zarfında Trablusgarp'a iki uçak gönderebileceğini beyan etmesi olduğunu belirtmektedir.[83]

Amand ile sözleşme yapılmasından vazgeçilmesinin ardından, Paris Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Süleyman Tevfik'in girişimleri ile iki tane Deperdussin uçağı satın alındı.[84] Paul Contard[85] ve Andre Bellot[86] isimli iki pilot ile Trablusgarp'te hizmet etmeleri için sözleşme imzalandı.[87] 752.900 kuruş, uçakların alımı, pilotların ve makinistlerin ilk maaşlarının, sigorta bedellerinin ödenmesi ve yolculuk masraflarının karşılanması için kullanıldı.

Amand ile sözleşme imzalanmamış olmasına rağmen, kendisinin Trablusgarp'a gönderilecek uçak ve havacılardan haberdar olarak Osmanlı Sefaretini sıkıştırdığı görülmektedir. Paris Sefiri Rifat Paşa, 10 Mayıs 1912 tarihinde, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Amand ile Ataşemiliter arasında yapılan görüşmeden bahsetmektedir. Telgrafın devamında Amand'ın Trablusgarp'e uçak göndermek için sözleşme imzalanan kişi olamadığını ve derneğinin faaliyetlerinin şüpheli olduğuna vurgu yaparak; yürütülmekte olan faaliyete zarar verilmemesi için İstanbul'da dahi gizliliğe riayet edilmesini istemiştir;

> "*Trablusgarp'a sevk olunan tayyareler hakkında, dün Mösyö Aman Ataşemilitere* müracaat ederek bazı şüpheli *tedkikata teşebbüs etmiş. Halbuki mumi-ileyha Aman, mukaddema nezaret-i celileleri bu hususda mukaveleye mübaşeret eden zat olmayıb reis bulunduğu tayyare cemiyetinin*

[80] Köksal, *Türk Askeri Havacılığının Kuruluş Sürecinde*, s.59-60.
[81] BOA, HR.SFR4., *Kutu: 846, Gömlek: 77, Belge No: 1*.
[82] BOA, HR.SFR4., *Kutu: 846, Gömlek: 78, Belge No: 1*.
[83] İlmen, *Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, s.56. Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, s.65.
[84] BOA, HR.SFR4., *Kutu: 846, Gömlek: 66, Belge No: 1*. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesine ait nüsha için bkz.: ATASE, OİH, Fon Numarası: 110-9-1-5, *Kutu: 5, Gömlek: 26, Sıra: 1, Belge No: 3*. Fethi kural bu belge tarihini 22 Şubat 1912 olarak vermektedir. Kural, *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri*, s. 143. Ayrıca bkz.: ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 5, Gömlek: 26, Sıra: 1, Belge No: 3*; BOA, HR.SFR4., *Kutu: 846, Gömlek: 84, Belge No: 1*; BOA, HR.SFR4., *Kutu: 846, Gömlek: 86, Belge No: 1*; Harbiye Nezareti nüshası için bkz: ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 5, Gömlek: 26, Sıra: 1, Belge No: 13*; BOA, HR.SFR4., *Kutu: 846, Gömlek: 86, Belge No: 2* ve ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 5, Gömlek: 26, Sıra: 1, Belge No: 14.*
[85] Paul Contard hakkında 14 Şubat 1871 tarihinde İngiltere'nin Southampton şehrinde doğduğu ve 4 Ocak 1911 tarihinde Bleriot uçuş okulundaki eğitiminden sonra Fransız Havacılık Kulübünün 351 numaralı pilot brövesini aldığı haricinde bilgi tespit edilememiştir. Gerard Hartman, *La Grande Historie du Bleriot*, Part 3, s.24, https://www.calameo.com/ppmac/read/00511663319e47f7998a3, (Erişim Tarihi: 28.10.2024); *Jane's All The World's Aircraft 1913*, Arco Publishing Company, New York, 1969, s.76.
[86] Andre Bellot, 7 Aralık 1910 tarihinde aldığı 317 numaralı pilot brövesine sahiptir. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_pilots_awarded_an_Aviator%27s_Certificate_by_the_A%C3%A9ro-Club_de_ France_in_1910, (Erişim Tarihi: 31.10.2024). 6 Mart 1883'de Paris'te doğan Bellot, edebiyat-felsefe lisans diploması aldı. 1903'de askerlik hizmeti tamamladı ve daha sonra hukuk alanında doktora yaptı. 7 Mayıs 1910'da Küba'da ilk uçuşu yapan pilot oldu. 1914'de Kazablanka'daki 1. Zouaves taburunda askeri alında Fransız MS37 filosuna çavuş rütbesi ile pilot olarak görev yaptı. 1916'da yaralandı. https://gw.geneanet.org/eneuville?lang=en&n=bellot&p=andre, (Erişim Tarihi: 31.10.2024).
[87] BOA, HR.SFR4., *Kutu: 924, Gömlek: 94, Belge No: 1*.

ser tayyarecisi bir İtalyan ahiren hafiyelik ettiğinden dolayı Fransa'dan tard edilmiştir. Aman'ın İstanbul'daki vasıtalarının nezaret-i celilelerinde vaki olacak tedkikatına katiyen Trablusgarp'e tayyare göndermekten sarf-ı nazar edildiğinin beyan edilmesi, ve husus-i mezkürün fevlk-alade mahrem tutulması lüzumu ve illa teşebbüsümüzün hüsn-i neticeye isalini akim kılacağı Tevfik Bey tarafından bildirilib neticede yakın hamil olduğu maruzdur."[88]

Türk ordusu adına pilot olarak hizmete edecek olan Contard ve Bellot, beraberlerinde iki makinist ile iki uçak olduğu halde, Trablusgarp'e gitmek üzere 1 Mayıs 1912'de Paris'ten Marsilya'ya doğru yola çıktı. Ekip, 3 Mayıs'ta Marsilya'dan Cezayir şehrine hareket etti. 7 Mayıs'ta Konstantin şehrine geçen havacılar, 12 Mayıs'a kadar bu şehirde kaldı. 13 Mayıs 1912'de Biskra'ya, 23 Mayıs'ta Sidi Okba'ya, 24 Mayıs saat 22:30'da Zribet El Oued, 25 Mayıs günü saat 16:00'da Zribet Ahmed'e gittiler.[89] Havacılar, 26 Mayıs'ta Taddert'e, 28 Mayıs'ta Ferkane'ye, 29 Mayıs'ta Negrine'ye ve 31 Mayıs'ta Schebeka'ya ulaştı.[90] 1 Haziran'da Touzer'e ulaşan Contard ve Bellot, o akşam Nefta'ya geçti. Ekip, 5 Haziran'da Metlaoui'ye, 6 Haziran'da Tunus şehrine vardı. 10 Haziran Tunus'tan Konstantin'e geçen ekip, 12 Haziran 1912 tarihinde Biskra'ya döndü.[91] Yaşanan bazı sorunlardan sonra Contard ve Bellot, 2 Ağustos 1912'de Biskra'dan ayrılarak Paris'e döndü. Uçaklar Biskra'da kaldı.[92] 28 Mayıs 1912 tarihinde talep edilen 24.000 Frank, bu iki pilot ve yanlarındaki makinistlerin maaşları olarak istenmiştir. [93]

Türk arşivlerinde yapılan araştırmada; söz konusu meblağın harcama belgelerinin gönderilmesi hakkında İstanbul ile Paris Sefareti arasında birçok yazışma yapıldığı tespit edilmiştir. İstanbul'un ısrarla harcama belgelerini talep etmesi karşısında Paris Sefareti belgelerin gönderildiğini belirtmektedir.[94] Ancak arşivlerde ödeme ile ilgili belge tespit edilememiştir. Belge ya bir şekilde İstanbul'a ulaşmamış veya ulaşmış olsa bile arşivlenmemiş ve günümüze ulaşmamış olabilir. Son bir ihtimal ise belgelerin havacılıkla ilgili bir özete sahip olmayan dosya içinde olmasıdır. Bu durumda bütün arşivin okunarak bu ödeme belgelerinin aranmasına imkân yoktur.

H. Sonuç

Trablusgarp Savaşı boyunca Avrupa Devletleri siyasi anlamda tarafsız kalıp, İtalyan işgaline ses çıkarmadı. Ticari faaliyetlerde ise tarafsızlık söz konusu olmadı. Başta Fransa olmak üzere sanayileşmiş tüm Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'ne yüklü silah ve teçhizat satışı yaptılar. Hatta Fransa'dan savaş malzemesi temin etme göreviyle Erkan-ı Harp Kaymakamı Kerim Bey bu ülkeye görevlendirildi. Savaş için silah ve teçhizat sağlanması girişimlerinde uçak ve pilot temini de yer buldu. Dönemin yeni icadı olan uçaklar, her yeni icat gibi pahalıydı. Birçok birincil havacılık tarihi kaynağı Avrupa'dan alınan bir uçağın

[88] BOA, HR.SFR4., *Kutu: 846, Gömlek: 76, Belge No: 1.* Belge EK-5'de verilmiştir.
[89] BOA, HR.SFR4., *Kutu: 924, Gömlek: 94, Belge No: 1.*
[90] BOA, HR.SFR4., *Kutu: 924, Gömlek: 94, Belge No: 2.*
[91] BOA, HR.SFR4., *Kutu: 924, Gömlek: 94, Belge No: 3.*
[92] BOA, HR.SFR4., *Kutu: 924, Gömlek: 94, Belge No: 5. Paris Sefiri Rifat Paşa'nın konu hakkındaki yazısı için bkz.:* BOA, HR.SFR4., *Kutu: 846, Gömlek: 86, Belge No: 4.* Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'ye ait nüsha için bkz.: ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 5, Gömlek: 26, Sıra: 1, Belge No: 15.*
[93] Söz konusu proje ayrı bir makale konusu olarak "Trablusgarp Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nin Kayıp Uçakları: Contard Projesi" başlığı altında incelenmiş olup, değerlendirme aşamasındadır.
[94] İlgili yazışmalar için bkz.: BOA, HR.SFR4., *Kutu: 846, Gömlek: 54, Belge No: 5.;* BOA, HR.SFR4., *Kutu: 846, Gömlek: 84, Belge No: 1 ve 2.;* BOA, HR.SFR4., *Kutu: 846, Gömlek: 80, Belge No: 1.;* ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 5, Gömlek: 26, Sıra: 1, Belge No: 2 ve 9.*

1.000 Osmanlı Lirasına mal olduğundan bahsetmektedir. 1912 yılında bir kurbanlık koçun 25 kuruş, bir askeri kaputun 12 kuruşa satıldığı göz önüne alındığında girişilen çabada gözden çıkarılan paranın maddi boyutu daha iyi anlaşılabilecektir.

Trablusgarp Savaşı, Osmanlı Devleti'nde toprak kaybetme silsilesinin son halkası olarak değerlendirilerek büyük bir tepkiye sebep oldu. Coğrafi uzaklık, ordunun imkân ve kabiliyetleri, ülkenin ulaştırma yetenekleri; Trablusgarp'ta eşit ve yeterli bir savaş vermeye olanak tanımadı. Bu savaşta, İtalya'nın uçakları ilk kez savaş aracı olarak kullanması; karada büyük fedakârlıklarla yürütülen mücadelede, taktik ve moral avantajının İtalyanlara geçmesine neden oldu. Uçakların savaş ortamındaki faydasının tam olarak bilinmediği, uçakların bomba atma kapasite ve imkânlarının sınırlı, isabet oranının şansa bağlı olduğu bir dönemde; Trablusgarp'ta uçak kullanımının moral etkisinden fazla yarar yaratmayacağı da bir gerçektir.

Uçakların doğasında bulunan elastikiyet sayesinde satın alınacak uçakların havadan Trablusgarp'a ulaşılabileceği ümidinin doğmasına neden oldu. Bu beklenti Osmanlı Devletinin Trablusgarp'a uçak göndermek için benzersiz bir çalışma ve gayret içine girmesini sağladı. Trablusgarp'a uçak gönderebilmek için birçok proje aynı anda yürütüldü, savaş alanında görev almak isteyen birçok yabancı havacının, örnek olarak Andrew Gaul Jr. gibi, akla hayale gelmeyen iddiaları ile uğraşılmak zorunda kalındı.

Osmanlı Devleti yöneticileri tarafından uygulanabilir ve sonuca ulaşılabilir olarak değerlendirilen ilk proje Amand projesi oldu. Bu güne kadar büyük bilinmezlikler içeren projenin İstanbul'da yaşayan ve Avrupa firmalarının temsilciliğini ve aracılığını yürüten Max Bachmann'a Harbiye Nezaretinin başvuru yapması ile başladığı tespit edildi. Max Bachmann, Paris'te yaşayan Gabriel Amand ile kurduğu temas sonrası, kendisinden aldığı teklifleri Harbiye Nezaretine iletmiştir. Yapılan incelemede Amand tarafından teklif edilen uçak fiyatları hakkında sıhhatli bir karşılaştırma yapılamamıştır. Ancak pilot ve makinistler için talep edilen aylık maaşların, Paris ve Berlin Ataşemiliterleri tarafından bildirilen aylık maaşlarla karşılaştırılma imkânı elde edilmiştir. Bu karşılaştırmada Amand tarafında talep edilen ücretlerin aşırı yüksekliği ortaya konulmuştur. Bu fahiş fiyatlara rağmen Harbiye Nezareti projeden vaz geçmemiş ve hazırlanan projeye ait sözleşmenin imzalanarak fiiliyata geçilmesini talep etmiştir. Bu durum kolaylıkla anlaşılabilir ve savunabilir değildir. Ancak Osmanlı yönetiminin Trablusgarp'a uçak göndermek için her türlü çaba ve gayreti gösterdiği, bu amaçla ter türlü harcamayı göze aldığı söylenebilir.

Paris Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Süleyman Tevfik'in özellikle Amand ve üye olduğu havacılık cemiyeti hakkında ayrıntılı araştırma yaptığı görülmektedir. Yüzbaşı Süleyman Tevfik, Amand'ın taahhütlerini yerine getirebileceğine dair şüphe duymuş ve üye olduğu havacılık cemiyetinin mali yapısının iyi olmadığını ortaya çıkararak, sözleşmenin imzalanmasının ve uygulanmasının önüne geçilebilmiştir. Yüzbaşı Süleyman Tevfik'in araştırmalarının sonuçlarını detaylı açıklamamış olması, söz konusu araştırma neticesinin detaylı incelenmesini ve gerçekliğinin sorgulanmasını olanaksız hale getirmektedir. Bu durumda Amand'ın ve havacılık derneğinin vaat ettiği uçak ve pilotları sağlayıp sağlayamayacağı tarafsız olarak değerlendirilememektedir.

İtalyanların 22 Ekim 1911 tarihinde ilk kez uçak kullanmasından sonra Harbiye Nezaretinde Trablusgarp'a uçak göndermek için yapılan çalışmaların biraz panik havasında yürütüldüğü ve görevin tek bir kişiye, Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Süleyman Tevfik'e, yüklendiği görülmektedir. Dönem itibariyle Osmanlı askeri yetkililerinin uçaklar hakkında

yeterli teknik bilgiye sahip olmadıkları ayrı bir gerçekliktir. Bu eksiklik Osmanlı Devleti'nin teknolojik ve sanayi alt yapısının yetersizliğinden, teknoloji geliştiren ve üreten bir ülke olmamasından kaynaklanmaktadır.

Osmanlı Devleti, Trablusgarp'a uçak göndermeyi başarmış olsa bile, dönemin kırılgan uçaklarının, ulaşımın zor olduğu bir bölgede nasıl idame ettirebileceği ayrı bir sorunsalı içermektedir. Sanayi Devrimini yakalayamamış, dolayısıyla sanayileşememiş birçok ülkede olduğu gibi, üretim ile savaş ihtiyaçlarını kendisi destekleyemeyen ve ihtiyaç noktasına ulaştıramayan, büyük bir ekonomik bunalım içinde olan bir ülkenin birçok güçlükle savaş alanına ulaştırdığı uçakları idame ve işletmede sorunlar yaşayacağı bir gerçektir.

Tüm bu faaliyetler içinde belki de en olumlu konu yürütülen Amand Projesinin, diğer örneklere göre, pahalı olmasına rağmen bir dolandırıcılık girişimi olmamasıdır.

Kaynakça

Arşivler

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE),

Osmanlı-İtalyan Harbi Fonu (OİH).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO).

Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR4.).

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.),

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR04.).

Meclis-i Vükela Zabıtları (MV.).

Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (UMVM.).

A. Telif Eserler

Akyol, Ayla Ezgi (2022), *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda İlksel Birikim Ve Kapitalist Devlet*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Arı, Ferit (2017), *Osmanlı Devletinde Havacılığın Doğuşu ve Tayyare Alımı İçin Yapılan İaneler (1911-1918)*, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Burdur.

Bal, Rıdvan (2022), "Mahmut Şevket Paşa'nın Askerî Reform Çalışmaları ve Türk Spor Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Süvari Binicilik ve Tatbikat Okulu" *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7, Şubat 2022, s. 55-87.

Cem, Ali (2012), *Atatürk Döneminde Türkiye'de Sivil Havacılığın Kuruluşu ve Gelişimi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Ankara.

Çelik, Ahmet (2004), *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Hava Kuvvetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Göl, Hacer (2021), "Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Mart 2021, Cilt 7, Sayı 1, s. 334-362.

İlmen, Süreyya (1947), *Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, Hilmi Kitapevi, İstanbul.

Kansu, Yavuz (2006), Şenöz, Sermet, Öztuna, Yılmaz, *Havacılık Tarihinde Türkler*, Cilt:1, Hav Kuvvetleri Komutanlığı Hava Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü, Ankara.

Kara, Ali Onur (2017), "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Türk Askeri Havacılığı", Türk Dünyası Araştırmaları, Cilt: 117, Sayı: 231, Kasım-Aralık 2017, s. 193-206.

Karacagil, Ö. Kürşad (2011), *Süreyya İlmen'in Hayatı, Faaliyetleri Ve Eserleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Karacagil, Ö. Kürşad (2021), *Süreyya Paşa (İlmen)*, Yeditepe Akademi, İstanbul.

Köksal, Orhan; (2020), "Trablusgarp Harbinde Osmanlı Devletinin Tayyare Sorunu ve Arayışları", *Türk-İtalyan Müşterek Harp Tarihi Sempozyumu*, Milli Savunma Üniversitesi, İstanbul, 2020, s. 287-308.

Köksal, Orhan (2023), *Türk Askeri Havacılığının Kuruluş Sürecinde Hava Harp Araçlarının Temini (1911-1914)*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Kural, Fethi (1974), *Kuruluş Yıllarında Türk Askeri Havacılığı Belgeleri (1909-1913)*, Hv.Bas. ve Neş.Md.lüğü, Ankara.

Kurt, Emin (2020), "Trablusgarp Savaşı'nda İtalyan Hava Harekâtı ve Türk Hava Kuvvetleri'nin Doğuşuna Etkisi", *Türk-İtalyan Müşterek Harp Tarihi Sempozyumu*, Milli Savunma Üniversitesi, İstanbul, 2020, s. 243-284.

Kurt, Emin (2025), "Trablusgarp Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nin Yaşadığı Uluslararası Tayyare Dolandırıcılığı Girişimi", Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Cilt:24, Sayı: 38, Bahar, s. 1-21.

Kurt, Emin (2018), *Türk Hava Kuvvetlerinin Kuruluşunda Bağış Ve Yardımlar (1911-1914)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Kurter, Ajun (2009), *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi (1910-1914)*, Cilt 1, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara.

Sezen, Tahir (2017), *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın No: 26, Ankara.

Tatar, Cengiz (2018), *Türk Havacılık Tarihi (1909-1954) Milli Mücadele Dönemi Öncesi ve Sonrası Türk Havacılığı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar.

Tekin, Abdullah Sami (2020), "Trablusgarp Harbi Ve Havacılık Tarihinde İlkler", *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2020, Cilt: 3, Sayı: 2, s. 16-29.

Türkdemir, Dilek (2007), *Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanma Sürecinde Önemli Bir Devlet Adamı Mehmed Sadık Rıfat Paşa*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

Türkmen, Zekeriya (2015), "Türkiye'de Havacılık Teşkilatının Kuruluşunda Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve Döneminde Gerçekleştirilen Faaliyetlere Bir Bakış", *Havacılık Tarihi Sempozyumu 1911-1923*, Hava Basımevi ve Neşriyat Müdürlüğü, Ankara, 2015, s.37-58.

Türkmen, Zekeriya (2003), "Mahmut Şevket Paşa (1856-1913)", İslam Ansiklopedisi, Cilt 27, Ankara, 2003, s. 384-386.

Yakut, Kemal (19998), Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir.

B. Dijital Kaynaklar

www.catalogue.bnf.fr, Erişim Tarihi: 19.10.2024.

www.econterms.net, Erişim Tarihi:23.10.2024.

www.gallica.bnf.fr, Erişim Tarihi: 19.10.2024.

EKLER

EK-1

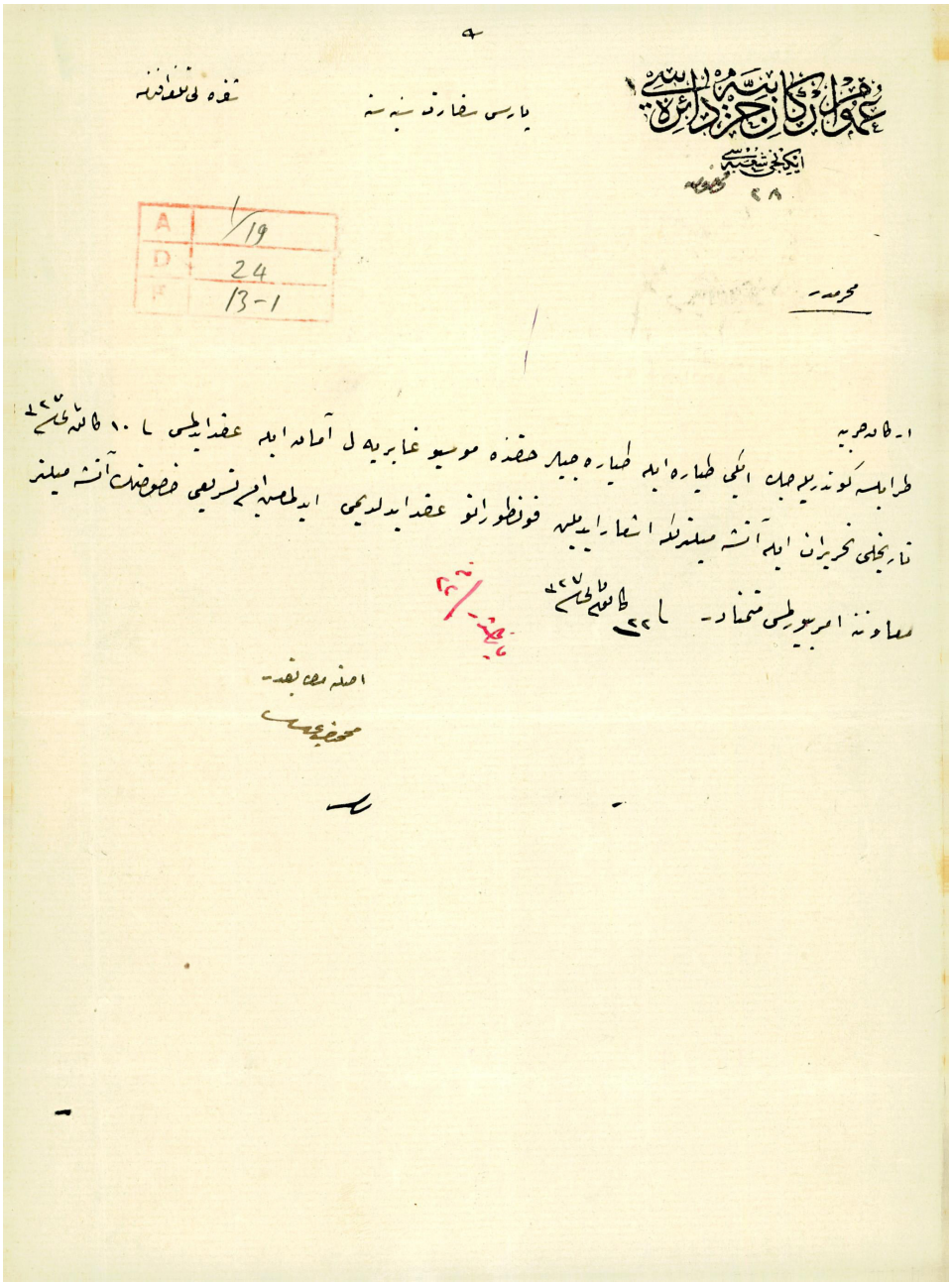

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Gabriel Amand

(https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53103158j.r=gabriel%20amand?rk=300430;4, Erişim Tarihi: 19.10.2024.)

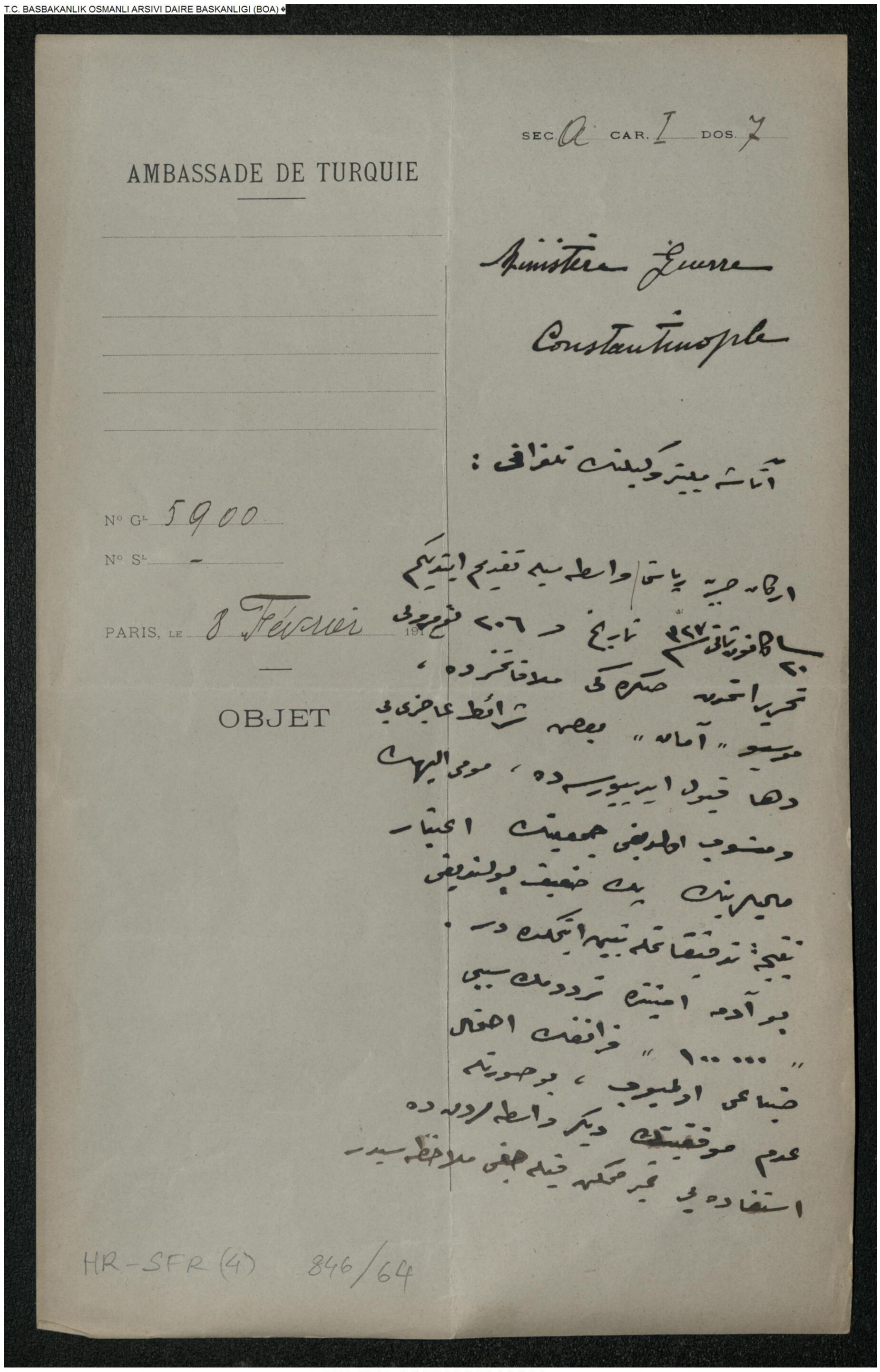
EK-2

Gabriel Amand ile imzalanacak sözleşme işlemlerinin hızlandırılmasının istendiği 4 Şubat 1912 tarihli yazı.

(ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 49, Gömlek: 232, Sıra: 13, Belge No: 4*)

EK-3

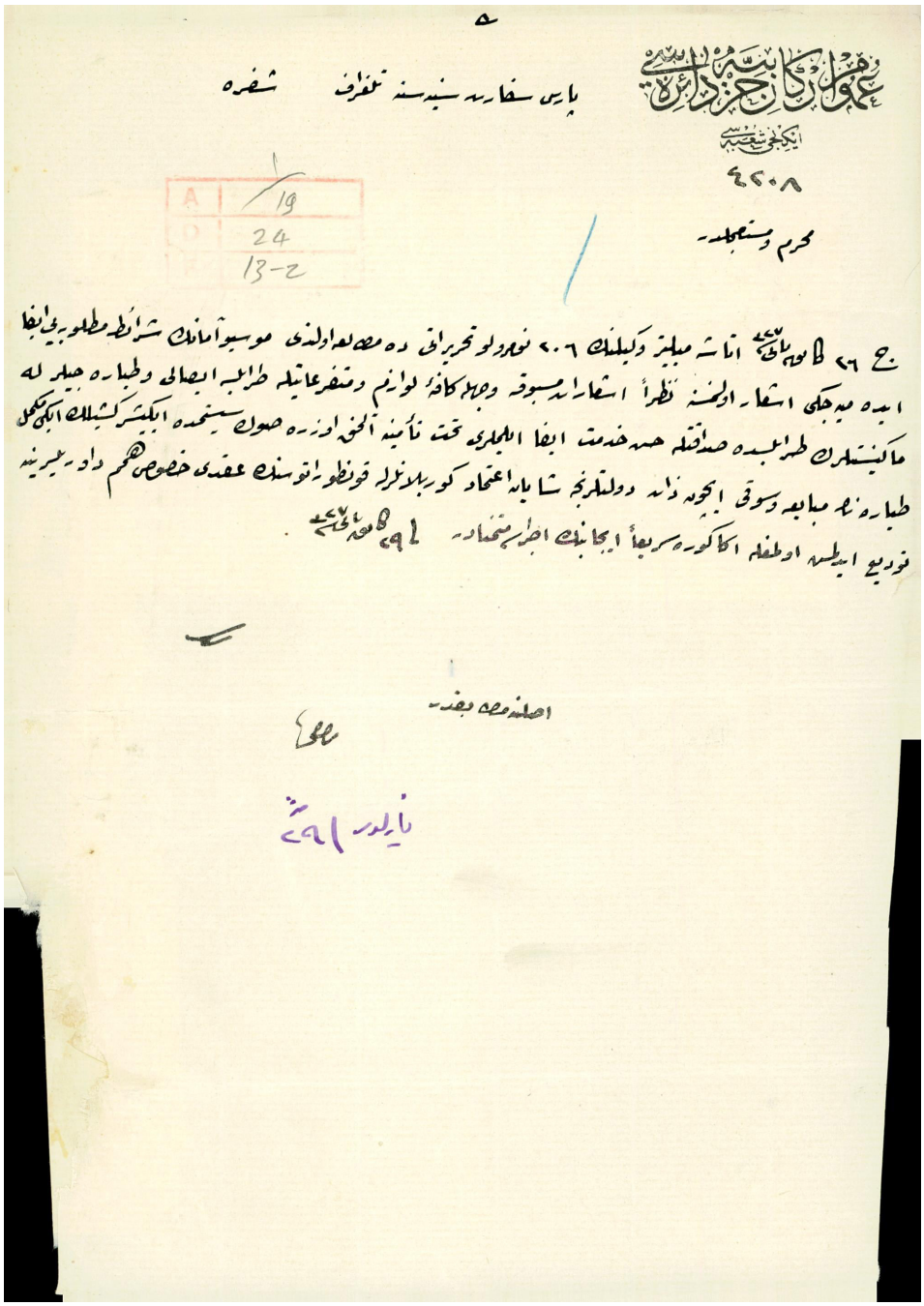

HR.SFR.4.00846.00064.001

Paris Ataşemiliter Vekili Yüzbaşı Süleyman Tevfik'in Gabriel Amand'ın güvenilmez olduğuna dair 8 Şubat 1912 tarihli telgrafı

(DABOA, HR.SFR4., Kutu: 846, Gömlek: 64, Belge No: 1)

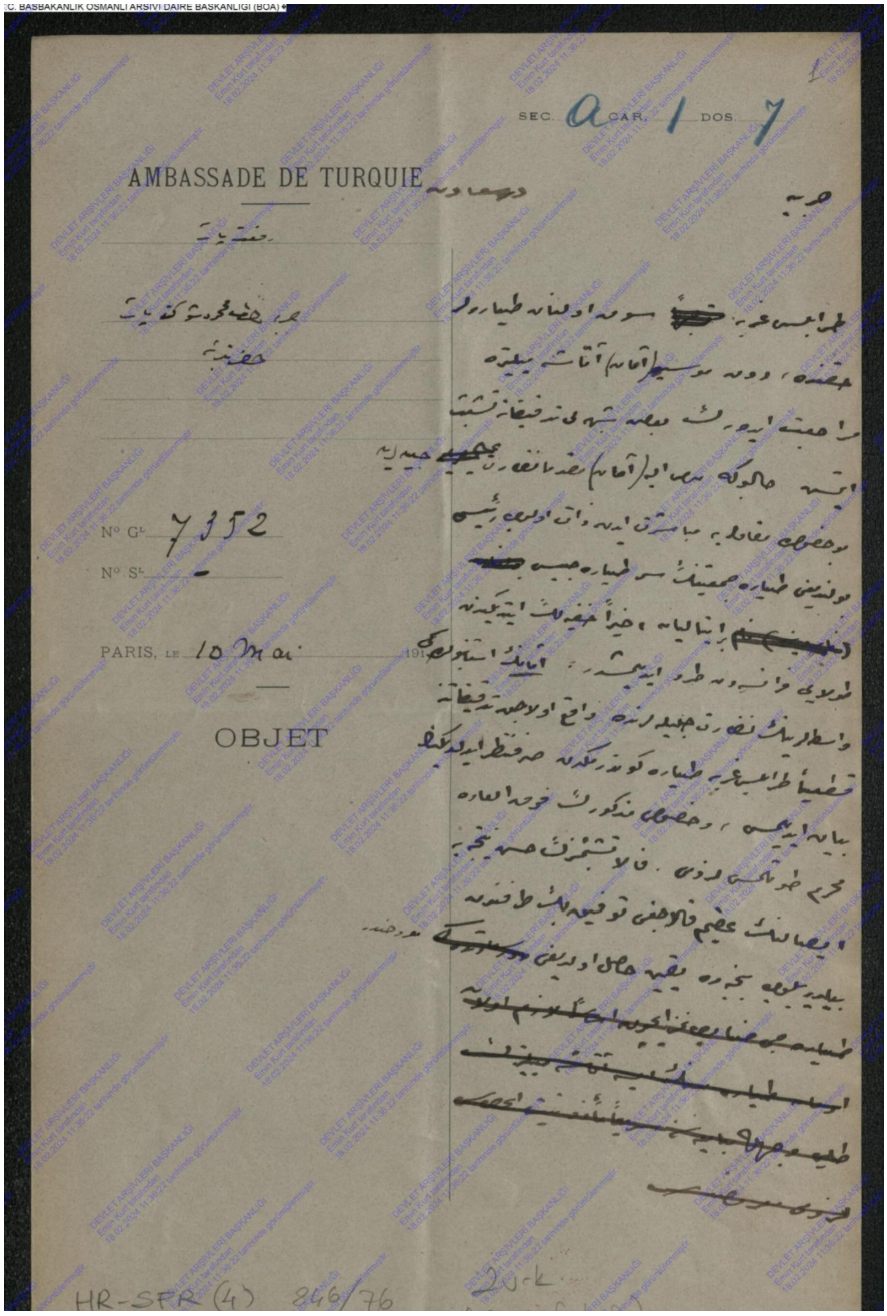
EK-4

Erkan-ı Harbiye Dairesi tarafından 11 Şubat 1912 tarihinde Paris Sefaretine gönderilen ve Gabriel Amand Projesinden sarf-ı nazar edildiğini bildiren telgrafın sureti.

(ATASE, OİH, *Fon Numarası: 110-9-1-5, Kutu: 49, Gömlek: 232, Sıra: 13, Belge No: 6*)

EK-5

Paris Sefiri Rifat Paşa tarafından 10 Mayıs 1912 tarihinde Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'ya gönderilen telgrafın sureti.

(BOA, HR.SFR4., Kutu: 846, Gömlek: 76, Belge No: 1)

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)
DOI: 10.33431/belgi.1661655 **Araştırma Makalesi/**Research Article

BİR OSMANLI DİPLOMATININ PORTRESİ: YUSUF ZİYA PAŞA'NIN WASHİNGTON SEFİRLİĞİ (1910-1914)

PORTRAIT OF AN OTTOMAN DIPLOMAT: YUSUF ZIYA PASHA'S AMBASSADORSHIP TO WASHINGTON (1910-1914)

Pir Murat SİVRİ*

Geliş Tarihi/Received:20.03.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**11.06.2025

SİVRİ, Pir Murat, (2025), "Bir Osmanlı Diplomatının Portresi: Yusuf Ziya Paşa'nın Washington Sefirliği (1910-1914)", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 423-444.

Öz

Bu makalede meşhur devlet adamı, diplomat ve bestekâr Yusuf Ziya Paşa'nın Washington sefirliği ele alınmaktadır. Sultan II. Abdülhamid döneminin önemli devlet adamlarından biri olan Yusuf Ziya Paşa, çocuk denebilecek yaşta memuriyet hayatına başladı. Gösterdiği üstün başarılar nedeniyle kısa zamanda üne kavuştu ve bir diplomat olarak Osmanlı Devleti'nin dış temsilciliklerinde çeşitli görevler aldı. Nihayet 1885 yılında ortaelçi unvanıyla Belgrad Sefaretine tayin edildi. Ardından Roma, Paris ve Viyana gibi Avrupa'nın önemli başkentlerinde büyükelçi olarak görev yaptı. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra kısa süreliğine Maarif Nazırlığına getirildi. 1910 yılında Washington Sefaretine tayin edildi. 1914 yılına kadar buradaki görevini sürdüren Yusuf Ziya Paşa, Osmanlı-ABD ilişkilerinin gelişimi için çaba gösterdi. Temel hedeflerin biri iki devlet arasındaki ticaretin kapasitesini arttırmaktı. Özellikle ABD sermayesini Osmanlı topraklarına çekmek için mesai sarf ettiyse de bunda pek başarılı olamadı. Ayrıca Avrupalı devletlere karşı denge oluşturmak adına ABD'nin siyasi desteğinden de en iyi ölçüde yararlanmaya çalıştı. Ancak bu sıralarda ABD'nin büyük ölçüde izolasyon politikası izlemesi nedeniyle umduğu desteği bulamadı. Trabusgarp ve Balkan Savaşları döneminde de bu ülkede kamuoyu oluşturmaya çalıştıysa da aynı nedenden ötürü pek fazla varlık gösteremedi. Yusuf Ziya Paşa'nın ABD'deki bir diğer faaliyeti ise burada yaşayan Osmanlı vatandaşı azınlık grupların propagandalarına karşı koymaktı. Rum, Ermeni Arnavut ve Marunîlerden oluşan bu grupların Osmanlı aleyhine giriştikleri faaliyetleri yakından takip etti ve gerektiğinde bunlara karşı koydu. Her ne kadar Yusuf Ziya Paşa, ana hedef olan Osmanlı-ABD ilişkilerinin gelişimi için uğraştıysa da bu misyonu tam manasıyla yerine getiremedi. Ancak bu onun gayretinin eksikliğinden çok iki devletin mevcut politikalarının buna hazır olmamasıyla ilgiliydi. Buna mukabil karizmatik kişiliği sayesinde ABD'nin siyasi ve sosyal çevrelerinde hatırı sayılır ilgi gördü.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, ABD, Washington, Yusuf Ziya Paşa.*

*Dr.,Sağlık Bilimleri Üniversitesi, İstanbul, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, pirmurat.sivri@sbu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-4948-6326).

Abstract

This article examines the ambassadorship of Yusuf Ziya Pasha in Washington. Yusuf Ziya Pasha, one of the prominent statesmen of the reign of Sultan Abdülhamid II, embarked on his civil service career at a young age. Owing to his exceptional achievements, he rapidly gained recognition and held various diplomatic positions in the foreign missions of the Ottoman Empire. In 1885, he was appointed to the Belgrade Expedition with the title of envoy. Subsequently, he served as an ambassador in key European capitals, including Rome, Paris, and Vienna. Following the proclamation of the Second Constitutional, he briefly assumed the position of Minister of Education. In 1910, he was appointed as the Ottoman ambassador to Washington, where he remained in office until 1914. During his tenure, he sought to enhance diplomatic and economic relations between the Ottoman Empire and the United States, with a particular emphasis on increasing bilateral trade capacity. One of his primary objectives was to attract American investment to Ottoman territories; however, his efforts in this regard yielded limited success. Additionally, he endeavored to leverage U.S. political support as a counterbalance to European influence. Nevertheless, his attempts were largely hindered by the United States' prevailing isolationist foreign policy during this period. Despite his efforts to shape public opinion in the United States during the Tripolitanian and Balkan Wars, Yusuf Ziya Pasha was unable to exert significant influence, largely due to the prevailing isolationist stance of the U.S. government. Another significant aspect of his activities in the United States was his response to the propaganda of Ottoman-origin minority groups residing in the country. He closely monitored and, when necessary, actively countered the anti-Ottoman activities of these groups, which included Greeks, Armenians, Albanians, and Maronites. Although Yusuf Ziya Pasha was committed to fostering stronger Ottoman-U.S. relations—his primary diplomatic objective—he was ultimately unable to fully achieve this mission. However, this shortcoming was less a reflection of his own limitations and more a consequence of the incompatible foreign policy priorities of the two states at the time. Nevertheless, his charismatic personality allowed him to gain significant attention and recognition within U.S. political and social circles.

Keywords: *Ottoman Empire, USA, Washington, Yusuf Ziya Pasha.*

Giriş

Yusuf Ziya Paşa, Sultan II. Abdülhamid döneminde Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde büyükelçi sıfatıyla görev yapmasının yanı sıra kısa süreli de olsa nezaret makamına yükselmiş önemli devlet adamlarından biridir. Buna rağmen onun hakkındaki literatür oldukça zayıf ve hayatına bütüncül bir perspektiften bakmak için yetersizdir. Yusuf Ziya Paşa'nın erken dönemlerine ait bilgiler büyük ölçüde Başkanlık Osmanlı Arşivindeki sicil dosyasından türetilen eserlere ve oğlu, bestekâr Suphi Ziya Özbekkan'ın aktarımlarına dayanmaktadır. Dış temsilciliklerdeki görevlerine dair ise yine arşiv belgeleri önemli bilgiler sunmaktadır. Ancak buna rağmen Belgrad sefirliği hariç diğer devlet görevlerini inceleyen müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu makalede Yusuf Ziya Paşa'nın Washington sefirliği incelenerek onun Osmanlı hariciyesindeki konumuna dair bir portre çizilmekte ve ayrıca ilgili sefaretin Osmanlı Devleti'nin dış siyaseti açısından önemi tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu kapsamda Yusuf Ziya Paşa'nın önceki sefaret deneyimleri de ele alınarak ilgili dönemle mukayese edilmekte ve böylelikle bölgedeki temsil faaliyetinde ne ölçüde başarıya ulaştığı meselesi değerlendirilmektedir. Ayrıca Washington'da Yusuf Ziya Paşa'dan önce ve sonra görev yapan Osmanlı sefirlerinin faaliyetleri de dikkate alınarak daha bütüncül bir tablo ortaya koyulmaya çalışılmaktadır. Bu çalışma temel olarak, Başkanlık Osmanlı Arşivindeki konuyla ilgili belgelere ve ABD basınından elde edilen bilgilere dayanmaktadır.

Yusuf Ziya Paşa, 1849 yılında İstanbul'da doğdu. Müftüzâde adıyla anılan ailesi aslen Yanyalı idi. Sultan I. Murad döneminde Yanya'nın fethine katılan Mustafa Özbek Bey'in soyundan gelen aile, Sultan II. Mahmud dönemine kadar veraset yoluyla bölgede müftülük görevini ifa etmişti. Bu tür görevlerin babadan oğula geçmesi yasaklanınca, Yusuf Ziya Paşa'nın babası Şakir Mehmed Bey İstanbul'a gelerek memuriyete başladı. İlerleyen yıllarda Mustafa Reşit Paşa ile yakın ilişkiler kuran Şakir Mehmet Bey, bu samimiyetin bir nişanesi olarak ikinci oğluna Mustafa Reşit adını verdi. Kardeşi de kendi gibi diplomat ve nazır olan Yusuf Ziya Paşa, erken yaşta babasını kaybetti. Bu kayba ilaveten bir yangın sonucunda ailesi ile oturduğu konak küle döndü. Fakat bu hadise onlar için mali açıdan çok büyük bir kayba neden olmadı. Zira aile, Arnavutluk'taki gelirleri sayesinde müreffeh bir hayat sürdü. Yusuf Ziya ve Mustafa Reşit kardeşlerin eğitimlerine büyük önem gösterildi.[1]

Resmi öğreniminin yanı sıra hususi eğitim de alan Yusuf Ziya Paşa, tipik bir Tanzimat aydını portresi çizmektedir. Tanzimat'ın meydana getirdiği ikiliği fazlasıyla karakterinde yansıtmaktadır. ABD basınının tasvirine göre Batılı bir görüntüsü vardı.[2] Avrupa cemiyet hayatının vazgeçilmez bir parçası olan davetlere katılmakta beis görmüyordu. Hatta bu davetlerde genç hanım efendilere iltifat edecek kadar o cemiyeti benimsemişti.[3] Fakat aynı zamanda alkollü içecekleri ağzına sürmeyecek ölçüde mutaassıptı.[4] Yusuf Ziya Paşa iyi derecede Fransızca biliyordu. Henüz çocuk denebilecek yaşta stajyer olarak memuriyete başladı. Kısa zamanda hem Fransızcadan yaptığı tercümeler hem de memuriyet hayatında gösterdiği başarılarla dikkat çekti. 1869-1874 yılları arasında Berlin, Viyana, Atina ve St.

[1] H. Basri Danışman, *Artçı Diplomat*, Arba Yayınları, İstanbul 1998, 13-15; Mehmet Nazmi Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* II, TRT Yayınları, Ankara 1986, 29.
[2] "Ottoman Banner Puzzles Broadway", *The Washington Herald*, 24 Eylül 1910, 2.
[3] " Turk Envoy Pays U. S Woman Complıment", *Atlanta Georgian*, 28 Ocak 1913, 11.
[4] "The Koran Forbıds Use of Grape Juıce", *The Times Dispatch*, 8 Haziran 1913, 57.

Petersburg gibi önemli merkezlerde sefaret kâtibi olarak görev yaptı. Bu tecrübeler ona hariciyenin yolunu açtı.[5]

Yusuf Ziya Paşa, Sultan Abdülaziz'in saltanat yıllarında genç bir memur olarak dikkat çekmişse de asıl ününe Sultan II. Abdülhamid döneminde kavuştu. Nihayet 1885 yılında ortaelçi unvanıyla Belgrad Sefaretine tayin edildi. Burada bulunduğu yıllarda gerginleşen Osmanlı, Sırp ve Bulgar ilişkilerinin düzenlenmesinde aktif rol oynadı. 1886 yılında Sırbistan Hükûmeti, I. Kosova Savaşı'nın 500. yıl dönümü münasebetiyle etkinlikler düzenleyeceğini duyurdu. Babıali, bu etkinlikler esnasında Osmanlı Devleti'nin küçük düşürülmesine müsaade etmemek için Yusuf Ziya Paşa'yı İstanbul'a çağırdı. Sonradan tekrar görevine dönse de mali sıkıntılar peşini bir türlü bırakmadı. Belgrad Sefaretinin maaş ve tahsisatı diğer ortaelçiliklere nispeten düşüktü. Yusuf Ziya Paşa'ya göre bu durum Osmanlı Devleti'nin itibarını zedeliyordu. Nitekim onun bu yöndeki telkinleri sonucunda bazı iyileştirmeler yapıldı. Nihayet 1889 yılında Belgrad'daki görevi sona erdi.[6]

Belgrad sefirliğiyle yıldızı parlayan Yusuf Ziya Paşa, buradaki görevinin ardından aynı sene Roma Sefaretine nakledildi.[7] Roma'daki görevi ile birlikte artık büyükelçi unvanına sahipti ve Osmanlı siyasetine doğrudan etki eden bir ülkenin sefirliğine getirilmesi üzerindeki sorumluluğu da arttırıyordu. Yusuf Ziya Paşa resmi davetlere oldukça önem veriyordu. 20 Mayıs 1890'da göreve başlaması şerefine ve İtalya'daki Türk sefaret binası olan Palazzo Gamberini'nin resmi açılışı için verdiği davete Roma sosyetesiyle birlikte İtalya başvekili Francesco Crispi de katılmıştı. İtalyan basınının tabiriyle davetin büfesi "*krallara layıktı*".[8] Esasında bu tarz davetler samimi bir dostluğun veya yabancı bir kültüre duyulan hayranlığın nişanesi olmaktan çok diplomasinin gereği idi. Yusuf Ziya Paşa da bunun farkındaydı. Zira yıllar sonra Washington büyükelçiliği döneminde, İtalya'nın Trablusgarp'a yönelik saldırılarını şiddetle kınamakla kalmayıp, tepkisini göstermek için İtalya'nın bölgedeki elçisiyle görüşmekten kaçınacaktı. Bu nedenle belirli bir müddet resmi davetlere gitmeme kararı alacaktı.[9] Dahası Yusuf Ziya Paşa, 1890 yılının sonlarında Babıali'ye gönderdiği bir raporda açıkça İtalya'nın Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarında gözü olduğunu söyleyerek Trablusgarp ve Bingazi'de askeri hazırlıklar yapılması gerektiğini telkin etmekteydi.[10]

Yusuf Ziya Paşa, Roma sefaretinin ardından 1891 yılında bu kez Viyana Sefaretine tayin olundu.[11] Buradaki görevi esnasında Avusturya Hükûmetinin Osmanlı vatandaşlarına reva gördüğü bir takım hukuksuz uygulamaların giderilmesi için kararlıkla mücadele etti. Bu meseleyi çözüme kavuşturmadaki başarısından dolayı vezir rütbesine terfi edildi.[12] Yusuf Ziya Paşa artık Osmanlı diplomasisinin aranan adamıydı. Nitekim Viyana'dan sonraki

[5] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, Ketebe, İstanbul 2019, 338; İsmail Baha Sürelsan, "Suphi Ziya Özbekkan'a Dair", *Musikî ve Nota*, IX/1 (1970), 4-5; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicil-i Osmanî Zeyli*, XIX, Yay Haz: Mehmet Metin Hülagü, TTK Yayınları, Ankara 2009, 54-56; Nuri Özcan, "Ziyâ Paşa", TDV İslam Ansiklopedisi. (Erişim 16. 02. 2025) https://islamansiklopedisi.org.tr/ziya-pasa--bestekar.

[6] Abidin Temizer-İbrahim Serbestoğlu, "Osmanlı-Sırp Diplomatik İlişkileri ve Belgrad Sefiri Yusuf Ziya Paşa", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, IX/2 (2020), 477-506. Yusuf Ziya Paşa'nın Belgrad sefirliği (Ekim1885-Aralık 1889). Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İSİS Yayınevi, İstanbul 2003, 126.

[7] Pakalın, *Sicil-i Osmanî Zeyli,* 55.

[8] Ilaria Falconi-Sinan Kuneralp, *Palazzo Gamberini: Türkiye'nin Roma Büyükelçiliği*, Vehbi Koç Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, 32-33.

[9] "Estrangement of Embassies Following Europe's War Threatens Washington's Social Season", *Evening Star*, 16 Ağustos 1914, 52.

[10] Halil Dal, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-İtalyan İlişkileri (1850-1900)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2017, 60.

[11] Pakalın, *Sicil-i Osmanî Zeyli,* 55.

[12] Sürelsan, *Suphi Ziya* Özbekkan'a *Dair*, 4.

durağı Paris Sefareti oldu. 1894 yılında büyükelçi unvanıyla göreve başladı. Ancak buradaki tecrübesi kısa sürdü ve on beş ay kadar görev yaptıktan sonra İstanbul'a döndü.[13]

Belgrad sefirliğinden itibaren yaklaşık on yıl boyunca ortaelçi ve büyükelçi unvanlarıyla dış temsilciliklerde görev yapan Yusuf Ziya Paşa, 1895'te merkeze çekildi. Bu kararda hangi âmillerin etkili olduğu bilinmemekle birlikte bir devlet adamı olarak herhangi bir itibar kaybı yaşamadığı anlaşılmaktadır. Zira İstanbul'da iken gayet önemli devlet görevlerine getirildi. 1895'te Rus İmparatorunun taç giyme töreninde Osmanlı Devleti'ni temsil etti. Ardından Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı, Defter-i Hâkani Nazırlığı ve Şirket-i Hayriye Reisliği gibi vazifelere tayin edildi. 1908'de yeniden Roma Sefaretine tayin edildi. Buradaki kısa görevinin ardından 1909 yılında Maarif Nazırlığına getirildi. Ancak bu görevi yalnızca bir hafta devam etti. Yine aynı tarihlerde Dâhiliye Nezaretine vekâlet etti.[14] Washington'daki sefirlik görevinin sona ermesinden sonra 1918'de Âyan Meclisi üyesi oldu.[15] 1919'da yeniden Maarif Nazırlığına getirilse de bu görevi de oldukça kısa sürdü.[16] Yusuf Ziya Paşa, nazırlık rütbesine erişen Osmanlı devlet adamları arasında en fazla elçilik görevinde bulunan isimlerden biri olarak dikkat çekmektedir.[17]

Yusuf Ziya Paşa, devlet adamlığının yanı sıra musikişinaslığı de ile bilinmektedir. Kanun ve ut gibi enstrümanlara vâkıf olmasının yanı sıra birçok bestesi bulunmaktadır. Özellikle Nişaburek makamında verdiği eserlerle dikkat çekmektedir.[18] Oğlu Suphi Ziya Özbekkan'ın aktardığı bilgilere göre ailenin Nişantaşı'ndaki konağına neredeyse her gün şair, edip, diplomat ile müzisyenler gelmekte ve çeşitli fasıllar tertip edilmekteydi.[19] Avrupa müziğine[20] de aşina olan Yusuf Ziya Paşa, 1917'de Türkiye'nin ilk konservatuvarı olan Dârülelhan'ın kuruluşuna öncülük etti ve bu kurumun içinde çeşitli görevlerde bulundu.[21] Buradaki görevini oldukça ciddiye almaktaydı. Öyle ki Dellalzâde Efendi'ye ait bir eserle ilgili Zekaizâde Ahmed Bey ile giriştiği teknik bir tartışmanın sonucunda Ahmed Bey'in kırılıp Dârülelhan'ı terk ettiği kayıtlarda geçmektedir.[22] Bestekârlığın yanı sıra yazarlıkta da mahir olan Yusuf Ziya Paşa, Abdülhak Hamid'in himayesinde çıkan *Asri Türkiye Mecmuası*nda komedi türünde bir piyes yayınlanmıştır.[23] Ayrıca onun teşvikiyle ünlü bestekâr Johann Strauss'un 1892 yılında Sultan II. Abdülhamid için bir vals bestelediği bilinmektedir.[24] 1929 yılında İstanbul'da vefat eden ünlü devlet adamının naaşı Büyükada mezarlığına defnedilmiştir.[25]

[13] Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilatı'nın Gelişimi: Hariciye Nezareti,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2020, 284.
[14] Pakalın, *Sicil-i Osmanî Zeyli,* 55-56.
[15] İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci*, II, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1996, 177.
[16] Fethi Tevetoğlu, "Türkiye Maârif Nazırları", *Tarih Mecmuası*, VI/1 (1973), 15-21; Mehmet Salih Erkek, "II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2 (2013), 385-416.
[17] Yusuf Sabri Şimşek, "Osmanlı Maârif Nazırlarının Kariyerleri", *Akademik Hassasiyetler*, XXV/1 (2024), 760-780.
[18] İnal, *Son Asır Türk Musikişinasları*,339.
[19] Baki Süha Edipoğlu, Ünlü Türk Bestekârları, Ak Kitabevi, İstanbul 1962, 245.
[20] Oktay Özerden, *Suphi Ziya* Özbekkan'ın *Hayatı ve Bası Eserlerinin Müzikal Açıdan İncelenmesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1991, 9.
[21] Kubilay Kolukırık, "Osmanlı Devleti'nde İlk Resmi Konservatuvar Olan Dârülelhanda Derleme ve Yayım Faaliyetleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XXXV/1 (2016), 479-498.
[22] Erhan Özden, "Arşiv Belgeleriyle Dârülelhan" *Konservatoryum*, V/1 (2018), 97-130.
[23] Abdulhakim Tuğluk, "Abdülhak Hâmin'in Himayesinde Çıkan Bir Dergi: Asrî Türkiye Mecmuası", *MUTAD*, VIII/1 (2020), 106-126.
[24] Ömer Eğecioğlu, "Doğu Masalları: Johann Strauss'un Sultan II. Abdülhamid'e İthafen Yazdığı Vals*", Sanat Dünyamız,* CVIII/1 (2008), 13-25.
[25] Özerden, *Suphi Ziya* Özbekkan'ın *Hayatı,* 9.

Washington Sefareti

1830'da imzalanan ticaret anlaşması, Osmanlı-ABD ilişkilerinin ilk resmi vesikası olarak kabul edilir. ABD daha ziyade kendi ekonomik menfaatlerine hizmet eden bu antlaşmadan sonra Osmanlı Devleti'nin dört bir yanında elçilikler açtı. Osmanlı Devleti ise ilk başlarda ABD'de temsilci bulundurma fikrine pek sıcak bakmasa da[26] ABD'nin dünya siyasetindeki artan önemi nedeniyle Babıali, 1867 yılında Bulak Bey'i ortaelçi olarak Washington'a atadı.[27] Bu süreçte ABD de Osmanlı Devleti ile ilişkilerini daha ileriye taşımak istedi ve bunun ilk adımı olarak İstanbul'daki temsilciliğinin statüsünü büyükelçiliğe yükseltmek için Babıali'ye müracaat etti. Babıali çeşitli endişelerle bu talebi reddetse de karşı tarafın artan ısrarı neticesinde 1906 yılında her iki devletin de başkentlerindeki temsilciliklerin büyükelçilik statüsüne çıkarılmasına karar verildi.[28]

Sinan Kuneralp'e göre, Washington Sefareti büyükelçilik statüsü kazandıktan sonra bile Osmanlı Devleti için öncelikli bir görev yeri olmadı. Genç ve gelecek vadeden diplomatlar için buraya atanmak, yetenek israfı sayılıyordu. Bu yüzden birçok diplomat, çeşitli bahanelerle bu görevi reddetmişti[29] Sözgelimi Yusuf Ziya Paşa'nın ardından Washington Sefaretine Osman Nizami Paşa'nın tayin edilmesi hakkında irade çıkmışsa da Paşa, türlü mazeretleri ileri sürerek bu görevi reddetmişti.[30] Kuneralp'in altını çizdiği bu hususa rağmen Washington Sefaretini büsbütün de önemsiz addetmemek gerekir. Zira temsilciliğin büyükelçiliğe çıkarıldığı tarihten itibaren ABD'ye gönderilen sefirler genellikle meşhur simalardı. Bunlardan Mehmed Ali Bey, Babıali'deki memuriyetinin dışında ciddi devlet görevlerinde bulunmamış bir devlet adamıydı. Bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid'e yakın isimlerden biri olan Arap İzzet Paşa'nın oğlu olması onu önemli kılıyordu.[31] Ancak II. Meşrutiyet'in ilanıyla Mehmed Ali Bey, babasına duyulan nefretten ötürü İttihatçılar tarafından istenmeyen adam ilan edildi ve görevine son verildi. Onun ardından Washington Sefaretine, New York Şehbenderi Münci Bey vekâlet etti. Fakat Osmanlı Devleti, onu kalıcı olarak sefarete tayin etmeyi düşünmedi. Daha tecrübeli bir devlet adamı olan Hüseyin Kâzım Bey bu göreve getirildi.[32] Bu da açıkça Osmanlı Devleti'nin ABD'deki temsile belli bir ölçüde de olsa önem verdiğini gösteriyordu. Zira Hüseyin Kâzım Bey, Sultan II. Abdülhamid döneminde Mabeyn birinci kâtipliğine kadar yükselmiş meşhur bir devlet adamıydı. İttihatçılar da ona değer vermiş olacak ki Washington'daki vazifesinden sonra büyükelçi olarak Roma Sefaretine tayin edildi.[33]

Peki, bir "istibdat" devri devlet adamı olan Yusuf Ziya Paşa'nın Washington'a tayini ne anlam ifade ediyordu? Bu görev bir itibarsızlaştırma örneği miydi? Meşrutiyet idaresinin

[26] Çakmak, *Hariciye Nezareti,* 303-304.
[27] Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, 159.
[28] Nurdan Şafak, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, OSAV Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, 49-50.
[29] Sinan Kuneralp, "Ottoman Diplomatic and Consular Personnel in the Unıted States of America 1867-1917", *American Turkish Encounters: Politics and Culture 1830-1989*, Ed: Nur Bilge Cris-Selçuk Esenbel-Tony Greenwood and Louis Mazzari, Cambridge Scholars Publishing, Cambrıdge 2011, 100-107.
[30] Washington Sefaretine Nafia Nazırı Osman Nizami Paşa'nın tayin edildiğine dair 12 Şubat 1329 tarihli irade-i seniyye. BOA, İ. HR. 433-48. Osman Nizami Paşa'nın Washington'a tayini ABD Basınında da duyurulmuştu. Bkz. "New Turkısh Ambassador", *The Sauk Centre Herald*, 2 Nisan 1914, 10. Kuneralp'in aktardığına göre Osman Nizami Paşa, deniz tutmasından mustarip olduğunu ileri sürerek bu görevi reddetmişti. Kuneralp, *Ottoman Dıplomatıc and Consular Personnel*, 100-107.
[31] Sami Moubayed, "Syria's Forgotten First President Mohammad Ali al Abed", *British Journal of Middle Eastern Studies*, XLI/4 (2014), 419-44.
[32] Arif Kolay, "II. Meşrutiyet Döneminde Hariciye Nezaretinde Tenkisat ve Bürokratik Değişim (108-1910)", *Türkiyat Mecmuası*, XXVII/1 (2017), 193-214.
[33] Falconi-Kuneralp, *Palazzo Gamberini*, 29-30.

belirli ölçüde Sultan II. Abdülhamid dönemi bürokrasisini tasfiye ettiği malumdur.[34] Fakat İttihatçıların yeterli devlet tecrübelerinin bulunmaması eski bürokrasinin "iyi adamlarına" duyulan ihtiyacı gözler önüne seriyordu. Muhtemelen Yusuf Ziya Paşa da bu kategoride değerlendirilmişti. Eski devrin "fenalıklarına" karışmamış bir bürokrat olarak tecrübelerinden istifade edilebilirdi. Ancak yine de Paris, Roma ve Viyana gibi büyük sefaretlerde değerlendirilmesi mümkün görünmüyor gibiydi. Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Yusuf Ziya Paşa, Roma Sefaretine tayin edilmişse de bu görevi oldukça kısa sürmüş, yerine İttihat ve Terakki Cemiyetine yakınlığı ile bilinen İbrahim Hakkı Paşa getirilmişti.[35] Bu açıkça Yusuf Ziya Paşa'ya ikincil bir önem atfedildiğini göstermektedir. Dolayısıyla yine ikincil bir kıymeti olan Washington Sefareti onun için biçilmiş bir kaftandı.

Öte taraftan Yusuf Ziya Paşa'nın Washington'a tayin edildiği 1910 yılı, Osmanlı-ABD ilişkilerinin kısmen hareketlendiği bir dönemdi. Bu hareketliliğin makul kabul edilebilecek nedenleri vardı. Osmanlı aydını Meşrutiyet rejiminden büyük beklenti içindeydi. Onlara göre yeni rejimle birlikte keyfi idare sona erecek, Avrupa'nın nezdinde Osmanlı belirli bir saygınlığa kavuşacak ve büyük güçlerin devletin iç işlerine müdahalesine gerek kalmayacaktı. Böylelikle uluslararası arenada prestij elde eden Osmanlı Devleti, yabancı sermayeyi de kendine çekecekti. Bu da ülke içinde refahın artmasına vesile olacaktı.[36] ABD'nin İstanbul büyükelçisi Leisman da Osmanlı aydınının beklentilerine katılmaktaydı. Zira ülkesine gönderdiği raporda Meşrutiyet sayesinde Osmanlı Devleti'nin kısa sürede kalkınacağını ve hatta Japonya'yı dahi geride bırakacağını ileri sürmekteydi.[37] Ancak hiçbir zaman için bu beklentiler gerçekleşmedi. Başlangıçta Meşrutiyet'in ilanının Avrupalı devletler tarafından memnuniyetle karşılanmasına rağmen onun büyülü atmosferi oldukça kısa sürdü. 1908'in Ekim ayında Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan ettiği, Yunanistan'ın Girit'i ve Avusturya-Macaristan'ın da Bosna-Hersek'i ilhak ettiği buhran döneminde Osmanlı Devleti, Avrupa'dan beklendiği politik desteği alamadı.[38]

Buna ilaveten ülkenin güç geçtikçe Avrupalı finans gruplarının kontrolü altına girmesi, Osmanlı'yı yeni bir siyasi ve ekonomik partner arayışına sürükledi. ABD, yukarıda da değinildiği gibi Osmanlı Devleti ile ilişkilerini geliştirmek istemesine çatışmacı bir tavır içinde değildi. Ayrıca Avrupalı devletler gibi Osmanlı'ya karşı revizyonist emeller beslemiyordu. Dolayısıyla bu durum ABD'nin yeni bir müttefik olarak düşünülmesine yol açtı. Esasen ABD de Osmanlı ile ekonomik ilişkilerin kendisine fayda sağlayacağını umuyordu. Bu ülkenin Chester Projesi[39] kapsamında Osmanlı'dan demiryolu imtiyazı elde etmeye çalışması ikili ilişkilerdeki yeni trendin somut bir örneği idi. Diğer taraftan ABD, bu yakınlaşmanın Osmanlı'daki misyonerlik faaliyetleri açısından da kolaylık sağlayacağını ummaktaydı.[40] Görüldüğü üzere Yusuf Ziya Paşa'nın Washington'a tayin edildiği dönemde

[34] Abdülhamid Kırmızı, "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", *Jön-Türk Devrimi'nin 100.Yılı Uluslararası Kongre*, 2008, 1-13.

[35] Rıdvan Kaşıkçı, *Osman Nizami Paşa'nın Askerî ve Siyasi Hayatı (1856-1939)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2021, 185.

[36] Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008, s. 38-42.

[37] Sinan Kıvanç, "İttihat ve Terakki Cemiyeti Dönemi ve Amerika Birleşik Devletleri (1908-1914) *TAD*, LXXV/1 (2023), 71-99.

[38] Pir Murat Sivri, "Avrupalı Büyük Devletlerin Basın Organlarına Göre 1908 Jön Türk İhtilali ve Meşruti Yönetime Yeniden Geçilmesi, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, XLV/2 (2024), 27-72.

[39] ABD tarafından Türkiye'de yapılması öngörülen demiryolu projesi. Detaylı bilgi için Bkz. Bilmez Bülent Can, Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

[40] Feroz Ahmad, "Young Turk Relations Wıth the United State, 1908-1918", *American Turkish Encounters: Politics and Culture 1830-1989*, 83-100; Kıvanç, *Amerika Birleşik Devletleri*, 71-99.

Osmanlı ile ABD'nin birbirinden beklentileri bu yöndeydi. Dolayısıyla onun bu devletle münasebetlerde, bahsedilen hususlar çerçevesinde diplomatik misyonunu yerine getirmesi umuluyordu.

Yusuf Ziya Paşa'nın Washington Sefareti dönemine temas eden eserlerin sayısı oldukça azdır. Mine Erol tarafından kaleme alınan çalışmalarda Yusuf Ziya Paşa, halefi Alfred Rüstem Bey ile karşılaştırılarak iki bürokratın Washington Sefaretindeki başarıları değerlendirilmektedir. Erol, bu eserlerinde Yusuf Ziya Paşa'ya karşı bazı ithamlarda bulunmaktadır. Buna göre Yusuf Ziya Paşa, Robert Koleji hocalarından Stanwood Cobb'un 1914'te ABD'ye döndükten sonra Türkler aleyhinde kaleme aldığı eserle ilgili herhangi bir tepki vermediği gibi bölgedeki Ermeni propagandalarına karşı da susmayı tercih etmiştir. Yine Erol, Yusuf Ziya Paşa'nın bölgedeki Yunan propagandasına karşı sessiz kaldığını iddia etmektedir.[41] Buna karşı Alfred Rüstem Bey, Ermeni propagandasına karşı mücadelesiyle görevinin gereğini yerine getiren başarılı bir bürokrat olarak lanse edilmektedir.[42] Fakat Erol'un bu görüşü tenkide muhtaçtır. Zira Alfred Rüstem Bey'in Washington'a tayini 1915 yılı ortalarındadır. Bu tarihlerde Ermeni tehciri yeni gerçekleşmiş ve katliam iddiaları Avrupa ile ABD basınını kuşatmış vaziyetteydi. Dolayısıyla onun bu iddialara karşı tepkisinin Yusuf Ziya Paşa'nınki ile mukayese edilmesinin imkânı yoktur. Diğer taraftan aşağıda görüleceği üzere Yusuf Ziya Paşa, bölgedeki Ermenilerin faaliyetlerini yakından takip ettiği gibi Yunan propagandasına karşı da uyanık bir tutum benimsemiştir.

Yusuf Ziya Paşa'nın ABD'ye İlk Ziyareti

Yusuf Ziya Paşa'nın büyükelçi olarak Washington'a gönderilmeden önce ABD'ye yaptığı ilk resmi ziyaret 1909 yılında gerçekleşti. 1909 yılı Osmanlı-ABD ilişkilerinin gelişimine vesile olabilecek özellikler barındırıyordu. Zira bu yılın mart ayında William Howard Taft, ABD başkanı seçilmiş, Nisan ayında ise Sultan Mehmed Reşad, Osmanlı tahtına oturmuştu. Artık Meşrutiyet'in Sultan Abdülhamidli ayları sona ermiş, yeni bir "özgürlük" evresine girilmişti. ABD ile ilişkileri sağlamlaştırmak niyetinde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, hem Sultan'ın tahta çıkışını ve Osmanlı'da yeni bir döneme girildiğini duyurmak hem de ABD Başkanı Taft'ı tebrik etmek için Washington'a bir heyet göndermeye karar verdi. Bu sıralarda ABD, Hudson-Fulton[43] kutlamalarına hazırlanıyordu. Dolayısıyla Osmanlı heyetinin ziyaretinin bu etkinliklerin gerçekleşeceği tarihlere denk getirilmesine özen gösterildi. Babıali'nin kararıyla heyetin başına Yusuf Ziya Paşa getirildi. Zira kendisi tecrübeli bir diplomat olmasının yanı sıra daha önce benzer törenlerde Osmanlı Devleti'ni temsil etmiş bir isimdi. Refakatine ise New York Şehbenderi Kaymakam Aziz Bey verildi.[44]

ABD basınında da ziyareti duyurulan[45] Yusuf Ziya Paşa, 1909'un Ekim ayı başlarında Amerika topraklarına ulaştı.[46] ABD ricali eski dünyadan gelen bürokratlara karşı ilgiliydi. Osmanlı heyeti, Dışişleri Bakanı Knox'un aracılığı ile Beyaz Saray'daki Mavi salonda Başkan Taft'a takdim edildi. Buradaki ilk sunumunda Yusuf Ziya Paşa, Sultan'ın selamlarını

[41] Mine Erol, *Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu*, Bilgi Basımevi, Ankara 1976, 12-14, 29-30.
[42] Mine Erol, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Büyük Elçisi A. Rüstem Bey*, Bilgi Basımevi, Ankara 1973, 17-27.
[43] Hudson nehrinin keşfinin 300'üncü ve Robert Fulton'ın kürekli buharlı gemiyi ticari amaçla kullanımının 100'üncü yıl dönemleri münasebetiyle ABD'de düzenlenen etkinlikler.
[44] Babıali'den Hariciye Nezaretine gönderilen 4 Cemaziyülevvel 1327 tarihli tezkire. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi; BOA, BEO. 3581-268547; Hariciye Nezaretinden Babıali'ye gönderilen 11 Haziran 1325 tarihli tezkire. BOA, İ. HR. 418-18; Babıali'den Hariciye ve Dâhiliye Nezaretlerine gönderilen 14 Haziran 1325 tarihli Tezkire.BOA, BEO. 3586-268915.
[45] "Will Take Part in The Hudson-Fulton Celebration", *The Diamond Drill*, 25 Eylül 1909, 2.
[46] Washington Sefareti Vekili Alfred Rüstem Bey'den ABD Dışişlerine gönderilen 4 Eylül 1909 tarihli bilgi notu. NARA, RG. 59, M 1889 Roll 81.

ilettikten sonra iki devlet arasında yakın dostluk ve ticari iş birliği kurma arzusunu dile getirdi. Ardından yeni rejimin kurucuları Jön Türklerin eski Sultan'ın "zulmüne" karşı savaşırken ABD'nin liberal kurumlarını ve özgürlük mücadelesi tarihini örnek aldıklarını söyledi.[47]

Görünen o ki ABD Hükûmeti bu ziyarete daha fazla önem atfediyordu. Aynı günün akşamı İstanbul'dan gelen heyetinin üyeleri ile birlikte Alfred Rüstem Bey ve Osmanlı Sefareti ikinci kâtibi İbrahim Rıfat Bey akşam yemeğine davet edildiler. Heyet onuruna verilen yemekte ABD'nin neredeyse bütün kabine üyeleri hazır bulunuyordu.[48] Bu ilginin sebebi açıktı. Amerikalılar Chester Projesini hayata geçirmek için şirin görünmeyi tercih ediyorlardı. Nitekim Yusuf Ziya Paşa, 8 Ekim 1909'da Los Angeles'ta bankacılar ve demiryolu çalışanları tarafından verilen bir davette Türkiye'deki demiryolları ve elektrik imtiyazları için Amerikan tekliflerinin olumlu şekilde karşılanması adına mücadele edeceğini bildirmişti. ABD basını bu ziyaretin Amerikan sermayesi için Türkiye'de geniş bir alan açılmasıyla sonuçlanacağını umuyordu.[49] Nitekim Yusuf Ziya Paşa'nın bölgeden ayrılmadan hemen önce basına verdiği son demeçte, Amerika için olumlu bir rapor yazacağını beyan etmesi de bu kanaati güçlendirecek cinstendi.[50]

Yusuf Ziya Paşa'nın Washington Sefirliği (1910-1914)

1910 yılı başlarında Osmanlı sefiri Kâzım Bey'in Roma'ya tayini ile birlikte boşa düşen Washington Sefaretine Yusuf Ziya Paşa'nın atanması uygun görüldü. Muhtemelen bu kararda Yusuf Ziya Paşa'nın daha önce olağanüstü elçi sıfatıyla ABD'ye gerçekleştirdiği ziyaretin de etkisi vardı.[51] Hariciye Nezaretinin de olumlu görüş beyan etmesi üzerine Yusuf Ziya Paşa'nın 12 Mart 1910 tarihli iradeyle sefarete tayini gerçekleşti.[52]

Yusuf Ziya Paşa, ABD kamuoyunun tanıdığı bir isim olduğundan söz konusu tayin ile ilgili genel intiba olumluydu. ABD basını onu Avrupa'yı yakından bilen başarılı bir diplomat olarak takdim etmekteydi.[53] Görevde kaldığı süre boyunca peşini hiç bırakmadı. Ülkedeki en yüksek rütbeli yabancı diplomat olması ona olan ilgiyi arttırdı. Hatta tatil amaçlı seyahatleri bile basın tarafından yakından takip ediliyordu.[54] ABD basınının Yusuf Ziya Paşa'nın dış görüntüsü ile ilgili tasvirleri dikkat çekicidir. Buna göre Yusuf Ziya Paşa hiçbir haliyle doğu insanının özelliklerini yansıtmıyordu. Magazin muhabirlerinin tabiriyle "*tatilden dönen bir*

[47] Editoryal, *Ceredo Advance*, 22 Aralık 1909, 4.
[48] "New Ruler of Turkey Sends Notice to Washington", *The Evening Times*, 16 Kasım 1909, 6.
[49] "Visit of Zia Pasha Expected to Result in Many Opportunities for Capitalists of United States", *Los Angeles HHHerald*, 9 Ekim 1909, 3.
[50] "Turkish Ambassador Will Make Report on America", *Topeka State Journal*, 25 Kasım 1909, 1. Yusuf Ziya Paşa'nın seyahatinden yaklaşık bir yıl sonra ABD Hükûmeti, görünürde iade-i ziyarette bulunmak üzere Dışişleri Bakan Yardımcısı Huntington Wilson'u olağanüstü büyükelçi sıfatıyla İstanbul'a gönderdi. Wilson'un asıl görevi ise hiç şüphesiz Chester Projesi için uygun bir atmosfer oluşturmaktı. Fakat Amerikalıların başlangıçtaki ısrarlı taleplerine rağmen bu proje hiçbir zaman için fiiliyata geçmedi. Leland James Gordon, *Amerıcan Relatıons Wıth Turkey 1830-1930, An Economic İnterpretation*, Universıty of Pennsylvaıa Press, Philadelphia 1932, 261-262; Can, *Chester Projesi,* 327.
[51] Ziya Paşa'nın Washington Sefaretine tayininin uygun görüldüğüne dair 24 Şubat 1325 tarihli tezkire. BOA, İ. HR. 421-32.
[52] Babıali'den Hariciye Nezaretine gönderilen 28 Şubat 1325 tarihli tezkire. BOA, BEO. 3718-278779. Kısa bir süre sonra Yusuf Ziya Paşa'nın tayini ile ilgili irade ABD Başkanına sunuldu. Bkz. Babıali'den Hariciye Nezaretine gönderilen 17 Mart 1327 tarihli tezkire.BOA, BEO. 3725-279338. Yusuf Ziya Paşa'nın Washington'a tayini ABD Başkanı tarafından da memnuniyetle kabul edildi. NARA, RG. 59, M 1889 Roll 81. ABD basınında ilgili tayinin 10 Mart'ta gerçekleştiği bilgisi yer almaktadır. "Special Commissioner From Turkey Becomes Embassador", *The Laramie Republican*, 11 Mart 1910, 6.
[53] Editoryal, *The Times Dispatch*, 23 Ekim 1910, 21.
[54] Editoryal, *The Birmingham Age-Herald*, 7 Ağustos 1910, 33.

İtalyan kadar bile esmer değil" di.[55] Demokrat ve barışçıl bir ruha sahipti.[56] Yine basının tasvirine göre sivri sakalı ve seçkinlere has görüntüsü ile daha çok Fransız diplomatlarının tavırlarını yansıtıyordu. Şakaları dahi Batı kültüründen esintiler taşıyordu. Zira fotoğrafını çekmek isteyen bir gazeteciye "ateş et" anlamına gelen Fransızca "tirer" sözcüğü ile karşılık vermişti. Bunca özelliğinin arasında belki de yadırganabilecek tek eksikliği İngilizce bilmemesi idi.[57]

ABD basını Yusuf Ziya Paşa'nın sosyal yaşantısına dair de çarpıcı bilgiler sunmaktadır. Buna göre Yusuf Ziya Paşa, Washington sosyetesinin düzenlediği davetlerde sıklıkla boy göstermesinin yanı sıra kendi de zaman zaman Türk sefaret binasında benzeri etkinliklere ev sahipliği yapmaktaydı.[58] Bu davetlerde kendisine doğu gelenekleri ile ilgili sorular sorulmakta idi. Özellikle harem ve çok eşlilik, Amerikalı seçkinlerin merak ettiği konulardandı. Bir keresinde genç bir Amerikalı kadının haremle ilgili kendisine yönelttiği soruyu "*Ah hanım Efendi! Türkiye'de tüm kadınlar sizin gibi olsaydı, eminim ki erkekler tek eşlilikten memnun kalırlardı*" şeklindeki centilmence bir cevapla geçiştirdi.[59] Başka bir sefer ise bu soruya daha ciddi cevap vererek Amerikalıların gözündeki tipik oryantalist harem imajını düzeltmeye çalıştı.[60] Yusuf Ziya Paşa sık sık bu tarz davetlere icap etmesine rağmen kendisine ikram edilen alkollü içecekleri kibarca reddetmekteydi.[61]

1910 yılının haziran ayında göreve başlayan Yusuf Ziya Paşa, rutin olarak ABD'de Osmanlı vatandaşlarının resmi işlemleri ile ilgilenmekte idi.[62] Bu işlerin yanı sıra bir yandan azınlık propagandasına karşı koymaya çalışırken diğer yandan da Trablusgarp ve Balkan savaşlarında Osmanlı Devleti'nin uğradığı hukuksuzluğu ABD kamuoyuna duyurmak için mücadele etmekteydi. Yusuf Ziya Paşa'nın önem verdiği konulardan biri de Osmanlı-ABD ekonomik ilişkilerinin geleceğiydi. ABD'ye ilk gelişinden beri bu konuda olumlu görüş beyan etmesinden dolayı kamuoyunda iki ülke arasındaki ticaret hacminin artacağına dair beklenti oluşmuştu. Elçi olarak tayininden sonra da yaptığı açıklamalarla bu beklentiyi tetikledi.[63] Esasen kamuoyu, Türkiye pazarının ABD'ye büyük ekonomik kazançlar sağlayacağını düşünüyordu. Chester Projesinin yanı sıra Osmanlı ordusunun modernizasyonu ve donanmanın inşası gibi konularda ABD belli başlı imtiyazlar elde edebilirdi. Ancak basının yorumuna göre hükûmet şu anlık bu operasyonu yönetebilecek konumda değildi.[64]

[55] "Ottoman Ambassador on Balkan Sıtuatıon", *The Sun*, 5 Ekim 1912, 4.
[56] "In The Capıtol Cıty", *The Lexington Advertiser*, 26 Haziran 1914, 2; "Bryan Shares Peace Honors", *The Washington Herald*, 18 Ocak 1914, 5.
[57] "Ottoman Banner Puzzles Broadway", *The Washington Herald*, 24 Eylül 1910, 2.
[58] "Guest at The Hume Howard Weddıng", *The Washington Herald*, 1 Mayıs 1913, 8; "Revolt ın Albanıa Has Been Crushed", *San Antonio Light and Gazette*, 8 Hazira 1910, 4. Yusuf Ziya Paşa bu davetlerden birinde Bahai Şeyhi Abdülbaba ile müritlerini sefaret binasında konuk etti. Hariciye Nezareti, başlangıçta Bahai şeyhiyle kurulacak bir temasın Rusya ve İran ile dengeleri bozabileceğini belirterek Yusuf Ziya Paşa'nın ilgili şahsa karşı mesafeli olmasını istedi. Ancak Yusuf Ziya Paşa, İstanbul'a gönderdiği bir telgrafta Abdülbaha'nın Amerika eliti tarafından hoş karşılandığını ileterek temasın olumlu olacağını vurguladı. Bunun üzerine Washington'daki Osmanlı sefaretinde şeyh ve müritlerine ziyafet tertip edildi. Bu ziyafetten oldukça memnun kalan Bahailer, İttihat ve Terakki Cemiyetine iletilmek üzere teşekkür mektubu kaleme aldılar. Bkz. Washington Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 20 Haziran 1912 tarihli tezkire. BOA, HR. SYS. 70-31; Necati Alkan, *Dissent and Heterodoxy in the Late Ottoman Empire: Reformers, Babis and Baha'is*, Gorgias Press, Piscataway 2010, 271-273.
[59] "Turk Envoy Pays U.S Woman Complıment", *Atlanta Georgian*, 28 Ocak 1913, 11.
[60] Editoryal, *Newark Evening Star and Newark Advertiser*, 29 Eylül 1911, 11.
[61] "The Koran Forbıds Use of Grape Juıce", *The Times Dispatch*, 8 Haziran 1913, 57.
[62] Ma'mûretü'l-Azîz Vilayetinden Washington Sefaretine gönderilen 21 Haziran 1326 tarihli tezkire. BOA, HR. UHM. 71-11; Washington Sefiri Yusuf Ziya Paşa'dan Hariciye Nezaretine gönderilen 5 Aralık 1911 tarihli tahrirat. BOA, HR. UHM. 104-25.
[63] "Ottoman Banner Puzzles Broadway", *The Washington Herald*, 24 Eylül 1910, 2.
[64] "American Goods ın Turkey", *The Washington Herald*, 1 Mayıs 1910, 24.

Yusuf Ziya Paşa'nın ekonomik ilişkileri yürütmekte ne ölçüde yetenekli olduğunu kestirmek güçtür. Ancak görünen o ki kendi ekonomisini idare etmekte pek de mahir değildi. Zira sefarete tayin edildiğinden beri borçları ile başı beladaydı. Osmanlı Bankasına yaptığı 6472 liralık borcu uzun bir süre ödemeyi reddetti. Sonunda Dersaadet İkinci Ticaret Mahkemesinde adına açılan davada haciz kararı çıktı.[65] Yusuf Ziya Paşa'dan alacağı olan bir diğer kurum ise İtalya Ticaret Bankası idi. Muhtemelen son Roma sefirliği döneminde yaptığı bu borçlanma, faiziyle birlikte 6183 franka ulaşmıştı. Yusuf Ziya Paşa'nın uzun bir süre borcunu ödememesi üzerine ilgili bankanın müdürü Roma'daki Osmanlı sefaretine müracaat ederek şikâyette bulundu. Hatta borcun ödenmemesi durumunda İtalya Hükûmeti nezdinde resmi başvuru yapacağını bildirdi.[66] Yusuf Ziya Paşa, Washington Sefaretine ait borçları ödemek noktasında da oldukça özensizdi. Bu dönemde Washington'daki Osmanlı sefaretinde birtakım tadilat işleri gerçekleştirilmiş, bazı yerler kurşunla kaplanmıştı. Fakat aradan bir sene geçmesine rağmen bu tadilatı yapan John Moran şirketine para ödenmemişti. Bunun üzerine ilgili şirket doğrudan doğruya Padişah'a hitaben bir dilekçe yazarak Yusuf Ziya Paşa'yı şikâyet edip zararlarının tazmin edilmesini istedi.[67]

Yusuf Ziya Paşa'nın çözüme kavuşturması gereken konulardan biri de 1830 tarihli Osmanlı-ABD Ticaret Antlaşmasının dördüncü maddesinden doğan ihtilaflardı. Bu antlaşmanın ilgili maddesi, Osmanlı topraklarında suç işleyen ABD vatandaşlarının yargılanmasını zorlaştıran bir hüküm içeriyordu.[68] Bu durum yıllar içinde birçok suiistimalin önünü açtı. Suça karışan bazı Amerikalılar bu maddeden faydalanarak serbest kaldılar.[69] 1910 yılı dolaylarında Kudüs'te bir Amerikan vatandaşının polis memuruna silahla ateş etmesi üzerine ilgili maddenin Osmanlı açısından doğurduğu sakıncalar yeniden gündeme geldi. Bu suçun Osmanlı memuruna karşı işlenmesine rağmen failin teknik olarak yargılanamaması açıkça bir zafiyet örneği idi. Yusuf Ziya Paşa'ya ilgili meselenin çözümü için resmi temasta bulunması sıkıca tembih edildi.[70] Ancak onun bu konu hakkında herhangi bir faaliyet gerçekleştirip gerçekleştirmediği bilinmemektedir. İlerleyen dönemlerde de ilgili maddeden kaynaklanan ihtilafların devam etmesi meselenin çözüme kavuşturulması adına herhangi bir müspet sonuç alınamadığını göstermektedir.

Azınlıkların Propagandalarına Karşı Yusuf Ziya Paşa

Yusuf Ziya Paşa'yı Washington yıllarında en çok uğraştıran meselelerden bir diğeri ise çeşitli azınlık grupların Osmanlı karşıtı propagandaları idi. Bu dönemde ABD, sanayisi için iş gücü sağlamak amacıyla doğudan gelen göçleri destekliyordu. Bu durum Ermeniler başta olmak üzere Rum ve Marunîler gibi Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik istikrarsızlıktan rahatsızlık duyan diğer Hristiyan grupların kitleler halinde göçüne imkân sağlıyordu.[71]

ABD'de lobiler kuran bu insanların bazıları bir müddet sonra milli hislerle Osmanlı'ya karşı örgütlenmeye başladılar. Yusuf Ziya Paşa başta olmak üzere bölgedeki diğer Osmanlı diplomatik temsilcileri bu örgütlerin faaliyetlerini yakından takip ettiler. Çoğu kez basın aracılığı ile tahrikçilere cevap verilmeye çalıştılar. Zaman zaman ise Osmanlı vatandaşı

[65] Dersaadet İkinci Ticaret Mahkemesinden Hariciye Nezaretine gönderilen15 Kânunusani 1327 tarihli tezkire. BOA, HR. UHM. 108-30.
[66] Roma Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 25 Kânunusani 1911 tarihli tezkire. BOA, HR. H. 236-11.
[67] John Moran İnşaat Şirketinden Padişah'a gönderilen 25 Haziran 1912 tarihli dilekçe. BOA, HR. TO. 596-45.
[68] Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, TTK Basımevi, Ankara 1991, 5.
[69] Şafak, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, 43.
[70] Babıali'den Hariciye Nezaretine gönderilen 19 Mayıs 1326 tarihli tezkire. BOA, BEO. 3763-282159.
[71] Kazım Baycar, "Küresel Göç Çağında Osmanlı Transatlantik Göçleri ve Sebepleri (1870-1914)", *Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XL/1 (2016), 1-32.

Hristiyanların kurdukları cemiyetlerle toplantılar yaparak onların fikirlerinin Osmanlı lehine döndürülmesine gayret ettiler. Özellikle Yunanlıların yaptıkları propaganda dikkat çekiciydi. Zira bu propaganda bölgedeki Rum cemiyetlerin yanı sıra Yunanistan'ın ABD'deki maslahatgüzarı tarafından da idare ediliyordu. Yusuf Ziya Paşa, Rumeli'den ticaret maksadıyla Massachusetts eyaletine gelen bazı Rum vatandaşların Osmanlı aleyhtarı hareketleri hakkında istihbarat aldıktan sonra Boston'daki Osmanlı şehbenderi Avram Efendi'ye emir göndererek konuyla ilgili tahkikat başlatmasını istedi.[72]

Avram Efendi'nin raporuna göre Rum vatandaşlar bizzat Yunan resmi memurları tarafından ayartılarak tahrikçi cemiyetlere kaydediliyorlardı. Bu gruplar Avram Efendi'ye karşı da tavır almışlardı. Zira göreve başlamasından sonra Boston'daki Süryani ve Ermeni cemiyetlerinin kendisini ziyaret edip Osmanlı Devleti'ne sadakatlerini bildirmelerine karşı Rum cemaatinden herhangi bir ziyaret gerçekleşmemişti. Massachusetts eyaletindeki Rumlar doğrudan doğruya Yunanistan'ın ABD maslahatgüzarı Kaftancıoğlu'nun yönlendirmesi ile hareket ediyorlardı. İlk zamanlar gizli olarak faaliyetlerini yürüten Kaftancıoğlu, ilerleyen dönemlerde propagandasını görünür kıldı. Boston'da yayınlanan *Eastern and Western Review* gazetesine verdiği demeçte bir Osmanlı-Yunan savaşında Amerika'daki Rumların Yunanistan namına askere alınmadan önce silah talimi gerektiğini ve bunun için Yunanistan'dan ABD'ye subay getirileceğini bildirdi.[73] Avram Efendi'ye göre Kaftancıoğlu'nun hareketinin ABD Hükûmetine bildirilip gerektiğinde görevine son verilmesi sağlanabilirdi. Ancak yerine gelen maslahatgüzarın da aynı faaliyetleri takip edeceği kaçınılmaz olduğundan Rum tahrikçilerle mücadelede başka yöntemler geliştirilmeliydi. Yunan emeline hizmet eden Osmanlı vatandaşı Rumların memleketlerine döndükten sonra polis ve jandarma tarafından fark edilmeleri için pasaportlarına özel işaret koyulmasına karar verildi.[74] Zararlı Rum cemiyetlerinin faaliyetlerini Hariciye Nezaretine bildiren Yusuf Ziya Paşa, Avram Efendi'nin meziyet ve ahlakını övmekten de geri kalmıyordu.[75]

Yunanistan bölgedeki Rum vatandaşlarını tahrik etmenin yanı sıra resmi olarak da Osmanlı aleyhine bazı hareketlerde bulunmakta idi. *New York Herald* gazetesinin haberine göre bölgedeki Yunan cemiyetleri tarafından görevlendirilen bir komite, Başkan Taft'a müracaat ederek Girit adası üzerinde Osmanlı egemenliğine son vermek ve Yunanistan'a ilhakını sağlamak için ABD'nin dört koruyucu güç ile anlaşmaya varmasını talep eden bir dilekçe sundu. Bu haber üzerine Yusuf Ziya Paşa hemen harekete geçerek ABD Hükûmeti nezdinde birtakım teşebbüslerde bulundu ve adanın statüsünün Yunanistan lehine değişmesini engellemeye çalıştı. Ancak anlaşılan o ki ABD zaten bu konuyu takip etme niyetinde değildi.[76]

ABD'deki Ermenilerin faaliyetleri de Yusuf Ziya Paşa'nın ilgilenmesi gereken meselelerden biri idi. Esasında Sultan II. Abdülhamid döneminde ABD'deki Ermenililer gayet iyi örgütlenmişler, Anadolu'daki isyancılara silah ve cephane tedarik etmek gibi

[72] Washington Sefiri Ziya Paşa'dan Hariciye Nazırı Asım Bey'e gönderilen 27 Nisan 1912 tarihli rapor. BOA, HR. SYS. 70-33.
[73] Boston Başşehbenderliğinden Washington Sefaretine gönderilen 17 Nisan 1912 tarihli rapor. BOA, HR. SYS. 70-33.
[74] Washington Sefiri Ziya Paşa'dan Hariciye Nazırı Asım Bey'e gönderilen 27 Nisan 1912 tarihli rapor. BOA, HR. SYS. 70-33.
[75] Washington Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 1 Nisan 1912 tarihli tezkire. BOA, HR. SYS. 70-33.
[76] Washington Sefiri Ziya Paşa'dan Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya gönderilen 16 Ocak 1911 tarihli rapor. BOA, HR. SYS. 2903-89.

işlere dahi cesaret edebilmişlerdi.[77] Fakat II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte diğer bütün azınlık gruplar gibi Ermeniler de belli bir dönem için ihtilalci faaliyetlerine son vererek gelişmeleri izlemeye başladılar. Bu durum Yusuf Ziya Paşa'nın ABD'deki Ermenilerle ilişkilerinde nispeten rahat bir dönem geçirmesine neden oldu. Hatta Yusuf Ziya Paşa sıklıkla bölgedeki önemli Ermeni iş adamlarıyla ortak hareket etmeye gayret etti. Bunlardan biri Vahan Cardashian idi. Cardashian bu sıralarda bölgedeki Osmanlı ticaret odasında danışmanlık hizmeti veriyordu. Yusuf Ziya Paşa ile arası oldukça iyiydi. Sık sık bir araya geliyorlardı. Hatta bazen Yusuf Ziya Paşa, çeşitli konularda vereceği demeçleri onun aracılığı ile basına iletiyordu.[78] 1910'da bir Ermeni cemiyetinin tertip ettiği ve Yusuf Ziya Paşa'nın da davetli olduğu toplantıda Cardashian, Osmanlı Sultanı adına kadeh kaldırdı ve II. Meşrutiyet'in bütün Osmanlı vatandaşlarına eşit haklar getirdiği yönünde bir konuşma yaptı. Görünürdeki bu iş birliğine rağmen Cardashian, gizlice Osmanlı aleyhine faaliyetlerde bulunmakta idi. Onun bu ikili tavrı 1915 yılındaki Ermeni tehcirine kadar devam etti. Bu tarihten sonra azılı bir Osmanlı düşmanı olarak boy gösterdi.[79]

Yusuf Ziya Paşa, ABD'deki Ermeniler hakkında iyi niyetler beslediğinden onların yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve öteden beri süre gelen düşmanlığın sona erdirilmesi için yapılan teklifleri memnuniyetle karşılamaktaydı. Böylesine bir teklif 1911 yılının şubat ayında E. Akkumi müstear adını kullanan Maloumian adındaki bir şahıs tarafından geldi. Kimliğinin iyi bilinmemesine karşın Yusuf Ziya Paşa'nın verdiği bilgilere göre Maloumian, aslen Kafkasya Ermenisi idi. Uzun süredir ABD'de yaşayan bu şahıs aynı zamanda bir siyasi parti mensubuydu ve bölgedeki Ermeniler ile diğer Osmanlı vatandaşı unsurların yaşam koşullarını incelemek üzere uzunca bir seyahate çıkmıştı. Bu seyahatte edindiği bilgileri ve önerilerini açık bir mektupla Yusuf Ziya Paşa'ya sundu. Maloumian'nin verdiği bilgilere göre Amerika dâhilinde 50 bini Ermeni olmak üzere toplamda 400 bin Osmanlı vatandaşı yaşıyordu. Bunların çoğu Sultan II. Abdülhamid'in "zulmünden" kaçıp gelen insanlardı. Fakat bu göçler nedeniyle Osmanlı Devleti genç ve üretken nüfusundan mahrum kalmış, bütün vilayet ve köyler âdeta boşalmıştı. Böylelikle Washington Sefareti başta olmak üzere bölgedeki diğer Osmanlı temsilciliklerinin de katılımıyla bir proje geliştirilerek ülkesine dönmek isteyenler teşvik edilmeliydi. Maloumian, aynı zamanda bölgede yaşayan farklı din ve milletten Osmanlı vatandaşlarının aralarındaki kavgalara temas ederek barışın da temin edilmesine yönelik tedbirler alınmasını talep etmekteydi.[80] Bu görüşlerini hayata geçirmek adına ABD Başkanı başta olmak üzere birçok Amerikalı yetkili ile de görüşmüştü. Yusuf Ziya Paşa onun fikirlerini memnuniyetle karşıladı. Bu taleplerin II. Meşrutiyet'in atmosferine uygun olduğu ve dikkate alınması gerektiği yönünde İstanbul'a telgraf gönderdi.[81] Ancak konuyla ilgili olumlu ve olumsuz herhangi bir cevap almadı.

Yusuf Ziya Paşa, bir taraftan Ermenilere iyi niyet beslemekle beraber diğer taraftan tedbiri elden bırakmıyordu. Zira II. Meşrutiyet'in getirdiği kısmi sükûn ortamına rağmen Ermeni örgütleri tam manasıyla faaliyetlerini sona erdirmiş değillerdi. Bu sıralarda Taşnak Cemiyeti, Van vilayeti dâhilinde Ermeni köylerini silahlandırmaya başlamıştı. Ermeni köylülerden birinin Boston'daki akrabasına yazdığı bir mektup sayesinde durumdan

[77] Melih Yiğit, *Ali Ferruh Bey'in Washington Elçilik Yılları (1898-1901)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli 2009, 22-25.

[78] "Zia Pasha Denies Seeking Taft's Aid", *The Washington Herald*, 2 Ekim 1911, 2.

[79] Ö. Kürşad Karacagil, "Amerika'da Tek Kişilik Lobi: Vahan Cardashian (1883-1934), *Akademik Bakış*, XVI/1 (2015), 95-120.

[80] E. Akkuni'nin Ermeni muhacirlerinin durumuna dair Washington'daki Osmanlı sefaretine gönderdiği 11 Şubat 1911 tarihli mektup. BOA, HR. TO. 593-24.

[81] Washington Sefiri Yusuf Ziya Paşa'dan Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya gönderilen 8 Haziran 1911 tarihli rapor. BOA, HR. SYS. 2743-62.

haberdar olan Yusuf Ziya Paşa, ilgili makamları uyardı.[82] Yusuf Ziya Paşa ayrıca Londra merkezli gazetelerde Anadolu'da Ermeni katliamı yapıldığına dair çıkan yalan haberleri de tekzip etmekle birlikte bunların ABD basınına tesir etmesine engel olmaya çalıştı.[83]

Aynı tarihlerde yine Yusuf Ziya Paşa'nın Ermeniler tarafından tertip edilen bir tiyatro oyununa gösterdiği tepki dikkat çekiciydi. Missouri Eyaleti'nin St. Charles şehrinde sahnelenen bu oyunda Ermeniler, ezanı ve namazı tahkir edici şekilde tasvir ettiklerinden bölge Müslümanları derhal olayı protesto ederek durumu ABD Hükûmetine bildirdiler. Ancak hükûmet kanadından herhangi bir sonuç alınamaması üzerine bu kez Yusuf Ziya Paşa'ya telgraf çekerek onu bu olaydan haberdar ettiler. Meseleye ciddiyetle yaklaşan Yusuf Ziya Paşa, hükûmet yetkilileriyle resmi temas kurarak söz konusu tiyatrodaki tahkir edici sahnelerin yasaklanmasını sağladı. Onun bu gayretli tavrı bölgedeki Müslümanları mutlu etmiş görünüyordu. Tahrikçilere karşı kazandıkları bu zaferden dolayı Yusuf Ziya Paşa'dan övgü ile bahsettiler ve bu olayı Osmanlı kamuoyu ile de paylaştılar. İlginç bir şekilde bu olay üzerinden de "istibdat" rejimi ile Meşrutiyet'in mukayesesi yapıldı. İstibdat döneminde Müslümanların bu tarz olaylara karşı tepki vermedikleri, Meşrutiyet sayesinde ise hilafetin tüm gücüyle Müslümanların arkasında olduğu vurgulandı.[84]

Yusuf Ziya Paşa'nın Washington'da iken uğraştığı meselelerden biri de Arnavutluk İsyanı idi. Bazı basın kuruluşları binlerce kilometre uzaklıkta bulunan bu coğrafyadaki olaylara karşı gereğinden fazla ilgiliydiler ve açıkça olayı provoke edip Osmanlı Devleti'ni zor duruma sokmaya çalışıyorlardı. Yusuf Ziya Paşa'nın 1910'daki isyanın Osmanlı kuvvetleri tarafından bastırıldığı yönündeki beyanından sonra ABD basınında konu tartışılmaya başlandı.[85] İsyanla ilgili bazı yalan haberler ortaya atılması Yusuf Ziya Paşa'yı harekete geçirdi. Tuz'daki Osmanlı kuvvetlerinin yenildiği şeklindeki ABD basınında çıkan yalan habere şiddetle karşı çıkan Yusuf Ziya Paşa, basına demeç vererek haberi tekzip etti.[86] Balkan Savaşları öncesinde, İbrahim Paşa isyanın boyutlarını görmek amacıyla Arnavutluk'a gönderildi. Bu durum ABD basını tarafından endişe verici bir gelişme olarak değerlendirildi. Bu kez *Washington Post* gazetesine bir tavzih yazısı gönderen Yusuf Ziya Paşa, böylelikle basındaki sözde kaygıları gidermeye çalıştı.[87] Basının yanı sıra bazı ABD'li misyonerlerin de Arnavutluk'a karşı özel bir ilgileri vardı. Bunlardan birkaçı bölgeden toprak satın alarak halkla yakınlaşmaya ve bu suretle propagandalarını gerçekleştirmeye çalışıyorlardı. Nitekim Ericson adındaki ABD vatandaşı şahsın Tiran/Elbasan'dan toprak satın alma talebi Osmanlı engeliyle karşılaştı. İlgili şahıs Latin harfleriyle Arnavutça risaleler yazarak halkı Osmanlı aleyhine kışkırtıyordu. Konunun kendine intikal etmesinden sonra Yusuf Ziya Paşa, ABD Dişişlerine bir nota göndererek Ericson'un toprak alma talebinin reddi için İstanbul'daki Amerikan elçiliğine emir gönderilmesini istedi. Yusuf Ziya Paşa'nın talebinin memnuniyetle karşılanması üzerine ilgili şahsın teşebbüsü engellendi.[88]

[82] Washington Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 12 Kânunuevvel 1912 tarihli tezkire. BOA, HR. SYS. 2743-62.
[83] Washington Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 19 Aralık 1911 tarihli telgraf. BOA, HR. SYS. 83-70.
[84] "Münâsebetsiz Bir Tiyatro ve Washington Sefîrimizin Teşebbüsâtı", *Sırâtımüstakim*, 6 Temmuz 1911 (10 Recebülferd 1329 Perşembe- 23 Haziran 1327), Cild:6- Aded: 148.
[85] "Revolt in Albania Has Been Crushed", *San Antonio Light and Gazette*, 8 Haziran 1910, 4.
[86] Washington Sefiri Ziya Paşa'dan Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya gönderilen 25 Nisan 1911 tarihli tezkire. BOA, HR. SYS. 143-33.
[87] Washington Seferi Yusuf Ziya Paşa'dan Hariciye Nazırı Gabriyel Noradunkyan'a gönderilen 27 Ağustos 1912 tarihli tezkire. BOA, HR. SYS. 153-60.
[88] Washington Sefiri Ziya Paşa'dan Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya gönderilen 31 Mart 1911 tarihli tezkire. BOA, HR. SYS. 132-36.

Yusuf Ziya Paşa ileride bir Yahudi meselesinin de ortaya çıkmasından endişeli gibi görünüyordu. Onun bu endişesinin kaynağı doğrudan doğruya ABD'nin İstanbul'daki Yahudi asıllı elçisi Morganthan idi. Başkan Wilson döneminde İstanbul'a atanan Morganthan, *The Washington Post*'a verdiği bir demeçte Wilson'un Yahudilere karşı sempatilerini dile getirerek kendisinin İstanbul'a gönderilmesini de doğrudan doğruya bu sempatinin bir sonucu olarak değerlendirdi. Görevde kaldığı süre boyunca Türkiye'deki Yahudi cemaati ile temas halinde olacağını ve nüfuzunu onların iyiliği için kullanacağını ifade etti. Filistin'e de yarı resmi ziyaret gerçekleştirmeyi planlayan Morganthan, bu ziyareti Yahudi inancının Amerikan Büyükelçisi olarak gerçekleştireceğini söyledi.[89] Yusuf Ziya Paşa, onun bu ifadelerinden rahatsızlık duymuş olacak ki gazetede yayınlanan demecin bir nüshasını Sadrazam Sait Paşa'ya gönderdi.[90]

ABD'deki Osmanlı aleyhtarı propaganda sadece bahsi geçen unsurların eylemlerinden ibaret değildi. Bazı Hristiyan Araplar arasında da Osmanlı'ya karşı muhalefet görülüyordu. Bu muhalefetin başını çeken Fenike İlerici Cemiyeti, New York Başşehbenderinin verdiği bilgilere göre Rusya tarafından fonlanmaktaydı. Ancak cemiyet çok fazla etkili değildi. Zira bölgedeki Suriyelilerin çoğunluğu, özellikle de Marunîler ilgili cemiyetin tahriklerinden uzak durmayı tercih ediyorlardı.[91]

Trablusgarp ve Balkan Savaşları Diplomasisi

Yusuf Ziya Paşa henüz Trablusgarp Savaşı'nın arifesinde, İtalya'nın bölgeye yönelik emellerini açıkça dillendirildiği bir dönemde çeşitli açıklamalarda bulunarak ABD Hükûmetinin ve kamuoyunun ilgisini çekmeye çalıştı. İtalya'nın bölgedeki emellerinin tarihsel bir kökene dayanmadığını ifade eden Yusuf Ziya Paşa, diplomatik bir üslupla meselenin müzakere yoluyla çözülmesi gerektiğini vurguladı. Ancak görünen o ki mesele müzakere ile çözülecek aşamayı çoktan geçmişti. Zira ABD'nin keşif kruvazörü Chester, bölgedeki Amerikalıları tahliye etmek için Boston'dan Trablusgarp'a doğru yola çıkmıştı. Yusuf Ziya Paşa, başlangıçta bu savaş gemisinin hareket nedenini bilmediği için ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Hunting Wilson'dan bilgi istedi. Yukarıdaki gerekçeyi duyduktan sonra ise rahat bir nefes aldı.[92]

29 Eylül 1911'de İtalya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiğinde Yusuf Ziya Paşa Long Island'daki yazlık evinde tatil yapıyordu. Savaş haberini haber alır almaz gazetecilere demeç vererek Osmanlı Devleti'nin savaşı engellemeye çalışan taraf olduğunu ifade edip ülkesinin masumluğuna dikkat çekti ve güçlü bir duruş sergileyerek Osmanlı ordusunun gereğini yapacağı yönünde beyanda bulundu.[93] Bununla birlikte Yusuf Ziya Paşa, Trablusgarp Savaşı boyunca ABD'nin desteğinden en iyi şekilde yararlanmaya çalıştı. İstanbul'daki ABD büyükelçisi Oscar Straus'un Başkan Taft'ın Osmanlı ile İtalya arasında arabuluculuk yapması yönündeki önerisi Yusuf Ziya Paşa tarafından da memnuniyetle karşılandı.[94] Fakat nasıl olduysa ABD basını, Yusuf Ziya Paşa'nın konuyla ilgili demecini, Osmanlı Devleti'nin aracılık ve toprak bütünlüğünün temini için ABD'ye resmi talepte

[89] "Mr. Wilson and The Jews", *The Washington Post*, 31 Aralık 1913, 4.
[90] Washington Sefiri Yusuf Ziya Paşa'dan Sadrazam Sait Halim Paşa'ya gönderilen 31 Ekim 1913 tarihli tezkire. BOA, HR. UHM. 388-4.
[91] New York Şehbenderliğinden Washington Sefaretine gönderilen 24 Nisan 1913 tarihli rapor. BOA, HR. SYS. 2915-28.
[92] "Turkish-İtalian Embroglio Causes Much Uneasıness", *The Birmingham Age-Herald*, 28 Eylül 1911, 12.
[93] "Zia Astonished: Turkish Ambassador Told of News at Long Island Summer Home", *The Laramie Republican*, 30 Eylül 1911, 1.
[94] "Zia Pasha Hopes for Peace", *The Sun*, 1 Ekim 1911, 4.

bulunduğu şeklinde tevil ve tercüme etti.[95] Yusuf Ziya Paşa kısa bir müddet sonra bu haberleri tekzip etti. Zira ona göre Osmanlı Devleti haklı taraf olduğu için arabuluculuk teklifinde bulunması düşünülemezdi.[96] 4 Kasım 1911'de Yusuf Ziya Paşa'nın İtalya'nın bölgede işlediği katliamların durdurulmasına yönelik ABD'ye resmi başvuru da yine basın tarafından arabuluculuk teklifi olarak değerlendirildi. Bunun üzerine Yusuf Ziya Paşa tekrardan açıklama yapmak zorunda kalarak iddiaları yalanladı.[97]

Trablusgarp Savaşı sırasında ABD basınının üzerinde durduğu konulardan biri de çatışmaların bir kutsal savaşa yani cihada dönüşme ihtimali idi. Yusuf Ziya Paşa'ya göre böyle bir ihtimal söz konusu olamazdı. Türkiye'de yaşayan Gayrimüslim unsurlara karşı da misilleme yapmak gibi bir tehlike mevcut değildi. Yine onun görüşüne göre İtalya, eylemlerini Trablusgarp ile sınırlayacaktı; Osmanlı Devleti'ne karşı genel bir savaş pozisyonuna geçmesi mümkün görünmüyordu. Trablusgarp halkının ise sonuna kadar direneceğini ve kan dökmeden teslim olmayacaklarını da ilave etti.[98] Yine Yusuf Ziya Paşa savaşın Balkanlara sirayet etmesiyle ilgili söylentileri de pek gerçekçi görmediğini ifade etmekteydi.[99]

Trablusgarp'tan birbiri ardına gelen katliam haberlerinden[100] sonra Yusuf Ziya Paşa, ABD Dışişleri Bakanlığına müracaat ederek İtalyan askerleri tarafından yapıldığı iddia edilen katliam hareketlerinin durdurulması için resmi talepte bulundu.[101] Bir müddet sonra bu kez İtalya büyükelçisi devreye girerek katliam haberlerini yalanlayan bir notayı ABD Hükûmetine sundu. Öte taraftan Trablusgarp Savaşı, ABD için ikincil öneme sahip bir konuydu. Bu yüzden resmi makamlar Yusuf Ziya Paşa vasıtasıyla sunulan Osmanlı Hükûmetinin protestosunu sadece kabul etmekle yetindi. Geleneksel izolasyon politikasına o dönem için bağlı kalan ABD'ye göre Osmanlı ile İtalya arasındaki mesele yalnız Avrupalı güçleri ilgilendirmekteydi.[102] Yusuf Ziya Paşa, imkânı nispetince Trablusgarp'taki İtalyan eylemini kınamaya ve bunu ABD kamuoyuna duyurmaya gayret etti. Fakat görünen o ki ABD bu olaya çok fazla müdahil olma eğiliminde değildi. Bu şartlar altında Yusuf Ziya Paşa'nın elinden muhtemelen bundan fazlası gelmiyordu. Zira bölgedeki çoğu gayrimüslim olan Osmanlı vatandaşları da kendi devletlerinin hukukunu savunma gayret ve azminden uzaktılar. Buna karşın Yusuf Ziya Paşa'nın zaman zaman cepheden Türk zaferine dair aktardığı haberler belki Müslüman nüfusun gönlüne biraz olsun su serpiyordu.[103]

Trablusgarp ile başlayan buhranı Balkan Savaşları takip etti. Osmanlı Devleti'nin ana mülkiyet alanlarından biri olan Balkanlar için daha fazla mesai harcanması gereği ortada idi. Dolayısıyla bu durumda Yusuf Ziya Paşa'nın da diplomatik temaslarını sıklaştırması beklenirdi. Zira ABD'de yaşayan Balkan milletlerine mensup göçmenler, savaşın başından beri kendi davalarının reklamını yapma noktasında faaldiler. Sözgelimi New York'taki Yunanlılar savaşın arifesinde yardım kampanyası başlatarak topladıkları parayı Yunanistan'a gönderdikleri gibi Türklere karşı savaşmak isteyen gönüllüleri de organize

[95] "Turkish Envoy Says No Danger Exists O A Holy War: Zia Pasha Thinks Christians in Turkey Are Not Imperiled", *The Washington Times,* 1 Ekim 1911, 2.
[96] "Zia Pasha Denies Seeking Taft's Aid", *The Washington Herald*, 2 Ekim 1911, 2.
[97] "Turks Make Claim They Desire No İntervention", *The Daily Missoulian*, 6 Kasım 1911, 1.
[98] "Turkish Envoy Says No Danger Exists O A Holy War: Zia Pasha Thinks Christians in Turkey Are Not İmperiled", *The Washington Times*, 1 Ekim 1911, 2.
[99] Editoryal, *The Birmingham Age-Herald,* 30 Eylül 1911, p.1.
[100] Bkz. "Africans Roused To Fight İtalians", *The San Francisco Call,* 6 Kasım 1911, 1.
[101] "He Requests U.S. To Stop Cruelties", 11 Kasım 1911, *The Day Book*, 11-12.
[102] "He Will Not Take Any Steps Toward Turco-İtalian İntervention", *The Norfolk Weekly News*, 10 Kasım 1911, 1.
[103] "Lose 500 Killed With Arms and Ammunition at Derna", *Forest Republican,* 8 Kasım 1911, 1.

etmekle meşguldüler. Bulgarlar ve Sırplar da benzeri eylemler içindeydiler. Onların bu eylemlerine karşı koymaya çalışan en etkili isimlerden birisi öteden beri Türk dostluğu ile tanınan Pierre Loti idi. Pierre Loti, ABD Başkanı Taft'a kadar çıkıp Türklerin "haklı" davalarını ispat etmeye çalışmıştı.[104]

Beklenilenin aksine Yusuf Ziya Paşa ise Balkan Savaşlarında çok fazla varlık gösteremedi. En azından onun ABD'deki Balkan göçmeni unsurların propagandasını engellemeye çalıştığına dair verilere sahip değiliz. Ancak savaşa tamamen ilgisiz olduğu da söylenemez. Yetersiz de olsa bazı resmi temaslarda bulunarak bir şekilde ABD'nin desteğini almaya çalışmaktaydı. Balkanlardaki huzursuzluğun ayyuka çıkması üzerine basına demeç veren Yusuf Ziya Paşa uzun uzadıya bölgedeki durumu analiz ettikten sonra endişeye mahal olmadığını bildirdi.[105]Anlaşılan o ki savaş çıkması durumunda bile Avrupalı büyük devletlerin Balkanlar üzerindeki Osmanlı hâkimiyetini tanıyan vaatlerine fazlaca güveniyordu.[106] Onun bu güven verici açıklamalarından birkaç gün sonra savaş patlak verdi. Yusuf Ziya Paşa ve ABD'deki diğer Osmanlı temsilcilerinin savaştaki ilk faaliyetlerinden biri bölgedeki Osmanlı vatandaşlarını askere çağırmak oldu.[107] Fakat muhtemelen bu çağrıya pek fazla kulak asan olmadı.

Yusuf Ziya Paşa'nın merkeze bildirdiğine göre Balkan Savaşları dolayısıyla ABD basınında birbiri ardına kaygı verici haberler boy göstermekteydi.[108] Balkan ittifakının lehine olan bu haberlerde Osmanlı ordusunun zayıflığına dikkat çekiliyordu. Osmanlı'ya sempatilerini bildiren basın kuruluşlarının sayısı oldukça azdı. Daha da vahimi bölgedeki Yunan, Sırp ve Karadağlılar, çeşitli cemiyetler vasıtasıyla ana vatanlarına yardım etmekte ve cepheye gitmek üzere hazırlık yapmaktaydılar. Zaman zaman bu tarz eylemlere ABD'deki Osmanlı vatandaşı Rum ve Ermeniler de destek vermekteydiler. Buna karşılık çeşitli toplantılar tertip etmek suretiyle Osmanlı ordusunun başarısı adına dua eden ve savaşa katılmak için Türkiye'ye gitmeyi planlayan Müslüman ve Hristiyan Arnavutların da varlığına dikkat çekilmekteydi. Yusuf Ziya Paşa'nın verdiği bilgilere göre ABD'deki Ortodoks kilisesinin başı Peter Noli, vatansever hislerin tahrik edilmesinde etkili bir isimdi. Arnavutların yaşadığı çeşitli bölgeleri gezerek konuşmalar yapmakta ve soydaşlarını Osmanlı saflarında savaşmaya davet etmekteydi. Onun etkisiyle belli başlı Arnavut gruplar gönüllü yazılmak üzere Washington'daki Osmanlı sefaretine müracaat etmişlerdi. Ancak Osmanlı sefareti böylesine bir organizasyonu yürütecek kapasite değildi. Sonuç olarak Balkan devletlerinin ABD'deki cemiyet ve temsilcilerinin anavatanlarına destek vermek üzere planlı programlı hareket etmesine karşın Osmanlı temsilciliği sadece bölgedeki hareketliliği merkeze bildirmekle yetiniyordu. ABD kamuoyu ise başkanlık seçimlerinden dolayı ilgisini geniş ölçüde iç siyasete yöneltmiş durumdaydı.[109] Savaşın ilerleyen aşamalarında, Babıali'nin barış görüşmeleri talep edeceği, İstanbul'un düşme tehlikesiyle karşı karşıya olduğu ve Osmanlı'daki Gayrimüslim unsurlara baskı uygulanacağı yönünde ABD basınında çıkan haberler, Yusuf Ziya Paşa tarafından yalanlandı.[110] Ancak hakikatte Yusuf Ziya Paşa, barış görüşmeleri için Babıali'nin kapı araladığını biliyordu. Bu sebepledir ki uzun yıllardır

[104] Mehmet Sait Dilek, "Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'ndaki Yenilgisinin Amerikan Basınındaki Yansımaları", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XXXIII/1 (2016), 283-300.
[105] "Turkish Ambassador Says Little Balkan Soldiers Will Cause Little Worry",*The Brunswick News*, 6 Ekim 1912, 1.
[106] "Ottoman Ambassador on Balkan Situation", *The Sun*, 5 Ekim 1912, 4.
[107] "Consuls in American Cities to Notify Mussulmans to Return", *The San Francisco Call*, 20 Ekim 1912, 44.
[108] Washington Sefiri Yusuf Ziya Paşa'dan Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan'a gönderilen 8 Kasım 1912 tarihli tezkire. BOA, HR. SYS. 2077-11.
[109] Washington Sefiri Yusuf Ziya Paşa'da Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan'a gönderilen 14 Kasım 1912 tarihli rapor. BOA, HR. SYS. 2079-8.
[110] Dilek, *Amerikan Basını*, 283-300; Editoryal, *The Day Book*, 4 Kasım 1912, 31.

hariciyede hizmet vermiş bir devlet adamı sıfatıyla Babıali'ye gönderdiği raporunda yetkisinin dışına çıkarak devletin bu barışı kabul etmemesi gerektiğini bildirdi. [111]

Balkan Savaşlarının sona ermesiyle birlikte Yusuf Ziya Paşa'nın ABD'deki diplomatik etkinliği büyük ölçüde azaldı. Görev süresi boyunca ABD Başkanı Taft ile uyum içinde çalışmaya gayret etti. Taft'tan sonra göreve gelen Başkan Wilson'la da kısa süreli de olsa çalışma imkânı buldu. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde yeni ABD başkanı ile bir araya gelen Yusuf Ziya Paşa, savaşın ileride yol açacağı yıkımdan habersizce barış için umutlarını iletti.[112] Yusuf Ziya Paşa'nın ABD'deki görevi Mayıs 1914'te resmen sona erdi. Onun ardından Washington Sefaretine Alfred Rüstem Bey tayin edilse de[113] yeni sefirin ABD'ye ulaşması zaman aldığı için Şubat 1915'e kadar sefarete vekâlet etti.[114]

Sonuç

Yusuf Ziya Paşa, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya karşı siyasi ve ekonomik denge oluşturmak adına ABD ile yakınlaşma çabasına girdiği bir dönemde Washington'a tayin edildi. Dolayısıyla onun temel görevlerinden biri ABD ile ticaret hacmini geliştirmenin yollarını aramaktı. Gerek ilk ABD ziyareti, gerekse sefir olarak tayininden sonra ABD basınına verdiği demeçlerde ticaret meselesine özellikle temas etti. Ancak Osmanlı Devleti'nin birçok iç meselenin yanında Trablusgarp ve Balkan Savaşları gibi ciddi krizlerle uğraşması, iki ülke arasındaki ticarette beklenilen verimin elde edilememesine neden oldu. Fakat buna rağmen ticari ilişkilerdeki ana dinamiği oluşturan Chester Projesi, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar gündemde kaldı. Dolayısıyla bu alandaki verimsizlik Yusuf Ziya Paşa'nın bir diplomat olarak başarısızlığından çok Osmanlı Devleti'nin iç dinamikleriyle ilgiliydi.

Siyasi konularda ise Yusuf Ziya Paşa, elinden geldiğince etkin olmaya çalıştı. ABD'deki Osmanlı vatandaşı azınlık grupların ana vatanları aleyhindeki propagandalarını yakından takip ederek bunlara karşı koymaya çalıştı. En azından bu konuda seleflerinden daha verimliydi. Sözgelimi Washington'daki ilk Osmanlı büyükelçisi Mehmed Ali Bey, bazı ayrılıkçı eğilimleri olan anarşistler ile Arnavut grupların Osmanlı aleyhindeki propagandalarını merkeze bildirmenin ötesinde çok fazla varlık gösteremedi. Gerçi onun kısa bir süre görevde kalmasının da bu başarısızlığında etkili olduğunu ifade etmek gerekir. Hüseyin Kâzım Bey için de benzeri yorumlarda bulunmak mümkündür. Zira o da kısa sefirlik döneminde Osmanlı-ABD ilişkilerinin gelişimine hizmet etmeye çalıştıysa da başarıya ulaşamadı. Buna karşın halefi Alfred Rüstem Bey'in Washington sefirliği döneminin daha faal geçtiğini söylenebilir. Özellikle Ermeni propagandalarına karşı verdiği mücadelede Alfred Rüstem Bey oldukça etkindir. Değinildiği gibi bu daha ziyade dönemsel dinamiklerle ilgilidir. Yusuf Ziya Paşa, Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamı ile Osmanlı Devleti'ne karşı daha soft bir tutum benimseyen Ermeni gruplarla iyi ilişkiler kurmaya dikkat etmiş, ancak yine de muzır faaliyetlere karşı tedbiri elden bırakmamıştır. Alfred Rüstem Bey ise 1915 yılının ortalarında, Ermenilere yönelik katliam iddialarının Avrupa ve ABD basınında ayyuka çıktığı bir dönemde sefareti devraldığından propagandalara karşı daha etkin olma ihtiyacı hissetmiştir.

[111] Washington Sefiri Yusuf Ziya Paşa'dan Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan'a gönderilen 9 Ocak 1913 tarihli rapor. BOA, HR. SYS. 2912-136.
[112] "Bryan Shares Peace Honors", *The Washington Herald*, 18 Ocak 1914, 5.
[113] Mabeyn-i Hümayundan Babıali'ye gönderilen 8 Mayıs 1330 tarihli tezkire. BOA, İ. MBH. 15-51.
[114] Hariciye Nezaretinden Babıali'ye gönderilen Kânunusani 1330 tarihli tezkire. BOA, HR. İD. 548-75.

Yusuf Ziya Paşa'nın belirli bir dönem ABD'deki en yüksek rütbeli yabancı temsilci olması ona olan ilgiyi arttırmıştır. Bu sayede ABD Başkanı Taft başta olmak üzere diğer birçok devlet adamıyla da yakın ilişkiler kurmuştur. Özellikle Trablusgarp Savaşı döneminde ikili ilişkilerini kullanarak ABD'de Osmanlı lehine kamuoyu oluşturmakta ciddi bir mesai sarf etti. Ancak aynı başarıyı Balkan Savaşları döneminde gösterememiştir. Zira bu sıralarda ABD'nin başkanlık seçimleri gibi iç meselelere odaklanmasının yanı sıra Balkan topluluklarının etkili karşıt propagandaları ikili ilişkilerden yeterince verim alınmasını engellemiştir. Sonuç olarak Yusuf Ziya Paşa, Osmanlı Devleti'nin ABD'den beklediği siyasi desteği temin etme misyonunu yerine getirmek adına hatırı sayılır bir uğraş gösterse de bunda tam anlamıyla muvaffak olamamıştır. Şüphesiz bunda en büyük âmil mesafenin uzaklığı ile ABD'nin geniş ölçüde bir izolasyon politikası takip etmesidir. Buna karşın Yusuf Ziya Paşa'nın batılı görüntüsü ve karakteri ile ABD kamuoyunu etkilediği ve geleneksel doğu imajını sarstığı görülmektedir.

Washington sefirliği Yusuf Ziya Paşa'nın son diplomatik göreviydi. İstanbul'a döndükten sonra mesaisini belirli bir süre Darülelhan'daki çalışmalara ayırdı. Bir dönem nezaret makamının kapasını aralamışsa da bu oldukça kısa sürdü ve emekliye ayrıldı. Sultan II. Abdülhamid döneminde Roma ve Viyana gibi büyük Avrupalı devletlerin başkentlerinde büyükelçi olarak görev yapan Yusuf Ziya Paşa, Meşrutiyet'ten sonra bir Osmanlı diplomatı olarak önemini korudu. Her ne kadar Washington gibi ikincil öneme sahip temsilcilikte kendisine görev verilse de büsbütün tasfiye edilmemesi ve İttihatçıların onun devlet tecrübelerinden yararlanmak istemeleri manidardır. Dolayısıyla onun Avrupa'daki merkezlerde yaptığı hizmetlerin Washington'daki görevine kıyasla hem Osmanlı Devleti'ne hem de şahsi kariyerine etkisi açısından daha fazla öneme sahip olduğunu da belirtmek gerekir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

National Archives and Records Administration, ABD (NARA)

2. Süreli Yayınlar

Atlanta Georgian

Ceredo Advance

Evening Star

Forest Republican,

Los Angeles HHHerald

Newark Evening Star and Newark Advertiser

San Antonio Light and Gazette

Sırâtımüstakim

The Birmingham Age-Herald

The Brunswick News

The Daily Missoulian

The Day Book

The Diamond Drill

The Evening Times
The Laramie Republican
The Lexington Advertiser
The Norfolk Weekly News,
The San Francisco Call
The Sauk Centre Herald
The Sun
The Times Dispatch
The Washington Herald
The Washington Post
The Washington Times
Topeka State Journal

3. Araştırma Eserler

Ahmad, Feroz (2011), "Young Turk Relatıons Wıth the Unıted State, 1908-1918", *American Turkish Encounters: Politics and Culture 1830-1989*, Ed: Nur Bilge Cris-Selçuk Esenbel-Tony Greenwood and Louis Mazzari, Cambrıdge: Cambrıdge Scholars Publıshıng, 83-100.

Alkan, Necati (2010), *Dissent and Heterodoxy in the Late Ottoman Empire: Reformers, Babis and Baha'is*, Piscataway: Gorgias Press.

Armaoğlu, Fahir (1991), *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara: TTK Basımevi.

Baycar, Kazım (2016), "Küresel Göç Çağında Osmanlı Transatlantik Göçleri ve Sebepleri (1870-1914)", Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, XL/1, 1-32.

Can, Bilmez Bülent (2000), *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.

Çakmak, Aydın (2020), *Türk Dışişleri Teşkilatı'nın Gelişimi: Hariciye Nezareti,* İstanbul: Ötüken Yay.

Dal, Halil (2017), *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-İtalyan İlişkileri (1850-1900)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla.

Danışman, Basri (1998), *Artçı Diplomat*, İstanbul: Arba Yay.

Dilek, Mehmet Sait (2016), "Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'ndaki Yenilgisinin Amerikan Basınındaki Yansımaları", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XXXIII/1, 283-300.

Edipoğlu, Baki Süha (1962), Ünlü Türk Bestekârları, İstanbul: Ak Kitabevi.

Eğecioğlu, Ömer (2008), "Doğu Masalları: Johann Strauss'un Sultan II. Abdülhamid'e İthafen Yazdığı Vals*", Sanat Dünyamız,* CVIII/1, 13-25.

Erol, Mine (1976), *Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu*, Ankara: Bilgi Basımevi.

_____(1973), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Büyük Elçisi A. Rüstem Bey*, Ankara: Bilgi Basımevi.

Erhan, Çağrı (2001), *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara: İmge Kitabevi.

Erkek, Mehmet Salih (2013), "II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, 385-416.

Falconi, Ilaria-Kuneralp, Sinan (2013), *Palazzo Gamberini: Türkiye'nin Roma Büyükelçiliği*, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yay.

Gordon, Leland James (1932), *Amerıcan Telatıons Wıth Turkey 1830-1930, An Economic Interpretation*, Philadelphia: Inıversıty of Pennsylvanıa Press.

Güneş, İhsan (1996), *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci*, II, Ankara: TBMM Vakfı Yay.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (2019), *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, İstanbul: Ketebe.

Karacagil, Ö. Kürşad (2015), "Amerika'da Tek Kişilik Lobi: Vahan Cardashian (1883-1934), *Akademik Bakış*, XVI/1, 95-120.

Kaşıkçı, Rıdvan (2021), *Osman Nizami Paşa'nın Askerî ve Siyasi Hayatı (1856-1939)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Kırmızı, Abdülhamid (2008), "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", *Jön-Türk Devrimi'nin 100.Yılı Uluslararası Kongre*, 1-13.

Kıvanç, Sinan (2023), "İttihat ve Terakki Cemiyeti Dönemi ve Amerika Birleşik Devletleri (1908-1914) *TAD*, LXXV/1, 71-99.

Kolay, Arif (2017), "II. Meşrutiyet Döneminde Hariciye Nezaretinde Tenkisat ve Bürokratik Değişim (108-1910)", *Türkiyat Mecmuası*, XXVII/1, 193-214.

Kolukırık, Kubilay (2016), "Osmanlı Devleti'nde İlk Resmi Konservatuvar Olan Dârülelhanda Derleme ve Yayım Faaliyetleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XXXV/1, 479-498.

Kuneralp, Sinan (2003), *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul: İSİS Yay.

_____(2011), "Ottoman Dıplomatıc and Consular Personnel ın the Unıted States of Amerıca 1867-1917", *American Turkish Encounters: Politics and Culture 1830-1989*, Ed: Nur Bilge Cris-Selçuk Esenbel-Tony Greenwood and Louis Mazzari, Cambrıdge: Cambrıdge Scholars Publıshıng.

Moubayed, Sami (2014), "Syria's Forgotten First President Mohammad Ali al Abed", *British Journal of Middle Eastern Studies*, XLI/4, 419-44.

Olgun, Kenan (2008) , *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Özalp, Mehmet Nazmi (1986), *Türk Musikisi Tarihi,* II, Ankara: TRT Yay.

Özden, Erhan (2018), "Arşiv Belgeleriyle Dârülelhan" *Konservatoryum*, V/1, 97-130.

Özerden, Oktay (1991), *Suphi Ziya* Özbekkan'ın *Hayatı ve Bası Eserlerinin Müzikal Açıdan İncelenmesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

Pakalın, Mehmed Zeki (2009), *Sicil-i Osmanî Zeyli*, XIX, Yay Haz: Mehmet Metin Hülagü, Ankara: TTK Yay.

Sivri, Pir Murat (2024), "Avrupalı Büyük Devletlerin Basın Organlarına Göre 1908 Jön Türk İhtilali ve Meşruti Yönetime Yeniden Geçilmesi, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, XLV/2, 27-72.

Sürelsan, İsmail Baha (1970), "Suphi Ziya Özbekkan'a Dair", *Musikî ve Nota*, IX/1, 4-5.

Şafak, Nurdan (2003), *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, İstanbul: OSAV Araştırmaları Vakfı Yay.

Şimşek, Yusuf Sabri (2024), "Osmanlı Maârif Nazırlarının Kariyerleri", *Akademik Hassasiyetler*, XXV/1, 760-780.

Temizer, Abidin-Serbestoğlu (2020), İbrahim, "Osmanlı-Sırp Diplomatik İlişkileri ve Belgrad Sefiri Yusuf Ziya Paşa", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, IX/2, 477-506.

Tevetoğlu, Fethi (1973), "Türkiye Maârif Nazırları", *Tarih Mecmuası*, VI/1, 15-21.

Tuğluk, Abdulhakim (2020), "Abdülhak Hâmin'in Himayesinde Çıkan Bir Dergi: Asrî Türkiye Mecmuası", *MUTAD*, VIII/1, 106-126.

Yiğit, Melih (2009), *Ali Ferruh Bey'in Washington Elçilik Yılları (1898-1901)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli.

BELGİ

Sayı 30 (Yaz 2025/II)

DOI: 10.33431/belgi.1678777 **Araştırma Makalesi/**Research Article

MÜTAREKE DÖNEMİNDE HÜRRİYET VE İTİLAF FIRKASI'NIN YENİDEN TEŞKİLİNDE İLK REİSİ: KÜTAHYALI MÜŞİR MEHMET NURİ PAŞA (1850-1921) HAYATI VE SİYASİ FAALİYETLERİ*

THE FIRST LEADER OF THE FREEDOM AND ACCORD PARTY IN THE RE-ORGANIZATION PROCESS DURING THE ARMISTICE PERIOD: MARSHAL MEHMET NURİ PASHA FROM KÜTAHYA (1850-1921) HIS LIFE AND POLITICAL ACTIVITIES

Halil ÖLMEZ, Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ*****

Geliş Tarihi/Received:17.04.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**29.06.2025

ÖLMEZ, Halil- SARIKOYUNCU DEĞERLİ, Esra (2025), "Mütareke Döneminde Hürriyet Ve İtilaf Fırkası'nın Yeniden Teşkilinde İlk Reisi: Kütahyalı Müşir Mehmet Nuri Paşa (1850-1921) Hayatı Ve Siyasi Faaliyetleri", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 445-470.

Öz

Osmanlı Devleti'nin Mondros Ateşkes Antlaşması ile girdiği Mütareke Devri, Türk Siyasi Tarihi açısından önemli kırılmaların yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) liderlerinin ülkeden ayrılıp partinin de geri plana çekilmesi ile oluşan siyasi boşlukta, ilk olarak 1913'te faaliyetlerine son vermiş olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF), yeniden teşkilatlanıp akabinde benimsediği siyasetle de yakın tarihin dikkat çeken siyasi oluşumlarından birisi halini almıştır. Damat Ferit Paşa'nın fırkanın her iki döneminde de etkili rol oynaması ise konuyu daha da önemli kılmaktadır. Ancak Damat Ferit Paşa, ikinci teşkil döneminde fırkaya doğrudan katılmak yerine perde arkasında kalarak onu kendi emelleri kapsamında yönlendirmeyi tercih etmiştir. Bu süreçte çeşitli önemli isimleri partiye davet ederek teşkilatı güçlendirme arayışına girmiştir. Davetlilerin bir kısmı bu teklifi kabul etmiş, bir kısmı ise uzak durmuştur. Damat Ferit Paşa, kendisine sunulan parti reisliği teklifini kabul etmediği gibi önce Müşir Zeki Paşa'yı önermiş, onun reddetmesi üzerine herhangi bir siyasi geçmişi olmayan ve dürüstlüğüyle tanınan II. Abdülhamit'in son başmabeyincisi Müşir Mehmet Nuri Paşa reis olmuştur. Kütahyalı ve askeri ricalden olan Mehmet Nuri Paşa, yurtiçi ve yurtdışındaki bazı görevlerin ardından dâhil olduğu Yıldız Sarayı'nda uzun süre Mabeyin Dairesi bünyesinde saray entrikalarına bulaşmadan hizmet vermiş, güven duyulan saygın bir isimdi. Ömrünün geç sayılabilecek bir döneminde siyasete bu fırka ile adım atan Mehmet Nuri Paşa, zaman içinde Damat Ferit Paşa'nın perde arkasındaki faaliyetleri, bazı parti üyelerinin samimiyetsiz tavırları ve izlenen politikaların genel siyasete yaptığı olumsuz etkiler nedeniyle Nisan 1919'da hem reislikten hem de fırkadan istifa etmiş, hatta kısmen muhalefete yönelmiştir. Muhalefet düşüncesini bazı çekinceleri sebebiyle tam olarak hayata geçiremese de matbuata bazı eleştirileri yansımıştır.

*Yazarların her birinin katkı oranı %50'dir. Bir araştırma makalesi olan bu metinde kullanılan bütün kaynaklar kaynakçada gösterilmiş ve metnin herhangi bir bölümünde yapay zekâ kullanılmamıştır.

**Öğr. Gör., Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Rektörlük, Ortak Dersler Bölümü, mukantr@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0002-5427-2760).

***Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, esra.sdegerli@dpu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0003-3372-1034).

Anahtar Kelimeler: *Müşir Mehmet Nuri Paşa, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Mütareke Dönemi, Milli Mücadele, Damat Ferit Paşa.*

Abstract

The Armistice Period, which the Ottoman Empire entered with the Armistice Treaty of Mudros, was a period of significant ruptures in terms of Turkish Political History. In this period, in the political vacuum created when the leaders of The Committee of Union and Progress left the country and the party withdrew to the background, The Freedom and Accord Party, which first ceased its activities in 1913, became one of the remarkable political formations of recent history with its reorganization and the politics it adopted afterwards. The fact that Damat Ferit Pasha played an influential role in both periods of the party makes the issue even more important. However, Damat Ferit Pasha preferred to remain behind the scenes and direct the party in line with his own ambitions instead of directly participating in the party during the second organization period. In this process, he sought to strengthen the organization by inviting various important names to the party. Some of the invitees accepted this offer, while others stayed away. Damat Ferit Pasha did not accept the party leadership and first proposed Marshal Zeki Pasha, and upon his refusal, Marshal Mehmet Nuri Pasha, the last chief chamberlain of Abdülhamit II, who had no political background and was known for his honesty, became the leader. Mehmet Nuri Pasha, a native of Kütahya and a member of the military dignitaries, was a respected and trusted figure who served for a long time in the Chamberlain Department of Yıldız Palace, which he joined after some assignments at home and abroad, without getting involved in palace intrigues. Mehmet Nuri Pasha, who entered politics with this party late in his life, resigned from both the leadership and the party in April 1919 due to the behind-the-scenes activities of Damat Ferit Pasha, the insincere attitudes of some party members, and the negative effects of the policies pursued on the general politics, and even partially turned to the opposition. Although he could not fully realize his opposition idea due to some reservations, some of his criticisms were reflected in the press.

Keywords: *Marshal Mehmet Nuri Pasha, Freedom and Accord Party, The Armistice Period, National Struggle, Damat Ferit Pasha.*

Giriş

Siyasi tarihimiz açısından hiç şüphesiz İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) oldukça önemlidir. Fakat hürriyet için ortaya çıkan cemiyetin II. Meşrutiyet devrindeki bazı şaibeli faaliyetleri ve gölge iktidar oyunları zaman içinde cemiyete karşı bir muhalefetin oluşması ile sonuçlanmıştır. Siyasi fırkalar üzerinden hizipleşmeler sürecinde İTC'nin karşısında muhalefet sıfatıyla en organize ve güçlü çıkmayı başarabilmiş fırka ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) olmuştur.

HİF, 1911-1913 arası ilk teşkil döneminde önemli bir muhalif unsur olarak öne çıkmış fakat 1912 seçimlerinde İTC'nin baskılarına boyun eğmek zorunda kalarak seçimlerden istediğini elde edememiştir. Zaman içinde küçülen fırka uzun ömürlü olamadan 1913 senesi başında dağılmıştır. Ocak 1919'da yeniden teşkil edilen ve Damat Ferit Paşa sayesinde adeta iktidar partisi hüviyetini kazanan HİF, bu dönemde İttihatçılarla bir hesaplaşma sürecine girmenin yanında fırkanın taşra teşkilatının Yunan işgal bölgelerinde, fırka merkezinin ise güncel politikada uyguladığı memleketin menfaatine aykırı hamleler sebebiyle bir sorun halini almıştır. HİF'in tarihini bir bütün olarak ele almak mümkünse de cemiyet Türk Siyasi Tarihi açısından asıl önemli rolünü Mütareke ve Milli Mücadele döneminde yeniden teşkil edildiği bu son süreçte gerçekleşmiştir.

HİF'in bütüncül bir tarihi henüz akademik anlamda ortaya konulmuş olmasa da gerek birinci dönemi ve gerekse ikinci dönemi ayrı ayrı çalışılmıştır[1]. Fakat bu çalışmalarda dahi bazı meselelerin hala muğlak kaldığı, tarihlerde fikir birliği olmadığı gibi meseleler görünmektedir. Bu noktada HİF'in mütareke devrine dair yapılacak her yayın, bu fırkanın genel bir tarihinin çıkartılmasına olanak sağlayacağından önemli görülmektedir. Cemiyetin her iki teşkil döneminde de Damat Ferit Paşa'nın tartışmasız bir rolünün bulunması durumu daha da ilgi çekici bir hale getirmektedir. İlk süreçte fırka reisliğine atılmakta beis görmeyen Ferit Paşa, ikinci teşkil sürecinde olayların organizatörlüğünü üstlenmiş olsa da doğrudan fırka reisliğini eline almak yerine arka plandaki güç olmayı tercih etmiştir. Bu durumda ikinci teşkil sırasında partide fırka reisliği yapan kişiler ve bunlarla Damat Ferit Paşa'nın ilişkileri de önem kazanmaktadır.

Bu makale ile HİF'in mütareke ve Milli Mücadele döneminde yeniden teşkili sırasında kısa süreli kurucu başkanlığını yapmış olan Kütahyalı Müşir Mehmet Nuri Paşa'nın biyografisinin resmi arşivler üzerinden detaylandırılması ve HİF başkanlığı yaptığı dönemdeki faaliyetlerinin tespit edilebilen kaynaklar üzerinden ortaya konulması suretiyle konuya katkı sağlanması hedeflenmiştir. Bu konuda kaynakların detay bilgiler noktasında oldukça kısıtlı olduğunu da göz önünde bulundurarak HİF içinde bulunmuş bazı önemli isimlerin hatıraları yanında özellikle dönem basınından istifade edilerek süreç ele alınmıştır.

1. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının İlk Devresine Ait Kısa Bir Tarihçe (1911-1913)

HİF, II. Meşrutiyet döneminde oluşan cemiyetleşme faaliyetlerinin sonucu kurulan siyasi partilerden birisidir. Fakat onu asıl ortaya çıkaran etken 31 Mart Vakası sonrası süreçte İTC'nin siyaseti ve ülke yönetimini tek başına kontrol etme sürecine girmesidir. Her ne kadar II. Meşrutiyet sonrası doğrudan iktidarı ele almasa da bir tür denetleyici

[1] Partinin ilk teşkil dönemi süreci ve faaliyetleri hakkında bk. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020. Partinin mütareke dönemindeki teşkili ve faaliyetleri hakkında bk. Hacer Göl, "*Milli* Mücadele Döneminde Hürriyet ve İtilâf Fırkası*"* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008. Genel bilgi için bk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Kronik Kitap, İstanbul 2024.

gibi siyasette varlığını gösteren İTC, Ağustos 1909'da Talat Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine getirilmesi ile denetimini arttırmış fakat iktidarı tam anlamıyla eline alışı ancak 11 Haziran 1913'te Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra olmuştur[2]. İTC'nin bahsi geçen tarih aralığındaki siyasette yegâne güç olma yönünde sergilediği tavırlar bazı kesimlerin onlardan soğuyup yüz çevirmesini de beraberinde getirmiş ve yeni siyasi teşekküllerin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte daha etkin bir muhalefet için tüm muhaliflerin bir çatı altında olması görüşü giderek kuvvetlenmiştir.

Bu konuda birtakım görüşmeler sürdürülse de doğrudan bir fırka teklifinin yüksek perdeden olmak üzere Damat Ferit Paşa tarafından Rıza Tevfik, Rıza Nur ve Lütfi Fikri Beylerle gerçekleşen bir ziyafette ortaya atıldığı ve kabul gördüğü anlaşılmaktadır[3]. Bu isimlere ilaveten Ahmet Reşit (Rey), Kemal Mithat, Mahir Sait ve Hüseyin Siret (Özsever) Beyler de yukarıdaki isimlere ilaveten kurucu kadro içinde yer almaktaydılar. Yapılan toplantılarda fırka nizamnamesi hazırlanmış ve şöhretli isimlerin fırkaya davet edilerek dâhil edilmesiyle onu kuvvetlendirmek düşünülmüştür[4]. Hatta bu sıralarda şöhretli kişileri davet noktasında Müşir Fuat Paşa, eski Başmabeyinci Nuri Paşa ve Müşir Kazım Paşa gibi isimleri de fırkaya davet etmişler, fakat Kazım Paşa doğrudan reddetmiş, Fuat ve Nuri Paşalar ise önce fırkanın teşekkül etmesini, böylece takip edeceği siyaseti gördükten sonra karar vermeyi uygun bulduklarını kaydetmişlerdir. Eski sadrazamlardan Kâmil Paşa da benzer bir cevapla kendisine yapılan teklifi geçiştirmiştir[5]. 21 Kasım 1911'de kuruluş belgesi İstanbul valiliğine verilen HİF, böylece resmen kurulmuştur[6]. 24 Kasım'da toplanan HİF idare heyeti tarafından fırkanın reisliğine Ayan Azası Damat Ferit Paşa getirilmiş, ikinci başkanlığa Miralay Sadık Bey seçilmiştir[7]. Ferit Paşa, basında görülen haberlere göre reis sıfatıyla 27 Mayıs 1912'de saraya giderek Sultan Reşat ile görüşmüş, fırkaya alaka gösteren Sultan'a fırkanın tanıtımını yapmış ve nizamnamesini sunmuştur. Oysa bu haberler tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır. Zira Damat Ferit Paşa gerçekten peşine taktığı bazı isimlerle Yıldız Sarayına gitmiş fakat Lütfi Simavi Bey'in uyarılarını dikkate alan ve Ferit Paşa'dan da hazzetmeyen Sultan Reşat, heyeti huzura kabul etmeyip yalnız Ferit Paşa ile görüşmüştü ve Ferit Paşa ile Başmabeyinci Lütfi Simavi Bey arasında da bir tartışma yaşanmıştı. Her ne kadar böyle bir fırkanın kurulacağından İTC'nin haberi varsa da Sultan Reşat'ın nezdine çıkacak kadar hızla yol almaları ve muhalif basında bunun haberinin biraz da abartılarak yapılması İTC'nin konuya daha dikkat kesilmesine sebebiyet vermişti[8]. Kısa süre sonra 7 Mart 1912'de Damat Ferit Paşa başkanlıktan çekilmiş ve yerine Müşir Fuat Paşa geçmiştir[9]. Ziya Şakir'in verdiği bilgilere göre Damat Ferit Paşa'nın fırka riyasetinden çekilmesinin arkasında Miralay Sadık Bey'in onun aleyhinde başlattığı bir cereyan yatmaktadır[10]. Rıza Nur'a göre ise Ferit Paşa fırkanın zora düşmesi ve tehlike belirmesi üzerine fırkadan istifa etmiş ve yerine Fuat Paşa seçilmiştir[11].

[2] Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Dergâh Yayınları*, İstanbul 2020, s.40.
[3] Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl* Öldü?, Haz. İlhami Yalınkılıç, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996, s.30.
[4] Birinci, *a.g.e.*, s.54-55.; Ziya Şakir, *Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?*, Haz. Serkan Erdal, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011, s.106.
[5] Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.108-109. Müşir Fuat Paşa daha sonra fırkaya dahil olup başkanlığını üstlenmiştir.
[6] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Kronik Kitap, İstanbul 2024, s.254. Ziya Şakir, bu tarihi 26 Kasım olarak belirtmektedir. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.110.
[7] Birinci, *a.g.e.*, s.56.
[8] Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.99-103.
[9] Birinci, *a.g.e.*, s.73.
[10] Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.145-146.
[11] Rıza Nur, *a.g.e.*, s.55.

HİF'in güçlü bir şekilde ortaya çıkışı ve seri bir muhalefete başlaması İTC ile ilişkilerinin sert bir zeminde gelişmesine ve siyasette "İttihatçı" ve "İtilafçı" safların oluşmasına neden olmuştur[12]. İlk çarpışma 1911 yılının sonunda İstanbul için yapılan ara seçimde gerçekleşmiş, başa baş giden seçimde HİF kazanan taraf olmuştur[13]. Bu durum HİF kanadını iktidar noktasında ümitlendirdiği gibi İTC kanadında ise HİF tehlikesi özelinde artık gücü tamamen ellerine alacakları bir sürecin başlangıcını teşkil etmiş ve Meclis-i Mebusanın feshiyle sonuçlanacak süreci başlatmıştır[14]. Rıza Nur'un aktardığına göre bu dönemde Divan-ı Harp de fırkayı sıkıştırmaya başlamıştır[15]. 18 Ocak 1912'de Meclis'in feshi hakkında hazırlanan irade ile erken seçim sürecine girilmiş ve 1912 Meclis-i Mebusan seçimleri işte bu gergin şartlar altında gerçekleşmiştir. Tarihte "Sopalı Seçimler" olarak adlandırılan 1912 seçimlerine HİF, daha iyi bir iktidar vaadiyle ve çare olarak da kendisini sunarak girmiştir[16]. İlk kez iki büyük fırkanın karşı karşıya geldiği seçimler sırasında İTC elindeki iktidar gücünü baskın bir şekilde kullanmıştır. HİF yanlılarından tutuklananlar olmuş, mülki amirler tarafından HİF karşıtı uygulamalar yapılmış askerler sürece dâhil olmuş, sayımlarda müdahaleler gerçekleşmiştir. Bu konuda HİF kaynaklı şikâyetler neticesiz kalmıştır[17].

Seçimlerde İTC'nin baskın tavrıyla bir başarı sağlayamayan HİF, bundan sonra bir küçülme sürecine girmiştir[18]. Fırka 3 Haziran 1912'de ilk ve tek kongresini yapmıştır[19]. Fakat ülkede gündemin hızla değişmesi yanında siyasi hiziplerin artması ile Halâskârân-ı Zâbitan hareketi gibi etmenler sonucu 4 Ağustos 1912'de Meclis-i Mebusan'ın feshi fırkaya yeniden fakat muvakkat bir hareketlilik getirmiştir. Fakat bu seçimler 25 Ekim 1912 tarihli irade ile daha müsait şartlara bırakılmış ve ancak 1914 yılında gerçekleştirilebilmiştir[20]. Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi döneminde HİF neredeyse bir partiden ziyade kulüp şekline dönmüş, fırka reisi Müşir Fuat Paşa ile ikinci reisi olan Sadık Bey ile bunların çevresindeki birkaç kişiden oluşan bir topluluk halini almıştır[21]. Ne Ahmet Muhtar Paşa ne de sonrasında iş başına gelen Kâmil Paşa hükümetleri herhangi bir fırkaya dayanmadıkları gibi Kâmil Paşa Hükümeti HİF tarafından iletilen istekler konusunda da kapıyı kapalı tutmuştur. Bu nedenle Kâmil Paşa Hükümeti aleyhtarlığında HİF ile İTC benzer bir yol tutmuşlar, hatta bu konuda iş birliğine dahi girmişlerdir. Bu iş birliği görüşmeleri devam ederken HİF İkinci Reisi Miralay Sadık Bey, 1 Ocak 1913'te kendi başına HİF kulüplerini kapatan ve fırkanın faaliyetlerini tatil eden bir beyanname yayınlayarak HİF'in birinci devresinin kapanmasını sağlamıştır[22]. Reis Müşir Fuat Paşa, Şaban Ağa, Gümülcineli İsmail ve Dukakinzâde Basri Beyler ile Mustafa Sabri Efendi ara ara toplantılara gayri resmî şekilde devam etmişlerse de Gümülcineli İsmail Bey'in hükümeti devirmek gibi ihtiraslı konulardan bahsetmesi tamamen bir kopuşu beraberinde getirmiş ve bu tavır karşısında Reis Müşir Fuat Paşa ile Şaban Ağa fırkadan ayrılmışlardır. Bundan sonraki süreçte fırka görünürde Miralay Sadık Bey'in fakat aslında Gümülcineli İsmail Bey'in istekleri doğrultusunda iş tutar bir "ihtilal

[12] Birinci, *a.g.e.*, s.107-108.
[13] Tunaya, *a.g.e.*, s.261. İTC adayı Dahiliye Nazırı Memduh Bey, HİF adayı ise eski sadrazamlardan Tunuslu Hayrettin Paşa zâde fırkanın kurucularından olan Tahir Hayrettin Bey idi.
[14] Birinci, *a.g.e.*, s.113-114.; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.167.
[15] Rıza Nur, *a.g.e.*, s.61.
[16] Birinci, *a.g.e.*, s.140.; Tunaya, *a.g.e.*, s.265.
[17] Birinci, *a.g.e.*, s.158, 164-165, 168.; Tunaya, *a.g.e.*, s.261.
[18] Birinci, *a.g.e.*, s.173.
[19] Tunaya, *a.g.e.*, s.268.
[20] Birinci, *a.g.e.*, s.191-193.
[21] Birinci, *a.g.e.*, s.203. Rıza Nur, zaten parti içinde dönen dolapların kendilerini soğutmasının yanında Balkan Harbi sürecinin de bunu pekiştirdiğinden bahsetmektedir. Rıza Nur, *a.g.e.*, s.77-78.
[22] Birinci, *a.g.e.*, s.205-207.; Rıza Nur, *a.g.e.*, s.79. Tunaya'nın belirttiğine göre fırkanın kendi kendini kapattığına dair bir belge veya hükümetin bu yönde bir kararı yoktur. Tunaya, *a.g.e.*, s.270.

komitesi" haline gelmiştir[23]. Hatta HİF'in 25 Ocak 1913'te bir darbe gerçekleştireceği fakat İTC'nin belki de bunun duyumunu alarak 23 Ocak 1913'te Babıali Baskınını gerçekleştirdiği bilgileri oldukça dikkat çekici olmakla birlikte süreç Mahmut Şevket Paşa'nın sadarete getirilmesi ile neticelenmiştir[24]. Babıali Baskını, İttihatçıların yeniden yıldızını parlatmanın yanında HİF mensupları için de zor günleri beraberinde getirmiş, bazı fırka mensupları olayın akabinde bir süreliğine tutuklanmış, Miralay Sadık Bey gibi bazıları ise kaçmışlardır[25]. 11 Haziran 1913'te gerçekleşen Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra fırkanın bazı isimleri, diğer bir takım muhaliflerle birlikte tutuklanıp Sinop'a sürgüne gönderilmiş, bazı muhalifler ise yurtdışına çıkmışlardır[26]. Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra süreç, İttihatçıların I. Dünya Savaşının sonuna kadar tüm gücü ellerinde tuttukları bir dönem olmuştur. 1912 seçimlerinde HİF ile mücadele eden İTC, 1914'te yapılan seçimlerde böylece rakipsiz kalmıştır.

2. Müşir Mehmet Nuri Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri

Mehmet Nuri Paşa, 1850 yılında Kütahya'da dünyaya gelmiştir[27]. Meşhur Mutasavvıf Sunullah Gaybi'nin kardeşinin soyundan gelen Kütahyalı Sırrızâdelere mensup "Mıhçıoğlu Sarı Kadı" denilmekle maruf Osman Zeki Efendi'nin oğludur. Ayrıca matematik bilginliği ile tanınan Ferik Ahmet Ragıp Paşa'nın da ağabeyidir[28]. İlköğrenimini Kütahya'da yaptıktan sonra orta mektep ve askeri liseye gitmiş, ardından hemşehrisi Mustafa Akif Bey'in (Ferik Mustafa Akif Paşa) teşviki sonucu 1868'de Harbiye'ye girmiş, 3 Temmuz 1872'de teğmen olmuş, kurmaylık eğitimine devam ederek 17 Temmuz 1873'te üsteğmen ve nihayetinde 9 Ağustos 1874 tarihinde Erkân-ı Harbiye Mektebinden (Harp Akademisi) kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuştur[29].

Mezun olduktan sonra Hassa Ordusunun 6. Alay 2. Taburuna görevlendirilmiş, ardından aynı ordunun 1. Süvari Alayına geçmiştir. Mekteb-i Harbiye'de öğretmenlik yaptığı sırada ataşemiliterlik göreviyle yabancı dilini geliştirmesi amacıyla 700 Frank maaş tahsisiyle Berlin'e görevlendirilmiş, fakat öncesinde Dâr-ı Şûra-yı Askeri'nin aldığı kararla sekiz ay civarında Viyana'da görev yapmıştır. Ardından geçtiği Berlin'de beş sene görev yapmıştır[30]. 19 Ağustos 1876'da rütbesi kolağası olmuş ve 1878'de Berlin Konferansına katılacak askeri azalardan biri olarak tayin edilmiştir. Eylül 1880'de İstanbul'a döndükten sonra 31 Ekim 1880'de binbaşı rütbesine terfi ederek 1881 senesinde Askeri Orta Mektepler Ders Nezareti bünyesinde görev yapmış, 1882'de Genelkurmay Başkanlığı (Erkân-ı Harbiye) bünyesine geçerek 17 Kasım 1882'de kaymakamlığa (yarbay) rütbesine yükselmiştir. Mart 1883'te Teftiş-i Askeri Komisyonu geçici azalığına atanmış, Temmuz 1883'te Almanya'ya eğitim için gönderilen subayların sevki vazifesiyle görevlendirilip yetmiş Osmanlı altını maaş tahsis edilerek yeniden Berlin'e gönderilmiştir. Görevini tamamladıktan sonra Berlin'de bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın maiyetine görevlendirilerek İstanbul'a onunla birlikte döndükten sonra eski vazifesine devam etmesinin yanında bazı özel komisyonlarda da görevlendirilmiştir. Her iki Almanya görevi sebebiyle de ayrıca taltif

[23] Birinci, *a.g.e.*, s.207-208; Rıza Nur, *a.g.e.*, s.82-83.
[24] Birinci, *a.g.e.*, s.210; Tunaya, *a.g.e.*, s.266.
[25] Rıza Nur, *a.g.e.*, s.83; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.211-212.
[26] Tunaya, *a.g.e.*, s.270.
[27] BOA DH.SAİDd. 112/1.; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yıldız Fotoğraf Albümleri, 90966/0001. Fotoğrafın altında Sultan II. Abdülhamit'e kişileri tanıtmak üzere kaleme alınmış kısa biyografiler almaktadır.
[28] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, Devlet Matbaası, İstanbul 1932, s.259.
[29] BOA DH.SAİDd. 112/2.; BOA İ.AS. 99/38/2.; Mehmed Esad, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, Şirket-i Mürebbiye Matbaası, İstanbul 1310, s.445.
[30] BOA DH.SAİDd. 112/2.; Süleyman Kani İrtem, *Bilinmeyen Abdülhamid: Hususi ve Siyasi Hayatı*, Haz. O. Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003, s.171; "Müşir Nuri Paşa'nın Vefatı", İleri, 6 Teşrinisani 1337, s.1.

edilmiştir. 22 Kasım 1883'te üçüncü rütbeden Mecîdî nişanı, 24 Ağustos 1885'te de gümüş imtiyaz madalyası ile taltif edilmiştir. 1 Eylül 1885 tarihinde rütbesi miralaylığa yükseltilerek Genelkurmay Başkanlığının ikinci şubesine görevlendirildikten sonra, Kasım 1885'te Rumeli-i Şarkî Fevkalade Komiserliğine maiyetine askeri memur olarak tayin edilmiştir. 19 Mayıs 1887 tarihinde mirliva rütbesiyle paşa olup saray mıntıkasının güvenliği açısından öneme sahip olan Taşkışla'nın kumandanlığına atanan Nuri Paşa, 18 Mayıs 1891 tarihine kadar bu görevini aynı rütbe ile sürdürmüştür. Bu görevi sırasında 12 Temmuz 1887'de, Mecîdî nişanı ikinci rütbeye yükseltilmiş, 29 Mayıs 1889'da ikinci rütbeden Osmani nişanı, 19 Mayıs 1890'da da altın imtiyaz madalyası verilmiştir[31]. 14 Kasım 1890'da Mecidi nişanı birinci rütbeye yükseltilmiştir. 1891 senesinde ikinci mabeyinci olarak Yıldız Sarayı'na dâhil olarak Sultan II. Abdülhamit'in maiyetine girmiştir. Aynı yıl 6 Eylül'de rütbesi ferikliğe yükselmiştir[32]. 1893'te de Osmani nişanı birinci rütbeye yükseltilmiş, salnamelerde görüldüğü üzere ayrıca "Fahri Yaver-i Hazret-i Şehriyari" unvanı ile fahri yaverler silkine dâhil edilmiştir[33]. 1896 senesinde de Osmani nişanı en yüksek rütbesi olan murassa ile güncellenmiştir[34]. 1898 senesinde de Mecidi nişanı aynı şekilde murassa rütbesiyle tahvil edilmiştir[35]. Ayrıca 1902 senesi sonlarında da İftihar nişanının murassa rütbesi ile taltif edilmiştir[36].

Başkâtip Tahsin Paşa'ya göre ikinci mabeyinci olarak görev yaptığı bu dönemlerde II. Abdülhamit tarafından sebebi bilinmeksizin birden Kastamonu Valiliğine tayin edilmiştir. Tahsin Paşa'nın aktarımından anlaşıldığına göre İstanbul'a yerleşmiş olması yanında ve bu usul üzere Anadolu'ya gönderilen kişilerin sürgün amaçlı gönderildiği ve bir süre sonra azledilerek İstanbul dışında ikamete zorlandığını iyi bilen Nuri Paşa bu karara çok üzülmüştür. Bu sebepsiz atamanın nedeninin Başmabeyinci Hacı Ali Paşa[37] olması muhtemeldir. Zira Tahsin Paşa hatıratında Hacı Ali Paşa'nın Nuri Paşa'yı çekemediğini ve onun kendi makamında gözü olduğunu düşündüğünden Nuri Paşa'yı düzenli olarak gözden düşürmek için uğraştığından bahsetmektedir[38]. Tahsin Paşa hatıratında Nuri Paşa'nın kendisinden ricaları üzerine meseleyi birkaç defa II. Abdülhamit'e Nuri Paşa'nın affı için aktardığını ve nihayet sadakatinden ve bu tayinin onda bıraktığı etkiden bahsederek sürgününe engel olarak Nuri Paşa'nın görevinde kalmasına vesile olduğunu aktarmıştır[39]. Bu tayine dair herhangi bir irade belgesi henüz tespit edilebilmiş değildir.

[31] BOA DH.SAİDd. 112/2.; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Sene 1305, 43. Def'a, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1305, s.157.; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Sene 1306, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1306, s.184.; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Sene 1307, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1307, s.181.; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Sene 1308, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308, s.196.

[32] BOA DH.SAİDd. 112/2.; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Sene 1309, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1309, s.196.; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Sene 1310, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1310, s.122.

[33] *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Sene 1311, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1311, s.122-131.; Salname-i Askeri, Sene 1311, Matbaa-i Askerî, İstanbul 1311, s.11-14. Süleyman Kani İrtem, Akşam Gazetesinde bir seri olarak yayınlanan ve daha sonra kitap olarak da basılan Saray ve Babıalinin İç Yüzü adlı çalışmasında adedi 108'i bulan fahri yaverlerin başının Müşir Nuri Paşa olduğunu yazmıştır. Süleyman Kâni İrtem, "Saray ve Babıâlinin İç Yüzü", *Akşam*, 4 Mayıs 1937, Nr.6660, s.10.

[34] BOA İ.TAL. 106/1214.; BOA DH.SAİDd. 112/2.

[35] BOA İ.TAL. 164/1316.; BOA DH.SAİDd. 112/2.

[36] BOA İ.TAL. 291/1320.

[37] Hacı Ali Paşa (ö.1912), vezir rütbesiyle uzun yıllar başmabeyincilik yapmış devlet adamıdır. II. Meşrutiyet sonrası emekliye sevk edilmiştir. Devrin önemli hatıratlarında hasis ve cahil bir kişilik olarak anlatılır. 1912'de vefat etmiş ve Eyüp'te defnedilmiştir. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, C.2, s. 934.

[38] Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, Haz: Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2008, s. 417. Mabeyin kâtiplerinden İsmail Müştak Bey de sarayda herkesin birbirine düşman olduğunu, herkesin teveccüh, yükselme ve ödüllendirilmeyi başkasının kuyusunu kazmakta aradığını hatıralarında yazmaktadır. İsmail Müştak Mayakon, *Yıldız'da Neler Gördüm*, Haz. Ali Yılmaz, DBY, İstanbul 2010, s.70.

[39] Tahsin Paşa, *a.g.e.*, aynı yer.

Başmabeyinci Hacı Ali Paşa mülki, Nuri Paşa ise askeri sınıfa mensuptur. Sonraki dönemde başmabeyincilik yapan Lütfi Simavi Bey dahi zamanında Hacı Ali Paşa'nın kurbanı olarak Rusya sefaretine gidemeyişinin hikâyesini anılarında aktardıktan sonra Hacı Ali Paşa'yı, *"İşte Petersburg'un nerede ve sefaret müsteşarlığının ne olduğunu ve sakalı olmayan gençlere çocuk denilmeyeceğini bilmeyen baltacılıktan gelme bir başmabeyincinin cahilliğine kurban olmuştum"*, sözleriyle eleştirir[40].

1903 senesi sonunda Nuri Paşa'ya müşir (mareşal) rütbesi verilmiştir[41]. Bu terfi ile evvelce mülki vezir rütbesi verilen Hacı Ali Paşa ile askeri müşir rütbesi alan Nuri Paşa'nın rütbe denklikleri kıdem haricinde eşitlenmiştir. 24 Temmuz 1908'de yeniden ilan edilen meşrutiyeti takip eden süreçte padişah tarafından onaylanan yeni kabine ardından yazılan hatt-ı hümayunu Babıâli'ye götürüp halka karşı binek taşında Nuri Paşa okumuştur[42]. Bu esnada önce halk tarafından Başkâtip Tahsin Paşa sanılarak yuhalanmış, sonradan gelenin Müşir Mehmet Nuri Paşa olduğu anlaşılınca ise alkışlanmıştır[43]. 12 Ağustos 1908'de Başmabeyinci Hacı Ali Paşa yaşlılığı bahane edilerek emekliye sevk ile yerine başmabeyinciliğe Müşir Mehmet Nuri Paşa tayin edilmiş, ondan boşalan ikinci mabeyinciliğe Emin Bey tayin edilmiştir[44]. Meşrutiyet sonrası tasfiye edilen çoğu kişinin aksine Nuri Paşa görevinde bırakıldığı gibi üstüne terfi de almış ve hükümetçe kendisine itimat edilmiştir.

Bu dönemde Nuri Paşa'nın adı Mizancı Murat Bey[45] ile birlikte bir olaya karışmış ve bu sebeple sorguya çekilmiştir. Çıkan dedikoduya göre Mizancı Murat Bey, Nuri Paşa'ya emrinde 15 bin softa bulunduğunu ve padişah ne zaman isterse istibdat devrini geri getirebileceklerini söyleyip güvence vermiş, üstelik söylentiye göre bunu konuyu da ortaya Nuri Paşa atmıştır[46]. Bu söylenti kulağına erişen ve o dönemde İstanbul haricinde bulunan Murat Bey, Nuri Paşa'ya hitaben zaptiye nazırı Sami Paşa ile iletilmek üzere bir mektup yazmıştır. O dönemde Nuri Paşa'ya ulaşmayan ve sonradan Murat Bey'in risalesinde de yayınladığı mektup metni şöyledir:

> "Başmabeyinci Devletlü Nuri Paşa Hazretlerine
>
> Devletlü efendim hazretleri,
>
> Güya istibdâd-ı idareyi iadeten tesis etmek üzere zât-ı şahaneye yardım etmeye hazır ve müheyya (amade) bulunduğumu liecli'l-arz (arz için) *zât-ı devletlerine söylediğimi bizzat kendiniz ez-cümle* sem*â*hatlü Sahib Beyefendi hazretlerine söylemiş olduğunuzu mevsuk (güvenilir) bir yerden haber aldığım gibi bir fıkranın tashihi zımnında (maksadıyla) Yeni Gazete idarehanesine müracaat eden oğluma güya zât-ı devletlerinden naklen aynı isnat makam-ı müdafaada dermeyan edilmiştir (ileri sürülmüştür).

[40] Lütfi Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, Haz. Sevda Şakar, Şehir Yayınları, İstanbul 2007, s.28-31. Nuri Paşa'nın Kastamonu valiliğine gönderilmesi konusunda Tahsin Paşa bu tayini engellemeye muvaffak olduğunu söylerken, Ziya Şakir ise Nuri Paşa'nın Kastamonu'ya sürüldüğünü, orada münzevi bir hayat sürüp bilahare sürgünden döndüğünü yazmaktadır. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.260. Bu durum belgelerden tespit edilebildiğine göre gerçeği yansıtmamaktadır.

[41] BOA İ.TAL. 318/75.

[42] Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, TTK, Ankara 1987, s.3.

[43] "Şuûn-ı Dâhilî", *Tanin*, 21 Temmuz 1324, Nr.3, s.3.; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s.163.

[44] BOA İ.DH. 1468/27.; BOA BEO 3374/253039.; Öztuna, *a.g.e.*, s.933.

[45] Mizancı Murat Bey (d.1854-ö.1917), Jön Türk hareketinin önde gelen isimlerinden olup asıl adı Mehmet Murat'tır. Çıkardığı Mizan gazetesi sebebiyle "Mizancı" adıyla meşhur olmuştur. Abdullah Uçman, "Mizancı Murad", *TDVİA*, Ankara 2005, C.30, s.214.

[46] Mehmed Murad, *Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i* İstibdad, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1326, s.62-63.

> Meslek ve maksadımın zıdd-ı kâmili (tam aksi) olduğundan başka, adi mantığa bile münafi (aykırı) bulunan şu bühtanın (iftiranın) aslı olamayacağı derkâr (belli) ise de kati ve resmî surette istimal edilmek (kullanılmak) raddesinde itimat kesbettiğine ve namus-*ı çâ*ker*â*name temas ettiği kadar namus-*ı* devletlerine de keyfiyetin taalluku (ilgisi) olması lazım geleceğine nazaran meskûtünanh (sessiz) *bırakmayı* tecvîz edemedim.
>
> *Şu* fuzûli isn*â*d ve iftirayı ya Takvim-i Vekayi' cetveliyle tekzib olunmasını veyahut şu arizama cevaben müşârunileyh Sahib Bey ile Yeni Gazete idaresince tashîh-i fikr edilmesine medar (yardımcı) olacak surette hakikat-i hâli beyan buyurmanızı hissiyât-ı haysiyet-perverânenizden rica ve istid'â eylerim.
>
> *İcabet buyurduğunuz takdirde arz-ı teşekkürüm ile keyfiyet tesviye*-pezir olmuş (düzeltilmiş) olacaktır. Lakin nihayet-i bir haftaya kadar bundan eser göremeyince işbu müracaatname-i *çâ*keriyi ilan etmekle beraber, fuzûli bir iftira ile namusuma kastettiğinizden şikâyetle müddei-i um*û*miliğe *müracaat etmeye mecbur olacağımın ve hatta bunun için* ale'l-acele İstanbul'a avdet ettiğimin arzını vazifeden addeylerim. Ol bâbda…
>
> Fî 8 Teşrinisani Sene 324 (21 Kasım 1908)
>
> Mizan gazetesi sahibi Murad"[47]

Bir başka eserinde konuyu tekrar işleyen Murat Bey, konuyla ilgili sorgusu sırasında sarayda Nuri Paşa'yı gerçekten gördüğünü fakat iddiada yer alan sözleri sarf etmediğini belirtmiş, bunun üzerine Mehmet Nuri Paşa da yüzleştirme için sorgulanmıştır. Nuri Paşa sorgusunda Murat Bey'in aktardığına göre şunları söylemiştir:

> "Ramazan'dan biraz evvel idi. Bir gün mabeyinde odamda geziniyordum. Kapının bir kanadı açıktı. Aralıktan, uzaktan Emin Bey'in odasından doğru gelen (Murat) Bey'i gördüm. O da beni gördü. Eskiden komşu idik. Tanışırız. Ben ona, o bana doğru yürüdük. Odanın ortasında ayakta görüştük. Gazetesine yazdığı bir yazıdan dolayı sû-i tefehhüm (yanlış anlaşılma) hus*û*lünden korktuğunu beyan ile hünkârın meşrutiyete cidden sadık olup olmadığını, aksine bir fırsata tesadüf edince istifadeye kalkışıp kalkışmayacağını öğrenmek üzere Emin Beyefendi'ye müracaat ettiğini, Emin Bey('den) hünkârın meşrutiyete pek taraftar olup aksini der-hâtır edenlere cidden kızdığı hakkında teminat alarak memn*û*nen avdet etmekte olduğunu, bu babta benim tarafımdan da teminat verilirse fazla bir minnet altında kalacağını söyledi. Ben dahi kendilerine teminat verdim. Ve, 'Sizden de, benden de ziyade meşrutiyet ve kanun-ı es*â*siye taraftar görünüyor. Lakin iç yüzünü Allah bilir.', dedim. Bunun üzerine Beyefendi benim iki elimi sıkarak tekrar teşekkür etti, çıktı, gitti.
>
> Ben bunu zihnimden çıkarmış idim. Bir gün birisi bana bir risale gösterdi. (Murat) Bey'in neşrettiği bir risale idi[48]. İçinde bana hitaben yazılmış bir mektup sureti okudum. Güya (Murat) Bey'in bana gelip '15 bin adam ile ne vakit padişah ister ise meşrutiyeti kaldırmaya hazırım.', demiş. Bunu

[47] Mehmed Murad, *a.g.e.*, s.65.

[48] Mizancı Murat Bey'in "Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdad" adlı kitabı kastediliyor.

> ben Sahib Molla'ya söylemişim, Sahib Molla da başkasına nakletmiş. İş o vakit Köstence'de bulunan (Murat) Bey'e aksetmiş. Bunun için dönmüş, gelmiş, bana o mektubu yazmış, tekzibini talep etmiş imiş. Ben öyle mektup almamış idim. Cevap vermeye lüzum görmedim. Çünkü bir haftaya kadar vermediğim halde Kâmil Paşa ile beraber beni Divan-ı *Âlî'ye* davet edeceğini söylüyordu. Hakikat gaib olmaz. Mahkeme huzurunda söylemiş olurum dedim."[49]

Böylelikle işin aslının olmadığı anlaşılmıştır. Zaten Mizancı Murat Bey, olaydan bahsettiği *"Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i* İstibdad*"* ve *"Tatlı Emeller Acı Hakikatler"* adlı iki kitabında da Nuri Paşa'nın namuslu ve dürüst kişiliğine vurgu yapmaktadır. İsmi verilen ikinci kitapta Murat Bey'den konuyu aktardığı bölüm üzerinden öğrendiğimiz bir diğer husus ise Nuri Paşa'nın artık yaşından olsa gerek elinin titrek olduğudur.

31 Mart'a giden süreçte gerçekleşen bir takım irticai hareketler arasında yer alan 7 Ekim 1908'deki Yıldız Sarayı'na yürüyen şeriat yanlılarının hareketini aktaran Sultan II. Abdülhamit'in son başkâtibi Ali Cevat Bey, o güne dair hatıralarında Sultan Abdülhamit'in, Başmabeyinci Nuri Paşa'nın gelerek, *"Efendimiz! Bini mütecaviz sarıklı adamlar görüyorum. Ben başımdan korkarım."*, demesinin ardından mabeyin dairesinden görünüp asilere seslendiğini yazmaktadır[50]. 13 Nisan 1909'da gerçekleşen 31 Mart Vakasının ardından Hareket Ordusunun İstanbul'a gelişi ve bu süreçte Sultan II. Abdülhamit'in tahttan hal edilmesinden sonra başmabeyincilik görevinden ayrılan Müşir Mehmet Nuri Paşa, 4 Aralık 1909 tarihinde açıkta bulunduğu sırada kırk bir sene üç aylık askerlik vazifesine karşılık yedi bin beş yüz kuruş aylık maaşla emekliye sevk edilmiştir[51].

2.1. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Yeniden Teşkilinde Müşir Nuri Paşa

Osmanlı Devleti, Nuri Paşa'nın emeklilik devresinde Trablusgarp ve Balkan savaşlarının ardından son olarak I. Dünya Savaşına girmiş ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi ile yenik taraf olarak savaştan çekilmiştir. Siyasi olarak savaşın sonuna kadar egemen olan İTC'dir. Bu süreçte Osmanlı tahtında da Sultan Vahdettin oturmaktadır.

Mehmet Nuri Paşa, emeklilik hayatında kendisi gibi emekli yüksek rütbeli memurlarla görüşmeye devam etmiş ve bu buluşmalarda hem tavla oynanmış hem de memleket meselelerine kafa yorulmuştur. Bu grubun[52] içerisinde hemşerisi olan Müşir Gazi Ömer Rüştü Paşa da vardır. Ömer Rüştü Paşa'nın Şişli'deki evinde yine böyle bir toplantı sırasında[53] beklenmedik bir şekilde Damat Ferit Paşa, üvey oğlu Sultanzâde Sami Bey ve ayandan Aristidi Paşa bu grubu ziyaret etmişlerdir. Hâl hatır sorularının ardından Damat Ferit Paşa gruba, buradaki kişilerin ara ara toplanarak hasbihal ettiklerinin duyumunu aldığını ve bu durumu içinde bulundukları dönemde memleket yararına faydalı bir hale

[49] Mehmed Murad, *Tatlı Emeller Acı Hakikatler*, Matbaa-i Amedi, İstanbul 1330, s.262-263.

[50] Ali Cevat Bey, İkinci Meşrutiyetin İlanı ve *Otuzbir Mart Hadisesi*, Haz. Faik Reşit Unat, TTK, Ankara 1985, s.15-16.

[51] BOA İ.AS. 99/38.

[52] Bu grupta Müşir Ömer Rüştü ve Mehmet Nuri Paşalar haricinde Müşir Zeki ve Kazım Paşalar, eski sefirlerden Hasip Bey ve bazı yaslı zevat gösterilir. Lütfi Simavi, *a.g.e.*, s.382.; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.257. Lütfi Simavi Bey, olayı aktarırken hem kendisine bunu anlatan dostunun hem de olayda bilfiil bulunan bazı kişilerin hayatta olduğunu belirterek hadiseyi şahitlendirmektedir.

[53] Ziya Şakir, Ömer Rüştü Paşa'nın evindeki bu toplanmanın tarihini 17 Kânunusani 1334 (17 Ocak 1919) olarak vermektedir. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.257. Fakat bu tarih fırkanın teşkili ile ilgili basında çıkan haberlerdeki tarihlerle tutarsızdır. Cengiz Çakaloğlu, Müşir Zeki Paşa'nın biyografisini işlediği doktora tezinde bu tarihin 7 Ocak 1919 tarihi olmasının muhtemel olduğunu aktarmaktadır. Cengiz Çakaloğlu, *"Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)"* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, s.278 dp.30.

getirebileceğini düşündüğünü söyledikten sonra hamiyet sahiplerinin hizmet arzusunda olmaları sebebiyle bir kulüp veya bir cemiyet teşkil edilerek mühim meselelerin burada konuşulması ve müzakere edilmesi ile alınacak kararların Padişah'a sunulması şeklinde siyasete yön verilebileceğini söylemiştir. Hazır bulunan kişilerin biraz da mecburiyetten muvafık bulması üzerine Damat Ferit Paşa, bir sonraki salı gününe Serki Doryan'da (Cercle d'Orient) toplanıp yemek yenilmesini ve bu meselenin orada bir sonuca bağlanmasını teklif etmiştir[54].

Damat Ferit Paşa, bir duyum alarak geldiğini söylese de Ömer Rüştü Paşa'nın evini seçmesi, Paşa'nın siyasete ve jurnalciliğe bulaşmamış temiz bir sicil sebebiyle herkes tarafından sevilmesi ile de alakadar olmalıdır[55]. Zira Nuri Paşa ve diğer hazır bulunanlar da Sultan Abdülhamit devri ricali arasındadır ve temiz sicilleri yanında saraya da hep sadık olmuşlardır. Yani her iki devirde de sevilen ve saygı duyulan kişilerdir. Ayrıca Ömer Rüştü ve Nuri Paşaların aktif bir siyasi hayatları ve geçmişleri de bulunmamaktadır. Kaldı ki Nuri Paşa, yukarıda da belirttiğimiz üzere HİF'in ilk defa ortaya çıktığı dönemde de diğer bazı isimlerle birlikte partiye davet edilen isimlerden birisi olmuştur. Bu durum Damat Ferit Paşa açısından aynen ilk teşkil sırasında yapıldığı gibi yeni fırkaya karşı bu tarz isimleri dâhil ederek toplumda bir güven oluşturma politikasının eseridir. Dikkat çekici bir diğer nokta ise HİF'in yeniden teşkili ile sonuçlanacak olan bu girişim aynen HİF'in ilk teşkilinde olduğu gibi Damat Ferit Paşa tarafından tertip edilen bir yemekle başlamasıdır ki bu durum HİF adına teşkil süreçlerinde Damat Ferit Paşa ismini öne çıkaran önemli bir göstergedir.

Belirlenen günde davet edilen kişiler yanında Gazeteci Ali Kemal, muhaliflerden Mehmet Ali Bey, Reşat Halis Bey, eski İstanbul Mebusu Mustafa Asım Efendi, eski Tokat Mebusu Mustafa Sabri Efendi, eski Karesi Mebusu Vasfi Hoca ve eski Konya Mebusu Zeynelabidin Efendi de hazır bulunmuştur[56]. İddiaya göre Sultan Vahdettin'in kesesinden yenilen yemek sonucu hem memleketin kötü gidişatına çareler üretmek, hem biriken tecrübelerle yeni nesillere yol göstermek ve siyasi faaliyetlerde bulunmak amacıyla cemiyetleşme kararı alınmıştır. Yeni bir cemiyet kurmak yerine Hürriyet ve İtilaf Fırkasının (HİF) yeniden ihyası fikri ortaya atılmış, Damat Ferit Paşa'nın da başkan olması gerekliliğinden söz edilmiştir. Müşir Ömer Rüştü, Kazım ve Zeki Paşalar bu fikrin ilhamının saraydan gelmiş olması ihtimaline karşı temkinli davranmışlardır. Zira kendileri bu vakte kadar hem bir fırka mensubu olmamışlardı hem de bu cemiyetin adının geçtiği eski dedikoduları dikkate alarak uzak durma yönünde eğilim göstermişlerdi. Fakat bu çekimserlikleri orada bulunan Ferit Paşa'nın taraftarlarınca pek çok öne sürülen memleket lehine vaatle giderilmek istenmişti. Ferit Paşa, başkanlık için adının geçmesinden ziyade aktarılana göre fırkanın canlandırılmasına yönelik eğilimi sağlamaktan memnun bir halde yeniden teşkil edilecek fırkanın başkanlığını Müşir Zeki Paşa'ya[57] teklif etmiş onun başkanlık talebini reddetmesi üzerine yapılan uzun görüşmeler neticesi ikna edilen Müşir Mehmet Nuri Paşa yeniden teşkil edilecek Hürriyet ve İtilaf Fırkası başkanlığına, eski Tokat Mebusu Mustafa Sabri

[54] Lütfi Simavi, *a.g.e.*, s.382-383.; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.257-258.

[55] "Müşir Ömer Rüşdi Paşa", *Ceride-i Askeriyye*, 15 Temmuz 1338, S.9, s.1; "Ziyâ-ı Müessif", *Tevhîd-i Efkâr*, 10 Temmuz 1338, s.1.

[56] Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.258. Lütfi Simavi Bey ise Mustafa Sabri, Vasfi, Mustafa Asım ve Zeynelabidin Efendilerin adını vermektedir. Lütfi Simavi, *a.g.e.*, s.382.

[57] Zeki Paşa, başkanlığı kabul etmemişse de parti idare heyetinde yer almıştır. Nuri Paşa'nın sonrasında onun da partide yer almadığı görülür. Çakaloğlu, *a.g.t.*, s.278-279. Hatta ileride görüleceği üzere Divan-ı Harp reisliği görevinde de Nuri Paşa ile halef-selef olmuşlardır. Zeki Paşa, Divan-ı Harp reisliğinde yerini Nuri Paşa'ya bıraktıktan sonra Anadolu Islahatı Fevkalade Müfettişliği görevine getirilmiştir.

Efendi ikinci başkanlığına ve Ali Kemal Bey de genel sekreterliğe getirilmiştir[58]. Böylelikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası yeniden 10 Ocak 1919'da kurulmuştur[59].

Toplantıya katılan isimlerden birisi de Refik Halid (Karay) Bey'dir. Toplantı günü ilgili mekâna vardığında içerinin siyah giyimli yaşlı adamlarla dolu olduğunu aktaran Refik Halid Bey, Damat Ferit Paşa'nın ısrarlara rağmen reisliği kabul etmediğini, *"Ben bir nefer olarak çalışırım."*, dediğini, bazılarının ise Ferit Paşa'nın bu işe yanaşmamasının nedeni olarak fırka lehine bitaraf biçimde görünerek menfaat elde etmek suretiyle daha faydalı olabileceğini söylediklerini aktarır. Bu sebeple ısrardan vazgeçildiği bilgisinin yanında hazırda bulunan kimselerin içinden yalnızca coşkulu olarak bir tek Nuri Paşa'nın çıktığını fakat onun da yaşının sekseni geçtiğini, sesi ve ellerinin titrek olduğunu ve heyecanını başkasına geçiremeyecek halde bulunduğunu, yine de reis seçildiğini aktarır. Toplantının devamında o gün fırkanın idare heyetinin listesinin yapılarak dağıldıklarını, toplantının genel olarak hem fikir hem de heyecan açısından sönük geçmesine rağmen ertesi gün Sabah gazetesinde bunun aksine toplantının şişirildiği bilgisini verir[60].

Seçilen HİF idare heyeti şöyledir; Müşir Nuri Paşa, Müşir Zeki Paşa, Ayan Azasından Abdülkadir Efendi, eski Konya Mebusu Zeynelabidin, eski Tokat Mebusu Mustafa Sabri, eski Karesi Mebusu Vasfi Efendiler, emekli askerlerden Süleyman Paşa, Sadrazam (Avlonyalı) Ferit Paşazade Celaleddin (Vlora) Paşa, Sabah gazetesi başyazarı Ali Kemal Beyefendi, yazarlardan Refik Halit (Karay), İkdam Gazetesi eski müdürü Nurettin Bey, eski Tahran Sefiri Hasib Bey, eski Maarif Nazırı Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Tüccardan Hacı Osman ve Mehmet Ali Beyler ve Ankara eşrafından Hacı Osman Bey[61]. Kendisinin de dâhil olduğu bu listeyi Refik Halid Bey, sanki bir parti idare heyeti değil de bir kabine listesine benzetir[62]. 11 Ocak tarihli gazetede verilen listede Nuri Paşa'dan başkan olarak bahsedilmemesi dikkat çekicidir. 12 Ocak'ta HİF'in Nuruosmaniye'deki merkezinde Nuri Paşa'nın başkanlığında bir toplantı yapılmıştır[63]. Yine 15 Ocak 1919'da Nuri Paşa'nın "HİF azasından" sıfatıyla Sadrazam Tevfik Paşa'yı konağında ziyaret ettiği bilgisi de basında yer almıştır[64]. Burada da kendisinin başkanlığına bir vurgu yoktur. Fakat Nuri Paşa'nın reisliğe geçirilmesi kararının uygulandığını bilmekteyiz[65]. Görüldüğü üzere HİF'in ilk teşkil toplantılarında başkanlık meselesinin hemen neticelenmediği anlaşılmaktadır. Bu durumda Refik Halid Bey'in aktarımından da üstü kapalı olarak sezildiği üzere Nuri Paşa'nın başkanlığına gönülsüz bir rıza gösterilmiş olabileceği düşünülebilir. Ziya Şakir'e göre de Nuri Paşa uzun görüşmeler neticesi reis seçilmiştir[66].

HİF'in bundan sonraki kuruluş sonrası faaliyetleri detayda hatıratlardan, genelde ise basından takip edilebilmektedir. 15 Ocak 1919'da basında yer alan habere göre 14 Ocak'ta HİF genel merkez azaları Cercle d'Orient'de Nuri Paşa'nın başkanlığında toplanmıştır. Kabine değişikliğinin ardından *"memleketin en güzide dimağlarından oluşan*

[58] Lütfi Simavi, *a.g.e.*, s.383-384.; Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, TTK, Ankara 2004, s.29.; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.259-260.

[59] "Hürriyet ve İtilaf Fırkası", *Alemdar*, 11 Kânunusani 1335, Nr.1338-28, s.2. Ayrıca gazeteye göre merkez heyetinin tespit edildiği bu toplantıda ayan azalarından pek çok kişi de hazır bulunmuştur.

[60] Refik Halid Karay, *Minelbab* İlelmihrab, İnkilap Kitabevi, İstanbul 2009, s.100-101.

[61] "Hürriyet ve İtilaf Fırkası", *Alemdar*, 11 Kânunusani 1335, Nr.1338-28, s.2.; "Hürriyet ve İtilaf Fırkası", *Alemdar*, 12 Kânunusani 1335, Nr.1339-29, s.1.

[62] Karay, *a.g.e.*, s.102. Listede adı geçen Mehmet Ali Bey, bilahare Dâhiliye Nezaretinin başına getirilen kişi olup Süleyman Paşa da Refik Halid Bey'in aktardığına göre onun kardeşidir.

[63] "Fırkalar, Cemiyetler", *Alemdar*, 13 Kânunusani 1335, Nr.1340-30, s.2.

[64] "Ziyaret", *Yeni Gazete*, 16 Kânunusani 1336, Nr.48-1612, s.1.

[65] Karay, *a.g.e.*, s.112.

[66] Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.259-260.

merkez heyeti" tarafından yapılan bu toplantının memleket menfaatine görüldüğü için alınan kararlar hakkında araştırma yapıldığı bahsedilen haberde toplantının üç dört saat sürdüğü ve önemli kararlar alındığı aktarılır. Toplantıda öncelikle kabinenin hâlihazırdaki teşekkülüne karşı fırkanın alacağı vaziyet görüşülmüştür. Toplantıda alınan karar gereği 23 Ocak'ta Reis Nuri Paşa, Damat Ferit Paşa ve Mustafa Sabri Efendi'den oluşan bir heyet Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'nın nezdine giderek HİF tarafından alınan kararları tebliğe memur edilmiştir. Habere göre heyet, Sadrazam Tevfik Paşa'ya hangi fırkaya dayanarak işleri idare edeceğini soracaktır ve eğer hükümet HİF'in görüşüne göre idare etmeyeceğini bildirir ise HİF halka bir beyanname yayınlayarak hükümete destek vermediğini ilan edecektir[67]. HİF, 26 Ocak 1919'da hükümete bir protesto göndermiş, Sadrazam Tevfik Paşa tarafından verilen cevap üzerine fikir alışverişinde bulunmak ve takip edeceği yol hakkında kesin bir karar almak üzere 27 Ocak'ta bir toplantı gerçekleştirmiştir[68].

Fırkanın kuruluşu yukarıda bahsedilen şekilde tamamlandıktan sonra Reis Müşir Nuri Paşa tarafından 28 Ocak'ta saraya HİF'in yeniden teşkil edildiği resmi olarak bildirilmiş ve huzura kabul edilmek üzere bir başvuru yapılmıştır. Başmabeyinci Lütfi Simavi Bey, bu evrakı Sultan Vahdettin'e arz etmiş ve Sultan, heyeti hemen kabul etmek arzusuyla, *"Yarın buyursunlar."*, demiştir. Lütfi Bey hatıratında bunun üzerine Padişah'tan müsaade isteyerek Meclis-i Mebusan feshedilmiş olduğundan HİF'in henüz sadece bir cemiyet mahiyetinde olduğunu belirtmiş, bu gibi cemiyetlerin hükümete müracaatla herkesçe kurulabileceğini hatırlatmış, eğer huzura kabul edilirlerse emsal teşkil edebileceğinden bundan vazgeçilmesini istemiştir. Sultan Vahdettin, bunun üzerine HİF'in siyasi bir fırka olarak esasında mevcut olduğunu söylemiş fakat Lütfi Simavi Bey, yine de kabulün uygun olmadığını, çünkü hükümdarlık makamının siyasi kişilerle ilişkisi kurmasının usule aykırı olduğunu hatırlatmıştır. Sultan Vahdettin içinde bulundukları zor zamanlara atıfta bulunarak *"tahtları*n devrildiği ve milli hâkimiyetin saltanatı icra ettiği*"* bir zamanda bir siyasi fırkayı kabul etmeyerek yeni bir mesele çıkarmak istemediğini belirtmiştir. Son olarak Padişah'ın dediği olmuş ve heyet saraya davet edilmiştir[69].

Sultan Vahdettin, aynı gün Lütfi Simavi Bey'in uyarısını kendisini ziyaret eden Damat Ferit Paşa'ya da söylemiş, ertesi gün ise heyeti kabul edeceğini bildirmiştir. 29 Ocak'ta Fırka Reisi Müşir Nuri Paşa, ikinci Başkan Mustafa Sabri Efendi ve genel sekreter Ali Kemal Bey'den oluşan heyet saraya gitmiş ve bekletilmeden huzura kabul edilmiştir. Ziya Şakir'in aktardığına göre Nuri Paşa, o gün üzerine oturmayan bir elbise giymiş gibi rahatsız ve bulunduğu halden memnuniyetsiz görünmüş, Mustafa Sabri Efendi ile Ali Kemal Bey ise neşeli görünmüşler ve Sultan Vahdettin tarafından hüsnükabul gördükleri gibi, İttihatçıların düştükleri hatalara düşmeme, galiplere iyi muamele gibi tembihlerle birlikte bir saate yakın huzurda kalmışlardır[70].

Sultan Vahdettin'i ziyaret eden Nuri Paşa ve heyetinin ziyaretleri dönem basınında kendilerinden beklentilerle beraber haber yapılmıştır. Tasvir-i Efkâr gazetesinde çıkan habere göre HİF yönetimi aynı gün önce Müşir Nuri Paşa'nın Nişantaşı'ndaki konağında toplantı gerçekleştirmiş, mevcut durum ile hükümet ve kabine hakkında müzakerelerde bulunmuştur. HİF'in memleketin genel siyasetinde faal bir vazife ifa etmek kararında olduğu ve bu yolda bazı teşebbüslerde bulunduğunun rivayet edilmekte olduğu, bunun ne derece

[67] "Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Mukarrerâtı", *Alemdar*, 15 Kânunusani 1335, Nr.32-1342, s.1. Aynı haberin 23 Ocak tarihli bir başka gazetede yayınlanması için bk. "Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Mukarrerâtı", *Ferda*, 23 Kânunusani 1335, Nr.9, s.2. Alemdar gazetesi aynı gün HİF parti programını da yayınlamıştır.
[68] "Hürriyet ve İtilaf Fırkasının İctimaı", *Alemdar*, 27 Kânunusani 1335, Nr.1354-44, s.2.
[69] Lütfi Simavi, *a.g.e.*, s.381.; Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.262.
[70] Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.264-265.

doğru olduğunun bilinmemekle birlikte kabine meselesine yakın alaka gösterdiklerinin şüphesiz olduğu kaydedilmiştir. Hatta gazeteye göre fırkanın saraya yaptığı bu ziyaret de muhtemelen bu teşebbüslerle alakalıdır. Yine gazetede mevcut Tevfik Paşa hükümetinin ister İTC olsun iter HİF olsun bir fırkaya dayanmasının bir zaruret olarak verildiğini görmekteyiz. HİF'e gazetedeki yazı üzerinden memleketin selameti için bulunması zaruri olan milli gaye ve emellerden ilham alınması tavsiye edilmiştir. Haberde HİF Reisi Nuri Paşa ile İkinci Reis Mustafa Sabri Efendi'nin fotoğrafları da kullanılmış ve Nuri Paşa'dan aşırı dürüstlüğü ve iffeti ile maruf denilerek bahsedilmiştir[71]. Refik Halid Bey'in de yazarı olduğu Alemdar gazetesi ise bu haberi oldukça basit bir iki satırla sayfasına taşımıştır[72].

Fırkanın Nuri Paşa devrine dair en detaylı bilgileri verenlerden olan parti azası Refik Halid Bey, fırkanın ilk idare heyeti toplantısının Nuruosmaniye kapısı civarındaki ahşap merdivenli ve döküntü bir ev olan parti binasında gerçekleştiğini, Müşir Nuri Paşa'nın ilk toplantıya üstü kapalı bir otomobille gelişinin herkesin hoşuna gittiğini, ayrıca Nuri Paşa'nın fırka binasındaki olumsuz koşullara ve yaşlı olmasına rağmen bezginlik göstermediğini, metanetle hükümet kuruluncaya kadar çalıştığını belirtir[73]. İlk idare toplantısı 12 Ocak 1919'da yapılan ve yukarıda verilen toplantı olmalıdır.

Cemiyetin gerçekte kuruluş amacı İttihat ve Terakki'ye alternatif ve İttihatçı çevreye muhalefet oluşturmaktır[74]. Mütareke sonrası oluşan siyasi boşluktan ve İttihatçı düşmanlığından bir siyasi ikbal devşirilmek istenmiştir. İttihatçıların yeniden ortaya çıkmalarına mahal verilmemek Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Bey'in de dediği gibi bazı azaların yegâne hedefidir[75]. Hatta Nuri Paşa'nın başkanlığı sırasında eski Ankara Valisi Reşit Bey'in (Dr. Mehmet Reşit Bey) hapisten kaçması üzerine Refik Halid Bey'in aktardığına göre Arnavut Tahsin'in organizasyonuyla aynen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) Babıali Baskını gibi bir darbe planı ile Tevfik Paşa'nın hükümeti düşürülmek istenmiştir. Bahsi geçen firar sebebiyle siyasi partilerin ve parti binalarının önlerinin kaynamakta olduğu bir sırada Tahsin Efendi, belirli noktalara adamlarını yerleştirdikten sonra HİF parti merkezine gelerek Arnavut şivesiyle Nuri Paşa'ya, *"Adamları diktim noktalara, tuttuk sokak başlarını, Paşam verin ki emri yürüyelim."*, demiştir. Fakat hem Reis Nuri Paşa hem de idare heyetinden kişiler partiyle akalası olmayan bu Tahsin Efendi'ye heyecan içinde amaçlarının kıyam olmadıklarını söylemişler ve bu tertibatı iptal ettirmişlerdir[76]. HİF ile bir bağlantısı olmamasına rağmen genel merkeze gelerek böyle bir işe kalkışan Arnavut Tahsin, bilahare Damat Ferit Paşa tarafından polis genel müdürü yapıldığından yola çıkılarak partiyi bir oldubitti ile siyasi bir entrikaya çekmekle görevlendirilmiş gibi görünmektedir. Aşağıda bahsedilen Damat Ferit Paşa'nın parti üzerinden çevirdiği entrikalarla kastedilen olaylar bu minvalden olmalıdır.

4 Mart 1919'da fırkanın kuruluş zeminini hazırlayan ve arka plandaki isimlerinden olmakla birlikte fırka merkezinden ayrı kendi hesabına partililerin aktarımlarına göre konağında toplantılar düzenleyen Damat Ferit Paşa sadrazamlığa tayin edilmiştir. HİF

[71] "Hürriyet ve İtilaf Erkânı Huzur-ı Hümâyûnda", *Tasvir-i Efkâr*, 30 Kânunusani 1335, s.1. Celal Bayar, protokolde yeri olmadığı halde Sultan Vahdettin'in parti heyetiyle görüştüğünü yazdıktan sonra şehzadeliğinden beri Sultan Vahdettin'in bu partiye sempati ve güven duyduğunu iddia etmektedir. Celal Bayar, *Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş*, Sabah Yayınları, İstanbul 1997, C.4, s.201. Benzer iddialar Ziya Şakir'de de görülebilmektedir. Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.132, 136.

[72] "Huzura Kabul", *Alemdar*, 30 Kânunusani 1335, Nr.1357-47, s.1.

[73] Karay, *a.g.e.*, s.112,114-115

[74] Karaca, *a.g.e.*, s.29.

[75] Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, Haz. Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s.45, 50.

[76] Karay, *a.g.e.*, s.121-122.

ikinci reisliğini yapan Mustafa Sabri Efendi Şeyhülislamlık makamına, HİF Genel Sekreteri Ali Kemal Bey Maarif Nezaretine, HİF azasından Vasfi Efendi Evkaf Nezaretine, HİF azasından Mehmet Ali Bey PTT nezaretine getirilmiştir[77]. Bu durumda her ne kadar kendisi üye değilse de Damat Ferit Paşa eliyle HİF'in önemli bir rüknü hükümete dâhil olmuş olmaktadır.

Damat Ferit Paşa'nın sadarete getirilmesi üzerine 5 Mart 1919'da HİF Reisi Nuri Paşa, saraya giderek Sultan Vahdettin ile görüşmüş, yeni teşkil edilen kabine hakkında fırkanın bağlılığını bizzat padişaha bildirmiştir[78]. Aynı gün akşamüzeri Nuri Paşa'ya ikametgâhında ilginç bir ziyaret gerçekleşmiştir. HİF'in üst düzey kadrolarından olup hükümete dâhil olan Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Maarif Nazırı Ali Kemal Bey, Evkaf Nazırı Vasfi Efendi ve Maliye Nazırı Tevfik Bey, Nuri Paşa'nın ikametgâhına giderek görüşme yapmışlardır[79]. Görüşmenin içeriği hakkında malumat yoksa da HİF'in önemli bir parçasının hükümete dâhil olması üzerinden fırka adına bir değerlendirme toplantısı olabileceği düşünülmekle birlikte Nuri Paşa'nın neden hükümete dâhil edilmediği sorusu ise cevapsız kalmaktadır. Bu dönemde Nuri Paşa'ya Meclis-i Vükelâ'ya dâhil olarak nezaretsiz bir nazır gibi hükümete girmesinin teklif edildiği fakat kendisinin kabul etmediği aktarılır[80]. Bu meseleyi aşağıda detayı görüleceği üzere kendisi de Lütfi Simavi Bey'e doğrulamıştır.

Bu vakte kadar geçen zaman içinde Damat Ferit Paşa'nın cemiyet içindeki adamlarıyla detayı belirsiz türlü işlere girişmesi ve sarayda entrikalar çevirdiğinin Nuri Paşa tarafından öğrenilmesi, yine Damat Ferit Paşa'nın Nuri Paşa'yı Sadrazam Tevfik Paşa'nın cemiyete girdiği yalanıyla kandırıp Nuri Paşa'nın bunu partililere açıklamasından sonra asılsız olduğunun anlaşılmasıyla fırka içinde mahcup olması gibi yaşanan olaylar neticesinde, Nuri Paşa daha fazla geç kalmadan başkanlık görevinden ve fırkadan ayrılmıştır[81].

Refik Halid Bey, Damat Ferit Paşa'nın hak etmeyenlere bile taltif verirken hem hanedana sadık hem İTC'ye düşman olan Nuri Paşa'nın padişahın taltifinden ve saraya yaklaşmaktan mahrum bırakıldığını, belki de olası bir sadrazamlık fırsatının Nuri Paşa'ya kaptırılmaması için Damat Ferit Paşa eliyle fırkadan kaçırıldığını aktarmaktadır[82]. Yine Refik Halid Bey, fırka içinde bir fikir birliğinin olmadığı noktasında örnekler verdiği gibi fırka genel merkezinde bir takım siyasi hamleler tartışıladursun parti içindeki hocaların hükümete geçmek gayesiyle çalıştıklarını, Baltalimanı'ndaki Ferit Paşa'nın ikametgâhına giderek görüşmeler yaptıklarını, parti binası haricinde yoğun faaliyetlerde bulunduklarını aktarır ve bazen Reis Nuri Paşa'nın Nişantaşı'daki konağında da toplantılar yapılmış olduğu bilgisini verir[83].

Nuri Paşa'nın HİF reisliğini bırakması hakkında detaylı bir açıklama henüz bulunmamakla birlikte 9 Nisan 1919'da basında yer alan habere göre Nuri Paşa, sağlık durumu sebebiyle fırka reisliğini bırakmaya karar verdiğini açıklamıştır[84]. 16 Nisan 1919'da Şehzade Abdürrahim Efendi riyasetinde Anadolu'ya görevlendirilen Heyet-i Nasiha'nın

[77] İhsan Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s.241-242.
[78] "Huzur-ı Hümayunda", *Yeni Gazete*, 6 Mart 1335, Nr.96, s.1. Aynı sayfada Damat Ferit Paşa'nın sadarete getirilmesi sebebiyle padişaha sunduğu teşekkür yazısı da verilmiştir.
[79] "Ziyaret", *Tercüman-ı Hakîkat*, 6 Mart 1335, Nr.13659, s.2.
[80] Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.259. Partinin sonraki reisi Miralay Sadık Bey, 10 Haziran 1919'da Meclis-i Vükelâ'ya memur olarak hükümete dahil edilmiştir. Güneş, *a.g.e.*, s.242.
[81] Lütfi Simavi, *a.g.e.*, s.411-412.
[82] Karay, *a.g.e.*, s.115.
[83] Karay, *a.g.e.*, s.117.
[84] "Nuri Paşa", *Yeni Gazete*, 9 Nisan 1335, Nr.129, s.2.

uğurlama törenine katılan Nuri Paşa için basının kullandığı HİF eski başkanı ifadesi[85] istifa hadisesinin resmen 8-15 Nisan 1919 tarihleri arasında olduğunu kesinleştirmemize olanak sağlamaktadır.

Yine 1 Mayıs 1919 tarihli Yeni Gazete'de çıkan habere göre HİF içinde yakın zamanda bazı değişikliklere gidileceği "Spektator Doryan" isimli kaynağa dayandırılarak haber edildiği gibi Miralay Sadık Bey'in gelişinden önce herhangi bir kesin karar alınmayacağı da net biçimde ifade edilmiştir. Haberin devamında Nuri Paşa'dan HİF eski ikinci başkanı sıfatıyla bahsedilerek Haydarpaşa Hürriyet ve İtilaf Kulübünün müessisi iken fırkadan ihraç edilen Amiralzâde Cemal Bey'in kendisi hakkında gazetelere bazı haberler vermiş olan Nuri Paşa hakkında "zem u kadh" yani çekiştirme/iftira davası açtığı belirtilmiştir[86]. Buradan Nuri Paşa'nın partiden ayrıldıktan sonra da partililerle bazı konularda zıtlaşmalarının devam ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca 1 Mayıs itibariyle HİF'in ilk teşkil döneminin önemli ismi olan Miralay Sadık Bey'in tekrar siyaset sahnesine çıktığı ve henüz İstanbul'da olmasa da gelişinde partide bazı değişikliklere gidecek gücü yani reisliği elde ettiği anlaşılmaktadır. Zaten gelişen olaylar da bunu doğrulamaktadır. Örneğin Miralay Sadık Bey, İzmir'in işgali (15 Mayıs 1919) sonrası HİF reisi sıfatıyla Sultan Vahdettin ile görüşmüştür[87].

Damat Ferit Paşa ve HİF tarafından mimlenmesi sonucu başmabeyincilik görevinden alındıktan sonra Lütfi Simavi Bey, 16 Haziran 1919'da HİF'ten ayrılıp tekrar emeklilik günlerine geri dönen Müşir Nuri Paşa'yı ziyaret etmiştir. Gerçekleşen görüşmede Nuri Paşa, Lütfi Simavi Bey'in sorularına verdiği cevaplarda hem kendisinin azli sürecini aydınlatmış hem de HİF ile ilgili aslında reisliğe geçişi ve ayrılışı süreçlerinin kendi ağzından bir özeti mahiyetinde şunları söylemiştir:

> "Mühim mevkiler işgal etmiş mütekaid (emekli) bazı arkadaşlarla ara sıra toplanıp ahval-i memleket hakkında teati-i efkâr (fikir alışverişi) ile gençlerimizi ikaz ve tecrübelerimizden mümkün mertebe müstefid etmeyi (faydalandırmayı) tasavvur ederdik. İttihat ve Terakki Fırka ve Hükümetinin sükûtu üzerine bitaraf ve ihtirasât-ı şahsiyeden (şahsi hırslardan) ari bir fırka teşkiline tasmim ettik (tasarladık). Vaktiyle teessüs edip hayat bulmamış olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bazı tadilat ve maksadımızı temin edeceği bir takım zevat tarafından beyan olunduğundan mezkûr fırkaya mensup kimselerle münasebâta davet olunduk. Bitaraf intihabat (tarafsız seçimler) yapmak ve ihtiramât-ı şahsiyyeyi (şahsi hırsları) tamamıyla bertaraf etmek programımızın zübdesi (özü) idi. Bütün rüfeka (arkadaşlar) bu planı tasvip ettiler veyahut eder gibi göründüler.
>
> Mütekaid Müşir Zeki Paşa'nın reddi üzerine teklif olunan fırka riyasetini kabul ettim ve müteakiben billah işe başladık. Biz böyle kemal-i samimiyetle çalışırken Mustafa Sabri, Zeynelabidin ve Hakkı ve Mustafa Asım Hocaların Damat Ferid Paşa'nın Baltalimanı'ndaki yalısında toplanarak bin türlü kumpası kurduklarını ve sarayda entrikalar çevirdiklerini bilahare haber aldım. O Damat Ferid Paşa beni birçok şeyde aldattığı gibi bir gün de Sadrazam Tevfik Paşa'nın Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na dâhil olduğunu suret-i katiyede (kesin biçimde) temin ettiğinden ben de bu havadisi merkez-i umumide (genel merkezde) ilan etmiş ve bilahare çok mahcup olmuştum.

[85] "Heyet-i Nasihanın Azimeti", *Memleket*, 17 Nisan 1335, s.1.
[86] "Hürriyet ve İtilaf Fırkasında Tebeddülât", *Yeni Gazete*, 1 Mayıs 1335, Nr.1715-151, s.1.
[87] Celil Bozkurt, "Türk Siyasetinde Miralay Sadık Bey", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 131 (258), Haziran 2022, s.207.

> İşte hep böyle sahtekârlık ve kizb u düruğ (yalanlarla) ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası teşekkül etti. Teklif edilen Meclis-i Vükela memuriyetini ve badehu başmabeyinciliği reddettim. Sizin azlinize karar verilmişti. Ayağınıza karpuz kabuğu koymak için Ferid Paşa nezd-i şahanede ve şeyhülislamlığa irtika eden (yükselen) Mustafa Sabri Efendi de merkez-i umumide çalışıyordu. Bu Hocaefendi öteden beri Hürriyet ve İtilaf'ın düşmanı olduğunuzu ve fırkanın yeniden teşekkülü münasebetiyle berâ-yı arz-ı tazimat saraya gittiğimiz sırada Zat-ı Şahane'ye 'Böyle bayağı adamların kabulü caiz değildir' dediğinizi merkez-i umumide söyleyerek aleyhinize bir cereyan hâsıl ettirmeye gayret edip bunu Tevfik Paşa'dan işittiğini iddia ediyordu. Fırkadan ve fırka riyasetinden istifamı müteakip bu adamların ne kadar haris ve menfaatperest olduklarını gazetelerde ilan etmeyi çok düşündüm. Fakat kuvvet ellerinde olduğu cihetle mani olacaklarından eminim. Dünyada hiçbir emelim olmadığı halde vatandaşlarımın emniyetine mazhar olacağımı bilsem bu hodbin (bencil) insanlara muhalefette bulunmak için mebus intihab edilmekliği (seçilmekliğimi) arzu ediyordum."[88]

Nuri Paşa'nın sırf Damat Ferit Paşa ve ekibine muhalefet edebilmek için eğer vatandaşların güvenine mazhar olabileceğinden yani seçilebileceğinden emin olsa, mebus olmak istediğini söylemesi fırka içinde dönen oyunlara karşı duyduğu öfkeye dair ipucu vermektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Nuri Paşa'nın geriye bir hatırat bırakmayışını ciddi bir eksiklik olarak görmek icap eder. Lütfi Simavi Bey, bu konuşmanın yapıldığı sırada Müşir Zeki Paşa ile Beşiktaş Belediyesinden emekli Mustafa Bey'in de hazır bulunduğunu aktarmaktadır[89].

Bazı gazetelerde de Müşir Nuri Paşa'nın HİF reisliği dönemine dair çarpıcı veriler bulmak mümkündür. İleri gazetesinin 7 Kasım 1919 tarihli nüshasındaki Celal Nuri (İleri) Bey'in kaleminden fırkanın değerlendirildiği makalede kaydedilen Nuri Paşa ile görüşmesindeki konu edilen husus önemli olduğu için burada nakledilmesi isabetli olacaktır;

> "Geçen gün Boğaziçi'nden aşağıya geliyordum. Fezâil-i mâlânihâiyesinin (nihayetsiz faziletlerinin) hayranı olduğum Müşir Nuri Paşa hazretleri yanıma geldi. Hasâil-i hakikiye (hakiki hasletler) sahibi olan bu zât-ı melek sıfat (melek sıfatlı kişi), Ferid Paşa kabinesinin tevellîsinden (sevicilerinden) olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın reisi olmuştu. Paşa yana yakıla ve pürhiddet ve asabiyet, hatta ağlar bir lisân ile bana gerek sadr-ı zâil (eski sadrazam / Ferit Paşa), gerek fırka için öyle şikâyetlerde bulundu ki! Eğer söz aramızda geçmeseydi ve ben dâire-i mahremiyette (gizlilik dairesinde) cereyan etmiş mükâlemâtı (konuşmayı) nakletmek patavatsızlığında bulunsaydım kâri'lerim (okuyucularım), şimdi parmaklarını ağızlarına götürecekler, bir vâveyla (feryat) koparıp eğer bir cemiyetin birkaç ay evvelki reisi böyle derse, artık onun muhâlifleri ne demez diyeceklerdi."[90]

Ziya Şakir de Hürriyet ve İtilaf Fırkası adlı eserinde yukarıda bahsi geçen hadiseleri akıcı bir şekilde anlattıktan sonra, Nuri Paşa'nın fırkacılık işlerine uzak olduğunu ve makamının göstermelik, ikinci başkan seçilen Mustafa Sabri Efendi'nin ise asıl oyunu oynayacak kişi

[88] Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, TTK, Ankara 2008, C.13, s.131-132.; Lütfi Simavi, *a.g.e.*, aynı yer.
[89] Lütfi Simavi, *a.g.e.*, s.412.
[90] Celal Nuri, "İntihâb Bâsilleri", İleri, 7 Teşrinisani 1335, Nr.657, s.2.

olarak görüldüğünü yazmaktadır[91]. Yine Ziya Şakir'e göre HİF, özellikle Damat Ferit Paşa'nın sadarete gelmesinden sonra Damat Ferit Paşa ve Sultan Vahdettin'in çizgisine çekilmiş ve Osmanlı saltanatını kurtarıp ne şekilde olursa olsun Sultan Vahdettin'in tahtta kalmasını temin etmek için çalışır hale getirilmiştir. Bunun için de galiplerin karşısında teslimiyetçi bir yol takip edilmiştir. Bu anlayış HİF'i siyasi bir fırka pozisyonunda çıkarmış, parti içinde bir isyana sebebiyet vermiştir. Zira fırkanın yeniden teşkili sırasında kişilerin vatanperver hisleri tahrik edilerek Nuri Paşa gibi isimler sürece dâhil edilmiştir. Verilen sözlere göre fırka şahsi menfaat ve ihtirastan uzak olacaktı ve bunun için teminat verilmişti. Bunlara ilaveten daha önceki süreçte yapılan hataları telafi etmek isteyenler de vardı. Fakat Damat Ferit Paşa'nın perde arkasından entrikalar çevirmesi sonunu bu unsurlarla Ferit Paşa taifesi arasında mücadele de kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Nuri Paşa, tamamen iyi niyetlerle çıktığı bu yolda kısa süre içinde gördükleri karşısında uzun zaman dayanamamış ve hem HİF başkanlığından hem de fırkadan istifa ederek Damat Ferit Paşa'nın emellerine hizmet etmeyi reddetmiştir[92].

2.2. Fırka Reisliği Sonrası Faaliyetleri ve Vefatı

Nuri Paşa, HİF reisliği sonrası dönemde kendisine yapılan başmabeyincilik teklifini kabul etmemiştir[93]. 22 Temmuz 1920'de Osmanlı Devletine dayatılan barış antlaşmasının imza edilip edilmemesi hakkında sarayda toplanan saltanat şurasına katılanlar arasında Müşir Nuri Paşa da bulunmuştur. İlgili şurada sadece Topçu Feriki Ali Rıza Paşa çekimser kalmış, diğer tüm katılımcılar antlaşmanın imza edilmesi yönünde görüş bildirmişlerdir[94].

1 Mayıs 1920'de basında çıkan habere göre iki gün evvel Müşir Nuri Paşa, saraya giderek Sultan Vahdettin ile görüşmüş ve Miraç Kandili hakkında tebriklerini iletmiştir[95]. 3 Mayıs 1920'de Balkan Harbi ve Cihan Harbindeki askeri yetkili harp müsebbipleri ve harp harekâtı mesullerinin muhakemelerini yapmak üzere teşkil edilen Divan-ı Harbin reisi Müşir Zeki Paşa'nın Anadolu Islahat Genel Müfettişliği vazifesine tayin edilmesi üzerine yerine Müşir Nuri Paşa tayin edilmiştir[96]. Ziyaretin hemen akabinde bu tayinin gerçekleşmesi dikkat çekicidir. Basında yer alan habere göre Nuri Paşa bu göreve başladıktan sonra reisi bulunduğu Divan-ı Harp, Balkan Harbi sonrası teşkil edilip bilahare lağvedilen Müşir Osman Paşa'nın Divan-ı Âlî namındaki heyetinden devredilmiş evrak ve dosyaların tetkikini tamamlamıştır. Sonradan gönderilen evrak ve dosyaların da incelemesi tamamlandıktan sonra habere göre Divan-ı Harp muhakemeye başlamaya hazır olacaktır[97].

17 Ağustos 1920'de Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa tarafından Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ne yazılan bir telgrafla Sevr Antlaşması'nı imzalayan heyette bulunanlar ile Saltanat Şurasına katılarak Sevr'in kabulünü tasvip edenlerin vatan haini olarak addedilmeleri hakkındaki sert teklifi Meclis'in 19 Ağustos 1920 tarihli Mustafa

[91] Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.261.
[92] Ziya Şakir, *a.g.e.*, s.279-281.
[93] Pakalın, *a.g.e.*, s.131-132.; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.259.
[94] *Takvîm-i Vekâyi'*, 24 Temmuz 1336, Nr.3911, s.3-5.; "Nezd-i Hümâyûn-ı Mülükânede Toplanan Meclîs-i Âlînin Mukarrerâtı Hakkında Tebliğ-i Resmi", *Dersaâdet*, 24 Temmuz 1336, Nr.17, s.2. Toplantıda ayrıca HİF'in önde gelen isimleri yanında Nuri Paşa ile HİF'in başlangıcında birlikte bulundukları Müşir Zeki Paşa ve ayrıca hemşerisi Müşir Ömer Rüştü Paşa da bulunmuşlardır.
[95] "Huzura Kabul", *Alemdar*, 1 Mayıs 1335, Nr.1439-39, s.2.
[96] *Takvîm-i Vekâyi'*, 5 Mayıs 1336, Nr.3846, s.1.
[97] "Nuri Paşa Divan-ı Harbi", *Dersaâdet*, 24 Temmuz 1336, Nr.17, s.3.

Kemal Paşa başkanlığındaki birinci celsesinde görüşülmüş ve tasvip edilmiştir[98]. Nuri Paşa ile beraber HİF sürecinde yanında bulunan Zeki Paşa ve hemşerisi Ömer Rüştü Paşa gibi namlı müşirler bu şurada "evet" oyu kullanmışlardır. Meclis'in bu konudaki kararı bir kanundan ziyade bu isimlerin yaftalanması uygulamasıdır.

Nuri Paşa, 1921 Ocak ayında divan-ı harbin lağvedilmesinin ardından başka hiçbir görevde bulunmayarak tekrar emekliliğine dönmüştür[99]. Müşir yani mareşal rütbesi bulunan Nuri Paşa, Murassa Nişan-ı Osmani[100], Murassa Nişan-ı Mecidi[101], Tahlisiye Madalyası[102], Murassa Nişan-ı İftihar[103], altın imtiyaz, gümüş imtiyaz, altın liyakat madalyaları sahibidir[104]. Ayrıca eşi de birinci dereceden Şefkat Nişanı ile taltif edilmiştir[105]. Nuri Paşa, ahlak ve üstün meziyetleriyle herkesçe sevilmiştir. Evladı yoktur. Son dönemlerini evinde sessiz ve sakin geçiren Nuri Paşa, 5 Kasım 1921'de yetmiş bir yaşında İstanbul'daki sahilhanesinde vefat etmiştir[106]. Bu yalının Yeniköy'de Kapalıbakkal Sokağı'nın tam karşı cephesinde ve deniz kenarında, bahçeli bir yapı olduğu arşiv evraklarından anlaşılmaktadır[107]. Gazete haberine göre cenazesi, Eyüp Sultan civarında defnedilmiştir. Ne yazık ki kabri tespit edilememiştir.

Kendisi hakkında kalem oynatanların ittifakıyla Nuri Paşa görev süresi boyunca saflığını korumuş, sarayın hiçbir entrikasına karışmamış, Yıldız Sarayı'nın en büyük hastalığı olan jurnalciliğe bulaşmamış, dürüst kişiliği sayesinde farklı kesimlerden herkesin az çok takdirini kazanmış bir şahsiyettir. Nuri Paşa'nın Almanca ve Fransızca dillerini konuşabildiği kayıtlıdır[108]. Kendisinden hatıralarında bahseden bazı rapor ve kişiler üzerinden Nuri Paşa hakkında devrin ricalinin ne düşündüğünü yansıtmak bu konuda faydalı olacaktır;

1906 tarihli bir İngiliz raporunda mabeyinciler tanıtılırken o dönem başmabeyinci olan Hacı Ali Paşa'dan budala ve hemen hemen kara cahil diye söz edilmiş, ikinci mabeyinci Nuri Paşa'dan ise yeni mektepte okumuş askeri bir şahıs olup Alman modasına uygun, çok doğru, sert ve az zeki olup Sultan'a veya çevresine tesir etme arzusunda olmadığı kaydedilmiştir[109].Ahmet Reşit Rey hatıralarında Nuri Paşa'yı, "aydın fikirli bir kişi" olarak tanımlamıştır[110]. Halid Ziya Uşaklıgil ise Nuri Paşa'nın vakar sahibi, çekingen duruşlu, nazikçe sükût eden özelliklerinin temiz ahlaklı oluşu fikrinin kuvvetli birer tamamlayıcısı

[98] *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, 1. Devre, 53. İçtima (19 Ağustos 1336), 3. Cilt, s.333. Meclis tutanağındaki Karabekir Paşa tarafından sunulan teklif metni şudur; Erzurum; Ankara'da Meclisi Milli Riyasetine Vatansız, vicdansız üç serserinin, yine kendileri gibi millet ve vatanla alakası olmayan bir kaç kişi namına sulh muahedesini imza ettiklerini ajansta gördük. Mücadele-i milliyemizde daha büyük bir azim ve imanla devamı tekiden ahdettiğimizi arz eylerim. İstanbul'da teşekkülünü evvelce duyduğumuz Şûra-yı Saltanatta Türkiye'nin hayat-ı mevcudiyetini söndüren bu zalim muahedenin imza edilmesine karar ve rey veren esamileri malum eşhasın ve muahedenameye vaz'-ı imza edenlerin ihanet-i vataniye ile ittiham olunmasını ve haklarında hükm-i gıyabi verilmesini bu vatansızların isimlerinin her yerde lanetle yâd edilmesinin ilan ve tamim olunmasını arz ve teklif eylerim. 17 Ağustos 1336. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir.

[99] BOA BEO 4631/347281.; "Bizde Harb Mesullerinin Muhakemesi", İleri, 16 Kânunuevvel 1336, s.1.; "Harb Mesulleri Divan-ı Harbi Neden Teşkil Edildi?", İleri, 20 Kânunusani 1336, s.1.; "Müşir Nuri Paşa Divan-ı Harbi", *Peyam-ı Sabah*, 2 Şubat 1336, Nr. 11208-778, s.3.

[100] BOA İ.TAL. 106/1314.

[101] BOA İ.TAL. 164/1316.

[102] BOA İ.TAL. 255/1319.

[103] BOA İ.TAL. 291/1320.

[104] İrtem, *a.g.e.*, s.182.

[105] BOA İ.TAL. 142/1316.

[106] "Müşir Nuri Paşa'nın Vefatı", İleri, 6 Teşrinisani 1337, s.1. Burada yaşı 75 olarak verilmişse de yanlıştır.

[107] İstanbul Büyükşehir Belediyesi Taksim Atatürk Kitaplığı Arşivi, Hrt.006847.

[108] Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları*, Çev. Devrim Çetinkasap, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s.307.

[109] Erol Ulubelen, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1967, s.21-22.

[110] Ahmet Reşit Rey, İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922), Haz. Nur Özmel Akın, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.10.

oluşundan bahseder[111]. Arap İzzet Holo Paşa'nın günlüklerinden anlaşıldığına göre Nuri Paşa, 1898 senesinde ikinci mabeyinci iken bizzat Sultan Abdülhamit'e çıkarak devletin içinde bulunduğu durum hakkında görüşlerini sunmuş, memurların liyakate göre seçilmesi hususuna dikkat ve gerektiğinde yüksek kademe memurların sorgulanabileceği bir divan teşkili ile sarayda bir müşavere heyeti bulundurulması konularında fikirlerini sunmuştur. Bu bahsedilen dönem için oldukça cesurca bir hamledir ve Nuri Paşa'nın da ne kadar dürüst bir devlet adamı olduğunu gösterir. Lakin bu son derece makul tekliflere Sultan II. Abdülhamit, *"Ben hayatta iken ef'al (fiiller) ve icraât-ı şahanemi (icraatlar) vesayet altında bulundurmam."*, cevabını vererek bu durumu şüpheyle karşılamış, Nuri Paşa'nın amacının ne olduğu noktasında başkâtip Tahsin Paşa vasıtasıyla sorgulatıp fikrinden vazgeçirme yolunu tutmuştur[112]. Resmi belgelerde görünmeyip Tahsin Paşa'nın bahsettiği Nuri Paşa'nın Kastamonu'ya vali olarak gönderilmek istenmesine sebep hadisenin bunun üzerine yaşanmış olması ihtimal dâhilindedir. Semih Mümtaz Bey, Nuri Paşa'nın yabancı dile olan aşinalığı sebebiyle Sultan Hamid devrinde yabancılarla gerçekleşen saray merasimlerinde hazır bulundurulduğunu aktarmaktadır[113].

Vefatı hakkında İleri gazetesinde çıkan haber metninde HİF reisliğine gelişi ve ayrılışı hakkında şunlar kaydedilmiştir;

> "Merhûm bundan takrîben üç sene evvel her nasılsa İtilaf ve Hürriyet›in propagandasına mağlub olarak bu heyetin riyâsetini kabul etmişti. Fakat ahlak ve mişvârı (tarzı) pek yerinde olduğundan bu işin ne olduğunu derhal anlamış ve gazetemizde münderiç (içinde bulunan) bir makalenin mütalaası üzerine makalenin muharriri huzurunda hüngür hüngür ağlamaya başlayarak 'Ah! Beni aldattılar' diye emin ve figanda bulunmuş ve fi'l-vaki (hakikaten) hemân o riyasetden istifa ederek hayât-ı siyâsiyesini lekedâr etmemiştir." [114]

Burada bahsedilen makale yukarıda verilen Celal Nuri Bey'in makalesinde naklettiği hususlar olmalıdır. Zira hikâye ediliş tarzı ile bahsi geçen yazı örtüşmektedir. Görünen o ki, her ne kadar ilerleyen süreçte Milli Mücadele karşıtlığı ile zirve yapmış bir siyasi partinin reisliğini yapmış olsa da Nuri Paşa'nın bilinen iyi hasletleri kendisinin bu başkanlık sebebiyle kötü anılmasının önüne de geçmiştir.

Nuri Paşa, 31 Mart Vakasını bastırmak için gelen Hareket Ordusu mensuplarından yaralıları ziyaret etmiş ve ikramda bulunmuş[115], yardım sandıklarına bağışta bulunmuş[116], hatta bazı çalışmalara göre Müdafaa-i Milliye Cemiyeti içinde de yer almıştır[117]. Bu özellikleri kendisinin emekli dahi olsa devlet ve milletle ilgili hususlardan kopmadığını kanıtlamaktadır.

---

[111] Halid Ziya Uşaklıgil, *40 Yıl*, Özgür Yayınları, İstanbul 2008, s.752.

[112] İzzet Holo Paşa, *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, Haz. İbrahim Küreli, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, C.1, s.184.

[113] Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler: "Evvel Zaman İçinde"*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1946, s.79.

[114] "Müşir Nuri Paşa'nın Vefatı", İleri, 6 Teşrinisani 1337, s.1.

[115] "Mecrûhîn-i Guzâtı Ziyaret", *Yeni Gazete*, Nr.257, 24 Nisan 1325, s.2.

[116] "Vatan, Meşrutiyet, Ordu Tayyareleri İanesi", *Sabah*, 19 Mart 1912, s.1.

[117] Nâzım H. Polat, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991, s.86. Bu çalışmada Nuri Paşa, kendisi gibi eski bir mabeyinci olan Ragıp Paşa'nın başkanlığındaki cemiyetin Beşiktaş şubesinin başkan yardımcısı olarak gösterilmektedir. Ayşe Zamacı tarafından hazırlanan doktora tezinde ise Ragıb Paşa'nın başkan yardımcısı olarak Abdullah Bey adı verilmektedir. Ayşe Zamacı, *"Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri"* (Doktora Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2015, s.53.

Müşir Mehmet Nuri Paşa, ne yazık ki anılarını kaleme almamış görünmektedir. Hatıralarını yazmış olsa, yukarıda verilen alıntı metinlerden anlaşıldığı kadarıyla oldukça ses getirecek, saraya ve HİF'e dair önemli bir kaynak bırakmış olacaktı. Lütfi Simavi ile olan görüşmesinde vurguladığı bildiklerini açıklamak ve muhalif olmak noktasında geriye bir şeyler bırakmışsa bile henüz gün yüzüne çıkmamıştır.

Sonuç

Milli Mücadele Tarihi yazımında zaman dönemin siyasi figürlerine ve mensup oldukları fırkalara da değinmek gerekmektedir. Mütareke ile ortaya çıkıp Damat Ferit Paşa hükümetleri sürecinde ön plana çıkan HİF bu bağlamda Türk Siyasi Tarihi açısından tartışmalı noktalardan birisidir. Özellikle fırkaya mensup kişilerin Anadolu'da ortaya çıkan Milli Mücadele karşısında cephe alışları bu tartışmaların kaynağını teşkil etmektedir. Hal böyle olunca HİF'e dair yapılmış çalışmalar bütüncül bir bakış açısı ortaya konulabilmesi için önem kazanmaktadır. Bu çerçevede çalışmanın, hem Müşir Mehmet Nuri Paşa'nın tanınmasına hem de HİF'in tarihine bilimsel bir katkı sunması umulmaktadır.

1850 yılında Kütahya'da doğan ve askerlik mesleğine intisap ettikten sonra yıllar içinde hem Yıldız Sarayı'nda önemli bir pozisyona hem de en yüksek askeri rütbe olan müşirliğe yükselen Mehmet Nuri Paşa, özellikle Sultan II. Abdülhamit dönemi hatıratlarında adı sıkça geçen fakat buna rağmen detaylı tanınmayan bir devlet adamıdır. 31 Mart Vakası sonrası Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ile aktif görevden çekilerek emekli olan ve devrinde her kesimce dürüst ve ehil bir devlet adamı olarak tanınan Nuri Paşa, memleket ve millet menfaatine çalışmaktan vazgeçmemiş, dostları ile Mütareke sürecinde devletin içinde bulunduğu hallere çare ararken Damat Ferit Paşa'nın organize ettiği bir siyasi toplantı ile kendisini HİF reisi olarak aktif siyasetin içinde bulmuştur. Böylece düşündüğü siyasi çareleri uygulama alanı elde ettiği düşüncesiyle I. Damat Ferit Paşa Hükümeti kuruluncaya kadar gayretle çalışmıştır. Fakat siyasi hayata yabancı olan Nuri Paşa, kısa süre içinde parti içinde bir fikir birliğinden ziyade siyasi ikbal hesaplarının ağır bastığına şahit olmuştur. HİF'in merkezi ve Damat Ferit Paşa'nın konağı giderek iki farklı hizip haline gelince farklı siyasi amaçlar için oyalanmak suretiyle kandırıldığına karar vermiştir. Ona göre karşısında yer alan ve parti içinde başka bir parti gibi hareket eden Damat Ferit Paşa'nın ekibi haris ve menfaatperestti. Bunun akabinde Nisan 1919'da istifa ederek aktif siyasi kariyerini noktalamıştır.

Bundan sonra Nuri Paşa, reisliğini yaptığı HİF'e karşı muhalif bir pozisyona geçmiştir. Buna rağmen muhalefetini etkin bir biçimde ortaya koyabildiğini söylemek mümkün değildir. Zira bu yöndeki tavrı birkaç beyanla sınırlı kalmış ve siyasi mecraya taşınmamıştır. Bildiklerini gazetelerden ilan etmek istediğini dile getirmiş olsa da engelleneceğini düşünmesi HİF'in iktidar döneminde Nuri Paşa'nın bu güçten çekindiğini göstermektedir. Muhalefette bulunmak için mebus seçilmeyi arzu ettiği beyanını da icraata dönüştürmemiştir. Geride bu kapsamda bir hatırat dahi bırakmaması iddialarının detaylandırılmasını mümkün kılmamıştır. Yine de Türk Siyasi Tarihi içinde kötü bir isim bırakmadığının ve dürüst bir devlet adamı olarak anıldığının da altını çizmek gerekir.

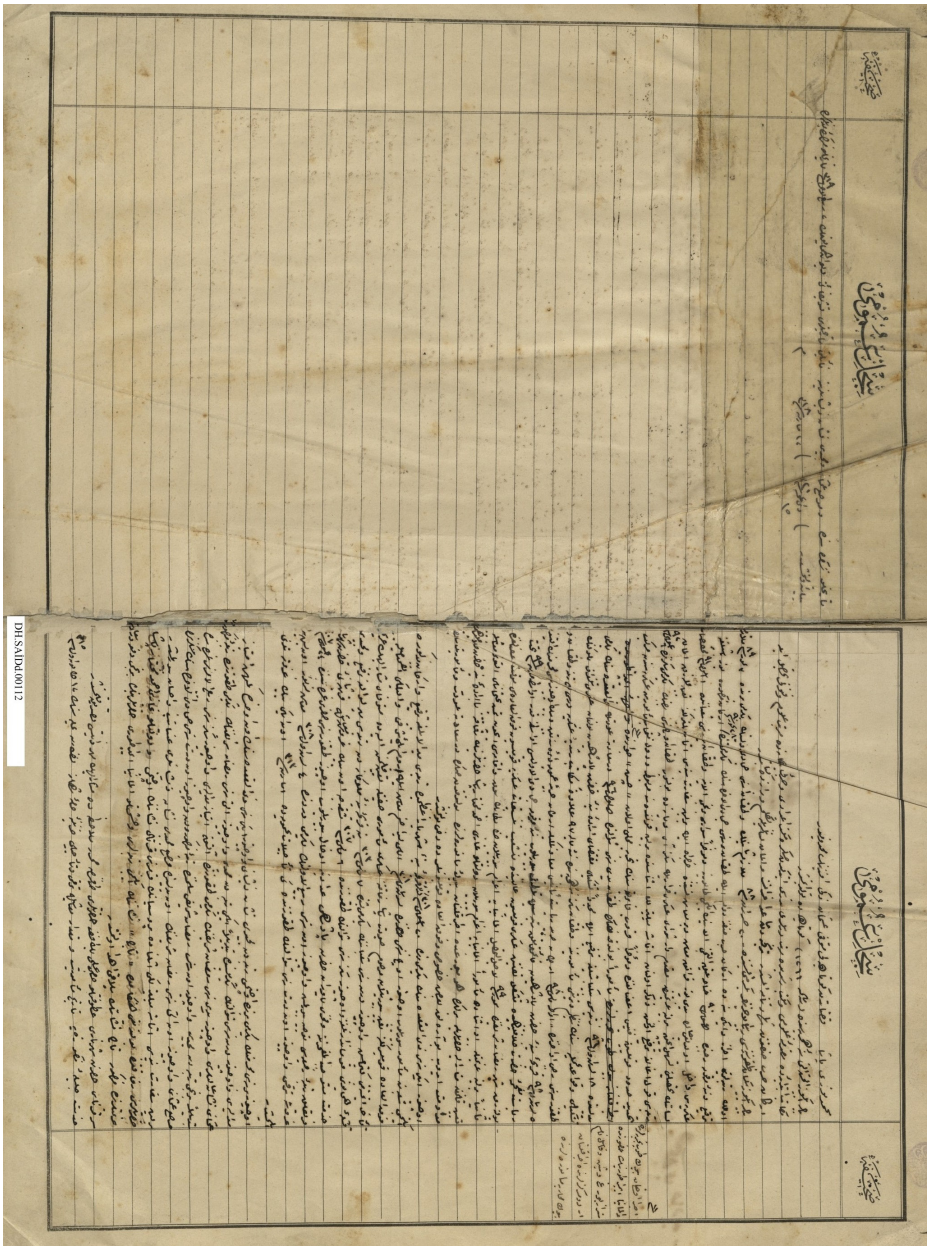
EKLER

Ek 1: Mehmet Nuri Paşa (Ferik Rütbesi İle İkinci Mabeyinci Olduğu Dönem)[118]

[118] İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yıldız Fotoğraf Albümleri, 91055/0024.

Ek 2: Müşir Mehmet Nuri Paşa'nın Osmanlı Arşivi'ndeki sicil kaydı.[119]

[119] BOA DH.SAİDd. 112/2.

Kaynakça

I. Arşivler

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) 3374/253039, 4631/347281.

Dahiliye Defterler (DH.SAİDd.) 112/1.

İrade Askeri (İ.AS.) 99/38.

İrade Dahiliye (İ.DH.) 1468/27.

İrade Taltifat (İ.TAL.) 106/1214, 142/1316, 164/1316, 255/1319, 291/1320, 318/75.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Taksim Atatürk Kitaplığı Arşivi

Hrt.006847.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yıldız Fotoğraf Albümleri

90966/0001, 91055/0024.

Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Koleksiyonu

II. Resmi Yayınlar ve Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Salname-i Askeri (1311), İstanbul: Matbaa-i Askerî.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (1305), İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (1306), İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (1307), İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (1308), İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (1309), İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (1310), İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (1311), İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Takvîm-i Vekâyi' (1336, 5 Mayıs), Nr.3846, s.1.

Takvîm-i Vekâyi' (1336, 24 Temmuz), Nr.3911, s.3.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi (1336, 19 Ağustos), 1. Devre, 53. İçtima, 3. Cilt.

III. Telif Eserler, Süreli Yayınlar ve Makaleler

Ali Cevat Bey (1985), İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, Haz. Faik Reşit Unat, Ankara: TTK.

Bayar, Celal (1997), Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş, İstanbul: Sabah Yayınları.

Birinci, Ali (2020), Hürriyet ve İtilâf Fırkası, İstanbul: Dergâh Yayınları.

"Bizde Harb Mesullerinin Muhakemesi" (1336, 16 Kânunuevvel), İleri, s.1.

Bouquet, Oliver (2016), Sultanın Paşaları, Çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Bozkurt, Celil (2022). "Türk Siyasetinde Miralay Sadık Bey", Türk Dünyası Araştırmaları, 131 (258), Haziran 2022, 199-214. https://doi.org/10.55773/tda.1083570

Celal Nuri (1335, 7 Teşrinisani), "İntihâb Bâsilleri", İleri, Nr.657, s.2.

Çakaloğlu, Cengiz (1999), "Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)" (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum.

"Fırkalar, Cemiyetler" (1335, 13 Kânunusani), Alemdar, Nr.1340-30, s.2.

"Harb Mesulleri Divan-ı Harbi Neden Teşkil Edildi?" (1336, 20 Kânunusani), İleri, s.1.

"Heyet-i Nasihanın Azimeti" (1335, 17 Nisan), Memleket, s.1.

"Huzura Kabul" (1335, 1 Mayıs), Alemdar, Nr.1439-39, s.2.

"Huzur-ı Hümayunda" (1335, 6 Mart), Yeni Gazete, Nr.96, s.1.

"Huzura Kabul" (1335, 30 Kânunusani), Alemdar, Nr.1357-47, s.1.

"Hürriyet ve İtilaf Fırkası" (1335, 11 Kânunusani), Alemdar, Nr.1338-28, s.2.

"Hürriyet ve İtilaf Fırkası" (1335, 12 Kânunusani), Alemdar, Nr.1339-29, s.1.

"Hürriyet ve İtilaf Erkânı Huzur-ı Hümâyûnda" (1335, 30 Kânunusani), Tasvir-i Efkâr, s.1.

"Hürriyet ve İtilaf Fırkasında Tebeddülât" (1335, 1 Mayıs), Yeni Gazete, Nr.1715-151, s.1.

"Hürriyet ve İtilaf Fırkasının İctimaı" (1335, 27 Kânunusani), Alemdar, Nr.1354-44, s.2.

"Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Mukarrerâtı" (1335, 15 Kânunusani), Alemdar, Nr.32-1342, s.1.

"Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Mukarrerâtı" (1335, 23 Kânunusani), Ferda, Nr.9, s.2.

Göl, Hacer (2008), "Milli Mücadele Döneminde Hürriyet ve İtilâf Fırkası" (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Güneş, İhsan (2012), Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İrtem, Süleyman Kani (1937, 4 Mayıs), "Saray ve Babıâlinin İç Yüzü", Akşam, Nr.6660, s.10.

İrtem, Süleyman Kani (2003), Bilinmeyen Abdülhamid: Hususi ve Siyasi Hayatı, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları.

İzzet Holo Paşa (2019), Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri, Haz. İbrahim Küreli, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Kansu, Aykut (1995), 1908 Devrimi, İstanbul: İletişim Yayınları.

Karaca, Taha Niyazi (2004), Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri, Ankara: TTK.

Karay, Refik Halid (2009), Minelbab İlelmihrab, İstanbul: İnkilap Kitabevi.

Lütfi Simavi (2007), Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim, Haz. Sevda Şakar, İstanbul: Şehir Yayınları.

Mayakon, İsmail Müştak (2010), Yıldız'da Neler Gördüm, Haz. Ali Yılmaz, İstanbul: DBY.

"Mecrûhîn-i Guzâtı Ziyaret" (1325, 24 Nisan), Yeni Gazete, Nr.257, 24 Nisan 1325, s.2.

Mehmed Esad (1310), Mirat-ı Mekteb-i Harbiye, İstanbul: Şirket-i Mürebbiye Matbaası.

Mehmed Murad (1326), Hürriyet Vadisinde Bir Pençe-i İstibdad, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

Mehmed Murad (1330), Tatlı Emeller Acı Hakikatler, İstanbul: Matbaa-i Amedi.

"Müşir Nuri Paşa Divan-ı Harbi" (1336, 2 Şubat), Peyam-ı Sabah, Nr. 11208-778, s.3.

"Müşir Nuri Paşa'nın Vefatı" (1337, 6 Teşrinisani), İleri, s.1.

"Müşir Ömer Rüşdi Paşa" (1338, 15 Temmuz), Ceride-i Askeriyye, S.9, s.1.

"Nezd-i Hümâyûn-ı Mülükânede Toplanan Meclîs-i Âlînin Mukarrerâtı Hakkında Tebliğ-i Resmi" (1336, 24 Temmuz), Dersaâdet, Nr.17, s.2.

"Nuri Paşa" (1335, 9 Nisan), Yeni Gazete, Nr.129, s.2.

"Nuri Paşa Divan-ı Harbi" (1336, 24 Temmuz), Dersaâdet, Nr.17, s.3.

Öztuna, Yılmaz (1989), Devletler ve Hanedanlar, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Polat, Nazım H. (1991), Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Rey, Ahmet Reşit (2014), İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922), Haz. Nur Özmel Akın, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Rıza Nur (1996), Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Öldü?, Haz. İlhami Yalınkılıç, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Rıza Tevfik (2019), Biraz da Ben Konuşayım, Haz. Abdullah Uçman, İstanbul: İletişim Yayınları.

Pakalın, Mehmet Zeki (2008), Sicill-i Osmani Zeyli, Ankara: TTK.

Semih Mümtaz (1946), Canlı Tarihler: "Evvel Zaman İçinde", İstanbul: Türkiye Yayınevi.

"Şuûn-ı Dâhilî" (1324, 21 Temmuz), Tanin, Nr.3, s.3.

Tahsin Paşa (2008), Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları, Haz: Kudret Emiroğlu, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Tunaya, Tarık Zafer (2024), Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi, İstanbul: Kronik Kitap.

Türkgeldi, Ali Fuat (1987), Görüp İşittiklerim, Ankara: TTK.

Uçman, Abdullah (2005), "Mizancı Murad", TDVİA, C.30, 214-216.

Ulubelen, Erol (1967), İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul: Yaylacık Matbaası.

Uşaklıgil, Halid Ziya (2008), 40 Yıl, İstanbul: Özgür Yayınları.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1932), Kütahya Şehri, İstanbul: Devlet Matbaası.

Zamacı, Ayşe (2015), "Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri" (Doktora Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Ziya Şakir (2011), Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı, Nasıl Battı?, Haz. Serkan Erdal, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.

"Ziyâ-ı Müessif" (1338, 10 Temmuz), Tevhîd-i Efkâr, s.1.

"Ziyaret" (1335, 16 Kânunusani), Yeni Gazete, Nr.48-1612, s.1.

"Ziyaret" (1335, 6 Mart), Tercüman-ı Hakîkat, Nr.13659, s.2.

BELGİ

Sayı 30 (Yaz 2025/II)

DOI: DOI: 10.33431/belgi.1669015 **Araştırma Makalesi/**Research Article

İSKANDİNAV MİSYONERLERİN PERSPEKTİFİNDEN ERMENİLER: KAREN JEPPE VE KVİNDELİGE MİSSİONS ARBEJDERE'NİN URFA FAALİYETLERİ*

ARMENIANS FROM THE PERSPECTIVE OF SCANDINAVIAN MISSIONARIES: KAREN JEPPE AND KVINDELIGE MISSIONS ARBEJDERE'S ACTIVITIES IN URFA

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ**

Geliş Tarihi/Received:01.04.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**29.06.2025

DEVECİ BOZKUŞ, Yıldız , (2025), "İskandinav Misyonerlerin Perspektifinden Emeniler: Karen Jeppe Ve Kvindelige Missions Arbejdere'nin Urfa Faaliyetleri", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 471-497.

Öz

Anadolu toprakları, tarihin erken dönemlerinden itibaren çeşitli amaçlarla seyahat eden gezginlerin uğrak noktalarından biri olmuştur. Başlangıçta bu yolculuklar, ağırlıklı olarak dini ve ticari saiklerle gerçekleştirilmişse de, zamanla seyahatlerin hem amacı hem de niteliği önemli ölçüde değişmiştir. Bu dönüşüm, farklı motivasyonlara dayanan misyonerlik faaliyetlerinin yaygınlaşmasına ve seyahatlerin ideolojik ve kültürel boyutlar kazanmasına zemin hazırlamıştır. Sanayi İnkılabı'nın ardından Avrupa devletlerinin hammadde ve pazar arayışlarının artmasıyla birlikte, dünya genelinde yeni sömürge alanları oluşturma çabaları hız kazanmış; misyonerlik ise yalnızca dini bir hizmet değil, aynı zamanda kültürel nüfuz ve diplomatik temsil aracı olarak da değerlendirilmiştir. Böylece misyonerlik faaliyetleri, Avrupalı devletlerin küresel rekabet ortamında etki alanlarını genişletme stratejilerinin bir parçası hâline gelmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise, Şark Meselesi bağlamında misyonerlik faaliyetleri uluslararası ilişkilerde sıkça karşılaşılan önemli bir meseleye dönüşmüştür. 1915 Olayları bağlamında yapılan çalışmalarda, misyonerlik faaliyetleri genellikle ABD, İngiltere, Fransa ve Almanya gibi büyük güçlerin etkileri çerçevesinde ele alınmıştır. Ancak, İskandinav misyonerlerin bu süreçteki rolleri görece sınırlı biçimde incelenmiştir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin dağılmasıyla birlikte yaşanan gelişmeler dikkate alındığında, İskandinav misyonerlerin saha gözlemlerine dayanan raporlarının literatürde yeterince yer bulmadığı dikkat çekmektedir. Bu çalışma, literatürde sınırlı şekilde ele alınan Norveç merkezli Kadın Misyoner Çalışanlar Kurumu'nun (Kvindelige Misjons Arbeidere - KMA) kurumsal yapısını ve bu kurumun Ermeni Tehciri süreci ile sonrasındaki faaliyetlerini kapsamlı biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. Osmanlı topraklarında Ermenilerle ilgili çalışmalarda aktif rol oynayan çok sayıda İskandinav misyoner bulunmasına rağmen, araştırmalar büyük ölçüde Amerikan, İngiliz, Fransız ve Alman misyonerlerine odaklanmıştır. Bu bağlamda söz

*Bu çalışma, The British Institute at Ankara (BIAA) ve The Nahrein Network (The Nahrein Network: New Ancient History Research for Education in Iraq and its Neighbours) tarafından sağlanan araştırma bursu kapsamında, ilgili araştırmanın verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. 2022 yılında University of Birmingham'da, söz konusu kurumların katkılarıyla yürütülen bu araştırmaya sağladıkları destek dolayısıyla The British Institute at Ankara ve The Nahrein Network'e teşekkür ederiz.

**Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD, tyildizdeveci@gmail.com , (https://orcid.org/0000-0002-4634-463X).

konusu çalışma, İskandinav misyonerlerin Anadolu'daki faaliyetlerinin arkasındaki temel motivasyonları, Türkler ve Müslümanlara dair algılarını ve bu algıların saha faaliyetlerine ve raporlarına nasıl yansıdığını ortaya koyarak literatüre özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *KMA, Misyonerlik, Osmanlı, Ermeni, İskandinav, Urfa.*

Abstract

The lands of Anatolia have been a frequent destination for travelers throughout history, motivated by various purposes. While these journeys were initially undertaken mainly for religious and commercial reasons, over time, both the nature and objectives of travel underwent significant transformation. This shift paved the way for the proliferation of missionary activities driven by diverse motivations and for travels to acquire ideological and cultural dimensions. Following the Industrial Revolution, European states intensified their search for raw materials and new markets, accelerating efforts to establish new colonial domains worldwide. In this context, missionary work came to be seen not only as a religious service but also as a tool of cultural influence and diplomatic representation. Consequently, missionary activities became an integral part of European powers' strategies to expand their spheres of influence within the global arena. By the 19th century, within the framework of the Eastern Question, missionary activities had become a frequently encountered issue in international relations. In studies related to the events of 1915, missionary activities have generally been examined within the context of the influence of major powers such as the United States, Britain, France, and Germany. However, the role of Scandinavian missionaries during this period has been relatively underexplored. Particularly in light of the developments that followed the collapse of the Ottoman Empire after the First World War, it is evident that the field reports and observations of Scandinavian missionaries have not received adequate attention in the existing literature. This study aims to provide a comprehensive analysis of the institutional structure of the Norway-based Women Missionary Workers' Organization (Kvindelige Misjons Arbeidere - KMA), which has been scarcely addressed in academic research, and to examine its activities during and after the Armenian Deportation. Although numerous Scandinavian missionaries were actively involved in efforts related to Armenians within the Ottoman territories, most studies have focused on American, British, French, and German missionaries. In this regard, the present study seeks to contribute to the literature by revealing the underlying motivations of Scandinavian missionary activities in Anatolia, their perceptions of Turks and Muslims, and how these perceptions were reflected in their fieldwork and written reports.

Keywords: *KMA, Missionary, Ottoman, Armenian, Scandinavian, Urfa.*

Giriş

Tarihî kaynaklar incelendiğinde, Anadolu'ya erken dönemlerden itibaren farklı amaçlarla seyahat eden gezginlerin varlığı dikkat çekmektedir. Bu gezginlerin seyahat nedenleri arasında ticari, ekonomik, askerî ve stratejik amaçların yanı sıra dinî motivasyonlar da önemli bir yer tutmaktadır. Misyonerlik faaliyetlerinin ilk aşamada görünürdeki temel amacı dinî olmasına rağmen, misyonerlerin ifadelerine göre bu faaliyetler, "dinsiz" dünyayı Hristiyanlaştırarak yeryüzünde güçlü bir Hristiyan topluluğu oluşturma idealine hizmet etmiştir. Türkler ise Orta Çağ'da Hristiyan misyonerlerle ilk kez karşılaşmışlardır.[1] Ancak, misyonerlik faaliyetleri zamanla yalnızca dinî gayelerle sınırlı kalmamış; siyasi, ekonomik, sosyal ve idari pek çok amacı da içermeye başlamıştır. Örneğin Urfalı Mateos'un *Vakayinamesi*, 11. ve 12. yüzyıllarda Batı'nın Doğu'ya yönelik dinî ve kültürel etkilerini anlamak için önemli bir kaynaktır. Bu bağlamda 19. yüzyıl misyonerlik faaliyetleri, Mateos'un eserinde gözlemlenen Batı etkilerinin modern bir uzantısı olarak yorumlanabilir.[2]

Osmanlı Devleti, 16. yüzyıldan itibaren Katolik ve Protestan misyonerler[3] tarafından

[1] Türklerin Orta Çağ'da, özellikle 11. yüzyılda Anadolu'da Bizans ve Batı'dan gelen Hristiyan misyonerlerle karşılaştığı kaydedilmiştir. Bu dönemde misyonerlik faaliyetlerinin özellikle Haçlı Seferleri sırasında yoğunlaştığı tahmin edilmektedir. Söz konusu faaliyetler, büyük ölçüde siyasi ve dini çatışmalar bağlamında şekillenmiştir. Misyonerlik çalışmaları daha çok Müslüman Türkler arasında Hristiyanlığı yaymaya yönelik olmuştur. Türkler, bu erken dönem misyonerlik faaliyetlerini dış müdahale aracı ve din değiştirme tehdidi olarak görmüş ve buna karşı direnç göstermiştir. Bu süreç, Türkler arasında dini kimliğin güçlenmesine yol açmış ve misyonerlik faaliyetleri hedeflerine ulaşamamıştır. Thomas Asbridge, The Crusades: *The Authoritative History of the War for the Holy Land,* Ecco Pub., New York, 2010, s.33-316; Hugh Goddard, *A History of Christian-Muslim Relations*, Edinburgh University Press, Great Britain, 2001, s.1-68; Sidney H. Griffith, *Christianity and Islam in Historical Perspective: A Christian's View*, *Catholic University of America,* s.1-34, Erişim Tarihi: 31.05.2025 (https://www.lectio-divina.org)

[2] Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1962, s.1-47; İdris Yücel, "Bir misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 14, 2011, s.66; Remzi Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sayı 19/19 (2006), s.332; Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Ötüken Yayınları, Ankara, 1999, s.7; Erdal Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s.57-59; Seçil Karal Akgün, "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (1820-1914)", *X. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s.2122; Yıldız Deveci Bozkuş, "Ortadoğu'da Ermeni Diasporası: İran, Lübnan ve Suriye Ermenilerine Dair Tarihi Bir Değerlendirme", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 7.3, 2020, s. 1399-1430; Yıldız Deveci Bozkuş, "Anadolu'dan ABD'ye Göç Eden Ermeniler: Gemi Kayıtlarına Dair Bir Değerlendirme", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10.2, 2020, s.571-587.

[3] Osmanlı Devleti'nde Katolik misyonerlerin ilk faaliyetleri 15. yüzyılın sonlarında başlamıştır. 16. yüzyılın başlarında ise bu faaliyetler giderek hız kazanmıştır. Osmanlı'nın çok dilli ve çok dinli yapısı, özellikle Balkanlar ve Anadolu'daki kültürel çeşitlilik, farklı din ve etnik grupların bir arada yaşamasını kolaylaştırmıştır. Katolik misyonerler, özellikle Cizvitler aracılığıyla, Hristiyan nüfus içinde Katolikliği yaymaya yönelik çalışmalar yürütmüşlerdir. Ayrıca Ortodokslar ve Müslümanlar arasında dini etki kurmaya da çalışmışlardır. Bu dönemde Katolik misyonerlerin faaliyetleri özellikle Balkanlar'da (Sırbistan, Bosna, Arnavutluk gibi bölgeler) ve Anadolu'nun Hristiyan nüfusun yoğun olduğu bazı bölgelerinde belirginleşmiştir. Protestan misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri ise 18. yüzyılın sonlarına denk gelir. 19. yüzyılda ise Avrupa'daki Protestan kiliselerinin misyoner hareketleri oldukça yaygınlaşmıştır. Protestan misyonerler özellikle Doğu Anadolu, Suriye ve Filistin bölgelerinde, Ermeni, Süryani ve diğer Hristiyan azınlıklar arasında çalışmalar yürütmüşlerdir. Osmanlı'daki misyonerlik faaliyetleri, Katolik ve Protestan grupların birlikte faaliyet göstermesiyle çeşitlenmiştir. Özellikle Protestan misyonerler, Amerikan ve İngiliz misyoner kuruluşlarıyla iş birliği yaparak eğitim, sağlık ve dini alanlarda aktif olmuşlardır. Bkz: Ayşe Tekdal Fildis, "The American Board's Vision of Protestant Anatolia and Fostering Armenian Nationalism 1810-90", *Middle Eastern Studies*, 48, no. 5 2012, s.735–47; Karen Barkey, "The Transformation of The Eighteenth Century", In *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s.193–196; Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2001, s. 41-98; Sevil Gözübüyük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizvit Tarikatının Yayılmasında Fransız Elçilerin Rolü", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5.12, 2018, s.635-654; Serpil Sönmez, "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Katolikleştirme Yöntemleri ve Katolik Propagandasına Karşı Yürütülen Mücadele", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, 2021, s.320-346.

ziyaret edilmiş olsa da 19. yüzyıl, Osmanlı topraklarında eşi görülmemiş bir misyoner akınına şahit olmuştur. Bu yoğunluğun yaşanmasında 18. yüzyılın başlarında İsveç ve Danimarka'nın Osmanlı Devleti'nin Akdeniz şehir ve limanlarında ticari pazar arayışına girmeye başlamış olmasının önemli bir etkisi olmuştur. Bu dönemde güçlü deniz filolarına sahip olan bu İskandinav ülkeleri, Baltık Denizi'ndeki ticaretlerini Akdeniz'e taşımak isterken, Osmanlı Devleti'nin ise Rus Çarları ve Habsburglara karşı müttefik arayışında olması bu ilişkileri geliştirmiştir. Ayrıca Osmanlı'nın Akdeniz ticaretini canlandırma isteği de bu devletlerle yakınlaşmasına neden olmuştur. Böylece 1737'de İsveç, 1756'da Danimarka ile yapılan ticaret antlaşmaları ile taraflar arasında ekonomik ve siyasi ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Özellikle Danimarka ile 1756 yılında ilk defa resmi olarak başlayan ticari ilişkiler Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar gelişerek devam etmiştir. Bu bağlamda 18. yüzyıldan itibaren; Osmanlı Devleti pazarlarındaki ticarî faaliyetlerde yabancıların daha çok rol oynamasının önünü açan bu tür ticari antlaşmalar zamanla devletin aleyhine işleyerek yerli üretimin büyük oradan ticaret hacminin daralmasına yola açtığı gibi batılı devletlerin Osmanlılar üzerindeki sömürgeci eğilimlerinin artmasına da sebep olmuştur. Bu minvalde misyonerlik faaliyetleri de giderek Osmanlı topraklarında en yaygın faaliyetlerden biri hâline gelmiştir. Bir süre sonra Anadolu'nun en ücra köşelerinde dahi son derece modern koşullarda eğitim, meslek edinme, sağlık ve diğer alanlarda hizmet veren kurumların sayısında belirgin bir artış yaşanmıştır. Bu kurumlar, özellikle gayrimüslim ailelerin çocuklarına yönelik eğitim, burs ve destekler sağlayarak misyonerlik faaliyetlerini eğitim kisvesi altında aktif bir şekilde sürdürmüştür. Böylece, dinî ve kültürel etkiler oluşturulmaya çalışılarak misyonerlik faaliyetlerinin kapsamı genişletilmiştir.[4]

Misyonerler 19. yüzyılda Anadolu'nun her yerinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Emperyalist devletler kendi dini yapılarına uygun olarak Osmanlı'da dinî cemaatlerin sahipliğini üstlenmişlerdir. Fransa Katoliklerin, Rusya Ortodoksların; İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ise Protestanların hamiliğini yapmıştır. Almanya ise hem Katolikler hem de Protestanlar üzerinde eş zamanlı bir himaye politikası yürütmüştür. Anadolu'da ilk faaliyet gösteren misyonerler, Katolik tarikatlarından Fransiskanlar, Dominikanlar ve Cizvitler olmuştur. Katoliklerin ardından Protestan misyonerler faaliyetlerine başlamışlardır. Protestan misyonerler, Anadolu'da misyonerlik faaliyetlerini düzenlemek ve merkezden yönetmek amacıyla çeşitli teşkilatlar kurmuşlardır. Böylece ilk sistemli misyonerlik faaliyetleri 1740 yılında başlamıştır. Ardından İngiltere merkezli *Church Missionary Society (CMS), American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)* ve *Young Men's Christian Association (YMCA), Young Women's Christian Association (YWCA), Women's Board of Missions (WBM)* gibi birçok teşkilat Anadolu'da aktif faaliyetler gerçekleştirmiştir.[5] Bu açıdan değerlendirildiğinde, tarihsel bağlamda Anadolu'daki misyonerlik faaliyetlerinin yalnızca tek bir devlet ya da kuruluşa ait olmadığı;

[4] İdris Yücel, "Bir misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği", s.66; Remzi Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri", s.332; Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, s.7; Erdal Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s.57-62; Seçil Karal Akgün, "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi", s.2122; Yıldız Deveci Bozkuş, "Mary Caroline Holmes' un 'Urfa'da Ermeni Yetimhanesi' Adlı Eserinde Urfa'daki İşgal Yılları ve Ermeni Yetim Çocukları", *Journal of Turkish Studies*, C.9, S.4, 2014, s.352; Serhat Kuzucu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti ile İskandinav Ülkeleri Arasındaki Ticari İlişkiler (İsveç ve Danimarka-Norveç)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, C.13, S.35, s. 403-416.

[5] Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, s.66-79; Mehmet Alparslan Küçük, "Anadolu'da "Protestan Ermeni Milleti"nin Oluşumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.50, S.2, 2009, s.154-162; Gülbadi Alan, *Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2002, s.16-21; Remzi Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri", s.340.

aksine, farklı ülkelerden gelen misyonerlerin zaman zaman bireysel, zaman zaman ise iş birliği içerisinde hareket ettikleri görülmektedir.

Amerikan ve İskandinav Misyonerlerin Osmanlı Coğrafyasındaki Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri: 19. Yüzyıldan 1920'lere

Amerikalı misyonerler Yakın Doğu'da daha etkin olabilmek için dini, kültür, eğitim, sağlık ve sosyal alanlarda Osmanlı coğrafyasına nüfuz etmeye çalışmışlardır. Özellikle Osmanlı topraklarında etkili olan Protestan misyonerlerin kaynağı *ABCFM* teşkilatı olmuştur. Bu teşkilatın dinî amaçlarının yanı sıra siyasî, ekonomik, sosyal ve idarî amaçları da bulunmaktaydı. Yakın Doğu Muavenet Heyeti, 1915 yılında ABD Kongresi kararıyla Amerikan Board ve Presbyterian Board misyoner örgütlerinin üç komitesinin birleştirilmesiyle kurulmuş ve özellikle savaş sonrası Ermenilere yardım etmek amacıyla faaliyet göstermiştir. Heyetin Kafkasya bölgesindeki çalışmaları, özellikle Erivan merkezli Ermenistan'da yoğunlaşmıştır. Burada göç eden Ermenilerin temel ihtiyaçları olan beslenme, barınma, sağlık, giyim-kuşam, eğitim ve istihdam gibi alanlarda destek sağlamıştır. 1920 civarında bölgede yaklaşık bir milyonluk nüfusun çoğunluğunu Ermeniler oluşturmuş ve açlık gibi büyük sorunlarla karşılaşılmıştır. Bunun üzerine bölgede doktor, hemşire, mühendis, öğretmen, yönetici gibi çeşitli meslek gruplarından oluşan personel görevlendirilmiş; örgütün faaliyetleri New York'taki merkezden yönetilmiştir. Yetimhaneler, sağlık hizmetleri ve eğitim faaliyetleri örgütün öncelikli alanları olmuş, özellikle Erivan bölgesinde 2.000 hasta kapasiteli birçok hastane ve 16.000 kişilik yetimhaneler kurulmuştur. Ayrıca çocukların sağlığı ve eğitimi için spor aktiviteleri, el işi ve meslek öğretimi gibi çalışmalar düzenlenmiştir. Bununla birlikte yardım faaliyetlerinde lojistik ve malzeme nakliyesi gibi zorluklar yaşanmış; savaş sonrası demiryolu hatlarının aşırı yüklenmesi bu süreci zorlaştırmıştır. Özetle, Yakın Doğu Muavenet Heyeti, Kafkasya bölgesinde özellikle Ermeni mültecilere yönelik olarak sağlık, eğitim, barınma ve maddi destek alanlarında kapsamlı bir yardım organizasyonu kurmuş ve yürütmüştür.[6]

Amerikan ve Alman misyoner örgütlerinin Anadolu'da aktif olarak faaliyet gösterdiği bir dönemde, İskandinav misyonerler de sahada görünmeye başlamıştır. 19. yüzyıl sonlarında Ermenilere insani yardım sağlamak ve dini faaliyetler amacıyla Anadolu'ya ilk olarak 1902'de gelen İskandinav misyonerler Norveç merkezli Kvindelige Missions Arbejdere (Kadın Misyoner İşçileri- KMA)[7] aracılığıyla Doğu Anadolu'nun Muş ve Bitlis bölgelerinde faaliyet göstermeye başlamışlardır. 1900'de kurulan KMA'nın öne çıkan misyonerlerinden Bodil Biørn, 1905'te Muş'ta sağlık ve eğitim hizmetleri sunmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru Ermeni isyanlarının uluslararası kamuoyunda yarattığı etki ABD ve Avrupa'nın yanı sıra İskandinav ülkelerinde de büyük bir ilgi görmüştür. Alman kardeşler

[6] Gülbadi Alan ve Tekin Aycan, "Kendi Kaynaklarında Yakındoğu Muavenet Heyeti'nin Kafkasya Bölgesindeki Faaliyetleri (1919-1920)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 15, sy. 31, 2021, s.41-78; Ebru Güher, "Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi'nin Adana ve Çevresinde Kadın ve Kız Çocuklarına Yönelik Faaliyetleri (1919-1922)", *XIX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler,* C. III, TTK Yayınları, Ankara, 2022, s.1512.

[7] Makalede bu bölümden itibaren Danimarka merkezli Protestan kurum olan Kvindelige Missions Arbejdere için KMA kısaltması kullanılacaktır.

ve rahipler Ernst ve Johannes Lohmann,[8] 1890'ların sonlarında İskandinavya'da bir tur düzenleyerek, bu isyanlara katılanlarla ilgili deneyimlerini kamuoyuna anlatmışlardır.[9]

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne gelen İskandinav misyonerler daha ziyade Doğu Anadolu bölgesinde faaliyetlerde bulunmuşlardır. İskandinav misyonerler, özellikle dini ve sosyal konularla ilgili alanlarda faaliyetlerde bulunarak yerel halkın dikkatini çekmeye çalışmıştır. Bu bağlamda eğitim, sağlık ve dini alanlardaki eksiklikleri tespit ederek bu alandaki boşlukları doldurmaya çalışmışlardır. Ermenilerin yanı sıra farklı diğer Hristiyan gruplara yönelik olarak da insani yardım ve eğitim faaliyetleri ile öne çıkan İskandinav misyonerler, böylece bölgede siyasi ve toplumsal gelişmeleri de yakından takip etmişlerdir. Bu süreçte Avrupa kamuoyunu bilgilendirme görevini de yerine getiren İskandinav misyonerler aynı zamanda misyonerlik faaliyetlerini farklı pek çok alana yaymaya başlamışlardır. Osmanlı Devletindeki azınlıklarla ilgili gelişmeleri uluslararası platformlarda dile getirerek bir kamuoyu oluşturma çabası içerisinde hareket etmişlerdir. Osmanlı Devleti savaş yıllarında Doğu illerindeki İskandinav misyonerlerinin faaliyetlerini diğer misyoner yapılarıyla benzer şekilde sıkı bir biçimde takip etmiştir. İskandinavya'daki basını da yakından takip eden Türk hükümeti, Kopenhag ve diğer Avrupa başkentlerindeki temsilcilerinden bu faaliyetlerle ilgili raporlar alıyordu. Bu nedenle, Danimarka, İsveç ve Norveç'teki KMA dergilerinde yayımlanan Ermeni yardımlarıyla ilgili raporların bazen sansüre tabi tutulduğu da belirtilmiştir. Türkiye içinden misyonerlerin yazdıkları mektupların da sıkı bir askeri sansüre tabi tutulduğu için yazışmaların şifreli bir yöntemle yapıldığı dahi kaydedilmiştir. Misyonerler, görev yaptıkları bölgelerde aynı zamanda savaş yıllarında bölgedeki tüm gelişmeleri farklı bir dil ve üslupla Batıya aktarmada da önemli rol oynamışlardır.[10]

İskandinav kadın misyonerler özellikle Anadolu'da eğitim ve sağlık alanlarında sıklıkla ön plana çıkarak kız çocukları için okullar açmış, kadınlara yönelik sağlık hizmetleri sunmuşlardır. Bu faaliyetlerle söz konusu İskandinav kadın misyonerler Ermeni olayları sırasında yetim kalan çocuklara yardım ederek kamuoyunu bilgilendiren raporlar hazırlamışlardır. Kadınların bu süreçte aktif görev yapması İskandinavya'daki misyonerlik anlayışında bir dönüşümün yansıması olan gelişmeler arasında yer almıştır. Osmanlı Devleti Tehcir kararını aldığında Anadolu'da dört İskandinav kadın görev yapmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin Sevk ve İskân kararını aldığı dönemde Anadolu'da farklı Protestan örgütlere bağlı olarak dört İskandinav kadın misyoner görev yapıyordu. Bunlardan Norveçli Bodil Biørn ve Anna Jakobsen, Kvindelige Missions Arbeidere ve Det Norske Misjonsselskap adlı Norveçli kadın misyoner birliklerine bağlı olarak Harput'ta görev yapmaktaydı. Danimarkalı Maria Jacobsen, Kvindelige Missions Arbejdere örgütü adına Harput'ta, İsveçli Alma Johansson ise Alman destekli Deutscher Hülfsbund für christliches Liebeswerk im Orient adlı örgüt adına Muş'ta söz konusu faaliyetleri devam ettirmekteydi.

[8] Ernst ve Johannes Lohmann kardeşler, Alman Deutsche Orient-Mission (DOM) örgütüne bağlı misyonerlerdi. DOM, Doğu Anadolu'da Ermenilere dini ve sosyal yardım sağlıyordu. Lohmann kardeşler, 1890'ların sonlarındaki Ermeni isyanlarını İskandinav kamuoyuna anlatmak ve destek toplamak için Norveç, İsveç ve Danimarka'da başkentlerde kamu toplantıları düzenlediler. Pınar Özbek, *Missionaries and Near East Relief Society in The U.S. Foreign Policy Towards The Armenian Question, 1915-1923*, Master's Thesis, Middle East Technical University, 2009, s.35-90; Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I", s.71-75.

[9] Natalia Bermúdez Qvortrup, "The Bodil Biørn Collection and its Community of Records: A Responsibility With the Victims", *Arkivhistorie, Samlingsforvaltning, Nye Perspektiver*, C.27, Oslo, 2021, s.111-137; Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I. Crisis and Reshaping of Vocation", *Social Sciences And Missions*, C.1, S.23, 2010, s.66.

[10] Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I", s.81-84.

Bu faaliyetlerle eğitim, sağlık ve yetimhane hizmetleri veren bu kadın misyonerler, aynı zamanda tehcire tanıklık ederek yaşanan gelişmeleri kendi ülkelerine rapor ediyorlardı.

O zamanlar Muş'u da içine alan Bitlis Vilayetinde Alma Johansson ve Bodil Biørn görev yapıyordu. Zira Muş tehcir sırasında Ermenilerle ilgili olayların en yoğun olarak yaşandığı noktalardan biri olarak öne çıkmıştır. Alma Johansson'ın burada görev yapması, yaşanan gelişmelere dair tanıklığını daha da önemli hale getirmiştir. Harput'ta ise Maria Jacobsen dört yıl boyunca tehcir edilen Ermenilere yardım etmişti. Aynı dönemde Karen Jeppe de Urfa'da, Tehcir güzergahının başlıca geçiş noktalarından birinde, tehcir edilen Ermenilere yardım çalışmalarını sürdürmekteydi.[11]

Ermenilere yönelik KMA'nın Norveç şubesi de Osmanlı'da yardım odaklı çalışmalara öncelik vermişti. KMA'da görev yapan misyonerlerinin çoğu hemşire ya da öğretmen olarak eğitim almış bekar kadınlardan oluşuyordu. Ancak, misyonun evangelizasyon[12] görevi de programlarının bir parçasıydı. Zira kiliseyi manevi olarak ölü kabul ettikleri için Gregoryen Kilisesi'nde dini bir reform çalışması yapmayı da hedefliyorlardı. Öte yandan Protestan misyonerler arasında, *Ermeni yerleşimlerinin, Müslümanlar tarafından işgal edilmiş olmaları nedeniyle* manevi bir çöküş içinde olduklarına da inanılıyordu. Bu nedenle misyonerlere göre Türklerin bu etkisi Ermenileri putperestliğe sürüklemişti. Ermeni Kilisesi, *ritüel ağırlıklı ve biçimsel bir yapı sergilediği gerekçesiyle, misyonerler tarafından içten ve kişisel imandan yoksun olmakla* eleştiriliyordu. Bu nedenle ilk KMA misyonerlerinden olan Christa Hammer, Anadolu'daki Ermeniler için dini bir reform çağrısı yapmış ve *Müslüman işgalini*, Ermenilerin manevi çöküşünün kaynağı olarak ileri sürmüştür. Ermeni Hristiyanlığını yakından tanıyan Karen Jeppe ise, bir Grundvigyan[13] olarak, Gregoryan Kilisesi'nin korunması için çalışmıştır. Bu nedenle Jeppe, Urfa'daki Alman Doğu Misyonları yetimhanesinde, Ermeni çocuklarının dini eğitimine yönelik çalışmalarında, bu çocukların dini inançlarını değiştirme konusunda herhangi bir baskı uygulanmasına karşı koymuştur. Jeppe, KMA'dan oldukça farklı olarak, bu birleşik dini yapının korunmasını savunmuştur.[14]

Jeppe'ye göre Protestanlık, Ermenileri köksüz ve ulusal olarak bölünmüş bir hale getiriyordu. Julius Richter de 1910 yılında yayımladığı *A History of Protestant Missions in the Near East* (Yakın Doğu'da Protestan Misyonlarının Tarihi) kitabında, Jeppe'nin görüşlerini büyük ölçüde paylaşarak, Protestan misyonerlerin Gregoryan Kilisesi ile ilişkilerinin dalgalı bir seyir izlediğini belirtmiştir. Richter'a göre, misyonerler arasındaki

[11] Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I", s.71-75.

[12] Evangelizasyon, Hristiyan inancının sözlü ve uygulamalı yollarla yayılması sürecidir. Bu süreç sadece bireylerin din değiştirmesini değil, aynı zamanda Hristiyan inanç değerlerinin kültürel, sosyal ve politik yapılara sirayet etmesini de kapsar. Bkz: David J. Bosch, *Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission*, Maryknoll, NY: Orbis Books, 1991, s.246-280.

[13] Bir sözcük olarak Grundtvigyan veya Grundtvigyen terimi daha çok 19. yüzyılda yaşamış Danimarkalı düşünür, rahip ve eğitim reformcusu olarak bilinen Nikolaj Frederik Severin Grundtvig'in fikirlerine dayanan bir düşünsel ve teolojik akım için kullanılır. Bu akım Lutherci geleneğin içinde olmakla birlikte ondan ayrışan önemli yönler de barındırmaktadır. Grundtvig'in şiir ve ilahileri, Hristiyanlığı Danimarka'nın doğası ve günlük yaşamı ile bütünleştirerek, okuyuculara kişisel ve duygusal bir bağ kurma imkânı sağlamıştır. Grundtvig'in kullandığı doğa imgeleri, özellikle Hristiyan bayramlarında Danimarka'nın doğal manzaralarını yansıtarak milli kimliğin oluşumuna da katkıda bulunmuştur. Grundtvig'in çalışmaları ayrıca Danimarka kültürüne özgü bir miras yaratmış ve ulusal marş gibi romantik eserlerle uyumlu bir bütünlük göstermektedir. Bkz: Flemming Lundgreen-Nielsen, "Grundtvig og danskhed." In Dansk Identitetshistorie, vol. III, Copenhagen, 9-187. English summary vol. IV, 1992, 553-54.

[14] Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I", s.67.

genel kanı *prozelitizmin*[15] *yapılmaması gerektiği* yönündeydi. Ancak Türkiye'de görev yapan İskandinavlar arasında sadece Jeppe, açık bir şekilde prozelitizm yapmayan yaklaşımıyla öne çıkan bir isimdi. KMA misyonerleri ise Gregoryan Kilisesi'nin Protestan bir reformla dönüştürülmesini ve "iman eden Ermeniler" yaratılmasını istiyordu. Bir başka İskandinav kadın misyoner olan Alma Johansson, hemşirelik ve ebelik eğitimini, Muş'ta her Perşembe kadınlara yönelik düzenlediği dini toplantılarla birleştirerek Ermeni kadınları arasında bir dini uyanış için çalışıyordu.[16]

Kvindelige Missions Arbejdere (KMA): Kuruluşu, Misyonu ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri

Danimarka'nın Ermenilere olan ilgisinin temelinin 1894-1896 Osmanlı'daki Ermeni isyanlarına dayandığı anlaşılmaktadır. Zira 1890'ların sonlarından itibaren Osmanlı Ermenilerine dair yazılan raporların Danimarka Misyonerlik faaliyetlerini harekete geçirdiği kaydedilmiştir. Daha sonrasında ise adını 1894'te aynı adı taşıyan İsveçli bir dernekten alan Kvindelige Missions Arbejdere'nın (Kadın Misyoner İşçileri) yani kısa adıyla KMA'nın 1900'lü yıllarda kurulmasıyla birlikte bu örgütün faaliyetleri artık daha görünür hale gelmeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Devleti'nde sayıları görece diğer misyoner gruplarına oranla az olsa da Danimarkalı kadın yardım görevlileri faaliyetlerini devam ettiriyordu. Bu kadınlar hem Ermeniler için Alman ve Amerikan yardım projelerinde çalışıyor, hem de 1902'de kurulmuş tamamen Danimarka'ya ait Ermeni çocuklarına yönelik bir yetimhanede görev yapıyorlardı. KMA'nın kuruluşundan itibaren ana ilgi alanı Ermeniler olmuştur. 1901'den itibaren KMA, Osmanlı Devleti'nin Mamuret-ul-Aziz vilayetinde bulunan Elazığ'a misyonerler göndermeye başlamış ve ana faaliyetleri pratik yardım çalışmaları olsa da dini ve etnik milliyetçilik faaliyetleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu bağlamda arşiv belgelerinde de İsveçli Doktor Sven Hedin'in İstanbul, Irak ve Suriye seyahati sonrasında bazı eserler kaleme aldığı belirtilmiştir. Bu tür eserler İskandinav ülkelerinin Ermeni meselesine yaklaşımı açısından oldukça önemlidir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin ilişki kurduğu, çeşitli ittifaklara girdiği devletlerden biri olarak da İsveç-Norveç ve Danimarka Krallığı önemli bir konumdadır. Her ne kadar coğrafi olarak birbirlerinden uzak olsalar da, İskandinavya ülkeleri ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin temeli, erken dönemlerden itibaren, özellikle 16. yüzyıldan başlayarak atılmaya başlanmıştır.[17]

KMA'nın bölgedeki faaliyetlerinden çok önce Anadolu'da İngiliz ve Amerikan misyoner örgütlerinin aktif bir biçimde faaliyetler yürüttükleri bilinmektedir. Benzer şekilde KMA'nın da burada faaliyete geçmesinde kendinden önceki misyonerlik faaliyetlerinin önemli bir payı vardır. *Pro Armenia* ve *Friends of Armenia* gibi İngiliz ve Amerikan

[15] Bir kişinin başka bir dine, mezhebe ya da inanç sistemine geçmesi amacıyla yapılan aktif misyonerlik faaliyetleri için kullanılan bu terim genellikle, bu faaliyetlerin agresif, ısrarcı ya da yoğun baskı içeren biçimlerini tanımlamak amacıyla kullanılır. Modern demokratikleşme süreçleri ve insan hakları çerçevesinde dini özgürlüklerin genişlemesiyle birlikte, proselytism (din değiştirme çabaları) sorunları daha da belirgin hale gelmiştir. Joel A. Nichols, "Mission, Evangelism, and Proselytism in Christianity: Mainline Conceptions as Reflected in Church Documents", *Emory Int'l L. Rev.* 12, 1998, s.563; John Jr., Witte, "A Primer on the Rights and Wrongs of Proselytism", *Cumberland Law Review*, 31, 2001, s.619-629.

[16] Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I", s.68.

[17] Nils Arne Sørensen, "Humanitarianism (Denmark)", *1914-1918, International Encyclopedia of the First World War*, ed. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer ve Bill Nasson, Freie Universität Berlin, Berlin, 2018, s.11-19; HR.SYS.2884-42; Evren Küçük, "İskandinavya Çalışmaları Açısından Başbakanlık Osmanlı Arşivinin Önemi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.61, 2018, s.415-416; Fethullah Uçar, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı-Danimarka İlişkileri 1839-1918*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018, s.153-158.

örgütlerinden esinlenen ve 1902'de kurulan *De danske Armeniervenner* (Danimarkalı Ermeni Dostları, DED) adlı yapı da burada önemli görevleri yerine getirmekteydi. Bu kuruluş, Danimarka'da bağışlar topluyor ve bölgede zaten faaliyet gösteren Amerikan ve Alman organizasyonlarına fon sağlıyordu. DED aynı zamanda, 1903'te Osmanlı Devleti'ne giden ve Urfa'daki *Deutsche Orient Mission* tarafından işletilen bir çocuk yuvasının lideri olan öğretmen Jeppe'yi de desteklemişti. Danimarkalı yardım görevlileri özellikle 1915'te Ermenilere maddi ve manevi pek çok konuda destek sağlamıştır. Danimarkalı yardım görevlilerinin çoğu, 1916-1918 yılları arasında bölgeden ayrılmış olsa da 1909'dan beri Elazığ'daki Danimarka yetimhanesinin müdürü olan Karen Marie Petersen ve Jacobsen burada kalmaya devam etmişti. 1919'a kadar giderek azalan maddi kaynaklara rağmen bölgedeki faaliyetlerini devam ettirmiş ve daha sonra Danimarka'ya dönmüşlerdir. Ancak Danimarkalılar ülkelerine dönse de Ermenilere yönelik ilgileri devam etmişti. 1921'de Danimarka Kızıl Haçı (DRC), Danimarka'nın yardım katkılarının parasal değerini yaklaşık olarak 57 milyon Danimarka kronu (1921 GSYİH'sinin %0,9'u) olarak tahmin etmiştir. Bu veri Danimarka'nın söz konusu dönemdeki çabalarının dış politika ve ulusal çıkarlarıyla da yakından ilgili olduğunu gösteriyordu. Danimarka'nın uluslararası insani yardım alanındaki söz konusu yatırımları 1920'lerin başlarında, büyük ölçüde azaltılsa da 1921'den itibaren Danimarkalı yardım görevlileri, Ermenilere yardım etmek için bölgeye geri dönmüşlerdir. Bu dönemde *Danimarkalı Ermeni Dostları* adlı derginin Urfa'da görev yapan Jeppe'yi maddi anlamda desteklediği de görülmektedir. Jeppe, Ermenilerle ilgili çalışmalarına Suriye ve Halep merkezli olarak 1935'teki ölümüne kadar devam etmiştir. Böylece KMA kısa bir ara vermiş olsa da Ermenilerle ilgili çalışmalarını yeniden başlatmıştır. 1922'den itibaren Karen Marie Petersen ve Maria Jacobsen yeniden bölgeye dönerek Lübnan'ın Cübeyl kentinde bir çocuk evi kurmuş ve Jacobsen, 1960'a kadar bu kuruluşun müdürü olarak görev yapmıştır.[18]

1915 Olayları ile ilgili uluslararası literatüre bakıldığında Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, İskandinav yardım çalışanlarının hayatta kalan Ermenilerin yaşam koşullarını iyileştirme konusunda önemli katkılar sunduklarından sıklıkla bahsedildiği görülmektedir. 1922 yılında Karen Marie Petersen'in desteğiyle, Danimarka KMA'sı tarafından finanse edilen Lübnan'daki en büyük yetimhane olan "Kuş Yuvası" kurulmuştur. Savaştan önce Jeppe, Alman Doğu Misyonu'nda öğretmen olarak çalışarak yıllarca Ermeniler arasında aktif rol almıştır. 1920'den itibaren seküler bir örgüt olan *Armenien Vennen (Ermenistan'ın Dostları)* bünyesinde çalışmaya başlayan Jeppe, Suriye'deki Ermenilerle ilgili faaliyetler konusunda da kritik bir rol üstlenmiştir. 1921 yılına gelindiğinde ise Jeppe'nin *Kaçırılan Ermeni kadın ve çocukların serbest bırakılması için Milletler Cemiyeti'nin oluşturduğu bir komiteye* resmi olarak katıldığı görülmektedir.[19]

Danimarkalı Kvindelige Missions Arbejdere (KMA)'nın Anadolu'daki Faaliyetleri

19. yüzyılda Amerikalı kadınlar, Hristiyan misyonerlik hareketinde hem dini hem de toplumsal dönüşümlerde önemli roller üstlenmişlerdir. ABCFM gibi kurumlar bünyesinde faaliyet gösteren kadın misyonerler, özellikle Charlotte White ve Cynthia Farrar gibi öncüler aracılığıyla Hindistan ve Burma gibi bölgelerde eğitim ve sağlık hizmetleri sunmuş; dini ve kültürel engellere rağmen kadın-erkek ilişkilerinde ve yerel toplulukların yaşamında

[18] Nils Arne Sørensen, "Humanitarianism (Denmark)", s.11-19; Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, s.66-79.

[19] Inger Marie Okkenhaug, "Religion, relief and humanitarian work among Armenian women refugees in Mandatory Syria, 1927-1934", *Scandinavian Journal of History*, *Special Issue: Mission, Relief, and Development: Gender and Nordic Missions in Transnational and Humanitarian Settings, c. 1890-1960*, C.40, S.3, 2015, s.434.

kalıcı etkiler yaratmışlardır. Bu bağlamda kadın misyonerlik hareketi, sadece dini bir görev değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel dönüşümlerin de öncüsü olmuştur. Amerika'nın ilk bekar kadın misyonerleri, 19. yüzyılın ilk yarısında, "kadın alanı" ideolojisiyle çelişen toplumsal normlara rağmen, Tanrı önünde herkesin eşit olduğu inancıyla hareket etmiş ve misyonerlik çağrısına yanıt vermişlerdir. Bu kadınlar, kendilerinden beklenen düşük sosyal statü ve koruyucu kısıtlamaları kabul ederek, inandıkları misyonun değerine inanmış ve hayatlarını bu amaç uğruna adeta feda etmişlerdir. Bu bağlamda, erken dönem kadın misyonerler, dini inançlarıyla toplumsal cinsiyet kalıplarını aşarak misyonerlikte önemli roller üstlenmişlerdi.[20]

Misyonerlerin, gittikleri bölgenin dilini ve kültürünü öğrenmeleri hem kadın hem de erkek tüm misyonerler için adeta bir öncelik ve zorunluluktu. Örneğin, yirmi sekiz yaşında genç bir papaz ve misyoner olarak İstanbul'a gelen Cyrus Hamlin de benzer şekilde bu şehirde yaklaşık 35 yıl yaşamıştır. Hamlin, yerel kültüre o kadar uyum sağlamıştır ki sokakta kendisiyle alay eden çocuklara fes giyerek, sakal ve bıyık bırakarak karşılık vermiştir. Hamlin bir misyoner olarak yalnızca dini alanla sınırlı kalmayıp siyasi ve toplumsal alanlarda da aktif bir rol üstlenmiş bir misyonerdir.[21]

19. yüzyılın sonlarından itibaren misyoner örgütlerinde Kuzey Amerika ve Avrupa'daki tüm Protestan misyon hareketlerinde olduğu gibi kadınlar artık çoğunluğu oluşturuyordu. Osmanlı Devleti'nde misyonerlik hareketlerinde en etkili ve yaygın çalışmalar yürüten kurumlar arasında, 1810'da Boston'da kurulan ve 1820'de Osmanlı'da faaliyete geçen American Board of Commissioners for Foreign Missions (Amerikan Board) öne çıkar. Amerikan Board kadınlara yönelik ilk çalışmalarda misyoner eşleri ve bekâr kadınları görevlendirmiş, ancak bu yöntemle istenilen başarı sağlanamayınca, kadınlar arası faaliyetleri güçlendirmek için Amerikan Board bünyesinde üç ayrı kadın misyoner örgütü kurmuştur. Bu kuruluşlar 1868'de Boston'da Kadın Misyon Cemiyeti (WBM), aynı yıl Chicago'da Dahili Kadınlar Cemiyeti (WBMI) ve 1873'te San Francisco'da Pasifik Kadınlar Misyon Cemiyetidir (WBMP). Bu örgütler, özellikle Osmanlı'daki kız çocuklarının eğitimi için yatılı okullar açarak hem öğrenci hem de öğretmen yetiştirilmesinde önemli rol oynamıştır.[22]

İskandinav misyonerler ise Danimarka, Almanya ve İngiltere'deki misyon okullarına gönderilmiş ve eğitimlerini bu uluslararası ortamda almışlardır. Bu süreç, misyonerlerin hem ulusal hem de uluslararası bağlamlarda dini ve sosyal görevlerini yerine getirmelerine olanak sağlamıştır. Bu eğitim aynı zamanda farklı kültürel ve ideolojik etkilerin bir araya gelmesini de sağlamıştır. İskandinavya'daki bağımsız kadın misyon örgütleri sayıca az olsa da finansal, pratik ve ideolojik işbirliğine büyük ölçüde dayanmışlardır. İskandinav misyonerler diğer misyoner örgütleriyle ortak hareket etmiştir. Bunlar arasında Ermenilerle ilgili çalışmalarda Alman Deutsche Hülfsbund für Christliche Liebeswerk im Orient, Deutsche Orient Mission ve Congregational American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM) gibi dindar yapılar ilk sırada yer almıştır. İskandinav KMA misyonerleri, üst ve üst-orta sınıflara mensup, büyük ölçüde yüksek eğitimli ve profesyonel kadınlardan oluşmaktaydı. Bu kadınlar, misyon çalışmalarında geleneksel misyon toplumlarının

[20] Ann White, "Counting the Cost of Faith: America's Early Female Missionaries", *Church History 57*, no. 1 (March 1988), s.19-30.

[21] Uygur Kocabaşoğlu, "Cyrus Hamlin: Misyoner, Eğitimci, Müteşebbis", *Kebikeç*, S.36, 2013, s.86-90.

[22] Gülbadi Alan, "Osmanlı Ülkesinde Amerikan Board Kadınları", *V. Uluslararası Canik Sempozyumu – Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın Sempozyumu Bildiri Kitabı* (1-3 Nisan 2016), C.I, Samsun 2016, s.711-751; Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I", s.64.

sunduğundan daha fazla söz hakkı ve etki sahibi olmayı istemekteydiler. Bu bağlamda KMA ve Amerikan Board arasında sıkı bir ilişki bulunuyordu. Özellikle Orta Doğu'da savaş sırasında yasa dışı kurtarma çalışmalarında kritik bir öneme sahip olan uluslararası bir ağ oluştururken iş birliği içinde hareket ediliyordu. Amerikan Board, 1831'den itibaren Osmanlı topraklarında Ermenilerle çalışmaya başladığı için 1900'e gelindiğinde devlet içindeki en büyük, en eski ve en önemli misyon örgütü haline gelmişti.[23]

Bu bağlamda kadın misyon örgütü Lutheran Kvinnelige Misjonsarbeidere (KMA) de İskandinavya'da 1894'te İsveç'te kurulmuştu. 1900'de Danimarka ve Finlandiya'da, 1902'de ise Norveç'te faaliyet göstermeye başlayan bu örgüt, ilk etapta "putperest ülkelerdeki" kadınların yaşamlarını iyileştirmeyi amaçlamıştı. KMA'nın kurucuları, 19. Yüzyılın sonlarında Kuzey Amerika, İngiltere ve Almanya'da kurulan sayısız kadın misyon örgütlerinden önemli oranda etkilenmişlerdi. Dini bir çağrı ile harekete geçen, eğitimli ve bekar kadınlar, profesyonel becerilerini, Protestan misyonu adına Hristiyanlığın küresel ulaşım idealini gerçekleştirmek için kullanmışlardı.[24]

Kısa adı KMA olan *Female Mission Workers* olarak da bilinen bu yapı Danimarka merkezli Protestan bir kurumdu. Danimarkalı bir misyoner cemiyeti olan KMA, İsveç'teki uluslararası kutsallaştırma hareketinden ve İngiliz Keswick[25] konferanslarından esinlenerek 1900 yılında kurulmuştu. KMA aynı zamanda faaliyetlerinin büyük bir bölümünde Anglosakson dünyasında var olan ve tamamen kadınlardan oluşan misyoner örgütlerinin Danimarka'daki tek örneği olarak da öne çıkıyordu. KMA'nın Osmanlı'daki çalışmalarının ise Sultan II. Abdülhamid döneminde, 1894-96 yıllarında meydana gelen Ermeni olayları sırasında uyguladığı politikalar ve bu sırada yaşananlara bir yanıt olarak 1901'de başladığı kaydedilmiştir. 1907-1919 yılları arasında KMA Ermenistan'a da misyonerler göndermiş ve bazı örgüt üyeleri Ermeni Tehciri sırasında bu sürece tanıklık da ederek konvoydakilere yardımda bulunmuştur.[26]

KMA yapısının şekillenmesinde Osmanlı Devlet'inde 19. yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen gelişmelerin önemli bir payı olmuştur. Danimarka KMA'sı, Hindistan, Kuzey Afrika, Karayipler'deki Danimarka sömürgelerine (1917'den itibaren Virjin Adaları'na) ve Çin'e misyonerler göndermeye başlamıştır. Ancak zamanla yaşanan gelişmelerle birlikte Sovyetler Birliği döneminde dahi KMA misyonunun ilk faaliyet yeri Ermenistan olmuştur. Öyle ki Ermeniler, 1981 yılında bu yapı dağılana kadar KMA'nın içindeki en önemli unsur olmuştur.[27]

---

[23] Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I", s.70-71.

[24] Gülbadi Alan, "Osmanlı Ülkesinde Amerikan Board Kadınları", *V. Uluslararası Canik Sempozyumu – Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın Sempozyumu Bildiri Kitabı* (1-3 Nisan 2016), C.I, Samsun 2016, s.711-751; Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I", s.64.

[25] Söz konusu İngiliz Keswick konferansları, kutsallaşma hareketini yaymak amacıyla düzenlenen, Hristiyan ruhaniyetinde kişisel dönüşümü ve Tanrı'ya tam bağlılığı teşvik eden uluslararası toplantılardır. KMA'nın bu konferanslardan esinlenmesi, onların ruhaniyet, misyonerlik anlayışı ve kadınların aktif katılımı konusunda benzer çizgide olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Bkz: Inger Marie Okkenhaug, "Spiritual Reformation and Engagement with the World: Scandinavian Mission, Humanitarianism, and Armenians in the Ottoman Empire, 1905–1914", *Christian Missions and Humanitarianism in The Middle East, 1850-1950*, Brill, 2020, 90-109.

[26] Natalia Bermúdez Qvortrup, "The Bodil Biørn Collection and its Community of Records", s.113; Daniel Henschen ve Peter Lodberg, "Kvindelige Missions Arbejdere", *Danmarks Nationalleksikon*, 2024.

[27] Matthias Bjørnlund, "Harput – Misyonerler", Houshamadyan, (Matthias, Harput), 2015, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025.

Danimarka KMA'sının ilk hedefi *Osmanlı Ermenilerini kendilerini bekleyen tehlikeler hakkında bilinçlendirmek* olmuştur. Bir süre sonra KMA içindeki kadınlar kendilerine ait bir misyon ve yetimhane istemeye başlayınca, Kasım 1902'de, Elâzığ şehrinde *Emaus* isimli bir yetimhane kurmuşlardır. Buradaki Amerikan ve Alman misyonerlerle iyi ilişkiler içinde olan KMA, bir süre sonra buradaki yapıları da kullanmaya başlamıştır. *Emaus* adlı yetimhane aslen bir Danimarka kurumu olmasına rağmen, ara sıra İsveç, Norveç ve Finlandiya'daki KMA şubelerinden de maddi destek aldığı için *İskandinav Yetimhanesi* olarak da adlandırılmıştır. Ayrıca ilk kurucu üyelerinden biri olan Alma Johansson da bir İsveçli olması nedeniyle KMA'nın uluslararası alanda ciddi bir destek almasını da sağlamıştır. Zaten KMA her ne kadar insani yardım çalışmaları, fiziksel yardım gibi amaçlarla bölgede olduğunu belirtse de nihai hedefleri bölgedeki gelişmeleri kayıtlar yoluyla dünya kamuoyuna yansıtmaktı. Bu amaç kendi kaynaklarında net bir biçimde belirtilmiş ve *uluslararası kamuoyunun dikkatini bölgedeki insani krize çekmeyi amaçladıkları* belirtilmiştir[28]

KMA kadın misyonerler Örgütü'nün Danimarka, İsveç ve Norveç şubelerinde çalışan Maria Jacobsen, Danimarkalı meslektaşı Karen Marie Petersen (d. 1881), İsveçli Alma Johansson (1881-1974) ve Bodil Biørn, aralarında Doğu Misyonu'ndan Karen Jeppe'nin de bulunduğu diğer bazı İskandinav misyonerler Tehcir sürecinde yardım görevlileriyle birlikte bazı gizli kurtarma operasyonlarının bir parçası olarak da görev almışlardır.[29]

İskandinav kadın misyonerler hemşirelik ve öğretmenlik gibi mesleklerde profesyonel olarak eğitim almış kişiler olarak Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde görünürde dini gerekçelerle görev yapmışladır. Ermeniler arasında din değiştirme çalışmalarının yanı sıra yardım faaliyetlerinde bulunmuş ve uluslararası kamuoyuna bilgi akışı konusunda da önemli bir rol oynamışlardır. Bu kadınlar, aynı zamanda I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Ermenilere yönelik uyguladığı Tehcir kararının uygulanmasını yasa dışı kurtarma operasyonları ile engellemeye de çalışmıştır. Söz konusu kadın misyonerlerin kariyerleri, yardım çalışmaları ve Osmanlı Devletindeki savaş tanıklarına bakıldığında bu görevlerinin yalnızca profesyonel yaşamlarını etkilemekle kalmadığı aynı zamanda Ermenilerle kurdukları yakınlık nedeniyle özel yaşamlarını da şekillendirdikleri kaydedilmiştir.[30]

Misyonerlik faaliyetlerine genel olarak bakıldığında, misyonerlerin görev alacakları bölgeye geçmeden önce, o bölgenin dili, tarihi ve kültürü hakkında kapsamlı bilgiler edindikleri de görülmektedir. KMA misyonerleri için de benzer bir durum söz konusudur. Örneğin, KMA'dan Biørn, savaş sonrası Lübnan ve Suriye'de görev yapan ünlü Danimarkalı meslektaşları Maria Jacobsen ve Karen Jeppe gibi, 1900'lerin başından itibaren Osmanlı'daki Ermenilerle çalışmaya başlamıştır. Ermeni kültürünü ve dilini derinlemesine öğrendikten sonra, Tehcir dönemi boyunca Doğu Anadolu'daki Ermenilerle birlikte yaşamıştır.[31]

1915 Olayları sırasında yaşananlarla ilgili KMA misyonerlerinin kayıtlarına bakıldığında Ermeniler için üç seçeneğin olduğuna işaret edildiği görülür. Ermenilerin çoğunun zorla göç ettirildiği, geride kalanların ise ya büyük miktarda parayla Türk yetkililere rüşvet verdiği

[28] Matthias, Harput; S. Myhre Ahlstrand, *Women in the Armenian Genocide*, Danimarka Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danimarka, 2020; Natalia Bermúdez Qvortrup, "The Bodil Biørn Collection and its Community of Records", s.113.

[29] Inger Marie Okkenhaug, "Religion, relief and humanitarian work among Armenian women refugees in Mandatory Syria", s.432-435.

[30] Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I", s.63.

[31] Inger Marie Okkenhaug, "Religion, relief and humanitarian work among Armenian women refugees in Mandatory Syria", s.434.

ya da saklanmayı başararak hayatta kaldıkları ileri sürülür. Misyonerlere göre üçüncü bir grup ise İslam'a geçmekle kurtuluşu bulmuştur. Bu nedenle bazı bölgelerde Türk yetkililerin, Ermenilerin hayatlarını kurtarması için İslam'a geçişi hemen kabul edilebilir bir seçenek olarak sundukları belirtilir. Özellikle Ermenilere sempati duyan Türklerin İslam'a geçişi destekledikleri kaydedilir. Ancak İslamiyet'e geçişin misyonerler tarafından rahatsızlıkla karşılandığı da belirtilir. Bu yüzden misyonerler "Ermenilerin İslamiyet'e geçiş stratejisinin birçok hayat kurtarabilecek olsa da derin bir şekilde dindar olan misyonerlerin, Hristiyanlıktan İslam'a geçişle din değişikliğini kınadıklarını" kaydetmişlerdir. Bu nedenle özellikle Hristiyan inancını koruyan ve direnç gösteren Ermenilerin Hristiyanlığa göre şehit olarak övüldüğü de dile getirilmiştir.[32] Tüm bu girişimler misyonerlerin her ne kadar yardım adı altında olsa da nihai hedeflerinin dini nedenlere dayandığını göstermesi açısından önemlidir. Zaten KMA misyonerlerinin de diğer misyoner yapılarla benzer hedeflerinin olduğu raporları ve anılarında yer alan bilgilerden net bir biçimde anlaşılmaktadır.

Osmanlı topraklarında İskandinav kadın misyonerlerin çalışmaları zamanla bulundukları bölgelerdeki gelişmeleri uluslararası topluma aktararak yanlı bir kamuoyu oluşturmaya da dönüşmüştür. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nde Ermenilerle ilgili üstlendikleri roller nedeniyle İskandinav kadınları, *Ermenilerin anneleri* olarak da adlandırılmışlardır. Ayrıca, Ermeni çocuklarını evlat edinerek ve genel misyonerlik faaliyetleri aracılığıyla ulusötesi ağlar da kurmuşlardır.[33]

Misyonerlerin Ermenilerle temasında bazı temel gayeler olduğu gibi Ermenilerin bu misyonlardan bazı beklentileri vardı. Örneğin Protestan misyonlarla temas eden birçok Ermeni, bu temasları sağlık ve eğitim hizmetlerinden yararlanmak amacıyla gerçekleştiriyordu. Ermeni rahipler ve kilise liderleri ise, misyonerleri Ermeni toplumu için bir tehdit olarak görüyorlardı ve Batılı misyonlara, İskandinav kadın misyonerler dahil olmak üzere, zaman zaman güçlü bir muhalefet gösteriyorlardı. Söz konusu muhalefete rağmen, misyon okulları, sağlık klinikleri ve hastaneleri yoğun talep görüyordu. Misyon dergileri, Ermeniler arasında bir Protestan reformuna duyulan ihtiyaca odaklanmıştı. Örneğin, 1914 yılında Norveç KMA dergisinde Biørn'ün kaleme aldığı bir makalede, hemşirelik ve ebelik hizmetlerinin Türkiye'de KMA'nın[34] çalışmalarında öncelikli hale getirilmesi gerektiği savunuluyordu. I. Dünya Savaşı'na gelindiğinde, yardım çalışmaları diğer tüm faaliyetlerin önüne geçmişti.[35]

Sınırların Ötesinde Bir Tanıklık: Danimarkalı Misyoner Karen Jeppe'nin Gözünden Ermeniler

Karen Jeppe'nin babası, kendi de çok seyahat etmiş biri olarak kızını Osmanlı topraklarına göndermeyi zor kabul etmiştir. Burada, Türkler hakkında kullanılan bazı ifadeler, o dönemde dahi Avrupa'da Türkler ve Müslümanlar hakkında yaygın olan oryantalist bakış açısını gözler önüne sermektedir. Jeppe'nin babasının, kızını Osmanlı

[32] Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I", s.76.

[33] Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I", s.65-66.

[34] 1915 Olaylarıyla ilgili günümüzde Norveç Ulusal Arşivi'nde Ermenilerle ilgili çok sayıda belge koleksiyonu olduğu bilinmektedir. Bu koleksiyon, fotoğraflar, slaytlar, fotoğraf albümleri, mektuplar, broşürler ve dönemin misyoner gazetesinde yer alan yazılardan oluşmaktadır. Bu koleksiyon aynı zamanda Norveçli Kadın Misyoner İşçilerinin yani KMA'nın daha geniş bir arşivinin de parçasını oluşturmaktadır (Natalia Bermúdez Qvortrup, "The Bodil Biørn Collection and its Community of Records", s.111).

[35] Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I", s.69.

topraklarına göndermek konusundaki düşünceleri "kılıç kuşanan ve çokeşlilik uygulayan kafirlerin arasına göndermek ona doğru gelmiyordu" şeklinde ifade edilmiştir. Bu sözler, dönemin Avrupa'sındaki subjektif bakış açısını açıkça ortaya koymaktadır. Babasının yakın arkadaşı ve yerel papaz da bu fikre pek sıcak bakmamış olsa da Jeppe bu zorluklara rağmen amacına ulaşmayı başarmıştır.[36]

Jeppe, 1876'da Gylling'de dünyaya gelmiştir. 1903'te Anadolu'ya gelerek, Urfa'ya gidip çalışmalarına başlamıştır. Babası, Gylling'deki bir okulda öğretmen ve zamanına göre çok iyi eğitimli bir kişiydi. İngiltere'de eğitim görmüş Als kökenli bir adam olarak, İngilizce ve Almancayı çok iyi konuşabiliyordu. Modern bir adam olarak tanımlanan ve kadınların da eğitim alması gerektiği fikrini savunan babası, Karen'e erken yaşlarda ders vermeye başlamıştır. Karen, altı yaşına gelmeden önce Ingemann'ın tarihi romanlarını okumaya başlamıştır. 13 yaşına geldiğinde ise, Almanca öğrenmesi için babasının Als'taki akrabalarının yanına gönderilmiştir. Eve döndükten sonra babası, 1893 yılına kadar Karen'in eğitimini sürdürmüş ve 1893'te Karen, Ordrup Gramer Okulu'nun daimî öğrencisi olmuştur. Bu okulun müdürü H.C. Frederiksen'di ve o dönemde pek yaygın olmayan bir şekilde bu okulda kız ve erkek öğrenciler birlikte eğitim görmekteydi. Karen, evlerinde yaşayamayacağını bile bile orada yatacak bir yerin olması konusunda ısrar ederek Frederiksen'in bir nevi manevi kızı olmuştur. Böylece 1895'te okul diplomasını alana kadar ve sonrasında birkaç yıl daha Frederiksen'in evinde kalmıştır. Babası Karen'in doktor olmasını istemiş olmasına rağmen, Karen matematik okumuş ancak sonra bu alandan vazgeçmek zorunda kalmıştır. İş yükünün çok ağır olduğunu ve bununla başa çıkamayacağını hisseden Karen, iki yıl boyunca hastalanmıştır. Tüm bu olumsuzluklara rağmen, Frederiksen'in okulunda öğretmenlik yapmaya başlamış ve özellikle zor ve işbirliği yapmayan öğrencilerle ilgilenen yetkin bir öğretmen haline gelmiştir. 1902'de bir akşam Frederiksen, okulda öğrencilere yüksek sesle bir şeyler okurken Karen oldukça etkilenmiştir. Frederiksen'in okuduğu metin, Aage Meyer Benedictsen tarafından yazılmış bir makaleydi ve 19. yüzyılın sonunda Ermenilere "zulüm" yapıldığından bahsediyordu. Bir süre sonra, Benedictsen Kopenhag'da bir konferans vermeye geldiğinde, Karen onu dinlemeye gitmiş ve ilgi çekici bir hatip olan Benedictsen'den etkilenmişti.[37]

Jeppe'nin Benedictsen'den etkilenmesi, onun Anadolu ile ilgili çalışmalara katılımında önemli bir rol oynamıştır. Benedictsen, eğitimli bir filolog olarak Doğu Avrupa, Kürt bölgeleri, İran, Hindistan, Borneo, Batı Hint Adaları, İrlanda ve Ermenilerin yaşadığı bölgelere, dillerini ve kültürlerini öğrenmek amacıyla çeşitli seyahatler düzenlemiş bir entelektüeldir. Benedictsen, İran'a yaptığı bir seyahatte Urfa'da bir yetimhane, okul ve ihracat için halı üretimi başlatan Alman Şark Misyonu'nu ziyaret etmiştir. Bu Misyonun lideri, Alman din adamı Johannes Lepsius'tur. Böylece, Benedictsen 1902 yılında Danimarka'ya döndüğünde, Danimarka Ermenilerinin Dostları'nı kurma girişiminde bulunmuştur.[38]

Benedictsen, Jeppe'nin duygu ve düşünce dünyasının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle Jeppe, Benedictsen ile temasa geçmiştir. Benedictsen, Jeppe'ye Urfa'da Dr. Lepsius'un kurdukları okul için bir kadın öğretmen aradıklarını iletmiştir. Bu teklif karşısında hemen harekete geçen Jeppe'nin Anadolu seyahati böylece başlamıştır.[39]

[36] Eva Lous, "Karen Jeppe: Denmark's First Peace Philosopher", *The Danish Peace Academy*, 2003, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 14 Ocak 2025.
[37] Eva Lous, "Karen Jeppe".
[38] Eva Lous, "Karen Jeppe".
[39] Eva Lous, "Karen Jeppe".

Jeppe, Urfa'daki Alman Doğu Misyonu yetimhanesinin başında görev yapar. Tüm savaş boyunca Urfa'da kalan Jeppe, evlat edindiği Ermeni oğlu Misak ile, bölgede tehcir edilen Ermenilerle ilgili çalışmalarda önemli bir rol oynar. Ermenilerin Urfa'dan geçirilmesi için yiyecek ve su temin eden Jeppe ve manevi oğlu Misak, Ermeni mültecileri evlerinin altına saklayarak bir yıl boyunca evlerinin alt katında onları barındırır. Ayrıca, Ermenileri Kürt ya da Arap olarak gizleyerek kaçmalarına da yardım eden Jeppe, savaşın ardından da Ermenilerle ilgili çalışmaları uluslararası düzeyde devam ettirir.[40] Jeppe, Danimarkalı Armenofil yardım kuruluşu olan *De Danske Armeniervenner* (Ermenilerin Danimarkalı Dostları) adlı kuruluşta da çalışır. Bu kuruluş, 1925 civarında Halep, Suriye ve çevresindeki yerlerde yaşayan Ermeniler için yürütülen yardım çalışmalarını desteklemek amacıyla bir pul da bastırmıştır. Pulda, "Danimarka Ana'nın Ermeni çocuklarını, Danimarka bayrağı ile tehcir yürüyüşünde öldüren Türk jandarmalarından koruduğu" tasvir edilmiştir. Pulun üzerindeki İngilizce metinde üstte, "Bu pul açlıktan ölmek üzere olan bir Ermeni çocuğa yemek parasıdır" ifadesi, altta ise "Ermenilerin Danimarkalı Dostları" yazısı yer almaktadır. Bu pul, Danimarka'da kilise kermeslerinde, konferanslarda ve pek çok yerde satılarak adeta bir propaganda işlevi görmüştür.[41]

*Karen Jepp*e'nin Urfa'daki Yardım Faaliyetleri

Karen Jeppe, 1 Ekim 1903'te evinden ayrılarak Berlin üzerinden trenle İtalya'ya, oradan da yelkenle İstanbul'a gelmiştir. Marmara Denizi'ni geçtikten sonra gemiyle İskenderun'a ulaşmıştır. Ancak karaya çıkacağı sırada kolera salgını nedeniyle Mersin'e yönelmiş ve burada, yetimhanede birlikte çalışacak olan İsviçreli diyakoz Jakob Künster ile tanışmıştır. İkisi birlikte yolculuklarına devam etmiştir. Jeppe, Asya'nın büyüsüne kapıldığını, özellikle İstanbul'un siluetindeki kubbeler ve günbatımındaki renklerin ona derin bir etki bıraktığını anılarında belirtmiştir. Mersin'den trenle Adana'ya ulaştıktan sonra, demiryolunun burada son bulduğunu ve yolculuğun geri kalanının önce at arabası, ardından da eşeklerle devam ettiğini belirtmiştir. Yolculuk sırasında kendilerine soygunculardan korunmaları için bir asker eşlik etmiştir. Küçük grup geceyi, insanların kendi yataklarını ve yiyeceklerini getirdiği bir handa geçirmiştir. Yalnızca çıplak kil zemin olduğunu belirten Jeppe, bu durumun kendisini heyecanlandırdığını ifade etmiştir. Urfa'ya yaklaşırken, yüzlerce insanın onları karşılamaya geldiğini anlatır. Urfa'da, Danimarka'dan gelen yabancı bir bayanı görmek isteyen çok sayıda kişi olduğunu belirten Jeppe, yöre halkının kendisine karşı tutumlarını pozitif bir şekilde dile getirmiştir. Urfalıların kendisine tatlı su, çay ve yiyecek getirdiklerini, bu yiyeceklerin servis edildiği battaniyelerin üzerinde sunulduğunu anlatır. Ayrıca, Urfa'ya girişinde şehre uygun bir şekilde girebilmesi için bir atın getirildiğini, ancak bu teklifi reddederek son mesafeyi alıştığı eşekle kat etmeye devam ettiğini ifade etmiştir. Karen Jeppe'nin Urfa'ya dair ilk izlenimlerine göre, şehirde yaklaşık 50.000 kişi yaşamaktadır. Urfa'da evler genellikle bir ya da iki katlıdır ve sokaklar o kadar dardır ki yüklü bir deve ancak geçebilir. Efsaneye göre, Urfa, İbrahim'in Ur'unun bulunduğu yerdir. Jeppe için her şey yenidir ve hayal edebildiğinden çok daha farklıdır. Bu nedenle, Urfa'daki ilk günleri için "bütün bir dünya üzerime aktı" ifadelerini kullanmıştır.[42]

Jeppe, Urfa'da bulunduğu süre zarfında öğretmenliğe başlamadan önce dil öğrenmesi gerektiğinin farkına varmıştır. Bu nedenle, yaklaşık bir yıl sonra görevine başladığında Ermenice, Arapça ve Türkçe konuşabilecek bir düzeye gelmiştir. Ayrıca bu süreçte yeni

[40] Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I", 79-80.
[41] Matthias Bjørnlund ve Elyse Semerdjian, "Karen Jeppe (1876-1935): "Mother of Armenians", *Houshamadyan*, 2020, (Çevrimiçi) Erişim Tarihi: 10 Ocak 2025; İdris Yücel, "Bir misyonerlik Uygulamasının Teorisi ve Pratiği", s.84.
[42] Eva Lous, "Karen Jeppe".

öğretim yöntemleri de uygulamaya koyar. Bu yöntemler kısa sürede etkisini gösterir ve Jeppe'nin eğittiği çocuklar, okuma yazmayı diğer okullardaki çocuklardan çok daha hızlı öğrenmeye başlarlar. Bu konuda Doğu Misyonunun lideri bir keresinde şu ifadeleri kullanmıştır: *Okul çalışmalarımız, Urfa çevresindeki geniş bir alanda öğretim sistemini önemli ölçüde etkiledi. Bayan Jeppe sesli ve görsel eğitimi uygulamaya koydu ve bunun sonucunda normalde yetenekli olan çocuklar, bir yıl içinde sadece dili akıcı bir şekilde konuşmayı öğrenmekle kalmıyor, aynı zamanda 2-3 yılda elde edebilecekleri yazma kapasitesini de kazanıyorlar. Çok uzaklardan öğretmenler bu yöntemi tanımak için geliyor. Tüm Ermeni okul sisteminin yenilenmesi buradan yayılıyor gibi görünüyor*.[43]

Jeppe'nin buradaki başarısının temelinde daha Ordrup Dilbilgisi Okulu'ndaki öğretmenlik günlerinde edinmiş olduğu deneyimlerin önemli bir payı olmuştur. Özellikle eğitimci Frederiksen'in 1889 tarihli ders kitaplarını tanımış olan Jeppe'nin bu ders kitaplarından edindiği deneyimleri Urfa'daki öğrencilerine aktardığı ve ayrıca görsel eğitimi destekleyen bu yöntemi uygulamasının Jeppe'nin başarısının arkasındaki temel itici güç olduğu da anlaşılmaktadır.[44]

Jeppe de Urfa'da kısa sürede işleri yoluna koymuş ve geleceğe dair planlamalarda bulunmuştur. Burada çocuklar için kitaplarla eğitimin yanı sıra küçük yaşlardan itibaren farklı el sanatlarını öğrenmeleri için atölyeler kurmuş, bir dokuma atölyesi ve buna bağlı boyahaneler de açmıştır. Urfa'da satış amaçlı ipek üretimi için de bazı planlamalar yapmıştır. Bu süreçte Jeppe'nin görev yaptığı misyonun okul, yiyecek ve barınma konusunda maddi ihtiyacı her geçen gün biraz daha artmaya başlayınca Jeppe *Danimarkalı Ermeni Dostları*'na mektup yazarak yardım istemiştir.[45]

Jeppe'nin Urfa'daki eğitim, üretim ve yardım faaliyetleri, onu bir misyon temsilcisi olmanın ötesine taşımıştır. Jeppe zamanla bölgenin sosyoekonomik dokusuyla bütünleşen ve yerel aktörlerle etkileşim kuran bir figüre dönüşmüştür. Bu etkileşimlerin mekânsal ve toplumsal açıdan en somut karşılığı ise Germüş köyü örneğinde gözlemlenmektedir. Urfa ve çevresindeki toplumsal, ekonomik ve kültürel ilişkilerin merkezinde yer alan Germüş köyü, bölgedeki aktörler arasında kurduğu dengeyle dikkat çekici bir örnek sunmaktadır. Geniş meyve bahçeleri ve sebze tarlalarıyla tanınan bu köy bölgedeki birçok kabile için ana Pazar yeri olarak kabul edilmiştir. Köydeki Ermeniler, kabileler ile Urfa'daki tüccarlar arasında adeta aracı bir rol üstlenmişlerdir. Bu nedenle köylülerin, çölde yaşayan kabileler tarafından korunduğunu kaydeden Abrahamyan'a göre bu köydeki Ermeniler Halep'e ulaştıklarında, tanıdıkları Haşim Paşa'ya başvurarak onun himayesinde tarım yaparak yaşamak istediklerini dile getirmişlerdir. Ancak Paşa'nın diğer köylerdeki uygulamalarından korktukları için, aracı olarak Jeppe'yi seçtikleri kaydedilir. Jeppe'nin hem Haşim Paşa hem de Germüş köylüleri tarafından tanınması ise bu süreçte Jeppe'ye bir arabuluculuk rolü de yüklemiştir. Jeppe, 1903'te Urfa'ya geldikten sonra 1909'da Germüş köyü yakınlarında bir arazi satın alarak bağlar ve bahçeler oluşturmuştu. Zamanla bu bölgede Jeppe herkes tarafından tanınan ve bilinen bir isme dönüşmüştür.[46]

Jeppe 1908 yılında hem tatil hem de ülkeyi dolaşmak ve Ermeni mülteciler arasında yaptığı çalışmaları anlatmak amacıyla Danimarka'ya dönmüştür. Jeppe'nin Danimarka'da olduğu süreçte 1909'da Adana Olayları yaşandı. Ancak daha sonraki süreçte I. Dünya

[43] Svend Cedergreen Bech, *Hos et Folk Uden Land*, GEC Gad, Copenhagen, 1982, s.23'ten aktaran Eva Lous, "Karen Jeppe".
[44] Eva Lous, "Karen Jeppe".
[45] Eva Lous, "Karen Jeppe".
[46] Victoria Abrahamyan, "Extra-ordinary cooperation between ordinary Ottomans", s.1-17.

Savaşı'na kadar Ermeniler için koşulların daha iyi hale geldiği ve birçok Ermeni'nin farklı türlerde zanaatlara başladığı kaydedilmiştir. Bir kısım Ermeni'nin topraklarını işlemeye geri döndüğüne de yer verilmiştir. Jeppe 1908'de Urfa'ya geri döndüğünde Ermenilerle ilgili çalışmalarına devam etmiştir. Küçük tarımsal yerleşimler kurma planları da yapan Jeppe, bunun için dağlarda bir arazi satın almıştır. Bu arazide üzüm bağları diken Jeppe, burada başlangıçta küçük bir çadırda yaşamış ve yerel halk onun misyon istasyonundan bu kadar uzakta kalmaya cesaret etmesine anlam verememiştir. Jeppe zamanla yoldan geçen Kürtler ve Araplarla iyi bir ilişki kurmuştur. Giriş yoluna soğuk su koyduğu, onları kendi dillerinde "Tanrı babanı korusun" şeklinde selamladığı ve bu şekilde pozitif bir iklim oluşturduğu da kaydedilmiştir. Jeppe Urfa'da zamanla bölgede artık Araplar arasında yaygın bir gelenek olan sigara ve kahve ikramına da başlamıştır. Jeppe bu gelişmelerin yanı sıra Urfa'ya geldikten birkaç yıl sonra yetim bir çocuğu da evlat edinmiştir. Evlat edindiği oğlu Misak'tan büyük yardım gören Jeppe, bir de Lucia adında bir kız çocuğunu evlat edinmiştir. Misak'la Lucia 1913 yılında, Karen Jeppe'nin Urfa'ya gelişinin yıldönümünde evlenmiştir. Jeppe Urfa'da kısa sürede her şeyi yoluna koymuş ve üzüm bağı ve sebze yetiştiriciliğinde önemli bir başarı elde etmiştir. Bu arada Jeppe'nin misyona bağlı çocuk eviyle bağlantılı atölyelerdeki işleri de iyi işliyor ve buradaki Ermeniler için koşullar her geçen gün daha da iyiye gitmeye başlamıştır.[47]

Urfa'da Ermenilerle ilgili kısa sürede büyük başarılar elde eden Jeppe'nin, I. Dünya Savaşı ile birlikte işleri zorlaşmaya başlamıştır. Jeppe'ye göre 1915'te tehcir kararı alındığında[48] birkaç yüz bin kişi ya Kafkasya'ya ya da Suriye'ye kaçmıştır. Bu süreçte Jeppe, Ermenilere yardım etmeye çalışmış, Tehcir'e tabi tutulan Ermenilerin bazılarını evinin altında saklamış ve Urfa'dan yola çıkan Ermeni kervanları için yiyecek ve su temin etmeye çalışmıştır. Ancak Jeppe'nin bu dönemde, Türklere karşı son derece sübjektif bir bakış açısı sergilediği de görülmektedir. Örneğin, Tehcir sırasında Türklerin, *genç Ermeni kadınlarını, kızlarını genellikle cinsel amaçlı ve ev içi kölesi olarak sattıklarını, yaşlı kadınlar ve çocukları ise susuzluk, açlık ve yorgunluktan ölene kadar dolaştırdıklarını* da iddia etmiştir.[49] Dahası, Jeppe ve diğer İskandinav misyonerlerinin bölgedeki çalışmalarına genel olarak bakıldığında, *erdemli Ermeni kadınının, vahşi ve korkunç Türk tarafından mağdur edilmesi ve Batı tarafından kurtarılmayı gerektirmesi* teması, tüm misyonerlerin ana gündemini oluşturmuştur. Bu tema, Near East Relief ve diğer misyoner ile sivil toplum kuruluşlarının düzenlediği kamuoyu oluşturma ve bağış toplama kampanyalarında tekrar eden bir ana tema haline gelmiştir.[50] Bu iddialar Amerikan misyonerlerinin yazdığı raporlarda da sıklıkla dile getirilen ifadelerdir. Örneğin Amerikan *YDYK* komitesi üyesi Mary Webb'in 1920'de yazdığı bir raporda ise "harem" ifadesi kullanılmıştır. Adana'da genç kızların haremlerden kendileri sayesinde kurtarıldığı ileri sürülmüştür. Bir başka kız çocuğunun ise annesi tarafından bir Türk'e satılıp Beyrut'a götürüldüğü kaydedilmiştir. Bu tarz ifadeler taraflı ve subjektif olmanın ötesinde kadın misyonerlerin bağlı bulundukları yardım kuruluşlarında belki de daha fazla yardım alabilmek için bilinçli olarak kullandıkları bir tutum olarak da değerlendirilebilir.[51]

[47] Eva Lous, "Karen Jeppe".

[48] Bu rakamlar ve iddialarla ilgili birçok husus bulunmakla birlikte, bu konu bu çalışmanın kapsamı dışında olduğundan burada detaylarına girilmeyecektir.

[49] Ketih David Watenpaugh "The league of nations" rescue of Armenian genocide survivors and the making of modern humanitarianism, 1920–1927", *The American Historical Review*, C.5, S.115, 2010, s.1333; Eva Lous, "Karen Jeppe".

[50] Ketih David Watenpaugh, "The league of nations", s.1337.

[51] Ebru Güher, "Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi", s.1519-1530.

Jeppe, I. Dünya Savaşı süresince Urfa'da kalmaya devam etmiş ve bu süreçte Anadolu'da yaygın olan lekeli humma hastalığına yakalanmıştır. Hastalığı nedeniyle, bir misyonerle birlikte evine dönmesi planlanmış olsa da Jeppe'nin evinde Tehcir edilen Ermeniler bulunduğu için bu teklifi reddettiği belirtilmiştir. 1918 yılına gelindiğinde ise Jeppe, artık yapabileceği bir şey kalmadığını fark etmiştir. Zira bir buçuk yıl boyunca evinin altında kazdığı mahzende yaşayan Tehcir edilen Ermeniler de evinden ayrıldığında, Jeppe Danimarka'daki evine dönmeye karar vermiştir.[52]

Jeppe, 1918 yılında Danimarka'ya döndüğünde hastalanmış, sinirsel olarak çökmüş bir şekilde eve vardığını ve sağlığını bir daha tam olarak toparlayamadığını kaydeder. İçinde bir şeyin öldüğünü söyleyen Jeppe ile benzer şekilde Alma Johansson da benzer duyguları ifade ederek yaşadıkları sürecin kendilerini derinden etkilediğine işaret eder.[53] Jeppe'nin Tehcir'e tabi tutulan Ermenilere yönelik eğitim ve diğer alanlardaki yardımları gerçekleştirmesindeki başarının arkasında, bölgeyi, bölge dilini ve kültürünü derinlemesine bilmesinin önemli bir payı bulunmaktadır. Ayrıca, bu süreçte Danimarkalı Ermeni Dostları'nın maddi ve manevi desteği de Jeppe'nin Urfa'daki faaliyetlerinin başarıya ulaşmasında büyük bir rol oynamıştır.

Danimarka'ya döndükten sonra burada üç yıl kalan Jeppe, iyileşmiş olsa da daha önce sahip olduğu güç ve enerjinin bir daha asla geri gelmediğini belirtmiştir. Zira Jeppe artık kendisi de içinde bir şeylerin öldüğünü söylemiştir. I. Dünya Savaşının ardından Batılı Güçlerin kurmayı vaat ettiği Ermeni devletinin çok kısa ömürlü olduğuna işaret eden Jeppe, Rusların Ermenistan'ı fethettiğini ve böylece Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'ne dahil edildiğini belirtir. Jeppe Beyrut'ta manevi çocukları Misak ve Lucia tarafından kabul edilmiştir. Bu arada Danimarkalı Ermeni Dostları, Ermenilerin Dostu (Armeniervennen) dergisini yayınlamaya başlamıştır. Bu dönemde Jeppe de bu dergide Suriye'ye vardıktan sonra "Eve Dönüş" başlıklı bir makale yayınlamıştır.[54]

Suriye'ye Tehcir edilen Ermeniler için kurulan ilk köylerin oluşturulmasında da Jeppe'nin önemli bir payı olmuştur. Urfa'dan gelen Ermeni mülteciler ile Aneze kabilesine mensup yerel bir Arap şeyhi arasındaki iş birliği sayesinde ve Jeppe'nin arabuluculuğuyla bu köyler oluşturulmuştur. Bu aktörler arasındaki bağlantılar sayesinde daha sonra Fransız manda yönetiminin bu yerleşimlerin başarısını gelecekteki geniş çaplı mülteci yerleşim projelerinde model olarak kullanılmak üzere istismar ettiği de kaydedilmiştir.[55]

Jeppe 1924'te burada bir yetimhane ve kurtarma evi, altı tarım kolonisi, okullar ve 'Beyaz Ev' dinlenme evini kurmuştur. Günümüzde halen Halep'in ilk Ermeni yüksekokulu Karen Jeppe'nin adını taşımaktadır. Jeppe 1903 ila 1918 yılları arasında Urfa'da bulunmuş olsa da daha sonraki dönemlerde de Ermenilerle ilgili çalışmalarına devam etmiştir. Jeppe Milletler Cemiyeti (MC) adlı uluslararası örgütte de bir dönem (15 Mayıs 1921'den itibaren) Ermeni işleri komiseri olarak çalışmıştır. Bu süreçte MC'den bazı ekonomik ve siyasi destekler de almıştır.[56]

[52] Eva Lous, "Karen Jeppe".
[53] Inger Marie Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I", s.81.
[54] Eva Lous, "Karen Jeppe".
[55] Victoria Abrahamyan, "Extra-ordinary cooperation between ordinary Ottomans: creation of the first Armenian refugee settlements in the Syrian Jazira, 1918–1926", *Contemporary Levant*, C.2, S.9, 2024, s.1-17.
[56] Victoria Abrahamyan, "Extra-ordinary cooperation between ordinary Ottomans", s.169–185, Eva Lous, "Karen Jeppe".

Jeppe, Halep'e yerleşerek, Ermeni kadın ve çocukları ve diğer mülteciler için köyler inşa etmeye başlamıştır. Jeppe, projelerini yerel otoriteler ve kabile liderleriyle iş birliği yapmadan gerçekleştirmenin imkânsız olduğunu fark etmiştir. Bu nedenle Anezi ve Şammar kabilelerinin liderleriyle görüşerek, kurtarılan Ermenileri bu kabilelerin topraklarına yerleştirme konusunda bir anlaşmaya varmıştır. Jeppe, Suriye'nin Cezire bölgesinde mülteci köyleri kurarak, Tehcir edilen Ermenileri kendi kendilerine yeten bireyler haline getirmeyi hedeflemiştir.[57]

Jeppe'nin bu girişimleri 1924'ün başlarında, Fransız manda yönetiminin de ilgisi çekmiştir. Jeppe'yi desteklemeye istekli olan Fransızların bu ilgilerinin ardında, sınır ötesi faaliyetlerin Türkiye ile devam eden sınır belirleme görüşmelerinde avantaj sağlaması, Suriye çölünün Hristiyan mülteciler için kolonizasyon potansiyeli ve mülteciler ile Arap kabile liderleri arasındaki iş birliği gibi faktörlerin önemli bir yeri olmuştur.[58]

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetleri, çok erken dönemlerden itibaren başlamıştır. İlk dönemlerde İngiliz, Fransız, Amerikan ve Alman misyonerlik faaliyetleriyle başlayan bu süreç, zamanla farklı milletlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik politikaları doğrultusunda farklı bir yön almıştır. Benzer şekilde, I. Dünya Savaşı öncesi dönemde Ermenilerle ilgili yaşanan gelişmelerin İskandinav ülkelerinde de birtakım yansımaları olmuştur. Bu yönüyle savaş öncesi ve sonrasında dönemde bölgede bulunan İskandinav kadın misyonerlerinin faaliyetleri Danimarkalı KMA'nın bu gelişmelerle yakından ilgilendiğini göstermektedir. Bu kapsamda ABD ve Avrupa'da olduğu gibi İskandinav ülkelerinin de Ermeni sorunu ile yakından ilgilendiği ve Karen Jeppe'nin bu amaçla bölgeye geldiği görülmektedir. Jeppe'nin Urfa'daki çalışmaları, diğer kadın misyonerlerin faaliyetlerinden geri kalmamış, aksine çok daha ileri düzeyde faaliyetler içermiştir.

Jeppe'nin faaliyetleri ışığında, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında İskandinav ülkelerinin Anadolu'daki misyonerlik faaliyetlerine bakıldığında, İskandinav ülkelerinin de Büyük Güçler olarak bilinen devletlerle ortak bir gayeyi esas aldıkları görülmektedir. Bölgede yürütülen etnik, siyasi, dini ve kültürel faaliyetlerde Batılı devletlerden sağlanan destekler, dini motivasyon ve maddi-manevi gücün arkasındaki itici güç aslında tarihi Şark Meselesinin etkisiyle şekillenmiştir. Bu nedenle, başta Ermeni meselesi olmak üzere, tarihte önemli bir yer tutan ancak bugün de Türkiye'nin dış politikasında etkili olan meselelerin ortaya çıkmasında, misyoner örgütlerinin rolünü net bir şekilde anlamak büyük bir önem taşımaktadır. Bu kapsamda, Norveç ve Danimarka Kızılhaç ve Misyoner Yardım Derneklerinin (KMA) Ermenilere yönelik yardım faaliyetlerinin mahiyetine bakıldığında, insani yardım gibi görünen bu çalışmaların aslında diğer misyoner örgütlerinden çok da farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu faaliyetlerde, din değiştirme çabası olarak bilinen proselytizmin ve dinî motivasyonların önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. KMA misyonlarının Tehcir döneminde ve sonrasında zaman zaman diğer misyoner yapılarla ortak hareket etmeleri de bu konuda ortak bir gayenin varlığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle, KMA'nın faaliyetlerine genel olarak bakıldığında, Ermenilere insani yardım ve onların refahını güvence altına alma gibi bir izlenim oluşsa da nihai amacın bu vesileyle sürece dahil olma, din değiştirme ve emperyalist hedefler olduğu açıkça görülmektedir. Öte yandan 1915 Olaylarıyla ilgili misyoner kayıtlarının ve faaliyetlerinin içeriğine bakıldığında günümüz Norveç hükümetinin siyasi duruşuna adeta karşıt bir tutumun sergilendiğini de belirtmekte yarar vardır.

[57] Victoria Abrahamyan, "Extra-ordinary cooperation between ordinary Ottomans", s.1-17.
[58] Victoria Abrahamyan, "Extra-ordinary cooperation between ordinary Ottomans", s.1-17.

Tehcir döneminin ardından, KMA temsilcilerinin Jeppe örneğinde olduğu üzere Milletler Cemiyeti'ne dahil olmaları ve burada Ermenileri temsil etmeleri, insani yardım adı altında bu sürecin nasıl siyasallaştırıldığını da gözler önüne sermektedir. Her ne kadar KMA'ların faaliyetlerinin asıl odağı kadınlar gibi görünse de çocuklar ve yetişkin erkekler de zaman zaman bu çalışmaların bir parçası olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

HR. SYS. 2884-42

Akademik Dergi Makaleleri

Abrahamyan, Victoria (2024), "Extra-ordinary cooperation between ordinary Ottomans: creation of the first Armenian refugee settlements in the Syrian Jazira, 1918–1926", *Contemporary Levant*, S.9(2), (ss.169–185).

Alan, Gülbadi ve Tekin Aycan (2021), "Kendi Kaynaklarında Yakındoğu Muavenet Heyeti'nin Kafkasya Bölgesindeki Faaliyetleri (1919-1920)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 31(15), (ss.41-78).

Bermúdez Qvortrup, Natalia (2021), "The Bodil Biørn collection and its community of records: A responsibility with the victims", *Arkivarforeningen, Norsk Arkivforum*, S.27, (ss.111-142).

Deveci Bozkuş, Yıldız (2014), "Mary Caroline Holmes' un 'Urfa'da Ermeni Yetimhanesi' Adlı Eserinde Urfa'daki İşgal Yılları ve Ermeni Yetim Çocukları", *Journal of Turkish Studies*, S.4(9), (ss.341-370).

Deveci Bozkuş, Yıldız (2020), "Ortadoğu'da Ermeni Diasporası: İran, Lübnan ve Suriye Ermenilerine Dair Tarihi Bir Değerlendirme", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* S.7(3), (ss.1399-1430).

Deveci Bozkuş, Yıldız (2020), "Anadolu'dan ABD'ye Göç Eden Ermeniler: Gemi Kayıtlarına Dair Bir Değerlendirme", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S.10(2), (ss.571-587).

Fildis, Ayşe Tekdal (2012), "The American Board's Vision of Protestant Anatolia and Fostering Armenian Nationalism 1810-90", *Middle Eastern Studies*, S.48(5), (ss.735–47).

Gözübüyük, Sevil (2018), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizvit Tarikatının Yayılmasında Fransız Elçilerin Rolü", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, S.5(12), (ss.635-654).

Kocabaşoğlu, Uygur (2013), *Cyrus Hamlin: Misyoner, Eğitimci, Müteşebbis", Kebikeç*, S.36, (ss.83-104).

Kılıç, Remzi (2006), "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S.19, (ss.327-342).

Küçük, Mehmet Alparslan (2009), "Anadolu'da "Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.50(2), (ss.153-186).

Küçük, Evren (20108), "İskandinavya Çalışmaları Açısından Başbakanlık Osmanlı Arşivinin Önemi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.61, (ss. 415-428).

Kuzucu, Serhat (2016), "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti ile İskandinav Ülkeleri Arasındaki Ticari İlişkiler (İsveç ve Danimarka-Norveç)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.35(13), (ss.402-426).

Nichols, Joel A. (1998), "Mission, Evangelism, and Proselytism in Christianity: Mainline

Conceptions as Reflected in Church Documents", *Emory Int'l L. Rev*., S.12, (s.563)

Okkenhaug, Inger Marie (2015), "Religion, relief and humanitarian work among Armenian women refugees in Mandatory Syria, 1927-1934", *Scandinavian Journal of History, Special Issue: Mission, Relief, and Development: Gender and Nordic Missions in Transnational and Humanitarian Settings, c. 1890-1960*, S.40(3), (ss.432-454).

Okkenhaug, Inger Marie (2010), "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I. Crisis and Reshaping of Vocation", *Social Sciences and Missions*, S.23(1), (ss.63-93).

Sönmez, Serpil (2021), "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Katolikleştirme Yöntemleri ve Katolik Propagandasına Karşı Yürütülen Mücadele", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.27, (ss.320-346).

Yücel, İdris (2011), "Bir misyonerlik uygulamasının teorisi ve pratiği: Urfa Amerikan Körler Okulu (1902-1914)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.14(7), (ss.65-86).

Watenpaugh, Ketih David (2010), "The league of nations' rescue of Armenian genocide survivors and the making of modern humanitarianism, 1920–1927", *The American Historical Review*, S.115(5), (ss.1315-1339).

White, Ann (1988), "Counting the Cost of Faith: America's Early Female Missionaries", *Church History,* S.57(1), (ss.19-30).

John Jr., Witte (2001), "A Primer on the Rights and Wrongs of Proselytism", *Cumberland Law Review*, S.31, (ss.619-629).

Qvortrup, Natalia Bermúdez (2021), "The Bodil Biørn Collection and its Community of Records: A Responsibility With the Victims", *Arkivhistorie, Samlingsforvaltning, Nye Perspektiver,* Arkivarforeningen, Oslo, (ss.111-142).

Kitaplar, Bildiriler ve Tezler

Açıkses, Erdal (2003), Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Akgün, Seçil Karal (1994), "Kendi Kaynaklarından Amerikalı Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi (18201914)", *X. Türk Tarih Kongresi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.2121-2145.

Alan, Gülbadi (2002), "Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri", Yayımlanmamış Doktora Tezi, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kayseri.

Bosch, David J. (1991), *Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission*, New York: Maryknoll, Orbis Books.

Asbridge, Thomas (2010), The Crusades: The Authoritative History of the War for the Holy Land, New York: Ecco Pub.

Barkey, Karen (2008), "The Transformation of The Eighteenth Century", In *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, s.193–196.

Bech, Svend Cedergreen (1982), Hos et Folk Uden Land, Copenhagen: GEC Gad.

Güher, Ebru (2022), "Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi'nin Adana ve Çevresinde Kadın ve Kız Çocuklarına Yönelik Faaliyetleri (1919-1922)", *XIX. Türk Tarih Kongresi (III. Cilt – II. Kısım),* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.1507-1539.

Gülbadi Alan (2016), "Osmanlı Ülkesinde Amerikan Board Kadınları", *V. Uluslararası Canik Sempozyumu – Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın Sempozyumu Bildiri Kitabı (1-3 Nisan 2016)*, ,(edt.) Osman Köse, C.I, Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yay., s.711-751.

Güngör, Erol (1999), Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Goddard, Hugh (2001), A History of Christian-Muslim Relations, Great Britain: Edinburgh University Press.

Lundgreen-Nielsen, Flemming (1992), "Grundtvig og danskhed", *In Dansk Identitetshistorie*, vol. III, Copenhagen, 9-187. English summary vol. IV, s.553-54.

Masters, Bruce (2001), Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism, United Kingdom: Cambridge University Press.

Mateos, Urfalı (1962), Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. Hrant Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Myhre, Ahlstrand S. (2020), "Women in the Armenian Genocide", Danimarka Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danimarka.

Okkenhaug, Inger Marie (2020), "Spiritual Reformation and Engagement with the World: Scandinavian Mission, Humanitarianism, and Armenians in the Ottoman Empire, 1905–1914, *Christian Missions and Humanitarianism in The Middle East, 1850-1950*, Brill Pub. ss. 90-109.

Özbek, Pınar (2009), "Missionaries and Near East Relief Society in The U.S. Foreign Policy Towards The Armenian Question, 1915-1923", Master's Thesis, Middle East Technical University, Ankara.

Sørensen, Nils Arne (2018), "Humanitarianism (Denmark)", in *1914-1918, International Encyclopedia of the First World War*, ed. Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer ve Bill Nasson, Berlin: Freie Universität Berlin, s.11-19.

Tetik, Ahmet, Cihan Güneş ve Yusuf Serdar Demirtaş (2014), Halep Sığınma Evi, 1922-1927: Danimarkalı Karen Jeppe Tarafından Tutulan Kayıtlar, İstanbul: ALFA Arşiv Yayınları.

Uçar, Fethullah (2018), "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı-Danimarka İlişkileri 1839-1918", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş.

Dijital Kaynaklar

Bjørnlund, Matthias ve Elyse Semerdjian, "Karen Jeppe (1876-1935): "Mother of Armenians", *Houshamadyan*, https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayetaleppo/sandjak-of-aleppo/religion/missionaries.html Erişim Tarihi: 10 Ağustos 2023.

Bjørnlund, Matthias "Harput – Misyonerler", *Houshamadyan,* (2015), https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi/din/misyonerler.html Erişim Tarihi: 10 Ağustos 2023.

Henschen, Daniel ve Peter Lodberg, "Kvindelige Missions Arbejdere." *Danmarks Nationalleksikon*, https://lex.dk/Kvindelige_Missions_Arbejdere Erişim Tarihi: 4 Ocak 2023.

Griffith, Sidney H. *Christianity and Islam in Historical Perspective: A Christian's View,* Catholic University of America, s.1-34, Erişim Tarihi: 31.05.2025 (https://www.lectio-divina.org)

Lous, Eva, "Karen Jeppe: Denmark's First Peace Philosopher." *The Danish Peace Academy*, http://www.fredsakademiet.dk/library/ukjeppe.htm Erişim Tarihi: 4 Ocak 2023.

"Karen Jeppe – Danish friends of Armenians", https://allinnet.info/history/karen-jeppe-danish-friends-of-armenians/ Erişim Tarihi: 4 Ocak 2025.

"Karen Jeppe, (1876–1935)" http://www.uacla.com/karen-jeppe.html (Çevrimiçi) Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024.

"Birth of Maria Jacobsen November 6, 1882", https://www.stjohnarmenianchurch.org/birth-of-maria-jacobson/ Erişim Tarihi: 4 Ocak 2025.

"Biography of Karen Jeppe "Mother of Armenians" published in Houshamadyan", https://elysesemerdjian.com/blog/biography-of-karen-jeppe-mother-of-armenians-published-in-houshamadyan Erişim Tarihi: 12 Aralık 2024.

Ekler

Ek 1. Karen Jeppe (1876–1935) (www.acla.com 2024)

Ek 2. Danimarkalı Misyoner Karen Jeppe'nin Portresi (https://elysesemerdjian.com 2024)

Ek 3. Maria Jacobsen (The Armenian National Education Committee (ANEC), 2025)

Ek 4. Karen Jeppe (Jeppe, 2018) 2015'te 1915 Olaylarının 100. yıldönümünde basılan posta pulları.

Ek 5. Karen Jeppe'nin *De Danske Armeniervenner* (Ermenilerin Danimarkalı Dostları) adlı kurum tarafından hazırlanan pul (Jeppe, 2018).

Ek 6. Bodil Biørn'ün albümü: "Muş. Küçük kızlarımızdan bazıları oyuncak bebekleriyle" (Qvortrup, s.115)

Ek 7. Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi (Near East Relief)'nin afişi, "Lest They Perish: 30.000.000 dolar Kampanyası", Wladyslaw T. Benda tarafından yaklaşık 1917'de hazırlanmıştır. Bu tür afişler Batılı insani yardım örgütleri tarafından, yardım programlarına siyasi ve maddi destek sağlamak amacıyla kullanılmıştır (Watenpaugh 1335).

Ek 8. Danimarka Ulusal Arşivlerinde yer alan Ermeni Yetimleri Derneği tarafından Halep'teki Karen Jeppe'nin onuruna Almanca ve Ermenice şiir içeren bir anma posteri. Jeppe'nin 1944'teki ölümünün dokuzuncu yıldönümünde basılmıştır (Bjørnlund & Elyse Semerdjian, 2020).

BELGİ
Sayı 30 (Yaz 2025/II)
DOI: 10.33431/belgi.1651222 **Araştırma Makalesi/**Research Article

OSMANLI DÖNEMİ DENİZLİ'DE KARAYOLU ULAŞIMI (1868-1917)

HIGHWAY TRANSPORTATION IN DENIZLI IN THE OTTOMAN PERIOD (1868-1917)

Emre MUTLU*

Geliş Tarihi/Received:04.03.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**30.06.2025

MUTLU, Emre,, (2025), "Osmanlı Dönemi Denizli'de Karayolu Ulaşımı (1868-1917)", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 499-513.

Öz

Karayolu ulaşımı, tarih boyunca pek çok ulusun ticari, siyasi, askeri ve sosyal açıdan en önemli ihtiyaçlarından birisini oluşturmuştur. Bu sebeple devletler var olan karayollarını geliştirmekle birlikte yeni yolların yapımına da büyük önem vermişlerdir. Osmanlı Devleti, Anadolu coğrafyasını fethettikten sonra burada var olan yolları kullanmaya devam etmekle birlikte yeni yolların geliştirilmesi noktasında da bazı adımlar atmıştır. Ulaşım ağının iyileştirilmesi noktasında siyasi ve ekonomik nedenlerle ilk başlarda yeterli ilgiyi gösterememiş olan Osmanlı Devleti, pek çok gelişmenin yaşandığı 19. yüzyıl içerisinde Avrupa'dan geri kalmamak adına yaşadığı çağın gerekliliklerine uygun olarak karayollarını geliştirmeye önem vermeye başlamıştır. Bu doğrultuda diğer bölgelerde olduğu gibi Anadolu bölgesinde de yeni şose yolu inşa çalışmaları başlamıştır. Batı Anadolu bölgesinin önemli kavşak noktalarından biri olan Denizli de sahip olduğu ticari ve coğrafi ehemmiyetinden dolayı yol yapım çalışmalarına önem verilen yerlerden birisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nde inşa edilmiş olan ilk demiryolu hattının İzmir-Aydın arasında yapılması ve sonraki süreçte bu yolun Denizli üzerinden Dinar'a kadar uzatılması da bölgenin karayolu ulaşımının geliştirilmesi konusunda olumlu bir etkide bulunmuştur. Denizli ve çevresindeki karayollarının geliştirilmesi sayesinde bölgede üretilen ticari ürünler ilk önce karayolu vasıtası ile Sarayköy demiryolu istasyonuna taşınmış ve oradan da trenlerle İzmir limanlarına gönderilerek ürünlerin ihraç edilmesi sağlanmıştır. Ancak sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik nedenlerin de etkisiyle Denizli karayolundaki gelişim ağı sekteye uğramış ve bu durum devletin yıkılışına dek devam etmiştir. Bu çalışmada hem coğrafi konumu hem de ticari faaliyetlerin yoğun bir biçimde yaşanması nedeniyle Anadolu'nun önemli şehirlerinden biri olan Denizli'de karayolu ulaşımının geliştirilmesine yönelik atılan adımların neler olduğu, karayolu ulaşım ağının inşa süreci ile bu hattın bölge içerisindeki önemi hakkında bilgi verilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Denizli, Ulaşım, Karayolu.*

*Doktora Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Denizli, mrem7685@gmail.com, (https://orcid.org/0009-0007-8397-7595).

Abstract

Road transport has been one of the most important commercial, political, military and social needs of many nations throughout history. For this reason, states have given great importance to the construction of new roads as well as developing existing highways. After conquering Anatolia, the Ottoman Empire continued to use the existing roads, but also took some steps to develop new roads. The Ottoman Empire, which could not show sufficient interest in the improvement of the transport network for political and economic reasons at first, started to attach importance to the development of highways in accordance with the requirements of the age in order not to lag behind Europe in the 19th century, when many developments took place. In this direction, as in other regions, the construction of new roads was started in the Anatolian region. Denizli, one of the important crossroads of the Western Anatolia region, has also been one of the places where road construction works have been given importance due to its commercial and geographical importance. The construction of the first railway line built in the Ottoman Empire between İzmir and Aydın and the extension of this road to Dinar via Denizli in the following period had a positive effect on the development of road transport in the region. Thanks to the development of highways in Denizli and its surroundings, the commercial products produced in the region were first transported to Sarayköy railway station by road and from there they were sent to Izmir ports by trains and the products were exported. However, in the following period, due to the political, social and economic reasons of the Ottoman Empire, the development network in Denizli highway was interrupted and this situation continued until the collapse of the state. In this study, it is aimed to give information about the steps taken for the development of road transport in Denizli, one of the important cities of Anatolia due to its geographical location and intensive commercial activities, the construction process of the road transport network and the importance of this line in the region.

Keywords: *Ottoman Empire, Denizli, Transportation, Highway.*

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca ulaşım bütün uluslar için son derece önemli bir mesele olmuştur. Ulaşım, ticaretin sürdürülebilmesi, haberleşmenin kesintisiz bir şekilde gerçekleşmesi, insanların bir yerden bir yere rahat bir şekilde seyahat edebilmesi ve ordunun hızlı bir şekilde hareket edebilmesi gibi konularda hayati bir husus teşkil etmiştir. Bu sebeple pek çok medeniyet ulaşımın geliştirilmesi adına çeşitli girişimlerde bulunmuştur.

Asya ve Avrupa kıtası üzerinde adeta bir köprü işlevi gören Anadolu coğrafyası, bereketli topraklara sahip olması sebebiyle zaman içerisinde pek çok kavmin ziyaret noktası haline gelmiştir. Anadolu içerisinde bulunan bu kavimler Asya'dan gelen ticaretin Avrupa'ya akışını sağlamış ve bu ticaretten ciddi bir gelir elde etmişlerdir. Bu sebeple Anadolu'da bir kısmını bugün de kullandığımız yolların temelleri atılmış, ticaret ve seyahatler bu yollar üzerinden daha rahat bir şekilde yapılabilir hale gelmiştir. Öyle ki bir zaman sonra Mezopotamya bölgesinde Sümerler tarafından icat edilmiş olan tekerlek sayesinde Anadolu ve çevre bölgelerde karayolu ulaşımı adeta çağ atlamıştır.

Günümüzde Denizli ilinin 5 km. kuzeyinde Goncalı, Eskihisar ve Bozburun arasında bulunan Laodikeia antik şehri, prehistorik dönemde kuzey, güney, doğu ve batı yönünden gelen yolların birleşme noktasında bulunuyordu. Kuzeyde Çivril'den Uşak'a, doğuda Çardak'tan Dinar'a, batıda Sarayköy'den Aydın'a ve güneyde Tavas'tan Burdur ve Acıpayam'a kadar uzanan yollar Laodikeia'da buluşuyordu. Bu yollar özellikle su ve tarım alanlarının fazla olduğu alanlara inşa edilmiştir. Denizli ve çevresinde keşfedilmiş olan höyüklerin birçoğu da bahsedilen güzergâhlar üzerinde kurulmuştur.[1]

Roma dönemine gelindiğinde ise bu yollar, Romalıların kendilerine özgü yöntemleri sayesinde daha çok geliştirilmiştir.[2] Nitekim Romalılar yolların yapımı için ilk önce planlama yapar ve ardından yolun yapılacağı zemin için kaya, taş ve çakıl gibi dolgu malzemelerini temin ederdi. Zemin kazıldıktan sonra içerisine taşlar konulur ve üzerine kum dökülürdü. Dökülen kum düz hale getirildikten sonra da en üst kısma taş döşenirdi.[3] Yollar, yağmur yağdığı zaman üzerinde su birikintisi olmayacak şekilde tasarlanarak suyun yüzeyden akıp gitmesi sağlanırdı.[4] Romalıların geliştirmiş olduğu bu yollar ilerleyen yüzyıllarda Selçuklu, Memlûk ve Bizans gibi Anadolu'da bulunan Ortaçağ dönemi ulusları tarafından da etkin bir şekilde kullanılmış ve yollar üzerinde inşa edilen çeşitli derbentler sayesinde karayolu ulaşımının daha verimli ve güvenli bir şekilde kullanılması sağlanmıştır. Anadolu coğrafyasının Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine geçmesiyle birlikte önceki devletlerden kalan yollar kullanılmaya devam edilmiştir. Ancak yolların esaslı bir şekilde yenilenmesi yoluna girişilmemiş ve Osmanlı Devleti'nin geleneksel anlayışına uygun bir şekilde var olan yollar, o şekilde kullanılmaya devam etmiştir.[5]

Osmanlı döneminde Anadolu karayolu ulaşımı sağ, orta ve sol kol olarak üç kısma ayrılmıştır. Bu yollardan sağ kol güzergâhı İstanbul'dan başlayarak İzmit, Eskişehir, Konya, Adana, Antakya, Şam, Mekke ve Medine'ye giderdi. Bu yol ticari amaçlarla kullanılan en işlek güzergâhtı ve aynı zamanda bu yola "Hac Yolu" da denilmekteydi. Orta kol güzergâhı

[1] Yusuf Kılıç, "Denizli Yöresinin Prehistorik Yerleşimleri ve Yol Sistemi", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler 1,* Cilt 1, Ocak 2007, Denizli, s. 13-14.

[2] Duygu Özer Sarıtaş, "Roma Devleti'nde Ulaştırma ve Haberleşme Sistemi "Cursus Publicus"", *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, 2009, s. 8-10

[3] Isaac Moreno Gallo, "The Construction of Roman Roads", *Itinera,* Cilt 4, 2024, s. 45.

[4] Michele Matteazzi, "Road Building in Roman Times: an Insight from Northern Italy", *Itinera*, Cilt 3, 2023, s. 169.

[5] Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 15, Sayı 26, 1991, s. 153.

İstanbul, İzmit, Bolu, Tosya, Merzifon, Tokat, Sivas, Malatya, Diyarbakır, Nusaybin, Musul, Kerkük ve Bağdat üzerinden Basra'ya giderdi. Sol kol güzergâhı ise Merzifon'a kadar Orta yolu takip eder ve oradan Ladik, Niksar, Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar), Kelkit, Erzurum ve Kars üzerinden Tebriz'e giderdi. Bu yolların dışında bugünkü Ege Denizi kıyılarından giden bir yol daha bulunmakla birlikte bu yol da İstanbul'dan başlayarak Gebze, Dil İskelesi, Gemlik, Mudanya, Uluabad, Çanakkale, Susığırlığı (Susurluk), Manisa, İzmir ve Urla'dan Çeşme'ye varıyordu.[6] Uzunca bir süre bu yol güzergâhlarını kullanan Osmanlı Devleti, Tanzimatın ilanı sonrasında resmî kurumlarını, ordusunu, iletişim ağını, yaşam biçimini, idaresini ve hukukunu baştan aşağı yenileme kararı aldığından aynı değişimi ulaşım konusunda da gerçekleştirmeye başlamıştır. Bunun bir neticesi olarak 19. yüzyılın ilk yarısında, modernleşmenin artması ve ticaretin de çeşitlenmesiyle, ülke genelinde demiryolu inşa çalışmaları başlatılmıştır. Bu doğrultuda Anadolu'da ilk demiryolu güzergâhı olma özelliğini de taşıyan İzmir-Aydın demiryolu hattı 1856'da İngilizler tarafından inşa edilmeye başlanmış[7], ancak çeşitli sebeplerden dolayı inşası uzayan bu hat 1866'da tamamlanabilmiştir.[8] Demiryolu inşa faaliyetlerinin hızlanması, karayollarının daha modern hale getirilmesi sonucunu doğurmuştur. Çünkü üretilen malların sorunsuz bir şekilde demiryollarına varabilmesi için karayollarının iyileştirilmesi gerekiyordu.[9]

Osmanlı'da ilk demiryollarının inşa edilme sürecinin başlamasına paralel olarak bu sefer vilayetler ve sancaklar arası karayollarının geliştirilmesi süreci başlamıştır. Buna bağlı olarak 1861'de 6 bölüm ve 31 maddeden oluşan "Memâlîk-i Mahrûse-i Şâhâne Yollarının Tanzîm ve Tesviyesi Hakkında" başlıklı bir nizamname çıkarılmıştır.[10] 1865'te "Yolların Umûr-ı Tesviyesi ve Ahâlînin Sûret-i İstihdâmı Hakkında Talîmâtnâme" adlı bir düzenleme ile yol yapımının nasıl gerçekleştirileceği ve halkın katkıda bulunma biçimi belirlenmiştir.[11] Daha sonra 1861'de çıkarılan nizamnamenin ufak tefek değişikliklerle yeniden düzenlenmesinden ibaret olan 14 Ağustos 1869 tarihli "Turuk ve Meâbir Hakkında Nizâmnâme" adlı düzenleme yayınlanmıştır.[12]

Osmanlı yönetimi aldığı kararlara uygun olarak bazı şehirlerle birlikte Denizli'de de karayolu ağının genişletilmesi çalışmalarını başlatmıştır. Denizli'deki ulaşımın gelişmesinde İzmir-Aydın demiryolu hattının kurulmuş olması önemli bir adım olmuştur. Çünkü bu hat sayesinde Aydın vilayeti genelinde ticaret canlanacak ve Denizli'nin de içerisinde bulunduğu pek çok şehre yeni demiryolu hatlarıyla birlikte karayolu hatları da döşenmeye başlayacaktır. Aynı zamanda Denizli'nin sahip olduğu ticari potansiyel de karayolu ulaşımının gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştır.

1. Tarihsel Süreçte Denizli'de Ticaret

Denizli geçmiş dönemlerden beri Batı Anadolu bölgesinin en önemli geçiş güzergâhlarından biri konumundaydı. Antik dönemde Lykos vadisinin ortasında bulunan şehir Frigya, Lidya ve Karya bölgelerinin tam ortasında bulunması sebebiyle hem stratejik

[6] Emrah Çetin, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Karayolu Ulaşımı*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Ankara, 2013, s. 7-8.
[7] Ali Akyıldız, *Osmanlı'da Ulaşımın Modernleşmesi*, Timaş Yayınları, 2019, İstanbul, s. 156.
[8] Süreyya Algül, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Anadolu'da Demiryolları İmtiyazları ve Chester Projesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Eylül 1998, s. 5-6.
[9] Cabir Duysak, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti Karayolları", *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*, (ed. Vahdettin Engin, Ahmet Uçar, Osman Doğan), Çamlıca Basım, İstanbul, 2012, s. 39.
[10] Emrah Çetin, "Tanzimat Döneminde Yol Yapım Çalışmalarına Bir Örnek: İzmir-Birunâbâd Şosesi İnşa ve İşletme İmtiyazı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 53, Sayı 2, 2013, s. 149.
[11] Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 182.
[12] M. Çadırcı, agm, s. 154-155.

hem de coğrafi konum açısından çok önemli bir bölgeydi.[13] Denizli batıdan Efes ve Milet'e, güneyden ise Kbrya üzerinden Perge ve Side'ye, Anadolu'ya ise Dinar üzerinden bağlanıyordu.[14] Antik dönemde Denizli'nin yün ve tekstil üretimi konusunda çevresinde bulunan şehirlere nazaran daha öne çıkması ve stratejik konumu sayesinde önemli bir geçiş noktası üzerinde bulunması, ürettiği malları Anadolu ve diğer coğrafyalarda bulunan şehirlere taşıyabilmesinde yardımcı olmuştur. Bu sebeple Roma döneminde yün ve tekstil ticareti alanında uluslararası bir üne kavuşmuştur.[15]

Selçuklu Devleti'nin ortaya çıkışıyla birlikte Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesi Denizli için yeni bir dönemin kapısını aralamıştır. O dönemde Selçuklu Devleti'nin İran'dan Batı Anadolu'ya ve güneyde Arabistan topraklarına kadar uzanan bir sınıra sahip olmasından dolayı bu bölgelerden gelen ticari ürünler, Anadolu'nun diğer bazı şehirlerinde olduğu gibi Denizli üzerinden de batıdaki limanlara ulaştırılıyordu. Bununla birlikte Anadolu Selçuklu Devleti'nin merkezinin Konya olması da Denizli'nin ticari gelişimi açısından oldukça önemli bir gelişme olmuştur. 13. yüzyılda yaşamış olan İbn-i Said'in verdiği bilgilere göre Denizli'de bulunan Türkmenler kilim ve halı dokumacılığı yaparak bütün memlekete satmaktaydılar. Bununla birlikte bıçakçılık, debbağlık ve çinicilik ile uğraştıklarını da vurgulamıştır.[16] 1332'de Denizli'ye gelen İbn-i Battuta'nın verdiği bilgilere göre bu şehirde dünyada eşi benzeri olmayan çok kaliteli altın işlemeli pamuk elbiseler dokunuyordu.[17] Kendisiyle çağdaş olan El-Ömerî ise Denizli'de nar üretiminin çok olduğunu hatta bu nardan bala benzeyen bir pekmez yapıldığını söylemekle birlikte bu nar türünden bir de şarap imal ettiklerini belirtmektedir.[18] Günümüzde de ayakta olan ve Selçuklu döneminde 1253/1254'te inşa edilmiş olan Akhan Kervansarayı, Denizli'nin ulaşım ve ticaret açısından o dönemlerde de hala önemli bir noktada bulunduğunu kanıtlar niteliktedir.[19] Yine bugün Denizli'ye bağlı Çardak ilçesinde bulunan ve 1230'da inşa edilmiş olan Çardak Han da buna güzel bir örnektir.[20] Ancak şunu da belirtmek gerekir ki 13. yüzyıl içerisinde Batı Anadolu limanlarının Kuzey ve Güney Anadolu limanları kadar öne çıkmamış olması Denizli ticaretinin istenildiği ölçüde gelişmesini engelleyen bir faktör olmuştur. Bu durum 16. yüzyılda Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Nitekim bu dönemde İstanbul'dan Sivas'a giden kervan yolu, Denizli'nin de içerisinde bulunduğu Büyük Menderes Havzası üzerindeki yolların mahalli kervan yollarına indirgenmesine sebep olmuştur. Fakat yine de şehrin sahip olduğu stratejik konum değerini korumaya devam etmiştir.[21]

Osmanlı Dönemi'ne gelindiğinde Denizli, Aydın vilayeti içerisinde ulaşım ve ticaret konusunda her ne kadar istenilen ölçüde olmasa da eski önemini korumaya devam etmiştir. Denizli'nin özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda Anadolu'nun önde gelen pamuk üretim

[13] Celal Şimşek, "Geç Antik Çağ'da Laodikeia", *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi*, (ed. Celal Şimşek, Turhan Kaçar), *Ege Yayınları*, 2018, İstanbul, s. 81.
[14] Yasemin Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınevi, 2010, İstanbul, s. 21-22.
[15] Y. Avcı, *age*, s. 22.
[16] Ayfer Özçelik, "Türk Hâkimiyetinde Denizli Tarihine Bir Bakış: Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Denizli", *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 9, 2006, s. 30.
[17] Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, 2023, İstanbul, s. 279.
[18] Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâliku'l Ebsâr*, Selenge Yayınları, 2019, İstanbul, s. 160.
[19] Mustafa Bayhan, Mevhibe Türkmen, "Uluslararası Ticaret ve Lojistikte Kervansarayların Yeri ve Önemi: Denizli Ak Han Kervansarayı Örneği", *The International New Issues in Social Sciences*, Cilt 5, Sayı 5, Yaz 2017, s. 479-492.
[20] A. Özçelik, agm, s. 30.
[21] Y. Avcı, *age*, s. 23.

merkezlerinden biri olması ticari açıdan şehri öne çıkaran bir unsurdu. Denizli'de üretilen kaliteli pamuklar, pamuklu bez ve çeşitli kumaşların üretilmesine olanak sağlıyordu. Üretilen ticari mallar sadece Balkanlar ya da Karadeniz'in kuzeyine değil, Batı ülkelerine de ihraç ediliyordu. Ancak 17. ve 18. yüzyıllarda Hindistan'ın dünyanın en önemli pamuklu üreticisi ve ihracatçısı haline gelmesiyle birlikte Anadolu'daki dokumacılık sektörü diğer şehirlerle birlikte Denizli'de de zarara uğramış ve şehir ticaretini olumsuz etkilemiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Anadolu'da pamuk, tiftik ve yün kumaş üreten imalatçıların Avrupa'da bulunan pazarları neredeyse durma noktasına gelmiştir.[22]

2. Denizli'de Karayolu İnşa Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde Tanzimatın ilanıyla birlikte ortaya çıkan merkezileşme, kurumlaşma, siyasi-sosyal kontrol ve modernleşme isteği Tanzimatçı devlet adamlarının diğer meselelerle birlikte ulaşımın modernleştirilmesi konusuyla da ilgilenmelerine neden olmuştur. Çünkü aynı yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan modern demiryolu ve karayolu ulaşım sistemleri devletin siyasi, sosyal ve ekonomik olarak güçlenmesini sağlayan yegâne unsurlardan biri konumundaydı. Bu sebeple Tanzimatçı devlet adamları ekonomiyi canlandırmak, merkezileşmeyi sağlamak ve ülke topraklarındaki siyasi-sosyal kontrolü güçlendirebilmek amacıyla ulaşımın modernleştirilmesi çalışmalarının başlatılması için harekete geçmiştir.

1861 ve 1865 nizamnamelerinin ilanı sonrasında diğer bazı vilayetlerle birlikte Aydın vilayetine bağlı Denizli sancağında da yeni yol inşa çalışmaları başlamıştır. Osmanlı arşiv belgelerine göre Denizli'de yeni yol yapım çalışmalarına ilk olarak 25 Nisan 1868 tarihinde rastlanmaktadır. Buna göre Konya'dan Karaman'a ve oradan da Silifke İskelesi'ne ve Akşehir yoluyla Karahisar (Afyonkarahisar) üzerinden Denizli'ye kadar bir yol yapılması planlanmıştır. Bu iş için Ticaret Nezareti tarafından seçilmiş olan Binbaşı Ahmet Efendi, mühendis olarak görevlendirilmiştir. Askerî maaşına ek olarak kendisine 2500 kuruş maaş bağlanacak ve 2400 kuruş harcırah verilecekti. Bununla birlikte maiyetine de 1200 kuruş maaş ile 1200 kuruş harcırah ödenecekti.[23]

Denizli'de ulaşımın geliştirilmesi adına 1880'de Sarayköy'den Denizli'ye ve Denizli'den de Tavas kazasına kadar yeni şose[24] yolu ve köprülerin yapılması düşünülmüştür. Nitekim bu dönemde Aydın demiryolu hattının Sarayköy'e kadar uzatılması kararının alınması sonrasında Sarayköy-Denizli ve Tavas-Denizli karayolu hattının geliştirilmesi elzem görülmüştür.[25] Sarayköy kazasının Denizli'nin kuzeyinde Tavas kazasının ise güneyinde yer almasından dolayı kuzeyden güneye doğru bir şose hattı çekilerek demiryolu hattından gelecek olan malların bu yol vasıtasıyla güneye gönderilmesi planlanmıştır. Yapılması planlanan bu hat için çiftçiler hariç yerli ahalinin "şahsen" veya "bedelen" şose ve köprülerin yapımında dörder gün çalışacak şekilde istihdam ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte inşa edilecek bu yolların her iki tarafına da palamut ağaçları dikilecekti. Yolun yapımı için görevlendirilecek olan mühendisler ise İzmir'den tayin edileceklerdi.[26]

[22] Y. Avcı, *age*, s. 26-28.
[23] *BOA*, A.MKT.MHM., 405/68, 2 Muharrem 1285/25 Nisan 1868.
[24] Fransızca kökenli bir kelime olan şose (chaussée), balık sırtı biçiminde olarak kırma taşlarla kumdan yapılmış iki tarafı hendekli yollara denilmektedir. Şose yollar taştan oluştuğu için üzeri araba geçişine elverişliydi. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî,* (Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 617.
[25] *BOA*, ŞD., 1378/48, 20 Muharrem 1297/3 Ocak 1880.
[26] *BOA*, ŞD., 1378/48, 20 Muharrem 1297/3 Ocak 1880.

Buna bağlı olarak 1884'te Denizli-Sarayköy arasında yeni bir yol yapımı için plan hazırlanmıştır. [27]

Osmanlı Devleti'nde yapımı devam eden veya bitmiş olan demiryolu ve karayolu hatlarını gösteren 26 Nisan 1884 tarihli bir haritaya göre, Denizli ile Çal kazası arasında yeni bir şose hattı daha yapılması planlanmıştır.[28] Buradan anlaşılıyor ki Denizli'nin kuzeyinden güzeyine doğru inen hattın yanı sıra Denizli'nin kuzeydoğusuna da bir şose hattı çekilmesine karar verilmiştir. 1889'da ise Denizli-Acıpayam[29] arasında yeni bir yol inşası planı hazırlanmıştır.[30] Böylece Denizli'nin güneyine doğru hattın uzatılması düşünülmüştür. 30 Mayıs 1909 tarihli bir belgeye göre Denizli-Acıpayam arası yol inşaatı için başka bir plan daha bulunmaktadır.[31] Ancak 13 Mart 1916 tarihli bir haritaya göre inşasına başlanan Acıpayam yolunun yapım çalışmalarının durduğu anlaşılmaktadır.[32]

1888'de Denizli'deki ulaşımın yarısı araba kullanımına uygun hale getirilmiştir. Buna göre Denizli-Buldan arasındaki 92,6 kilometre ile Denizli-Çal arasındaki 106,8 kilometrelik yolun yarısı toprak yarısı ise şoseydi. Denizli-Tavas arasında ise 7 kilometrelik bir yol yapılabilmiştir.[33] Bahsi geçen 1916 tarihli haritaya göre, Çal-Denizli ve Sarayköy-Denizli arasındaki yolların bir kısmı harap durumda gözükmektedir. Tavas-Denizli ve Buldan-Sarayköy arasında yapılan şose yollar ise tam anlamıyla bitirilememiştir.[34]

1893 tarihinde ise Denizli'nin ulaşım durumu şu şekilde gözükmektedir. Denizli-Sarayköy-Buldan karayolu 4,6 kilometre şoseden oluşuyordu. Denizli-Çal arası 58 kilometre şose ve 500 metre tesviyeli yoldan oluşuyordu. Denizli-Konya-Kaklık-Çal yolunun 8 kilometresi tesviyeli, 1,5 kilometrelik yolun yapımına ise yeni başlanmıştı. Denizli-Tavas yolunun 1,4 kilometresi şose, 4 kilometresi tesviyeli idi.[35]

Bölgede karayolu inşa faaliyetleri sürdürülürken kent ulaşımının geliştirilmesine büyük önem veren ve yol yapım çalışmalarında faydalı işleri görülen bazı idarecilerin taltif edilmiş olduğu da anlaşılmaktadır. Örneğin 1887'de Denizli mutasarrıflığına yeni atanmış olan Cafer Bey, şehirdeki yol çalışmalarında göstermiş olduğu gayret ve önderliğinden dolayı Aydın valiliği tarafından terfien taltif almıştır. Bu sayede Cafer Bey iki rütbe atlayarak "rütbe-i mîr-i mîrân" yani Beylerbeyi payesine çıkarılmıştır.[36]

Denizli'deki inşa faaliyetleri esnasında bazen yolu yapan müteahhitler ile ahali arasında çeşitli problemlerin ortaya çıktığı da görülmektedir. 12 Mayıs 1894 tarihinde Denizli ile Tavas arasındaki bir şose yapımı esnasında inşa edilen yolun, yapım güzergâhına aykırı olarak çiftçilere ait tarlaların üstünden geçirilmesi üzerine Kızılcabölük karyesi ahalisinden Koca Alioğlu Hasan tarafından yolu yapan müteahhitler hakkında Aydın vilâyetine şikâyette bulunulmuştur.[37]

[27] *BOA*, HRT.h., 2009, 27 Cemaziyel-ahir 1301/24 Nisan 1884.
[28] *BOA,* HRT.h., 2208, 29 Cemaziyelahir 1301/26 Nisan 1884; Denizli-Çal şose hattına dair yol planı için bkz. *BOA,* PLK.p., 4925, 19 Zilhicce 1302/29 Eylül 1885.
[29] Acıpayam bu günkü ismidir. Osmanlı döneminde Acıpayam için "Garbikaraağaç", "Karaağaç" ya da "Acıbadem" isimleri kullanılmıştır.
[30] *BOA*, PLK.p., 5373, 29 Ramazan 1306/29 Mayıs 1889.
[31] *BOA,* PLK.p., 6396, 10 Cemaziyelevvel 1327/30 Mayıs 1909.
[32] *BOA*, HRT.h., 1424, 8 Cemaziyelevvel 1334/13 Mart 1916.
[33] Y. Avcı, *age*, s. 198.
[34] *BOA*, HRT.h., 1424, 8 Cemaziyelevvel 1334/13 Mart 1916.
[35] Mehmet Ali Uysal, *Her Yönüyle Denizli Kazası,* Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2016, Denizli, s. 364-365.
[36] *BOA*, DH.MKT., 1410/57, 12 Recep 1304/6 Nisan 1887; Y. Avcı, *age*, s. 120.
[37] *BOA*, DH.MKT., 235/16, 7 Zilkade 1311/12 Mayıs 1894.

Bölgede ulaşımın gelişmeye başlamasıyla yerleşimler arasındaki gidiş gelişi kolaylaştırmak amacıyla yurtdışından araç satın alımı için de harekete geçilmiştir. Örneğin 1910 senesinde Sarayköy-Buldan hattı arasında insan ve eşya nakliyatını sağlayabilmek amacıyla kurulan bir Osmanlı otomobil şirketi için İngiltere'den satın alınması planlanan otomobilleri gösteren bir katalog Londra Osmanlı Sefareti tarafından Sarayköy Kaymakamı'na gönderilmiştir.[38]

Karayolu inşa çalışmalarının artış göstermeye başlaması Denizli'nin köylerinde yaşayan bazı ahalinin dikkatini çekmiş ve bu sebeple köyleri ile diğer yerleşimler arasında yeni yolların yapılmasını talep etmeye başlamışlardır. 25 Ocak 1911 tarihinde Kadıköy nahiyesi halkı, Kadıköy'den Sarayköy İstasyonu'na kadar yeni bir şose yolunun yapımı hakkında Aydın vilayetinden talepte bulunmuşlardır. Buna göre Kadıköy halkı tarafından daha önce konu hakkında istekte bulunulmuş ancak reddedilmiştir. Sonrasında halk tekrardan bu yolun yapımı için bu kez sadarete başvuruda bulunmuştur. Kadıköy halkı, ithalat ve ihracat yapabilmek için yollarda katır dışında başka bir ulaşım aracı kullanılamadığını hatta yağmurlu günlerde katırların dahi yollarda ilerlemekte zorluk yaşadığını ve bu sebeplerden dolayı yolun kullanılmasının neredeyse imkânsız hale geldiğini ifade etmişlerdir. Halkın çok zor durumda kaldığını ve adeta sefalete mahkûm hale geldiğini dile getirmişlerdir. Durumun düzeltilebilmesi için tekrar tekrar başvuru yapılmış ancak bir sonuç elde edilememiştir. Bu sebeple Kadıköy halkının içinde bulunduğu zor durumdan kurtulabilmesi için yeni bir şose yolunun yapılması gerektiği, verilecek cevap için de 4 gün boyunca telgrafhanede bekleyecekleri Kadıköy halkını temsilen Muhtar Mehmed Efendi tarafından vilayete bildirilmiştir. Neticede yapılacak yol hakkında Kadıköy nahiyesi halkının isteklerinin değerlendirileceği ve konu hakkında Aydın Vilayeti Umumi Meclisi'nde karar verileceği bildirilmiştir.[39]

9 Temmuz 1917 tarihli Aydın vilayeti dâhilindeki yollar ile üzerinde yapılan icraatlar ve harcamalara dair bir rapora göre Denizli içerisinde herhangi bir şose yapılmadığı anlaşılmaktadır.[40] Bu dönemde ortaya çıkan savaşlar ile devletin yaşadığı ekonomik problemlerden dolayı Denizli'deki yeni şose yolu inşa çalışmalarına da ara verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Sonuç

Karayolu, insanlık tarihi boyunca sıklıkla kullanılmış olan en önemli ulaşım ağlarından biri olmuştur. Avrupa ve Asya kıtasını birbirine bağlayan Anadolu coğrafyasında bulunan medeniyetler karayolu ulaşımının bölgede tesisi ve gelişmesi için çaba göstermişlerdir. Osmanlı Devleti, Anadolu'yu hâkimiyeti altına aldıktan sonra kendisinden önceki medeniyetlerden kalan yolları olduğu gibi kullanmaya devam etmiş ve 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu yolların geliştirilmesi hususunda esaslı bir adım atmamıştır. Bu tarihten itibaren Tanzimat reformlarının pek çok alanda görülen etkisi ile birlikte ulaşım konusunda da birtakım düzenlemelere gidilmesi ihtiyacı doğmuştur. Ülkede ulaşımın geliştirilmesi noktasında nizamnameler hazırlanarak atılacak olan adımlar belirli bir hukuki zemine oturtulmuştur. Ardından Denizli'nin de içinde bulunduğu pek çok vilayette karayollarının yenilenme süreci başlamıştır. Ülke genelinde karayolu ulaşım ağının geliştirilmesi devletin ekonomik anlamda da rahatlamasının yolunu açmıştır. Örneğin Batı Anadolu Bölgesinin önemli bir ticaret kenti olan Denizli'de karayolu ağının iyileştirilmesiyle beraber çevre

[38] *BOA,* HR.SFR.3, 614/11, 16 Mart 1910.
[39] *BOA*, DH.İD., 3/24, 24 Muharrem 1329/25 Ocak 1911.
[40] *BOA*, DH.UMVM, 83/35, 19 Ramazan 1335/9 Temmuz 1917.

bölgeler ile olan ticari münasebetlerinde de artış yaşanmıştır. Aydın-İzmir demiryolunun Denizli'ye kadar uzatılması da bölgenin ulaşım ağına zenginlik katmıştır. Pamuk üretimi ve ihracatında Hindistan'ın bu dönemde önemli bir merkez olarak öne çıkmış olmasına rağmen Denizli'de de bu sahada üretim yapılmaya devam edilmiştir. Hatta Denizli halkı ticari faaliyetlerini daha rahat yapabilmek amacıyla yetkililerden yeni yolların yapılmasını ve mevcut olan yolların da geliştirilmesini talep etmişlerdir.

Denizli'de şose yol inşası konusunda atılan ilk adım 19. yüzyılın ikinci yarısına rastlamaktadır. Bu tarihte Denizli-Konya arasında yeni bir yol yapılması planlanmıştır. Bunun ardından da Denizli genelinde hızlı bir yol yapım süreci başlamıştır. Aydın demiryolu hattının Sarayköy'e kadar uzatılması kararının alınmış olması da Denizli ve çevresinde yeni yolların inşasına başlanması konusunda etkili olmuştur. Karayolu ulaşımı konusunda yaşanan gelişmeler neticesinde Denizli'deki yolların yarısı araba kullanımına hazır hale getirilmiştir. Yoğun çabalar sarf edilmiş olmasına rağmen zamanla var olan yolların bakımsız kalması ve yeni yolların yapılamaması gibi sebeplerden dolayı Denizli ile kazaları arasındaki yolların bir kısmı harap, bir kısmı toprak ve bir kısmı da şose olarak kalmıştır. Bununla birlikte bu dönemde karayolu ulaşımının gelişmesine katkı sağlayan ve faydalı işler yaptıkları görülen idareciler devlet tarafından mükâfatlandırılmıştır. Karayolu çalışmaları ve inşası her ne kadar bölge halkını sevindiren bir durum olarak görülmüş olsa da bazen yolu yapan müteahhitler ile yerel halk arasında çeşitli anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Süreç içerisinde Denizli'deki karayolu ulaşımının geliştirilmesi konusunda başarılı adımlar atılmasına rağmen devletin içerisinde bulunduğu siyasi ve ekonomik koşulların da etkisiyle bu konuda istenilen gelişme elde edilememiştir. Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen bu alanda yeni düzenlemeler yapma yoluna gidilmesi için büyük çaba sarf edilmiştir.

Kaynakça

1. Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A.MKT.MHM., 405/68, 2 Muharrem 1285/25 Nisan 1868.

DH.İD., 3/24, 24 Muharrem 1329/25 Ocak 1911.

DH.MKT., 1410/57, 12 Recep 1304/6 Nisan 1887.

DH.MKT., 235/16, 7 Zilkade 1311/12 Mayıs 1894.

DH.UMVM, 83/35, 19 Ramazan 1335/9 Temmuz 1917.

HR.SFR.3, 614/11, 16 Mart 1910.

HRT.h., 2009, 27 Cemaziyel-ahir 1301/24 Nisan 1884.

HRT.h., 2208, 29 Cemaziyelahir 1301/26 Nisan 1884.

HRT.h., 1424, 8 Cemaziyelevvel 1334/13 Mart 1916.

PLK.p., 4925, 19 Zilhicce 1302/29 Eylül 1885.

PLK.p., 5373, 29 Ramazan 1306/29 Mayıs 1889.

PLK.p., 6396, 10 Cemaziyelevvel 1327/30 Mayıs 1909.

ŞD., 1378/48, 20 Muharrem 1297/3 Ocak 1880.

2. Kitap ve Makaleler

Akyıldız, Ali (2019), *Osmanlı'da Ulaşımın Modernleşmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul.

Algül, Süreyya (1998), *Osmanlı'dan Cumhuriyete Anadolu'da Demiryolları İmtiyazları ve Chester Projesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Avcı, Yasemin (2004), *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara.

Avcı, Yasemin (2010), *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Bayhan, Mustafa, Türkmen, Mevhibe (2017, Yaz), "Uluslararası Ticaret ve Lojistikte Kervansarayların Yeri ve Önemi: Denizli Ak Han Kervansarayı Örneği", *The international New Issues in Social Sciences*, Cilt 5, Sayı 5, s. 479-492.

Çadırcı, Musa (1991), "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 15, Sayı 26, s. 153-167.

Çetin, Emrah (2013), "Tanzimat Döneminde Yol Yapım Çalışmalarına Bir Örnek: İzmir-Birunâbâd Şosesi İnşa ve İşletme İmtiyazı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 53, Sayı 2, s. 145-164.

Çetin, Emrah (2013), *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Karayolu Ulaşımı*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Duysak, Cabir (2012), "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti Karayolları", *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*, (ed. Vahdettin Engin, Ahmet Uçar, Osman Doğan), Çamlıca Basım, İstanbul, s. 37-48.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (2023), *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Gallo, Isaac Moreno (2024), "The Construction of Roman Roads", *Itinera*, Cilt 4, s. 39-66.

Kılıç, Yusuf (2007, Ocak), "Denizli Yöresinin Prehistorik Yerleşimleri ve Yol Sistemi", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler 1*, Cilt 1, Denizli, s. 12-22.

Matteazzi, Michele (2023), "Road Building in Roman Times: an Insight from Northern Italy", *Itinera*, Cilt 3, s. 167-194.

Özçelik, Ayfer (2006), "Türk Hâkimiyetinde Denizli Tarihine Bir Bakış: Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Denizli", *Geçmişten Günümüze Denizli Yerel Tarih ve Kültür Dergisi*, Sayı 9, s. 28-33.

Sarıtaş, Duygu Özer (2009), "Roma Devleti'nde Ulaştırma ve Haberleşme Sistemi "Cursus Publicus"", *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, 2009, s. 1-29.

Şemseddin Sami (2017), *Kâmûs-ı Türkî*, (Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.

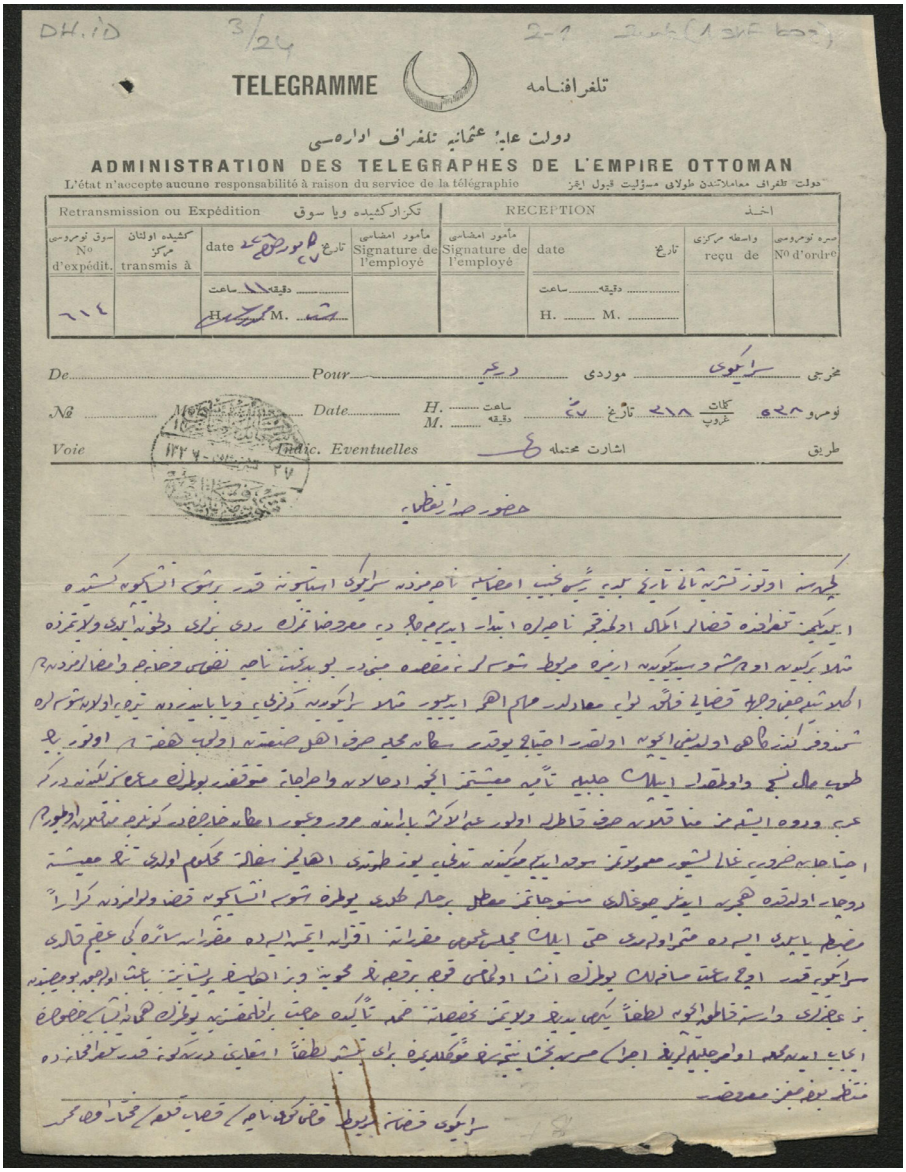
Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri (2019), *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâliku'l Ebsâr*, Selenge Yayınları, İstanbul.

Şimşek, Celal (2018), "Geç Antik Çağ'da Laodikeia", *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi*, (ed. Celal Şimşek, Turhan Kaçar), Ege Yayınları, İstanbul, s. 81-116.

Uysal, Mehmet Ali (2016), *Her Yönüyle Denizli Kazası*, Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli.

EKLER

Ek-1: Denizli'nin Buldan Kazasına bağlı Kadıköy Nahiyesi halkının köylerine bir an önce şose yolu yapımı için isteklerini gösteren belge (BOA, DH.İD., 3/24).

DH.İD 3/24

TELEGRAMME تلغرافنامه

دولت عليهٔ عثمانيه تلغراف اداره‌سی

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'état n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie دولت تلغراف معاملاتدن طولای مسؤلیت قبول ایتز

Retransmission ou Expédition تکرار کشیده ویا سوق				RECEPTION اخذ			
سوق نومروسی N° d'expédit.	کشیده اولنان مرکز transmis à	date تاریخ	مأمور امضاسی Signature de l'employé	مأمور امضاسی Signature de l'employé	date تاریخ	واسطه مرکزی reçu de	صره نومروسی N° d'ordre
		ساعت دقیقه H. M.			ساعت دقیقه H. M.		

De Pour مودی مخرجی

№ Date ساعت H. دقیقه M. کلمات تاریخ نومرو

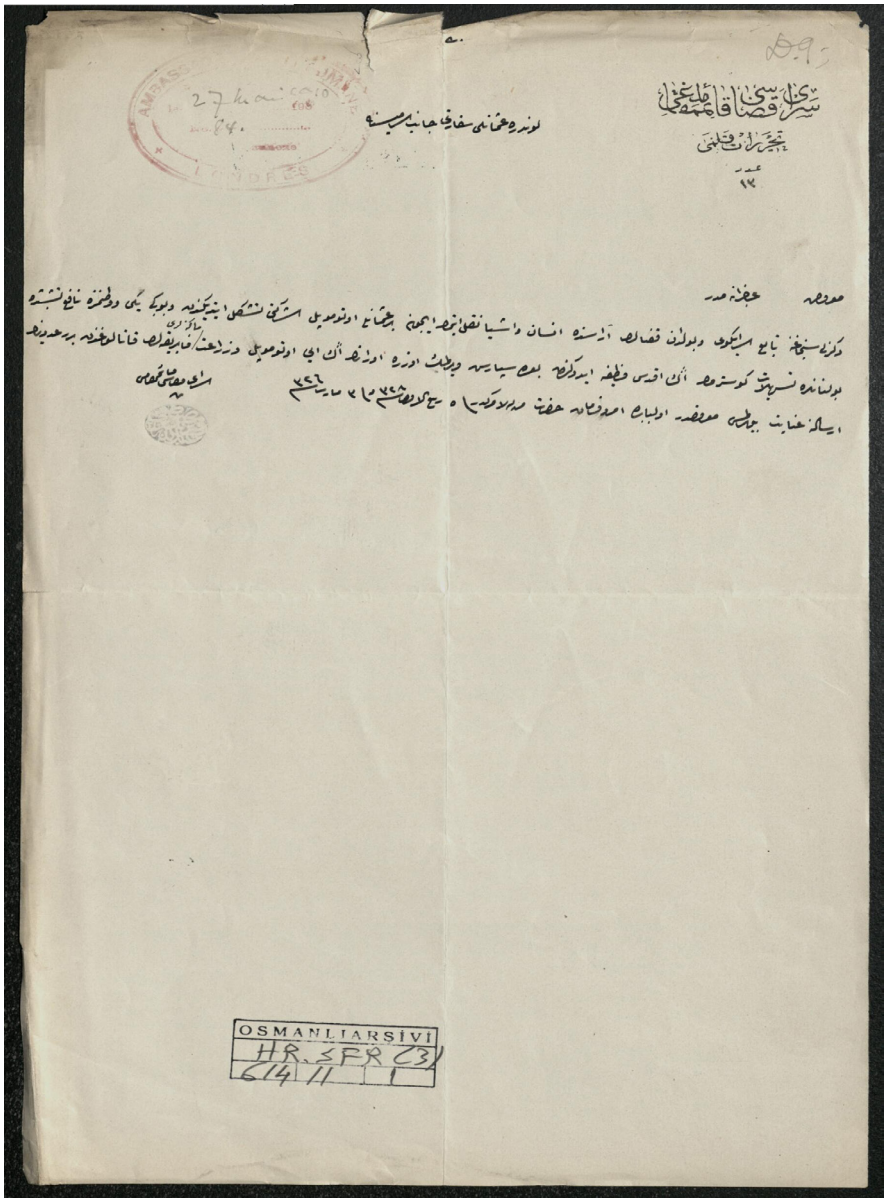
Voie Indic. Eventuelles اشارت محتمله طریق

حضور صدارتپناهی

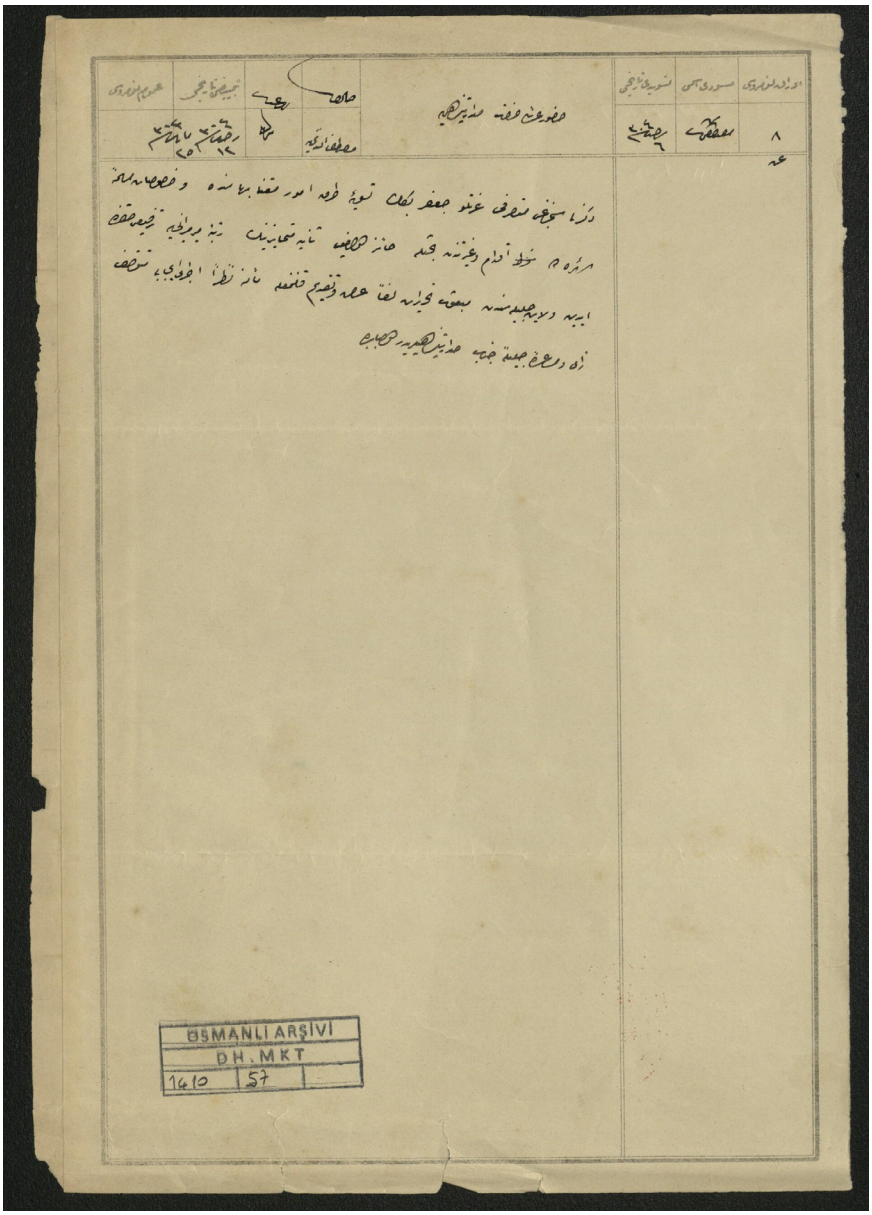
چهارشنبه اوتوز تشرین ثانی تاریخ بدیع بیوک جناب اصحاب ناموزده سرایکوی اسکیوته قدر یولی انشا کوسترده ایدیکمز تعهداته قضای اکمال اولنمق ناحیه ایدیوردی دیو معروضاتمز ردی برای دخو یولک ولایتمزده شمدیکیه اوچ شوسه دیسیکویه ارزه مربوط شوسه‌نک مقصده مبنی دیو بو بابتده ناحیه نفوس وجهه‌سنه واضحا ارائه‌سنه الحاصل جمیع وجوهله قضایه فائده لری معادلری مالم اهالی ایدیکمز شمدیکویه دوزلی ویا یاپیلمزده تره‌یه اولدیغی تقدیرده اوچ شوسه‌نک اولدیغی کبی اولقدر احتیاج یوقدر بیطاره محله صرف اهالی جمعیتنه اولجق هفته‌ده اوتوز یه طوب مال نقلی واولقدر ایلات جلیه تأدیه مجبوریتنه انجق ادعالرینه واحراجات متوقفه یولزی مدعی اولمقدن کسب وروده ایتمز مناقشه‌یه صرف قاطرلر اولدیغنه عدم لزوم شاشه‌ده کورنمز مناقشه اولمیوب احتیاجه ضروری غالب اشیوه معمولاتز سوقیاتی مکنه تدقیق یوز طوتری اهالیز بغلاتلر محکوم اولدیغی تقدیرده جمعیتنه روحیاتی اولقدره تهویه ایدیز چوخلری سنوجاغز مطلق برحال طوغری یولره اشتراکیوه قضا ولایتمزده کرا یه ضبط ایدیلدیکی ایسه‌ده متواتر ویردیکی حتی ایلات مجلس عمومی مقدماتنه اقوالیه ایتمدیکی ایسه‌ده مقدماته سازه‌ی عظیم قادر سرایکوی قدر اوچ ساعت سافه‌لی یولزی انشا اولنمق قدر بر جهتده محویت وبر اهالیه پرتاثیر باعث اولمیوب بوجهتده بر عجزی دائره خاطره‌یکوی لطفاً یکدیگر ولایتمز خصوصاتنه همت تأکیده عجلت بالخصوص یولزی همه‌دن اقدم اجرای مرحمه‌بخش نتیجه‌ی توقعاتمزی برای تشریف لطفاً انتظار ویرمکلرینه قدر تعهداته منتظر بولنمغز معروض.

سرایکوی قضاسنه مربوط قادین کوی ناحیه‌سی قصابی قدیم محمد قصاب محمد

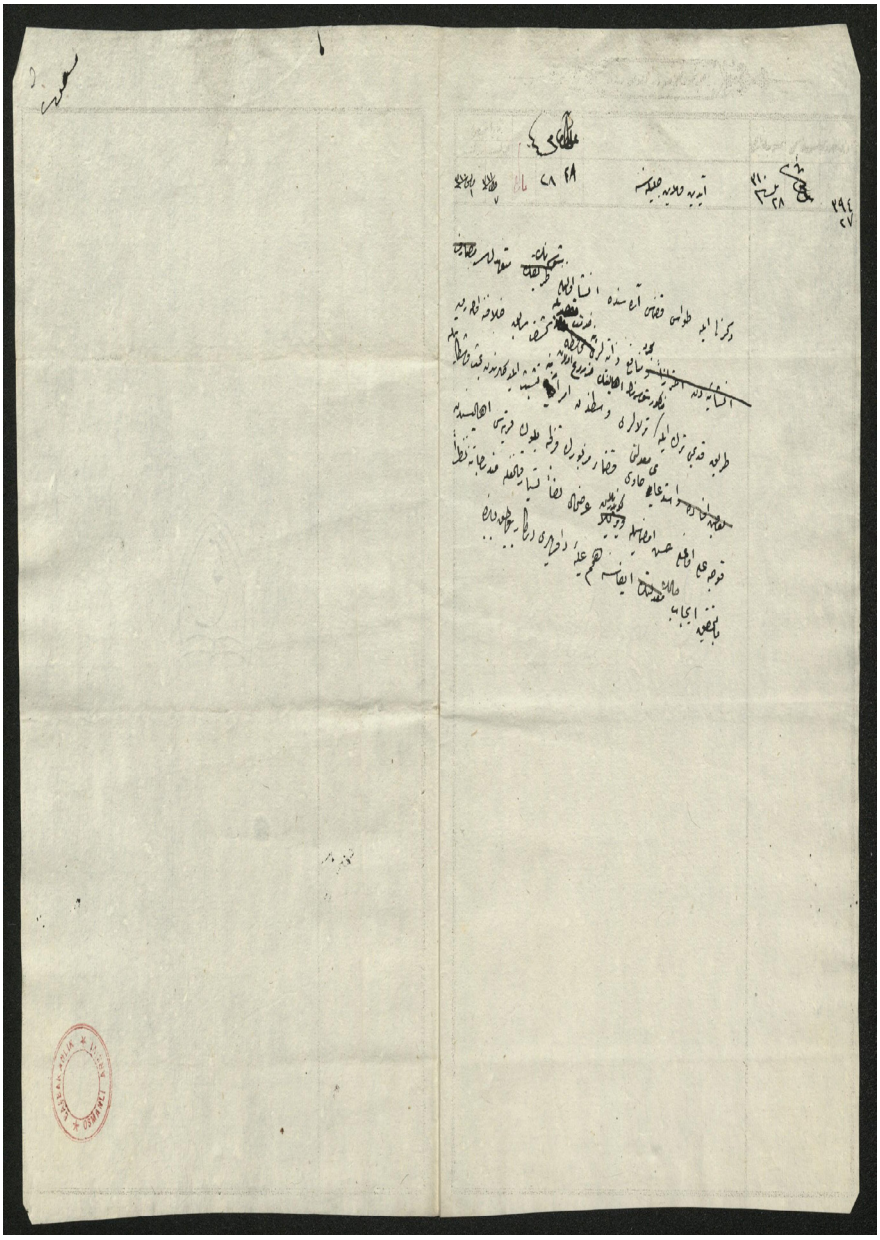
Ek-2: Sarayköy-Buldan arasında kullanılmak için satın alınması planlanan otomobillere ait kataloğun Sarayköy Kaymakamı tarafından Londra Osmanlı Sefaretinden istenilmesi (*BOA.*, HR.SFR.3, 614/11).

Ek-3: Denizli Mutasarrıfı Cafer Bey'in yol yapımında gösterdiği gayret ve önderliği nedeniyle taltifi (*BOA*, DH.MKT., 1410/57).

Ek-4: Denizli-Tavas arasındaki şosenin inşası esnasında şose müteahhidinin plana aykırı olarak yolu köylülerin tarlasının üzerinden geçirdiğine dair şikâyet (*BOA*, DH.MKT., 235/16).

Ek-5: 1903 yılı Batı Anadolu ve Rumeli yol haritası (*BOA*, HRT.h., 230).

BELGİ

Sayı 30 (Yaz 2025/II)

DOI: 10.33431/belgi.1537128 **Araştırma Makalesi/**Research Article

19. YÜZYILIN İLK YARISINDA BUHARA EMİRLİĞİ TARAFINDAN OSMANLI DEVLETİNE GÖNDERİLEN ELÇİLERİN FAALİYETLERİ

ACTIVITIES OF AMBASSADORS SENT TO THE OTTOMAN EMPIRE BY THE EMIRATE OF BUKHARA IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Mustafa KARAZEYBEK*

Geliş Tarihi/Received:22.08.2024 **Kabul Tarihi/Accepted:**11.06.2025

KARAZEYBEK, Mustafa (2025), "19. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Emirliği Tarafından Osmanlı Devletine Gönderilen Elçilerin Faaliyetleri", Belgi Dergisi, S.30, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2025/II, ss. 515-542.

Öz

Orta Asya hanlıkları/emirlikleri ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler Türk ve dünya tarihi açısından önem arz etmektedir. Orta Asya hanlıkları içerisinde Osmanlı Devleti ile en fazla ilişki kuran hanlık/emirlik ise Buhara Hanlığı/Emirliği olmuştur. Safevi Devleti'nin ortaya çıkması Osmanlı Devleti ile Buhara Hanlığı arasındaki ilişkilerin gelişmesine önemli ölçüde tesir etmiştir. Safevilere karşı iş birliği düşüncesi bu gelişmeyi olumlu etkilemiştir. 18. yüzyıldan itibaren ilişkilerin gelişmesine tesir eden en önemli etken ise Rusya'nın genişlemeye başlamasıdır. Rusya 19. yüzyılda hem Osmanlı Devleti hem Özbek hanlıkları/emirlikleri üzerindeki baskısını arttırmıştır. Buna paralel olarak iş birliği arayışları da artmıştır. 19. yüzyıldaki ilişkiler önemli ölçüde karşılıklı olarak elçilerin gelip gitmesi merkezli ortaya çıkmıştır. Daha fazla da Buhara elçilerinin İstanbul'a gelmeleri çerçevesinde ilişkiler gelişme göstermiştir. Osmanlı arşivlerinde bulunan vesikalar incelendiğinde, elçilerin gelme nedenleri arasında hükümdar değişikliklerinin bildirilmesi veya hükümdar olmalarını tebrik ön plana çıktığı görülmektedir. Her ne kadar görünüşte bu hususlar ön plana çıksa da elçilerin getirdikleri mektuplarda muhtelif konularda Osmanlı Devleti'nden yardım talepleri olduğu ortaya çıkmaktadır. Hatta bazı hususi konuların yol riskleri dikkate alınarak yazıya dökülmeden elçilere söylendiği ve elçilerin de sözlü olarak kendilerine verilen mesajları Osmanlı sarayına ilettikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti gelen elçilere her zaman itibar göstermiş ve imkanlar ölçüsünde talepleri karşılanmaya çalışılmıştır. Bazen de Rusya ve bölgenin hassasiyetleri dikkate alınarak talepler tam karşılanamamıştır. Ziyaretler sırasında hediyeleşmeler ve çeşitli tehditlere karşı iş birliği arayışları söz konusu olmuştur. Bu makalede, Osmanlı arşivlerinden hareketle konu ile ilgili belgelerin değerlendirilmesinin yapılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda, Buhara'dan gönderilen elçilerin tespiti ile gönderiliş sebepleri, amaçları, faaliyetleri, elçilik heyetleri için uygulanan merasimler ve verilen hizmetler, elçilerin yol güzergahları ve çektikleri zorlukların ortaya konulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Buhara Hanlığı/Emirliği, Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl, diplomatik ilişkiler, elçiler, Özbekistan.*

*Doç. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Yeniçağ Tarihi ABD, kzeybek@aku.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-9295-1510).

Abstract

The relations between the Central Asian khanates/emirates and the Ottoman Empire hold significance for both Turkish and world history. Among the Central Asian khanates, the one that established relations with the Ottoman Empire the most was the Emirate of Bukhara. The emergence of the Safavid Empire had a significant impact on the development of relations between the Ottoman Empire and the Emirate of Bukhara, as the idea of cooperation against the Safavids positively influenced this development. From the 18th century onward, the most important factor affecting the development of relations was Russia's expansion. In the 19th century, Russia increased its pressure on both the Ottoman Empire and the Uzbek khanates/emirates. Correspondingly, the search for cooperation also increased. Relations in the 19th century primarily developed around the mutual visits of envoys. The relationships particularly grew within the framework of Bukhara envoys coming to Istanbul. When examining the documents in the Ottoman archives, it is observed that the main reasons for the envoys' visits were to announce changes in rulers or to congratulate new rulers. Although these reasons appeared to be the primary focus, the letters brought by the envoys revealed various requests for assistance from the Ottoman Empire. It is even understood that some delicate matters were conveyed verbally to the envoys, considering the risks associated with transmission over the journey, and these envoys delivered these verbal messages to the Ottoman court. The Ottoman Empire always showed respect to the incoming envoys and tried to fulfill their requests within its means. However, at times, the requests could not be fully met due to considerations of Russian and regional delicacies. During these visits, gift exchanges and the search for cooperation against various threats were observed. This article aims to evaluate the documents related to the subject based on the Ottoman archives. In this direction, it is aimed to identify the envoys sent from Bukhara and to reveal the reason for their sending, their purposes, their activities, the ceremonies and services provided for the embassy delegations, the routes of the envoys and the difficulties they suffered.

Keywords: *Khanate/Emirate of Bukhara, Ottoman Empire, 19th century, diplomatic relations, envoys, Uzbekistan.*

Giriş

Türk tarihi içerisinde Osmanlı Devleti ile Orta Asya devletleri arasındaki münasebetler önemli bir yer tutar. Bu devletler arasındaki ilişkilerin ortaya konulması genel olarak hem Türk tarihinin hem de Dünya tarihinin anlaşılmasına önemli katkı sağlamaktadır. Bu günkü Türk devletleri arasındaki ilişkilerin oluşması ve geleceğe yönelik yapılacak çalışmalar için de tarihi alt yapının ilmi kriterler çerçevesinde ortaya konulması önem taşımaktadır.

Buhara Emirliği tarafından 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'ne gönderilen elçiler ve faaliyetleri hakkında en geniş çaplı bilgileri Osmanlı arşivlerindeki belgelerde bulmak mümkündür. Orta Asya bölgesinde bulunan hanlıklar ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler ile ilgili Osmanlı arşivlerinde bulunan seçilmiş bazı belgelerin yayını mahiyetinde çalışmalar mevcuttur. Bu eserlerde genel olarak belgelerin katalog bilgisi mahiyetinde kısa özetleri, transkripsiyonları ve belgelerin kopyaları yer almaktadır[1]. Belge yayını şeklindeki bir başka çalışma ise Osmanlı Arşivi ile Özbekistan Milli Arşivi tarafından yayınlanmıştır. Bu eserde de Türk ve Özbek arşivlerinde Türk ve Özbek ilişkileriyle ilgili yine seçilmiş belgelerin Türkçe ve Özbekçe olarak kısa özetleri, sadeleştirmeleri ve kopyalarına yer verilmiştir[2]. Belgelerden özet ve transkripsiyon yayını şeklinde iki de makale bulunmaktadır[3]. Bu çalışmaların içerisinde konumuzla ilgili bazı belgelere de yer verilmiştir. Söz konusu çalışmaların tamamı seçilmiş belgelerden oluşmakta ve belgelerin değerlendirmesine yer verilmemektedir.

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı arşivlerinde konu ile ilgili belgeler hususunda derinlemesine yapılan bir tarama sonucunda tespit edilen belgelerin tamamını değerlendirerek konuyla ilgili hata ve eksikliklerin giderildiği bir çalışmanın ortaya konulmasıdır. Konunun makale çapında incelenebilmesi için zaman sınırlaması ihtiyacı doğmuş ve bununla bağlantılı olarak konunun daha iyi ortaya konulabilmesi düşüncesi ile ilişkilerin en yoğun olduğu dönem olarak 18. yüzyılın ilk yarısının çalışılması tercih edilmiştir.

Osmanlı Devleti ile Özbek hanlıkları arasındaki ilişkiler başlarda Batı Türklüğü ile Doğu Türklüğü arasında engelleyici bir rol üstlenen Safeviler'e karşı iş birliği şeklinde kendini göstermiştir[4]. Türkistan hanlıkları/emirlikleri içerisinde Osmanlı Devleti tarafından en fazla muhatap alınan hanlık Buhara Hanlığı/Emirliği olmuştur[5]. Buhara Hanları önce

[1] *Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlığı Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*, Haz. Yusuf İhsan Genç vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1992; *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*. Yay. Haz. Ayhan Özyurt vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2005; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I Siyasi ve Diplomatik İlişkiler*, Ed. Shahin Mustafayev ve Mustafa Serin, Uluslararası Merkezi Asya Araştırmaları Enstitüsü ve Türk Arşivciler Derneği Yayını, Semerkand 2011; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt III Toplumsal ve Gündelik Yaşam,* Ed. Shahin Mustafayev ve Mustafa Serin, Uluslararası Merkezi Asya Araştırmaları Enstitüsü ve Türk Arşivciler Derneği Yayını, Semerkand 2012.

[2] *Belgelerle Türkiye Özbekistan İlişkileri*. Yay. Haz. Numan Yekeler vd., Devlet Arşivleri Başkanlığı ve O'zarxiv Agentliği Yayını, İstanbul 2022.

[3] M. Akif Erdoğru, "Başbakanlık Osmanlı Arşivinden Osmanlı Devleti İle Orta Asya Devletleri Arasındaki İlişkiler Üzerine Osmanlı Arşiv Belgeleri-I", *Tarihin İçinden: Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Ahmet Özgiray›a Armağan,* Ed. M. Akif Erdoğru, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, ss. 250-271; M. Akif Erdoğru, "Başbakanlık Osmanlı Arşivinden Osmanlı Devleti İle Orta Asya Devletleri Arasındaki İlişkiler Üzerine Osmanlı Arşiv Belgeleri-II", *Prof. Dr. Yavuz Ercan'a Armağan,* Yay. Haz. Seyit Sertçelik, Haldun Eroğlu ve Melek Sarı Güven, Turan Kitapevi, Ankara 2008, ss. 375-389.

[4] Abdullah Gündoğdu, "Türkiye İle Türk Dünyası Arasındaki Münasebetlerin Tarihî Arkaplânı", *Yeni Türkiye*, S. 15, 1997, s. 296.

[5] Mehmet Alpargu, "Osmanlı Devleti'nin Türkistan Politikası", *Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi*, C. I, Ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2008, s. 35.

Safevilerin Maveraünnehir'e saldırıları ve daha sonra da Rusların saldırılarına karşı Osmanlı Devleti'nin desteğine ihtiyaç duymuşlardır[6]. Buhara Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki ilk temasın Fatih Sultan Mehmet döneminde gerçekleştiği tespit edilmiştir[7]. Bundan sonra iki taraf arasında ilk ciddi temas ise Yavuz Sultan Selim döneminde gerçekleştirilmiştir[8].

Safevi Devleti'nin ortaya çıkması ve Şii Mezhebini benimsemesi, erken dönemde Buhara Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin ortaya çıkması ve gelişmesindeki en önemli etken olduğu söylenebilir. Safevi Devleti'nin kuruluşu her ikisi de Sünni olan Özbek hanlıkları ile Osmanlı Devleti arasında bir bariyer oluşturmuştur. Bu duruma karşı Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren Özbek hanlıkları ile ilişkiler artış göstermiştir[9]. Osmanlı Devleti, Safeviler ile sorun yaşadığında Türkistan hanlıklarına daha fazla ilgi göstermiş, Türkistan hanlıkları da sıkıntıya düştüklerinde Osmanlı Devleti'ne başvurmuşlardır[10]. Safevilere karşı Özbekler ile Osmanlı Devleti arasındaki ittifak arayışları bazı dönemlerde daha belirgin karşılık bulmuştur. Bu dönemlerden biri 16. yüzyılın son çeyreğinde II. Abdullah Han'ın hükümdarlığı zamanıdır[11]. Osmanlı Devleti Özbeklerin Safevilerle mücadeleleri sırasında onlara silah ve askeri malzeme yardımında bulunmuştur. Zamanla aradaki ilişkiler bir ittifaka dönüşmüştür[12].

Osmanlı Devleti ile Özbek hanlıkları arasındaki ilişkiler bilhassa 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren önemli ölçüde artış göstermiştir. Rusların Osmanlı Devleti'ne karşı giderek artan baskısı bunda etkili olmuştur[13]. Aslında hem Safevilerin bölgede önemli bir güç haline gelmesi hem de Rusya›nın güçlenmesi Osmanlı Devleti›nin Türkistan ile fiziki bağının kesilmesine neden olmuştur[14]. Bu durum bölge ile Osmanlı devleti arasındaki ilişkiler açısından her zaman problem teşkil etmiştir. Buna rağmen şartlar bu ilişkilerin devamını zorunlu kılmıştır.

Nadir Şah'ın Türkistan'a yaptığı seferler ve gerçekleştirdiği faaliyetler bölgedeki hanlıklarda ciddi değişimlere sebep olmuştur. Bu arada Mangit beğleri Buhara'nın kuvvetli bilginlerine ve Tacik tüccar sınıfına dayanarak güçlenmişlerdir[15]. Buhara Hanlığında 1753'te önemli bir değişim yaşanmıştır. Muhammed Rahim Atalık, Astrahanlılar Hanedanı devrine son vererek Buhara tahtına oturmuş ve Buhara Hanlığında Mangit Hanedanlığı dönemi başlamıştır[16]. Buhara Emîri Seyyid Ebulgazi Han 1783 ve 1785 yıllarında ülkesinde nüfuzunu artırabilmek için I. Abdülhamid'e mektuplar göndererek yardım istemiştir[17].

[6] Mehmet Akif Erdoğru, "Osmanlı Döneminde Türkistan Hanlıklarından İstanbul'a Gönderilen Özbek Elçileri", *Uluslararası Kültürel Miras ve Turizm Kongresi Bildiri ve Özet Kitabı, 03-05 Mayıs 2018 Taşkent-Uzbekistan Bildiri ve Özet Kitabı,* Ed. Necmi Uyanık vd., Eğitim Yayınevi, Konya 2018, s. 398.

[7] Said Abdülaziz Yusupov ve Osman Kubilay Gül, *Buhara Hanlığı Döneminden Cumhuriyete Türkiye-Özbekistan İlişkileri ve Osman Kocaoğlu,* Altınordu Yayınları, Ankara 2021, s. 39.

[8] Erdoğru, "Özbek Elçileri", s. 398.

[9] Mustafa Budak, "Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetlerinin Başlaması", *Avrasya Etüdleri*, C. II, S. 4, 1995-96, s. 79; Alpargu, "Türkistan Politikası", s. 35-36.

[10] Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Orta Asya Türk Tarihi*, C. I, Ed. Ahmet Kanlıdere, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2013, s. 156.

[11] Abdullah Gündoğdu, "Türkistan'da Osmanlı- İran Rekabeti", *Osmanlı*, C. I, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 583-585.

[12] Mehmet Alpargu, "Özbekler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007, s. 120.

[13] Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 19-20; Alpargu, "Türkistan Politikası", s. 42.

[14] Yusupov ve Gül, *a.g.e.*, s. 25.

[15] A. Zeki Velidi Togan, *Bugünki Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 200-203.

[16] Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya İle Çin Arasında: XVIII-XX. Asırlarda Ruslar ve Çinlilerin İstilâları Devrinde Türkistan Milli Devletleri ve Milli Mücadeleleri Tarihi*, Çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, İstanbul 1971, s. 11.

[17] Saray, *a.g.e.*, s. 20.

Osmanlı padişahı I. Abdülhamid (1774-1789) ise kaybedilmiş olan Kırım'ın tekrar ele geçirilmesi için savaş hazırlığı yapıldığı dönemde Rusları birden fazla cephede savaşmak mecburiyetinde bırakmak için Buhara›ya 1786 başlarında Alemdar Mehmed Said Ağa'yı elçi göndererek Rusya'ya karşı sefer düzenlenmesi talebinde bulunmuş ancak netice alınamamıştır. 1787'de Rusya ile savaşın başlaması üzerine aynı mealde ikinci bir nâme-i hümâyûn gönderilmiştir. Bu arada Seyyid Ebulgazi Han vefat etmiş ve yerine geçen Muhammed Masum Han'dan gelen cevabi mektupta da iyi niyet ve temennilerle birlikte bölgedeki sıkıntılar hakkında izahat verilmiştir[18]. 19. yüzyılda Buhara emirinin İstanbul'da daimi temsilci olarak nitelendirilebilecek temsilcisi vardı[19].

1. Divan Beği Muhammed ile Korçubaşı Mirza Muhammed Yusuf Beğ'in Ziyaretleri

19. yüzyılda Buhara›dan İstanbul›a ilk elçi III. Selim döneminde gelmiştir. Söz konusu ziyaret, Buhara Emiri Ma'sûm Gâzî oğlu Mîr Haydar Şah'ın emirlik makamına oturmasını ilan ve iyi niyetini bildiren bir mektupla elçilerini İstanbul'a göndermesi ile gerçekleşmiştir. Emir Haydar Şah'ın H.1216 (M.1801/1802) ve H.Zilkade 1217 (Şubat-Mart 1803) tarihli İstanbul'a gönderdiği mektuplara göre babası Emîr-i Kebîr Gazi Murad vefat etmiştir. 14 Receb 1215 (1 Aralık 1800) tarihinde veliahdı olarak kendisi tahta oturmuş ve bunu haber vermek üzere elçi olarak Divan Beyi İş Muhammed ile Korçubaşı Mirza Muhammed Yusuf Beğ İstanbul'a gönderilmişlerdir. Ancak yolda eşkıyanın eşyalarını yağmalamaları nedeniyle Korçubaşı durumu Şahlık makamına arz etmek için geriye dönmüştür. Divan Beyi İş Muhammed ise yola devam ederek Kırım üzerinden gemi ile mektubu İstanbul'a ulaştırmıştır. Bir müddet sonra eski görevini yerine getirmek ve Emirin mektubunu İstanbul'a ulaştırmak üzere Korçubaşı Mirza Muhammed Yusuf Büyükelçi olarak tayin olunarak daha önceki mektup mealinde ikinci bir mektup ile yeniden İstanbul'a gönderilmiştir[20]. İlk elçilik heyetinin İstanbul'a ulaşmasının ardından elçi Bâb-ı Âlî›ye davet olunarak alışılmış olduğu üzere önce orada merasim düzenlenerek ziyareti hakkında ön bilgi alınmıştır. Arkasından sadaretten bir yazı ile padişaha bilgi verilmiştir. Söz konusu yazıda, kabul sırasında elçi ile kethüdasının takdim ettikleri mektupların tercümeleri yaptırıldıktan sonra huzura arz olunacağı belirtilmiştir. Bununla birlikte elçinin, Buhara Şahı'nın Osmanlı Sultanına bağlı olduğu ve bununla iftihar ettiğini aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne bağlılığını Turan bölgesinde yaymakla öğündüğünü ifade ettiğini bildirmiştir. Elçinin aynı zamanda padişah, sadrazam ve devlet adamları için hediyeler getirdiğini ve huzura çıkmak için izin talebinde bulunduğunu arz etmiştir. Arkasından elçi Dîvân-ı

[18] Saray, *a.g.e*., s. 21-26; Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009, s. 197.

[19] Kemal H. Karpat, *Türkiye ve Orta Asya*, Çev. Hakan Gür, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 264-265.

[20] Bazı çalışmalarda bu elçilik heyetiyle ilgili verilen bilgiler karışmış ve hatalı bilgiler verilmiştir. Elçilik heyetinin saldırıya uğradıktan sonra geriye döndüğü ve Mirza Muhammed Yusuf'un ikinci defa elçi-i kebir sıfatıyla gönderilerek 1803 yılı nisan ayı başlarında İstanbul'a ulaştığı(Mehmet Yılmaz, "Emir Haydar Döneminde Osmanlı-Buhara İlişkileri (1801-1826)", *The Central Asiatic Roots of Ottoman Culture*, Ed. İlhan Şahin, Baktıbek İsakov ve Cengiz Buyar, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odası Birliği Yayını, İstanbul 2014, s. 419) bilgisi hatalıdır. Dolayısıyla ilgili çalışmada bu elçi ile ilgili verilen bilgiler de hatalıdır. Ayrıca elçilik heyetinin geriye dönüp Korçubaşı Mirza Muhammed Yusuf'un tek başına İstanbul'a ulaştığına ilişkin bilgi de (Saray, *a.g.e.*, s. 32) hatalıdır. Çünkü saldırıdan sonra geriye dönen Korçubaşı Mirza Muhammed Yusuf olup heyet ile birlikte yola devam ederek 1803 yılında İstanbul›a ulaşan Divan Beyi İş Muhammed'dir(BOA.,HAT. 788/36755). Mirza Muhammed Yusuf'un elçi olarak İstanbul'a gelişi ise 1805 yılında olup bu hususa daha sonra değinilmiştir.

Hümâyûn toplantısı sonrasında huzura kabul edilmiştir[21]. Elçilik heyeti aynı zamanda muhtelif kumaşlar, şal, düğme, yorgan yüzü, süs eşyaları ve sandıklar içerisinde çaydan oluşan hediyeler takdim etmiş ve bu hediyeler Temmuz/Ağustos 1803 tarihinde Hazîne-i Hümâyûn'a gelir kaydedilmiştir[22].

Mîr Haydar Şah tarafından gönderilen H.1216 (M.1801/1802) tarihli mektup 2 Ağustos 1803 tarihinde nâme-i hümâyûn defterine kaydedilmiştir[23]. İlk mektubun gelmesinin ardından cevabi mektup yazılmıştır. Mîr Haydar Şah Han'a cevabi olarak gönderilen nâme-i hümâyûnda, elçi olarak gönderdiği, Dîvân Beği Muhammed ve Korçubaşı Mirza Muhammed Yusuf vasıtasıyla gönderilen mektubun alındığı ve Muhammed Ma'sûm Gazi Han'ın vefatından her ne kadar üzüntü duyulsa da Buhara Emirliği'nin kendisine intikalinden dolayı memnuniyet duyulduğu bildirilmiştir[24].

Bu gelen ilk elçilik heyetinin İstanbul'a ne zaman gelip gittiği kesin belli olmasa da dolaylı olarak bazı bilgilerin yardımı ile bu tarihleri belirlemek mümkündür. Öncelikle, Buhara elçisinin padişaha takdim eylediği hediyelerin hazineye kayıt tarihi Temmuz/Ağustos 1803'tür[25]. 12 Kasım 1803 tarihli evraktan da elçinin Buhara'ya dönmeden önce hacca gitmek istediği ve kendisine harcırah verildiği anlaşılmaktadır[26]. Ayrıca, elçilik heyetinin masraflarını karşılamak üzere verilen tayinat tahsisi ve tayinatın kesilme tarihleri bu konuda bize bilgi vermektedir. Çünkü Buhara'dan gelen elçilik heyetlerinin gelişinden itibaren gidiş gününe kadar masrafları hazine tarafından ödenirdi. Bu işlemleri evraklar üzerinden takip etmek mümkündür. Söz konusu kayıtlar incelendiğinde, tayinatın ödenmeye başladığı tarih 4 Temmuz 1803 ve tayinatın kesildiği tarih ise 25 Kasım 1803'tür[27]. Bu tarihler dikkate alındığında elçi 4 Temmuz 1803'te İstanbul'a gelmiş ve 25 Kasım 1803'te hacca gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmış olmalıdır. 29 Eylül 1804 tarihli bir diğer evrakta ise Buhara'ya dönecek olan elçiye yeniden harcırah verildiği görülmektedir[28]. Dolayısıyla hacdan sonra elçinin İstanbul'a döndüğü ve söz konusu tarihten sonra Buhara'ya dönmüş olduğu söylenebilir.

Elçi geriye geldiği yoldan yani gemi ile Kırım üzerinden dönmüştür. Bu gemi Rusya elçisi tarafından kiralanmıştır[29]. Ancak elçiyi Kırımdan İstanbul›a getiren vapur yolda hasar almış ve tamire ihtiyaç duymuştur. Rusya elçisi masrafların kendi tarafından ödenmek üzere gereken malzemenin Tersâne-i Âmire›den verilerek tamir edilmesi için müracaatta bulunmuştur. Bunun için tersaneden 1967,5 kuruşluk malzeme verilmiştir. Rus elçisi

[21] BOA., *A.DVNS.NMH.d*. 10/s. 2m-4m/20, s. 14m-15m/32; HAT. 4/124; 160/6668; 175/7618, 7619; 788/36755; 571/ 27600; *Osmanlı Devleti İle Kafkasya*, s. 102-103, 105, 107; Bir araştırmada verilen Mirza Muhammed Yusuf'un 22 Nisan 1803 tarihinde Bâb-ı Âlî›ye çağrılarak Buhara'ya gönderilecek nâmenin taslağının kendisine okutulduğu bilgisi(Yılmaz, a.g.m., s. 419-420) hatalıdır. Öncelikle 1803 yılında İstanbul›a ulaşan elçi Mirza Muhammed Yusuf değil Divan Beyi İş Muhammed›dir. İş Muhammed›in heyeti ise henüz bu tarihte İstanbul›a gelmemiştir. Metin içerisinde bu hususa değinilmiştir. Araştırıcının tarih için verdiği bilginin referansı olan belge tarihsizdir. Arşiv uzmanları tahmini tarih koymuşlardır. Araştırmacı bu tarihi de kullanmamıştır. Araştırmacının verdiği tarih Buhara'ya cevabi olarak gönderilecek nâmenin taslağının kendisine okutulduğuna dair bilgi için verdiği belgenin tahmini tarihidir. Konu ile ilgili diğer belgelerin incelemesinden söz konusu tarihlemenin de hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Elçiye, Buhara'ya gönderilecek nâmenin taslağının okutulduğuna dair de ne araştırmacının referans gösterdiği belgelerde ne de bizim incelediğimiz diğer belgelerde herhangi bir bilgi mevcut değildir.

[22] TS.MA.*d*., 83/ s. 2; 2449/ s. 1.

[23] BOA., *A.DVNS.NMH.d*. 10/s. 2m-4m/20.

[24] BOA., *A.DVNS.NMH.d*. 10/s. 4m-5m/21.

[25] TS.MA.*d*., 83/ s. 2.

[26] BOA., C.HR. 146/7259.

[27] BOA., *D.BŞM.d*. 6101/ s. 4; AE.SSLM.III. 168/10028.

[28] BOA., C.HR. 33/1632.

[29] BOA., HAT. 175/7618;2011, s. 37.

masraf miktarını sormasına karşılık vapurun Rusya'nın beğlik firkateynlerinden olması ve Buhara elçisini getirmesinden dolayı harcanan para alınmamış ve tersane hesabından ödenmiştir[30]. Buhara Şâhı›na cevap olarak yazılıp elçiye teslim edilmek üzere bir nâme-i hümâyûn hazırlanmıştır. Bu nâme-i hümâyûn elçinin veda ziyareti için düzenlenen merasim sırasında kendisine verilecektir[31].

Emir Haydar, Dîvân Beği İş Muhammed Buhara›ya dönmeden, daha önce yoldan geriye dönmüş olan Korçubaşı Mirza Muhammed Yusuf'u ikinci bir mektupla İstanbul'a göndermiştir. Ancak elçinin beyanına göre elçi önce Rusya ile dostluk bağlarını geliştirmek göreviyle önce Petersburg'a gitmiş ve orada sekiz ay kalmıştır. Daha sonra elçi olarak İstanbul'a gelmek üzere Şaban ayının ortalarında Rusya tarafından Osmanlı sınırına ulaşmıştır. Boğdan voyvodası, elçiyi gereğince karşılamış ve kendisini Yaş şehrine ulaştırmıştır. Aynı zamanda İstanbul'a gitmek üzere Bükreş ve Rusçuk tarafına yönlendirerek Tirsiniklizade İsmail Ağa'ya havale ederek durumu 4 Aralık 1804 tarihli yazı ile İstanbul›a bildirmiştir[32].

Mirza Muhammed Yusuf tarafından İstanbul'a getirilen Şubat/Mart 1803 tarihli ikinci mektup 26 Şubat 1805 tarihinde nâme-i hümâyûn defterine kaydedilmiştir[33]. Buhara elçisi alışıldığı üzere padişahın huzuruna kabul edilmiştir. Huzura kabul esnasında elçi tarafından getirilen mektup ile hediyeler de takdim edilmiştir. Bu hediyeler Şubat/Mart 1805'te Enderûn-ı Hümâyûn'a gelir kaydedilmiştir[34]. Buhara elçisi tarafından Bâb-ı Âlî›ye hediye takdimi sırasında kethüdasına kürk giydirilmiştir. Bu kürkün ücreti 23 Ağustos 1805 tarihli buyruldu gereğince Hazîne-i Âmire›den ödenmiştir[35]. Mektubun nâme-i hümâyûn defterine kayıt tarihi ile hediyelerin hazineye kayıt tarihi dikkate alındığında ikinci elçinin İstanbul'a muhtemelen 1805 yılı Şubat ayı içerisinde geldiği söylenebilir. Korçubaşı Mirza Muhammed Yusuf İstanbul'a geldiğinde kendisine mihmandar olarak Dergâh-ı Âlî Kapıcıbaşılarından Ali Ağa'nın tayin edildiği anlaşılmaktadır[36]. Elçilik heyetinin masrafları Mihmandar Ali Ağa tarafından ödenmiş ve bunun için her ay Ali Ağa'ya hazineden 300 kuruş ödeme yapılmıştır[37].

Tarihi olmayan ancak içeriğinde daha önce iki elçi gönderildiğinden bahsedilmesinden dolayı ikinci elçinin dönüş hazırlıkları dönemiyle alakalı olduğu anlaşılan evrakta gelen mektuplarda olmayan, elçiye şifahi olarak verilen görevler hakkında bilgiler yer almaktadır. Söz konusu evraktan anlaşıldığına göre, elçi getirdiği mektup haricinde kendisine verilen görevin anlatıldığı bir yazı kaleme almış ve bunu sadarete arz etmiştir. Aynı zamanda kış mevsiminin yaklaştığını beyan ederek geriye dönüşü için ruhsat verilmesini istemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla, elçinin takririnde belirttiği hususlar Şahın mektubunda yer almayıp şifahi olarak kendisine verilen görevlerdir. Sadrazam konuyu padişaha arz eder iken elçinin takririnin özünün aslında Buhara'ya sınır olan Rusya'ya karşı nasıl muamele edilmesi gerektiğini sormak ve Haydar Şah'a yazılacak olan cevabi nâme-i hümâyûnda Buhara hakimi için "Türkistan ve Tûrân-ı Zemîn Padişahlığı" elkabının yazılması talebinden

[30] BOA., HAT. 114/4582.
[31] BOA., HAT. 175/7618; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 37. Söz konusu vesika orijinalinde tarihsiz olup arşiv uzmanları tarafından tahmini olarak 22 Nisan 1803 olarak tarihlenmiş ve transkripsiyonu yayınlanır iken de aynı tarih kabul edilmiştir. Ancak muhtevası ile konu ile ilgili diğer belgeler kıyaslandığında tarihlemenin hatalı olduğu anlaşılmaktadır.
[32] BOA., HAT. 175/7622; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 41.
[33] BOA., *A.DVNS.NMH.d*. 10/s. 14m-15m/32.
[34] TS.MA.*d.*, 83/ s. 7.
[35] BOA., C.HR. 177/8840.
[36] BOA., C.HR. 30/1474; 33/1645; 177/8841;183/9130.
[37] BOA., C.HR. 117/5844.

ibaret olduğunu belirtmiştir. Elçinin tavrından hedefin Cengiziyye sülalesinin o civarda etkinliğini artırmak olduğunu ifade etmiştir. Bu isteklere karşı sadaretten padişaha sunulan değerlendirmeye göre, Mâverâünnehir'de Buhara hakiminin padişaha bağlılığından iftihar etmesinin Osmanlı Devleti'nin şanını artıracağından kabul edilebileceği ancak Buhara hakiminin elkabına padişahlık unvanının yazılmasının ileride Rusya ile aralarında bir sıkıntı yaşandığında Osmanlı Devleti tarafından rütbe verilmesi nedeniyle Osmanlı Devleti'ne de sıkıntı çıkarabileceği dile getirilmiştir. Bu nedenle söz konusu unvanın verilmesinden sarf-ı nazar edilerek eskisi gibi "Türkistân ve Tûrân-ı Zemîn Hâkimi» unvanının yazılması uygun olacaktır. Bununla birlikte cevabi olarak yazılacak olan name-i hümâyûn, Buhara hakimine taltif ve itibar gösterecek ve gönlünü hoş edecek şekilde yazılacaktır. Rusya'ya karşı yapılacak muameleye dair de Osmanlı Devleti'nin Rusya ile müttefiklik ilişkisi içerisinde bulunması nedeniyle Rusya elçisine Buhara hakimiyle ilişkilerinde komşuluk gereği hürmet gösterilmesi isteğinde bulunulduğu elçiye ifade edilecektir. Aynı zamanda Buhara hakiminin iki defa elçi göndermesi, padişah ile devlet adamlarına hediyeler göndermesi ve bağlılığını arz etmesine karşılık olarak hediyeler gönderilebileceği ancak bu hususun padişahın kendisinin iradesine tabi olduğuna işaret edilmiştir. Diğer taraftan elçi geldiğinde devlet tarafından taltif olunmuş ve bundan dolayı da müteşekkir olmuş ve her ne kadar bir talepte bulunmasa da Buhara'dan çıkalı uzun zaman ve mesafeden gelmiş olması nedeniyle büyük bir masrafı olmuştur. Geriye dönüş masrafları için Rusyalı tüccarlardan borç istemek zorunda kalacağı ve Osmanlı Devleti'ne gelen bir elçinin başka devletin tebasından yardım istemesinin uygun olmayacağı, hatta elçi Rusya diyarından gelir iken Rusya Devleti tarafından kendisine misafirperverlik ve itibar gösterilmiş olup yine Rusya diyarından geriye döneceği dikkate alındığında padişahın ihsanına layık olmaları hasebiyle kendisine münasip miktar para verilmesinin uygun olacağı padişaha arz edilmiştir. Bunun üzerine padişah hatt-ı hümâyûnunda hediye tertip olunarak elçiye harçlık verilmesini emir buyurmuştur[38].

Bu mütalaaların ardından Mîr Haydar Şah Han'a hitaben yazılan Eylül/Ekim 1805 tarihli bir nâme-i hümâyûn ile cevap verilmiştir. Bu nâme-i hümâyûnun müsveddesi 25 Eylül 1805 tarihinde nâme-i hümâyûn defterine kaydedilmiştir. Bu nâme-i hümâyûnda, öncelikle Korçubaşı Mirza Yusuf Muhammed vasıtasıyla gönderilen mektubun geldiği ifade edilmiştir. Yeniden elçi gönderilmesinin amacının, taht değişiminin bildirilmesi, Korçubaşı Mirza Yusuf Muhammed'in önceki seyahatinin ertelenme sebebinin açıklanması ve ilişkilerin güçlendirilerek dostluk akdinin sağlamlaştırılmasına matuf olduğunun anlaşıldığı dile getirilmiştir. Bilahare elçinin görevini yerine getirdiği ve kendisine gereken iltifat ve hürmetin gösterilerek ağırlandığı belirtilmiştir. Aynı zamanda bazı hediyeler hazırlanarak defteriyle birlikte elçiye teslim edildiği ifade edilmiştir. İlaveten bundan böyle işbirliğinin devamının beklendiği bildirilmiştir[39]. Buhara hakimine gönderilen hediyeler muhtelif kumaş toplarından oluşmakta olup masrafları Hazîne-i Âmire›den karşılanmıştır[40]. Bu arada, 7 Ekim 1805 tarihli buyrulduya göre, Turan ahalisinden Nakşibendî şeyhlerinden Şeyh Kirâmî Efendi padişaha takdim olunmak üzere belagatlı bir kaside yazmış ve hacca gideceğini beyan ederek söz konusu kasideyi Buhara elçisi ile göndermiştir. Elçi tarafından bu kaside padişaha takdim olunduğunda padişah münasip miktarda atiyye verilmesini emretmiştir ve bunun üzerine kendisine 750 kuruş atiyye verilmiştir[41]. Elçilik heyetinin

[38] BOA., HAT. 175/7616; *Osmanlı Devleti İle Kafkasya*, s. 103-104; Alâeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan* (2. Baskı), Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s. 38; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 34.

[39] BOA., *A.DVNS.NMH.d*. 10/s. 24m-25m/43.

[40] BOA., C.HR. 108/5390; C.SM. 141/7098; *Belgelerle Türkiye Özbekistan İlişkileri*, s. 138-142.

[41] BOA., C.SM. 176/8827.

masraflarının Mihmandar Ali Ağa'ya ödenmesi ile ilgili bir belgede ifade edildiğine göre elçi 4 Nisan 1806 tarihinde İstanbul'dan ayrılmıştır[42].

2. Hacı Mirza Sâbir'in Ziyareti

II. Mahmut döneminde Buhara elçisi sıfatıyla İstanbul'a gelen ilk elçi ise Hacı Mirza Sâbir'dir. 1811 yılı Haziran ayında İstanbul'a ulaşmıştır. Hacı Mirza Sâbir her ne kadar elçi sıfatıyla İstanbul'a gelmiş olsa da konu ile ilgili belgeler incelendiğinde aslında daha önce gitmiş olduğu hac yolculuğu sırasında uğradığı mağduriyetin giderilmesi için geldiği anlaşılmaktadır. Bu durum elçi hakkında yapılan işlemlere de belli ölçüde yansımıştır.

Hacı Mirza Sâbir, Buhara eşrafından olup daha önce Buhara tarafından İstanbul'a elçi olarak gelen İrnazar isimli elçinin biraderzadesidir. Hacı Mirza Sâbir daha önce hacca gitmiş ve arkadaşlarından biri yolda vefat etmiştir. Bu kişinin mallarına beytü'l-mâla aittir gerekçesiyle eski Şam Valisi Abdullah Paşa tarafından el konulmuştur. Aynı zamanda Mirza Sâbir ile yanındaki adamlarından Delilbaşıları, Tüfenkçibaşısı ve Silahdarının bir miktar parası haksız şekilde alınarak mağdur edilmişlerdir. Hacı Mirza Sâbir, Buhara'ya döndükten sonra, mağduriyetinin giderilmesi ve haksız olarak eski Şam Valisi Abdullah Paşa tarafından alınan mallarının alıverilmesine dair ikisi Buhara Hakimi Haydar Şah ve ikisi Buhara müftüsü tarafından yazılan dört mektupla Buhara elçisi sıfatıyla İstanbul'a gelmiştir. Bu mektupların tercümesi 7 Temmuz 1811 tarihinde nâme-i hümâyûn defterine kaydedilmiştir[43].

23 Haziran 1811 tarihli buyrulduya göre, Hacı Mirza Sâbir elçi sıfatıyla 8 Haziran 1811 tarihinde İstanbul'a ulaşmıştır. Elçi için Dergâh-ı Âlî kapıcıbaşılarından Eski Cebecibaşı Abdurrahman Ağa mihmandar tayin edilmiştir[44]. İfadesine göre elçi 13 ayda İstanbul›a ulaşmıştır. İstanbul›da Üsküdar›da Cizye Başbakikulu vekili Abdurrahman Ağa'nın evine misafir verilmiştir. Sadrazam daha önce gelen Buhara elçilerine göre zahmetinin az olduğunu, tayinatının düzenlenerek gerekenin yapıldığını padişaha arz etmiştir. Aynı zamanda elçiye ne görevle geldiği sorulduğunda, Buhara hakiminin padişaha karşı iyi niyet ve muhabbetinin mükemmel olduğunu, Ruslara karşı iş birliğine hazır olduklarını beyan ve hediye takdim edeceğini belirtmiştir. Diğer taraftan İran ile ilişkilerin iyi olmaması nedeniyle tüccar gibi İran'dan geçerek Bağdat yoluyla geldiğini beyan etmiştir. Bununla birlikte getirdiği nameleri padişaha sunmak için huzura kabulünü talep etmiş olduğu sadrazam tarafından padişaha arz edilmiştir. Padişah da gelecek divan toplantısında kabul edilebileceğini, münasip olanın yapılması emrini vermiştir[45]. Bunun üzerine elçi Bâb-ı Âlî›ye çağrılmış ve kendisine bir semmur kürk, yanında bulunan oğluna ve birkaç adamına münasibine göre hil'atlar giydirilmiştir. Aynı zamanda ne için geldiğinin anlaşılabilmesi için getirdiği evrak kendisinden talep olunmuştur. Gelen evrak incelendiğinde padişah, sadrazam, sadaret kethüdası ve riyasete hitaben birer mektup olduğu görülmüştür. Aynı zamanda mektupların muhtevasının Mirza Sâbir'in daha önce hacdan döner iken eski Şam Valisi Abdullah Paşa tarafından haksız olarak alınan parasının kendisine teslim edilmesine dair olduğu anlaşılmıştır. Padişaha gelen nâmenin de aynı hususla alakalı olması nedeniyle elçinin gelişinin devletle alakalı olmadığından, konunun divana dahil edilerek nameyi divanda takdim etmesi gerektiği sadrazam tarafından padişaha arz edilmiştir. Elçinin getirdiği mektuplar da padişaha sunulmuştur. Padişah konuya ilişkin hatt-ı hümâyûnunda, öncelikle elçinin getirdiği evrak üzerinde bulunan mühür ile Buhara hakiminin daha önce

[42] BOA., C.HR. 117/5844; *Osmanlı Devleti İle Kafkasya*, s. 106.
[43] BOA., HAT. 1417/57968; *A.DVNS.NMH.d*. 10/ s. 108/139; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 46.
[44] BOA., C.HR. 73/3606.
[45] BOA., HAT. 1274/49436; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 49.

gelen mektubunda bulunan mührün karşılaştırılarak mutabık olduğunun tespitini istemiştir. Aynı zamanda, iddia edilen malın miktarının belirlenerek defter haline getirilmesi ve sonrasında Şam Valisi Süleyman Paşa'ya bir emir gönderilerek paranın Abdullah Paşa'dan talep edilmesi talimatını vermiştir. Şayet Abdullah Paşa itiraz eder ise Abdullah Paşa'nın Şam'da bulunan emlak ve mallarından paranın tahsil edilerek İstanbul'a gönderilmesi ve elçiye paranın verilmesini emretmiştir. Bu hususta ihmal ve gecikme olmaması hususunda ihtimam gösterilmesini de ferman buyurmuştur[46]. Bu hatt-ı hümâyun gereğince, Buhara hakiminden daha önce gelen nâme Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'nden çıkarılmış ve yeni gelen mektubun mührü ile karşılaştırılarak isim ve görünüşünün aynı olduğu ancak süsleme ve bazı kelimelerde farklılıklar olması nedeniyle eski ve yeni nameler birlikte padişahın bizzat görüşü için takdim edilmiştir. Aynı zamanda elçinin iddiasının şahsi hukukla ilgili olması ve bu tür hakkın verilmesinin dinin de gereği olduğuna işaret edilmiştir. Alacaklarının şahsın kendisinden öğrenilerek defteri tutulmuş ve tahsili için Şam Valisi Süleyman Paşa›ya emir gönderileceği, söz konusu namelerin de tekrar Dîvân-ı Hümâyûn Kalemi'ne muhafaza edilmek üzere iade edileceği sadrazam tarafından padişaha arz edilmiştir. Padişah hatt-ı hümâyûnunda, Süleyman Paşa'ya gerekli emrin gönderilmesi, paranın o günün rayici üzerinden hesap edilerek hızlı bir şekilde tahsil edilmesi ve İstanbul'a gönderilmesini emretmiştir. Bu hatt-ı hümayunun çıkmasıyla Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa'ya emir yazılarak Temmuz 1811 tarihinde gönderilmiştir[47].

Haydar Şah tarafından gönderilen H.1225 (M.1810/1811) tarihli biri padişaha[48] ve diğeri sadrazama hitaben yazılmış olan Farsça iki mektup tercümesi ile birlikte 13 Temmuz 1811 tarihinde nâme-i hümayun defterine kaydedilmiştir. Aynı şekilde Buhara müftüsünün de biri Sadaret Kethüdası'na diğeri riyaset makamına hitaben yazdığı H.1225 tarihli iki mektup da aynı tarihte yine nâme-i hümâyûn defterine kaydedilmiştir[49].

3. Mirza Muhammed Yusuf Bey'in İkinci Ziyareti

II. Mahmud döneminde gerçek anlamda Buhara Emirliği adına gönderilen ilk elçi ise sultanın tahta oturmasını tebrik için gönderilmiştir. Bu amaçla, Buhara Şâhı Seyyid Haydar, Divan Beği Mirza Muhammed Yusuf Beğ'i büyükelçi olarak İstanbul›a göndermiştir[50]. Bu onun elçi olarak İstanbul'a ikinci gelişidir. Görev sırasında elçinin İstanbul'a getirdiği Farsça mektup H.1229/ M.1813-1814 tarihlidir[51]. Söz konusu tarihte Buhara'dan yola çıktığı anlaşılan ve Rusya üzerinden İstanbul›a gelmek isteyen elçinin bu yolculuğunun Rusların engellemeleri nedeniyle oldukça uzun sürdüğü ortaya çıkmaktadır. Mirza Muhammed Yusuf Bey'in aradan geçen yaklaşık iki yıllık bir süre sonrasında Boğdan'a ulaştığı Boğdan Voyvodası tarafından 3 Mart 1816 tarihli ariza ile İstanbul'a bildirilmiştir[52]. Kırk kişilik bu elçilik heyetinin 1816 yılı Haziran ayı içerisinde İstanbul'a geldiği anlaşılmaktadır[53].

Mîr Haydar'dan gelen mektubun 7 Ekim 1816 tarihli tercümesi Nâme-i Hümâyûn defterine kaydedilmiştir. Mîr Haydar'ın mektubunda ifade edildiğine göre, Mâverâünnehr ahalisi içerisine düştükleri muhtelif musibetler, kıtlık ve düşmanlıklara tahammül edemeyerek vatanlarını terk etmişler ve alimleri ile şeyhleri de kalmamıştır. Bu nedenle

[46] BOA., *A.DVNS.NMH.d.* 10/ s. 112/144; HAT. 175/7617; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 43; *Osmanlı Devleti İle Kafkasya*, s. 107-108.
[47] BOA., *A.DVNS.NMH.d.* 10/ s. 112/145.
[48] BOA., HAT. 563/27625.
[49] BOA., *A.DVNS.NMH.d.* 10/ s. 108-111/139-143.
[50] BOA., C.HR. 118/5889; 157/7809.
[51] BOA., *A.DVNS.NMH.d.* 10/ s. 226/287.
[52] BOA., HAT. 961/41191; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 52.
[53] BOA., C.HR. 118/5889.

ihtiyaca cevap verecek fıkıh kitapları da bulunmaz olmuştur. Babası zamanından beri şeyhler ve ulemaya gösterilen lütuf ve hürmet neticesinde memleket mamur olmaya başlar iken reaya, meşayih ve ulemanın her geçen gün artmasının yanı sıra ulemanın talebi üzerine Hindistan'dan getirtilen bazı fıkıh kitapları da ihtiyacı giderecek kitaplar olmamıştır. Bu sebeple ulema arasında dini meselelerde ortaya çıkan tartışmaları ortadan kaldırmak için büyük imamların muteber kitaplarına şiddetle ihtiyaç duyulduğu ve ihtiyaç duyulan kitapların bir defteri oluşturularak gönderildiği ifade edilmiştir. Söz konusu kitapların tamamının gönderilmesi mümkün olmasa da Müslümanların dinî meselelerini çözmeye yetecek birkaç cilt muteber kitabın gönderilmesi talep edilmiştir. Mektupta bunun yanı sıra Mâverâünnehr, Kazgan, Deşt-i Kıpçak, Hârezm, Merd-i Şâhcân, Cihâd-ı Zu'lâb, Belh ve Bedahşân memleketlerinin eskisi gibi hükümranlığı altında bulunduğu ancak Kazgan ve Hârezm Eyâleti hakimlerinin bazen itaat bazen de itaatsizlik gösterdikleri dile getirilmiş ve kendisinin Osmanlı Devleti'nin tabilerinden addedilerek söz konusu eyaletlerin hakimi olduğuna dair bir menşur verilmesi talep edilmiştir. Ayrıca Hicaz tarafının ahvali sorularak Dîvân Beyi Mirza Muhammed Yusuf ile iki cilt Delâil-i Şerîf ile bazı hediyeler gönderildiği belirtilmiştir[54].

Mirza Muhammed elçi olarak İstanbul'a geldiğinde, yanında hediye olarak birkaç dinî kitap ile bir miktar ıtriyat ve bir de mektup getirmiştir. Muhammed Yusuf Bey'in takdim ettiği hediyeler, Eylül/Ekim 1816 tarihinde Hazîne-i Hümâyûn'a gelir kaydedilmiştir. Takdim edilen hediyeler, Vezâ'ifü'l-Mukarrabîn isimli mecmua (iki cilt, Padişaha teslim edilmiştir), muhtelif cinsten kumaş topları, birer sandık siyah ve yeşil çay ve bir attır[55]. Elçi aynı zamanda Bâb-ı Âlî›ye bir takrir takdim etmiştir. Elçinin takdim eylediği yazı Sadaretten padişaha arz edilmiştir. Padişah, elçinin bu yazısında Buhara'ya gönderilmesini talep eylediği kitapların satın alınıp parasının da defterdar tarafından verilmesi talimatını vermiştir. Aynı zamanda takrirde belirtilen diğer hususların Şûrâ-yı Devlet'te müzakere olunarak yapılması gerekenlerin kendisine arz edilmesini emretmiştir. Talep edilen kitapların toplanması işi Şeyhülislam'a verilmiş ve bulunabilenler satın alınarak hazırlanmıştır. Ancak İstanbul'da iken, Mirza Muhammed Yusuf önce kendisi ve ardından ailesi, çocukları, hizmetçileri ve adamlarından bazıları vefat etmiştir. Elçinin vefatının duyulmasının ardından tüccar ve esnaftan bazıları elçiden alacakları olduğunu iddia etmişlerdir. Bu gelişmeler üzerine gerek elçi, eşi ve çocuklarının gerekse diğer vefat edenlerin mal varlıkları defterdar efendi ve mahkeme aracılığı ile defteri tutularak satışı yapılmıştır. Elçinin mallarından elde edilen paradan tespit edilen borçları ödenmiş ve geriye kalan para Buhara'da olan varislerine ulaştırılmak üzere bedestende muhafaza altına alınmıştır. Arda kalan paranın münasip bir kişi ile Buhara'ya gönderilmesi ihtiyacı doğmuştur. Durum Meclis-i Şûrâ›da görüşülmüş ve Buhara Emirliği tarafından talep edilenlerin elçinin vefatı sebebiyle gönderilmesinden sarf-ı nazar edilmesi ve sadece Şah'ın mektubuna cevap yazılmasının devletin şanına yakışmayacağı kanaati hasıl olmuştur. Bu sebeple öncelikle Şâh›ın nâmesine gerekli cevabın yazılması gerektiği ifade edilmiştir. Aynı zamanda elçinin muhallefatının parası ile hediye edilen kitaplar ve Buhara hakimine hediye olarak gönderilen bir miktar akmeşe ile at takımlarının seçilecek münasip biri ile gönderilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. Daha sonra, elçinin arkadaşlarından Şerif Bey ile Divan Katibi Abdülkerim Nedim Efendi Bâb-ı Âlî›ye müracaat ederek kendilerine yeterli miktarda para ile yol emri verilerek Buhara›ya gönderilmelerini talep etmişlerdir. Bu aşamada, Buhara ahalisinden olup yirmi senedir İstanbul›da oturan ve elçiyi evinde misafir eden Alaeddin Ahon Efendi elçi hakkında geniş çaplı malumat vermiştir. Alaeddin Ahon Efendi, elçinin vefatından sonra da ailesi

[54] BOA., *A.DVNS.NMH.d.* 10/ s. 227/288; *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri*, s. 14-15.
[55] TS.MA.*d*. 2462.

ve adamlarının işleri ile ilgilenen, aynı zamanda gerek Buhara ve gerek elçinin her halini bilen birisi olarak dinlenmiş, verdiği bilgiler değerlendirilmiştir. Alaaddin Ahon Efendi'nin verdiği bilgilerde elçinin kişisel olarak birtakım nahoş durumlarının olduğu anlaşılmış olsa da bu hususlar hürmeten göz ardı edilmiştir. Nihayetinde, Buhara hakiminin namesine cevap yazılması, hediye edilen kitapların gönderilmesi, Bağdat Valisi tarafından münasip bir adam ile İran tarafından Buhara hakimi tarafına ulaştırılmak üzere muhallefatının defterleri ile birlikte Kapı Kethüdası'na teslim edilerek Bağdat Valisi'ne ulaştırılması uygun görülmüştür. Aynı zamanda adı geçen Şerif Bey ile Divan Katibi Abdülkerim Efendi'ye yeteri kadar para verilerek bildikleri yoldan memleketlerine dönmesinin sağlanması, elçinin diğer adamlarının da yeteri kadar para verilerek gönderilmesinin uygun olacağı padişaha arz edilmiştir. Padişahın hatt-ı hümâyûnunda, Şerif Bey ve Divan Kâtibi'ne biner kuruş ve elçinin diğer adamlarına beşer yüz kuruş verilmesini aynı zamanda nâme-i hümâyûn ve kitapların da Bağdad Valisi tarafından Buhara Emiri'ne gönderilmesini emretmiştir[56].

Orijinali tarihsiz olup arşivin kataloglama çalışmaları sırasında tahmini olarak H. 29.12.1242 (M.24 Temmuz 1827) olarak tarihlenen, transkripsiyon yayınlarda da aynen nakledilen ancak içeriği incelendiğinde Mirza Muhammed Yusuf'un elçiliği dönemiyle alakalı olduğu anlaşılan bir belgede padişahın talep edilen kitapların toplanmasına son derece önem verdiği ortaya çıkmaktadır. Padişah istenilen kitapların ağırlıklı olarak tefsir ve fıkıh kitaplarından oluşması nedeniyle kitapların toplanma işini şeyhülislama vermiştir. Şeyhülislam, talep edilen kitaplardan bulunabilenleri satın almış ancak bulunamayanların (ya da eski müelliflere ait olup bazı kütüphane ve yerlerde olmasına karşılık sahaflar çarşısında ve sair alınır-satılır yerlerde bulunamayanların) defterini tutarak bir tezkire ile sadarete takdim eylemiştir. Sadaret de bu defteri bir tezkire ile padişaha takdim eder iken kitapların ücreti olan 5453 kuruşun şeyhülislama ödenmesi hususunun da defterdâra havale edilmesinin münasip olacağını arz etmiştir. Padişah sadrazama hitaben yazdığı hatt-ı hümâyûnunda, şeyhülislamın sunduğu tezkire ile kitapların defterini incelediğini, satın alınan kitapların parasını defterdardan alıp şeyhülislama teslim etmesini söylemiştir. Aynı zamanda kitapların defterini yanında bıraktığını ve bulunamayan kitapları Enderûn-ı Hümâyûn Kütüphanesinde araştırma yaptırarak bulunabilenleri kendisine göndereceğini belirtmiştir[57]. Burada bulunamayan kitaplardan Enderûn-ı Hümâyûn Kütüphanesinde bulunanların gönderilmek üzere verileceğinin ifade edilmesi dikkat çekicidir.

Nisan-Mayıs 1818 tarihli bir nâme-i hümâyûn ile gelen mektuba cevap verilmiştir. Bu nâme-i hümâyûnda, Dîvân Beyi Mirza Yusuf ile gelen mektupta yer alan, mealen sadâkat ve iyi niyete ilişkin ifadelerin eskiden beri var olan dostluğun artmasına sebep olduğu ifade edilmiş, elçiye de gereğince iltifat edilerek onurlandırıldığı dile getirilmiştir. Aynı zamanda Hicaz bölgesinin de asayişinin sağlandığı, hacıların eskisinden daha güvenli bir şekilde ibadetlerini yerine getirdiklerine işaret edilmiştir. Ancak elçiye gerekli misafirperverlik gösterilip, taltif edilerek geriye dönmesine izin verilmek üzere iken vefat etmiş ise de ilişkilerin, dostluğun ve muhabbetin güçlendirilmesi için bu mektubun yazıldığı ve bazı fıkıh kitapları ile birlikte gönderildiği belirtilmiştir. Talep edilen kitaplardan 32'si temin edilerek hediye olarak Kapu Kethüdası Said Efendi'ye teslim edilmiştir[58]. Bunlar Bağdat'a ulaşmış ve sonrasında Bağdad Valisi Davud Paşa, padişah tarafından gönderilen nâme ile hediye olarak gönderilen 32 cilt kitabı ve vefat edenlerin muhallefat defteri ile onların satışından elde edilen parayı eski Basra Defterdarı Hasan Efendi vasıtası ile Horasan

[56] BOA., HAT. 781/36558.
[57] BOA., HAT. 276/16200; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 89; *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri*, s. 26-27.
[58] BOA., *A.DVNS.NMH.d.* 10/ s. 227-228/289; *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri*, s. 16-20.

tarafından Buhara'ya ulaştırmak üzere göndermiştir. Bu durumu aynı zamanda 27 Eylül 1818 tarihli bir yazı ile İstanbul'a bildirmiştir[59].

4. Hacı Muhammed Şerif Bey'in Ziyareti

Buhara hakimi Haydar Şah, önceki elçinin vefatı sonrasında İstanbul'dan gönderilen mektup ve kitaplardan dolayı memnuniyetini bildiren bir mektupla Hacı Muhammed Şerif Bey'i elçi olarak İstanbul'a göndermiştir[60]. Elçi İstanbul'a gelir iken Bağdat'a geldiğinde Bağdat Valisi Davud Paşa İstanbul'a haber vermiştir. Bunun üzerine padişah elçi geldiğinde kendisine bir mihmandar tayin edilmesi emrini vermiştir. Elçinin İstanbul'a yakın bir yere geldiği haber alınınca tayin edilen mihmandar aracılığıyla İstanbul'a getirilmiştir. İstanbul'da daha önce gelen Buhara elçisinin Meydancık'ta kaldığı konağa yerleştirilmiştir[61].

Muhammed Şerif Bey İstanbul'a gelmesinin ardından bazı Yeniçeri gruplarının üçer aylık maaşlarının (Sipah, Silahdar, Topçu ve arabacıların mütekaidlerinin MASAR maaşları ile Eşkincilerin RECEC ayları maaşlarının) dağıtılması merasimi sonrasında getirdiği mektup ve hediyeleri padişaha arz ve takdim etmek için huzura kabul edilmiştir[62]. Bu törenler dikkate alındığında elçinin İstanbul'a 1820 yılı Ocak ayı içerisinde gelmiş olması muhtemeldir. 1820 tarihinde gelen Buhara elçisi Bâb-ı Âlî›ye geldiğinde ve Buhara hakiminden getirdiği mektubu padişaha takdimi sırasında elçiye ve adamlarına hilatlar giydirilmiştir[63]. Elçinin kendisine verilen görev sorulduğunda, Şah tarafından padişaha gönderilen bir mektup ile Şah'ın veziri Muhammed Han'ın sadrazama gönderdiği mektupları Bâb-ı Âlî›ye takdim etmiştir. Farsça olan mektuplar tercüme ettirilmiştir. Mektuplarda, vefat eden eski Buhara Elçisi Yusuf Mirza'nın gönderilen terekesinin ve padişah tarafından hediye olarak gönderilen kitapların ulaştığı bildirmiştir. Buna karşılık padişah için bir Mushaf-ı şerîf, bir kâse çini ve dokuz adet lenger çini hediye gönderildiği belirtilmiştir. Bununla birlikte Buhara tarafının durumu hakkında elçinin bilgi vereceği ifade edilmiştir. Elçiye vereceği bilgi sorulduğunda elçi tarafından bir ariza takdim edilmiş ve bu belge tercüme ettirilmiştir. Söz konusu belgedeki ifadelerde, Şah'ın padişaha biat etmek istediği belirtilmiştir. Aynı zamanda, Şah'a düşman olanlar ile din muhaliflerinin bir tarafta, Rusya ve Özbek taifesinden bazılarının da diğer tarafta olduğu dile getirilmiştir. Padişahın lütfunun düşmanlarına karşı kendisini güçlendireceğine işaret edilmiştir. Ayrıca listesi gönderilen Buhara tarafında bulunmayan kitapların da gönderilmesi talep edildiği görülmüştür. Söz konusu mektuplar ile arizanın tercümeleri Şura görüşmelerinde değerlendirilmiştir. Değerlendirme sonunda, Şah'ın istediği kitapların toplanarak gönderilmesi hususunun padişahın görüşüne bağlı olduğu, şayet padişah uygun görür ise kitapların tedarik ettirilerek elçinin dönüşünde kendisine teslim edilmek üzere hazırlanabileceği belirtilmiştir. Aynı zamanda elçinin ifadelerinden anlaşılan, Şah'ın vefat eden önceki elçi aracılığı ile gönderdiği mektupta da ima ve iltimas ettiği, kendisinin padişaha biat etmedeki maksadının, düşmanlarına karşı imtiyaz elde etmek için padişahtan kendisine menşur-ı hümâyûn verilmesi olduğu ifade edilmiştir. Bu husus, Buhara memleketinin Osmanlı Devleti hududuna bitişik olmadığı, Rusya Devleti'nin arka tarafında bulunması ve Rusya ile ilişkilerinin belirsiz olması dikkate alındığında etrafıyla düşünülmesi gereken önemli bir durum olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu sebeple konunun Şeyhülislamlıkta ulemadan bazılarının da katılacağı bir toplantıda görüşülmesi ve

[59] BOA., HAT. 761/35972.
[60] BOA., HAT. 753/35533; 781/36578.
[61] BOA., HAT. 781/36552; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 58.
[62] BOA., HAT. 1269/49188.
[63] BOA., HAT. 1418/57993.

sonrasında konu değerlendirilerek konunun padişaha arz edilmesi kararı verilmiştir. Söz konusu evrak da padişaha takdim edilmiş, Şah'ın mektubunu alışıldığı üzere Bâb-ı Âlî›ye takdimi için de bir gün tahsis edilerek kendisine gerekli merasimin düzenleneceği padişaha arz edilmiştir. Padişah da hatt-ı hümayununda, Şah'ın istediği kitapların tedarik edilerek hazırlanması, sefirin mektubu teslim için Bâb-ı Âlî›ye davet edilmesi ve biat hususunun da Şeyhülislamlık›ta müzakere olunmasını emretmiştir[64]. Sonrasında elçi, beraberinde getirdiği mektuplar ve hediyeler ile birlikte kendi yazdığı bir arizayı Bâb-ı Âlî›ye takdim etmiştir. Bu yazının tercümesinde, Şah'ın Halife'ye biat etmek istediği ve Şah'ın gönderdiği defterde belirtilen Buhara taraflarda bulunmayan bazı kitapları (56 kitap) talep etmiştir. Bununla ilgili hatt-ı hümâyûn gereğince Şah'ın talep ettiği kitaplardan mümkün olanlar elçinin dönüşünde kendine verilmek üzere hazırlanmıştır. Biat hususu Osmanlı devlet merkezini epeyce meşgul etmiştir. Padişahın fermanı gereğince konu, şura üyeleri ile ulema ve bazı devlet adamlarının katılımıyla Şeyhülislam›ın evinde düzenlenen toplantıda müzakere edilmiştir. Toplantıda, Şahın bu hususdaki muradının, daha önce gönderdiği mektupta da ima ve iltimas ettiği gibi padişaha biat ederek düşmanlarına karşı güç kazanmak maksadıyla padişahtan menşur-ı hümâyûn almak olduğu değerlendirilmiştir. Ancak Buhara memleketinin Osmanlı Devleti'nin sınırında bulunmaması, Rusya Devleti'nin arka tarafında yer alması, Rusya ile ilişkilerinin belirsiz olması ve sair bazı hususlar dikkate alındığında mahzuru olduğu düşünülmüştür. Aynı zamanda söz konusu toplantıda dinen bu hususu kabulde bir zaruret olmadığı düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Fetva Emini ve Müfettiş Sadık Efendi toplantıya çağrılarak durum anlatılarak dinen gereği sorulmuştur. Buna cevaben meclise sunulan müzekkerede, Buhara ahalisinin Müslüman olmaları hasebiyle halifeye itaat ve bağlılıklarını gerektirdiği ancak Osmanlı Devleti sınırları ile aralarında büyük bir mesafe olduğundan Buhara ahalisinin kendilerinin şah kabul ettiği vali tarafından cuma kılıp hutbe okumaları, yargılama yapıp yetimleri evlendirmelerinin meşru olduğu dile getirilerek bu surette eskisi gibi idare ve tasarruf eylemelerinin gerektiği ifade edilmiştir. Sonrasında sadrazam bir takrir ile durumu padişaha arz etmiştir. Padişah hatt-ı hümâyûnunda takrirde belirtildiği şekilde biat meselesinden sarf-ı nazar edilerek cevap verilmesini emretmiştir. Diğer taraftan biat hususunun Şah'ın mektubunda doğrudan ifade edilmediği, elçinin beyanına havale edilmesi dikkate alınarak Şah'a padişah tarafından gönderilecek mektupta biat hususuna değinilmeden iltifat mahiyetinde bir mektup yazılması ve bu konuda elçiye şifahen cevap verilmesi gerektiği değerlendirilmiştir. Elçiye de şahın Osmanlı Devleti'ne eskiden beri mensubiyetinin bulunduğu ve İslam toplumu yönüyle de bağlılığın eskiden beri mevcut bulunduğu için yeni baştan menşur verilmesine gerek olmadığının ifade edilmesi düşünülmüştür. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin şah hakkında iyi niyet taşıdığının ifade edilmesi uygun görülmüştür. Bu doğrultuda şaha gönderilecek mektup ve istenilen kitaplar hazırlanmış, elçiye de şifahi olarak gerekenler söylenmiştir. Ancak elçi kış mevsiminde dönüşün meşakkatli olacağını beyan ederek bahara kadar İstanbul'da kalma müsaadesi istemiştir. Nihayetinde Şaban ayının 15'inden (M.28 Mayıs 1820) sonra İstanbul'dan yola çıkacağını beyan etmiş ve aynı zamanda Bahâeddin Nakşibendi Camii'nde sergilenmek üzere padişahın bizzat kendisinin yazdığı levhalardan da birkaç adet talepte bulunmuştur. Sonrasında elçi gayr-i resmi olarak Bâb-ı Âli'ye çağrılarak hazırlanan kitaplar ile tahsis edilen harcırah kendisine teslim edilmiştir. Diğer taraftan, padişahın namesiyle birlikte Buhara hakiminin ve veziri Muhammed Han'ın sadaret makamına yazdıkları mektuplara cevap olarak da sadrazam tarafından uygun cevabi mektuplar yazılmıştır. Padişah'tan talep edilen birkaç levha da elçiye verilmiştir[65]. Buhara'ya gönderilecek kitapların temini ve hazırlanması

[64] BOA., HAT. 781/36552.

[65] BOA., HAT. 781/36546, 36551, 36580, 36581A, B; Saray, *a.g.e.*, s. 34; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 62, 64; *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri*, s. 20-25.

işi Yâsincizâde Efendi'ye verilmiştir[66]. Yâsincizâde kitaplardan bir kısmını satın almış ve bir kısmı da müteveffâ Şakir Paşa'nın kitapları içerisinden bulunarak toplam 35 cilt kitap hazırlanarak Elçi Muhammed Şerif Bey'e teslim edilmiştir[67].

5. Mirza Muhammed Fâzıl'ın Ziyareti

Bir çalışmada hatalı olarak Muhammed Fâzıl'ın 1231 (1816) tarihinde İstanbul'a elçi olarak gönderildiği ifade edilmiştir[68]. Ancak ilgili kayıt H.1231 değil H.1241 (M. 1825-1826) tarihlidir. Söz konusu kayıt, Mirza Muhammed Fâzıl tarafından İstanbul'a getirilen Buhara Hakimi Haydar Şah'ın Farsça namesinin suretidir[69].

Buhara hakimi tarafından İstanbul'a elçi olarak gönderilen Mirza Muhammed Fâzıl Erzurum civarına geldiğinde, Erzurum Valisi Galip Paşa tarafından 17 Ağustos 1826 tarihli bir yazı ile İstanbul'a bildirmiştir. Söz konusu yazıda elçinin, Erzurum Naibi iken görevi bittiği için İstanbul'a giden Hamza Rıfkı Efendi'nin refakatinde gönderildiği ifade edilmiştir. Yazı İstanbul'a ulaştığında durum padişaha arz edilmiş ve padişah da elçi geldiğinde kendisine bir münasip ev tahsis edilerek gereğinin yapılmasını emretmiştir[70]. Galip Paşa tarafından İstanbul'a gelmekte olduğu bildirilen Mirza Muhammed Fâzıl'ın İstanbul'a geliş tarihi kesin tespit edilememiş olmasına karşılık daha sonraki resmi kabul tarihi dikkate alınarak yaklaşık olarak 1826 yılı Aralık ya da 1827 yılı Ocak ayında gelmiş olduğu söylenebilir. Kartal tarafına geldiği haber alındığında İstanbul'a getirilmesi için Dergâh-ı Âlî Kapıcıbaşılarından Haşim Ağa mihmandar tayin edilmiştir. Elçi İstanbul'a gelerek Ağa'nın evine yerleşmiştir. Hakim'in gönderdiği mektubun sureti ile yanında getirdiği Fâhiretü'l-Buhârâ Fahreddin Efendi'nin gönderdiği bir arzuhali Bâb-ı Âlî›ye göndermiştir. Fahreddin Efendi, Buhara›nın övünç kaynağı, müftü, müderris ve Kalon Mescidi olarak bilinen büyük caminin hatibidir. Fahreddin Efendi bu mektupta Mirza Muhammed Fâzıl'ın asil, necib ve muteber bir kişi olduğunu ifade ederek kendisine hürmet ve iltifat gösterilmesini talep etmiştir. Söz konusu mektupların tercümeleri ile elçinin Bâb-ı Âlî›ye takdim ettiği yazının tercümeleri yapılarak padişaha takdim edilmiştir. Elçiye, 1820 yılında gelen elçiye uygulanan merasimin veya Hind elçisine uygulanan merasimin uygulanabileceği ancak söz konusu elçinin müstakil elçi olarak gönderilmeyip hacca gitmek üzere geldiğine dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda gelen mektupların da tavsiyeden ibaret olması nedeniyle eski merasimler uygulanmayıp yalnızca hamam harçlıklarının verilmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Diğer taraftan, bir gün elçi Bâb-ı Âlî›ye davet edilerek elçiye semmûr kürk, yanındaki adamlara ise eskiden olduğu gibi uygun şekilde kürk ve hilatler giydirilmesi gerekecektir. Bununla birlikte resmî tören sırasında sadrazam tarafından eskilerinde olduğu gibi kendisine hitaben bir konuşma yapılması ile yetinilmesi, hususi divan toplantısına gerek olmadığı ve diğer merasimlerin uygulanmaması dile getirilmiştir. Ayrıca, getirdiği namenin padişaha takdiminin ve dönüşünde gönderilecek namenin de yine sadrazam tarafından verileceğinin elçiye bildirilmesi ve Hakim›e gönderilecek cevabî namenin de hac sonrasında münasibi şekilde yazılmasının uygun olacağı padişaha arz edilmiştir. Padişah da elçinin müstakil elçi olarak gelmemesi, hac niyetiyle gelmesi nedeniyle sadrazamın önerisi doğrultusunda gerekli uygulamanın yapılmasını ve dönüşünde de münasip miktar atiyyenin verilmesini

[66] Yasincizâde Abdülvehhâb Efendi'nin 28 Mart 1821-10 Kasım 1822 tarihleri arasında Şeyhülislamlık yaptığı(Bkz. İpşirli, 1988, s. 285-286) dikkate alındığında kitapların hazırlanması işinin de bu arada gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.
[67] BOA., *A.DVNS.NMH.d.* 10/ s. 274/346; *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri*, s. 25-26.
[68] Saray, *a.g.e.*, s. 34.
[69] BOA., *A.DVNS.NMH.d.* 10/ s. 370/468.
[70] BOA., HAT. 781/36557; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 87.

emretmiştir[71]. Buna karşılık elçi muhtelif gerekçeler dile getirerek ısrarla huzura kabulünü istemiştir[72].

Elçinin Bâb-ı Âlî›ye takdim eylediği 16 Eylül 1826 tarihli Farsça takririn tercümesinde, Buhara Şâhı ve sair Turan ve Türkistan halkı olarak bazı engeller nedeniyle yazışma ve haberleşme imkânı bulunamadığı dile getirilmiştir. Özellikle beş seneden beri Buhara tarafında da kargaşa ortaya çıkmış, ancak bunların tamamı cezalandırılarak yola getirildiği belirtilmiştir. Hâl-i hazırda bütün Turan memleketi bir araya gelerek Padişah ne talep eder ise yerine getireceği belirtilmiştir. Kendisinin elçi olarak gönderilmiş olduğu dile getirilerek, Şah'ın mektubunda hacca gittiğinin yazılmış olmasının sebebinin, Buhara'dan İstanbul'a gelir iken ya Rusya ya da İran üzerinden gelme mecburiyeti olması ve bu devletlerin görünürde dost iseler de gerçekte düşman olmaları nedeniyle çekilecek sıkıntıları önlemeye yönelik olduğu belirtilmiştir. Sözlü olarak kendisine söylendiğine göre eğer Osmanlı Devleti tarafından bir hizmet talep edilir ise Buhara'ya dönüşte kendisinden istenilen hizmetin yerine getirileceği beyan edilmiştir[73].

Nihayetinde, 26 Ocak 1827 günü düzenlenecek olan Dîvân-ı Hümâyûn'a padişahın da katılması ve toplantı bitiminde elçinin de bu toplantıya davet edilerek Buhara hakimi tarafından gönderilen mektup ile hediyesi olan Kurân-ı Kerîm'i burada takdim etmesi sadrazam tarafından padişaha arz edilmiş ve padişah da bunu uygun görmüştür[74].

Mirza Fazıl Efendi ile beraberindeki Mirza Muhammed Emin Efendi, Mirza Abdürrasül ve Ahon Efendi'nin odalarında olup emanet olduğunu iddia ettikleri ancak cins ve adetlerine bakıldığında ticari oldukları anlaşılan birçok muhtelif cinslerde eşya tespit edilmiştir. Bunlardan başka muhtelif kişiler adına düzenlenmiş senetler bulunmuştur. Bunlardan ikisi Kabakçı Seyyid İsmail ile Hristo ve Kosti zimmetlerinde olup Mirza Fâzıl ismine düzenlenmiştir. Bir diğer senet Kalpakçı Artin ve Ağyazer zimmetlerinde olup Abdurrasul ismine düzenlenmiştir. Diğer üç senet ise Mirza Hayrullah ismine düzenlenmiştir[75]. Bunlarla alakalı herhangi bir işlem yapıldığına ilişkin bir evrak tespit edilememiştir.

Elçi bir müddet İstanbul'da kaldıktan sonra izin alarak hacca gitmiştir. Hacca gider iken Buhara elçilerine verilmesi mutad olan 15000 kuruş harcırahın yarısı olan 7500 kuruşu kendisine verilmiştir[76]. Haccı eda ettikten sonra 11 Ekim 1827 günü İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da Sultan Ahmet civarında Mehmet Paşa Câmii önünde Özbekler Tekkesi'ne gelmiş ve misafir olarak oraya yerleşmiştir[77]. Mirza Muhammed Fâzıl'ın elçi olarak gelmesinden sonra Buhara Hakimi Haydar Şah vefat etmiş ve sonrasında yerine geçen oğlu da vefat etmiştir. Yerine diğer oğlu Emir Nasrullah Hakim olmuştur. Hâl-i hazırda elçi Bâb-ı Âlî›ye müracaatta bulunarak İstanbul›a gelip burada ikametinin uzadığını ifade ederek Buhara›ya dönüşüne müsaade edilmesini talep etmiştir. Buhara hakiminin değişmesi nedeniyle padişah tarafından nâme-i hümâyûn yazılması uygun görülmeyecek olur ise elçi eli boş dönmemesi için sadaretten bir mektup gönderilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine, Buhara hakiminden henüz resmi bir iyi niyet mektubu gelmeden nâme-i

[71] BOA., HAT. 1418/57993; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 99; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt III*, s. 20.
[72] BOA., HAT. 815/37271-E, F; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 81.
[73] BOA., HAT. 1418/57993-C.
[74] BOA., HAT. 781/36556; 796/36912; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 92, 96; *Osmanlı Devleti İle Kafkasya*, s. 109-110.
[75] BOA., C.HR. 94/4694.
[76] BOA., HAT. 815/37272.
[77] BOA., C.HR. 112/5600.

hümâyûn gönderilmesinin uygun olmayabileceği ancak eli boş gitmemesi için sadaretten bir mektubun yazılmasının uygun olabileceği sadrazam tarafından padişaha arz edilmiştir. Uygun görülmesi halinde Sadrazamın mektubu ile daha önce harcırahtan arda kalan 7500 kuruşun elçiye verilerek gönderileceği ifade edilmiştir. Diğer taraftan Haydar Şah›ın elçiye şifahi olarak söylemesini tembih ettiği, Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nden sözlü ve fiili yardım talebi mütalaa edilmiştir. Nihayetinde, yardımın bazı mahzurları olması nedeniyle, münasip sözler ile durumun idare edilmesinin uygun olacağı düşünülmüştür. Ancak bu arada Ruslar Osmanlı Devleti'ne harp ilan etmiş ve buna karşı padişah tarafından Dağistan, Gürcistan ve Çeçen ahalilerinin gaza ve cihada teşvik edilmelerine dair evâmir-i aliyye sadır olmuştur. Bu durumda elçiye, Buhara tarafının da iş birliği ve mezhep birliği gereği imkân ölçüsünde gaza ve cihad için harekete geçmesinden memnun kalınacağı, imkân bulunulamaz ise en azından yardım için davette bulunulmakla yetinilmesi hususunun şifahen ifade edileceği sadrazam tarafından padişaha arz edilmiştir. Padişah da arz edildiği şekilde işlemlerin yerine getirilmesini uygun görmüştür[78]. Elçi geriye döner iken Tahran'dan Riyaset makamına gönderdiği mektupta, yollarda zahmet çekmeden Tebriz'e ulaştığını ve Şehzade Mirza Abbas ile görüştüğünü ifade etmiştir. Burada yanına bir mihmandar verilmiş, ihtiram ile Tahran'a ulaşmış ve Tahran'da İran Şahı ile görüşmüştür. İran Şahı, Rusya'yı ortadan kaldırmak niyetinde olduğunu şifahen ifade etmiştir. Aynı zamanda Buhara hakimini Rusya ile savaşa teşvik için bir name yazarak elçiye vererek göndermiştir. Elçi Tahran'dan da Buhara'ya gitmek üzere hareket ettiğini bildirmiştir[79].

6. Baltakulu Bey'in Ziyareti

Buhara Şahı Nasrullah Bahadır muteber askeri zabitlerinden Çağatay Beyi Baltakulu Bey'i hususi elçisi olarak bir nâme ile İstanbul'a göndermiştir. İstanbul'a ulaştığında Trabzon Beyi'nin bir adamı durumu Bâb-ı Âlî›ye bildirmiştir. Sadrazam bu hususu padişaha arz etmiştir. İstanbul'da emsali gibi layıkıyla ağırlanması için gereği kadar at hazırlanmış, elçinin kendisi İhtisab Dairesi'ne çıkarılmış ve Dergâh-ı Âlî Kapıcıbaşılarından Haşim Ağa'ya misafir verilmesi ilgili memurlara emredilmiştir. Durumun bundan sonra da takip edilerek name takdimi için de gereğinin yapılacağı padişaha arz edilmiştir. Padişahın iradesinde de durumun takip edilmesi ve namenin takdiminin de uygun görüldüğü ifade edilmiştir[80].

17 Mart 1837 tarihli sadrazamın buyruldusu ve bir diğer kayda göre, İran ve Buhara tarafından gelen elçilere elbise ücreti ve atiyye verilmesi alışılmış bir uygulamadır. Baltakulu Bey İstanbul'a geldiğinde kendisine elbise ücreti ve atiyye olarak on bin, oğluna iki bin beş yüz ve hizmetkârlarına dağıtılmak üzere beş bin kuruş olmak üzere toplam on yedi bin beş yüz kuruş altın olarak Hazine-i Âmire›den bayramdan önce ödenmiştir[81]. Baltakulu Bey'e gerekli saygı ve hürmet gösterilip misafir olarak kaldığı yerde de rahatı iyi olmasına karşılık memleketi olan Buhara'nın uzak mesafede bulunması ve kendisinin de ihtiyar olması hasebiyle memleketine dönmek için 23 Nisan 1837 tarihinde izin istemiştir[82]. Elçinin müsaade talebine dair tezkiresi üzerine Buhara hakimine gönderilmek üzere bir name-i hümâyûn hazırlanarak kendisine verildiği anlaşılmaktadır[83]. Nâme-i hümâyûnun içerisine konulacağı kese ile Buhara hakimine gönderilecek olan yaşmağın ücretinin hazineden ödenmesine dair buyruldu ile Darphâne-i Âmire Defterdârı'na talimat verilmiş

[78] BOA., HAT. 782/36608; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 68.
[79] BOA., HAT. 781/36575; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 75.
[80] BOA., HAT. 781/36568; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 130.
[81] BOA., C.HR. 98/4859; HAT. 781/36573; Erdoğru, "Osmanlı Arşiv Belgeleri-I", s. 271; *Belgelerle Türkiye Özbekistan İlişkileri*, s. 158-159.
[82] BOA., HAT. 175/7620A; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 118.
[83] BOA., HAT. 175/7620; *Osmanlı Devleti İle Kafkasya*, s. 105-106.

ve 17 Mayıs 1837 tarihinde 1270 kuruşun ödenmesine dair tezkire verilmiştir[84]. Baltakulu Bey 1837 yılı sonbaharında Buhara'ya geri dönmüştür[85].

7. Mîr Ebulkasım'ın Ziyareti

Mîr Ebulkasım'ın ziyareti hakkında fazla bir bilgiye ulaşılamamıştır. 3 Nisan 1845 tarihli bir evraka göre, Buhara hakimi tarafından elçi olarak gönderilen Mîr Ebulkasım Şubat ayının 15. günü İstanbul›a gelmiştir. Elçi için mihmandar olarak Dergâh-ı Âlî Kapıcıbaşılarından Haşim Ağa tayin edilmiştir. Elçi ile adamları için harçlık ve elbise ücreti için 22500 kuruş verilmiştir. Heyetin günlük masrafları için yevmiye takdir edilinceye kadar mihmandara Maliye Hazinesi'nden 10.000 kuruş verilmesi padişahın iradesine sunulmuştur[86]. Mîr Ebulkasım Efendi'ye yiyecek masrafları için günlük 420 kuruş tahsis kılınmıştır[87].

8. Muhammed Nur Mehdi'nin Ziyareti

Muhammed Nur Mehdi, Buhara elçisi olarak Bağdat üzerinden İstanbul'a gelmiştir. Bağdat Valisi 9 Nisan 1850 tarihli bir yazı ile elçinin Bağdat tarafından İstanbul'a gelmekte olduğunu İstanbul›a bildirmiştir. Bu yazıda aynı zamanda elçinin Buhara hanedanından, ulema sınıfından ve o tarafın itibar edilir kişilerinden olduğunu belirtmiştir[88]. Muhammed Nur Mehdi 25 Haziran 1850 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a geldiğinde Hariciye Nezâreti'nden Haşim Ağazâde Ahmed Bey'in evine misafir verilmiştir. Elçinin yanında bir oğlu ile 29 adamı vardır. Aynı zamanda 22 de hayvanı bulunmaktadır. Elçilik heyetinin masraflarını karşılamak üzere kanun gereği iki aylık süre için günlük 796 kuruş tahsis edilmiştir[89]. Daha sonra da tayinatın ikişer aylık süreler için yenilenerek devam ettiği anlaşılmaktadır. 13 Kasım 1850 tarihli belgeye göre Buhara Elçisi Nur Mehdi Efendi'nin misafirlik müddeti iki ay daha uzatılmış ve heyeti için 25 Ekim 1850 tarihinden 25 Aralık 1850 tarihine kadar günlük 700'er kuruş tayinat ödenmiştir[90].

Daha önce Buhara hakimine gönderilen nâme-i hümâyûna cevaben hakim tarafından gönderilen bir nâme ile İstanbul'a gelmiş olan sefir, söz konusu nameyi bizzat padişaha sunmak istemiştir. Sadrazam 30 Ekim 1850 tarihli bir yazı ile elçinin Mabeyn-i Hümâyûn'da kabulü için hangi gün gönderilmesi gerektiğini arz etmiştir. Padişah, 31 Ekim 1850 Perşembe) tarihli irade-i seniyyesi ile iki gün sonra cumartesi günü elçinin Mabeyn-i Hümâyûn'a gönderilmesini istemiştir[91]. 20 Kasım 1850 tarihli irade-i seniyyeye göre, Sadrazam tarafından, elçinin hediye takdimi isteği ile Hakim'in kendisine bir nişan verilmesi talebinde bulunduğu ifade edilerek bir süre önce Hokand hakimine verildiği gibi vükelaya verilen nişanlardan birinin verilebileceği padişaha arz edilmiştir. Aynı zamanda, Hakim'e gönderdiği hediyelere karşılık olarak da elli bin kuruş kıymetli ve üzeri tuğra ile süslenmiş bir kutu gönderilebileceği ifade edilmiştir. Ayrıca elçinin kış basmadan geriye dönmek istediği için kendisine otuz bin kuruş harçlık verilerek Trabzon'a gideceği vapurun ücretinin alınmaması ve oradan İran hududuna kadar yoldaki masraflarının da mahalleri mal sandıklarından ödenmesinin gerekenlere bildirilmesi ve elçinin oğullarına da beşer bin kuruş verilebileceği ifade edilmiştir. Sadrazamın teklifleri de padişah tarafından onaylanmıştır. Elçi, padişaha hediye olarak üç at, iki şal ve yirmi yedi top Buhara kutnusu

[84] BOA., C.HR. 119/5920; Erdoğru, "Osmanlı Arşiv Belgeleri-II", s. 380.
[85] BOA., HAT. 781/36576, 36583; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 120.
[86] BOA., C.HR. 54/2668.
[87] BOA., İ.MVL. 179/5370.
[88] BOA., A.MKT.UM. 12/39.
[89] BOA., İ.MVL. 179/5370; A.MKT.MVL. 30/97.
[90] BOA., A.MKT.NZD. 18/37.
[91] BOA., İ.HR. 70/3403.

getirmiştir[92]. Elçi, bu ziyaret sırasında sadarete de hediyeler getirmiştir[93]. Hatta, Hariciye Nezareti'ne de bir Kurân-ı Kerîm, bir sade kılıç, on top Buhara akmeşesi hediye getirmiştir. Bu hediyeler de mukabele edilmek üzere kabul edilmiştir[94]. Heyetin İstanbul'da ne kadar kaldığı kesin olarak tespit edilememiştir ancak tahsisat kayıtlarından Mart 1851'de İstanbul'da oldukları anlaşılmaktadır[95].

9. İstanbul'a Gelen Elçilik Heyetleri İçin Uygulanan Merasimler ve Verilen Hizmetler

İstanbul›a gelen Buhara elçilerinin Osmanlı Devleti sınırlarından girmesinden itibaren gerek yolda gerekse İstanbul›a geldikten sonra her türlü hizmet ve masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmakta idi. İstanbul›a gelinceye kadar yoldaki hizmetler bölgelerin ilgili birimleri ve yöneticileri vasıtası ile karşılanır, İstanbul›a geldikten sonra da masraflar genellikle Hazîne-i Âmire›den karşılanırdı. Bazı masrafların da Hazîne-i Hâssa'dan karşılandığı olurdu. İstanbul'a gelen elçilik heyeti için öncelikle bir mihmandar tayin edilmekte, kalacakları yer ayarlanmakta ve masrafları için de heyette bulunan kişilerin ve hayvanların miktarına göre tayinat tahsis edilmekte idi. Buhara Emiri Haydar Şah'ın tahta oturduğunu bildirmek üzere gönderilen Buhara Elçisi Divan Beyi Muhammed İstanbul'a geldiğinde Dergâh-ı Âlî kapıcıbaşılarından eski cebeci Abdurrahman Ağa mihmandar tayin olunmuştur. Daha önce Buhara tarafından gelen elçilere verilen tayinat gibi aynı şekilde tayinat tahsis edilmesi için beyaz üzerine hatt-ı hümayun çıkmıştır. Söz konusu hatt-ı hümâyûn ve 21 Temmuz 1803 tarihli buyruldu gereğince elçi ve maiyetindeki kişilerin tayinat, mihmandar, aşçı ve sair gerekli masrafları hazineden karşılanmıştır. Bu ziyarette elçi ile beraberinde oğlu, biraderi ve maiyetinde 12 adamı ile birlikte toplamda 15 kişi bulunmaktadır. Bunlar için gerekli olan tayinatın da hazineden ödenmesi emri verilmiştir. 4 Temmuz 1803 tarihinden itibaren ferman gereğince bu tayinat her gün Matbah-ı Âmire tarafından verilmeye başlanmıştır. Verilen malzemeler; nân-ı azîz, nân-ı hâs, pirinç, sade yağı, kahve, dakîk-i hâs, nişasta, susam yağı, zeytin yağı, sabun, tuz, bal, soğan, şeker, nohut, tavuk, süt, peynir, yumurta, üzüm, balmumu ve sebzevattır. Ayrıca Hassa Kasabbaşından et ürünleri ile İstanbul Ağasından odun ve kömür verilmiştir. Elçinin geriye dönmesi nedeniyle 25 Kasım 1803'ten itibaren verilen bu tayinat kesilmiştir[96].

Şayet tayin edilen tahsisat yeterli gelmez ise tayinat artırılmaktadır. Mesela, 1219 yılı sonlarında Buhara'dan gelen büyükelçiye tahsis edilen tayinat yeterli gelmemiş ve tayinatın artırılması gerekmiştir. Bunun üzerine 9 Şubat 1805 tarihli buyruldu ile tayinat olarak nân-ı hâs, pirinç, sade yağı, aydınlatma yağı, kahve, bal, şeker, tavuk, süt, kuş üzümü, fıstık, badem, çekirdek, kömür, odun ve hayvanlar için arpa verilmiştir[97].

25 Temmuz 1805 tarihli buyruldudan anlaşıldığına göre, Buhara Elçisi Korçubaşı Mirza Muhammed Yusuf için Göksu›da sadrazam tarafından çadır kurdurulup ziyafet verildiği anlaşılmaktadır. Bu ziyafet için kullanılacak çadır mühimmatının Bahçekapısı İskelesi'nden Göksu'ya nakli için yedi mavna görevlendirildiği dikkate alındığında ziyafetin de geniş çaplı olduğu ortaya çıkmaktadır[98].

11 Temmuz 1811 tarihli buyrulduya göre Buhara›dan elçi olarak gelen Hacı Mirza Sâbir'in Bâb-ı Âlî›de kabulü sırasında, elçiye 1650 kuruşluk semmûr kürk, tercümanına

[92] BOA., İ.HR. 71/3441.
[93] BOA., İ.HR. 71/3443.
[94] BOA., A.AMD. 26/44; İ.HR. 71/3467; *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri*, s. 30-31.
[95] BOA., A.AMD. 26/86.
[96] BOA., *D.BŞM.d.* 6101/ s. 4; AE.SSLM.III. 168/10028; C.HR. 75/3731.
[97] BOA., C.HR. 5/219; Erdoğru, "Osmanlı Arşiv Belgeleri-I", s. 260.
[98] BOA., C.HR. 60/2965.

75 kuruşluk sof ferace, muteber dört adamının her birine 70 kuruşluk kerâke (hırka) giydirilmiştir. Bunların ücretleri de Hazîne-i Âmire›den ödenmiştir[99]. Daha önce gelen elçilik heyetinin fertlerine de benzer bir uygulama yapılmış ve 19 Temmuz 1803 tarihli buyruldu ile Buhara elçisi ile yanında bulunan kişilerden oğlu, kardeşi, kethüdası, serkâtibi ve bir müderrisin her birine sadrazamın huzurunda muhtelif cinste kürkler giydirilmiştir[100]. II. Mahmud'un cülus tebriki için gelen heyetin diğer heyetlere göre daha kalabalık oldukları ve bu heyetin diğer heyetlere göre daha itinalı bir şekilde ağırlandığı anlaşılmaktadır.

Elçilik heyetinin gelmekte olduğu İstanbul'da haber alındığında sadaret bunun için hazırlıkları başlatmıştır. Elçinin yanında kırk civarında adamının bulunduğu ifade edilerek, konaklamaları için masrafları hazineden ödenmek üzere önceden geniş bir yerin ayarlanarak kendisine mihmandar tayin edilmesi gerektiği padişaha arz edilmiştir. Bu arzda aynı zamanda Baruthaneler nazırı Sadullah Efendi'nin Meydancık semtinde bulunan konağının geniş ve boş olduğu sefir için uygun olduğu ve uygun bir ücret ile kiralanmasını sahibinin kabul ettiği belirtilmiştir. Ayrıca beş altı odasının yorgancıbaşı aracılığıyla tefrişatının yapılması, mihmandar olarak Zaralızade Mustafa Bey'in tayin edilmesi ve diğer işlemlerin elçi geldikten sonra yapılması hususu padişaha arz edilmiştir. Padişah hatt-ı hümayununda gerektiği şekilde düzenlemelerin yapılmasını emretmiştir. Aynı zamanda Hristiyan devletlerden gelen elçilere zaruri olarak ikram olunduğunu belirtilerek söz konusu elçinin ise Müslümanlardan olduğunu, uzak mesafeden zorluk çekerek özellikle cülus-ı hümâyûn tebriki için geldiğini ifade ederek layıkı ile hürmet gösterilmesini istemiştir. Diğer taraftan, söz konusu konağın gerekli yerlerinin temiz bir şekilde döşenerek tayinatının da layıkıyla düzenlenmesini buyurmuştur[101]. İstanbul›a gelen elçilik heyeti alışıldığı üzere önce Bâb-ı Âlî›de kabul edilmiştir. Elçiye daha önce gelen elçilere gösterilen muamelenin yapılması talimatı verilmiştir. Söz konusu heyetin tayinatının belirlenmesi aşamasında H.1219 (M.1804/1805) senesinde Büyükelçilik rütbesiyle gelen elçiye verilen tayinat miktarları incelenmiş ancak daha önceki heyette bulunan kişi sayısının az olmasına karşılık bu elçinin 45 adamı olduğu dikkate alınarak tayinat miktarı belirlenmiştir. Tayinatın da heyetin gelmesinden itibaren verilmeye başlanması emredilmiştir (10 Haziran 1816). Hatt-ı hümâyûnda işaret edildiği gibi heyettekilerin Buhara gibi uzak bir mesafeden özellikle tebrik için gelmeleri ve Müslüman olmaları nedeniyle Hristiyan devletlerin elçilerinden daha fazla ikram edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte eskiden olduğu gibi elçiye sadaretten teklif edildiği gibi on bin kuruş atiyye ile birlikte elçinin yanında bulunan kişilerin hepsine elbise verilmesi ve aynı zamanda elçiye de bir süslü at tahsis edilerek taltif edilmesi emredilmiştir. Daha sonra da elçinin getirmiş olduğu Farsça name, tercümesi ile birlikte padişaha sunulmuş ve elçinin padişah huzuruna kabulü için de Dîvân-ı Hümâyûn toplanmıştır. Buhara Elçisi Divan Beyi Mirza Muhammed Yusuf Bey, getirdiği nameyi Dîvân-ı Hümâyûn'da padişaha takdim ettikten sonra, daha önce gelen elçilere yapıldığı gibi elçiyi taltif için önce sadrazam ve sonrasında kethüda, Yeniçeri Ağası, Defterdar, Reisülküttâb, Çavuşbaşı Ağa ve Kaptanpaşa (kendileri bulunmaması halinde vekilleri olan Tersâne-i Âmire Emîni) tarafından ayrı ayrı ziyafetler tertip edilmesi, davet ve ikramda bulunarak elçinin taltif edilmesi emredilmiştir[102]. Bunun üzerine, kış mevsiminde dışarıda ziyafet verilmeyip bir gün sadrazam tarafından elçi Bâb-ı Âlî›ye davet edilip canbaz, saz ve rakkasların da bulunduğu bir ziyafet düzenlendiği ve diğer devlet görevlilerinin de elçiyi evlerine ziyafete çağırarak bazı eğlenceler düzenledikleri anlaşılmaktadır. Matbah-ı Âmire emini tarafından heyet için günlük olarak verilen tayinat ise şunlardır: Un, pirinç, sade yağı,

[99] BOA., C.HR. 56/2757.
[100] BOA., C.HR. 119/5940: *Belgelerle Türkiye Özbekistan İlişkileri*, s. 132-136.
[101] BOA., HAT. 1509/59.
[102] BOA., HAT. 1335/52093.

kahve, un, nişasta, susam yağı, zeytin yağı, sabun, tuz, bal, soğan, şeker, nohut, tavuk, süt, peynir, yumurta, hoşaflık üzüm, bal mumu, kuş üzümü, fıstık, badem, çekirdeksiz üzüm ve sair sebzevat. Bunlara ilaveten İstanbul Ağası tarafından odun ve kömür, Hassa Kasapbaşısı tarafından da et ürünleri verilmiştir[103]. Verilen bu tayinat daha sonra istek üzerine nakde çevrilerek her ay 5000 kuruş olarak elçiye ödenmiştir[104]. Baruthaneler Nazırı Sadullah Efendi'nin Bahçekapısı yakınında Meydancık isimli mevkide bulunan konağı Buhara elçisinin ikametine tahsis edilmiş ve H.1231 yılı Receb (Mayıs/Haziran 1816), Şaban, Şevval ve Zilkade aylarının kiraları her ay 250 kuruş olarak ödenmiştir[105].

1820 tarihinde gelen Buhara elçisine gelişinden birkaç gün sonra 3000 kuruş hamam harçlığı ve emri altındaki kişilere de mertebelerine göre giysi ücreti verilmiştir[106].

İstanbul›a gelen Buhara elçilerine İstanbul›da bir mihmandar tayin edilirdi. Mihmandarın masrafları için de kendisine aylık para ödenirdi. Mesela, Buhara Elçisi Divan Beyi Muhammed 1803 yılında İstanbul›a geldiğinde kendisine Abdurrahman Ağa mihmandar tayin edilmiştir. Abdurrahman Ağa›ya da mihmandarlık, aşçı ve sair masrafları için elçilik heyeti İstanbul›dan ayrılana kadar her ay hazineden 250›şer kuruş ödenmiştir[107].

Zaman içerisinde mihmandarlara tahsis edilen ücretlerin de artırıldığı görülmektedir. Buyruldu kayıtlarına göre Buhara Elçisi Korçubaşı Mirza Muhammed Yusuf'a mihmandar tayin edilen Dergâh-ı Âlî Kapıcıbaşılarından Ali Ağa'ya aşçı aylığı ve sair masraflar için Mayıs-Aralık 1805 ayları için 300'er kuruş ödendiği görülmektedir[108]. Yine 1811 yılı Haziran ayında İstanbul'a gelen Buhara Elçisi Hacı Mirza Sâbir'e mihmandar tayin edilen Dergâh-ı Âlî kapıcıbaşılarından Eski Cebecibaşı Abdurrahman Ağa'ya tayinat masrafları için elçilik heyetinin dönüşüne kadar hazineden her ay 500 kuruş ödenmiştir[109].

Memleketine dönecek elçilik heyetleri için de Osmanlı hazinesinden harcırah verilmekte idi. 9 Kasım 1803 ve 12 Kasım 1803 tarihli evraklara göre elçilik görevini yerine getiren Buhara elçisinin geriye dönmek niyetinde olduğu anlaşıldığında daha önce gelip giden Buhara elçisine ödenen harcırah Baş Muhasebeden sorulmuş ve 8000 kuruş ödendiği öğrenilmiştir. Ancak elçinin önce hacca gitmek arzusunda olduğunu beyan eden arzuhali padişaha takdim edildiğinde 15000 kuruş verilmesi ve hacdan dönüşünde yine ikramda bulunulmasını emretmiştir. Söz konusu hatt-ı hümayun gereğince 15000 kuruşun ödenmesine dair sadrazamın buyruldusu ile para elçiye ödenmiştir[110]. Hac dönüşünde de 29 Eylül 1804 tarihli buyrulduda belirtildiğine göre, bu tür masrafların ödenmesi devletin şanından olduğuna dair fermana atıfta bulunularak, geriye dönmek üzere olan Buhara elçisine hazineden 2500 kuruş verilmesi emredilmiştir[111].

10 Aralık 1819 tarihinde Başmuhasebe'den çıkarılan Buhara elçileri için daha önce ödenen harcırah kayıtlarına göre; H.1220 (M.1805/1806) yılında elçiye 15.000 kuruş verilmiş ancak bu miktarın yetmeyeceğine dair elçinin yazısı üzerine kendisine 8.000 kuruş ve kardeşine de 2.000 kuruş daha verilmiştir. H.1230 (M.1814/1815) yılında elçiye

[103] BOA., C.HR. 118/5889; HAT. 1319/51425; 1501/68; 1509/47;*Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 55.
[104] BOA., C.HR. 65/3207/2; 157/7809.
[105] BOA., C.HR. 105/5201; 114/5700; Erdoğru, "Osmanlı Arşiv Belgeleri-II", s. 385.
[106] BOA., HAT. 1418/57993.
[107] BOA., C.HR. 89/4446; 94/4671; 96/4776.
[108] BOA., C.HR. 30/1474; 33/1645; 177/8841;183/9130.
[109] BOA., C.HR. 47/2312; 73/3606; 74/3670; 105/5210; 112/5556.
[110] BOA., AE.SSLM.III. 94/5655; C.HR. 146/7259.
[111] BOA., C.HR. 33/1632; Erdoğru, "Osmanlı Arşiv Belgeleri-I", s. 265-266.

10.000 kuruş ve H.1233 (M.1817/1818) yılında Elçi Mirza Yusuf'un vefat etmesi nedeniyle adamlarına 4250 kuruş, Hacı Muhammed Şerif Bey 28 Mayıs 1820 tarihinde İstanbul'dan geriye döneceği zaman kendisine 15.000 kuruş ödenmiştir[112].

Zaman zaman elçilik heyeti için tahsis edilecek tayinat miktarlarının belirlenmesi safhasında daha önce gelen elçilerin gelip-gidişlerinde yapılan masrafların tamamının çıkarıldığı görülmektedir. Bu kayıtlar Buhara elçileri için yapılanların tamamını görme fırsatını vermektedir. Mesela, H.1220 (M.1805/1806) yılında gelen elçi için yapılan masrafların H.1231 (M.1815/1816) yılında toplu bir kaydı çıkarılmıştır. Bu kayda göre, masraf kalemlerinden biri gönderilen hediyelerdir. İkincisi elçilik heyeti için verilen atiyyeler (harçlıklar) ve harcırahdır. Üçüncüsü ise düzenlenen taltif ve ziyafetlerdir. Buhara hakimine elçilik heyetinin geriye dönüşünde gönderilen hediyeler, muhtelif giysi ve kumaşlar, bârgîr takımı ve diğer at takımından oluşmaktadır. Elçiye teslim edilerek gönderilen hediyelerin bir listesi 26 Ekim 1805 tarihinde elçiye de verilmiştir. Elçi için 5000 ve adamları için 1000 kuruş olmak üzere toplam harçlık olarak 6000 kuruş ve geriye dönüşünde harcırah olarak 15000 kuruş verilmiştir[113].

Elçilik heyeti için İstanbul'da pişirilen yemeklerin Buhara usulünde olmaması ve damak lezzetlerine uymaması nedeniyle kendilerine tahsis edilen tayinatın nakde çevrilerek kendilerine verilmesi talepleri olduğu görülmektedir. Mesela, II. Mahmud'un cülus tebriki münasebetiyle gelen elçi Muhammed Yusuf, 13 Kasım 1816 tarihli arzuhalinde, tahsis edilen tayinatın yeterli olmasına karşılık yemeklerin pişirilmesinin Buhara usullerine göre olmaması nedeniyle tayinatın nakde dönüştürülerek verilmesini talep etmiştir[114]. Elçinin talebi üzerine Başmuhasebe kalemine verilen tayinatın nakit karşılıklarının tespiti emri verilmiş ve Başmuhasebe tarafından tayinatın nakit değerlerinin tespiti yapılarak 18 Ekim 1816 tarihinde takdim edilmiştir. 13 Kasım 1816 tarihli Sadrazamın buyruldusu ile elçinin talep ettiği gibi 23 Kasım 1816 tarihinden itibaren aylık beşer bin kuruş tayinat bedelinin nakit olarak ödenmesi emredilmiş ve aynı gün ödemesi yapılmıştır[115].

Mirza Muhammed Fâzıl İstanbul'a geldiğinde, kendisine mihmandar tayin edilen Seyyid Mehmet Emin Haşim Ağa'nın müracaatı üzerine 29 Ocak 1827 tarihinden 12 Şubat 1827 tarihine kadar Hazine-i Âmire›den aylık tayin edilen 2000 kuruşun on beş günlüğü olan 1000 kuruşu 31 Ocak 1827 tarihinde ödenmiştir. Teşrifat kuralları gereği bu gibi Buhara elçilerine devlet tarafından verilmesi âdet olan 15.000 kuruş harcırahın yarısı Buhara'ya dönüşte verilmek üzere ayrılmış ve diğer yarısı olan 7500 kuruşu Hicaz tarafına gider iken kendisine verilmiştir. Bunun arkasından hac edip Ramazandan önce İstanbul'a ulaşmıştır. Hacdan yeniden İstanbul'a döndüğünde Sultan Ahmet civarında Mehmet Paşa Câmii önünde Özbekler Tekkesi'ne gelmiş ve misafir olarak oraya yerleşmiştir. Özbekler Tekkesi Şeyhi Hacı Şeyh Mehmet devlete müracaat ederek, bir yıl önce kendisine hazineden verilen tayinat bedelinin önce verilen kısmının düşülerek geri kalanının verilmesini talep etmiştir. Bu müracaat üzerine Sadrazamın 18 Kasım 1827 tarihli buyruldusu ile Defterdara elçinin Buhara'ya dönüşüne kadar aylık bin kuruş tayinat verilmesi için gereğinin yapılması emredilmiştir. Ödemenin yapılabilmesi için daha önceki tayinat kaydı Başmusebe'den çıkarılmıştır. 19 Kasım 1827 tarihli bu kayıt gereğince 20 Kasım 1827 tarihinden itibaren aylık bin kuruş ödenmesine dair tezkire verilmiştir[116].

[112] BOA., HAT. 781/36546, 36582.
[113] BOA., HAT. 1335/52093.
[114] BOA., C.HR. 65/3207/1.
[115] BOA., C.HR. 65/3207/2.
[116] BOA., HAT. 782/36608; C.HR. 112/5600.

Buhara Şahı Nasrullah Bahadır'ın elçisi olarak İstanbul'a gelen Çağatay Beyi Baltakulu Bey'in Buhara'ya dönüş yolunda yanına mihmandarı olarak görevlendirilen Hasan Bey'in yolda harcadığı 3267,5 kuruş 9 Ekim 1837 tarihli sadrazamın buyruldusu üzerine Hazîne-i Âmire›den ödenmiştir[117].

1850 tarihli belgelerde belirtildiğine göre elçilik heyetlerinin masrafları için tahsisatlar belirlenir iken daha önceki Buhara elçileri ile diğer hanlıkların elçilerine ödenen miktarlar kıyas alınmaktadır. Bununla birlikte elçilik heyetindeki kişiler ile hayvanların miktarının da dikkate alındığı görülmektedir. Aynı zamanda bu dönemde elçilik heyetlerine verilen tahsisatın kanun gereği iki aylık için tespitinin yapılabildiği, şayet daha uzun zaman heyetin kalması söz konusu olur ise ayrıca tahsisat belirlenmesi gerekeceği ifade edilmektedir[118].

10. Elçilerin Yol Güzergahları ve Çektikleri Zorluklar

Buhara elçilerinin İstanbul'a gelip gider iken kullandıkları standart bir yoldan bahsetmek mümkün olmasa da elçilerle ilgili vesikalardaki bilgilerden genel hatları ile bazı güzergahlardan bahsetmek mümkündür. 19. yüzyılda elçilerin en yaygın kullandığı güzergahlardan biri Rusya ya da İran üzerinden Erzurum›a ulaşmaktır. Buradan iki yol ile İstanbul ile bağlantı sağlandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan bir tanesi İç Anadolu›dan Merzifon üzerinden, diğeri de Trabzon ve sonrasında deniz yolu ile İstanbul ile bağlantı sağlamaktır. Erzurum›dan Buhara tarafına giderken de bazen Kars, bazen de Van üzerinden gidildiği anlaşılmaktadır. Diğer bir ana güzergâh ise İran üzerinden Bağdat yolu ile İstanbul'la bağlantı sağlamak şeklindedir. Ancak öncelikle hem Buhara Emirliği'nin hem de Osmanlı Devleti'nin Rusya ve İran ile ilişkileri, yol güvenliği ve diğer sebepler ile yol güzergahlarının değişebilmesi söz konusudur. Yola çıkar iken bir güzergâh tercih edilerek yola çıkılsa bile yolda karşılarına çıkan birtakım problemler onları çok farklı bir güzergaha yönlendirmesi ve birkaç yıl sonra İstanbul'a ulaşmaları sonucunu da doğurabildiği görülmektedir.

Bu türden sıra dışı bir yolculuk etmek zorunda kalan elçilerden biri Divan Beyi Mirza Muhammed Yusuf Bey'dir. Mirza Muhammed Yusuf Bey Büyükelçi olarak görevlendirildiğinde Buhara'dan çıkıp adamlarıyla birlikte Rusya üzerinden gelir iken Rus devlet görevlileri imparatora izin için yazı göndermişlerdir. Cevap gelinceye kadar elçi ve beraberindekiler Petersburg'a götürülmüşlerdir. Burada sekiz ay kaldıktan sonra Rusya topraklarından İstanbul'a gitmeleri için izin çıkması üzerine İmparatorun Petersburg'a gelmesinden bir gün önce hareket edilerek Rusya içerisinden ilerleyerek İstanbul'a gitmek üzere Boğdan topraklarına ulaşmışlardır. Elçilik heyeti, Buhara'dan yola çıktıktan ancak iki sene sonra Turla (Dinyester) Nehri kenarında Tombazar Kasabası'na gelmiştir. Burada iken elçi adamlarından Mîr Şerif ile Yaş'a Boğdan Voyvodasına bir mektup gönderip yol levazımı kalmadığını bildirerek yardım istemiştir. Mîr Şerif ile Osmanlı Devleti görevlilerine göstermek üzere şahın vezir-i azamının kendisine vermiş olduğu yol kağıdını da göndermiştir. Boğdan Voyvodası Mîr Şerif durumu öğrendiğinde elçilik heyetinin ihtiyaçlarını karşılamış ve misafirler için devletin şanına yakışır şekilde gereğinin yapılacağını 3 Mart 1816 tarihli ariza ile İstanbul'a bildirilmiştir[119].

[117] BOA., HAT. 781/36560; C.HR. 113/5643. Bir çalışmada bu belgenin tarihi hatalı olarak 1740 olarak verilmiştir. Hata, belgenin tarihini (H.9.B.53) H. 1253 olması gerektiği halde 1153 olarak kabul edilmesinden kaynaklanmıştır(Bkz. Erdoğru, "Osmanlı Arşiv Belgeleri-I", s. 252, 269. Baltakulu Bey ile ilgili diğer belgelerin tarihleri söz konusu tarihin hatalı olduğunu göstermektedir.

[118] BOA., İ.MVL. 179/5370; A.MKT.MVL. 30/97.

[119] BOA., HAT. 961/41191.

Elçiler yola çıkmadan önce mümkün olduğu kadar güvenli ve rahat bir şekilde yolculuk edebilmek için birtakım tedbirler almaya çalışırlardı. Buhara elçilerinin İstanbul'dan Buhara'ya giderken İstanbul'da ve yolculukları esnasında yapılan işlemler ve çalışmalar hakkında Buhara Elçisi Hacı Muhammed Şerif Bey'le ilgili yapılanlar önemli ölçüde bilgi vermektedir. Hacı Muhammed Şerif Bey yola çıkacağı zaman İstanbul'dan ayrılacağı tarih ile gideceği güzergahı belirterek güvenli bir şekilde gidebilmesi için, Revan serdarı, Mirza Abbas (Kaçar Azerbaycan Valisi) ve şahın vezirine birer tavsiye mektubu yazılması talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine talep ettiği yol emri ile birlikte yanına bir de mihmandar tatar verilmiştir. Aynı zamanda, Revan serdarına, Şehzade Abbas Mirza'ya ve gerekenlere tavsiyenameler yazılmıştır[120]. Bundan sonra konu ile alakalı eldeki ilk evrak 24 Haziran 1820 tarihli Merzifon Kadısı Hafız Süleyman İzzet Efendi'nin devlet merkezine gönderdiği arzdır. Bu yazıda belirtildiğine göre, Buhara'dan elçi olarak gelip Erzurum yoluyla Buhara'ya dönmekte olan Hacı Muhammed Şerif Bey'in yolculuk esnasında emniyet ve rahatının sağlanması için gereken menzil bargirlerinin sıkıntı çıkarılmadan derhal tedarik edilerek verilmesi hakkında bir emir gelmiştir. Söz konusu emir, Merzifon Mahkemesi›nde hizmeti gerekenlerin huzurunda okunmuştur. Merasimin arkasından emr-i âlî gereğince beylerbeyi menzil bârgîrlerini zaman geçirmeden hazırlayarak elçilik heyetini istedikleri yere emniyetli bir şekilde ulaştırmış ve bu durum devlet merkezine arz edilmiştir[121]. Sonraki yazıda belirtildiğine göre, Erzurum Valisi ve Şark Serdarı Hafız Ali Paşa da elçiye gereği şekilde hürmet ve riayet göstererek elçilik heyetini Şah tarafına ulaştırmış ve durumu 26 Temmuz 1820 tarihli yazı ile İstanbul'a bildirmiştir[122]. Elçilik heyetine İstanbul'dan yola çıkar iken yolda onlara eşlik etmesi için bir Tatar mihmandar tayin edilmiştir. Mihmandar olarak tayin edilen Tatar Hacı Muhammed Emin Bey Erzurum'dan İstanbul'a 26 Temmuz 1820 tarihli bir yazı göndermiştir. Söz konusu yazıda, Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri olan Hafız Hacı Ali Paşa tarafından kendilerine lütuf gösterildiğini, yanlarına nazik mihmandarlar tayin ettiğini, Kars taraflarına kadar ihtiyaçlarının gereği şekilde karşılandığını ve istedikleri gibi yolculuk etmelerinin sağlandığını bildirmiştir[123]. Konu ile ilgili son yazı Erzurum şehri kadısı Abdülkerim Efendi'ye aittir. Abdülkerim Efendi de durumu devlet merkezine rapor etmiştir. Bu raporda belirtildiğine göre, kadı öncelikle bu gibi Osmanlı Devleti'ne gelen misafir elçilere hürmet ve riayet gösterilmesi hakkındaki hatt-ı hümayun gereğince elçinin istirahatinin sağlandığını ifade etmiştir. Arkasından, istediği yere ulaşmasının sağlanmasına dair sadaretten kendisine verilen mektup gereğince de elçinin münasip konağa misafir verildiğini aynı zamanda gereken misafir merasimi uygulanarak hürmet ve ikramla birkaç gün ikamet ve istirahatinin sağlandığını belirtmiştir. Daha sonra da emrine mihmandar ve cebelü tayin edilerek güvenli bir şekilde Kars tarafına ulaştırıldığını devlet merkezine arz etmiştir (28 Temmuz 1820)[124].

Elçilerin gittikleri yolda karşılaştıkları ciddi bir tehlikeye karşı geriye dönerek farklı bir güzergahtan yola devam ettikleri olabilmektedir. Mesela, 15 Aralık 1828 tarihli Van muhafızının Erzurum Valisi'ne gönderdiği yazıda, İstanbul'dan gelip Buhara'ya giden Buhara Elçisi Mirza Muhammed Fâzıl Efendi'nin Kotor'dan sonra iki saatlik mesafede bulunan Huveyde ve Selmas bölgesine vardıklarında bölgede Rus askerleri olması nedeniyle geriye yine Van›a dönmek zorunda kaldıklarını ifade etmiştir[125].

[120] BOA., HAT. 781/36546, 36580.
[121] BOA., C.HR. 10/484/4.
[122] BOA., C.HR. 10/484/2.
[123] BOA., C.HR. 10/484/1.
[124] BOA., C.HR. 10/484/3.
[125] BOA., HAT. 1032/42881.

Buhara Şahı Nasrullah Bahadır'ın İstanbul'a gönderdiği elçisi Baltakulu Bey'in izlediği yol güzergahı incelendiğinde, İran üzerinden Erzurum'a ve oradan Trabzon'a geldiği görülmektedir. Buradan hayvanlarını karadan İstanbul'a gönderir iken kendisi de deniz yoluyla İstanbul'a gitmiştir[126]. Baltakulu Bey Buhara'ya döner iken de deniz yoluyla mihmandarı Hasan Bey ile Trabzon'a oradan Erzurum'a ve oradan da İran üzerinden Buhara'ya dönmüştür. Erzurum tarafından İran tarafına gider iken 12 Eylül 1837 tarihli İstanbul'a teşekkür mahiyetinde bir yazı göndermiştir. Söz konusu yazıda, yolda hiçbir sıkıntı yaşamadığını, Trabzon Valisi ve Erzurum Müşiri'nin kendisine hürmet ve ihtiram gösterdiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda, Erzurum'da birkaç gün kaldıktan sonra Erzurum Müşiri tarafından İran sınırına kadar kendilerine arkadaş olmak üzere mihmandar tayin edildiğini, arizayı yazdığı gün memnun bir şekilde Erzurum'dan yola çıktığını bildirmiştir. Bunun yanısıra, Mihmandar Hasan Bey'den de son derece memnun olduğunu ve Hasan Bey tarafından yolda harcanan 3267,5 kuruşun kendisine ödenmesini arz etmiştir[127]. 8 Eylül 1837 tarihli Erzurum Müşiri Esad Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği yazıya göre, Buhara Elçisi Baltakulu Bey, Dergâh-ı Âlî Gediklilerinden Hasan Bey mihmandarlığında Trabzon yoluyla Erzurum'a gelmiştir. Elçiye gerekli misafirperverliğin gösterilerek sınıra kadar ulaştırılmasına dair sadaretten gönderilen iki parça emirname ile mihmandarın tavsiyenamesi gereğince elçiye üst düzey hürmet ve riayet gösterilmiştir. Elçilik heyeti buradan ayrıca bir mihmandar vasıtasıyla hududa kadar ulaştırılmıştır. Aynı zamanda Mihmandar Hasan Bey'e de gereğince hürmet gösterilerek İstanbul'a iade edilmiştir[128]. Erzurum Müşiri Esad Paşa'nın gönderdiği yazı, sefirin teşekkür mahiyetindeki mektubu ile mihmandar Hasan Efendi'nin masraflarının defteri padişaha arz edilerek masrafların Hazine-i Âmire›den ödenmesi için müsaade istemiştir. Padişahın iradesinde talep kabul edilmiştir[129].

1811 yılı Haziran ayında İstanbul'a gelen Hacı Mirza Sâbir ise İran üzerinden Bağdat'a ve oradan İstanbul'a ulaşmıştır[130]. 1820 yılı Ocak ayında İstanbul'a gelen Muhammed Şerif Bey de Bağdat üzerinden İstanbul'a gelmiştir[131].

Sonuç

19. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Buhara Emirliği arasındaki ilişkilerin yüzyılın hemen başından itibaren kendini göstermeye başladığı görülmektedir. Buhara Emiri Ma'sûm Gâzî 1800 yılında vefat etmiş ve yerine oğlu Mîr Haydar Şah tahta oturmuştur. Haydar Şah, tahta oturmasının ardından hükümdarlığını ilan ve iyi niyetini bildirmek üzere Divan Beyi Muhammed ile Korçubaşı Mirza Muhammed Yusuf Beğ'i elçi olarak İstanbul'a göndermiştir. 19. yüzyılda gerçekleşen ilk elçi ziyareti de bu vesileyle ortaya çıkmıştır. Osmanlı arşiv belgelerine yansıyan bilgilere göre bu yüzyıldaki iki devlet arasındaki diplomatik ilişkiler önemli ölçüde karşılıklı elçi ziyaretleri ile bu ziyaretler sırasında karşılıklı mektuplaşmalar ve hediyeleşmeler şeklinde ortaya çıkmıştır. Elçilerin gelip gitmesi de daha ziyade Buhara Emirliği'nin teşebbüsleri ile gerçekleşmiştir. Elçilerin geliş sebepleri incelendiğinde ön plana çıkan hususlar, hükümdarlıkların bildirilmesi, cülus tebrikleri ve işbirliği arayışlarıdır. Elçilerin ziyaret sebepleri arasında hacca gitmek, ticaret ya da kişisel problemlerinin çözümü için elçilik sıfatının avantajını kullanmak söz konusu olabilmektedir. Bazen de elçi olarak gelmişken aynı zamanda hac görevini ifa etme şeklinde de gelişmeler olabilmekte idi.

[126] BOA., HAT. 781/36568.
[127] BOA., HAT. 781/36583.
[128] BOA., HAT. 781/36576; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 120.
[129] BOA., HAT. 781/36560; *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I*, s. 125.
[130] BOA., HAT. 1274/49436.
[131] BOA., HAT. 753/35533; 781/36578.

Elçi ziyaretleri sırasında hediyeleşmeler vazgeçilmez bir uygulama olarak dikkati çekmektedir. Hediyelerin içerisinde ise kitapların ayrı bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı padişahına bazı özel kitapların hediye edildiği, diğer taraftan özellikle Buhara tarafında bulunmayan dinî içerikli kitapların İstanbul›dan talep edildiği ve bunların temin edilebilenlerin gönderilmesinde hassas davranıldığı görülmektedir.

Elçilerin ziyaretleri sırasında ortaya çıkan gelişmelerde karşılıklı iyi niyet ve samimiyetin mevcudiyeti her zaman görülmektedir. Ancak bu samimiyet ve iyi niyetin iki tarafın da beklentilerini karşılayacak seviyede gerçekleştiğini söylemek mümkün değildir. Bunun sebebi olarak Osmanlı Devleti açısından artık devletin eski kuvvet ve ihtişamının etkisini yitirmeye başlaması ve istese de bazı şeyleri yapmasına el vermemesi ifade edilebilir. Bilhassa Rusya'nın giderek güçlenmesi ve hem Osmanlı Devleti hem de Buhara Emirliği'ni zorlamaya başlaması bu ilişkilerin belli ölçüde sınırlı kalmasına tesir ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti, Rusya ile ilişkileri olumsuz etkilemesinden endişe duyması nedeniyle bazı hususlarda tereddüt göstermiştir. Buna karşılık Rusya ve İran ile savaşlar sırasında işbirliğini sağlama çabası içerisinde olmuştur. Buhara emirlerinin ilişkilerden beklentilerinden biri meşruiyet sağlamaktır. Diğer bir husus diğer devlet ve güçlerle mücadeleleri sırasında Osmanlı Devletinin desteğini almaktır.

Buhara'dan gelen elçilik heyetlerine Hristiyan devletlerin elçilerinden daha fazla hürmet gösterilmiştir. Aynı zamanda Osmanlı sınırlarına girmelerinden geriye dönüşlerine kadar hem yollarda hem de İstanbul'da her türlü hizmet ve masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Merkezi Asya hanlıkları/emirlikleri içerisinde en fazla muhatap aldığı hanlık/emirlik Buhara Hanlığı/Emirliği olmuştur. Bununla birlikte hanlıklar arasındaki mücadelelerde taraf tutmamış, aynı zamanda aralarındaki mücadelelerin hepsine zarar verdiğini dile getirerek birbirleri ile mücadele etmemeleri ve dışarıdan gelen saldırılara karşı da birlikte hareket etmeleri yönünde nasihatlerde bulunmuştur. Elçilerine karşı da benzer muamelede bulunmuştur.

Osmanlı Devleti ile Buhara Emirliği arasındaki ilişkileri sınırlayan en önemli etken iki devlet arasındaki mesafenin uzaklığıdır. Buhara'dan bir elçilik heyetinin İstanbul'a ulaşması muhtelif sebepler ile iki yılı bulabilmekteydi. Elçinin İstanbul'dan bir de hacca gidip-gelip tekrar Buhara'ya dönüşü yine yıllar alabilmekteydi. Bir diğer etken ise arada Rusya ve İran gibi iki önemli devletin mevcudiyetidir. Söz konusu devletler aynı zamanda iki devletin ilişkilerinden en fazla rahatsız olan devletlerdir. Genel anlamda Osmanlı Devleti ile Buhara Emirliği arasındaki ilişkilerde hiçbir zaman bir krizden bahsetmek söz konusu olmamıştır. Her zaman ilişkilerde gönül birliği hissedilmiş ancak iş birliğinin beklentileri karşılayacak derecede gerçekleşmesi mümkün olamamıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Ali Emîrî Selim 3 (AE.SSLM.III.) 94/5655; 168/10028.

Bâb-ı Âsafî Âmedi Kalemi (A.AMD.) 26/44, 86.

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A.DVNS.NMH.d.) 10/s. 2m-4m/20; s. 4m-5m/21; s. 14m-15m/32; s. 24m-25m/43; s. 108-111/139-143; s. 112/144; s. 112/145; s. 226/287; 227/288; 227-228/289; s. 274/346; s. 370/468.

Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d.) 6101/ s. 4.

Cevdet Hariciye (C.HR.) 5/219; 10/484/1, 2, 3, 4; 30/1474; 33/1632, 1645; 47/2312; 54/2668; 56/2757; 60/2965; 65/3207/1, 2; 73/3606; 74/3670; 75/3731; 89/4446; 94/4671, 4694; 96/4776; 98/4859; 105/5201, 5210; 108/5390; 112/5556, 5600; 113/5643; 114/5700; 117/5844; 118/5889; 119/5920, 5940; 146/7259; 157/7809; 177/8840, 8841; 183/9130.

Cevdet Saray Mesalihi (C.SM.) 141/7098; 176/8827.

Hatt-ı Hümâyûn (HAT.) 4/124; 114/4582; 160/6668; 175/7616, 7617, 7618, 7619, 7620, 7620A, 7622; 276/16200; 563/27625; 571/27600; 753/35533; 761/35972; 781/36546, 36551, 36552, 36556, 36557, 36558, 36560, 36568, 36573, 36575, 36576, 36578, 36580, 36581A,B, 36582, 36583; 782/36608; 788/36755; 815/37271-E, F, 37272; 796/36912; 961/41191; 1032/42881; 1269/49188; 1274/49436; 1319/51425; 1335/52093; 1417/57968; 1418/57993, 57993-C; 1501/68; 1509/47, 59.

İrâde Hâriciye (İ.HR.) 70/3403; 71/3441, 3443, 3467.

İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.) 179/5370

Sadâret Mektûbî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrâkı (A.MKT.MVL) 30/97.

Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir (A.MKT.NZD) 18/37.

Sadâret Mektûbî Kalemi Umum Vilâyât (A.MKT.UM) 12/39.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.*d*.) 83/ s. 2, 7; 2449/ s. 1; 2462.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Alpargu, M. (2007). Özbekler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (*C.* 34, s. 119-121). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Alpargu, M. (2008). Osmanlı Devleti'nin Türkistan Politikası. M. Bıyıklı (ed.). *Türk Dış Politikası: Osmanlı Dönemi* (C. 1, s. 33-52). İstanbul: Gökkube Yayınları.

Alpargu, M. (2013). Türkistan Hanlıkları. A. Kanlıdere (ed.). *Orta Asya Türk Tarihi* (C. 1, s. 149-167). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.

Budak, M. (1995-96). Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetlerinin Başlaması. *Avrasya Etüdleri*, 2 (4): 79-85.

Çelik, M. B. (2009). *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*. (Doktora Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ekici, C. ve Gurulkan, K. (ed.) (2005). *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Erdoğru, M. A. (2006). Başbakanlık Osmanlı Arşivinden Osmanlı Devleti İle Orta Asya Devletleri Arasındaki İlişkiler Üzerine Osmanlı Arşiv Belgeleri-I. M. A. Erdoğru (ed.), *Tarihin İçinden: Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Ahmet Özgiray›a Armağan* (250-271), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Erdoğru, M. A. (2008). Başbakanlık Osmanlı Arşivinden Osmanlı Devleti İle Orta Asya Devletleri Arasındaki İlişkiler Üzerine Osmanlı Arşiv Belgeleri-II. S. Sertçelik vd. (haz.), *Prof. Dr. Yavuz Ercan'a Armağan* (375-389)*,* Ankara: Turan Kitabevi.

Erdoğru, M. A. (2018). Osmanlı Döneminde Türkistan Hanlıklarından İstanbul'a Gönderilen Özbek Elçileri. N. Uyanık vd. (ed.), *Uluslararası Kültürel Miras ve Turizm Kongresi Bildiri ve Özet Kitabı,* 03-05 Mayıs 2018, Konya: Eğitim Yayınevi, 397-405.

Genç, Y. İ. vd. (haz.)(1992). *Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlığı Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Gündoğdu, A. (1997). Türkiye İle Türk Dünyası Arasındaki Münasebetlerin Tarihî Arkaplânı. *Yeni Türkiye*, (15): 295-299.

Gündoğdu, A. (1999). Türkistan'da Osmanlı- İran Rekabeti. G. Eren (ed.). *Osmanlı* (C. I, 581-587). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Hayit, B. (1975). *Türkistan Rusya İle Çin Arasında: XVIII-XX. Asırlarda Ruslar ve Çinlilerin İstilâları Devrinde Türkistan Milli Devletleri ve Milli Mücadeleleri Tarihi*. (A. Sadak, çev.). İstanbul: Otağ Yayınları (1971).

İpşirli, M. (1988). Abdülvehhâb Efendi, Yâsincizâde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (*C.* 1, s. 285-286). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Karpat, K. H. (2003). *Türkiye ve Orta Asya* (1. Baskı). (H. Gür, çev.). Ankara: İmge Kitabevi.

Mustafayev, Sh. ve Serin, M. (ed.) (2011). *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt I Siyasi ve Diplomatik İlişkiler*. Semerkand: Uluslararası Merkezi Asya Araştırmaları Enstitüsü ve Türk Arşivciler Derneği.

Mustafayev, Sh. ve Serin, M. (ed.) (2012). *Osmanlı Belgelerinde Merkezi Asya Tarihi Cilt III Toplumsal ve Gündelik Yaşam*. Semerkand: Uluslararası Merkezi Asya Araştırmaları Enstitüsü ve Türk Arşivciler Derneği.

Saray, M. (1994). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünki Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I* (2. Baskı). İstanbul: Enderun Yayınları.

Yalçınkaya, A. (2006). *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan* (2. Baskı). Ankara: Lalezar Kitabevi.

Yekeler, N. vd. (haz.)(2022). *Belgelerle Türkiye Özbekistan İlişkileri*. İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı ve O'zarxiv Agentliği.

Yılmaz, M. (2014). Emir Haydar Döneminde Osmanlı-Buhara İlişkileri (1801-1826). İ. Şahin, B. İsakov ve C. Buyar (ed.), *The Central Asiatic Roots of Ottoman Culture* (417-428). İstanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odası Birliği.

Yusupov, S. A. ve Gül, O. K. (2021). *Buhara Hanlığı Döneminden Cumhuriyete Türkiye-Özbekistan İlişkileri ve Osman Kocaoğlu*. Ankara: Altınordu Yayınları.

BELGİ
Pamukkale Üniversitesi
Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
YAZIM KURALLARI

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Belgi'ye gönderilen yazılar, yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İlkelere uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise üçüncü bir hakem belirlenir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alırlar; fakat katılmadıkları hususlara itiraz etme hakkına sahiptirler.

Yayımlanmasına karar verilen yazılar sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatıyla yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri çıktı üzerinde göstererek dergiye geri gönderir.

Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır.

Yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yazıların telifi, PAÜ. Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi'ne devredilmiş kabul edilir. Bu devir, internet ortamında yayımlanmayı da kapsar.

Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.

Yayın Dili

Belgi'nin dili Türkçedir. Ancak başka dillerde yazılmış makalelere de yer verilebilir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

Yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıda, MS Word veya MS Word uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Calibri kullanılmalıdır. Yazılar 10 punto ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2,5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 20 sayfayı geçmemelidir.

Yazarın adı, soyadı büyük olmak üzere koyu, adresler ise normal harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta adresi belirtilmelidir.

En fazla 150 sözcükten oluşan, 8 puntoyla yazılmış Türkçe ve İngilizce özetler, özetlerin altında genelden özele doğru en az 4, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

Başlıklar kalın harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, A.,B., C., ara başlıklar, 1., 2., 3., şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) BÜYÜK İNCE HARFLERLE veya daha büyük puntoyla Kalın Küçük Harflerle yazılmalıdır. Ara ve alt başlıkların ise sadece ilk harfleri büyük yazılmalıdır.

Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, eğik harflerle gösterilir, kalın karakter kullanılmaz.

Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, paragraf girintisinden bir cm içeriden başlatılmalı ve bir punto küçük yazılmalıdır.

Yazımda, TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

Kaynak Gösterimi

Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlı olması, dergi ve kitap adlarının eğik/ince, makale başlıklarının ise “tırnak” içinde, düz olarak yazılması ve sonda “Kaynaklar”ın verilmesi gerekir.

İnternet adreslerinde, parantez içinde erişim tarihi belirtilir.

Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalı; eserin yayınevi ve makalelerin sayfa aralıkları belirtilmelidir. Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.

Cunbur, Müjgân (1987), “Atatürk ve Milli Birlik”, Erdem, C.3, S. 7, s. 1-11.

Ergin, Muharrem (1991), Dede Korkut Kitabı II, 2. bs. Ankara: TDK Yay.

Öztuna, Yılmaz (2000), Türk Mûsıkîsi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi, Ankara: AKM Yay.

Dört ve daha fazla yazarlı yayınlar: Deny, Jean vd. (1959), Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden: Steiner Verlag.